O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
MAKTABGACHA VA MAKTAB TA’LIMI VAZIRLIGI

NAVOIY VILOYATI PEDAGOGIK MAHORAT MARKAZI

TA’LIMDA INNOVATSIYALAR, INVESTITSIYALAR VA INTELLEKTUAL SALOHIYAT:

MUAMMOLAR, TAHLILLAR VA ISTIQBOLLAR

xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari

TO‘PLAMI

Navoiy-2026

UDK 37:001.895:330.322(062)
BBK 74.04
https://doi.org/10.5281/zenodo.23155171
Ta’limda innovatsiyalar, investitsiyalar va intellektual salohiyat: muammolar, tahlillar va istiqbollar. Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari. – Navoiy: Navoiy viloyati PMM nashri, 2026. 801 b.

Navoiy viloyati pedagogik mahorat markazida tashkil etilgan “Ta’limda innovatsiyalar, investitsiyalar va intellektual salohiyat: muammolar, tahlillar va istiqbollar” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari to‘plamida ta’lim tizimida tadqiqot olib borayotgan olimlar, mustaqil izlanuvchilar ilmiy-nazariy izlanishlarining amaliy tatbiqlari keltirilgan. Raqamli texnologiyalar asosida o‘qitish metodikasini takomillashtirish borasida tajribali pedagoglarning taklif va tavsiyalari, umumta’lim fanlarini o‘qitishda raqamli texnologiyalardan foydalanish, ta’lim, fan, xalqaro aloqalar va boshqaruv faoliyatining ustuvor yo‘nalishlarini rivojlantirish hamda “Mahallani rivojlantirish va jamiyatni yuksaltirish yili” Davlat dasturida belgilangan vazifalar doirasida bajarilayotgan izlanishlarga bag‘ishlangan ilmiy tadqiqot natijalari yoritilgan.

Konferensiya materiallaridan oliy ta’lim muassasalari professor-o‘qituvchilari, akademik litsey va kasb-hunar kollejlari, umumta’lim maktablari o‘qituvchilari, magistrantlar va iqtidorli talabalar hamda shu sohada ilmiy ish olib borayotgan tadqiqotchilar foydalanishlari mumkin.

Tahrir hay’ati raisi

1. *Mardanov U.R.* - *Navoiy viloyati pedagogik mahorat markazi direktori*

Tahrir hay’ati raisi o‘rinbosari

2. *Safarov D.X.* - *Akademik faoliyat bo‘yicha direktor o‘rinbosari, professor, p.f.d.*

Kotib

3. *Pulotov A.M.* - *Fanlarni rivojlantirish bo‘limi boshlig‘i, dotsent, p.f.n.*

Tahrir hay’ati a’zolari

1. *Pulatov J.N.* - *Ijtimoiy-iqtisodiy va amaliy fanlar metodikasi kafedrasi mudiri, falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.*
2. *Xasanova X.N.* - *Aniq va tabiiy fanlar metodikasi kafedrasi mudiri, pedagogika fanlari doktori, dotsent*
3. *Do‘sanov E.A.* - *Pedagogika va psixologiya, ta’lim texnologiyalari kafedrasi mudiri, psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.*
4. *Astanaqulov K.M.* - *Maktabgacha, boshlang‘ich va maxsus ta’lim metodikasi kafedrasi mudiri, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), professor.*
5. *Usmonova R.M.* - *Tillarni o‘qitish metodikasi kafedrasi mudiri, dotsent*
6. *Karimova D.A.* - *Ijtimoiy-iqtisodiy va amaliy fanlar metodikasi kafedrasi dotsenti, falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD).*
7. *Muxammadiyeva L.N.* - *Ijtimoiy-iqtisodiy va amaliy fanlar metodikasi kafedrasi dotsenti, falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD).*
8. *Shadiyev B.M.* - *Ijtimoiy-iqtisodiy va amaliy fanlar metodikasi kafedrasi dotsenti v.b.*
9. *Aripov I.Yu.* - *Ijtimoiy-iqtisodiy va amaliy fanlar metodikasi kafedrasi katta o‘qituvchisi.*
10. *Normatov T.Q.* - *Ijtimoiy-iqtisodiy va amaliy fanlar metodikasi kafedrasi katta o‘qituvchisi.*
11. *Ozotov A.O.* - *Tillarni o‘qitish metodikasi kafedrasi katta o‘qituvchisi*
12. *Boboqulov J.Q.* - *Uzluksiz kasbiy ta’limni tashkil etish bo‘limi boshlig‘i*

Texnik muharrir: Rajabov K.K

Maqolalar mazmuni va ma‘lumotlarning haqqoniyligiga muallif(lar) mas’ul.

Konferensiya materiallari to‘plami Navoiy viloyati PMM kengashi (2026-yil 5-oktabr 7-sonli) qarori bilan nashrga tavsiya etilgan.

KIRISH SO‘ZI

Assalomu alaykum, hurmatli anjuman ishtirokchilari!

Aziz mehmonlar!

Muhtaram professor-o‘qituvchilar, ilmiy tadqiqotchilar va qadrli hamkorlar!

Bugungi kunda dunyo taraqqiyoti innovatsiyalar, investitsiyalar va intellektual salohiyatning uyg‘un rivojlanishi bilan chambarchas bog‘liq. Ayniqsa, ta’lim tizimi ushbu jarayonlarning markazida turib, jamiyatning barqaror rivojlanishi, inson kapitalini shakllantirish hamda raqobatbardosh kadrlarni tayyorlashning muhim omiliga aylanmoqda.

“**Ta’limda innovatsiyalar, investitsiyalar va intellektual salohiyat: muammolar, tahlillar va istiqbollar**” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman zamonaviy ta’lim oldida turgan dolzarb masalalarni ilmiy jihatdan muhokama qilish, ilg‘or tajribalarni o‘rganish va istiqbolli yechimlarni ishlab chiqish uchun muhim muloqot maydoni hisoblanadi.

Bugungi globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida ta’lim tizimiga innovatsion yondashuvlarni keng joriy etish, ilm-fan va ishlab chiqarish integratsiyasini kuchaytirish, ta’limga investitsiyalarni jalb etish hamda yoshlarning intellektual salohiyatini ro‘yobga chiqarish ustuvor vazifalardan biri bo‘lib qolmoqda. Chunki har qanday mamlakatning iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyoti, avvalo, bilimli, kreativ va tashabbuskor inson resurslariga tayanadi.

Bugungi zamon pedagogdan nafaqat bilim berishni, balki o‘quvchilarda tanqidiy fikrlash, ijodkorlik, muammolarni hal etish, jamoada ishlash va raqamli kompetensiyalarni shakllantirishni ham talab etmoqda. Shu bois ta’lim muassasalarida zamonaviy pedagogik texnologiyalar, sun’iy intellekt vositalari, raqamli platformalar va innovatsion metodlardan samarali foydalanish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Shuningdek, ta’lim sohasiga yo‘naltirilayotgan investitsiyalar nafaqat infratuzilmani rivojlantirishga, balki pedagoglarning kasbiy kompetensiyalarini oshirish, ilmiy tadqiqotlarni qo‘llab-quvvatlash va innovatsion loyihalarni amalga oshirishga xizmat qilishi lozim. Investitsiyalar va innovatsiyalar uyg‘unligi ta’lim sifatini oshirishning eng muhim omillaridan biridir.

Dunyo tajribasi shuni ko‘rsatadiki, intellektual salohiyatni rivojlantirishga qaratilgan samarali ta’lim siyosati mamlakatlarning barqaror iqtisodiy o‘sishini ta’minlaydi. Shu bois yosh avlodning ilmiy izlanishlarga qiziqishini kuchaytirish, innovatsion fikrlash madaniyatini shakllantirish va ularning ijodiy imkoniyatlarini qo‘llab-quvvatlash bugungi kunning eng dolzarb vazifalaridan hisoblanadi.

Mazkur anjuman doirasida ta’limdagi innovatsion jarayonlar, investitsion yondashuvlar, intellektual salohiyatni rivojlantirish mexanizmlari, sun’iy intellekt texnologiyalarining ta’limdagi o‘rni hamda ilg‘or milliy va xorijiy tajribalar yuzasidan ilmiy fikr va takliflar almashilishi shubhasiz.

Ishonamizki, ushbu xalqaro ilmiy-amaliy anjuman ta’lim tizimini yanada takomillashtirish, ilmiy hamkorlikni mustahkamlash, innovatsion g‘oyalarni qo‘llab-quvvatlash va intellektual taraqqiyotga xizmat qiladigan yangi tashabbuslarni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Barchangizga mustahkam sog‘liq, ilmiy faoliyatingizda ulkan muvaffaqiyatlar hamda anjuman ishida samarali ishtirok tilayman.

E’tiboringiz uchun rahmat!

U.R. Mardanov

Navoiy viloyati pedagogik mahorat markazi direktori

1-SHO‘BA: TA’LIM TIZIMIDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALAR VA PEDAGOGIK TADQIQOTLARNING ZAMONAVIY TENDENSIYALARI

TA’LIM SIFATINI OSHIRISHDA INNOVATSION PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNI QO‘LLASHNING ZAMONAVIY TENDENSIYALARI

Mardanov Uktamjon Rustamovich,
Navoiy viloyati pedagogik mahorat markazi direktori

Annotatsiya. *Maqolada umumta’lim tizimida innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etishning zamonaviy tendensiyalari OECD TALIS-2024 xalqaro tadqiqoti ma'lumotlari va M.Fullanning «to‘g‘ri drayverlar» konsepsiyasi asosida tahlil qilingan. Innovatsion texnologiyalarning ta'lim sifatiga ta'siri, ularni qo‘llashdagi mavjud muammolar aniqlanib, ta'lim jarayoniga innovatsiyalarni samarali joriy etish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *innovatsion texnologiya, pedagogik tadqiqot, ta'lim sifati, raqamli ta'lim, sun'iy intellekt, pedagogik innovatika, zamonaviy tendensiya.*

Аннотация. *В статье на основе данных международного исследования OECD TALIS-2024 и концепции «правильных драйверов» М. Фуллана анализируются современные тенденции внедрения инновационных педагогических технологий в систему общего образования. Определено влияние инновационных технологий на качество образования, выявлены существующие проблемы их применения, разработаны рекомендации по эффективному внедрению инноваций в образовательный процесс.*

Ключевые слова: *инновационная технология, педагогическое исследование, качество образования, цифровое образование, искусственный интеллект, педагогическая инноватика, современная тенденция.*

Abstract. *Drawing on data from the international OECD TALIS-2024 survey and M. Fullan's "right drivers" concept, the article analyzes current trends in the implementation of innovative pedagogical technologies in the general education system. It identifies the impact of innovative technologies on the quality of education, reveals existing problems in their application, and offers recommendations for the effective introduction of innovations into the educational process.*

Keywords: *innovative technology, pedagogical research, quality of education, digital education, artificial intelligence, pedagogical innovation, modern trend.*

Kirish

Bugungi sinf xonasi endi bundan o‘n yil avvalgi sinf xonasi emas. Interaktiv taxta ortida turgan o‘qituvchi endi yagona bilim manbai emas — u o‘quvchi bilan bir qatorda sun'iy intellekt, onlayn platformalar va cheksiz raqamli resurslar bilan «raqobatlashadi» yoki, aksincha, ulardan hamkor sifatida foydalanadi. Bu holat savol tug‘diradi: pedagog innovatsiyaning qurboni bo‘ladimi yoki uning yetakchisiga aylanadimi?

OECD ning TALIS-2024 xalqaro tadqiqoti bu tendensiyaning miqyosini aniq ko‘rsatadi: OECD davlatlari bo‘yicha o‘rtacha har uchinchi o‘qituvchi o‘z ish faoliyatida sun'iy intellektdan foydalanmoqda, biroq bu ko‘rsatkich Singapur va Birlashgan Arab Amirliklarida 75 foizga yetsa, Fransiya va Yaponiyada 20 foizdan ham past. Bu raqamlar innovatsion texnologiyalarni joriy etish nafaqat texnik, balki institutsional va madaniy tayyorgarlik masalasi ekanini ko‘rsatadi.

O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan ta'lim islohotlari doirasida innovatsion pedagogik texnologiyalarni ta'lim jarayoniga tatbiq etish, o‘qituvchilarning ilmiy-

tadqiqot faoliyatini rag‘batlantirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida belgilangan. Biroq amaliyotda innovatsion texnologiyalardan foydalanish ko‘pincha uzuq-yuluq, tizimsiz tarzda amalga oshirilmoqda. Maqolaning maqsadi — ta'lim tizimida innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo‘llashning zamonaviy tendensiyalarini, xalqaro tajriba va statistik ma'lumotlar asosida tahlil qilish hamda amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Mavzuning nazariy tahlili

Maykl Fullan o‘zining mashhur “To‘g‘ri va noto‘g‘ri drayverlar” konsepsiyasida ogohlantiradiki, texnologiyaning o‘zi — agar u pedagogik maqsadga emas, balki “modaga” xizmat qilsa — “noto‘g‘ri drayver” bo‘lib qoladi va tizimni haqiqiy o‘zgartira olmaydi. Uning fikricha, texnologiya faqat jamoaviy hamkorlik madaniyati va chuqur o‘rganishga xizmat qilgandagina samara beradi. Bu g‘oya innovatsiyalarni joriy etishda “necha dona planshet sotib olindi” emas, balki “o‘qituvchi va o‘quvchi bu vositalar bilan nima qila oladi” savoliga urg‘u berish zarurligini ko‘rsatadi.

Material va metodlar

Tadqiqot davomida innovatsion pedagogika va ta'lim texnologiyalariga oid mahalliy va xorijiy ilmiy-metodik adabiyotlar, OECD va YUNESKOning so‘nggi tahliliy hisobotlari tahlil qilindi, umumta'lim maktablarida o‘tkazilgan ochiq darslar va metodik tadbirlar kuzatildi, shuningdek pedagogik mahorat markazi doirasida o‘qituvchilar bilan so‘rovnoma va fokus-guruh muhokamalari o‘tkazildi. Tadqiqot metodlari sifatida nazariy tahlil, qiyosiy-xalqaro tahlil va umumlashtirish metodlari qo‘llanildi.

Tadqiqot natijalari

O‘tkazilgan tahlil natijasida ta'lim tizimida innovatsion texnologiyalarni joriy etishning quyidagi zamonaviy tendensiyalari aniqlandi:

1. Raqamlashtirish va aralash ta'lim (blended learning)

An'anaviy dars shakllarini onlayn platformalar, elektron ta'lim resurslari va masofaviy ta'lim elementlari bilan uyg‘unlashtirish tendensiyasi kuchaymoqda — masalan, uyga vazifa sifatida video-dars ko‘rish, sinfda esa amaliy mashqlarga vaqt ajratish («teskari sinf» — flipped classroom modeli).

2. Sun'iy intellekt asosidagi ta'lim vositalari

OECD ma'lumotlariga ko‘ra, o‘qituvchilar sun'iy intellektdan eng ko‘p mavzuni umumlashtirish (68%) va dars ishlanmasi tayyorlash (64%) uchun foydalanadi, o‘quvchi natijalarini tahlil qilishda esa bu ko‘rsatkich sezilarli past (25%) — bu innovatsiyaning hali «administrativ yordamchi» bosqichida ekanini, chuqur pedagogik integratsiya esa oldinda turganini ko‘rsatadi.

3. STEAM va loyihaviy yondashuv

Fanlararo integratsiyaga asoslangan, o‘quvchining amaliy muammolarni yechishga yo‘naltirilgan loyihaviy faoliyati ustuvorlik kasb etmoqda — masalan, «Maktabimiz uchun quyosh energiyasi loyihasi» kabi fanlararo (fizika + iqtisod + ekologiya) topshiriqlar.

4. Pedagogik tadqiqotlarning amaliyotga yo‘naltirilishi

O‘qituvchilarning «amaliyotchi tadqiqotchi» (action research) sifatidagi faoliyati — ya'ni o‘z dars jarayonini ilmiy tahlil qilib, natijalarga asoslangan holda takomillashtirish tendensiyasi rivojlanmoqda.

5. Ochiq ta'lim resurslari va hamkorlikdagi ta'lim

O‘qituvchilar va o‘quvchilar o‘rtasida raqamli platformalar orqali resurs almashish, birgalikda loyihalar ustida ishlash amaliyoti kengaymoqda.

Shu bilan birga, innovatsion texnologiyalarni joriy etishda bir qator muammolar ham saqlanib qolmoqda: o‘qituvchilarning raqamli-metodik savodxonligi yetarli darajada emasligi, maktablarning texnik-texnologik infratuzilmasi bir xil darajada rivojlanmaganligi, innovatsion faoliyat natijalarini baholashning aniq mezonlari ishlab chiqilmaganligi shular jumlasidandir. Bundan tashqari, pedagogik tadqiqotlarning katta qismi nazariy xarakterga ega bo‘lib, ularning amaliyotga tatbiq etilishi sust kechmoqda.

Muhokama

Estoniyaning «e-School» tizimi barcha maktablarni yagona raqamli platformaga birlashtirib, o‘qituvchi, o‘quvchi va ota-onani real vaqtda bog‘lagani bilan jahon miqyosida tan olingan. Janubiy Koreya esa 2025-yildan boshlab davlat darajasida sun'iy intellekt asosidagi raqamli darsliklarni bosqichma-bosqich joriy etmoqda. Ushbu tajribalarning umumiy jihati shundaki, texnologiya alohida loyihalarda emas, balki yaxlit tizim — o‘qituvchilar tayyorgarligi, infratuzilma va baholash mezonlari bilan uzviy bog‘liq holda joriy etilgan. Bu, Fullanning yuqorida keltirilgan fikriga mos ravishda, O‘zbekiston uchun ham asosiy saboq bo‘lishi mumkin: yakka-yakka texnik yechimlar emas, balki tizimli, pedagogik jihatdan asoslangan yondashuv talab etiladi.

Xulosa va tavsiyalar

Ta'lim tizimida innovatsion pedagogik texnologiyalarni samarali joriy etish uchun o‘qituvchilarning raqamli-metodik kompetentligini muntazam oshirib borish, maktablarning moddiy-texnik bazasini yaxshilash hamda pedagogik tadqiqotlarni amaliyot bilan uzviy bog‘lash zarur. Amaliy tavsiyalar: 1) pedagogik mahorat markazlari negizida «AI va ta'lim» bo‘yicha amaliyotga yo‘naltirilgan maxsus kurslar tashkil etish; 2) har bir maktabda kamida bitta «innovatsion pilot sinf»ni tajriba-sinov maydoni sifatida ajratish; 3) o‘qituvchilarning tadqiqotchilik faoliyatini rag‘batlantiruvchi grant va tanlovlar tizimini yo‘lga qo‘yish; 4) innovatsiyalar samaradorligini baholash uchun aniq, o‘lchanadigan mezonlar ishlab chiqish.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Xalq ta’limi sohasida boshqaruvni tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori. — Toshkent, 2021.

2. O‘zbekiston Respublikasida ta'limni rivojlantirish konsepsiyasi. — Toshkent, 2019.

3. Yo‘ldoshev J.G‘. Pedagogik innovatsiyalar. — Toshkent: O‘qituvchi, 2018.

4. Tojiyev M.Q. Pedagogik innovatika asoslari. — Toshkent: Fan, 2016.

5. Fullan M., Quinn J. Coherence: The Right Drivers in Action for Schools, Districts, and Systems. — Thousand Oaks: Corwin, 2016.

6. OECD. Teaching for Today's World: Results from TALIS 2024. — Paris: OECD Publishing, 2025.

7. Mishra P., Koehler M.J. Technological Pedagogical Content Knowledge: A Framework for Teacher Knowledge. — Teachers College Record, 2006.

8. OECD. AI Adoption in the Education System: International Insights and Policy Considerations. — Paris: OECD Publishing, 2025.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ ПЕДАГОГОВ В СИСТЕМЕ НЕПРЕРЫВНОГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ

Гаффаров Азизжон Мухаммадсаидович,
Национальный институт педагогического мастерства имени А. Авлони, начальник отдела, доцент

Аннотация. *В статье исследованы теоретико-методологические основы организации самостоятельного обучения педагогов в системе непрерывного профессионального развития. Обоснована взаимосвязь диагностики профессиональных потребностей, целеполагания, планирования, трансфера результатов в практику, мониторинга, рефлексии и коррекции. Самостоятельное обучение трактуется как управляемый циклический процесс, обеспечивающий непрерывность профессионального развития педагога.*

Ключевые слова: *непрерывное профессиональное развитие, педагог, самостоятельное обучение, профессиональная потребность, рефлексия, профессиональная компетентность, менеджмент образования.*

Annotatsiya. *Maqolada uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimida pedagoglarning mustaqil ta'limini tashkil etishning nazariy-metodologik asoslari tadqiq etilgan. Kasbiy ehtiyojlarni diagnostika qilish, maqsad belgilash, rejalashtirish, amaliyotga transformatsiya qilish, monitoring, refleksiya va korreksiya jarayonlarining o‘zaro bog‘liqligi asoslangan. Mustaqil ta'lim uzluksiz kasbiy rivojlanishni ta'minlovchi boshqariladigan siklik jarayon sifatida talqin etilgan.*

Kalit so‘zlar: *uzluksiz kasbiy rivojlantirish, pedagog, mustaqil ta'lim, kasbiy ehtiyoj, refleksiya, kasbiy kompetentlik, ta'lim menejmenti.*

Abstract. *This conceptual article argues that teachers' independent professional learning is most productive when embedded within a coherent system of diagnosis, goal setting, planning, practice transfer, reflection, evaluation and correction. Drawing on andragogy, reflective practice and research on effective professional development, the article proposes a cyclical model distinguishing personal, activity and organizational-management levels, and argues that independence and management are complementary rather than opposing.*

Keywords: *professional learning and development; independent professional learning; teacher agency; self-directed learning; reflection*

Введение

Систематическое обновление профессиональной компетентности педагога — ключевое условие качества образования. Ограничение развития только формальными курсами не отвечает индивидуальным и быстро меняющимся потребностям практики. Поэтому самостоятельное обучение следует рассматривать не как дополнение к непрерывному профессиональному развитию, а как механизм, объединяющий формальные, неформальные и информальные формы обучения [5]. Теории образования взрослых подчёркивают активную субъектную позицию обучающегося в выявлении потребностей, постановке целей и оценивании результатов [5]. Вместе с тем эффективность развития определяется не только личной мотивацией: содержательная направленность, активное обучение и сотрудничество также имеют значение [8]. Цель статьи — систематизировать теоретико-методологические основы организации самостоятельного обучения

педагогов, определить его структурные компоненты и принципы, а также обосновать его как целостный управленческий цикл.

Анализ литературы и теоретические подходы

Методологическую основу составляют теории андрагогики, самоуправляемого обучения, рефлексивной практики и профессионального развития педагогов. М. Ноулз связывает self-directed learning с инициативой обучающегося в диагностике потребностей, постановке целей, выборе ресурсов и оценивании результатов [5]. Д. Шён через понятие «reflection-in-action» показывает, как специалист переосмысливает собственные действия непосредственно в практике [6]. Х. Тимперли подчёркивает зависимость профессионального обучения педагогов от контекста их работы [7]. М. Гарет и соавторы на выборке 1027 учителей показали, что содержательная направленность и согласованность профессионального развития связаны с изменениями в практике [8]. Б. Авалос отмечает роль сотрудничества и устойчивости развития: автономность не исключает профессионального взаимодействия [9]. Л. Дарлинг-Хэммонд, М. Хайлер и М. Гарднер выделяют семь характеристик эффективного профессионального развития, включая активное обучение, экспертную поддержку и достаточную продолжительность [10]. Метаанализ С. Симса и соавторов объясняет эффективность развития через формирование новых представлений, мотивацию, развитие техник и их закрепление в практике, что обосновывает выделение отдельного этапа трансфера результатов [12].

Нормативно-правовые основы в Узбекистане

Нормативная база Узбекистана последовательно совершенствуется в направлении обеспечения непрерывности профессионального развития педагогических кадров [3]. Постановление Кабинета Министров от 20 декабря 2024 года № 867 связывает профессиональное развитие не только с курсами повышения квалификации, но и с методической деятельностью на уровне образовательной организации [3]. Профессиональный стандарт педагога, утверждённый в 2025 году, определяет «личностное развитие» через наличие навыков самостоятельного обучения в соответствии с собственными потребностями [4], что создаёт правовую основу для трактовки самостоятельного обучения как составляющей профессиональной компетентности педагога.

Методология исследования

Методологической основой исследования являются системный, компетентностный, личностно-ориентированный, деятельностный и рефлексивный подходы; использованы методы теоретического и сравнительного анализа, систематизации и моделирования. Системный подход позволил рассмотреть самостоятельное обучение как целостную систему, включающую цель, диагностику, планирование, ресурсы, деятельность, мониторинг и коррекцию; компетентностный подход обеспечил связь результата с качественными изменениями в выполнении профессиональных задач, а не с объёмом усвоенной информации.

Результаты и обсуждение

Анализ показал целесообразность выделения трёх уровней организации самостоятельного обучения педагога: личностного (потребность, мотивация, рефлексия), деятельностного (целеполагание, планирование, обучение, внедрение, анализ результатов) и организационно-управленческого (диагностические инструменты, методическая поддержка, мониторинг, обратная связь). Эти уровни

взаимно дополняют друг друга: высокая мотивация без ресурсов и поддержки приводит к фрагментарности обучения, а институциональные возможности без осознанной потребности педагога используются неэффективно. Поэтому противопоставлять «самостоятельность» и «управление» методологически нецелесообразно: управление расширяет возможности педагога принимать обоснованные решения, а не заменяет их.

Уточнена функциональная последовательность самостоятельного обучения педагога: диагностика потребности → постановка индивидуальной цели → планирование траектории → осуществление обучения → применение в практике → мониторинг и рефлексия → оценивание → коррекция → выявление новой потребности. Диагностика не должна сводиться к внешнему контролю: более объективная картина формируется при сочетании самооценивания, профессионального диалога и анализа практики. Цель развития должна быть сформулирована как конкретный практический результат, а не как общая формулировка. Этап трансфера в практику является центральным звеном цикла: эффективность самостоятельного обучения оценивается не по числу прочитанных материалов, а по качественным изменениям в педагогической деятельности [12]. Этап коррекции превращает обучение из разового мероприятия в непрерывный процесс.

Готовность педагога к самостоятельному обучению включает четыре компонента: мотивационный, диагностико-рефлексивный, проектировочно-деятельностный и результативно-коррекционный. В совокупности они характеризуют способность педагога управлять собственным профессиональным развитием, используя при этом ресурсы профессионального сообщества и экспертную поддержку.

Авторский подход и научная новизна

Научная новизна исследования состоит в уточнении самостоятельного обучения педагога как непрерывного управленческого цикла: «диагностика потребности → индивидуальная цель → планирование → самостоятельное обучение → трансфер в практику → мониторинг и рефлексия → оценивание → коррекция → новая потребность», где итоговый результат становится исходной диагностикой нового цикла. Особенности подхода: 1) самостоятельное обучение трактуется как результативная деятельность, а не потребление ресурсов; 2) субъектность педагога и институциональная поддержка рассматриваются как взаимодополняющие элементы единого механизма; 3) результат оценивается через качественные изменения в практике; 4) мониторинг и коррекция включены в число обязательных элементов цикла. Для руководства образовательной организации это означает, что система управления должна опираться не на формальный учёт часов самостоятельного обучения, а на механизмы выявления потребностей, методической поддержки и обратной связи.

Заключение

Самостоятельное обучение педагогов является неотъемлемой составляющей непрерывного профессионального развития и должно быть организовано как целостный циклический процесс, включающий диагностику потребностей, целеполагание, планирование, обучение, применение результатов в практике, оценивание и коррекцию. Системность, субъектность, диагностическая обоснованность, индивидуализация, практикоориентированность, рефлексивность и непрерывность выступают ключевыми методологическими принципами такой

организации. При оценивании эффективности необходимо переходить от процессуальных показателей к результативным — качественным изменениям в профессиональной компетентности и практике педагога. Предложенный цикл позволяет согласовать личные профессиональные потребности педагога с организационными возможностями системы непрерывного профессионального развития и организовать самостоятельное обучение как ориентированный на результат управленческий механизм.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Указ Президента Республики Узбекистан от 11 мая 2022 года № УП-134 «Об утверждении Национальной программы развития школьного образования на 2022–2026 годы».

2. Постановление Президента Республики Узбекистан от 21 июня 2024 года № ПП-231 «О дополнительных мерах по совершенствованию системы непрерывного профессионального развития работников организаций дошкольного и школьного образования».

3. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан от 20 декабря 2024 года № 867 «О совершенствовании системы непрерывного профессионального развития работников дошкольного и школьного образования».

4. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан от 8 июля 2025 года № 423 «Об утверждении профессионального стандарта педагога организации дошкольного образования».

5. Knowles M. S. Self-Directed Learning: A Guide for Learners and Teachers. – New York: Association Press, 1975. – 135 p.

6. Schön D. A. The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action. – New York: Basic Books, 1983. – 374 p.

7. Timperley H. Teacher Professional Learning and Development. Educational Practices Series-18. – UNESCO International Bureau of Education, 2008. – 32 p.

8. Garet M. S., Porter A. C., Desimone L., Birman B. F., Yoon K. S. What Makes Professional Development Effective? Results From a National Sample of Teachers // American Educational Research Journal. – 2001. – Vol. 38, No. 4. – P. 915-945. DOI: 10.3102/00028312038004915.

9. Avalos B. Teacher professional development in Teaching and Teacher Education over ten years // Teaching and Teacher Education. – 2011. – Vol. 27, No. 1. – P. 10-20. DOI: 10.1016/j.tate.2010.08.007.

10. Darling-Hammond L., Hyler M. E., Gardner M. Effective Teacher Professional Development. – Palo Alto, CA: Learning Policy Institute, 2017.

11. Darling-Hammond L., Wei R. C., Andree A., Richardson N., Orphanos S. Professional Learning in the Learning Profession: A Status Report on Teacher Development in the United States and Abroad. – Stanford University / National Staff Development Council, 2009.

12. Sims S., Fletcher-Wood H., O'Mara-Eves A., Cottingham S., Stansfield C., Goodrich J., Van Herwegen J., Anders J. Effective Teacher Professional Development: New Theory and a Meta-Analytic Test // Review of Educational Research. – 2025. – Vol. 95, No. 2. – P. 213-254. DOI: 10.3102/00346543231217480.

13. Desimone L. M., Garet M. S. Best Practices in Teachers' Professional Development in the United States // Psychology, Society & Education. – 2015. – Vol. 7, No. 3. DOI: 10.25115/psye.v7i3.515.

O‘ZBEKISTON TAYANCH O‘RTA TA’LIMIDA O‘QISH SAVODXONLIGINING AMALDAGI HOLATI VA MAVJUD MUAMMOLAR

Karimberdiyev Qodir Komilovich,
Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi O‘quvchilar bilimini baholash, tahlil qilish va apostil xizmatini ko‘rsatish boshqarmasi bosh mutaxasisi

Annotatsiya: *Maqolada O‘zbekiston Respublikasida tayanch o‘rta ta’lim (5–9-sinflar) bosqichida o‘quvchilarning o‘qish savodxonligini rivojlantirishning amaldagi holati tizimli tahlil qilinadi. Tadqiqotda o‘qish savodxonligining nazariy-metodologik asoslari, funksional savodxonlik tushunchasi va PISA xalqaro baholash dasturi talablari yoritilgan hamda davlat ta’lim standartlari, o‘quv dasturlari, darsliklar, o‘qitish metodlari va baholash tizimi shu nuqtayi nazardan tahlil qilingan. Natijalar tayanch o‘rta ta’limda reproduktiv yondashuvning ustunligi, PISA darajasidagi topshiriqlarning yetishmasligi, o‘qituvchilarning metodik tayyorgarligi va baholash tizimida funksional savodxonlikka yetarli e’tibor qaratilmayotganini ko‘rsatdi. Aniqlangan muammolarning pedagogik sabablariga baho berilib, o‘qish savodxonligini rivojlantirishga qaratilgan ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.*

Kalit so‘zlar: *o‘qish savodxonligi, tayanch o‘rta ta’lim, funksional savodxonlik, PISA, matn bilan ishlash, baholash tizimi, pedagogik muammolar.*

Аннотация: *В статье анализируется современное состояние развития читательской грамотности учащихся базового среднего образования (5–9 классы) в Республике Узбекистан. Раскрыты теоретико-методологические основы читательской грамотности, понятие функциональной грамотности и требования международной программы PISA, а также государственные образовательные стандарты, учебные программы, учебники, методы обучения и система оценивания. Результаты показали преобладание репродуктивного подхода, недостаточность заданий уровня PISA, ограниченную методическую подготовленность учителей, а также недостаточное внимание к функциональной грамотности в системе оценивания. Дана оценка педагогическим причинам выявленных проблем и разработаны научно-практические рекомендации.*

Ключевые слова: *читательская грамотность, базовое среднее образование, функциональная грамотность, PISA, работа с текстом, система оценивания, педагогические проблемы.*

Abstract: *This article analyses the current state of reading literacy development among students of lower secondary education (Grades 5–9) in Uzbekistan. It examines the theoretical foundations of reading literacy, the concept of functional literacy and the requirements of the PISA program, and reviews national standards, curricula, textbooks, teaching methods and assessment practices from this perspective. The findings reveal the predominance of a reproductive teaching approach, insufficient PISA-level tasks, limited methodological preparedness of teachers, and inadequate attention to functional literacy in assessment. Pedagogical causes of these problems are analysed and practical recommendations for improving reading literacy development are proposed.*

Keywords: *reading literacy, lower secondary education, functional literacy, PISA, text comprehension, assessment system, pedagogical challenges.*

Kirish

Zamonaviy jamiyatda ta’lim tizimining asosiy vazifalaridan biri o‘quvchilarda hayot davomida ta’lim olish, axborotni mustaqil izlash va undan samarali foydalanish qobiliyatlarini shakllantirishdan iborat. Ushbu vazifani amalga oshirishda o‘qish

savodxonligi tayanch kompetensiya sifatida alohida ahamiyat kasb etadi, chunki u shaxsning matnlarni texnik jihatdan o‘qiy olishi bilangina emas, balki ularni tushunish, tahlil qilish, baholash hamda turli hayotiy vaziyatlarda qo‘llay olish qobiliyati bilan belgilanadi [1]. Xalqaro ta’lim makonida o‘qish savodxonligi ta’lim sifatini baholashning muhim mezoniga aylangan bo‘lib, Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OECD) tomonidan o‘tkaziladigan PISA tadqiqotida u funksional savodxonlikni aniqlashning asosiy yo‘nalishlaridan biri sifatida qaraladi [8].

O‘zbekiston Respublikasida so‘nggi yillarda ta’lim tizimini modernizatsiya qilish, kompetensiyaviy yondashuvni joriy etish va xalqaro baholash dasturlarida ishtirok etish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlariga aylandi. Umumiy o‘rta ta’lim davlat ta’lim standartlarida o‘quvchilarda funksional savodxonlikni, jumladan o‘qish savodxonligini rivojlantirish muhim vazifa sifatida belgilangan [7]. Shu bilan birga, amaliyot tahlili ushbu talablar bilan ularning real ijrosi o‘rtasida muayyan tafovutlar mavjudligini ko‘rsatmoqda. Ayniqsa, tayanch o‘rta ta’lim bosqichi (5–9-sinflar) hal qiluvchi ahamiyatga ega, chunki aynan shu davrda o‘quvchilarda matnning asosiy g‘oyasini aniqlash, sabab-oqibat munosabatlarini tushunish, muallif pozitsiyasini baholash va axborotni yangi vaziyatlarga transfer qilish ko‘nikmalari shakllanishi lozim [1].

Biroq maktab amaliyoti shuni ko‘rsatadiki, tayanch o‘rta ta’limda o‘qish savodxonligini rivojlantirish jarayoni ko‘pincha reproduktiv yondashuv asosida olib borilmoqda, o‘quvchilarning tanqidiy va reflektiv fikrlashini rivojlantirishga yetarli e’tibor qaratilmayapti [5]. Natijada o‘quvchilar PISA formatidagi topshiriqlarni bajarishda sezilarli qiyinchiliklarga duch kelmoqda. Milliy tadqiqotlarda o‘qish savodxonligini rivojlantirish masalasi asosan ona tili va adabiyot fanlari doirasida ko‘rib chiqiladi, reproduktiv yondashuv ustunligi tanqid qilinadi [5], [6], biroq tayanch o‘rta ta’lim bosqichi alohida, tizimli tahlil obyekti sifatida yetarli darajada yoritilmagan. Shu nuqtayi nazardan, O‘zbekiston tayanch o‘rta ta’limida o‘qish savodxonligining amaldagi holatini tizimli tahlil qilish, mavjud muammolarni aniqlash hamda ularning pedagogik sabablarini asoslab berish dolzarb ilmiy vazifa hisoblanadi.

Mazkur maqolaning maqsadi — O‘zbekiston tayanch o‘rta ta’limida o‘qish savodxonligining amaldagi holatini kompleks tahlil qilish, mavjud muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etishga qaratilgan ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqot nazariy-tahliliy va qiyosiy tahlil metodlariga asoslangan. Tahlil obyekti sifatida quyidagi manbalar qamrab olindi: OECD tomonidan ishlab chiqilgan PISA xalqaro baholash dasturining kontseptual asoslari va natijalari [1], [2]; O‘zbekiston Respublikasi umumiy o‘rta ta’lim davlat ta’lim standarti [7]; tayanch o‘rta ta’lim (5–9-sinf) uchun mo‘ljallangan o‘quv dasturlari va darsliklar; shuningdek amaldagi baholash materiallari va o‘qitish amaliyoti bo‘yicha kuzatuv ma’lumotlari.

Tahlilning nazariy asosini Snow tomonidan ishlab chiqilgan o‘qish savodxonligi konsepsiyasi tashkil etadi, unga ko‘ra o‘qish savodxonligi matnni dekodlash, mazmunni tushunish, talqin qilish va baholash kabi o‘zaro bog‘liq jarayonlarni o‘z ichiga oladi [3]. Shu asosda o‘qish kompetensiyalari to‘rt ierarxik darajaga ajratildi: (1) matndan axborotni topish va ajratib olish; (2) matn mazmunini tushunish va talqin qilish; (3) axborotni tahlil qilish va baholash; (4) olingan ma’lumotlarni yangi vaziyatlarda qo‘llash [4]. Ushbu darajalar milliy normativ hujjatlar, darsliklar va baholash amaliyotini tahlil qilishda tayanch mezon sifatida qo‘llanildi.

Normativ hujjatlar va o‘quv-metodik materiallar kontent-tahlil metodi asosida, ularning mazmuni yuqoridagi to‘rt daraja bilan qanchalik mos kelishi nuqtayi nazaridan

baholandi. Maktab amaliyotidagi tipik dars vaziyatlari va o‘qituvchi savollarining xarakteri esa qiyosiy-tavsifiy tahlil asosida umumlashtirildi, bu esa reproduktiv va produktiv (yuqori kognitiv darajadagi) faoliyat nisbatini aniqlash imkonini berdi.

O‘tkazilgan tahlil natijalari umumiy o‘rta ta’lim davlat ta’lim standartlarida o‘qish savodxonligiga oid talablar ko‘pincha umumiy va deklarativ xarakterga ega ekanligini ko‘rsatdi: kompetensiyalar belgilangan bo‘lsa-da, ularni bosqichma-bosqich shakllantirish mexanizmlari, aniq indikatorlar va baholash mezonlari yetarli darajada ishlab chiqilmagan [5]. Bundan tashqari, o‘qish savodxonligi asosan ona tili va adabiyot fanlari doirasida qaralib, uning fanlararo xususiyati me'yoriy hujjatlarda yetarli aks etmagan [1].

Darsliklar va o‘quv dasturlari tahlili shuni ko‘rsatdiki, PISA talablari nuqtayi nazaridan quyidagi faoliyat turlari kam uchraydi:

–matn mazmunini talqin qilish va baholash;

–muallif pozitsiyasini aniqlash va asoslash;

–bir nechta manbadan olingan axborotni solishtirish;

–matndan olingan ma’lumotni yangi vaziyatga transfer qilish [2].

Ayniqsa, uzluksiz bo‘lmagan matnlar (jadval, diagramma, infografika, e’lon) bilan ishlashga yo‘naltirilgan topshiriqlar yetishmasligi alohida qayd etildi [1]. Dars amaliyotini kuzatish natijalari o‘qituvchi markazli, reproduktiv yondashuvning ustunligini tasdiqladi: o‘quvchilar matnni o‘qiydi, biroq mazmunini chuqur tahlil qilmaydi; savollarga javob beradi, ammo fikrini asoslay olmaydi; xulosalar chiqarishda ko‘pincha o‘qituvchining tayyor javobiga tayanadi [6]. Berilgan savollarning katta qismi faktologik xarakterga ega bo‘lib, “Nima uchun?”, “Qanday xulosa chiqarish mumkin?” kabi yuqori darajadagi savollar kam qo‘llaniladi [5].

O‘quvchilarning o‘qish savodxonligi darajasini tahlil qilish natijasida ularda quyidagi muammolar aniqlandi:

–matnning asosiy g‘oyasini aniqlashda qiyinchilik;

–sabab-oqibat munosabatlarini tushuntirishda sustlik;

–yashirin ma’nolarni anglash va talqin qilishda muammolar;

–umumlashtirilgan va asoslangan xulosa chiqarishda mustaqillik yetishmasligi [5].

Baholash tizimi tahlili shuni ko‘rsatdiki, maktab ichidagi baholashda yopiq test topshiriqlari ustun bo‘lib, o‘quvchilarning tahliliy va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini baholash ikkinchi darajada qolmoqda; ochiq javobli va muammoli vaziyatga asoslangan topshiriqlar yetarli emas [2]. O‘qituvchilarning metodik tayyorgarligi bo‘yicha tahlil ularning aksariyati PISA formatidagi topshiriqlarni ishlab chiqish, ochiq javobli topshiriqlarni baholash va o‘quvchilarning reflektiv fikrlashini aniqlash bo‘yicha yetarli metodik ko‘nikmalarga ega emasligini ko‘rsatdi [6].

Olingan natijalar tayanch o‘rta ta’limda o‘qish savodxonligini rivojlantirishdagi muammolar alohida-alohida emas, balki o‘zaro uzviy bog‘liq tizimli pedagogik sabablar natijasi ekanligini ko‘rsatadi: reproduktiv yondashuv, topshiriqlar tizimining zaifligi, o‘qituvchilarning metodik tayyorgarligi va baholash tizimidagi kamchiliklar bir-birini kuchaytiradi. Bu esa o‘quvchilarda matnni chuqur tushunish, tanqidiy-reflektiv fikrlash va bilimlarni real vaziyatlarga qo‘llash ko‘nikmalarining sust rivojlanishiga olib kelmoqda [1], [2].

Xalqaro tajriba, xususan Skandinaviya mamlakatlari, Yaponiya va Kanada tajribasi shuni ko‘rsatadiki, o‘qish savodxonligini rivojlantirishga tizimli yondashuv mavjud bo‘lgan ta’lim tizimlarida o‘quvchilarning umumiy akademik natijalari yuqori bo‘ladi [1], [2]. Milliy tadqiqotlarda ham (Karimov, Xolmatova) reproduktiv yondashuv

ustunligi tanqid qilingan [5], [6], biroq bu tadqiqotlar tayanch o‘rta ta’lim bosqichini alohida obyekt sifatida yetarli chuqurlikda yoritmagan — mazkur ish shu bo‘shliqni to‘ldirishga xizmat qiladi.

O‘qish savodxonligi fanlararo kompetensiya bo‘lishiga qaramay, tarix, geografiya, biologiya kabi fanlarda tizimli rivojlantirilmayotgani [1] fanlararo integratsiyaning yetishmasligidan dalolat beradi: bu holat o‘quvchilarning bir fandagi o‘qish ko‘nikmalarini boshqasiga ko‘chira olmasligiga va bilimlarning fragmentar shakllanishiga olib keladi [4]. Bundan tashqari, hududlar o‘rtasidagi resurs va malaka oshirish imkoniyatlaridagi farq, ayniqsa qishloq maktablarida, muammoni yanada kuchaytiradi [5]. Baholash tizimi bilan o‘qitish jarayoni uzviy bog‘liq bo‘lganligi sababli, baholashni funksional savodxonlikka moslashtirmasdan turib o‘qish savodxonligini rivojlantirishda sezilarli natijaga erishish qiyin [1].

O‘tkazilgan tahlil asosida O‘zbekiston tayanch o‘rta ta’limida o‘qish savodxonligini rivojlantirish samaradorligini oshirish maqsadida quyidagi tavsiyalar ilgari suriladi:

1. O‘quv dasturlarini takomillashtirish — o‘qish savodxonligiga oid kompetensiyalarni bosqichma-bosqich aniqlashtirish va ularni barcha fanlar kesimida integrativ kompetensiya sifatida belgilash.

2. Darslik va o‘quv-metodik materiallarni yangilash — PISA talablariga mos ochiq javobli, muammoli vaziyatga asoslangan va uzluksiz bo‘lmagan matnlar bilan ishlashga yo‘naltirilgan topshiriqlar ulushini oshirish.

3. O‘qituvchilarning metodik tayyorgarligini oshirish — PISA metodologiyasi, ochiq javobli topshiriqlarni loyihalash va baholash bo‘yicha maxsus malaka oshirish kurslarini tashkil etish.

4. Baholash tizimini funksional savodxonlikka yo‘naltirish — matnni tushunish, tahlil qilish va baholash ko‘nikmalarini aniqlovchi vositalarni maktab ichi va tashqi baholashga joriy etish.

5. Fanlararo integratsiyani kuchaytirish — fan o‘qituvchilari hamkorligini, integrativ topshiriq va loyihalarni rivojlantirish.

6. Monitoring va diagnostika tizimini joriy etish — o‘qish savodxonligi darajasini muntazam baholovchi standartlashtirilgan vositalarni ishlab chiqish va natijalar asosida maqsadli pedagogik takomillashtirishlarni rejalashtirish.

Ushbu tavsiyalarni izchil amalga oshirish O‘zbekiston tayanch o‘rta ta’limida o‘qish savodxonligini rivojlantirish sifatini oshirishga, o‘quvchilarning funksional savodxonligini mustahkamlashga va xalqaro baholash dasturlarida munosib natijalarga erishishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. Umumiy o‘rta ta’lim davlat ta’lim standarti. Toshkent, 2021.

2. OECD. PISA 2018 Results (Volume I): What Students Know and Can Do. Paris: OECD Publishing, 2019.

3. OECD. PISA 2022 Results (Volume I): The State of Learning and Equity in Education. Paris: OECD Publishing, 2023.

4. Snow, C. E. Reading for Understanding: Toward an R&D Program in Reading Comprehension. Santa Monica, CA: RAND Corporation, 2002.

5. Anderson L.W., Krathwohl D.R. A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing: A Revision of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives. New York: Longman, 2001.

6. Karimov Q. K. Umumiy o‘rta ta’limda o‘quvchilarning o‘qish savodxonligini rivojlantirish masalalari // Pedagogik ta’lim. Toshkent, 2021. №4. B.45–52.

7. Xolmatova N. M. O‘quvchilarda funksional savodxonlikni shakllantirishning pedagogik asoslari // Ta’lim va innovatsiyalar. Toshkent, 2022. №2. B.33–40.

8. A.Avloniy nomidagi pedagogik mahorat milliy instituti. PISA 2022 tadqiqoti natijalari: Milliy hisobot. Toshkent, 2023, 173 bet.

MAKTAB DIREKTORLARINING BOSHQARUV KO‘NIKMALARINI SINERGETIK YONDASHUV ASOSIDA RIVOJLANTIRISHNING INNOVATSION MEXANIZMI

Yusupova Dilnoza Fayzullayevna,
Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent A. Avloniy nomidagi Pedagogik mahorat milliy instituti, “Ta’lim menejmenti” kafedrasi

Annotatsiya: *Maqolada maktab direktorlarining boshqaruv ko‘nikmalarini sinergetik yondashuv asosida rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, xalqaro tajriba tahlillari ham keltiriladi. Maktab ochiq va o‘zini-o‘zi tashkil etuvchi ijtimoiy-pedagogik tizim sifatida talqin qilinib, diagnostik-maqsadli, integrativ-faoliyatli, refleksiv-korreksion va natijaviy-monitoring bosqichlaridan iborat innovatsion mexanizm taklif etiladi.*

Kalit so‘zlar: *sinergetik yondashuv, innovatsion mexanizm, boshqaruv ko‘nikmalari, innovatsion boshqaruv, hamkorlik, refleksiya.*

Аннотация: *В статье раскрываются педагогические возможности синергетического подхода к развитию управленческих навыков директоров школ. Школа рассматривается как открытая и самоорганизующаяся социально-педагогическая система. Предложен инновационный механизм, включающий диагностико-целевой, интегративно-деятельностный, рефлексивно-коррекционный и результативно-мониторинговый этапы.*

Ключевые слова: *синергетический подход, директор школы, управленческие навыки, инновационное управление, сотрудничество, рефлексия.*

Abstract: *The article examines the pedagogical potential of the synergetic approach to developing school principals’ management skills. The school is viewed as an open and self-organizing socio-pedagogical system. An innovative mechanism comprising diagnostic-target, integrative-activity, reflective-corrective and result-monitoring stages is proposed.*

Keywords: *synergetic approach, school principal, management skills, innovative management, collaboration, reflection.*

Kirish

Zamonaviy ta’lim tizimidagi tezkor o‘zgarishlar maktab direktoridan ma’muriy vazifalarni bajarish bilangina cheklanmay, strategik fikrlash, jamoani umumiy maqsad atrofida birlashtirish, innovatsiyalarni qo‘llab-quvvatlash va noaniq vaziyatlarda oqilona qaror qabul qilishni talab etmoqda. UNESCOning ta’lim liderligiga oid hisobotida ham samarali rahbarlik maqsadni belgilash, ta’lim jarayoniga e’tibor qaratish, hamkorlik va inson salohiyatini rivojlantirish bilan bog‘lanadi [4].

O‘zbekistonda maktab direktorlarining professional boshqaruv salohiyatini rivojlantirishga qaratilgan menejerlik o‘quv kurslari va sertifikatlash tizimining joriy etilishi [6] mazkur masalaning dolzarbligini oshirdi. Biroq maktab pedagoglar, o‘quvchilar, ota-onalar va boshqa manfaatdor tomonlar o‘zaro ta’sir qiladigan murakkab

tizim bo‘lgani sababli boshqaruvni faqat qat’iy ma’muriy algoritmlar asosida tashkil etish yetarli emas.

Sinergetika murakkab tizimlarning o‘zaro ta’siri, o‘zini o‘zi tashkil etishi va yangi sifat holatiga o‘tishini o‘rganadi [1]. Ta’lim menejmentida bu yondashuv maktabni ochiq, dinamik va ko‘pvariantli tizim sifatida ko‘rishga imkon beradi. Tadqiqotning maqsadi-sinergetik tamoyillar asosida maktab direktorlarining boshqaruv ko‘nikmalarini rivojlantirish mexanizmi, uning tarkibiy qismlari va pedagogik shart-sharoitlarini aniqlashtirish.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotning metodologik asosini tizimli, kompetensiyaviy va sinergetik yondashuvlar tashkil etdi. Nazariy tahlil, qiyosiy tahlil, umumlashtirish, kontent-tahlil va pedagogik modellashtirish metodlaridan foydalanildi. H. Hakenning o‘zini o‘zi tashkil etuvchi tizimlar nazariyasi [1], P. Sengening “o‘rganuvchi tashkilot” konsepsiyasi [2], M. Fullanning ta’limdagi o‘zgarishlarni boshqarish qarashlari [3] hamda zamonaviy ta’lim liderligiga oid xalqaro manbalar [4; 5] tahlil qilindi.

Boshqaruv ko‘nikmasi direktorning vaziyatni tahlil qilish, maqsad belgilash, qaror qabul qilish, inson va axborot resurslarini muvofiqlashtirish, o‘zgarishlarga moslashish, hamkorlikni tashkil etish va natijalarni refleksiv baholash imkonini beruvchi integrativ kasbiy xususiyat sifatida talqin qilindi. Sinergetik yondashuvning tayanch tamoyillari sifatida ochiqlik, o‘zini o‘zi tashkil etish, ko‘pvariantlilik, hamkorlik, qayta aloqa va refleksivlik belgilandi.

Xalqaro tendensiyalar

Maktab direktorlarining boshqaruv ko‘nikmalarini rivojlantirish masalasi rivojlangan mamlakatlarda ta’lim sifatini ta’minlashning muhim omillaridan biri sifatida qaraladi. Zamonaviy xorijiy tajriba shuni ko‘rsatadiki, maktab rahbarining faoliyati faqat ma’muriy boshqaruv bilan cheklanmay, balki pedagogik jamoani rivojlantirish, o‘zgarishlarni boshqarish, manfaatdor tomonlar bilan hamkorlik qilish, raqamli transformatsiyani amalga oshirish va murakkab tizimlarda sinergetik ta’sirni shakllantirishni ham qamrab oladi.

Finlyandiya tajribasida maktab rahbarining boshqaruv faoliyati yuqori darajadagi professional mustaqillik va ishonch tamoyillari bilan uyg‘unlashgan. Direktor pedagogik jamoaning faoliyatini nazorat qiluvchi ma’muriy shaxs emas, balki maktabni rivojlantirish jarayonining strategik koordinatori sifatida namoyon bo‘ladi. Bunday modelda o‘qituvchilarning kasbiy kompetensiyasi, jamoaviy qaror qabul qilish va maktab ichidagi hamkorlik boshqaruv samaradorligining asosiy omillaridir. Mazkur tajribaning sinergetik jihati shundaki, alohida subyektlarning-direktor, o‘qituvchi, o‘quvchi, ota-ona va mahalliy hamjamiyatning-faoliyati yagona rivojlanish maqsadi atrofida birlashtiriladi.

Singapur tajribasi maktab direktorlarini tayyorlash va rivojlantirishda tizimli rahbarlik kompetensiyalariga alohida e’tibor qaratishi bilan ajralib turadi. Maktab rahbarlari uchun maxsus professional rivojlanish dasturlari tashkil etilib, strategik fikrlash, inson resurslarini boshqarish, innovatsiyalarni joriy etish va ta’lim sifatini oshirish ko‘nikmalari shakllantiriladi. Ushbu yondashuvdan maqola mavzusi uchun muhim xulosa shuki, direktorning boshqaruv kompetensiyasini bir martalik malaka oshirish orqali emas, balki **uzluksiz kasbiy rivojlanish tizimi** orqali shakllantirish maqsadga muvofiq.

AQSh tajribasida maktab rahbarligi ko‘proq instructional leadership, ya’ni ta’lim jarayoniga yo‘naltirilgan rahbarlik konsepsiyasi bilan bog‘lanadi. Bunda direktorning asosiy vazifasi faqat xo‘jalik va ma’muriy masalalarni hal qilish emas, balki o‘qitish

sifatini oshirish, pedagoglarning kasbiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash, ma’lumotlarga asoslangan qarorlar qabul qilish va maktabning rivojlanish strategiyasini ishlab chiqishdan iborat. Sinergetik nuqtayi nazardan, bu modelda **rahbarlik + pedagogik hamkorlik + ma’lumotlardan foydalanish + innovatsion boshqaruv** bir-birini to‘ldiruvchi elementlar sifatida qaraladi. [6; 7]

Natijalar

Tahlil natijasida direktorlarning boshqaruv ko‘nikmalarini rivojlantirish mexanizmi to‘rtta o‘zaro bog‘liq komponent orqali ifodalandi. Maqsadli-motivatsion komponent rahbarning kasbiy rivojlanishga ehtiyoji va o‘zgarishlarga tayyorligini; mazmuniy komponent tizimli va strategik fikrlash, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, jamoaviy qaror qabul qilish hamda o‘zgarishlarni boshqarishni; tashkiliy-faoliyatli komponent amaliy boshqaruv tajribasini; refleksiv-baholash komponent esa qayta aloqa, o‘zini tahlil qilish va korreksiyani qamrab oladi.

Mexanizmning birinchi-diagnostik-maqsadli bosqichida direktorning mavjud boshqaruv ko‘nikmalari, kasbiy ehtiyojlari, rahbarlik uslubi va o‘zgarishlarga tayyorligi aniqlanib, rivojlanish maqsadlari belgilanadi. Ikkinchi-integrativ-faoliyatli bosqichda real maktab muammolari asosidagi case-study, loyiha, strategik sessiya, boshqaruv simulyatsiyasi, mentorlik, coaching va action research orqali tizimli fikrlash, muqobil yechimlarni baholash, vakolatlarni taqsimlash hamda jamoaviy qaror qabul qilish ko‘nikmalari rivojlantiriladi.

Uchinchi-refleksiv-korreksion bosqichda rahbar o‘z qarorlarining natijalarini jamoa bilan tahlil qiladi, qayta aloqa asosida boshqaruv xatti-harakatlariga tuzatish kiritadi. To‘rtinchi-natijaviy-monitoring bosqichida direktorning individual rivojlanishi bilan birga jamoada hamkorlik, tashabbuskorlik, qaror qabul qilishdagi ishtirok va o‘zgarishlarga moslashuvchanlik dinamikasi baholanadi.

Shunday qilib, mexanizm “diagnostika → hamkorlikdagi faoliyat → refleksiya va korreksiya → monitoring → yangi rivojlanish ehtiyoji” zanjiri asosida ishlaydi. Jarayonning har bir natijasi keyingi rivojlanish sikliga asos bo‘lishi sinergetik yondashuvning o‘zini o‘zi rivojlantiruvchi tizim mohiyatini ifodalaydi.

Sinergetik mexanizmda boshqaruv ko‘nikmalarining rivojlanish mezonlarini uch darajada kuzatish mumkin. Birinchi daraja-kognitiv bo‘lib, rahbarning tizimli tahlil, strategik rejalashtirish va muqobil qarorlarni asoslash bilimlarini ifodalaydi. Ikkinchi daraja-faoliyatli bo‘lib, jamoaviy qaror qabul qilish, vakolatlarni taqsimlash, muloqot va o‘zgarishlarni boshqarishdagi amaliy harakatlarda namoyon bo‘ladi. Uchinchi daraja-refleksiv bo‘lib, direktorning o‘z boshqaruv tajribasini baholashi, xatolardan xulosa chiqarishi va keyingi rivojlanish yo‘nalishini belgilashi bilan tavsiflanadi.

Mazkur mezonlardan foydalanish direktorlarning rivojlanish dinamikasini faqat yakuniy natija bo‘yicha emas, balki jarayon davomida ham kuzatish imkonini beradi. Shu jihatdan mexanizm diagnostika, o‘qitish va monitoringni yagona siklga birlashtiradi. Bunda olingan ma’lumotlar rahbar uchun individual rivojlanish trayektoriyasini aniqlash, murabbiylik yordamini rejalashtirish va keyingi o‘quv vazifalarini differensiallashtirishga xizmat qiladi.

Muhokama

Taklif etilayotgan mexanizm maktab boshqaruvini an’anaviy “topshiriq-ijro-nazorat” modelidan hamkorlik va o‘zaro ta’sirga asoslangan modelga yo‘naltiradi. Zamonaviy ta’lim liderligiga oid tadqiqotlarda rahbarning jamoa salohiyatini rivojlantirishi, pedagoglarning qarorlar qabul qilishdagi ishtirokini qo‘llab-quvvatlashi va

professional hamkorlik muhitini yaratishi samarali boshqaruvning muhim omillari sifatida ko‘rsatiladi [4; 5].

Sinergetik boshqaruvda pedagogik jamoa boshqaruv obyekti emas, balki faol subyekt sifatida qaraladi. Direktor vakolatlarni oqilona taqsimlaydi, tashabbuslarni qo‘llab-quvvatlaydi va noaniq vaziyatlarni rivojlanish imkoniyati sifatida baholaydi. Shu bilan birga, direktorlarni tayyorlash jarayoni ham innovatsion shaklda tashkil etilib, rahbar tayyor bilimni qabul qiluvchi tinglovchidan o‘z tajribasini tahlil qiluvchi tadqiqotchi-amaliyotchiga aylanishi lozim. Action research, mentorlik, professional o‘rganish hamjamiyatlari va boshqaruv simulyatsiyalari aynan shu vazifaga xizmat qiladi.

Mexanizmning samaradorligi real boshqaruv muammolariga asoslangan amaliy topshiriqlar, ochiq professional muloqot, taqsimlangan liderlik, muntazam qayta aloqa, refleksiya va natijalarni ma’lumotlarga asoslangan monitoring qilish kabi pedagogik shart-sharoitlarga bog‘liq. Bu jihatlar mazkur tadqiqotni 1-sho‘baning “ta’lim tizimida innovatsion texnologiyalar va pedagogik tadqiqotlarning zamonaviy tendensiyalari” yo‘nalishi bilan bevosita bog‘laydi.

Sinergetik yondashuvning yana bir afzalligi shundaki, u rahbarning professional rivojlanishini maktab jamoasining rivojlanishidan ajratmaydi. Direktorning yangi boshqaruv ko‘nikmasi pedagoglar o‘rtasidagi hamkorlik, tashabbus va o‘zaro o‘rganish mexanizmlari bilan qo‘llab-quvvatlangandagina barqaror natijaga aylanadi. Shuning uchun malaka oshirish jarayonida individual topshiriqlar bilan birga jamoaviy loyihalar va maktab miqyosidagi kichik amaliy tadqiqotlardan foydalanish muhimdir.

Xulosa

Sinergetik yondashuv maktabni ochiq, dinamik va o‘zini o‘zi rivojlantiruvchi tizim sifatida talqin qilish orqali direktorlarning boshqaruv ko‘nikmalarini kompleks rivojlantirishga imkon beradi. Tadqiqotda maqsadli-motivatsion, mazmuniy, tashkiliy-faoliyatli va refleksiv-baholash komponentlari hamda diagnostik-maqsadli, integrativ-faoliyatli, refleksiv-korreksion va natijaviy-monitoring bosqichlaridan iborat mexanizm asoslandi.

Ushbu mexanizmni direktorlarni tayyorlash va uzluksiz kasbiy rivojlantirish dasturlariga boshqaruv keyslari, strategik sessiyalar, mentorlik, action research va refleksiv texnologiyalar orqali integratsiya qilish maqsadga muvofiq. Natijada, rahbarning individual boshqaruv salohiyati bilan birga pedagogik jamoaning hamkorlik va o‘zini o‘zi rivojlantirish imkoniyatlari ham kuchayadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2023-yil 25-dekabrdagi 681-son “Davlat umumiy o‘rta ta’lim muassasalari direktori lavozimiga nomzodlarni menejerlik o‘quv kurslarida o‘qitish va ularga menejerlik sertifikatini berish tartibi to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida”gi qarori.
2. Haken H. Synergetics: An Introduction. – Berlin: Springer-Verlag, 1983.
3. Senge P.M. The Fifth Discipline: The Art and Practice of the Learning Organization. – New York: Doubleday/Currency, 1990.
4. Fullan M. The New Meaning of Educational Change. 5th ed. – New York: Teachers College Press, 2016.
5. UNESCO. Global Education Monitoring Report 2024/5: Leadership in Education: Lead for Learning. – Paris: UNESCO, 2024.
6. OECD. Results from TALIS 2024: Country Note – Uzbekistan. – Paris: OECD Publishing.

7. Berkovich I. The rise of AI-assisted instructional leadership: empirical survey of generative AI integration in school leadership and management work. *Frontiers in Education*, 2025, Vol. 10. DOI: 10.3389/feduc.2025.1643023. Frontiers.

NODAVLAT OLIY TA’LIM MUASSASALARIDA BOSHLANG‘ICH TA’LIM O‘QITUVCHILARINI TAYYORLASH SIFATINI TAKOMILLASHTIRISHNING TARIXIY-NAZARIY ASOSLARI

Xakimova Gulchehra,
Buxoro xalqaro universiteti doktoranti

Annotatsiya: *Mazkur maqolada nodavlat oliy ta'lim muassasalarida boshlang‘ich ta'lim o‘qituvchilarini tayyorlashda o‘qituvchi shaxsiga qo‘yiladigan talablar, kasbiy tayyorgarlik mazmuni, ta'lim sifati va pedagogik faoliyat samaradorligi haqidagi qarashlarning tarixiy shakllanishi hamda zamonaviy talqinlari yoritilgan. Shuningdek, bo‘lajak boshlang‘ich ta'lim o‘qituvchilarini tayyorlash sifatini ta'minlashning aksiologik, gnoseologik va praksiologik komponentlari o‘zaro bog‘liqlikda asoslangan.*

Kalit so‘zlar: nodavlat oliy ta'lim muassasasi, boshlang‘ich ta'lim, ta'lim sifati, pedagogik ta'limotlar tarixi, aksiologik-gnoseologik-praksiologik komponentlar.

Аннотаци:*. В данной статье освещены историческое становление и современные трактовки взглядов на требования, предъявляемые к личности учителя, содержание профессиональной подготовки, качество образования и эффективность педагогической деятельности при подготовке учителей начального образования в негосударственных высших образовательных учреждениях. Также во взаимосвязи обоснованы аксиологический, гносеологический и праксиологический компоненты обеспечения качества подготовки будущих учителей начального образования.*

Ключевые слова: *негосударственное высшее учебное заведение, учитель начального образования, качество подготовки, качество образования, история педагогических учений, аксиологический-гносеологический-праксиологический компоненты.*

Annotation*: This article examines the historical formation and contemporary interpretations of views on the requirements placed on the teacher's personality, the content of professional training, the quality of education, and the effectiveness of pedagogical activity in training primary education teachers at non-state higher education institutions. It also substantiates, in their interrelation, the axiological, gnoseological, and praxeological components of ensuring the quality of training future primary education teachers.*

Keywords: non-state higher education institution, primary education teacher, quality of training, quality of education, history of pedagogical doctrines, axiological-gnoseological-praxeological components.

Kirish. Bugungi kunda oliy ta’lim tizimida ta’lim sifatini ta’minlash va takomillashtirish jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti, inson kapitalini rivojlantirish hamda mehnat bozori ehtiyojlariga mos raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlashning muhim shartlaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Ayniqsa, ta’lim tizimining boshlang‘ich bo‘g‘ini uchun pedagog kadrlar tayyorlash sifati alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki boshlang‘ich ta’lim bosqichida o‘quvchining keyingi ta’lim faoliyati uchun zarur bo‘lgan bilim, ko‘nikma, kompetensiya, qadriyat va munosabatlarning dastlabki asoslari shakllanadi. Shu jihatdan boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchisini tayyorlash sifati

nafaqat oliy ta’limning alohida pedagogik vazifasi, balki butun ta’lim tizimi samaradorligini belgilovchi omillardan biridir.

Oliy ta’lim tizimida nodavlat ta’lim sektorining rivojlanishi mazkur masalaga yangicha yondashuvlarni talab etmoqda. Nodavlat oliy ta’lim muassasalari o‘rtasidagi raqobat, ta’lim dasturlarining xilma-xilligi, zamonaviy pedagogik va raqamli texnologiyalarning joriy etilishi, ta’lim jarayonining amaliyotga yo‘naltirilishi hamda ichki va tashqi sifatni baholash mexanizmlarining rivojlanishi bo‘lajak o‘qituvchilarni tayyorlash mazmuni va sifatiga qo‘yiladigan talablarni takomillashtirish zaruratini yuzaga keltirmoqda. Bunda ta’lim sifatini faqat o‘quv natijalari bilan chegaralab qo‘ymasdan, bo‘lajak pedagogning kasbiy qadriyatlari, nazariy bilimlari, amaliy tayyorgarligi, mustaqil pedagogik qaror qabul qilish qobiliyati va kasbiy kompetentligini yaxlit tizim sifatida ko‘rib chiqish muhimdir.

Boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchisini tayyorlash masalasining bugungi mazmunini chuqur anglash uchun uning tarixiy-pedagogik ildizlarini o‘rganish alohida ilmiy ahamiyatga ega. Pedagogik tafakkur taraqqiyoti davomida o‘qituvchi shaxsiga qo‘yiladigan talablar, uning bilimdonligi, axloqiy fazilatlari, kasbiy mahorati, tarbiyachilik vazifasi va jamiyat oldidagi mas’uliyati haqidagi qarashlar izchil rivojlanib kelgan. Qadimgi yunon mutafakkirlari Suqrot, Aflotun va Arastu qarashlarida ta’lim beruvchi shaxsning bilim va axloqiy kamoloti masalalariga alohida e’tibor qaratilgan bo‘lsa, Sharq pedagogik tafakkurida Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Alisher Navoiy, Abdulla Avloniy kabi mutafakkirlarning asarlarida ustoz shaxsi, ilm, tarbiya, axloq va inson kamoloti o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik keng yoritilgan. Mazkur tarixiy qarashlar zamonaviy pedagogik ta’limning nazariy-metodologik asoslarini anglash uchun muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili metodlar. Bu mavzu, albatta, birinchi marta ko‘tarilayotgani yo‘q. L.Darling-Hammond o‘z tadqiqotlarida juda qiziq narsani ko‘rsatgan: o‘qituvchining sifati bilan o‘quvchining o‘zlashtirishi o‘rtasida to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘liqlik bor, ya'ni bu masala shunchaki nazariy emas, balki har bir bolaning taqdiriga daxldor amaliy masala ekan. M.Kokran-Smit va K.Zaykner esa turli mamlakatlardagi o‘qituvchi tayyorlash tizimlarini solishtirib, har bir modelning — davlat, nodavlat, aralash — o‘ziga yarasha kuchli va zaif tomoni borligini ko‘rsatishgan. Lekin ularning ishi asosan g‘arb tajribasiga tayangan, bizning sharoitimizga to‘liq mos kelmaydi.

O‘zbek pedagogika fanida ham o‘qituvchilarni kasbiy tayyorlash, ularning pedagogik kompetentligini shakllantirish, ta’lim jarayonining samaradorligini oshirish hamda kompetensiyaviy yondashuvni ta’lim amaliyotiga tatbiq etish masalalariga katta e’tibor qaratilgan. Xususan, A. Munavvarov, J. Yo‘ldoshev, K. Xoliqberdiyev kabi olimlarning ilmiy-pedagogik asarlarida o‘qituvchi shaxsining kasbiy tayyorgarligi, pedagogik faoliyatning mazmuni, o‘qituvchining kasbiy mahorati va ta’lim jarayonida kompetensiyaviy yondashuvdan foydalanish masalalari turli jihatlardan yoritilgan. Mazkur tadqiqotlar O‘zbekistonda pedagogik kadrlar tayyorlashning nazariy va metodik asoslarini shakllantirishda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Shu bilan birga, mavjud tadqiqotlarning aksariyatida o‘qituvchi tayyorgarligi masalasi davlat oliy ta’lim muassasalari faoliyati doirasida yoki umumiy pedagogik nuqtayi nazardan tadqiq etilgan. Ayniqsa**,** nodavlat oliy ta’lim muassasalarining tashkiliy-boshqaruv, moliyaviy va akademik faoliyatidagi o‘ziga xos xususiyatlarning bo‘lajak o‘qituvchilarni tayyorlash sifati va mazmuniga ta’siri yetarlicha alohida tadqiqot obyekti sifatida o‘rganilmagan. Nodavlat oliy ta’lim muassasalarining ta’lim dasturlarini shakllantirishdagi nisbatan moslashuvchanligi, pedagog kadrlarni tanlash va jalb etish

imkoniyatlarining kengligi, ta’lim xizmatlari bozoridagi raqobat muhiti, moddiy-texnik va raqamli imkoniyatlardan foydalanish xususiyatlari hamda ta’lim sifatini ichki ta’minlash mexanizmlari bo‘lajak boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarini tayyorlash jarayoniga muayyan darajada ta’sir ko‘rsatadi.

Muhokama va natijalar. Ya.A.Komenskiy o‘qituvchini bilim manbai va axloqiy namuna sifatida ko‘rgan bo‘lsa, I.G.Pestalotssi bolaga mehr-oqibatli munosabatni birinchi o‘ringa qo‘ygan. K.D.Ushinskiy esa bu masalani birinchi bo‘lib ilmiy tizim darajasiga ko‘targan — u o‘qituvchini "shunchaki yaxshi inson" emas, balki maxsus tayyorlangan mutaxassis sifatida ko‘rish kerakligini asoslagan. Keyinchalik V.A.Suxomlinskiy pedagogik mahorat tushunchasini boyitib, o‘qituvchining bolani chuqur bilishi va unga individual yondashuvini markazga qo‘ydi.

Yuqoridagi tarixiy va institutsional tahlil asosida biz nodavlat OTM sharoitiga mos uch komponentli nazariy modelni taklif etamiz (1-rasm). Birinchi, aksiologik komponent — bu pedagogik ta'limotlar tarixidan meros bo‘lib qolgan axloqiy-insonparvarlik qadriyatlar; ular vaqt o‘tishi bilan eskirmaydigan, har qanday institutsional sharoitda saqlanishi kerak bo‘lgan "o‘zak". Ikkinchi, gnoseologik komponent — fan va bolalar psixologiyasi bo‘yicha ilmiy bilimlar. Uchinchi, praksiologik-nazariy komponent — pedagogik faoliyatning o‘zi qanday nazariy asoslangan tuzilishga ega bo‘lishi kerakligi (loyihalash, amalga oshirish, refleksiya).

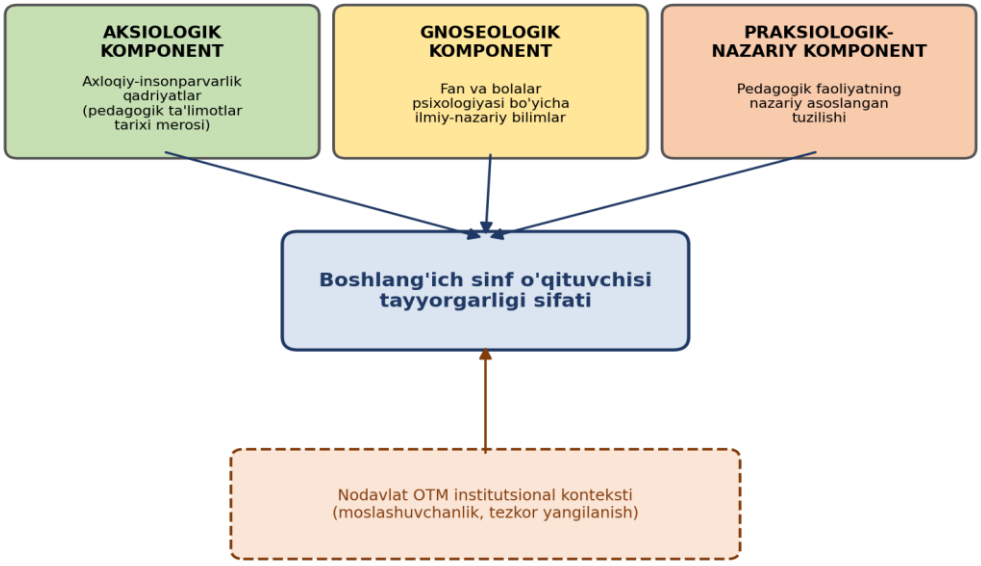

1-rasm. Nodavlat OTM sharoitida boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi tayyorgarligining nazariy modeli

Model shuni ko‘rsatadiki, uchta komponent alohida-alohida emas, balki bir-birini to‘ldirib ishlaganda natija beradi, va bu barchasi institutsional kontekst — ya'ni nodavlat OTMning o‘ziga xos sharoiti — bilan uzviy bog‘liq holda ko‘rib chiqilishi kerak. Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi tayyorgarligi sifatini faqat bugungi kun ehtiyojlaridan emas, balki to‘plangan tajribadan kelib chiqib shaklanadi

Xulosa. O‘rganishlar natijasida boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchisini tayyorlash sifati bilim, kasbiy qadriyat va amaliy faoliyatning uzviy birligi asosida shakllanishi aniqlandi. Ushbu jarayonda bo‘lajak pedagogning nazariy tayyorgarligi bilan bir qatorda, mustaqil pedagogik qaror qabul qilishi va kasbiy mas’uliyatni namoyon eta olishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, **aksiologik, gnoseologik va praksiologik komponentlarning o‘zaro uyg‘unligi** pedagogik tayyorgarlik sifatini ta’minlashning muhim nazariy sharti hisoblanadi. Shu asosda boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishida mutaxassis tayyorlash mazmunini kasbiy qadriyatlar, puxta nazariy bilim va amaliy kompetensiyalar uyg‘unligida takomillashtirish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ-637-son, 2020-yil 23-sentabr.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5847-son Farmoni. – Toshkent, 2019.
3. Komenskiy Ya.A. Buyuk didaktika / M.Ochilov tarjimasi, akad. S.Rajabov tahriri ostida. — Toshkent: O‘qituvchi, 1975.
4. Suxomlinskiy V.A. Yurakni bolalarga beraman. — Toshkent, 1981.
5. Cochran-Smith, M., & Zeichner, K. M. (Eds.). Studying Teacher Education: The Report of the AERA Panel on Research and Teacher Education. — Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 2005. — 804 p.
6. Darling-Hammond, L. Teacher quality and student achievement: A review of state policy evidence // Education Policy Analysis Archives. — 2000. — Vol. 8, No. 1. — P. 1-44.
7. Altbach, P.G., Reisberg, L., Rumbley, L.E. Trends in Global Higher Education: Tracking an Academic Revolution. – Paris: 2009.

DAVLAT VA HUQUQ ASOSLARI FANINI O‘QITISHDA MUAMMOLI TA’LIM TEXNOLOGIYASI: PEDAGOGIK IMKONIYATLAR, AMALIY USLUBLAR VA SAMARADORLIK MEZONLARI

Axmedjonov Norpulat Akramovich,
Tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Jizzax viloyati pedagogik mahorat markazi
ijtimoiy-iqtisodiy fanlar kafedrasi dotsenti

Annotatsiya. *Ushbu maqolada davlat va huquq asoslari fanini o‘qitishda muammoli ta’lim texnologiyasining nazariy-metodologik asoslari, pedagogik imkoniyatlari hamda amaliy qo‘llanish yo‘llari ilmiy-tahliliy jihatdan o‘rganilgan. Muammoli vaziyatlar, keys-uslubi, bahs-munozara va rolli o‘yinlar kabi interfaol metodlarning o‘quvchilarda huquqiy ong, fuqarolik pozitsiyasi va tanqidiy huquqiy fikrlashni shakllantirishdagi roli dalillarga asoslanib ko‘rib chiqilgan. An’anaviy reproduktiv yondashuvdan unumli, muammoli-izlanish modeliga o‘tish uchun zarur shart-sharoitlar va o‘qituvchining yangi pedagogik roli aniqlangan. Maqolada muammoli ta’lim samaradorligini baholash mezonlari ilgari surilib, umumiy o‘rta ta’lim va akademik litseylar amaliyotida joriy etish bo‘yicha aniq pedagogik tavsiyalar berilgan.*

Kalit so‘zlar: *davlat va huquq asoslari, muammoli ta’lim, muammoli vaziyat, keys-uslubi, huquqiy ong, fuqarolik pozitsiyasi, tanqidiy fikrlash, pedagogik texnologiya, interfaol metodlar, huquqiy ta’lim.*

Аннотация. *В данной статье научно-аналитически рассматриваются теоретико-методологические основы, педагогические возможности и практические пути применения технологии проблемного обучения при*

преподавании предмета "Основы государства и права". На доказательной базе проанализирована роль интерактивных методов — проблемных situyatsiй, кейс-метода, дискуссий и ролевых игр — в формировании у обучающихся правового сознания, гражданской позиции и критического юридического мышления. Определены условия и новая педагогическая роль учителя, необходимые для перехода от традиционного репродуктивного подхода к продуктивной, проблемно-поисковой модели. В статье предложены критерии оценки эффективности проблемного обучения и даны конкретные педагогические рекомендatsii по их внедрению в практике общего среднего образования и академических лицеев.

Ключевые слова: *основы государства и права, проблемное обучение, проблемная situyatsiя, кейс-метод, правовое сознание, гражданская позиция, критическое мышление, педагогическая технология, интерактивные методы, правовое образование.*

Abstract. *This article scientifically and analytically examines the theoretical-methodological foundations, pedagogical opportunities and practical applications of problem-based learning technology in teaching the subject "Foundations of State and Law". Based on evidence, the role of interactive methods — problem situations, case studies, discussions and role-plays — in shaping students legal consciousness, civic position and critical legal thinking is analysed. The conditions and the new pedagogical role of the teacher required for the transition from a traditional reproductive approach to a productive, problem-search model are identified. The article proposes criteria for evaluating the effectiveness of problem-based learning and provides specific pedagogical recommendations for its implementation in the practice of general secondary education and academic lyceums.*

Keywords: *foundations of state and law, problem-based learning, problem situation, case method, legal consciousness, civic position, critical thinking, pedagogical technology, interactive methods, legal education.*

Hozirgi globallashuv va raqamlashuv davrida har bir davlatning ijtimoiy-siyosiy taraqqiyoti unda yetishib chiqayotgan yosh avlodning huquqiy ongi, davlatchilik tafakkuri va fuqarolik mas'uliyatining naqadar yuksak ekaniga bevosita bog'liqdir. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining yangi tahriri qabul qilingani, "Yangi O'zbekiston" taraqqiyot strategiyasi va "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunda yoshlarning huquqiy madaniyati va tanqidiy fikrlash qobiliyatini shakllantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri etib belgilangani [1] aynan shu zaruratdan kelib chiqadi. Mazkur strategik yo'nalishni amalga oshirishda umumiy o'rta ta'lim va akademik litseylarda o'qitiladigan "Davlat va huquq asoslari" fani alohida ahamiyat kasb etadi.

Biroq, mavjud pedagogik amaliyotning kuzatishi va O'zbekiston ilmiy doiralarida olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, ushbu fan ko'p hollarda hanuzgacha reproduktiv — "o'qituvchi aytadi, o'quvchi yodlaydi" — shaklda o'qitilmoqda. Natijada huquqiy normalar o'quvchining ongida quruq formula sifatida qoladi, hayotiy vaziyatda ularni qo'llash, tahlil qilish va himoya kilish ko'nikmasi shakllanmaydi. Pedagog M. Ochilovning haqli e'tiroficha, "bilim — bu yodlangan jumla emas, balki mustaqil hal qilingan muammodir" [3]. Aynan shu nuqtai nazardan muammoli ta'lim texnologiyasi davlat va huquq asoslari fanining tabiati va maqsadlariga eng mos keladigan zamonaviy pedagogik yondashuv sifatida namoyon bo'ladi.

Shu munosabat bilan ushbu maqolada quyidagi asosiy tadqiqot savoliga javob izlanadi: davlat va huquq asoslari fanini o'qitishda muammoli ta'lim texnologiyasi

qanday pedagogik imkoniyatlarga ega va uning samarasini ta’minlovchi metodik shartlar nimalardan iborat?

Muammoli ta’lim nazariyasining ilmiy asoslari XX asr o‘rtalarida J.Dyui, J.Brunner va L.Vigotskiyning konstruktivistik g‘oyalarida ilgari surilgan bo‘lsa, uning didaktik tizim sifatida ishlab chiqilishi M.I.Mahmutov va I.Ya.Lernerning fundamental tadqiqotlari bilan bog‘liqdir [2]. O‘zbek pedagogikasida muammoli ta’lim masalalari N.Saidaxmedov, J.Yo‘ldoshev, M.Ochilov va B.Ziyomuhammadov asarlarida atroflicha tahlil etilgan [3, 4]. Xususan, N.Saidaxmedov muammoli ta’limni faqat metod sifatida emas, balki shaxsni faollashtiruvchi pedagogik texnologiya sifatida qarab, uning bosqichlari va shartlarini ilmiy asoslab bergan [4].

Davlat va huquq asoslari fanini o‘qitish metodikasiga oid O‘zbekistonda olib borilgan zamonaviy izlanishlar orasida A.Saidovning huquqiy ta’lim falsafasiga oid asarlari, S.Mamasoliyevning huquqiy ong va huquqiy madaniyatni shakllantirish bo‘yicha tadqiqotlari [5], shuningdek, D.To‘rayeva va F.Yusupovaning interfaol metodlarni huquqiy ta’limga tatbiq etish modellari alohida ahamiyatga ega [6]. K.Quronboyev o‘z tadqiqotida keys-uslubining aynan huquqshunoslik fanlarida samarali ishlashini empirik dalillar bilan asoslab bergan [7]. Sh.Yormatova esa muammoli vaziyatlar orqali o‘quvchilarda fuqarolik pozitsiyasini shakllantirishning pedagogik modelini ishlab chiqqan [8]. Mazkur tadqiqotlar muammoli ta’lim texnologiyasi va davlat-huquq ta’limi tutashuvida muhim nazariy zamin yaratgan bo‘lsa-da, uning samaradorlik mezonlari va aniq metodik tavsiyalari yetarli darajada tizimlashtirilmagan, bu esa mazkur maqolaning ilmiy yangiligini belgilaydi.

Metodologik jihatdan ushbu maqola qiyosiy-tahliliy tadqiqot, pedagogik konseptualizatsiya va didaktik modellashtirish usullariga tayanadi. Manba sifatida O‘zbekiston Respublikasining me’yoriy hujjatlari, milliy ilmiy nashrlar (inLibrary, inScience, “Pedagogika”, “Zamonaviy ta’lim” jurnallari) va xalqaro pedagogik adabiyotlar tahlilga tortilgan.

1. Muammoli ta’lim texnologiyasining mohiyati va falsafiy-pedagogik asoslari. Muammoli ta’lim — bu o‘quvchini tayyor bilim iste’molchisi sifatida emas, balki bilimni mustaqil “kashf etuvchi” subyekt sifatida tarbiyalashga qaratilgan didaktik tizimdir. Uning markaziy tushunchasi — muammoli vaziyat, ya’ni o‘quvchi ongida sun’iy yaratilgan ziddiyat: u nimanidir tushunadi, lekin to‘la izohlay olmaydi; biror narsani sezadi, ammo asoslay olmaydi. Aynan shu intellektual “qoqilish nuqtasi” faol fikrlashni harakatga keltiradi.

M.I.Mahmutov muammoli ta’lim jarayonini to‘rt bosqichga ajratadi: muammoli vaziyatni yaratish, muammoni shakllantirish, gipoteza ilgari surish va yechimni tekshirish [2]. Bu bosqichlar o‘quvchini tayyor javobni yodlashdan ozod etib, fikrlash madaniyatining haqiqiy subyektiga aylantiradi. Falsafiy nuqtai nazardan muammoli ta’lim Suqrotning “maieutika” — haqiqatni tug‘dirish — usuliga, J.Dyuining “muammodan boshlanadigan tafakkur” konsepsiyasiga va L.Vigotskiyning “yaqin rivojlanish zonasi” nazariyasiga uyg‘unlashadi: o‘quvchi mustaqil yengib o‘ta olmaydigan, ammo pedagog ko‘magi bilan yengib o‘tadigan vazifa — rivojlanishning eng samarali nuqtasidir.

N.Saidaxmedov tasnifi bo‘yicha muammoli ta’limning o‘zaro bog‘langan uch sath — muammoli bayon, qisman izlanish va tadqiqotchilik sathlari farqlanadi [4]. Bu sathlar o‘quvchining mustaqillik darajasiga qarab chuqurlashib boradi va o‘qituvchiga sinfning tayyorgarligi va mavzuning xususiyatiga ko‘ra tanlash imkonini beradi.

2. Davlat va huquq asoslari fanining o‘ziga xosligi va muammoli yondashuvning zarurligi. Davlat va huquq asoslari — bu nafaqat normalar, qoidalar va atamalardan iborat axborot to‘plami, balki shaxsning ijtimoiy hayotdagi mavqeyini, davlat va fuqaro o‘rtasidagi munosabatni va qonun ustuvorligi tamoyilini idrok etishga o‘rgatadigan formativ fandir. Uning oxirgi maqsadi — o‘quvchida huquqiy ong, huquqiy madaniyat va qonunga itoatkorlikning ichki, ongli motivlarini shakllantirishdir. S.Mamasoliyev haqli ta’kidlaganidek, “huquqiy ong — bu majburiy o‘rgatilgan emas, balki shaxsiy fikrlash mehnati orqali shakllangan ichki pozitsiyadir” [5].

Aynan shu maqsadga reproduktiv o‘qitish modeli yetarli javob bera olmaydi. Yodlangan ta’rif — “huquqbuzarlik bu...” — o‘quvchini huquqiy vaziyatda to‘g‘ri qaror qabul qiluvchi shaxsga aylantirmaydi. Buning uchun u muammoli vaziyatga tashlanishi, ziddiyatli huquqiy holatlarni mustaqil tahlil qilishi, qarama-qarshi pozitsiyalarni tortishishi va o‘z xulosasini asoslashi kerak. Muammoli ta’lim aynan shu psixologik-pedagogik mexanizmni faollashtiradi va u davlat va huquq asoslari fanining tabiati bilan organik tarzda mos keladi.

Sh.Yormatovaning empirik tadqiqoti shuni ko‘rsatadiki, muammoli yondashuv qo‘llanilgan eksperimental sinflarda o‘quvchilarning huquqiy vaziyatni tahlil qilish ko‘rsatkichi nazorat sinflariga nisbatan o‘rtacha 38 foizga, tanqidiy huquqiy fikrlash darajasi esa 41 foizga yuqori bo‘lgan [8]. Bu raqamlar muammoli ta’limning faqat “qiziqarli” usul emas, balki o‘lchanadigan pedagogik samaraga ega texnologiya ekanini dalillaydi.

3. Muammoli ta’lim metodlarini davlat va huquq asoslari darslarida qo‘llash uslublari. Amaliy darsda muammoli ta’limni joriy etishning bir qator samarali uslublari mavjud. **Birinchidan, muammoli vaziyatlar uslubi.** O‘qituvchi darsni hayotiy huquqiy ziddiyat bilan boshlaydi: masalan, “14 yoshli o‘quvchi internetda boshqa shaxs nomidan post yozdi va bu shaxsga ma’naviy ziyon yetkazdi. Bu vaziyatda javobgarlik kim zimmasiga tushadi — o‘quvchi, ota-ona, yoki platforma?” Bunday vaziyat ongda darhol ziddiyat yaratadi: o‘quvchi yodda saqlagan “14 yosh — voyaga yetmagan” qoidasi bilan haqiqiy ijtimoiy javobgarlik tushunchasi to‘qnashadi va izlanish boshlanadi.

Ikkinchidan, keys-uslubi (case-study). K.Quronboyev tadqiqotida ko‘rsatganidek, huquqshunoslik fanlari uchun keys-uslubi eng samarali interfaol uslublardan biridir [7]. Real yoki real asosga qurilgan sud ishi, ma’muriy nizo yoki konstitutsiyaviy holat o‘quvchilarga taqdim etiladi; ular kichik guruhlarda dalillarni tahlil qilib, qonun normalariga tayanib o‘z qarorini ishlab chiqadilar. Ushbu uslub bir vaqtning o‘zida bilim, tahlil, hamkorlik va og‘zaki muloqot ko‘nikmalarini birgalikda rivojlantiradi.

Uchinchidan, bahs-munozara va “sud-zal” modeli. Sinf shartli ravishda “ayblovchi”, “himoyachi”, “sud” va “hakamlar hay’ati” tarkibiga ajratiladi. O‘quvchilar oldindan tayinlangan rolda dalillarni tayyorlaydilar, sinfda ochiq munozara olib boriladi. Bu uslub o‘quvchida nafaqat huquqiy bilim, balki dalil keltirish, qarama-qarshi nuqtai nazarni tinglash va asoslangan xulosa chiqarish kabi demokratik fuqarolik ko‘nikmalarini shakllantiradi.

To‘rtinchidan, loyiha va tadqiqot uslubi. O‘quvchilarga “Mahallamizdagi huquqiy ongni oshirish dasturi”, “Maktabimizda o‘quvchilar huquqlarining himoyalanishi” yoki “Onlayn-makonda voyaga yetmaganlarning huquqiy maqomi” kabi mavzularda kichik tadqiqot loyihalari topshiriladi. D.To‘rayeva va F.Yusupovaning fikricha, aynan shunday loyihalar orqali o‘quvchi nazariy bilimni real ijtimoiy muammoga tatbiq etishni o‘rganadi va undagi fuqarolik subyekti sifatidagi o‘zlik shakllanadi [6].

4. Muammoli ta’lim samaradorligining mezonlari va o‘qituvchining yangi roli. Muammoli ta’lim texnologiyasini o‘qituvchining yangi pedagogik pozitsiyasi — axborot uzatuvchi (translator) emas, balki tafakkur jarayonining tashkilotchisi (fasilitator) sifatidagi pozitsiyasini taqozo etadi. Pedagog muammoli vaziyatni shakllantirish, kerakli paytda “yetaklovchi savol” bera olish, xato javobni tanqid qilmasdan tahlil qila olish va tortishuvni konstruktiv yo‘naltirish mahoratiga ega bo‘lmog‘i lozim. M.Ochilov ta’kidlaganidek, “muammoli darsda o‘qituvchining suskunligi ham didaktik vositadir” [3].

Mazkur texnologiyaning samaradorligini baholashda quyidagi mezonlar tavsiya etiladi: birinchidan, o‘quvchining huquqiy vaziyatni mustaqil tahlil qila olish darajasi; ikkinchidan, o‘z pozitsiyasini huquqiy normaga tayangan holda asoslay olishi; uchinchidan, qarama-qarshi nuqtai nazarni eshitish va konstruktiv munozara olib borish ko‘nikmasi; to‘rtinchidan, real ijtimoiy-huquqiy muammoga oddiy fuqaro sifatida munosabat bildira olish (fuqarolik pozitsiyasi); va beshinchidan, qonun bilan yashashning ichki, ongli motivatsiyasi — ya’ni huquqiy ongning shakllanganlik darajasi.

Shu bilan birga, amaliyotda muammoli ta’limni joriy etishda jiddiy qiyinchiliklar ham mavjud: o‘qituvchilarning yetarli metodik tayyorgarlikka ega emasligi, dars vaqtining cheklanganligi, sinfdagi o‘quvchilar sonining ko‘pligi va an’anaviy baholash tizimining muammoli yondashuv natijalarini to‘g‘ri o‘lchay olmasligi shular jumlasidandir. Bu qiyinchiliklarni bartaraf etish uchun o‘qituvchilarni qayta tayyorlash kurslarida muammoli ta’lim texnologiyasi bo‘yicha amaliy moduллар joriy etish, didaktik materiallarning yagona keys-bankini shakllantirish va baholashning portfolio hamda kompetensiyaviy modellaridan foydalanishni kengaytirish maqsadga muvofiqdir.

Yuqorida bayon qilingan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, davlat va huquq asoslari fanini o‘qitishda muammoli ta’lim texnologiyasi — oddiy uslub emas, balki shaxsni faollashtiruvchi yaxlit pedagogik tizimdir. U yodlash madaniyatini fikrlash madaniyatiga, passiv tinglovchini ongli huquqiy subyektga aylantiruvchi vositadir. Huquqiy bilim o‘quvchining ongida “muzeyda turgan eksponat” bo‘lmasligi uchun u albatta muammoli vaziyat orqali tug‘ilishi, bahsda chiniqishi va amaliy hayotda sinov ko‘rishi shart.

Tadqiqot doirasida quyidagi pedagogik tavsiyalar ilgari suriladi: birinchidan, davlat va huquq asoslari fanining ish dasturi va darsliklariga muammoli vaziyatlar va keyslar bloki tizimli ravishda kiritilishi lozim; ikkinchidan, o‘qituvchilarning malakasini oshirish kurslarida muammoli ta’lim texnologiyasi va keys-uslubi bo‘yicha amaliy modullar majburiy modul sifatida joriy etilishi; uchinchidan, baholash tizimi nafaqat bilimni, balki tahlil, asoslash va fuqarolik pozitsiyasini ham o‘lchay oladigan kompetensiyaviy mezonlarga o‘tkazilishi; to‘rtinchidan, milliy miqyosda elektron keys-bank yaratilib, har bir o‘qituvchiga zamonaviy huquqiy vaziyatlardan foydalanish imkoniyati taqdim etilishi maqsadga muvofiq.

Oxir-oqibatda davlat va huquqning haqiqiy mustahkamligi yozilgan qonun matnida emas, balki o‘sha qonunni ongli ravishda qabul qilgan, hurmat qiladigan va himoya qiladigan fuqarolar avlodida ifodalanadi. Bunday avlodni esa faqat erkin fikrlashga, mustaqil tahlilga va asoslangan munozaraga o‘rgatilgan ta’lim tizimigina yetishtira oladi. Muammoli ta’lim texnologiyasi — aynan shu vazifaga eng mos keladigan zamonaviy pedagogik javob va u XXI asr huquqiy ta’limining metodologik tayanchiga aylanmog‘i lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni (2020-yil 23-sentyabr, O‘RQ-637-son) va “2030-yilgacha bo‘lgan davrda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirish strategiyasi” bo‘yicha me’yoriy hujjatlar to‘plami. — Toshkent: Adolat, 2023. — 312 b.

2. Mahmudov, M.I. Muammoli ta’lim: nazariy asoslar va didaktik tizim / rus tilidan tarjima. — Toshkent: O‘qituvchi, 2019. — 248 b.

3. Ochilov, M. Yangi pedagogik texnologiyalar va shaxsni faollashtirish. — Toshkent: Fan, 2021. — 196 b.

4. Saidaxmedov, N.S. Pedagogik texnologiyalar: nazariya va amaliyot. — Toshkent: Talqin, 2022. — 224 b.

5. Mamasoliyev, S.A. (2023). Yoshlarda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni shakllantirishning pedagogik asoslari. Pedagogika va psixologiya, 5(2), 56–67 b.

6. To‘rayeva, D.X., Yusupova, F.B. (2022). Huquqiy ta’limda interfaol metodlardan foydalanish modeli. Zamonaviy ta’lim, 8(4), 73–82 b.

7. Quronboyev, K.M. (2023). Keys-uslubining huquqshunoslik fanlarini o‘qitishdagi samaradorligi: empirik tahlil. Yoshlar va jamiyat, 6(3), 41–52 b.

8. Yormatova, Sh.R. (2024). Muammoli vaziyatlar orqali o‘quvchilarda fuqarolik pozitsiyasini shakllantirish modeli. Pedagogik mahorat, 9(1), 88–98 b.

EKOLOGIK TA’LIM MAZMUNIDA AR VA VR RESURSLARINI TANLASH MEZONLARI

Maxmudov Abdiqodir Yusupovich,
Surxondaryo viloyati Pedagogik mahorat markazi
“Aniq va tabiiy fanlar metodikasi” kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya. *Maqolada maktab ta’limida ekologik mazmundagi AR va VR resurslarini tanlashning ilmiy-metodik mezonlari, ularni darsning motivatsiya, yangi bilim egallash, mustahkamlash va baholash bosqichlarida qo‘llash metodikasi hamda o‘qituvchining texnologik-pedagogik tayyorgarligi masalasi tahlil qilingan. O‘nta mezon asosida tanlash tizimi hamda dars bosqichlariga moslashtirilgan qo‘llash jadvali ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *ekologik ta’lim, AR/VR resurslari, tanlash mezonlari, texnologik-pedagogik tayyorgarlik, TPACK, virtual reallik xavfsizligi, “Yashil o‘quv dasturi”.*

Аннотация. *В статье проанализированы научно-методические критерии отбора AR- и VR-ресурсов экологического содержания в школьном образовании, методика их применения на этапах мотивации, усвоения новых знаний, закрепления и оценивания урока, а также вопрос технолого-педагогической готовности учителя. Разработана система отбора на основе десяти критериев и таблица применения, адаптированная к этапам урока.*

Ключевые слова: *экологическое образование, AR/VR-ресурсы, критерии отбора, технолого-педагогическая готовность, TPACK, безопасность виртуальной реальности, “Зелёная учебная программа”.*

Abstract. *The article analyzes the scientific-methodological criteria for selecting AR and VR resources with ecological content in school education, the methodology of applying them at the motivation, new knowledge acquisition, reinforcement, and assessment stages of a lesson, as well as the issue of teachers' technological-pedagogical readiness. A selection system based on ten criteria and an application table adapted to the stages of the lesson have been developed.*

Keywords: *ecological education, AR/VR resources, selection criteria, technological-pedagogical readiness, TPACK, virtual reality safety, “Green Curriculum”.*

KIRISH. Maktab ta’limida AR va VR kontentlaridan foydalanishning yakuniy samaradorligi nafaqat texnologiyaning o‘zi, balki uning to‘g‘ri tanlanishi va metodik jihatdan izchil qo‘llanilishiga bog‘liq. Xalqaro tadqiqotlarda AR ilovalarini baholash uchun maxsus freymvorklar ishlab chiqilgan bo‘lib, ularda kontentning haqiqatga yaqinligi, interaktivligi, immersiyasi va murakkabligi kabi parametrlar asosiy o‘rin tutadi [3]. Bunday freymvorklar asosida yaratilgan baholash vositalari o‘qituvchilarga AR kontentini ta’lim maqsadiga muvofiqligini aniq mezonlar orqali tekshirish imkonini beradi [4].

Biroq kontentni to‘g‘ri tanlash ko‘p jihatdan o‘qituvchining texnologik-pedagogik bilim darajasiga, ya’ni texnologik, pedagogik va mazmuniy bilimlarning uyg‘unligini ifodalovchi kompetensiyaga bog‘liq [2]. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, maxsus tayyorgarlikdan o‘tgan bo‘lajak o‘qituvchilar AR ilovalarini bilimga asoslangan holda tanlash va baholash borasida sezilarli yaxshi natijalar ko‘rsatadi, ayniqsa texnologik-pedagogik bilim komponenti bo‘yicha o‘z-o‘zini baholash darajasi ortadi [1]. Bu holat ekologik mazmundagi AR/VR kontentini tanlashda ham o‘qituvchi tayyorgarligining hal qiluvchi omil ekanligini ko‘rsatadi.

AR/VR kontentini tanlashda yana bir muhim jihat — xavfsizlik talablaridir. VR texnologiyasidan o‘quvchilar bilan ishlashda xavfsizlik bo‘yicha o‘tkazilgan tizimli tahlillarda qisqa muddatli, nazorat ostidagi foydalanishda jiddiy xavf aniqlanmagan bo‘lsa-da, ba’zi o‘quvchilarda yengil harakat kasalligi (cybersickness) alomatlari kuzatilishi mumkinligi va bu borada xavfsizlik ma’lumotlarining hali yetarli emasligi ta’kidlanadi [5]. Shu sababli maktablarda VR qurilmalaridan foydalanishda o‘qituvchilarning cybersickness alomatlarini aniqlay olishi va xavfsizlik protokollariga rioya qilishi alohida ahamiyat kasb etadi [6].

VR texnologiyasini sinfga tatbiq etish darajasini tahlil qiluvchi model — Substitution, Augmentation, Modification, Redefinition (SAMR) — ko‘plab tadqiqotlarda amaliyotda texnologiyadan foydalanish ko‘pincha faqat almashtirish va kengaytirish darajasida qolib ketishini, chuqur o‘zgartirish va qayta belgilash darajasiga yetarlicha erishilmayotganini ko‘rsatadi [8]. Bu esa AR/VR resurslarini tanlashning o‘zigina yetarli emasligini, balki ularni darsning har bir bosqichida izchil va maqsadli qo‘llash metodikasi zarurligini tasdiqlaydi.

O‘zbekistonda ham bo‘lajak va amaldagi o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyasini rivojlantirish masalasi dolzarb bo‘lib qolmoqda: tadqiqotlarda o‘qituvchilarning AKTdan foydalanishga nisbatan ishonchi yuqori bo‘lsa-da, ularni tizimli qo‘llash va malakasi tashkiliy jihatdan yetarlicha ta’minlanmaganligi qayd etilgan [9],[10]. Biroq ekologik ta’lim mazmunida AR/VR resurslarini tanlash mezonlari, ularni dars bosqichlariga moslashtirish hamda o‘qituvchi tayyorgarligi masalasi kompleks tarzda o‘rganilmagan.

MATERIAL VA METODLAR. Tadqiqotda ilmiy-nazariy tahlil, tizimlashtirish, qiyosiy tahlil hamda pedagogik loyihalashtirish metodlaridan foydalanildi. Tadqiqotning birlamchi manbai sifatida muallifning “AR va VR kontentlarini ‘Yashil o‘quv dasturi’ mazmuniga integratsiyalashning amaliy jihatlari” mavzusidagi ilmiy natijalari asos qilib olindi. Bundan tashqari, AR/VR kontentini baholash freymvorklari, o‘qituvchining texnologik-pedagogik bilimi (TPACK) hamda VR xavfsizligiga oid xalqaro tadqiqotlar

[1–8], shuningdek O‘zbekistonda o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyasi bo‘yicha milliy nashrlar [9,10] tahlil qilindi.

Tadqiqot ikki bosqichda tashkil etildi. Birinchi bosqichda ekologik mazmundagi AR va VR resurslarini tanlashning ilmiy-metodik mezonlari tizimlashtirildi. Ikkinchi bosqichda ushbu resurslardan darsning motivatsiya, yangi bilim egallash, mustahkamlash va baholash bosqichlarida foydalanish metodikasi hamda bu jarayonda o‘qituvchi tayyorgarligiga qo‘yiladigan talablar ishlab chiqildi. Har ikki bosqich natijalari tegishli xalqaro tadqiqotlar bilan qiyosiy tahlil qilindi.

NATIJALAR. Tadqiqot natijasida ekologik mazmundagi AR va VR kontentlarini tanlashning o‘nta mezoni aniqlandi (1-jadval). Ushbu mezonlar orasida ilmiylik va didaktik maqsadga muvofiqlik birlamchi ahamiyatga ega bo‘lib, ular kontentning texnik jozibadorligi emas, balki uning aniq o‘quv natijasiga xizmat qilishini ta’minlaydi. Bu yondashuv AR ilovalarini fan mazmuniga muvofiqligi, haqiqatga yaqinligi va pedagogik asoslanganligi bo‘yicha baholovchi xalqaro freymvorklar bilan uyg‘undir [3], [4].

Ekologik mazmundagi AR va VR resurslarini tanlash mezonlari

1-jadval

Mezon	**Mazmuni**
Ilmiylik	kontentning ekologik-ilmiy ma’lumotlarga mosligi
Didaktik maqsadga muvofiqlik	kontentning dars maqsadi va kompetensiyalarga xizmat qilishi
Ekologik mazmunning dolzarbligi	mahalliy va global ekologik muammolarni aks ettirishi
Interaktivlik	o‘quvchi bilan faol o‘zaro ta’sir imkoniyati
Vizuallik	murakkab jarayonlarni ko‘rgazmali taqdim etishi
Yosh xususiyatlariga moslik	o‘quvchining bilish va idrok darajasiga muvofiqligi
Texnologik qulaylik	maktab infratuzilmasida barqaror ishlashi
Diagnostik imkoniyat	natijani o‘lchash va baholash imkonini berishi
Xavfsizlik talablari	ko‘z, vestibulyar va psixologik xavfsizlikni ta’minlashi
Metodik moslashuvchanlik	turli metod va dars shakllariga moslasha olishi

Alohida ta’kidlash joizki, xavfsizlik talablari mezoni nafaqat texnik ishonchlilikni, balki o‘quvchining ko‘z va vestibulyar salomatligini ham o‘z ichiga oladi. Bu mezonning tanlash tizimiga kiritilishi VR texnologiyasining o‘quvchilar xavfsizligi bo‘yicha xalqaro tizimli tavsiyalari bilan bevosita bog‘liq [5], [6].

Tanlangan AR va VR resurslaridan darsning turli bosqichlarida foydalanish bo‘yicha metodik tizim ishlab chiqildi (2-jadval). Motivatsiya bosqichida qisqa immersiv video yoki ssenariylardan, yangi bilim egallash bosqichida uch o‘lchamli modellashtirishdan, mustahkamlash bosqichida virtual laboratoriya mashg‘ulotlaridan, baholash bosqichida esa interaktiv diagnostik topshiriqlardan foydalanish tavsiya etiladi.

AR/VR vositalaridan dars bosqichlariga ko‘ra foydalanish metodikasi

2-jadval.

Dars bosqichi	Qo‘llaniladigan AR/VR vositasi	Didaktik vazifasi
Motivatsiya	qisqa immersiv video/ssenariy	qiziqish va ehtiyojni uyg‘otish
Yangi bilim egallash	uch o‘lchamli (3D) modellashtirish	murakkab jarayonni tushuntirish
Mustahkamlash	virtual laboratoriya mashg‘uloti	amaliy ko‘nikmani shakllantirish
Baholash	interaktiv diagnostik topshiriq	natijani o‘lchash va aks ettirish

Bunday bosqichma-bosqich yondashuv texnologiyaning sinfda qanday darajada qo‘llanilishini tavsiflovchi xalqaro model bilan mos keladi: agar AR/VR faqat an’anaviy vositani almashtirish darajasida qolsa, uning didaktik salohiyati to‘liq ro‘yobga chiqmaydi; texnologiya o‘quv vazifasini sifat jihatidan o‘zgartirgandagina, ya’ni yangi turdagi ekologik topshiriq va loyihalarni yaratish imkonini bergandagina yuqori pedagogik samara beradi [8].

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, yuqorida keltirilgan mezonlar va metodik tizimni amaliyotga to‘g‘ri joriy etish o‘qituvchining texnologik, pedagogik va mazmuniy bilimlarini uyg‘un tarzda qo‘llay olish qobiliyatiga bevosita bog‘liq [2]. Maxsus tayyorgarlikdan o‘tgan o‘qituvchilarda AR kontentini bilimga asoslangan holda tanlash ko‘nikmasi va o‘z-o‘zini texnologik-pedagogik jihatdan baholash darajasi yuqoriroq bo‘lishi aniqlangan [1]. Shuningdek, AR kontentini baholashda maxsus reyting shkalalaridan (masalan, ISO sifat mezonlariga asoslangan baholash vositalaridan) foydalanish o‘qituvchiga tanlov jarayonini ob’ektivlashtirish imkonini beradi [7].

Tadqiqotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekiston maktab va oliy ta’lim tizimida o‘qituvchilarning raqamli vositalardan foydalanishga nisbatan ijobiy munosabati mavjud bo‘lsa-da, bunday vositalarni tizimli va metodik jihatdan asoslangan holda qo‘llash uchun uzluksiz malaka oshirish tizimi hali yetarlicha shakllanmagan [9], [10]. Shu sababli “Raqamli ekologiya” kabi modullarni joriy etishdan oldin o‘qituvchilar uchun AR/VR resurslarini tanlash mezonlari, ularni dars bosqichlarida qo‘llash metodikasi hamda xavfsizlik qoidalari bo‘yicha maxsus malaka oshirish kursini tashkil etish zarur.

MUHOKAMA. AR/VR kontentini tanlashda ilmiylik va didaktik maqsadga muvofiqlikni birlamchi mezon sifatida belgilash xalqaro baholash freymvorklarida qayd etilgan pedagogik asoslanganlik talabiga mos keladi [3], [4]. Ikkinchidan, tanlash jarayonining sifati bevosita o‘qituvchining texnologik-pedagogik bilim darajasiga bog‘liqligi haqidagi xulosa TPACK nazariyasi va unga asoslangan empirik tadqiqotlar bilan tasdiqlanadi [1],[2].

Shu bilan birga, xalqaro adabiyotlarda VR texnologiyasining bolalarga ta’siri borasida xavfsizlik ma’lumotlari hali yetarli emasligi alohida ta’kidlanadi [5], [6] — bu holat ekologik ta’lim mazmunida VR resurslaridan foydalanishda ehtiyotkorlik choralarini kuchaytirish, ayniqsa foydalanish davomiyligini cheklash va o‘quvchilarning holatini muntazam kuzatib borish zarurligini ko‘rsatadi. Bundan tashqari, texnologiyani sinfda qo‘llash darajasini tahlil qiluvchi xalqaro tadqiqotlarda ko‘pincha amaliyot faqat “almashtirish” yoki “kengaytirish” darajasida qolib ketishi qayd etilgan [8], bu esa taklif etilgan dars bosqichlariga asoslangan metodikaning nazariy jihatdan asoslanganligini,

ammo amaliyotda uni chuqur qo‘llash uchun o‘qituvchilardan qo‘shimcha metodik ko‘nikma talab etilishini ko‘rsatadi.

Tadqiqotlar bilan solishtirganda, O‘zbekistonda o‘qituvchilarning raqamli texnologiyalarga ijobiy munosabati borligi, biroq ularni tizimli tatbiq etish uchun tashkiliy-metodik ta’minot yetarli emasligi haqidagi xulosalar [9],[10] tadqiqotimizda ilgari surilgan — AR/VR resurslarini tanlash va qo‘llash bo‘yicha maxsus malaka oshirish tizimini yaratish zarurati haqidagi tavsiyani to‘liq tasdiqlaydi. Tadqiqotning cheklovi shundaki, ishlab chiqilgan mezonlar va metodik tizim nazariy jihatdan asoslangan bo‘lib, ularning amaliy samaradorligini turli maktablarda o‘tkaziladigan tajriba-sinov ishlari orqali tekshirish talab etiladi.

XULOSA. Ekologik mazmundagi AR va VR resurslarini tanlash ilmiylik, didaktik maqsadga muvofiqlik, dolzarblik, interaktivlik, vizuallik, yosh xususiyatlariga moslik, texnologik qulaylik, diagnostik imkoniyat, xavfsizlik talablari va metodik moslashuvchanlik kabi o‘nta mezon asosida amalga oshirilishi lozim.

AR va VR resurslaridan darsning motivatsiya, yangi bilim egallash, mustahkamlash va baholash bosqichlarida izchil va maqsadli foydalanish ularning didaktik salohiyatini to‘liq ro‘yobga chiqarish imkonini beradi.

Tanlash va qo‘llash jarayonining sifati bevosita o‘qituvchining texnologik-pedagogik bilim darajasiga bog‘liq bo‘lib, bu borada maxsus malaka oshirish tizimini yo‘lga qo‘yish zarur.

VR texnologiyasidan foydalanishda xavfsizlik talablariga, xususan o‘quvchilarning ko‘z va vestibulyar salomatligiga alohida e’tibor qaratilishi lozim.

Ishlab chiqilgan tanlash mezonlari va dars bosqichlariga asoslangan metodik tizim maktab ta’limida “Yashil o‘quv dasturi”ni amalga oshirishda AR va VR resurslaridan samarali va xavfsiz foydalanish uchun amaliy asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Kelgusi tadqiqotlarda o‘qituvchilar uchun maxsus malaka oshirish dasturini ishlab chiqish va uning samaradorligini tajriba-sinov asosida tekshirish dolzarb vazifa bo‘lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Küng J., Brovelli D. The impact of teacher training on the evaluation and selection of STEM augmented reality applications and TPACK self-assessment // Frontiers in Psychology. – 2025. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2025.1657028

2. Mishra P., Koehler M.J. Technological pedagogical content knowledge: A framework for teacher knowledge // Teachers College Record. – 2006. – Vol. 108, No. 6. – P. 1017–1054. https://doi.org/10.1111/j.1467-9620.2006.00684.x

3. Czok V. et al. A Framework for Analysis and Development of Augmented Reality Applications in Science and Engineering Teaching // Education Sciences. – 2023. https://doi.org/10.3390/educsci13090926

4. How to Evaluate Augmented Reality Embedded in Lesson Planning in Teacher Education (EVAR) // Education Sciences. – 2024. https://doi.org/10.3390/educsci14030264

5. Safety of virtual reality use in children: a systematic review // European Journal of Pediatrics. – 2024. https://doi.org/10.1007/s00431-024-05488-5

6. The efficacy and safety of immersive virtual reality in children’s safety training: a systematic literature review // Interactive Learning Environments. – 2025. https://doi.org/10.1080/10494820.2025.2542898

7. Augmented Reality and Gamification: A Framework for Developing Supplementary Learning Tool // arXiv preprint. URL: https://arxiv.org/pdf/2108.03487

8. The SAMR Model in Education Classrooms: Effects on Teaching Practice, Facilities and Challenges. URL: https://www.researchgate.net/publication/380174139

9. Djurayeva L. Bo‘lajak o‘qituvchilarda raqamli kompetensiyani rivojlantirishda tanqidiy fikrlashning o‘ziga xos xususiyatlari. – 2023. https://doi.org/10.5281/zenodo.10035151

10. Raqamli transformatsiya sharoitida umumta’lim maktabi o‘qituvchilarining kasbiy salohiyatlarini oshirishini tashkil etish muammolari. URL: https://www.researchgate.net/publication/370597936

TASVIRIY SAN’AT TA’LIMIDA STEAM YONDASHUVINING INNOVATSION IMKONIYATLARI

Rasulova Barchinoy Saypilla qizi,
Navoiy davlat pedagogika universiteti
Tasviriy san’at yo‘nalishi magistranti

Annotatsiya*: Mazkur maqolada tasviriy san’at ta’limini STEAM yondashuvi asosida tashkil etishning pedagogik va metodik imkoniyatlari tahlil qilingan. Zamonaviy ta’lim jarayonida o‘quvchilarning nafaqat nazariy bilimlarini, balki ijodiy fikrlashi, muammoni mustaqil hal qilishi, loyihalashi, texnologik vositalardan samarali foydalanishi va o‘z faoliyatini baholay olishi kabi kompetensiyalarini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu nuqtayi nazardan, STEAM yondashuvi tasviriy san’atning tabiiy, texnologik, muhandislik va matematik bilimlar bilan integratsiyasini ta’minlovchi samarali pedagogik vosita sifatida qaraladi. Maqolada tasviriy san’at va matematika, tabiiy fanlar, texnologiya hamda muhandislik o‘rtasidagi fanlararo aloqalarning mazmuni ochib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *tasviriy san’at, STEAM, innovatsion ta’lim, fanlararo integratsiya, kreativ tafakkur, raqamli texnologiyalar, loyiha ta’limi, intellektual salohiyat, dizayn, kompetensiya.*

Аннотация*: В статье анализируются педагогические и методические возможности организации обучения изобразительному искусству на основе STEAM-подхода. В условиях современного образования особое значение приобретает развитие не только теоретических знаний учащихся, но и их творческого мышления, способности самостоятельно решать проблемы, проектировать, эффективно использовать технологические средства и оценивать результаты собственной деятельности. В данном контексте STEAM-подход рассматривается как эффективное педагогическое средство интеграции изобразительного искусства с естественно-научными, технологическими, инженерными и математическими знаниями. Раскрывается содержание междисциплинарных связей изобразительного искусства с математикой, естественными науками, технологиями и инженерией.*

Ключевые слова: *изобразительное искусство, STEAM, инновационное образование, междисциплинарная интеграция, креативное мышление, цифровые технологии, проектное обучение, интеллектуальный потенциал, дизайн, компетенция.*

Abstract*: This article analyzes the pedagogical and methodological opportunities of organizing visual arts education based on the STEAM approach. In modern education, it is increasingly important to develop not only students’ theoretical knowledge but also their creative thinking, ability to solve problems independently, design, use technological*

tools effectively, and evaluate the results of their own activities. In this context, the STEAM approach can be considered an effective pedagogical mechanism for integrating visual arts with science, technology, engineering, and mathematics. The article examines the interdisciplinary connections between visual arts and mathematics, natural sciences, technology, and engineering.

Keywords: *visual arts, STEAM, innovative education, interdisciplinary integration, creative thinking, digital technologies, project-based learning, intellectual potential, design, competence.*

Kirish. XXI asrda ta’lim tizimining rivojlanishi jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy, texnologik va madaniy taraqqiyoti bilan chambarchas bog‘liq holda kechmoqda. Raqamli texnologiyalarning tez sur’atlarda rivojlanishi, axborot hajmining keskin ortishi va mehnat bozorida yangi kasbiy kompetensiyalarga bo‘lgan ehtiyoj ta’lim mazmunini zamonaviy talablar asosida takomillashtirishni taqozo etmoqda. Bugungi o‘quvchi tayyor bilimni o‘zlashtiruvchi subyekt emas, balki axborotni izlaydigan, tahlil qiladigan, turli manbalarni taqqoslaydigan, muammoga mustaqil yechim topadigan va yangi mahsulot yarata oladigan faol shaxs sifatida shakllanishi zarur. Mazkur jarayonda ta’limning fanlararo xarakterini kuchaytirish muhim metodik yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Chunki real hayotdagi muammolar alohida fanlar chegarasida mavjud bo‘lmaydi. Muayyan muammoni hal qilish uchun inson ko‘pincha bir vaqtning o‘zida matematik, tabiiy-ilmiy, texnologik, muhandislik va estetik bilimlardan foydalanadi. Shu sababli ta’lim jarayonini ham fanlararo integratsiya asosida tashkil etish o‘quvchilarning amaliy va kompleks fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish imkonini beradi. STEAM yondashuvi ana shunday integrativ ta’lim modelini shakllantirishga xizmat qiluvchi zamonaviy pedagogik yondashuvlardan biridir. STEAM Science, Technology, Engineering, Art va Mathematics yo‘nalishlarining o‘zaro integratsiyasiga asoslanadi. Mazkur yondashuvning muhim jihati shundaki, unda san’at boshqa fanlardan ajratilgan holda emas, balki ilmiy va texnologik faoliyat bilan uzviy bog‘liq holda qaraladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotning metodologik asosini ta’limda fanlararo integratsiya, kompetensiyaviy yondashuv, konstruktivistik ta’lim, loyiha asosida o‘qitish va o‘quvchiga yo‘naltirilgan ta’lim tamoyillari tashkil etadi. Tadqiqot jarayonida tasviriy san’at ta’limida STEAM yondashuvini qo‘llash imkoniyatlarini aniqlash maqsadida pedagogik va metodik adabiyotlarni tahlil qilish, qiyosiy tahlil, tizimlashtirish, umumlashtirish, pedagogik kuzatish va modellashtirish metodlaridan foydalanish mumkin.

Tadqiqot metodologiyasining asosiy tamoyili — tasviriy san’atni boshqa fanlardan alohida holda emas, balki yagona ta’limiy faoliyatning tarkibiy qismi sifatida ko‘rib chiqishdir. Bunda STEAM komponentlari o‘zaro quyidagi tarzda bog‘lanadi:

Science — rang, yorug‘lik, tabiat hodisalari, materiallarning xususiyatlari;

Technology — raqamli grafikalar, grafik muharrirlar, multimedia va boshqa texnologik vositalar;

Engineering — konstruksiya, maket, modellashtirish, prototiplash;

Art — estetik tafakkur, kompozitsiya, rang, shakl va ijodkorlik;

Mathematics — geometrik shakllar, proporsiya, masshtab, simmetriya va perspektiva. Mazkur komponentlarning integratsiyasi o‘quvchining bir muammo doirasida turli bilimlarni birlashtirishiga imkon beradi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Bugungi kunda ta’lim tizimining rivojlanish tendensiyalari o‘quvchiga tayyor bilimlarni berishdan ko‘ra, uning mustaqil fikrlashi, muammoni aniqlashi, ijodiy yechimlar ishlab chiqishi va o‘z bilimlarini amaliy faoliyatda qo‘llay olish qobiliyatini shakllantirishga yo‘naltirilmoqda. Globallashuv, raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi va mehnat bozorida yangi kompetensiyalarga bo‘lgan ehtiyoj ta’lim mazmunini qayta ko‘rib chiqishni taqozo etmoqda. Shu nuqtayi nazardan, fanlararo integratsiyaga asoslangan innovatsion pedagogik yondashuvlardan foydalanish zamonaviy ta’limning muhim shartlaridan biriga aylanmoqda. Ayniqsa, tabiiy va aniq fanlar bilan san’atni o‘zaro uyg‘unlashtiruvchi STEAM yondashuvi o‘quvchilarning intellektual va ijodiy salohiyatini rivojlantirish uchun keng imkoniyatlar yaratadi.

STEAM atamasi Science - tabiiy fanlar, Technology - texnologiya, Engineering - muhandislik, Art - san’at va Mathematics - matematika yo‘nalishlarining dasturiy va metodik jihatdan integratsiyalashuvini anglatadi[1]. Mazkur yondashuvning asosiy xususiyati o‘quv fanlarini bir-biridan ajratilgan holda emas, balki yagona amaliy va ijodiy masalani hal qilish jarayonida o‘zaro bog‘liq holda o‘rganishni nazarda tutishidir. Bunday ta’lim modelida o‘quvchi faqat ma’lum bir fan doirasidagi bilimni egallab qolmay, turli fanlardan olingan bilimlarni birlashtirish, ularni yangi vaziyatga tatbiq etish va natijada muayyan mahsulot yoki ijodiy yechim yaratish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Tasviriy san’at o‘zining tabiati jihatidan STEAM yondashuviga yaqin fanlardan biridir. Chunki tasviriy san’atni o‘zlashtirish jarayonida rang, shakl, proporsiya, kompozitsiya, makon, yorug‘lik va perspektiva kabi tushunchalar bilan bir qatorda kuzatish, tahlil qilish, o‘lchash, modellashtirish, texnologik vositalardan foydalanish va ijodiy qaror qabul qilish ko‘nikmalari ham shakllanadi[2]. Ushbu jarayonda STEAM yondashuvining tasviriy san’at ta’limiga tatbiq etilishi, avvalo, ta’lim mazmunini yangilashni talab qiladi. An’anaviy darslarda ko‘pincha o‘quvchilarga ma’lum bir tasvirni bajarish texnikasi ko‘rsatiladi va ular o‘qituvchi ko‘rsatmasi asosida topshiriqni bajaradilar[3]. Bunday usul muayyan tasviriy ko‘nikmalarni shakllantirishda foydali bo‘lsa-da, o‘quvchining mustaqil izlanishi, muammoli vaziyatni tahlil qilishi va o‘ziga xos ijodiy yechim topish imkoniyatini cheklashi mumkin. STEAM yondashuvida esa tayyor namunani takrorlashdan ko‘ra, muayyan muammoni hal qilish va ijodiy mahsulot yaratishga ustuvor ahamiyat beriladi. Ekologik uy maketini loyihalash o‘quvchilarning tabiiy-ilmiy, texnologik, muhandislik, matematik va badiiy bilimlarini integratsiyalashgan faoliyat asosida qo‘llash imkonini beradi. Bunday yondashuv tasviriy san’at fanining mazmunini kengaytirish bilan birga, uning ta’limiy imkoniyatlarini ham oshiradi. O‘quvchi rasm chizish jarayonida faqat qalam yoki bo‘yoqdan foydalanmaydi, balki kuzatish, taqqoslash, o‘lchash, hisoblash, loyihalash, modellashtirish va texnologik vositalardan foydalanish orqali murakkab ijodiy faoliyatni amalga oshiradi. Shu jihatdan tasviriy san’at darslari o‘quvchining turli kompetensiyalarini kompleks rivojlantiruvchi pedagogik makonga aylanishi mumkin.

STEAM asosida tasviriy san’atni o‘qitishning muhim jihatlaridan biri — fanlararo integratsiyani ta’minlashdir. Integratsiya shunchaki bir darsda bir nechta fan nomlarini tilga olish emas, balki mazmun, faoliyat va natija jihatidan o‘zaro bog‘langan ta’lim jarayonini tashkil etishni anglatadi. Shu sababli STEAM asosidagi tasviriy san’at darslarini loyihalashda integratsiyaning maqsadi, mazmuni, metodlari va kutilayotgan natijalari oldindan belgilanishi lozim.

Raqamli texnologiyalarning ta’lim jarayoniga kiritilishi tasviriy san’atning mazmunini o‘zgartirib yuborish emas, balki uning metodik imkoniyatlarini boyitish vositasi sifatida qaralishi kerak. Chunki an’anaviy qalam, bo‘yoq, qog‘oz, karton va

boshqa materiallar bilan ishlash o‘quvchining mayda motorikasi, materialni his qilish qobiliyati va tasviriy tajribasini rivojlantirsa, raqamli vositalar tezkor tahrirlash, turli variantlarni sinab ko‘rish, rang va kompozitsiyani o‘zgartirish hamda yakuniy natijani takomillashtirish imkonini beradi[4]. Shunday qilib, an’anaviy va raqamli tasviriy faoliyatni uyg‘unlashtirish ta’lim samaradorligini oshirishi mumkin.

Tasviriy san’at va muhandislik integratsiyasi ham STEAM ta’limining muhim yo‘nalishlaridan biridir. Muhandislik tafakkuri muammoni aniqlash, yechim variantlarini ishlab chiqish, prototip yaratish, uni sinovdan o‘tkazish va takomillashtirish jarayonlariga asoslanadi. Ushbu bosqichlar tasviriy san’atdagi ijodiy loyihalash jarayoni bilan bevosita bog‘liq. Masalan, o‘quvchilar ma’lum bir bino, ko‘rgazma stendi, dekorativ buyum yoki dizayn obyektini yaratishda dastlab eskiz tayyorlashlari, keyin uning konstruktiv yechimini ishlab chiqishlari va nihoyat model yoki maketini yaratishlari mumkin[5]. Bunday jarayonda o‘quvchi o‘z loyihasining muallifi sifatida faol ishtirok etadi. U tayyor shaklni ko‘chirish emas, balki muammoni mustaqil tahlil qilish, turli g‘oyalarni ilgari surish va ular orasidan eng maqbulini tanlash imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bu esa ijodiy mustaqillik, mas’uliyat va tanqidiy fikrlashning rivojlanishiga xizmat qiladi.

STEAM yondashuvida loyiha metodi alohida ahamiyatga ega. Loyiha asosida tashkil etilgan tasviriy san’at mashg‘ulotlarida o‘quvchilar muayyan yakuniy mahsulotni yaratishga yo‘naltiriladi. Loyiha oddiy rasm, maket, dekorativ kompozitsiya, raqamli dizayn, animatsiya, interyer yoki eksteryer modeli, milliy naqshlar asosidagi dizayn namunasi va boshqa ko‘rinishlarda bo‘lishi mumkin[6]. Muhimi, loyiha o‘quvchidan izlanish, rejalashtirish, ijod qilish, tahlil qilish va natijani taqdim etishni talab qilishi kerak. Loyiha faoliyatining birinchi bosqichida muammo yoki mavzu aniqlanadi. Ikkinchi bosqichda ma’lumotlar to‘planadi va mavjud yechimlar o‘rganiladi. Keyingi bosqichda eskiz va dastlabki g‘oyalar ishlab chiqiladi. Shundan so‘ng loyiha amaliy jihatdan bajariladi, natija sinovdan o‘tkaziladi va zarur bo‘lsa, takomillashtiriladi. Yakuniy bosqichda o‘quvchi o‘z ishini taqdim etadi, qo‘llagan usullarini izohlaydi va natijani baholayd[7]i. Shu tarzda tasviriy san’at darsi kichik ilmiy-ijodiy tadqiqot shakliga ega bo‘ladi.

STEAM yondashuvining yana bir muhim imkoniyati — muammoli ta’limni tashkil etishdir. O‘quvchiga “Qanday qilib kichik makonda ko‘proq vizual qulaylik yaratish mumkin?”, “Qanday qilib milliy naqshni zamonaviy dizaynda qo‘llash mumkin?”, “Tabiiy materiallardan estetik va funksional obyektni qanday yaratish mumkin?” kabi savollar berilishi mumkin[8]. Bunday savollar o‘quvchini tayyor javobni izlashga emas, balki muammoning turli yechimlarini o‘ylashga undaydi. Muammoli ta’limning samaradorligi shundaki, unda xato qilish ham o‘quv jarayonining tabiiy qismi sifatida qaraladi. O‘quvchi dastlabki loyihasida kamchilikka yo‘l qo‘yishi mumkin, biroq uni aniqlash, sababini tushunish va tuzatish orqali muammoni hal qilish tajribasini egallaydi. Bu esa zamonaviy ta’lim uchun muhim bo‘lgan refleksiv kompetensiyani shakllantiradi.

Tasviriy san’at ta’limida STEAM yondashuvini qo‘llash o‘quvchilarning intellektual salohiyatini rivojlantirishga ham bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Intellektual salohiyat faqat katta hajmdagi bilimlar yig‘indisi emas, balki bilimni tahlil qilish, yangi vaziyatga ko‘chirish, muammoni aniqlash, mantiqiy xulosa chiqarish, yangi g‘oya yaratish va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatlarini ham qamrab oladi[9,b-45]. Tasviriy san’atdagi ijodiy topshiriqlar aynan shu jarayonlarni faollashtirish uchun qulay sharoit yaratadi va kreativ tafakkurini rivojlantirish uchun ham samarali pedagogik vosita hisoblanadi[10,b-161]. Kreativlik yangi g‘oyalarni ilgari surish bilangina cheklanmaydi; mavjud bilim va vositalardan yangicha usulda foydalanish, bir qarashda

bog‘lanmaydigan tushunchalar o‘rtasida aloqadorlikni ko‘rish va muammoning noodatiy yechimini topishni ham anglatadi. Tasviriy san’atning ijodiy tabiati esa bunday tafakkurni rivojlantirish uchun tabiiy muhit yaratadi.

Tasviriy san’at ta’limida STEAM yondashuvini joriy etish o‘qituvchining kasbiy kompetensiyalariga ham yangi talablarni qo‘yadi. Zamonaviy o‘qituvchi nafaqat tasviriy san’at metodikasini, balki raqamli texnologiyalar, loyiha asosida ta’lim, fanlararo integratsiya, muammoli ta’lim va kreativ pedagogika elementlarini ham bilishi zarur[11,b-17]. Bunda o‘qituvchi tayyor bilim beruvchi emas, balki o‘quvchining mustaqil izlanishini tashkil etuvchi, yo‘naltiruvchi va maslahat beruvchi pedagog sifatida faoliyat olib boradi. O‘qituvchining roli ayniqsa STEAM loyihalarida yaqqol namoyon bo‘ladi. U loyiha mavzusini belgilash, o‘quvchilarning imkoniyatlarini hisobga olish, zarur resurslarni aniqlash, fanlararo aloqalarni tashkil etish va yakuniy natijani baholash jarayonlarini boshqaradi[12,b-56]. Biroq o‘qituvchi barcha yechimlarni o‘quvchiga tayyor holda berib qo‘ymasligi kerak. Aksincha, o‘quvchini savollar orqali fikrlashga, mustaqil izlanishga va o‘z qarorini asoslashga undashi zarur. Bunda raqamli grafik vositalar, kompyuterlar, grafik planshetlar, 3D modellashtirish imkoniyatlari, proyektorlar, interaktiv doskalar, maket yaratish materiallari va boshqa resurslar ta’lim jarayonining texnologik imkoniyatlarini kengaytiradi[12]. Biroq STEAM ta’limining samaradorligini faqat qimmatbaho texnik vositalar bilan bog‘lash to‘g‘ri emas. Muhimi, mavjud resurslardan pedagogik maqsadga muvofiq foydalanish va ijodiy faoliyatni to‘g‘ri tashkil etishdir. Shu nuqtayi nazardan, investitsion imkoniyatlarni faqat moliyaviy mablag‘ kiritish sifatida emas, balki ta’lim infratuzilmasiga, pedagoglarning kasbiy rivojlanishiga, raqamli resurslarga, o‘quv-metodik ta’minotga va ijodiy muhitga yo‘naltirilgan kompleks sarmoya sifatida ko‘rish maqsadga muvofiq[2]. Tasviriy san’at ta’limining STEAM asosida rivojlanishi uchun maktablarda ijodiy laboratoriyalar, raqamli dizayn muhitlari, kichik prototiplash zonalari va fanlararo loyihalar uchun mos sharoitlarni shakllantirish istiqbolli yo‘nalishlardan biridir.

Umuman olganda tasviriy san’atda STEAM yondashuvini milliy san’at va madaniy meros bilan bog‘lash ham alohida ahamiyatga ega. Milliy naqsh va amaliy san’at elementlarini zamonaviy texnologiyalar asosida qayta talqin qilish orqali o‘quvchilarda milliy qadriyatlarga hurmat va innovatsion fikrlashni uyg‘unlashtirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Yakman G. STEAM Education: An Overview of Creating a Model of Integrative Education. — 2008.
2. Bequette J. W., Bequette M. B. A Place for Art and Design Education in the STEM Conversation. Art Education. — 2012.
3. Quigley C. F., Herro D. L. “Just as in Real Life”: Teaching STEM in the Elementary Classroom. Science Education. — 2016.
4. Perignat E., Katz-Buonincontro J. STEAM in Practice and Research: An Integrative Literature Review. Thinking Skills and Creativity. — 2019.
5. Yakman G., Lee H. Exploring the Exemplary STEAM Education in the U.S. as a Practical Educational Framework for Korea. Journal of the Korean Association for Science Education. — 2012.
6. Henriksen D. Full STEAM Ahead: Creativity in Excellent STEM Teaching Practices. The STEAM Journal. — 2014.
7. UNESCO. UNESCO ICT Competency Framework for Teachers. — Paris: UNESCO, 2018.

8. OECD. The Future of Education and Skills 2030. — Paris: OECD Publishing.

9. Hasanboyev J. Pedagogika. – Toshkent: Noshir, 2011. – B. 45.

10. Tolipov O‘., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. – Toshkent: Fan, 2006. – B. 161.

11. Abdullayeva B. S. Fanlararo aloqadorlikning metodologik-didaktik asoslari. – Toshkent: TDPU, 2006. – B. 17.

12. Mamatqulov D. Tasviriy san’atni o‘qitish metodikasi bo‘yicha ilmiy-metodik manbalar. – Toshkent: Ilm-ziyo, 2014. – B. 56.

BO‘LAJAK O‘QITUVCHILAR VA PEDAGOGIK INNOVATSIYALAR

Sherniyazova Jamiyla Elmuratovna,
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti

Annotatsiya. *Mazkur maqolada innovatsiya, innovatsion ta’lim va pedagogik innovatsiyalarning mazmun-mohiyati hamda ta’lim jarayonidagi o‘rni yoritilgan. Shuningdek, bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy-pedagogik kompetensiyalarini rivojlantirishda innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish imkoniyatlari va ularni ta’lim jarayoniga joriy etishning pedagogik ahamiyati tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar: *pedagogik innovatsiya, innovatsion ta’lim, innovatsion pedagogik texnologiyalar, bo‘lajak o‘qituvchi, zamonaviy ta’lim.*

Аннотация. *В данной статье освещаются сущность и значение инноваций, инновационного образования и педагогических инноваций, а также их роль в образовательном процессе. Также проанализированы возможности использования инновационных педагогических технологий в развитии профессионально-педагогических компетенций будущих учителей и педагогическая значимость их внедрения в образовательный процесс.*

Ключевые слова: *педагогическая инновация, инновационное образование, инновационные педагогические технологии, современное образование.*

Abstract. *This article highlights the essence and significance of innovation, innovative education, and pedagogical innovations, as well as their role in the educational process. Additionally, the possibilities of using innovative pedagogical technologies in developing the professional and pedagogical competencies of future teachers and the pedagogical significance of their implementation in the educational process are analyzed.*

Keywords: *pedagogical innovation, innovative education, innovative pedagogical technologies, future teacher, modern education.*

Zamonaviy ta’lim tizimining ustuvor yo‘nalishlaridan biri o‘qituvchining innovatsion pedagogik faoliyatini shakllantirish va rivojlantirishdan iborat. Hozirgi pedagogik nazariya va amaliyotda ta’lim jarayonining samaradorligini ta’minlashga qaratilgan innovatsion texnologiyalarni ilmiy-metodik jihatdan asoslash, ishlab chiqish hamda amaliyotga joriy etish jarayonlari izchil rivojlanmoqda. Mazkur jarayonda bo‘lajak o‘qituvchilarni kasbiy faoliyatga tayyorlashning mazmuni va texnologiyalarini innovatsion yondashuvlar asosida takomillashtirish alohida ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda O‘zbekiston Respublikasida davlat va jamiyat hayotining turli sohalarini modernizatsiya qilish, innovatsion rivojlanish mexanizmlarini takomillashtirish hamda ilm-fan va ta’limning ijtimoiy taraqqiyotdagi rolini kuchaytirishga ustuvor

ahamiyat qaratilmoqda. Mazkur jarayon ta’lim tizimida innovatsion yondashuvlarni keng joriy etish, pedagoglarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish va ta’lim jarayonining mazmuni hamda metodlarini zamonaviy talablar asosida takomillashtirishni taqozo etadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev ta’lim tizimining rivojlanishida pedagoglarning zamonaviy bilim va ko‘nikmalarni egallashi, fan va ta’lim sohasidagi yangiliklarni pedagogik amaliyotga samarali tatbiq etishi zarurligini ta’kidlaydi. Mazkur yondashuv bo‘lajak o‘qituvchilarni kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayonida innovatsion kompetensiyalarni shakllantirish va ularni pedagogik faoliyatga samarali tatbiq etish masalasining dolzarbligini belgilaydi.

Pedagogik innovatsiyalar ta’lim-tarbiya mazmuni, shakl va metodlari hamda pedagogik texnologiyalardagi yangilanishlarni ifodalovchi va ta’lim jarayoni samaradorligini oshirishga yo‘naltirilgan ilmiy-amaliy faoliyat majmuini anglatadi. Innovatsion jarayon esa pedagogik innovatsiyalarni yaratish, ilmiy-metodik jihatdan asoslash, amaliyotga joriy etish, ulardan foydalanish va ommalashtirish bilan bog‘liq o‘zaro uzviy faoliyatlar tizimidir.

O‘zbekistonda ta’lim sohasidagi innovatsion jarayonlar, asosan, ta’lim mazmunini modernizatsiya qilish, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish, shuningdek, ta’limni tashkil etishning yangi shakllari va muassasalarini rivojlantirish kabi yo‘nalishlarda namoyon bo‘lmoqda.

Bo‘lajak o‘qituvchilarning mutaxassislik fanlarini zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida o‘qitish faoliyatiga tayyorgarligini shakllantirish oliy ta’limning butun jarayonini qamrab oluvchi tizimli va uzluksiz pedagogik jarayon sifatida tashkil etilishi zarur. Mazkur jarayon bo‘lajak o‘qituvchilarda kasbiy kompetentlikning tarkibiy komponentlarini izchil shakllantirishga yo‘naltiriladi.

Shuningdek, ta’limning texnik vositalari va axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan pedagogik maqsadlarda foydalanish bo‘yicha bilim, ko‘nikma va malakalarni shakllantirish innovatsion pedagogik faoliyatning zarur tarkibiy qismi hisoblanadi. Mazkur kompetensiyalar turdosh fanlarni o‘zlashtirish, amaliy mashg‘ulotlar va pedagogik amaliyot jarayonida o‘zaro integratsiyalashgan holda shakllanib, bo‘lajak o‘qituvchining pedagogik faoliyatni innovatsion yondashuvlar asosida loyihalash va amalga oshirish qobiliyatini rivojlantiradi.

“Innovatsiya” tushunchasi dastlab XIX asrda madaniyatshunoslik tadqiqotlarida qo‘llanilib, bir madaniyatga xos elementlarning boshqa madaniy muhitga kirib kelishi va o‘zlashtirilishi jarayonini ifodalagan. Keyinchalik mazkur tushuncha turli fan sohalarida yangilikni yaratish, o‘zlashtirish va amaliyotga joriy etish jarayonlarini tavsiflovchi ilmiy kategoriya sifatida rivojlandi. XX asr boshlaridan innovatsiyalarni yaratish va joriy etishning nazariy hamda amaliy jihatlarini o‘rganishga qaratilgan tadqiqotlar kengaydi. Dastlab texnika va ishlab chiqarish sohasidagi yangiliklarni joriy etish qonuniyatlari tadqiq etilgan bo‘lsa, keyinchalik innovatsion yondashuvlar ijtimoiy sohalarga, jumladan, ta’lim tizimiga ham tatbiq etila boshlandi.

Ta’lim sohasida innovatsiyalarning qo‘llanilishi uning mazmuni, metodlari, tashkiliy shakllari va texnologiyalarini takomillashtirish bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, natijada pedagogik innovatsiya tushunchasi shakllandi. Pedagogik innovatsiya ta’lim jarayonining mavjud holatini takomillashtirishga qaratilgan yangi g‘oya, yondashuv, metod, vosita va texnologiyalarni yaratish, ilmiy asoslash, joriy etish hamda amaliy samaradorligini baholash jarayonlarini qamrab oladi. Shu nuqtayi nazardan, pedagogik innovatsiyalar nafaqat ta’lim jarayoniga yangilik kiritish, balki ushbu yangiliklarning

pedagogik maqsadga muvofiqligi, samaradorligi va barqarorligini ta’minlashga yo‘naltirilgan tizimli faoliyat sifatida namoyon bo‘ladi.

Pedagogik innovatsiyaning mohiyatini aniqlashda uning muayyan mezonlarga muvofiqligi asosiy metodologik talab sifatida namoyon bo‘ladi. Birinchidan, yangilik mezoni – ta’lim jarayoniga ilgari mavjud bo‘lmagan yoki mavjud pedagogik yondashuvni sifat jihatidan takomillashtiruvchi g‘oya, metod, texnologiya yoki vositaning kiritilishini ifodalaydi. Ikkinchidan, ilmiy asoslanganlik mezoni – innovatsiyaning pedagogik, psixologik va metodik jihatdan nazariy asosga ega ekanligini belgilaydi. Uchinchidan, pedagogik samaradorlik mezoni – innovatsiyani qo‘llash natijasida ta’lim sifati, o‘quvchilarning faolligi, mustaqil fikrlashi yoki o‘zlashtirish ko‘rsatkichlarida ijobiy o‘zgarishlarning yuzaga kelishini nazarda tutadi.

Xulosa. Bo‘lajak o‘qituvchilarning pedagogik innovatsiyalarni qo‘llash kompetensiyasini shakllantirish zamonaviy ta’lim jarayonining samaradorligini ta’minlovchi muhim pedagogik shartlardan biri ekanligi aniqlandi. Pedagogik innovatsiyalarni ta’lim jarayoniga maqsadli, tizimli va ilmiy asoslangan holda joriy etish ta’lim mazmuni va metodlarini takomillashtirish, ta’lim oluvchilarning faolligi hamda mustaqil fikrlashini rivojlantirish imkonini beradi. Tadqiqot mazmunidan kelib chiqib, bo‘lajak o‘qituvchilarning innovatsion faoliyatga tayyorgarligi pedagogik, psixologik, metodik va axborot-texnologik bilimlarning integratsiyasi asosida shakllanishi lozim. Shu bilan birga, pedagogik innovatsiyalarning samaradorligi ularning yangiligi bilangina emas, balki ilmiy asoslanganligi, pedagogik maqsadga muvofiqligi, amaliy qo‘llaniluvchanligi va kutilayotgan ta’limiy natijalarni ta’minlay olishi bilan belgilanadi. Demak, oliy ta’lim jarayonida bo‘lajak o‘qituvchilarning innovatsion kompetensiyasini izchil rivojlantirish ta’lim sifatini oshirishning muhim sharti sifatida namoyon bo‘ladi. Yuqoridagi tahlillar asosida bo‘lajak o‘qituvchilarning pedagogik innovatsiyalarni qo‘llashni rivojlantirish, innovatsion texnologiyalarni ta’lim jarayoniga samarali integratsiya qilish hamda ularning pedagogik samaradorligini baholash bo‘yicha quyidagi ilmiy-amaliy tavsiyalarimizni keltirmoqchimiz:

1. Bo‘lajak o‘qituvchilarning innovatsion kompetensiyasini baholashning mezon va indikatorlarini ishlab chiqish.
2. Innovatsion pedagogik texnologiyalar samaradorligini tajriba-sinov asosida baholash.
3. Innovatsion texnologiyalarni nazariy ta’lim, amaliy mashg‘ulot va pedagogik amaliyotga tizimli integratsiya qilish.
4. Raqamli ta’lim va sun’iy intellekt vositalaridan pedagogik maqsadlarda foydalanish metodikasini takomillashtirish.
5. Samarali pedagogik innovatsiyalarni turli fanlar va ta’lim bosqichlariga moslashtirish hamda ommalashtirish.
6. Pedagogik innovatsiyalarning ta’lim sifati va kasbiy kompetensiyaga uzoq muddatli ta’sirini monitoring qilish.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi. To‘ldirilgan ikkinchi nashri. – T.: O‘zbekiston, 2022.
2. Ashurova O.A. Bo‘lajak o‘qituvchilarni kasbiy pedagogik faoliyatga tayyorlashning pedagogik shart-sharoitlari (monografiya). – Farg‘ona, 2023.
3. Siddiqov B.S., Tuychiyeva I.I., Mexmonaliyev Sh.N. Bo‘lajak o‘qituvchilarni pedagogik amaliyot vositasida innovatsion faoliyatga tayyorlash (monografiya). – Farg‘ona, 2022.

4. Sharopova Z.F. Ta'lim texnologiyalari (darslik). – T.: Navro'z , 2019.

5. Sherniyazova J.E. Bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashda raqamli ta'lim muhitining o'rni va ahamiyati. Tafakkur ziyosi. Ilmiy-uslubiy jurnal. 2025. №3, - B. 271-275.

DIREKTOR O'RINBOSARLARINING KASBIY KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHDA QADRIYATLARNING AHAMIYATI

Toxirov Botirjon G'ofurjon o'g'li,
Abdulla Avloniy nomidagi Pedagogik mahorat Milliy instituti
tayanch doktoranti

Annotatsiya. *Ushbu tezisda direktor o'rinbosarlarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishda qadriyatlarning o'rni aksiologik yondashuv asosida tahlil qilingan. Kasbiy kompetentlikning mas'uliyat, adolat, insonparvarlik, halollik, hamkorlik va uzluksiz rivojlanish qadriyatlari bilan bog'liqligi asoslangan. Qadriyatga yo'naltirilgan kasbiy rivojlanish mexanizmlari va amaliy tavsiyalar taklif etilgan.*

Kalit so'zlar: *aksiologik yondashuv, qadriyat, kasbiy kompetentlik, direktor o'rinbosari, ta'lim boshqaruvi, ma'naviy-ma'rifiy ishlar, pedagogik kompetensiya, kasbiy rivojlanish.*

Аннотация. *В тезисе с позиций аксиологического подхода анализируется роль ценностей в развитии профессиональной компетентности заместителей директоров школ. Обоснована связь профессиональной компетентности с ответственностью, справедливостью, гуманизмом, честностью, сотрудничеством и непрерывным развитием. Предложены механизмы ценностно-ориентированного профессионального развития и практические рекомендации.*

Ключевые слова: *аксиологический подход, ценности, профессиональная компетентность, заместитель директора, управление образованием, духовно-просветительская работа, педагогическая компетентность, профессиональное развитие.*

Abstract. *This thesis examines the role of values in developing deputy principals' professional competence from an axiological perspective. Professional competence is shown to be closely connected with responsibility, fairness, humanism, integrity, cooperation, and continuous development. Key mechanisms of value-oriented professional growth and practical recommendations are proposed.*

Keywords: *axiological approach, values, professional competence, deputy principal, educational management, spiritual and educational work, pedagogical competence, professional development.*

KIRISH (INTRODUCTION)

Zamonaviy ta'lim tizimida maktab rahbar kadrlarining kasbiy kompetentligi ta'lim sifati va boshqaruv samaradorligini belgilovchi muhim omildir. Direktor o'rinbosari o'quv-tarbiya jarayonini muvofiqlashtiradi, pedagoglar, o'quvchilar va ota-onalar bilan hamkorlikni yo'lga qo'yadi hamda maktabdagi ma'naviy muhitga ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli uning kasbiy tayyorgarligi bilim va boshqaruv ko'nikmalari bilan birga barqaror qadriyatlar tizimiga ham tayanishi lozim.

Aksiologik yondashuv shaxs va kasbiy faoliyatni qadriyatlar nuqtayi nazaridan o'rganishga asoslanadi. Mazkur yondashuvga ko'ra, insonning qarorlari, xulqi, kasbiy pozitsiyasi va boshqalar bilan munosabati uning qadriyatlar tizimi orqali yo'naltiriladi. M. Rokeach va S. Schwartz tadqiqotlarida qadriyatlar shaxsning tanlovi va xatti-

harakatiga yo‘nalish beruvchi nisbatan barqaror e’tiqod va maqsadlar sifatida talqin qilinadi [3; 4]. Pedagogik aksiologiyada esa qadriyatlar ta’lim maqsadi, mazmuni, pedagogning kasbiy pozitsiyasi va munosabatlar madaniyatini birlashtiruvchi asos sifatida qaraladi [5; 6].

O‘zbekiston ta’lim siyosatida rahbar kadrlarning kasbiy salohiyatini oshirish va ma’naviy-ma’rifiy ishlarni takomillashtirish ustuvor vazifalardan biridir. 2023-yil 26-maydagi PF-79-son Farmonda umumiy o‘rta ta’lim muassasalari direktorlarining ma’naviy-ma’rifiy ishlar bo‘yicha o‘rinbosarlari vazifalarini qayta ko‘rib chiqish va lavozim yo‘riqnomalarini takomillashtirish belgilangan [2]. Bu mazkur mavzuning amaliy dolzarbligini kuchaytiradi.

Tadqiqotning maqsadi — direktor o‘rinbosarlarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishda qadriyatlarning ahamiyatini nazariy jihatdan asoslash va qadriyatga yo‘naltirilgan kasbiy rivojlanishning samarali mexanizmlarini aniqlash.

MATERIALLAR VA METODLAR (METHODS)

Tadqiqot nazariy-tahliliy xarakterga ega bo‘lib, unda pedagogik aksiologiya, ta’lim boshqaruvi va kasbiy kompetentlikka oid ilmiy adabiyotlar hamda O‘zbekiston Respublikasining ta’lim sohasidagi me’yoriy-huquqiy hujjatlari tahlil qilindi. Tadqiqot metodlari sifatida ilmiy manbalarni kontent-tahlil qilish, qiyosiy tahlil, tizimlashtirish, umumlashtirish, pedagogik modellashtirish va mantiqiy xulosa chiqarish usullaridan foydalanildi.

Kasbiy kompetentlikni tahlil qilishda boshqaruv, kommunikativ, ma’naviy-axloqiy va refleksiv faoliyat o‘zaro bog‘liq tizim sifatida ko‘rib chiqildi. Asosiy mezonlar sifatida inson qadrini hurmat qilish, adolat, mas’uliyat, halollik, hamkorlik va o‘zini rivojlantirishga intilish olindi. Shu asosda “qadriyat — kasbiy pozitsiya — kompetent harakat — ta’limiy natija” bog‘liqligi nazariy model sifatida talqin qilindi.

NATIJALAR (RESULTS)

Tahlil natijalari direktor o‘rinbosarining kasbiy kompetentligida qadriyatlar uchta asosiy vazifani bajarishini ko‘rsatdi. Birinchidan, qadriyatlar kasbiy faoliyatning maqsadini belgilaydi. Masalan, insonparvarlik va bola manfaatini ustuvor deb bilish direktor o‘rinbosarini faqat intizomni nazorat qilishga emas, balki o‘quvchining rivojlanishi, xavfsizligi va ijtimoiy moslashuvini qo‘llab-quvvatlashga yo‘naltiradi. Ikkinchidan, qadriyatlar boshqaruv qarorlarining axloqiy mezoni bo‘lib xizmat qiladi. Adolat, halollik va mas’uliyatga tayangan rahbar pedagoglar faoliyatini baholashda shaffoflikni ta’minlaydi, nizoli vaziyatlarda manfaatlar muvozanatini saqlaydi. Uchinchidan, qadriyatlar kasbiy o‘zini rivojlantirishning ichki motivatsiyasini kuchaytiradi; yangilikka ochiqlik va ta’lim sifatiga daxldorlik hissi rahbarni uzluksiz o‘rganish va refleksiyaga undaydi.

Direktor o‘rinbosarining qadriyatga asoslangan kasbiy kompetentligini besh komponentda ifodalash mumkin: motivatsion-aksiologik — kasbiy missiya va qadriyatlarga sodiqlik; kognitiv — boshqaruv, pedagogika va me’yoriy asoslar bo‘yicha bilim; faoliyatli — rejalashtirish, monitoring va muammo yechish ko‘nikmalari; kommunikativ-etik — hurmatli va adolatli muloqot; refleksiv — o‘z faoliyatini baholash va rivojlanish yo‘nalishini belgilash qobiliyati.

Mazkur komponentlarni rivojlantirish uchun malaka oshirishda real boshqaruv vaziyatlariga asoslangan keyslar, axloqiy dilemmalar, refleksiv topshiriqlar, mentorlik va tajriba almashish usullaridan foydalanish maqsadga muvofiq. Bunday mashg‘ulotlar rahbarda huquqiy bilim bilan birga adolatli qaror qabul qilish, tinglash va mas’uliyatni his etish kompetensiyasini rivojlantiradi.

Kasbiy kompetentlikni baholashda faqat hujjatlar yoki tadbirlar soni bilan cheklanmasdan, jamoada ishonch muhiti, qarorlar shaffofligi, o‘quvchi va pedagog manfaatlarini hisobga olish, hamkorlik va kasbiy refleksiya kabi aksiologik ko‘rsatkichlarni ham qo‘llash lozim.

MUHOKAMA (DISCUSSION)

Kasbiy kompetentlikni qadriyatlardan ajratib o‘rganish rahbarlik faoliyatining to‘liq mazmunini ochib bermaydi. Bir xil bilim va ko‘nikmaga ega rahbarlarning qaror qabul qilish usuli ularning qadriyat yo‘nalishiga ko‘ra farqlanishi mumkin. Aksiologik yondashuv “nima biladi?” va “nima qila oladi?” savollariga “qaysi tamoyilga tayangan holda harakat qiladi?” savolini qo‘shib, ma’naviy-axloqiy mas’uliyatni kuchaytiradi.

Qadriyatga yo‘naltirilgan rivojlanish maktabning tashkiliy madaniyatiga ham ta’sir ko‘rsatadi. Rahbarning adolat, hurmat va hamkorlikka asoslangan xatti-harakati jamoada namuna bo‘lib, pedagoglarning munosabatlarida aks etadi. Qadriyatlar faqat deklarativ shaklda qolmasligi uchun ular malaka oshirishning alohida mavzusi emas, balki boshqaruv kompetensiyalarining barcha modullariga integratsiya qilinishi zarur.

Tahlildan kelib chiqib, direktor o‘rinbosarlarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish mexanizmini takomillashtirish uchun uch yo‘nalish muhim deb hisoblanadi: birinchisi — malaka oshirish dasturlarida aksiologik komponentni kuchaytirish; ikkinchisi — faoliyatni baholash mezonlariga qadriyatga asoslangan xulq va boshqaruv ko‘rsatkichlarini kiritish; uchinchisi — maktablarda mentorlik, refleksiv tahlil va tajriba almashish muhitini tizimli yo‘lga qo‘yish. Bunday yondashuv kasbiy kompetentlikni bilim, ko‘nikma va qadriyatlar birligi sifatida rivojlantirish imkonini beradi.

XULOSA (CONCLUSION)

Direktor o‘rinbosarlarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishda qadriyatlar strategik ahamiyatga ega. Ular rahbarning motivatsiyasi, qarorlari, muloqot uslubi va kasbiy rivojlanish yo‘nalishini belgilaydi. Malaka oshirishga qadriyatga yo‘naltirilgan keyslar, refleksiv topshiriqlar, mentorlik va axloqiy-boshqaruv vaziyatlari tahlilini kiritish hamda faoliyatni aksiologik mezonlar bilan baholash direktor o‘rinbosarining mas’uliyatli, insonparvar va samarali rahbarlik pozitsiyasini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ-637-son, 2020-yil 23-sentabr.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 26-maydagi PF-79-son “Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi hamda uning tizimidagi tashkilotlar faoliyatini samarali tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni.

3. Rokeach M. The Nature of Human Values. New York: Free Press, 1973.

4. Schwartz S. H. An Overview of the Schwartz Theory of Basic Values // Online Readings in Psychology and Culture. 2012. Vol. 2, No. 1.

INNOVATSION TA’LIM MUHITIDA TALABALARNING AKADEMIK STRESSI VA EMOTSIONAL HOLDAN TOYISHNING PSIXOLOGIK OMILLARI

Murodova Dilnoza Ahmad qizi,
Topex texnikumi psixologi

Annotatsiya. *Maqolada innovatsion va raqamli ta’lim muhitida talabalarning akademik stressi va emotsional kuyishiga ta’sir etuvchi psixologik, ijtimoiy va tashkiliy omillar tahlil qilingan. Raqamli yuklama va akademik talablarning ta’siri o‘rganilib,*

profilaktika modeli hamda O‘zbekiston OTMlari uchun amaliy tavsiyalar taklif etilgan.

Kalit so‘zlar: *akademik stress, emotsional kuyish, raqamli yuklama, innovatsion ta’lim, psixologik moslashuvchanlik, akademik motivatsiya, profilaktika.*

Аннотация. *В статье проанализированы психологические, социальные и организационные факторы, влияющие на академический стресс и эмоциональное выгорание студентов в инновационной и цифровой образовательной среде. Рассмотрено влияние цифровой нагрузки и академических требований, предложены профилактическая модель и практические рекомендации для вузов Узбекистана.*

Ключевые слова: *академический стресс, эмоциональное выгорание, цифровая нагрузка, инновационное образование, психологическая гибкость, академическая мотивация, профилактика.*

Abstract. *The article analyzes psychological, social, and organizational factors affecting students’ academic stress and emotional burnout in an innovative and digital learning environment. The impact of digital workload and academic demands is examined, and a preventive model and practical recommendations for higher education institutions in Uzbekistan are proposed.*

Keywords: *academic stress, emotional burnout, digital workload, innovative education, psychological flexibility, academic motivation, prevention.*

KIRISH

Innovatsion ta’lim texnologiyalari o‘quv resurslaridan foydalanish, tezkor qayta aloqa va individual ta’lim trayektoriyalarini kengaytirdi. Shu bilan birga, bir nechta platformaga doimiy ulanish, axborot ko‘pligi, qisqa muddatli topshiriqlar va uzluksiz baholanish hissi talabaning kognitiv hamda emotsional resurslariga qo‘shimcha talab qo‘ymoqda. Akademik stress aynan o‘quv vazifalari, natija kutishlari va mavjud resurslar o‘rtasidagi nomuvofiqlik talaba tomonidan tahdid yoki boshqarib bo‘lmaydigan bosim sifatida baholanganda yuzaga keladi; shu jihati bilan u kundalik umumiy stressdan farq qiladi [1]. Uzoq davom etgan stress diqqatni boshqarish, ishchi xotira, motivatsiya va akademik natijalarga salbiy bog‘langan, biroq qisqa muddatli va boshqariladigan faollashuv vazifani bajarishga safarbar etishi mumkin [1; 12].

Kuyish esa stressning o‘zi emas, balki surunkali va muvaffaqiyatsiz boshqarilgan talablarga javoban rivojlanadigan holatdir. Talabalar kontekstida u emotsional holdan toyish, o‘qishga nisbatan befarqlik yoki sinizm hamda akademik samaradorlik hissining pasayishi bilan ifodalanadi [2]. Meta-tahlil kuyishning o‘zlashtirish bilan barqaror salbiy bog‘liqligini ko‘rsatgan [3]. Biroq tadqiqotlarning ko‘pi alohida xavf omillarini o‘rganadi; innovatsion ta’lim, raqamli yuklama, shaxsiy resurslar va institutsional yordamni intellektual salohiyat bilan yagona mexanizmda birlashtiruvchi yondashuv yetarli emas.

Tadqiqotning maqsadi innovatsion ta’lim muhitida talabalarda akademik stress va emotsional kuyishning shakllanishiga ta’sir qiluvchi psixologik omillarni aniqlash hamda ularning intellektual salohiyatini qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan amaliy mexanizmlarni ishlab chiqishdan iborat. Vazifalar akademik stress va kuyish chegaralarini aniqlash, xavf va himoya omillarini tizimlashtirish, ularning intellektual faollik bilan aloqasini tushuntirish hamda ko‘p darajali profilaktika choralarini asoslashni qamrab oldi. Tadqiqot obyekti oliy ta’limdagi talabalarning o‘quv faoliyati, predmeti esa akademik stress va kuyishni shakllantiruvchi psixologik munosabatlar hamda ularni boshqarish mexanizmlaridir.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqolada tizimli yondashuv, qiyosiy va kontent-tahlil, induksiya-deduksiya,

umumlashtirish hamda natijalarni konseptual tahlil usullari qo‘llanildi.

NATIJALAR

Manbalar tahlili akademik kuyishni bitta omil emas, talablar va resurslar muvozanati buzilishining mahsuli sifatida tushuntirish zarurligini ko‘rsatdi. Raqamli vosita o‘z-o‘zicha xavf emas; uning pedagogik maqsadsiz ko‘payishi, platformalarning integratsiyalanmagani va uzluksiz ulanish talabi muammoli hisoblanadi [4–6]. Shaxsiy darajada esa perfektsionizm, prokrastinatsiya va past akademik o‘ziga ishonch talablarni tahdid sifatida baholashni kuchaytirishi, psixologik moslashuvchanlik, emotsional intellekt, o‘zini boshqarish va ijtimoiy tayanch esa himoya resurslari bo‘lishi mumkin [7–9]. Quyidagi 1-jadval natijalarni amaliy boshqaruv nuqtayi nazaridan umumlashtiradi.

Jadvaldan ko‘rinadiki, individual ko‘nikmalarni rivojlantirish tashkiliy kamchiliklarni almashtira olmaydi. Mantiqiy mexanizm quyidagicha: akademik talablar va raqamli yuklama → stressning kuchayishi → emotsional resurslarning kamayishi → kuyish → motivatsiya va intellektual faollikning pasayishi.

1-jadval

Talabalarda akademik stress va emotsional kuyishni shakllantiruvchi omillar hamda ularning psixologik oqibatlari[1]

Omillar guruhi	Asosiy omillar	Psixologik namoyon bo‘lishi	Intellektual salohiyatga ta’siri	Profilaktika mexanizmlari
Akademik	Yuqori yuklama, imtihon bosimi, qisqa muddatlar	Xavotir, zo‘riqish, holdan toyish	Diqqat va ishchi xotira barqarorligining susayishi	Yuklama auditi, yagona baholash taqvimi
Individual-psixologik	Perfektsionizm, prokrastinatsiya, past o‘ziga ishonch	O‘zini tanqid qilish, ojizlik hissi	Kreativ tavakkal va mustaqil fikrlashning cheklanishi	O‘zini boshqarish, moslashuvchanlik va vaqt boshqaruvi treningi
Ijtimoiy	Yolg‘izlik, past tengdosh va o‘qituvchi ko‘magi	Begonalashuv, sinizm	Hamkorlikdagi o‘rganish va faollikning pasayishi	Tyutorlik, peer-support va maslahat
Raqamli-texnologik	Platformalar ko‘pligi, bildirishnomalar, uzoq ekran vaqti	Axborot ortiqchaligi, raqamli charchoq	Diqqat parchalanishi va chuqur o‘rganishning qisqarishi	Platformalarni integratsiyalash, raqamli tanaffus va gigiyena
Tashkiliy-pedagogik	Noaniq talablar, kech qayta aloqa, past avtonomiya	Nazorat hissining yo‘qolishi	Motivatsiya va akademik samaradorlik hissining pasayishi	Aniq mezonlar, tezkor qayta aloqa, moslashuvchan topshiriqlar

Mazku zanjir qat’iy chiziqli emas: ijtimoiy yordam, avtonomiya, adolatli baholash va

[1] Tadqiqot asosida muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

psixologik moslashuvchanlik uning ayrim bo‘g‘inlarini susaytiradi. Shu sababli profilaktika mas’uliyatini faqat talabaning “chidamliligi”ga yuklash ilmiy va amaliy jihatdan yetarli emas.

MUHOKAMA

Natijalar zamonaviy empirik adabiyotlar bilan mos keladi. Xitoydagi 206 talaba ishtirok etgan kesimiy tadqiqotda integratsiyalanmagan va ortiqcha raqamli o‘qitish akademik kuyish bilan ijobiy bog‘langan [5]. Turkiyadagi 925 talaba ma’lumotida internetdan foydalanish vaqti oshishi raqamli kuyish va idrok etilgan stressning yuqoriligi bilan birga kuzatilgan [6]. Italiya universitetlari tadqiqoti jins va o‘qish bilan birga ishlash holati bo‘yicha farqlar mavjudligini ko‘rsatib, “barcha talabaga bir xil” yondashuvning cheklanganligini ta’kidlaydi [7]. Ushbu natijalar kesimiy bo‘lgani sababli raqamli yuklama kuyishning yagona sababi, deb xulosa qilish mumkin emas.

Kuyishning intellektual salohiyatga ta’siri ko‘proq motivatsiya, diqqat va samaradorlik hissi orqali namoyon bo‘ladi. 100 mingdan ortiq o‘quvchini qamrab olgan meta-tahlilda kuyish va akademik natija o‘rtasida salbiy bog‘lanish aniqlangan [3]. 2025-yildagi VET talabalari tadqiqotida akademik stress kuyish bilan ijobiy, kampus hayotidan qoniqish bilan esa salbiy bog‘langan; qoniqish vositachi omil sifatida baholangan [10]. Boshqa tadqiqotlarda ham stress va kuyish o‘rtasidagi aloqalar qayd etilgan [11; 12]. Bular yo‘nalishli mexanizmni qo‘llab-quvvatlasa-da, sababiyatni tasdiqlash uchun O‘zbekiston sharoitida longitudinal dizaynlar zarur.

Taklif etilayotgan mexanizm akademik stress va emotsional kuyish xavfini boshqarishning o‘zaro uzviy bog‘langan uch darajali modeliga asoslanadi. Birlamchi profilaktika barcha talabalarni qamrab oluvchi universal tashkiliy-pedagogik choralarni nazarda tutadi. Ushbu bosqichda kafedralar va fan o‘qituvchilari o‘quv yuklamasi, mustaqil topshiriqlar hamda nazorat muddatlarini muvofiqlashtiradi, foydalaniladigan raqamli platformalar soni va funksional takrorlanishini optimallashtiradi. Shuningdek, baholash mezonlarining oldindan aniq e’lon qilinishi, topshiriqlar murakkabligining bosqichma-bosqich oshirilishi va tezkor konstruktiv qayta aloqa berilishi talabaning noaniqlik hissini kamaytiradi. Natijada ortiqcha akademik stressorlarning oldi olinib, psixologik xavfsiz va moslashuvchan ta’lim muhiti shakllantiriladi.

Ikkilamchi profilaktika akademik stress va emotsional kuyish xavfi yuqori bo‘lgan talabalarni erta aniqlash hamda ularga maqsadli psixologik-pedagogik yordam ko‘rsatishga qaratiladi. Bunda ilmiy asoslangan, qisqa, ixtiyoriy va maxfiy skrining vositalaridan foydalanish mumkin. Skrining natijalari klinik tashxis sifatida emas, balki xavf darajasini dastlabki baholash va yordamga ehtiyojni aniqlash vositasi sifatida talqin qilinishi lozim. Xavf guruhiga kiruvchi talabalarga vaqtni boshqarish, emotsional o‘zini boshqarish, stressga bardoshlilik, raqamli gigiyena va adaptiv o‘quv strategiyalarini rivojlantirish bo‘yicha treninglar, shuningdek, tengdoshlar ko‘magi dasturlari taklif etiladi. Ushbu bosqich kuyish belgilarining chuqurlashishini cheklash va talabaning mavjud psixologik resurslarini faollashtirish imkonini beradi.

Uchlamchi yordam barqaror emotsional holdan toyish, o‘qishga nisbatan befarqlik, akademik faollikning keskin pasayishi yoki boshqa yuqori xavf belgilariga ega talabalarga individual professional yordam ko‘rsatishni qamrab oladi. Bunday holatlarda chuqurlashtirilgan psixologik baholash o‘tkazilib, talaba professional psixolog konsultatsiyasiga, zaruratga ko‘ra esa tegishli tibbiy yoki psixoterapevtik xizmatga yo‘naltiriladi. Individual yordam rejasi talabaning ehtiyojlari, xavf omillari va himoya resurslari hisobga olingan holda ishlab chiqiladi. Mazkur yondashuv funksional buzilishlarni kamaytirish, akademik faoliyatni tiklash va takroriy xavf holatlarining oldini

olishga xizmat qiladi.

Mexanizmning barcha darajalarida ixtiyoriylik, maxfiylik, xabardor rozilik, stigmatizatsiyaga yo‘l qo‘ymaslik va shaxsiy ma’lumotlarni himoyalash tamoyillariga qat’iy rioya etilishi zarur. Raqamli monitoring vositalari avtomatik tashxis qo‘yuvchi yoki talabalarni ma’muriy tasniflovchi tizim sifatida emas, balki xavf belgilarini erta payqash, talabaning o‘z holatini baholashi va tegishli yordam xizmatiga xavfsiz yo‘naltirilishini ta’minlovchi qo‘shimcha kanal sifatida qo‘llanishi kerak.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Ilmiy izlanishlar natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

Birinchidan, akademik stress o‘quv talablari va ularni bajarish resurslari haqidagi kognitiv baholash bilan bog‘liq bo‘lib, emotsional kuyishdan mazmunan farq qiladi.

Ikkinchidan, kuyish emotsional holdan toyish, sinizm va akademik samaradorlik hissining pasayishi orqali talabaning motivatsiyasi hamda intellektual faolligini cheklaydi.

Uchinchidan, raqamli texnologiyaning ta’siri uning mavjudligiga emas, pedagogik integratsiyasi, foydalanish intensivligi va talaba avtonomiyasiga bog‘liq.

To‘rtinchidan, psixologik moslashuvchanlik, o‘zini boshqarish, emotsional intellekt va ijtimoiy yordam himoya resurslari bo‘lsa-da, ular muvofiqlashtirilmagan akademik yuklamani o‘z-o‘zidan bartaraf etmaydi.

Beshinchidan, ilmiy yangilik sifatida individual, pedagogik, tashkiliy va raqamli choralarni intellektual salohiyatni qo‘llab-quvvatlashga yo‘naltirgan yagona uch bosqichli profilaktika mexanizmi taklif qilindi.

Amaliy jihatdan oliy ta’lim muassasalarida quyidagilarni inobatga olish maqsadga muvofiq: semestr davomida akademik stress va kuyish xavfini maxfiy diagnostika qilish; topshiriq va imtihon muddatlarini yagona elektron taqvimda muvofiqlashtirish; tyutorlar va o‘qituvchilar uchun erta belgilar, qayta aloqa va yo‘naltirish bo‘yicha trening joriy etish; professional maslahat, tengdoshlar ko‘magi va nazorat qilinadigan raqamli o‘z-o‘ziga yordam vositalaridan iborat bosqichli xizmat yaratish maqsadga muvofiq. Bunday tizim psixologik farovonlikni himoya qilish bilan birga chuqur o‘rganish, kreativ fikrlash va barqaror akademik faollik uchun zarur resurslarni saqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Pascoe M.C., Hetrick S.E., Parker A.G. The impact of stress on students in secondary school and higher education. International Journal of Adolescence and Youth. 2020;25(1):104–112. https://doi.org/10.1080/02673843.2019.1596823

2. Schaufeli W.B., Martínez I.M., Pinto A.M., Salanova M., Bakker A.B. Burnout and engagement in university students: A cross-national study. Journal of Cross-Cultural Psychology. 2002;33(5):464–481. https://doi.org/10.1177/0022022102033005003

3. Madigan D.J., Curran T. Does burnout affect academic achievement? A meta-analysis of over 100,000 students. Educational Psychology Review. 2021;33(2):387–405. https://doi.org/10.1007/s10648-020-09533-1

4. Smith A.C., Fowler L.A., Graham A.K., et al. Digital overload among college students: Implications for mental health app use. Social Sciences. 2021;10(8):279. https://doi.org/10.3390/socsci10080279

5. Song W., Wang Z., Zhang R. Classroom digital teaching and college students' academic burnout in the post COVID-19 era: A cross-sectional study. International Journal of Environmental Research and Public Health. 2022;19(20):13403. https://doi.org/10.3390/ijerph192013403

6. Göldağ B. An investigation of the relationship between university students' digital burnout levels and perceived stress levels. Journal of Learning and Teaching in Digital Age.

2022;7(1):90–98. https://doi.org/10.53850/joltida.958039

7. Fiorilli C., Barni D., Russo C., Marchetti V., Angelini G., Romano L. Students' burnout at university: The role of gender and worker status. International Journal of Environmental Research and Public Health. 2022;19(18):11341. https://doi.org/10.3390/ijerph191811341

8. Trigueros R., Padilla A., Aguilar-Parra J.M., et al. The influence of transformational teacher leadership on academic motivation and resilience, burnout and academic performance. International Journal of Environmental Research and Public Health. 2020;17(20):7687. https://doi.org/10.3390/ijerph17207687

9. Pérez-Jorge D., Boutaba-Alehyan M., González-Luis M.A., Pérez-Pérez I. Examining the effects of academic stress on student well-being in higher education. Humanities and Social Sciences Communications. 2025;12:449. https://doi.org/10.1057/s41599-025-04698-y

10. Xia Q., Pang C., Zeng W., et al. Burnout among VET pathway university students: The role of academic stress and school-life satisfaction. BMC Public Health. 2025;25:1467. https://doi.org/10.1186/s12889-025-22769-2

11. Olson N., Oberhoffer-Fritz R., Reiner B., Schulz T. Stress, student burnout and study engagement: A cross-sectional comparison of university students of different academic subjects. BMC Psychology. 2025;13:293. https://doi.org/10.1186/s40359-025-02602-6

12. Ibrahim R.K., Khaled M., Almansoori M., et al. Screen time and stress: Understanding how digital burnout influences health among nursing students. BMC Nursing. 2025;24:990. https://doi.org/10.1186/s12912-025-03621-9

ZARAFSHON VOHASI ETNOTOPONIMLARINING ETNIK TARIXNI TIKLASHDAGI ILMIY AHAMIYATI

Eshankulov Shaxzod Eshkuvatovich,
Samarkand davlat pedagogika instituti Tarix kafedrasi v.b dotsenti

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Zarafshon vohasi etnotoponimlarining etnik tarixni o'rganishdagi ilmiy ahamiyati tahlil qilingan. Hududda uchraydigan etnotoponimlar etnik guruhlarning joylashuvi, migratsion jarayonlari, etnomadaniy aloqalari va tarixiy taraqqiyot bosqichlarini aniqlashda muhim manba sifatida baholanadi. Tadqiqot natijalari etnotoponimlar vohaning etnik tarkibini rekonstruksiya qilishda muhim ilmiy manba ekanligini ko'rsatadi.*

Kalit so'zlar: *etnotoponim, Zarafshon vohasi, etnik tarix, etnologiya, tarixiy geografiya, migratsiya, etnomadaniy jarayonlar, toponimika.*

Аннотация. *В статье анализируется научное значение этнотопонимов Зарафшанской долины в изучении этнической истории региона. Этнотопонимы рассматриваются как важный источник информации об этническом составе населения, миграционных процессах и культурных связях различных народов.*

Ключевые слова: *этнотопоним, Зарафшанская долина, этническая история, этнология, историческая география, миграция, топонимика.*

Abstract. *This article analyzes the scientific significance of ethnotoponyms of the Zarafshan Valley in studying the ethnic history of the region. Ethnotoponyms are considered an important source for identifying ethnic composition, migration processes and ethnocultural relations of the population.*

Keywords: *ethnotoponym, Zarafshan Valley, ethnic history, ethnology, historical geography, migration, ethnocultural processes, toponymy.*

Kirish. Globallashuv jarayonlari jadallashib borayotgan hozirgi davrda millatlar va etnik guruhlarning tarixiy taraqqiyotini o‘rganish dolzarb ilmiy vazifalardan biri hisoblanadi. Etnik tarixni tadqiq etishda yozma manbalar, arxeologik materiallar va etnografik ma’lumotlar bilan bir qatorda toponimik manbalarning ham alohida ahamiyati mavjud. Ayniqsa, etnik nomlar asosida shakllangan etnotoponimlar muayyan hududda yashagan xalqlar, qabilalar va urug‘larning tarixiy joylashuvi haqida muhim ma’lumotlarni saqlab qolgan.

Zarafshon vohasi Markaziy Osiyoning qadimiy madaniyat o‘choqlaridan biri sifatida ko‘plab etnik guruhlarning o‘zaro aloqalari natijasida shakllangan murakkab tarixiy hudud hisoblanadi. Shu sababli voha etnotoponimlarini o‘rganish uning etnik tarixini tiklashda muhim ilmiy natijalar beradi.

Etnotoponimlar masalasi V.A. Nikonov, S. Qoraev, A. Malikov, T. Nafasov, A. Turabov va boshqa olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Ularning ilmiy ishlarida etnik nomlar asosida shakllangan geografik obyektlarning tarixiy-etnologik mohiyati yoritilgan.

Tadqiqot davomida tarixiylik, qiyosiy tahlil, tizimli yondashuv, etnologik tahlil va tarixiy geografiya metodlaridan foydalanildi. Ushbu metodlar orqali Zarafshon vohasidagi etnotoponimlarning shakllanish omillari va ularning etnik tarix bilan bog‘liqligi o‘rganildi.

Toponimlar xalqning tarixiy xotirasini o‘zida mujassamlashtiruvchi muhim madaniy meros hisoblanadi. Ular orasida etnotoponimlar alohida ahamiyatga ega bo‘lib, etnik birliklar nomlari asosida shakllanadi. Bunday geografik nomlar ko‘pincha qadimgi qabila, urug‘ yoki xalqning muayyan hududdagi mavjudligini aks ettiradi.

Zarafshon vohasida uchraydigan Nayman, Bahrin, Durman, Qong‘irot, Turkmen, Chandir kabi etnotoponimlar voha hududida turli etnik guruhlar yashaganligini tasdiqlaydi. Mazkur nomlar etnik guruhlarning joylashuv geografiyasi, xo‘jalik faoliyati va migratsion harakatlari haqida muhim ma’lumotlarni saqlab qolgan.

Etnotoponimlarning shakllanishiga ta’sir etuvchi omillar turlicha bo‘lib, ular orasida migratsiya jarayonlari, siyosiy o‘zgarishlar, iqtisodiy aloqalar va madaniy integratsiya muhim o‘rin tutadi. Zarafshon vohasi Buyuk Ipak yo‘li chorrahasida joylashgani sababli bu yerda turli xalqlar o‘rtasida doimiy etnomadaniy aloqalar mavjud bo‘lgan. Natijada etnik nomlar geografik nomlar tarkibida mustahkam saqlanib qolgan.

XX asr boshlarida vohada etnik jihatdan aralash yashash holati keng tarqalgan bo‘lib, bu holat hudud toponimiyasida ham yaqqol aks etgan. Etnotoponimlar etnik guruhlar o‘rtasidagi integratsiya va assimilyatsiya jarayonlarini aniqlash imkonini beradi. Ayrim hollarda bugungi kunda mavjud bo‘lmagan yoki boshqa etnik birliklar tarkibiga singib ketgan guruhlar haqidagi ma’lumotlar ham aynan etnotoponimlar orqali saqlanib qolgan.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, etnotoponimlar etnik tarixni o‘rganishda yozma manbalardagi ayrim bo‘shliqlarni to‘ldirish imkonini beradi. Masalan, ayrim qabila yoki urug‘larning voha hududiga qachon kelib joylashganligini tarixiy hujjatlar orqali aniqlash qiyin bo‘lsa-da, geografik nomlar ularning tarixiy mavjudligini tasdiqlaydi.

Shuningdek, etnotoponimlar lingvistik tadqiqotlar uchun ham muhim manba hisoblanadi. Ular turkiy, eroniy va boshqa tillarning o‘zaro ta’siri natijasida shakllangan tarixiy jarayonlarni o‘rganishda katta ahamiyatga ega. Shu jihatdan etnotoponimlar nafaqat etnologiya, balki tilshunoslik, tarix va madaniyatshunoslik fanlari uchun ham qimmatli ilmiy manbadir.

Tadqiqot davomida Zarafshon vohasi etnotoponimlarining etnik tarixni o‘rganishdagi ilmiy imkoniyatlari tahlil qilinib, bir qator muhim ilmiy xulosalarga kelindi. Avvalo, etnotoponimlar hudud etnik tarixining o‘ziga xos tarixiy manbasi sifatida namoyon bo‘lishi aniqlandi. Chunki geografik nomlar tarkibida saqlanib qolgan etnik birliklar nomlari vohada qadimdan yashab kelgan xalq, qabila va urug‘larning tarixiy mavjudligini tasdiqlaydi. Natijada etnotoponimlar yozma manbalarda yetarli darajada aks etmagan ayrim tarixiy jarayonlarni tiklash imkonini beradi.

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, etnotoponimlar etnik guruhlarning hududiy joylashuvi va migratsion harakatlarini aniqlashda muhim ilmiy vosita hisoblanadi. Ayrim qishloq, mahalla va boshqa geografik obyektlar nomlarida saqlanib qolgan etnik birliklar nomlari ushbu guruhlarning voha hududiga kelib joylashishi, tarqalishi va o‘zaro aloqalari haqida ma’lumot beradi. Shu jihatdan etnotoponimlar etnik geografiyani o‘rganishda qimmatli manba sifatida xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari Zarafshon vohasi etnik tarkibining shakllanishida turkiy va eroniy xalqlarning uzoq tarixiy hamkorligi muhim o‘rin tutganligini ham tasdiqladi. Hududdagi ko‘plab geografik nomlar tarkibida turkiy va eroniy til qatlamlarining birgalikda uchrashi vohada turli etnik guruhlar o‘rtasida uzoq davom etgan madaniy, iqtisodiy va ijtimoiy aloqalar mavjud bo‘lganidan dalolat beradi. Bu esa hududning ko‘p qatlamli etnik va madaniy makon sifatida shakllanganligini ko‘rsatadi.

Shuningdek, etnotoponimlar tarixiy-demografik jarayonlarni o‘rganishda ham muhim ahamiyatga ega ekanligi aniqlandi. Ular orqali aholining son jihatdan o‘zgarishi, ayrim etnik guruhlarning boshqa hududlarga ko‘chib ketishi yoki mahalliy aholi bilan integratsiyalashuvi kabi jarayonlarni ilmiy jihatdan tahlil qilish mumkin. Ayniqsa, XX asr davomida yuz bergan siyosiy va ijtimoiy o‘zgarishlar natijasida ayrim etnik guruhlar nomlari geografik nomlar tarkibida saqlanib qolgan bo‘lib, bu holat tarixiy xotirani tiklashda alohida ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot davomida geografik nomlar nafaqat tarixiy ma’lumot manbai, balki xalqning madaniy merosi va tarixiy xotirasining muhim tarkibiy qismi ekanligi ham asoslandi. Har bir etnotoponim o‘zida muayyan davr, etnik guruh yoki tarixiy voqelik haqidagi ma’lumotni mujassamlashtiradi. Shu sababli etnotoponimlarni o‘rganish va asrab-avaylash xalqning tarixiy-madaniy merosini saqlash, milliy o‘zlikni anglash hamda yosh avlodda tarixiy xotirani mustahkamlashga xizmat qiladi.

Xulosa. Zarafshon vohasi etnotoponimlari hududning etnik tarixini o‘rganishda katta ilmiy imkoniyatlarga ega. Ular orqali vohada yashagan etnik guruhlarning joylashuvi, migratsion harakatlari, madaniy aloqalari va tarixiy taraqqiyot bosqichlarini aniqlash mumkin. Etnotoponimlar tarixiy manbalar, arxeologik topilmalar va etnografik materiallar bilan uyg‘un holda tadqiq etilganda etnik tarixning yanada mukammal manzarasini yaratishga xizmat qiladi. Shu bois etnotoponimlarni kompleks tadqiq etish kelgusidagi etnologik va tarixiy izlanishlarning muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Malikov A.M. Turkic Ethnonyms and Ethnotoponyms of Zarafshan Valley. Tashkent, 2018.
2. Qoraev S. O‘zbekiston viloyatlari toponimlari. Toshkent: O‘zME, 2005.
3. Nafasov T. O‘zbekiston toponimlarining izohli lug‘ati. Toshkent: O‘qituvchi, 1988.
4. Turabov A.M. Samarqand etnonim va etnooykonimlari. Samarqand, 2002.

5. Shoniyozov K. O‘zbek xalqining shakllanish jarayoni. Toshkent: Sharq, 2001.
6. Bobur Z.M. Boburnoma. Toshkent: Yulduzcha, 1989.
7. Nikonov V.A. Toponimiya v istoriko-geograficheskoy etnografii. – Moskva, 1964.
8. Bregel Y. Historical Atlas of Central Asia. Leiden, 2003.
9. Doniyorov H. O‘zbek xalqi shajara va shevalari. – Toshkent: Fan, 1968.
10. O‘rinboev B. Asrlardek barhayot nomlar. Samarqand, 2003.

SURXONDARYO VILOYATIDA OLIY TA’LIM RIVOJLANISHI VA AHOLI TURMUSH DARAJASI KO‘RSATKICHLARI O‘RTASIDAGI BOG‘LIQLIKNING STATISTIK TAHLILI

Tursunov Farxod Baxodir o‘g‘li,
Termiz davlat universiteti kompyuter va dasturiy injiniring kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya. *Maqolada 2015–2025-yillarda Surxondaryo viloyatida oliy ta’lim ko‘rsatkichlari va aholi jon boshiga real umumiy daromadlar o‘rtasidagi statistik bog‘liqlik tahlil qilingan. Pearson korrelyatsiyasi asosida ko‘rsatkichlarning darajalari va yillik o‘sish sur’atlari o‘rtasidagi bog‘liqlik baholangan. Natijalar daraja ko‘rsatkichlarida kuchli musbat bog‘liqlik mavjudligini, yillik o‘zgarishlarda esa uning sezilarli farqlanishini ko‘rsatgan.*

Kalit so‘zlar: *oliy ta’lim, turmush darajasi, real daromad, inson kapitali, korrelyatsiya, statistik tahlil.*

Аннотация. *В статье проанализирована статистическая взаимосвязь между показателями высшего образования и реальными совокупными доходами на душу населения Сурхандарьинской области за 2015–2025 годы. С помощью корреляции Пирсона оценена взаимосвязь уровней показателей и их годовых темпов роста. Результаты показали сильную положительную связь между уровневыми показателями и существенное изменение характера связи при анализе годовой динамики.*

Ключевые слова: *высшее образование, уровень жизни, реальные доходы, человеческий капитал, корреляция, статистический анализ.*

Abstract. *The article analyzes the statistical relationship between higher education indicators and real total income per capita in the Surkhandarya region during 2015–2025. Pearson correlation is used to assess relationships between the levels and annual growth rates of the indicators. The results show strong positive relationships between the level indicators, while the relationships based on annual changes differ substantially.*

Keywords: *higher education, living standards, real income, human capital, correlation, statistical analysis.*

Kirish. Oliy ta’lim va inson kapitalini rivojlantirish hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida muhim ahamiyatga ega. Shu sababli oliy ta’lim ko‘rsatkichlari bilan aholi turmush darajasini ifodalovchi iqtisodiy ko‘rsatkichlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni statistik baholash dolzarb hisoblanadi. 2015–2025-yillarda Surxondaryo viloyatida talabalar va bitiruvchilar soni hamda aholi jon boshiga real umumiy daromadlar dinamikasida sezilarli o‘zgarishlar kuzatilgan [4–6].

Tadqiqotning maqsadi mazkur ko‘rsatkichlar dinamikasini tahlil qilish va ular o‘rtasidagi statistik bog‘liqlikni baholashdan iborat. Umumiy vaqt trendining

korrelyatsiyaga ta’sirini hisobga olish uchun bog‘liqlik daraja ko‘rsatkichlari va yillik o‘sish sur’atlari asosida alohida tahlil qilindi.

Adabiyotlar tahlili. Ta’lim va aholi daromadlari o‘rtasidagi bog‘liqlik inson kapitali nazariyasida keng tadqiq etilgan. G. Becker ta’lim va kasbiy tayyorgarlikni inson kapitaliga investitsiya sifatida baholab, bilim va ko‘nikmalarning mehnat bozoridagi iqtisodiy natijalar bilan bog‘liqligini asoslagan [1]. Ushbu yondashuv oliy ta’limni hududlarning iqtisodiy va intellektual salohiyatini shakllantiruvchi omillardan biri sifatida o‘rganishga asos yaratadi.

G. Psacharopoulos va H.A. Patrinos tadqiqotlarida qo‘shimcha bir yil ta’lim olishning xususiy global iqtisodiy qaytimi o‘rtacha 9 foiz atrofida ekanligi aniqlangan [2]. OECD tadqiqotlarida esa oliy ma’lumotli shaxslarning iqtisodiy natijalari ta’lim darajasi, mutaxassislik, yosh va mehnat bozori xususiyatlariga qarab farqlanishi qayd etilgan [3]. Bu natijalar ta’lim va daromadlar o‘rtasidagi munosabatni hududiy sharoitlarni hisobga olgan holda statistik baholash zarurligini ko‘rsatadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda Surxondaryo viloyatining 2015–2025-yillardagi rasmiy SIAT ma’lumotlaridan foydalanildi [4–6]. Natijaviy ko‘rsatkich sifatida aholi jon boshiga real umumiy daromad (Y), omil ko‘rsatkichlari sifatida OTM talabalari soni (X1) va bitiruvchilar soni (X2) qabul qilindi. Tahlilda dinamik qatorlar, o‘sish koeffitsiyenti va Pearson juft korrelyatsiya usullaridan foydalanildi.

Ko‘rsatkichlarning umumiy o‘zgarishi quyidagi o‘sish koeffitsiyenti orqali baholandi:

Ko‘s = Yn / Y0

bu yerda: **Y0** – davr boshidagi, **Yn** – davr oxiridagi qiymat.

Ko‘rsatkichlar o‘rtasidagi statistik bog‘liqlik Pearson korrelyatsiya koeffitsiyenti yordamida aniqlandi:

$$rxy = \Sigma[(xi - \bar{x})(yi - \bar{y})] / \sqrt{[\Sigma(xi - \bar{x})^2 \times \Sigma(yi - \bar{y})^2]}$$

Vaqt qatorlaridagi umumiy trend ta’sirini hisobga olish maqsadida tahlil ikki bosqichda amalga oshirildi: dastlab Y, X1 va X2 ning daraja qiymatlari, keyin esa ularning yillik o‘sish sur’atlari o‘rtasidagi korrelyatsiya baholandi. Yillik o‘sish sur’ati quyidagicha hisoblandi:

$$g = ((Yt / Yt–1) – 1) \times 100\%$$

Bunday yondashuv uzoq muddatli dinamika va yillik o‘zgarishlar o‘rtasidagi farqni aniqlash imkonini beradi. Olingan korrelyatsiya natijalari **statistik bog‘liqlik** sifatida talqin qilinib, sabab-oqibat munosabati sifatida baholanmadi.

Natijalar va muhokama. Surxondaryo viloyatida 2015–2025-yillarda aholi jon boshiga real umumiy daromad hamda oliy ta’lim ko‘rsatkichlarida sezilarli o‘sish kuzatilgan. Tadqiqot davrida real umumiy daromad 4 331,6 ming so‘mdan 20 697,0 ming so‘mga, OTM talabalari soni 6 955 nafardan 76 249 nafarga, bitiruvchilar soni esa 1 671 nafardan 14 303 nafarga yetgan [4–5].

Yillar	Aholi jon boshiga real umumiy daromad, ming so‘m (Y)	OTM talabalari soni, nafar (X1)	OTM bitiruvchilari soni, nafar (X2)
2015	4 331,6	6 955	1 671
2016	4 806,3	7 430	1 705
2017	5 909,0	9 275	1 891
2018	6 793,7	15 070	1 962
2019	8 260,8	20 131	2 086
2020	9 151,6	25 628	3 329

2021	11 354,4	39 909	3 583
2022	13 673,7	50 634	3 962
2023	15 310,7	67 406	9 629
2024	17 645,8	76 685	14 294
2025	20 697,0	76 249	14 303

1-jadval. Surxondaryo viloyatida aholi jon boshiga real umumiy daromad va oliy ta’lim ko‘rsatkichlari dinamikasi.

Manba: O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi SIAT ma’lumotlari [4–5] asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Dinamik tahlilga ko‘ra, 2015–2025-yillarda aholi jon boshiga real umumiy daromad **4,78 barobar**, OTM talabalari soni **10,96 barobar**, bitiruvchilar soni esa **8,56 barobar** oshgan. Bu oliy ta’limning miqdoriy ko‘rsatkichlari real daromadga nisbatan yuqoriroq sur’atlarda o‘sganini ko‘rsatadi.

Pearson korrelyatsiya tahlili natijasida real daromad bilan talabalar soni o‘rtasida **r(Y,X1) = 0,984**, bitiruvchilar soni bilan esa **r(Y,X2) = 0,922** qiymatlari olindi. Bu daraja ko‘rsatkichlari o‘rtasida kuchli musbat statistik bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatadi. Biroq uchala ko‘rsatkichda ham umumiy o‘sish trendi mavjudligi sababli, natijalarni sabab-oqibat munosabati sifatida talqin qilish mumkin emas. Shu bois yillik o‘sish sur’atlari bo‘yicha ham korrelyatsion tahlil amalga oshirildi.

Bog‘liqlik	**Daraja ko‘rsatkichlari bo‘yicha r**	**Yillik o‘sish sur’atlari bo‘yicha r**
Real daromad – OTM talabalari soni	0,984	0,284
Real daromad – OTM bitiruvchilari soni	0,922	–0,503

2-jadval. Daraja va yillik o‘sish ko‘rsatkichlari bo‘yicha korrelyatsiya natijalari.

Manba: [4–5] ma’lumotlari asosida muallif hisob-kitoblari.

Yillik o‘sish sur’atlari bo‘yicha real daromad va talabalar soni o‘rtasida **r = 0,284** darajasidagi kuchsiz musbat, real daromad va bitiruvchilar soni o‘rtasida esa **r = –0,503** darajasidagi manfiy statistik bog‘liqlik aniqlandi. Daraja va yillik o‘zgarishlar bo‘yicha natijalarning farqlanishi yuqori darajaviy korrelyatsiyalarga umumiy vaqt trendi ta’sir qilishi mumkinligini ko‘rsatadi.

Xulosa va takliflar. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, 2015–2025-yillarda Surxondaryo viloyatida real daromad bilan OTM talabalari soni (**r = 0,984**) va bitiruvchilar soni (**r = 0,922**) o‘rtasida kuchli musbat statistik bog‘liqlik kuzatildi. Biroq yillik o‘sish sur’atlari bo‘yicha bog‘liqlikning zaiflashishi ushbu natijalarni bevosita sabab-oqibat munosabati sifatida talqin qilish mumkin emasligini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Becker G.S. *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education.* 3rd ed. Chicago: The University of Chicago Press, 1993.

2. Psacharopoulos G., Patrinos H.A. *Returns to Investment in Education: A Decennial Review of the Global Literature.* Policy Research Working Paper No. 8402. Washington, DC: World Bank, 2018.

3. OECD. *Education at a Glance 2025: OECD Indicators.* Paris: OECD Publishing, 2025.

4. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. *Aholi jon boshiga real umumiy daromadlar hajmi.* Statistika integrallashgan axborot tizimi (SIAT), 2015–2025-yillar.

5. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. *Oliy ta’lim tashkilotlarida tahsil olayotgan talabalar soni.* Statistika integrallashgan axborot tizimi (SIAT), 2015–2025-yillar.

TARIX VA IJTIMOIY FANLAR DARSLARIDA LOYIHALASH TEXNOLOGIYASIDAN FOYDALANISHNING PEDAGOGIK SAMARADORLIGI

Yuldashev Jamol Juraboyevich,
Jizzax viloyati pedagogik mahorat markazi
“Ijtimoiy-iqtisodiy fanlar”kafedrasi dotsenti

Annotatsiya: *Maqolada tarix va ijtimoiy fanlar darslarida loyihalash texnologiyasidan foydalanishning pedagogik samaradorligi tahlil qilinadi. Texnologiyaning nazariy asoslari, qo‘llash bosqichlari hamda o‘quvchilarda tanqidiy fikrlash va jamoaviy ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirishdagi o‘rni yoritilib, uni joriy etishdagi muammolar bo‘yicha takliflar berilgan.*

Kalit so‘zlar: *loyihalash texnologiyasi, tarix ta’limi, ijtimoiy fanlar, pedagogik samaradorlik, tanqidiy fikrlash, mustaqil ta’lim, kompetensiyaviy yondashuv, faol o‘qitish usullari, o‘quv loyihasi, jamoaviy ish.*

Аннотация: *В статье анализируется педагогическая эффективность использования технологии проектного обучения на уроках истории и обществознания. Рассматриваются теоретические основы технологии, этапы её применения, а также её роль в развитии критического мышления и навыков командной работы учащихся, представлены рекомендации по преодолению проблем при её внедрении.*

Ключевые слова: *технология проектного обучения, историческое образование, обществознание, педагогическая эффективность, критическое мышление, самостоятельное обучение, компетентностный подход, активные методы обучения, учебный проект, командная работа.*

Abstract: *The article analyzes the pedagogical effectiveness of using project-based learning technology in history and social science lessons. It highlights the theoretical foundations of the technology, its implementation stages, and its role in developing students' critical thinking and teamwork skills, along with recommendations for addressing challenges in its practical application.*

Keywords: *project-based learning technology, history education, social sciences, pedagogical effectiveness, critical thinking, independent learning, competency*-based approach, active teaching methods, educational project, teamwork.

Zamonaviy ta’lim tizimining asosiy vazifalaridan biri - o‘quvchilarda nafaqat tayyor bilimlarni o‘zlashtirish, balki mustaqil fikrlash, muammolarni tahlil qilish, ma'lumotlarni izlash va ijtimoiy hayotda amaliy qo‘llay olish ko‘nikmalarini shakllantirishdir. Ushbu vazifani amalga oshirishda an'anaviy og‘zaki-tushuntirish usullari bilan bir qatorda faol va interfaol o‘qitish texnologiyalari, xususan, loyihalash (loyiha) texnologiyasi muhim o‘rin egallamoqda.

Tarix va ijtimoiy fanlar - jamiyat taraqqiyoti, insoniyat tajribasi, ijtimoiy munosabatlar va fuqarolik ongini shakllantiruvchi fanlar sifatida o‘quvchida tahliliy va tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga alohida zaruriyat yaratadi. Ushbu fanlarni faqat faktlar va sanalarni yodlash asosida o‘qitish o‘quvchining tarixiy voqealar mohiyatini chuqur anglashiga, ularni bugungi ijtimoiy jarayonlar bilan bog‘lay olishiga to‘sqinlik qiladi.

Aynan shu sababli loyihalash texnologiyasi -o‘quvchini mustaqil izlanishga, manbalar bilan ishlashga, jamoada faoliyat yuritishga va o‘z bilimini amaliy mahsulot ko‘rinishida namoyon etishga undovchi metod sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

O‘zbekiston Respublikasida ta’lim sohasini isloh qilish, o‘quvchilarni kompetensiyaviy yondashuv asosida tayyorlash bo‘yicha qabul qilingan me'yoriy hujjatlar ham faol o‘qitish metodlarini, jumladan loyihalash texnologiyasini keng joriy etishni talab etadi. Shu munosabat bilan mazkur maqolaning maqsadi - tarix va ijtimoiy fanlar darslarida loyihalash texnologiyasini qo‘llashning nazariy asoslari va pedagogik samaradorligini ilmiy tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot vazifalari quyidagilardan iborat:

- loyihalash texnologiyasining mohiyati va nazariy asoslarini yoritish;
- tarix va ijtimoiy fanlar darslarida loyihalash texnologiyasini qo‘llash bosqichlarini tavsiflash;
- ushbu texnologiyaning o‘quvchi kompetensiyalarini rivojlantirishdagi pedagogik samaradorligini asoslash;
- texnologiyani joriy etishdagi muammolar va ularni bartaraf etish yo‘llarini aniqlash.

Tadqiqot jarayonida ilmiy-pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish, qiyosiy-tipologik tahlil, kuzatish, umumlashtirish va sistemali yondashuv usullaridan foydalanildi. Tarix va ijtimoiy fanlarni o‘qitish metodikasiga oid mahalliy va xorijiy olimlarning ilmiy ishlari, shuningdek loyihalash texnologiyasini amaliyotga tatbiq etish bo‘yicha metodik tavsiyalar tahlil qilindi. Tadqiqotda deskriptiv-analitik yondashuv qo‘llanilib, mavzu nazariy va amaliy jihatdan yoritildi.

Loyihalash (loyiha) texnologiyasi - o‘quvchilarning ma’lum bir muammo yoki mavzu yuzasidan mustaqil yoxud jamoaviy tarzda izlanish olib borib, natijada aniq amaliy mahsulot (taqdimot, referat, maket, elektron resurs va h.k.) yaratishga asoslangan o‘qitish usulidir. Ushbu texnologiyaning nazariy ildizlari amerikalik pedagog Jon Dyuiyning “amaliyot orqali o‘rganish” (learning by doing) g‘oyasiga borib taqaladi, unga ko‘ra bilim faqat passiv qabul qilish orqali emas, balki faol faoliyat jarayonida chuqur o‘zlashtiriladi.

Loyihalash texnologiyasining o‘ziga xos xususiyati shundaki, u o‘quvchini bilim va axborotning passiv iste'molchisidan uning faol yaratuvchisiga aylantiradi. O‘quvchi mavzuni tanlash, ma’lumot to‘plash, uni tahlil qilish, xulosalar chiqarish va natijani taqdim etish jarayonlarining barchasida bevosita ishtirok etadi. Bu esa o‘quvchida mustaqillik, mas'uliyat, vaqtni boshqarish va o‘z-o‘zini nazorat qilish kabi sifatlarni tarbiyalaydi.

Tarix va ijtimoiy fanlar darslarida loyihalash texnologiyasini qo‘llash odatda bir necha bosqichda amalga oshiriladi. Birinchi bosqichda - mavzu va muammo tanlanadi, bunda o‘qituvchi o‘quvchilarga tarixiy davr, voqea yoki ijtimoiy muammoni tanlashda yo‘nalish beradi (masalan, “Mahalliy o‘lkaning XX asr tarixi”, “Fuqarolik jamiyati va shaxs huquqlari” kabi mavzular). Ikkinchi bosqichda — rejalashtirish amalga oshiriladi: o‘quvchilar guruhlarga bo‘linadi, vazifalar taqsimlanadi, manbalar (arxiv hujjatlari, tarixiy adabiyotlar, statistik ma’lumotlar, internet resurslari) belgilanadi.

Uchinchi bosqich – ma’lumot to‘plash va tahlil qilish bosqichi bo‘lib, unda o‘quvchilar tanlangan manbalar bilan ishlaydi, ularni tanqidiy tahlil qiladi, turli nuqtai nazarlarni solishtiradi. To‘rtinchi bosqichda - loyiha mahsuloti tayyorlanadi: bu taqdimot, hisobot, video-material, infografika yoki maket ko‘rinishida bo‘lishi mumkin. Beshinchi, yakuniy bosqichda - loyiha himoya qilinadi, o‘quvchilar o‘z natijalarini sinf oldida

taqdim etadi, savol-javob va muhokama jarayoni tashkil etiladi, so‘ngra o‘qituvchi va tengdoshlar tomonidan baholash amalga oshiriladi.

Loyihalash texnologiyasining pedagogik samaradorligi bir qator omillar orqali namoyon bo‘ladi.

Birinchidan, ushbu texnologiya o‘quvchilarda tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi - tarixiy manbalar va turli nuqtai nazarlar bilan ishlash jarayonida o‘quvchi voqealarni bir tomonlama emas, balki ko‘p qirrali tahlil qilishni o‘rganadi.

Ikkinchidan, loyiha ustida ishlash jarayoni o‘quvchining mustaqil izlanish va ma'lumot bilan ishlash ko‘nikmalarini shakllantiradi, bu esa uzluksiz ta’lim (lifelong learning) uchun zarur poydevor yaratadi.

Uchinchidan, ko‘pchilik loyihalar guruh shaklida bajarilishi sababli, o‘quvchilarda jamoada ishlash, muloqot, muzokara olib borish va vazifalarni taqsimlash kabi ijtimoiy ko‘nikmalar rivojlanadi.

To‘rtinchidan, tarix va ijtimoiy fanlar bo‘yicha loyihalar ko‘pincha mahalliy tarix, oila tarixi yoki jamiyat muammolari bilan bog‘liq bo‘lganligi sababli, o‘quvchida vatanparvarlik, fuqarolik ongi va ijtimoiy mas’uliyat tuyg‘usi shakllanadi.

Beshinchidan, loyiha himoyasi jarayoni o‘quvchining og‘zaki nutq, taqdimot qilish va o‘z fikrini asoslash ko‘nikmalarini rivojlantiradi, bu esa kelgusi kasbiy faoliyatida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Amaliy kuzatishlar shuni ko‘rsatadiki, loyihalash texnologiyasi qo‘llanilgan darslarda o‘quvchilarning mavzuga qiziqishi va faolligi an’anaviy dars shakliga nisbatan sezilarli darajada yuqori bo‘ladi. Bundan tashqari, o‘quvchilar tomonidan olingan bilim uzoq muddat esda saqlanadi, chunki bilim faol faoliyat va shaxsiy tajriba orqali o‘zlashtiriladi, shunchaki tinglash orqali emas.

Loyihalash texnologiyasini tarix va ijtimoiy fanlar darslarida joriy etishda bir qator pedagogik-metodik muammolar mavjud. Birinchidan, ushbu texnologiya an'anaviy dars shakliga qaraganda ko‘proq vaqt va tayyorgarlikni talab etadi, bu esa dars soatlari cheklangan sharoitda o‘qituvchi uchun qiyinchilik tug‘diradi. Ikkinchidan, ba’zi o‘qituvchilarning loyihalash texnologiyasini tashkil etish metodikasi bo‘yicha yetarli malakaga ega emasligi kuzatiladi, bu esa texnologiyaning samarasiz qo‘llanilishiga olib kelishi mumkin. Uchinchidan, o‘quvchilar tomonidan zarur manbalarga (kutubxona resurslari, arxiv materiallari, ishonchli internet manbalari) kirish imkoniyatining cheklanganligi ayrim hududlarda muammo tug‘diradi. To‘rtinchidan, loyiha natijalarini ob’ektiv va adolatli baholash mezonlarini ishlab chiqish ham metodik jihatdan alohida e’tiborni talab qiladi.

Ushbu muammolarni bartaraf etish uchun quyidagi tavsiyalar berilishi mumkin:

1. O‘qituvchilar uchun loyihalash texnologiyasi bo‘yicha muntazam malaka oshirish kurslarini tashkil etish;
2. Loyiha mavzularini o‘quv dasturi va mahalliy imkoniyatlarga moslashtirilgan holda tanlash;
3. Loyiha natijalarini baholash uchun aniq va ochiq mezonlar (rubrikalar) ishlab chiqish;
4. Kichik hajmdagi, qisqa muddatli loyihalardan boshlab, bosqichma-bosqich murakkab loyihalarga o‘tish.

Xulosa qilib aytganda, loyihalash texnologiyasi tarix va ijtimoiy fanlar darslarida qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan eng samarali faol o‘qitish usullaridan biri hisoblanadi. Ushbu texnologiya o‘quvchilarda tanqidiy fikrlash, mustaqil izlanish, jamoaviy ish va

ijtimoiy mas’uliyat kabi kompetensiyalarni shakllantirishga xizmat qiladi hamda tarixiy va ijtimoiy voqealarni chuqur va ko‘p qirrali anglashga imkon beradi.

Loyihalash texnologiyasining samaradorligini yanada oshirish uchun o‘qituvchilarning metodik tayyorgarligini kuchaytirish, zarur resurslar bilan ta’minlash va baholash tizimini takomillashtirish zarur. Kelgusida ushbu texnologiyani turli sinf va bosqichlarda qo‘llashning aniq metodik modellarini ishlab chiqish, shuningdek uning samaradorligini empirik tadqiqotlar orqali chuqurroq o‘rganish dolzarb vazifa bo‘lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Yo‘ldoshev J.G‘., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. — Toshkent: O‘qituvchi, 2021.

2. Ishmuhamedov R.J., Abduqodirov A.A., Pardayev A.X. Ta’limda innovatsion texnologiyalar. — Toshkent: Iste'dod, 2019.

3. Azizxo‘jayeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. — Toshkent: TDPU, 2020.

4. G‘ulomov A.T. Tarix ta’limi metodikasi. — Toshkent: Fan, 2020.

5. Xodjayev B.T. Pedagogik mahorat va pedagogik texnologiyalar. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.

6. Thomas J.W. A Review of Research on Project-Based Learning. — San Rafael: Autodesk Foundation, 2000.

7. Bell S. Project-Based Learning for the 21st Century: Skills for the Future. — The Clearing House, 2010.

8. UNESCO. Reimagining Our Futures Together: A New Social Contract for Education. — Paris: UNESCO Publishing, 2021.

O‘QITUVCHILARNING KASBIY RIVOJLANISHIDA GENERATIV SUN’IY INTELLEKT: ZAMONAVIY TENDENSIYALAR VA PEDAGOGIK SHART-SHAROITLAR

Raxmatova Shaxnoza Oybek qizi,
Nizomiy nomidagi O‘zbekiston Milliy
Pedagogika Universiteti tayanch doktaranti

Annotatsiya. *Maqolada generativ sun’iy intellektdan o‘qituvchilarning kasbiy rivojlanishida foydalanish masalasi tanlangan xorijiy ilmiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Asosiy e’tibor 2025–2026-yillardagi tadqiqotlarga qaratilib, texnologik ko‘nikmalar, pedagogik qarorlar va kasbiy refleksiya o‘rtasidagi bog‘liqlik yoritiladi.*

Kalit so‘zlar: *generativ sun’iy intellekt, kasbiy rivojlanish, pedagogik kompetensiya, malaka oshirish, refleksiya, o‘qituvchi mustaqilligi.*

Аннотация. *В статье на основе избранных зарубежных научных источников анализируется использование генеративного искусственного интеллекта в профессиональном развитии учителей. Основное внимание уделяется исследованиям 2025–2026 годов и взаимосвязи технологических навыков, педагогических решений и профессиональной рефлексии.*

Ключевые слова: *генеративный искусственный интеллект, профессиональное развитие, педагогическая компетентность, повышение квалификации, рефлексия, самостоятельность учителя.*

Abstract. *This article examines the use of generative artificial intelligence in teachers’ professional development through selected international scholarly sources. It*

focuses on research published in 2025–2026 and the relationship between technological skills, pedagogical decision-making, and professional reflection.

Keywords: *generative artificial intelligence, professional development, pedagogical competence, teacher training, reflection, teacher agency.*

KIRISH. Generativ sun'iy intellekt vositalarining ta'limda qo'llanilishi o'qituvchilarning kasbiy rivojlanishi mazmunini takomillashtirish masalasini dolzarblashtirmoqda. O'quv materiallari, topshiriqlar va dars loyihalarini yaratishda ushbu texnologiyalardan foydalanish pedagogdan tayyor natijani tekshirish, o'quv maqsadiga moslashtirish va tanlovini asoslashni talab etadi. Shu bois malaka oshirish jarayonida texnologik ko'nikmalarni pedagogik tahlil va kasbiy refleksiya bilan birgalikda rivojlantirish muhim ahamiyatga ega.

Xorijiy manbalarda mazkur masalaning o'zaro bog'liq jihatlari yoritilgan. F. Miao va M. Cukurova o'qituvchining sun'iy intellekt kompetensiyalarida pedagogik va etik tayyorgarlikka, P. Shenoy va M. Saarela esa kasbiy o'rganish, hamkorlik va refleksiyaga e'tibor qaratadi. [1], [2] L. Huynh va hammualliflar mas'uliyatli foydalanishga tayyorgarlikni, H. Lee o'qituvchining kasbiy qarorlarini, F. Reimers va hammualliflar esa mahalliy sharoitga moslashtirish zaruratini ta'kidlaydi. [3], [4], [5] Ushbu yondashuvlar asosida malaka oshirish mashg'ulotlarida o'qituvchining texnologiya yordamida material yaratishi bilan birga uni qanday baholashi va takomillashtirishini ham hisobga olish lozim. Buning uchun pedagogik muammoni aniqlash, yaratilgan materialni tekshirish va kiritilgan tuzatishlarni asoslashga yo'naltirilgan amaliy vazifalar zarur.

Mazkur tadqiqotning maqsadi — tanlangan xorijiy ilmiy manbalar tahlili asosida generativ sun'iy intellektdan o'qituvchilarning kasbiy rivojlanishida foydalanishning pedagogik shart-sharoitlarini aniqlashtirish hamda malaka oshirish mashg'ulotlari uchun amaliy ketma-ketlik taklif etish.

METODLAR

Tadqiqot tanlangan ilmiy adabiyotlarning narrativ tahliliga asoslandi. Manbalarni izlashda "generative AI", "teacher professional development" va "AI and teacher development" kalit birikmalaridan foydalanildi. Tahlilga 2025–2026-yillarda chop etilgan uchta xorijiy ilmiy maqola va bitta ilmiy kitob bobi, shuningdek, nazariy asos sifatida UNESCOning 2024-yilgi kompetensiyalar doirasi kiritildi. Manbalar mavzuga aloqadorligi, mazmunining ochiq mavjudligi va bibliografik ma'lumotlarining tekshirilishi asosida tanlandi.

Manbalar to'rtta savol bo'yicha qiyoslandi: texnologiya qanday kasbiy vazifani bajaradi; o'qituvchi qanday qaror qabul qiladi; foydalanish uchun qanday tayyorgarlik zarur; natijani qanday baholash mumkin? Qiyoslash orqali umumiy yo'nalishlar ajratilib, ular malaka oshirish mashg'ulotlariga mos metodik taklif shaklida umumlashtirildi.

NATIJALAR

Adabiyotlar tahlili asosida generativ sun'iy intellektdan o'qituvchilarning kasbiy rivojlanishida foydalanishning uchta pedagogik sharti ajratildi: aniq o'quv maqsadini belgilash, yaratilgan materialni tekshirish va pedagogik qarorlarni asoslash. Bunda materialning faktik to'g'riligi, o'quvchilarning yoshiga mosligi hamda mustaqil fikrlashga undashi asosiy mezonlar sifatida belgilandi.

Mazkur shartlar asosida malaka oshirish mashg'ulotlari uchun to'rt bosqichli ketma-ketlik taklif etildi: pedagogik muammoni aniqlash, sun'iy intellekt yordamida dastlabki materialni yaratish, uni ekspertizadan o'tkazib tahrirlash va kiritilgan o'zgarishlarni izohlash. Ushbu jarayonda o'qituvchi materialdan foydalanish bo'yicha yakuniy qarorni qabul qiladi. Mashg'ulot natijasini baholash uchun dastlabki material, tahrirlangan nusxa

va tuzatishlar izohidan iborat kichik portfolio taklif qilindi. Unda o‘qituvchining kamchiliklarni aniqlashi va o‘z tanlovini pedagogik jihatdan asoslashiga e’tibor qaratiladi. Ushbu taklifning samaradorligi amaliy tajribada tekshirilishi lozim.

MUHOKAMA

Taklif etilgan ketma-ketlikning asosiy jihati o‘qituvchining ish jarayonini baholash uchun ko‘rinadigan dalillarga aylantirishidir. Tayyor dars ishlanmasining o‘zi uning qanday yaratilgani va pedagog tomonidan qay darajada tekshirilganini to‘liq ko‘rsatmaydi. Dastlabki va tahrirlangan nusxalarni qiyoslash esa o‘qituvchining mazmun bilan qanday ishlaganini muhokama qilishga imkon beradi. Shu bilan birga, portfolio mavjudligi kompetensiya rivojlanganini avtomatik ravishda isbotlamaydi.

Mazkur taklifda pedagogik ekspertizaga berilgan e’tibor Leening sun’iy intellekt axborotini o‘qituvchi talqini orqali o‘quv faoliyatiga aylantirish haqidagi xulosalari bilan uyg‘unlashadi. Farqi shundaki, ushbu maqolada bu yondashuv malaka oshirish mashg‘ulotidagi aniq mahsulotlar — material nusxalari va tahrir izohlari orqali ifodalandi. [4]

Refleksiv izohning kiritilishi texnik foydalanish bilan pedagogik mulohazani birgalikda ko‘rib chiqishga xizmat qiladi. Bu Huynh va hammualliflar tadqiqotida yoritilgan texnologik ishonch hamda mas’uliyatli foydalanish o‘rtasidagi farqni hisobga oladi. O‘qituvchi vositadan erkin foydalanishi mumkin, biroq uning tanlovlarini baholash uchun alohida dalillar kerak bo‘ladi. [3]

Mahalliy sharoitda mashg‘ulot topshiriqlarini tegishli fan dasturi va o‘zbek tilidagi terminlarga moslashtirish taklif etiladi. Jumladan, ekspertizada atamalarning bir xil qo‘llanishi, misollarning o‘quvchiga tushunarliligi va topshiriqning ajratilgan vaqtga mosligi tekshirilishi mumkin. Darsda foydalaniladigan variant uchun shaxsiy ma’lumotlarni kiritmaslik va manbalarning aniqligini tekshirish talablari ham belgilanishi lozim. Tadqiqotning cheklovi tanlangan manbalar sonining kamligi va taklifning amaliy sinovdan o‘tkazilmaganidir. Kelgusida uning qo‘llanishini tekshirish uchun o‘qituvchilarning mashg‘ulotdan oldingi va keyingi ishlarini bir xil mezonlar asosida mustaqil baholash mumkin. Materialni tayyorlash va tekshirishga sarflangan vaqt ham alohida qayd etilishi zarur. O‘quvchilar o‘zlashtirishiga ta’sir haqida xulosa chiqarish uchun esa sinfdagi qo‘llanishga oid qo‘shimcha tadqiqot talab etiladi.

XULOSA

Tanlangan adabiyotlar tahlili asosida generativ sun’iy intellekt bilan bog‘liq kasbiy rivojlanishni aniq pedagogik maqsad, material ekspertizasi va asoslangan refleksiya atrofida tashkil etish taklif qilindi. Ushbu shartlar muammoni belgilash, material ishlab chiqish, tahrir va refleksiyadan iborat amaliy ketma-ketlikda ifodalandi. Maqolaning amaliy hissasi — malaka oshirish mashg‘ulotlari uchun portfolio tarkibi va dastlabki baholash mezonlarini taklif etishdan iborat.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Miao, F., & Cukurova, M. (2024). *AI competency framework for teachers*. Paris: UNESCO. Nashr sahifasi.

2. Shenoy, P., & Saarela, M. (2026). A critical review and actionable framework for integrating generative AI into teacher professional development. *Discover Education, 5*, Article 570. DOI: 10.1007/s44217-026-01579-7.

3. Huynh, L., Le, T. H., Dang, B., An, B. T., Vu, C. T., & Nguyen, A. (2025). Mindset matters: Fostering teachers’ responsible AI use through professional development. *Journal of New Approaches in Educational Research, 14*, Article 23. DOI: 10.1007/s44322-025-00043-y.

4. Lee, H. (2026). Teacher intervention in K-12 AI-based instruction: A systematic review of processes, strategies, and effects. *Smart Learning Environments, 13*, Article 35. DOI: 10.1186/s40561-026-00461-1.

5. Reimers, F., Azim, Z., Palomo, M.-R., & Thony, C. (2026). AI and teacher development. In *Artificial Intelligence and Education in the Global South* (pp. 93–115). Cham: Springer. DOI: 10.1007/978-3-032-11449-5_6.

ELEKTRON RESURSLAR:

1. www.unesco.org
2. www.oecd.org
3. www.edutopia.org
4. www.iste.org

MAKTAB RAHBARLARINING MUSTAQIL KASBIY RIVOJLANISHINI INDIVIDUALLASHTIRISH MEXANIZMI

Daminova Shoxista Kabulovna,
A.Avloniy nomidagi pedagogik mahorat milliy instituti,
Rahbar kadrlarni malakasini oshirish kurslarini metodik ta’minlash bo‘limi bosh mutaxassisi

Annotatsiya. *Maqolada maktab rahbarlarining mustaqil kasbiy rivojlanishini bir xil mazmundagi malaka oshirishdan individual kasbiy ehtiyojlarga mos rivojlanish mexanizmiga o‘tkazish masalasi yoritiladi. Mualliflik yondashuvida individualizatsiyaning boshlang‘ich nuqtasi sifatida kompetensiyaviy diagnostika, keyingi bosqich sifatida kasbiy ehtiyojni profillash, undan so‘ng shaxsiy rivojlanish yo‘nalishini tanlash va natijalarni ma’lumotlar asosida monitoring qilish taklif etiladi. Dastur mazmuni rahbarning aniqlangan ustuvor ehtiyojiga qarab differensiallashtirilishi, rivojlanish natijasi esa amaliy boshqaruv faoliyatidagi o‘zgarishlar bilan baholanishi asoslanadi.*

Kalit so‘zlar: *maktab rahbari, mustaqil kasbiy rivojlanish, individuallashtirish, diagnostika, kasbiy ehtiyoj, rivojlanish profili, individual ta’lim traektoriyasi, metodik qo‘llab-quvvatlash, monitoring.*

Аннотация. *В статье рассматривается вопрос перехода профессионального саморазвития руководителей школ от единообразного повышения квалификации к механизму развития, ориентированному на индивидуальные профессиональные потребности. В авторском подходе в качестве исходной точки индивидуализации предлагается компетентностная диагностика, следующим этапом — профилирование профессиональных потребностей, затем выбор индивидуального направления развития и мониторинг результатов на основе данных. Обосновывается необходимость дифференциации содержания программы в зависимости от выявленных приоритетных потребностей руководителя, а результаты развития предлагается оценивать по изменениям в практической управленческой деятельности.*

Ключевые слова: *руководитель школы, профессиональное саморазвитие, индивидуализация, диагностика, профессиональная потребность, профиль развития, индивидуальная образовательная траектория, методическая поддержка, мониторинг.*

Abstract. *The article examines the transition of school leaders’ independent professional development from uniform professional development training to a development mechanism aligned with individual professional needs. The author’s approach proposes competency-based diagnostics as the starting point for individualization, followed by professional needs profiling, selection of an individual development pathway, and data-based monitoring of outcomes. The article substantiates the need to differentiate the content of the programme according to the identified priority needs of school leaders, while development outcomes are assessed through changes in practical management activities.*

Keywords: *school leader, independent professional development, individualization, diagnostics, professional need, development profile, individual learning trajectory, methodological support, monitoring.*

Uzluksiz kasbiy rivojlanish tizimida barcha rahbarlarga bir xil mazmundagi ta’lim dasturini taklif etish har doim ham kutilgan natijani bermaydi. Chunki rahbarlarning ish tajribasi, boshqaruv vazifalari, mavjud kompetensiyalari, maktabdagi muammolari va rivojlanish ehtiyojlari bir xil emas. Shu sababli mustaqil kasbiy rivojlanishni individuallashtirish rahbarning ayni paytdagi real ehtiyojini aniqlashdan boshlanishi lozim.

Avvalgi ishlanmalarda mustaqil ta’lim samaradorligini kompetensiya, portfolio, refleksiya va institutsional natijalar orqali kompleks baholash yondashuvi asoslangan. Mazkur tezisda esa e’tibor baholashning o‘zidan keyingi boshqaruv qaroriga — aniqlangan ehtiyoj asosida rahbar uchun qaysi rivojlanish yo‘nalishi va qanday metodik yordam tanlanishiga qaratiladi. Bu yondashuv individual rivojlanish traektoriyasini avtomatik emas, diagnostika natijasiga bog‘langan holda shakllantirishni nazarda tutadi.

Individuallashtirishning diagnostik asosi

Rahbarning mustaqil kasbiy rivojlanishini individuallashtirish uchun dastlab uning kasbiy holati diagnostika qilinadi. Bunda faqat o‘z-o‘zini baholash bilan cheklanmasdan, amaliy faoliyat dalillari, boshqaruv hujjatlari, kuzatuv natijalari va maktab faoliyatining tegishli ko‘rsatkichlarini birgalikda ko‘rib chiqish maqsadga muvofiq. Bunday yondashuv subyektiv baholash xavfini kamaytiradi.

Dastlabki diagnostika natijasida rahbarning kuchli va rivojlantirilishi zarur jihatlari aniqlanadi. Masalan, strategik rejalashtirish yetarli darajada shakllangan, biroq ma’lumotlarni tahlil qilish va ulardan boshqaruv qarorlarida foydalanish bo‘yicha ehtiyoj mavjud bo‘lishi mumkin. Bunday holatda rahbarga umumiy boshqaruv kursini qayta takrorlash emas, balki data-tahlil, indikatorlardan foydalanish va dalillarga asoslangan qaror qabul qilishga yo‘naltirilgan mustaqil rivojlanish yo‘nalishini tavsiya etish maqsadga muvofiq.

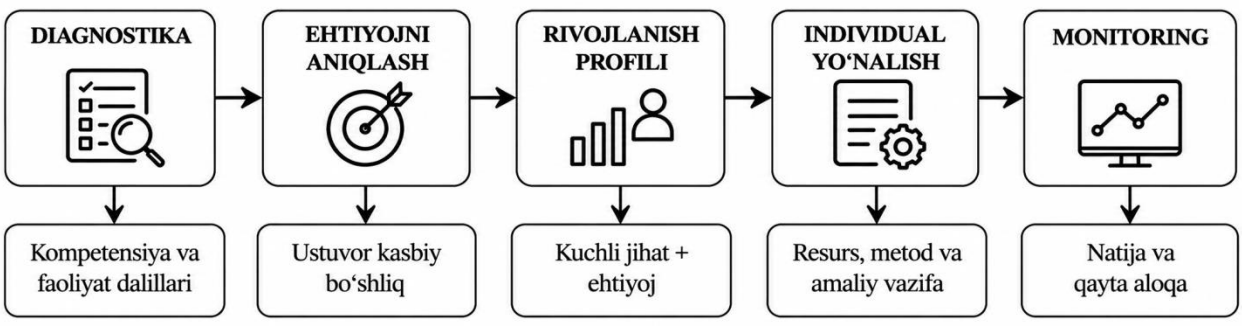

1-rasm. Mustaqil kasbiy rivojlanishni individuallashtirishning diagnostik sikli

Ushbu siklda monitoring yakuniy bosqich bo‘lib qolmaydi. Olingan natija yangi diagnostik ma’lumot sifatida qayta ishlanadi va keyingi rivojlanish ehtiyojini aniqlashga xizmat qiladi. Shu tariqa individual rivojlanish chiziqli emas, siklik xarakter kasb etadi.

Kasbiy ehtiyojlarni profillash

Diagnostika natijalarini alohida ko‘rsatkichlar sifatida saqlab qolishdan ko‘ra, ularni ehtiyoj profillariga birlashtirish amaliy jihatdan qulaydir. Rahbarning ustuvor ehtiyojiga qarab, masalan, strategik boshqaruv profili, analitik boshqaruv profili, raqamli boshqaruv profili, jamoani rivojlantirish profili yoki innovatsion rivojlanish profili shakllantirilishi mumkin. Profil nomi rahbarni qat’iy toifaga ajratish uchun emas, balki unga mos rivojlanish resurslarini tanlash uchun ishlatiladi.

Profilni aniqlashda uchta savol asosiy mezon bo‘la oladi: rahbar nimani biladi; u nimani amalda bajara oladi; qaysi natijani yaxshilash zarur. Shunday qilib, rivojlanish ehtiyoji faqat bilimdagi bo‘shliq sifatida emas, balki kompetensiya va amaliy natija o‘rtasidagi tafovut sifatida talqin qilinadi.

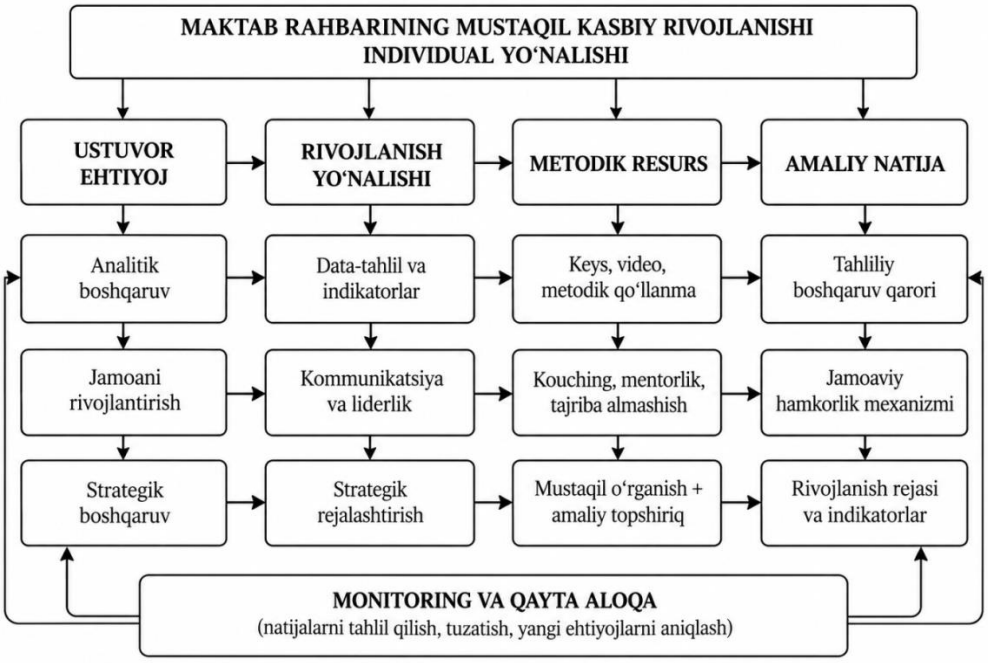

2-rasm. Maktab rahbarining mustaqil kasbiy rivojlanishini individuallashtirish modeli

Individual rivojlanish traektoriyasini shakllantirish

Aniqlangan profil asosida rahbar uchun individual rivojlanish traektoriyasi shakllantiriladi. Uning tarkibida maqsad, o‘rganiladigan mazmun, foydalaniladigan resurslar, mustaqil topshiriq, amaliy qo‘llash maydoni, kutiladigan mahsulot va monitoring indikatori belgilanadi. Muhim jihati shundaki, traektoriya tayyor kurslar ro‘yxati emas, balki aniq kasbiy muammoni hal qilishga yo‘naltirilgan faoliyatlar ketma-ketligidir.

Masalan, rahbarning ustuvor ehtiyoji ma’lumotlarga asoslangan boshqaruv bo‘lsa, u avval indikatorlarni tanlashni o‘rganadi, keyin maktab ma’lumotlarini tahlil qiladi, tahlil asosida muammoni aniqlaydi, boshqaruv qarori loyihasini ishlab chiqadi va natijani monitoring qiladi. Demak, mustaqil ta’limning mazmuni real boshqaruv vazifasi bilan bog‘lanadi.

Differensial metodik qo‘llab-quvvatlash

Individuallashtirish faqat ta’lim mazmunini tanlash bilan tugamaydi. Aniqlangan ehtiyojning xususiyatiga qarab metodik yordam shakli ham farqlanishi kerak. Bilim yetishmovchiligi mavjud bo‘lsa, mustaqil o‘rganish uchun qisqa modul va metodik materiallar beriladi; amaliy qo‘llash qiyin bo‘lsa, keys, coaching yoki mentorlikdan foydalaniladi; natijani monitoring qilish muammoli bo‘lsa, indikator va ma’lumotlarni tahlil qilish vositalari taklif etiladi.

Bunday differensial qo‘llab-quvvatlash resurslarni bir xil taqsimlashdan ko‘ra maqsadli taqsimlash imkonini beradi. Natijada rahbar mustaqil ta’limni o‘z kasbiy vazifasidan uzilgan faoliyat sifatida emas, balki mavjud boshqaruv muammosini hal qilish vositasi sifatida qabul qiladi.

Monitoring va qayta aloqa

Individual traektoriyaning samaradorligini aniqlash uchun boshlang‘ich va yakuniy holat taqqoslanadi. Monitoringda o‘rganilgan mavzular sonidan ko‘ra, ishlab chiqilgan boshqaruv mahsuloti, amaliyotdagi o‘zgarish, qarorlar sifati va tegishli maktab ko‘rsatkichlarining dinamikasiga e’tibor qaratiladi. Natijalar yangi ehtiyojni aniqlash uchun qayta diagnostikaga uzatiladi.

Shu asosda taklif qilinayotgan mexanizmni quyidagi mantiqiy zanjir bilan ifodalash mumkin: “Diagnostika → Ehtiyoj profili → Individual traektoriya → Differensial qo‘llab-quvvatlash → Amaliy qo‘llash → Monitoring → Qayta diagnostika”. Mazkur zanjir mustaqil kasbiy rivojlanishni bir martalik ta’lim tadbiridan uzluksiz boshqariladigan rivojlanish jarayoniga aylantiradi.

Maktab rahbarlarining mustaqil kasbiy rivojlanishini individuallashtirishning asosiy sharti – ta’lim mazmunini rahbarning real kasbiy ehtiyojiga moslashtirishdir. Buning uchun dastlab kompetensiya va faoliyat diagnostikasi o‘tkazilib, ustuvor ehtiyoj profili aniqlanadi; keyin individual rivojlanish traektoriyasi va unga mos metodik resurslar tanlanadi. Rivojlanish natijasi amaliy boshqaruv faoliyatidagi o‘zgarishlar va tegishli indikatorlar orqali monitoring qilinadi. Eng muhim jihat – monitoring natijasi keyingi diagnostika uchun asos bo‘lib, individual rivojlanish siklining uzluksizligini ta’minlaydi. Shunday mexanizm maktab rahbarining kasbiy rivojlanishini individual ehtiyoj, amaliy faoliyat va institutsional natijalar bilan uzviy bog‘lash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Knowles M.S., Holton E.F. III, Swanson R.A. The Adult Learner: The Definitive Classic in Adult Education and Human Resource Development. – 9th ed. – New York: Routledge, 2020.

2. UNESCO Institute for Lifelong Learning. UNESCO Guidelines for the Recognition, Validation and Accreditation of the Outcomes of Non-formal and Informal Learning. – Hamburg: UNESCO UIL, 2012.

3. Turg‘unov S.T. va boshqalar. O‘qituvchilarning kasbiy mahorat va kompetentliligini rivojlantirish mexanizmi. – Toshkent: Voris-Nashriyot, 2012.

4. Даминова Ш.К. Самообразование – оптимальная форма повышения квалификации. Сборник научных трудов по результатам XXII международной научно-практической конференции “Научные тенденции: Педагогика и психология”, Санкт-Петербург 19-22 стр, 2019 https://doicode.ru/doifile/sciencepublic/ped/spc04.02.2019.pdf?utm_source=chatgpt.com

5. Daminova Sh.K., Umumta’lim maktablari rahbarlarining uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimida mustaqil ta’lim shaklini joriy etishning zarurati. “Maktab ta’limi: muammolar, izlanishlar, yechimlar” nomli ilmiy-nazariy va o‘quv-uslubiy jurnal. -T.: - 2025, 5-son, 103-121 b.

https://journal.avloniy.uz/uz/article/umumtalimmaktablarirahbarlarininguzluksizkasbiyrivojlantirishtizimidamustaqiltalimshaklinijorietishningzarurati-316

6. Daminova Sh.K. Mustaqil malaka oshirish tizimida ta'limiy ehtiyojlar. "Xalq ta'limi xodimlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish: strategiyalar, innovatsiyalar va ilg'or tajribalar" respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi, aprel 2020 yil, Samarqand, 41-43 b.

PEDAGOGIK MAHORAT MARKAZLARIDA MALAKA OSHIRISH JARAYONIDA RAHBAR KADRLARNING LIDERLIK KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH MASALALARI

Rajabov Kozim Komil o'g'li,
Navoiy viloyati Pedagogik mahorat markazi
bosh mutaxassisi

Annotatsiya: *Maqolada umumta'lim maktab rahbar va rahbar o'rinbosarlarining malaka oshirish jarayonida liderlik kompetentligini rivojlantirish masalalari xalqaro tadqiqotlar va amaliy misollar asosida tahlil qilingan. K.Leytvud va M.Fullanning boshqaruv liderligiga oid xulosalariga tayangan holda pedagogik mahorat markazlarining ushbu jarayondagi o'rni, mavjud dasturlarning kamchiliklari aniqlangan hamda rahbar kadrlarning liderlik ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan tashkiliy-pedagogik shart-sharoitlar, jumladan case-study va mentorlik modellari taklif etilgan.*

Kalit so'zlar: liderlik kompetentligi, malaka oshirish, pedagogik mahorat markazi, maktab rahbari, boshqaruv faoliyati, kasbiy rivojlanish, mentorlik.

Аннотация: *В статье на основе международных исследований и практических примеров рассматриваются вопросы развития лидерской компетентности руководителей и заместителей руководителей общеобразовательных школ в процессе повышения квалификации. Опираясь на выводы К. Лейтвуда и М. Фуллана о лидерстве в управлении, проанализирована роль центров педагогического мастерства, выявлены недостатки существующих программ, предложены организационно-педагогические условия, включая модели case-study и наставничества.*

Ключевые слова: лидерская компетентность, повышение квалификации, центр педагогического мастерства, руководитель школы, управленческая деятельность, профессиональное развитие, наставничество.

Abstract: *Drawing on international research and practical cases, the article examines the development of leadership competence among general secondary school principals and their deputies within the professional development process. Building on K. Leithwood's and M. Fullan's findings on leadership, it analyzes the role of pedagogical skills centers, identifies shortcomings of existing programs, and proposes organizational-pedagogical conditions, including case-study and mentoring models.*

Keywords: leadership competence, professional development, pedagogical skills center, school principal, managerial activity, professional growth, mentoring.

KIRISH

Kanadalik olim Kennet Leytvud va uning hamkasblari o'nlab mamlakatlarda o'tkazilgan yirik tadqiqot asosida quyidagi xulosaga kelishgan: rahbarlik — o'quv yutuqlariga ta'sir etuvchi maktab omillari orasida o'qitishdan keyingi ikkinchi eng ta'sirchan omildir. Boshqacha aytganda, qanchalik ajoyib o'qituvchilar jamoasi bo'lmasin, ularni maqsad sari birlashtira olmagan rahbar bu salohiyatni yo'qqa chiqarishi mumkin. Ushbu xulosa maktab rahbarining kasbiy tayyorgarligi — xususan uning

liderlik kompetentligi — nafaqat bitta muassasa, balki butun ta'lim tizimi taqdiri uchun qanchalik muhim ekanini yaqqol koʻrsatadi.

Oʻzbekistonda umumta'lim tizimini isloh qilish jarayonida maktab rahbarlariga qoʻyiladigan talablar tobora oshib bormoqda. Zamonaviy maktab rahbari endi faqat ma'muriy-xoʻjalik vazifalarini bajaruvchi shaxs emas, balki jamoani strategik maqsadlar sari boshqara oladigan, oʻzgarishlarni boshqarish va kommunikatsiya koʻnikmalariga ega boʻlgan lider sifatida faoliyat yuritishi lozim. Ushbu vazifani amalga oshirishda pedagogik mahorat markazlari orqali tashkil etiladigan malaka oshirish kurslari muhim oʻrin tutadi. Biroq amaliyot tahlili shuni koʻrsatadiki, mavjud dasturlarda liderlik kompetentligini rivojlantirishga qaratilgan maxsus modullar yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Maqolaning maqsadi — pedagogik mahorat markazlari negizida rahbar kadrlarning liderlik kompetentligini rivojlantirishning mavjud holatini tahlil qilish va bu boradagi tashkiliy-pedagogik shart-sharoitlarni, jumladan amaliy modellarni ishlab chiqishdan iborat.

MAVZUNING NAZARIY TAHLILI

Mashhur oʻzgarishlar nazariyotchisi Maykl Fullan oʻzining «Koherentlik» (Coherence) konsepsiyasida rahbarlarga «notoʻgʻri drayverlar» — ya'ni tashqi nazorat, tarqoq texnologik yechimlar, alohida siyosat hujjatlariga oʻrin bermaslikni, buning oʻrniga «toʻgʻri drayverlar» — yoʻnalishni aniq belgilash, hamkorlik madaniyatini shakllantirish, chuqur ta'lim va ichki hisobdorlikka tayanishni tavsiya qiladi. Shuningdek, u boshqa asarida rahbarlarning alohida oʻqituvchi bilan bir martalik ishidan butun jamoani birgalikda rivojlantirishga oʻtishi zarurligini ta'kidlaydi. Bu ikki gʻoya — koherentlik va jamoaviy rivojlanish — zamonaviy liderlik kompetentligining nazariy poydevorini tashkil etadi.

MATERIAL VA METODLAR

Tadqiqotda Navoiy viloyati Pedagogik mahorat markazi tajribasi, maktab direktorlari va oʻrinbosarlari uchun tashkil etilgan malaka oshirish kurslari dasturlari, shuningdek rahbar kadrlar bilan oʻtkazilgan soʻrovnoma, intervyu va fokus-guruh muhokamalari natijalari tahlil qilindi. Tadqiqot metodlari sifatida hujjatlarni tahlil qilish, kuzatish, soʻrovnoma va qiyosiy-xalqaro tahlil metodlaridan foydalanildi.

TADQIQOT NATIJALARI

Oʻtkazilgan tahlil natijasida quyidagi asosiy muammolar aniqlandi:

1. Modullar tarkibida nomutanosiblik

Malaka oshirish dasturlarida huquqiy-me'yoriy hujjatlarni oʻrganishga ajratilgan soatlar salmogʻi katta, liderlik nazariyalari va amaliy boshqaruv texnologiyalariga (jamoani boshqarish, oʻzgarishlarni boshqarish, qaror qabul qilish) esa juda kam vaqt qoladi.

2. Amaliy shakllarning yetishmasligi

Trening, case-study va boshqaruv simulyatsiyalari kabi shakllardan yetarlicha foydalanilmayapti, ma'ruza asosidagi an'anaviy shakl hamon ustunlik qiladi. Masalan, «Yangi tayinlangan direktor jamoadagi ziddiyatni qanday hal qiladi?» kabi real vaziyatga asoslangan case-study mashgʻuloti deyarli dasturlarda uchramaydi, holbuki aynan shunday mashqlar rahbarning amaliy qaror qabul qilish koʻnikmasini shakllantiradi.

3. «Trening — amaliyot» bogʻliqligining uzilishi

Malaka oshirishdan soʻng rahbarning oʻzlashtirgan bilim va koʻnikmalarni amaliyotga tatbiq etishi monitoring qilinmaydi. Natijada trening tugagach olingan bilim koʻpincha «rafda qolgan sertifikat»ga aylanib qoladi.

4. Individual ehtiyojlarning e'tiborga olinmasligi

Tajribasi 20 yildan oshgan rahbar bilan yangi tayinlangan rahbar bir xil dastur bo‘yicha o‘qitiladi, bu esa ikkala toifaning ham ehtiyojini to‘liq qondirmaydi.

Ushbu muammolarni bartaraf etish maqsadida quyidagi tashkiliy-pedagogik shart-sharoitlar taklif etiladi: malaka oshirish dasturlariga «Ta'lim muassasasini strategik boshqarish», «Liderlik va jamoa bilan ishlash», «O‘zgarishlarni boshqarish» kabi maxsus modullarni kiritish; trening, case-study va mentorlik shakllaridan keng foydalanish; malaka oshirishdan keyingi davrda rahbarlar faoliyatini kuzatib borish va maslahat-konsalting xizmatini yo‘lga qo‘yish; tajribali direktorlar tomonidan yangi tayinlangan rahbarlarga 3-6 oylik mentorlik dasturini joriy etish; rahbarlarning boshqaruv tajribasi va lavozim staji asosida darajali (bosqichli) o‘quv dasturlarini ishlab chiqish.

MUHOKAMA

Xalqaro tajriba ushbu yondashuvning to‘g‘riligini tasdiqlaydi. Angliyada faoliyat yuritgan Milliy Maktab Liderligi Kolleji (National College for School Leadership) yosh direktorlar uchun tajribali hamkasblar bilan majburiy mentorlik dasturini joriy etgan edi. Singapurda Milliy Ta'lim Instituti (NIE) rahbarlarni lavozimga tayinlashdan oldin maxsus «Liderlikka tayyorgarlik» dasturidan o‘tkazadi, bu esa mamlakat ta'lim tizimining barqaror yuqori natijalari sabablaridan biri sifatida ko‘rsatiladi. O‘zbekiston sharoitida ham pedagogik mahorat markazlari negizida bosqichli sertifikatlash tizimini — masalan, «Yosh rahbar», «Tajribali rahbar», «Mentor-rahbar» darajalarini — joriy etish maqsadga muvofiq bo‘lar edi.

XULOSA VA TAVSIYALAR

Pedagogik mahorat markazlari negizida amalga oshiriladigan malaka oshirish tizimini rahbar kadrlarning liderlik kompetentligini rivojlantirishga yo‘naltirilgan holda takomillashtirish, umumta'lim tizimi sifatini oshirishning muhim omillaridan biridir. Amaliy tavsiyalar sifatida quyidagilar taklif etiladi: 1) liderlik va boshqaruv modullarini alohida sertifikatlanadigan yo‘nalish sifatida ajratish; 2) har bir tuman/shahar bo‘yicha tajribali direktorlar zaxirasidan mentorlar guruhini shakllantirish; 3) rahbarlar faoliyatini malaka oshirishdan 6-12 oy o‘tgach qayta baholash mexanizmini joriy etish; 4) rahbarlar orasida «eng yaxshi tajriba» almashinuvi uchun yillik forum tashkil etish.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Xalq ta'limi tizimini boshqarishni tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi qarori. — Toshkent, 2021.

2. Yo‘ldoshev J.G‘. Pedagogik mahorat. — Toshkent: O‘qituvchi, 2017.

3. Bekmurodov M.B. Ta'lim menejmenti asoslari. — Toshkent, 2020.

4. Leithwood K., Louis K.S., Anderson S., Wahlstrom K. How Leadership Influences Student Learning. — New York: Wallace Foundation, 2004.

5. Bush T. Theories of Educational Leadership and Management. — London: SAGE, 2020.

6. Day C., Sammons P. Successful School Leadership. — Reading: Education Development Trust, 2016.

7. Fullan M. The Principal: Three Keys to Maximizing Impact. — San Francisco: Jossey-Bass, 2014.

8. Fullan M., Quinn J. Coherence: The Right Drivers in Action for Schools, Districts, and Systems. — Thousand Oaks: Corwin, 2016.

9. O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi. Maktab rahbarlarini malaka oshirish davlat dasturi. — Toshkent, 2022.

O‘QITUVCHILARNING KASBIY KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Shodiyeva O.A.,
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti
San‘atshunoslik kafedrasi assisenti

Annotatsiya*:Mazkur maqolada musiqiy-ritmik harakatlar orqali bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish metodikasining pedagogik va metodik asoslari yoritilgan. Zamonaviy ta’lim jarayonida bo‘lajak o‘qituvchilardan nafaqat nazariy bilim va amaliy ko‘nikmalar, balki ijodkorlik, kommunikativlik, hamkorlik, emotsional barqarorlik, refleksivlik va pedagogik faoliyatni samarali tashkil etish kompetensiyalari ham talab etiladi. Shu nuqtai nazardan, musiqiy-ritmik harakatlardan ta’limiy vosita sifatida foydalanish bo‘lajak pedagoglarning kasbiy rivojlanishi uchun muhim pedagogik imkoniyat sifatida qaraladi.*

Kalit so‘zlar*: musiqiy-ritmik harakat, bo‘lajak o‘qituvchi, kasbiy kompetensiya, pedagogik kompetensiya, ritmik qobiliyat, ijodkorlik, kommunikativ kompetensiya, psixomotor rivojlanish, musiqa ta’limi, pedagogik metodika.*

Abstract:This article presents the pedagogical and methodological foundations of a methodology for developing the professional competencies of future teachers through musical-rhythmic movements. In the context of modern education, future teachers are expected to possess not only theoretical knowledge and practical skills, but also competencies in creativity, communication, collaboration, emotional stability, reflection, and the effective organization of pedagogical activities. From this perspective, the use of musical-rhythmic movements as an educational tool is considered an important pedagogical opportunity for the professional development of future teachers.

Keywords*: musical-rhythmic movements, future teachers, professional competence, pedagogical competence, rhythmic ability, creativity, communicative competence, psychomotor development, music education, pedagogical methodology.*

Аннотация*: В данной статье представлены педагогические и методические основы методики развития профессиональных компетенций будущих учителей посредством музыкально-ритмических движений. В условиях современного образования от будущих учителей требуется не только владение теоретическими знаниями и практическими навыками, но и сформированность компетенций в области творчества, коммуникации, сотрудничества, эмоциональной устойчивости, рефлексии и эффективной организации педагогической деятельности.*

Ключевые слова: *музыкально-ритмические движения, будущие учителя, профессиональная компетентность, педагогическая компетентность, чувство ритма, творчество, коммуникативная компетентность, психомоторное развитие, музыкальное образование, педагогическая методика.*

KIRISH: Bugungi kunda ta’lim tizimida yuz berayotgan tub o‘zgarishlar o‘qituvchining kasbiy faoliyatiga qo‘yiladigan talablarning mazmunini ham kengaytirmoqda. Zamonaviy o‘qituvchi nafaqat o‘z faniga oid chuqur bilim va amaliy ko‘nikmalarga ega bo‘lishi, balki ta’lim oluvchilar bilan samarali muloqot o‘rnatish, ijodiy va tanqidiy fikrlash, pedagogik vaziyatlarga moslashish, hamkorlikda faoliyat yuritish, o‘z faoliyatini tahlil qilish hamda ta’lim jarayonini innovatsion yondashuvlar asosida tashkil etish kompetensiyalariga ham ega bo‘lishi zarur. Shu sababli oliy

pedagogik ta’lim jarayonida bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirish va rivojlantirishning samarali pedagogik vositalarini izlash dolzarb ilmiy-amaliy vazifalardan biri hisoblanadi.

Bo‘lajak o‘qituvchilarni kasbiy tayyorlash jarayonida talabalarning faolligi, mustaqilligi, ijodkorligi va amaliy faoliyatga tayyorgarligini ta’minlaydigan pedagogik metodlardan foydalanish alohida ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, san’at va pedagogikaning o‘zaro integratsiyasiga asoslangan yondashuvlar shaxsning intellektual, emotsional va jismoniy rivojlanishini uyg‘unlashtirish imkonini beradi. Shu jihatdan musiqiy-ritmik harakatlar ta’lim jarayonida nafaqat estetik tarbiya vositasi, balki bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy sifatlarini rivojlantiruvchi pedagogik vosita sifatida ham muhim ahamiyatga ega.

Musiqiy-ritmik harakatlar musiqa mazmuni, ritm, temp, dinamika va harakatning o‘zaro uyg‘unligiga asoslangan faoliyat shakli bo‘lib, unda insonning eshitish, harakat, idrok, diqqat, xotira va emotsional holati o‘zaro bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Bunday faoliyat jarayonida talaba musiqiy ritmni anglash, uni harakat orqali ifodalash, harakatlarni muvofiqlashtirish, guruh bilan hamkorlik qilish va ijodiy yechimlar ishlab chiqish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Natijada musiqiy-ritmik faoliyat shaxsning psixomotor, kommunikativ, ijodiy va refleksiv imkoniyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Pedagogik nuqtai nazardan, musiqiy-ritmik harakatlarning muhim jihatlaridan biri ularning faol va amaliy xarakterga ega ekanligidir. Talaba tayyor bilimni passiv o‘zlashtirish o‘rniga, musiqa va harakat vositasida topshiriqlarni bevosita bajaradi, o‘z harakatlarini boshqaradi, boshqa ishtirokchilar bilan muvofiqlashadi va faoliyat natijasini baholaydi. Bu jarayon bo‘lajak o‘qituvchida o‘z faoliyatini rejalashtirish, nazorat qilish, baholash va takomillashtirish kabi kasbiy ko‘nikmalarning shakllanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Musiqiy-ritmik harakatlardan pedagogik maqsadlarda foydalanish, ayniqsa, bo‘lajak o‘qituvchilarning kommunikativ va ijodiy kompetensiyalarini rivojlantirish uchun keng imkoniyat yaratadi. Guruhli ritmik mashqlar davomida talabalar bir-birining harakatlarini kuzatadi, umumiy ritmni saqlaydi, o‘zaro hamkorlik qiladi va jamoaviy qarorlar qabul qiladi. Individual va ijodiy topshiriqlar esa ulardan mustaqil fikrlash, musiqiy obrazni harakat orqali ifodalash va nostandart pedagogik vaziyatlarga ijodiy yondashishni talab etadi.

Shu bilan birga, mavjud pedagogik amaliyotda musiqiy-ritmik faoliyatdan ko‘pincha tor ma’noda, ya’ni musiqiy qobiliyat yoki estetik tarbiyani rivojlantirish vositasi sifatida foydalanilishi kuzatiladi. Uning bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishdagi imkoniyatlarini tizimli va metodik jihatdan asoslash, mazkur faoliyatning tarkibiy komponentlarini aniqlash hamda uni oliy pedagogik ta’lim jarayoniga maqsadli integratsiya qilish masalalari alohida tadqiqotni talab etadi.

Shundan kelib chiqib, musiqiy-ritmik harakatlar orqali bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish metodikasini ishlab chiqish pedagogik ta’lim mazmunini boyitish, talabalarning amaliy faolligini oshirish va ularni kelajakdagi kasbiy faoliyatga kompleks tayyorlashning istiqbolli yo‘nalishlaridan biri sifatida qaralishi mumkin.

Mazkur maqolaning maqsadi musiqiy-ritmik harakatlardan pedagogik vosita sifatida foydalanish asosida bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish metodikasini ishlab chiqish va uning pedagogik imkoniyatlarini ilmiy-metodik jihatdan asoslashdan iborat.

Mavzu doirasida musiqiy-ritmik harakatlarning bo‘lajak o‘qituvchilarning ritmik, psixomotor, kommunikativ, ijodiy va refleksiv kompetensiyalarini rivojlantirishdagi imkoniyatlarini aniqlash, ta’lim jarayonida qo‘llashning pedagogik shart-sharoitlarini belgilash hamda samarali metodik yondashuvni ishlab chiqish muhim vazifalar sifatida belgilanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish masalasi zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda o‘qituvchi tayyorgarligining mazmuni, pedagogik faoliyatning samaradorligi va ta’lim jarayonining shaxsga yo‘naltirilgan xususiyatlari bilan uzviy bog‘liq holda tadqiq etilmoqda. Zamonaviy kompetensiyaviy yondashuv o‘qituvchining kasbiy tayyorgarligini faqat nazariy bilimlar majmui sifatida emas, balki bilim, amaliy faoliyat, motivatsiya, o‘zini boshqarish, refleksiya va kommunikativ qobiliyatlarning integrativ birligi sifatida talqin qilishni nazarda tutadi. Xususan, 2025-yilda 38 mamlakatdagi 249 ta ilmiy tadqiqotni qamrab olgan meta-narrativ tahlilda o‘qituvchining kasbiy kompetensiyasi pedagogik bilimlar, individual xususiyatlar, motivatsiya, o‘zini boshqarish va kasbiy rivojlanish imkoniyatlari bilan o‘zaro bog‘liq tizim sifatida qaralgan. Mazkur yondashuv bo‘lajak o‘qituvchini tayyorlashda faqat bilim berish emas, balki uning kasbiy faoliyatga tayyorgarligini kompleks rivojlantirish zarurligini ko‘rsatadi.

Musiqa va harakatning ta’lim jarayonidagi o‘zaro aloqasi alohida ilmiy yo‘nalish sifatida ham shakllangan. Del Barrio va Arús tomonidan amalga oshirilgan tizimli sharhda 2013–2023-yillar oralig‘ida musiqa va harakat pedagogikasiga oid tadqiqotlar tahlil qilinib, ushbu yondashuvning ta’limdagi imkoniyatlari tizimlashtirilgan. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, musiqa va harakatning integratsiyasi nafaqat musiqiy qobiliyatlarni, balki jismoniy, kognitiv va emotsional rivojlanish jarayonlarini ham qo‘llab-quvvatlaydi. Shu bilan birga, tadqiqotchilar musiqa va harakat metodlarini samarali qo‘llash uchun pedagogning tegishli metodik tayyorgarligi va kasbiy ishonchi muhimligini ta’kidlaydi.

Musiqiy-ritmik faoliyatni zamonaviy pedagogika nuqtai nazaridan izohlashda **embodied learning** — tanaviy yoki gavdalangan o‘rganish konsepsiyasi ham muhim metodologik asos bo‘la oladi. Ushbu yondashuv ta’lim jarayonida bilimning faqat kognitiv faoliyat orqali emas, balki tana, sezgi, harakat va bevosita tajriba orqali ham shakllanishini nazarda tutadi. 2024-yilda o‘tkazilgan meta-tahlil 17 ta tadqiqot va 21 ta eksperimentni, jami 1046 ishtirokchini qamrab olib, embodied learning ta’lim natijalarini sezilarli darajada yaxshilashi va kognitiv yuklamani kamaytirishi mumkinligini ko‘rsatgan. Ushbu natijalar musiqiy-ritmik harakatlarni bo‘lajak o‘qituvchilarning faol va tajribaga asoslangan o‘rganishini tashkil etuvchi vosita sifatida ko‘rib chiqish uchun nazariy asos yaratadi.

Mazkur konsepsiya nuqtai nazaridan musiqiy-ritmik harakat jarayonida talaba musiqiy materialni faqat tinglovchi sifatida qabul qilmaydi, balki uni harakat orqali qayta ishlaydi va ifodalaydi. Masalan, ritmga mos qadam tashlash, qarsak chalish, tana harakatlarini musiqaning tempi va dinamikasiga moslashtirish, guruhdagi boshqa ishtirokchilar bilan sinxron harakat qilish kabi faoliyatlar bir vaqtning o‘zida eshitish, diqqat, xotira, koordinatsiya, kommunikatsiya va emotsional ifodani talab qiladi. Shu sababli musiqiy-ritmik harakatlarni kasbiy kompetensiyaning alohida komponentlarini rivojlantiruvchi kompleks pedagogik faoliyat sifatida talqin qilish mumkin.

Musiqa va harakatga asoslangan pedagogik faoliyatning yana bir muhim jihati — **ijodkorlikni rivojlantirish imkoniyati**dir. Zamonaviy pedagogik ta’limda bo‘lajak o‘qituvchining ijodiy kompetensiyasi uning yangi pedagogik vaziyatlarga moslashishi, muammolarga nostandart yechim topishi va ta’lim jarayonini kreativ tashkil etishi bilan belgilanadi. 2026-yilda e’lon qilingan o‘qituvchilar ta’limiga oid scoping review 2015–2025-yillarda amalga oshirilgan 19 ta tadqiqotni tahlil qilib, musiqa asosidagi fanlararo tashabbuslar o‘qituvchilarning ijodkorligini rivojlantirishga qaratilgan eng ko‘p uchraydigan yondashuvlardan biri ekanligini ko‘rsatgan. Ushbu tadqiqotda hamkorlikda o‘rganish, refleksiv amaliyot, muammoli ta’lim va san’atlararo integratsiya ijodkorlikni rivojlantirishning asosiy pedagogik strategiyalari sifatida ajratilgan.

Bu holat musiqiy-ritmik harakatlarning bo‘lajak o‘qituvchilarning ijodiy kompetensiyasini rivojlantirishdagi imkoniyatlarini yanada asoslaydi. Chunki ritmik mashg‘ulotlarda talabaga tayyor harakatlar majmuini takrorlash bilan bir qatorda, musiqa xarakteriga mos yangi harakatlar yaratish, individual yoki guruhiy kompozitsiyalar tuzish, berilgan ritmik modelni o‘zgartirish va pedagogik vaziyatga mos harakatli topshiriq ishlab chiqish imkonini berish mumkin. Bunday faoliyat reproduktiv emas, balki produktiv va ijodiy xarakterga ega bo‘lib, bo‘lajak o‘qituvchining pedagogik tashabbuskorligini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlarda yana bir muhim masala — **o‘qituvchining amaliy tayyorgarligi va metodik ishonchi**dir. 2025-yilgi keng qamrovli meta-narrativ sharhda ko‘plab bo‘lajak va amaldagi umumiy yo‘nalishdagi o‘qituvchilar musiqa bo‘yicha boshlang‘ich pedagogik ta’lim dasturlarini qisqa, haddan tashqari nazariy yoki amaliy imkoniyatlari cheklangan deb baholagani qayd etilgan. Tadqiqotda amaliy mashg‘ulotlar, seminarlar va kasbiy rivojlanish faoliyatlari o‘qituvchilarning musiqa o‘qitish kompetensiyasini mustahkamlashda muhim ekanligi ko‘rsatilgan.

Shunday qilib, mavjud ilmiy tadqiqotlarni tahlil qilish natijasida bir nechta metodologik xulosalarga kelish mumkin. Birinchidan, kasbiy kompetensiya ko‘p komponentli va integrativ hodisa bo‘lib, uni rivojlantirish faqat nazariy ta’lim bilan cheklanmasligi kerak. Ikkinchidan, musiqa va harakatning integratsiyasi kognitiv, jismoniy, emotsional va ijtimoiy jarayonlarni birlashtiruvchi faol pedagogik muhitni yaratadi. Uchinchidan, embodied learning, kreativ pedagogika, hamkorlikda o‘qitish va refleksiv amaliyot kabi zamonaviy yondashuvlar musiqiy-ritmik faoliyatning pedagogik imkoniyatlarini nazariy jihatdan asoslashga imkon beradi. To‘rtinchidan, mavjud tadqiqotlarning sezilarli qismi musiqa va harakatning bolalar, maktabgacha ta’lim yoki umumiy ta’limdagi natijalariga qaratilgan bo‘lib, **oliy pedagogik ta’limda bo‘lajak o‘qituvchilarning aynan kasbiy kompetensiyalarini musiqiy-ritmik harakatlar orqali tizimli rivojlantirish metodikasi** yetarlicha kompleks ishlab chiqilmagan.

Bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda musiqiy-ritmik harakatlardan pedagogik vosita sifatida foydalanish konsepsiyasi tashkil etadi. Ushbu yondashuvda musiqiy-ritmik faoliyat faqat musiqiy qobiliyatlarni rivojlantirishga yo‘naltirilgan mashqlar majmui sifatida emas, balki bo‘lajak o‘qituvchining kasbiy faoliyat uchun zarur bo‘lgan kommunikativ, ijodiy, psixomotor, tashkilotchilik va refleksiv sifatlarini rivojlantiruvchi integrativ pedagogik vosita sifatida talqin qilinadi.

Maqolada musiqiy-ritmik harakatlarning pedagogik imkoniyatlarini ochib berishda kompetensiyaviy, faoliyatga yo‘naltirilgan, shaxsga yo‘naltirilgan, integrativ va refleksiv yondashuvlarning o‘zaro uyg‘unligiga tayaniladi. Kompetensiyaviy yondashuv musiqiy-ritmik faoliyat natijalarini bo‘lajak o‘qituvchining kasbiy kompetensiyalari bilan bog‘lash

imkonini beradi. Faoliyatga yo‘naltirilgan yondashuv esa talabaning musiqani tinglash, ritmni aniqlash, harakatni muvofiqlashtirish, guruh bilan ishlash va mustaqil ijodiy topshiriqlarni bajarish jarayonidagi faol ishtirokini nazarda tutadi.

Musiqiy-ritmik harakatlarning metodik imkoniyatlarini asoslashda musiqa va harakatning o‘zaro integratsiyasi, embodied learning, tajribaga asoslangan ta’lim, kreativ pedagogika va hamkorlikda o‘qitish tamoyillaridan foydalaniladi. Bunday yondashuvda bilimni o‘zlashtirish faqat verbal yoki nazariy faoliyat bilan cheklanmay, bevosita harakat, sezgi, eshitish, ritmik muvofiqlashuv va ijodiy tajriba bilan bog‘lanadi.

Maqolada taklif etilayotgan metodik yondashuv to‘rtta o‘zaro bog‘liq bosqich asosida tavsiflanadi: **motivatsion-tayyorlov, ritmik-amaliy, ijodiy-pedagogik va refleksiv-baholash bosqichlari**. Birinchi bosqichda talabalarning musiqiy-ritmik faoliyatga qiziqishi va motivatsiyasi shakllantiriladi. Ikkinchi bosqichda ritm, temp, metr, koordinatsiya va harakat aniqligini rivojlantirishga qaratilgan amaliy mashqlar bajariladi. Uchinchi bosqichda talabalar musiqiy material asosida mustaqil harakatlar va ritmik kompozitsiyalar yaratish, guruhiy topshiriqlarni ishlab chiqish hamda ularni pedagogik vaziyatlarda qo‘llashga yo‘naltiriladi. To‘rtinchi bosqichda esa bajarilgan faoliyat tahlil qilinib, talabaning o‘z faoliyatini baholashi va keyingi rivojlanish yo‘nalishlarini belgilashi ta’minlanadi.

Metodik yondashuvning mazmuni musiqiy-ritmik faoliyat va kasbiy kompetensiyalarning o‘zaro bog‘liqligi asosida belgilanadi. Bunda **ritmik kompetensiya** ritm, temp va metrni his qilish hamda musiqiy tuzilmani harakat orqali ifodalash bilan; **psixomotor kompetensiya** harakatlarning aniqligi, koordinatsiyasi va muvofiqligi bilan; **kommunikativ kompetensiya** guruhiy faoliyat, o‘zaro hamkorlik va harakatlarni muvofiqlashtirish bilan; **ijodiy kompetensiya** yangi harakatlar va ritmik kompozitsiyalar yaratish bilan; **refleksiv kompetensiya** esa o‘z faoliyatini tahlil qilish va baholash bilan tavsiflanadi.

Musiqiy-ritmik mashqlarni tashkil etishda individual, juftlik va guruhiy faoliyat shakllarining kombinatsiyasidan foydalanish maqsadga muvofiq. Individual mashqlar talabaning shaxsiy ritmik va psixomotor imkoniyatlarini rivojlantirishga xizmat qilsa, juftlik va guruhiy mashqlar kommunikativlik, hamkorlik va jamoaviy muvofiqlashuvni kuchaytiradi. Ijodiy topshiriqlar esa talabaning pedagogik vaziyatlarga mustaqil va nostandart yondashish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Maqolada musiqiy-ritmik harakatlarning samaradorligini baholashda jarayon va natijani birgalikda hisobga olish tamoyiliga asoslaniladi. Bunda ritmni aniq bajarish, harakatlarni muvofiqlashtirish, guruh bilan hamkorlik qilish, ijodiy topshiriqlarni mustaqil bajarish va o‘z faoliyatini refleksiv baholash asosiy metodik ko‘rsatkichlar sifatida qaraladi.

Shunday qilib, maqolada taklif etilayotgan metodik yondashuv musiqiy-ritmik harakatlarni tor doiradagi musiqiy mashg‘ulotlardan bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy rivojlanishiga xizmat qiluvchi integrativ pedagogik texnologiyaga aylantirishga qaratilgan. Mazkur yondashuvning konseptual asosini **“musiqa – ritm – harakat – hamkorlik – ijodkorlik – refleksiya – kasbiy kompetensiya”** ketma-ketligi tashkil etadi. Ushbu mantiqiy bog‘liqlik musiqiy-ritmik faoliyatning bo‘lajak o‘qituvchilarni kasbiy tayyorlash jarayonidagi pedagogik qiymatini belgilaydi.

Bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda musiqiy-ritmik harakatlardan foydalanish metodikasi talabalarning musiqiy eshitish, ritmni his qilish, harakatlarni muvofiqlashtirish, ijodiy fikrlash, jamoada ishlash va pedagogik refleksiya ko‘nikmalarini yagona faoliyat tizimida shakllantirishga yo‘naltiriladi. Mazkur

metodikaning asosiy xususiyati musiqiy-ritmik mashqlarni alohida musiqiy faoliyat sifatida emas, balki bo‘lajak o‘qituvchining kasbiy tayyorgarligi bilan bog‘langan pedagogik topshiriqlar tizimi sifatida tashkil etishdan iborat.

Metodikani ishlab chiqishda “oddiydan murakkabga”, “individual faoliyatdan hamkorlikdagi faoliyatga” va “takrorlashdan ijodiy faoliyatga” tamoyillari asos qilib olinadi. Bunday ketma-ketlik talabaning dastlabki ritmik va harakat ko‘nikmalarini shakllantirishdan boshlab, ularni mustaqil pedagogik faoliyatda qo‘llash darajasigacha rivojlantirish imkonini beradi.

Musiqiy-ritmik harakatlar orqali bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan metodik yondashuvni tahlil qilish natijasida musiqiy faoliyatning kasbiy-pedagogik tayyorgarlik bilan integratsiyasi bir qator muhim pedagogik imkoniyatlarni yuzaga keltirishi aniqlandi. Mazkur metodikada musiqiy-ritmik harakatlar mustaqil musiqiy mashg‘ulot sifatida emas, balki bo‘lajak o‘qituvchining kasbiy sifatlarini rivojlantirishga yo‘naltirilgan faol pedagogik jarayon sifatida tashkil etiladi.

Metodikaning muhim natijalaridan biri musiqiy-ritmik faoliyatning bir vaqtning o‘zida bir nechta kompetensiyalarni rivojlantirish imkoniyatiga ega ekanligidir. An’anaviy mashqlarda ritmik qobiliyat, harakat koordinatsiyasi yoki musiqiy eshitish alohida rivojlantirilishi mumkin. Taklif etilayotgan yondashuvda esa ushbu ko‘nikmalar kommunikativ, ijodiy, tashkilotchilik va refleksiv faoliyat bilan birgalikda shakllantiriladi. Shu sababli musiqiy-ritmik harakatlar kasbiy kompetensiyaning alohida komponentlarini emas, balki ularning o‘zaro integratsiyasini ta’minlovchi pedagogik mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi.

Metodikaning motivatsion-tayyorlov bosqichida musiqiy faoliyatga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantirishga e’tibor qaratilishi keyingi amaliy faoliyat uchun zarur psixologik va pedagogik shart-sharoitlarni yaratadi. Talabaning musiqani tinglashi, ritmni aniqlashi va uni oddiy harakatlar orqali ifodalashi faol ishtirokning dastlabki shaklini yuzaga keltiradi. Bu jarayon ta’lim oluvchini passiv tinglovchidan faol ishtirokchiga aylantiradi.

Ritmik-amaliy bosqichda esa musiqiy eshitish va harakat faoliyatining o‘zaro muvofiqlashuvi kuchayadi. Ritmni qarsak, qadam, qo‘l yoki tana harakatlari orqali ifodalash, tempning o‘zgarishiga moslashish hamda guruh bilan sinxron faoliyat olib borish talabaning diqqat, xotira, koordinatsiya va tezkor moslashuvchanlik kabi sifatlarini faollashtiradi. Mazkur sifatlar kelgusida o‘qituvchining auditoriya bilan ishlash, ta’lim jarayonini boshqarish va turli pedagogik vaziyatlarga moslashish faoliyatida muhim ahamiyatga ega.

Metodikaning ijodiy-pedagogik bosqichi bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda alohida ahamiyatga ega. Talabaga tayyor harakatlarni takrorlash bilan cheklanmasdan, mustaqil ritmik kompozitsiyalar yaratish, musiqa xarakteriga mos harakatlarni tanlash va boshqa ta’lim oluvchilar uchun musiqiy-ritmik topshiriqlar ishlab chiqish imkoniyatining berilishi uning ijodiy va pedagogik tashabbuskorligini rivojlantiradi.

Mazkur natija zamonaviy kreativ pedagogika tamoyillari bilan hamohangdir. Musiqa ta’limida ijodiy va hamkorlikka asoslangan yondashuvlarni tahlil qilgan tadqiqotlarda ham faol ishtirok, tajriba asosida o‘rganish, hamkorlik va refleksiya ijodiy rivojlanishning muhim shartlari sifatida qayd etilgan. Shu nuqtai nazardan, musiqiy-ritmik topshiriqlarning ijodiy xarakterga ega bo‘lishi ularni oddiy reproduktiv mashqlardan farqlaydi.

Metodikaning yana bir muhim jihati uning kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish imkoniyatidir. Juftlik va guruhiy ritmik mashqlar jarayonida talabalar o‘z harakatlarini boshqalarning harakatlari bilan muvofiqlashtirishga, sheriklarini kuzatishga va umumiy ritmni saqlashga majbur bo‘ladilar. Bunday faoliyat bevosita og‘zaki muloqot bilan cheklanmagan, balki noverbal kommunikatsiya, o‘zaro anglash va hamkorlikni ham o‘z ichiga oladi.

Bo‘lajak o‘qituvchining kasbiy faoliyatida kommunikativ kompetensiya muhim o‘rin tutishini hisobga olsak, musiqiy-ritmik mashqlarni guruhiy shaklda tashkil etish kasbiy tayyorgarlikning amaliy mazmunini boyitadi. Talaba guruhdagi boshqa ishtirokchilarning harakatlarini kuzatish, o‘z faoliyatini ularga moslashtirish va umumiy natija uchun mas’uliyatni his qilish orqali hamkorlik tajribasini egallaydi.

Tadqiqotning metodik konsepsiyasida refleksiv-baholash bosqichining mavjudligi ham muhim natija sifatida baholanadi. Musiqiy-ritmik faoliyat yakunida talabaning o‘z harakatlari va faoliyatini tahlil qilishi metodik jarayonni oddiy ijrodan ongli o‘rganish darajasiga olib chiqadi. Talaba bajarilgan topshiriqning muvaffaqiyatli va qiyin jihatlarini aniqlash, o‘z faoliyatini baholash hamda uni takomillashtirish yo‘llarini belgilash imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Mazkur jihat refleksiv kompetensiyaning shakllanishi bilan bevosita bog‘liq. Zamonaviy pedagogik ta’limda refleksiya o‘qituvchining kasbiy rivojlanishini ta’minlovchi muhim mexanizmlardan biri sifatida qaraladi. Shu sababli musiqiy-ritmik faoliyatdan keyingi refleksiv muhokama kelajakdagi pedagogning o‘z faoliyatini tahlil qilish va kasbiy qarorlarini takomillashtirish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Taklif etilgan metodikaning mazmuni embodied learning konsepsiyasi bilan ham uzviy bog‘lanadi. Ushbu yondashuvda o‘rganish jarayoni tana, harakat, sezgi va kognitiv faoliyatning o‘zaro ta’siri asosida qaraladi. Musiqiy-ritmik faoliyatda talaba musiqiy mazmunni faqat eshitish orqali emas, balki uni tana harakati yordamida his qilish va ifodalash orqali o‘zlashtiradi. Natijada musiqiy bilim va amaliy harakat o‘rtasida yaxlit tajriba shakllanadi.

Shuningdek, metodikaning bosqichma-bosqich tashkil etilishi bo‘lajak o‘qituvchilarning individual imkoniyatlarini hisobga olishga sharoit yaratadi. Dastlab sodda ritmik mashqlardan foydalanish talabaning o‘ziga bo‘lgan ishonchini mustahkamlasa, keyinchalik murakkabroq koordinatsion va ijodiy topshiriqlarga o‘tish uning faoliyatini bosqichma-bosqich rivojlantiradi. Bu holat musiqiy qobiliyati yoki harakat tajribasi turlicha bo‘lgan talabalar bilan ishlashda ham metodikaning moslashuvchanligini oshiradi.

Adabiyotlar tahlili bilan taqqoslaganda, taklif etilayotgan metodikaning asosiy farqli jihati musiqiy-ritmik harakatlarning maqsadini kengaytirish bilan belgilanadi. Avvalgi ko‘plab yondashuvlarda musiqa va harakatning asosiy natijasi musiqiy qobiliyat, ritmni his qilish, jismoniy faollik yoki umumiy rivojlanish bilan bog‘langan. Mazkur maqolada esa ushbu imkoniyatlar bo‘lajak o‘qituvchining kasbiy kompetensiyalari bilan integratsiyalashgan holda talqin qilinadi.

Shu asosda musiqiy-ritmik faoliyatning pedagogik ta’sir mexanizmini quyidagi ketma-ketlikda ifodalash mumkin:

musiqiy idrok → ritmik harakat → koordinatsiya → hamkorlik → ijodiy faoliyat → refleksiya → kasbiy kompetensiyaning rivojlanishi.

Ushbu ketma-ketlik musiqiy-ritmik harakatlarning kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishdagi integrativ xususiyatini aks ettiradi. Bunda har bir bosqich keyingi

pedagogik natija uchun asos yaratadi: musiqiy idrok ritmik harakatni, ritmik harakat koordinatsiyani, guruhiy koordinatsiya hamkorlikni, ijodiy faoliyat esa mustaqil pedagogik fikrlashni rag‘batlantiradi. Refleksiya esa ushbu tajribani ongli ravishda baholash va kasbiy rivojlanish bilan bog‘lash imkonini beradi.

Umuman olganda, metodik tahlil musiqiy-ritmik harakatlardan tizimli foydalanish bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish uchun istiqbolli pedagogik vosita ekanligini ko‘rsatadi. Uning samaradorligi musiqiy mashqlarni oddiy takrorlash bilan emas, balki ularni kasbiy vazifalar, ijodiy topshiriqlar, guruhiy hamkorlik va refleksiv faoliyat bilan integratsiyalash orqali oshiriladi.

Shu bilan birga, mazkur metodik yondashuvni turli pedagogik yo‘nalishlarda, turli yosh guruhlari bilan ishlash sharoitlarida va turli ta’lim fanlari bilan integratsiyada sinab ko‘rish kelgusidagi ilmiy izlanishlar uchun istiqbolli yo‘nalish hisoblanadi. Ayniqsa, metodikaning kasbiy kompetensiyalarning alohida komponentlariga ta’sirini empirik va statistik jihatdan aniqlash uning ilmiy samaradorligini yanada chuqurroq baholash imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, musiqiy-ritmik harakatlardan maqsadli, tizimli va kompetensiyaviy yondashuv asosida foydalanish bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlashning samarali yo‘nalishlaridan biridir. Taklif etilgan metodik yondashuv pedagogik ta’lim jarayonini yanada faol, ijodiy, hamkorlikka asoslangan va refleksiv shaklda tashkil etishga imkon beradi. Kelgusidagi izlanishlarda mazkur metodikaning turli pedagogik yo‘nalishlarda qo‘llash samaradorligini empirik ma’lumotlar, diagnostik mezonlar va statistik tahlil asosida baholash maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Del Barrio, L., & Arús, M. E. (2024). Music and movement pedagogy in basic education: A systematic review. *Frontiers in Education, 9*, 1403745. https://doi.org/10.3389/feduc.2024.1403745.

2. Conway, C., Marshall, H., & Hartz, B. (2014). Movement instruction to facilitate beat competency in instrumental music. *Music Educators Journal, 100*(3), 61–66. https://doi.org/10.1177/0027432113515929.

3. Juntunen, M.-L., & Westerlund, H. (2011). The legacy of music education methods in the work of Dalcroze, Orff and Kodály. In R. Colwell & P. Webster (Eds.), *MENC Handbook of Research on Music Learning* (pp. 141–166). Oxford University Press.

4. Habron, J., & Bachmann, M.-L. (2016). Dalcroze Eurhythmics and the embodied music learning experience. *International Journal of Music Education*.

5. Laban, R. (1963). *Modern Educational Dance*. Macdonald & Evans.

6. Lau, W. C. M., & Grieshaber, S. (2018). School-based integrated music education and children's creativity: The role of movement and play. *International Journal of Early Years Education*.

7. Bautista, A., & Ho, W.-C. (2022). Music and movement in early childhood teacher education: Teachers’ preparation, confidence and perceived usefulness. *International Journal of Music Education*.

8. Williams, K. E., et al. (2023). Music and movement intervention and its effects on children’s self-regulation and executive function. *Early Childhood Education Journal*.

9. Stotyka, I. G., Stotyka, A. V., Sopina, Y. V., & Vlasenko, E. A. (2026). Competence-based content of music and performance training for future music teachers. *Bulletin of Pedagogical Sciences*, 2, 162–169.

10. Shodiyeva, A. (2023). Development of musical rhythmic movements in future teachers working in the field of music based on a pedagogical approach. *International Journal of Pedagogics, 3*(09), 47–51. https://doi.org/10.37547/ijp/Volume03Issue09-09.

11. Shodiyeva, A. (2023). Development of components of musical rhythmic movements in future music teachers based on a pedagogical approach. *American Journal of Pedagogical and Educational Research, 19*, 195–198.

12. Fortuna, S., & Nijs, L. (2020). The musical body: An exploration of movement-based approaches to music learning. *Research Studies in Music Education*.

NOFILOLOGIK YO‘NALISHDAGI TALABALAR UCHUN KASBIY YO‘NALTIRILGAN CHET TILI MASHG‘ULOTLARIDA O‘QUV MIKROMATERIALLARINI DIDAKTIK TANLASH TAMOYILLARI

Nazirova Ozoda Zohid qizi,
Islom Karimov nomidagi Toshkent davlat texnika universiteti,
mustaqil izlanuvchi

Annotatsiya. *Maqolada nofilologik yo‘nalishdagi talabalar uchun kasbiy yo‘naltirilgan chet tili mashg‘ulotlarida o‘quv mikromateriallarini didaktik tanlash tamoyillari yoritiladi. O‘quv mikromateriali kasbiy mazmun, zarur til vositasi va qisqa amaliy nutqiy vazifani birlashtiruvchi kichik didaktik birlik sifatida talqin qilinadi. Kasbiy moslik, didaktik ixchamlik, nutqiy faollashtirish, til darajasiga moslik, terminologik me’yor va vaziyatga moslashuvchanlik asosiy tanlash tamoyillari sifatida tizimlashtiriladi.*

Kalit so‘zlar: *nofilologik ta’lim, kasbiy yo‘naltirilgan chet tili, o‘quv mikromateriali, didaktik tanlash, kasbiy moslik.*

Аннотация. *В статье рассматриваются принципы дидактического отбора учебных микроматериалов для профессионально ориентированных занятий иностранным языком со студентами нефилологических направлений. Учебный микроматериал понимается как малая дидактическая единица, объединяющая профессиональное содержание, необходимые языковые средства и краткую практическую речевую задачу. В качестве основных принципов систематизированы профессиональная релевантность, дидактическая компактность, речевая активизация, соответствие языковому уровню, терминологическая нормативность и ситуативная адаптивность.*

Ключевые слова: *нефилологическое образование, профессионально ориентированный иностранный язык, учебный микроматериал, дидактический отбор, профессиональная релевантность.*

Abstract. *The article examines the principles of didactic selection of instructional micro-materials for professionally oriented foreign-language classes for non-linguistic students. An instructional micro-material is understood as a small didactic unit combining professional content, necessary language resources, and a short practical communicative task. The main selection principles are systematized.*

Keywords: *non-linguistic education, professionally oriented foreign language, instructional micro-material, didactic selection, professional relevance.*

Kirish: Nofilologik yo‘nalishdagi talabalar uchun chet tili ta’limi umumiy til bilimlarini rivojlantirish bilan birga, talabalarni kelajak kasbiy faoliyatida uchraydigan muhim nutqiy vazifalarni bajarishga tayyorlashi lozim. Texnik oliy ta’limda bu mutaxassislik tushunchalarini anglash, obyekt yoki jarayonni tavsiflash, qisqa savol-javobda qatnashish va zarur holatda sodda izoh berish bilan bog‘liq [1; 2; 3; 5]. Maxsus maqsadlarga yo‘naltirilgan til ta’limida o‘quv mazmunining kasbiy ehtiyoj, sohaviy kontekst va amaliy muloqot vazifalariga mosligi muhim deb qaraladi [1; 2; 3; 5; 6].

Amaliyotda ikki qarama-qarshi holat uchraydi: haddan tashqari umumiy matnlar kasbiy faoliyatga yetarlicha yaqinlashtirmaydi, murakkab mutaxassislik matnlari esa til tayyorgarligi cheklangan talabani tarjima yoki umumiy tushunish bosqichida ushlab qolishi mumkin. Shu sabab kasbiy mazmunni faqat yirik matnlar orqali emas, balki aniq nutqiy vazifaga yo‘naltirilgan boshqariladigan birliklar orqali ham tashkil etish maqsadga muvofiq. Maqolaning maqsadi — ularni didaktik tanlash tamoyillari va darsda qo‘llash ketma-ketligini tizimlashtirish.

Materiallar va metodlar

Tahlil uchun maxsus maqsadlarga yo‘naltirilgan chet tili ta’limi, kommunikativ yondashuv va o‘quv materiallarini ishlab chiqishga oid metodik qoidalar [1–6], shuningdek qisqa matn, sxema, ko‘rsatma, jadval, nutqiy qolip, mini-dialog va vaziyat parchasi kabi material turlari asos qilib olindi. Ehtiyojga yo‘naltirilganlik, kommunikativlik va kontekstga moslik haqidagi qoidalar qiyoslanib, mikromaterialni tanlash mezonlari hamda undan foydalanish bosqichlari didaktik jihatdan tizimlashtirildi.

Natijalar

O‘quv mikromateriali kasbiy yo‘naltirilgan chet tili mashg‘ulotida qisqa vaqt ichida ishlatiladigan, muayyan kasbiy mazmun, zarur til vositasi va kichik amaliy nutqiy vazifani birlashtiruvchi didaktik birlik sifatida belgilandi. U katta mavzuning oddiy qisqartmasi emas; uning vazifasi kasbiy axborotni talaba uchun tushunarli va boshqariladigan birliklarga ajratish hamda uni faol nutqiy ishlatishga tayyorlashdir. Til materialini kommunikativ vazifa va kontekst bilan bog‘lashga doir metodik qarashlar [1; 2; 4] ushbu talqinni qo‘llab-quvvatlaydi.

1-jadval. Kasbiy yo‘naltirilgan chet tili mashg‘ulotlarida o‘quv mikromateriallari turlari Mikromaterial tanlashda uning faqat qisqa yoki qiziqarli

Qisqa kasbiy matn	Texnik obyekt yoki jarayon haqida 3–5 gap	Mazmunni tushunish va qisqa bayon qilish
Sxema yoki rasm	Qurilma yoki jarayonning sodda tasviri	Qismlarni nomlash va vazifasini tushuntirish
Ko‘rsatma parchasi	Xavfsizlik yoki ish tartibiga oid qisqa qoida	Buyruq, tavsiya yoki ogohlantirish berish
Jadval	Ikki obyekt yoki jarayonni qisqa taqqoslash	Farq va o‘xshashlikni ifodalash
Nutqiy qolip	Kasbiy mazmundagi tayyor ibora yoki gap modeli	Gap tuzish, izoh yoki savol tayyorlash
Mini-dialog	Ikki ishtirokchi o‘rtasidagi qisqa suhbat	Savol-javobni davom ettirish
Vaziyat parchasi	Kasbiy holatning qisqa tavsifi	Qisqa amaliy javobni tashkil etish

bo‘lishi yetarli emas. U dars maqsadi, kasbiy yo‘nalish, talabalar tayyorgarligi va nutqiy

vazifa bilan birgalikda baholanadi. ESP adabiyotida o‘quvchi ehtiyoji, sohaviy mazmun va amaliy muloqot vazifalari muhim mezon sifatida ko‘rsatiladi [1; 2; 3; 5; 6]; material ishlab chiqishda esa maqsad, kontekst va ehtiyojga moslashtirish ta’kidlanadi [4; 6]. Shu asosda oltita asosiy tamoyil tizimlashtirildi.

2-jadval. O‘quv mikromateriallarini didaktik tanlash tamoyillari

Tamoyil	Mazmuni	Metodik ahamiyati
Kasbiy moslik	Material mutaxassislik yoki kelajak faoliyati bilan bog‘liq	Darsni kasbiy ehtiyojga yaqinlashtiradi
Didaktik ixchamlik	Material qisqa, aniq va bir bosqichda ishlatishga qulay	E’tiborni asosiy vazifaga qaratadi
Nutqiy faollashtirish	Material javob, savol, izoh yoki taqqoslashga olib chiqadi	Faol nutqiy javobni rag‘batlantiradi
Til darajasiga moslik	Leksik va grammatik birliklar tayyorgarlikka mos	Qiyinchilik darajasini boshqaradi
Terminologik me’yor	Kasbiy birliklar yetarli, ammo ortiqcha yuklanmagan	Mazmun va tushunarlilik muvozanatini yaratadi
Vaziyatga moslashuvchanlik	Material asosida kichik o‘quv vazifasi tuzish mumkin	Materialni amaliy faoliyatga aylantiradi

Tamoyillar o‘zaro bog‘liq: kasbiy jihatdan mos, ammo til darajasidan yuqori material samarasiz bo‘lishi mumkin; sodda, ammo kasbiy mazmundan uzoq material esa real ehtiyojni yetarli qoplamaydi. Shuning uchun mazmun, til, hajm va darsdagi vazifa birgalikda hisobga olinadi. Mikromaterial bilan ishlash tanlash–tushunish–ajratish–moslashtirish–qo‘llash ketma-ketligida tashkil etiladi.

3-jadval. O‘quv mikromateriallari bilan ishlashning didaktik ketma-ketligi

Bosqich	O‘qituvchi faoliyati	Talaba faoliyati
Tanlash	Maqsadga mos qisqa materialni belgilaydi	Material bilan tanishadi
Tushunish	Mazmunni yo‘naltiruvchi savollar bilan aniqlashtiradi	Asosiy fikrni ajratadi
Ajratish	Zarur so‘z va mazmuniy birliklarga e’tibor qaratadi	Kerakli birliklarni belgilaydi
Moslashtirish	Materialni kichik nutqiy vazifaga bog‘laydi	Savol, izoh yoki qisqa javob tayyorlaydi
Qo‘llash	Natijani individual, juftlik yoki guruhda ishlatadi	Qisqa og‘zaki yoki yozma javob beradi

Masalan, “laboratoriya xavfsizligi” mavzusida qisqa ko‘rsatma parchasi tanlanadi. Talaba avval mazmunni tushunadi, keyin zarur so‘z va iboralarni ajratadi va ular asosida 2–3 gapli ogohlantirish yoki tavsiya tayyorlaydi. Shunda material faqat o‘qish yoki tarjima qilish uchun emas, kasbiy mazmunni sodda nutqiy javobga aylantirish uchun xizmat qiladi.

Muhokama

Taklif etilgan mikromaterial yondashuvida kasbiylashtirish mutaxassislik matnlari yoki terminlar sonini ko‘paytirish bilan cheklanmaydi; kasbiy axborot talaba tayyorgarligiga mos, qisqa va amaliy shaklga keltiriladi. Zamonaviy ESP tadqiqotlari kasbiy kommunikativ ehtiyojlarni aniqlash [5] hamda o‘quv materiallarini aniq kurs va

o‘quv ehtiyojlariga moslashtirish [6] muhimligini ko‘rsatadi. Mikromaterial mavzuga yo‘naltirish, mazmun va til birliklarini ajratish hamda qisqa og‘zaki yoki yozma javobga tayanch bo‘lishi mumkin. Uni tayyorgarlik darajasiga ko‘ra turlicha qo‘llash differensial yondashuv imkonini beradi.

Xulosa

Nofilologik yo‘nalishdagi talabalar uchun kasbiy yo‘naltirilgan chet tili mashg‘ulotlarida o‘quv materialini didaktik asosda tanlash zarur. O‘quv mikromateriallari kasbiy mazmun, til vositasi va qisqa nutqiy vazifani birlashtiruvchi boshqariladigan birlikdir. Kasbiy moslik, didaktik ixchamlik, nutqiy faollashtirish, til darajasiga moslik, terminologik me’yor va vaziyatga moslashuvchanlik uning asosiy tanlash tamoyillari; tanlash–tushunish–ajratish–moslashtirish–qo‘llash esa darsda foydalanishning amaliy ketma-ketligidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hutchinson T., Waters A. English for Specific Purposes: A Learning-Centred Approach. Cambridge University Press, 1987.

2. Dudley-Evans T., St John M.J. Developments in English for Specific Purposes. Cambridge University Press, 1998.

3. Basturkmen H. Developing Courses in English for Specific Purposes. Palgrave Macmillan, 2010.

4. Tomlinson B. Materials Development in Language Teaching. Cambridge University Press, 2011.

5. Chan C.S.C. Helping university students discover their workplace communication needs. English for Specific Purposes. 2021;64:55–71. doi:10.1016/j.esp.2021.07.002.

6. Greenwood J. A systematic approach to designing English for very specific academic purposes materials tailored to a specific course in the main subject of a higher degree. Journal of Learning Development in Higher Education. 2022;(23). doi:10.47408/jldhe.vi23.820.

OLIY TA’LIM TALABALARINING MUSTAQIL TA’LIM FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISH: PEDAGOGIK SHARTLAR VA SAMARALI YONDASHUVLAR

Sabirova Gulmira Sodiq qizi,
Navoiy davlat universiteti
“Psixologiya” kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya. *Mazkur maqolada oliy ta’lim talabalarining mustaqil ta’lim faoliyatini rivojlantirishning pedagogik shartlari va uni samarali tashkil etish yondashuvlari tahlil qilinadi. Zamonaviy oliy ta’limda talabaning tayyor bilimlarni o‘zlashtirishi bilan bir qatorda, axborotni mustaqil izlash, saralash, tahlil qilish, muammoga yechim topish va o‘z faoliyati natijasini baholash ko‘nikmalarini shakllantirish muhimdir. Tadqiqotda pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish, qiyosiy tahlil, tizimlashtirish, umumlashtirish va pedagogik modellashtirish metodlaridan foydalanildi. Tahlil natijasida mustaqil ta’limni rivojlantirishning maqsadli-motivatsion, mazmuniy, tashkiliy-metodik hamda refleksiv-baholash shartlari belgilandi.*

Kalit so‘zlar: *oliy ta’lim, mustaqil ta’lim, talaba faolligi, mustaqil fikrlash, pedagogik shartlar, ta’lim faoliyati, refleksiya, o‘z-o‘zini rivojlantirish.*

Аннотация. *В статье анализируются педагогические условия и эффективные подходы к развитию самостоятельной учебной деятельности студентов высших образовательных учреждений. В современных условиях важно формировать у студентов не только способность усваивать готовые знания, но и умения самостоятельно искать, отбирать, анализировать и обобщать информацию, решать проблемные задачи и оценивать результаты собственной деятельности. В исследовании использованы методы анализа педагогической литературы, сравнительного анализа, систематизации, обобщения и педагогического моделирования. Выделены целевые, содержательные, организационно-методические и рефлексивно-оценочные условия развития самостоятельной учебной деятельности.*

Ключевые слова: *высшее образование, самостоятельное обучение, активность студента, самостоятельное мышление, педагогические условия, учебная деятельность, рефлексия, саморазвитие.*

Abstract*. This article analyzes the pedagogical conditions and effective approaches to developing students' independent learning activities in higher education. Modern higher education requires not only the acquisition of ready-made knowledge, but also the ability to independently search for, select, analyze and generalize information, solve problems and evaluate learning outcomes. The study uses literature analysis, comparative analysis, systematization, generalization and pedagogical modeling. The research identifies target-motivational, content-based, organizational-methodological and reflective-evaluative conditions for developing independent learning activities.*

Keywords: *higher education, independent learning, student activity, independent thinking, pedagogical conditions, learning activity, reflection, self-development.*

Kirish. O‘zbekistonda oliy ta’limni kredit-modul tamoyillari asosida tashkil etish ham talabaning mustaqil ta’limiga bo‘lgan talabni kuchaytirmoqda. Mustaqil ta’lim o‘quv jarayonining ajralmas qismi sifatida qaralishi, uning mazmuni va hajmi talabaning o‘z ustida ishlashini ta’minlashi zarur. Biroq mustaqil ta’limning o‘quv rejada mavjudligi uning samarali tashkil etilganini anglatmaydi. Amaliyotda u ba’zan referat, konspekt yoki mavzu bo‘yicha ma’lumot yig‘ish kabi reproduktiv topshiriqlar bilan chegaralanib qoladi.

N.N. Azizxo‘jayeva pedagogik faoliyat va pedagogik mahoratni yoritishda ta’lim jarayonini maqsadli va puxta tashkil etish masalasiga alohida e’tibor beradi [1]. O‘.Q. Tolipov va M. Usmonboyeva pedagogik texnologiyani loyihalashda maqsad, mazmun, metod va kutilayotgan natijaning o‘zaro uyg‘unligini muhim shart sifatida ko‘rsatadi [2]. R.A. Mavlonova va hammualliflar ta’limning shakl, metod va tamoyillarini o‘zaro bog‘liq holda tashkil etish zarurligini asoslaydi [3]. Ushbu qarashlar mustaqil ta’limni ham tasodifiy topshiriqlar yig‘indisi emas, balki aniq maqsad va natijaga ega pedagogik jarayon sifatida ko‘rish imkonini beradi.

Tadqiqotning maqsadi – oliy ta’lim talabalarining mustaqil ta’lim faoliyatini rivojlantirishning pedagogik shartlarini aniqlash hamda uni samarali tashkil etishga xizmat qiluvchi yondashuvlarni asoslash.

Metodologiya. Tadqiqot nazariy-pedagogik yo‘nalishda olib borildi. Uning metodologik asosini shaxsga yo‘naltirilgan, faoliyatga asoslangan, kompetensiyaviy va tizimli yondashuvlar tashkil etdi. Pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish orqali mustaqil ta’lim va talaba faolligining mazmuni aniqlashtirildi; qiyosiy tahlil yordamida turli yondashuvlarning umumiy jihatlari belgilandi; tizimlashtirish va umumlashtirish asosida mustaqil ta’limni rivojlantirish shartlari bir tizimga keltirildi; pedagogik modellashtirish orqali amaliy qo‘llash mumkin bo‘lgan model ishlab chiqildi.

Tadqiqotning asosiy mezoni sifatida mustaqil ta’lim natijasini faqat topshiriqning bajarilishi bilan emas, balki talabaning maqsad qo‘yishi, faoliyatini rejalashtirishi, axborotni tanlashi, uni tahlil qilishi, mustaqil xulosa chiqarishi va o‘z ishini baholay olishi bilan belgilash taklif etildi.

Natijalar va muhokama. Tahlil natijasida talabalarning mustaqil ta’lim faoliyatini rivojlantirish uchun to‘rtta o‘zaro bog‘liq pedagogik shart muhim ekani aniqlandi. *Birinchi shart* – maqsadli-motivatsion shart. Talaba topshiriqni nima uchun bajarayotganini va uning kasbiy faoliyatiga qanday aloqasi borligini tushunishi lozim.

Ikkinchi shart – mazmuniy shart. Mustaqil ta’lim mazmuni talabaning tayyorgarlik darajasi va mutaxassisligi bilan bog‘langan, izlanishga undaydigan bo‘lishi kerak. Topshiriqlarni reproduktiv, qisman-izlanish va ijodiy-tadqiqiy darajalarga ajratish maqsadga muvofiq.

Uchinchi shart – tashkiliy-metodik shart. Mustaqil topshiriq aniq maqsad, bajarish tartibi, tavsiya etiladigan manbalar, kutilayotgan natija va baholash mezonlarini o‘z ichiga olishi zarur. O‘.Q. Tolipov va M. Usmonboyeva ta’lim texnologiyasini loyihalashda kutilayotgan natijani oldindan belgilashning muhimligini ta’kidlaydi [2].

To‘rtinchi shart – refleksiv-baholash shartidir. Talaba ishni topshirish bilan jarayonni yakunlamasligi, o‘z faoliyatini tahlil qilishi kerak. “Nimani o‘rgandim?”, “Qayerda qiynaldim?”, “Qaysi manba foydaliroq bo‘ldi?”, “Keyingi ishda nimani yaxshilayman?” kabi savollar o‘z-o‘zini baholash va refleksiyani shakllantiradi. Bu yondashuv R.A. Mavlonova va hammualliflarning ta’lim jarayonida faoliyatni ongli tashkil etish haqidagi pedagogik qarashlari bilan hamohangdir [3].

Mustaqil ta’limni samarali tashkil etish uchun mazkur shartlar asosida quyidagi ketma-ketlikni taklif etish mumkin: *maqsadni anglash → rejalashtirish → mustaqil izlanish → natijani yaratish → o‘z-o‘zini baholash → refleksiya*. Birinchi bosqichda talaba kutilayotgan natijani tushunadi. Ikkinchi bosqichda vaqt va ish tartibini belgilaydi. Uchinchi bosqichda manbalarni izlaydi va tahlil qiladi. To‘rtinchi bosqichda o‘z mahsulotini yaratadi. Beshinchi bosqichda natijani mezonlar asosida tekshiradi. Yakuniy bosqichda esa o‘z faoliyatini tahlil qilib, keyingi ish uchun xulosa chiqaradi.

M. Ochilov va N. Ochilovaning oliy maktab pedagogikasiga oid qarashlarida ta’lim jarayonini talabaning bilish faoliyati bilan bog‘lash muhimligi ko‘rsatiladi [4]. Shu jihatdan mustaqil ta’limning samaradorligi topshiriqlar soni bilan emas, ularning talabaning fikrlash faoliyatiga ta’siri bilan baholanishi lozim. Talabaga ko‘p topshiriq berish emas, balki uni izlanishga, taqqoslashga, asoslashga va xulosa chiqarishga majbur qiladigan topshiriqlar tizimini yaratish muhim.

Mustaqil ta’limda o‘qituvchining roli ham alohida ahamiyatga ega. O‘qituvchi barcha savollarga tayyor javob beruvchi emas, balki talabaning mustaqil faoliyatini tashkil etuvchi va yo‘naltiruvchi subyekt sifatida namoyon bo‘ladi. Dastlab u faoliyat yo‘nalishini ko‘rsatadi, keyinchalik maslahat beradi va nihoyat talabaning o‘z faoliyatini mustaqil boshqarishiga sharoit yaratadi. N.A. Muslimov va hammualliflarning kompetensiyaviy yondashuvga oid qarashlari ham ta’lim oluvchining faoliyat jarayonidagi amaliy tayyorgarligini kuchaytirish zarurligini ko‘rsatadi [5].

Amaliy jihatdan mustaqil topshiriqlarni muammoli savollar, keyslar, kichik loyihalar, manbalar sharhi, taqqoslash jadvallari va mini-tadqiqotlar shaklida tashkil etish mumkin. Bunday vazifalar talabaning tayyor ma’lumotni takrorlashidan ko‘ra, uni tahlil qilish, qayta ishlash va mustaqil xulosa chiqarishiga imkon beradi.

Xulosa. Oliy ta’limda mustaqil ta’limni rivojlantirish talabaning kasbiy va shaxsiy salohiyatini oshirishga xizmat qiluvchi muhim pedagogik vazifadir. Uning samaradorligi

maqsadli-motivatsion, mazmuniy, tashkiliy-metodik va refleksiv-baholash shartlarining uyg'unligiga bog'liq.

"Maqsadni anglash – rejalashtirish – mustaqil izlanish – natijani yaratish – o'z-o'zini baholash – refleksiya" modeli talabaning mustaqil faoliyatini bosqichma-bosqich shakllantirish imkonini beradi. Shu bois mustaqil ta'limni oddiy topshiriq sifatida emas, balki talabaning o'z faoliyatini boshqarishi va o'zini rivojlantirishiga yo'naltirilgan pedagogik tizim sifatida tashkil etish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Azizxo'jayeva N.Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat–Toshkent: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2006.–160b.[1].

2. Tolipov O'.Q., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. – Toshkent: Fan, 2006. – 262 b. [2].

3. Mavlonova R.A., Rahmonqulova N.H., Matnazarova K.O. va boshq. Umumiy pedagogika. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018. – 528 b. [3].

4. Ochilov M., Ochilova N. Oliy maktab pedagogikasi.–Toshkent: Aloqachi, 2008[4].

5. Muslimov N.A., Sharipov Sh.S., Qo'ysinov O.A. Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari. – Toshkent: Sano-standart, 2015. [5].

YOSHLAR HUQUQIY MADANIYATINI YUKSALTIRISHDA TA'LIM MUASSASALARINING O'RNI.

Shadiyev Bexzod Mirsalimovich,
Navoiy viloyati pedagogik mahorat markazi katta o'qituvchisi

Abstract*: This article analyzes the role of educational institutions in enhancing the legal culture of youth, as well as the factors shaping it and the directions for its development. The study examines the role of legal consciousness, legal behavior, and civic responsibility in society through the lens of educational institutions. The author puts forward practical proposals aimed at increasing legal literacy among young people.*

Keywords*: legal consciousness, legal culture, legal education, youth, social philosophy, civic responsibility.*

Аннотация*: В статье анализируется роль образовательных учреждений в повышении правовой культуры молодежи, а также факторы, формирующие ее, и направления развития. Исследование рассматривает роль правосознания, правового поведения и гражданской ответственности в обществе через призму деятельности образовательных учреждений. Автор выдвигает практические предложения, направленные на повышение правовой грамотности молодежи.*

Ключевые слова*: правосознание, правовая культура, правовое воспитание, молодёжь, социальная философия, гражданская ответственность.*

Annotatsiya*:Mazkur maqolada yoshlar huquqiy madaniyatini yuksaltrishda ta'lim muassasalarini o'rni, uni shakllantirish omillari va rivojlantirish yo'nalishlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda huquqiy ong, huquqiy xulq va fuqarolik mas'uliyatining jamiyatdagi o'rni ta'lim muassasalari misolida ko'rib chiqiladi. Muallif yoshlar orasida huquqiy savodxonlikni oshirishga qaratilgan amaliy takliflarni ilgari suradi.*

Kalit so'zlar*: huquqiy ong, huquqiy madaniyat, huquqiy ta'lim, yoshlar, ijtimoiy falsafa, fuqarolik mas'uliyati.*

Kirish. Bugungi kunda "Jamiyatda qonunlarga hurmat ruhini qaror toptirish – demokratik huquqiy davlat qurishning garovidir!" degan hayotiy g'oyani mustahkamlash,

yoshlar uchun ochiq va sifatli ta’limni ta’minlash, ta’limning barcha bosqichlarida yoshlarning mukammal ta’lim olishi uchun shart-sharoit yaratish, huquqiy ta’limga xorij amaliyotini joriy etish, huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati barpo etishda huquqiy ong va huquqiy madaniyatning o‘rnini va huquqshunos kadrlar tayyorlash tizimini yaxshilash, Konstitutsiya va qonunlar, yangi qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatlarining mazmun-mohiyatini fuqarolarga yetkazish tizimini va xalq bilan muloqotning mexanizmlarini takomillashtirish, mamlakatimizda adolat va qonun ustuvorligi tamoyillarini taraqqiyotning zarur shartiga aylantirish, fuqarolar o‘rtasida qonunga hurmat va itoat qilish hissini shakllantirish bilan bog‘liq muammolarning ilmiy yechimini topish muhimdir. Shu sababdan ham huquqiy ta’lim tizimini takomillashtirish mamlakatimizda demokratik huquqiy davlat qurishda hamda fuqarolarning huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini oshirishda dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Huquqiy ta’lim deganda shaxslarning huquqiy ongi va madaniyatini oshirish, huquqiy bilim va ko‘nikmalarini mustahkamlash, qonunga itoatkor xulq-atvor odatlarini shakllantirishga qaratilgan ta’lim shakli tushuniladi. Huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish huquqqa nisbatan ijobiy munosabat, qonun talablarini bajarish zarurligini anglash, amaldagi qonunlarni bilish, huquqni hurmat qilish va huquqiy normalariga rioya etishda namoyon bo‘ladi. O‘zbekiston Respublikasida demokratik huquqiy davlat qurish va fuqarolik jamiyatini shakllantirish, mamlakatimizda Qonunlar ustuvorligini ta’minlash uchun avvalo jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish darkor.

Bugungi globallashuv va axborotlashuv davrida jamiyat taraqqiyotining muhim omillaridan biri — fuqarolarning, ayniqsa, yoshlarning huquqiy ong va madaniyat darajasi hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasida yoshlar siyosati davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda. Shu bilan birga, yoshlarning huquqiy madaniyatini shakllantirish va rivojlantirish, ularni huquqiy bilimlar bilan qurollantirish masalasi dolzarb bo‘lib qolmoqda. Jahonda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirib borish qonun ustuvorligini ta’minlash va qonuniylikni mustahkamlashning eng muhim shartlaridan biri hisoblanadi. Shuning uchun ham so‘nggi yillarda milliy huquq tizimini tubdan isloh qilish, jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni shakllantirish, aholining huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini yuksaltirish, jamiyatda fuqarolarning huquqiy savodxonligi darajasini oshirishga to‘sqinlik qiluvchi muammo va kamchiliklarni bartaraf etishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Bunda aholining huquqiy bilimlarini oshirishga doir muhim vazifalar va ularni amalga oshirishning aniq ta’sirchan mexanizmlarini ishlab chiqish, huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirishda shaxsiy manfaatlar hamda jamiyat manfaatlari o‘rtasidagi muvozanatni saqlash g‘oyalarini aholi ongiga singdirish, ayniqsa hozirgi globallashuv, ilmiy-texnik taraqqiyot davrida aholining huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini yuksaltirishning innovatsion usullaridan, targ‘ibotning ilg‘or va ta’sirchan vositalaridan, xorijiy davlatlarning bu boradagi ijobiy tajribalaridan foydalanish dolzarb vazifa sifatida qaralmoqda.

O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlarning maqsadi fuqarolik jamiyatini shakllantirish ekanligi bir necha bor rasman ta’kidlangan[1.]. Ko‘rinib turibdiki, G‘arb dunyosida o‘rnatilgan davlat va fuqarolik jamiyatini ijtimoiy tashkil etish tamoyillari tegishli turdagi huquqiy madaniyat tomonidan qo‘llab-quvvatlanadi. Uning asosini fuqarolar ongida mustahkamlangan shaxsiy erkinlik va inson huquqlari qadriyatlari tashkil etadi.

Xususan, huquqiy madaniyatni yuksaltirishda, eng avvalo, huquqiy ta'lim va tarbiya borasidagi ishlar tizimli va uzviy olib borish, uzoq yillar davomida bu masala huquqni muhofaza qiluvchi organlar va ayrim davlat organlarining ishi sifatida qarab kelingan, bunda oila, mahalla va fuqarolik jamiyati boshqa institutlarining ishtiroki yetarlicha ta'minlash maqsadida qolaversa yoshlarning huquqiy tarbiyasiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi omillarga nisbatan huquqiy immunitetni shakllantirish, har bir shaxsda qonunlarga va odob-axloq qoidalariga hurmat, milliy qadriyatlarga sadoqat, huquqbuzarliklarga nisbatan murosasizlik hissini uyg'otish ishiga kompleks tarzda yondashish maqsadida O'zbekiston respublikasi Prezidentining 2019-yil 9-yanvardagi PF-5618-sonli "Jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish tizimini tubdan takomillashtirish to'g'risida"gi farmoni aynan yangicha talab va ma'suliyatni oshiruvchi asos bo'lib xizmat qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son "2022-2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida", 2020-yil 30-iyundagi PF-6017-son "O'zbekiston Respublikasida yoshlarga oid davlat siyosatini tubdan isloh qilish va yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida" Farmonlar, 2020-yil 30-iyundagi PQ-4768-son "O'zbekiston Respublikasi Yoshlar ishlari agentligi faoliyatini tashkil etish to'g'risida" Qarori, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 18-yanvardagi 23-son "O'zbekistonda yoshlarga oid davlat siyosatini 2025 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" Qarorlar hamda faoliyatga oid boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan keng ko'lamli strategik chora-tadbirlarni amalga oshirishda mazkur tadqiqot muayyan darajada xizmat qiladi.

O'zbekistonda mustaqillik yillarida boshqa sohalar qatori yoshlar huququy madaniy atini rivojlantirish jarayonlariga ham alohida e'tibor qaratib kelindi. Ayniqsa, so'ngi yillarda mamlakatimizda yoshlarning har tomonlama barkamol bo'lib ulg'ayishlari uchun barcha shart-sharoitlar yaratilmoqda. "Biz yoshlarga doir davlat siyosatini hech og'ishmasdan, qat'iyat bilan davom ettiramiz. Nafaqat davom ettiramiz, balki bu siyosatni eng ustuvor vazifamiz sifatida bugun zamon talab qilayotgan yuksak darajaga ko'taramiz. Yoshlarimizning mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma'naviy salohiyatga ega bo'lib, dunyo miqyosida o'z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo'sh kelmaydigan insonlar bo'lib kamol topishi, baxtli bo'lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etamiz" [2,14]. Bugungi kunda O'zbekistonda yoshlar huquqiy madaniyatini rivojlantirish jarayonlarini ilmiy jihatdan tadqiq etish va uni yanada takomillashtirish va rivojlantirishning zamonaviy mexanizmlarini ishlab chiqish jamiyatimiz, qolaversa, davlatimiz oldida turgan eng dolzarb vazifalardan biridir.

Mamlakatimizda yoshlar masalasi har doim davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan. Yoshlarga oid davlat siyosati – bu davlatning demokratik taraqqiyot yo'lida rivojlanishida yoshlarni muhim strategik kuch sifatida tan olishi, zamonaviy dunyoda yoshlarning ehtiyojlari, ularning mavjud demokratik muhitga to'g'ri moslashuviga yo'naltirilgan qonunchilik va ijro etish xususiyatining yig'indisi hamda o'zining yoshlarga nisbatan boshqaruv va ijtimoiy funksiyalarini demokratik siyosiy tizim, xalqaro yoxud milliy huquq normalari talabi darajasida to'liq bajarishidir. Yosh avlod vakillarining manfaatini, boshqa ko'pchilikqatlamlar vakillarining manfaatiga qarshi qo'ymasdan, umummilliy manfaat bilan uyg'unlashtirish – yoshlar siyosatining asosiy vazifasidir.

Huquqiy madaniyat — bu shaxsning huquqiy bilim va tushunchalari, huquqiy qadriyatlari, qonunlarga hurmat bilan qarashi hamda amaliy faoliyatida qonunlarga rioya qilishi bilan namoyon bo‘ladigan ko‘nikmalar yig‘indisidir. Huquqiy madaniyat quyidagi tarkibiy qismlarni o‘z ichiga oladi:

- Huquqiy bilim;
- Huquqiy ong;
- Huquqiy xulq;
- Qonunlarga nisbatan hurmat va mas'uliyat hissi.

So‘nggi yillarda olib borilgan ijtimoiy so‘rovlar va tahlillar shuni ko‘rsatmoqdaki, yoshlarning aksariyatida qonunlar, fuqarolik mas'uliyati, shaxsiy huquq va majburiyatlar borasida ma’lum bir bilim yetishmovchiligi mavjud. Bunga quyidagi omillar sabab bo‘lmoqda:

- Ta’lim tizimida huquqiy tarbiyaning yetarlicha samarali yo‘lga qo‘yilmaganligi;
- OAV va ijtimoiy tarmoqlarda huquqiy targ‘ibotning sustligi;
- Oilada huquqiy tarbiya masalasiga e’tiborning pastligi;
- Yoshlarning ayrimlari qonunga zid harakatlarni “oddiy hol” deb qabul qilayotganlari.

Yoshlar jamiyatning eng faol va istiqbolli qatlamidir. Ularning huquqiy madaniyati darajasi jamiyatda qonun ustuvorligi, adolat va fuqarolik mas’uliyatining shakllanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Huquqiy madaniyat — bu huquqiy bilim, ong, xulq va faoliyatning bir butun tizimidir. Prezident Shavkat Mirziyoyev ta’kidlaganidek:

“Yoshlarimizni huquqiy bilimli, vatanparvar va mas’uliyatli etib tarbiyalash — bu bizning eng muhim vazifamizdir” [3.]

Shaxsning huquqiy madaniyati uning huquqiy va siyosiy ijtimoiylashuvi natijasidir, uning butun ijtimoiy tajribasining, ayniqsa, jamiyatda huquq-tartibotni ta'minlashi kerak bo‘lgan organlar, davlat apparati xodimlari, barcha mansabdor shaxslar faoliyatini hamda ularning fuqarolar ehtiyojlariga e'tibor bilan qarash darajasini baholashdan kelib chiqadigan tajribasining mahsulidir.

Ana shu ijtimoiylashish jarayonining asosiy qismi inson hayotining dastlabki 2-3 o‘n yilligiga, uning yoshlik davriga to‘g‘ri keladi. Yoshlarni jamiyatning alohida ijtimoiy-demografik guruhiga (qatlamiga) ajratish unga xos bo‘lgan yosh yoki psixologik xususiyatlar bilan emas, balki yoshlar bajaradigan o‘ziga xos ijtimoiy rol bilan izohlanadi. Bu rol avvalgi avlodlar tajribasi, qadriyatlari, madaniyatini o‘zlashtirib olishdan va ularni yangi jihatlar va xususiyatlar bilan boyitishdan iboratdir[4,53].

Tadqiqotda quyidagi metodologik yondashuvlar qo‘llanildi:

- **Falsafiy-tahliliy metod:** huquqiy madaniyat tushunchasining mohiyati va ijtimoiy ahamiyati tahlil qilindi.
- **Sotsiologik so‘rov:** 2024-yilda Samarqand viloyatida 300 nafar yoshlar o‘rtasida huquqiy bilim darajasi bo‘yicha so‘rov o‘tkazildi.
- **Qiyosiy tahlil:** O‘zbekiston va boshqa rivojlanayotgan davlatlar tajribasi solishtirildi.
- **Normativ-huquqiy tahlil:** Konstitutsiya va amaldagi qonunlar asosida huquqiy madaniyatni shakllantirish mexanizmlari o‘rganildi.

Huquqiy madaniyatning shakllanishi ko‘p omilli jarayon bo‘lib, u jamiyatning umumiy madaniy darajasi, axloqiy qadriyatlari, huquqiy tizimining ochiqligi va ta’lim muassasalarining sifati bilan chambarchas bog‘liq. Yoshlar orasida huquqiy savodsizlikning asosiy sabablari sifatida quyidagilarni ko‘rsatish mumkin:

- Huquqiy ta’limning nazariy bo‘lishi;

- Amaliy mashg‘ulotlarning yetishmasligi;
- Huquqiy adabiyotlarga kirish imkoniyatining cheklanganligi;
- Huquqiy kontentning yetarli darajada ommalashtirilmaganligi.

Ijtimoiy falsafa nuqtai nazaridan, huquqiy madaniyat shaxsning jamiyatdagi o‘rnini anglash, o‘z huquq va majburiyatlarini tan olish, qonunlarga hurmat bilan munosabatda bo‘lish kabi jihatlarni o‘z ichiga oladi. Immanuel Kantning “inson erkinligi — qonunlar bilan cheklangan erkinlikdir” degan fikri bu borada dolzarb ahamiyat kasb etadi[5].

Yoshlar huquqiy madaniyatini shakllantirishda quyidagi omillar muhim rol o‘ynaydi:

- **Ta’lim muassasalari**: Maktab va oliy ta’lim muassasalarida huquqiy ta’lim sifatini oshirish, interaktiv metodlarni qo‘llash.
- **OAV va ijtimoiy tarmoqlar**: Huquqiy kontentni ommalashtirish, yoshlar uchun qiziqarli formatda huquqiy bilimlarni yetkazish.
- **Oilaviy tarbiya**: Huquqiy qadriyatlar oilada shakllanadi, ota-onalarning huquqiy savodxonligi ham muhim.
- **Davlat tashkilotlari**: Huquqiy targ‘ibot va profilaktika tadbirlarini muntazam o‘tkazish.

Shuningdek, zamonaviy texnologiyalar, raqamli platformalar va mobil ilovalar orqali huquqiy bilimlarni tarqatish imkoniyatlari kengaymoqda. Bu esa yoshlar orasida huquqiy savodxonlikni oshirishda yangi bosqichni boshlab beradi.

Yoshlar huquqiy madaniyatini rivojlantirish uchun quyidagi amaliy tavsiyalar ilgari suriladi:

1. Huquqiy ta’limni interaktiv va amaliy shaklda tashkil etish.
2. Ijtimoiy tarmoqlarda huquqiy kontentni ko‘paytirish.
3. Yoshlar uchun huquqiy maslahat markazlarini tashkil etish.
4. Huquqiy savodxonlikni oshirishga qaratilgan davlat dasturlarini kengaytirish.
5. Huquqiy adabiyotlar va qonun hujjatlariga ochiq kirish imkoniyatini ta’minlash.

Yoshlarni jamiyat talablariga davlatning qonun-qoidalariga, milliy urf-odatlar va qadriyatlarga chuqur hurmatehtiromli bo‘lishga o‘rgatish huquqiy ta’lim-tarbiyaning asosiy maqsadlaridan biridir. Jamiyatda yoshlarning huquqiy ongini rivojlantirish uchun yoshlar tarbiyasida huquqiy ta’lim sifatini yangi bosqichga ko‘tarish zarur. Yoshlarni tarbiyalashda huquq nazariyasini uni o‘qitish metadologiyasini va globallashuv jarayonida innovasion texnologiyalardan foydalanish zarur. Ta’lim muassasalirida huquqiy ta’lim fanlarini mazmunan yangilash. Oliy ta’lim muassasalarini mutaxasisligidan kelib chiqib huquqiy ta’lim fanlarini moslashtirish. Shu bilan bir vaqtda fuqarolarning huquqiy savodxonligini ta’minlashda ommaviy axborot vositalari katta ahamiyatga ega. Ommaviy axborot vositalarining huquqiy mavzulardagi ruknlariga e’tiborini kuchaytirish, aholi o‘rtasida ko‘proq ko‘tarilayotgan huquqiy muommolarni davriy nashrlar saxifalarida, televidenie va radio eshittirishlari, ijtimoiy tarmoqlar orqali tushuntirish hamda huquqiy targ‘ibot masalasi bugungi kunda huquqiy madaniyati shakillantirishning asosiy omili hisoblanadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, huquqiy madaniyat — bu faqat bilim emas, balki jamiyatda adolat, qonun ustuvorligi va fuqarolik mas’uliyatini shakllantiruvchi asosiy omildir. Yoshlar bu jarayonning markazida turishi lozim. Ularning huquqiy madaniyati darajasi jamiyatning huquqiy salohiyatini belgilaydi. Shu bois, huquqiy madaniyatni rivojlantirish — bu nafaqat ta’lim, balki ijtimoiy-falsafiy taraqqiyot masalasidir.

Yuqoridagilardan kelib chiqib aytish mumkinki, huquqiy va siyosiy munosabatlar turli xil siyosiy institutlar hamda turli xil ijtimoiy- siyosiy kuchlar o‘rtasida amalga

oshadi. Boshqacha aytganda, u yoki bu ijtimoiy guruhlar, kuchlar siyosiy munosabatlar sub'ekti sifatida namoyon bo‘ladi. Yoshlar o‘z xohish irodasi, mustaqil tanlash orqali hamda manfaatlarining mushtarakligi nuqtai nazaridan kelib chiqib o‘zlari istagan siyosiy institutlarni tanlab ular bilan hamkorlikda faoliyat ko‘rsatishadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 9-yanvardagi “Jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish tizimini tubdan takomillashtirish to‘g‘risida”gi PF-5618-son Farmoni. https://lex.uz/docs/-4149765
2. Mirziyoev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. - Toshkent: O‘zbekiston, 2016. -B. 14.
3. Mirziyoyev, Sh.M. (2021). Yangi O‘zbekiston strategiyasi. Toshkent: O‘zbekiston.
4. Abzalov E.M. Yoshlar muammosi va huquqiy madaniyat. - T.: TDYUI. Huquqiy ma’rifat targ‘iboti Markazi, 2000. - 53-bet.
5. Kant, I. (1785). Groundwork of the Metaphysics of Morals. Berlin.

5–6 YOSHLI BOLALARNING INGLIZ TILI MASHG‘ULOTLARIDA KREATIV FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISHGA YO‘NALTIRILGAN OCHIQ TOPSHIRIQLAR TIPOLOGIYASI

Sadoqat Karimova Abduxamidovna,
Namangan davlat universiteti doktoranti

Annotatsiya. *Tezisda 5–6 yoshli bolalarning ingliz tili mashg‘ulotlaridagi kreativ faoliyatini qo‘llab-quvvatlovchi ochiq topshiriqlar tasniflanadi. Bolaning yetakchi kreativ harakati mezonida yetti topshiriq turi ajratilib, sodda ingliz tili birliklarini mustaqil kreativ harakat bilan bog‘lovchi metodik tipologiya taklif etiladi.*

Kalit so‘zlar: *maktabgacha ta’lim, ingliz tili mashg‘uloti, kreativ faoliyat, ochiq topshiriq, topshiriqlar tipologiyasi, variativlik, kreativ harakat.*

Аннотация. *Рассматривается классификация открытых заданий для поддержки творческой деятельности детей 5–6 лет на занятиях по английскому языку. По критерию ведущего творческого действия выделены семь типов заданий. Типология связывает использование элементарных единиц английского языка с самостоятельным творческим действием ребенка.*

Ключевые слова: *дошкольное образование, занятие по английскому языку, творческая деятельность, открытое задание, типология заданий, вариативность, творческое действие.*

Abstract. *This paper classifies open-ended tasks that support the creative activity of five- to six-year-old children in English language sessions. Seven task types are distinguished according to the child’s leading creative action. The typology links basic English language use with the child’s independent creative action.*

Keywords: *preschool education, English language session, creative activity, open-ended task, task typology, variability, creative action.*

Kirish: Maktabgacha yoshda ingliz tilini o‘rgatish jarayoni bolalarning alohida so‘z va sodda nutqiy qoliplarni o‘zlashtirishi bilangina cheklanmasligi kerak. Mashg‘ulot davomida bola o‘rgangan til birliklarini tanlash, o‘zgartirish, birlashtirish va yangi vaziyatda mustaqil qo‘llash imkoniyatiga ega bo‘lishi muhim. Bunday faoliyat ingliz tilini o‘zlashtirish bilan birga bolaning tasavvuri, tashabbuskorligi va variativ fikrlashini namoyon etishiga sharoit yaratadi.

Amaliyotdagi reproduktiv mashqlar so‘zlarni pedagog ortidan qaytarish, tayyor rasmni nomlash yoki oldindan kutilgan yagona javobni berishga yo‘naltiriladi. Ular til materialini dastlabki o‘zlashtirish va mustahkamlash uchun zarur. Biroq mashg‘ulotlar faqat shunday harakatlar bilan cheklansa, bolaning o‘z fikrini tanlashi, bir nechta variant taklif qilishi va sodda ijodiy nutqiy mahsulot yaratishi uchun imkoniyat torayadi.

Maktabgacha ta’limdagi kreativlik tasavvur bilan cheklanmay, bilishga oid kreativlik, qiziquvchanlik va faol ishtirokni ham qamrab oladi [1]. Kreativ fikrlashning g‘oyalarni yaratish, baholash va takomillashtirishga doir umumiy talqini topshiriqlarda yagona javobdan tashqari variantlarni ko‘zda tutish zarurligini ko‘rsatadi [2]. OECD manbasi 15 yoshli o‘quvchilarga mansub bo‘lgani uchun undan maktabgacha yoshga oid empirik dalil emas, umumiy nazariy tayanch sifatida foydalanildi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotning maqsadi 5–6 yoshli bolalarning ingliz tili mashg‘ulotlarida bajaradigan yetakchi kreativ harakatlari asosida ochiq topshiriqlar tipologiyasini ishlab chiqish va uning metodik belgilarini aniqlashtirishdan iborat. Nazariy tahlil, tushunchalarni qiyoslash, tasniflash va metodik modellashtirish usullari qo‘llanildi. Samaradorlikni isbotlash emas, keyingi empirik tekshiruv uchun metodik tasnif taklif etish ko‘zda tutildi.

Natijalar

Har qanday erkin faoliyat ochiq topshiriq hisoblanmaydi. Uning ochiqligi cheksiz erkinlik emas, aniq ta’limiy maqsad doirasida bir nechta maqbul harakat yoki javob variantini yaratish imkoniyatidir. Ochiq topshiriq aniq til maqsadi, bir nechta maqbul javob, bolaning mustaqil kreativ harakati, yoshga muvofiq ko‘rsatma va oldindan to‘liq belgilanmagan natijani birlashtiradi.

Mazkur belgilar quyidagi nisbatda umumlashtiriladi: aniq pedagogik maqsad + chegaralangan til materiali + mustaqil kreativ harakat + bir nechta maqbul natija. Reproduktiv mashqda usul va javob oldindan belgilanadi; ochiq topshiriqda esa maqsad hamda til materiali pedagog tomonidan aniqlanib, bolaning tanlovi yoki yakuniy mahsuloti variativ bo‘ladi.

Tasniflashda faoliyatning tashqi shakli yoki foydalanilgan material emas, bolaning topshiriqni bajarishidagi yetakchi kreativ harakat asosiy mezon sifatida qabul qilindi. Taklif etilayotgan mualliflik tipologiyasi quyidagi yetti turdan iborat.

	Topshiriq turi	**Yetakchi kreativ harakat**	**Kutiladigan natija**
	Variativ tanlash	Taqdim etilgan imkoniyatlardan mustaqil tanlash va tanlovini ifodalash	Bir nechta maqbul tanlovdan biri
	Obrazli tasavvur	To‘liq berilmagan obraz yoki vaziyatni tasavvur orqali davom ettirish	Individual tasvir yoki og‘zaki ifoda

	Topshiriq turi	**Yetakchi kreativ harakat**	**Kutiladigan natija**
	Transformatsiya	Mavjud obyekt, belgi yoki vaziyatni maqsadli o‘zgartirish	O‘zgartirilgan yangi variant
	Kombinatsiyalash	Alohida elementlarni yangi mazmuniy aloqada birlashtirish	Yangi birikma yoki yaxlit mahsulot
	Muqobil yechim	Bir vaziyat uchun bir nechta mos va xavfsiz yechim ishlab chiqish	Ikki yoki undan ortiq yechim
	Hikoya va dialog tuzish	Til birliklarini bog‘lab sodda nutqiy mahsulot yaratish	Qisqa hikoya yoki dialog
	Muammoli-kommunikativ	Axborot almashish va kelishish orqali amaliy muammoni hal qilish	Muloqot orqali erishilgan yechim

Variativ tanlashda imkoniyatlar pedagog tomonidan taqdim etiladi; muqobil yechim yaratishda esa variantlarni bolaning o‘zi ishlab chiqadi. Transformatsiyada mavjud obyekt yoki vaziyat o‘zgartiriladi, kombinatsiyalashda oldin alohida bo‘lgan elementlar yangi aloqaga kiritiladi. Hikoya va dialog tuzishda bog‘langan nutqiy mahsulot yaratish ustuvor bo‘lsa, muammoli-kommunikativ topshiriqda boshqa ishtirokchi bilan muloqot qilish orqali amaliy natijaga erishish asosiy o‘rin tutadi.

L. S. Vygotskiy kreativ faoliyatni mavjud tajriba elementlarini qayta ishlash va yangicha birlashtirish bilan bog‘laydi [3]; bu qoida obrazli tasavvur, transformatsiya va kombinatsiyalash turlarini ajratishga asos bo‘ladi. Narrativ, savol berish va tasavvur o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik esa hikoya hamda dialog topshiriqlarining metodik ahamiyatini ko‘rsatadi [4].

Reproduktiv mashqdan ochiq topshiriqqa o‘tish

Reproduktiv mashqni ochiq topshiriqqa aylantirishda dastlab uning til maqsadi aniqlanadi, yagona javobni yuzaga keltirayotgan cheklov topiladi va topshiriqqa muayyan kreativ harakat kiritiladi. Keyin bir nechta maqbul natija uchun imkoniyat hamda bolaning fikrini inglizcha ifodalashiga xizmat qiluvchi nutqiy tayanch yaratiladi. Ochiq topshiriq til talablarini bekor qilmaydi; aksincha, o‘zlashtirilgan birliklarni mustaqil tanlov, tasavvur va muloqot ehtiyoji bilan bog‘laydi.

Masalan, reproduktiv shaklda bola qizil olma tasviriga qarab “It is a red apple” jumlasini takrorlaydi. Ochiq shaklda esa turli meva, rang va shakl elementlaridan noodatiy meva obrazini yaratib, uni “It is a …” va “It has …” tayanchlari bilan tavsiflaydi. Til maqsadi saqlanadi, mazmun va yakuniy obraz esa bola tomonidan kombinatsiyalanadi.

Muhokama

Ochiq topshiriqning murakkabligi faqat inglizcha so‘zlar soniga bog‘liq emas. Tanlov va materiallar miqdori, harakatlar ketma-ketligi, nutqiy ifoda uzunligi hamda pedagogik yordam darajasi ham yuklamaga ta’sir qiladi. Rivojlanishga muvofiq amaliyot bolaning faol ishtiroki, tanlovi va o‘yinini hisobga olishni talab qiladi [5]. Shu sababli topshiriqlar qisqa, ko‘rgazmali va o‘yin xarakterida, til yuklamasi esa yosh imkoniyatiga mos bo‘lishi lozim.

Pedagog material va faoliyat chegarasini belgilaydi, zarur til birliklarini eslatadi va ehtiyojda nutqiy tayanch beradi, biroq bolaning o‘rniga g‘oya yoki yakuniy javob taklif qilmaydi. Bir topshiriqda bir nechta kreativ harakat uchrasa, u pedagogik maqsad va

yakuniy mahsulotni yuzaga keltiruvchi ustuvor harakat bo‘yicha tasniflanadi. Shuning uchun tipologiya mutlaq guruhlash emas, topshiriqlarni maqsadli loyihalash va tahlil qilish asosidir.

Xulosa

Ochiq topshiriqning asosiy belgilari aniq pedagogik maqsad, chegaralangan til materiali, mustaqil kreativ harakat va bir nechta maqbul natijaning mavjudligidir. Shu asosda variativ tanlash, obrazli tasavvur, transformatsiya, kombinatsiyalash, muqobil yechim yaratish, hikoya va dialog tuzish hamda muammoli-kommunikativ topshiriqlardan iborat yetti turli mualliflik tasnifi taklif etildi.

Tipologiya reproduktiv mashqni inkor etmaydi: reproduktiv mashq til birliklarini dastlabki egallashga, ochiq topshiriq esa ularni yangi mazmun va kommunikativ vaziyatda qo‘llashga xizmat qiladi. Mazkur tipologiya metodik konstruksiya bo‘lib, uning amaliy qulayligi hamda bolalarning kreativ va nutqiy faoliyatiga ta’siri alohida tajriba-sinovda tekshirilishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Burns S., Puri A., Brathwaite L., Yu E., Hoan E., Yasiniyan S., Dhuey E., White L. A., Perlman M. Conceptualizing, operationalizing, and assessing creativity in early childhood education and care settings: A scoping review. Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts. 2026. Vol. 20, No. 3. P. 646–661. DOI: 10.1037/aca0000689.

2. OECD. PISA 2022 Results (Volume III): Creative Minds, Creative Schools. Paris: OECD Publishing, 2024. DOI: 10.1787/765ee8c2-en.

3. Vygotsky L. S. Imagination and Creativity in Childhood. Journal of Russian and East European Psychology. 2004. Vol. 42, No. 1. P. 7–97. DOI: 10.1080/10610405.2004.11059210.

4. Cremin T., Chappell K., Craft A. Reciprocity between narrative, questioning and imagination in the early and primary years: Examining the role of narrative in possibility thinking. Thinking Skills and Creativity. 2013. Vol. 9. P. 135–151. DOI: 10.1016/j.tsc.2012.11.003.

5. National Association for the Education of Young Children. Developmentally Appropriate Practice: A Position Statement of the National Association for the Education of Young Children. Washington, DC: NAEYC, 2020. URL: https://www.naeyc.org/resources/position-statements/dap.

TA’LIM JARAYONI INNOVASION RIVOJLANISHINING XUSUSIYATLARI

Sattarov Inomjon Odilbay o‘g‘li,
Samarqand davlat pedagogika instituti milliy g‘oya ma’naviyat asosalari va huquq ta’limi kafedrasi assistenti

Annotatsiya: *Mazkur maqolada Ta’lim inson, ijtimoiy guruhlar va jamiyat taraqqiyotining muhim omili sifatida shaxsning ma’naviy-ma’rifiy, intellektual va ijodiy salohiyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Zamonaviy ijtimoiy taraqqiyot sharoitida ta’limning mazmuni, shakl va metodlarini yangilash, uni innovatsion yondashuvlar asosida tashkil etish tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Zero, ta’lim jarayonining innovatsion rivojlanishi nafaqat ta’lim sifatini oshirish, balki shaxsning o‘zini o‘zi rivojlantirish, mustaqil fikrlash, ijodiy salohiyatini ro‘yobga chiqarish hamda o‘zgaruvchan ijtimoiy muhitga moslashish imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *innovatsion rivojlanishi jamiyatdagi texnologik, iqtisodiy, differentsiya, integrasiya, paradigmal innovasiyalar, falsafiy kontsepsiyalar, intellektual.*

Abstract: *As a crucial factor in the development of individuals, social groups, and society, education serves to cultivate a person's spiritual, intellectual, and creative potential. In the context of modern social progress, renewing the content, forms, and methods of education—and organizing it based on innovative approaches—is becoming increasingly important. Indeed, the innovative development of the educational process serves not only to enhance the quality of education but also to expand opportunities for self-development, independent thinking, the realization of creative potential, and adaptation to a changing social environment.*

Keywords: *Innovative development involves technological and economic aspects of society, differentiation, integration, paradigmatic innovations, philosophical concepts, and the intellectual sphere.*

Аннотация: *Являясь важнейшим фактором развития личности, социальных групп и общества в целом, образование способствует раскрытию духовного, интеллектуального и творческого потенциала человека. В условиях современного социального прогресса все большее значение приобретают обновление содержания, форм и методов обучения, а также организация образовательного процесса на основе инновационных подходов. Действительно, инновационное развитие образования не только повышает его качество, но и расширяет возможности для саморазвития, формирования навыков самостоятельного мышления, реализации творческого потенциала и адаптации к меняющимся социальным условиям.*

Ключевые слова: *Инновационное развитие затрагивает технологические и экономические аспекты жизни общества, процессы дифференциации и интеграции, парадигмальные инновации, философские концепции, а также интеллектуальную сферу.*

Ta’lim inson, ijtimoiy guruhlar va jamiyat taraqqiyotining muhim omili sifatida shaxsning ma’naviy-ma’rifiy, intellektual va ijodiy salohiyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Zamonaviy ijtimoiy taraqqiyot sharoitida ta’limning mazmuni, shakl va metodlarini yangilash, uni innovatsion yondashuvlar asosida tashkil etish tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Zero, ta’lim jarayonining innovatsion rivojlanishi nafaqat ta’lim sifatini oshirish, balki shaxsning o‘zini o‘zi rivojlantirish, mustaqil fikrlash, ijodiy salohiyatini ro‘yobga chiqarish hamda o‘zgaruvchan ijtimoiy muhitga moslashish imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladi. Ta’lim jarayoni shaxsning dunyoqarashi va tafakkurini boyitish, unda yangicha fikrlash va ijodkorlik qobiliyatlarini shakllantirish orqali inson kamolotining muhim omiliga aylanadi. Shu jihatdan, ta’limning innovatsion rivojlanishi an’anaviy bilim berish modeli bilan cheklanib qolmasdan, ta’lim oluvchining faolligi, mustaqilligi, kreativligi va intellektual salohiyatini qo‘llab-quvvatlashga yo‘naltirilgan yangi pedagogik imkoniyatlarni shakllantirishni taqozo etadi. Bundan tashqari, ta’lim jamiyatning ma’naviy va intellektual ehtiyojlarini qondiruvchi, ijtimoiy munosabatlarni mustahkamlovchi hamda ijtimoiy barqarorlikni ta’minlashga xizmat qiluvchi muhim institut hisoblanadi. Uning innovatsion rivojlanishi jamiyatdagi texnologik, iqtisodiy, madaniy va ma’naviy o‘zgarishlar bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, ta’lim tizimining

Ta’lim g‘oyat serqirra va keng tarmoqli ijtimoiy organizmdir. Ta’lim odamlar o‘rtasida amal qiladigan axloqiy, diniy, siyosiy, iktisodiy, xuquqiy, ma’naviy va mafkuraviy munosabatlarning g‘oyaviy jihatdan ta’minotini, zamonaviy ruhda talqin etganda ularning jamiyatda innovasion amaliyotini ro‘yobga chiqarish mexanizmlarini o‘zida mujassam etadi. Bu esa, ta’lim sub’ektlari va madaniy borliq o‘rtasidagi umumiy

aloqadorlikka doir qonuniyatlarga to‘la mos keladi. S.Lebedovning ta'kidlashicha, “ta’limni falsafiy tushunish inson borlig‘i va tafakkur tarzini tasavvur etishning jamiyat o‘zgarishi va rivojlanishi bilan bog‘liq umumiy qonuniyatlariga asoslangan bilimlarni yig‘indisidan iboratdir. Falsafiy jihatdan bunday umumiylashtirishning mazmunida moddiy va ma’naviy dunyoni tashkil etuvchi har bir narsani o‘z darajasi jihatdan tahlil qilish, pedagogik jihatdan esa, ta’lim jarayonini loyihalashtirishning bosqichli va istiqbolli xususiyatlarini tahlil etish yotadi"[2].

Ta’lim tizimini innovasion rivojlantirishning yana bir asosiy xususiyatlaridan biri, uning insonni ijtimoiy asosda shakllanishi va inson taraqqiyotiga mo‘ljallanganligidir. Har ikkala jihat ham jamiyatning umumiy taraqqiyotiga xizmat qiladigan jarayondir. Inson taraqqiyotining asosiy xususiyatlari uning ongi va tafakkurining mukammalligi, yangiliklar va zamonaviy qadriyatlarga moyilligi, jamiyatda mavjud bilimlarni o‘zlashtirishga bo‘lgan ehtiyoji, ijtimoiy va iqtisodiy muammolarni echishga qodirligi kabilar bilan o‘lchanadi. Shuningdek, “Rim klubi olimlari 1974 yilda "ta'limda chegara yo‘q” nomli ma’ruzasida ta’limni rivojlanishini ta’minlovchi va qo‘llab-quvvatlovchi asosiy manba bu, innovasiyalar ekanligini ta'kidlagan"[3].

Ijtimoiy raqobat, ilg‘or g‘oyalarga ehtiyoj, davlat va inson manfaatlari uyg‘unligini ta'minlash ta'lim sohasini innovasion rivojlanishining muhim qonuniyatlari sifatida amal qiladi. G.Sultonovaning ta'kidlashicha, “Bugungi kunda jahon tsivilizasiyasining postindustrial mamlakatlar hamjamiyatiga aylanib borishi, axborotlashtirish, kompyuterlashtirish va turli madaniyatlararo muloqotning globallashuvi inson hayoti, ilm-fan va tafakkur tarzi jabhalarida jiddiy o‘zgarishlarga olib keldi. Falsafa va fan sohalarida sodir bo‘layotgan differentsiya va integrasiya jarayonlari esa, birinchidan, paradigmal innovasiyalarning, ikkinchidan, yangi tipdagi falsafiy va ilmiy tafakkur tarzining vujudga kelishiga sabab bo‘lmoqda”[4].

Davlat ta’lim va ma'naviyatining homiysi sifatida ta'lim-tarbiya sohasida tub islohotlarni amalga oshiradi. Yuksak ma'naviyat taraqqiyotining asosi bo‘lib xizmat qiladi. Demokratik jamiyatning shakllanishi va taraqqiyotini innvasion ta’limsiz tasavvur etib bo‘lmaydi.

Ijtimoiy farovonlik va ijtimoiy totuvlik komil inson shaxsini shakllantirishga, fuqarolik jamiyat asoslarini yaratishga, huquqiy bilim va madaniyatni rivojlantirish bilan chambarchas bog‘liqdir. Bozor munosabatlari sharoitida ta'lim sohasini samaradorlikka erishish muqarrar ravishda uni tubdan innovasion isloh qilish etishni taqozo etadi.

Ta’lim tushunchasi, uning zaruriy shart-sharoitlari, rivojlanishi imkoniyatlari, unga tegishli xususiyatlar, institutlari yuzasidan qadimdan ko‘plab olimlar o‘z qarashlarini bayon qilish birga, mazkur qarashlarni rivojlantirganlar, fikrlarni boyitganlar. Ta’limning asosini unga taalluqli sub’ektlarning ma’rifatga qaratilgan hatta-harakatlari belgilaydi.

Umuman olganda, “ta’lim” tushunchasi – barcha pedagogik, psixologik, ijtimoiy fanlar bilan birga tabiiy fanlarga ham tegishli bo‘lib, ularning ham muhim kategoriyalaridan hisoblanadi. Shuning uchun ham ta’lim tushunchasini batafsil o‘rganish maqsadga muvofiqdir. “Ta'lim” so‘zining ma'nosi tahliliga chuqur e’tiborni qaratadigan

2 Лебедев С. Проблема истины в естествознании и социально-гуманитарных науках. //Философия социальных и гуманитарных наук: Учебное пособие для вузов. –Москва, Академический проект, 2006. - С.11.

3 Виндельбанд В. Избранное: Дух и история. Пер. с нем. – Москва, Юрист, 1995. –С. 687.

4 Султонова Г. Постнoклассик илмий тафаккур тарзида ғоявий ворислик ва инновация муаммолари. Фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (phd) диссертацияси автореферати. Самарқанд, 2018. –Б.7.

bo‘lsak, birdaniga ushbu terminning bir emas ko‘plab ma‘nolarga ega ekanligiga duch kelamiz. “Ta'lim” so‘zining ma'nolari ko‘pincha uni turidan, individual xususiyatlaridan, mavjud bo‘lish vaqtidan va shunga o‘xshashlardan qat’iy nazar, barcha ta’limiy munosabatlarga tegishli bo‘lgan umumiy tushunchalar ham mavjuddir.

Ta’limni falsafiy tushunish unig ijtimoiy tabiatidan kelib chiqadi. Falsafiy fanlar tarixan ta'lim sohasini yangi g‘oyalar bilan qurollantirishda xizmat qilib kelgan. Mazkur g‘oyalar falsafaning ta'lim tizimida o‘quv jarayonining o‘zagi bo‘lgan bilish nazariyasi va uslublari bilan bog‘liqdir. Q.Nazaroning fikricha, falsafa "ilmiy bilish sohasida u yoki bu vazifani hal qilish bilan bizning oldimizga yangi vazifalar qo‘yib, yangicha hal qilishga undaydi, muayyan masala hal qilinishi bilan u yangi tafakkur jarayoniga ta'sir qiladi"[5].

Jamiyat haqidagi har qanday tasavvurlar ta’lim tizimining ham maqsad va mazmuniga to‘liq mos keladi, undagi jarayonlarni g‘oyaviy ta’minotini tashkil etadi, chunki ta'lim jamiyat ijtimoiy sohasining asosiy substantsional qismlaridan biri hisoblanadi. Avvalo, ta’limning ko‘pgina modellari, ya’ni erkin bilim olish jarayonlaridan tortib, shaxsga yo‘naltirilgan ta’limgacha bo‘lgan oraliqdagi barcha davrlarda falsafiy antropologiya muhim rol o‘ynab kelgan. Boshqacha qilib aytganda, ta'limni rivojlanishi bilan bog‘liq har qanday g‘oyalarning amaliy ro‘yobi falsafiy tafakkur tarzining hosilasi sifatida qaralishi lozim, pirovardida sohada ta'lim amaliyotida yangicha tadqiqotlar, texnologik va uslubiy jarayonlar vujudga keladi.

Ikkinchidan, falsafiy bilimlar ta'limning metodologik asosini tashkil etadi, ya’ni u pedagogik faoliyatda tadqiqotlar olib borish, loyihalash va ta’lim jarayonini uslubiy va innovasion tashkil etishda muhim o‘rin tutadi. Aynan falsafiy tadqiqotlar ta’limda tizimli, faoliyatga asoslangan, madaniy va qadriyatlarga oid yondoshuvlarni qabul qilishga turtki berib, ta’lim sohasini rivojlanishiga sabab bo‘ladi.

Uchinchidan, o‘tgan asrning boshlarida falsafa fani doirasidagi g‘oyalardan jamiyatda ijtimoiy-gumanitar sohalardagi muammolar echimlari topila boshlagan, xususan ta'lim sohasida ham turli vazifalarni echimiga turtki berilgan. Mazkur muammolarni echimidagi turli-tuman qarashlar va yondoshuvlar ta’lim tizimini nazariy qismini yaratish va amaliy asoslarini tashkil etishda muhim o‘rin tutadi.

To‘rtinchidan, ta'limni falsafiy tushunishga oid qarashlar sohaning jamiyatda tutgan o‘rni va maqomini tushuntirish, tizimda beqaror, ziddiyatli va muammoviy vaziyatlarni bartaraf etishga qaratilgan muhim xususiyatlarni aniqlashtirib olishga yordam beradi.

Jamiyat haqida to‘plangan bilimlarda falsafaning ta’lim tizimi, ma’rifat va ma’naviyatni rivojlanishidagi to‘g‘risida ko‘pgina fikrlar mavjud. S.Gessenning fikricha, “falsafa ta'lim tizimini nazariy asoslarini vujudga keltirishdagi o‘rni yuksak bo‘lib, u haqiqatda amaliy falsafa hisoblanadi"[6]. Falsafa va ta’limning o‘zaro aloqadorligi pedagogika sohasining har fanday qismida falsafiy bilimlar mavjud bo‘lib, unga ijtimoiy maqom baxsh etadi.

Zamonaviy ta’lim tizimida falsafiy bilimlarni ta’lim jarayonlarining rivojlanishiga ta'siri yuzasidan bilimlar shakllangan bo‘lsada, ular tizimlashmagan. Bugungi kunda mazkur bilimlarni bir tizimga solish, ularni metodologik jihatdan tartibga solish, falsafiy tasavvurlar va pedagogik bilimlarni uyg‘unlashtirish borasida amaliy tadqiqotlar olib

5 Назаров Қ. Билиш фалсафаси. –Тошкент, Университет, 2005. –Б. 219.

6 Гессен С. Основы педагогики. Введение в прикладную философию / Отв. ред. и сост. П. В. Алексеев. – Москва, Школа - Пресс, 1995. - С. 448.

borilishi maqsadga muvofiq. Hozirgi kunda ta’lim tizimini falsafiy asosda tushunish borasida turli xil ilmiy bilimlarning mavjud bo‘lib, ular ta’lim uslublari va texnoologiyalarini rivojlantirishga qaratilmoqda.

Shunday qilib, ma'lum pedagogik jarayonlarni tashkil etishda ta’lim modellarining falsafiy asoslari bir biri bilan uyg‘un asosda ishlab chiqilmoqda. Falsafiy bilimlar ta’limda ilgari yaratilgan falsafiy g‘oyalar bilan birgalikda zamonaviy falsafiy kontsepsiyalar uyg‘unligi asosida uyg‘unlashtirilmoqda. Shuning bilan birgalikda ta’lim tizimini rivojlantirishda falsafiy bilimlar va g‘oyalar o‘ziga xos falsafiy ta’limotlar asosida joriy etilsa nafaqat zamonaviy ta’lim nazariyasi, balki uning amaliyoti ham keng ko‘lamli ravishda boyib boradi.

Ta’limni falsafiy mushohada qilish ta’lim jarayonida bo‘ladigan o‘zgarishlar va taraqqiyot dinamikasini ta'minlashni falsafiy qonunlar asosida tushuntirish, ta’limni loyihalash va uni kelajagini ilmiy asoslangan holda bashorat qilish bilan bog‘liq masalalarni ham hal etadi. Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, ta’lim jarayonlarida pedagogika fani falsafiy tafakkur bilan bog‘liq bilimlarni o‘z ilmiy salohiyatini oshirishda muntazam qo‘llab borishi lozimligini taqoza etadi. Bu esa, pedagogika nazariyasini falsafiy qonuniyatlar bilan boyitishga va ta’lim jarayonini ijtimoiy mohiyati, ya’ni inson va jamiyat takomili uchun xizmat qilishi borasidagi g‘oyalarni asoslashga xizmat qiladi. Mazkur xususiyatlarni ochib berishda quyidagi omillar muhim rol o‘ynaydi:

1) ta’lim jarayoni elementlari o‘rtasidagi o‘zaro aloqadorlikni ta’minlaydigan ob'ektiv, zaruriy, umumiy, barqaror va takrorlanib keladigan qonun va qonuniyatlar;

2) ta’lim tizimini tadqiq etish, loyihalash va tashkil etishga oid tamoyillar va qoidalar;

Ta’lim jarayonidagi barcha munosabatlar o‘zaro bir biri bilan bog‘liq holda o‘ziga xos umumiy qonuniyatlarga bo‘ysunadi. Mazkur qonuniyatlar ta’lim tizimining tarixan rivojlanib kelish evolyusiyasi davomida mavjud bo‘lgan umumiy xususiyatlar, printsiplar va mezonlar asosida takomillashib bordi. Umuman olganda pedagogikaning inson borlig‘ida ma’naviy ehtiyojlarni qondirishga asoslangan umumiy qonuniyatlar shu davrgacha mavjud bo‘lib kelmoqda.

Shuningdek, ta’lim jarayonlarni rivojlantirish borasida xususiy qonuniyatlar ham borki, ular pedagogik jarayonlar, ularning elementlari o‘rtasidagi munosabatlarni ta’minlaydi. Bular ta’lim taraqqiyoti, uning davr ruhiga mosligi, zamonaviy xususiyatlarga egaligi, barqarorligi yoki konfliktli jarayonlarining mavjudligi kabi omillar o‘ziga xos bo‘lgan xususiy qonuniyatlarda jamlanadi. Ta’lim jarayonini loyihalash, unda uslublar va texnologiyalar qo‘llash, ilmiy jarayonlar metodologiyasini ta’minlash, soha boshqaruvini tashkil etish, istiqbolini belgilash kabi masalalar mazkur qonuniyatlar bilan to‘la bog‘liq ravishda amalga oshadi.

Ta’lim jarayoni falsafiy xususiyatlari haqida gapirganda falsafa fanining predmeti, maqsadi va vazifalari bilan bevosita bog‘liq ekanligini ko‘rishimiz mumkin. Falsafa fani bilan birgalikda uning asosiy tarmoqlaridan biri hisoblangan “ijtimoiy falsafa” fan sohasi ta’lim tizimining ijtimoiy-falsafiy tabiatini ochib berishda muhim xususiyatga ega. “Ijtimoiy falsafa” jamiyat va insonni uzluksiz uzgarib, rivojlanib boruvchi tizim sifatida o‘rganadi va ijtimoiy tarakkiyotning mazmun-moxiyati, shakl va ko‘rinishlari, ijtimoiy tarakkiyot qonunlari to‘g‘risida baxs yuritadi. Ijtimoiy falsafa doirasidagi eng muhim

muammo – jamiyatni bilish muammosidir. Ijtimoiy falsafa jamiyatda kechadiganijtimoiy voqea va jarayonlarni ilmiy bilishning metodologik asoslarni ishlab chikadi"[7].

Demak, ta’lim tizimi jamiyatning keng ko‘lamli, zaruriy va hayot-mamot jarayoni hisoblanib, inson-ta’lim-jamiyat tizimi zanjirini hosil qiladi. Pedagogika bu jarayonda muhim o‘rin tutadi va u ham fan sifatida, ham jarayon sifatida o‘ziga xos xususiyat kasb etadi. Pedagogikaning predmeti tashkiliy asoslangan va maqsadga yo‘naltirilgan o‘quv-tarbiya jarayoni hisoblanadi. Ta’lim falsafasi pedagogik jarayonlarga tafakkurga asoslangan o‘ziga xos mazmun beradi, undagi jarayonlarda ham inson muammosini hal qilishdek ulug‘vor maqsad mavjud bo‘lib, ijtimoiy hayotgan yangicha mazmun va mohiyat bag‘ishlaydi.

Ta’lim jarayonida sinergetika ta’limga yangicha paradigmal xususiyat bilan bog‘liq yondoshuv hisoblanib, uning ijtimoiy hayotdagi o‘rnini yanada yuksaltirish va samaradorligini oshirish bilan bog‘liq muammolar va vazifalarni hal etishda yordam beradi. Manbada keltirilishicha, “sinergetika - bu borliqning turli xil tizimlarida: fizik, kimyoviy, biologik, texnik, ijtimoiy va boshqa sohalarda o‘zi tashkil etish jarayonlari zamirida yotadigan qonuniyatlar va tamoyillarni o‘rganadigan ilmiy tadqiqotlarning fanlararo yo‘nalishi”[8] bo‘lib hisoblanadi.

Ta’lim tizimlarini falsafiy tushunishda jamiyatda mavjud an’analar, qadriyatlar va paradigmalar ta’lim-tarbiyaga oid ong, tafakkur, dunyoqarash, qobiliyat, salohiyat kabi mental xususiyatlar, ijtimoiy va madaniy streotiplar bilan uyg‘unlikdagi rivojlanish jarayonlari muhim ahamiyatga ega. O‘zaro ta'sirli, dinamik xarakterli turli xil ta'limga oid qadriyatlar nafaqat muqobil (variantli) rivojlanish uchun ob’ektiv asos yaratadi, shuningdek, ta'lim tizimlarini innovasion rivojlantirish va modernizasiya qilib borishni taqoza etadi. Demak, jamiyatda ta'limga oid madaniy qadriyatlar va mental xususiyatlar makon va zamon nuqtai nazari bilan yondoshganda har bir davrda inson ma’rifatida yangilanish va taraqqiyotga moyillik tamoyillarini vujudga keltiradi.

Ta’lim sohasi tushunchasi, uning falsafiy mazmuni bo‘yicha olib borgan tahlillar asosida ta'lim tizimi va takomilining quyidagi ijtimoiy-falsafiy mezonlarini ilgari suramiz:

- ta’lim sohasi ijtimoiy hayotning muhim tarmog‘i bo‘lib, ta’lim oluvchi va ta'lim beruvchi o‘rtasidagi munosabatlarda namoyon bo‘ladigan inson omili va uning jamiyatdagi o‘rnini ta’minlash bilan bog‘liq xususiyatlarni namoyon etadi;
- ta’limda ishtirok etuvchilarning manfaatlarini uyg‘unligini ta’minlaydi, ta’lim va tarbiya jarayonlarida namoyon bo‘ladigan xususiyatlarning butun majmuini tashkil etadi, individning ijtimoiy mavqeini yanada yuksaltiradi;
- inson ma’naviy va ma’rifiy takomilini ta'minlash, barkamol avlodni tarbiyalash, ijtimoiy ishlar faol shug‘ullanishi, umrni unumli o‘tkazishi, turmush mazmunining boyishiga xizmat qiladi;
- ta'lim fuqarolarning ta’lim va tarbiya olish bilan bog‘liq ijtimoiy va qonuniy ehtiyojlarini qondirish bilan bog‘liq sharoitlar, majburiyatlar va imkoniyatlar ko‘rinishida namoyon bo‘ladi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, ta’lim jarayonining innovasion rivojlanishi zamonaviy jamiyat talablariga mos, raqobatbardosh va mustaqil fikrlaydigan shaxsni

7 Каримов И. ва бошқ. Ижтимоий фалсафа. Тошкент, 2008. www.ziyouz.com kutubxonasi. –Б. 6.

8 Гуманитарная энциклопедия. https://gtmarket.ru/concepts/6876

shakllantirishning muhim omillaridan biridir. Innovatsion ta’lim texnologiyalarini o‘quv jarayoniga joriy etish ta’lim sifatini oshirish, o‘quvchilarning bilim olishga bo‘lgan qiziqishini kuchaytirish hamda ularning ijodiy va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish imkonini beradi.

Ta’limdagi innovatsion yondashuvlar o‘qituvchining an’anaviy bilim beruvchi rolidan ta’lim jarayonini tashkil etuvchi, yo‘naltiruvchi va motivatsiya beruvchi subyekt sifatidagi rolini kuchaytiradi. Shu bilan birga, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, interfaol metodlar, masofaviy ta’lim va raqamli ta’lim resurslaridan samarali foydalanish o‘quv jarayonining mazmuni va samaradorligini yanada takomillashtiradi.

Innovasion rivojlanishning muhim xususiyatlaridan biri ta’limning shaxsga yo‘naltirilganligi, uzluksizligi, amaliyot bilan bog‘liqligi va individual yondashuv asosida tashkil etilishidir. Bunday yondashuv ta’lim oluvchilarning individual qobiliyatlari va ehtiyojlarini hisobga olish, ularni mustaqil izlanishga, yangi bilimlarni egallashga hamda olgan bilimlarini amaliy faoliyatda qo‘llashga undaydi.

Shunday qilib, ta’lim jarayonining innovasion rivojlanishi faqat yangi texnologiyalarni qo‘llash bilangina cheklanmay, balki ta’lim mazmuni, metodlari, shakllari va boshqaruv mexanizmlarini kompleks ravishda takomillashtirishni nazarda tutadi. Innovatsion yondashuvlarni samarali tashkil etish orqali ta’lim sifati va samaradorligini oshirish, zamonaviy kompetensiyalarga ega bo‘lgan, ijodkor va faol shaxslarni tarbiyalash uchun mustahkam zamin yaratiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Лебедев С. Проблема истины в естествознании и социально-гуманитарных науках. //Философия соц

2. Виндельбанд В. Избранное: Дух и история. Пер. с нем. – Москва, Юрист, 1995. –С. 687.

3. Султонова Г. Постноклассик илмий тафаккур тарзида ғоявий ворислик ва инновация муаммолари. Фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (phd) диссертацияси автореферати. Самарқанд, 2018. –Б.7.

4. Назаров Қ. Билиш фалсафаси. –Тошкент, Университет, 2005. –Б. 219.

5. Гессен С. Основы педагогики. Введение в прикладную философию / Отв. ред. и сост. П. В. Алексеев. – Москва, Школа - Пресс, 1995. - С. 448.

6. Каримов И. ва бошқ. Ижтимоий фалсафа. Тошкент, 2008. www.ziyouz.com kutubxonasi. –Б. 6

6. Гуманитарная энциклопедия. https://gtmarket.ru/concepts/6876

10–11-SINF O‘QUVCHILARINING TANQIDIY FIKRLASH KO‘NIKMASINI RIVOJLANTIRISH TAMOYILLARI

Xabibullayeva Layloxon Tursunali qizi,
Xalqaro Nordik universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya. *Tanqidiy fikrlash zamonaviy ta’limda o‘quvchilar uchun zarur bo‘lgan asosiy kompetensiyalardan biridir. Ushbu tezisda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning asosiy tamoyillari sifatida aniq va maqsadli o‘qitish, muammoli ta’lim va metakognitiv refleksiya tamoyillari ko‘rib chiqiladi va ularning afzalliklari yoritiladi.*

Kalit so‘zlar: *tanqidiy fikrlash, o‘qitish tamoyillari, umumiy o‘rta ta’lim, tadqiqotga asoslangan ta’lim, argumentatsiya, metakognitsiya, reflektiv ta’lim.*

Abstract. *Critical thinking is one of the essential competencies required of students in contemporary education. This thesis examines the main principles of developing critical thinking, namely explicit and purposeful instruction, problem-based learning, and metacognitive reflection, and highlights their advantages.*

Keywords: *critical thinking, teaching principles, secondary education, inquiry-based learning, argumentation, metacognition, reflective learning.*

Аннотация. *Критическое мышление является одной из основных компетенций, необходимых учащимся в современном образовании. В данной тезисе рассматриваются основные принципы развития критического мышления, а именно принцип четкого и целенаправленного обучения, проблемного обучения и метакогнитивной рефлексии, а также освещаются их преимущества.*

Ключевые слова: *критическое мышление, принципы обучения, общее среднее образование, исследовательское обучение, аргументация, метакогниция, рефлексивное обучение.*

Kirish: Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish zamonaviy ta’limning muhim maqsadlaridan biriga aylandi. Bugungi o‘quvchilar juda katta hajmdagi axborotdan foydalanish imkoniga ega va shu boisdan ishonchli axborotni asossiz fikrlardan ajrata olishi va tahlil qilishi va tog‘ri xulosa chiqara olishi muhim. Shu sababli umumiy o‘rta ta’limda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga katta ahamiyat qaratilmoqda.

Bu kungacha tanqidiy fikrlash nazariy jihatdan turli olimlar tomonidan izohlangan. Jumladan, Facione (1990) ishlab chiqgan Delphi konsepsiyasid a tanqidiy fikrlash maqsadli va o‘zini o‘zi boshqarishga asoslangan mulohaza yuritish jarayoni sifatida tavsiflanadi. Bu jarayon talqin qilish, tahlil, baholash, xulosa chiqarish, tushuntirish va o‘zini nazorat qilish kabi komponentlarni o‘z ichiga oladi. Kuhn (1999) esa tanqidiy fikrlashning rivojlanish xususiyatiga e’tibor qaratadi. Uning fikricha, yuqori darajadagi fikrlash uchun o‘quvchi o‘z bilimi va fikrlash jarayonlarini anglay olishi kerak.

Demak, tanqidiy fikrlash faqat axborotni tanqid qilish qobiliyati emas, balki u xulosaga kelishdan oldin dalillar va fikrlash jarayonini tizimli ravishda tekshirishdir.

Tadqiqotlar tanqidiy fikrlashni maqsadli ta’lim orqali rivojlantirish mumkinligini ko‘rsatadi. Abrami va boshqalar (2015) keng qamrovli tadqiqoti davomida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan 341 ta ta’limiy ta’sirlar natijasini tahlil qilgan. Tadqiqotda dialog, real hayotga yaqin muammolar va pedagogik yo‘naltirishning ahamiyati ham ta’kidlangan. Bu tanqidiy fikrlashni dars jarayoniga kiritish va uni rivojlantirish tamoyillarini o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi.

Ushbu tezisning maqsadi, ayniqsa umumiy o‘rta ta’lim o‘quvchilari uchun tanqidiy fikrlashni o‘qitishda asos bo‘lishi kerak bo‘lgan asosiy tamoyillarni aniqlash va nazariy jihatdan asoslashdan iborat.

1. Aniq va maqsadli o‘qitish tamoyili

Birinchi tamoyil shundan iboratki, tanqidiy fikrlash aniq va maqsadli ravishda o‘rgatilishi kerak . Aniq o‘qitish deganda muayyan vazifani bajarishda zarur bo‘lgan fikrlash jarayonini belgilash va uni o‘quvchiga tushunarli tarzda ko‘rsatish nazarda tutiladi. Masalan, o‘quvchilar fikrni tahlil qilganda asosiy hukmni aniqlash, uni qo‘llab-quvvatlovchi dalillarni ko‘rib chiqish, taxminlarni aniqlashga va xulosaning qanchalik asosli ekanini baholashga o‘rgatilishi mumkin.

Bu yondashuv Facione (1990) tomonidan taklif etilgan modelga mos keladi. Unda talqin, tahlil, baholash, xulosa chiqarish, tushuntirish va o‘zini nazorat qilish tanqidiy fikrlashning asosiy tarkibiy qismlari sifatida ko‘rsatiladi. Shuning uchun o‘quvchilar ushbu jarayonlarni ongli ravishda mashq qilish imkoniga ega bo‘lishi kerak.

Umumiy qilib aytganda, o‘quvchilarga nafaqat qanday xulosaga kelish, balki shu xulosaga olib kelgan fikrlash jarayonini qanday bajarish o‘rgatilishi kerak.

2. Muammoli ta'lim tamoyili

Ikkinchi tamoyil ta'lim jarayonini savollar, muammolar va izlanishlar asosida tashkil etishdir.

Tanqidiy fikrlash oddiy eslab qolish orqali hal qilib bo‘lmaydigan intellektual muammoni talab qiladi. Muammoga asoslangan ta'lim bunday sharoitni yaratadi va unda o‘quvchilar savollarga javob berish uchun axborotni o‘rganadi, dalillarni taqqoslaydi, tushuntirishlar yaratadi va xulosalarini qayta ko‘rib chiqadi.

Muammoli ta'lim tamoyilining yana bir muhim ahamiyati shundaki, o‘quvchilar bilimni shunchaki takrorlamaydi, uni amalda qo‘llaydi. Loyens va boshqalar (2023) tomonidan o‘tkazilgan tahlil muammoli ta'lim yuqori darajadagi, tanqidiy va tanqidiy-tahliliy fikrlashni qo‘llab-quvvatlashi mumkinligini ko‘rsatadi.

3. Metakognitiv refleksiya tamoyili

Yana bir muhim tamoyil **metakognitsiya**, ya'ni o‘quvchining o‘z fikrlash jarayonini anglash va boshqarish qobiliyatini rivojlantirishdir

Tanqidiy fikrlovchi inson faqat tashqi axborotni baholamaydi. U o‘z fikrlashining sifatini ham tekshira olishi lozim. Kuhn (1999) tanqidiy fikrlashning aynan shu metakognitiv jihatiga e'tibor qaratadi. O‘zini o‘zi boshqarishga asoslangan ta'lim bo‘yicha tadqiqotlar ham o‘quvchilarga o‘z faoliyatini rejalashtirish, kuzatish va baholashni o‘rgatish muhimligini ko‘rsatadi (Dignath va boshqalar, 2008). O‘qituvchi darsdan oldin, dars davomida va darsdan keyin quyidagicha metakognitiv savollardan foydalanishi mumkin.

Topshiriqdan oldin:

Men nimalarni bilaman? Yana nimani aniqlashim kerak?

Topshiriq davomida:

Dalilim mavzuga mos keladimi? Men asossiz taxmin qilmayapmanmi?

Topshiriqdan keyin:

Xulosam qanchalik asosli? Fikrlashimning eng zaif qismi qaysi? Nimani o‘zgartirgan bo‘lardim?

Bunday savollar o‘quvchini o‘z fikrlashi uchun mas'uliyatni asta-sekin o‘z zimmasiga olishga o‘rgatadi.

Metakognitiv refleksiya yuqori sinf o‘quvchilari uchun ayniqsa muhim. Chunki bu bosqichda mustaqil ta'limga bo‘lgan talab ortadi. O‘quvchi asta-sekin o‘z fikrlashini baholashda o‘qituvchiga qaram bo‘lib qolmasligi kerak.

Shu sababli tanqidiy fikrlashni o‘qitish alohida dars yoki bitta ko‘nikma emas, balki uzluksiz ta'lim jarayoni sifatida qaralishi kerak. O‘qituvchi intellektual jihatdan murakkab vaziyatlarni yaratishi, fikrlash jarayonini namuna sifatida ko‘rsatishi, samarali muloqotni tashkil etishi va shakllantiruvchi fikr-mulohaza berishi lozim. Eng muhimi, u fikrlash uchun mas'uliyatni asta-sekin o‘quvchining o‘ziga topshirishi kerak. Bunday yondashuv mustaqil, mulohazali, dalillarga tayanuvchi va mas'uliyatli shaxslarni tarbiyalashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abrami, P. C., Bernard, R. M., Borokhovski, E., Waddington, D. I., Wade, C. A., & Persson, T. (2015). Strategies for teaching students to think critically: A meta-analysis. *Review of Educational Research, 85*(2), 275–314. https://doi.org/10.3102/0034654314551063

2. Dignath, C., Buettner, G., & Langfeldt, H.-P. (2008). How can primary school students learn self-regulated learning strategies most effectively? A meta-analysis on self-regulation training programmes. *Educational Research Review*, *3*(2), 101–129. https://doi.org/10.1016/j.edurev.2008.02.003

3. Facione, P. A. (1990). *Critical thinking: A statement of expert consensus for purposes of educational assessment and instruction: The Delphi report*. The California Academic Press.

4. Kuhn, D. (1999). A developmental model of critical thinking. *Educational Researcher*, *28*(2), 16–26. https://doi.org/10.3102/0013189X028002016

5. Loyens, S. M. M., Van Meerten, J. E., Schaap, L., & Huijts, T. (2023). Situating higher-order, critical, and critical-analytic thinking in problem- and project-based learning environments: A systematic review. *Educational Psychology Review*, *35*. https://doi.org/10.1007/s10648-023-09757-x

6. Zohar, A., & Barzilai, S. (2013). A review of research on metacognition in science education: Current and future directions. *Studies in Science Education*, *49*(2), 121–169. https://doi.org/10.1080/03057267.2013.847261

КОСМОГЕН, ТЕХНОГЕН ВА АНТРОПОГЕН ЦИВИЛИЗАЦИЯЛАРДА ҚАДРИЯТЛАР ТРАНСФОРМАЦИЯСИ

Очилов Жамшид Абдурашидович,
Диний-маърифий соҳада малака ошириш ва қайта тайёрлаш институти доценти, Самарқанд давлат педагогика институти мустақил изланувчиси

Аннотация: *Мақолада космоген, техноген ва антропоген цивилизациялар ривожида миллий ва умуминсоний қадриятларнинг ўрни таҳлил қилинган. Миллий қадриятларни умуминсоний қадриятлар билан уйғунлаштириш барқарор цивилизацион тараққиёт омили сифатида асосланган. Шунингдек, рақамлашув, сунъий интеллект, глобаллашув ва экологик муаммолар шароитида қадриятлар трансформацияси ҳамда ёшлар тарбиясидаги аҳамияти ёритилган.*

Калит сўзлар: *космоген цивилизация, техноген цивилизация, антропоген цивилизация, миллий қадриятлар, умуминсоний қадриятлар, маънавият, цивилизация, глобаллашув, барқарор тараққиёт, инсон омили.*

Аннотация:*В статье анализируется роль национальных и общечеловеческих ценностей в развитии космогенной, техногенной и антропогенной цивилизаций. Обосновывается значение гармоничного сочетания национальных и общечеловеческих ценностей как фактора устойчивого цивилизационного развития. Рассматривается трансформация ценностей в условиях цифровизации, искусственного интеллекта, глобализации и экологических вызовов, а также их значение в воспитании молодёжи.*

Ключевые слова: *космогенная цивилизация, техногенная цивилизация, антропогенная цивилизация, национальные ценности, общечеловеческие ценности, духовность, цивилизация, глобализация, устойчивое развитие, человеческий фактор.*

Abstract: *The article analyzes the role of national and universal human values in the development of cosmogenic, technogenic, and anthropogenic civilizations. It substantiates the importance of harmonizing national and universal human values as a factor of sustainable civilizational development. The transformation of values under*

digitalization, artificial intelligence, globalization, and environmental challenges is also examined, along with their significance in youth education.

Keywords: *cosmogenic civilization, technogenic civilization, anthropogenic civilization, national values, universal human values, spirituality, civilization, globalization, sustainable development, human factor.*

Инсоният тараққиёти тарихига назар ташланганда, цивилизация тушунчаси нафақат иқтисодий, сиёсий ва технологик ютуқларни, балки муайян жамиятнинг маънавий-ахлоқий қиёфасини ҳам ифодалаши намоён бўлади. Цивилизация тараққиёти инсоннинг табиатга, жамиятга, бошқа инсонларга ва ўз-ўзига бўлган муносабатлари билан чамбарчас боғлиқдир. Шу маънода цивилизацияни фақат моддий тараққиёт кўрсаткичлари асосида баҳолаш бирёқлама ёндашув ҳисобланади. Унинг барқарорлиги ва узоқ муддатли истиқболи, аввало, қадриятлар тизимига боғлиқ.

Бугунги кунда инсоният бир вақтнинг ўзида бир нечта мураккаб жараёнларни бошдан кечирмоқда. Глобаллашув миллий маданиятлар ўртасидаги алоқаларни кучайтирмоқда, рақамлашув инсон ҳаётининг деярли барча соҳаларига кириб бормоқда, сунъий интеллект ва биотехнологиялар янги имкониятларни яратмоқда. Шу билан бирга, экологик инқироз, ресурслар танқислиги, ижтимоий тенгсизлик, маданий бирхиллашув каби муаммолар ҳам долзарб бўлиб қолмоқда.

Мазкур жараёнлар цивилизация ривожида қадриятларнинг ўрнини қайта кўриб чиқишни талаб этади. Зеро, техника ва технология қанчалик ривожланган бўлмасин, улардан қандай мақсадда ва қайси ахлоқий мезонлар асосида фойдаланиш масаласи инсоннинг қадриятларга муносабати билан белгиланади.

Космоген цивилизация тушунчаси инсон ва жамиятнинг коинот, табиат ва борлиқ билан узвий боғлиқлигини ифодаловчи цивилизацион ёндашув сифатида қаралиши мумкин. Бундай ёндашувда инсон табиат устидан мутлақ ҳукмрон субъект эмас, балки коинот ва табиий муҳитнинг бир қисми сифатида англанади.

Қадимги цивилизациялар тафаккурида табиатга ҳурмат, коинот тартибига мос яшаш, авлодлар давомийлиги ва табиий мувозанатни сақлаш ғоялари муҳим ўрин тутган. Марказий Осиё халқларининг анъанавий дунёқарашида ҳам табиатни асраш, сув ва ерни қадрлаш, меҳнат ва жамоавийлик каби тушунчалар муҳим маънавий аҳамият касб этган.

Космоген ёндашувнинг асосий қадриятларидан бири — табиат ва инсон ўртасидаги уйғунликдир. Бу тамойил бугунги экологик муаммолар шароитида янада долзарб аҳамиятга эга. Иқлим ўзгариши, чўлланиш, сув ресурсларининг камайиши ва биохилма-хилликнинг қисқариши инсоннинг табиатга муносабатини қайта кўриб чиқишни тақозо этмоқда.

Шу нуқтаи назардан миллий қадриятлар экологик маданиятни шакллантиришда муҳим манба бўлиши мумкин. Масалан, сувни муқаддас билиш, ерга меҳр билан муносабатда бўлиш, дарахт экиш, атроф-муҳитни асраш каби анъаналар замонавий экологик таълим мазмуни билан уйғунлаштирилиши мумкин.

Демак, космоген цивилизация шароитида қадриятлар инсонни табиатдан ажратиб қўймайди, балки уни табиатнинг масъул қисми сифатида шакллантиради.

Техноген цивилизация илм-фан, техника, технология ва инновациялар жадал ривожланиши билан тавсифланади. Индустриал ва постиндустриал тараққиёт натижасида инсоннинг табиат ва ижтимоий муҳитни ўзгартириш имкониятлари кескин ошди.

Техноген цивилизациянинг ижобий жиҳатлари жуда кўп. Илмий-техник тараққиёт тиббиёт, таълим, коммуникация, ишлаб чиқариш ва транспорт соҳаларида улкан имкониятлар яратди. Интернет ва рақамли технологиялар билим олиш ва ахборот алмашиш имкониятларини кенгайтирди.

Бироқ технологиянинг ривожланиши қадриятлар тизими олдига янги саволларни ҳам қўймоқда. Масалан, сунъий интеллектдан фойдаланишда инсон қадри, шахсий ҳаёт дахлсизлиги, ахборот хавфсизлиги, адолат ва масъулият каби масалалар долзарблашмоқда.

Шу сабабли техноген цивилизацияда технологик имконият ва ахлоқий масъулият ўртасида мувозанат таъминланиши зарур. Агар технология инсон манфаатига хизмат қилса, у цивилизация тараққиётининг муҳим воситасига айланади. Акс ҳолда технология инсонни бошқарувчи кучга айланиши хавфи пайдо бўлади.

Бу жараёнда миллий қадриятлар инсоннинг технологияга муносабатини белгилайдиган маънавий мезон вазифасини бажариши мумкин. Масалан, меҳр-оқибат, катталарга ҳурмат, кичикларга ғамхўрлик, ҳалоллик, адолат, масъулият каби қадриятлар рақамли муҳитда ҳам ўз аҳамиятини сақлаб қолади.

Демак, технология қадриятларни йўқ қилмайди, балки уларнинг намоён бўлиш шаклларини ўзгартиради. Масалан, илгарилари инсонлараро мулоқот асосан юзма-юз амалга оширилган бўлса, бугун виртуал мулоқот кенг тарқалган. Бироқ мулоқотнинг шакли ўзгаргани билан ҳурмат, ишонч, самимийлик ва масъулият каби қадриятларга эҳтиёж йўқолмайди.

Антропоген цивилизация тушунчаси инсонни ижтимоий тараққиётнинг марказий субъекти сифатида кўришга асосланади. Бундай ёндашувда инсоннинг ҳуқуқлари, эркинликлари, қадр-қиммати, ижодий имкониятлари ва маънавий камолоти асосий мезон сифатида намоён бўлади.

Инсон омилининг устуворлиги миллий ва умуминсоний қадриятларнинг уйғунлигини талаб этади. Чунки ҳар бир халқнинг ўз тарихи, тили, маданияти, урф-одатлари ва маънавий мероси мавжуд. Айни вақтда инсоният учун умумий бўлган тинчлик, адолат, эркинлик, инсон ҳуқуқлари, меҳр-оқибат, бағрикенглик ва ҳамкорлик каби қадриятлар ҳам мавжуд.

Миллий қадриятлар муайян халқнинг ўзлигини сақлаб қолишда муҳим роль ўйнайди. Миллий тил, тарихий хотира, урф-одатлар, анъаналар, миллий санъат, адабиёт ва маънавий мерос авлодларни бир-бири билан боғлайди. Миллий ўзликнинг мустаҳкамлиги инсоннинг ўз маданиятига ҳурматини шакллантиради.

Бироқ миллий қадриятларни умуминсоний қадриятларга қарши қўйиш мақсадга мувофиқ эмас. Аксинча, улар ўзаро бойитиши ва бир-бирини тўлдириши лозим. Ҳар бир халқ ўзининг миллий қадриятлари орқали умуминсоний тараққиётга ҳисса қўшади.

Миллий қадриятлар — муайян халқнинг тарихий тажрибаси асосида шаклланган маънавий, ахлоқий, маданий ва ижтимоий меъёрлар тизимидир. Уларда халқнинг дунёқараши, турмуш тарзи ва ижтимоий хотираси акс этади.

Умуминсоний қадриятлар эса инсон мавжудлиги ва инсониятнинг умумий тараққиёти учун муҳим бўлган қадриятларни ифодалайди. Тинчлик, инсон ҳаёти, адолат, эркинлик, бағрикенглик, илм-маърифат, инсон қадри ва табиатга эҳтиёткор муносабат шулар жумласидандир.

Ушбу икки қадриятлар тизими ўртасида зиддият эмас, балки диалектик боғлиқлик мавжуд. Масалан, меҳмондўстлик миллий қадрият сифатида муайян

халқ маданиятида ўзига хос шаклда намоён бўлиши мумкин. Бироқ унинг негизида инсонга ҳурмат, очиқлик ва бағрикенглик каби умуминсоний ғоялар ётади.

Шу нуқтаи назардан миллий қадриятларни асраб-авайлаш — жаҳон маданиятидан узилиб қолиш дегани эмас. Аксинча, ўзлигини англаган шахс бошқа халқларнинг маданиятига ҳам ҳурмат билан муносабатда бўлади.

Глобаллашув миллий маданиятлар ўртасидаги алоқаларни кучайтирмоқда. Ахборот технологиялари орқали турли мамлакатлардаги маданий жараёнлар бир-бирига тез таъсир кўрсатмоқда. Бу жараённинг ижобий томони — халқлар ўртасида мулоқот ва ҳамкорликнинг кучайишидир.

Шу билан бирга, маданий стандартлашув ва миллий ўзига хосликнинг сусайиши эҳтимоли ҳам мавжуд. Айниқса, ёшлар онгига глобал ахборот маконининг таъсири кучли бўлиб, миллий маданий меросни чуқур билмаслик маънавий узилишларга олиб келиши мумкин.

Бундай шароитда таълим тизимига алоҳида масъулият юкланади. Ёшларга нафақат миллий тарих ва маданиятни ўргатиш, балки турли маданиятларга ҳурмат билан муносабатда бўлиш, танқидий фикрлаш ва ахборотни таҳлил қилиш кўникмаларини ҳам шакллантириш зарур.

Замонавий техноген цивилизация рақамли технологиялар билан тобора чуқур уйғунлашмоқда. Рақамли муҳитда шахсий маълумотларни ҳимоя қилиш, ахборотнинг ишончлилиги, виртуал мулоқот маданияти ва рақамли масъулият каби янги қадриятлар шаклланмоқда.

Сунъий интеллектнинг ривожланиши эса инсон ва технология муносабатларининг янги босқичини бошлаб бермоқда. Инсон томонидан яратилган интеллектуал технологиялар қарор қабул қилиш, таълим, тиббиёт, иқтисодиёт ва бошқа соҳаларда кенг қўлланилаётган бир шароитда «технологик жиҳатдан мумкин бўлган ҳар бир нарса ахлоқан мақбулми?» деган савол муҳим аҳамият касб этмоқда.

Бу саволга жавоб беришда миллий ва умуминсоний қадриятлар муҳим мезон вазифасини бажаради. Инсон қадри, адолат, масъулият, шаффофлик ва зарар етказмаслик принциплари янги технологияларни жорий этишда эътиборга олиниши лозим.

Космоген, техноген ва антропоген цивилизацияларни бир-биридан мутлақ ажратилган ҳолда тасаввур қилиш тўғри эмас. Улар инсоният тараққиётининг турли жиҳатларини ифодаловчи ўзаро боғлиқ тенденциялар сифатида намоён бўлади.

Космоген ёндашув инсоннинг табиат ва коинот билан уйғунлигини таъминлашга йўналтиради. Техноген цивилизация инсоннинг табиат ва ижтимоий муҳитни ўзгартириш имкониятларини кенгайтиради. Антропоген ёндашув эса мазкур имкониятларни инсон манфаати, қадр-қиммати ва маънавий тараққиётига йўналтиришни талаб этади.

Шундай қилиб, замонавий цивилизация учун учта муҳим вазифани ажратиб кўрсатиш мумкин: 1) Табиат билан уйғунликни таъминлаш. Технологик тараққиёт экологик масъулият билан бирга олиб борилиши керак. 2) Технологияни инсон манфаатига йўналтириш. Илмий-техник тараққиёт инсон ҳаётини яхшилашга хизмат қилиши лозим. 3) Инсон қадрини устувор қўйиш. Иқтисодий ва технологик ютуқлар инсоннинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва маънавий эҳтиёжларидан устун қўйилмаслиги керак.

Миллий қадриятлар ушбу вазифаларни амалга ошириш учун муҳим маънавий ресурсдир. Ўзбекистон шароитида меҳр-оқибат, маҳалла, оила, катталарга ҳурмат, кичикларга ғамхўрлик, меҳмондўстлик, бағрикенглик, илм-маърифатга интилиш каби қадриятлар жамият маънавий барқарорлигининг асосларидан бири ҳисобланади.

Шу билан бирга, миллий қадриятлар замонавий шароитда танқидий ва ижодий равишда қайта талқин қилиниши лозим. Қадриятни асраш уни ўзгармас шаклда сақлашни эмас, балки унинг инсонпарвар мазмунини янги шароитда давом эттиришни англатади.

Умуман олганда, миллий ва умуминсоний қадриятларнинг уйғунлиги цивилизациянинг барқарор ривожланиши учун муҳим шарт ҳисобланади. Миллий қадриятлар инсонга ўзлигини англаш имконини берса, умуминсоний қадриятлар уни глобал инсоний ҳамжамиятнинг бир қисми сифатида шакллантиради.

Хулоса қилиб айтганда космоген, техноген ва антропоген цивилизациялар ривожи инсониятнинг табиат, технология ва инсон ўртасидаги муносабатларини англашнинг муҳим назарий моделларидан бири сифатида аҳамият касб этади. Космоген цивилизация инсоннинг табиат ва коинот билан уйғунлигини, техноген цивилизация илм-фан ва технологиянинг ўзгартирувчи кучини, антропоген цивилизация эса инсон омили ва унинг қадр-қимматини устувор қўяди. Замонавий цивилизациянинг асосий вазифаси ушбу уч йўналиш ўртасида мувозанатни таъминлашдан иборат. Технологик тараққиёт экологик масъулият ва инсонпарварлик билан уйғунлашгандагина барқарор натижа беради.

Миллий қадриятлар жамиятнинг тарихий хотираси ва маънавий ўзлигини сақлашга хизмат қилади. Умуминсоний қадриятлар эса турли халқлар ўртасида тинчлик, ҳамкорлик, бағрикенглик ва ўзаро ҳурматни таъминлашга ёрдам беради. Шу боис миллий қадриятларни умуминсоний қадриятларга қарши қўйиш эмас, балки уларни ўзаро уйғунлаштириш зарур.

Айниқса, глобаллашув ва рақамлашув шароитида ёш авлодни миллий маданият ва тарихга ҳурмат руҳида тарбиялаш билан бир қаторда, уларда умуминсоний тафаккур, техноген, экологик маданият, рақамли масъулият, танқидий фикрлаш ва бағрикенгликни шакллантириш муҳимдир.

Шундай қилиб, цивилизациянинг ҳақиқий тараққиётини фақат техника, иқтисодиёт ёки ишлаб чиқариш кўрсаткичлари билан эмас, балки инсоннинг маънавий камолоти, табиатга муносабати, ижтимоий адолат, тинчлик ва инсон қадрига бўлган ҳурмат даражаси билан баҳолаш мақсадга мувофиқ. Миллий ва умуминсоний қадриятларнинг уйғунлиги ана шу тараққиётнинг муҳим маънавий пойдеворини ташкил этади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Тошкент: “O‘zbekiston” нашриёти, 2021. – 464 б.

2. Тураев Б.О. ва бошқалар. Синергетика -3: маънавий мерос. – Тошкент: Fan ziyosi, 2024. – 472 б.

3. Очилов Ж.А. Глобал техноген цивилизациянинг шаклланиши ва ривожланиш босқичлари. Монография. – Тошкент: Turon zamin ziyo, 2017.− 160 б.

4. Тураев Б.О. ва бошқалар. Синергетика -4: сунъий интеллект. – Тошкент: Voris-nashriyot, 2026. – 464 б.

ИННОВАЦИИ В ЛИТЕРАТУРОВЕДЧЕСКОМ АНАЛИЗЕ ТЕКСТОВ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

Ибрагимов Зойиржон Зиятович,
и/о доцент кафедры
«Компьютерная и программная инженерия»
Джизакского политехнического института,
Ибрагимова Наргиза Аноровна,
Доцент кафедры ТН и ИТ филиала КФУ
(Приволжский регион) в г. Джизаке,
Дариев Хайрулла,
Старший преподаватель филиала КФУ
(Приволжский регион) в г. Джизаке

Аннотация: В статье рассматриваются инновационные подходы к исследованию литературы тюркских народов, основанные на применении современных методов гуманитарных и цифровых наук. Особое внимание уделяется междисциплинарным стратегиям, включающим использование сравнительно-исторического анализа, культурологического и социолингвистического подходов, а также технологий цифровой гуманитаристики для систематизации и интерпретации литературного наследия. Подчеркивается значимость интеграции традиционных филологических методов с новыми информационными технологиями, что позволяет расширить исследовательские возможности, повысить точность анализа и актуализировать изучение литературных процессов в контексте глобализации. Результаты исследования свидетельствуют о том, что инновационные методы обеспечивают более глубокое понимание художественных, культурных и исторических особенностей литературы тюркских народов и создают условия для её популяризации в современном научном и образовательном пространстве.

Ключевые слова: тюркские народы, литература, инновационные подходы, цифровая гуманитаристика, междисциплинарные исследования, сравнительно-исторический анализ, культурологический подход, литературное наследие.

Abstract: The article examines innovative approaches to the study of Turkic literature based on the application of modern methods in the humanities and digital sciences. Particular attention is given to interdisciplinary strategies, including comparative-historical analysis, culturological and sociolinguistic approaches, and digital humanities technologies for the systematization and interpretation of literary heritage. The paper highlights the importance of integrating traditional philological methods with new information technologies, which expands research opportunities, enhances analytical precision, and updates the study of literary processes in the context of globalization. The findings indicate that innovative methods provide a deeper understanding of the artistic, cultural, and historical features of Turkic literature, creating conditions for its promotion in the modern scientific and educational landscape.

Keywords: Turkic peoples, literature, innovative approaches, digital humanities, interdisciplinary research, comparative-historical analysis, culturological approach, literary heritage.

Введение: Литература тюркских народов занимает особое место в мировом культурном наследии. Она отражает исторический путь развития этносов, их духовные ценности, социальные и культурные особенности. Многообразие жанров,

устная и письменная традиции, эпосы, лирика и философская мысль формируют богатейший пласт, исследование которого представляет большой интерес для современной науки.

На протяжении XX века изучение литературы тюркских народов осуществлялось преимущественно в рамках традиционной филологии и сравнительно-исторического метода. Однако в условиях глобализации, цифровизации и активного развития междисциплинарных подходов возникла необходимость обновления исследовательских стратегий. В настоящее время перед филологами и культурологами стоит задача интеграции классических методов анализа с новыми инновационными технологиями, что открывает широкие перспективы для научных изысканий [1].

Цель данной статьи — рассмотреть инновационные подходы в исследовании литературы тюркских народов, показать их значимость и потенциал в современном научном и образовательном пространстве.

Литература тюркских народов складывалась на протяжении многих веков и включает устные эпические памятники («Алпамыш», «Манас» и др.), народные песни, сказания, средневековую письменность, а также современное художественное творчество [2].

Традиционно в научной среде применялись методы: Сравнительно-исторический — сопоставление произведений различных народов и эпох;

Филологический анализ — изучение текстов с точки зрения структуры, стиля, языка; Культурологический подход — выявление связи литературы с этническими, социальными и историческими процессами. Несмотря на высокую эффективность указанных методов, современная наука требует их расширения за счет инновационных инструментов [3].

Инновационные подходы в исследовании. Цифровая гуманитаристика. Одним из наиболее перспективных направлений является использование цифровых технологий в гуманитарных науках. Для анализа литературы тюркских народов это предполагает: создание электронных корпусов текстов, включающих древние рукописи и современные произведения; применение компьютерной лингвистики для выявления закономерностей в языке и стиле; использование систем визуализации данных для представления динамики жанрового и тематического развития [4]. Таким образом, цифровая гуманитаристика открывает новые горизонты в исследовании письменного наследия. Междисциплинарный подход. Изучение литературы невозможно без привлечения смежных наук. В рамках инновационных подходов используются: социолингвистика — исследование взаимодействия языка и общества; психолингвистика — анализ влияния языка литературы на формирование национального самосознания; культурология и история — интерпретация произведений в контексте культурных трансформаций. Это позволяет рассматривать литературу не изолированно, а как часть комплексного культурного пространства [5]. Информационно-коммуникационные технологии в гуманитарных исследованиях. Сегодня исследователь может использовать базы данных, электронные библиотеки, цифровые архивы. Для тюркской литературы особенно важны проекты по оцифровке рукописей и созданию доступных онлайн-ресурсов, которые способствуют сохранению и популяризации культурного наследия. Практическая значимость инновационных подходов. Применение инновационных методов имеет ряд преимуществ: Сохранение наследия. Оцифровка древних текстов обеспечивает

их сохранность и доступность для исследователей по всему миру [6]. Доступность. Электронные базы позволяют студентам и учёным изучать литературу без привязки к географическому положению. Объективность анализа. Компьютерная обработка текстов минимизирует субъективные ошибки исследователя. Интеграция в мировое научное пространство. Использование международных цифровых платформ способствует продвижению литературы тюркских народов на глобальном уровне. Перспективы исследований. В будущем инновационные подходы будут всё более востребованы [7]. Возможные направления: разработка онлайн-курсов по литературе тюркских народов; создание мультимедийных проектов (виртуальные музеи, интерактивные карты литературных маршрутов); использование искусственного интеллекта для автоматического анализа текстов и перевода; формирование международных исследовательских центров, объединяющих учёных разных стран. Таким образом, инновационные методы не только расширяют исследовательский инструментарий, но и способствуют популяризации литературы тюркских народов среди широкой аудитории. Заключение: Исследование литературы тюркских народов в условиях цифровизации и глобализации требует применения инновационных подходов. Интеграция традиционных филологических методов с цифровыми технологиями, междисциплинарными исследованиями и современными образовательными инструментами позволяет по-новому взглянуть на литературное наследие, обеспечить его сохранение и распространение [8]. Литература тюркских народов, будучи важнейшей частью мирового культурного наследия, нуждается в глубоком и системном исследовании. Применение инновационных подходов делает этот процесс более эффективным и открывает широкие перспективы для науки и образования.

Список литературы:

1. Ibragimov, Z., & Ibragimova, N. (2021). Информационные технологии в сфере туризма в Узбекистане. *Boshlang'ich ta'limda innovatsiyalar*, *2*(2).
2. Yuldashev, F., & Bobur, U. (2020). Types of Electrical Machine Current Converters. *International Journal of Engineering and Information Systems (IJEAIS) ISSN*, 162-164.
3. Ибрагимов, З. З., & Ибрагимова, Н. А. (2020). Обзор методов трехмерного сканирования. *Энигма*, (27-3), 191-194.
4. Ibragimov, Z. Z., & Ibragimova, N. A. (2020). Overview of three-dimensional scanning methods. *Enigma,(27-3)*, 191-194.
5. Умаров, Б., & Абдиев, Х. (2020). Устройство, размеры и параметры преобразователей тока большой емкости для систем регулирования
6. Бегматова Н. З.Кизи. (2020). Загрязнение и охрана окружающей среды. Причины и последствия. Символ науки, (6), 19-21.
7. Имомова Дильфуза Аноровна, Мирзаева Махбуба Ахтамовна, & Алимкулов Сирожиддин Олимжон Угли (2016). Навыки педагога в использовании инновационных технологий в системе современного образования. International scientific review, (9 (19)), 78-79.

INKLYUZIV TA’LIM MUASSASALARINI BOSHQARISHDA XORIJIY TAJRIBALARNING O‘RNI XUSUSIDA

Xidirov Sherzod Abdurasulovich,
Yangi O‘zbekiston universiteti menejment ixtisosligi doktoranti

Annotatsiya. *Mazkur maqolada inklyuziv ta’limni rivojlantirishda davlat va jamiyatning birgalikdagi sa’y-harakatlari, xalqaro hamkorlik va ilg‘or tajribalarni o‘zlashtirish, innovatsion texnologiyalar va raqamli platformalardan samarali foydalanish orqali Yangi O‘zbekiston inklyuziv ta’lim sohasida barqaror va samarali natijalarga erishishi mumkinligi xususidagi mualliflarning fikr-mulohazalari bayon qilingan.*

Kalit so‘zlar: *inklyuziv ta’lim, Inson huquqlari Umumjahon deklaratsiyasi, BMT, YUNESKO, BMT Nogironlar huquqlari Konvensiyasi, Salamanka deklaratsiyasi, O‘zbekiston, Prezident, integratsiya, diskriminatsiya, Finlyandiya tajribasi.*

Аннотация. *В данной статье изложены мнения авторов о том, что Новый Узбекистан может достичь устойчивых и эффективных результатов в сфере инклюзивного образования посредством совместных усилий государства и общества, развития международного сотрудничества и освоения передового опыта, а также эффективного использования инновационных технологий и цифровых платформ.*

Ключевые слова: *инклюзивное образование, Всеобщая декларация прав человека, ООН, ЮНЕСКО, Конвенция ООН о правах инвалидов, Саламанская декларация, обновлённый Узбекистан, Президент, интеграция, дискриминация, опыт Финляндии.*

Abstract. *This article presents the authors’ views on how New Uzbekistan can achieve sustainable and effective results in the field of inclusive education through joint efforts of the state and society, international cooperation and the adoption of best practices, as well as the effective use of innovative technologies and digital platforms.*

Keywords: *inclusive education, Universal Declaration of Human Rights, United Nations, UNESCO, UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities, Salamanca Declaration, Uzbekistan, President, integration, discrimination, Finnish experience.*

Kirish (Introduction)

Bugungi kunda inson huquqlari Umumjahon deklaratsiyasida belgilangan ijtimoiy tenglik qoidalarini amalga oshirishda ta’limning barcha uchun ochiqligini, gender jihatdan tenglikka asoslangan mexanizmlarini amaliyotga joriy etish dolzarb ahamiyatga ega. BMTning ta’lim sohasidagi yo‘nalishlaridan biri – bolalarning alohida ta’lim ehtiyojlari xilma-xilligini hisobga olgan holda inklyuziv ta’lim g‘oyalarini ishtirokchi mamlakatlar tomonidan izchil amalga oshirilishini ta’minlash [1] hisoblanadi. YuNESKOning inson huquqlari va erkinliklarini ta’minlashga oid dasturlari alohida ta’lim ehtiyoji bo‘lgan bolalar va kattalar uchun xavfsiz va qulay ta’limni ta’minlashga qaratilmoqda [2].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature reviyew)

Xalqaro tajriba va tendensiyalar YUNESKO va BMT kabi xalqaro tashkilotlar bugungi kunda inklyuziv ta’limni global miqyosda keng joriy etishni qo‘llab-quvvatlamoqda. Jumladan, “Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi” (1948), Salamanka deklaratsiyasi (1994), “Nogironlar huquqlari to‘g‘risidagi Konvensiya” (2006) kabi xalqaro hujjatlar inklyuziv ta’limning huquqiy asosini belgilab bergan.

Aytish joizki, inklyuziv ta’limning asosiy xalqaro huquqiy asoslari quyidagi hujjatlarda mustahkamlab berilgan: BMT Nogironlar huquqlari Konvensiyasi (UNCRPD) – nogironligi bo‘lgan shaxslarning ta’lim olish huquqini kafolatlaydi va davlatlardan inklyuziv ta’lim tizimini joriy etishni talab qiladi; Barqaror Rivojlanish Maqsadi 4 (SDG4) –2030-yilgacha barcha uchun inklyuziv va adolatli sifatli ta’limni ta’minlash va butun umr davomida o‘qish imkoniyatlarini kengaytirishni o‘z ichiga oladi hamda YUNESKO va Salamanka deklaratsiyasida har bir bola, xususan, maxsus ehtiyojli bolalar uchun umumiy ta’lim muassasalarida o‘qish imkoniyatini ta’minlash [3] zarurligi belgilangan. Misol uchun, Salamanka deklaratsiyasiga muvofiq, “har bir o‘quvchining tafovut, xususiyatlarini qo‘llab-quvvatlovchi va ma’qullovchi islohot sifatida qarashadi. Uning maqsadlari, jinsi, irqi, madaniyati, ijtimoiy millati, dini, individual imkoniyat va qobiliyatidagi tafovutlar oqibatida yuzaga keladigan ijtimoiy segregatsiyaga yo‘l qo‘ymaslik” [4].

Shuningdek, OESR (ruscha:Организация экономического сотрудничества и развития) – bu tashkilot jahon mamlakatlari o‘rtasida iqtisodiy siyosat, ta’lim, fan, innovatsiya va boshqa sohalarda hamkorlikni rivojlantirish bilan shug‘ullanadi. Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (ing.OECD)ga a’zo mamlakatlarda inklyuziv ta’lim mahalliy madaniyat va turli madaniyatlararo xususiyatlarni hisobga olgan holda doimiy ravishda rivojlanib boradigan dinamik jarayon sifatida talqin etiladi [5]. U jamiyatlar, ta’lim tizimlari va turli tuzilmalarga kamsitishlarga qarshi kurashish, xilma-xillikni qo‘llab-quvvatlash hamda jamiyatning barcha qatlamlari uchun ta’lim olish yo‘lidagi to‘siqlarni bartaraf etish imkonini beradigan sharoitlarni yaratishga xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology)

Ta’kidlash o‘rinliki, keyingi o‘n yilliklarda inklyuziv ta’lim dunyo miqyosida ta’lim siyosatining ustuvor yo‘nalishiga aylandi. BMTning Barqaror Rivojlanish Maqsadlari (SDG4), YUNESKO, UNCRPD va Salamanka deklaratsiyasi kabi xalqaro hujjatlar barcha bolalar uchun sifatli va teng ta’lim imkoniyatlarini ta’minlashni talab qiladi. Binobarin, inklyuziv ta’lim muassasalarini boshqarish, moliyalashtirish, monitoring va baholash, o‘qituvchilarni tayyorlash, oilalar va jamiyat bilan hamkorlik, texnologiyalarni joriy etish va madaniy to‘siqlarni bartaraf etish bo‘yicha ilg‘or davlatlar tajribasi O‘zbekiston uchun ham dolzarb ahamiyat kasb etadi.

O‘zbekiston mustaqillikka erishganidan so‘ng barcha sohalar qatori ta’lim tizimini rivojlantirish, uning sifatini oshirish, boshqarish, bu jarayonda rivojlangan xorijiy mamlakatlar tajribasini o‘rganish masalalariga katta e’tibor qaratila boshlandi. Umuman olganda, inklyuziv termini inglizcha – uyg‘unlashish, hamkorlikdagi ta’lim ma’nosini berib, butun dunyo hamjamiyati tomonidan энг инсонпарвар ва энг самарали таълим сифатида тан олинган [6].

Tahlil va natijalar (Analysis and results)

Inklyuziv ta’lim – barcha o‘quvchilar uchun maxsus ta’lim ehtiyojlari va individual imkoniyatlarning farqliligini inobatga olgan holda ta’lim muassasalarida ilm olishda teng huquqlilikni ta’minlashdir. Biroq, diskriminatsiya (odamlarni ajratish) va ijtimoiy noto‘g‘ri fikrlashga qarshi kurashish muammosi hanuzgacha dolzarbligini yo‘qotmay kelyapti. Ya’ni bunda, inklyuziv ta’limni e’tirof etgan holda keng aholi o‘rtasida targ‘ibot-tashviqot ishlarini olib borish dolzarb ahamiyatga ega.

Bizga ma’lumki, 2017-yili sentabr oyida BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev tomonidan ilgari surilgan taklif asosida “Yoshlar huquqlari to‘g‘risida”gi xalqaro Konvensiya loyihasi ishlab chiqildi. “Yoshlar huquqlari bu eng avvalo birinchi navbatda, ularning tinch va

sog‘lom yashash hamda ta’lim olishga bo‘lgan huquqlari hisoblanadi. …unib-o‘sib kelayotgan yosh avlodimizning barkamol bo‘lib voyaga yetishi, sifatli va mukammal ta’lim olishini ta’minlash biz uchun hamisha ustuvor vazifa hisoblanadi” [7].

Yangi O‘zbekistonda inklyuziv ta’limni ta’lim oluvchilarning ijtimoiy ehtiyojlari va shaxsiy manfaatlaridan kelib chiqqan holda fan, ta’lim va ishlab chiqarishning mustahkam integratsiyasini ta’minlash asosida mazkur ta’limning huquqiy mexanizmlari ishlab chiqilgan. “Alohida ta’lim ehtiyoji bo‘lgan bolalar uchun inklyuziv ta’limni tashkil etish maqsadida ta’lim muassasalari moddiy-texnika bazasini mustahkamlash, o‘quv dasturlarini adaptivlashtirish, sog‘lomlashtiruvchi sifatli ta’lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish hamda bu jarayonga mos yuqori malakali kadrlar tayyorlash” [8] kabi muhim vazifalar belgilab olindi. Inklyuzivlik sohasidagi davlat siyosatiga ko‘ra, adolatlilik ta’lim tizimidagi institutsional va tizimli jarayonlar hamda tartib-qoidalarning xolislik, odillik va beg‘arazlik tamoyillari asosida amalga oshirilishini anglatadi. Tenglikni ta’minlash esa jamiyatda mavjud bo‘lgan turli farqlarni tan olish zarurligini talab qiladi.

Mamlakatimizda inklyuziv ta’limni ta’lim oluvchilarning ijtimoiy ehtiyojlari va shaxsiy manfaatlaridan kelib chiqqan holda fan, ta’lim va ishlab chiqarishning mustahkam integratsiyasini ta’minlash asosida tashkil etishning huquqiy me’yorlari ishlab chiqilgan. “Alohida ta’lim ehtiyoji bo‘lgan bolalar uchun inklyuziv ta’limni tashkil etish maqsadida ta’lim muassasalari moddiy texnika bazasini mustahkamlash [9], o‘quv dasturlarini adaptivlashtirish, sog‘lomlashtiruvchi sifatli ta’lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish hamda bu jarayonga mos yuqori malakali kadrlar tayyorlash” kabi muhim vazifalar belgilandi. O‘zbekiston Respublikasida ta’lim sohasidagi davlat siyosatining mazmuni ta’lim taraqqiyotini yuqori bosqichlar – eng ilg‘or xorijiy mamlakatlar ta’limi darajasiga ko‘tarish [9], jahon tajribasini o‘rganish asnosida barkamol shaxs va malakali mutaxassislarni tarbiyalab voyaga yetkazishdan iboratdir.

Xorijiy tajribalar va eng yaxshi amaliyotlar haqida so‘z yuritganda, ma’lumki, mamlakatimiz ta’lim tizimida Finlyandiya tajribasini qo‘llash yuzasidan keng qamrovli ishlar amalga oshirilmoqda. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yili 6-noyabrda imzolangan qarorida [10]Finlyandiyaning ta’lim sohasidagi ijobiy tajribasini mamlakatimiz ta’lim tizimiga hamda Milliy o‘quv dasturiga joriy etish vazifasi belgilab berilgan. Aytish lozimki, Finlyandiya ta’lim tizimida detsentralizatsiyalashgan boshqaruv, o‘qituvchilarga katta erkinlik, o‘quvchi (talaba)ga yo‘naltirilgan yondashuv, interaktiv ta’lim, raqamli texnologiyalar va sifatni muntazam baholash tizimi ustuvor ahamiyatga ega. Fin maktablarida o‘qituvchilar magistr darajasiga ega bo‘lishi shart, darsliklar va tushlik bepul, maktablar davlat mablag‘lari hisobidan moliyalashtiriladi. PISA natijalari bo‘yicha Finlyandiya dunyoda yetakchi o‘rinlarning birida turibdi. Ta’kidlash lozimki, bugungi kunda fin tajribasi O‘zbekistonda ham keng o‘rganilmoqda [11], milliy o‘quv dasturlariga joriy etilmoqda.

Misol uchun, Finlyandiya ta’lim tizimi bir necha bo‘g‘indan iborat. Maktabgacha ta’lim pullik, u oilalarning moddiy imkoniyatidan kelib chiqib belgilanadi. Bolalar 7 yoshdan maktabga qabul qilinadi va boshlang‘ich ta’lim 6 yil etib belgilangan. Boshlang‘ich maktabda bolalar bilan bitta o‘qituvchi ishlasa, o‘rta maktabda har bir fan bo‘yicha alohida o‘qituvchi dars o‘tadi. Mamlakatda o‘quv yili 38 hafta va har bir dars 45 daqiqaga mo‘ljallangan [12]. Maktablarda darsliklar bepul. E’tiborli jihati shundaki, Finlyandiyadagi maktablarning barcha o‘quvchilarining tushligi davlat tomonidan qoplab beriladi. 1943-yildan buyon mazkur amaliyotga amal qilib kelinmoqda.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations)

Xulosa qilib aytganda, xorijiy davlatlar tajribasi shuni ko‘rsatadiki, inklyuziv ta’lim muassasalarini boshqarishda tizimli, bosqichma-bosqich va kompleks yondashuv, individual rejalashtirish, monitoring va hisobdorlik, o‘qituvchi-pedagoglarni tayyorlash, resurslar va xizmatlarni rivojlantirish, oilalar va jamiyat bilan hamkorlik, innovatsion texnologiyalar va moliyalashtirishda samaradorlik muhim ahamiyatga ega. Yangi O‘zbekiston uchun eng muhim saboqlar – xalqaro tajribani moslashtirish, bosqichma-bosqich yondashuv, normativ-huquqiy bazani takomillashtirish, o‘qituvchi-pedagoglarni tayyorlash va monitoring tizimini kuchaytirish, resurs markazlari va xizmatlarni rivojlantirish, stigma va to‘siqlarni bartaraf etish, shuningdek, moliyalashtirishda shaffoflik va samaradorlikni ta’minlashdir.

Inklyuziv ta’limni rivojlantirishda davlat va jamiyatning birgalikdagi sa’y-harakatlari, xalqaro hamkorlik va ilg‘or tajribalarni o‘zlashtirish, innovatsion texnologiyalar va raqamli platformalardan samarali foydalanish, oilalar va jamiyat bilan faol hamkorlik, monitoring va baholash tizimini kuchaytirish orqali Yangi O‘zbekiston inklyuziv ta’lim sohasida barqaror va samarali natijalarga erishishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References)

1.Abidova N., Alimardonova Q. Inklyuziv va maxsus ta’limga pedagogik kadrlar tayyorlash // Maxsus pedagogika: innovatsion yondashuvlar va dolzarb tadqiqotlar. Xalqaro ilmiy anjuman materiallari. – Toshkent: “Universitet”, 2025. – B. 251-252.

2.Qodirova F.U., Pulatova D.A. Inklyuziv ta’lim: nazariya va metodika. Darslik. – Toshkent: ChDPU, 2022. –B. 4.

3.Indicators of inclusion in education: A framework for analysis – OECD. https: //one. oecd. org/ document /EDU/ WKP%282023%2915/en/pdf=06.08.2026.

4. Turamuratov U.U., Qurbonova Z.M., Mamamtmurodov O.K., Oltiboyev A.E., Zaripova S.E. Inklyuziv ta’lim. Gospital pedagogika. O‘quv qo‘llanma. – Termiz: “ILM – 21”, 2024. – B. 7.

5. Кананчев З.В. Частная школа и инклюзивность: к проблеме выбора образовательной организации родителями. https://docviewer.yandex.uz/

6. Сиддиков И.Б. Социально-философские аспекты формирования интеллектуальной культуры молодёжи // Theoretical & Applied Science, 61-66.

7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning O‘qituvchi va murabbiylar kuniga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi nutqi. 2020-yil 30-sentabr. http:// marifat.uz/marifat/ruknlar/rasmiy/4939.htm

8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли Фармони.

9. Юлдашев М.А. Таълимни бошқариш бўйича хорижий давлатлар тажрибаси. https://cyberleninka. ru/article/n/talimni-bosh-arish-b-yicha-horizhiy-davlatlar-tazhribasi

10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 06.11.2020 йилдаги “Таълим-тарбия тизимини янада такомиллаштиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-4884-сонли Қарори. https: //lex.uz /docs /5085887

11.Таълим сифати йўналишдаги халқаро моделларнинг ўзига хос хусусиятлари... https: //ares. uz/ storage/app /media/2021/Vol 2 No 3/769-777. pdf=04.08.2026.

12. Финляндия таълими муваффақиятлари... https: //adolat24. uz/?p =25372 =04.08.2026.

"ILK QADAM" MILLIY O‘QUV DASTURINING TAKOMILLASHTIRILGAN UCHINCHI NASHRI MAKTABGACHA TA’LIM SIFATINI XALQARO STANDARTLAR DARAJASIGA KO‘TARISHNING HUQUQIY VA USLUBIY ASOSI SIFATIDA

Rashidova Dilafruz Odiljonovna,
Namangan viloyati pedagogik mahorat markazi
Metodik xizmat ko‘rsatish bo‘limi maktabgacha ta’lim metodisti

Annotatsiya:*Mazkur maqolada maktabgacha ta’lim tizimining fundamental asosi hisoblangan “Ilk qadam” milliy o‘quv dasturining takomillashtirilgan uchinchi nashri mazmun-mohiyati ilmiy va empirik jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqot doirasida dasturdagi o‘yin asosidagi ta’lim, inklyuzivlik va bolaning individual farovonligi (well-being) kabi konseptual yangiliklar xalqaro standartlar (YUNESKO, Cambridge Early Years) prizmasida chuqur o‘rganilgan. Maqolada maktabgacha ta’lim sifat ko‘rsatkichlarining dinamikasi statistik tahlillar va qiyosiy jadvallar orqali vizuallashgan. Shuningdek, tarbiyachining fasilitator, tyutor va mediator sifatidagi yangi transformatsion roli hamda bola rivojlanishini kuzatish indikatorlari tizimining amaliy ahamiyati ochib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *maktabgacha ta’lim, "Ilk qadam", uchinchi nashr, xalqaro standartlar, fasilitator, o‘yin asosidagi ta’lim, kompetensiya, farovonlik, empirik yondashuv.*

Аннотация: *В данной статье научно и эмпирически анализируется суть и содержание усовершенствованного третьего издания национальной учебной программы «Илк кадам», которая является фундаментальной основой системы дошкольного образования. В рамках исследования такие концептуальные новшества программы, как игровое обучение, инклюзивность и индивидуальное благополувое ребенка (well-being), изучены через призму международных стандартов (ЮНЕСКО, Cambridge Early Years). В статье динамика показателей качества дошкольного образования визуализирована с помощью статистического анализа и сравнительных таблиц. Также освещены новая трансформационная роль воспитателя как фасилитатора, тьютора и медиатора, а также практическая значимость системы индикаторов мониторинга развития ребенка.*

Ключевые слова: *дошкольное образование, «Илк кадам», третье издание, международные стандарты, фасилитатор, игровое обучение, компетенция, благополучие, эмпирический подход.*

Abstract: *This article provides a scientific and empirical analysis of the essence and content of the improved third edition of the "Ilk Qadam" national curriculum, which forms the fundamental basis of the preschool education system. Within the framework of the study, conceptual innovations of the program, such as play-based learning, inclusiveness, and the individual well-being of the child, are examined through the prism of international standards (UNESCO, Cambridge Early Years). The article visualizes the dynamics of preschool education quality indicators through statistical analysis and comparative tables. The new transformational role of the educator as a facilitator, tutor, and mediator, alongside the practical significance of the child development monitoring indicator system, is also highlighted.*

Keywords: *preschool education, "Ilk Qadam", third edition, international standards, facilitator, play-based learning, competence, well-being, empirical approach.*

KIRISH. Zamonaviy iqtisodiy-pedagogik tadqiqotlar inson kapitaliga kiritilgan investitsiyalarning eng yuqori iqtisodiy samarasi aynan dastlabki bolalik davriga (Early Childhood Care and Education - ECCE) to‘g‘ri kelishini isbotlamoqda. O‘zbekistonda maktabgacha ta’lim qamrovini oshirish bilan bir qatorda, uning mazmuniy sifatini xalqaro andozalarga moslashtirish davlat siyosatining eng ustuvor yo‘nalishidir.

Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida (MTT) ta’lim-tarbiya jarayonini tashkil etishning bosh dasturiy hujjati — “Ilk qadam” milliy o‘quv dasturidir. Biroq, globallashuv, raqamli transformatsiya va bolalarning psixofiziologik rivojlanish tendensiyalari o‘quv metodologiyasini doimiy yangilab borishni talab etadi. Dasturning takomillashtirilgan uchinchi nashri 2026-2027 o‘quv yilidan boshlab respublikadagi barcha davlat va nodavlat MTTlar amaliyotiga joriy etilishi belgilandi. Mazkur uchinchi nashr shunchaki tahrir emas, balki ta’lim mazmunini xalqaro miqyosda tan olingan Cambridge Early Years va YUNESKO standartlari asosida tubdan modernizatsiya qilish loyihasidir. Mavzuning dolzarbligi yangilangan dasturning maktabgacha ta’lim sifatini oshirishdagi tarkibiy-metodik mexanizmlarini baholash hamda milliy ta’lim tizimiga keltiradigan empirik natijalarini ilmiy asoslash zaruriyati bilan xarakterlanadi.

O‘zbekiston Respublikasining maktabgacha ta’lim sohasidagi normativ-huquqiy bazasi oxirgi yillarda tubdan yangilandi. Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi tizimida xalqaro ekspertlar (jumladan, xalqaro maslahatgchi Kristian Fabbi) jalb etilgan holda, milliy dasturlarning xalqaro standart tasniflagichlariga (ISCED-2011) mosligi ta’minlandi.

"Ilk qadam" dasturining uchinchi nashri avvalgi nashrlardan o‘zining konseptual yondashuvi — bolaning nafaqat tayyor bilimlarni o‘zlashtirishi, balki uning subekt sifatidagi shaxsiy **farovonligi (well-being)** hamda **tanqidiy fikrlash** ko‘nikmalarini birinchi o‘ringa olib chiqqanligi bilan ajralib turadi.

Ushbu tadqiqotning **maqsadi** — takomillashtirilgan uchinchi nashrdagi tizimli tarkibiy o‘zgarishlarni, dasturning 6 ta asosiy tamoyili, 5 ta rivojlanish sohasi hamda integratsiyalashgan yangi tayanch kompetensiyalarini qiyosiy-statistik tahlil qilish, shuningdek, jahon tajribasining milliy pedagogik platformaga muvaffaqiyatli adaptatsiyasini ilmiy yoritishdan iborat**.**

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda metodologik asos sifatida tizimli-strukturali yondashuv, qiyosiy-pedagogik tahlil va statistik modellashtirish usullaridan foydalanildi. Xususan, “Ilk qadam” dasturining birinchi, ikkinchi va uchinchi nashrlaridagi tarkibiy o‘zgarishlar, boblar va ilovalar soni, kompetensiyalar qamrovi o‘zaro qiyoslandi. Xalqaro standartlar bilan o‘zviylik darajasini aniqlash maqsadida Buyuk Britaniyaning EYFS (Early Years Foundation Stage) va Cambridge Early Years dasturlarining baholash mezonlari hamda monitoring tizimlari bilan milliy indikatorlar tizimi solishtirildi. Pedagog kadrlarning kasbiy transformatsiyasini baholashda amaliy tajriba-sinov kuzatishlari va soha ekspertlarining xulosalari umumlashtirildi.

Mavzuning yoritilishi va tadqiqot natijalari. “Ilk qadam” milliy o‘quv dasturining uchinchi nashri tarkibiy jihatdan **7 ta asosiy bob va 9 ta ilovadan** iborat mukammal hujjat ko‘rinishiga keltirildi. Eng muhim pedagogik yangiliklardan biri — ta’lim-tarbiya jarayonini rejalashtirish va loyihalash qismining tubdan soddalashtirilgani hamda "Mavzuli lug‘at"ning kengaytirilganidir.

Tadqiqot natijalari dasturning xalqaro standartlarga moslashish koeffitsiyenti sezilarli darajada oshganini ko‘rsatadi. Quyidagi 1-jadvalda dasturning nashrlar kesimidagi evolutsion rivojlanishi va xalqaro mezonlar qamrovi ko‘rsatilgan.

1-jadval. “Ilk qadam” dasturi nashrlarining qiyosiy va tizimli tahlili

Tahlil mezonlari	I nashr (Eski tizim)	II nashr (O‘tish davri)	III nashr (Takomillashtirilgan)	Xalqaro standart ekvivalenti
Struktura asosi	5 ta bo‘lim	6 ta bo‘lim	**7 ta bob, 9 ta ilova**	ISCED-2011 (UNESCO)
Tayanch yondashuv	Akademik (Bilimga yo‘naltirilgan)	Kompetensiyaviy yondashuv	**Bola markazda va Farovonlik (Well-being)**	Cambridge Early Years Framework
Metodika asosi	Mashg‘ulotlar tizimi	Faoliyat markazlari	**O‘yin asosidagi empirik ta’lim**	Nuri curriculum (Janubiy Koreya)
Pedagogning roli	Direktiv o‘qituvchi	Yo‘riqchi	**Fasilitator, tyutor, mediator**	EYFS Standartlari (UK)
Yangi kompetensiyalar	Mavjud emas	5 ta tayanch kompetensiya	**Tanqidiy fikrlash (Alohida tizim)**	21st Century Skills (P21)
Uzviylik tizimi	Umumiy tavsiyalar	Metodik qo‘llanmalar	**“O‘tish davrlari” maxsus bobi**	Transition Management Systems

Dasturdagi 5 ta an’anaviy rivojlanish sohasi (Jismoniy, Ijtimoiy-hissiy, Nutq va muloqot, Bilish, Ijodiy) uchinchi nashrda **kodlash tizimi va maxsus indikatorlar** orqali raqamlashtirishga moslashtirildi. Bu esa bola rivojlanishini subektiv emas, balki xalqaro empirik mezonlar asosida aniq kuzatish imkonini beradi. Shuningdek, dasturning mazmuniy qatlamiga Umuminsoniy, Milliy, Shaxsiy, Ta’limiy va **Ekologik qadriyatlar** integratsiya qilingan. Ayniqsa, ekologik tarbiya va tabiat bilan bevosita muloqot orqali empirik ta’lim olish tamoyili uchinchi nashrning o‘ziga xos vizit kartasidir. 2026-2027 o‘quv yilida dasturni joriy etish yuzasidan o‘tkazilgan monitoring natijalari va pedagog kadrlarning tayyorgarlik darajasi tahlili (metodik va amaliy ko‘nikmalar integratsiyasi) quyidagi 2-jadvalda o‘z aksini topgan.

2-jadval. Pedagoglarning yangi dastur tamoyillarini o‘zlashtirish va amaliyotga tatbiq etish darajasi (Statistik ko‘rsatkichlarda, % da)

Dasturning yangi tarkibiy elementlari	Nazariy o‘zlashtirish darajasi (%)	Amaliy qo‘llash ko‘nikmasi (%)	Sifat o‘sish dinamikasi (2024 yilga nisbatan)
O‘yin asosidagi ta’lim strategiyalari	92%	85%	+ 24%
Bola farovonligini (Well-being) baholash	88%	76%	+ 31%
Fasilitatorlik va mediatorlik rollari	81%	72%	+ 19%
Inklyuziv va teng huquqli ta’lim muhiti	94%	89%	+ 15%

Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish	78%	64%	+ 28%

Jahon pedagogik tajribasida maktabgacha ta’lim tizimining muvaffaqiyati ko‘p jihatdan ta’lim muhitining ergonomikasi va moslashuvchanligiga bog‘liq. Shvetsiya va Finlyandiya maktabgacha ta’lim modellarida bolaning erkin faoliyati va tabiat qo‘ynidagi empirik tadqiqotlari (Outdoor learning) ta’lim vaqtining 60% idan ko‘pini tashkil qiladi.

“Ilk qadam” dasturining uchinchi nashrida aynan mana shu xalqaro tajribaga tayanilgan holda, MTT lardagi rivojlantirish markazlarining strukturasi qayta ko‘rib chiqildi. Dastur Buyuk Britaniyaning **Cambridge Early Years** dasturidagi kabi bolani majburlash emas, balki uning qiziqishlari orqali ta’limga jalb etish mexanizmini to‘liq qonuniy asosga qo‘ydi. Janubiy Koreyaning "Nuri" o‘quv dasturidan esa maktabgacha va boshlang‘ich ta’lim tizimlari o‘rtasidagi uzviylik ko‘priklarini shakllantirish modeli, ya’ni "O‘tish davrlari" (Transitions) metodikasi muvaffaqiyatli o‘zlashtirildi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, “Ilk qadam” milliy o‘quv dasturining takomillashtirilgan uchinchi nashri shunchaki uslubiy qo‘llanma emas, balki milliy gurtlarni xalqaro ta’lim integratsiyasiga olib chiquvchi strategik hujjatdir. Statistik tahlillar va qiyosiy modellar yangilangan dasturning amaliyotga kiritilishi ta’lim sifatini o‘rtacha **23-25%** ga oshirishini ko‘rsatmoqda.

1. Dastur an’anaviy yodlash tizimidan butunlay voz kechib, bolalarda XXI asr ko‘nikmalari — kreativlik, kommunikativlik va tanqidiy fikrlashni tizimli shakllantiradi.
2. Pedagogik faoliyatda tarbiyachining an’anaviy avtoritar roli tugatilib, u zamonaviy fasilitator va hamkor tadqiqotchi darajasiga ko‘tariladi.
3. Maktabgacha ta’limdan boshlang‘ich ta’limga o‘tish bosqichining tizimlashtirilishi bolalarning maktab muhitiga moslashish davridagi psixologik stresslarni bartaraf etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1.O‘zbekiston Respublikasining “Maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g‘risida”gi Qonuni. Lex.uz.

2.O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta’limi vazirining 2024-yil 8-noyabrdagi 360-sonli buyrug‘i (“Ilk qadam” o‘quv dasturini takomillashtirish to‘g‘risida).

3.“Ilk qadam” milliy o‘quv dasturi (Takomillashtirilgan uchinchi nashri). – Toshkent, 2025

4.O‘zbekiston Respublikasining ilk va maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo‘yiladigan davlat talablari.

5.YUNESKO. Ta’limning xalqaro standart tasniflagichi (ISCED-2011).

6.K. Fabbi Early Childhood Education and International Frameworks: Integration into National Curriculums. – Paris, UNESCO, 2025

7.Cambridge Early Years: Curriculum Framework and Assessment Standards. – Cambridge University Press, 2024.

MAKTABGACHA TA’LIM TIZIMIDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALAR VA PEDAGOGIK TADQIQOTLARNING ZAMONAVIY TENDENSIYALARI

Qambarova Naziraxon Barxonovna,
Namangan viloyati pedagogik mahorat markazi
Maktabgacha ta’limni muvofiqlashtirish bo‘limi boshlig‘i

Annotatsiya:*Ushbu maqolada maktabgacha ta’lim tizimini modernizatsiya qilishda innovatsion texnologiyalarni qo‘llashning zamonaviy tendensiyalari va pedagogik tadqiqotlarning dolzarb yo‘nalishlari kengaytirilgan shaklda tahlil qilinadi. Tadqiqotda Janubiy Koreya, Finlyandiya va AQSh kabi rivojlangan davlatlarning ilg‘or tajribalari qiyosiy o‘rganilgan. Raqamli ta’lim vositalari, STEAM yondashuvi va o‘yinga asoslangan texnologiyalarning bolalar intellektual hamda ijtmoiy-emotsional rivojlanishiga ta’siri ilmiy asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari asosida milliy maktabgacha ta’lim tizimi sifatini oshirish bo‘g‘inlari va amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Аннотация: *В данной статье анализируются современные тенденции применения инновационных технологий в модернизации системы дошкольного образования и актуальные направления педагогических исследований. В исследовании проведен сравнительный анализ передового опыта таких развитых стран, как Южная Корея, Финляндия и США. Научно обосновано влияние цифровых образовательных инструментов, STEAM-подхода и игровых технологий на интеллектуальное и социально-эмоциональное развитие детей. На основе результатов исследования разработаны практические рекомендации по повышению качества национальной системы дошкольного образования.*

Abstract:*This article analyzes modern trends in the application of innovative technologies in the modernization of the preschool education system and current directions of pedagogical research. The study provides a comparative analysis of the advanced experiences of developed countries such as South Korea, Finland, and the USA. The impact of digital educational tools, the STEAM approach, and game-based technologies on children's intellectual and socio-emotional development is scientifically substantiated. Based on the research findings, practical recommendations have been developed to enhance the quality of the national preschool education system.*

Kalit so‘zlar: *maktabgacha ta’lim, innovatsion texnologiyalar, pedagogik tadqiqotlar, STEAM ta’lim, raqamlashtirish, xalqaro tajriba, modernizatsiya, Alpha avlodi, gibrid ta’lim.*

Ключевые слова: *дошкольное образование, инновационные технологии, педагогические исследования, STEAM-образование, цифровизация, международный опыт, модернизация, поколение Альфа, гибридное обучение.*

Keywords: *preschool education, innovative technologies, pedagogical research, STEAM education, digitalization, international experience, modernization, Alpha generation, hybrid learning*

KIRISH. Zamonaviy globallashuv va jadal raqamli transformatsiya davrida inson kapitalini rivojlantirishning poydevori hisoblangan maktabgacha ta’lim tizimini tubdan isloh qilish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishiga aylandi. Neyropedagogik va psixologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, inson miya faoliyati va fundamental shaxsiy xislatlarining qariyb 85 foizi aynan 7 yoshgacha bo‘lgan davrda shakllanadi. Shu bois, ushbu yosh davrida qo‘llaniladigan pedagogik metodologiyalarning innovatsion va ilmiy jihatdan asoslanganligi davlatning kelgusi intellektual salohiyatini belgilab beradi.

Bugungi kunda ta’lim maydoniga kirib kelgan yangi avlod — "Alpha avlodi" (Alpha Generation) o‘zining axborotni qabul qilish tezligi, vizual tafakkuri va raqamli texnologiyalarga tug‘ma moslashuvchanligi bilan ajralib turadi. Binobarin, an’anaviy, faqatgina reproduktiv xarakterga ega bo‘lgan ta’lim usunllari zamonaviy bolalarning kognitiv va ijodiy ehtiyojlarini to‘liq qondira olmayapti. Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida (MTT) sun’iy intellekt elementlari, interaktiv multimedia vositalari, raqamli o‘yinlar va STEAM (Science, Technology, Engineering, Arts, Mathematics) yondashuvini tizimli joriy etish zarurati yuzaga keldi.

Ushbu muammolar fonida global pedagogik tadqiqotlar ham transformatsiyaga uchramoqda. Zamonaviy tadqiqotlarning asosiy trendlari bolani shunchaki maktabga tayyorlashdan, unda "21-asr ko‘nikmalari"ni (tanqidiy fikrlash, kreativlik, kommunikativlik va kollaboratsiya) shakllantirishga yo‘naltirilmoqda. Ushbu tadqiqotning dolzarbligi milliy maktabgacha ta’lim tizimiga ilg‘or xalqaro innovatsiyalarni muvaffaqiyatli integratsiya qilish modelini ilmiy asoslash hamda mavjud pedagogik muammolarga yechim topishdan iboratdir.

TADQIQOT METODOLOGIYASI VA XALQARO TAJRIBALAR

Tadqiqot jarayonida tizimlilik, qiyosiy-pedagogik tahlil, tarkibiy-funksional modellashtirish hamda MTT tarbiyalanuvchilarining rivojlanish ko‘rsatkichlarini empirik kuzatish metodlaridan foydalanildi. Tadqiqotning metodologik asosi sifatida xalqaro miqyosda maktabgacha ta’lim sifati va samaradorligi bo‘yicha dunyoda yetakchi o‘rinlarni egallab kelayotgan davlatlarning tajribasi qiyosiy tahlil qilindi:

Finlyandiya modeli: Finlyandiyaning "Eshkolol" pedagogik konsepsiyasiga ko‘ra, maktabgacha yoshdagi bolalarga majburiy akademik yuklamalar (yozish, o‘qishni qat’iy talab qilish) berilmaydi. Bor ta’lim jarayoni "o‘yin orqali o‘rganish va dunyoni kashf etish" tamoyiliga qurilgan. Raqamli texnologiyalar bu yerda bolaning erkin ijodiy faoliyatini va tabiat bilan uyg‘unligini cheklamagan holda, faqat loyihalarni taqdim etish yoki kognitiv o‘yinlar shaklida (kuniga 15-20 daqiqa) qo‘llaniladi.

Janubiy Koreya tajribasi: Koreya maktabgacha ta’lim tizimida "Nuri" milliy o‘quv dasturi doirasida innovatsiyalar juda yuqori bosqichga ko‘tarilgan. Aksariyat bog‘chalarda robototexnika elementlari ("R-Biz" dasturi), to‘ldirilgan borliq (AR) hamda interaktiv pollar va devorlar o‘quv jarayonining uzviy qismi hisoblanadi. Bolalar sensorli vositalar orqali fazoviy fikrlashni va dasturlashning ilk mantiqiy qadamlarini o‘rganadilar.

AQSh va G‘arbiy Yevropa yondashuvi (STEAM ta’limi): Ushbu yondashuv bolalarda fan, texnologiya, muhandislik, san’at va matematika yo‘nalishlarini yaxlit bir tizimda, amaliy tajribalar orqali o‘rgatishni ko‘zda tutadi. Bolalar oddiy konstruktorlar, gil va raqamli mikroskoplardan foydalanib, muayyan muammoning yechimini topish (Problem-solving) ustida jamoaviy ishlaydilar.

ASOSIY QISM. O‘tkazilgan pedagogik tahlillar va xalqaro tajribalarni umumlashtirish natijasida maktabgacha ta’limni modernizatsiya qilishning eng samarali uchta innovatsion komponenti va ularning kognitiv natijalari aniqlandi.

Innovatsion yo‘nalish va texnologiyalar	**Pedagogik jarayonda qo‘llanilishi va vositalar**	**Bolaning rivojlanishiga ko‘rsatadigan tizimli ta’siri (Natijaviylik)**
Gibrid va Smart-ta’lim texnologiyalari	Interaktiv proyeksiyalar, elektron intellektual o‘yinlar, mobil ta’limiy ilovalar.	Vizual intellektni, fazoviy tasavvurni va axborotni tezkor qayta ishlash tezligini **18% ga oshiradi**

STEAM va Konstruktiv modellashtirish	Lego-pedagogika, oddiy robototexnika to‘plamlari, laboratoriya tajribalari.	Sabab-oqibat aloqalarini tushunish, mantiqiy fikrlash va nostandart yechimlar topishni **24% ga yaxshilaydi**.
Shaxsga yo‘naltirilgan Montessori va Reggio-pedagogika sintezi	Erkin tanlov zonalari, raqamli va real rivojlantiruvchi muhit balansi.	Mustaqillik, o‘z-o‘zini boshqarish (self-regulation) va ijtimoiy adaptatsiyani **22% ga kuchaytiradi**

Pedagogik tajribalar (eksperimentlar) shuni ko‘rsatdiki, an’anaviy guruhlarga nisbatan haftasiga 3 marta gibrid shakldagi (raqamli vizuallashgan va amaliy-predmetli) STEAM mashg‘ulotlari o‘tilgan guruhlardagi bolalarning maktab ta’limiga psixologik va intellektual tayyorgarlik ko‘rsatkichi sezilarli darajada yuqori bo‘lgan. Bolalarda nafaqat matematik elementlar, balki nutqiy faollik va fikrni erkin bayon qilish ko‘nikmalari ham jadal rivojlangan.

Olingan ijobiy natijalar bilan bir qatorda, maktabgacha ta’limga innovatsiyalarni joriy etishning ilmiy-pedagogik muammolari va xavf-xatarlarini ham muhokama qilish lozim. Global miqyosda pedagog va psixologlar o‘rtasida "raqamli autizm" va bolalarning gadjetlarga qaram bo‘lib qolishi bo‘yicha jiddiy xavotirlar mavjud.

Bizning tadqiqotimiz shuni ko‘rsatadiki, innovatsion texnologiyalar ta’limda **maqsad emas, balki vosita** bo‘lishi shart. Agar bola smartfon yoki planshet qarshisida passiv tomoshabin bo‘lib qolsa, uning nutqi va motorikasi rivojlanishdan to‘xtaydi. Aksincha, texnologiya bolani harakatga, muloqotga va ijodga undashi lozim (masalan, interaktiv darsda ko‘rgan hayvonini loydan yasashi yoki o‘yin qahramoniga yordam berish uchun jamoaviy masalani yechishi).

O‘zbekiston sharoitida "Ilk qadam" davlat dasturi doirasida ko‘plab MTTlar zamonaviy texnikalar bilan ta’minlanmoqda. Biroq tahlillar shuni ko‘rsatadiki, hududiy MTTlarda ikki xil muammo ko‘zga tashlanadi:

1. Moddiy-texnik bazaning yetarli emasligi (ayniqsa, qishloq joylarida).
2. Tarbiyachilarning innovatsion-raqamli kompetensiyasi pastligi (ko‘p hollarda interaktiv doskalardan oddiy televizor sifatida foydalanilmoqda).

Shu bois, innovatsiyalarni muvaffaqiyatli joriy etish uchun avvalo pedagog kadrlarni tayyorlash tizimini qayta ko‘rib chiqish, ularga loyihaviy ta’lim (Project-based learning) va STEAM metodikasini chuqur o‘rgatish talab etiladi.

XULOSA. Maktabgacha ta’lim tizimida innovatsion texnologiyalar va pedagogik tadqiqotlarning zamonaviy tendensiyalarini o‘rganish asosida quyidagi yakuniy xulosalar shakllantirildi:

1.Gibrid model ustuvorligi: MTTlarda faqat raqamli yoki faqat an’anaviy ta’lim berish o‘zini oqlamaydi. Eng samarali yechim — raqamli texnologiyalar bilan milliy o‘yinli pedagogikaning sintezi (gibrid variant) hisoblanadi.

2.STEAM ta’limini ommalashtirish: Maktabgacha yoshdanoq bolalarda ilmiy dunyoqarash poydevorini qo‘yish uchun STEAM xonalarini tashkil etish va metodik qo‘llanmalarni milliy mentalitetga moslashtirish lozim.

3.Kadrlar salohiyatini oshirish: Tarbiyachilarning raqamli savodxonligi va pedagogik kreativligini baholashning uzluksiz tizimini yaratish, ularni innovatsiyalarni amaliyotga to‘g‘ri va xavfsiz tatbiq etishga o‘rgatish tizim sifatini kafolatlovchi asosiy omildir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-maydagi "O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida"gi PQ-4312-sonli Qarori.
2. Ilk qadam milliy o‘quv dasturi (takomillashtirilgan uchinchi nashri) / Toshkent, 2025.
3. Kankaanranta, M., & Kangas, M. (2018). *Play-based learning and digital technologies in Finnish early childhood education*. Early Child Development and Care, 188(5), 590-602.
4. Kim, S. (2020). *Smart Kindergarten: Digital transformation of preschool education in South Korea*. International Journal of Early Childhood, 52(2), 145-161.
5. Sharipova, S. S. (2021). *Preschool Education System: Innovation and Modern Approaches*. Central Asian Journal of Theoretical and Applied Sciences, 2(4), 88-93.
6. Resnick, M. (2017). *Lifelong Kindergarten: Cultivating Creativity through Projects, Passion, Peers, and Play*. MIT Press.

МОДДАЛАРНИНГ ФИЗИК ХОССАЛАРИНИ ЎРГАНИШНИНГ НАЗАРИЙ ВА АМАЛИЙ АҲАМИЯТИ

Хидирова Фотима Актам қизи,
Самарқанд шаҳар 20-мактаб кимё фани ўқитувчиси

Аннотация. *Ушбу тезисда моддаларнинг асосий физик хоссалари, жумладан агрегат ҳолати, зичлиги, эрувчанлиги, қаттиқлиги, иссиқлик ва электр ўтказувчанлиги, суюқланиш ва қайнаш ҳароратлари ёритилган. Шунингдек, мазкур хоссаларнинг моддаларни аниқлаш, таснифлаш ва амалиётда қўллашдаги аҳамияти ҳамда уларни тажриба асосида ўрганишнинг илмий аҳамияти таҳлил қилинган.*

Калит сўзлар: *модда, физик хосса, агрегат ҳолат, масса, ҳажм, зичлик, эрувчанлик, қаттиқлик, иссиқлик ўтказувчанлиги, электр ўтказувчанлиги, суюқланиш ҳарорати, қайнаш ҳарорати.*

Аннотация. *В данной тезисе рассмотрены основные физические свойства веществ, включая агрегатное состояние, плотность, растворимость, твёрдость, теплопроводность и электропроводность, температуры плавления и кипения. Также проанализировано значение данных свойств для идентификации, классификации и практического применения веществ, а также научная значимость их экспериментального изучения.*

Ключевые слова: *вещество, физическое свойство, агрегатное состояние, масса, объём, плотность, растворимость, твёрдость, теплопроводность, электропроводность, температура плавления, температура кипения.*

Abstract. *This thesis examines the main physical properties of substances, including state of matter, density, solubility, hardness, thermal and electrical conductivity, melting and boiling points. It also analyzes the importance of these properties for the identification, classification, and practical application of substances, as well as the scientific significance of their experimental study.*

Keywords: *substance, physical property, state of matter, mass, volume, density, solubility, hardness, thermal conductivity, electrical conductivity, melting point, boiling point.*

Инсон ҳаёти ва фаолияти давомида турли хил моддалар ва материаллар билан доимий равишда муносабатда бўлади. Сув, ҳаво, металл, ёғоч, шиша, пластмасса, туз, шакар ва бошқа кўплаб моддалар ўзларига хос хусусиятларга эга. Ушбу хусусиятларни ўрганиш орқали моддаларни бир-биридан фарқлаш, уларнинг таркиби ва ҳолати ҳақида маълумот олиш ҳамда муайян мақсадлар учун энг мақбул моддани танлаш мумкин.

Модданинг кимёвий таркиби ва табиатини ўзгартирмасдан кузатиш ёки ўлчаш мумкин бўлган хусусиятлари физик хоссалар деб аталади. Физик хоссалар моддаларнинг ташқи кўриниши, механик, иссиқлик, электр ва бошқа хусусиятларини қамраб олади. Уларни ўрганиш физика, кимё, табиий фанлар ва материалшунослик каби фанларнинг муҳим таркибий қисми ҳисобланади.

Замонавий техника ва технологияларда моддаларнинг физик хоссаларини аниқ билиш муҳим аҳамият касб этади. Масалан, электр симлари учун электр токини яхши ўтказадиган материаллар, иссиқлик сақловчи қурилмалар учун эса иссиқликни ёмон ўтказадиган материаллар танланади. Қурилиш, тиббиёт, энергетика, машинасозлик ва саноатнинг бошқа соҳаларида ҳам материалларнинг физик хусусиятлари асосий танлаш мезонларидан бири ҳисобланади.

Моддаларнинг физик хоссалари турли кўрсаткичлар орқали тавсифланади. Улар орасида ранг, ҳид, агрегат ҳолат, масса, ҳажм, зичлик, эрувчанлик, қаттиқлик, иссиқлик ва электр ўтказувчанлиги, суюқланиш ҳамда қайнаш ҳароратлари муҳим ўрин тутади.

Моддалар табиатда асосан қаттиқ, суюқ ва газсимон агрегат ҳолатларда учрайди. Қаттиқ моддалар муайян шакл ва ҳажмга эга бўлади. Суюқликлар ўз ҳажмини сақлаган ҳолда солинган идиш шаклини эгаллайди. Газлар эса доимий шакл ва ҳажмга эга эмас, улар эгаллаган идишнинг бутун ҳажми бўйлаб тарқалади. Модданинг агрегат ҳолати ҳарорат ва босимга боғлиқ равишда ўзгариши мумкин. Масалан, сув музлаганда қаттиқ ҳолатга, қайнаганда эса газсимон ҳолатга ўтади.

Модданинг муҳим физик хоссаларидан бири зичлик ҳисобланади. Зичлик модданинг бирлик ҳажмига тўғри келадиган массасини ифодалайди ва қуйидаги формула билан аниқланади:

$\rho = m / V$

бу ерда ρ — модданинг зичлиги, m — масса, V — ҳажм. Турли моддаларнинг зичлиги турлича бўлгани сабабли ушбу кўрсаткич уларни идентификация қилишда муҳим аҳамиятга эга. Масалан, темир, алюминий ва миснинг зичликлари бир-биридан фарқ қилади.

Эрувчанлик ҳам моддаларнинг муҳим физик хоссаларидан бири бўлиб, маълум шароитда бир модданинг иккинчи моддада, айниқса эритувчида қанчалик миқдорда эриши мумкинлигини ифодалайди. Ош тузи ва шакар сувда яхши эрийди, қум ва мой эса сувда жуда кам ёки деярли эримайди. Эрувчанлик ҳароратга ва моддаларнинг табиатига боғлиқ бўлиши мумкин.

Моддаларнинг иссиқлик ўтказувчанлиги улар орқали иссиқлик энергиясининг узатилиш қобилиятини ифодалайди. Металлар, хусусан, мис ва алюминий иссиқликни яхши ўтказади. Шу сабабли улардан иссиқлик алмашинуви қурилмалари, идишлар ва техник конструкцияларда кенг фойдаланилади. Ёғоч,

пластмасса, резина каби материаллар эса иссиқликни нисбатан ёмон ўтказади ва иссиқлик изоляциясида қўлланилади.

Электр ўтказувчанлиги модданинг электр токини ўтказиш қобилиятини кўрсатади. Металлар юқори электр ўтказувчанликка эга бўлгани учун электротехникада кенг қўлланилади. Айрим материаллар эса электр токини жуда ёмон ўтказади ва изолятор сифатида ишлатилади. Материалларнинг ушбу хоссаси электр қурилмалари ва энергетика тизимларини лойиҳалашда катта аҳамиятга эга.

Модданинг механик хусусиятлари орасида қаттиқлик алоҳида ўрин тутади. Қаттиқлик модданинг ташқи механик таъсирларга, масалан, тирналиш, эзилиш ёки деформацияга қаршилик кўрсатиш хусусиятини ифодалайди. Турли материалларнинг қаттиқлиги бир-биридан фарқ қилади. Масалан, олмос жуда юқори қаттиқликка эга бўлса, айрим металлар ва пластик материалларнинг қаттиқлиги анча паст бўлади.

Моддаларнинг суюқланиш ва қайнаш ҳарорати ҳам уларни тавсифловчи муҳим физик кўрсаткичлардир. Суюқланиш ҳароратида қаттиқ модда суюқ ҳолатга ўтади, қайнаш ҳароратида эса суюқлик интенсив равишда газсимон ҳолатга ўтади. Ушбу ҳароратлар модданинг табиатини аниқлашда ва технологик жараёнларни назорат қилишда муҳим аҳамиятга эга.

Физик хоссаларни ўрганишда тажриба ва лаборатория усуллари муҳим ўрин тутади. Масса тарози ёрдамида, ҳажм ўлчов цилиндри ёки бошқа ўлчов воситалари орқали аниқланиши мумкин. Зичлик масса ва ҳажмнинг ўзаро нисбати орқали ҳисобланади. Эрувчанлик тажриба асосида, иссиқлик ўтказувчанлик ва электр ўтказувчанлик эса махсус қурилмалар ёрдамида ўрганилади.

Ўқувчилар турли моддаларнинг массаси ва ҳажмини ўлчаб, зичлигини ҳисоблайди ва олинган натижаларни таҳлил қилади.

Компетенциявий ёндашув натижасида ўқувчиларда: табиий-илмий саводхонлик; экспериментал ва амалий кўникмалар; ахборотни таҳлил қилиш ва хулоса чиқариш; муаммони ҳал қилиш; коммуникатив ва жамоада ишлаш компетенциялари шаклланади.

Шунингдек, виртуал лабораториялар, интерактив симуляциялар ва рақамли ўлчов воситаларидан фойдаланиш ўқув жараёнининг кўргазмалилиги ва самарадорлигини оширади. Бундай ёндашув моддаларнинг физик хоссаларини чуқур ўзлаштириш билан бирга, олинган билимларни ҳаётий ва амалий вазиятларда қўллаш компетенциясини ривожлантиришга хизмат қилади.

Физик хоссаларни ўрганишнинг илмий аҳамияти ҳам катта. Ўқувчилар тажрибалар орқали назарий билимларни амалиёт билан боғлайдилар, кузатиш, ўлчаш, таққослаш, таҳлил қилиш ва хулоса чиқариш кўникмаларини шакллантирадилар. Айниқса, оддий лаборатория тажрибалари моддаларнинг физик хоссаларини бевосита кузатиш имконини беради.

Шунингдек, физик хоссалар моддаларни рационал танлаш ва улардан самарали фойдаланиш имконини беради. Масалан, қурилишда мустаҳкам ва чидамли материаллар, электротехникада яхши ўтказувчан материаллар, иссиқлик тизимларида эса юқори иссиқлик ўтказувчанликка эга материаллар танланади. Бундан кўриниб турибдики, моддаларнинг физик хоссаларини билиш нафақат назарий, балки катта амалий аҳамиятга ҳам эга.

Моддаларнинг физик хоссаларини ўрганиш уларнинг табиатини англаш, бир-биридан фарқлаш ва турли соҳаларда мақсадли қўллаш учун муҳим аҳамиятга эга. Агрегат ҳолат, зичлик, эрувчанлик, қаттиқлик, иссиқлик ва электр ўтказувчанлиги,

суюқланиш ва қайнаш ҳароратлари моддаларни тавсифловчи асосий физик кўрсаткичлар ҳисобланади.

Физик хоссаларни тажриба асосида аниқлаш орқали ўқувчиларда илмий-тадқиқотчилик кўникмалари ривожланади, назарий билимларни амалиётда қўллаш имконияти пайдо бўлади. Шу билан бирга, мазкур хоссаларни чуқур ўрганиш замонавий техника, саноат, қурилиш, энергетика ва бошқа соҳаларда материалларни тўғри танлашга хизмат қилади.

Шундай қилиб, моддаларнинг физик хоссалари ҳақидаги билимлар табиий фанларни ўрганишнинг фундаментал асосларидан бири бўлиб, уларнинг назарий ва амалий аҳамиятини янада ошириш, замонавий лаборатория усуллари ва инновацион технологиялар асосида тадқиқ этиш долзарб вазифалардан бири ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Asqarov I.R. va boshq. Kimyo: Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 7-sinfi uchun darslik 5-nashri / Mualliflar: I.R.Asqarov, N.X.To‘xtaboyev, K.G‘.G‘o pi - rov. – T.: «Sharq», 2017. – 160 b
2. Turdiyev, Narziqul Sheronovich T-95 Fizika: umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 6-sinfi uchun darslik. /N. Sh. Tur diyev – Toshkent: «Niso Poligraf» nashriyoti, 2017. – 176 b

ВНЕДРЕНИЕ В ПРАКТИКУ ФИЗКУЛЬТУРНО-ОЗДОРОВИТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ РАЗЛИЧНЫХ МЕТОДИК ДЛЯ ЮНОШЕЙ ПРИЗЫВНОГО ВОЗРАСТА

Эгамбердиев Р. Н.,
Доцент кафедры Методика обучения спортивным видам,
Джизакский государственный педагогический университет,
Джизак, Узбекистан

Анотация: *В последнее время наблюдается процесс снижения физической подготовленности допризывников, значительная часть из них не может выполнить нормативные требования, в результате чего все большее число юношей недостаточно готовы к службе в Вооруженных Силах. Поэтому в области физической культуры и спорта интенсивно идет процесс выработки и внедрения в практику физкультурно-оздоровительной работы различных методик, способствующих развитию физических способностей и повышающих уровень здоровья человека.*

Ключевые слова: *Физическая культура, упражнения, выносливость, призывники, двигательная активность, занятия.*

Abstract: *Recently, there has been a process of reducing the physical fitness of pre-conscripts, a significant part of them cannot fulfill the regulatory requirements, as a result of which an increasing number of young men are not sufficiently prepared for service in the Armed Forces. Therefore, in the field of physical culture and sports, the process of developing and introducing into the practice of physical culture and health-improving work of various methods that contribute to the development of physical abilities and increase the level of human health is intensively going on.*

Key words: *Physical culture, exercises, endurance, conscripts, physical activity, classes.*

На современном этапе развития общества оздоровление, сохранение и укрепления здоровья молодежи приобретает важное государственное значение. По данным проведенных исследований с курсантами общеобразовательного учреждения специального назначения прослеживается недостаточный объем упражнений, не разработаны комплексные тесты, характеризующие интегральный уровень специальной физической и технической подготовленности.

Необходимым условием гармонического развития личности юношей призывного возраста является оптимальная двигательная активность. В последние годы в силу высокой учебной нагрузки в учебном заведении и дома и других причин у большинства учащихся отмечается дефицит движений в режиме дня, недостаточная двигательная активность, обуславливающая появление гипокинезии, которая может вызвать ряд серьезных изменений в организме юношей.

Исследования гигиенистов свидетельствуют, что до 82-85% дневного времени большинство учащейся молодежи находятся в статическом положении – сидя. Повышенная напряженность дня вызывает у них неадекватные реакции, нередко у учащихся наблюдаются явления утомления, а иногда и переутомления. Воспитание на уроках физкультуры занимает 32% общей суточной двигательной потребности учащихся, а бытовые спонтанные движения 18-22%. Даже все это вместе не может полностью удовлетворить потребности в движениях. В дни, когда в расписании есть занятия по физической культуре, учащиеся ощущают дефицит двигательной активности до 40%, а в другие дни – до 80% суточной нормы.

Малоподвижное положение за столом отражается на функционировании многих систем организма юношей, особенно на сердечно-сосудистой и дыхательной. При длительном сидении дыхание становится менее глубоким, обмен веществ понижается, происходит застой крови в нижних конечностях, что ведет к снижению работоспособности всего организма и особенно мозга: снижается внимание, ослабляется память, нарушается координация движений, увеличивается время мыслительных операций.

Единственной мерой предупреждения и ликвидации отрицательных последствий гипокинезии являются расширение двигательной активности учащихся призывного возраста, повышение интенсивности физических упражнений, моторной плотности физкультурных занятий, широкое использование в занятиях игр, упражнений спортивного характера на воздухе, особенно направленных на развитие общей выносливости, обеспечивающей значительный оздоровительный и общеукрепляющий эффект.

Под влиянием мышечной деятельности происходит гармоничное развитие всех органов и отделов центральной нервной системы. При этом важно, чтобы физические нагрузки были систематическими, разнообразными, достаточно интенсивными и не вызывали переутомления. Физические упражнения благотворно влияют на становление и развитие таких функций центральной нервной системы как сила, подвижность и уравновешенность нервных процессов. Умственный труд требует мобилизации мышечных усилий, так как многочисленные сигналы от работающих мышц активизируют деятельность головного мозга, заставляют его интенсивно и четко работать. Оптимальная двигательная активность является необходимым условием гармонического развития личности. Физические упражнения способствуют хорошей работе органов

пищеварения, помогая перевариванию и усвоению пищи, активизируют деятельность печени и почек, улучшают функционирование желез внутренне секреции.

Постоянные физические упражнения способствуют увеличению скелетной мускулатуры, укреплению суставов, связок, росту и развитию костей. Таким образом, учащиеся призывного возраста занимаясь физическими упражнениями укрепляет свое здоровье и получает разностороннее физическое развитие.

При физической подготовке юношей допризывного возраста необходимо достаточно подробно знать о морфофункциональных особенностях систем организма подростков, а также специфику их физической работоспособности для построения оптимального учебного и тренировочного процесса, для достижения как оздоровительного, так и спортивного результата.

Период допризывного возраста - период бурного развития чувств, эмоциональных переживаний. В этом возрасте наиболее активно происходит процесс формирования жизненных планов, самосознания, усиливается потребность межличностного общения.

Юноши старшего школьного возраста это особая возрастная и социальная группа.

Важными ее чертами являются: незавершенность морфо-функционального развития, психо-эмоциональная неустойчивость, повышенная реактивность и чувствительность к действию различных средовых факторов и условий, социальная незрелость. Границы подросткового периода достаточно условны и в жизни наблюдаются значительные индивидуальные вариации как темпов развития, так и сроков наступления тех или иных характерных особенностей данного периода. Подростковый период своим своеобразием и темпом резко отличается от всех других этапов жизни человека. Его проявлением являются интенсивный рост, повышение обмена веществ, возрастание активности эндокринной системы.

В этот период в поведении подростков отмечается явное преобладание возбуждения, отчего реакции по силе и характеру часто не соответствуют вызвавшим их раздражителям. Появляется широкая генерализация возбуждения, выражающаяся в дополнительных основной реакции сопутствующих движениях рук, ног и туловища (что особенно выражено у мальчиков).

Резкие нарушения вегетативных функций, сердцебиения, сосудистые расстройства являются показателями усиления подкорковых влияний и ослабление тонуса коры головного мозга. Это также проявляется и в повышенной эмоциональности.

В период полового созревания наблюдается ослабление всех видов внутреннего торможения. Поэтому большое внимание необходимо уделять в этот возраст воспитанию сознательно контролируемого торможения реакций.

К концу данного периода устанавливаются гармоничные отношения коры и подкорковых отделов. Период перестройки организма, связанный с большим напряжением, требует радушного и бережного отношения со стороны окружающих взрослых людей. Именно недооценка серьезности положения в период созревания является причиной большого количества тяжелых конфликтов между подростками и родителями, и между подростками и учителями.

У современных подростков снизилась физическая работоспособность. Если в предыдущем десятилетии отмечалась акселерация, то теперь, напротив,

наблюдается децелерация: увеличилось число подростков с пониженным весом и астеническим типом сложения.

В допризывном возрасте продолжается совершенствование движений (ходьба, бег, прыжки, метания) и двигательных качеств (быстрота, ловкость, гибкость, сила и выносливость), заканчивается развитие и созревание периферических отделов нервной системы, ускоряются темпы развития скелетной мускулатуры, нарастает мышечная сила, увеличивается прыгучесть.

Следует отметить неодновременность развития двигательных качеств организма. Увеличение скоростных свойств зависит от состояния ЦНС и заметно увеличивается от 7 до 16 лет (в 1,5 раза). Ловкость заметно меняется в 7-10 лет, способность переносить тело в пространстве повышается с 4 до 17 лет, точность попадания в цель - в младшем школьном возрасте. Сила мышц наиболее существенно возрастает с 11 до 16 лет, выносливость к статическим усилиям (вис, упор) - в 14-16 лет (мальчики).

В допризывном возрасте акцент делается на воспитание скоростных качеств и ловкости движений. При длительном дефиците движений возможно развитие предпатологических состояний, которые проявляются в снижении общей неспецифической устойчивости организма, в быстрой утомляемости при выполнении физических нагрузок, в низкой функциональной активности внутренних органов, в отставании в развитии двигательных качеств, изменениях в физическом развитии.

Проведенный анализ сдачи нормативов "отразил реальную картину уровня развития физических качеств, как выносливость, быстрота, сила. У юношей скоростно–силовые качества развиты в какой-то мере лучше, чем у девушек, но в целом показатели неудовлетворительные.

Физическое воспитание подростков и юношей осуществляется в конкретной окружающей среде, факторами которой являются как социально - экономические, так и экологические условия. Поэтому физическое состояние детей, с одной стороны, можно рассматривать как результат влияния этих условий, а при направленном воздействии физического воспитания - как результат противодействия негативным условиям окружающей среды.

Физическое воспитание подростков также должно проходить с учетом их потребностей в самопознании и поиске смысла. Осуществить такой выбор можно только путем анализа подростками физической работоспособности и психических состояний, проявляющихся у них в процессе апробирования различных способов физического совершенствования.

Процесс воспитания в старшем школьном возрасте является наиболее сложным, так как этот возраст характеризуется интенсивными изменениями в анатомо - физиологическом, психическом и умственном развитии ребенка, которые влекут за собой изменения в его поведении.

У детей отмечается быстрая смена настроения, высокая подвижность, чрезмерное стремление к самостоятельности, независимости, что приводит к неустойчивости поведения.

Основное место в структуре заболеваемости подростков 15 - 17 лет занимают болезни органов дыхания, травмы и отравления, болезни нервной системы. Настораживает тот факт, что за время обучения в школе число здоровых детей снижается в 4 - 5 раз и не превышает 20-25% от общего их числа, в результате чего 50-60% выпускников школ имеют определенные ограничения в выборе профессии.

Большую тревогу вызывает состояние здоровья юношей - призывников, увеличение числа призывников, непригодных по медицинским показаниям к несению воинской службы. Только 20% от общего числа юношей имеют уровень здоровья, который позволяет им служить в армии. Большую тревогу вызывает состояние здоровья юношей - призывников, увеличение числа призывников, непригодных по медицинским показаниям к несению воинской службы. Только 20 % от общего числа юношей имеют уровень здоровья, который позволяет им служить в армии.

Проведенный анализ литературных источников за последнее десятилетие позволяет сделать вывод о том, что физическая подготовленность юношей допризывного и призывного возрастов имеет тенденцию к дальнейшему ухудшению.

В последняя время физическая готовность молодого пополнения ВС ухудшилась в 2 раза. В целом 30-40% призывников имеет низкий уровень профессионально значимых физических качеств, военно-прикладных двигательных умений и навыков. Наблюдается устойчивая тенденция поступления в войска нового пополнения с ослабленным здоровьем, низким уровнем физического развития и физической подготовленности.

В исследовании установлено, что почти половина военнослужащих не справляется с выполнением контрольных нормативов по военно-спортивному комплексу (ВСК). Беспокоит то, что каждый пятый призывник имеет дефицит веса. Нередко вес был на 20-30 кг ниже нормы.

На процесс физического развития оказывают влияние самые многообразные факторы: хронические соматические заболевания детского возраста, гинекологические заболевания, нарушения питания, социально - гигиенические, климатические и экологические условия, наследственность и многие другие.

Таким образом, юноши в допризывном возрасте своим своеобразием и темпом резко отличается от всех других этапов жизни человека. В допризывном возрасте продолжается совершенствование движений (ходьба, бег, прыжки, метания) и двигательных качеств (быстрота, ловкость, гибкость, сила и выносливость), заканчивается развитие и созревание периферических отделов нервной системы, ускоряются темпы развития скелетной мускулатуры, нарастает мышечная сила, увеличивается прыгучесть.

Литература:

1.Бальсевич В.К. Концепция альтернативных форм организации физического воспитания детей и молодежи //Физическая культура: образование, воспитание, тренировка. 1996 г., № 1, С. 8-17.

2. Брехман И.И. Валеология — наука о здоровье. М., 1990 г., 206 с.

3. Хубулова В.В. Типология, особенности и факторы регионального развития социальной сферы // Вестник НГУЭУ. - 2013. - № 3. - С. 118-131.

4. Шитова Н.А. Структура и функции отрасли «Физическая культура и спорт» // Теория и практика физической культуры. - 2017. - №6. - С. 44-48.

5. Эгамбердиев Р.Н., Олимов А.И., Хубулова В.В., Сборник материалов III Всероссийской научно-практической конференции, приуроченной к Десятилетию детства в России – 2020.

MALAKA OSHIRISH TIZIMIDA BOSHLANG'ICH SINF O'QITUVCHILARIGA ZAMONAVIY PEDAGOGIK USULLAR VA NOAN'ANAVIY YONDASHUVLAR ASOSIDA DARS MASHG'ULOTLARINI TASHKIL ETISH OMILLARI

Djurayeva Perdegul Saidovna,
Navoiy viloyati pedagogik mahorat markazi
Maktabgacha, boshlang'ich va maxsus ta'lim
metodikasi kafedrasi dotsenti

Annotatsiya: *Mazkur maqolada ta'lim tizimida zamonaviy pedagogik va noan'anaviy yondashuvlar — bu ta'lim jarayonini samarali tashkil etish va amalga oshirish texnologiyasi omili ekanligi ta'lidlanadi. Kreativ va vizual metodlar, Loyihaviy va muammoli metodlar va strategiyalar, Loyihaga asoslangan ta'lim -o'quvchilarning real hayotda uchrashi mumkin bo'lgan muammolarni sinf muhitida fanlararo bog'liqlikda uyg'unlashtirish samaradorligi amaliy jihatdan yoritiladi.*

Kalit so'zlar: *ta'lim tizimi, zamonaviy usullar, noan'anaviy yondashuvlar, fanlararo bog'liqlik, jarayon, muammo, tahlil qilish, mantiq, tamoyil, xulosa.*

Аннотация: *В данной статье рассматривается тот факт, что современные педагогические и нетрадиционные подходы в системе образования являются технологическим фактором эффективной организации и осуществления образовательного процесса. В практическом плане рассматриваются творческие и визуальные методы, проектные и проблемно-ориентированные методы и стратегии, а также проектное обучение — эффективность интеграции междисциплинарных связей в учебный процесс с проблемами, с которыми студенты могут столкнуться в реальной жизни.*

Ключевые слова: *система образования, современные методы, нетрадиционные подходы, междисциплинарная связь, процесс, проблема, анализ, логика, принцип, заключение.*

Abstract: *This article examines the fact that modern pedagogical and non-traditional approaches in the education system are a technological factor for the effective organization and implementation of the educational process. Creative and visual methods, project-based and problem-based methods and strategies, and project-based learning - the effectiveness of integrating interdisciplinary connections in the classroom environment with problems that students may encounter in real life are practically covered.*

Keywords: *education system, modern methods, non-traditional approaches, interdisciplinary connection, process, problem, analysis, logic, principle, conclusion.*

Kimki ilmlarni o'rgansa-yu, ularni ishda qo'llamasa, go'yoki ariq qazib, yerga ekin ekmagan yoki ekin ekib, uning hosilidan foydalanmagan odam kabidir.
Alisher Navoiy

Kirish

Zamonaviy pedagogik usullar — bu ta'lim jarayonini tashkil etish va amalga oshirish texnologiyasidir. Usul "qanday o'qitamiz?" savoliga javob beradi. Noan'anaviy pedagogik yondashuvlar — ta'limni qanday tamoyillar va nazariy qarashlar asosida tashkil etishni belgilovchi metodologik falsafadir. Yondashuv "nima uchun va qaysi g'oya asosida o'qitamiz?" savoliga javob beradi. Zamonaviy ta'lim va ish jarayonlarida qo'llaniladigan metodlar an'anaviy "ma'ruza" uslubidan uzoqlashib, ko'proq faollik,

texnologiya va amaliyotga tayanadi. Ularni asosiy yo‘nalishlar bo‘yicha quyidagicha tasniflash mumkin:

Kreativ va vizual metodlar: Murakkab ma'lumotlarni oson tushunish va xotirada saqlashga yordam beradi. ***Sinf-skraybing:*** Ma'ruza yoki taqdimotni rasm va belgilar orqali vizuallashtirish.

Krossens metodi — bu o‘zaro mantiqiy bog‘langan 9 ta rasm (yoki tushuncha) yordamida tanqidiy va kreativ fikrlashni rivojlantiruvchi интерактив ta'lim texnologiyasidir. Rasm kvadrat shaklida joylashadi, bunda markaziy rasm asosiy mavzuni ifodalaydi, qolganlari esa uni izohlab, o‘zaro zanjirdek bog‘lanadi. ***Krossens metodining asosiy jihatlari:*** Maqsad: Mantiqiy fikrlash, tasavvur, nutq va ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish. Tuzilishi: Odatda 3x3 o‘lchamdagi maydonda 9 ta rasm joylashtiriladi. O‘qitish usuli: O‘quvchilar rasmlar orasidagi bog‘liqlikni topib, mavzuni tushuntirib berishlari kerak. Qo‘llanilishi: Har qanday fanda, darsning yangi mavzusini tushuntirish yoki mustahkamlash bosqichida samarali hisoblanadi. Bu usul o‘quvchini mustaqil fikrlashga, ma'lumotlarni tahlil qilishga va obrazli mushohada yuritishga o‘rgatadi.

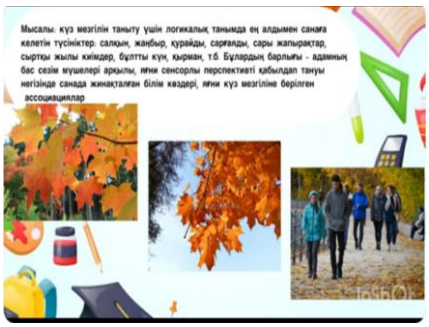

Loyihaviy va muammoli metodlar: Bu usullar "Nega buni o‘rganyapmiz?" degan savolga amaliy javob beradi. ***Inquiry-Based Learning:*** Savol berish va tadqiqot o‘tkazish orqali yangi bilimlarni kashf qilish. ***Project-Based Learning (PBL):*** Ma’lum bir vaqt davomida aniq bir mahsulot yoki loyiha ustida ishlash orqali bilim olish. ***Interaktiv (O‘zaro faol) metodlar:*** Bu metodlarning markazida o‘quvchi yoki xodimning mustaqil fikrlashi va jamoada ishlashi turadi. ***Keys-stadi (Case study):*** Haqiqiy hayotiy muammoni tahlil qilish va undan chiqish yo‘llarini topish. ***Aqliy hujum (Brainstorming):*** Qisqa vaqt ichida ko‘p miqdordagi g‘oyalarni generatsiya qilish. ***Rolli o‘yinlar:*** Ma’lum bir vaziyatni sahnalashtirish orqali tajriba orttirish.

Izlanish materiallari va metodologiyasi

Loyihaga asoslangan ta’lim (Project-Based Learning – PBL) - Loyihaga asoslangan ta’lim o‘quvchilarning real hayotda uchrashi mumkin bo‘lgan muammolarni sinf muhitida fanlararo bog‘liqlikda, yakka holda yoki guruhda loyiha asosida hal qilish orqali bilim, ko‘nikma va kompetensiyalarni egallashga yo‘naltirilgan zamonaviy ta’lim yondashuvidir. Loyihaviy faoliyatga qo‘yiladigan talablar - muammoli va fikrlashni talab qiluvchi; ijodiy va yakuniy natijasi qat’iy belgilanmagan; erishish mumkin bo‘lgan; qo‘llab-quvvatlanadigan; qisqa va uzoq muddatli.

O‘z mamlakatingizni yarating - Guruhlarga bo‘linib, Yerdagi joylashuvi, iqlimi, bayrog‘i, madaniyati va qoidalari bilan tuzilgan to‘liq yangi mamlakatni o‘ylab toping. Har bir soha qanchalik batafsil bo‘lishi o‘quvchilarga bog‘liq.

Sayohat yo‘nalishini loyihalang - Dunyoning istalgan joyini tanlang va bir necha kun davomida barcha eng yaxshi joylarga boradigan sayohat yo‘nalishini tuzing. Har bir o‘quvchi (yoki guruh) byudjetga ega bo‘ladi, ular qoidalarga qat’iy rioya qilishlari kerak. Sayohat, mehmonxona va oziq-ovqatni o‘z ichiga olgan tejamkor sayohatni o‘ylab topishlari kerak.

Olimpiada o‘tkazish uchun shahringiz nomidan ariza topshiring - O‘zingiz yashayotgan shahar bo‘yicha Olimpiya o‘yinlariga mezbonlik qilish uchun guruh

taklifini kiriting! Odamlar o'yinlarni qayerda tomosha qilishlari, qayerda qolishlari, nima yeyishlari, sportchilar qayerda mashq qilishlari va hokazolar haqida o'ylab ko'ring. Sinfdagi har bir loyiha bir xil byudjetga ega.

San'at galereyasi tadbirini loyihalang - namoyish qilinadigan har qanday san'at tadbirlarning rejasini tuzing. O'tkaziladigan joyini aniqlang. Galereya bo'ylab har bir san'at asarini tasvirlaydigan kichik plakat va ularni tartibga solishning o'ylangan rejasi tuzilgan bo'lishi kerak.

Demans kasalligi (Altsgeymer) - bilan og'rigan bemorlar uchun qariyalar uyi quring - Demans qishloqlari ortib bormoqda. O'quvchilar demensiya qishlog'ini qanday qurishini o'ylashadiar. Ma'lum bir byudjet asosida aholini baxtli qilish uchun barcha zarur jihozlar bilan jihozlangan qishloqni o'zlari loyihalashtiradilar.

Mini hujjatli film yarating – yechilishi kerak bo'lgan muammoni oling va unga oid hujjatli film yarating, Xujjatli film senariy, suhbatdoshlar va o'quvchilar qo'shmoqchi bo'lgan boshqa narsalar asosida yaratiladi. Yakuniy maqsad muammoni turli yoritgichlarda ifodalash va unga bir nechta yechimlarni taklif qilishdir.

O'rta asr shaharlarini loyihalang - O'rta asr qishloqlari hayotini o'rganing va ular uchun o'rta asr shaharlarini loyihalashtiring. Shaharni o'sha paytdagi mavjud sharoitlar va e'tiqodlar asosida rivojlantiring.

Dinozavrlarni jonlantiring - Barcha dinozavr turlari uchun ular birgalikda yashashi uchun sayyora yarating. Iloji boricha kamroq turlararo kurash bo'lishi kerak, shuning uchun sayyora omon qolishning maksimal imkoniyatlarini ta'minlash uchun tashkil etilishi kerak.

Izlanish natijalari

Muammoga asoslangan ta'lim (Problem-Based Learning PBL) - ta'lim jarayonini muammoli vaziyatlar asosida tashkil etish orqali o'quvchilarda tanqidiy fikrlash, tahliliy yondashuv va muammo yechish kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik yondashuvdir. Muammoli ta'limning asosiy xususiyatlari - o'quvchilarga tayyor bilimni berish bilangina cheklanmay, ularni real hayotdagi muammolarni tahlil qilish va hal etishda bilimlarini ongli ravishda qo'llay oladigan shaxs sifatida shakllantirishni maqsad qiladi, ya'ni, haqiqiy muammolar; faol o'rganish; o'z - o'zini bohqarish; hamkorlik; fanlararo yondashuv. Darslarda qo'llash uchun muammoli savollar: Energiya inqirozi; Energiya inqirozi; Migratsiya va qochqinlar; Pandemiyalar; Global isish; Suv tanqisligi; Biologik xilma-xillikning yo'qolishi.

Tadqiqotga asoslangan ta'lim (Inquiry-Based Learning) - AQShda shakllangan, Finlyandiya va Singapurda mukammal amaliyotga joriy etilgan hamda OECD tomonidan xalqaro miqyosda qo'llab-quvvatlangan pedagogik yondashuv. Bu ta'lim oluvchilarning bilish faoliyatini ilmiy izlanish mantig'i asosida tashkil etishga qaratilgan pedagogik yondashuv bo'lib, unda bilimlar tayyor shaklda berilmaydi, balki savol qo'yish, muammoni tadqiq etish, dalillarni tahlil qilish va xulosalar chiqarish jarayonida egallanadi.

Munozalar. Nima uchun olimlar hamkorlik qilishi va ma'suliyatli bo'lishini muhim deb o'ylaymiz? Tadqiqotga asoslangan ta'limning muhim xususiyatlar - ta'lim jarayonining muammo va savollar asosida tashkil etilishi; o'quvchining faol, mustaqil va izlanishga yo'naltirilgan pozitsiyasi; ilmiy bilish metodlaridan (kuzatish, tajriba, tahlil, taqqoslash) foydalanish; olingan natijalarni asoslash, muhokama qilish va refleksiya qilish; baholash jarayonining natijaga emas, balki jarayon va dalillarga tayangan holda olib borilishi. IBL bosqichlari: savol – gipoteza – reja – tahlil – xulosa – refleksiya. IBL konsepsiya beradi, ammo sinfdagi aniq mexanizmni to'liq ko'rsatmaydi.

5E modelining afzalliklari: jalb etish, tadqiq etish, tushuntirish, qo‘llash, baholash. Chuqurroq tushunishni rivojlantiradi, ya’ni, o‘quvchilarni tadqiqotlar asosida bilimni o‘zlari shakllantirishga undaydi. O‘quvchilar faolligini oshiradi, ya’ni, amaliy mashg‘ulotlar orqali ularning qiziqishini uyg‘otadi va davom ettiradi. Ilmiy ko‘nikmalarni rivojlantiradi, ya’ni, Savol berish, tadqiqot rejalashtirish va ma’lumotlarni tahlil qilish jarayonlarini uyg‘unlashtiradi.

3C+1E modeli: Qiziqishni uyg‘otish - O‘quvchilar mavzuga qiziqishlarini uyg‘otib, faol ishtirok etadilar. Tushunishni shakllantirish - O‘quvchilar yangi bilimlarni amaliy ravishda yaratadilar, asosiy tushunchalarni tushunadilar. O‘rganishni mustahkamlash - O‘quvchilar o‘z bilimlarini boshqalar bilan almashadilar va o‘rganganlarini mustahkamlaydilar. Boyitish - O‘zlashtirish darajasi yuqori bo‘lgan o‘quvchilar uchun tabaqalashtirilgan ta`lim.

5E va 3C+1E modellarining taqqoslanishi - 5E modeli: O‘quvchilarning qiziqishini uyg‘otish, kashf qilish va bilimlarni chuqurlashtirishga yordam beradi. Har bir bosqichning o‘ziga xos vazifasi bor va bu jarayonning samarali o‘rganilishini ta’minlaydi. 3C+1E modelda o‘quvchilarni darsga qiziqtirish, tushunishni shakllantirish, o‘rganishni mustahkamlash va bilimlarni boyitish kabi ko‘nikmalari rivojlanadi.

Xulosa va tavsiyalar

Ta’lim tizimida innovatsion texnologiya va zamonaviy pedagogik usullar, noan’anaviy yondashuvlarni samarali vositalar sifatida unumli va madsadga muvofiq qo‘llashda yana quyidagicha strategiyalar, rivojlantiruvchi mashqlardan ham fordalanish tavsiya etiladi: **“Hayoliy go‘zallik” strategiyasi -** ma’lumotnoma, mashg‘ulot, oila, ota-ona, muassasa, e’tibor, munosabat, iqtidor, aybdor, manfaat, burch, majburiyat, baxtiyor, daxldorlik, hissiyot, farzand, jamiyat, zamon, makon, g‘oya, qahramon, pedagog, yechim, muammo, samaradorlik, sifat, tashxis, kasallik, alomat, do‘stona, sabr, muhabbat, sodiqlik, tinchlik, qahr, g‘azab, vaqt, o‘lim, hayot ,quvonch, totuvlik, tolerantlik, aql, vujud, vijdon, qalb, inson, qadr, mehmon, muruvvat, mehr, qobiliyat.

“Stress jurnalini” yuritish: O‘z his-tuyg‘ularingizni va stress manbalarini yozib borish. Bu nafaqat hissiyotlarni tartibga solishga yordam beradi, balki asosiy muammolarni aniqlashga xizmat qiladi. **Kasbiy maqsadlarni kichik bo‘laklarga bo‘lib rejalashtirish mashqi:** Uzoq muddatli maqsadlar ko‘pincha ortiqcha bosimga olib keladi. Ularni kichik, oson boshqariladigan vazifalarga bo‘lish mutaxassisga o‘zini muvaffaqiyatli his qilish imkonini beradi. **Ijodiy yondashuvni rivojlantirish mashqi:** Ish jarayonida yangi metodlar, o‘yinlar yoki interaktiv usullarni sinab ko‘rish — bu nafaqat bolalar uchun, balki mutaxassis uchun ham yangi ruh bag‘ishlaydi. **“Pozitiv voqealar daftari”ni yuritish:** Har kuni ish yoki kundalik hayotdagi kichik, ijobiy

voqealarni yozib borish. Bu odat stressli vaziyatlarda ham diqqatni ijobiy tomonga qarata olishga yordam beradi va ruhiy holatni mustahkamlaydi. **“Hikoya almashish daqiqasi”:** Har kuni yoki haftada bir marta qisqa yig‘ilish o‘tkazib, mutaxassislar ishda duch kelgan qiyinchiliklar yoki muvaffaqiyatlari haqida qisqa hikoyalar aytadilar. Bu jarayon bir-birini yaxshiroq tushunishga, stressni kamaytirishga va ishdagi ijobiy tomonlarni ko‘rishga yordam beradi. Hikoyalar orqali o‘zaro hamdardlik va jamoaviy ruhiy kuch ortadi. **“Ijobiy so‘zlar devori”ni yaratish mashqi:** Ish joyida kichik bir burchak ajratib, unda har bir mutaxassis o‘ziga yoki hamkasblariga ijobiy, rag‘batlantiruvchi so‘zlar, motivatsion fikrlar yoki kichik muvaffaqiyatlarini yozib boradi. Bu jamoaviy ruhiyatni ko‘taradi, bir-biriga bo‘lgan hurmat va e’tiborni oshiradi hamda stressni kamaytirishga yordam beradi. Mutaxassis o‘zining kuchli tomonlarini bilishi, ish joyida ijobiy muhit yaratishi, kichik ritual va refleksiya mashqlarini muntazam qo‘llashi samarali natija beradi. Shuningdek, jamoaviy qo‘llab-quvvatlash va ochiq muloqot ham katta rol o‘ynaydi. Zero, Albert Eynshteynning ta’kidiga ko‘ra, “Hech qachon adashmagan inson, hech qanday yangi narsani qilishga harakat qilib ko‘rmagan”.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Boshlang‘ich ta’limda zamonaviy pedagogik texnologiyalar: O‘quv qo‘llanma/ T.G affarova. – T.: Tafakkur, 2011.-160 b.

2. Xalqaro tadqiqotlarda boshlang‘ich sinf o‘quvchilarning o‘qish savodxonligini baholash. Boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari, metodistlari va soha mutaxassislari uchun metodik qo‘llanma / Ina V. S. Mullis va Michael O. Martin tahriri ostida. – Toshkent: Sharq, 2019. – 145

3.Ismailov A. A., Daminov X. J., Karimberdiyev Q. K., Islomova Z. Sh.

O‘quvchilarni xalqaro tadqiqotlarga tayyorlashga mo‘ljallangan axborotnoma. – Toshkent: Sharq, 2019. – 91 b.

4. G‘afforova T. Boshlang‘ich ta’limda zamonaviy pedagogik texnologiyalar. – T.: Tafakkur, 2011.

5. Mamajanova. “Boshlang‘ich sinflarda o‘qitishning zamonaviy texnologiyalaridan foydalanish usullari”.

6.Achilova D. “Boshlang‘ich ta’limda didaktik o‘yinlardan foydalanishningsamaradorligi” Ma’ruza matni. RTM konferensiya materiali – 2020, 252-bet.

RAHBARNING KASBIY QIYOFASI VA IJTIMOIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARINING O‘ZARO BOG‘LIQLIGI

Ergasheva Manzura Muzaffarovna,
Buxoro tumani 47-maktab direktori

Annotatsiya. *Mazkur tezisda zamonaviy rahbar imidjini shakllantirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari tahlil qilingan. Rahbarning kasbiy kompetentligi, muloqot madaniyati, emotsional barqarorligi, liderlik qobiliyati, boshqaruv uslubi va jamoa bilan samarali munosabat o‘rnatishi uning ijobiy imidjini belgilovchi asosiy omillar sifatida yoritilgan. Shuningdek, ta’lim tashkiloti rahbarining shaxsiy namuna ko‘rsatishi, ijtimoiy mas’uliyati, xodimlar bilan konstruktiv muloqoti hamda innovatsion boshqaruvga tayyorligi jamoada ishonch va sog‘lom psixologik muhitni shakllantirishdagi ahamiyati ochib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *rahbar, rahbar imidji, liderlik, boshqaruv, ijtimoiy-psixologik xususiyatlar, muloqot madaniyati, emotsional intellekt, kasbiy kompetentlik.*

Аннотация. *В тезисе проанализированы социально-психологические особенности формирования имиджа современного руководителя. Профессиональная компетентность руководителя, культура общения, эмоциональная устойчивость, лидерские способности, стиль управления и умение выстраивать эффективные отношения с коллективом рассматриваются как основные факторы, определяющие его положительный имидж. Кроме того, раскрывается значение личного примера руководителя образовательной организации, его социальной ответственности, конструктивного взаимодействия с сотрудниками и готовности к инновационному управлению в формировании доверия и здорового психологического климата в коллективе.*

Ключевые слова: *руководитель, имидж руководителя, лидерство, управление, социально-психологические особенности, культура общения, эмоциональный интеллект, профессиональная компетентность.*

Abstract. *This thesis analyzes the socio-psychological characteristics of developing the image of a modern leader. Professional competence, communication culture, emotional stability, leadership skills, management style, and the ability to establish effective relationships with the team are highlighted as key factors determining a positive leadership image. The study also reveals the importance of the educational organization leader’s personal example, social responsibility, constructive communication with employees, and readiness for innovative management in fostering trust and a healthy psychological climate within the team.*

Keywords: *leader, leadership image, leadership, management, socio-psychological characteristics, communication culture, emotional intelligence, professional competence.*

Kirish. Bugungi kunda ta’lim tizimida amalga oshirilayotgan yangilanishlar rahbar shaxsiga qo‘yilayotgan talablarning mazmunini ham sezilarli darajada o‘zgartirmoqda. Zamonaviy rahbar faqat tashkilot faoliyatini boshqaruvchi shaxs emas, balki jamoani umumiy maqsad atrofida birlashtira oladigan, xodimlarni rag‘batlantiradigan, muammoli vaziyatlarda oqilona qaror qabul qiladigan va tashkilotning ijobiy ijtimoiy qiyofasini yaratadigan lider sifatida namoyon bo‘lishi lozim.

Ayniqsa, umumiy o‘rta ta’lim tashkilotlari rahbarlari faoliyatida professional imidj muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki maktab direktori faoliyati nafaqat pedagogik jamoa, balki o‘quvchilar, ota-onalar va keng jamoatchilik bilan doimiy munosabatda kechadi. Shu sababli rahbarning nutqi, muloqot uslubi, tashqi va ichki madaniyati, xodimlarga munosabati hamda boshqaruv qarorlarining adolatliligi uning ijtimoiy mavqeyi va imidjiga bevosita ta’sir etadi.

Asosiy qism

Rahbar imidji shaxs haqida atrofdagilarda shakllangan umumiy ijtimoiy-psixologik tasavvurlar majmui sifatida namoyon bo‘ladi. U faqat rahbarning tashqi ko‘rinishi yoki o‘zini namoyon etishi bilan chegaralanmaydi. Ijobiy rahbar imidjining asosini kasbiy bilim, axloqiy qadriyatlar, kommunikativ qobiliyat, liderlik salohiyati va boshqaruv madaniyati tashkil etadi.

Zamonaviy rahbar imidjini shakllantirishda kasbiy kompetentlik yetakchi o‘rinlardan birini egallaydi. Rahbar boshqarayotgan tashkilot faoliyatining o‘ziga xos jihatlarini chuqur bilishi, mavjud muammolarni aniqlashi va ularni bartaraf etish bo‘yicha asoslangan qarorlar qabul qila olishi zarur. Jamoa rahbarning bilim va tajribasini uning kasbiy nufuzi bilan bog‘laydi. Shu sababli rahbarning muntazam ravishda o‘z ustida ishlashi, yangiliklarni o‘rganishi va boshqaruv malakasini rivojlantirishi uning professional imidjini mustahkamlaydi.

Rahbar imidjining ikkinchi muhim jihati kommunikativ kompetentlik bilan bog‘liq. Boshqaruv faoliyatida insonlar bilan to‘g‘ri muloqot qilish, suhbatdoshni tinglash, fikrini hurmat qilish va muammoni nizosiz hal etish alohida ahamiyatga ega. Rahbarning qo‘pol, buyruqboz yoki bir tomonlama muloqot uslubi jamoada psixologik masofaning ortishiga olib kelishi mumkin. Aksincha, ochiq va samimiy muloqot xodimlarning rahbarga nisbatan ishonchini oshiradi.

Rahbarning emotsional intellekti ham uning ijobiy imidjini belgilovchi psixologik xususiyatlardan hisoblanadi. Emotsional jihatdan yetuk rahbar o‘z his-tuyg‘ularini boshqara oladi, boshqalarning kayfiyati va kechinmalarini anglaydi hamda ziddiyatli vaziyatlarda hissiyotga berilmasdan qaror qabul qiladi. Ta’lim tashkilotlarida turli xarakter va individual psixologik xususiyatlarga ega xodimlar faoliyat olib borishini hisobga olsak, rahbarning empatiya va emotsional barqarorlik qobiliyatlari boshqaruv samaradorligining muhim shartiga aylanadi.

Zamonaviy rahbar faoliyatida liderlik qobiliyati ham alohida ahamiyatga ega. Rahbar va lider tushunchalari bir-biriga yaqin bo‘lsa-da, liderlik ko‘proq insonlarni ortidan ergashtirish, ularda ishonch uyg‘otish va umumiy maqsad sari ruhlantirish qobiliyatini anglatadi. Rahbar xodimlarni faqat topshiriq bajarishga undamasdan, ularda tashabbuskorlik va kasbiy mas’uliyat hissini shakllantira olishi kerak.

Ta’lim tashkilotida ijobiy rahbar imidjini yaratishda adolat tamoyili ham muhim o‘rin tutadi. Xodimlarning mehnatini xolis baholash, vazifalarni teng taqsimlash, yutuqlarni e’tirof etish va muammoli vaziyatlarda bir xil mezonlarga amal qilish rahbarga bo‘lgan ishonchni oshiradi. Adolatli rahbar jamoada shaxsiy manfaatlar emas, umumiy maqsad va tashkilot manfaatlari ustuvorligini ta’minlaydi.

Rahbarning shaxsiy namuna ko‘rsatishi ham uning ijtimoiy-psixologik imidjini shakllantirishning ta’sirchan vositasidir. Intizom, vaqtga rioya qilish, mas’uliyat, madaniyatli muomala va berilgan va’daga amal qilish kabi sifatlar avvalo rahbarning o‘z faoliyatida namoyon bo‘lishi kerak. Xodimlardan talab qilinadigan xulq me’yorlariga rahbarning o‘zi amal qilishi jamoada uning obro‘-e’tiborini mustahkamlaydi.

Zamonaviy boshqaruvda innovatsion fikrlash ham rahbar imidjining ajralmas qismiga aylanmoqda. Ta’limdagi yangiliklarni qo‘llab-quvvatlash, zamonaviy texnologiyalardan samarali foydalanish, pedagoglarning yangi tashabbuslariga imkoniyat yaratish va o‘zgarishlarga moslashuvchan munosabat bildirish rahbarning zamonaviy boshqaruvchi sifatidagi qiyofasini shakllantiradi.

Ayol rahbarlar faoliyatida ham mazkur psixologik sifatlar muhim bo‘lib, ayniqsa, samarali kommunikatsiya, empatik yondashuv, mas’uliyat, tashkilotchilik va jamoa ichidagi munosabatlarni muvofiqlashtirish rahbarlik samaradorligini ta’minlashga xizmat qiladi. Rahbar ayollarning boshqaruv kompetensiyalarini rivojlantirishga yo‘naltirilgan ta’lim va malaka oshirish dasturlari kasbiy o‘zini anglash, liderlik pozitsiyasini mustahkamlash hamda zamonaviy boshqaruv ko‘nikmalarini takomillashtirish uchun muhim imkoniyat yaratadi.

Rahbar imidjining shakllanishi bir martalik jarayon emas. U kundalik faoliyat, jamoa bilan munosabat, qabul qilingan qarorlar va rahbarning turli vaziyatlardagi xulq-atvori orqali muntazam ravishda rivojlanib boradi. Shu jihatdan rahbar o‘z faoliyatini refleksiv tahlil qilishi, kuchli va rivojlantirilishi zarur bo‘lgan tomonlarini aniqlashi hamda jamoa fikriga e’tibor berishi maqsadga muvofiq.

Xulosa. Zamonaviy rahbarning ijobiy imidji uning kasbiy bilimlari bilan bir qatorda ijtimoiy-psixologik sifatlari asosida shakllanadi. Kasbiy kompetentlik, samarali muloqot,

emotsional barqarorlik, liderlik qobiliyati, adolat, mas’uliyat va innovatsion fikrlash rahbar imidjining muhim tarkibiy qismlarini tashkil etadi.

Ta’lim tashkiloti rahbari jamoa uchun nafaqat boshqaruvchi, balki shaxsiy va kasbiy namuna bo‘lishi zarur. Rahbarning xodimlarga hurmat bilan munosabatda bo‘lishi, ularning tashabbuslarini qo‘llab-quvvatlashi va jamoada sog‘lom psixologik muhit yaratishi boshqaruv samaradorligini oshiradi.

Shu sababli zamonaviy rahbar imidjini rivojlantirish jarayonida kommunikativ va liderlik kompetensiyalarini takomillashtirish, emotsional intellektni rivojlantirish, refleksiv boshqaruv ko‘nikmalarini shakllantirish hamda kasbiy o‘zini rivojlantirishga doimiy ehtiyojni qo‘llab-quvvatlash muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Goleman D. Emotional Intelligence. – New York: Bantam Books, 1995.
2. Goleman D. Primal Leadership: Unleashing the Power of Emotional Intelligence. – Boston: Harvard Business Review Press, 2013.
3. Northouse P.G. Leadership: Theory and Practice. – Thousand Oaks: Sage Publications, 2021.
4. Robbins S.P., Judge T.A. Organizational Behavior. – Pearson, 2019.
5. Yukl G. Leadership in Organizations. – Pearson, 2013.

MAKTAB DIREKTORINING PARTISIPATIV BOSHQARUV FAOLIYATIDA QARORLAR QABUL QILISH AMALIYOTI

Jabborova Yulduzxon Hasan qizi,
A.Avloniy nomidagi pedagogik mahorat milliy instituti Rahbar kadrlarni malakasini oshirish kurslarini metodik ta’minlash bo‘limi bosh mutaxassisi

Annotatsiya: *mazkur maqolada maktab direktorining partisipativ boshqaruv faoliyatida qarorlar qabul qilish mexanizmlarini takomillashtirish masalalari yoritilgan. Partisipativ boshqaruv yondashuvining mohiyati, uning zamonaviy ta’lim muassasasi faoliyatidagi o‘rni va ahamiyati tahlil qilingan. Maktab direktori tomonidan pedagogik jamoa, ota-onalar va o‘quvchilar ishtirokida jamoaviy qarorlar qabul qilish jarayonini samarali tashkil etishning nazariy-uslubiy asoslari va amaliy tavsiyalari ishlab chiqilgan. Tadqiqot natijalari ta’lim menejmenti sohasidagi mutaxassislar, maktab rahbarlari va bu yo‘nalishda ilmiy izlanish olib boruvchilar uchun amaliy ahamiyatga ega.*

Kalit so‘zlar: *partisipativ boshqaruv, qarorlar qabul qilish mexanizmi, maktab direktori, ta’lim menejmenti, jamoaviy boshqaruv, pedagogik jamoa, boshqaruv madaniyati, ta’lim sifati.*

Аннотация: *в данной статье рассматриваются вопросы совершенствования механизмов принятия решений в партисипативной управленческой деятельности директора школы. Проанализированы сущность подхода партисипативного управления, его роль и значение в деятельности современного образовательного учреждения. Разработаны теоретико-методические основы и практические рекомендации по эффективной организации процесса принятия коллективных решений директором школы с участием педагогического коллектива, родителей и учащихся. Результаты исследования*

имеют практическое значение для специалистов в сфере образовательного менеджмента, руководителей школ и исследователей данного направления.

Ключевые слова: *партисипативное управление, механизм принятия решений, директор школы, менеджмент образования, коллективное управление, педагогический коллектив, культура управления, качество образования.*

Abstract: *this article examines the issues of improving decision-making mechanisms in the participative management activities of a school principal. The essence of the participative management approach and its role and significance in the activities of a modern educational institution are analyzed. Theoretical and methodological foundations and practical recommendations for effectively organizing the process of collective decision-making by the school principal, with the involvement of the teaching staff, parents, and students, have been developed. The research results are of practical significance for specialists in educational management, school leaders, and researchers in this field.*

Keywords: *participative management, decision-making mechanism, school principal, educational management, collective governance, teaching staff, management culture, quality of education.*

O‘zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan ta’lim sohasidagi tub islohotlar zamonaviy maktabni boshqarish tizimiga yangicha yondashuvlarni joriy etishni taqozo etmoqda. An’anaviy buyruqbozlikka asoslangan, faqat direktorning shaxsiy qaroriga tayanadigan boshqaruv modeli bugungi kunda o‘z samaradorligini yo‘qotib bormoqda, chunki u pedagogik jamoaning ijodiy salohiyatini, ota-onalar va o‘quvchilarning tashabbuskorligini to‘liq ishga solmaydi [1, 12-b.]. Shu sababli ta’lim menejmentida partisipativ, ya’ni ishtirokchilik asosidagi boshqaruv yondashuvi tobora dolzarblik kasb etmoqda.

Partisipativ boshqaruv bu qarorlar qabul qilish jarayoniga ta’lim muassasasi faoliyatiga daxldor barcha manfaatdor tomonlarni, jumladan o‘qituvchilar, o‘quvchilar, ota-onalar va jamoatchilik vakillarini jalb etishga asoslangan boshqaruv falsafasidir. Xorijiy tadqiqotchilarning fikricha, qarorlar qabul qilishda jamoaning ishtiroki maktab faoliyati samaradorligini, xodimlarning ishdan qoniqishini va ta’lim sifatini sezilarli darajada oshiradi [2, 34-b.]. Biroq amaliyotda ko‘pchilik maktab direktorlari partisipativ boshqaruvning mohiyatini to‘liq tushunmasligi, uni tashkil etishning aniq mexanizmlariga ega emasligi muammoni keltirib chiqarmoqda.

Mazkur maqolaning maqsadi maktab direktorining partisipativ boshqaruv faoliyatida qarorlar qabul qilish mexanizmlarini nazariy jihatdan asoslash hamda ularni amaliyotga tatbiq etish bo‘yicha ilmiy-uslubiy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Partisipativ boshqaruv nazariyasi ilmiy adabiyotlarda boshqaruv demokratlashuvining muhim yo‘nalishi sifatida talqin etiladi. Ushbu yondashuvga ko‘ra, rahbar barcha qarorlarni yakka o‘zi qabul qilmasdan, balki jamoa a’zolarini muhokama jarayoniga jalb etadi, ularning fikr-mulohazalarini inobatga oladi va shu asosda pirovard qarorni shakllantiradi [3, 27-b.]. Bu, o‘z navbatida, qabul qilingan qarorning jamoa tomonidan yaxshiroq qabul qilinishi va uning ijrosiga bo‘lgan mas’uliyatning ortishiga xizmat qiladi.

Maktab direktorining partisipativ boshqaruv faoliyatida qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan asosiy qarorlar qabul qilish mexanizmlarini quyidagicha tizimlashtirish mumkin:

1) Pedagogik kengash va metodik birlashmalar orqali jamoaviy muhokama. Direktor muhim masalalarni (o‘quv rejalari, ta’lim sifatini nazorat qilish, moddiy-texnik

ta’minot) pedagogik kengash muhokamasiga qo‘yadi, bu esa qarorning barcha tomonlarni qamrab olishini ta’minlaydi.

2) Maktab kengashi va ota-onalar qo‘mitasi faoliyatini kuchaytirish. Maktab kengashi tarkibiga o‘qituvchilar, ota-onalar va jamoatchilik vakillarini kiritish orqali qarorlar qabul qilishning kengroq ijtimoiy bazasi yaratiladi [1, 45-b.].

3) So‘rovnoma va fikr-mulohaza mexanizmlaridan foydalanish. Elektron platformalar, anonim so‘rovnomalar orqali xodimlar va ota-onalarning fikrini o‘rganish qarorlarning obyektivligini oshiradi.

4) Ishchi guruhlar va loyiha jamoalarini tashkil etish. Muayyan muammoni hal etish uchun vaqtinchalik ishchi guruhlar tuzish, ularga tegishli vakolatlarni delegatsiya qilish orqali qarorlar tayyorlash jarayoni professionalizatsiya qilinadi.

5) Qarorlarning ijrosini jamoaviy monitoring qilish. Qabul qilingan qarorlarning bajarilishini nazorat qilishda ham jamoa a’zolarining ishtiroki ta’minlanadi, bu esa shaffoflik va o‘zaro ishonchni mustahkamlaydi [2, 51-b.].

Yuqorida sanab o‘tilgan mexanizmlarning qisqacha mazmuni tizimli ko‘rinishda 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval. Partisipativ boshqaruv faoliyatida qarorlar qabul qilish mexanizmlari

Maktab direktorining partisipativ boshqaruv faoliyatida qarorlar qabul qilish mexanizmlari

№	Mexanizm	Qisqacha mazmuni
1	Pedagogik kengash va metodik birlashmalar orqali jamoaviy muhokama	Direktor, muhim masalalarni pedagogik kengash, muhokamasiga qo‘yadi.
2	Maktab kengashi va ota-onalar qo‘mitasi faoliyati	O‘qituvchilar, ota-onalar va jamoatchilik vakillari ishtiroki ta’minlanadi.
3	So‘rovnoma va fikr-mulohaza mexanizmlari	Elektron platformalar orqali xodim va ota-onalar fikri o‘rganiladi.
4	Ishchi guruhlar va loyiha jamoalari	Muayyan muammoni hal etish uchun yakolatlar delegatsiya qilinadi.
5	Qarorlar ijrosini jamoaviy monitoring qilish	Ijro ustidan jamoaviy nazorat va shaffoflik ta’minlanadi.

Partisipativ boshqaruv doirasida qaror qabul qilish jarayoni izchil bosqichlardan iborat bo‘lib, uning umumlashgan ko‘rinishi 1-rasmda tasvirlangan. Ushbu jarayon muammoni aniqlashdan boshlanib, jamoaviy muhokama va fikr-mulohazalarni yig‘ish orqali qaror loyihasini shakllantirish, qarorni qabul qilish hamda uning ijrosini monitoring qilish bilan yakunlanadi.

1-rasm. Partisipativ boshqaruv doirasida qaror qabul qilish jarayoni bosqichlari

O‘tkazilgan kuzatishlar shuni ko‘rsatadiki, partisipativ boshqaruv mexanizmlarini joriy etishda maktab direktorlari bir qator qiyinchiliklarga duch kelmoqda. Bular qatoriga: rahbarlarning an’anaviy avtoritar boshqaruv uslubiga o‘rganib qolganligi, jamoa a’zolarining qarorlar qabul qilish jarayoniga faol ishtirok etish madaniyatining yetarli shakllanmaganligi, vaqt resursining cheklanganligi hamda huquqiy-me’yoriy hujjatlarda partisipativ mexanizmlarning aniq tartibga solinmaganligini kiritish mumkin.

Ushbu muammolarni bartaraf etish maqsadida quyidagi tavsiyalar ishlab chiqildi: maktab direktorlari uchun partisipativ boshqaruv bo‘yicha maxsus malaka oshirish kurslarini tashkil etish; har bir maktabda qarorlar qabul qilish tartibini belgilovchi ichki nizom ishlab chiqish; raqamli platformalar orqali jamoa fikrini muntazam o‘rganib borish tizimini yo‘lga qo‘yish; qarorlar qabul qilishda ishtirok etgan xodimlarni rag‘batlantirish mexanizmlarini joriy etish [3, 63-b.].

Partisipativ boshqaruv mexanizmlarini bosqichma-bosqich joriy etish muhim ahamiyatga ega. Birinchi bosqichda maktab jamoasi orasida partisipativ boshqaruv g‘oyalarini targ‘ib qilish, xodimlarning ushbu yondashuvga bo‘lgan munosabatini o‘rganish maqsadga muvofiqdir. Ikkinchi bosqichda maktab kengashi, ota-onalar qo‘mitasi va o‘quvchilar parlamenti kabi jamoaviy boshqaruv organlarining vakolatlari aniq belgilanadi hamda ularning qarorlar qabul qilish jarayonidagi o‘rni institutsional jihatdan mustahkamlanadi. Uchinchi bosqichda esa raqamli texnologiyalar masalan, elektron so‘rovnoma tizimlari va onlayn muhokama platformalari joriy etilib, jamoa a’zolarining fikr-mulohazalarini tezkor va shaffof tarzda to‘plash imkoniyati yaratiladi [4]. Xorijiy tajriba shuni ko‘rsatadiki, bunday bosqichma-bosqich yondashuv qo‘llanilgan ta’lim muassasalarida xodimlarning ishga bo‘lgan qoniqishi va o‘quvchilar o‘zlashtirish sifati sezilarli darajada yaxshilangan [5, 87-b.].

Shuningdek, maktab direktorining o‘zi ham partisipativ boshqaruv ko‘nikmalariga ega bo‘lishi zarur. Bunga muloqot madaniyati, faol tinglash qobiliyati, ziddiyatlarni konstruktiv hal etish mahorati va jamoani birlashtira olish qobiliyati kiradi. Shu bois malaka oshirish tizimida maktab direktorlari uchun maxsus treninglar va amaliy mashg‘ulotlar tashkil etish, ularning boshqaruv kompetentsiyasini rivojlantirishning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Maktab direktorining partisipativ boshqaruv faoliyatida qarorlar qabul qilish mexanizmlarini takomillashtirish zamonaviy ta’lim tizimini rivojlantirishning muhim shartlaridan biridir. Partisipativ boshqaruv jamoa a’zolarining tashabbuskorligini

oshirish, qarorlarning sifati va ijro etilish darajasini yaxshilash, shuningdek maktab ichki muhitida o‘zaro ishonch va hamkorlik ruhini shakllantirish imkonini beradi. Kelgusida bu yo‘nalishda maktab direktorlarining kasbiy kompetentsiyasini oshirish, huquqiy-me’yoriy bazani takomillashtirish hamda raqamli boshqaruv vositalarini kengroq joriy etish borasidagi ishlarni davom ettirish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yhati

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Xalq ta’limi tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni. – Toshkent, 2020.

2. Xoliqov A.A. Ta’lim menejmenti: nazariya va amaliyot. – Toshkent: O‘qituvchi, 2021. – 184 b.

3. Hoy W.K., Miskel C.G. Educational Administration: Theory, Research, and Practice. – New York: McGraw-Hill, 2013. – 656 p.

4. Lunenburg F.C., Ornstein A.C. Educational Administration: Concepts and Practices. – Boston: Cengage Learning, 2012. – 528 p.

5. Karimova N.T. Maktabni boshqarishda demokratik yondashuvlar. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019. – 210 b.

MAKTAB RAHBARLARINING MUSTAQIL TA’LIMIDA ELEKTRON TA’LIM MUHITINI RIVOJLANTIRISH

Daminova Shoxista Kabulovna,

A.Avloniy nomidagi pedagogik mahorat milliy instituti, Rahbar kadrlarni malakasini oshirish kurslarini metodik ta’minlash bo‘limi bosh mutaxassisi

Annotatsiya. *Mazkur maqolada maktab rahbarlarining mustaqil ta’limini tashkil etishda elektron ta’lim muhitining o‘rni va imkoniyatlari tahlil qilinadi. Elektron ta’lim muhitining mazmuni va tarkibiy komponentlari, maktab rahbarlarining mustaqil ta’lim olish jarayonining o‘ziga xos xususiyatlari hamda raqamli-pedagogik kompetentlikning asosiy tarkibiy qismlari yoritiladi. Xorijiy tajriba asosida elektron ta’lim muhitini rahbarlarning individual ehtiyojlari, professional hamjamiyat va institutsional qo‘llab-quvvatlash bilan uyg‘unlashtirish imkoniyatlari ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, O‘zbekistondagi mavjud holat va muammolar tahlil qilinib, elektron ta’lim muhitini rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari hamda uning samaradorligini baholash mezonlari asoslab beriladi.*

Kalit so‘zlar: *maktab rahbari, mustaqil ta’lim, elektron ta’lim muhiti, raqamli-pedagogik kompetentlik, raqamli ta’lim resurslari, mikro-o‘rganish, professional hamjamiyat, individual ta’lim trayektoriyasi.*

Аннотация. *В статье анализируются роль и возможности электронной образовательной среды в организации самостоятельного обучения руководителей школ. Раскрываются содержание и структурные компоненты электронной образовательной среды, особенности самостоятельного обучения руководителей школ, а также основные компоненты цифровой педагогической компетентности. На основе зарубежного опыта рассматриваются возможности интеграции электронной образовательной среды с индивидуальными потребностями руководителей, профессиональными сообществами и институциональной поддержкой. Анализируются современное состояние и существующие проблемы в Узбекистане, обосновываются педагогические условия развития электронной образовательной среды и критерии оценки её эффективности.*

Ключевые слова: *руководитель школы, самостоятельное обучение, электронная образовательная среда, цифровая педагогическая компетентность, цифровые образовательные ресурсы, микрообучение, профессиональное сообщество, индивидуальная образовательная траектория.*

Abstract. *This article analyzes the role and potential of the electronic learning environment in organizing school leaders’ self-directed learning. It examines the concept and structural components of the electronic learning environment, the specific features of school leaders’ independent learning, and the main components of digital-pedagogical competence. Drawing on international experience, the thesis considers ways to integrate the electronic learning environment with leaders’ individual needs, professional communities, and institutional support. It also analyzes the current situation and existing challenges in Uzbekistan and substantiates pedagogical conditions for developing the electronic learning environment and criteria for evaluating its effectiveness.*

Keywords: *school leader, self-directed learning, electronic learning environment, digital-pedagogical competence, digital learning resources, microlearning, professional community, individual learning trajectory.*

Zamonaviy jamiyat taraqqiyotining barcha bosqichlarida ta’lim tizimi doimiy yangilanish va isloh etilish jarayonida bo‘lib kelmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-son Farmoni bilan tasdiqlangan “O‘zbekiston Respublikasi xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi”da ta’lim-tarbiya jarayoniga zamonaviy pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish, boshqaruv kadrlarining kasbiy salohiyatini uzluksiz oshirib borish ustuvor vazifalar sifatida belgilangan. Shuningdek, 2025-yil 19-martdagi PF-51-son Farmon bilan maktabgacha va maktab ta’limi sohasida boshqaruv tizimi samaradorligini oshirishga qaratilgan qo‘shimcha chora-tadbirlar belgilandi. Bu me’yoriy hujjatlar maktab rahbari shaxsiga, uning kasbiy mahoratiga, xususan – mustaqil ravishda bilim va ko‘nikmalarni yangilab borish qobiliyatiga yuksak talablar qo‘yadi.

Zamonaviy sharoitda maktab rahbari nafaqat ta’lim muassasasining ma’muriy-xo‘jalik faoliyatini boshqaruvchi shaxs, balki pedagogik jamoaning yetakchisi, o‘quv-tarbiya jarayonining strategik rahbari sifatida ham namoyon bo‘ladi. Uning kasbiy kompetentligi darajasi ko‘p jihatdan maktabning umumiy natijadorligini belgilaydi. Ayni paytda an’anaviy malaka oshirish kurslari va seminarlar maktab rahbarining tez o‘zgaruvchan bilim talablariga to‘liq javob bera olmayapti, chunki ular davriy va cheklangan xarakterga ega. Shu sababli mustaqil ta’lim, xususan, elektron ta’lim muhiti orqali tashkil etiladigan uzluksiz o‘z-o‘zini rivojlantirish jarayoni dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Maqsadimiz – maktab rahbarlarining mustaqil ta’limini tashkil etishda elektron ta’lim muhitining o‘rni va imkoniyatlarini nazariy jihatdan tahlil qilish, mavjud muammolarni aniqlash hamda uni rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlarini ishlab chiqishdan iborat.

Elektron ta’lim muhiti: tushuncha va tarkibiy komponentlar

Elektron ta’lim muhiti deganda, ta’lim oluvchining bilim, ko‘nikma va malakalarni mustaqil ravishda, istalgan vaqtda va istalgan joyda, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari vositasida egallashiga xizmat qiluvchi o‘zaro bog‘liq dasturiy, texnik, metodik va tashkiliy vositalar majmuasi tushuniladi. Uning tarkibiy qismlariga quyidagilar kiradi: raqamli ta’lim resurslari (elektron darsliklar, video-ma’ruzalar, ochiq ta’lim kurslari), masofaviy ta’lim platformalari, o‘zaro muloqot va hamkorlik vositalari

(veb-konferensiya tizimlari, professional onlayn hamjamiyatlar), shuningdek, natijalarni monitoring qilish va baholash tizimlari.

Maktab rahbari uchun elektron ta’lim muhiti bir vaqtning o‘zida ikki funksiyani bajaradi: birinchidan, u rahbarning o‘z kasbiy bilimini oshirish vositasi hisoblanadi; ikkinchidan, u rahbarning o‘zi boshqargan maktabda raqamli ta’lim madaniyatini joriy etishning namunasi va vositasiga aylanadi. Bu ikki funksiyaning uyg‘unligi maktab rahbari faoliyatining zamonaviy modelini belgilaydi.

Shuni ham ta’kidlash lozimki, elektron ta’lim muhiti tushunchasi faqat texnik vositalar yig‘indisi bilan cheklanmaydi. U, ayni paytda, ma’lum bir pedagogik falsafaga – ta’lim oluvchini jarayonning markaziga qo‘yuvchi, uning mustaqilligi va tashabbuskorligiga tayanuvchi yondashuvga asoslanadi. Shu bois elektron ta’lim muhitini yaratishda nafaqat dasturiy ta’minot, balki mazmun, metodika va baholash tizimini ham bir butun holda loyihalashtirish talab etiladi.

Maktab rahbarlarining mustaqil ta’lim olish jarayonining o‘ziga xos xususiyatlari

Maktab rahbarining mustaqil ta’limi kattalar ta’limi (andragogika) qonuniyatlariga asoslanadi. Bunda ta’lim oluvchi shaxsning amaliy tajribasi, o‘z faoliyatidagi muammolarni bevosita bilim manbai bilan bog‘lash ehtiyoji, vaqt taqsimotidagi cheklovlar hisobga olinishi lozim. Xorijiy tadqiqotchi M.Fullan ta’kidlaganidek, rahbarning muvaffaqiyati uning o‘zgarishlarni boshqarish va shu jarayonda doimiy o‘rganuvchi (lifelong learner) sifatida faoliyat yuritish qobiliyatiga bog‘liq. Shu nuqtai nazardan, elektron ta’lim muhiti maktab rahbariga quyidagi imkoniyatlarni beradi:

– o‘quv materialini o‘ziga qulay vaqt va sur’atda o‘zlashtirish;

– nazariy bilimni amaliy boshqaruv vaziyati bilan darhol bog‘lash;

– boshqa mintaqa va davlatlardagi hamkasblar tajribasi bilan tanishish;

– o‘z faoliyati natijalarini raqamli vositalar yordamida tahlil qilish.

Bundan tashqari, maktab rahbarining mustaqil ta’limi ko‘pincha vaqt tanqisligi sharoitida kechadi: u bir vaqtning o‘zida ma’muriy, pedagogik va tashkiliy vazifalarni bajaradi. Shu sababli elektron ta’lim muhiti moduldan iborat, qisqa va aniq amaliy natijaga yo‘naltirilgan (mikro-o‘rganish – microlearning) formatda tashkil etilishi alohida ahamiyat kasb etadi. Bunday format rahbarga o‘quv materialini kichik bo‘laklarga bo‘lib, ish kunining istalgan bo‘sh vaqtida o‘zlashtirish imkonini beradi.

Xorijiy tajriba tahlili

Rivojlangan davlatlarning ta’lim tizimlarida maktab rahbarlarining raqamli kompetentligini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratiladi. Xususan, Ta’limda Texnologiyalar Xalqaro Jamiyati (ISTE) tomonidan ishlab chiqilgan “ISTE Standards for Education Leaders” (2018) hujjatida ta’lim rahbarlarining raqamli fuqarolik tarafdori, strategik rejalashtiruvchi, vakolat beruvchi rahbar, tizim quruvchisi va uzluksiz o‘rganuvchi sifatidagi besh yo‘nalishdagi kompetentligi belgilab berilgan. Ushbu hujjatga ko‘ra, rahbarning texnologiyadan foydalanish darajasi emas, balki u orqali maktab ichida qaror topadigan o‘rganish madaniyati asosiy mezon sifatida qaraladi.

YUNESKOning “O‘qituvchilar uchun AKT bo‘yicha kompetentsiya doirasi” (ICT Competency Framework for Teachers, 2018) hujjatida ham rahbariyat va o‘qituvchilarning raqamli ta’lim muhitidan foydalanish darajalari bosqichma-bosqich – texnologik savodxonlikdan chuqur bilim yaratishgacha – tavsiflangan. Ushbu bosqichli yondashuv maktab rahbarlari uchun ham qo‘llanilishi mumkin: rahbar dastlab raqamli vositalardan asosiy foydalanuvchi sifatida boshlab, keyinchalik ularni boshqaruv jarayoniga chuqur integratsiya qilish darajasiga o‘tadi.

Estoniya va Janubiy Koreya tajribasida esa maktab rahbarlari uchun maxsus onlayn platformalar orqali tashkil etiladigan moslashuvchan (adaptiv) malaka oshirish tizimlari joriy etilgan bo‘lib, bu tizimlar rahbarning individual ehtiyojlariga qarab shaxsiylashtirilgan o‘quv trayektoriyasini shakllantirish imkonini beradi. Finlyandiyada esa maktab rahbarlarining o‘zaro tajriba almashinuvi uchun tarmoqlashgan (networked) professional hamjamiyatlar modeli keng qo‘llaniladi, bunda rahbarlar davriy onlayn uchrashuvlar orqali bir-birining boshqaruv amaliyotini tahlil qiladi va birgalikda yechim izlaydi. Bunday tajribalarning umumiy xususiyati shundaki, elektron ta’lim muhiti alohida, izolyatsiyalangan vosita sifatida emas, balki rahbarlar hamjamiyati va institutsional qo‘llab-quvvatlash tizimining ajralmas qismi sifatida loyihalashtiriladi.

Maktab rahbari raqamli-pedagogik kompetentligining tarkibi

Maktab rahbarining elektron ta’lim muhitida samarali mustaqil ta’lim olishi uchun uning raqamli-pedagogik kompetentligi bir necha o‘zaro bog‘liq tarkibiy qismlardan iborat bo‘lishi lozim. Texnologik komponent rahbarning raqamli vositalar va platformalardan bemalol foydalana olish darajasini anglatadi. Metodik komponent – olingan bilimni maktab amaliyotiga tatbiq etish, jumladan o‘qituvchilarga raqamli vositalarni joriy etishda ko‘maklashish qobiliyatini bildiradi. Motivatsion-shaxsiy komponent rahbarning o‘z-o‘zini rivojlantirishga bo‘lgan ichki ehtiyoji, vaqtni rejalashtirish va o‘z faoliyatini refleksiya qilish ko‘nikmalarini o‘z ichiga oladi. Kommunikativ komponent esa elektron muhitda hamkasblar, ekspertlar va o‘quv resurslari bilan samarali muloqot o‘rnatish qobiliyatini nazarda tutadi. Ushbu to‘rt komponentning uyg‘un rivojlanishi maktab rahbarining elektron ta’lim muhitidan foydalanish samaradorligini belgilaydigan asosiy omil hisoblanadi.

O‘zbekistonda holat va mavjud muammolar

So‘nggi yillarda O‘zbekistonda ham maktab rahbarlarining kasbiy salohiyatini oshirishga qaratilgan tizimli islohotlar amalga oshirilmoqda. Pedagogik mahorat markazlari faoliyati, malaka oshirish kurslarining raqamlashtirilishi, shuningdek 2025-yil 28-apreldagi PF-73-son Farmon bilan tasdiqlangan “O‘zbekiston Respublikasida pedagog kadrlar tayyorlash tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish chora-tadbirlari” bu boradagi muhim qadamlardir. Xususan, hududiy pedagogik mahorat markazlari negizida tashkil etilayotgan masofaviy va aralash (blended) shaklidagi malaka oshirish kurslari maktab rahbarlarining raqamli muhitga moslashuvini tezlashtirmoqda.

Shunga qaramay, amaliyot tahlili quyidagi muammolarni ko‘rsatadi:

maktab rahbarlari uchun mo‘ljallangan yagona, tizimlashtirilgan milliy elektron ta’lim platformasining yetarli darajada rivojlanmaganligi;

mavjud raqamli resurslarning ko‘pincha nazariy xarakterda bo‘lib, amaliy boshqaruv vaziyatlariga moslashtirilmaganligi;

rahbarlarning o‘zida raqamli vositalardan mustaqil foydalanish ko‘nikmalari va vaqtni boshqarish madaniyatining yetarli shakllanmaganligi;

elektron muhitda erishilgan natijalarni rasman tan olish va rag‘batlantirish mexanizmining mavjud emasligi.

Elektron ta’lim muhitini rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari

Yuqoridagi tahlil asosida maktab rahbarlarining mustaqil ta’limida elektron ta’lim muhitini rivojlantirishning quyidagi pedagogik shart-sharoitlari taklif etiladi:

maktab rahbarlarining kasbiy ehtiyojlariga moslashtirilgan, moduldan iborat milliy elektron kontentni yaratish va uni yagona platformada joylashtirish;

elektron ta’lim jarayoniga mentorlik va murabbiylik (coaching) elementlarini kiritish, ya’ni tajribali rahbarlar bilan onlayn muloqot imkoniyatini yaratish;

rahbarlarning mustaqil ta’lim natijalarini attestatsiya va malaka oshirish tizimi bilan uzviy bog‘lash, ya’ni erishilgan natijalarni rasmiy tan olish mexanizmini joriy etish;

elektron ta’lim muhitida o‘zaro hamkorlik va tajriba almashish uchun professional onlayn hamjamiyatlar (rahbarlar klubi, forumlar) tashkil etish;

rahbarlarning raqamli-pedagogik kompetentligini diagnostika qilish va individual o‘quv trayektoriyasini shakllantiruvchi baholash vositalarini ishlab chiqish.

Sanab o‘tilgan shart-sharoitlar alohida-alohida emas, balki yaxlit tizim sifatida amalga oshirilgandagina kutilgan natijani beradi. Zero, faqat kontent yaratish yoki faqat platforma joriy etish, agar u institutsional tan olish va hamjamiyat ichidagi qo‘llab-quvvatlash bilan qo‘llab-quvvatlanmasa, rahbarning mustaqil ta’lim olishga bo‘lgan motivatsiyasini uzoq muddat saqlab qololmaydi.

Pedagogik shart-sharoitlarni amalga oshirishda bosqichma-bosqichlik tamoyiliga amal qilish maqsadga muvofiqdir. Dastlabki bosqichda mavjud raqamli resurslarni tizimlashtirish va ularga bemalol kirish imkoniyatini yaratish, keyingi bosqichda mentorlik va hamjamiyat mexanizmlarini joriy etish, so‘nggi bosqichda esa natijalarni rasman tan olish va rag‘batlantirish tizimini shakllantirish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Bunday izchillik resurslarni oqilona taqsimlash va islohotning barqarorligini ta’minlash imkonini beradi.

Elektron ta’lim muhiti samaradorligini baholash mezonlari

Elektron ta’lim muhitining maktab rahbari faoliyatiga real ta’sirini aniqlash uchun uning samaradorligini baholovchi aniq mezonlar tizimi zarur. Bunday mezonlar, birinchi navbatda, miqdoriy ko‘rsatkichlarga emas, balki sifat o‘zgarishlariga yo‘naltirilgan bo‘lishi lozim. Amaliyot tahliliga asoslanib, quyidagi mezonlar guruhini ajratish mumkin:

rahbarning boshqaruv qarorlarida raqamli ma’lumotlar va tahlillardan foydalanish darajasi;

elektron muhitda o‘zlashtirilgan bilim va usullarning maktab amaliyotiga tatbiq etilish ko‘lami (masalan, yangi metodikaning necha nafar o‘qituvchi orasida joriy etilganligi);

rahbarning kasbdosh hamjamiyat doirasidagi faolligi – forum, veb-konferensiya va hamkorlik loyihalaridagi ishtiroki;

maktabdagi pedagogik jamoaning umumiy raqamli-pedagogik kompetentligidagi ijobiy dinamika.

Ushbu mezonlar nafaqat elektron ta’lim muhitining samaradorligini tashqi baholash uchun, balki rahbarning o‘zi uchun ham o‘z-o‘zini nazorat qilish vositasi bo‘lib xizmat qiladi. Bunday ichki refleksiya mexanizmisiz mustaqil ta’lim tasodifiy va tizimsiz xarakter kasb etish xavfi mavjud.

Xulosa qilib aytganda, maktab rahbarining kasbiy mahorati va boshqaruv sifati uning uzluksiz o‘z-o‘zini rivojlantirish qobiliyati bilan bevosita bog‘liqdir. Elektron ta’lim muhiti bu jarayonni tezlashtiruvchi, moslashuvchan va individuallashtirilgan yondashuvni ta’minlovchi zamonaviy vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Biroq uning samaradorligi faqat texnik infratuzilmani yaratish bilan emas, balki tegishli 139edagogic shart-sharoitlarni – mazmunli kontent, mentorlik tizimi, natijalarni rasman tan olish mexanizmi va professional hamjamiyatlarni – bir vaqtda shakllantirish bilan ta’minlanadi. Ushbu yo‘nalishdagi keyingi tadqiqotlar maktab rahbarlari uchun elektron ta’lim muhitini loyihalashtirishning aniq pedagogik modelini ishlab chiqishga qaratilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-son “O‘zbekiston Respublikasi xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmoni.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 19-martdagi PF-51-son “Maktabgacha va maktab ta’limi sohasida boshqaruv tizimi samaradorligini oshirishning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 28-apreldagi PF-73-son “O‘zbekiston Respublikasida pedagog kadrlar tayyorlash tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni.

4. ISTE Standards for Education Leaders. — Reston, VA: International Society for Technology in Education (ISTE), 2018.

5. UNESCO ICT Competency Framework for Teachers, Version 3. — Paris: UNESCO, 2018.

6. Fullan M. Leading in a Culture of Change. — San Francisco: Jossey-Bass, 2001. — 156 p.

7. Hattie J. Visible Learning for Teachers: Maximizing Impact on Learning. — London: Routledge, 2012. — 269 p.

8. Bolam R., McMahon A., Stoll L. va boshq. Creating and Sustaining Effective Professional Learning Communities. — Nottingham: DfES, 2005.

9. Azizxo‘jaeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. — Toshkent: TDPU, 2015.

10. Yo‘ldoshev J.G‘., Usmonov S.A. Pedagogik mahorat va pedagogik texnologiyalar. — Toshkent: O‘qituvchi, 2018.

11. Puentedura R. SAMR: A Contextualized Framework for Technology in Education. — 2013.

12. Xoliqova N.J. Rahbar kadrlarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishning uzluksizligi // Pedagogik mahorat ilmiy-nazariy va metodik jurnal. — Buxoro, 2023. — №2.

O‘SMIRLARDA MEDIA SAVODXONLIK VA DESTRUKTIV DINIY TA’SIRLARGA QARSHI PSIXOLOGIK IMMUNITETNING SHAKLLANISHI

Mamatrayimov Jumanazar Mamatmurod o‘g‘li,
Nizomiy nomidagi O‘zbekiston milliy pedagogika universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. *Raqamli axborot oqimining kuchayishi yoshlar ongiga turli mafkuraviy ta’sirlar o‘tkazayotganligi tahlil qilinadi. Media savodxonlikning rivojlanishi o‘smirlarni manipulyatsion axborotdan himoya qilish, tanqidiy fikrlashni shakllantirish va axborotni to‘g‘ri tahlil qilish imkonini beradi. Shuningdek, psixologik barqarorlikning destruktiv diniy g‘oyalarga qarshi kurashdagi o‘rni yoritiladi. Tadqiqotda profilaktik psixologik yondashuvlar va ta’limning ahamiyati ta’kidlanadi.*

Kalit so‘zlar: *media savodxonlik, o‘smirlar, psixologik barqarorlik, destruktiv g‘oyalar, internet, tanqidiy fikrlash.*

Аннотация. *Анализируется влияние цифрового информационного потока на формирование мировоззрения молодежи. Развитие медиаграмотности способствует критическому мышлению, защите от манипулятивной информации и правильной интерпретации данных. Также подчеркивается роль*

психологической устойчивости в противодействии деструктивным идеям. Особое внимание уделяется профилактическим мерам и образовательным стратегиям.

Ключевые слова: *медиаграмотность, подростки, психологическая устойчивость, деструктивные идеи, интернет, критическое мышление.*

Abstract. *It analyzes the growing influence of digital information flows on young people’s worldview. Media literacy helps adolescents develop critical thinking skills, protect themselves from manipulative content, and interpret information correctly. Psychological resilience is also highlighted as a key factor in resisting destructive ideological influences. The study emphasizes the importance of preventive psychological approaches and education-based interventions.*

Key words: *media literacy, adolescents, psychological resilience, destructive ideas, internet, critical thinking.*

Kirish. Media savodxonlik – bu shaxsning axborotni izlash, tahlil qilish, tanqidiy baholash va undan to‘g‘ri foydalanish qobiliyatidir. YuNESKO (UNESCO) tadqiqotlariga ko‘ra, media savodxonligi yuqori bo‘lgan yoshlar manipulyativ axborot va ekstremistik g‘oyalarga kamroq beriluvchan bo‘ladi. Aksincha, tanqidiy fikrlash yetarli darajada shakllanmagan o‘smirlar internetdagi noto‘g‘ri, chalg‘ituvchi yoki radikal mazmundagi materiallarga tezroq ishonishi mumkin.

Bugungi kunda ayrim destruktiv diniy oqimlar va radikal g‘oyalar aynan internet platformalari orqali yoshlar ongiga ta’sir o‘tkazishga urinmoqda. Bu jarayon global miqyosda ham kuzatilmoqda: Interpol va boshqa xalqaro tashkilotlar hisobotlarida ekstremistik targ‘ibotning asosiy yo‘nalishlaridan biri sifatida ijtimoiy tarmoqlar ko‘rsatilgan.

Shu nuqtayi nazardan, o‘smirlarning psixologik barqarorligi – ya’ni stressga chidamlilik, mustaqil qaror qabul qilish, emotsional muvozanatni saqlash qobiliyati – ularni destruktiv g‘oyalardan himoya qiluvchi muhim omil hisoblanadi. Psixologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, barqaror shaxslar tashqi bosim va manipulyatsiyalarga nisbatan kamroq ta’sirlanadi.

Shu sababli ushbu mavzuni o‘rganish o‘smirlarning xavfsiz axborot muhitini shakllantirish, ularni noto‘g‘ri g‘oyaviy ta’sirlardan himoya qilish hamda media savodxonlik va psixologik immunitetni mustahkamlash nuqtayi nazaridan katta ahamiyatga ega hisoblanadi.

Xorijiy tadqiqotchilar orasida D. Buckingham media savodxonlikni shunchaki texnik ko‘nikma emas, balki tanqidiy fikrlash va axborotni ijtimoiy kontekstdan kelib chiqib tahlil qilish qobiliyati sifatida talqin qiladi. Uning fikricha, o‘smirlar media mahsulotlarini passiv qabul qiluvchi emas, balki faol tahlil qiluvchi subyekt bo‘lishi kerak. Shuningdek, L. Masterman media ta’limning asosiy vazifasi yoshlarni manipulyativ axborotdan himoya qilish va ularning demokratik ongini shakllantirishdan iborat ekanligini ta’kidlaydi. UNESCO tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda ham media savodxonlik global xavfsizlik va axborot barqarorligi bilan bevosita bog‘liqligi qayd etilgan.

Psixologik barqarorlik masalasida B. Bandura tomonidan ishlab chiqilgan ijtimoiy o‘rganish nazariyasi alohida ahamiyatga ega. Unga ko‘ra, o‘smirlar ko‘p hollarda atrof-muhitdagi modellarni kuzatish va taqlid qilish orqali xulq-atvor shakllantiradi, bu esa ularni internetdagi radikal kontent ta’siriga sezgir qiladi. E. Eriksonning psixososial rivojlanish nazariyasida esa o‘smirlik davri “identiklik inqirozi” bosqichi sifatida ko‘riladi va aynan shu davrda shaxs tashqi ideologik ta’sirlarga nisbatan eng zaif bo‘lishi mumkinligi qayd etiladi.

Rossiyalik olimlar orasida S. L. Rubinshteyn va A. N. Leontyevning faoliyat nazariyasi muhim o‘rin tutadi. Ularning fikricha, shaxsning psixologik barqarorligi uning faoliyat jarayonida shakllanadi va ijtimoiy muhit bilan faol o‘zaro aloqaga kirishish orqali mustahkamlanadi. D. I. Feldshteyn esa o‘smirlik davrida ijtimoiy ongning shakllanishi va guruh ta’sirining kuchayishini alohida ta’kidlab, destruktiv g‘oyalarga berilish ko‘pincha referent guruhlar orqali sodir bo‘lishini ko‘rsatadi.

Shuningdek, rus tadqiqotchisi A. G. Asmolov shaxsning individualizatsiya jarayonini tahlil qilib, zamonaviy axborot muhitida o‘smirning mustaqil fikrlashi va tanqidiy yondashuvi uning psixologik immunitetini belgilovchi asosiy omil ekanligini ta’kidlaydi. Radikal g‘oyalar tarqalishi bo‘yicha olib borilgan ayrim rus va xalqaro tadqiqotlarda internet platformalari, xususan ijtimoiy tarmoqlar, ekstremistik mafkuralarning tez tarqalishida muhim vosita sifatida qayd etiladi.

Umuman olganda, xorijiy va rus olimlarining ilmiy qarashlari tahlili shuni ko‘rsatadiki, media savodxonlik va psixologik barqarorlik o‘smirlarni destruktiv diniy g‘oyalardan himoya qiluvchi o‘zaro bog‘liq ikki asosiy omil hisoblanadi. Media savodxonlik tanqidiy fikrlashni rivojlantirib, axborotni to‘g‘ri tahlil qilish imkonini bersa, psixologik barqarorlik esa tashqi ideologik bosimga qarshi ichki himoya mexanizmini shakllantiradi. Shu sababli zamonaviy ilmiy adabiyotlarda ushbu ikki yo‘nalishni integratsiyalashgan holda o‘rganish zarurligi ta’kidlanadi.

Muhokama jarayonida eng muhim jihatlardan biri shuki, media savodxonlik nafaqat axborotni tushunish ko‘nikmasi, balki uni tahlil qilish, manbasini tekshirish va manipulyatsiyani ajrata olish qobiliyatini ham o‘z ichiga oladi. Amaliy kuzatuvlar va ilmiy manbalarga ko‘ra, media savodxonligi past bo‘lgan o‘smirlar internetdagi emotsional ta’sir kuchiga ega kontentga tezroq ishonadi va uni shubhasiz haqiqat sifatida qabul qilishga moyil bo‘ladi. Ayniqsa, radikal yoki destruktiv diniy g‘oyalar ko‘pincha aynan emotsional bosim, qo‘rquv yoki ijtimoiy izolyatsiya hissi orqali ta’sir ko‘rsatishga harakat qiladi.

Shu bilan birga, psixologik barqarorlik bu jarayonda himoya qiluvchi asosiy omil sifatida namoyon bo‘ladi. Psixologik barqarorligi yuqori bo‘lgan o‘smirlar stressli vaziyatlarda ham o‘z fikrini saqlab qolishga, tashqi ta’sirlarni tahlil qilishga va mustaqil qaror qabul qilishga qodir bo‘ladi. Aksincha, emotsional beqarorlik, o‘ziga ishonchning pastligi va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashning yetishmasligi o‘smirlarni turli g‘oyaviy ta’sirlarga nisbatan zaiflashtiradi.

Muhokama jarayonida yana bir muhim jihat shuki, destruktiv diniy g‘oyalar odatda murakkab mafkuraviy shaklda emas, balki oddiy, tushunarli va hissiy jihatdan kuchli shakllarda taqdim etiladi. Bu esa aynan o‘smir yoshidagi auditoriya uchun yanada jozibador ko‘rinadi, chunki bu davrda shaxs identiklik izlanish bosqichida bo‘lib, o‘ziga xos qadriyatlar tizimini shakllantirish jarayonida bo‘ladi. Shu sababli, o‘smirlar ko‘pincha qat’iy va aniq javob beruvchi g‘oyalarga moyillik bildirishi mumkin.

Shuningdek, oila, ta’lim muassasasi va ijtimoiy muhitning roli ham muhokama jarayonida alohida ahamiyat kasb etadi. Oila muhitida ochiq muloqotning mavjudligi, o‘qituvchilarning media savodxonlik bo‘yicha tushuntirish ishlari olib borishi hamda psixologik qo‘llab-quvvatlash tizimining yo‘lga qo‘yilishi o‘smirlarning destruktiv ta’sirlarga qarshi immunitetini kuchaytiradi. Aksincha, nazoratning haddan tashqari kuchaytirilishi yoki beparvolik ham salbiy natijalarga olib kelishi mumkin.

Xulosa. O‘tkazilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, raqamli texnologiyalar va internetning tezkor rivojlanishi o‘smirlar uchun katta imkoniyatlar yaratish bilan birga, ularni turli mafkuraviy va g‘oyaviy ta’sirlarga ham ochiq qilib qo‘ymoqda. Ayniqsa,

destruktiv mazmundagi axborotlar yoshlarning hali to‘liq shakllanmagan dunyoqarashiga sezilarli darajada ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Tadqiqot natijalari asosida shuni ta’kidlash joizki, media savodxonlik o‘smirlarni axborot oqimida to‘g‘ri yo‘nalish tanlashga, manbalarni tahlil qilishga va manipulyativ kontentni ajratishga o‘rgatadigan muhim ko‘nikmadir. Ushbu ko‘nikma rivojlangan sari o‘smirlar har qanday axborotni shubhasiz qabul qilmaydi, balki uni tanqidiy baholashga intiladi. Bu esa ularning g‘oyaviy immunitetini kuchaytiradi.

Shuningdek, psixologik barqarorlik o‘smir shaxsining ichki muvozanatini saqlashda, stress va tashqi bosimlarga nisbatan chidamlilikni oshirishda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Barqaror psixologik holatga ega bo‘lgan o‘smirlar o‘z qarorlarini mustaqil qabul qiladi, tashqi ta’sirlarga kamroq beriladi va murakkab vaziyatlarda ham o‘z pozitsiyasini saqlab qolishga qodir bo‘ladi. Aksincha, psixologik zaiflik va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashning yetishmasligi ularni noto‘g‘ri axborot ta’siriga nisbatan sezgir qilib qo‘yadi.

Umuman olganda, olib borilgan tahlil va muhokamalar natijasida shunday xulosaga kelish mumkinki, media savodxonlik va psixologik barqarorlik o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lgan himoya omillari hisoblanadi. Ular birgalikda o‘smirlarni destruktiv diniy g‘oyalar va boshqa salbiy axborot ta’sirlaridan himoya qiluvchi mustahkam psixologik va intellektual immunitetni shakllantiradi. Shu sababli, ta’lim tizimida media savodxonlikni rivojlantirish, psixologik treninglar tashkil etish va profilaktik ishlarni kuchaytirish dolzarb vazifalardan biri bo‘lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Masterman, L. Teaching the Media. – London: Routledge, 1985. – 341 p.
2. Bandura, A. Social Learning Theory. – Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1977. – 247 p.
3. Erikson, E. H. Identity: Youth and Crisis. – New York: W. W. Norton & Company, 1968. – 336 p.
4. UNESCO. Media and Information Literacy Curriculum for Teachers. – Paris: UNESCO Publishing, 2011. – 192 p.
5. Rubinshtein, S. L. Osnovy obshchey psikhologii. – Moskva: Pedagogika, 1989. – 488 s.

YOSHLAR ORASIDA SOG‘LOM TURMUSH TARZI, MA’NAVIY-AXLOQIY TARBIYA VA PSIXOLOGIK BARQARORLIKNI RIVOJLANTIRISH MEXANIZMLARI

Rustamov Shavkat Shuxratovich,
Buxoro davlat universiteti Psixologiya kafedrasi mudiri, psixologiya fanlari doktori (DSc) dotsent

Annotatsiya. *Ushbu maqolada yoshlar orasida sog‘lom turmush tarzini shakllantirish, ma’naviy-axloqiy tarbiyani kuchaytirish hamda psixologik barqarorlikni rivojlantirishning ijtimoiy-psixologik mexanizmlari tahlil qilinadi. Bugungi globallashuv, axborot oqimining kuchayishi, zararli g‘oyalar, giyohvandlik, kiberxavf va destruktiv xatti-harakatlarning kengayishi yoshlar ongini himoya qilish masalasini dolzarb vazifalardan biriga aylantirmoqda. Shu nuqtayi nazardan, mamlakatimizda yoshlarni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash, ularning jismoniy va ruhiy salomatligini mustahkamlash, ma’naviy immunitetini oshirish hamda ijtimoiy faolligini rivojlantirishga qaratilgan qarorlar, davlat dasturlari va tizimli chora-tadbirlar muhim ahamiyat kasb etadi. Maqolada ta’lim muassasalari, oila, mahalla va jamoatchilik hamkorligida olib*

borilayotgan profilaktik ishlar, sog‘lom hayot madaniyatini shakllantirish usullari, yoshlarning stressga chidamliligi va ijtimoiy moslashuvini kuchaytiruvchi psixologik omillar yoritiladi.

Kalit so‘zlar: *yoshlar, sog‘lom turmush tarzi, ma’naviy-axloqiy tarbiya, psixologik barqarorlik, profilaktika, ijtimoiy moslashuv, ma’naviy immunitet, zararli odatlar, oila, mahalla, ta’lim muassasasi.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются социально-психологические механизмы формирования здорового образа жизни, укрепления духовно-нравственного воспитания и развития психологической устойчивости среди молодежи. В условиях глобализации, усиления информационных потоков, распространения вредных идей, наркоугроз, киберрисков и деструктивного поведения особую актуальность приобретает защита сознания и мировоззрения молодого поколения. В этом контексте важное значение имеют принимаемые в стране решения, государственные программы и комплексные меры, направленные на всестороннюю поддержку молодежи, укрепление ее физического и психического здоровья, повышение духовного иммунитета и развитие социальной активности. В статье анализируется роль образовательных учреждений, семьи, махалли и общественных организаций в профилактической работе, направленной на формирование культуры здоровой жизни и предупреждение негативных социальных явлений. Особое внимание уделяется психологическим факторам, способствующим стрессоустойчивости, социальной адаптации, осознанному выбору и ответственному поведению молодежи.*

Ключевые слова: *молодежь, здоровый образ жизни, духовно-нравственное воспитание, психологическая устойчивость, профилактика, социальная адаптация, духовный иммунитет, вредные привычки, семья, махалля, образовательное учреждение.*

Abstract. *This article examines the socio-psychological mechanisms for promoting a healthy lifestyle, strengthening moral and spiritual education, and developing psychological resilience among young people. In the context of globalization, intensive information flow, the spread of harmful ideas, drug-related threats, cyber risks, and destructive behavior, the protection of youth consciousness and worldview has become one of the most urgent social and educational tasks. From this perspective, special attention is given to national decisions, state programs, and systematic measures aimed at supporting young people, improving their physical and mental health, strengthening their spiritual immunity, and increasing their social activity. The article analyzes the role of educational institutions, families, local communities, and public organizations in preventive work aimed at developing a culture of healthy living and preventing negative social phenomena. Particular emphasis is placed on psychological factors that enhance stress resistance, social adaptation, conscious decision-making, and responsible behavior among young people.*

Key words: *youth, healthy lifestyle, moral education, psychological resilience, prevention, social adaptation, spiritual immunity, harmful habits, family, community, educational institution.*

Mavzuning dolzarbligi. Bugungi globallashuv, raqamli axborot oqimining keskin kuchayishi, yoshlar ongiga ta’sir ko‘rsatuvchi turli destruktiv g‘oyalar, zararli odatlar, narkotahdidlar, kiberxavflar va psixologik bosimlarning ortib borishi yoshlar orasida sog‘lom turmush tarzi, ma’naviy-axloqiy tarbiya hamda psixologik barqarorlikni rivojlantirish masalasini dolzarb ilmiy-amaliy muammo sifatida maydonga chiqarmoqda.

Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti ma’lumotlariga ko‘ra, 11-17 yoshdagi o‘smirlarning 81 foizi yetarli darajada jismoniy faol emas, bu esa yoshlar salomatligi, irodaviy sifatlari, emotsional barqarorligi va ijtimoiy faolligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu bilan birga, dunyo miqyosida 10-19 yoshli har yetti nafar o‘smirdan biri ruhiy salomatlik bilan bog‘liq muammolarni boshdan kechiradi, depressiya, xavotir va xulq-atvor buzilishlari esa o‘smirlar orasidagi asosiy psixologik xavf omillaridan hisoblanadi.

Mavzuning xalqaro dolzarbligi yana shunda namoyon bo‘ladiki, yoshlar salomatligi endilikda faqat tibbiy muammo emas, balki ijtimoiy xavfsizlik, ta’lim sifati, oilaviy barqarorlik, ma’naviy immunitet va jamiyat taraqqiyoti bilan bevosita bog‘liq strategik masalaga aylangan. UNODCning 2025-yilgi Jahon narkotiklar hisobotida 2023-yilda dunyo bo‘yicha 316 million kishi giyohvand moddalarni iste’mol qilgani qayd etilgan bo‘lib, bu ko‘rsatkich narkotahdidlarning global miqyosda kengayayotganini ko‘rsatadi. Ayniqsa, yoshlar o‘rtasida zararli moddalarga qiziqish, virtual makonda noqonuniy targ‘ibotga duch kelish, stressni noto‘g‘ri yo‘llar bilan yengishga urinish kabi holatlar profilaktik, tarbiyaviy va psixologik mexanizmlarni kuchaytirishni talab qiladi.

O‘zbekiston sharoitida ushbu masalaning dolzarbligi yanada yuqori, chunki mamlakat aholisi tarkibida yoshlar salmog‘i katta ijtimoiy-demografik qatlamni tashkil etadi. Milliy statistika qo‘mitasi ma’lumotlariga ko‘ra, 2025-yil 1-yanvar holatiga respublikada 14-30 yoshdagi yoshlar soni 9 630 556 nafarni, ya’ni jami aholining 25,7 foizini tashkil etgan. Bu esa sog‘lom, ma’naviy yetuk, psixologik barqaror va ijtimoiy mas’uliyatli yosh avlodni tarbiyalash davlat siyosatining markaziy yo‘nalishlaridan biri ekanini ko‘rsatadi.

So‘nggi yillarda respublikamizda yoshlarni qo‘llab-quvvatlash, ularning jismoniy, ruhiy va ma’naviy kamolotini ta’minlashga qaratilgan qator me’yoriy-huquqiy hujjatlar qabul qilindi. Jumladan, PF-6099-son Farmon bilan sog‘lom turmush tarzini keng tatbiq etish va ommaviy sportni rivojlantirish bo‘yicha “Yo‘l xaritasi” tasdiqlangan. Bu hujjat sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilishni epizodik tadbir emas, balki tizimli davlat siyosati darajasiga olib chiqqani bilan ahamiyatlidir.

“O‘zbekiston - 2030” strategiyasida ham yoshlar orasida jismoniy tarbiya va sport bilan shug‘ullanish qamrovini kengaytirish, ommaviy sport tadbirlariga jalb etiladigan yoshlar sonini 8 milliondan oshirish, sport bilan shug‘ullanuvchi aholi ulushini 36 foizga yetkazish hamda kamida 5 mingta mahallada sport maydonchalarini barpo etish vazifalari belgilangan. Bu vazifalar sog‘lom turmush tarzi nafaqat shaxsiy salomatlik, balki mahalla, ta’lim muassasasi va jamiyat darajasida qo‘llab-quvvatlanadigan ijtimoiy harakat bo‘lishi zarurligini ko‘rsatadi.

Mavzuning ma’naviy-axloqiy jihatdan dolzarbligi ham alohida ahamiyatga ega. PQ-5040-son Qarorda yoshlarni ma’naviy tahdidlardan himoya qilish, jamiyatda sog‘lom dunyoqarashni shakllantirish, zararli g‘oyalar va ma’naviy tahdidlarning ta’sirini o‘rganish, irodali, fidoyi, vatanparvar va mustaqil fikrga ega avlodni tarbiyalash bo‘yicha amaliy chora-tadbirlar ishlab chiqish vazifalari belgilangan. Demak, yoshlar tarbiyasida faqatgina nazariy targ‘ibot emas, balki ilmiy asoslangan monitoring, maqsadli profilaktika, ta’sirchan tarbiya texnologiyalari va ijtimoiy hamkorlik mexanizmlari zarur.

Kirish. Bugungi globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida yoshlar orasida sog‘lom turmush tarzini shakllantirish, ma’naviy-axloqiy tarbiyani kuchaytirish hamda psixologik barqarorlikni rivojlantirish masalasi ijtimoiy taraqqiyotning muhim shartlaridan biriga aylanmoqda. Chunki zamonaviy yoshlar bir vaqtning o‘zida bir nechta murakkab ta’sir maydonida voyaga yetmoqda: bir tomondan, ta’lim, kasbiy raqobat, raqamli texnologiyalar va global axborot almashinuvi ularning intellektual

imkoniyatlarini kengaytirmoqda; ikkinchi tomondan esa, gipodinamiya, zararli odatlar, narkotahdidlar, internetdagi destruktiv axborotlar, psixologik bosim, stress, yolg‘izlik, xavotir va qadriyatlarga nisbatan befarqlik kabi xavf omillari kuchayib bormoqda. Shu sababli yoshlar salomatligi, ularning ma’naviy immuniteti va ruhiy barqarorligini ta’minlash endilikda faqat tarbiyaviy masala emas, balki milliy xavfsizlik, jamoat salomatligi, ta’lim sifati va ijtimoiy barqarorlik bilan bevosita bog‘liq strategik yo‘nalish sifatida baholanmoqda.

Xalqaro miqyosdagi statistik ma’lumotlar ham mazkur mavzuning dolzarbligini yaqqol ko‘rsatadi. Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti ma’lumotlariga ko‘ra, dunyo bo‘yicha 11-17 yoshdagi o‘smirlarning 81 foizi yetarli darajada jismoniy faol emas; bunda qizlar orasida jismoniy faollik yetishmasligi 85 foizni, o‘g‘il bolalarda esa 78 foizni tashkil etadi. WHO bolalar va o‘smirlar uchun kuniga o‘rtacha kamida 60 daqiqa o‘rtacha yoki yuqori intensivlikdagi jismoniy faollikni tavsiya etadi. Bu ko‘rsatkichlar yoshlar orasida sog‘lom turmush tarzini shakllantirish, sport va harakat faolligini kundalik hayot madaniyatiga aylantirish, ta’lim muassasalari va mahallalarda ommaviy sport infratuzilmasini kuchaytirish zarurligini asoslaydi.

Sog‘lom turmush tarzi faqat jismoniy faollik bilan cheklanmaydi; u ovqatlanish madaniyati, uyqu gigiyenasi, zararli odatlardan voz kechish, axborot iste’moli madaniyati, emotsional o‘zini boshqarish va ijtimoiy mas’uliyat bilan uzviy bog‘liqdir. Ayniqsa, yoshlar orasida zararli odatlar va narkotahdidlarning oldini olish masalasi bugungi kunda xalqaro hamjamiyatni jiddiy tashvishga solmoqda. UNODCning 2025-yilgi Jahon narkotiklar hisobotida 2023-yilda dunyo bo‘yicha 316 million kishi giyohvand moddalarni iste’mol qilgani qayd etilgan. Hisobotda narkotik moddalar bozori, noqonuniy ishlab chiqarish, tashish, iste’mol va uyushgan jinoyatchilik bilan bog‘liq xavflar global barqarorlikka salbiy ta’sir ko‘rsatayotgani ta’kidlanadi. Mazkur holat yoshlar ongida sog‘lom hayot qadriyatlarini shakllantirish, ularni narkotarg‘ibot, zararli axborot va ijtimoiy bosimdan himoya qilish bo‘yicha profilaktik mexanizmlarni kuchaytirishni taqozo etadi.

Yoshlar psixologik barqarorligi ham xalqaro miqyosda eng dolzarb masalalardan biri bo‘lib qolmoqda. Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti ma’lumotlariga ko‘ra, dunyoda 10-19 yoshdagi har yetti nafar o‘smirdan biri ruhiy salomatlik bilan bog‘liq muammolarni boshdan kechiradi; depressiya, xavotir va xulq-atvor buzilishlari esa o‘smirlar orasida kasallik va nogironlikka olib keluvchi asosiy omillar sirasiga kiradi. Shuningdek, o‘z joniga qasd qilish 15-29 yoshdagilar orasida o‘limning muhim sabablaridan biri sifatida ko‘rsatilgan. Bu holat psixologik barqarorlikni shakllantirish, stressga chidamlilik, emotsional o‘zini boshqarish, konstruktiv muloqot, nizolardan chiqish, hayotiy maqsad qo‘yish va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash tizimlarini yoshlar tarbiyasining ajralmas tarkibiy qismiga aylantirish zarurligini ko‘rsatadi.

O‘zbekiston sharoitida ushbu mavzu yanada katta ijtimoiy ahamiyatga ega, chunki mamlakat aholisi tarkibida yoshlar salmog‘i yuqori. Milliy statistika qo‘mitasi ma’lumotlariga ko‘ra, 2025-yil 1-yanvar holatiga respublika bo‘yicha 14-30 yoshdagi yoshlar soni 9 630 556 nafarni, ya’ni jami aholining 25,7 foizini tashkil etgan. Bu esa har to‘rt nafar fuqarodan biri yoshlar qatlamiga mansub ekanini anglatadi. Demak, yoshlarning jismoniy salomatligi, ma’naviy dunyoqarashi, ijtimoiy faolligi va psixologik barqarorligi mamlakatning yaqin va uzoq muddatli taraqqiyot ko‘rsatkichlariga bevosita ta’sir etuvchi omildir.

Adabiyotlar tahlili. “Yoshlar orasida sog‘lom turmush tarzi, ma’naviy-axloqiy tarbiya va psixologik barqarorlikni rivojlantirish mexanizmlari” mavzusini ilmiy jihatdan

tahlil qilishda, avvalo, shaxs rivojlanishi, tarbiya, ijtimoiy muhit, faoliyat, qadriyatlar va ruhiy barqarorlik o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni ochib beruvchi psixologik-pedagogik konsepsiyalarga murojaat qilish zarur. Mazkur muammo bir yoqlama yondashuv bilan izohlanmaydi, chunki sog‘lom turmush tarzi yoshlarning jismoniy faolligi, ovqatlanish madaniyati va zararli odatlardan saqlanishi bilan bog‘liq bo‘lsa, ma’naviy-axloqiy tarbiya ularning qadriyatlarga munosabati, mas’uliyati, ijtimoiy xulqi, vatanparvarligi va o‘zini jamiyat a’zosi sifatida anglashi bilan belgilanadi; psixologik barqarorlik esa stressga chidamlilik, emotsional o‘zini boshqarish, irodaviy sifatlar, ijtimoiy moslashuv va hayotiy maqsadlarni anglash kabi ko‘rsatkichlar orqali namoyon bo‘ladi. Shu bois adabiyotlarda ushbu yo‘nalish ko‘proq kompleks yondashuv asosida, ya’ni biologik, psixologik, ijtimoiy va ma’naviy omillarning uzviy birligi sifatida talqin qilinadi.

Rus psixologik-pedagogik maktabida shaxs rivojlanishi va tarbiya masalasi, eng avvalo, L.S. Vygotskiy qarashlari bilan bog‘liq holda izohlanadi. Vygotskiy madaniy-tarixiy nazariyasida bolaning va o‘smirning rivojlanishi ijtimoiy muhit, muloqot, til, madaniy vositalar va kattalar bilan hamkorlikda kechadigan jarayon sifatida talqin qilinadi. Uning yondashuviga ko‘ra, shaxsning bilish jarayonlari ham, xulq-atvor me’yorlari ham, ijtimoiy qadriyatlarni o‘zlashtirishi ham bevosita ijtimoiy munosabatlar tizimida shakllanadi. Bu g‘oya yoshlar orasida sog‘lom turmush tarzi va ma’naviy-axloqiy tarbiyani rivojlantirishda faqat individual maslahat yoki nasihat yetarli emasligini, balki oila, ta’lim muassasasi, mahalla, tengdoshlar guruhi va ommaviy axborot muhitining yagona tarbiyaviy makon sifatida ishlashi zarurligini ko‘rsatadi. Vygotskiyning “yaqin rivojlanish zonasi” haqidagi qarashlari ham yoshlar bilan ishlashda muhim nazariy asos bo‘lib, unga ko‘ra o‘smir mustaqil bajara olmaydigan, ammo kattalar yoki malakali tengdoshlar ko‘magida bajara oladigan faoliyatlar orqali rivojlanadi; demak, sog‘lom xulq, axloqiy tanlov va psixologik barqarorlik ham ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash orqali mustahkamlanadi.

A.N. Leontyevning faoliyat nazariyasi mazkur mavzuni yanada chuqurroq tushuntirishga imkon beradi, chunki u shaxs rivojini ehtiyoj, motiv, maqsad va faoliyat o‘rtasidagi uzviy aloqada tahlil qiladi. Leontyev yondashuvida inson xulqi tashqi ta’sirlarga oddiy javob emas, balki muayyan motivlar bilan boshqariladigan ongli faoliyat mahsulidir. Bu fikr yoshlar orasida sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda muhimdir: agar sport, to‘g‘ri ovqatlanish, zararli odatlardan voz kechish yoki psixologik o‘zini boshqarish faqat tashqi talab sifatida berilsa, u barqaror xulq shakliga aylanmaydi; aksincha, yosh shaxs ushbu faoliyatlarning shaxsiy ma’nosini anglaganda, sog‘lom hayot madaniyati ichki ehtiyoj va qadriyatga aylanadi. Shu jihatdan Leontyev qarashlari sog‘lom turmush tarzi, ma’naviy tarbiya va psixologik barqarorlikni faqat targ‘ibot orqali emas, balki mazmunli faoliyat, ijtimoiy foydali harakat, sport, ijod, volontyorlik, kasbiy yo‘naltirish va jamoaviy loyihalar orqali shakllantirish lozimligini asoslaydi.

S.L. Rubinshteynning ong va faoliyat birligi haqidagi g‘oyasi ham yoshlar tarbiyasini tahlil qilishda alohida ahamiyatga ega. Rubinshteyn shaxsni tashqi muhitning passiv mahsuli sifatida emas, balki o‘z faoliyati orqali o‘zini ham, atrof-muhitni ham o‘zgartiruvchi subyekt sifatida talqin qiladi. Bunday yondashuvga ko‘ra, yoshlarning psixologik barqarorligini rivojlantirish ularni muammolardan himoyalash bilangina cheklanmasligi kerak; aksincha, yosh shaxsga mas’uliyatli qaror qabul qilish, o‘z xatti-harakatini tahlil qilish, ijtimoiy vaziyatlarda faol pozitsiya egallash va hayotiy qiyinchiliklarni konstruktiv hal qilish imkoniyati berilishi zarur. Rubinshteyn konsepsiyasi sog‘lom turmush tarzi va ma’naviy-axloqiy tarbiyaning subyektiv jihatini ochib beradi: ya’ni yoshlar sog‘lom, mas’uliyatli va axloqiy xulqni tashqi nazorat tufayli

emas, balki ongli tanlov, ichki ishonch va shaxsiy javobgarlik asosida amalga oshirganidagina bu tarbiya barqaror natija beradi.

L.I. Bojovichning shaxs shakllanishi, motivatsion soha va o‘smirlik davridagi ichki pozitsiya haqidagi qarashlari ham mazkur mavzu uchun muhim nazariy asos hisoblanadi. Bojovich o‘smir shaxsini rivojlantirishda ehtiyojlar, motivlar, o‘z-o‘ziga munosabat, axloqiy ideallar va ijtimoiy talablarning ichki qabul qilinishi hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanini ta’kidlaydi. Uning qarashlariga ko‘ra, tarbiya samarali bo‘lishi uchun tashqi talab o‘smirning ichki ehtiyoji va shaxsiy pozitsiyasiga aylanishi lozim. Bu xulosa yoshlar orasida ma’naviy-axloqiy tarbiya va psixologik barqarorlikni rivojlantirishda juda muhim: yoshlarni faqat “nima mumkin” va “nima mumkin emas” degan qoidalar asosida boshqarish yetarli emas, balki ularda nima uchun sog‘lom yashash, nima uchun zararli odatlardan saqlanish, nima uchun o‘zini boshqarish va jamiyat oldida mas’uliyatli bo‘lish zarurligi haqida ichki ishonch shakllanishi kerak. Bojovich maktabi vakillari tomonidan motivatsiya va shaxs rivojlanishining ta’lim-tarbiya bilan uzviy bog‘liq holda o‘rganilishi yoshlar profilaktikasi, tarbiyaviy ishlar va psixologik maslahat tizimi uchun metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

A.S. Makarenko merosida esa tarbiyaning jamoaviy xarakteri, intizom, mehnat, mas’uliyat va o‘zini o‘zi boshqarish masalalari keng yoritilgan. Makarenko tarbiya jarayonida jamoani shaxsni shakllantiruvchi kuchli ijtimoiy muhit sifatida talqin qilgan va bolalar hamda yoshlarning axloqiy rivojlanishida ijtimoiy foydali mehnat, aniq talab, hurmat, javobgarlik va kollektiv nazorat muhim o‘rin tutishini asoslagan. Uning “maksimal talab va maksimal hurmat” tamoyili bugungi yoshlar tarbiyasida ham dolzarbdir, chunki yosh shaxsga nisbatan faqat cheklov va nazorat qo‘llash unda qarshilikni kuchaytirishi mumkin, faqat erkinlik berish esa mas’uliyatsizlikka olib kelishi ehtimoli bor; shu bois talab va qo‘llab-quvvatlash, intizom va ishonch, nazorat va mustaqillik o‘rtasidagi muvozanat sog‘lom turmush tarzi hamda ma’naviy-axloqiy tarbiya samaradorligini oshiradi.

Xorijiy adabiyotlarda yoshlar rivojlanishiga oid eng muhim nazariyalardan biri U. Bronfenbrennerning ekologik tizimlar nazariyasi hisoblanadi. Ushbu nazariyada bola va o‘smir rivoji oila, maktab, tengdoshlar guruhi, mahalla, ommaviy axborot vositalari, ijtimoiy qadriyatlar, iqtisodiy sharoitlar va davlat siyosati kabi bir-biri bilan bog‘langan tizimlar ta’sirida kechishi ko‘rsatiladi. Bu yondashuv mavzumiz uchun nihoyatda muhim, chunki sog‘lom turmush tarzi yoki psixologik barqarorlikni faqat individual sifat deb qarash bir tomonlama bo‘ladi; u yoshlar yashayotgan muhit, ota-onalarning tarbiya uslubi, maktab psixologik muhiti, mahalla infratuzilmasi, sport va madaniyat obyektlarining mavjudligi, internetdagi axborot maydoni va jamiyatdagi qadriyatlar tizimi bilan chambarchas bog‘liqdir. Bronfenbrenner konsepsiyasi asosida aytish mumkinki, yoshlarni zararli odatlar, narkotahdidlar, destruktiv axborot va psixologik beqarorlikdan himoya qilish uchun mikrotizimdan tortib makrotizimgacha bo‘lgan barcha darajalarda uyg‘un profilaktik ish olib borish zarur.

A. Banduraning ijtimoiy-kognitiv nazariyasi va “o‘z-o‘ziga samaradorlik” tushunchasi yoshlarning sog‘lom xulq-atvorini shakllantirishda alohida o‘rin tutadi. Banduraga ko‘ra, insonning o‘z imkoniyatlariga ishonchi uning qanday maqsad qo‘yishi, qiyinchiliklarga qanday munosabat bildirishi, muvaffaqiyatsizlikdan keyin qay darajada tiklanishi va xatti-harakatini qanday davom ettirishiga ta’sir qiladi. Sog‘lom turmush tarzi nuqtayi nazaridan bu shuni anglatadiki, yoshlar sport bilan shug‘ullanish, zararli odatlardan saqlanish, stressni yengish yoki ijtimoiy bosimga qarshi turish uchun nafaqat bilimga, balki “men buni qila olaman” degan ichki ishonchga ham ega bo‘lishi kerak. R.

Schwarzer va A. Luszczynska tomonidan sog‘liq xulqi nazariyalarida o‘z-o‘ziga samaradorlik xulqni o‘zgartirish, sog‘lom odatlarni boshlash va davom ettirishda bevosita omil sifatida talqin qilinadi. Demak, yoshlar bilan profilaktik ishlarda qo‘rqitish yoki taqiqlashdan ko‘ra, ularda shaxsiy kuchga ishonch, ijobiy namuna, kichik yutuqlar tajribasi va o‘zini boshqarish ko‘nikmalarini shakllantirish samaraliroqdir. R.M. Ryan va E.L. Decining o‘zini o‘zi belgilash nazariyasi ham sog‘lom turmush tarzi va psixologik barqarorlikni tushuntirishda muhim nazariy manba hisoblanadi. Ushbu nazariyada insonning ichki motivatsiyasi avtonomiya, kompetentlik va aloqadorlik kabi uch asosiy psixologik ehtiyoj qondirilganda kuchayishi ta’kidlanadi. Bu yondashuv yoshlar tarbiyasida juda katta amaliy ahamiyatga ega: agar yoshlar sog‘lom hayot, ma’naviy qadriyatlar yoki ijtimoiy mas’uliyatni faqat majburiyat sifatida qabul qilsa, bunday xulq uzoq muddatli bo‘lmasligi mumkin; agar ular bu qadriyatlarni o‘z shaxsiy maqsadi, o‘sish imkoniyati va jamiyat bilan ijobiy aloqadorlik vositasi sifatida anglasa, sog‘lom va axloqiy xulq ichki motivatsiyaga aylanadi. Shu sababli ta’lim muassasalari, mahalla va oila yoshlar bilan ishlashda buyruqbozlik emas, balki tanlov imkoniyati, qo‘llab-quvvatlovchi muloqot, shaxsiy mas’uliyat va ijtimoiy daxldorlikni kuchaytiruvchi pedagogik-psixologik muhit yaratishi lozim.

Psixologik barqarorlik bo‘yicha xorijiy adabiyotlarda A.S. Mastenning rezilyentlik haqidagi qarashlari alohida ahamiyatga ega. Masten rezilyentlikni ayrim favqulodda shaxslarga xos noyob qobiliyat emas, balki odatiy rivojlanish tizimlarida shakllanadigan moslashuvchanlik jarayoni sifatida talqin qiladi. Uning “ordinary magic”, ya’ni “oddiy sehr” konsepsiyasi shuni ko‘rsatadiki, bolalar va yoshlarning qiyinchiliklarga bardosh berishi ko‘pincha g‘ayrioddiy omillar bilan emas, balki mehribon oila, qo‘llab-quvvatlovchi maktab, ijobiy tengdoshlar muhiti, aniq hayotiy maqsad, o‘zini boshqarish, ijtimoiy ko‘mak va ma’noli faoliyat kabi kundalik himoya omillari bilan bog‘liqdir. Bu g‘oya mavzumiz uchun muhim xulosa beradi: yoshlarning psixologik barqarorligini rivojlantirish alohida psixologik mashg‘ulotlar bilangina emas, balki barqaror ijtimoiy munosabatlar, mazmunli bo‘sh vaqt, sport, san’at, volontyorlik, oila va maktabdagi ishonchli muloqot orqali ham ta’minlanadi.

R.M. Lerner tomonidan ishlab chiqilgan “ijobiy yoshlar rivojlanishi” konsepsiyasi ham yoshlar tarbiyasiga zamonaviy yondashuvni taklif etadi. Bu modelda yoshlar muammo manbai sifatida emas, balki salohiyat egasi sifatida ko‘riladi va ularning kompetentlik, ishonch, xarakter, aloqadorlik va g‘amxo‘rlik kabi ijobiy sifatlarini rivojlantirishga urg‘u beriladi. Bunday yondashuv sog‘lom turmush tarzi va ma’naviy-axloqiy tarbiya jarayonida juda muhim, chunki profilaktika faqat xavfli xatti-harakatlarni kamaytirishga emas, balki yoshlarning ijobiy resurslarini kuchaytirishga qaratilishi kerak. Agar yosh o‘zini jamiyat uchun kerakli, qobiliyatli, qadrlangan va mas’uliyatli shaxs sifatida his qilsa, uning zararli odatlarga berilish, destruktiv guruhlarga qo‘shilish yoki psixologik beqarorlikka tushish ehtimoli kamayadi. Shu bois Lerner modeli yoshlar siyosati, ta’lim-tarbiya va mahalla tizimida “muammoni bartaraf etish”dan ko‘ra “salohiyatni rivojlantirish” tamoyiliga o‘tish zarurligini asoslaydi.

Xulosa. Yoshlar orasida sog‘lom turmush tarzi, ma’naviy-axloqiy tarbiya va psixologik barqarorlikni rivojlantirish masalasi bugungi kunda jamiyat taraqqiyoti, milliy xavfsizlik, jamoat salomatligi hamda barkamol avlodni voyaga yetkazish jarayonining muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Chunki zamonaviy davr yoshlar hayotiga keng imkoniyatlar bilan bir qatorda turli xavf va tahdidlarni ham olib kirmoqda. Axborot oqimining kuchayishi, zararli odatlar, giyohvandlik vositalari targ‘iboti, kiberxavflar, ijtimoiy tarmoqlardagi destruktiv ta’sirlar, ma’naviy bo‘shliq,

stress, xavotir va emotsional beqarorlik kabi omillar yoshlarning shaxsiy rivojlanishi, ijtimoiy moslashuvi va kelajakdagi hayotiy pozitsiyasiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli sog‘lom turmush tarzi, ma’naviy-axloqiy yetuklik va psixologik barqarorlikni bir-biridan ajratilgan yo‘nalishlar sifatida emas, balki o‘zaro bog‘liq, bir-birini to‘ldiruvchi kompleks tarbiyaviy-psixologik tizim sifatida o‘rganish zarurligi asoslanadi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, sog‘lom turmush tarzini shakllantirish yoshlarning faqat jismoniy salomatligini mustahkamlash bilan cheklanmaydi, balki ularda intizom, iroda, o‘zini nazorat qilish, maqsadga intilish, vaqtni to‘g‘ri tashkil etish va zararli odatlarga qarshi ongli immunitet hosil qilishga ham xizmat qiladi. Sport, jismoniy faollik, to‘g‘ri ovqatlanish, uyqu madaniyati, gigiyenik ko‘nikmalar va bo‘sh vaqtni mazmunli tashkil etish orqali yoshlarning hayotga munosabati, emotsional holati va ijtimoiy faolligi ijobiy tomonga o‘zgaradi. Ayniqsa, mahalla, oila va ta’lim muassasalarida sog‘lom hayot madaniyatini muntazam targ‘ib qilish yoshlarni passiv kuzatuvchi emas, balki o‘z hayoti, salomatligi va kelajagi uchun mas’ul shaxs sifatida shakllantirishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. O‘zbekiston Respublikasining “Yoshlarga oid davlat siyosati to‘g‘risida”gi Qonuni, 2016-yil 14-sentabr, O‘RQ-406-son [Elektron resurs]. - URL: https://lex.uz/docs/-3026246 (murojaat sanasi: 17.05.2026).

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasida yoshlarga oid davlat siyosatini tubdan isloh qilish va yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni, 2020-yil 30-iyun, PF-6017-son [Elektron resurs]. - URL: https://lex.uz/docs/-4880189 (murojaat sanasi: 17.05.2026).

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Sog‘lom turmush tarzini keng tatbiq etish va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni, 2020-yil 30-oktabr, PF-6099-son [Elektron resurs]. - URL: https://lex.uz/docs/-5077667 (murojaat sanasi: 17.05.2026).

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Ma’naviy-ma’rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori, 2021-yil 26-mart, PQ-5040-son [Elektron resurs]. - URL: https://lex.uz/docs/-5344692 (murojaat sanasi: 17.05.2026).

5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Mahallalarda yoshlar bilan ishlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori, 2022-yil 19-yanvar, PQ-92-son [Elektron resurs]. - URL: https://lex.uz/docs/-5831865 (murojaat sanasi: 17.05.2026).

АДАПТИВНОЕ ОЦЕНИВАНИЕ МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ НА ОСНОВЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА: ПРОБЛЕМЫ ВАЛИДНОСТИ, АЛГОРИТМИЧЕСКОЙ БЕСПРИСТРАСТНОСТИ И ОБЪЯСНИМОСТИ

Салиева Муслима Максетбай кызы,
Независимый исследователь Бухарского международного университета

Аннотация. *В данной работе рассматриваются научно-методические основы адаптивной оценки мышления обучающихся с использованием технологий искусственного интеллекта. Анализируются возможности адаптивных систем оценки при построении индивидуальной образовательной траектории, факторы*

обеспечения валидности результатов оценивания, механизмы предотвращения алгоритмической предвзятости, а также проблемы объяснимости решений искусственного интеллекта. Особое внимание уделяется прозрачности алгоритмов, качеству используемых данных и соблюдению принципов педагогической справедливости. Сделан вывод о необходимости комплексного обеспечения достоверности, объективности и объяснимости интеллектуальных систем оценивания в современной образовательной среде.

Ключевые слова: *искусственный интеллект, адаптивное оценивание, мышление учащихся, валидность, алгоритмическая беспристрастность, объяснимый искусственный интеллект, образовательная аналитика, цифровое образование, педагогическая диагностика, прозрачность алгоритмов.*

Abstract.*This thesis examines the theoretical and methodological foundations of adaptive assessment of students' thinking through artificial intelligence technologies. It explores the potential of AI-driven adaptive assessment systems for supporting personalized learning, ensuring assessment validity, minimizing algorithmic bias, and improving the explainability of automated decisions. Particular attention is given to algorithm transparency, data quality, and fairness in educational assessment. The study emphasizes that reliable implementation of AI-based assessment requires an integrated approach that combines validity, impartiality, transparency, and pedagogical responsibility to enhance educational decision-making and learning outcomes.*

Key words: *artificial intelligence, adaptive assessment, students' thinking, validity, algorithmic fairness, explainable AI, educational analytics, digital education, educational assessment, transparent algorithms.*

Введение. Современная система образования развивается в условиях активной цифровизации, что приводит к существенному изменению подходов к оценке образовательных достижений обучающихся. Традиционные методы контроля знаний постепенно дополняются интеллектуальными технологиями, позволяющими не только фиксировать конечный результат обучения, но и анализировать особенности мыслительной деятельности учащихся. В этой связи искусственный интеллект становится одним из наиболее перспективных инструментов создания адаптивных систем оценивания, ориентированных на индивидуальные образовательные потребности каждого обучающегося.

Адаптивное оценивание, основанное на алгоритмах искусственного интеллекта, позволяет динамически изменять сложность заданий, учитывать уровень подготовки ученика, скорость выполнения заданий, характер допускаемых ошибок и особенности когнитивной деятельности. Такой подход способствует более объективной диагностике уровня сформированности знаний и интеллектуальных способностей, а также повышает эффективность образовательного процесса за счет персонализации обучения. Вместе с тем внедрение подобных технологий требует тщательной научной оценки их психолого-педагогической обоснованности и соответствия принципам справедливого оценивания.

Одной из наиболее актуальных проблем является обеспечение валидности результатов, получаемых с помощью интеллектуальных систем. Высокая точность вычислительных моделей сама по себе не гарантирует педагогической достоверности оценивания. Важно, чтобы алгоритмы действительно измеряли уровень развития мышления, аналитических способностей и умения решать

познавательные задачи, а не отражали случайные особенности обучающихся или характеристики используемых наборов данных. Поэтому проблема валидности становится ключевым условием практического применения адаптивных технологий в образовательной среде.

Не менее значимой задачей является предотвращение алгоритмической предвзятости. Алгоритмы искусственного интеллекта обучаются на больших массивах данных, которые могут содержать скрытые статистические и социальные искажения. В результате система способна формировать неодинаковые оценки для различных категорий учащихся независимо от их реального уровня подготовки. Подобные риски требуют разработки механизмов контроля качества данных, регулярной проверки моделей и использования критериев алгоритмической справедливости при проектировании интеллектуальных систем оценивания.

Особое место занимает проблема объяснимости решений искусственного интеллекта. В образовательной практике педагог, ученик и родители должны понимать причины выставленной оценки, факторы, повлиявшие на результат, а также рекомендации по дальнейшему развитию познавательных способностей. Если алгоритм функционирует как «черный ящик», уровень доверия к его выводам существенно снижается, что ограничивает возможности широкого внедрения подобных технологий. Следовательно, прозрачность и интерпретируемость моделей становятся обязательными требованиями к современным интеллектуальным системам педагогической диагностики.

Таким образом, исследование вопросов адаптивного оценивания мышления учащихся на основе искусственного интеллекта приобретает особую научную и практическую значимость. Комплексное изучение проблем валидности, алгоритмической беспристрастности и объяснимости интеллектуальных моделей позволит сформировать научно обоснованные подходы к созданию надежных, объективных и педагогически эффективных систем оценки, отвечающих современным требованиям цифровой трансформации образования.

Анализ научной литературы. Развитие технологий искусственного интеллекта стало одним из наиболее значимых направлений модернизации современной системы образования. В последние годы внимание исследователей сосредоточено не только на возможностях автоматизации образовательного процесса, но и на создании интеллектуальных систем оценки, способных учитывать индивидуальные особенности познавательной деятельности обучающихся. Анализ отечественной и зарубежной научной литературы показывает, что адаптивное оценивание постепенно становится важным элементом персонализированного обучения, однако вопросы его психолого-педагогической обоснованности продолжают активно обсуждаться.

В исследованиях, посвящённых цифровой трансформации образования, отмечается, что искусственный интеллект способен существенно повысить оперативность анализа учебных достижений, сократить влияние субъективного человеческого фактора и обеспечить непрерывный мониторинг образовательного прогресса. Вместе с тем большинство авторов подчёркивают, что эффективность интеллектуальных систем определяется не только совершенством алгоритмов машинного обучения, но и качеством педагогической модели, лежащей в основе процесса оценивания.

Особое место в научной литературе занимает проблема валидности адаптивного оценивания. Современные исследователи рассматривают валидность

как комплексную характеристику, отражающую степень соответствия результатов измерения реальному уровню развития когнитивных способностей обучающегося. Отмечается, что интеллектуальные алгоритмы должны оценивать не отдельные фрагменты знаний, а уровень сформированности логического мышления, аналитических операций, способности к обобщению, сравнению, аргументации и принятию решений. В этой связи всё большее распространение получают многоуровневые модели оценки, учитывающие совокупность когнитивных показателей.

Значительное внимание уделяется проблеме алгоритмической беспристрастности. В научных публикациях подчёркивается, что качество решений искусственного интеллекта напрямую зависит от репрезентативности обучающих данных. При наличии скрытых диспропорций алгоритмы способны воспроизводить существующие статистические ошибки, что отрицательно влияет на объективность итогового оценивания. Многие исследователи предлагают использовать процедуры регулярной проверки моделей, балансировки данных и независимой экспертной оценки результатов работы интеллектуальных систем для минимизации риска возникновения алгоритмической предвзятости.

Отдельным направлением современных исследований является концепция объяснимого искусственного интеллекта. Учёные отмечают, что прозрачность алгоритмов становится необходимым условием их внедрения в образовательную практику. Пользователи интеллектуальных систем должны понимать, какие показатели были использованы при формировании оценки, каким образом система анализировала ответы учащегося и какие факторы оказали наибольшее влияние на итоговое решение. Повышение интерпретируемости моделей способствует укреплению доверия педагогов, обучающихся и родителей к цифровым инструментам оценивания.

В последние годы активно развиваются исследования, посвящённые использованию образовательной аналитики и больших данных. Анализ цифрового следа обучающихся позволяет выявлять особенности учебной активности, прогнозировать возможные трудности освоения материала и своевременно корректировать образовательный процесс. Вместе с тем специалисты подчёркивают необходимость соблюдения этических норм обработки персональных данных, обеспечения информационной безопасности и сохранения конфиденциальности сведений об обучающихся.

Несмотря на значительный прогресс в области применения искусственного интеллекта в образовании, анализ литературы показывает, что большинство существующих исследований посвящено главным образом техническим аспектам разработки интеллектуальных алгоритмов. Значительно меньше внимания уделяется комплексному рассмотрению вопросов педагогической валидности, алгоритмической объективности и объяснимости результатов адаптивного оценивания мыслительной деятельности учащихся. Это свидетельствует о необходимости дальнейших междисциплинарных исследований, объединяющих достижения педагогики, психологии, искусственного интеллекта и образовательной аналитики для создания научно обоснованных и социально ответственных систем интеллектуальной оценки.

Обсуждение. Полученные результаты анализа научных источников свидетельствуют о том, что применение искусственного интеллекта в адаптивном оценивании мышления учащихся открывает новые возможности для повышения

качества образовательного процесса. Использование интеллектуальных алгоритмов позволяет перейти от единообразной системы контроля знаний к персонализированной модели оценивания, учитывающей индивидуальные особенности познавательной деятельности каждого обучающегося. Такой подход способствует более точному определению уровня сформированности мыслительных операций, своевременному выявлению образовательных затруднений и разработке индивидуальных рекомендаций по дальнейшему обучению.

Вместе с тем эффективность адаптивного оценивания определяется не только техническими характеристиками алгоритмов, но и их психолого-педагогической обоснованностью. Если модель ориентирована исключительно на количественные показатели успеваемости, существует риск неполного отражения реального уровня развития мышления учащихся. Поэтому интеллектуальные системы должны учитывать широкий спектр когнитивных характеристик, включая способность к анализу, синтезу, сравнению, логическому рассуждению, критическому осмыслению информации и переносу знаний в новые учебные ситуации. Комплексный подход позволяет существенно повысить диагностическую ценность результатов оценивания.

Особого внимания требует проблема алгоритмической беспристрастности. Даже современные модели искусственного интеллекта способны воспроизводить ошибки, связанные с особенностями исходных данных или принципами их обработки. В образовательной практике подобные искажения могут привести к снижению объективности оценивания и формированию необоснованных различий между отдельными категориями учащихся. Для минимизации подобных рисков необходимо регулярно проводить аудит алгоритмов, обновлять обучающие выборки, применять процедуры независимой экспертной проверки и использовать критерии оценки справедливости интеллектуальных моделей.

Не менее важным условием эффективного применения искусственного интеллекта является обеспечение объяснимости принимаемых решений. Учителю недостаточно получить итоговый балл — ему необходима информация о причинах полученного результата, сильных и слабых сторонах мыслительной деятельности ученика, а также о факторах, повлиявших на итоговую оценку. Интерпретируемость алгоритмов делает процесс оценивания более прозрачным, облегчает педагогическую диагностику и способствует принятию обоснованных образовательных решений.

Следует учитывать, что искусственный интеллект не может полностью заменить профессиональное педагогическое суждение. Наиболее эффективной представляется модель сотрудничества, при которой интеллектуальная система выполняет функции аналитической поддержки, а окончательная интерпретация результатов осуществляется педагогом с учётом возрастных, психологических, социальных и образовательных особенностей конкретного учащегося. Такое взаимодействие позволяет объединить вычислительные возможности современных технологий с профессиональным опытом учителя.

Таким образом, перспективы развития адаптивного оценивания напрямую связаны с созданием интеллектуальных систем, которые одновременно обеспечивают высокую валидность измерений, алгоритмическую беспристрастность, прозрачность принимаемых решений и соответствие этическим принципам цифрового образования. Комплексное решение указанных задач будет

способствовать формированию более объективной, надёжной и научно обоснованной системы оценки мыслительной деятельности учащихся, отвечающей современным требованиям развития образования.

Заключение. Проведённый анализ показал, что использование искусственного интеллекта в адаптивном оценивании мышления учащихся является одним из наиболее перспективных направлений развития современной системы образования. Интеллектуальные технологии создают условия для персонализации оценочных процедур, повышения объективности диагностики и своевременного выявления индивидуальных образовательных потребностей обучающихся. Благодаря адаптивным алгоритмам становится возможным более точное определение уровня сформированности мыслительных операций и построение индивидуальных образовательных траекторий.

Вместе с тем эффективность подобных систем зависит не только от уровня технологического развития, но и от соблюдения научно-педагогических требований. Особое значение приобретают обеспечение валидности результатов оценивания, предупреждение алгоритмической предвзятости и повышение объяснимости принимаемых системой решений. Реализация этих принципов способствует укреплению доверия педагогов, учащихся и родителей к интеллектуальным инструментам оценки и повышает качество принимаемых образовательных решений.

Следует подчеркнуть, что искусственный интеллект должен рассматриваться как средство поддержки профессиональной деятельности педагога, а не как её замена. Окончательная интерпретация результатов адаптивного оценивания требует учёта психологических, возрастных и социальных особенностей учащихся, что возможно только при активном участии учителя. Оптимальное сочетание аналитических возможностей искусственного интеллекта и педагогической экспертизы обеспечивает более объективную и всестороннюю оценку мыслительной деятельности обучающихся.

Таким образом, дальнейшее совершенствование систем адаптивного оценивания должно быть направлено на разработку прозрачных, этически обоснованных и научно валидных моделей искусственного интеллекта. Комплексный подход к решению вопросов объективности, алгоритмической справедливости и интерпретируемости позволит создать надёжные цифровые инструменты оценки, способные эффективно использоваться в образовательной практике и способствовать повышению качества обучения в условиях цифровой трансформации образования.

Список использованной литературы.

1. Adadi A., Berrada M. Peeking Inside the Black-Box: A Survey on Explainable Artificial Intelligence (XAI) // IEEE Access. – 2018. – Vol. 6. – P. 52138–52160.

2. Baker R. S., Inventado P. S. Educational Data Mining and Learning Analytics // Learning Analytics: From Research to Practice. – Cham: Springer, 2021. – P. 61–75.

3. Holmes W., Bialik M., Fadel C. Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. – Boston: Center for Curriculum Redesign, 2019. – 52 p.

4. Luckin R. Machine Learning and Human Intelligence: The Future of Education for the 21st Century. – London: UCL IOE Press, 2018. – 184 p.

5. OECD. Digital Education Outlook 2023: Towards an Effective Digital Education Ecosystem. – Paris: OECD Publishing, 2023. – 278 p.

6. UNESCO. Guidance for Generative AI in Education and Research. – Paris: UNESCO, 2023. – 64 p.

7. UNESCO. Artificial Intelligence and Education: Guidance for Policy-makers. – Paris: UNESCO, 2021. – 56 p.

8. Williamson B., Eynon R., Potter J. Pandemic Politics, Pedagogies and Practices: Digital Technologies and Distance Education During COVID-19 // Learning, Media and Technology. – 2020. – Vol. 45(2). – P. 107–114.

9. Zawacki-Richter O., Marín V. I., Bond M., Gouverneur F. Systematic Review of Research on Artificial Intelligence Applications in Higher Education // International Journal of Educational Technology in Higher Education. – 2019. – Vol. 16. – Article 39.

10. Floridi L., Cowls J. A Unified Framework of Five Principles for AI in Society // Harvard Data Science Review. – 2019. – Vol. 1(1).

11. European Commission. Ethics Guidelines for Trustworthy AI. – Brussels: European Commission, 2019.

12. UNESCO. Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence. – Paris: UNESCO, 2021.

13. Russell S., Norvig P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. – 4th ed. – Hoboken: Pearson, 2021. – 1136 p.

14. Goodfellow I., Bengio Y., Courville A. Deep Learning. – Cambridge, MA: MIT Press, 2016. – 800 p.

15. Woolf B. P. Building Intelligent Interactive Tutors: Student-Centered Strategies for Revolutionizing E-learning. – Burlington: Morgan Kaufmann, 2021.

16. Siemens G., Long P. Learning Analytics: The Emergence of a Discipline // Journal of Educational Technology and Society. – 2011. – Vol. 14(3). – P. 1–8.

17. Shalev-Shwartz S., Ben-David S. Understanding Machine Learning: From Theory to Algorithms. – Cambridge: Cambridge University Press, 2014. – 410 p.

18. Selwyn N. Should Robots Replace Teachers? AI and the Future of Education. – Cambridge: Polity Press, 2019. – 172 p.

O‘SMIRLARDA DEVIANT XULQ-ATVORNING RAQAMLI MUHITDAGI TRANSFORMATSIYASI: PSIXOLOGIK XAVF OMILLARI VA PROFILAKTIKA MEXANIZMLARI

Tohirova Nasiba Qobilovna,
mustaqil tadqiqotchi

Annotatsiya*. Mazkur tezisda o‘smirlik davrida deviant xulq-atvor shakllanishining psixologik xususiyatlari va zamonaviy raqamli muhitning mazkur jarayonga ta’siri tahlil qilingan. O‘smirlarga xos emotsional beqarorlik, impulsivlik, tengdoshlar tomonidan tan olinishga ehtiyoj, mustaqillikka intilish, ijtimoiy taqqoslash va o‘zini namoyon etish motivlarining deviant xulq bilan bog‘liqligi yoritilgan. Raqamli muhitda agressiv va destruktiv kontent, kiberbulling, anonim muloqot, virtual guruh bosimi, ijtimoiy tasdiqqa qaramlik hamda raqamli taqlid deviant xatti-harakatlarning shakllanishiga ta’sir ko‘rsatuvchi psixologik xavf omillari sifatida ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, o‘smirlarda o‘zini o‘zi boshqarish, emotsional barqarorlik, tanqidiy fikrlash, refleksiya, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash va raqamli mas’uliyatni rivojlantirish deviant xulq-atvor profilaktikasining muhim psixologik mexanizmlari ekanligi asoslangan.*

Kalit so‘zlar: *deviant xulq-atvor, o‘smirlik davri, raqamli muhit, impulsivlik, kiberbulling, agressiv xulq, ijtimoiy ta’sir, o‘zini o‘zi boshqarish, psixologik profilaktika, raqamli mas’uliyat.*

Аннотация. *В тезисе анализируются психологические особенности формирования девиантного поведения в подростковом возрасте и влияние современной цифровой среды на данный процесс. Рассматривается взаимосвязь эмоциональной неустойчивости, импульсивности, потребности в признании со стороны сверстников, стремления к самостоятельности, социального сравнения и самопрезентации с проявлениями девиантного поведения. Агрессивный и деструктивный цифровой контент, кибербуллинг, анонимное общение, групповое давление в виртуальной среде, зависимость от социального одобрения и цифровое подражание рассматриваются как психологические факторы риска. Обосновано, что развитие саморегуляции, эмоциональной устойчивости, критического мышления, рефлексии, социальной поддержки и цифровой ответственности является важным условием психологической профилактики девиантного поведения подростков.*

Ключевые слова*: девиантное поведение, подростковый возраст, цифровая среда, импульсивность, кибербуллинг, агрессивное поведение, социальное влияние, саморегуляция, психологическая профилактика, цифровая ответственность.*

Abstract. *The thesis analyzes the psychological characteristics of deviant behavior formation during adolescence and the influence of the modern digital environment on this process. Particular attention is paid to the relationship between emotional instability, impulsivity, the need for peer recognition, striving for independence, social comparison, self-presentation, and deviant behavioral tendencies. Aggressive and destructive digital content, cyberbullying, anonymous communication, virtual peer pressure, dependence on social approval, and digital imitation are considered psychological risk factors for deviant behavior. The study substantiates that the development of self-regulation, emotional resilience, critical thinking, reflection, social support, and digital responsibility represents an important psychological mechanism for preventing deviant behavior among adolescents.*

Keywords*: deviant behavior, adolescence, digital environment, impulsivity, cyberbullying, aggressive behavior, social influence, self-regulation, psychological prevention, digital responsibility.*

Kirish. Jamiyatning raqamli transformatsiyasi shaxsning ijtimoiylashuv jarayoni, muloqot shakllari va xulqiy me’yorlariga yangi mazmun olib kirmoqda. Ayniqsa, o‘smirlar kundalik faoliyatining muhim qismi internet, ijtimoiy tarmoqlar, messenjerlar, videoplatformalar va virtual hamjamiyatlar bilan bevosita bog‘langan. Natijada o‘smirning xulq-atvoriga ta’sir qiluvchi an’anaviy ijtimoiy muhit – oila, maktab va tengdoshlar guruhi bilan bir qatorda raqamli muhit ham muhim psixologik omil sifatida namoyon bo‘lmoqda.

O‘smirlik davri shaxs rivojlanishining murakkab bosqichi bo‘lib, bu davrda o‘zini anglash, shaxsiy identifikatsiyani shakllantirish, mustaqillikka intilish va tengdoshlar orasida o‘z mavqeini egallashga ehtiyoj kuchayadi. Shu bilan birga, emotsional reaksiyalarning keskinligi, impulsiv qarorlar qabul qilish, tashqi baholarga yuqori sezgirlik va guruh ta’siriga moyillik ham kuzatilishi mumkin. Bunday psixologik xususiyatlar noqulay ijtimoiy sharoitlar bilan uyg‘unlashganda xulq-atvorda turli og‘ishlarning paydo bo‘lishiga sharoit yaratadi.

Deviant xulq-atvor deganda muayyan jamiyatda qabul qilingan ijtimoiy, axloqiy va xulqiy me’yorlardan barqaror yoki takroriy tarzda chetga chiqadigan xatti-harakatlar tushuniladi. Psixologik jihatdan deviantlikni faqat tartib-intizomning buzilishi bilan chegaralash to‘g‘ri emas. U agressivlik, nizolilik, xavfli xatti-harakatlarga moyillik, qoidalarga ataylab qarshi chiqish, kiberagressiya, destruktiv guruhlarga ergashish va ayrim hollarda o‘ziga yoki atrofdagilarga zarar yetkazuvchi xulq shakllarida namoyon bo‘lishi mumkin.

Raqamli muhitning kengayishi mazkur muammoning mazmunini ham o‘zgartirmoqda. Ilgari ko‘proq real ijtimoiy muhitda kuzatilgan deviant xatti-harakatlarning ayrim ko‘rinishlari bugungi kunda virtual makonda davom etmoqda yoki yangi shakl kasb etmoqda. Shu nuqtayi nazardan o‘smirlardagi deviant xulqni raqamli ijtimoiylashuv, individual psixologik xususiyatlar va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash tizimi o‘zaro aloqasida o‘rganish dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tezis doirasida deviant xulq-atvor, o‘smirlik davrining psixologik xususiyatlari va raqamli ijtimoiylashuvga bag‘ishlangan ilmiy-nazariy qarashlar tahlil qilindi. Tadqiqotda nazariy tahlil, qiyosiy tahlil, psixologik ma’lumotlarni tizimlashtirish, umumlashtirish va konseptual interpretatsiya metodlaridan foydalanildi.

Muammo individual-psixologik, ijtimoiy-psixologik va raqamli-kommunikativ omillar birligi asosida ko‘rib chiqildi. Bunda deviant xulqning shakllanishiga ta’sir qiluvchi omillarni faqat salbiy sifatida emas, balki himoya qiluvchi psixologik resurslar bilan o‘zaro munosabatda baholashga e’tibor qaratildi.

O‘smirning xulq-atvori uning shaxsiy xususiyatlaridan tashqari oiladagi munosabatlar, maktab muhiti, tengdoshlar guruhi, jamiyatdagi ijtimoiy me’yorlar va raqamli makonda egallagan o‘rni bilan ham bog‘liq. Shu sababli deviant xulqni kompleks psixologik yondashuv asosida o‘rganish maqsadga muvofiqdir.

Natijalar va muhokama

Nazariy tahlillar o‘smirlardagi deviant xulq-atvorning shakllanishida bir necha darajadagi psixologik omillar o‘zaro ta’sir qilishini ko‘rsatadi. Birinchi navbatda, o‘smirlik davrida shaxsning o‘zligini anglash va mustaqil pozitsiyasini namoyish qilishga bo‘lgan ehtiyoji kuchayadi. O‘smir kattalarning talablariga tanqidiy munosabat bildira boshlaydi, mustaqil qarorlar qabul qilishga intiladi va shaxsiy hududini himoya qilish ehtiyojini his qiladi. Mazkur ehtiyojlarning to‘g‘ri yo‘naltirilmasligi ayrim vaziyatlarda qoidalarga qarshi chiqish, nizoli munosabat yoki protest xulq shakllarini keltirib chiqarishi mumkin.

Deviant xulq shakllanishida impulsivlik alohida o‘rin egallaydi. Impulsiv o‘smir vaziyat oqibatlarini yetarlicha baholamasdan, tezkor emotsional ta’sir asosida qaror qabul qilishi mumkin. Bunday holatlarda agressiv javob, keskin munosabat, verbal tajovuz yoki xavfli xatti-harakatlarning yuzaga kelish ehtimoli ortadi. Ayniqsa, raqamli makonda javob reaksiyasining tezligi talab qilinishi impulsiv xatti-harakatlarning namoyon bo‘lishini yengillashtiradi.

Raqamli muloqotning o‘ziga xos xususiyatlaridan biri suhbatdosh bilan bevosita yuzma-yuz aloqaning cheklanishidir. Real muloqotda inson suhbatdoshining mimikasi, ovoz ohangi va emotsional reaksiyasini kuzatib, o‘z xatti-harakatini muvofiqlashtirib boradi. Virtual aloqada esa mazkur signallarning kamayishi ayrim foydalanuvchilarda psixologik mas’uliyat hissining susayishiga olib kelishi mumkin. O‘smir yozilgan haqoratli jumla yoki tarqatilgan salbiy axborotning boshqa shaxsga qanday hissiy ta’sir

qilishini darhol ko‘rmasligi mumkin. Bu esa kiberagressiya va kiberbullingning psixologik sharoitlaridan birini tashkil qiladi.

Deviant xulq rivojlanishining yana bir muhim mexanizmi ijtimoiy taqlid bilan bog‘liq. O‘smir atrofida kuzatayotgan xulq namunalarini baholaydi, ularning ijtimoiy natijasini kuzatadi va muayyan vaziyatlarda o‘zlashtiradi. Raqamli muhitda katta auditoriya tomonidan ma’qullangan, ko‘p ko‘rilgan yoki keng tarqalgan xatti-harakatlar o‘smir uchun nufuzli xulq namunasi sifatida qabul qilinishi mumkin.

Agar xavfli, agressiv yoki ijtimoiy me’yorlarga zid harakat raqamli muhitda mashhurlik, ko‘plab ijobiy reaksiyalar yoki guruh tomonidan e’tirof bilan mustahkamlansa, ayrim o‘smirlarda shu kabi xatti-harakatlarni takrorlash motivatsiyasi yuzaga kelishi ehtimoli mavjud. Demak, muammo faqat salbiy kontent mavjudligida emas, balki ushbu kontentning qanday ijtimoiy baholanishida ham namoyon bo‘ladi.

O‘smir xulq-atvorining shakllanishida tengdoshlar guruhi muhim o‘rin egallaydi. Ushbu davrda tengdoshlarning bahosi ayrim hollarda kattalarning fikridan ham muhimroq psixologik ahamiyat kasb etadi. Guruh tomonidan qabul qilinish, rad etilmaslik va o‘z mavqeini saqlab qolish istagi o‘smirni guruh me’yorlariga moslashishga undaydi. Raqamli hamjamiyatlarda esa bu ta’sir tezroq va kengroq namoyon bo‘lishi mumkin.

Ijtimoiy tarmoqlardagi doimiy taqqoslash ham o‘smirning psixologik holatiga ta’sir ko‘rsatadi. O‘z hayotini boshqalarning namoyish etilayotgan muvaffaqiyatlari, tashqi ko‘rinishi yoki ommaviyligi bilan solishtirish qoniqmaslik, o‘zini past baholash va hissiy zo‘riqishni kuchaytirishi mumkin. Agar o‘smirda konstruktiv psixologik kompensatsiya usullari shakllanmagan bo‘lsa, u tan olinishi uchun keskin, provokatsion yoki me’yorlardan chetga chiquvchi xatti-harakatlarga murojaat qilishi mumkin.

Shu nuqtayi nazardan, deviantlikning psixologik asoslaridan biri tan olinishi va o‘zini tasdiqlashi ehtiyojining nomuvofiq shaklda qondirilishi bilan bog‘liq. O‘smir salbiy xatti-harakat yordamida ham atrofdagilarning diqqatini jalb qilishi mumkin. Bunday holatda hatto tanbeh, tanqid yoki nizoning o‘zi ham uning uchun ijtimoiy e’tibor shakliga aylanadi.

Emotsional o‘zini o‘zi boshqarish qobiliyati deviant xulqning oldini olishda muhim psixologik resurs hisoblanadi. O‘z emotsiyalarini tushunadigan, ularni ifodalashning maqbul usullarini biladigan va stressli vaziyatda xatti-harakatlarini boshqara oladigan o‘smir tashqi provokatsiyaga nisbatan nisbatan barqaror munosabat namoyon etadi. Aksincha, emotsional zo‘riqishni boshqarish ko‘nikmalari rivojlanmagan holatlarda ichki ziddiyat agressiya, nizolilik yoki impulsiv xatti-harakat orqali tashqi ifodasini topishi mumkin.

Xulosa

O‘smirlarda deviant xulq-atvorning shakllanishi biologik, individual-psixologik, oilaviy, ijtimoiy va raqamli omillarning murakkab o‘zaro ta’siriga asoslangan jarayondir. O‘smirlik davriga xos mustaqillikka intilish, emotsional beqarorlik, impulsivlik, tan olinishi va guruhga tegishli bo‘lish ehtiyoji salbiy ijtimoiy sharoitlarda deviant tendensiyalarning kuchayishiga zamin yaratishi mumkin.

Raqamli muhit deviant xulqning yangi shakllarini yuzaga keltirish bilan bir qatorda mavjud psixologik muammolarni kuchaytiruvchi vosita sifatida ham namoyon bo‘ladi. Anonimlik, virtual guruh bosimi, ijtimoiy taqlid, agressiv kontent va doimiy ijtimoiy baholanish o‘smir xulqiga sezilarli ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Biroq ushbu ta’sir o‘smirning individual psixologik resurslari bilan bevosita bog‘liq.

Deviant xulq profilaktikasida o‘smirni doimiy nazorat qilish yoki uning raqamli faoliyatini keskin cheklashdan ko‘ra, o‘zini o‘zi boshqarish, emotsional barqarorlik, refleksiya, tanqidiy fikrlash va ijtimoiy mas’uliyat kabi psixologik sifatlarni rivojlantirish samaraliroq yo‘nalish sifatida namoyon bo‘ladi.

Shuningdek, oila, ta’lim muassasasi va psixologik xizmat o‘rtasidagi hamkorlik deviant xatti-harakatlarni erta aniqlash va profilaktika qilish imkonini kengaytiradi. Ota-onalarning o‘smir bilan ishonchli muloqoti, pedagoglarning individual yondashuvi va psixologning rivojlantiruvchi-korreksion faoliyati o‘smirning konstruktiv xulq strategiyalarini shakllantirishda muhim o‘rin egallaydi.

Shunday qilib, zamonaviy sharoitda deviant xulq profilaktikasining ustuvor vazifasi o‘smirni raqamli muhitdan ajratish emas, balki uning mazkur muhitda ongli, mas’uliyatli, refleksiv va psixologik barqaror faoliyat yuritish kompetensiyasini shakllantirishdan iborat.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bandura A. Social Learning Theory. – Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1977.
2. Bronfenbrenner U. The Ecology of Human Development. – Cambridge: Harvard University Press, 1979.
3. Moffitt T.E. Adolescence-limited and life-course-persistent antisocial behavior: A developmental taxonomy // Psychological Review. – 1993. – Vol. 100, № 4. – P. 674–701.
4. Steinberg L. A social neuroscience perspective on adolescent risk-taking // Developmental Review. – 2008. – Vol. 28, № 1. – P. 78–106.
5. Livingstone S., Blum-Ross A. Parenting for a Digital Future: How Hopes and Fears about Technology Shape Children’s Lives. – Oxford: Oxford University Press, 2020.
6. Odgers C.L., Jensen M.R. Annual Research Review: Adolescent mental health in the digital age // Journal of Child Psychology and Psychiatry. – 2020. – Vol. 61, № 3. – P. 336–348.
7. UNICEF. The State of the World’s Children 2017: Children in a Digital World. – New York: UNICEF, 2017.
8. World Health Organization. Adolescent Mental Health. – Geneva: WHO.

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL FOUNDATIONS FOR DEVELOPING PROFESSIONAL DECISION-MAKING COMPETENCE AMONG TECHNICAL COLLEGE STUDENTS

Kalandarov Jakhongir,
Head of the Vocational Education Department, Navoi Region

Abstract. *This paper examines the psychological and pedagogical foundations for developing professional decision-making competence among technical college students. Professional decision-making competence is defined as the ability to make conscious, responsible, and well-informed career decisions based on personal abilities, interests, values, and labor market requirements. The study highlights key psychological factors, including motivation, professional self-awareness, reflection, and independent thinking, as well as pedagogical factors such as the educational environment, career guidance, interactive teaching methods, and practical training. In addition, the paper proposes scientific and practical recommendations for improving the development of professional decision-making competence within technical education institutions.*

Key words: *technical college students, professional decision-making, competence, professional self-awareness, motivation, reflection, pedagogical approach, psychological factors, career guidance, labor market.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются психолого-педагогические основы развития компетенции профессионального принятия решений у учащихся техникумов. Компетенция профессионального принятия решений определяется как способность личности осуществлять осознанный и ответственный выбор профессиональной деятельности с учетом собственных способностей, интересов, ценностных ориентаций и требований рынка труда. Особое внимание уделяется психологическим факторам, таким как мотивация, профессиональное самосознание, рефлексия и самостоятельность мышления, а также педагогическим условиям, включающим образовательную среду, профессиональную ориентацию, интерактивные методы обучения и практическую подготовку. Представлены научно-практические рекомендации по совершенствованию процесса формирования данной компетенции в системе профессионального образования.*

Ключевые слова: *учащиеся техникума, профессиональное принятие решений, компетенция, профессиональное самосознание, мотивация, рефлексия, педагогический подход, психологические факторы, профессиональная ориентация, рынок труда.*

Introduction. The rapid transformation of the global labor market and the increasing demand for highly qualified professionals have significantly changed the priorities of vocational education. Technical colleges are expected not only to provide students with professional knowledge and practical skills but also to develop their ability to make informed and responsible career decisions. Professional decision-making competence has therefore become one of the essential outcomes of modern vocational education, as it enables students to evaluate their personal potential, understand occupational requirements, and adapt to changing employment conditions.

Professional decision-making is a multidimensional process that integrates cognitive, motivational, emotional, and behavioral components. It requires students to analyze available career opportunities, assess their interests and abilities, compare alternative options, and make decisions that correspond to both their personal aspirations and labor market demands. Consequently, the development of this competence depends on a combination of psychological characteristics and pedagogical conditions that support students throughout their educational journey.

From a psychological perspective, factors such as intrinsic motivation, professional self-awareness, self-efficacy, critical thinking, reflection, and confidence play a decisive role in the formation of professional decision-making competence. Students who possess a clear understanding of their strengths, values, and career goals are more likely to make rational and sustainable professional choices. In contrast, insufficient self-knowledge, low motivation, or uncertainty often lead to indecisive career behavior and difficulties in professional adaptation.

Pedagogically, the educational environment serves as a key mechanism for strengthening students' decision-making abilities. Competency-based instruction, interactive teaching methods, project-based learning, career guidance activities, mentoring, and practical workplace experiences provide opportunities for students to connect theoretical knowledge with real professional situations. Such educational

practices encourage independent thinking, problem-solving, responsibility, and the ability to evaluate different career alternatives before making important professional decisions.

The relevance of this study lies in the growing need to identify effective psychological and pedagogical factors that contribute to the development of professional decision-making competence among technical college students. Although vocational education has undergone substantial reforms in recent years, many students still experience uncertainty when selecting career paths and planning their professional futures. Therefore, examining the interaction between psychological determinants and pedagogical approaches is essential for improving vocational education quality and preparing graduates who are capable of making informed, flexible, and responsible career decisions in a competitive labor market.

Literature review. Professional decision-making competence has become one of the central concepts in contemporary vocational education research because it directly influences students' career development, employability, and lifelong learning. Previous studies describe professional decision-making as a dynamic process in which individuals analyze available career opportunities, evaluate personal abilities and interests, and select professional pathways based on rational judgment and future expectations. This competence is not an isolated skill but rather a combination of cognitive, emotional, motivational, and behavioral characteristics that develop progressively throughout the educational process [1].

Psychological research emphasizes that career decision-making is strongly associated with intrinsic motivation, self-awareness, self-efficacy, and reflective thinking. Students who demonstrate a high level of confidence in their abilities and possess clear professional goals are more likely to make consistent and well-informed career decisions. Conversely, uncertainty, low self-esteem, inadequate career information, and weak motivation often result in hesitation and ineffective professional choices. Researchers also argue that emotional stability and resilience contribute significantly to successful career planning by enabling individuals to cope with uncertainty and changing labor market conditions [2].

Educational scholars highlight the importance of pedagogical support in strengthening professional decision-making competence. Competency-based education, learner-centered instruction, collaborative learning, and problem-based teaching strategies create opportunities for students to develop analytical thinking, responsibility, and independent judgment. These approaches encourage learners to actively participate in educational activities, solve practical problems, and gain confidence in making professional decisions. Effective pedagogical guidance also helps students connect theoretical knowledge with real occupational contexts [3].

Recent studies indicate that career guidance programs represent one of the most influential educational interventions in vocational institutions. Systematic career counseling, psychological assessment, mentoring, and individual educational planning enable students to better understand their personal characteristics and professional aspirations. Such support contributes to more realistic career expectations and facilitates informed decision-making throughout vocational training. Researchers emphasize that continuous guidance should be integrated into the educational process rather than provided only during graduation or employment stages [4].

Another important aspect identified in the literature is the contribution of practical learning experiences to professional decision-making competence. Internships, workplace-based learning, simulation activities, and project-oriented education expose

students to authentic professional environments where they can evaluate their competencies, test career preferences, and improve decision-making skills. These experiences reduce the gap between academic preparation and professional practice while strengthening students' confidence in their occupational choices [5].

With the rapid digitalization of education, researchers have increasingly focused on the role of digital technologies in supporting career decision-making. Online career assessment tools, virtual learning environments, digital portfolios, and artificial intelligence-based career guidance systems provide students with personalized feedback and access to updated labor market information. These technological innovations expand opportunities for self-assessment and informed career planning while promoting autonomous learning and continuous professional development [6].

The analysis of previous studies demonstrates that professional decision-making competence develops through the interaction of psychological characteristics and pedagogical conditions. Although considerable attention has been devoted to career development and vocational education, limited research specifically investigates the integrated psychological and pedagogical mechanisms that influence professional decision-making competence among technical college students. This gap highlights the necessity of further research aimed at designing effective educational strategies that strengthen students' ability to make responsible, evidence-based, and sustainable professional decisions.

Discussion. The analysis of the existing literature indicates that the development of professional decision-making competence among technical college students is influenced by the combined effects of psychological and pedagogical determinants. These factors do not function independently; rather, they interact throughout the educational process, shaping students' ability to make informed, responsible, and realistic career decisions. Therefore, vocational education should be viewed not only as a means of transmitting professional knowledge but also as a process of developing students' capacity for critical career planning and self-directed professional growth.

From a psychological perspective, professional decision-making competence is closely associated with students' intrinsic motivation, career aspirations, self-awareness, and confidence in their abilities. Students who clearly understand their personal strengths, values, and long-term professional objectives tend to demonstrate greater certainty when selecting career pathways. Reflection and self-evaluation also contribute significantly to this process by enabling learners to identify their developmental needs and adapt their career plans to changing personal and occupational circumstances. Consequently, psychological support services within technical colleges should emphasize career self-exploration, confidence building, and decision-making skills.

Pedagogical practices equally influence the formation of professional decision-making competence. Interactive teaching methods, competency-based learning, project-oriented instruction, and workplace simulations create authentic learning experiences that encourage students to analyze professional situations, compare alternatives, and justify their decisions. Such educational environments promote independent thinking, responsibility, and problem-solving abilities, all of which are essential for effective career decision-making. Teachers therefore play a crucial role not only as instructors but also as mentors who facilitate students' professional development.

The discussion further suggests that career guidance should be integrated into the entire vocational education process rather than being limited to the final stages of study. Continuous career counseling, individual educational planning, mentoring, and

collaboration with industry representatives allow students to acquire realistic information about occupational opportunities and labor market expectations. This systematic support helps reduce career uncertainty while increasing students' readiness to make informed professional choices.

Furthermore, technological innovation has created new opportunities for strengthening professional decision-making competence. Digital career guidance platforms, online self-assessment instruments, virtual laboratories, and artificial intelligence-based educational tools provide personalized learning experiences and immediate feedback. These resources encourage students to evaluate their competencies continuously, monitor their professional progress, and adjust career goals according to evolving labor market demands. When combined with effective pedagogical guidance, digital technologies can significantly enhance students' confidence and decision-making quality.

Overall, the discussion confirms that professional decision-making competence is a multidimensional construct requiring coordinated psychological and pedagogical support. An educational environment that promotes motivation, self-awareness, reflective thinking, practical experience, and continuous career guidance can substantially improve students' ability to make responsible career decisions. Strengthening these determinants within technical colleges will contribute to preparing adaptable, competent, and competitive graduates capable of responding effectively to the challenges of the modern labor market.

Conclusion. The findings of this study demonstrate that the development of professional decision-making competence among technical college students is determined by the interaction of psychological and pedagogical factors. Professional decision-making should be understood as a comprehensive competence that combines self-awareness, motivation, analytical thinking, responsibility, and the ability to evaluate professional opportunities in accordance with individual capabilities and labor market requirements. Strengthening these components enables students to make informed and sustainable career choices while improving their readiness for future professional activities.

The analysis confirms that psychological determinants—including intrinsic motivation, professional self-efficacy, reflective thinking, career aspirations, and confidence—play a fundamental role in shaping students' decision-making competence. Students who possess a clear understanding of their strengths, interests, and professional goals demonstrate greater independence, adaptability, and confidence when making career-related decisions. These personal characteristics also support continuous learning and successful professional adaptation in rapidly changing employment environments.

The study further highlights the significance of pedagogical determinants in fostering professional decision-making competence. Competency-based instruction, student-centered learning, career guidance programs, practical training, project-based learning, and collaboration with industry partners provide valuable opportunities for students to apply theoretical knowledge in authentic professional contexts. Such educational experiences strengthen problem-solving abilities, critical thinking, and informed decision-making while increasing students' engagement in their own professional development.

Another important conclusion is that professional decision-making competence should be developed through a systematic and continuous educational process rather than isolated career guidance activities. The integration of psychological counseling,

mentoring, digital educational technologies, and workplace learning creates supportive conditions in which students can evaluate their competencies, explore career alternatives, and make evidence-based professional decisions. This integrated approach contributes to the preparation of graduates who are capable of responding effectively to technological innovation and the evolving demands of the labor market.

In conclusion, strengthening the psychological and pedagogical foundations of professional decision-making competence is essential for improving the quality of vocational education in technical colleges. Educational institutions should implement comprehensive strategies that promote self-awareness, lifelong learning, practical experience, and continuous career support. Future research may focus on developing and empirically validating educational models that enhance professional decision-making competence across different vocational disciplines and educational settings.

References.

1. Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: The exercise of control*. New York, NY: W. H. Freeman.

2. Brown, S. D., & Lent, R. W. (Eds.). (2021). *Career Development and Counseling: Putting Theory and Research to Work* (3rd ed.). Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.

3. Cedefop. (2023). *European Guidelines for Career Development and Lifelong Guidance*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

4. Gati, I., & Levin, N. (2014). Counseling for career decision-making difficulties: Measures and methods. *The Career Development Quarterly, 62*(2), 98–113.

5. Hirschi, A. (2018). The fourth industrial revolution: Issues and implications for career research and practice. *The Career Development Quarterly, 66*(3), 192–204.

6. International Labour Organization. (2022). *Global Employment Trends for Youth 2022: Investing in Transforming Futures for Young People*. Geneva: ILO.

7. Kidd, J. M. (2006). *Understanding Career Counselling: Theory, Research and Practice*. London: Sage Publications.

8. Kolb, D. A. (2015). *Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development* (2nd ed.). Upper Saddle River, NJ: Pearson Education.

9. Law, B., & Watts, A. G. (2003). *The DOTS Analysis: Career Learning and Career Management*. Derby: Centre for Guidance Studies.

10. OECD. (2021). *OECD Skills Outlook 2021: Learning for Life*. Paris: OECD Publishing.

11. Patton, W., & McMahon, M. (2021). *Career Development and Systems Theory: Connecting Theory and Practice* (4th ed.). Rotterdam: Sense Publishers.

12. Savickas, M. L. (2013). *Career Construction Theory and Practice*. In S. D. Brown & R. W. Lent (Eds.), *Career Development and Counseling* (2nd ed., pp. 147–183). Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.

13. UNESCO. (2021). *Recommendation on Technical and Vocational Education and Training (TVET) for the Future of Work*. Paris: UNESCO.

14. United Nations. (2023). *The Sustainable Development Goals Report 2023*. New York: United Nations.

15. Watts, A. G. (2019). Career guidance and public policy: Global perspectives. *International Journal for Educational and Vocational Guidance, 19*(2), 201–215.

16. World Economic Forum. (2025). *The Future of Jobs Report 2025*. Geneva: World Economic Forum.

17. Xu, H., & Tracey, T. J. G. (2017). Career decision ambiguity tolerance and career decision-making self-efficacy among university students. *Journal of Career Assessment, 25*(1), 38–51.

18. Zunker, V. G. (2016). *Career Counseling: Holism, Diversity, and Strengths* (5th ed.). Boston, MA: Cengage Learning.

2-SHO‘BA: INTELLEKTUAL SALOHIYATNI RIVOJLANTIRISH VA INSON KAPITALINI SHAKLLANTIRISHNING DOLZARB MASALALARI.

“QUTADG‘U BILIG” ASARI G‘OYALARI VA UNING DAVLAT BOSHQARUVIDAGI AHAMIYATI

Shaxriyor Xolbayev,
O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi
Davlat siyosati va boshqaruvi akademiyasi
Samarqand hududiy filiali direktori,
iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori

Har qanday davlatning uzoq muddatli taraqqiyoti, avvalo, uning inson kapitali va ta’lim tizimining rivojlanganlik darajasi bilan chambarchas bog‘liq. Zamonaviy sharoitda davlat boshqaruvida raqamlashtirish, sun’iy intellekt, strategik rejalashtirish va yangi boshqaruv texnologiyalarining jadal rivojlanishi boshqaruv kadrlaridan nafaqat kasbiy bilim, balki yuqori darajadagi tahliliy fikrlash, liderlik, axloqiy mas’uliyat va doimiy o‘rganish qobiliyatini talab qilmoqda. Shu nuqtayi nazardan, tarixiy va ma’naviy merosni zamonaviy ta’lim jarayoni bilan bog‘lash muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

XI asrda Yusuf Xos Hojib tomonidan yaratilgan “Qutadg‘u bilig” asari ana shunday manbalardan biridir. Asar nomining o‘zi “saodatga eltuvchi bilim” mazmunini anglatishi bilan ta’lim va bilimning inson hamda jamiyat hayotidagi o‘rniga alohida urg‘u beradi.

Asarda davlat boshqaruvi masalalari insonning bilim va tarbiyasi, rahbarning shaxsiy fazilatlari, axloq, adolat va aql bilan uzviy bog‘liq holda talqin qilinadi. Shu sababli “Qutadg‘u bilig”ni nafaqat siyosiy-falsafiy yoki adabiy yodgorlik, balki ta’lim va rahbar kadrlarni tayyorlashga oid konseptual manba sifatida ham tadqiq etish mumkin. Asarida ilgari surilgan ta’lim, tarbiya, bilim, aql, axloq, adolat va rahbarlikka oid g‘oyalar hamda ularning zamonaviy davlat boshqaruvi tizimida kadrlar tayyorlashdagi ahamiyati tahlil qilinadi. Asarda insonni kamol toptirish, bilim va aql orqali jamiyat taraqqiyotiga erishish, rahbar va davlat xizmatchilarining ma’naviy-axloqiy fazilatlarini shakllantirish masalalariga alohida e’tibor qaratilgan.

Bugungi kunda davlat boshqaruvi uchun kadrlar tayyorlashda “nima bilish kerak?” degan savol bilan bir qatorda “qanday fikrlash kerak?”, “qanday qaror qabul qilish kerak?”, “hokimiyat va vakolatga qanday munosabatda bo‘lish kerak?” va “inson manfaatini boshqaruvning markaziga qanday qo‘yish kerak?” kabi savollar ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. “Qutadg‘u bilig” aynan shu masalalarga kompleks yondashuvi bilan ajralib turadi.

Yusuf Xos Hojibning qarashlarida bilim insonning shaxsiy kamoloti bilan birga jamiyat taraqqiyotining ham muhim omili hisoblanadi.

Asarda insonning jamiyatdagi mavqeyi uning boyligi yoki nasl-nasabidan ko‘ra, aql, bilim, odob va amaliy faoliyati bilan bog‘lanadi. Bu jihatdan asarning ta’limga oid falsafasini uch bosqichda ifodalash mumkin: Bilim → shaxsiy kamolot → jamiyat farovonligi. Ya’ni ta’limning maqsadi faqat ma’lum bir kasbga ega bo‘lish emas. Ta’lim insonni fikrlashga, to‘g‘ri qaror qabul qilishga, jamiyat oldidagi mas’uliyatini anglashga va boshqalarga foyda keltirishga tayyorlashi lozim. Bugungi ta’lim nazariyasida ham shaxsning faqat bilimga ega bo‘lishi emas, balki kompetensiyalarni shakllantirish masalasi muhim o‘rin tutmoqda. Shu jihatdan “Qutadg‘u bilig”dagi bilim va tarbiya birligi zamonaviy kompetensiyaviy yondashuv bilan mazmunan uyg‘unlashadi.

“Qutadg‘u bilig”ning muhim xususiyatlaridan biri shundaki, unda bilim axloqdan ajratib qaralmaydi. Inson qanchalik bilimli bo‘lmasin, agar u adolat, halollik, odob va mas’uliyatga ega bo‘lmasa, uning bilimi jamiyat uchun kutilgan natijani bermasligi mumkin.Bu g‘oyani zamonaviy davlat boshqaruvi ta’limiga tatbiq qiladigan bo‘lsak:

Professional kompetensiya + ma’naviy-axloqiy kompetensiya = samarali davlat xizmatchisi.

Bugungi davlat xizmatchisidan:

- qonunchilikni bilish;
- iqtisodiy va boshqaruv bilimlariga ega bo‘lish;
- raqamli texnologiyalardan foydalanish;
- ma’lumotlarni tahlil qilish;
- strategik fikrlash

bilan bir qatorda:

- halollik;
- xolislik;
- davlat manfaatiga sadoqat;
- fuqarolarga hurmat;
- manfaatlar to‘qnashuvini anglash;
- shaxsiy mas’uliyat

kabi fazilatlar ham talab etiladi.

Demak, davlat boshqaruvi ta’limi “bilimli mutaxassis”ni emas, “bilimli va mas’uliyatli davlat xizmatchisi”ni shakllantirishga yo‘naltirilishi kerak.

“Qutadg‘u bilig”dagi O‘gdulmish obrazi aql, bilim va tafakkur bilan bog‘langan. U orqali muhim boshqaruv qarorlarini qabul qilishda bilim va maslahatning o‘rni ko‘rsatiladi. Bu yondashuv bugungi ta’lim tizimi uchun ham muhim metodologik asos bo‘la oladi. Zamonaviy davlat boshqaruvi ta’limida tinglovchi tayyor ma’lumotlarni yodlashdan ko‘ra: “muammoni aniqlash → ma’lumot yig‘ish → tahlil qilish → muqobil yechimlarni ishlab chiqish → qaror qabul qilish → natijani baholash” jarayonini o‘rganishi zarur. Bunday yondashuv O‘gdulmish timsolida ifodalangan “bilimdan amaliy qarorga o‘tish” g‘oyasini zamonaviy pedagogik texnologiyalar orqali ro‘yobga chiqaradi.

Asarning davlat boshqaruvi bilan bog‘liq eng muhim jihatlaridan biri — rahbar shaxsiga qo‘yiladigan talablarning tizimli bayon etilishidir.

Asarda rahbar:

- dono;
- adolatli;
- bilimli;
- vazmin;
- xalq manfaatini ko‘zlaydigan;
- maslahatga quloq tutadigan;
- o‘zini boshqara oladigan

shaxs bo‘lishi kerakligi haqidagi qarashlar ilgari suriladi.

Bu bugungi rahbarlik ta’limida liderlik kompetensiyasi tushunchasi bilan bog‘lanadi. Zamonaviy rahbarni tayyorlashda faqat boshqaruv nazariyasini o‘rgatish yetarli emas. Rahbar: “o‘zini boshqarish → jamoani boshqarish → tashkilotni boshqarish → o‘zgarishlarni boshqarish → jamiyat manfaatini boshqaruv qarorlariga integratsiya qilish” ko‘nikmalariga ega bo‘lishi kerak. Shu nuqtayi nazardan “Qutadg‘u bilig”

rahbarlik ta’limining axloqiy komponentini kuchaytiruvchi manba bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Ta’limning asosiy vazifasi: “tayyor javobni berish” emas, “to‘g‘ri savol berish va mustaqil yechim topishga o‘rgatish” bo‘lishi kerak.

Davlat boshqaruvi ta’limida bu ayniqsa muhim.

Chunki davlat xizmatchisi kundalik faoliyatida tayyor vaziyatlarga emas, yangi va murakkab muammolarga duch keladi.

Shuning uchun davlat boshqaruvi ta’limida:

- tanqidiy fikrlash;
- tizimli fikrlash;
- ijodiy fikrlash;
- strategik fikrlash;
- muammolarni kompleks tahlil qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishga ustuvor ahamiyat berilishi lozim.

Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asari o‘z davrining davlat boshqaruvi va axloqiy tafakkurini aks ettirgan muhim manba bo‘lishi bilan birga, ta’lim va inson kapitalini rivojlantirish nuqtayi nazaridan ham katta ilmiy ahamiyatga ega. Asarning asosiy g‘oyalaridan biri shundan iboratki, bilimli, aqlli va tarbiyali inson davlat va jamiyat taraqqiyotining asosiy omilidir.

Asarda Kuntug‘di, Oyto‘ldi, O‘gdulmish va O‘zg‘urmish obrazlari orqali adolat, davlat, aql, bilim va ma’naviy mas’uliyatning o‘zaro bog‘liqligi ifodalangan. Bu g‘oyalar bugungi ta’lim jarayonida bilim, kompetensiya, liderlik, kasbiy etika va fuqaroga yo‘naltirilgan boshqaruv kabi tushunchalar bilan qiyosiy o‘rganilishi mumkin.

“Qutadg‘u bilig”dagi bilim va aqlning boshqaruvdagi o‘rni haqidagi qarashlarni zamonaviy ta’lim yondashuvlari bilan bog‘lash imkonini beradi. Shu asosda zamonaviy davlat boshqaruvi ta’limining konseptual modelini quyidagicha ifodalash mumkin:

“Qutadg‘u bilig” falsafasi:

Bilim — insonni kamol toptiradi;

Aql — bilimni qarorga aylantiradi;

Tarbiya — bilimga yo‘nalish beradi;

Adolat — qarorning mezonini belgilaydi;

Mas’uliyat — rahbar faoliyatining chegarasini belgilaydi.

Shunday ekan, davlat boshqaruvi uchun kadrlar tayyorlash jarayonida “Qutadg‘u bilig”dan foydalanish tarixiy merosni targ‘ib qilish bilan cheklanmasligi, balki uni zamonaviy ta’lim texnologiyalari, kompetensiyaga asoslangan yondashuv va rahbarlik ta’limi bilan uyg‘unlashtirish orqali amaliy mazmun kasb etishi lozim.

Bu yondashuv natijasida davlat boshqaruvi ta’limining asosiy maqsadi shunchaki “bilimli mutaxassis” tayyorlashdan “bilimli, mustaqil fikrlaydigan, adolatli, axloqiy mas’uliyatli va natijador rahbar” tayyorlashga yo‘naltiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Yusuf Xos Hojib. Qutadg‘u bilig. Tarjimon: Boqijon To‘xliyev. — Toshkent: “Cho‘lpon”, 2007.

2. Khoshimova, D., Abdurahmonova, O., Mirzakarimova, M. Moral and Educational Ideas in Yusuf Khos Hajib’s “Kutadgu Bilig” // Science and Education. — 2026. — Vol. 7, No. 3. — B. 710–714.

3. Matkarimova, N. Akademik litsey dars jarayonida “Qutadg‘u bilig” asarining o‘qitilishi // O‘zbek tilining xalqaro maydondagi nufuzi: tarix, bugun va istiqbol. — 2025. — 1-jild, 1-son.

4. Xamdamov, E. I. Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarining o‘zbek adabiyotidagi o‘rni // ALFRAGANUS UNIVERSITY ilmiy konferensiyasi materiallari. — 2025. — 5-son, 22-jild. — B. 661–665.

5. OECD. Digital Government Outlook 2026. — Paris: OECD Publishing, 2026.

6. UNESCO. Education 2030: Incheon Declaration and Framework for Action. — Paris: UNESCO, 2016.

O‘SMIRLARNING PSIXOEMOTSIONAL RIVOJLANISHI VA AGRESSIV XULQ-ATVORINI KORREKSIYALASH — INSON KAPITALINI RIVOJLANTIRISHNING MUHIM PSIXOLOGIK OMILI

Aminbayeva Bayansulu Maxsetbay qizi,
Nizomiy nomidagi O‘zbekiston Milliy pedagogika universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya*: Ushbu maqolada o‘smirlik davrida psixoemotsional rivojlanish, agressiv xulq-atvorning shakllanishi va uni psixologik korreksiya qilish masalalari tahlil qilinadi. Maqolada agressiv xulq-atvorning biologik, psixologik va ijtimoiy omillari, psixoemotsional barqarorlikning intellektual va ijtimoiy salohiyatni rivojlantirishdagi ahamiyati hamda korreksion ishlarning asosiy yo‘nalishlari yoritiladi.*

Kalit so‘zlar*: o‘smirlik, agressiv xulq-atvor, psixoemotsional rivojlanish, intellektual salohiyat, emotsional barqarorlik, ijtimoiy moslashuv, empatiya.*

Аннотация*: В статье анализируются вопросы психоэмоционального развития подростков, формирования агрессивного поведения и его психологической коррекции. Подростковый возраст является периодом интенсивного психологического, эмоционального и социального развития личности.*

Ключевые слова*: подростковый возраст, агрессивное поведение, психоэмоциональное развитие, интеллектуальный потенциал, эмоциональная устойчивость, социальная адаптация.*

Abstract. *The article analyzes the psycho-emotional development of adolescents, the formation of aggressive behavior, and psychological correction of such behavior. The article examines biological, psychological, and social factors of aggressive behavior, the importance of emotional stability, and the main directions of psychological correction aimed at developing self-control, empathy, communication, and constructive conflict resolution.*

Keywords*: adolescence, aggressive behavior, psycho-emotional development, intellectual potential, emotional stability, social adaptation.*

KIRISH. Bugungi kunda inson kapitalini rivojlantirish ta’lim tizimining strategik vazifalaridan biridir. Inson kapitali insonning bilimlari, ko‘nikmalari, malakasi, ijodiy imkoniyatlari, ijtimoiy kompetentligi va mehnat faoliyatidagi salohiyatini qamrab oladi. Ushbu salohiyatning poydevori bolalik va o‘smirlik davrida shakllanadi. Shu sababli yosh avlodning intellektual rivojlanishi bilan bir qatorda uning psixoemotsional barqarorligini ta’minlash ham muhimdir.

O‘smirlik davri shaxs rivojlanishining o‘ziga xos va murakkab bosqichi hisoblanadi. Bu davrda o‘z-o‘zini anglash, mustaqillikka intilish, tengdoshlar bilan

munosabatlarning ahamiyati, hissiy reaksiyalar va xulq-atvorda sezilarli o‘zgarishlar kuzatiladi. D.B. Elkonin o‘smirlik davrida tengdoshlar bilan muloqotni shaxs rivojlanishining muhim omillaridan biri sifatida ko‘rsatadi [4].

Ayrim o‘smirlarda emotsional zo‘riqish, frustratsiya, oilaviy yoki maktabdagi nizolar, tengdoshlar bosimi va o‘zini namoyon qilish ehtiyoji agressiv reaksiyalarning kuchayishiga sabab bo‘lishi mumkin. Agressiya faqat tashqi tajovuzkor xatti-harakat emas, balki g‘azab, adovat, salbiy munosabat va verbal tajovuz kabi ko‘rinishlarda ham namoyon bo‘ladi [1].

Ushbu maqolaning maqsadi o‘smirlarning psixoemotsional rivojlanishi va agressiv xulq-atvorini korreksiyalashning inson kapitalini rivojlantirishdagi psixologik ahamiyatini nazariy jihatdan tahlil qilishdan iborat. Maqolada mavjud ilmiy qarashlar umumlashtirilib, ta’lim muhitida qo‘llanishi mumkin bo‘lgan korreksion yo‘nalishlar ko‘rib chiqiladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI: Agressiv xulq-atvor muammosi psixologiyada turli nazariy yondashuvlar asosida o‘rganilgan. A. Bandura agressiv xatti-harakatlarning shakllanishida ijtimoiy o‘rganish mexanizmiga alohida e’tibor qaratadi. Uning ijtimoiy o‘rganish nazariyasiga ko‘ra, inson xulq-atvorning ayrim shakllarini boshqalarning xatti-harakatlarini kuzatish va ularga taqlid qilish orqali o‘zlashtiradi [2]. Bu qarash o‘smirning oilasi, maktabi va tengdoshlari muhitining ahamiyatini tushuntirishga yordam beradi.

A. Bass va A. Darki agressivlikni jismoniy agressiya, verbal agressiya, g‘azab va adovat kabi tarkibiy ko‘rinishlar orqali tahlil qilgan [1]. Ushbu yondashuv agressiv xulqning ko‘p qirrali hodisa ekanligini ko‘rsatadi. Masalan, ayrim o‘smirlarda agressiya jismoniy harakatlarda namoyon bo‘lsa, boshqalarida haqorat, keskin javob yoki doimiy salbiy munosabat shaklida ko‘rinishi mumkin.

L. Berkowitz agressiv reaksiyalarda frustratsiya va salbiy emotsiyalarning rolini ta’kidlaydi [3]. O‘smir o‘z maqsadiga erisha olmaganda, o‘zini rad etilgan, kamsitilgan yoki adolatsiz munosabatga uchragan deb his qilganda g‘azab va frustratsiya kuchayishi mumkin. Agar bunday emotsiyalarni boshqarish ko‘nikmasi yetarli rivojlanmagan bo‘lsa, ular agressiv xatti-harakatga aylanishi ehtimoli mavjud.

O‘smirlik davrining psixologik xususiyatlarini o‘rganishda D.B. Elkoninning ishlari ham muhim ahamiyatga ega. Muallif o‘smirlik davrida tengdoshlar bilan muloqot va ijtimoiy munosabatlar shaxs rivojlanishida katta rol o‘ynashini ko‘rsatadi [4]. Demak, o‘smirning agressiv xulqini tahlil qilishda uning faqat individual xususiyatlarini emas, balki ijtimoiy muhitini ham hisobga olish zarur.

Ilmiy adabiyotlar tahlili agressiv xulq-atvorning yagona sababi mavjud emasligini ko‘rsatadi. Unda biologik temperament xususiyatlari, emotsional boshqaruv, frustratsiyaga chidamlilik, oilaviy munosabatlar, ta’lim muhiti, tengdoshlar ta’siri va o‘rganilgan xulq shakllari o‘zaro bog‘liq holda namoyon bo‘lishi mumkin.

MUHOKAMA: O‘smirlarning psixoemotsional rivojlanishi va agressiv xulq-atvorini korreksiyalashni inson kapitali bilan bog‘lashning asosiy sababi shundaki, kelajakdagi inson kapitali faqat akademik bilimlar bilan belgilanmaydi. Shaxsning o‘z hissiyotlarini boshqarishi, boshqa insonlarning holatini tushunishi, muammoli vaziyatlarda qaror qabul qilishi, jamoada ishlashi va nizolarni konstruktiv hal qilishi ham uning kelajakdagi ijtimoiy va kasbiy samaradorligiga ta’sir qiladi. Psixoemotsional barqarorlik o‘smirga ta’lim jarayonidagi qiyinchiliklarni nisbatan oqilona qabul qilish, xatolarni shaxsiy muvaffaqiyatsizlik sifatida emas, rivojlanish imkoniyati sifatida ko‘rish

va stressli vaziyatlarda o‘zini nazorat qilish imkonini beradi. Bunday sifatlar keyinchalik kasbiy faoliyatda ham muhim kompetensiyalarga aylanadi.

Agressiv xulq-atvorni korreksiyalashda birinchi navbatda uning funksiyasini tushunish zarur. Ayrim hollarda agressiya o‘zini himoya qilish, e’tibor jalb etish, norozilikni bildirish yoki guruhda mavqe egallash vositasi bo‘lishi mumkin. Shuning uchun korreksion ish faqat agressiyani taqiqlashga emas, balki uning o‘rniga ijtimoiy maqbul xulq shakllarini rivojlantirishga qaratilishi lozim. Psixologik korreksiya jarayonida emotsiyalarni tanib olish va nomlash, nafasni boshqarish, qisqa relaksatsiya mashqlari, o‘z-o‘zini kuzatish, agressiv vaziyatlarni qayta tahlil qilish, rolli o‘yinlar va konstruktiv muloqot mashqlaridan foydalanish mumkin. Kognitiv-xulqiy yondashuv elementlari orqali o‘smirning vaziyatni noto‘g‘ri talqin qilishi va avtomatik agressiv fikrlarini qayta ko‘rib chiqishiga yordam berish mumkin.

Empatiyani rivojlantirish ham muhim yo‘nalishdir. O‘smir boshqa insonning his-tuyg‘usini tushuna olgan sari nizoli vaziyatlarda faqat o‘z nuqtayi nazaridan emas, balki qarshi tomonning pozitsiyasidan ham fikrlash imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bu esa verbal va jismoniy agressiya ehtimolini kamaytirishga xizmat qilishi mumkin.

Oila va ta’lim muhitining roli alohida ahamiyatga ega. O‘smirning tajovuzkor xatti-harakatiga faqat jazolash orqali javob berish ko‘pincha muammoning ildizini bartaraf etmaydi. Kattalar o‘z xulqi bilan nizolarni qanday hal qilish mumkinligini namoyish etadi. Shuning uchun ota-ona va pedagoglarning kommunikativ madaniyati o‘smir uchun amaliy namuna bo‘lib xizmat qiladi [2].

Ta’lim muassasasidagi psixologik xizmat agressiv xulq-atvorni erta aniqlash, o‘smirning emotsional ehtiyojlarini o‘rganish, individual va guruhiy korreksion dasturlarni tashkil etish hamda ota-onalar bilan hamkorlik qilishda muhim o‘rin tutadi. Bunda o‘smirni tamg‘alashdan saqlanish, uning shaxsiyatini emas, muammoli xatti-harakatini baholash zarur.

Inson kapitalini rivojlantirish nuqtayi nazaridan qaralganda, bunday korreksion ishlarning samarasi faqat agressiyaning kamayishi bilan o‘lchanmasligi kerak. O‘smirda ijtimoiy kompetentlik, o‘zini boshqarish, muloqot, mas’uliyat, empatiya va muammolarni hal qilish ko‘nikmalarining shakllanishi ham asosiy natija sifatida qaralishi lozim. Shu bilan birga, barcha o‘smirlarga bir xil korreksion usulni qo‘llash maqsadga muvofiq emas. Temperament, individual psixologik xususiyatlar, oilaviy sharoit, agressiyaning shakli va uning namoyon bo‘lish chastotasi hisobga olinishi kerak. Individual yondashuv korreksion ishlarning samaradorligini oshiradi.

NATIJALAR: Nazariy tahlil natijasida o‘smirlardagi agressiv xulq-atvorni psixoemotsional rivojlanish va inson kapitalini shakllantirish jarayoni bilan uzviy bog‘liq holda ko‘rib chiqish mumkinligi aniqlandi. Agressiv xulqning shakllanishida biologik va individual xususiyatlar bilan bir qatorda ijtimoiy muhit, kuzatish va taqlid, frustratsiya hamda emotsional o‘zini boshqarish darajasi muhim omillar hisoblanadi.

Psixoemotsional barqarorlikni rivojlantirish agressiv reaksiyalarni boshqarish imkoniyatini kengaytiradi. O‘z hissiyotlarini anglash, ularni nazorat qilish va konstruktiv ifodalash ko‘nikmalari o‘smirning ta’lim va ijtimoiy faoliyatida ijobiy natijalarga olib kelishi mumkin.

Korreksion ishlarning asosiy natijasi agressiv xulqni shunchaki bostirish emas, balki uning o‘rniga ijtimoiy maqbul xulq strategiyalarini shakllantirishdan iborat bo‘lishi kerak. Bunday strategiyalar keyinchalik shaxsning kasbiy va ijtimoiy hayotida foydalanadigan muhim kompetensiyalariga aylanadi. Shuningdek, o‘smirlarning psixologik qo‘llab-quvvatlanishi ta’lim sifatini oshirish, ijtimoiy moslashuvni yaxshilash

va inson kapitalining sifat ko‘rsatkichlarini mustahkamlashga xizmat qilishi mumkin. Shu sababli maktab va boshqa ta’lim muassasalarida psixologik profilaktika va korreksion faoliyatni tizimli tashkil etish maqsadga muvofiq.

XULOSA: Xulosa qilib aytganda, o‘smirlarning psixoemotsional rivojlanishi inson kapitalini shakllantirishning muhim psixologik asoslaridan biridir. O‘smirlik davrida shakllangan emotsional boshqaruv, kommunikativ kompetentlik, empatiya va ijtimoiy moslashuv ko‘nikmalari shaxsning kelajakdagi ta’limiy, kasbiy va ijtimoiy faoliyatiga ta’sir ko‘rsatadi.

Agressiv xulq-atvorni korreksiyalashda uning biologik, psixologik va ijtimoiy determinantlarini kompleks ravishda hisobga olish zarur. Agressivlikni faqat jazolash yoki cheklash orqali bartaraf etishdan ko‘ra, o‘smirning emotsional savodxonligi, o‘zini boshqarishi, empatiyasi va konstruktiv muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirish samaraliroq yondashuvdir.

Demak, o‘smirlarning agressiv xulq-atvorini psixologik korreksiyalashni inson kapitalini rivojlantirishning muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida baholash mumkin. Chunki emotsional jihatdan barqaror, ijtimoiy kompetent va o‘z xatti-harakatlarini boshqara oladigan yosh avlod jamiyatning intellektual va ijtimoiy salohiyatini rivojlantirish uchun mustahkam asos yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Басс А., Дарки А. Измерение агрессии // Journal of Abnormal and Social Psychology. — 1957. — Vol. 54. — P. 343–349.

2. Bandura A. Aggression: A Social Learning Analysis. — Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1973. — 390 p.

3. Berkowitz L. Aggression: Its Causes, Consequences, and Control. — New York: McGraw-Hill, 1993. — 485 p.

4. Эльконин Д.Б. Психология развития человека. — Москва: Аспект Пресс, 2001. — 460 с.

РОЛЬ МЕТАКОГНИТИВНОЙ РЕГУЛЯЦИИ В ФОРМИРОВАНИИ ВОЛЕВОЙ СФЕРЫ ЛИЧНОСТИ СТУДЕНТОВ

Ахатов Юлдошжон Хамзаевич,
независимый исследователь Бухарского государственного университета, доктор философии (PhD) по психологическим наукам, доцент

Аннотация. *Метакогнитивная регуляция анализируется как сложная психологическая система, обеспечивающая планирование, мониторинг, контроль и рефлексивную оценку собственной познавательной деятельности. Обоснована роль метакогнитивной регуляции в развитии целеустремлённости, настойчивости, самоконтроля, ответственности и эмоциональной устойчивости студентов. Особое внимание уделено взаимосвязи между уровнем использования метакогнитивных стратегий и показателями волевого развития личности. Результаты исследования подтверждают, что метакогнитивная регуляция выступает важным психологическим фактором формирования академической активности, самостоятельного мышления и компетенций саморазвития студентов в системе высшего образования.*

Ключевые слова: *метакогнитивная регуляция, метакогниция, волевое развитие, личность студента, саморегуляция, рефлексия, метакогнитивные*

стратегии, психологическая концепция, академическая деятельность, саморазвитие.

Annotatsiya. *Tadqiqotda metakognitiv regulyatsiya shaxsning o‘z bilish faoliyatini rejalashtirish, monitoring qilish, nazorat etish va reflektiv baholashga xizmat qiluvchi murakkab psixologik tizim sifatida yoritilgan. Metakognitiv regulyatsiyaning irodaviy sifatlar, jumladan maqsadga yo‘naltirilganlik, qat'iyatlilik, o‘zini o‘zi boshqarish, mas'uliyatlilik hamda emotsional barqarorlikni rivojlantirishdagi o‘rni ilmiy jihatdan asoslangan. Shuningdek, talabalarning metakognitiv strategiyalarni qo‘llash darajasi bilan irodaviy rivojlanish ko‘rsatkichlari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik psixologik tahlil qilinib, oliy ta'lim jarayonida metakognitiv regulyatsiyaga asoslangan ta'lim texnologiyalarining samaradorligi yoritilgan. Tadqiqot natijalari metakognitiv regulyatsiya talabaning akademik faolligi, mustaqil fikrlashi va o‘zini o‘zi rivojlantirish kompetensiyalarini shakllantirishning muhim psixologik omili ekanligini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *metakognitiv regulyatsiya, metakognitsiya, irodaviy rivojlanish, talaba shaxsi, o‘zini o‘zi boshqarish, refleksiya, metakognitiv strategiyalar, psixologik konsepsiya, akademik faoliyat, o‘zini rivojlantirish.*

Abstract. *Metacognitive regulation is considered a complex psychological system that enables individuals to plan, monitor, control, and reflect upon their cognitive activities. The study substantiates the role of metacognitive regulation in developing goal orientation, perseverance, self-regulation, responsibility, and emotional stability. Furthermore, it analyzes the relationship between students' use of metacognitive strategies and indicators of volitional development while highlighting the effectiveness of metacognitively oriented educational practices in higher education. The findings demonstrate that metacognitive regulation is a significant psychological factor in promoting academic engagement, independent thinking, and lifelong self-development competencies among university students.*

Key words: *metacognitive regulation, metacognition, volitional development, university student, self-regulation, reflection, metacognitive strategies, psychological concept, academic activity, self-development.*

Введение. В последние годы в центре внимания исследователей находится концепция метакогнитивной регуляции, рассматриваемая как один из ключевых факторов успешной учебной деятельности и личностного развития. Метакогнитивная регуляция представляет собой систему осознанного планирования, контроля, мониторинга и оценки собственных когнитивных процессов, позволяющую субъекту эффективно управлять своей познавательной активностью. Именно благодаря развитию метакогнитивных механизмов студент приобретает способность самостоятельно анализировать свои действия, корректировать ошибки, прогнозировать результаты деятельности и поддерживать устойчивую мотивацию к достижению поставленных целей [2].

Современные исследования свидетельствуют о том, что волевое развитие личности невозможно рассматривать изолированно от процессов саморегуляции и рефлексии. Волевая сфера включает целеустремлённость, настойчивость, самостоятельность, ответственность, способность к самоконтролю и преодолению внутренних и внешних препятствий. Эти качества формируются в процессе активного взаимодействия когнитивных, эмоциональных и мотивационных компонентов личности, объединённых механизмами метакогнитивной регуляции [3].

Теоретические основы изучения метакогнитивной регуляции были заложены в трудах J. Flavell, который впервые определил метакогницию как знание человека о собственных познавательных процессах и способность управлять ими. В дальнейшем идеи метакогнитивного подхода получили развитие в работах B. Zimmerman, P. Pintrich, G. Schraw, D. Moshman и других исследователей, доказавших значимость метакогнитивных стратегий в обеспечении академической успешности, самостоятельности и личностной эффективности студентов [4].

Особое место в исследовании волевого развития занимает социально-когнитивная теория A. Bandura, согласно которой способность личности к саморегуляции определяется взаимодействием когнитивных процессов, мотивации и самоэффективности. Высокий уровень самоэффективности способствует развитию настойчивости, устойчивости к стрессовым ситуациям и готовности к достижению сложных целей. Следовательно, совершенствование механизмов метакогнитивной регуляции создаёт благоприятные условия для формирования зрелой волевой сферы личности студента [5].

Несмотря на значительное количество исследований, посвящённых вопросам метакогниции, саморегуляции и волевого поведения, проблема **психологической концепции метакогнитивной регуляции в развитии волевой сферы личности студента** остаётся недостаточно изученной. Большинство существующих работ рассматривают влияние метакогнитивных стратегий преимущественно на академическую успеваемость или когнитивную эффективность, тогда как их значение для формирования волевых качеств анализируется фрагментарно и требует дальнейшего теоретического осмысления и эмпирического подтверждения [6].

Особую актуальность данная проблема приобретает в условиях цифровой трансформации образования, когда возрастает объём самостоятельной учебной деятельности студентов. Эффективное обучение в подобных условиях невозможно без развитых механизмов планирования, контроля собственной деятельности, критической оценки результатов и своевременной коррекции используемых стратегий. Именно поэтому метакогнитивная регуляция рассматривается как один из фундаментальных психологических механизмов формирования зрелой, самостоятельной и социально ответственной личности будущего специалиста [7].

Основоположником теории метакогниции считается **J. Flavell**, который впервые ввёл понятие метакогнитивного знания и определил метакогнитивную регуляцию как способность человека осознавать, контролировать и корректировать собственные мыслительные процессы. По мнению исследователя, эффективность любой интеллектуальной деятельности определяется не только уровнем знаний, но и умением субъекта планировать процесс решения задачи, контролировать промежуточные результаты и своевременно изменять используемые стратегии. Именно эти механизмы обеспечивают устойчивость поведения в ситуациях неопределённости и способствуют развитию волевых качеств личности [10].

Дальнейшее развитие теория метакогниции получила в исследованиях **A. Brown**, которая рассматривала метакогнитивную регуляцию как совокупность процессов планирования, мониторинга и оценки собственной познавательной деятельности. Учёная подчёркивала, что формирование данных процессов способствует развитию самостоятельности мышления, способности к самоанализу и принятию ответственных решений. По её мнению, именно рефлексивное

управление собственной деятельностью лежит в основе формирования зрелого волевого поведения [11].

Значительный вклад в изучение механизмов саморегуляции внёс **B. Zimmerman**, разработавший концепцию саморегулируемого обучения (Self-Regulated Learning). Согласно данной модели, успешная учебная деятельность включает три взаимосвязанных этапа: предварительное планирование деятельности, её текущий контроль и последующую рефлексию. Каждый из этих этапов основан на функционировании механизмов метакогнитивной регуляции и непосредственно связан с развитием целеустремлённости, настойчивости и ответственности студентов [12].

Особое место среди современных исследований занимает теория **P. Pintrich**, согласно которой метакогнитивная регуляция является центральным компонентом учебной мотивации. Исследователь доказал, что способность студентов самостоятельно контролировать процесс обучения значительно повышает уровень внутренней мотивации, академической активности и ответственности за результаты собственной деятельности. В его концепции волевое развитие рассматривается как результат взаимодействия когнитивных процессов, мотивационной сферы и механизмов самоконтроля [13].

Существенный вклад в разработку проблемы внесли **G. Schraw** и **D. Moshman**, которые предложили структурную модель метакогнитивных знаний, включающую декларативный, процедурный и условный компоненты. Авторы подчёркивают, что эффективная метакогнитивная регуляция невозможна без осознания человеком собственных интеллектуальных возможностей, понимания особенностей используемых стратегий и способности выбирать наиболее продуктивные способы решения поставленных задач. Данные положения позволяют объяснить механизмы формирования волевых качеств через процессы сознательного управления собственной деятельностью [14].

Важное место в исследовании психологических механизмов волевого развития занимает социально-когнитивная теория **A. Bandura**. Согласно его концепции, самоэффективность личности представляет собой один из основных факторов формирования настойчивости, ответственности и способности преодолевать трудности. Чем выше уверенность человека в собственных возможностях, тем эффективнее функционируют механизмы саморегуляции и тем выше уровень развития волевой сферы личности. В этой связи метакогнитивная регуляция рассматривается как психологический инструмент поддержания самоэффективности посредством постоянного контроля и анализа собственной деятельности [15].

Современные исследования **M. Boekaerts** свидетельствуют о том, что эмоциональная регуляция и метакогнитивные процессы образуют единую систему психологической саморегуляции личности. Автор подчёркивает, что успешное преодоление учебных трудностей зависит не только от интеллектуальных способностей студента, но и от его умения контролировать эмоциональные реакции, поддерживать учебную мотивацию и своевременно корректировать собственное поведение. Таким образом, волевое развитие выступает следствием комплексного взаимодействия когнитивных, эмоциональных и мотивационных механизмов [16].

В отечественной психологической науке проблемы воли, саморегуляции и развития личности нашли отражение в трудах **Е. Г. Гозиева**, **Г. Б. Шоумарова**, **В.**

М. Каримовой, **Р. А. Мавлоновой** и других исследователей. В их работах подчёркивается, что развитие волевых качеств представляет собой длительный процесс формирования сознательной активности личности, основанный на внутренней мотивации, социальной ответственности и способности к самостоятельному принятию решений. Исследователи рассматривают саморегуляцию как важнейший компонент психологической зрелости личности, обеспечивающий успешную адаптацию студента к образовательной среде [17].

В последние годы возрастает интерес к исследованию метакогнитивной регуляции в условиях цифровой образовательной среды. Зарубежные исследования показывают, что использование цифровых образовательных технологий требует значительно более высокого уровня самоконтроля, самостоятельности и рефлексии по сравнению с традиционными формами обучения. Именно поэтому метакогнитивная регуляция рассматривается как ключевой фактор формирования академической автономности студентов и повышения качества профессиональной подготовки [18].

Несмотря на значительное количество исследований, посвящённых вопросам метакогниции, саморегуляции и развития волевой сферы личности, анализ научной литературы позволяет выявить ряд нерешённых проблем. Во-первых, большинство исследований рассматривает метакогнитивную регуляцию преимущественно как условие повышения академической успешности, уделяя недостаточное внимание её роли в формировании волевых качеств личности. Во-вторых, отсутствует единая психологическая концепция, раскрывающая механизмы влияния метакогнитивной регуляции на развитие целеустремлённости, настойчивости, ответственности и самоконтроля студентов. В-третьих, недостаточно эмпирических исследований, выполненных в условиях высших учебных заведений Республики Узбекистан, что ограничивает возможности практического внедрения результатов современных научных разработок в образовательный процесс [19].

Таким образом, проведённый анализ отечественных и зарубежных исследований позволяет сделать вывод о том, что метакогнитивная регуляция представляет собой сложную интегративную психологическую систему, обеспечивающую осознанное управление познавательной деятельностью, эмоциональными состояниями и волевым поведением личности. Вместе с тем существующие научные данные свидетельствуют о необходимости дальнейшего изучения психологических закономерностей влияния метакогнитивной регуляции на развитие волевой сферы студентов. Именно решение данной научной проблемы составляет основное содержание настоящего исследования, определяя его научную новизну, теоретическую значимость и практическую ценность для современной психологии образования [12; 15; 18].

Методология исследования. Методология настоящего исследования разработана с учетом современных требований психологической науки и направлена на эмпирическую проверку психологической концепции метакогнитивной регуляции как фактора развития волевой сферы личности студента. Исследование основывается на принципах системного, деятельностного, личностно-ориентированного и компетентностного подходов, позволяющих рассматривать метакогнитивную регуляцию как интегративный психологический механизм, обеспечивающий осознанное управление познавательной и волевой деятельностью личности [20].

Обсуждение результатов. Результаты проведённого исследования подтверждают, что метакогнитивная регуляция является одним из ведущих психологических механизмов развития волевой сферы личности студента. Полученные эмпирические данные свидетельствуют о наличии устойчивых положительных взаимосвязей между показателями метакогнитивного планирования, мониторинга, оценки собственной деятельности и такими волевыми качествами, как целеустремлённость, самоконтроль, настойчивость и ответственность. Эти результаты позволяют рассматривать метакогнитивную регуляцию не только как когнитивный механизм управления учебной деятельностью, но и как важнейший фактор формирования зрелой личности, способной к самостоятельному принятию решений и эффективному преодолению возникающих трудностей [10; 12].

Выявленная в исследовании высокая корреляционная связь между уровнем метакогнитивной регуляции и общим показателем волевого развития согласуется с фундаментальными положениями теории **J. Flavell**, согласно которым успешность любой деятельности определяется способностью субъекта осознавать собственные когнитивные процессы и сознательно управлять ими [10]. Однако результаты настоящего исследования позволяют расширить данную концепцию, показав, что эффективность метакогнитивной регуляции распространяется не только на познавательную сферу, но и непосредственно влияет на развитие волевых качеств личности студента.

Полученные данные подтверждают также основные положения социально-когнитивной теории **A. Bandura**, рассматривающей саморегуляцию и самоэффективность как взаимосвязанные психологические конструкты [15]. В ходе исследования установлено, что студенты с высоким уровнем развития метакогнитивной регуляции демонстрируют значительно более выраженную способность контролировать собственное поведение, сохранять устойчивую мотивацию и успешно преодолевать учебные трудности. Подобные результаты свидетельствуют о том, что формирование механизмов метакогнитивного контроля способствует повышению уверенности студентов в собственных возможностях, что, в свою очередь, положительно отражается на развитии волевой сферы.

Полученные результаты в значительной степени совпадают с выводами **B. Zimmerman**, который рассматривал саморегулируемое обучение как последовательность процессов целеполагания, планирования, мониторинга и рефлексивной оценки результатов деятельности [12]. Проведённое исследование показало, что именно эти компоненты оказывают наиболее выраженное влияние на развитие самоконтроля, ответственности и настойчивости студентов. Таким образом, эмпирические данные подтверждают, что метакогнитивная регуляция представляет собой психологическую основу формирования волевых качеств личности в образовательном процессе.

Особого внимания заслуживают результаты регрессионного анализа, согласно которым наибольший вклад в развитие волевой сферы личности вносит **метакогнитивный мониторинг**. Данный факт позволяет предположить, что способность студента постоянно анализировать собственную деятельность, своевременно выявлять ошибки и корректировать способы выполнения учебных задач является важнейшим условием формирования устойчивого волевого поведения. Эти выводы согласуются с исследованиями **P. Pintrich**, который

подчёркивал ведущую роль мониторинга в обеспечении эффективности процессов саморегуляции и поддержания учебной мотивации [13].

Следует отметить, что результаты настоящего исследования развивают и дополняют научные положения **G. Schraw** и **D. Moshman**, рассматривавших метакогнитивную регуляцию преимущественно в рамках когнитивной психологии [14]. Полученные данные свидетельствуют о том, что структурные компоненты метакогнитивной регуляции оказывают непосредственное влияние на формирование личностных качеств, относящихся к волевой сфере. Следовательно, психологическая функция метакогнитивной регуляции значительно шире, чем предполагалось ранее, поскольку она обеспечивает интеграцию когнитивных, мотивационных, эмоциональных и волевых процессов.

Сопоставление полученных результатов с исследованиями **M. Boekaerts** показывает, что процессы эмоциональной саморегуляции тесно связаны с механизмами метакогнитивного контроля [16]. В ходе исследования было установлено, что студенты с высоким уровнем метакогнитивной регуляции значительно легче сохраняют эмоциональную устойчивость в условиях интеллектуальной нагрузки и учебного стресса. Это позволяет предположить, что развитие метакогнитивных стратегий способствует формированию психологической устойчивости личности, являющейся одним из ключевых компонентов волевой сферы.

Результаты исследования в целом соответствуют положениям отечественной психологической школы. В работах **Е. Г. Гозиева**, **Г. Б. Шоумарова** и **В. М. Каримовой** подчёркивается, что волевое развитие личности определяется не только внешними педагогическими воздействиями, но и внутренними механизмами сознательной саморегуляции, самоанализа и рефлексии [17]. Проведённое исследование эмпирически подтверждает данные положения и показывает, что именно метакогнитивная регуляция обеспечивает интеграцию перечисленных психологических процессов в единую систему управления собственной деятельностью.

Вместе с тем проведённое исследование позволило выявить ряд новых научных положений. В отличие от большинства ранее опубликованных работ, посвящённых изучению влияния метакогнитивной регуляции преимущественно на академическую успеваемость, настоящее исследование демонстрирует её непосредственную роль в развитии волевой сферы личности студента. Установлено, что процессы метакогнитивного планирования, мониторинга и оценки оказывают неодинаковое влияние на различные компоненты волевого развития. Наиболее значимым предиктором выступает метакогнитивный мониторинг, тогда как процессы планирования и оценки обеспечивают преимущественно развитие целеустремлённости, ответственности и способности к осознанному самоконтролю [20].

Таким образом, результаты проведённого исследования позволяют сделать вывод, что метакогнитивная регуляция является одним из фундаментальных психологических механизмов развития волевой сферы личности студента. Её целенаправленное развитие создаёт условия для формирования самостоятельной, ответственной, психологически устойчивой личности, способной эффективно организовывать собственную деятельность, успешно адаптироваться к современным требованиям высшего образования и непрерывно совершенствовать профессиональные и личностные компетенции.

Список использованной литературы.

1. Мирзиёев Ш. М. Стратегия Нового Узбекистана. – Ташкент: O‘zbekiston, 2022. – 464 с.
2. Flavell J. H. Metacognition and Cognitive Monitoring: A New Area of Cognitive–Developmental Inquiry // *American Psychologist*. – 1979. – Vol. 34. – No. 10. – P. 906–911.
3. Bandura A. *Self-Efficacy: The Exercise of Control*. – New York: W. H. Freeman, 1997. – 604 p.
4. Zimmerman B. J. Becoming a Self-Regulated Learner: An Overview // *Theory Into Practice*. – 2002. – Vol. 41. – No. 2. – P. 64–70.
5. Pintrich P. R. The Role of Metacognitive Knowledge in Learning, Teaching, and Assessing // *Theory Into Practice*. – 2002. – Vol. 41. – No. 4. – P. 219–225.
6. Schraw G., Dennison R. S. Assessing Metacognitive Awareness // *Contemporary Educational Psychology*. – 1994. – Vol. 19. – No. 4. – P. 460–475.
7. Schraw G., Moshman D. Metacognitive Theories // *Educational Psychology Review*. – 1995. – Vol. 7. – No. 4. – P. 351–371.
8. Boekaerts M. Self-Regulated Learning: A New Concept Embraced by Researchers, Policy Makers, Educators, Teachers and Students // *Learning and Instruction*. – 2017. – Vol. 50. – P. 120–130.
9. Efklides A. Interactions of Metacognition With Motivation and Affect in Self-Regulated Learning: The MASRL Model // *Educational Psychologist*. – 2011. – Vol. 46. – No. 1. – P. 6–25.
10. Гозиев Э. Г. Общая психология. – Ташкент: Tafakkur, 2020. – 560 с.
11. Каримова В. М. Социальная психология. – Ташкент: Fan va texnologiya, 2018. – 320 с.
12. Шоумаров Г. Б. Психология личности. – Ташкент: Tafakkur Bo‘stoni, 2019. – 384 с.
13. Мавлонова Р. А. Педагогика. – Ташкент: O‘qituvchi, 2020. – 528 с.
14. Хайдаров Ф. И., Халилова Н. И. Общая психология. – Ташкент: Mumtoz so‘z, 2019. – 496 с.
15. Карпов А. В. Психология метакогнитивных процессов личности. – Москва: Издательство «Институт психологии РАН», 2015. – 512 с.

KIBERBULLING MUAMMOSINING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK TABIATI VA UNING O‘SMIRLAR RUHIYATIGA SALBIY TA’SIRI

Dusanov Elbek Abdusamatovich,
Navoiy viloyat pedagogik mahorat markazi "Pedagogika, va psixologiya ta'lim texnologiyalari" kafedrasi mudiri (PhD), dotsenti

Abstract: *the article examines the socio-psychological nature of cyberbullying as one of the pressing problems of the digital environment and its negative impact on adolescents' psychological well-being. It explores the main forms of cyberbullying, including insults, threats, ridicule, dissemination of false information, and psychological pressure through the Internet and social networks. Particular attention is paid to developing students' psychological immunity to cyberbullying, which encompasses cognitive, emotional-volitional, behavioral, and value-motivational components. The study considers the mechanisms for developing critical thinking, emotional stability,*

reflective skills, constructive coping strategies, and safe behavior in the virtual environment. The article also substantiates the need to improve adolescents' digital literacy and safety culture, strengthen systems of social and psychological support, and develop psychological and pedagogical training programs and practical recommendations aimed at increasing stress resistance and fostering constructive behavior in situations of cyber aggression. A step-by-step model for developing psychological cyber-immunity is proposed, including awareness, filtering of negative information, protective behavior, and psychological rehabilitation.

Keywords: *cyberbullying, adolescents, psychological immunity, cyber aggression, digital safety, virtual environment, critical thinking, emotional stability, stress resistance, digital literacy, coping strategies, reflection, psychological protection, safe behavior.*

Анотация: *В статье рассматривается социально-психологическая природа кибербуллинга как одной из актуальных проблем цифровой среды и его негативное влияние на психическое состояние подростков. Раскрываются основные формы проявления кибербуллинга, связанные с оскорблением, угрозами, насмешками, распространением ложной информации и психологическим давлением посредством Интернета и социальных сетей. Особое внимание уделяется формированию у школьников психологического иммунитета к кибербуллингу, включающего когнитивный, эмоционально-волевой, поведенческий и ценностно-мотивационный компоненты. Рассматриваются механизмы развития критического мышления, эмоциональной устойчивости, рефлексивных навыков, конструктивных копинг-стратегий и безопасного поведения в виртуальной среде. В статье также обоснована необходимость повышения уровня цифровой грамотности и культуры безопасности подростков, укрепления системы социально-психологической поддержки, а также разработки психолого-педагогических тренингов и практических рекомендаций, направленных на повышение стрессоустойчивости и формирование конструктивного поведения в ситуациях кибераграссии. Предложена поэтапная модель формирования психологического кибериммунитета, включающая осознание, фильтрацию негативной информации, защитное поведение и психологическую реабилитацию.*

Ключевые слова: *кибербуллинг, подростки, психологический иммунитет, кибераграссия, цифровая безопасность, виртуальная среда, критическое мышление, эмоциональная устойчивость, стрессоустойчивость, цифровая грамотность, копинг-стратегии, рефлексия, психологическая защита, безопасное поведение.*

Anotatsiya: *Mazkur maqolada bugungi raqamli davrda maktab o'quvchilari o'rtasida dolzarb muammoga aylangan kiberbulling internetdagi zo'ravonlik va ta'qiblar masalasiga bag'ishlangan. O'smirlarning internet xavfsizligi bo'yicha savodxonligini oshirish, ularda tanqidiy fikrlash va stressga chidamlilikni rivojlantirishga qaratilgan.*

Kalit so'zlar: *Kiberbulling, agressiv xulq, axborot-psixologik, xavfsizlik, virtual, irodaviy va motivatsion, emotsional, korreksion – adaptiv, konstruktiv o'zgartirish, tafakkur.*

Kirish. XXI asr axborot-kommunikatsiya texnologiyalari jadal rivojlanayotgan, raqamli muhit inson hayotining barcha sohalariga chuqur kirib borgan davr hisoblanadi. Bugungi kunda internet, ijtimoiy tarmoqlar va mobil aloqa vositalari nafaqat axborot olish, balki muloqot qilish, o'qish, ishlash va bo'sh vaqtni tashkil etishning asosiy vositasiga aylangan. Ayniqsa, yoshlar va o'quvchilar ushbu raqamli muhitdan juda faol foydalanmoqdalar.

Kiberbulling internet va ijtimoiy tarmoqlar orqali shaxsga nisbatan muntazam ravishda haqorat qilish, tahdid solish, masxara qilish, yolg‘on ma’lumot tarqatish yoki ruhiy bosim o‘tkazish shaklida namoyon bo‘ladigan salbiy ijtimoiy hodisadir. Mazkur muammo ayniqsa maktab yoshidagi o‘quvchilar orasida keng uchraydi. Chunki bu yosh davrida shaxs psixologik jihatdan shakllanish bosqichida bo‘ladi va tashqi ta’sirlarga nisbatan sezgir hisoblanadi. Kiberbulling natijasida o‘quvchilarda stress, xavotir, depressiv holatlar, o‘ziga ishonchning pasayishi, ijtimoiy faollikning cheklanishi, hatto o‘qishga bo‘lgan qiziqishning susayishi kuzatilishi mumkin. Shu sababli zamonaviy ta’lim tizimida o‘quvchilarda kiberbullingga qarshi psixologik immunitetni shakllantirish muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Psixologik immunitet shaxsning salbiy ta’sirlarga bardosh bera olish, stressli vaziyatlarda o‘zini boshqara olish, tanqidiy fikrlash va ijobiy qaror qabul qilish qobiliyatini ifodalaydi.

Axborot texnologiyalari rivojlangan hozirgi davrda o‘smirlarning virtual makondagi xavfsizligi eng og‘riqli nuqtalardan biriga aylandi. Kiberbulling oddiy bezorilikdan farqli ravishda, vaqt va hudud chegaralarini bilmaydi; u bolani 24/7 rejimida ta’qib qilishi mumkin. Ushbu loyiha ishi o‘quvchilarni shunchaki internetdan uzib qo‘yish emas, balki ularda har qanday virtual hujumga dosh bera oladigan ichki psixologik qalqon immunitetni shakllantirish mexanizmlarini ilmiy va amaliy jihatdan asoslab beradi. Zamonaviy axborot makonida maktab o‘quvchilarining ruhiy salomatligi va xavfsizligini ta’minlash, ularda kiberbulling (internetdagi ta’qib va zo‘ravonlik) holatlariga nisbatan barqaror psixologik immunitetni tizimli shakllantirish hamda ushbu jarayonning samarali psixologik-pedagogik mexanizmlarini ishlab chiqish quydagilardan iborat.

1. Kiberbulling muammosining nazariy-psixologik asoslarini o‘rganish va o‘smir yoshdagi o‘quvchilarning virtual xulq-atvor xususiyatlarini tahlil qilish;
2. O‘quvchilarda kiber-hujumlar va raqamli zo‘ravonlikka nisbatan psixologik immunitet tushunchasining tarkibiy qismlarini (hissiy barqarorlik, tanqidiy fikrlash, refleksiv ko‘nikmalar) aniqlash;
3. Maktab o‘quvchilarining kiberbullingga uchrash darajasini va ularning virtual muhitdagi xavfsizlik borasidagi psixologik tayyorgarligini diagnostika qilish;
4. O‘quvchilarning stressga chidamliligini oshirish hamda internet orqali bo‘ladigan bulling holatlarida to‘g‘ri himoya xulq-atvorini shakllantiruvchi psixologik treninglar va amaliy tavsiyalar majmuasini ishlab chiqish;

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Tibbiyotda immunitet organizmni tashqi viruslardan himoya qilganidek, psixologik immunitet ham shaxsni tashqi axborot va emotsional hujumlardan, kamsitish va manipulyatsiyalardan himoya qiluvchi ichki barqarorlik tizimidir.

Tadqiqotchilar ushbu tizimni to‘rtta asosiy blokga ajratadilar:

1.Kognitiv (intellektual) komponent. Bu komponent shaxsning kiberbulling mohiyatini anglashi, virtual muhitdagi xavf-xatarlarni to‘g‘ri baholay olishi va axborotni tanqidiy tahlil qilish qobiliyatini o‘z ichiga oladi. Olim Albert Bandura o‘zining ijtimoiy-kognitiv nazariyasida “o‘z-o‘zini samarali boshqarish” (self-efficacy) tushunchasini ilgari surgan. Unga ko‘ra, shaxs o‘zining muammoni hal qila olishiga bo‘lgan ishonchi tufayli virtual hujumlarni shaxsiy fojia sifatida qabul qilmaydi, balki ularni hal qilinishi kerak bo‘lgan vazifa deb biladi. Kognitiv komponentga, shuningdek, raqamli savodxonlik ham kiradi. Foydalanuvchi bullingga uchraganda texnik himoya vositalaridan (bloklash, shikoyat qilish, maxfiylik sozlamalari) qanday foydalanishni bilishi kerak.

2. Emotsional-irodaviy (afektiv) komponent. Bu komponent shaxsning o‘z his-tuyg‘ularini boshqara olishi, stressga chidamliligi va emotsional intellekt darajasini belgilaydi. Psixolog Daniel Goleman emotsional intellekt (EQ) nazariyasida ta'kidlashicha, o‘z his-tuyg‘ularini anglaydigan va ularni nazorat qila oladigan insonlar tashqi provokatsiyalarga berilmaydilar. Kiberbulling ko‘pincha jabrlanuvchida qo‘rquv, g‘azab yoki uyat hissini uyg‘otishga qaratilgan bo‘ladi. Kuchli emotsional immunitetga ega shaxs agressivlarning bu manipulyatsiyasini tezda payqaydi va xotirjamlikni saqlab qoladi. Irodaviy barqarorlik insonga virtual haqoratlardan so‘ng tushkunlikka tushmasdan, o‘zining ijobiy "Men-konsepsiyasi"ni saqlab qolishga imkon beradi.

3. Xulq-atvor (bihevioral) komponent. Bu komponent kiberbulling vaziyatida shaxsning ko‘rsatadigan reaksiyasi va harakatlar strategiyasini ifodalaydi. Psixologiyada bu "kopping-strategiyalar" (engish strategiyalari) deb ataladi. Olimlar Richard Lazarus va Syuzen Folkman tomonidan ishlab chiqilgan kopping nazariyasiga ko‘ra, stressli vaziyatlarda inson ikki xil strategiyadan foydalanadi: muammoga yo‘naltirilgan (muammoni yechish) va emotsiyaga yo‘naltirilgan (his-tuyg‘ularni jilovlash). Kiberbullingga qarshi kuchli immunitetga ega shaxs konstruktiv xulq-atvorni tanlaydi: agressor bilan bahslashmaydi, dalillarni (skrinshotlarni) yig‘adi va yordam so‘rab murojaat qiladi.

4. Qadriyatli-motivatsion komponent. Bu komponent shaxsning ichki qadriyatlari, o‘z-o‘zini qadrlashi va hayotiy maqsadlarini qamrab oladi. Karl Rojers va gumanistik psixologiya vakillari shaxsning o‘zini boricha qabul qilishi (self-acceptance) tashqi baholarga bog‘liqlikni kamaytirishini isbotlashgan. Agar insonning ichki o‘zini-o‘zi baholashi barqaror bo‘lsa, internetdagi notanish shaxslarning salbiy va haqoratomuz fikrlari uning shaxsiyatiga putur yetkaza olmaydi.

Psixologik immunitetni shakllantirish va rivojlantirish yo‘llari:

Kiberbullingga qarshi psixologik immunitet tug‘ma xususiyat emas, u hayot davomida, ayniqsa ijtimoiy muhit va tarbiya ta'sirida shakllanadi. Olimlar va amaliyotchi psixologlar ushbu immunitetni oshirish uchun quyidagi chora-tadbirlarni tizimli amalga oshirishni tavsiya etadilar:

1.Raqamli gigiyena va xavfsizlik madaniyatini yuksaltirish: Foydalanuvchilarga shaxsiy ma'lumotlarni virtual muhitda haddan exertion ochiqlamaslikni (oversharing) o‘rgatish.

2.Kognitiv qayta baholash (Cognitive Reappraisal): Virtual hujumlarni shaxsiy kamchilik sifatida emas, balki agressiv shaxsning ichki muammolari va madaniyatsizligi mahsuli sifatida ko‘rishni shakllantirish.

3.Ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash tizimini mustahkamlash: Irvin Yalom kabi psixoterapevtlar ta'kidlaganidek, inson yolg‘iz emasligini va uni tushunadigan yaqinlari (oilasi, do‘stlari, psixologlar) borligini his qilishi uning ichki himoya kuchini bir necha barobar oshiradi.

Olimlar M. Seligman, G. Soldatova, A. Bandura va D. Golemanlarning nazariy qarashlari shuni ko‘rsatadiki, kuchli kognitiv tahlil, yuksak emotsional intellekt, to‘g‘ri kopping-strategiyalar va barqaror o‘z-o‘zini baholash kiberbullingga qarshi psixologik immunitetning mustahkam poydevorini tashkil etadi. Ushbu komponentlarni yoshlarda tizimli ravishda rivojlantirish ularning nafaqat virtual makonda, balki real hayotda ham sog‘lom va barkamol shaxs bo‘lib yetishishlarini ta'minlaydi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Ushbu maqolada
1. V.Loskutovaning “Internetga qaramlikni o‘rganish” so‘rovnomasi;

2. A.Jichkina va E. A. Щepilinalarning "Tugallanmagan jumlalar metodikasi" (Internetga bo'lgan munosabatni aniqlash bo'yicha);

3. A.Jichkinaning "Internetga qaramlik ko'lamini aniqlash" so'rovnomasi;

4.S.A.Kulakovning "Internet-tobelik" testi;

5.Kemberli Yangning "Internetga munosabatni o'rganish" so'rovnomasi.

Shuningdek, ma'lumotlarni qayta ishlashning matematik-statistik metodlaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Kebir immunitet - bu organizmning individual hayoti davomida aniq bir antigenga (kasallik qo'zg'atuvchisiga) qarshi shakllanadigan individual himoya reaksiyasidir.

Psixologik kiber-immunitet o'z-o'zidan, to'satdan paydo bo'lmaydi. U ma'lum bir tizimli va ketma-ket keladigan bosqichlarda shakllanadi:

a) Tanishish va ogohlik bosqichi: Bu bosqichda o'quvchi internet olamidagi mavjud imkoniyatlar bilan bir qatorda u yerdagi yashirin xavflarni ham anglay boshlaydi. Unga nima yaxshi va nima yomon ekanligi haqida boshlang'ich tushunchalar beriladi.

b) Tanqidiy tahlil bosqichi: O'quvchida virtual olamda duch keladigan har qanday ma'lumotga ko'r-ko'rona ishonmaslik, uning manbasini va to'g'riligini tekshirish ko'nikmasi shakllanadi. Bola fakt va fikrni ajratishni o'rganadi.

c) Mustaqil qaror qabul qilish (ichki nazorat) bosqichi: Tashqi taqiqlar yoki nazoratsiz ham, o'quvchi zararli saytlarni, shubhali havolalarni yoki yomon guruhlarni o'zi mustaqil ravishda rad eta oladi. Ichki filtr to'liq ishga tushadi.

Psixologik mexanizmlar: Himoya elementlarining tarkib topishi

Kiber-immunitetning barqaror ishlashi uchun bir nechta psixologik mexanizmlar o'zaro muvofiqlikda ishlashi lozim:

• Kognitiv mexanizm: Bu raqamli savodxonlikni o'z ichiga oladi. Bola internet qoidalari, shaxsiy ma'lumotlar xavfsizligi va kiber-gigiyena asoslarini chuqur bilishi va tushunishi kerak.

• Emotsional-irodaviy mexanizm: Virtual olamdagi provokatsiyalarga (masalan, izohlardagi haqoratlarga yoki asabga teguvchi xabarlarga) berilmaslik, emotsional barqarorlikni saqlash va o'z his-tuyg'ularini boshqara olish irodasi.

• Reflektiv mexanizm: O'quvchining o'z xulq-atvorini va internetda o'tkazayotgan vaqtini tahlil qila olishi. "Men hozir nima qilyapman?", "Bu kontent menga foydalimi yoki zararli?" degan savollarni o'ziga bera olishi.

U ma'lum bir bosqichli mexanizm (algoritm) asosida ishga tushadi. Quyidagi jadval modelida ushbu mexanizmning ishlash zanjiri ko'rsatilgan:

Bosqich nomi	**Mexanizmning mazmuni va vazifasi**	**O'quvchining ichki pozitsiyasi (Reaksiya)**
1. Anglash bosqichi	Hujumni identifikatsiya qilish. Bola o'ziga nisbatan kiberbulling ishlatilayotganini va bu normal holat emasligini tushunadi.	"Menga hujum qilishyapti. Lekin bunda mening aybim yo'q. Bu – bulling."
2. Filtrlash (Barqarorlik)	Hissiyotlarni jilovlash. Salbiy axborot oqimini yurakka yaqin olmaslik va	"Ular meni yig'latmoqchi yoki jahlimni chiqarmoqchi. Men ularga

	destruktiv hislarni bloklash.	bu imkoniyatni bermayman.”
3. Himoya xulq-atvori	Amaliy choralar ko‘rish. Agressor bilan muloqotni darhol to‘xtatish, texnik himoya funksiyalaridan foydalanish.	“Men uni bloklayman va yozishmalardan skrinshot olib saqlab qo‘yaman.”
4. Reabilitatsiya (Yordam)	Ruhiy tiklanish. Atrofdagilar bilan dildan suhbatlashish va emotsional yukdan xalos bo‘lish.	“Men bu haqda ota-onamga yoki maktab psixologiga aytib beraman, ular meni tushunishadi.”

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations).

“O‘smirlarda internet tobeligini keltirib chiqaruvchi psixologik omillar va ularni bartaraf etish yo‘llari” mavzusi bo‘yicha tadqiqot ishi yuzasidan quyidagi umumiy xulosalarni berish mumkin.

talabalarda internet tobeligi bilan bog‘liq psixologik xususiyatlarning konstruktivligi, virtual olam ta’siridan saqlanishni ta’minlovchi sifatlar: internetga moyil emas, internetdan deyarli foydalanmaslik, internetni umuman qabul qilish, vaqtni idrok etish, internetning ijobiy xususiyatlarini ko‘ra olish va internetdagi ma’lumotlarni tahlil qilish yuqori darajada ekanligi, aqliy xatti-harakatlarning ustunligi va intellektual sifatlarning faol shakllanishida muhim omil ekanligi, aksincha, bu psixologik faktorlarning pastligi, talabalarda internetga bog‘lanib qolish, internetga tobelik, ortiqcha ishtiyoqlarning vujudga kelishi va internetdagi ma’lumotlardan noto‘g‘ri foydalanishi oqibatida virtual olamga tobelik kabi xususiyatlarga ishora qiladi.

O‘smirlarda internet tobeligini keltirib chiqaruvchi psixologik omillar darajasi psixologik jihatdan barqaror ravishda kechishi, shaxslilik xususiyatlarining o‘sishi, axborot oqimi uchun zarur bo‘lgan sifatlarning o‘sishi va yoshlarni axborot bilan ishlashga tayyorlashda tartibli xulq-atvor imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarishi hamda ijtimoiy tarmoqlardan foydalanishda optimal darajada psixologik jihatdan tayyorlash va axborotlardan foydalanishni muvaffaqiyatli amalga oshirishiga va kibermadaniyatga xos sifatlarning o‘sishiga o‘ziga xos asos sifatida xizmat qiladi.

internet tobeligi va virtual olam ta’sirining turli xil omillari oliy ta’lim muassasalari talabalarida aniqlanib, ularning har xil darajalari aks etib, talabalarning faoliyat turiga moslab berilgan mulohazalarning ko‘pchiligini internetga moyillikning quyi ko‘rsatkichi, internetga bog‘lanib qolishdan saqlanish, axborot oqimiga nisbatan ortiqcha ishtiyoqning pastligi va irodaviy harakatlarning mustahkam darajada rivojlanganligi, ularning kelgusi faoliyatida virtual olamdagi voqeliklarni to‘g‘ri ravishda idrok qilishi, internetdagi ma’lumotlarni mukammal o‘zlashtirish va vaqt bilan bog‘liq jihatlarni baholay olishi bilan alohida xarakterlanadi.

talabalar o‘quv faoliyatida internet tobeligi bo‘yicha shaxsning kasbiy yo‘naltirilgan ko‘nikma va qobiliyatlarning barqaror ravishda shakllanishi, ular internetga bog‘lanib qolishdan saqlanish, addiksiyalarning kuchayib ketishini oldini olish va internetning ijobiy jihatlarini hisobga olgan holda faoliyat olib borishini belgilab beradi.

o‘smirlarning internet tobeligi bilan bog‘liq muammolari internetga bog‘lanib qolishlik, virtual olamga butunlay tobelik, doimiy internet foydalanuvchisiga aylanish, ortiqcha ishtiyoqlarning mavjudligi va destruktiv xulq-atvorni vujudga kelishi kabi omillar asosiy xususiyatlarni tashkil etishi psixologik jihatdan muhofazalanishga va barqaror tarzda kechishiga ta'sir qiladi.

internetga tobelik va virtual olam ta'siriga berilishning psixologik jihatlari internetga moyillikning pastligi, ortiqcha ishtiyoqlarning quyi darajada ekanligi, internetni umuman qabul qilish va internetning ijobiy xususiyatlari shkalalari faktorli tahlil bo‘yicha yuqori vaznga ega bo‘lganligi va talabalar o‘quv faoliyati davomida internet bilan bog‘liq yuzaga keladigan qiyinchiliklarni tez va oson bajarishi, topshiriqlar va vazifalarni optimal darajada amalga oshirish imkoniyati borligi bilan belgilanishi mumkin.

internetga tobelik va uni keltirib chiqaruvchi psixologik xususiyatlarni baholashda so‘rovnomalar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik munosabatlari, shaxslilik xususiyatlari, internetga tobelik ko‘lamini o‘rganish, internetga tobelik darajasi va tugallanmagan jumlalar bilan o‘rta darajada korrelyasion aloqaga kirishganligi aniqlangan.

o‘smirlarda internet tobeligini keltirib chiqaruvchi psixologik xususiyatlar virtual olam ta'siriga berilmaslik, internetning ijobiy va salbiy xususiyatlarini idrok etishi, o‘zini-o‘zi rivojlantirish va talabalarda axborot oqimiga qarshi kiberimmunitetni shakllantirish kabi malaka-ko‘nikmalarni psixologik jihatdan rivojlanishi va o‘sishiga o‘zining samarali ta'sirini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Бурова В. А. Механизмы формирования интернет-аддикции Текст. / В. А. Буров, В. И. Есаулов // Материалы XIII съезда психиатров России.- М., 2000.– С.290-291.

2. Взаимодействие личности и виртуальной реальности: психическое развитие и личностная детерминация: монография / под ред. Барабанщикова В.А., Селиванова В.В. М.: Универсум, 2019.– 430 с.

3. Виртуальная реальность современного образования: сборник научных статей / Сост.: М.Е. Вайдорф-Сысоева, Т.С. Грязнова. М.: ИИУ МГОУ, 2015. – 92 с.

4. Виртуальная реальность: философские и психологические проблемы Текст. / Под. ред. Н. А. Носова. М.: Центр виртуалистики ИЧ РАН, 1997. – 187 с.

5. Войскунский А. Е., Митина, О. В., Аветисова, А. А. Общение и «опыт потока» в групповых Интернет-играх / А. Е. Войкунский, О. В. Митина, А. А. Аветисова // Психол. журн. - 2005. - Т. 17. - № 5. - С. 47 - 63.

.**Internet saytlari**

1.http//www.pedagog.uz.

2. http//www.ziyo.net.uz.

3.O‘zbekiston respublikasi talim sayti.

4.http://www.edustorng.ru/main/book/pedagogtechno.htm

DIGITAL COMMUNICATION AND LANGUAGE CHANGE: HOW ONLINE INTERACTION SHAPES CONTEMPORARY ENGLISH

Ozotov Akbarjon Odiljon o'g'li
Independent Researcher

***Abstract**: Digital communication has become a major environment for linguistic innovation, providing speakers with new contexts in which vocabulary, grammar, discourse practices, and pragmatic conventions develop. This article examines how computer-mediated and mobile communication contribute to contemporary language change, with particular attention to lexical innovation, abbreviation, emoji and multimodal meaning, code-switching, and the relationship between written and spoken language. Drawing on research in sociolinguistics, pragmatics, discourse analysis, and computer-mediated communication, the article argues that online language should not be understood simply as a degraded form of standard written English. Rather, digital discourse represents a set of context-sensitive linguistic practices in which users adapt established resources and create new ones to meet communicative needs. The discussion also considers the role of social identity, audience design, and technological affordances in shaping variation. Understanding these processes is important for linguistic research and for language education because students increasingly move between academic, professional, and digitally mediated registers. The article concludes that digital communication is best viewed as one of the contemporary sites in which language variation and change become especially visible.*

***Keywords**: digital communication, language change, sociolinguistics, pragmatics, computer-mediated communication, linguistic variation*

Introduction. Language change is a continuous feature of human communication. Although particular forms may appear stable within a given period, speakers constantly modify linguistic resources as social practices, technologies, and communicative needs change. The rapid expansion of digital communication has made these processes especially visible. Social networking sites, messaging applications, discussion forums, online games, and other digital environments allow people to communicate frequently across geographical and social boundaries. They also create communicative situations in which users combine linguistic and visual resources in ways that differ from conventional print writing.

Early public discussion of digital language often presented online communication as a threat to linguistic standards. Abbreviations, informal punctuation, unconventional spelling, emojis, and rapid shifts between languages were frequently interpreted as evidence of declining literacy. Linguistic research, however, provides a more nuanced account. Crystal (2006) argued that electronic communication has generated distinctive varieties of language rather than simply destroying established forms. Similarly, Androutsopoulos (2006) demonstrated that computer-mediated discourse needs to be analyzed as socially situated language use, with variation linked to community, genre, identity, and audience.

This article reviews several major ways in which digital communication contributes to linguistic change. It focuses on four related areas: lexical innovation and abbreviation; the development of multimodal meaning through emoji and other visual resources; code-switching and multilingual practices; and the relationship between digital discourse and register. The central argument is that digital communication does not produce one

uniform 'Internet language.' Instead, it expands the range of contexts in which speakers can select, combine, and innovate linguistic forms.

Lexical Innovation and Abbreviation

One of the most visible effects of digital communication is lexical innovation. Online communities regularly create, adapt, and circulate new words and expressions. Some emerge from technological developments, while others describe social practices or attitudes that become salient within particular communities. Once established, digital terms may move beyond the original online environment and enter general vocabulary. This movement illustrates that lexical change is not necessarily restricted to traditional institutions or formal publications.

Abbreviation provides another important example. Forms such as initialisms, shortened expressions, and clipped spellings can reduce typing effort and increase interactional speed. However, their function is not exclusively economic. Abbreviations can also signal membership in a community, familiarity with a platform, or an informal relationship between participants. Tagliamonte and Denis (2008), in their study of instant messaging, found that young users employed a mixture of conventional and innovative linguistic features, challenging the assumption that digital communication consists primarily of extreme abbreviation.

The social meaning of an abbreviation depends on context. A shortened form may be appropriate in a private conversation but inappropriate in an academic paper or formal application. This illustrates an important sociolinguistic principle: linguistic forms do not carry identical meanings across all situations. Their interpretation is influenced by participants, topic, medium, relationship, and genre. Digital communication therefore provides additional opportunities for speakers to practice register differentiation rather than eliminating the distinction between formal and informal language.

Emoji, Punctuation, and Multimodal Meaning

Digital communication has also expanded the resources available for expressing interpersonal and pragmatic meaning. Emoji are a prominent example because they can supplement, modify, or occasionally replace verbal material. Their interpretation is highly context dependent. An emoji can indicate affect, soften a potentially threatening statement, reinforce irony, or clarify the intended tone of a message. Consequently, emoji should not be treated simply as decorative images; in many interactions they function as pragmatic resources.

Research on emoji suggests that users employ them in systematic ways. Dresner and Herring (2010) argue that emoticons can operate as indicators of illocutionary force, helping readers infer how a message should be interpreted. More recent work has similarly emphasized the relationship between visual symbols and emotional or interpersonal meaning. Miller et al. (2016), for example, found that emoji rendering can vary across platforms, creating potential differences in interpretation. These findings demonstrate that digital meaning depends not only on linguistic form but also on technological representation.

Punctuation can serve comparable functions. Repeated exclamation marks, ellipses, capitalization, and deliberate sentence fragments may communicate stance or interpersonal attitude. In some contexts, a full stop can be interpreted as more abrupt than an omitted period, while repeated letters can convey emphasis or emotional intensity. Such practices illustrate the adaptability of written language. Rather than lacking expressive resources, digital writing often develops additional conventions for representing features associated with spoken interaction.

Code-Switching and Multilingual Digital Practices

Digital communication is also an important site for multilingual language use. Speakers who command more than one language may alternate between languages within a message, across messages, or according to topic and participant. Code-switching is not necessarily evidence of linguistic deficiency. Sociolinguistic research has shown that language choice can serve discourse, interpersonal, and identity-related functions. Digital environments can intensify these practices because users frequently participate in multilingual networks and communicate with audiences whose linguistic repertoires overlap only partially.

Androutsopoulos (2015) notes that digital discourse can support new forms of multilingualism because users have considerable control over language choice and audience. A speaker may use one language for technical terminology, another for emotional expression, and a third for a quotation or culturally specific reference. Such choices can index social affiliation and shared knowledge. They may also make a message more efficient when a particular concept has a readily available expression in one language but not another.

Digital multilingualism also challenges the idea that languages exist as completely separate systems in everyday communication. Translanguaging perspectives emphasize speakers' ability to draw on their full linguistic repertoires to construct meaning (García & Li, 2014). Online environments provide especially visible evidence of this flexibility because multilingual users can combine text, images, hashtags, memes, and other semiotic resources within a single communicative event.

Conclusion

Digital communication has become a major domain for observing contemporary linguistic variation. Its influence can be seen in lexical innovation, abbreviation, multimodal meaning, pragmatic conventions, code-switching, and register differentiation. These developments demonstrate that language users adapt their repertoires to new communicative environments rather than abandoning established linguistic systems. Digital discourse is therefore best understood as a dynamic collection of genres and practices shaped by technology, social relationships, community norms, and communicative goals.

For linguistics, this perspective has two important consequences. First, researchers should avoid evaluating digital forms solely against the norms of formal written English. Such comparisons can obscure the social and pragmatic functions of variation. Second, language education should prepare learners to move effectively between registers and modes rather than treating informal digital language as inherently deficient. Developing this flexibility is increasingly important in societies where academic, professional, interpersonal, and multilingual communication frequently overlap.

Future research should combine quantitative corpus methods with ethnographic and interactional approaches. Such work can clarify which digital innovations persist, how they spread between communities, and how users interpret emerging multimodal conventions. More broadly, the study of digital communication reinforces a central principle of sociolinguistics: language changes because speakers continually adapt linguistic resources to the social worlds in which they communicate.

References

Androutsopoulos, J. (2006). Introduction: Sociolinguistics and computer-mediated communication. Journal of Sociolinguistics, 10(4), 419–438. https://doi.org/10.1111/j.1467-9841.2006.00285.x

Androutsopoulos, J. (2015). Networked multilingualism: Some language practices on Facebook and their implications. International Journal of Bilingualism, 19(2), 185–205. https://doi.org/10.1177/1367006914521148

Baron, N. S. (2008). Always on: Language in an online and mobile world. Oxford University Press.

Crystal, D. (2006). Language and the Internet (2nd ed.). Cambridge University Press.

Dresner, E., & Herring, S. C. (2010). Functions of the nonverbal in CMC: Emoticons and illocutionary force. Communication Theory, 20(3), 249–268. https://doi.org/10.1111/j.1468-2885.2010.01362.x

García, O., & Li, W. (2014). Translanguaging: Language, bilingualism and education. Palgrave Macmillan.

Herring, S. C. (2007). A faceted classification scheme for computer-mediated discourse. Language@Internet, 4. https://www.languageatinternet.org/articles/2007/761

Miller, H., Thebault-Spieker, J., Chang, S., Johnson, I., Terveen, L., & Hecht, B. (2016). "Blissfully happy" or "ready to fight": Varying interpretations of emoji. Proceedings of the International AAAI Conference on Web and Social Media, 10(1), 259–268.

Tagliamonte, S. A., & Denis, D. (2008). Instant messaging and teen language. American Speech, 83(1), 3–34. https://doi.org/10.1215/00031283-2008-001

EMPIRICAL IDENTIFICATION AND MODELING OF THE PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS OF EMOTIONAL DISTRESS IN ADOLESCENTS

Ibrayimova Altinay Yesemuratovna,
Dissertation topic for the degree of
Doctor of Philosophy (PhD) in Psychological Sciences
"Psychological Determinants of Assessing the
Level of Emotional Anxiety in Adolescents"
Independent Researcher
Bukhara International University

Аннотация. *В тезисе рассматриваются вопросы эмпирического выявления и моделирования психологических детерминантов эмоциональной тревожности у подростков. Основное внимание уделяется системному изучению индивидуально-психологических факторов, влияющих на формирование и проявление эмоционального беспокойства в подростковом возрасте. Анализируются взаимосвязи самооценки, эмоциональной устойчивости, самоконтроля, импульсивности, социальной адаптации и особенностей межличностного взаимодействия с уровнем эмоциональной тревожности подростков. На основе эмпирического подхода предполагается определить статистические взаимосвязи между изучаемыми показателями и разработать психологическую модель, позволяющую объяснить и прогнозировать выраженность эмоциональной тревожности. Полученные результаты имеют практическое значение для раннего выявления факторов риска эмоционального напряжения, совершенствования психологической профилактики и разработки индивидуализированных развивающих программ для подростков.*

Ключевые слова: *подростковый возраст, эмоциональная тревожность, психологические детерминанты, индивидуально-психологические особенности, самооценка, эмоциональная устойчивость, самоконтроль, импульсивность, социальная адаптация, эмпирическое исследование, психологическое моделирование.*

Abstract. *This thesis examines the empirical identification and modeling of psychological determinants of emotional anxiety in adolescents. Particular attention is given to the systematic investigation of individual psychological factors that influence the development and manifestation of emotional distress during adolescence. The study focuses on the relationships between self-esteem, emotional stability, self-control, impulsivity, social adaptation, interpersonal interaction, and the level of emotional anxiety. An empirical approach is used to identify statistical relationships among the investigated variables and to develop a psychological model that can explain and predict the intensity of emotional anxiety in adolescents. The findings are expected to contribute to the early identification of risk factors associated with emotional distress, the improvement of psychological prevention measures, and the development of individualized psychological and developmental programs for adolescents.*

Key words: *adolescence, emotional anxiety, psychological determinants, individual psychological characteristics, self-esteem, emotional stability, self-control, impulsivity, social adaptation, empirical research, psychological modeling.*

Introduction. Adolescence is a psychologically sensitive developmental period characterized by significant changes in emotional regulation, self-awareness, interpersonal relationships, and social behavior. During this stage, adolescents may experience increased emotional anxiety due to academic demands, peer relationships, family expectations, uncertainty about the future, and changes in their perception of self. However, the intensity of emotional anxiety differs considerably among adolescents, which indicates the importance of individual psychological characteristics in explaining this phenomenon.

Emotional anxiety should therefore be examined not only as a temporary emotional reaction but also as a psychological state influenced by a combination of personal and social factors. Self-esteem, emotional stability, self-control, impulsivity, and social adaptation may determine how adolescents perceive stressful situations and regulate their emotional responses.

The purpose of this study is to empirically identify the psychological determinants of emotional anxiety in adolescents and to develop a conceptual model demonstrating the relationships among the main psychological factors. Identifying these determinants can provide a basis for early psychological prevention and the development of targeted interventions aimed at strengthening adolescents' emotional stability and adaptive potential.

Literature review. Research on adolescent emotional anxiety indicates that this phenomenon develops through the interaction of personal, developmental, and environmental factors. Adolescence is commonly regarded as a period in which self-awareness becomes more complex, social evaluation becomes increasingly important, and emotional regulation is still developing. These changes can increase adolescents' sensitivity to academic pressure, interpersonal difficulties, uncertainty, and perceived failure.

From the perspective of developmental psychology, emotional experiences during adolescence are closely connected with the formation of identity and the restructuring of

the self-concept. Adolescents increasingly compare themselves with peers and become more attentive to how they are perceived by others. When self-perception is unstable or strongly dependent on external evaluation, stressful situations may produce stronger emotional reactions. Thus, self-esteem can be considered one of the important psychological factors associated with emotional anxiety.

Another significant determinant is emotional stability. Adolescents who have greater difficulties regulating negative emotions may respond to stressful situations with prolonged worry, tension, or excessive anticipation of negative outcomes. In contrast, emotional stability can function as an internal psychological resource that helps an adolescent reassess difficult situations and maintain behavioral control.

Self-control is also important in understanding individual differences in emotional anxiety. The ability to regulate impulses, postpone immediate reactions, and select an appropriate behavioral response may reduce the psychological impact of stressful experiences. Conversely, insufficient self-regulation can make adolescents more vulnerable to emotional overreaction and persistent internal tension.

Impulsivity represents another potentially relevant characteristic. Adolescents with higher impulsivity may react rapidly to emotionally significant situations without sufficiently considering their consequences. Such reactions can create interpersonal or academic difficulties, which may subsequently increase emotional tension. Therefore, impulsivity may be viewed as a factor that contributes to the maintenance of emotional anxiety through repeated stressful experiences.

Social adaptation has also received considerable attention in studies of adolescent psychological well-being. Positive relationships with peers, teachers, and family members can provide emotional support and strengthen a sense of belonging. In contrast, social isolation, rejection, or persistent interpersonal conflict may intensify feelings of insecurity and anxiety. This suggests that emotional anxiety cannot be fully understood without considering the adolescent's social environment.

Recent psychological approaches increasingly emphasize the interaction between individual characteristics and environmental conditions rather than attributing adolescent anxiety to a single cause. From this perspective, emotional anxiety emerges when personal vulnerabilities interact with perceived stressors and insufficient psychological resources. Consequently, empirical identification of several interconnected determinants may provide a more comprehensive explanation of individual differences in adolescent emotional anxiety.

Despite the growing body of research, there remains a need for integrated empirical models that simultaneously consider self-esteem, emotional stability, self-control, impulsivity, and social adaptation. Such an approach can help identify which psychological characteristics are most strongly associated with emotional anxiety and how these factors collectively contribute to its manifestation. This provides the theoretical basis for the present study, which focuses on empirical identification and psychological modeling of the determinants of emotional anxiety among adolescents.

Discussion. The findings of this study suggest that emotional anxiety in adolescents should be understood as the result of an interaction between individual psychological characteristics rather than as a response to a single external factor. Adolescence involves substantial changes in self-perception, emotional regulation, interpersonal relationships, and expectations concerning the future. These developmental changes may increase psychological sensitivity and make some adolescents more vulnerable to emotional tension than others.

One of the most important factors identified in the study is self-esteem. Adolescents who have a relatively stable and realistic perception of their abilities are more likely to interpret difficulties as manageable challenges. In contrast, unstable or predominantly negative self-evaluation may increase sensitivity to criticism, failure, and social comparison. This can create a pattern in which ordinary academic or interpersonal difficulties are perceived as evidence of personal inadequacy, consequently increasing emotional anxiety.

Emotional stability also appears to be an important protective characteristic. Adolescents with better emotional regulation may be able to recognize negative feelings without allowing them to determine their subsequent behavior. They may reassess stressful situations, search for alternative solutions, and recover more quickly after emotionally difficult experiences. Therefore, emotional stability can be considered an important psychological resource that reduces vulnerability to persistent emotional tension.

The role of self-control is closely connected with emotional regulation. Adolescents who can delay immediate reactions and consciously regulate their behavior may have greater opportunities to manage stressful situations constructively. This does not mean that emotionally stable adolescents experience fewer negative emotions. Rather, they may possess more effective mechanisms for processing and regulating those emotions. Consequently, interventions aimed at strengthening self-control should focus on emotional awareness and adaptive response selection rather than simply suppressing emotional expression.

The relationship between impulsivity and emotional anxiety deserves particular attention. Impulsive reactions may temporarily reduce emotional tension, but they can also generate additional interpersonal or academic difficulties. For example, a rapid emotional response during a conflict may lead to misunderstanding, criticism, or rejection. The resulting negative experience can subsequently increase anxiety and emotional insecurity. This suggests a possible cyclical relationship between impulsivity and emotional distress.

Social adaptation represents another important dimension of the psychological model. Adolescents who experience supportive relationships with peers, teachers, and family members may have greater access to emotional resources when facing difficulties. A sense of belonging can strengthen psychological security and reduce the perceived threat of stressful situations. Conversely, social rejection or persistent interpersonal conflict may intensify negative self-evaluation and emotional tension.

An important implication of the findings is that the identified factors should not be considered independently. For example, low self-esteem may increase sensitivity to social evaluation, while poor social adaptation may further weaken self-confidence. Similarly, weak self-control may contribute to impulsive reactions, which can produce additional interpersonal problems. Thus, emotional anxiety may emerge through a combination of mutually reinforcing psychological processes.

From a practical perspective, these findings support a multidimensional approach to psychological prevention among adolescents. Psychological assessment should include not only the measurement of anxiety but also an examination of self-esteem, emotional regulation, self-control, impulsivity, and social functioning. This approach makes it possible to identify the specific psychological profile of each adolescent and to select more appropriate forms of intervention.

Conclusion. The study highlights that emotional anxiety in adolescence is a multidimensional psychological phenomenon influenced by the interaction of several individual characteristics. Self-esteem, emotional stability, self-control, impulsivity, and social adaptation represent important factors that may shape how adolescents perceive stressful situations and respond to emotional challenges.

The analysis suggests that adolescents with stronger emotional regulation, more balanced self-evaluation, and better self-control are generally more capable of managing psychological tension. At the same time, increased impulsivity and difficulties in social adaptation may create additional conditions for emotional distress. These relationships indicate that adolescent anxiety should not be approached as an isolated emotional problem but as a phenomenon associated with the broader structure of personality and social functioning.

Therefore, empirical identification of psychological determinants can serve as a foundation for developing a comprehensive model of adolescent emotional anxiety. Such a model may be useful for early psychological assessment, preventive interventions, and individualized developmental programs. In practical terms, psychological support should focus not only on reducing anxiety symptoms but also on strengthening adolescent

References.

1. World Health Organization. **Guidelines on Mental Health Promotive and Preventive Interventions for Adolescents: Helping Adolescents Thrive.** Geneva: World Health Organization, 2020.

2. American Psychological Association. **Publication Manual of the American Psychological Association.** 7th ed. Washington, DC: American Psychological Association, 2020.

3. Compas B.E., Jaser S.S., Bettis A.H., Watson K.H., Gruhn M.A., Dunbar J.P., Williams E., Thigpen J.C. Coping, emotion regulation, and psychopathology in childhood and adolescence: A meta-analysis and narrative review // **Psychological Bulletin.** 2017. Vol. 143, No. 9. P. 939–991.

4. Crone E.A., Dahl R.E. Understanding adolescence as a period of social-affective engagement and goal flexibility // **Nature Reviews Neuroscience.** 2012. Vol. 13, No. 9. P. 636–650.

5. Steinberg L. **Age of Opportunity: Lessons from the New Science of Adolescence.** Boston: Houghton Mifflin Harcourt, 2014.

6. Masten A.S. **Ordinary Magic: Resilience in Development.** New York: Guilford Press, 2014.

7. Gross J.J. Emotion regulation: Current status and future prospects // **Psychological Inquiry.** 2015. Vol. 26, No. 1. P. 1–26.

8. Aldao A., Nolen-Hoeksema S., Schweizer S. Emotion-regulation strategies across psychopathology: A meta-analytic review // **Clinical Psychology Review.** 2010. Vol. 30, No. 2. P. 217–237.

9. Zimmer-Gembeck M.J., Skinner E.A. The development of coping: Implications for psychopathology and resilience // **Developmental Psychology.** 2011. Vol. 47, No. 3. P. 533–549.

BARQAROR JAMIYATNI BARPO ETISHDA INSON KAPITALI VA IJTIMOIY RATSIONALIZATSIYANING O‘ZARO ALOQADORLIGI

Jaxongir Pulatov Nazirovich,
Navoiy viloyati pedagogik mahorat markazi dotsenti,
falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD).

Annotatsiya: *maqolada zamonaviy barqaror jamiyatni shakllantirish sharoitida inson kapitali va ijtimoiy ratsionalizatsiya hodisalarining o‘zaro dialektik va sinergetik aloqadorligi sotsial-falsafiy jihatdan atroflicha tadqiq etilgan. Muallif inson kapitalini shunchaki ishlab chiqarish yoki texnologik omil emas, balki jamiyatning ma’naviy-ma’rifiy, intellektual hamda ratsional yuksalishini harakatlantiruvchi markaziy ontologik subyekt sifatida talqin qiladi.*

Kalit so‘zlar: *barqaror jamiyat, inson kapitali, ijtimoiy ratsionalizatsiya, antropotsentrik paradigma, ijtimoiy-falsafiy tahlil, kognitiv salohiyat, sinergetika.*

Аннотация: *В статье всесторонне исследуется с социально-философской точки зрения диалектическая и синергетическая взаимосвязь явлений человеческого капитала и социальной рационализации в условиях формирования современного устойчивого общества. Автор трактует человеческий капитал не просто как производственный или технологический фактор, а как центральный онтологический субъект, движущий духовно-просветительский, интеллектуальный и рациональный подъём общества.*

Ключевые слова: *устойчивое общество, человеческий капитал, социальная рационализация, антропоцентрическая парадигма, социально-философский анализ, когнитивный потенциал, синергетика.*

Abstract: *The article provides a comprehensive socio-philosophical examination of the dialectical and synergistic interrelationship between human capital and social rationalization in the context of forming a modern sustainable society. The author interprets human capital not merely as a production or technological factor, but as the central ontological subject that drives the spiritual-enlightenment, intellectual, and rational advancement of society.*

Keywords: *sustainable society, human capital, social rationalization, anthropocentric paradigm, socio-philosophical analysis, cognitive potential, synergetics.*

XXI asrda kechayotgan shiddatli global transformatsiyalar hamda murakkab sotsio-iqtisodiy jarayonlar sharoitida barqaror jamiyat modelini barpo etish va uning evolyutsion rivojlanish mexanizmlarini asoslash zamonaviy falsafiy diskursning eng dolzarb muammolaridan biri bo‘lib qolmoqda. Bugungi kunda barqarorlik kategoriyasi faqatgina iqtisodiy o‘sish ko‘rsatkichlari yoki ekologik muvozanat bilan cheklanib qolmasdan, balki jamiyatning ichki sotsial-ma’naviy strukturasi hamda uning asosiy harakatlantiruvchi kuchi bo‘lmish inson resurslarining sifat ko‘rsatkichlari bilan bevosita belgilanadi. Shu nuqtai nazardan, inson kapitali hamda ijtimoiy ratsionalizatsiya jarayonlarining o‘zaro sinergiyasini tadqiq etish alohida gnoseologik va metodologik qimmatga ega.

Inson kapitali an’anaviy ravishda iqtisodiyot fani sohasi sifatida qarab kelingan bo‘lsa-da, ijtimoiy falsafa kontekstida u shaxs kognitiv imkoniyatlari, ma’naviy-axloqiy tamoyillari hamda intellektual salohiyatining o‘zaro ontologik uyg‘unligini ifodalaydi. O‘z navbatida, ijtimoiy ratsionalizatsiya jamiyat institutlari, qadriyatlar tizimi va ijtimoiy munosabatlarning mantiqiy, maqsadvafiq hamda samarali tuzilmaga transformatsiyalashuv bosqichidir. Barqaror jamiyat konseptini ushbu ikki fenomenning

dialektik birligisiz tasavvur etib bo‘lmaydi: bir tomondan, ratsional institutsional muhit inson kapitalining to‘liq namoyon bo‘lishi uchun qulay shart-sharoit yaratsa, ikkinchi tomondan, yuqori intellektual inson kapitali ratsionalizatsiya jarayonlariga gumanistik mazmun bag‘ishlaydi va uni texnokratik cheklanganlikdan saqlaydi.

Ijtimoiy ratsionalizatsiya fenomenining falsafiy-metodologik poydevori M. Veber (Max Weber) tadqiqotlari bilan uzviy bog‘liq. Veber jamiyat modernization jarayonini g‘arbiy ratsionalizm, ya’ni an’anaviy xatti-harakatlardan maqsadli-ratsional amal-harakatlarga o‘tish deb baholaydi. Keyinchalik ushbu konsepsiya Y. Habermas (Jürgen Habermas) tomonidan “kommunikativ ratsionalizatsiya” nazariyasi orqali boyitildi. Habermas jamiyat barqarorligi faqat texnokratik boshqaruv yoki instrumental ratsionallikka emas, balki fuqarolar o‘rtasidagi ochiq muloqot va o‘zaro anglashuvga tayanishini ko‘rsatib berdi. E. Giddens (Anthony Giddens) esa o‘zining strukturallashuv nazariyasida ratsional sotsial institutlar va inson subyektivligining o‘zaro ta’sirini zamonaviylik tendensiyalari nuqtai nazaridan tahlil etgan. Dastlab inson kapitali tushunchasi T. Shults (Theodore Schultz) va G. Bekker (Gary Becker) tomonidan iqtisodiy unumdorlik va resurs omili sifatida ilmiy muomalaga kiritilgan bo‘lsa-da, ijtimoiy falsafada ushbu fenomen chuqur antropologik hamda kognitiv mohiyat kasb etdi.

A. Sen (Amartya Sen) o‘zining “imkoniyatlar yondashuvi” (capability approach) konseptsiyasida inson kapitalini shunchaki ishlab chiqarish omili emas, balki shaxs erkinligi va uning potensial imkoniyatlarini ro‘yobga chiqaruvchi gumanistik kategoriya sifatida asosladi. P. Burdye (Pierre Bourdieu) esa bu tushunchani “madaniy capital” va “ijtimoiy capital” shakllari bilan kengaytirib, uning ijtimoiy strukturani qayta tiklash hamda barqarorlashtirishdagi o‘rnini ochib berdi.

Markaziy Osiyo va O‘zbekiston ijtimoiy falsafasida barqaror rivojlanish va inson salohiyati masalalari Sharq renessansi mutafakkirlari (Farobiy, Ibn Sino, Beruniy)ning ma’rifiy-ratsional merosi bilan uyg‘un holda tadqiq etilmoqda. Mahalliy falsafa fanida inson kapitali va sotsial progress mutanosibligi, milliy g‘oya hamda ma’naviy qadriyatlarning ratsionalizatsiya jarayonlaridagi roli J.Tulenov, M. Qahharova, Q. Nazarov kabi olimlarning ilmiy ishlarida o‘rganilgan. Ushbu tadqiqotlarda inson kapitalining ma’naviy-axloqiy mezonlari barqaror jamiyatning ustuvor sharti sifatida e’tirof etiladi. Mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, aksariyat ishlarda inson kapitali asosan iqtisodiy kategoriya, ijtimoiy ratsionalizatsiya esa institutsional tartib sifatida ayri-ayri tadqiq qilingan. Biroq, raqamli transformatsiya va global inqirozlar davrida barqaror jamiyatni barpo etishda ushbu ikki fenomenning sinergetik hamda gumanistik aloqadorligi ijtimoiy-falsafiy jihatdan yetarlicha yaxlit o‘rganilmagan. Mazkur maqola aynan ushbu ilmiy bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan.

Zamonaviy jamiyatni barqaror rivojlantirish hamda uning evolyutsion taraqqiyot trayektoriyasini ta’minlashda inson kapitali faqat iqtisodiy resurs emas, balki ijtimoiy-madaniy va intellektual jarayonlarning yetakchi subyekti sifatida quyidagi to‘rtta o‘zaro bog‘liq omil orqali namoyon bo‘ladi:

1. *Ta’lim va kognitiv salohiyat*: Zamonaviy bilimlarni o‘zlashtirish, tanqidiy (kritik) hamda mantiqiy fikrlash madaniyatini rivojlantirish va uzluksiz ta’lim tizimini yo‘lga qo‘yish jamiyatda innovatsiyalar va texnologik yuksalishni harakatlantiruvchi asosiy omildir. Bilimli avlod iqtisodiyotning raqobatbardoshligini kafolatlaydi.

2. *Ma’naviy-axloqiy va madaniy qadriyatlar*: Shaxsning yuksak ijtimoiy mas’uliyati, faol fuqarolik pozitsiyasi hamda milliy va umuminsoniy qadriyatlarga sodiqligi jamiyatda sog‘lom va ahillik muhitini shakllantiradi. Bu omil sotsial muvozanat va barqarorlikni ta’minlashda ma’naviy poydevor vazifasini o‘taydi.

3. *Sog‘liqni saqlash va jismoniy kapital*: Aholining salomatlik ko‘rsatkichlari, jismoniy tetikligi va uzoq umr ko‘rish darajasi jamiyat mehnat unumdorligi hamda turmush sifatining to‘g‘ridan-to‘g mezonidir. Sog‘lom inson kapitali har qanday davlat taraqqiyotining jismoniy tayanchidir.

4. *Institutsional va kommunikativ ko‘nikmalar*: Fuqarolarning ijtimoiy ratsionalizatsiya jarayonlariga moslashuvi, qonun ustuvorligini chuqur anglashi hamda ijtimoiy hamkorlikda samarali faoliyat yuritish salohiyatidir. Ushbu ko‘nikmalar fuqarolar va davlat institutlari o‘rtasida o‘zaro ishonchni mustahkamlaydi.

Xulosa sifatida inson kapitalining ushbu to‘rt ustuni bir-birini to‘ldiruvchi yaxlit tizimni tashkil etadi. Ta’lim va sog‘liqni saqlash insonning ichki potensialini shakllantirsa, ma’naviy-axloqiy va institutsional ko‘nikmalar ushbu resurslarni jamiyat farovonligi hamda barqarorligi yo‘lida samarali yo‘naltiruvchi mexanizm vazifasini bajaradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Вебер М. Хозяйство и общество: очерки понимающей социологии. — М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2016.
2. Хабермас Ю. Теория коммуникативного действия // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. — 2008. — № 4.
3. Сен А. Развитие как свобода. — М.: Новое издательство, 2004.
4. Беккер Г. Человеческое поведение: экономический подход. Избранные труды по экономической теории. — М.: ГУ ВШЭ, 2003.
5. Nazarov Q. Falsafa va fan metodologiyasi. — Toshkent: Falsafa va huquq instituti nashriyoti, 2008.
6. Qahhorova M.M. Inson kapitali va jamiyat ma’naviy taraqqiyoti. — Toshkent: Ma’naviyat, 2018.

HAYOTIY MAQSADLAR TARBIYASINING INSON KAPITALINI SHAKLLANTIRISHDAGI AHAMIYATI

Karimov Sanjar Sindorqulovich,
Falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD).
Jizzax viloyati pedagogik mahorat markazi
ijtimoiy-iqtisodiy fanlar kafedrasi mudiri.

Annotatsiya. *Maqolada hayotiy maqsadlar tarbiyasining inson kapitalini shakllantirishdagi o‘rni ijtimoiy-falsafiy nuqtai nazardan tadqiq etilgan. 2020–2025-yillarga oid mahalliy va xorijiy ilmiy manbalar tahlili asosida shaxsning hayotiy mo‘ljallari va inson kapitalining sifat ko‘rsatkichlari o‘rtasidagi qonuniy bog‘liqlik ochib berilgan.*

Kalit so‘zlar. *Hayotiy maqsad, tarbiya, inson kapitali, maqsadli inson kapitali, shaxsni shakllantirish, ta’lim iqtisodiyoti, inson qobiliyati nazariyasi, milliy tarbiya, “O‘zbekiston — 2030”.*

Аннотация. *В статье исследована роль воспитания жизненных целей в формировании человеческого капитала с социально-философской точки зрения. На основе анализа отечественных и зарубежных научных источников 2020–2025 годов раскрыта закономерная связь между жизненными ориентирами личности и качественными показателями человеческого капитала.*

Ключевые слова. *Жизненная цель, воспитание, человеческий капитал, целеориентированный человеческий капитал, формирование личности, экономика образования, теория человеческих способностей, национальное воспитание, «Узбекистан — 2030».*

Abstract. *The article examines the role of life goals education in the formation of human capital from a socio-philosophical perspective. Based on the analysis of domestic and foreign scientific sources of 2020–2025, the regular connection between the life orientations of the individual and the qualitative indicators of human capital is revealed.*

Keywords. *Life goal, upbringing, human capital, goal-oriented human capital, personality formation, economics of education, human capability theory, national upbringing, "Uzbekistan — 2030".*

Kirish

Inson kapitali tushunchasi bugungi kunda iqtisodiyot, pedagogika va ijtimoiy siyosat sohalarining markaziy kategoriyalaridan biriga aylangan. Jahon banki ta'rifiga ko'ra, "inson kapitali — bu odamlar hayoti davomida investitsiya qiladigan va to'playdigan bilim, malaka va sog'lik bo'lib, ular jamiyatning samarali a'zosi sifatida o'z salohiyatini ro'yobga chiqarish imkonini beradi" [1]. Ushbu yondashuvning global e'tirofini 2024-yil oktyabrigacha Inson kapitali loyihasiga 95 mamlakatning qo'shilgani tasdiqlaydi [1].

Klassik nazariyada shaxs asosan mehnat unumdorligini oshiruvchi resurs sifatida qaralgan edi. So'nggi o'n yillikdagi izlanishlar ushbu qarashning yetarli emasligini ko'rsatdi. K. Doss va hamkasblari 2023-yilgi tahliliy izlanishida "inson kapitalidan inson qobiliyatlariga" o'tish tendensiyasini tarixiy asosda ko'rsatib berdilar [2]. Nobel mukofoti sohibi A. Sen ham ta'limning shaxsni erkin va o'z hayotini boshqara oladigan subyektga aylantirish vazifasini mehnat unumdorligini oshirishdan kam ahamiyatli emas deb hisoblagan.

Aynan shu nuqtada hayotiy maqsad tarbiyasining ahamiyati ochiladi. Bilim va malaka ongli hayotiy mo'ljal bilan mustahkamlanmasa, inson kapitalining nominal ko'rsatkichlari yuqori bo'lsa-da, uning haqiqiy samaradorligi past bo'ladi. Diplom bor, biroq kasbga qiziqish yo'q. Malaka bor, biroq uni qayerda qo'llash noma'lum. Aqliy salohiyat bor, ammo uni harakatga aylantiruvchi ichki turtki mavjud emas.

Materiallar va metodlar

Tadqiqot metodologiyasi. Ishda falsafiy-ijtimoiy tahlil, qiyosiy konseptual yondashuv, hujjat tahlili va sistematik adabiyot tahlili usullaridan foydalanildi. Nazariy ramka sifatida G.Bekker va T.Shul'sning inson kapitali nazariyasi hamda A.Senning inson qobiliyati konsepsiyasi tanlandi. Birlamchi manbalar sifatida "O'zbekiston — 2030" taraqqiyot strategiyasi va ta'lim sohasidagi me'yoriy hujjatlar o'rganildi.

Adabiyotlar tahlili. B.Chereyeva va hamkasblari ta'limning inson kapitalini shakllantirishdagi rolini tahlil qilib, oliy ta'lim qamrovi va milliy iqtisodiyot samaradorligi o'rtasidagi bevosita bog'liqlikni empirik isbotlaganlar [3]. A.Boat va hamkasblarining meta-tahlilida "ijtimoiy kapital yoshlarga ta'lim, kasb va hayotiy maqsadlariga erishishlarida foydali bo'la oladigan qo'llab-quvvatlovchi munosabatlar tarmog'ini yaratadi" degan xulosa keltirilgan [4]. A.Omarova va hamkasblari raqamli transformatsiya sharoitida inson kapitali va ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot bog'liqligini ochib berganlar [5]. Mahalliy adabiyotlarda X.Xalimova "Ilm — tarbiya — innovatsiya zanjiri" nazariyasida tarbiyaning inson kapitali shakllanishidagi o'rnini asoslab bergan [6]; G.Rustamova sog'liqni saqlash tizimining inson kapitali sifatiga ta'sirini tadqiq etgan [7]; Sh. Ismoilova tarbiyani ijtimoiy madaniyatga xos inson kapitalini tayyorlash jarayoni

sifatida ta’riflagan [8]; A.Boboqulov raqamli iqtisodiyot sharoitida inson kapitalini rivojlantirish xususiyatlarini o‘rgangan [9].

Muhokama va natijalar

Hayotiy maqsad va inson kapitali o‘rtasidagi falsafiy bog‘liqlik. Inson kapitali — shaxs egallagan bilim, malaka va sog‘likning majmui. Hayotiy maqsad esa mazkur majmuani muayyan yo‘nalishga qaratuvchi ichki mo‘ljaldir. Ushbu bog‘liqlikni Aristotelning “potensial va aktual” dixotomiyasi orqali izohlash o‘rinlidir: inson kapitali — potensial imkoniyat, hayotiy maqsad esa uni aktual holatga aylantiruvchi harakatlantiruvchi kuchdir.

Shu asosda tadqiqotda “maqsadli inson kapitali” (goal-oriented human capital) konseptual atamasi ilgari suriladi. U klassik uch komponentga (bilim, malaka, sog‘lik) to‘rtinchisini — ongli va uzoq muddatli hayotiy mo‘ljalni — qo‘shadi. Amaliy tekshiruv talab qiluvchi tezisimiz shundan iboratki, bir xil malakadagi ikki mutaxassisning mehnat samaradorligi ularning hayotiy mo‘ljal aniqligiga qarab sezilarli farqlanadi. Maqsadi aniq bo‘lgan mutaxassisning ish sifati, mahsuldorligi va o‘z-o‘zini rivojlantirishga intilishi yuqoriroq bo‘ladi. Bu ko‘rsatkich mikro darajada shaxsning kasbiy muvaffaqiyatiga, makro darajada esa milliy iqtisodiyot samaradorligiga ta’sir qiladi. A. Boat va hamkasblarining meta-tahlili ham yoshlarning maqsadga erishishi ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash tarmog‘i bilan bevosita bog‘liqligini tasdiqlaydi [4].

Tarbiya tushunchasining zamonaviy talqini. An’anaviy pedagogikada tarbiya ko‘pincha axloqiy sifatlarni singdirish deb tor ma’noda talqin qilingan. Zamonaviy iqtisodiy nuqtai nazardan esa tarbiya — inson kapitalining eng nozik va uzoq muddatli samara beruvchi bosqichidir. Sh. Ismoilova ta’kidlaganidek, “tarbiyasiz alohida odam ham, alohida kishilik jamiyati ham paydo bo‘la olmaydi” [8]. Tarbiyaning inson kapitalini shakllantirishdagi vazifasini uch bosqichda ko‘rsatish mumkin: maktabgacha yoshda ma’naviy-axloqiy asoslarni singdirish; o‘rta maktab yoshida qiziqish va salohiyatni aniqlash; yuqori sinflarda konkret hayotiy strategiyani shakllantirish. Har bir bosqich o‘z vaqtida amalga oshirilmasa, keyingisini bajarish qiyinlashadi.

O‘zbekiston sharoitidagi ko‘rsatkichlar va vazifalar. “O‘zbekiston — 2030” taraqqiyot strategiyasi doirasida ta’lim, sog‘liqni saqlash va bandlik sohalarida keng qamrovli chora-tadbirlar belgilangan [10]. Xalqaro hamkorlikdagi islohotlar 2026-yilgacha xalq ta’limi tizimida 1,2 milliondan ortiq maktab o‘rnini yaratish va 620 ming maktabgacha yoshdagi bolani ta’limga jalb qilishni nazarda tutadi [11]. Biroq miqdoriy ko‘rsatkichlar sifat masalasi bilan uyg‘unlashtirilishi shart: yangi maktab o‘rni yaratilgani muhim, ammo unda tahsil olayotgan o‘quvchiga hayotiy maqsad tarbiyasi berilayotganligi undan kam ahamiyatli emas. G.Rustamova qayd etganidek, mamlakatning ta’lim va sog‘liqni saqlash ko‘rsatkichlari mintaqada hali nisbatan past darajada [7], bu esa ta’lim mazmunining hayotiy maqsad tarbiyasi bilan yetarli uyg‘unlashtirilmaganidan darak beradi.

Amaliy pedagogik tavsiyalar. Tahlil asosida quyidagi tavsiyalar ilgari suriladi: umumiy o‘rta ta’lim muassasalaridagi “Tarbiya” fanini inson kapitali nazariyasi bilan uyg‘unlashtirish; kasbiy-orientatsion ishlarni mahalliy mehnat bozori talablari asosida tizimlashtirish; ota-onalar bilan izchil hamkorlikni yo‘lga qo‘yish; hududiy pedagogik mahorat markazlarida “Hayotiy maqsad tarbiyasi metodikasi” bo‘yicha malaka oshirish kurslarini tashkil etish; kollej va litseylarda “Shaxsiy taraqqiyot rejasi” modulini joriy etish; hayotiy maqsad tarbiyasi natijalarini baholovchi diagnostika vositalarini ishlab chiqish.

Xulosa

O‘tkazilgan tahlil quyidagi xulosalarga imkon beradi. Birinchidan, hayotiy maqsad tarbiyasi va inson kapitali shakllanishi o‘rtasida uzviy bog‘liqlik mavjud: bilim va malaka — potensial imkoniyat, hayotiy maqsad esa uni aktual holatga aylantiruvchi kuchdir. Ikkinchidan, klassik nazariyani “maqsadli inson kapitali” atamasi bilan boyitish uning tushuntirish kuchini oshiradi va pedagogik amaliyotga yangi tahliliy vosita beradi. Uchinchidan, tarbiya — inson kapitalining eng uzoq muddatli samara beruvchi bosqichi sifatida qaralishi lozim. To‘rtinchidan, hayotiy maqsad tarbiyasi uzluksiz jarayon bo‘lib, uning har bir yosh bosqichida o‘ziga xos pedagogik vositalari va baholash mezonlari qo‘llanilishi maqsadga muvofiqdir.

O‘zbekiston sharoitida miqdoriy ko‘rsatkichlarni oshirish bilan bir qatorda ta’lim va tarbiya mazmunini sifat jihatidan mustahkamlash — hayotiy maqsad tarbiyasini pedagogik amaliyotning markaziy elementiga aylantirish — vazifasi turibdi. Kelgusi izlanishlar yo‘nalishlari sifatida “maqsadli inson kapitali” atamasini empirik tekshirish va uni o‘lchash metodologiyasini ishlab chiqish, har uch tarbiya bosqichi uchun samarali pedagogik texnologiyalarni tadqiq qilish hamda milliy ma’naviy meros bilan zamonaviy inson kapitali nazariyasi o‘rtasidagi konseptual ko‘prikni qurishni ajratib ko‘rsatish o‘rinlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. World Bank. The Human Capital Project: Frequently Asked Questions. – Washington, DC: World Bank Group, 2024. URL: https://www.worldbank.org/en/publication/human-capital/brief/the-human-capital-project-frequently-asked-questions

2. Doss K., Sarkar S., Hussain M. A Historical Review of the Role of Education: From Human Capital to Human Capabilities // Review of Political Economy. – 2023. DOI: 10.1080/09538259.2023.2245233.

3. Chereyeva B., Nukessheva A., Ainakanova B., Kazkenova A. The role of education in the formation of human capital // SHS Web of Conferences. – 2025. – Vol. 213, 04051.

4. Boat A.A., Poparad H., Seward M.D., Scales P.C., Syvertsen A.K. The Role of Organized Activities in Supporting Youth Social Capital Development: A Qualitative Meta-Synthesis // Adolescent Research Review. – 2024. DOI: 10.1007/s40894-024-00235-1.

5. Omarova A., Niyazov M., Turekulova A., Turekulova D., Mukhambetova L., Mukhambetov Y. Socio-economic Development of Youth Policy in the Context of Digital Transformation // Montenegrin Journal of Economics. – 2024. – Vol. 20, No. 1. – P. 197–208.

6. Xalimova X. “Ilm — tarbiya — innovatsiya zanjiri” va uning yangi O‘zbekiston taraqqiyotidagi o‘rni // Pedagogik mahorat. – 2025. – № 7. – Buxoro davlat universiteti.

7. Rustamova G. O‘zbekistonda inson kapitalini rivojlantirish sohasidagi islohotlar // Talqin va tadqiqotlar ilmiy-uslubiy jurnali. – 2023. – № 22.

8. Ismoilova Sh. Xalq og‘zaki ijodidan foydalanishning tarbiya darslari uchun afzalliklari // Universal xalqaro ilmiy jurnal. – inLibrary. – 2024.

9. Boboqulov A. Raqamli iqtisodiyot sharoitida inson kapitalini rivojlantirishning o‘ziga xos xususiyatlari // Zenodo. – 2026. DOI: 10.5281/zenodo.18780734.

10. “O‘zbekiston — 2030” taraqqiyot strategiyasi. Inson kapitalini rivojlantirish yo‘nalishidagi vazifalar. – Toshkent, 2023. URL: https://new.uzbekistan2030.uz/

11. UNICEF. Ta’lim sektorida islohotlarni amalga oshirishda sheriklik to‘g‘risidagi bitim. – Toshkent, 2023. URL: https://www.unicef.org/uzbekistan/uz/

INTELLEKTUAL SALOHIYATNI RIVOJLANTIRISH VA INSON KAPITALINI SHAKLLANTIRISHNING DOLZARB MASALALARI

Abdullayeva Zahira Bahodirovna,
"Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar " unversiteti
"Ijtimoiy - gumanitar fanlar va jismoniy tarbiya"
kafedrasi f.f.d.,(PhD) v.b. dotsent

Annotatsiya. *Mazkur maqolada zamonaviy globallashuv va raqamli iqtisodiyot sharoitida jamiyatda intellektual salohiyatni rivojlantirish hamda inson kapitalini shakllantirishning ustuvor yo'nalishlari tahlil qilingan. Shuningdek, ta'lim tizimini takomillashtirish, ilm-fan va ishlab chiqarish integratsiyasini kuchaytirish, yoshlarning innovatsion faolligini oshirish hamda raqamli ko'nikmalarni egallash mexanizmlari ilmiy jihatdan asoslab berilgan.*

Kalit so'zlar: *inson kapitali, intellektual salohiyat, innovatsion iqtisodiyot, ta'lim tizimi, raqamli ko'nikmalar, kadrlar tayyorlash, ilm-fan va ishlab chiqarish.*

Аннотация. *В данной статье проанализированы приоритетные направления развития интеллектуального потенциала и формирования человеческого капитала в условиях современной глобализации и цифровой экономики. Также научно обоснованы механизмы совершенствования системы образования, усиления интеграции науки и производства, повышения инновационной активности молодежи и освоения цифровых навыков.*

Ключевые слова: *человеческий капитал, интеллектуальный потенциал, инновационная экономика, система образования, цифровые навыки, подготовка кадров, наука и производство.*

Abstract. *This article analyzes the priority directions for developing intellectual potential and forming human capital in the context of modern globalization and the digital economy. It also scientifically substantiates the mechanisms for improving the education system, strengthening the integration of science and production, enhancing the innovative activity of youth, and mastering digital skills.*

Keywords: *human capital, intellectual potential, innovation economy, education system, digital skills, personnel training, science and production.*

Kirish Hozirgi globallashuv va raqamli iqtisodiyot sharoitida har qanday mamlakatning barqaror taraqqiyoti hamda xalqaro raqobatbardoshligi uning xomashyo resurslari yoki moddiy boyliklari bilan emas, balki yuqori darajada shakllangan inson kapitali va intellektual salohiyati bilan belgilanadi. Jamiyat hayotining barcha sohalari raqamli transformatsiyaga yuz tutayotgan bugungi kunda jamiyatda intellektual salohiyatni rivojlantirish hamda inson kapitalini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish eng ustuvor vazifalardan biriga aylandi.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng ko'lamli iqtisodiy va ijtimoiy islohotlar jarayonida iqtisodiyot tarmoqlarini innovatsion rivojlantirish, zamonaviy bilim va ko'nikmalarga ega bo'lgan raqobatbardosh kadrlar tayyorlash davlat siyosatining markazida turibdi. Shu bois, ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish, ilm-fan va ishlab chiqarish integratsiyasini kuchaytirish hamda yoshlarning innovatsion faolligini rag'batlantirish bugungi kundagi dolzarb ilmiy-amaliy masalalardan hisoblanadi.

Mazkur tushunchani keng ma'noda iqtisodiy rivojlanishning hal qiluvchi intensiv omili, jamiyat va oila farovonligini yuksaltirish mexanizmi, shuningdek, mehnat resurslarining eng faol, intellektual va boshqaruv qismi sifatida e'tirof etish mubolag'a

emas. Chunki inson kapitali shaxsga xos bo‘lgan bilim, ko‘nikma va malakalarning shunchaki mexanik yig‘indisi emas, balki chuqur iqtisodiy mazmunga ega fundamental tushunchadir.

Aniqroq aytganda, u muayyan sharoitda jamg‘arilib, zarur muhitda amaliy faoliyatga yo‘naltiriladigan bilim, malaka va qobiliyatlar zaxirasidir. Mazkur intellektual zaxira ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarda faol qo‘llanilishi natijasida mehnat unumdorligining keskin oshishiga, milliy iqtisodiyotning barqaror o‘sishiga va innovatsion rivojlanishiga zamin yaratadi.

O‘z navbatida, to‘plangan bilim va ko‘nikmalar zaxirasining maqsadga muvofiq hamda ratsional ishlatilishi xodimning professional darajasi va daromadlarining (ish haqining) oshishini ta’minlaydi. Bu o‘z navbatida yangi bilim va kompetensiyalarni uzluksiz ravishda to‘plab borish hamda ularni kelgusida yanada unumli qo‘llash uchun kuchli rag‘bat vazifasini bajaradi.

Asosiy qism va tahlillar: O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta’kidlaganlaridek: *“Maqsad - ilm-fanni tubdan rivojlantirish, yuksak natijadorlikka yo‘naltirilgan ixtisosliklar bo‘yicha milliy laboratoriyalar tizimini yaratish, ilmiy ishlanmalarni tijoratlashtirish, xalqaro reytinglarda mamlakatimiz fani nufuzini ko‘tarish, asosiy maqsadimiz - mamlakatimizda inson kapitalini rivojlantirishdir”*. Ushbu strategik yondashuv mamlakatda inson resurslarini yuksaltirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishiga aylanganidan dalolat beradi.

Xususan, ta’lim va sog‘liqni saqlash tizimlariga yo‘naltirilayotgan moliyaviy resurslar inson kapitalini shakllantirishga kiritiladigan eng samarali va uzoq muddatli investitsiya hisoblanadi.

Birinchidan, ta’lim tizimining sifati va taraqqiyot darajasi milliy iqtisodiyotning yuqori malakali, zamonaviy ko‘nikmalarga ega kadrlar bilan ta’minlanishini belgilab beradi. Aynan har tomonlama yetuk kadrlar faoliyati iqtisodiy o‘sishning harakatlantiruvchi kuchiga aylanib, ta‘lim sohasini barqaror iqtisodiy yuksalishning poydevori va bosh kafolatiga aylantiradi.

Jahonning yetakchi olimlari tomonidan o‘tkazilgan tadqiqot natijalariga ko‘ra, ta’lim olish davomiyligining har bir qo‘shimcha yili shaxsning umumiy daromadini o‘rtacha 10 foizga oshirishi aniqlangan. Albatta, mazkur jarayonda ta’lim olish muddati bilan bir qatorda ta’lim sifatini ta’minlash ham hal qiluvchi omil hisoblanadi.

Ikkinchidan, inson kapitalini shakllantirishda ta’lim bilan bir qatorda sog‘liqni saqlash tizimini moliyalashtirish ham ustuvor ahamiyat kasb etadi. Bu o‘z navbatida kasallanish va erta o‘lim ko‘rsatkichlarining qisqarishiga, inson hayotining faol mehnatga layoqatli davrining uzayishiga hamda inson kapitalining samarali faoliyat ko‘rsatish muddatining kengayishiga olib keladi.

Mamlakatda aholining intellektual salohiyati yuksak darajaga ko‘tarilishi iqtisodiyotning real sektorida innovatsion faoliyatni jadallashtirishga mustahkam zamin yaratadi. Natijada jamiyat a’zolarining doimiy ravishda o‘sib boruvchi ehtiyojlarini sifatli qondirish ta’minlanadi.

Umuman olganda, inson kapitalini rivojlantirish jarayoni dunyoning yetakchi oliy ta’lim muassasalarining tajribasiga tayanuvchi, raqobatbardosh va moslashuvchan ta’lim tizimiga asoslanadi. Bugungi kunda jahon miqyosidagi barcha oliy ta’lim muassasalarining jamoalari o‘z nufuzini oshirish hamda global reytinglarda yuqori o‘rinlarni egohallash yo‘lida faol raqobat olib bormoqdalar.

Shu nuqtai nazardan, O‘zbekiston Respublikasining innovatsion rivojlantirish strategiyasining bosh maqsadi - mamlakatning xalqaro maydondagi raqobatbardoshligini

va innovatsion taraqqiyot darajasini belgilovchi asosiy omil sifatida inson kapitalini izchil rivojlantirishdan iboratdir.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 21-sentyabrdagi PF-5544-son Farmoni bilan tasdiqlangan Innovatsion rivojlantirish strategiyasida mamlakatimizning 2030-yilga borib Global innovatsion indeks reytingi bo‘yicha jahonning 50 ilg‘or davlati qatoriga kirishi asosiy vazifa etib belgilangan.

Xususan, Navoiy viloyati misolida oladigan bo‘lsak, hududdagi oliy ta’lim muassasalari yoshlarning 12,5 foizini qamrab olgan. Viloyat yuqori darajada sanoatlashgan va “Navoiy” erkin iqtisodiy zonasiga xorijiy investitsiyalar faol jalb etilayotgan bo‘lsa-da, axborot texnologiyalari va boshqa qator tor sohalar bo‘yicha malakali kadrlar taqchilligi (“skills gap”) saqlanib qolmoqda.

Viloyatdagi davlat organlari va tashkilotlarida o‘tkazilgan tahlillar natijasiga ko‘ra, jami 3152 nafar xodimning atigi 799 nafari (25,3 foizi) malaka oshirgani aniqlandi. Mazkur muammoni bartaraf etish maqsadida malaka oshirmagan xodimlar uchun “buyurtma portfellari” shakllantirilib, ularni O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasining Samarqand filiali hamda boshqa tarmoq markazlarida o‘qitish yo‘lga qo‘yildi.

Bugungi kunda mamlakatimiz aholisining qariyb 100 foizi savodxonlik darajasiga ega ekanligi kuchli poydevor hisoblanadi. Endigi asosiy vazifa - mavjud salohiyatni safarbar etgan holda, innovatsion iqtisodiyot talablariga javob beradigan raqobatbardosh kadrlar tayyorlash va sifatli ta’lim tizimini ta’minlashdir. Ayniqsa, ilm-fan, ma’rifat va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishga qaratilgan keng ko‘lamli islohotlar Yangi O‘zbekiston taraqqiyotining mustahkam tamal toshiga aylanishi shubhasizdir.

Xulosa va takliflar: Mazkur tadqiqot natijalariga ko‘ra, zamonaviy raqamli iqtisodiyot va globallashuv sharoitida mamlakat taraqqiyotini ta‘minlashda intellektual salohiyatni yuksaltirish hamda inson kapitalini sifat jihatidan rivojlantirish hal qiluvchi ahamiyat kasb etishi aniqlandi. Olib borilgan tahlillar asosida quyidagi xulosalarga kelindi va amaliy takliflar ishlab chiqildi:

Birinchidan, inson kapitaliga kiritiladigan investitsiyalar, xususan, ta’lim va sog‘liqni saqlash sohalarini moliyalashtirish iqtisodiy o‘sishning asosiy kafolati bo‘lib, xodimning mehnat unumdorligi va daromadlarini oshirishga xizmat qiladi.

Ikkinchidan, hududlarda (jumladan, Navoiy viloyati misolida) sanoat va innovatsion iqtisodiyot jadal rivojlanayotgan bir paytda, raqamli texnologiyalar va tor sohalar bo‘yicha “skills gap” (kadrlar bo‘shlig‘i) muammosi saqlanib qolmoqda. Xususan, davlat organlari va tashkilotlari xodimlarining yetarli darajada malaka oshirmagani (25,3 foiz) kadrlar tayyorlash tizimini zamon talablariga moslashtirishni taqozo etadi.

Ta’lim va ishlab chiqarish integratsiyasini kuchaytirish; Oliy ta’lim muassasalari o‘quv dasturlarini hududlardagi real sektor korxonalari va erkin iqtisodiy zonalar ehtiyojidan kelib chiqib transformatsiya qilish; Kadrlar malakasini uzluksiz oshirish mexanizmlarini takomillashtirish; Davlat va xo‘jalik boshqaruvi organlarida “buyurtma portfellari” asosida xodimlarning raqamli va kasbiy ko‘nikmalarini muntazam oshirib borishning manzilli tizimini yanada kengaytirish; Innovatsion infratuzilmani rivojlantirish: O‘zbekistonning Global innovatsion indeks reytingidagi o‘rnini yaxshilash maqsadida ilmiy ishlanmalarni tijoratlashtirish, yoshlarning innovatsion tashabbuslarini qo‘llab-quvvatlash va ilmiy laboratoriyalar faoliyatini kuchaytirish.

Ushbu chora-tadbirlarning izchil amalga oshirilishi mamlakatimizda raqobatbardosh inson kapitalini shakllantirish hamda Yangi O‘zbekiston taraqqiyotini ta‘minlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – T.: “O‘zbekiston”, 2023.
2. O‘zbekiston Respublikasining Qonuni. “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun. (2020-yil 23-sentyabr, O‘RQ-637-son) // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 24.09.2020-y.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. “2019-2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini innovatsion rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmoni. 2018-yil 21-sentyabrdagi PF-5544-son.
4. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: “O‘zbekiston” nashriyoti, 2021. – 464 b.
5. Bekmurodov M.B. Inson kapitali va uning iqtisodiy o‘sishdagi roli. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2022. – 214 b.
6. G‘ofurov A.X. Intellektual salohiyat va raqamli iqtisodiyot: muammo va yechimlar. // Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar ilmiy elektron jurnali. – Toshkent, 2023. – № 4. – B. 45-52.
7. Gary S. Becker. Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education. – New York: Columbia University Press, 1964.
8. Schultz T.W. Investment in Human Capital: The Role of Education and of Research. – New York: Free Press, 1971.
9. Raqamli O‘zbekiston – 2030 strategiyasi va uning hududlardagi ijrosi bo‘yicha tahliliy materiallar. – T.: 2024.

THE EFFECTIVENESS OF INTERACTIVE TECHNOLOGIES IN TEACHING PHYSICS TO GRADE 7 STUDENTS

Satimova Mukambarxon Davlatovna,
Independent Researcher of Avloniy
National Institute of Pedagogical Skills

Abstract*: The integration of interactive technologies into science education is an important factor in improving teaching quality and student engagement. This study investigates the effectiveness of PhET Interactive Simulations in teaching physics to Grade 7 students, examining their impact on conceptual understanding, academic achievement, and motivation. Using an experimental design with experimental and control groups, data were collected through diagnostic and final tests, classroom observations, and questionnaires. Students taught with PhET simulations showed significantly greater improvement (average +30%) than those taught traditionally (+11%), along with higher motivation and analytical thinking. The findings confirm that interactive simulations effectively support the visualization of complex physics concepts and the development of a more engaging, student-centered learning environment.*

Keywords: interactive technologies, PhET simulations, physics education, digital learning, virtual laboratory, Grade 7 students.

1. Introduction

Ongoing educational reforms in Uzbekistan prioritize integrating modern pedagogical technologies to improve educational quality and student interest in academic subjects (Republic of Uzbekistan Presidential Decree, 2021). In science, and physics in particular, interactive approaches develop practical skills, scientific literacy, and critical thinking, while helping students apply theoretical knowledge to real-life situations (Koehler & Mishra, 2009; Mayer, 2009). Recent advances in educational technology —

digital simulations, educational games, problem-based and collaborative learning — have shown considerable potential for improving academic achievement and classroom participation (Smetana & Bell, 2012; Freeman et al., 2014).

Despite these developments, effective integration of interactive technologies into Grade 7 physics instruction remains a challenge in many schools due to limited access to digital resources, uneven teacher competence, and reliance on conventional methods. This study therefore evaluates the effectiveness of interactive technologies — specifically PhET simulations — in teaching physics to Grade 7 students, focusing on academic achievement, classroom engagement, and motivation, with the aim of providing practical recommendations for physics education.

2. Theoretical Background

Interactive technologies ensure students' active involvement in knowledge acquisition, transforming teacher-centered lessons into engaging environments built on problem-based tasks, collaboration, and concept mapping. In physics, topics such as mechanical motion, force equilibrium, and energy conservation can be explained through visual animations, virtual laboratories, and simulations that connect theory with everyday experience.

Effective methodology requires: (1) purposeful, systematic selection of interactive methods matched to lesson content and students' level; (2) student-centered activities such as problem-solving and research tasks; (3) use of modern tools — multimedia, e-textbooks, virtual laboratories; and (4) development of communication and teamwork skills through group activities. Such an approach improves knowledge acquisition while developing critical thinking and systematic reasoning.

3. Use of PhET Interactive Simulations

PhET Interactive Simulations, developed by the University of Colorado Boulder, is a free platform offering simulations in physics, chemistry, and mathematics (PhET Interactive Simulations, 2024). For Grade 7 physics, simulations such as "Forces and Motion" and "Circuit Construction Kit" help explain motion, forces, and electric circuits in an accessible, engaging way.

Integration follows four stages: selecting topic-related simulations; introducing them at the appropriate lesson stage with guided questioning; organizing independent or small-group work with tasks; and closing with reflection and discussion of findings. Key advantages include a user-friendly interface, clear visualization of complex concepts, a safe virtual laboratory environment, and flexibility for individual learning needs and pace.

4. Materials and Methods

An experimental study was conducted in three stages. In the preparatory stage, classes were divided into an experimental group (taught with PhET simulations) and a control group (traditional methods); diagnostic tests confirmed comparable initial knowledge levels, and PhET-based lesson plans were developed. In the experimental stage, the experimental group studied the same topics as the control group but through PhET simulations, with observation of understanding, independent work, inquiry skills, communication, and collaboration, alongside formative assessments. In the final stage, both groups completed final assessments, questionnaires, and interviews to compare knowledge, skills, and motivation.

Stage	**Activities Conducted**	**Purpose**
Preparatory	Group selection, diagnostic testing, PhET lesson planning	Determine initial knowledge level

Experimental	Physics lessons using PhET simulations	Evaluate effectiveness of interactive teaching
Final	Final tests, questionnaires, data analysis	Assess knowledge and skill development

5. Results and Analysis

Before the experiment, diagnostic testing showed comparable initial knowledge levels between groups (Table 1), providing a reliable basis for comparison.

Group	**Average score (/100)**	**Evaluation**
Experimental	48	Average
Control	50	Average

During the experiment, the experimental group showed increased classroom engagement (+30–35%), improved independent thinking and inquiry skills (+25%), and stronger communication and teamwork. Final assessment results (Table 2) showed the experimental group's average score rose to 78 (+30%), compared with 61 (+11%) for the control group — an improvement about 2.7 times greater.

Group	**Final score (/100)**	**Improvement (%)**
Experimental	78	+30
Control	61	+11

Student questionnaires showed 85% found PhET simulations useful for understanding physics, 76% found lessons more interesting and practical, and 70% wished to continue with interactive approaches. Teachers reported that complex concepts became easier to explain, students gained confidence discussing scientific ideas, and lesson time was used more effectively for practical, student-centered activities.

6. Discussion

These findings show that PhET simulations positively influence academic achievement, conceptual understanding, and motivation by letting students visualize abstract concepts and actively participate in learning — consistent with prior research on active, technology-supported learning (Freeman et al., 2014; Prince, 2004; Wieman et al., 2008). By manipulating variables and observing outcomes, students engage in constructivist, evidence-based reasoning (Bodner, 1986).

Successful implementation depends heavily on teachers' technological and methodological competence, appropriate lesson planning, and resource selection (Koehler & Mishra, 2009). Limitations of this study include a modest, Grade 7–specific sample; larger and longer-term studies across educational levels would strengthen the evidence base.

7. Conclusion

Interactive technologies represent an effective modern pedagogical approach for natural science education. Implementing PhET-based lessons in Grade 7 physics improved students' conceptual understanding and supported independent thinking, experimental skills, data analysis, and scientific reasoning, yielding an average learning-outcome improvement of about 30%. Interactive approaches make lessons more engaging and practice-oriented, turning students into active participants. Teachers' technological and methodological competence remains a key factor for successful implementation, underscoring the need for adequate training and support.

8. Recommendations

- Organize professional development seminars for physics teachers on using PhET and other digital platforms.

- Integrate interactive technology-based methodologies into physics curricula.
- Develop digital learning resources — e-textbooks, guides, simulation-based worksheets.
- Ensure schools have adequate technological infrastructure (computers, tablets, stable internet).
- Introduce interdisciplinary STEAM-based approaches to strengthen digital literacy and scientific competencies.

References

1. Anderson, L. W., & Krathwohl, D. R. (Eds.). (2001). A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing. New York: Longman.
2. Banda, H. J., & Nzabahimana, J. (2021). Effect of integrating PhET simulations on students' conceptual understanding in physics. Education and Information Technologies, 26, 6081–6099.
3. Bodner, G. M. (1986). Constructivism: A theory of knowledge. Journal of Chemical Education, 63(10), 873–878.
4. Freeman, S., et al. (2014). Active learning increases student performance in science, engineering, and mathematics. PNAS, 111(23), 8410–8415.
5. Koehler, M. J., & Mishra, P. (2009). What is technological pedagogical content knowledge? Contemporary Issues in Technology and Teacher Education, 9(1), 60–70.
6. Mayer, R. E. (2009). Multimedia Learning (2nd ed.). Cambridge University Press.
7. PhET Interactive Simulations. (2024). University of Colorado Boulder. https://phet.colorado.edu/
8. Prince, M. (2004). Does active learning work? A review of the research. Journal of Engineering Education, 93(3), 223–231.
9. Republic of Uzbekistan Presidential Decree. (2021). Strategy for Digitalization of the Education System. Tashkent.
10. Smetana, L. K., & Bell, R. L. (2012). Computer simulations to support science instruction and learning. International Journal of Science Education, 34(9), 1337–1370.
11. Wieman, C. E., Adams, W. K., & Perkins, K. K. (2008). PhET: Simulations that enhance learning. Science, 322(5902), 682–683.

NAVOIY VILOYATI ETNOGRAFIZMLARINING LEKSIK-SEMANTIK VA IDEOGRAFIK TASNIFI

Mavjuda Xamrakulovna Suvanova,
Navoiy viloyati pedagogik mahorat markazi
Tillarni o'qitish metodikasi kafedrasi dotsenti, f.f.f.d.(PhD)

Annotatsiya: *Mazkur maqolada Navoiy viloyati hududida qo'llaniladigan dialektal etnografizmlarning leksik-semantik xususiyatlari hamda ularning ideografik tasnifi tadqiq etiladi. Tadqiqotda turkiy leksikografiyaning ilk namunasi bo'lmish M.Qoshg'ariyning "Devonu lug'atit turk" asaridan tortib, zamonaviy o'zbek tilshunosligigacha bo'lgan etnolingvistik va leksikografik tajribalar umumlashtirilgan. Navoiy viloyatining turli tumanlari (Karmana, Navbahor, Xatirchi, Qiziltepa, Nurota va b.) leksikasi asosida etnografik birliklar moddiy, ma'naviy va ijtimoiy madaniyat mega-*

maydonlariga ajratilib, ularning ideografik modellashtirish tamoyillari asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari o'zbek tili etnolingvistika va ideografik lug'atchiligi rivojiga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: *Navoiy viloyati, etnografizm, etnoleksema, leksik-semantik tasnif, ideografik tasnif, semantik maydon, etnolingvistika, dialektologiya, moddiy va ma'naviy madaniyat.*

Аннотация: *В данной статье исследуются лексико-семантические особенности и идеографическая классификация диалектных этнографизмов, используемых на территории Навоийской области. В работе обобщен этнолингвистический и лексикографический опыт начиная с памятника тюркской лексикографии «Дивану лугат ат-турк» М. Кашгари и заканчивая современным узбекским языкознанием. На основе лексики различных районов Навоийской области (Кармана, Навбахор, Хатырчи, Кызылтепа, Нурата и др.) этнографические единицы разделены на мегаполя материальной, духовной и социальной культуры, а также обоснованы принципы их идеографического моделирования. Результаты исследования способствуют развитию этнолингвистики и идеографической лексикографии узбекского языка.*

Ключевые слова: *Навоийская область, этнографизм, этнолексема, лексико-семантическая классификация, идеографическая классификация, семантическое поле, этнолингвистика, диалектология, материальная и духовная культура.*

Abstract: *This article examines the lexical-semantic features and ideographic classification of dialectal ethnographisms used in the Navoi region. The study summarizes ethnolinguistic and lexicographical practices starting from M. Kashgari's "Divanu Lugat at-Turk", the earliest monument of Turkic lexicography, to modern Uzbek linguistics. Based on the vocabulary of various districts in the Navoi region (Karmana, Navbahor, Khatirchi, Kiziltepa, Nurata, etc.), ethnographic units are categorized into mega-fields of material, spiritual, and social culture, with the principles of their ideographic modeling substantiated. The results of the research contribute to the development of ethnolinguistics and ideographic lexicography in the Uzbek language.*

Keywords: *Navoi region, ethnographism, ethnolexeme, lexical-semantic classification, ideographic classification, semantic field, ethnolinguistics, dialectology, material and spiritual culture.*

M.Koshg'ariyning "Devonu lug'atit turk" asari turkiy tilshunoslikda hamda tarixiy leksikografiya sohasida birinchi qomusiy asar hisoblanadi. Asarning "Lug'at" qismida turkiy xalqlar, xususan, etnik o'zbek elatining moddiy va nomoddiy madaniyatiga oid boy leksik qatlam jamlangan. Unda to'y-marosimlar, oilaviy munosabatlar, qadimiy xalq o'yinlari (*o'g'uzcha/turkcha bolalar o'yinlari*), urf-odatlar, irim-sirimlar, dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilikka oid kasbiy atamalar hamda etnomadaniy obyekt nomlari chuqur lingvistik va etnografik tavsiflangan.

Asardagi etnoleksemalarni leksikografik va lingvomadaniy tahlil etish orqali ularni quyidagi leksik-semantik guruhlarga ajratish mumkin:

1. **Chorvachilikka oid etnografizmlar:** chorva parvarishi, chorvachilik qurollari hamda hayvonlarning yosh va jins xususiyatlarini ifodalovchi birliklar;

2. **Dehqonchilik va dehqonchilik qurollari bilan bog'liq etnoleksemalar:** yerga ishlov berish, sug'orish, hosilni yig'ib olish jarayoni atamalari;

3. **Milliy xalq va bolalar o'yinlari nomlari:** o'yin jarayoni, qoidalari va uning qurollarini ifodalovchi etnomadaniy birliklar;

4. **To‘y va u bilan bog‘liq marosimiy leksika:** sovchilik, marosim xatti-harakatlari hamda nikoh amaliyotlarini aks ettiruvchi birliklar;

5. **Etiqodiy va marosimiy etnografizmlar:** irim-sirimlar, udumlar, dafn va xotira marosimlari leksikasi;

6. **Milliy taom va pazandachilik etnografizmlari:** taom tayyorlash usullari, milliy pishiriqlar hamda ichimlik nomlari;

7. **Xalq maishiy hayoti va uy-ro‘zg‘or buyumlari:** ro‘zg‘or anjomlari, idish-tovoqlar va uy-joy jihozlari nomlari;

8. **Ijtimoiy-madaniy faoliyatga aloqador birliklar:** jamoaviy mehnat (*hashar*), ijtimoiy tabaqalanish va boshqaruvga oid atamalar;

9. **Milliy kiyim-kechak va taqinchoq nomlari:** kiyinish madaniyati, bezak buyumlari hamda mato turlarining etno-identik nomlari;

10. **Qarindosh-urug‘chilik va ijtimoiy-munosabat leksikasi:** shajara, quda-anda va qarindoshlik darajalarini bildiruvchi leksik birliklar.

XV asrdan XIX asrning birinchi yarmigacha bo‘lgan davrda yaratilgan an’anaviy lug‘atshunoslikda (masalan, Alisher Navoiy va uning davrdoshlari tomonidan tuzilgan lug‘atlarda) asosiy e’tibor mumtoz badiiy matnlarni anglash, ijodkorning lingvopoetik mahorati hamda so‘z qo‘llash san’atini yoritishga qaratilgan. Ushbu manbalarda bosh so‘z sifatida tanlangan leksemaning leksik-semantik xususiyatlari, fonetik hamda morfologik variantdorligi, polisemantiya imkoniyatlari va poetik sintagmatikasi tahlil markazida bo‘lgan.

XX asr boshlarigacha turkiy xalqlar leksikografiyasida etnografik leksikani maxsus va tizimli obyekt sifatida tadqiq etuvchi sohaviy lug‘atlar yaratilmadi. Buning obyekiv sabablari sifatida geosiyosiy o‘zgarishlar, hukmron sulolalar almashinuvi, shuningdek, uzoq davr mobaynida arab va fors tillarining adabiy-rasmiy dil va ilm-fan tili sifatidagi ustuvor pozitsiyasi kabilarni ko‘rsatish mumkin.

Zamonaviy o‘zbek tilshunosligida milliy etnografizmlarni diakronik va sinkronik aspektrda, shuningdek, areal (hududiy) hamda tematik yo‘nalishda o‘rganish tamoyili shakllandi. Bu boradagi tamal toshi sifatida N.Mirzayevning “O‘zbek tilining etnografik leksikasi” nomli dissertatsiyasi va Qashqadaryo dialektal hududi materiali asosida tayyorlangan “O‘zbek tili etnografizmlarining izohli lug‘ati”ni ko‘rsatish joiz. Tadqiqotda etnografik leksikaning derivatsion, struktural va etimologik xususiyatlari ilmiy asoslab berilgan.

Leksik-semantik tizimni ideografik yondashuv asosida tadqiq etish tilning lug‘at tarkibi tasodifiy so‘zlar yig‘indisi emas, balki qat’iy hiyerarxik strukturaga ega semantik maydonlar majmui ekanligini ochib beradi. Etnografik leksemalar tizimining ideografik modelini ishlab chiqish hamda ushbu yo‘nalishda lug‘atshunoslikning nazariy-amaliy tamoyillarini shakllantirish zamonaviy etnolingvistikaning dolzarb vazifalaridan biridir. Navoiy viloyati hududida mavjud dialektal etnografizmlar (Karmana, Navbahor, Xatirchi, Qiziltepa, Nurota, G‘azg‘on va boshqa tumanlar leksikasi) tahlili va lingvistik manbalar umumlashtirilib, ularni quyidagi yirik mega-maydonlarga (ideografik guruhlarga) tasniflash maqsadga muvofiq:

I. Moddiy madaniyat etnoleksemalari:

1. Dehqonchilik va chorvachilik leksikasi (masalan, mola, shoti, juvoz, poyom, qo‘ra, objuvoz, xarman, chal, bo‘zoq);

2. Hunarmandchilik va milliy maishiy buyumlar (masalan, chashm, duk, urchuq, xum, charx, tegirmon, chilim, obdasta, qumg‘on);

3. Milliy libos va taqinchoqlar (masalan, yashmak, paranji, chopon, nimcha, peshonaband, baldoq, gajak, zebigardan).

II. Ma’naviy madaniyat etnoleksemalari:

1. E’tiqod, folli kognitsiya va udumlar (masalan, isiriq solish, chillatosh, qaytariq, mushkulkushod, bibiseshanba);

2. Xalq ogʻzaki ijodi, musiqa va bayramlar (masalan, lapar, yalla, baxshi, doston, navroʻz, sumalak, lola sayli).

III. Ijtimoiy munosabatlar va marosimlar etnoleksemalari:

1. Oila va nikoh marosimlari (masalan, fotiha toʻyi, kelintushdi, patir sindirish, kuyovnavkar, chilla qochdi, yuzochdi);

2. Mavsumiy hamda jamoaviy marosimlar (masalan, hashar, gap-gashtak, asrarlik, eynat, yigʻi-yoʻqlov);

3. Qarindosh-urugʻchilik ierarxiyasi (masalan, amaki, toga, amma, xola, qaynata, qaynana, quda-anda, bajana, ovsin).

Leksik birliklarning bunday ideografik-semantik modellashtirilishi mutlaq va oʻzgarmas qolip emas. Taklif etilayotgan tasnif etnografik leksik qatlam tipologiyasini tizimlashtirishga qaratilgan metodologik variantlardan biri hisoblanadi. Kelgusida oʻtkaziladigan lingvoareal va sotsiolingvistik tadqiqotlar natijasida ushbu semantik maydonlar sub-maydonlar va mikromaydondalar hisobiga yanada kengayishi, bu esa oʻz navbatida boʻlajak ideografik va etnolingvistik lugʻatlarning makro hamda mikrostrukturasi mukammallashuvini ta’minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati

1. Mahmud Koshgʻariy. Devonu lugʻatit turk. 3 jildlik. J. I. – Toshkent: Fan, 1960. – 499 b.

2. Mahmud Koshgʻariy. Devonu lugʻatit turk. 3 jildlik. J. II. – Toshkent: Fan, 1961. – 428 b.

3. Mahmud Koshgʻariy. Devonu lugʻatit turk. 3 jildlik. J. III. – Toshkent: Fan, 1963. – 461 b.

4. Alisher Navoiy. Muhakamat ul-lugʻatayn. Mukammal asarlar toʻplami. 20 jildlik. J. 16. – Toshkent: Fan, 2000. – 336 b.

5. Mirzayev N. Oʻzbek tilining etnografik leksikasi (Qashqadaryo viloyati oʻzbek shevalari materiallari asosida): Filol. fanlari nomzodi... diss. avtoref. – Toshkent, 1971. – 28 b.

6. Mirzayev N. Oʻzbek tili etnografizmlarining izohli lugʻati. – Toshkent: Fan, 1991. – 184 b.

7. Hamrayeva Y. Oʻzbek tilining ideografik lugʻatini tuzish tamoyillari (harakat va holat tushunchasini ifodalovchi soʻzlar misolida): Filol. fanlari nomzodi... diss. avtoref. – Toshkent, 2010. – 26 b.

8. Begmatov E. Oʻzbek tili leksikologiyasi va leksikografiyasi masalalari. – Toshkent: Fan, 2013. – 212 b.

9. Jumayevna N. Navoiy viloyati shevalari etnografik leksikasining lingvoareal va semantik tadqiqi // Til va adabiyot ta’limi. – Toshkent, 2024. – № 4. – B. 45–49.

10. Turobov A. Oʻzbek tili dialektal etnografizmlarining ideografik tasnifi // Oʻzbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2021. – № 3. – B. 67–72.

TA’LIM JARAYONIDA KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV ASOSIDA FANLARNI O‘QITISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH

Ravshanova Orzigul Sayfullayevna,
Navoiy viloyati PMM katta o‘qituvchisi

Annotatsiya: *Mazkur maqolada zamonaviy ta’lim jarayonida kompetensiyaviy yondashuvning mazmun-mohiyati, fanlarni o‘qitish metodikasini takomillashtirishdagi ahamiyati hamda uni amaliyotga joriy etishning samarali usullari yoritilgan. Kompetensiyaviy yondashuv o‘quvchining faqat nazariy bilimlarni egallashiga emas, balki ushbu bilimlarni turli hayotiy va kasbiy vaziyatlarda qo‘llay olishiga, mustaqil fikrlashiga, muammolarni hal qilishiga, muloqot va hamkorlik ko‘nikmalarini rivojlantirishga yo‘naltiriladi.*

Kalit so‘zlar: *kompetensiyaviy yondashuv, ta’lim metodikasi, kompetensiya, kompetentlik, interfaol metodlar, muammoli ta’lim, loyiha metodi, raqamli texnologiyalar, baholash, amaliy ko‘nikma.*

Аннотация: *В статье рассматриваются сущность компетентностного подхода в современном образовательном процессе, его значение для совершенствования методик преподавания учебных дисциплин, а также эффективные способы его практической реализации. Компетентностный подход ориентирован не только на усвоение учащимися теоретических знаний, но и на формирование у них способности применять эти знания в различных жизненных и профессиональных ситуациях, а также на развитие самостоятельного мышления, умения решать проблемы, навыков коммуникации и сотрудничества.*

Ключевые слова*: компетентностный подход, методика обучения, компетентность, компетенция, интерактивные методы, проблемное обучение, метод проектов, цифровые технологии, оценивание, практический навык.*

Abstract: *The article examines the essence of the competence-based approach in the modern educational process, its significance for improving teaching methodologies, and effective ways of implementing it in practice. The competence-based approach focuses not only on students' acquisition of theoretical knowledge but also on developing their ability to apply that knowledge in various real-life and professional situations, as well as fostering independent thinking, problem-solving skills, and communication and collaboration abilities.*

Keywords: *competence-based approach, teaching methodology, competence, competency, interactive methods, problem-based learning, project-based learning, digital technologies, assessment, practical skill.*

Kirish. Bugungi kunda ta’lim tizimi oldida turgan asosiy vazifalardan biri o‘quvchilarga muayyan fan doirasidagi bilimlarni berish bilangina cheklanib qolmasdan, ularda mustaqil fikrlash, o‘z bilimini amaliyotda qo‘llash, muammoli vaziyatlarda to‘g‘ri qaror qabul qilish, axborot bilan ishlash, jamoada hamkorlik qilish kabi kompetensiyalarni shakllantirishdan iborat. Jamiyatning tez sur’atlarda rivojlanishi, axborot texnologiyalarining ta’limga keng kirib kelishi va mehnat bozoridagi talablarning o‘zgarishi ta’lim mazmuni hamda uni tashkil etish usullarini takomillashtirishni talab qilmoqda.

An’anaviy ta’limda ko‘pincha o‘quvchilarning bilimni qay darajada eslab qolganiga e’tibor qaratilgan bo‘lsa, kompetensiyaviy yondashuvda bilimning amaliy qiymati va undan foydalanish imkoniyati muhim hisoblanadi. Bunda o‘quvchi ta’lim jarayonining faol ishtirokchisiga aylanadi. O‘qituvchi esa tayyor bilimlarni yetkazuvchi emas, balki

o‘quvchilarning mustaqil izlanishi, fikrlashi va faoliyatini tashkil etuvchi pedagog sifatida namoyon bo‘ladi. Kompetensiyaviy yondashuv asosida fanlarni o‘qitish metodikasini takomillashtirish zamonaviy pedagogikaning dolzarb yo‘nalishlaridan biridir.

Kompetensiyaviy yondashuv ta’lim natijasini faqat o‘zlashtirilgan bilimlar hajmi bilan emas, balki o‘quvchining ushbu bilimlarni turli vaziyatlarda qo‘llay olish qobiliyati bilan baholashni nazarda tutadi. Kompetensiya shaxsning muayyan faoliyatni samarali amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan bilim, ko‘nikma, malaka, tajriba va shaxsiy sifatlarini birlashtiruvchi yaxlit tizim sifatida namoyon bo‘ladi.

Kompetensiyaviy yondashuvda o‘quvchi: o‘zlashtirgan bilimlarini amaliy vaziyatlarda qo‘llaydi; muammolarni mustaqil tahlil qiladi va yechim izlaydi; axborotni izlash, saralash va tahlil qilishni o‘rganadi; o‘z fikrini asoslab bera oladi; boshqalar bilan hamkorlikda faoliyat yuritadi; o‘z faoliyatini baholash va xatolarini tahlil qilish ko‘nikmasini egallaydi. Bunday yondashuv fanlararo integratsiyani ham kuchaytiradi. Masalan, matematika fanida o‘rganilgan hisoblash usullarini iqtisodiy masalalarni hal qilishda, biologiya bilimlarini ekologik muammolarni tahlil qilishda, ona tili va adabiyot fanlaridagi nutqiy ko‘nikmalarni boshqa fanlardagi taqdimot va loyihalarni tayyorlashda qo‘llash mumkin. Natijada o‘quvchi bilimlarning alohida fanlarga ajratilgan tizim emas, balki o‘zaro bog‘liq yaxlit bilimlar majmuasi ekanini anglaydi.

Kompetensiyaviy yondashuv asosida fanlarni o‘qitish metodikasini takomillashtirish, avvalo, darsning maqsadini to‘g‘ri belgilashdan boshlanadi. Dars maqsadi faqat “mavzuni tushuntirish” yoki “bilim berish” shaklida emas, balki o‘quvchi dars yakunida nimalarni bajara olishi bilan ifodalanishi maqsadga muvofiq.

Masalan, matematika darsida o‘quvchi formulani yod olishi bilan bir qatorda, undan amaliy masalalarni yechishda foydalanishi; ona tili darsida grammatik qoidani bilish bilan birga, uni yozma va og‘zaki nutqda to‘g‘ri qo‘llashi; informatika fanida nazariy tushunchalarni o‘rganish bilan birga, raqamli vositalardan foydalanib muayyan amaliy vazifani bajarishi kerak.

Buning uchun o‘qitish jarayonida interfaol metodlardan keng foydalanish muhim. “Aqliy hujum”, “Klaster”, “Insert”, “BBB”, “Bahs-munozara”, “Venn diagrammasi”, “Keys-stadi”, “Loyiha metodi” kabi usullar o‘quvchilarning darsdagi faolligini oshirishga xizmat qiladi.

Ayniqsa, muammoli ta’lim kompetensiyaviy yondashuvning muhim vositalaridan biridir. Bunda o‘qituvchi o‘quvchilarga tayyor xulosani bermaydi, balki muayyan muammoli vaziyatni taqdim etadi. O‘quvchilar mavjud bilimlariga tayangan holda muammoni tahlil qiladi, turli taxminlarni ilgari suradi va ularning asoslanganligini tekshiradi. Bu jarayon ularda tanqidiy va mantiqiy fikrlashni rivojlantiradi.

Loyiha asosida ta’lim berish ham kompetensiyalarni shakllantirish uchun samarali metod hisoblanadi. Loyiha faoliyatida o‘quvchi mavzuni tanlash, ma’lumot to‘plash, uni tahlil qilish, natijalarni umumlashtirish, taqdimot tayyorlash va o‘z ishini himoya qilish kabi bir necha bosqichlarni amalga oshiradi. Natijada unda nafaqat fan bo‘yicha bilim, balki kommunikativ, axborot bilan ishlash, jamoada ishlash va ijodiy kompetensiyalar ham rivojlanadi.

Bugungi ta’lim jarayonini raqamli texnologiyalarsiz tasavvur qilish qiyin. Elektron ta’lim resurslari, interaktiv taqdimotlar, videodarslar, virtual laboratoriyalar, ta’lim platformalari va onlayn testlardan foydalanish o‘quvchilarning mavzuni turli shakllarda o‘zlashtirishiga imkon yaratadi.

Raqamli texnologiyalarni qo‘llashda asosiy e’tibor texnologiyaning o‘ziga emas, balki uning ta’limiy maqsadga qanchalik xizmat qilishiga qaratilishi lozim. Masalan, biologiya fanida virtual laboratoriya tajribalarni xavfsiz va ko‘rgazmali tashkil etishga yordam berishi mumkin. Geografiya fanida elektron xaritalardan foydalanish hududiy jarayonlarni yaxshiroq tushunishga imkon beradi. Tarix fanida raqamli manbalar va interaktiv vaqt jadvallari tarixiy voqealar o‘rtasidagi bog‘liqliklarni tahlil qilishga yordam beradi.

Raqamli vositalar individual ta’lim imkoniyatlarini kengaytiradi. O‘quvchilar o‘zlashtirish darajasiga qarab turli murakkablikdagi topshiriqlarni bajarishi mumkin. Bu esa ta’limni individuallashtirish va differensial yondashuvni amalga oshirish uchun qulay sharoit yaratadi.

Kompetensiyaviy yondashuv asosida ta’lim jarayonini tashkil etishda baholash metodikasini ham takomillashtirish talab etiladi. An’anaviy baholashda ko‘pincha o‘quvchining nazariy bilimni qay darajada o‘zlashtirgani aniqlansa, kompetensiyaviy baholashda bilimni amaliyotda qo‘llay olish darajasi ham hisobga olinadi.

Shu sababli test topshiriqlari bilan bir qatorda amaliy vazifalar, muammoli topshiriqlar, loyihalar, ijodiy ishlar, portfolio, taqdimot va o‘z-o‘zini baholash kabi usullardan foydalanish maqsadga muvofiq. Baholash jarayonida o‘quvchiga aniq mezonlarning taqdim etilishi uning o‘z faoliyatini mustaqil tahlil qilishiga yordam beradi.

Formativ baholash ham muhim ahamiyatga ega. Bunda o‘qituvchi o‘quvchining yakuniy natijasini qayd etish bilangina cheklanmay, o‘quv jarayonining o‘zida unga fikr-mulohaza beradi, xatolarini aniqlash va tuzatish yo‘llarini ko‘rsatadi. Natijada baholash jazolovchi vosita emas, balki o‘quvchini rivojlantiruvchi pedagogik mexanizmga aylanadi.

Kompetensiyaviy yondashuvni samarali amalga oshirishda o‘qituvchining kasbiy kompetensiyasi alohida ahamiyatga ega. Zamonaviy o‘qituvchi fanini chuqur bilish bilan birga, pedagogik texnologiyalar, interfaol metodlar va raqamli ta’lim vositalaridan samarali foydalanish ko‘nikmasiga ega bo‘lishi zarur.

O‘qituvchi darsni rejalashtirishda o‘quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini, bilim darajasini hamda ehtiyojlarini hisobga olishi lozim. Shuningdek, o‘quvchilarni mustaqil fikrlashga undaydigan savollar berish, munozara tashkil etish, amaliy vazifalar yaratish va ijodiy topshiriqlar ishlab chiqish kompetensiyaviy ta’limning muhim shartlaridan hisoblanadi. Bunday jarayonda o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi munosabat ham o‘zgaradi. O‘qituvchi asosiy axborot manbai bo‘lishdan ko‘ra, ta’lim jarayonining tashkilotchisi va konsultanti vazifasini bajaradi. O‘quvchi esa bilimni tayyor holda qabul qiluvchi emas, balki uni izlab topuvchi, tahlil qiluvchi va amaliy faoliyatda qo‘llovchi subyektga aylanadi.

Xulosa qilib aytganda, ta’lim jarayonida kompetensiyaviy yondashuvni qo‘llash fanlarni o‘qitish metodikasini zamonaviy talablar asosida takomillashtirishning muhim yo‘nalishlaridan biridir. Mazkur yondashuv o‘quvchilarning nazariy bilimlarini amaliy faoliyat bilan bog‘lash, mustaqil va tanqidiy fikrlash, muammolarni hal qilish, axborot bilan ishlash, muloqot va hamkorlik qilish kabi muhim ko‘nikmalarini rivojlantirish imkonini beradi.

Kompetensiyaviy yondashuv asosida darslarni tashkil etishda interfaol va muammoli ta’lim metodlaridan, loyiha faoliyatidan, raqamli texnologiyalardan hamda zamonaviy baholash usullaridan kompleks foydalanish zarur. Bunda o‘qituvchining kasbiy mahorati, dars maqsadlarining aniq belgilanishi, topshiriqlarning amaliy

yo‘naltirilganligi va o‘quvchilarning faol ishtiroki asosiy omillar sifatida namoyon bo‘ladi.

Kompetensiyaviy yondashuv ta’lim sifatini oshirish bilan birga, o‘quvchini real hayotga, kelajakdagi kasbiy faoliyatga va jamiyatdagi faol ishtirokka tayyorlashga xizmat qiladi. Shu sababli fanlarni o‘qitish metodikasini takomillashtirish jarayonida kompetensiyaviy yondashuv tamoyillarini izchil va tizimli ravishda qo‘llash zamonaviy ta’limning muhim vazifalaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni.
2. O‘zbekiston Respublikasi uzluksiz ta’lim tizimining davlat ta’lim standartlari va tegishli me’yoriy hujjatlari.
3. Azizxo‘jayeva N.N. **Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat.** – Toshkent.
4. Ishmuhamedov R., Abduqodirov A., Pardaev A. **Ta’limda innovatsion texnologiyalar.** – Toshkent.
5. Tolipov O‘.Q., Usmonboyeva M. **Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari.** – Toshkent.
6. Yo‘ldoshev J.G‘., Usmonov S.A. **Pedagogik texnologiya asoslari.** – Toshkent.

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ И ИНТЕРАКТИВНЫЕ ПОДХОДЫ В ОБУЧЕНИИ РКИ В ШКОЛАХ И ВУЗАХ УЗБЕКИСТАНА

Зарипова Гузал Тахировна,
доцент Навоийского университета инноваций

Аннотация: *Статья посвящена современным методам и инновационным технологиям преподавания русского языка как иностранного (РКИ) в старших классах школ и в высших учебных заведениях Узбекистана. Рассматриваются интерактивные подходы, активно применяемые в педагогической и вузовской практике с учётом культурных и образовательных особенностей Узбекистана. В работе приводятся конкретные примеры из практического опыта методистов, школьных учителей и преподавателей вузов (в том числе в рамках сотрудничества с Российским государственным педагогическим университетом имени А.И. Герцена и проектом «Класс!» / «Зўр!»), которые внедряют цифровые образовательные ресурсы, проектную деятельность, кейс-методы и коммуникативные стратегии. Особое внимание уделяется коммуникативной методике, проектному обучению, использованию ИКТ и формированию межкультурной и профессионально-коммуникативной компетенции учащихся и студентов. Статья ориентирована на преподавателей РКИ, методистов и специалистов в области лингводидактики.*

Ключевые слова: *современная методика, РКИ, высшее образование, школа, интерактивные подходы, цифровые технологии, ИКТ, межкультурная компетенция, проектное обучение, профессионально-коммуникативная компетенция, Узбекистан.*

Abstract: *The article is devoted to modern methods and innovative technologies of teaching Russian as a foreign language (RFL) in high schools and higher education institutions of Uzbekistan. Interactive approaches actively used in pedagogical and university practice, taking into account the cultural and educational characteristics of*

Uzbekistan, are considered. The paper provides specific examples from the practical experience of methodologists, school teachers, and university professors (including within the framework of cooperation with the Herzen State Pedagogical University of Russia and the "Klass!" / "Zor!" project), who introduce digital educational resources, project activities, case methods, and communication strategies into teaching RFL. Special attention is paid to communicative methodology, project-based learning, the use of ICT, and the formation of intercultural and professional-communicative competence of students. The article is aimed at RFL teachers, methodologists, and specialists in the field of language didactics.

Keywords: *modern methodology, RFL, higher education, school, interactive approaches, digital technologies, ICT, intercultural competence, project-based learning, professional-communicative competence, Uzbekistan.*

Обучение русскому языку как иностранному (РКИ) в старших классах школ и высших учебных заведениях Узбекистана представляет собой комплексную лингводидактическую задачу, требующую систематического обновления методического инструментария. Если традиционно в процессе языкового образования ключевой акцент делался на академическом изучении грамматических правил и фонетики, то сегодня наблюдается устойчивый вектор в сторону интерактивных, динамичных и коммуникативно-ориентированных методов. В современной методике преподавания РКИ приоритетом является развитие у школьников и студентов навыков живого общения, критического, аналитического и проектного мышления, а также эффективное внедрение цифровых технологий для повышения мотивации и вовлечённости в образовательный процесс.

Русский язык, сохраняя статус важного инструмента межкультурного, научного и гуманитарного взаимодействия, занимает заметное место в многоступенчатой образовательной системе Республики Узбекистан. Важность изучения иностранных языков и освоения передовых компетенций подчёркивается на государственном уровне. Как отмечает Президент Республики Узбекистан Ш.М. Мирзиёев: «Овладение иностранными языками, глубокое усвоение современных знаний и профессий - это требования самого времени. Молодёжь, свободно владеющая языками, обладает широким кругозором и уверенно строит своё будущее» [1, с. 25].

Преподавание РКИ в Узбекистане в последние годы претерпевает существенные качественные изменения, в том числе благодаря активному внедрению интерактивных практик и международных образовательных программ. Особо значимый вклад в методическое сопровождение и модернизацию обучения РКИ в школах и вузах вносят методисты и преподаватели, работающие в рамках совместных проектов с Российским государственным педагогическим университетом имени А.И. Герцена (в частности, гуманитарного проекта «Класс!» / «Зўр!»), а также профессорско-преподавательский состав отечественных высших учебных заведений.

Одним из наиболее продуктивных интерактивных подходов выступает коммуникативная методика. Данный подход направлен на формирование устойчивых речевых навыков, что крайне важно как для старшеклассников, так и для студентов высших учебных заведений, которым необходимо осваивать навыки ведения научных и профессиональных дискуссий, аргументации, отстаивания собственной позиции и публичных выступлений.

Пример из опыта работы педагогических вузов и преподавателей РГПУ им. А.И. Герцена*:* в рамках курсов повышения квалификации и практических занятий со студентами-филологами активное применение нашла методика проведения профессионально ориентированных дебатов и ситуативно-ролевых игр. Студентам предлагаются темы, связанные с перспективами международного сотрудничества, экономическим и культурным обменом между Узбекистаном и Россией. Задание заключается в командной подготовке аргументов на русском языке и защите своей позиции перед аудиторией. Данное упражнение не только развивает навык спонтанного говорения, но и помогает учащимся и студентам освоить специализированную терминологию и академическую лексику, необходимую в реальных ситуациях коммуникации.

В высших учебных заведениях методисты и преподаватели акцентируют внимание на необходимости моделирования не просто повседневных, но и профессионально-аутентичных ситуаций. В практику университетских лекций и семинаров активно внедряются кейс-методы (Case Study), имитационные интервью, проведение виртуальных «деловых переговоров» и презентаций научных проектов, где студенты решают практико-ориентированные задачи на изучаемом языке.

Важным интерактивным направлением на всех уровнях образования является проектное обучение. Оно ориентировано на выполнение долгосрочных или краткосрочных исследовательских и творческих заданий, требующих от учащихся и студентов интеграции языковых, когнитивных и цифровых навыков. Проектный подход позволяет осваивать русский язык в контексте междисциплинарных связей (история, литература, география, цифровые технологии в филологии).

Пример из вузовской и школьной практики: реализация исследовательских проектов на тему «Русская и узбекская литература: диалог культур и философско-эстетический синтез». Если школьники проводят микроисследования, посвящённые творчеству классиков русской литературы (А.С. Пушкина, Л.Н. Толстого, А.П. Чехова), то студенты вузов готовят глубокие сопоставительные проекты, анализируя переводы и кросс-культурные связи. Результаты оформляются в виде мультимедийных презентаций, ментальных карт (mind maps) и научных эссе. Такой подход способствует развитию исследовательских компетенций и навыков академической грамотности.

Современные информационно-коммуникационные технологии (ИКТ) стали неотъемлемым элементом преподавания РКИ. В старших классах и университетских аудиториях применение цифровых образовательных ресурсов позволяет персонализировать траекторию обучения и сделать занятия максимально интерактивными.

Пример из практики: использование онлайн-платформ и инструментов цифровой лингводидактики. На занятиях в вузах и школах методисты предлагают проведение телемостов и онлайн-встреч с использованием платформ видеоконференцсвязи (Zoom, Webex, Microsoft Teams). Студенты и старшеклассники принимают участие в интерактивных диалогах и научных круглых столах со сверстниками и преподавателями из зарубежных вузов-партнёров. Это позволяет преодолеть языковой барьер и существенно улучшить навык восприятия аутентичной речи на слух (аудирование).

Кроме того, в учебный процесс вузов и школ активно интегрируются специализированные сервисы и приложения (Quizlet, Wordwall, Kahoot!, Padlet,

Miro, Genially). В высшей школе преподаватели используют цифровые доски и интерактивные конструкторы для организации групповой работы, создания визуальных схем, ментальных карт и совместного анализа сложных грамматических и синтаксических конструкций.

Неразрывной частью современного занятия по РКИ является формирование межкультурной компетенции. Понимание социокультурного контекста, традиций и этикета носителей языка помогает учащимся и студентам корректно интерпретировать языковые явления и избегать коммуникативных неудач. Преподаватели вузов и школ успешно применяют метод погружения в культуру через проведение тематических интерактивных лекций и студенческих конференций.

Пример из практики: проведение интегрированных занятий и студенческих проектов, посвящённых традициям, праздникам и памятным датам. Учащиеся и студенты не просто готовят сообщения, но и сравнивают культурные традиции Узбекистана и стран изучаемого языка, находили общие ценностные ориентиры (гостеприимство, уважение к старшим, семейные ценности) и презентуют свои работы на русском языке. Использование аудиовизуальных средств - фрагментов документальных и художественных фильмов, виртуальных экскурсий по музеям - делает представление о стране изучаемого языка наглядным и многомерным.

Внедрение современных технологий в обучение РКИ также предполагает соблюдение принципов дифференциации и индивидуализации. Использование разноуровневых заданий позволяет учитывать степень языковой подготовки каждого ученика и студента.

Пример из практики: при работе над профессионально ориентированными темами (например, «Экологическая культура» или «Языковая картина мира») применяется трехуровневая система заданий: для обучающихся с базовым уровнем - заполнение структурированных таблиц, декодирование идиом и составление двухъязычных глоссариев; для среднего уровня - подготовка устных сообщений и аннотаций; для продвинутого уровня - написание проблемного эссе, подготовка аналитического доклада и участие в научной дискуссии. Данный подход обеспечивает высокую вовлечённость всех участников образовательного процесса и оптимальный темп усвоения материала.

Таким образом, применение современных технологий и интерактивных подходов в преподавании русского языка как иностранного в школах и высших учебных заведениях Узбекистана демонстрирует высокую педагогическую эффективность. Синергия коммуникативных методов, ИКТ, проектной деятельности и межкультурного компонента позволяет не только сформировать у школьников и студентов прочные языковые и профессиональные навыки, но и развить метапредметные компетенции, критическое мышление и готовность к межкультурному диалогу в современном глобальном мире.

Использованная литература:

1. Мирзиёев Ш. М. Новый Узбекистан: стратегия развития. – Т.: Ўзбекистон, 2021. — С. 25.

2. Васильева И. В. Методика преподавания русского языка как иностранного. — М.: Просвещение, 2018. . С. 45–60.

3. Бенашвили И. Г. Коммуникативная методика преподавания русского языка. — М.: РГГУ, 2019. . С. 78–90.

4. Тихомиров А. В. Креативное мышление в обучении языкам. . Екатеринбург: Уральское издательство, 2021. — С. 150–165.

MATNLI MA'LUMOTLARNI GENERATSIYA QILISHNING CHUQUR O'QITISHGA ASOSLANGAN MODELLARINI TADQIQ QILISH VA ISHLAB CHIQISH

Abdusalimova Maxfuza Ulug'bek qizi,
VATAN universiteti "Kompyuter tizimlari va ularning dasturiy ta'minoti" kafedrasi 2-bosqich magistranti

Annotatsiya*. Ushbu maqolada tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) sohasida matnli ma'lumotlarni avtomatlashtirilgan tarzda generatsiya qilishning chuqur o'qitishga asoslangan arxitekturalari tadqiq qilinadi. Self-Attention mexanizmining matematik apparati, BPE (Byte-Pair Encoding) subword tokenizatsiyasi va dekodlash usullari (Greedy, Beam Search, Top-k, Top-p sampling) yoritiladi. O'zbek tili korpusi asosida hisoblash resurslari tejamkor bo'lgan Mini-GPT modeli ishlab chiqilib, uning sifati Perplexity (PPL), Distinct-N hamda generasiya tezligi metrikalari orqali baholangan.*

Kalit so'zlar: *Tabiiy tilni qayta ishlash, matn generatsiyasi, chuqur o'qitish, RNN, LSTM, Transformer, Self-Attention, BPE tokenizatsiyasi, dekodlash, Top-p sampling, Perplexity, axborot xavfsizligi, til modellari.*

Аннотация. *В данной статье исследуются архитектуры глубокого обучения для автоматизированной генерации текстовых данных в области обработки естественного языка (NLP). Проведен системный анализ этапов развития от статистических n-граммных моделей и цепей Маркова до рекуррентных нейронных сетей (RNN), сетей долгой краткосрочной памяти (LSTM) и современных моделей Transformer (Decoder-only). Освещены математический аппарат механизма Self-Attention, субсловная токенизация BPE (Byte-Pair Encoding) и методы декодирования (Greedy, Beam Search, Top-k, Top-p sampling). На базе корпуса узбекского языка разработана ресурсоэффективная модель Mini-GPT, качество которой оценено с помощью метрик Perplexity (PPL), Distinct-N и скорости генерации.*

Ключевые слова: *Обработка естественного языка, генерация текста, глубокое обучение, RNN, LSTM, Transformer, Self-Attention, токенизация BPE, декодирование, Top-p сэмплирование, Perplexity, информационная безопасность, языковые модели.*

Abstract. *This paper investigates deep learning-based architectures for automated natural language generation (NLG) within natural language processing (NLP). It provides a systematic analysis of evolutionary developments ranging from statistical n-gram models and Markov chains to Recurrent Neural Networks (RNN), Long Short-Term Memory (LSTM), and modern Transformer (Decoder-only) models. The mathematical framework of the Self-Attention mechanism, BPE (Byte-Pair Encoding) subword tokenization, and decoding strategies (Greedy, Beam Search, Top-k, Top-p sampling) are comprehensively examined. A computationally efficient Mini-GPT model is developed on an Uzbek language corpus, and its performance is evaluated using Perplexity (PPL), Distinct-N, and generation speed metrics.*

Keywords: *Natural language processing, text generation, deep learning, RNN, LSTM, Transformer, Self-Attention, BPE tokenization, decoding, Top-p sampling, Perplexity, information security, language models.*

1. KIRISH VA TADQIQOTNING DOLZARBLIGI

Bugungi kunda jahon miqyosida axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, korporativ boshqaruv hamda kiberxavfsizlik sohalarida eksponensial ravishda to‘planayotgan matnli ma’lumotlarni qayta ishlash va ularni tahliliy asosda sintez qilish dolzarb ilmiy muammo hisoblanadi. Matnli ma’lumotlarni sun’iy intellekt vositasida avtomatik generatsiya qilish (Natural Language Generation — NLG) inson tafakkuriga xos til qonuniyatlari, grammatik kelishuvlar va semantik yaxlitlikni saqlagan holda sifatli axborot manbalarini yaratish imkonini beradi [1, 24–30-b].

Xususan, maxsus idoralar va korporativ tarmoqlarda ro‘y berayotgan axborot xavfsizligi hodisalarini monitoring qilish, kiberhujumlar to‘g‘risidagi operativ hisobotlarni tezkor shakllantirish, texnik hujjatlashtirish va buyruq-fayllar ketma-ketligini avtomatlashtirishda matn generatsiyasining roli beqiyosdir. Check Point va Gartner kabi yetakchi tashkilotlarning so‘nggi tahliliy hisobotlariga ko‘ra, tahlilchilar vaqtining 40 foizdan ortig‘i hisobotlar yozish va xom jurnallarni (logs) tahliliy matnga aylantirishga sarflanadi [2, 173–174-b]. Ushbu jarayonni chuqur o‘qitish modellariga topshirish inson omilidan kelib chiquvchi xatoliklarni keskin qisqartiradi.

Biroq, tabiiy tildagi matnlarni neyron tarmoqlar orqali sintez qilish jarayonida bir qator fundamental to‘siqlar mavjud bo‘lib, ularni muvaffaqiyatli bartaraf etish zamonaviy kompyuter lingvistikasining bosh vazifasidir:

- Kontekstual uzoq masofali bog‘lanishlarni saqlash muammosi: ketma-ketlikdagi gaplar hajmi oshgani sayin boshlang‘ich kontekst axborotining unutilishi va natijada mavzudan mantiqiy og‘ishlar yuzaga kelishi;
- Morfologik jihatdan boy va agglyutinativ xususiyatga ega tillar (jumladan, o‘zbek tili) uchun so‘z shakllarining cheksiz xilma-xilligi sababli neyron tarmoq lug‘atining (vocabulary) haddan tashqari kengayib ketishi;
- Neyron tarmoqlarni o‘qitishda talab etiladigan hisoblash resurslarining (GPU/TPU quvvati, xotira sarfi) yuqoriligi hamda vaqt ko‘rsatkichlarining optimallashmaganligi;
- Generatsiya qilingan matnlarda deterministik takrorlanishlar (degeneration) yoki model tomonidan asossiz faktlarni to‘qib chiqarish (hallucination) holatlari.

Ushbu maqolaning maqsadi — matnli ma’lumotlarni generatsiya qilishning chuqur o‘qitishga asoslangan modellarini tizimli tadqiq etish, klassik rekurrent tizimlar va zamonaviy transformer arxitekturalarini qiyosiy baholash hamda o‘zbek tili korpusida resurs tejamkor, yuqori sifatli matn ishlab chiqaruvchi Mini-GPT modelini ishlab chiqishdan iborat.

2. ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIK ASOSLAR

Tabiiy tilni modellashtirishning evolyutsiyasi statistik yondashuvlardan chuqur neyron tarmoqlargacha bo‘lgan bir necha nazariy bosqichlarni bosib o‘tdi [3, 5998–6002-b]. Ilk statistik til modellarida (Statistical Language Models — SLM) Markov gipotezasiga tayangan holda navbatdagi so‘zning ehtimolligi undan oldingi n-1 ta so‘z chastotasiga asoslanib hisoblangan. Kneser-Ney tekislash algoritmlari orqali ehtimolliklar taqsimoti yaxshilangan bo‘lsa-da, so‘zlarning semantik o‘xshashligini ifodalash imkonsiz bo‘lib qolaverdi.

2003-yilda Bengio va uning hamkasblari tomonidan so‘zlarni ko‘p o‘lchamli uzluksiz vektor fazosida (dense embeddings) ifodalovchi neyronli til modellari taklif qilindi [4, 115–120-b]. Mikolov tomonidan Word2Vec va keyinchalik GloVe usullarining ishlab chiqilishi so‘zlar semantikasini vektorlar geometriyasiga ko‘chirdi.

Keyingi bosqichda vaqt bo‘yicha ketma-ket axborotlarni qayta ishlovchi Elman Rekurrent Neyron Tarmoqlari (RNN) paydo bo‘ldi. Biroq, orqaga tarqalish (BPTT — Backpropagation Through Time) davomida gradientlarning so‘nishi (vanishing gradient) uzoq matnlarni modellashtirishga imkon bermadi. Ushbu to‘siq Hochreiter va Schmidhuber tomonidan ishlab chiqilgan Uzun qisqa muddatli xotira (LSTM) hamda Cho tomonidan taklif etilgan GRU arxitekturalari vositasida yumshatildi [5, 1–16-b].

2017-yilda Vaswani va hammualliflar tomonidan e’lon qilingan Transformer arxitekturasi tabiiy tilni qayta ishlash sohasida to‘liq inqilob yasadi. Rekurrent ketma-ketlikdan butunlay voz kechilib, ma’lumotlarni bir vaqtning o‘zida parallel tahlil qiluvchi Self-Attention mexanizmiga tayanilishi hisoblash unumdorligini keskin oshirdi. Radford boshchiligidagi OpenAI tadqiqotchilari ushbu arxitekturani Decoder-only ko‘rinishida qo‘llab, GPT modellar oilasini yaratdilar va bu NLG yo‘nalishida standart paradigmaga aylandi [6, 1–24-b].

3. MATN GENERATSIYASINING MATEMATIK MODELLARI

Matematik jihatdan avtoregressiv matn generatsiyasi jarayoni diskret tokenlar ketma-ketligining birgalikdagi shartli ehtimollik taqsimotini hisoblashga keltiriladi. Agar tahlil qilinayotgan matn T ta tokenlar to‘plamidan iborat bo‘lsa, ya’ni X = (x_1, x_2, ..., x_T), ketma-ketlikning to‘liq ehtimolligi zanjir qoidasi bo‘yicha quyidagicha ajratiladi [7, 177–191-b]:

$$P(X) = \prod_{t=1}^{T} P(x_t \mid x_1, x_2, \ldots, x_{t-1}; \theta)$$

bu yerda θ — neyron tarmog‘ining optimallashtiriladigan parametrlar to‘plamidir. Har bir t qadamda model oldingi barcha x_{<t} tokenlar kontekstiga tayanib, lug‘atdagi (|V|) har bir so‘z uchun ehtimollik taqsimotini hosil qiladi.

3.1. Rekurrent modellar (LSTM) matematik apparati

LSTM yacheykasi axborot oqimini dinamik boshqaruvchi klapanlar bilan jihozlangan bo‘lib, quyidagi algebraik munosabatlar orqali hisoblanadi [2, 1735–1740-b]:

$$f_t = \sigma(W_f \cdot [h_{t-1}, x_t] + b_f) \quad \text{(Unutish klapani)}$$

$$i_t = \sigma(W_i \cdot [h_{t-1}, x_t] + b_i) \quad \text{(Kiritish klapani)}$$

$$\tilde{C}_t = \tanh(W_c \cdot [h_{t-1}, x_t] + b_c) \quad \text{(Nomzod xotira holati)}$$

$$C_t = f_t \odot C_{t-1} + i_t \odot \tilde{C}_t \quad \text{(Yacheykaning yangilangan xotirasi)}$$

$$o_t = \sigma(W_o \cdot [h_{t-1}, x_t] + b_o) \quad \text{(Chiqarish klapani)}$$

$$h_t = o_t \odot \tanh(C_t) \quad \text{(Yangi yashirin holat)}$$

bu yerda σ — sigmoid funksiyasi, ⊙ — elementlararo ko‘paytirish (Hadamard amali), W va b esa o‘rganiluvchi vazn matritsalaridir. LSTM qisqa jumlalarda yuqori samaradorlik ko‘rsatsa-da, ketma-ket hisoblash majburiyati tufayli zamonaviy ko‘p yadroli grafik tezlatgichlarning imkoniyatlaridan to‘liq foydalana olmaydi.

3.2. Transformer va Scaled Dot-Product Attention mexanizmi

Transformer blokida asosiy hisoblash jarayoni Scaled Dot-Product Attention operatoriga asoslanadi. Kiruvchi matritsalar chiziqli proyeksiyalar orqali So‘rov (Q), Kalit (K) va Qiymat (V) fazolariga ajratiladi [3, 5998–6002-b]:

$$Q = H W_Q, \quad K = H W_K, \quad V = H W_V$$

Skalyar ko‘paytmali e’tibor qiymati quyidagi analitik formula yordamida aniqlanadi:

$$\text{Attention}(Q, K, V) = \text{softmax}\left(\frac{Q K^T}{\sqrt{d_k}} + M \right) V$$

bu yerda d_k — kalit vektorining o‘lchami, √d_k — argumentlar o‘sishi natijasida softmax gradientining nolga tenglashib qolishini oldini oluvchi miqyoslashtiruvchi koeffitsiyentdir. M esa avtoregressiv niqob matritsasi bo‘lib, kelajakdagi tokenlar ko‘rinmasligi uchun j > i holatlarida $M_{ij} = -\infty$ qilib o‘rnatiladi.

Ko‘p boshli e’tibor (Multi-Head Attention) modeli bir vaqtning o‘zida turli pozitsiyalardagi ma’lumotlarni turli o‘lchamli fazolarda tahlil qilish imkonini beradi:

MultiHead(Q, K, V) = Concat(head_1, head_2, ..., head_h) W^O

head_i = Attention(Q W_i^Q, K W_i^K, V W_i^V)

4. TOKENIZATSIYA VA MA’LUMOTLARNI TAYYORLASH USULLARI

Matnli ma’lumotlarni raqamli neyron tarmoqlariga uzatishdan avval ularni diskret belgilar yoki qismlarga ajratish — tokenizatsiya jarayoni hisoblanadi. O‘zbek tili kabi agglyutinativ tillarda bitta so‘z o‘zagiga bir nechta qo‘shimchalar qo‘shilishi natijasida so‘z shakllari cheksiz ko‘payadi. An’anaviy so‘z darajasidagi tokenizatsiya lug‘at hajmini 200 mingdan oshirib yuboradi, bu esa model xotirasining asosiy qismini embedding qatlamiga sarflanishiga olib keladi [8, 137–155-b].

Tadqiqotda Byte-Pair Encoding (BPE) subword tokenizatsiyasi qo‘llanildi. BPE algoritmining ishlash bosqichlari:

- 1-bosqich: Korpusdagi barcha yakka belgilardan boshlang‘ich lug‘at V shakllantiriladi;
- 2-bosqich: Matn bo‘yicha eng ko‘p ketma-ket uchraydigan belgilar juftligi (c_i, c_j) statistik hisoblanadi;
- 3-bosqich: Eng yuqori chastotali juftlik birlashtirilib, yangi subword token sifatida lug‘atga kiritiladi;
- 4-bosqich: Belgilangan lug‘at chegarasi |V| = 32 000 ga yetguncha jarayon iterativ ravishda davom ettiriladi.

Ushbu yondashuv o‘zbek tilidagi 'xavfsizlik-dan', 'boshqarmasi-ning‘ kabi murakkab so‘z shakllarini o‘zak va affikslarga to‘g‘ri ajratib, OOV (Out-of-Vocabulary) muammosini mutlaqo yo‘qotadi.

5. MATN CHIQARISH VA DEKODLASH STRATEGIYALARI

Neyron tarmog‘ining so‘nggi chiqish qatlami logit vektorlarini (z_w) ishlab chiqaradi. Ushbu qiymatlar harorat parametri bilan tartibga solinuvchi Softmax funksiyasi orqali ehtimollikka aylantiriladi [9, 1–16-b]:

$$P(x_t = w \mid x_{<t}) = \exp(z_w / T) / (\sum_{w' \in V} \exp(z_{w'} / T))$$

Dekodlashning quyidagi usullari mavjud:

- Greedy Search: Har bir qadamda faqat eng yuqori ehtimolli tokenni tanlaydi. Natijada matn tezda bir xil jumlalar takroriga tushib qoladi;
- Beam Search: Eng ehtimolli B ta gipotezalar nurini parallel ravishda saqlaydi. Tarjimada samarali, biroq erkin ijodiy matnda qolipli jumlalarga moyil;
- Top-k Sampling: Faqat eng yuqori k ta tokenni qoldirib, qolganlarini filtrlaydi;
- Top-p (Nucleus) Sampling: Kumulyativ ehtimolliklar yig‘indisi p ko‘rsatkichiga yetadigan eng kichik $V^{(p)}$ to‘plamidan tasodifiy tanlaydi: $\sum_{w \in V^{(p)}} P(w \mid x_{<t}) \geq p$.

Eksperimentlarimiz Top-p sampling (p=0.9, T=0.7) matnning semantik kogerentligi va leksik boyligi o‘rtasida eng mukammal muvozanatni ta’minlashini tasdiqladi.

6. AMALIY QISM: MIN-GPT MODELINI ISHLAB CHIQISH VA OPTIMALLASHTIRISH

Korporativ va maxsus tizimlarda resurslarni tejash maqsadida Pre-LN Transformer bloklariga asoslangan Mini-GPT modeli loyihalashtirildi. Modelda quyidagi modifikatsiyalar amalga oshirildi [9, 63-b; 10, 1–26-b]:

- RMSNorm: O‘rtacha qiymat hisoblash amalini olib tashlab, kvadratik ildiz orqali normallashtirish joriy etildi. Bu hisoblash xarajatlarini 15-20 foizga kamaytiradi;

• RoPE (Rotary Position Embedding): Mutlaq pozitsiya o‘rniga tokenlararo nisbiy burchak masofasini hisobga oluvchi mexanizm joriy qilindi;

• SwiGLU: FFN bloklarida standart ReLU o‘rniga SwiGLU chiziqli qatlamidan foydalanildi.

1-jadval

Ishlab chiqilgan Mini-GPT modelining arxitekturaviy spetsifikatsiyasi

Model / Mexanizm guruhi	**№**	**Xususiyat nomi**	***-yangi xususiyatlar**
Arxitekturaviy parametrlar	1	Qatlamlar soni: 8 ta Decoder bloki	*
	2	Yashirin qatlam o‘lchami (d_model = 512)	*
	3	Attention boshlari: 8 ta (har biri d_k = 64)	*
Optimallashtirish bloklari	1	Pre-LN RMSNorm va SwiGLU aktivatsiyasi	*
	2	Rotary Position Embedding (RoPE)	*
Lug‘at va Kontekst	1	Maksimal kontekst oynasi: 1024 token	*
	2	BPE lug‘at hajmi: 32 000 subword	*

7. TAJRIBA, NATIJALAR VA BAHOLASH METRIKALARI

Taklif etilgan model 500 MB hajmdagi rasmiy axborot manbalari va ilmiy-texnik hisobotlar korpusida o‘qitildi. O‘qitish bitta NVIDIA A100 (40GB VRAM) tezlatgichida AdamW optimizatori (lr=3e-4, Cosine decay) va bfloat16 aralash aniqlik rejimida olib borildi. Taqqoslash uchun 2 qatlamli standart LSTM va Post-LN Transformer Decoder modellari sinovdan o‘tkazildi.

Modellar sifati quyidagi ob’yektiv metrikalar vositasida baholandi:

• Perplexity (PPL): Modelning keyingi tokenni topishdagi noaniqlik darajasi; PPL qanchalik kichik bo‘lsa, aniqlik shunchalik yuqori;

• Distinct-2 (%): Matndagi unikal bigrammlarning umumiy so‘zlarga nisbati (leksik boylik o‘lchovi);

• Inference Latency: Bitta tokenni generatsiya qilishga sarflangan vaqt (millisekundlarda).

2-jadval

Turli neyron tarmoq arxitekturalarining qiyosiy eksperimental ko‘rsatkichlari

Model arxitekturasi	**Parametrlar soni**	**Validatsiya PPL**	**Test PPL**	**Distinct-2 (%)**	**Chiqarish vaqti (ms)**
LSTM (2 qatlamli, h=512)	14.2 M	46.5	48.2	41.3%	12.4 ms
Standart Transformer (Post-LN)	42.1 M	24.3	25.1	63.8%	6.8 ms
Taklif etilgan Mini-GPT (Pre-LN+RoPE)	**42.5 M**	**18.2**	**18.7**	**72.4%**	**5.2 ms**

8. ILMIY MUHOKAMA VA TAHLIL.

Eksperiment natijalari shuni ko‘rsatdiki, taklif etilgan Mini-GPT modeli test Perplexity ko‘rsatkichi bo‘yicha LSTM modelidan 2.5 barobar ustunlik namoyish etdi (48.2 ga nisbatan 18.7). LSTM modelida ketma-ketlik 120 tokendan oshganda boshlang‘ich kontekst unutilib, matnda mavzudan og‘ishlar kuzatildi. Transformer arxitekturasi esa 1024 tokenlik oynada to‘liq semantik kogerentlikni saqlab qoldi.

Hisoblash parallelligi tahlil qilinganda, LSTM modeli o‘qitish vaqtida GPU resurslarining faqat 34 foizini yuklay olgan bo‘lsa, Transformer modeli parallel Self-Attention mexanizmi hisobiga GPU yadrolarini 92 foizgacha to‘liq yukladi. Natijada umumiy o‘qitish vaqti 2.4 baravarga qisqardi. RMSNorm va RoPE modifikatsiyalari standart Transformerdan PPL bo‘yicha 6.4 punktga yaxshiroq natija berdi hamda chiqarish vaqtini 5.2 ms/tokenga tushirdi.

Xulosa: Ushbu tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, tabiiy tilni qayta ishlashda matnli ma’lumotlarni generatsiya qilish va ularning sifatini oshirish ko‘p bosqichli hamda murakkab ilmiy-texnik jarayon hisoblanadi. Matn generatsiyasi jarayonidagi uzoq kontekstni saqlash, morfologik murakkabliklar va hisoblash cheklovlari generativ tizimlar oldidagi asosiy to‘siqlardir. An’anaviy statistik va rekurrent usullar ma’lum darajada tezkor natija berishi mumkin bo‘lsa-da, ular uzoq matnlarni mantiqan yaxlit shakllantirishda yetarli emas. Transformer, Self-Attention, BPE tokenizatsiyasi va Top-p dekodlash kabi ilg‘or chuqur o‘qitish yondashuvlari esa zamonaviy matn ishlab chiqarish imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytiradi. Ishlab chiqilgan 42.5 million parametrli Mini-GPT modeli RMSNorm va RoPE bloklari orqali yuqori aniqlik (18.7 PPL) va hisoblash tejamkorligini isbotladi. Shu bois, axborot xavfsizligi hisobotlari, monitoring xabarnomalari va korporativ boshqaruv tizimlarida ushbu ixcham generativ modellarni joriy etish eng maqbul ilmiy-amaliy yechim hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Stanford Institute for Human-Centered AI. Artificial Intelligence Index Report 2024. — Stanford University, 2024. — 500 p.

2.Hochreiter, S., & Schmidhuber, J. Long short-term memory. Neural Computation, 1997, № 9(8), pp. 1735–1780.

3.Vaswani, A., Shazeer, N., Parmar, N., Uszkoreit, J., Jones, L., Gomez, A. N., Kaiser, Ł., & Polosukhin, I. Attention is all you need. Advances in Neural Information Processing Systems (NeurIPS 2017), 2017, Vol. 30, pp. 5998–6008.

4.Sennrich, R., Haddow, B., & Birch, A. Neural machine translation of rare words with subword units. Proceedings of the 54th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics (ACL), 2016, pp. 1715–1725.

5.Holtzman, A., Buys, J., Du, L., Forbes, M., & Choi, Y. The curious case of neural text degeneration. International Conference on Learning Representations (ICLR 2020), 2020, pp. 1–16.

6.Enhanced transformer with rotary position embedding. Neurocomputing, 2024, Vol. 568, pp. 127063.

Touvron, H., Lavril, T., Izacard, G., Martinet, X., Lachaux, M. A., Lacroix, T., ... & Lample, G. LLaMA: Open and efficient foundation language models. arXiv preprint arXiv:2302.13971, 2023. — 26 p.

7.Шаньгин, В. Ф. Информационная безопасность компьютерных систем и сетей / В. Ф. Шаньгин — М.: ИД «Форум»: ИНФРА-М, 2011. — 416 с.

8.Лукацкий А. Обнаружение атак. – СПб.: БХВ-Петербург, 2001. – С. 50 – 200.

9.G‘ulomov Sh.R. Axborot xavfsizligi tizimlarida sun’iy intellekt modellarini qo‘llash. Scientific Journal Impact Factor, 2023, Vol. 2, Issue 24, B. 424–432.

10. Brown, T., Mann, B., Ryder, N., Subbiah, M., Kaplan, J. D., Dhariwal, P., ... & Amodei, D. Language models are few-shot learners. Advances in Neural Information Processing Systems (NeurIPS 2020), 2020, Vol. 33, pp. 1877–1901.

MAKTAB DIREKTORLARINING BOSHQARUV KO‘NIKMALARINI AKMEOLOGIK YONDASHUV ASOSIDA TAKOMILLASHTIRISH

Normurodova Aziza Zuxriddin qizi,
A.Avloniy nomidagi pedagogik mahorat milliy instituti,
1-bosqich tayanch doktoranti

Annotatsiya: *Ushbu maqolada maktab direktorlarining boshqaruv ko‘nikmalarini akmeologik yondashuv asosida takomillashtirish orqali ta'lim muassasalarida inson kapitali va intellektual salohiyatni rivojlantirish zarurati ilmiy asoslangan. Bugungi kunda maktab direktori faqat tashkiliy faoliyatni muvofiqlashtiruvchi emas, balki o‘zgarishlarni boshqaruvchi va pedagogik jamoani motivatsiyalovchi subyekt sifatida namoyon bo‘lmoqda. Maqolada rahbar shaxsining professional yetuklikka erishish va ichki imkoniyatlarini safarbar etish qonuniyatlari tahlil qilingan hamda amaliy takliflar berilgan.*

Kalit so‘zlar: *ta'lim menejmenti, akmeologik yondashuv, boshqaruv ko‘nikmalari, inson kapitali, professional yetuklik, strategik rejalashtirish, refleksiv baholash.*

Аннотация: *В данной статье научно обоснована необходимость развития человеческого капитала и интеллектуального потенциала в образовательных учреждениях путем совершенствования управленческих компетенций директоров школ на основе акмеологического подхода. Сегодня директор школы выступает не только координатором организационной деятельности, но и субъектом, управляющим изменениями и мотивирующим педагогический коллектив. В статье проанализированы закономерности достижения профессиональной зрелости и*

мобилизации внутренних возможностей личности руководителя, а также даны практические рекомендации.

Ключевые слова: *образовательный менеджмент, акмеологический подход, управленческие навыки, человеческий капитал, профессиональная зрелость, стратегическое планирование, рефлексивная оценка.*

Abstract: *This article scientifically substantiates the necessity of developing human capital and intellectual potential in educational institutions by improving mechanisms for developing management competencies of school principals based on the acmeological approach. Today, a school principal acts not only as a coordinator of organizational activities but as a subject who manages changes and motivates the pedagogical team. The article analyzes the regularities of achieving professional maturity and mobilizing the internal capabilities of a leader's personality, providing practical recommendations.*

Keywords: *education management, acmeological approach, management skills, human capital, professional maturity, strategic planning, reflexive evaluation.*

1. KIRISH (INTRODUCTION)

O‘zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta’lim-tarbiya tizimini tubdan isloh qilish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishiga aylandi. Ta'lim tizimiga kiritilayotgan har qanday innovatsiya va investitsiya, eng avvalo, kuchli intellektual salohiyatga ega bo‘lgan kadrlar — inson kapitali orqali amalga oshadi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi PF–5712-son hamda 2020-yil 6-noyabrdagi PF–6106-son Farmonlarida ta’lim muassasalarini boshqarish tizimini takomillashtirish va rahbar kadrlarning intellektual salohiyatini oshirish strategik vazifa qilib belgilangan. Ta’lim muassasalarini boshqarish jarayoni so‘nggi yillarda mazmunan murakkablashib, maktab direktori faqat tashkiliy faoliyatni muvofiqlashtiruvchi emas, balki pedagogik jamoani motivatsiyalovchi, strategik qarorlar qabul qiluvchi subyektga aylanmoqda.

Amaliy kuzatuvlar shuni ko‘rsatadiki, ayrim maktab direktorlarining boshqaruv faoliyatida sinergetik va strategik rejalashtirish, muammoli vaziyatlarda tezkor va asosli qaror qabul qilish, jamoani bir maqsad atrofida birlashtirish hamda o‘z faoliyatini tanqidiy tahlil qilish ko‘nikmalari yetarli darajada emas. Bunday sharoitda rahbar shaxsining professional-shaxsiy rivojlanish darajasi ta’lim sifati va muassasa samaradorligining hal qiluvchi omili hisoblanadi. Shu sababli, maktab direktorlarining boshqaruv ko‘nikmalarini **akmeologik yondashuv** asosida takomillashtirish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Akmeologik yondashuv insonning professional yetuklikka (akme) erishish bosqichlari, ichki imkoniyatlarini safarbar etish va faoliyat samaradorligini yuqori darajaga ko‘tarish qonuniyatlarini o‘rganadi. Ushbu yondashuv rahbarning o‘zini o‘zi rivojlantirish va mas’uliyatli qaror qabul qilish mexanizmlarini ilmiy asosda tashkil etishga imkon beradi.

Muammoning o‘rganilganlik darajasiga to‘xtaladigan bo‘lsak, ta’lim menejmenti masalalari N.A. Muslimov, U.Q. Tolipov, Sh.Sh. Sharipov, R.H. Djuraev, M.Q. Qurbonov kabi respublikamiz olimlari tomonidan keng tadqiq etilgan. Ularning ishlarida pedagogik menejment tamoyillari va rahbar kadrlarning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirish masalalari yoritilgan. Xorijiy ilmiy manbalarda maktab liderligi va samarali boshqaruv P. Drucker, H. Mintzberg, M. Fullan, K. Leithwood, A. Harris, J. Bush kabi olimlar tomonidan o‘rganilgan va maktab rahbarining strategik boshqaruvi empirik jihatdan asoslab berilgan. Akmeologiya sohasida esa A.A. Derkach, N.V. Kuzmina, B.G. Ananyev, A.K. Markova kabi olimlar shaxsning kasbiy yetuklikka erishish bosqichlarini tadqiq etishgan. Biroq, maktab direktorlarining boshqaruv

ko‘nikmalarini aynan akmeologik yondashuv asosida tizimli takomillashtirishning nazariy asoslari va amaliy mexanizmlari kompleks tarzda yetarli darajada ishlab chiqilmagan.

Shu sababli, mazkur tadqiqotning maqsadi maktab direktorlarining boshqaruv ko‘nikmalarini akmeologik yondashuv asosida takomillashtirish yuzasidan ilmiy asoslangan taklif va tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

2. METODOLOGIYA (METHODS)

Qo‘yilgan maqsadga erishish va muammoni har tomonlama ochib berish uchun tadqiqot jarayonida nazariy va empirik yondashuvlarning o‘zaro uyg‘unlashgan kompleks usullaridan foydalanildi. Dastlabki bosqichda **nazariy tahlil va umumlashtirish usuli** orqali ta’lim menejmenti, rahbarlik kompetensiyalari hamda akmeologik yondashuvga oid mahalliy va xorijiy ilmiy adabiyotlar, konsepsiyalar o‘rganilib, ularning mazmun-mohiyati tizimlashtirildi. Akmeologik rivojlanish qonuniyatlari ilmiy manbalar asosida aniqlashtirildi.

Keyingi bosqichda **normativ-huquqiy tahlil usuli** yordamida ta’lim muassasalarini boshqarish va rahbar kadrlar faoliyatiga oid me’yoriy hujjatlar o‘rganilib, maktab direktorlariga qo‘yiladigan zamonaviy boshqaruv talablari belgilandi. Tadqiqotning amaliy qismida **empirik tadqiqot usullari** — kuzatish, so‘rovnoma, intervyu va diagnostika orqali maktab direktorlarining boshqaruv faoliyati, qaror qabul qilish jarayonlari hamda refleksiv tahlil ko‘nikmalarining amaldagi holati o‘rganildi. Turli ta’lim muassasalaridagi samarali tajribalar va muammoli jihatlarni solishtirish maqsadida **taqqoslash usuli** qo‘llanildi. Natijalarni tizimlashtirish hamda maktab direktorlarining boshqaruv ko‘nikmalarini takomillashtirish mexanizmlarini yaratishda **modellashtirish usuli**dan foydalanildi. Tadqiqotda jarayonlarni miqdoriy va sifat ko‘rsatkichlari asosida tahlil qilish uchun **matematik-statistik** usullar tatbiq etildi.

3. NATIJALAR (RESULTS)

Olib borilgan ilmiy-tadqiqot ishlari va empirik tahlillar natijasida maktab direktorlarining boshqaruv ko‘nikmalarini aynan akmeologik nuqtayi nazardan takomillashtirish orqali umumiy o‘rta ta'lim muassasalarida inson kapitalini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqish mumkinligi aniqlandi. Tadqiqot doirasida quyidagi muhim ilmiy va amaliy natijalar qo‘lga kiritildi:

Birinchidan, maktab direktorlarining boshqaruv ko‘nikmalariga oid pedagogik va menejmentga doir ilmiy manbalar tahlil qilinib, ularning akmeologik komponentlariga ta’sir etuvchi obyektiv va subyektiv omillar aniqlashtirildi. Subyektiv omillar sirasiga rahbarning o‘zini-o‘zi tahlil qilishi (refleksiya), motivatsiyasi va shaxsiy intilishlari kiritilgan bo‘lsa, obyektiv omillarga ijtimoiy-pedagogik muhit, innovatsion texnologiyalar va kadrlar salohiyati kiritildi.

Ikkinchidan, boshqaruv ko‘nikmalarini akmeologik yondashuv asosida takomillashtirishning konseptual modeli ishlab chiqildi. Ushbu model boshqaruv jarayoni, rahbarning shaxsiy-professional rivojlanish bosqichlari hamda natijadorlik ko‘rsatkichlarini o‘zaro bog‘liq yaxlit tizim sifatida birlashtiradi. Model direktorni oddiy "boshqaruvchi"dan transformatsion "lider" darajasiga, ya'ni professional cho‘qqiga (akme) olib chiqish trayektoriyasini ko‘rsatib beradi.

Uchinchidan, maktab direktorlarining boshqaruv ko‘nikmalari darajasini miqdoriy va sifat jihatdan aniqlash uchun mezon, ko‘rsatkich va diagnostika vositalari takomillashtirildi. Bu vositalar nafaqat rahbarning joriy holatini baholash, balki uning kelajakdagi o‘sish nuqtalarini belgilash imkonini beradi.

4. MUHOKAMA VA XULOSA (DISCUSSION & CONCLUSION)

Mavjud an'anaviy menejment yondashuvlaridan farqli ravishda, tadqiqotda ilgari surilgan akmeologik yondashuv rahbarning professional yetuklikka erishish jarayonini bevosita boshqaruv faoliyati bilan integratsiyalashgan holda rivojlantirishga xizmat qiladi. Bu esa ta’lim menejmenti va akmeologiya fanlari kesishgan nuqtada mavjud bo‘lgan ilmiy bo‘shliqni to‘ldirishga asos bo‘ldi. Maktab direktorining doimiy ravishda o‘z-o‘zini rivojlantirishi muassasadagi pedagogik jamoaning ham intellektual salohiyati oshishiga zanjir reaksiyasi kabi ta'sir ko‘rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, maktab direktorlarining boshqaruv ko‘nikmalarini akmeologik yondashuv asosida takomillashtirish ta’lim muassasalari boshqaruvining sifat ko‘rsatkichlarini oshirish hamda hududlarda raqobatbardosh inson kapitalini shakllantirishning muhim mexanizmidir. Tadqiqot doirasida ishlab chiqilgan akmeologik model, metodik tavsiyalar, diagnostika mezonlari hamda baholash ko‘rsatkichlarini umumiy o‘rta ta’lim muassasalari direktorlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimiga, rahbar kadrlar uchun tashkil etiladigan maxsus o‘quv kurslari va seminar-treninglarga amaliyotda keng joriy etish tavsiya qilinadi. Bu, o‘z navbatida, rahbar faoliyatining natijadorligini monitoring qilish va individual rivojlanish trayektoriyasini to‘g‘ri belgilashda muhim dasturilamal bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi PF–5712-son “O‘zbekiston Respublikasi xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmoni.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrdagi PF–6106-son “O‘zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta’lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni.
3. Muslimov N.A., Tolipov U.Q., Sharipov Sh.Sh. va boshqalar. Ta'lim muassasalarini boshqarish va rahbar kadrlarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish.
4. Fullan M., Leithwood K. Maktab liderligi va o‘zgarishlarni boshqarish (Change management) asoslari.
5. Derkach A.A., Kuzmina N.V., Markova A.K. Shaxsning kasbiy yetuklikka erishish bosqichlari va akmeologiya qonuniyatlari.

UMUMTA’LIM MAKTABLARIDA INSON KAPITALINI SHAKLLANTIRISHNING HUQUQIY-TASHKILIY ASOSLARI

Saidmurodov Shohrux Akbarxo‘ja o‘g‘li,
Jizzax viloyati Pedagogik mahorat markazi,
“Ijtimoiy-iqtisodiy fanlar” kafedrasi katta o‘qituvchisi

Annotatsiya. *Mazkur maqolada O‘zbekiston Respublikasida umumta’lim maktablari negizida inson kapitalini shakllantirishning huquqiy-tashkiliy asoslari tahlil qilinadi. “Ta’lim to‘g‘risida”gi qonun, “Yangi O‘zbekiston” taraqqiyot strategiyasi va pedagog kadrlar tayyorlash tizimiga oid boshqa normativ-huquqiy hujjatlar asosida umumta’lim bosqichining inson kapitali shakllanishidagi o‘rni ko‘rib chiqiladi. Tadqiqotda ta’lim sohasidagi qonunchilik evolyutsiyasi xronologik tartibda tizimlashtirilib, mavjud tashkiliy mexanizmlar (davlat ta’lim standartlari, attestatsiya,*

pedagogik mahorat markazlari tarmog'i) tahlil qilinadi hamda ularni takomillashtirish yuzasidan takliflar ishlab chiqiladi.

Kalit so'zlar: *inson kapitali, umumta'lim maktabi, huquqiy-tashkiliy asoslar, ta'lim sifati, pedagog kadrlar, davlat ta'lim standarti, "Yangi O'zbekiston" taraqqiyot strategiyasi.*

Аннотация. *В данной статье анализируются правовые и организационные основы формирования человеческого капитала на базе общеобразовательных школ Узбекистана. На основе Закона "Об образовании", Стратегии развития "Нового Узбекистана" и других нормативно-правовых актов, регулирующих систему подготовки педагогических кадров, рассматривается роль общего среднего образования в формировании человеческого капитала. В исследовании систематизирована эволюция законодательства в сфере образования в хронологическом порядке, проанализированы существующие организационные механизмы (государственные образовательные стандарты, аттестация, сеть центров педагогического мастерства), а также разработаны предложения по их совершенствованию.*

Ключевые слова: *человеческий капитал, общеобразовательная школа, правовые и организационные основы, качество образования, педагогические кадры, государственный образовательный стандарт, Стратегия развития "Нового Узбекистана".*

Abstract. *This article analyzes the legal and organizational foundations of human capital formation based on general education schools in Uzbekistan. Drawing on the Law "On Education", the "New Uzbekistan" Development Strategy, and other legal-regulatory acts governing the teacher training system, the role of general secondary education in human capital formation is examined. The study systematizes the evolution of education legislation in chronological order, analyzes existing organizational mechanisms (state educational standards, attestation, the network of pedagogical mastery centers), and proposes recommendations for their improvement.*

Keywords: *human capital, general education school, legal and organizational foundations, quality of education, pedagogical personnel, state educational standard, "New Uzbekistan" Development Strategy.*

KIRISH

Zamonaviy dunyoda mamlakatlarning raqobatbardoshligi tabiiy resurslardan ko'ra ko'proq inson kapitalining sifati bilan belgilanmoqda. Inson kapitali – jamiyat a'zolarining bilim, ko'nikma, salomatlik va ijodiy salohiyati majmui bo'lib, uning shakllanishi uzluksiz ta'lim tizimining barcha bosqichlarida, ayniqsa umumta'lim maktabida boshlanadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoni bilan tasdiqlangan 2022–2026-yillarga mo'ljallangan "Yangi O'zbekiston"ning taraqqiyot strategiyasida "adolatli ijtimoiy siyosat yuritish, inson kapitalini rivojlantirish" alohida ustuvor yo'nalish sifatida belgilangani buning yaqqol tasdig'idir.

Umumta'lim maktabi – uzluksiz ta'lim tizimining asosiy bo'g'ini bo'lib, u yosh avlodda bilim, ko'nikma va fuqarolik qadriyatlarini shakllantirish orqali kelajakdagi inson kapitalining sifat ko'rsatkichlarini belgilaydi. Shu bois maktab ta'limini tartibga soluvchi huquqiy-tashkiliy asoslarning qanchalik puxta va zamon talablariga mos ishlab chiqilganligi butun jamiyat taraqqiyoti uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur maqolaning maqsadi – O'zbekistonda umumta'lim maktablari negizida inson kapitalini shakllantirishga oid normativ-huquqiy bazaning shakllanish bosqichlarini, mavjud

tashkiliy mexanizmlarni tahlil qilish hamda ularni yanada takomillashtirish yuzasidan takliflar ishlab chiqishdan iborat.

MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqotda O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, “Ta’lim to‘g‘risida”gi qonunning turli yillardagi tahrirlari, Prezident farmonlari va Vazirlar Mahkamasi qarorlari, shuningdek maktabgacha va maktab ta’limi, oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirliklarining rasmiy hujjatlari asosiy manba sifatida o‘rganildi. Tadqiqot metodologiyasi tarixiy-xronologik tahlil, normativ-huquqiy hujjatlarni qiyosiy o‘rganish va tizimli yondashuv usullarining uyg‘unlashuviga asoslandi: dastlab ta’lim sohasidagi qonunchilikning bosqichma-bosqich rivojlanishi xronologik tartibda tizimlashtirildi, so‘ngra mavjud tashkiliy mexanizmlar mazmunan tahlil qilindi.

NATIJALAR

Umumta’lim maktabi – inson kapitalini shakllantirishning boshlang‘ich institutsional bo‘g‘ini

O‘RQ-637-son yangi tahrirdagi “Ta’lim to‘g‘risida”gi qonunga muvofiq, ta’lim turlari qatorida maktabgacha ta’lim va tarbiya, umumiy o‘rta ta’lim alohida ajratilgan bo‘lib, ular bolalarni intellektual, ma’naviy-axloqiy, etik, estetik va jismoniy jihatdan rivojlantirishga qaratilgan. Umumta’lim maktabi uzluksiz ta’lim tizimining asosiy bo‘g‘ini sifatida barcha fuqarolarga davlat umumta’limi andozalari doirasida bepul umumiy ta’lim olish huquqi va imkoniyatini kafolatlaydi. Aynan shu bosqichda bolaning bilim olish, mustaqil fikrlash va kasbga yo‘nalish ko‘nikmalari shakllanadi, bu esa uning kelgusi mehnat faoliyati va ijtimoiy faolligining, demak, inson kapitali sifatining poydevorini tashkil etadi.

Normativ-huquqiy bazaning bosqichma-bosqich rivojlanishi

O‘zbekistonda ta’lim sohasidagi qonunchilik mustaqillik yillaridan buyon izchil takomillashib bordi. 1992-yilda mustaqil O‘zbekistonning birinchi “Ta’lim to‘g‘risida”gi qonuni, 1997-yilda esa uning yangi tahriri “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” bilan birgalikda qabul qilindi. 2017–2019-yillarda maktabgacha va umumiy o‘rta ta’limni tubdan isloh qilish konsepsiyalari (jumladan, alohida Maktabgacha ta’lim vazirligini tashkil etish) qabul qilindi. 2020-yilda “Ta’lim to‘g‘risida”gi qonunning 11 bob, 75 moddadan iborat yangi tahriri kuchga kirib, ta’lim sohasidagi munosabatlarni zamonaviy talablar asosida tartibga soldi. 2021-yilda Prezident ta’lim muassasalari agentligi huzurida Pedagogik mahorat va xalqaro baholash markazi tashkil etilib, pedagog kadrlar malakasini oshirish tizimi institutsional jihatdan mustahkamlandi. Nihoyat, 2022-yilda qabul qilingan PF-60-son Farmon bilan inson kapitalini rivojlantirish davlat siyosatining alohida ustuvor yo‘nalishi sifatida belgilandi. Ushbu bosqichlarning umumlashtirilgan tavsifi 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval. Umumta’lim sohasidagi huquqiy-tashkiliy islohotlar evolyutsiyasi

Bosqich	Asosiy normativ-huquqiy hujjat	Mazmuni / e’tibor markazi	Tashkiliy natijasi
1992–1997	1992-y. va 1997-y. «Ta’lim to‘g‘risida»gi qonunlar, «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»	Uzluksiz ta’lim tizimi asoslari, davlat ta’lim standartlari tushunchasi	Yagona ta’lim tizimi shakllantirildi
2017–2019	PF-5198 (2017), PQ-3261, PQ-3305 (Maktabgacha ta’lim vazirligi)	Maktabgacha va umumiy o‘rta ta’limni tubdan isloh qilish konsepsiyalari	Alohida vazirliklar va boshqaruv tizimi tashkil etildi

2020	O‘RQ-637-son yangi tahrirdagi «Ta’lim to‘g‘risida»gi qonun (11 bob, 75 modda)	Ta’lim turlari, huquq va majburiyatlar, sifat nazorati tizimi	Huquqiy baza zamonaviylashtirildi
2021	PQ-5188, VMQ-741 (Pedagogik mahorat va xalqaro baholash markazi)	Pedagog kadrlar malakasini oshirish tizimi	Pedagogik mahorat markazlari tarmog‘i mustahkamlandi
2022–2026	PF-60-son «Yangi O‘zbekiston» taraqqiyot strategiyasi (IV yo‘nalish)	«Adolatli ijtimoiy siyosat yuritish, inson kapitalini rivojlantirish»	Ta’lim sifati milliy ustuvorlik darajasiga ko‘tarildi

Mavjud tashkiliy mexanizmlar

Bugungi kunda umumta’lim maktablarida inson kapitalini shakllantirish bir necha tashkiliy mexanizm orqali amalga oshiriladi: birinchidan, davlat ta’lim standartlari va o‘quv dasturlari orqali bilim mazmuni belgilanadi; ikkinchidan, ta’lim muassasalari va pedagog xodimlarning attestatsiyasi hamda davlat akkreditatsiyasi orqali sifat nazorati ta’minlanadi; uchinchidan, viloyat pedagogik mahorat markazlari tarmog‘i orqali o‘qituvchilarning kasbiy malakasi muntazam oshirib boriladi. Jumladan, muallif faoliyat yuritayotgan Jizzax viloyati Pedagogik mahorat markazi 1974-yilda “O‘qituvchilar malakasini oshirish institute” sifatida tashkil etilgan bo‘lib, keyinchalik zamonaviy pedagogik mahorat markaziga aylantirilgan – bu misol respublika miqyosidagi pedagog kadrlar tizimining tarixiy izchilligini ko‘rsatadi.

MUHOKAMA

O‘tkazilgan tahlil shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekistonda umumta’lim orqali inson kapitalini shakllantirishning huquqiy-tashkiliy bazasi so‘nggi o‘n yillikda sezilarli darajada takomillashtirildi: alohida vazirliklarning tashkil etilishi, davlat ta’lim standartlarining yangilanishi va pedagog kadrlar tayyorlash tizimining institutsionallashuvi shular jumlasidandir. Shu bilan birga, amaliyotda bir qator muammolar saqlanib qolmoqda: mintaqalar o‘rtasida pedagog kadrlar malakasi va moddiy-texnika ta’minoti darajasidagi tafovut, raqamli ko‘nikmalarni shakllantirish bo‘yicha yagona metodik yondashuvning yetishmasligi, shuningdek normativ hujjatlarda belgilangan talablar bilan amaliy ta’lim jarayoni o‘rtasidagi ba’zi nomuvofiqliklar. Bu holat huquqiy-tashkiliy asoslarni nafaqat qabul qilish, balki ularning amalda izchil bajarilishini ta’minlovchi monitoring mexanizmlarini ham kuchaytirish zarurligini ko‘rsatadi.

XULOSA

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, umumta’lim maktablari inson kapitalini shakllantirishning boshlang‘ich va hal qiluvchi bosqichi hisoblanadi, shu sababli ularning huquqiy-tashkiliy asoslarini yanada takomillashtirish quyidagi yo‘nalishlarda amalga oshirilishi maqsadga muvofiq: birinchidan, davlat ta’lim standartlarini mehnat bozori va raqamli iqtisodiyot talablariga muntazam moslashtirib borish; ikkinchidan, pedagogik mahorat markazlari tarmog‘i orqali o‘qituvchilarning kasbiy malakasini oshirishda mintaqaviy tengsizlikni bartaraf etish; uchinchidan, maktab va oila, mahalliy hokimiyat organlari o‘rtasidagi huquqiy-tashkiliy hamkorlik mexanizmlarini mustahkamlash; to‘rtinchidan, ta’lim sifati monitoringi natijalarini normativ hujjatlarni yangilash jarayoniga uzluksiz tarzda joriy etib borish. Ushbu takliflarning amalga oshirilishi “Yangi O‘zbekiston” taraqqiyot strategiyasida belgilangan inson kapitalini rivojlantirish maqsadlariga erishishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni (yangi tahrir), O‘RQ-637-son, 23.09.2020-y.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 30-sentyabrdagi PF-5198-son “Maktabgacha ta’lim tizimi boshqaruvini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-sentyabrdagi PF-5538-son “Xalq ta’limini boshqarish tizimini takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi Farmoni.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 19-iyuldagi PQ-5188-son Qarori; Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 7-dekabrdagi 741-son “Pedagogik mahorat va xalqaro baholash markazi faoliyatini tashkil etish to‘g‘risida”gi Qarori.
6. Jizzax viloyati Pedagogik mahorat markazining rasmiy ma’lumotlari. – jizpmm.uz
7. Kadrlar tayyorlash milliy dasturi (1997-yil 29-avgust, O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi IX sessiyasi qarori).

O‘QUVCHILARNING INDIVIDUAL EHTIYOJLARINI HISOBGA OLISH ASOSIDA TA’LIM-TARBIYA JARAYONINI TASHKIL ETISH

Yarasheva Dilobar Qiyomovna,
G‘ijduvon tumani 2-umumiy o‘rta ta’li maktabi direktori

Annotatsiya (o‘zbek tilida). *Ushbu maqolada ta’lim-tarbiya jarayonida o‘quvchilarning individual ehtiyojlarini hisobga olish masalasi ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Individual yondashuv, differensial ta’lim, inklyuziv pedagogika va shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim konsepsiyalari qiyosiy tahlil asosida yoritilgan. Maqolada muallif tomonidan taklif etilgan “Dinamik individual ta’lim xaritasi” modeli orqali o‘quvchilarning ehtiyojlarini uzluksiz aniqlash va ta’lim jarayonini moslashtirish mexanizmlari asoslab beriladi. Tadqiqot natijalari ta’lim sifatini oshirishda individual yondashuvning ahamiyatini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *individual ehtiyoj, shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim, differensial yondashuv, inklyuziv ta’lim, pedagogik innovatsiya.*

Annotation (in English). *This article analyzes the issue of considering students’ individual needs in the organization of the educational process from theoretical and practical perspectives. Concepts such as individualized instruction, differentiated learning, inclusive education, and learner-centered education are examined through comparative analysis. The study introduces the author’s original model, the “Dynamic Individual Learning Map,” which provides a mechanism for continuous identification of learners’ needs and adaptive instruction. The findings highlight the effectiveness of individualized approaches in improving the quality of education.*

Keywords: *individual needs, learner-centered education, differentiated instruction, inclusive education, pedagogical innovation.*

Аннотация (на русском языке). *В статье рассматривается проблема учета индивидуальных потребностей обучающихся в организации образовательного*

процесса с научно-теоретической и практической точек зрения. Проведен сравнительный анализ личностно-ориентированного обучения, дифференцированного обучения и инклюзивного образования. Автором предложена инновационная модель «Динамическая индивидуальная образовательная карта», направленная на непрерывное выявление образовательных потребностей учащихся и адаптацию учебного процесса. Результаты исследования подтверждают, что учет индивидуальных особенностей обучающихся способствует повышению качества образования.

Ключевые слова: *индивидуальные потребности, личностно-ориентированное обучение, дифференцированное обучение, инклюзивное образование, педагогическая инновация.*

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganidek: “Ta'lim va tarbiya — bu kelajagimiz, ertangi kunimiz poydevoridir. Agar biz bugun yoshlarimizni bilimli, mustaqil fikrlaydigan, vatanparvar qilib tarbiyalasak, ertaga hech qachon kam bo‘lmaymiz”[9]. Ushbu fikr zamirida ta'lim jarayonining markazida shaxs, ya'ni o‘quvchi turishi zarurligi g‘oyasi mujassam.

Zamonaviy ta'lim tizimi oldida turgan muhim vazifalardan biri o‘quvchilarning individual ehtiyojlari, qobiliyatlari, qiziqishlari va psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etish hisoblanadi. Chunki bir xil metod va yondashuv asosida tashkil etilgan ta'lim barcha o‘quvchilar uchun birdek samarali bo‘la olmaydi.

1. O‘QUVCHILARNING INDIVIDUAL EHTIYOJLARI TUSHUNCHASI VA UNING PEDAGOGIK AHAMIYATI

Pedagogik adabiyotlarda “individual ehtiyoj” tushunchasi o‘quvchining bilim olish sur'ati, o‘rganish uslubi, motivatsiyasi, qiziqishlari hamda ijtimoiy-psixologik holati bilan bog‘liq bo‘lgan omillar majmui sifatida talqin etiladi[10]. Ushbu ehtiyojlarni inobatga olmaslik ta'lim sifati pasayishiga, o‘quvchining o‘ziga bo‘lgan ishonchi susayishiga olib keladi.

Shaxsga yo‘naltirilgan ta'lim nazariyasiga ko‘ra, o‘quvchi ta'lim jarayonining passiv iste'molchisi emas, balki faol subyekti hisoblanadi[11]. Bu yondashuv individual ehtiyojlarni aniqlash va ularni ta'lim mazmuniga integratsiya qilishni talab etadi.

2. INDIVIDUAL YONDASHUV ASOSIDA TA'LIMNI TASHKIL ETISHNING ASOSIY SHAKL VA USULLARI

Ta'lim jarayonida o‘quvchilarning individual ehtiyojlarini hisobga olish zamonaviy pedagogikaning ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Amaliyotda mazkur yondashuv quyidagi pedagogik mexanizmlar orqali amalga oshiriladi:

– **differensial topshiriqlar tizimi**, ya'ni o‘quvchilarning bilim darajasi, qiziqishi va imkoniyatlariga mos ravishda ishlab chiqilgan topshiriqlar;

– **moslashuvchan o‘quv rejalari**, bunda o‘quv mazmuni va sur'ati individual o‘zlashtirish xususiyatlariga qarab tartibga solinadi;

– **diagnostik baholash** o‘quvchilarning boshlang‘ich bilimlari, ehtiyojlari va rivojlanish dinamikasini aniqlashga xizmat qiladi;

9 Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. — Toshkent: O‘zbekiston, 2022.

10 Xodjayev B.X. Pedagogika nazariyasi. — Toshkent: Fan, 2018.

11 Zimnyaya I.A. Pedagogicheskaya psixologiya. — Moskva: Logos, 2016.

– **individual ta’lim trayektoriyasi**, har bir o‘quvchi uchun shaxsiy rivojlanish yo‘lini belgilash imkonini beradi;

– **pedagog va o‘quvchi o‘rtasidagi refleksiv muloqot** o‘zaro tahlil va fikr almashuv orqali ta’lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Xorijiy pedagogik tadqiqotlarda, xususan, K. Tomlinson tomonidan ishlab chiqilgan **differensial ta’lim modeli** o‘quvchilarning akademik natijalari va motivatsiyasini oshirishda samarali ekanligi qayd etilgan[12]. Ushbu model o‘quv mazmuni, jarayon va natijalarni individual ehtiyojlarga moslashtirishga asoslanadi. Biroq mazkur yondashuvning kamchiligi sifatida o‘qituvchidan ortiqcha vaqt, yuqori metodik tayyorgarlik hamda rejalashtirish ko‘nikmalarini talab etishi ko‘rsatiladi. Shunga qaramay, individual yondashuv ta’limning shaxsga yo‘naltirilganligini ta’minlovchi muhim pedagogik mexanizm sifatida o‘z ahamiyatini saqlab qolmoqda.

3. MAVJUD ILMIY YONDASHUVLARNING TAHLILI: IJOBIY VA SALBIY TOMONLAR

Yondashuv	Ijobiy jihatlar	Salbiy jihatlar
Shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim	Motivatsiya oshadi, mustaqil fikrlash rivojlanadi	Nazorat qilish murakkab
Differensial ta’lim	O‘quvchilarning darajasi inobatga olinadi	O‘qituvchiga yuklama ortadi
Inklyuziv ta’lim	Tenglik va adolat ta’minlanadi	Resurslar yetishmasligi

Mazkur yondashuvlar ilmiy jihatdan asoslangan bo‘lsa-da, ularning aksariyatida individual ehtiyojlar doimiy ravishda qayta ko‘rib chiqilmaydi[13].

4. MUALLIFLIK YANGILIGI: “DINAMIK INDIVIDUAL TA’LIM XARITASI” MODELI

Mazkur tadqiqotda ta’lim jarayonini individuallashtirishga qaratilgan **“Dinamik individual ta’lim xaritasi”** modeli taklif etiladi. Ushbu model o‘quvchining rivojlanish jarayonini uzluksiz monitoring qilish va ta’lim mazmunini moslashtirishga yo‘naltirilgan bo‘lib, quyidagi bosqichlarni o‘z ichiga oladi:

1. Boshlang‘ich pedagogik diagnostika, o‘quvchining bilim darajasi, qobiliyati va psixopedagogik xususiyatlarini aniqlash;

2. O‘quvchining ehtiyojlari va qiziqishlari asosida individual ta’lim maqsadlarini belgilash, shaxsiy rivojlanish ustuvor yo‘nalishlarini aniqlash;

3. Moslashuvchan o‘quv topshiriqlarini ishlab chiqish, o‘quvchi imkoniyatlariga mos differensial vazifalarni taqdim etish;

4. Har chorakda ehtiyojlarni qayta tahlil qilish, ta’lim trayektoriyasining dolzarbligini baholash;

5. Erishilgan natijalarga asoslangan tuzatishlar kiritish, ta’lim mazmuni va usullarini optimallashtirish.

Mazkur modelning asosiy afzalligi shundaki, u an’anaviy individual yondashuv modellaridan farqli ravishda **statik emas**, balki o‘quvchining bilim, ko‘nikma va kompetensiyalaridagi o‘zgarishlarga mos holda **dinamik tarzda yangilanib boradi**.

12 Tomlinson C.A. *The Differentiated Classroom: Responding to the Needs of All Learners*. — New York: ASCD, 2014.

13 UNESCO. Guidelines for Inclusive Education. — Paris, 2017.

Natijada ta'lim jarayoni o'quvchi shaxsining real rivojlanish sur'ati va ehtiyojlariga maksimal darajada moslashtiriladi.

1. TAKLIF ETILGAN MODELNI MAVJUD YONDASHUVLAR BILAN SOLISHTIRISH

DITX modeli an'anaviy individual yondashuvlardan farqli ravishda, o'quvchi ehtiyojlarini bir martalik emas, balki uzluksiz monitoring asosida aniqlaydi. Bu esa ta'lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Boshqa modellarga nisbatan farqli tomoni raqamli vositalarga ehtiyoj mavjudligi hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, o'quvchilarning individual ehtiyojlarini hisobga olish ta'lim-tarbiya jarayonining muhim pedagogik sharti hisoblanadi. Taklif etilgan "Dinamik individual ta'lim xaritasi" modeli mavjud yondashuvlarni to'ldiradi va ta'lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Mazkur modelni amaliyotga joriy etish pedagoglardan innovatsion fikrlash va metodik moslashuvchanlikni talab etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev Sh.M. *Yangi O'zbekiston strategiyasi*. — Toshkent: O'zbekiston, 2022.

2. Xodjayev B.X. *Pedagogika nazariyasi*. — Toshkent: Fan, 2018.

3. Zimnyaya I.A. *Pedagogicheskaya psixologiya*. — Moskva: Logos, 2016.

4. Tomlinson C.A. *The Differentiated Classroom: Responding to the Needs of All Learners*. — New York: ASCD, 2014.

5. UNESCO. *Guidelines for Inclusive Education*. — Paris, 2017.

THE IMPACT OF EMOTIONAL INTELLIGENCE ON THE QUALITY OF DECISION-MAKING IN THE PROFESSIONAL ACTIVITIES OF PROSECUTION OFFICERS

Rasulov Mo'minmirzo Rustamovich,
Researcher at Bukhara State University

Abstract. *This thesis examines the influence of emotional intelligence on the quality of decision-making in the professional activities of prosecution officers. Decision-making in law enforcement requires a high level of responsibility, objective assessment of complex situations, emotional stability, and the ability to regulate psychological states. Emotional intelligence represents an important psychological factor that enables prosecution officers to understand and manage their own emotions, recognize the emotional states of others, and establish effective professional interactions. The study analyzes the main components of emotional intelligence, its impact on the quality and reliability of professional decisions, and its role in maintaining psychological stability within legal activities. The results demonstrate that the development of emotional intelligence contributes to improving professional competence and enhancing the effectiveness of decision-making among prosecution officers.*

Key words: *prosecution officer, emotional intelligence, decision-making, professional activity, emotional regulation, psychological stability, legal psychology, professional competence.*

Аннотация. *В данной тезисной работе рассматривается влияние эмоционального интеллекта на качество принятия решений в профессиональной деятельности сотрудников прокуратуры. В деятельности правоохранительных органов процесс принятия решений требует высокой ответственности, объективной оценки сложных ситуаций, эмоциональной устойчивости и*

способности контролировать собственные психологические состояния. Эмоциональный интеллект является важным психологическим фактором, который способствует пониманию собственных эмоций, управлению эмоциональными реакциями, эффективному взаимодействию с другими людьми и повышению качества профессиональных решений. В работе раскрываются основные компоненты эмоционального интеллекта, его значение в формировании профессиональной компетентности сотрудников прокуратуры и роль в обеспечении психологической устойчивости при выполнении служебных обязанностей. Обосновано, что развитие эмоционального интеллекта способствует повышению эффективности профессиональной деятельности и улучшению качества принимаемых решений.

Ключевые слова: *сотрудник прокуратуры, эмоциональный интеллект, принятие решений, профессиональная деятельность, эмоциональная регуляция, психологическая устойчивость, юридическая психология, профессиональная компетентность.*

Introduction. In modern law enforcement systems, the effectiveness of professional activity largely depends on the psychological preparedness, personal competence, and decision-making abilities of employees. Among legal professionals, prosecution officers perform highly responsible duties related to ensuring legality, protecting citizens' rights, and making important professional judgments. Their work requires not only deep legal knowledge but also the ability to analyze complex situations, manage psychological pressure, and make objective decisions under conditions of uncertainty.

Decision-making is one of the central components of professional activity among prosecution officers. The quality of decisions made during legal processes can influence the effectiveness of professional tasks, organizational outcomes, and public trust in law enforcement institutions. Therefore, the psychological characteristics that regulate decision-making processes have become an important research direction within legal and occupational psychology.

One of the significant psychological factors affecting decision-making quality is emotional intelligence. Emotional intelligence reflects an individual's ability to understand, regulate, and effectively use emotional information in personal and professional interactions. For prosecution officers, emotional intelligence plays an essential role in maintaining emotional balance, controlling stress reactions, understanding the psychological states of other participants in legal processes, and making balanced professional decisions.

The professional environment of prosecution officers is often associated with increased psychological demands. Employees may face situations involving social conflicts, emotional tension, time limitations, and high levels of responsibility. In such circumstances, the ability to regulate emotions and maintain psychological stability becomes a crucial factor that prevents subjective judgments and supports rational decision-making. Emotional intelligence allows specialists to combine logical analysis with emotional awareness, which contributes to more effective professional behavior.

Contemporary psychological research emphasizes that successful professional decision-making is determined not only by cognitive abilities but also by emotional competence. Individuals with developed emotional intelligence are more capable of controlling impulsive reactions, evaluating situations objectively, and selecting appropriate behavioral strategies. In legal activities, these qualities are particularly

important because decisions often require both analytical accuracy and psychological sensitivity.

The development of emotional intelligence among prosecution officers can contribute to improving professional communication, reducing the negative effects of occupational stress, and strengthening decision-making competence. Psychological training aimed at enhancing emotional awareness, self-regulation, empathy, and interpersonal skills may become an important element of professional development within law enforcement organizations.

The relevance of studying the influence of emotional intelligence on decision-making quality among prosecution officers is determined by the growing need to improve the psychological readiness of legal professionals. Understanding the relationship between emotional intelligence and professional decisions can provide theoretical and practical foundations for developing effective psychological support programs and improving personnel training systems.

This thesis focuses on analyzing the role of emotional intelligence in the decision-making process of prosecution officers. It examines how emotional awareness, self-regulation, empathy, and emotional control influence the quality of professional decisions and contribute to increasing the effectiveness of legal activities.

Literature Review. The influence of emotional intelligence on the quality of decision-making in the professional activity of prosecution officers has become an important research topic within legal psychology, organizational psychology, and emotional intelligence studies. Scientific investigations in this field emphasize that professional decisions are shaped not only by intellectual abilities and professional knowledge but also by emotional awareness, self-regulation skills, interpersonal understanding, and psychological stability.

The theoretical foundations of emotional intelligence were developed through the works of P. Salovey and J. Mayer, who defined emotional intelligence as the ability to perceive, understand, regulate, and use emotions effectively in thinking and behavior. According to their approach, emotional intelligence includes several key abilities: emotional perception, emotional understanding, emotional regulation, and the effective application of emotional information in decision-making processes. These concepts provide an important theoretical basis for analyzing the role of emotional competence in professional legal activities.

D. Goleman expanded the concept of emotional intelligence by emphasizing its practical significance in professional effectiveness. According to his model, emotional intelligence consists of self-awareness, self-regulation, motivation, empathy, and social skills. These components are particularly relevant for prosecution officers, as their professional responsibilities require emotional control, objective assessment of situations, and effective communication with different participants in legal processes. Developed emotional intelligence helps specialists maintain professional balance and avoid decisions influenced by uncontrolled emotional reactions.

Research in cognitive psychology demonstrates that emotions play an important role in human decision-making processes. Scholars argue that emotional states can influence attention, evaluation of information, risk perception, and the selection of behavioral strategies. In professional contexts involving high responsibility, such as prosecutorial activity, the ability to regulate emotions becomes essential for ensuring rational and well-founded decisions.

The relationship between emotional intelligence and professional performance has also been widely examined in organizational psychology. Studies indicate that individuals with higher emotional intelligence demonstrate better stress management, stronger interpersonal relationships, and greater adaptability in complex work environments. These findings are significant for prosecution officers, whose professional activities often involve psychological pressure, conflict situations, and the necessity to make accurate decisions within limited timeframes.

The role of emotional regulation in professional decision-making has been further explored through the works of researchers studying self-control and psychological resilience. Emotional regulation allows individuals to manage negative emotional experiences, maintain concentration, and preserve objectivity during challenging situations. For prosecution officers, these abilities are particularly important because excessive emotional involvement may negatively affect the impartiality and quality of professional judgments.

Studies on legal psychology emphasize that professional competence among law enforcement officers includes not only legal knowledge and analytical skills but also psychological readiness. The ability to understand human behavior, recognize emotional signals, and manage interpersonal interactions contributes to more effective professional decisions. Therefore, emotional intelligence can be considered an important component of professional competence in prosecutorial activities.

The analysis of existing scientific literature shows that emotional intelligence has a significant influence on the effectiveness of professional decision-making. It contributes to emotional stability, objective evaluation of situations, constructive communication, and responsible professional behavior. However, the specific mechanisms through which emotional intelligence affects decision-making quality among prosecution officers require further empirical investigation. A deeper understanding of these mechanisms can support the development of psychological training programs aimed at strengthening emotional competence and improving professional effectiveness within law enforcement organizations.

Discussion. The analysis of emotional intelligence in the professional activity of prosecution officers demonstrates that it is one of the significant psychological factors influencing the quality of decision-making. In legal practice, decisions are often made under conditions of uncertainty, high responsibility, and emotional pressure. Therefore, the ability of prosecution officers to recognize, regulate, and effectively manage emotions becomes an essential component of professional effectiveness.

One of the key findings is that emotional intelligence contributes to more balanced and objective decision-making. Prosecution officers frequently encounter situations involving complex legal evaluations, interpersonal conflicts, and emotionally challenging circumstances. In such conditions, emotional self-regulation allows specialists to control immediate reactions, avoid subjective judgments, and focus on rational analysis of available information. This psychological ability supports the development of responsible and professionally justified decisions.

Self-awareness, as an important component of emotional intelligence, plays a significant role in professional judgment. Officers who understand their emotional states and recognize the influence of emotions on their behavior are more capable of monitoring their reactions and improving the quality of their decisions. Self-awareness helps professionals identify personal limitations, maintain professional discipline, and develop a more conscious approach to solving legal problems.

Another important aspect is the role of empathy and social awareness in prosecutorial activities. Effective legal work requires interaction with various individuals, including colleagues, witnesses, and other participants in legal processes. The ability to understand the emotional states and perspectives of others contributes to more effective communication and a deeper understanding of social situations. However, empathy should be balanced with professional objectivity to ensure impartial decision-making.

The discussion also highlights the relationship between emotional intelligence and stress management. Prosecution officers often operate in environments characterized by psychological pressure, time constraints, and significant responsibility. High levels of emotional intelligence enable specialists to cope with stress more effectively, maintain psychological stability, and preserve cognitive performance during demanding professional situations. Consequently, emotional regulation becomes an important protective factor that supports decision-making quality.

Furthermore, emotional intelligence strengthens professional motivation and responsibility. Officers who possess developed emotional competencies are more likely to demonstrate commitment to professional values, maintain ethical standards, and approach decisions with greater awareness. Emotional intelligence supports not only individual effectiveness but also contributes to improving professional relationships and organizational climate.

The development of emotional intelligence among prosecution officers requires systematic psychological preparation. Training programs focused on emotional awareness, stress regulation, communication skills, and reflective practices can enhance officers' ability to manage emotional processes and improve professional decision-making. Such programs should be integrated into professional development systems to strengthen psychological readiness for complex legal tasks.

Overall, the discussion confirms that emotional intelligence is a crucial psychological resource influencing the quality of decisions made by prosecution officers. It combines emotional awareness, self-regulation, empathy, and interpersonal competence, allowing specialists to act more effectively in challenging professional situations. The purposeful development of emotional intelligence can therefore contribute to increasing professional reliability, improving decision-making quality, and strengthening the effectiveness of prosecutorial activities.

Conclusion. The analysis of the role of emotional intelligence in the professional activity of prosecution officers shows that it is an important psychological factor determining the quality and effectiveness of decision-making processes. Professional decisions in prosecutorial practice require not only legal competence and analytical abilities but also emotional stability, self-control, and the ability to manage psychological reactions in complex situations.

The study demonstrates that emotional intelligence contributes to more objective, balanced, and responsible professional decisions. Components such as emotional awareness, emotional regulation, empathy, and social competence help prosecution officers maintain psychological stability, effectively interact with others, and reduce the influence of emotional pressure on professional judgments.

Developed emotional intelligence allows specialists to better manage stressful situations, evaluate information more objectively, and choose appropriate strategies when solving professional problems. It also supports professional motivation, ethical behavior, and continuous improvement of decision-making competence.

The findings emphasize the importance of integrating emotional intelligence development into the professional training and psychological support systems of prosecution officers. Specialized programs aimed at improving emotional regulation, self-awareness, communication skills, and stress management can significantly enhance the psychological readiness and professional effectiveness of legal specialists.

In conclusion, emotional intelligence represents a key psychological resource that influences the accuracy, reliability, and quality of decisions made by prosecution officers. Its purposeful development can contribute to strengthening professional competence, improving legal decision-making processes, and increasing the overall effectiveness of prosecutorial activities.

References.

1. Salovey, P., & Mayer, J. D. (1990). Emotional Intelligence. *Imagination, Cognition and Personality, 9*(3), 185–211.

2. Mayer, J. D., Salovey, P., & Caruso, D. R. (2004). Emotional Intelligence: Theory, Findings, and Implications. *Psychological Inquiry, 15*(3), 197–215.

3. Goleman, D. (1995). *Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ*. New York: Bantam Books.

4. Bar-On, R. (2006). The Bar-On Model of Emotional-Social Intelligence (ESI). *Psicothema, 18*(Suppl.), 13–25.

5. Gross, J. J. (2014). Emotion Regulation: Conceptual and Empirical Foundations. In *Handbook of Emotion Regulation*. New York: Guilford Press.

6. Cherniss, C. (2010). Emotional Intelligence: Toward Clarification of a Concept. *Industrial and Organizational Psychology, 3*(2), 110–126.

7. Kunnanatt, J. T. (2008). Emotional Intelligence: Theory and Description. *Career Development International, 13*(7), 614–629.

8. Mikolajczak, M., Petrides, K. V., & Hurry, J. (2009). Adolescents Choosing Self-Regulation Strategies According to the Situation: Emotional Intelligence and Stress Management. *British Journal of Developmental Psychology, 27*(3), 681–694.

9. Côté, S. (2014). Emotional Intelligence in Organizations. *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior, 1*, 459–488.

10. Joseph, D. L., & Newman, D. A. (2010). Emotional Intelligence: An Integrative Meta-Analysis and Cascading Model. *Journal of Applied Psychology, 95*(1), 54–78.

MAKTAB DIREKTORLARINING HUQUQIY KOMPETENSIYASI TA'LIM TIZIMIDA INSON KAPITALINING KASBIY KOMPONENTI SIFATIDA

Rejapova Dilafruz Akramovna,
A.Avloniy nomidagi Pedagogik mahurat milliy instituti, "Ta'lim menejmenti" kafedrasi dotsent v.b.

Annotatsiya. *Maqolada maktab direktorlarining huquqiy kompetensiyasi ta'lim tizimidagi inson kapitalining kasbiy komponenti sifatida tahlil qilinadi. Huquqiy bilimni tahlil, qaror qabul qilish va uzluksiz kasbiy rivojlanish bilan bog'lash zarurati asoslanadi. Muallifning avvalgi tadqiqotlariga tayangan holda huquqiy kompetensiyaning individual-kasbiy, boshqaruv, ijtimoiy-munosabat va rivojlanish yo'nalishlariga ta'siri yoritilib, individual huquqiy rivojlanish profili taklif etiladi.*

Kalit so'zlar: *inson kapitali, intellektual salohiyat, maktab direktori, huquqiy kompetensiya, boshqaruv qarori, kasbiy rivojlanish.*

Аннотация. *В статье правовая компетентность руководителей школ рассматривается как профессиональный компонент человеческого капитала. Обосновывается связь правовых знаний с анализом, принятием управленческих решений и непрерывным профессиональным развитием. На основе предыдущих исследований автора раскрывается влияние правовой компетентности на индивидуально-профессиональное, управленческое, социальное и профессиональное развитие, предлагается индивидуальный профиль правового развития руководителя.*

Ключевые слова: *человеческий капитал, интеллектуальный потенциал, директор школы, правовая компетентность, управленческое решение, профессиональное развитие.*

Abstract. *The article considers school principals' legal competence as a professional component of human capital. It substantiates the link between legal knowledge, analytical thinking, managerial decision-making, and continuous professional development. Drawing on the author's previous studies, the article identifies individual-professional, managerial, social-relational, and developmental effects of legal competence and proposes an individual legal development profile for school principals.*

Keywords: *human capital, intellectual potential, school principal, legal competence, managerial decision, professional development.*

KIRISH

Inson kapitalini rivojlantirish zamonaviy jamiyat taraqqiyotining muhim omillaridan biridir. Inson kapitali nazariyasida bilim, kasbiy ko'nikma, tajriba va rivojlanish salohiyati shaxs faoliyati samaradorligini belgilovchi resurs sifatida talqin etiladi. T.Schultz va G.Becker ta'lim hamda kasbiy tayyorgarlikka yo'naltirilgan investitsiyalar shaxsning kasbiy salohiyatini oshirishini asoslagan. Ta'lim tizimida bu masala nafaqat pedagoglarning, balki ularning faoliyatini tashkil etuvchi maktab direktorlarining kasbiy va intellektual salohiyati bilan ham bog'liq.

Maktab direktori pedagogik jamoa faoliyatini tashkil etadi, mehnat munosabatlarini tartibga soladi va boshqaruv qarorlarini qabul qiladi. Muallifning avvalgi tadqiqotida direktorning boshqaruvchi va pedagogik faoliyat bilan bog'liq mutaxassis sifatidagi ikki o'lchovli kasbiy mavqei ko'rsatilgan[14]. Shu sababli huquqiy kompetensiya maktab direktorining kasbiy salohiyatining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi.

Huquqiy kompetensiya normativ-huquqiy hujjatlarni bilish bilangina cheklanmaydi; u huquqiy axborotni tahlil qilish, muayyan vaziyatga mos normani aniqlash, huquqiy oqibatlarni baholash va asoslangan qaror qabul qilish qobiliyatlarini ham qamrab oladi. 678 nafar maktab direktori ishtirokidagi avvalgi empirik tadqiqotda respondentlarning 35,7 foizi huquqiy bilimlar yetishmasligini asosiy qiyinchiliklardan biri sifatida ko'rsatgan[15].

Mazkur maqolaning maqsadi maktab rahbarlarining huquqiy kompetensiyasini ta'lim tizimidagi inson kapitalining kasbiy komponenti sifatida tahlil qilishdir.

---

14 Rejapova D.A. Maktab direktorlari uchun pedagogik maqomning normativ-huquqiy asoslari: mehnat kafolatlari va boshqaruv kompetentligi. Qo'qon DPI Ilmiy xabarlar 2026. ISSN: 3030-3959. Vol.08. № 6/2026

15 Rejapova D.A. Umumiy o'rta ta'lim maktabi direktorlarining boshqaruv faoliyatida Mehnat kodeksi normalarini qo'llashning empirik tadqiqot natijalari // "Экономика и социум" xalqaro ilmiy jurnali. Rossiya, № 3 (142)-2 2026.

ASOSIY QISM

Metodlar

Tadqiqotda nazariy va qiyosiy tahlil, normativ-huquqiy hujjatlarni o‘rganish, umumlashtirish hamda muallifning avvalgi empirik tadqiqotlari natijalarining ikkilamchi tahlili metodlaridan foydalanildi. Inson kapitalining nazariy asoslari T.Schultz[16], G.Becker[17] va OECD[18] yondashuvlari asosida, ta’lim rahbarligining kasbiy rivojlanish jihatlari esa B.Pont[19], D.Nusche, H.Moorman hamda OECD TALIS tadqiqotlari[20] asosida ko‘rib chiqildi. Muallifning Mehnat kodeksi normalarini qo‘llash, huquqiy tafakkur, refleksiv faoliyat va pedagogik maqomga oid ishlari[21] inson kapitali nuqtayi nazaridan qayta umumlashtirildi.

Natijalar

Tahlil natijalari maktab direktorlarining huquqiy kompetensiyasi inson kapitalining kasbiy komponenti sifatida to‘rtta o‘zaro bog‘liq yo‘nalishda namoyon bo‘lishini ko‘rsatdi.

Birinchidan, individual-kasbiy va intellektual salohiyat. Huquqiy kompetensiya maktab direktorining normativ axborotni izlash, hujjatlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlash, mazmunni tahlil qilish va huquqiy oqibatlarni baholash qobiliyatlarini rivojlantiradi. Bu jarayon ma’lumotni yodlashdan ko‘ra tahliliy fikrlashga tayanadi.

Ikkinchidan, boshqaruv sifati. Huquqiy kompetent maktab direktori mehnat munosabatlari, xodimlarning huquq va majburiyatlari, rag‘batlantirish, mehnat intizomi va nizoli vaziyatlarda tegishli normalarni tahlil qilib, boshqaruv xatosi ehtimolini kamaytiradi. Avvalgi tadqiqotlarda huquqiy normaning mavjudligi o‘z-o‘zicha yetarli emasligi, samaradorlik uni vaziyatga to‘g‘ri tatbiq etish va natijani baholashga bog‘liqligi ko‘rsatilgan[22].

Uchinchidan, jamoada huquqiy va ijtimoiy munosabatlar sifati. Maktabdagi inson kapitali faqat xodimlarning individual bilimlari yig‘indisi emas. Pedagoglarning o‘z salohiyatini namoyon qilishi boshqaruv muhiti va mehnat munosabatlariga ham bog‘liq. Huquqiy tafakkurga oid tadqiqotda substantiv yondashuv normaning maqsadi, mazmuni va xodim huquqlarini ta’minlashga yo‘naltirilishi ko‘rsatilgan.[23]

To‘rtinchidan, uzluksiz kasbiy rivojlanish salohiyati. Qonunchilik va ta’lim boshqaruvi yangilanib borar ekan, rahbar yangi normativ axborotni mustaqil o‘zlashtirishi, bilimlaridagi bo‘shliqlarni aniqlashi va to‘ldirishi zarur. Muallifning

16 Schultz T.W. Investment in Human Capital // The American Economic Review. - 1961. Vol. 51, No. 1.

17 Becker G.S. Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education. - 3rd ed. Chicago: University of Chicago Press, 1994.

18 OECD. The Well-being of Nations: The Role of Human and Social Capital. - Paris: OECD Publishing, 2001

19 Pont B., Nusche D., Moorman H. Improving School Leadership. Volume 1: Policy and Practice. Paris: OECD Publishing, 2008.,

20 OECD. TALIS 2018 Results. Volume I: Teachers and School Leaders as Lifelong Learners. Paris: OECD Publishing, 2019

21 Rejapova D.A. Umumiy o‘rta ta’lim maktabi direktorlarining boshqaruv faoliyatida Mehnat kodeksi normalarini qo‘llashning empirik tadqiqot natijalari // “Экономика и социум” xalqaro ilmiy jurnali. Rossiya, № 3 (142)-2 2026.

22 Rejapova D.A. Maktab direktorlari uchun pedagogik maqomning normativ-huquqiy asoslari: mehnat kafolatlari va boshqaruv kompetentligi. Qo‘qon DPI Ilmiy xabarlar 2026. ISSN: 3030-3959. Vol.08. № 6/2026

23 Rejapova D.A. Ta’lim muassasalarini boshqarishda huquqiy tafakkur turlari: protsedural va substantiv yondashuvlar // Pedagogical Sciences and Teaching Methods. Daniya (Kopengagen), 2026

refleksiv faoliyatga oid tadqiqotida o‘z-o‘zini baholash, professional hamjamiyatda tajriba almashish va kasbiy o‘z-o‘zini rivojlantirishning ahamiyati asoslangan[24].

Shu asosda huquqiy kompetensiyaning inson kapitaliga ta’siri quyidagi bog‘liqlikda ifodalanadi: huquqiy bilim → tahliliy-intellektual salohiyat → asoslangan boshqaruv qarori → barqaror mehnat munosabatlari → uzluksiz kasbiy rivojlanish.

Muhokama

Olingan natijalar maktab direktorining huquqiy kompetensiyasini faqat huquqiy savodxonlik bilan cheklash maqsadga muvofiq emasligini ko‘rsatadi. Huquqiy savodxonlik qonunchilik haqida xabardorlikni ifodalasa, huquqiy kompetensiya bilimni tahlil qilish, real vaziyatga tatbiq etish, qaror qabul qilish va o‘z faoliyatini takomillashtirish qobiliyatlarini ham o‘z ichiga oladi. Shu jihatdan u inson kapitalining bilim, kompetensiya va rivojlanish salohiyati kabi asosiy xususiyatlarini birlashtiradi.

Rahbarlarning huquqiy tayyorgarligini bir martalik tadbir emas, balki kasbiy faoliyat davomida amalga oshiriladigan uzluksiz jarayon sifatida tashkil etish maqsadga muvofiq. Bunda barcha direktorlar uchun bir xil hajmdagi nazariy materialni taklif etish o‘rniga ularning amaldagi ehtiyojlarini aniqlash va individual rivojlanish yo‘nalishini belgilash samaraliroq bo‘ladi.

Maqolada maktab direktorining individual huquqiy rivojlanish profilini besh komponent asosida shakllantirish taklif etiladi: 1) normativ bilim; 2) huquqiy tahlil; 3) qaror qabul qilish; 4) huquqiy muloqot; 5) reflektiv rivojlanish. Profilning vazifasi direktor qancha normani yoddan bilishini emas, balki huquqiy axborotdan professional boshqaruv vazifalarini hal qilishda qanchalik samarali foydalana olishini baholashdir. Natijalardan individual rivojlanish yo‘nalishini belgilash, amaliy keyslarni tanlash va kasbiy maslahatlarni manzilli tashkil etishda foydalanish mumkin.

Shuningdek, direktorlarning professional hamjamiyatlarida real boshqaruv vaziyatlarini huquqiy jihatdan birgalikda tahlil qilish amaliyotini rivojlantirish maqsadga muvofiq. Bunday yondashuv maktab direktorining intellektual mustaqilligi, kasbiy mas’uliyati va boshqaruv salohiyatini kuchaytiradi.

XULOSA

Maktab direktorining huquqiy kompetensiyasi uning kasbiy va intellektual salohiyatining muhim tarkibiy qismi bo‘lib, huquqiy axborotni tushunish, tahlil qilish, boshqaruv qarorlariga tatbiq etish va o‘z faoliyatini muntazam rivojlantirish qobiliyatini ifodalaydi. Tadqiqot natijalari uning inson kapitaliga ta’siri individual-kasbiy salohiyat, boshqaruv sifati, jamoada barqaror munosabatlar va uzluksiz kasbiy rivojlanish yo‘nalishlarida namoyon bo‘lishini ko‘rsatdi.

Shu asosda maktab direktorlarining huquqiy kompetensiyasini rivojlantirishni rahbar kadrlar inson kapitaliga yo‘naltirilgan investitsiya sifatida baholash mumkin. Taklif etilgan individual huquqiy rivojlanish profili esa tayyor bilimlarni bir xil shaklda yetkazishdan manzilli kasbiy rivojlanishga o‘tish imkonini beradi va rahbarning o‘z bilimlarini tashkilot hamda jamoa rivoji uchun samarali qo‘llashiga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Schultz T.W. Investment in Human Capital // The American Economic Review. - 1961. Vol. 51, No. 1. - P. 1–17.

24 Rejapova D.A. Ta’lim tizimidagi yangilanishlarda maktab direktorlarining refleksiv faoliyati va kasbiy motivatsiyasini rivojlantirish. “Uzluksiz ta’limda sifat va kompetensiya: pedagog kadrlarni tayyorlshning yangi modeli” xalqaro onlayn ilmiy-nazariy Anjuman materiallar to‘plami. Namangan, 1.06.2026

2. Becker G.S. Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education. - 3rd ed. Chicago: University of Chicago Press, 1994.

3. OECD. The Well-being of Nations: The Role of Human and Social Capital. - Paris: OECD Publishing, 2001.

4. Pont B., Nusche D., Moorman H. Improving School Leadership. Volume 1: Policy and Practice. Paris: OECD Publishing, 2008.

5. OECD. TALIS 2018 Results. Volume I: Teachers and School Leaders as Lifelong Learners. Paris: OECD Publishing, 2019.

6. Rejapova D.A. Umumiy o‘rta ta’lim maktabi direktorlarining boshqaruv faoliyatida Mehnat kodeksi normalarini qo‘llashning empirik tadqiqot natijalari // “Экономика и социум” xalqaro ilmiy jurnali. Rossiya, № 3 (142)-2 2026.

7. Rejapova D.A. Ta’lim muassasalarini boshqarishda huquqiy tafakkur turlari: protsedural va substantiv yondashuvlar // Pedagogical Sciences and Teaching Methods. Daniya (Kopengagen), 2026.

8. Rejapova D.A. Ta’lim tizimidagi yangilanishlarda maktab direktorlarining refleksiv faoliyati va kasbiy motivatsiyasini rivojlantirish. “Uzluksiz ta’limda sifat va kompetensiya: pedagog kadrlarni tayyorlshning yangi modeli” xalqaro onlayn ilmiy-nazariy Anjuman materiallar to‘plami. Namangan, 1.06.2026.

9. Rejapova D.A. Maktab direktorlari uchun pedagogik maqomning normativ-huquqiy asoslari: mehnat kafolatlari va boshqaruv kompetentligi. Qo‘qon DPI Ilmiy xabarlar 2026. ISSN: 3030-3959. Vol.08. № 6/2026

AXBOROT TA’LIM MUHITIDA TALABALARGA PEDAGOGIKA FANLARINI O‘QITISHNING IJTIMOIY ZARURIYATI

Ne’matova Hilola Ikrom qizi
Navoiy davlat universiteti
Maktabgacha ta’lim kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya. *Maqolada axborot ta’lim muhitida talabalarga pedagogika fanlarini o‘qitishning ijtimoiy zaruriyati raqamli transformatsiya, mehnat bozori talablari, ta’lim olish imkoniyatlarining tengligi, uzluksiz kasbiy rivojlanish hamda axborot xavfsizligi nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Axborot ta’lim muhiti texnik vositalar majmui sifatida emas, balki maqsad, mazmun, raqamli resurs, pedagogik muloqot, boshqaruv, monitoring va refleksiyani birlashtiruvchi didaktik ekotizim sifatida talqin etiladi. Pedagogika fanlarini ushbu muhitda o‘qitish bo‘lajak pedagogning raqamli-pedagogik kompetensiyasi, tanqidiy fikrlashi, mustaqil ta’lim olishi, hamkorlikda ishlashi va kasbiy mas’uliyatini rivojlantirishi asoslanadi. Shuningdek, raqamli tengsizlik, yuzaki o‘zlashtirish, akademik halollik, shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish va o‘qituvchilarning metodik tayyorgarligi bilan bog‘liq muammolar aniqlanib, ularni bartaraf etish bo‘yicha tashkiliy-didaktik takliflar ishlab chiqiladi.*

Kalit so‘zlar: *axborot ta’lim muhiti, pedagogika fanlari, ijtimoiy zaruriyat, raqamli transformatsiya, raqamli-pedagogik kompetensiya, media savodxonlik, mustaqil ta’lim, ta’lim sifati, raqamli tenglik, akademik halollik.*

Аннотация. *В статье социальная необходимость преподавания педагогических дисциплин студентам в информационно-образовательной среде рассматривается в контексте цифровой трансформации, требований рынка труда, равного доступа к образованию, непрерывного профессионального*

развития и информационной безопасности. Информационно-образовательная среда определяется как дидактическая экосистема, объединяющая цели, содержание, цифровые ресурсы, педагогическое взаимодействие, управление, мониторинг и рефлексию. Обосновывается влияние такой среды на развитие цифрово-педагогической компетентности, критического мышления, самостоятельности, сотрудничества и профессиональной ответственности будущих педагогов. Предложены организационно-дидактические меры по преодолению цифрового неравенства, поверхностного усвоения, нарушений академической добросовестности и рисков защиты персональных данных.

Ключевые слова: *информационно-образовательная среда, педагогические дисциплины, социальная необходимость, цифровая трансформация, цифровая компетентность, самостоятельное обучение, качество образования.*

Abstract. *The article examines the social necessity of teaching pedagogical disciplines to university students in an information-rich educational environment. The analysis focuses on digital transformation, labour-market expectations, equitable access, lifelong professional development, and information security. The information educational environment is interpreted not merely as a set of technologies but as a didactic ecosystem integrating goals, content, digital resources, pedagogical interaction, management, monitoring, and reflection. It is argued that teaching pedagogy in such an environment develops future teachers' digital-pedagogical competence, critical thinking, autonomous learning, collaboration, and professional responsibility. Organisational and didactic measures are proposed to address digital inequality, superficial learning, academic integrity, personal-data protection, and insufficient methodological preparedness.*

Keywords: *information educational environment, pedagogical disciplines, social necessity, digital transformation, digital pedagogical competence, autonomous learning, educational quality, digital equity.*

Jamiyatning raqamli rivojlanishi axborotni yaratish, tarqatish va o‘zlashtirish mexanizmlarini o‘zgartirib, ta'limning maqsadi hamda kutiladigan natijalariga yangi talablarni qo‘ymoqda. Bugungi talaba faqat tayyor bilimni eslab qolishi bilan cheklanmaydi; u katta axborot oqimidan ishonchli manbani ajratishi, dalillarni tekshirishi, ma'lumotni pedagogik vazifaga mos qayta ishlashi, raqamli vositalarda hamkorlik qilishi va o‘z o‘qish faoliyatini boshqarishi lozim. Bunday sharoitda pedagogika fanlarini an'anaviy ma'ruza va reproduktiv topshiriqlar doirasida o‘qitish jamiyat kutayotgan tashabbuskor, mas'uliyatli va raqamli muhitda faoliyat yurita oladigan pedagogni tayyorlash uchun yetarli emas.

O‘zbekistonda ta'limni raqamlashtirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida belgilangan. O‘zbekiston Respublikasining “Ta'lim to‘g‘risida”gi Qonunida ta'lim olish shakllari qatorida masofaviy ta'limning huquqiy asoslari mustahkamlangan. 2020-yil 5-oktabrdagi PF-6079-son Farmon bilan tasdiqlangan “Raqamli O‘zbekiston - 2030” strategiyasi iqtisodiyot va ijtimoiy sohalarda raqamli texnologiyalarni keng joriy etishni nazarda tutadi. 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmonda esa ta'lim sifatini oshirish va raqamli imkoniyatlardan foydalanish taraqqiyot vazifalari bilan bog‘langan. Ushbu talablar oliy pedagogik ta'lim mazmunini, metodlarini va baholash mexanizmlarini raqamli jamiyat ehtiyojlariga moslashtirishni taqozo etadi.

Pedagogika fanlari bo‘lajak o‘qituvchining kasbiy dunyoqarashi, insonparvarlik pozitsiyasi, ta'lim jarayonini loyihalash, tarbiyaviy vaziyatlarni tahlil qilish va pedagogik qaror qabul qilish qobiliyatini shakllantiradi. Shu sababli mazkur fanlarni axborot ta'lim muhitida o‘qitish oddiy texnik modernizatsiya emas. U shaxs, jamiyat va davlat

ehtiyojlarining kesishgan nuqtasida yuzaga kelgan ijtimoiy-pedagogik zaruratdir. Axborot ta’lim muhitida talabalarga pedagogika fanlarini o‘qitishning asosiy maqsadi shu jarayonni ijtimoiy zaruriyatini belgilovchi omillarni tizimlashtirish, mazkur muhitning didaktik imkoniyatlari va xavflarini ochib berish hamda ta’lim jarayonini takomillashtirishga yo‘naltirilgan takliflarni asoslashdan iborat.

Tadqiqotda tizimli, kompetensiyaviy, faoliyatga yo‘naltirilgan va aksiologik yondashuvlar metodologik asos sifatida qabul qilindi. Tizimli yondashuv axborot ta’lim muhitining texnik, mazmuniy, kommunikativ, boshqaruv va baholash komponentlarini o‘zaro aloqada ko‘rib chiqish imkonini berdi. Kompetensiyaviy yondashuv e’tiborni axborotni bilishdan uni kasbiy vaziyatda mas’uliyatli qo‘llashga qaratdi. Faoliyatga yo‘naltirilgan yondashuv talabaning raqamli muhitda topshiriq bajarishi, muammo yechishi, loyiha yaratishi va refleksiya olib borishini tahlil qilishga xizmat qildi. Aksiologik yondashuv esa texnologiyadan foydalanishda insonparvarlik, axloqiy mas’uliyat, akademik halollik va shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish qadriyatlarini hisobga olishni ta’minladi.

Axborot ta’lim muhitida talabalarga pedagogika fanlarini o‘qitishni o‘rganish jarayonida normativ-huquqiy hujjatlarni tahlil qilish, pedagogik va raqamli kompetensiyalar bo‘yicha xorijiy konsepsiyalarni qiyosiy o‘rganish, tushunchalarni aniqlashtirish, sabab-oqibat aloqalarini modellashtirish hamda ilg‘or amaliy tajribalarni umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Tahlil uchun UNESCOning o‘qituvchilar AKT kompetensiyalari doirasi, Yevropa Komissiyasining DigCompEdu modeli, TPACK konsepsiyasi va o‘zini o‘zi boshqarib o‘rganish nazariyasining asosiy qoidalari tayanch sifatida olindi.

Ilmiy adabiyotlarda axborot ta’lim muhiti ko‘pincha elektron darsliklar, ta’lim platformalari, videodarslar, test tizimlari va aloqa vositalari majmui sifatida tavsiflanadi. Biroq bunday texnologik talqin muhitning didaktik mohiyatini to‘liq ochmaydi. Mazkur tadqiqot doirasida axborot ta’lim muhiti ta’lim maqsadi, o‘quv mazmuni, raqamli va an’anaviy resurslar, pedagogik hamkorlik, individual ta’lim yo‘li, boshqaruv, monitoring, baholash hamda refleksiyani yagona tizimga birlashtiruvchi ochiq va dinamik didaktik makon sifatida tushuniladi. Ushbu muhitning markazida texnologiya emas, talabaning mazmunli o‘quv faoliyati turishi kerak. Platforma o‘quv materialini joylashtirish bilangina cheklanib qolsa, pedagogik natija avtomatik ravishda oshmaydi. Samaradorlik raqamli vositaning didaktik vazifaga muvofiq tanlanishi, talabaning faol ishtiroki, muntazam teskari aloqa, o‘zini o‘zi baholash va bilimni real pedagogik vaziyatga ko‘chira olish imkoniyati bilan belgilanadi. Demak, “raqamli vositadan foydalanish” va “axborot ta’lim muhitida o‘qitish” aynan bir tushuncha emas: ikkinchisi maqsadli loyihalangan, pedagogik jihatdan boshqariladigan tizimni anglatadi.

Pedagogika fanlarini o‘qitishning ijtimoiy zaruriyatini belgilovchi omillar.

Birinchidan, jamiyatning raqamli transformatsiyasi pedagog kasbining mazmunini o‘zgartirmoqda. Zamonaviy o‘qituvchi o‘quv materialini bayon qiluvchi mutaxassis bilan cheklanmay, axborot manbalarini saralovchi, o‘quv faoliyatini loyihalovchi, ta’lim ma’lumotlarini tahlil qiluvchi, xavfsiz raqamli muloqotni tashkil etuvchi va o‘quvchini mustaqil izlanishga yo‘naltiruvchi fasilitator sifatida faoliyat yuritadi. Talaba bu funksiyalarni oliy ta’lim jarayonidayoq amaliy mashqlar orqali egallamasa, maktab yoki maktabgacha ta’lim tashkilotida raqamli vositalarni pedagogik maqsadga muvofiq qo‘llashi qiyinlashadi.

Ikkinchidan, mehnat bozorida kasbiy bilim bilan bir qatorda raqamli savodxonlik, muammoni hal qilish, hamkorlik, moslashuvchanlik va uzluksiz o‘rganish

ko‘nikmalariga talab ortmoqda. Pedagogika fanlari aynan shunday universal va kasbiy kompetensiyalarni uyg‘un rivojlantirish imkoniga ega. Masalan, talaba raqamli keysni tahlil qilish jarayonida pedagogik nazariyani real vaziyat bilan bog‘laydi; onlayn loyiha ustida ishlashda vazifalarni taqsimlaydi; elektron portfolio tuzishda esa o‘z rivojlanish dinamikasini dalillar asosida baholaydi.

Uchinchidan, ta’lim olish imkoniyatlarining makon va vaqtga bog‘liqligini kamaytirish ijtimoiy tenglikning muhim shartidir. Axborot ta’lim muhiti sog‘lig‘i, yashash hududi, ish yoki oilaviy sharoiti sababli an’anaviy mashg‘ulotda doimiy qatnasha olmaydigan talabalar uchun material, topshiriq va maslahatga moslashuvchan kirish imkonini beradi. Shu bilan birga, qurilma, barqaror internet va raqamli ko‘nikmalardagi tafovutlar yangi tengsizlikni yuzaga keltirishi mumkin. Shuning uchun raqamlashtirish siyosati “hamma uchun bir xil platforma” tamoyili bilan emas, foydalanish imkoniyati, mobil moslashuv, past trafik rejimi va muqobil topshiriqlarni nazarda tutuvchi inklyuziv dizayn asosida amalga oshirilishi lozim.

To‘rtinchidan, ochiq axborot oqimida tanqidiy va media savodxonlik ijtimoiy himoya vazifasini bajaradi. Sun’iy intellekt yaratgan matnlar, tekshirilmagan bloglar, manipulyativ kontent va soxta ma’lumotlar ko‘paygan sharoitda bo‘lajak pedagog manbaning muallifi, dalili, yangiligi va maqsadini baholay olishi kerak. Aks holda u noto‘g‘ri axborotni ta’lim jarayoniga olib kirishi yoki o‘quvchilarda yuzaki xulosalarni mustahkamlashi mumkin. Pedagogika mashg‘ulotlarida manbalarni qiyoslash, dalil xaritasi tuzish, iqtibos va havolalarni rasmiylashtirish, sun’iy intellekt javobini tekshirish kabi topshiriqlar axborot madaniyatini shakllantiradi.

Beshinchidan, uzluksiz kasbiy rivojlanish talabi pedagogni butun faoliyati davomida o‘rganishga tayyorlashni zarur qiladi. Tez yangilanayotgan texnologiya va metodikalar sharoitida oliy ta’limda olingan bilimning o‘zi yetarli bo‘lmaydi. Axborot ta’lim muhitida o‘qigan talaba onlayn kurs, professional hamjamiyat, ilmiy ma’lumotlar bazasi va ochiq resurslardan foydalangan holda shaxsiy rivojlanish yo‘lini tuzish tajribasiga ega bo‘ladi. Bu tajriba keyinchalik uning mustaqil malaka oshirishi uchun asos yaratadi.

AXBOROT TA’LIM MUHITIDA SHAKLLANADIGAN KOMPETENSIYALAR

KOMPETENSIYA	MAZMUNI	PEDAGOGIKA FANIDAGI FAOLIYAT	KUTILADIGAN NATIJA
Axborot-tahliliy	Manbani izlash, tekshirish, saralash va ilmiy asosda talqin qilish	Ikki manbadagi pedagogik qarashlarni mezon asosida qiyoslash	Dalillangan xulosa va media savodxonlik
Pedagogik-raqamli	Texnologiyani maqsad, mazmun va metodga mos tanlash	Raqamli vosita asosida mikro-dars yoki didaktik ssenariy yaratish	Maqsadga muvofiq dars loyihasi
Kommunikativ	Raqamli muhitda odobli, aniq va hamkorlikka yo‘naltirilgan muloqot	Forum munozarasi, o‘zaro taqriz va guruh loyihasi	Kasbiy muloqot va jamoaviy mas’uliyat
Refleksiv	O‘z faoliyatini kuzatish, baholash va tuzatish	Elektron portfolio, refleksiv kundalik va rubrika	O‘zini o‘zi boshqarib o‘rganish
Etik va xavfsizlik	Mualliflik huquqi, akademik halollik, maxfiylik va raqamli farovonlik	AI javobini tekshirish, manbani ko‘rsatish va ma’lumotni anonimlashtirish	Mas’uliyatli va xavfsiz raqamli xulq

Oltinchidan, favqulodda vaziyatlarda ta’limning uzluksizligini ta’minlash masalasi ham ijtimoiy zaruriyatni kuchaytiradi. Epidemiologik, tabiiy yoki tashkiliy cheklovlar vaqtida o‘quv jarayonini butunlay to‘xtatmaslik uchun oliy ta’lim muassasasida oldindan shakllangan raqamli infratuzilma, pedagoglarning metodik tayyorgarligi va talabalar mustaqil ishlash madaniyati mavjud bo‘lishi kerak.

Axborot ta’lim muhitida shakllanadigan kompetensiyalar.

Pedagogning raqamli kompetensiyasini faqat kompyuter yoki dasturdan foydalana olish bilan tenglashtirish noto‘g‘ri. UNESCO ICT-CFT, DigCompEdu va TPACK yondashuvlari texnologik bilimni pedagogik maqsad, fan mazmuni, baholash, hamkorlik

va kasbiy rivojlanish bilan bog‘lash zarurligini ko‘rsatadi. Shu asosda pedagogika fanlarini o‘qitish jarayonida shakllantiriladigan kompetensiyalar quyidagicha tizimlashtirildi.

Axborot ta’lim muhiti pedagogika fanlarining nazariy mazmunini amaliy faoliyat bilan bog‘lash imkonini kengaytiradi. Multimediaviy keys, videokuzatuv, simulyatsiya, raqamli hikoya va virtual munozaralar orqali talaba pedagogik hodisani turli nuqtayi nazardan tahlil qiladi. Masalan, tarbiya usullari mavzusida tayyor ta’riflarni yodlash o‘rniga, videovaziyatdagi o‘qituvchi xatti-harakatini mezonlar asosida baholash, muqobil yechim taklif qilish va o‘z qarorini nazariya bilan asoslash mumkin. Bu yondashuv bilimni qayta aytishdan uni qo‘llash va yaratishga o‘tishni ta’minlaydi. Raqamli muhit individual ta’lim sur’atini hisobga olishga ham yordam beradi. Talaba murakkab mavzuni qayta ko‘rishi, qo‘shimcha manbaga murojaat qilishi, avtomatlashtirilgan qisqa sinov orqali xatosini aniqlashi va o‘qituvchidan maqsadli maslahat olishi mumkin. Biroq individuallashtirish talabani yolg‘iz qoldirish degani emas. Pedagogika fanlarida mazmunli dialog, bahs, empatiya va hamkorlik muhim bo‘lganligi sababli sinxron va asinxron muloqot muvozanati saqlanishi zarur.

Ta’lim platformasida to‘plangan faoliyat ma’lumotlari o‘qituvchiga o‘zlashtirish dinamikasini kuzatish, qiyinchiliklarni erta aniqlash va teskari aloqani differensial tashkil etish imkonini beradi. Bunda analitika yakuniy hukm emas, pedagogik qarorni qo‘llab-quvvatlovchi dalil sifatida ishlatilishi lozim. Talabaning faolligi, topshiriqni bajarish vaqti yoki test natijasi uning shaxsiy xususiyatlari haqida asossiz xulosa chiqarish uchun qo‘llanmasligi kerak.

Axborot ta’lim muhitining imkoniyatlari uni joriy etishdagi xavflarni inkor etmaydi. **Birinchi muammo**, raqamli tengsizlikdir: qurilma sifati, internet tezligi va yashash hududi talabaning ishtirokiga ta’sir qilishi mumkin. **Ikkinchi muammo**, texnologik vositaning maqsadga aylanishidir. Ko‘p sonli ilova va vizual effektlar mazmuniy tahlilni kuchaytirmasa, kognitiv yukni oshiradi. **Uchinchi muammo,** tayyor internet materialini ko‘chirish, sun’iy intellekt yaratgan javobni tekshirmasdan topshirish va mualliflikni noto‘g‘ri ko‘rsatish bilan bog‘liq akademik halollik xavfidir. **To‘rtinchi muammo**, shaxsiy ma’lumotlar va bolalarga oid materiallardan foydalanish etikasi bilan bog‘liq. Bo‘lajak pedagog videokuzatuv, diagnostik natija yoki oila haqidagi ma’lumotni ochiq platformaga joylashtirish mumkin emasligini bilishi zarur. **Beshinchi muammo**, ekran oldida ortiqcha vaqt o‘tkazish, diqqatning bo‘linishi va raqamli charchoqdir. **Oltinchi muammo** esa o‘qituvchining texnik ko‘nikmasi mavjud bo‘lsa-da, raqamli vositani didaktik jihatdan asoslab tanlash kompetensiyasining yetishmasligidir. Mazkur muammolar texnologiyadan voz kechishni emas, balki uni inson manfaatlari, pedagogik maqsad va xavfsizlik mezonlari asosida boshqarishni talab qiladi. Shu bois axborot ta’lim muhitini rivojlantirish infratuzilma xaridi bilan tugamasligi, metodik ta’minot, o‘qituvchi malakasi, texnik yordam, etik me’yorlar va muntazam monitoringni qamrab olishi kerak.

Pedagogika fanlarini o‘qitishni takomillashtirish bo‘yicha takliflar.

1. Raqamli-didaktik auditni joriy etish. Har bir fan bo‘yicha platforma va vositalarning mavjudligi emas, ularning o‘quv natijasiga xizmat qilishi, foydalanish qulayligi, inklyuzivligi va xavfsizligi baholanishi kerak.

2. Aralash ta’lim ssenariylarini ishlab chiqish. Auditoriyadagi dialog va amaliy faoliyat onlayn resurs, mustaqil topshiriq, forum, diagnostik test hamda refleksiya bilan izchil bog‘lanishi lozim.

3. Topshiriqlarni kasbiy vaziyatlar asosida loyihalash. Talabaga referat ko‘chirish o‘rniga raqamli keysni tahlil qilish, mikro-dars yaratish, ota-ona bilan muloqot

ssenariysini ishlab chiqish, manbani ekspertiza qilish va loyiha natijasini himoya qilish vazifalari berilishi maqsadga muvofiq.

4. Formativ baholashni kuchaytirish. Qisqa diagnostika, rubrika, o‘zaro baholash, elektron portfolio va refleksiv kundalik yakuniy bahodan oldin xatoni ko‘rish va tuzatish imkonini berishi kerak.

5. Akademik halollik va sun’iy intellektdan foydalanish qoidalarini belgilash. Talaba qaysi vositadan foydalanganini ko‘rsatishi, AI yaratgan mazmunni ishonchli manbalar bilan tekshirishi, shaxsiy tahlil va xulosasini ajratib berishi lozim.

6. Raqamli inklyuzivlikni ta’minlash. Materiallar mobil qurilmada ochilishi, hajmi optimallashtirilishi, zarur hollarda yuklab olinadigan yoki bosma muqobili mavjud bo‘lishi kerak.

7. O‘qituvchilarning uzluksiz metodik rivojlanishini yo‘lga qo‘yish. Malaka oshirish kurslari dastur tugmalarini o‘rgatish bilan cheklanmay, pedagogik dizayn, raqamli baholash, ma’lumotlar etikasi va fan metodikasiga yo‘naltirilishi zarur.

8. Samaradorlikni mezonlar asosida monitoring qilish. Ishtirok sonidan tashqari bilimning amaliy qo‘llanishi, mustaqillik, refleksiya, hamkorlik sifati, teng imkoniyat va talabalar qoniqishi tahlil qilinishi lozim.

Axborot ta’lim muhitida talabalarga pedagogika fanlarini o‘qitish raqamli vositalarni darsga qo‘shishdan ancha keng mazmunga ega. Uning ijtimoiy zaruriyati jamiyatning raqamli transformatsiyasi, pedagog kasbi funksiyalarining yangilanishi, mehnat bozori talablari, ta’limga teng kirish, axborot tahdidlaridan himoyalanish, uzluksiz kasbiy rivojlanish va ta’limning barqarorligini ta’minlash ehtiyojlari bilan belgilanadi.

Tahlillar natijalari shuni ko‘rsatadiki, axborot ta’lim muhiti maqsad, mazmun, resurs, muloqot, boshqaruv, baholash va refleksiyani integratsiyalovchi didaktik ekotizim ekanligi aniqlandi. Mazkur muhit pedagogika fanlarining nazariy mazmunini kasbiy vaziyatlar bilan bog‘lash, talabaning mustaqil va hamkorlikdagi faoliyatini tashkil etish, individual teskari aloqa berish hamda o‘z rivojlanishini kuzatish imkonini yaratadi. Shu bilan birga, samaradorlik texnologiyaning o‘ziga emas, uning pedagogik jihatdan asosli, inklyuziv, etik va xavfsiz qo‘llanishiga bog‘liq. Demak, oliy pedagogik ta’limda ustuvor vazifa platformalar sonini ko‘paytirish emas, bo‘lajak pedagogda axborot-tahliliy, pedagogik-raqamli, kommunikativ, refleksiv va etik kompetensiyalarni yaxlit shakllantiradigan didaktik tizimni yaratishdir. Bunday tizim jamiyat ehtiyojlariga mos, mustaqil fikrlaydigan, axborot bilan mas’uliyatli ishlaydigan va o‘z kasbiy faoliyatini doimiy yangilay oladigan pedagogni tayyorlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. O‘zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrdagi O‘RQ-637-son “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi PF-6079-son “Raqamli O‘zbekiston - 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son “2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni.
4. Begimqulov, U.Sh. Pedagogik ta’limda zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etishning ilmiy-nazariy asoslari. Monografiya. Toshkent: Fan, 2007. 159 b.

5. UNESCO. UNESCO ICT Competency Framework for Teachers. Version 3. Paris: UNESCO, 2018.

6. Redecker, C. European Framework for the Digital Competence of Educators: DigCompEdu. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017.

7. Mishra, P., Koehler, M. J. Technological Pedagogical Content Knowledge: A Framework for Teacher Knowledge. Teachers College Record, 2006, 108(6), 1017–1054.

ANSAMBL SINFIDA INNOVATSION PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA BO‘LAJAK MUSIQA O‘QITUVCHILARINING KASBIY TAYYORGARLIGINI TAKOMILLASHTIRISH

Sh.M.Haqqulov,
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti San‘atshunoslik kafedrasi assisenti

Annotatsiya:*Mazkur maqolada ansambl sinfida innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish asosida bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini takomillashtirishning pedagogik va metodik imkoniyatlari yoritilgan. Zamonaviy musiqa ta’limi jarayonida bo‘lajak o‘qituvchidan yuqori darajadagi ijrochilik mahorati bilan bir qatorda musiqiy-eshitish, kommunikativ, ijodiy, jamoaviy hamkorlik, pedagogik-tashkilotchilik, raqamli va refleksiv kompetensiyalarga ega bo‘lish talab etiladi.*

Kalit so‘zlar: *ansambl sinfi, bo‘lajak musiqa o‘qituvchisi, kasbiy tayyorgarlik, innovatsion pedagogik texnologiyalar, ansambl ijrochiligi, musiqiy kompetensiya, kommunikativ kompetensiya, ijodiy kompetensiya, raqamli ta’lim, hamkorlikda o‘qitish, musiqa ta’limi.*

Abstract: This article examines the pedagogical and methodological possibilities of improving the professional training of future music teachers through the use of innovative pedagogical technologies in the ensemble class. In the context of modern music education, future teachers are expected to possess not only a high level of performance skills but also well-developed musical-auditory, communicative, creative, collaborative, organizational-pedagogical, digital, and reflective competencies.

Keywords*:ensemble class, future music teacher, professional training, innovative pedagogical technologies, ensemble performance, musical competence, communicative competence, creative competence, digital education, collaborative learning, music education.*

Аннотация:*В статье освещаются педагогические и методические возможности совершенствования профессиональной подготовки будущих учителей музыки на основе использования инновационных педагогических технологий в классе ансамбля. В условиях современного музыкального образования от будущего учителя требуется не только высокий уровень исполнительского мастерства, но и сформированность музыкально-слуховых, коммуникативных, творческих, коллективных, организационно-педагогических, цифровых и рефлексивных компетенций.*

Ключевые слова: *класс ансамбля, будущий учитель музыки, профессиональная подготовка, инновационные педагогические технологии, ансамблевое исполнительство, музыкальная компетентность, коммуникативная*

компетентность, творческая компетентность, цифровое образование, обучение в сотрудничестве, музыкальное образование.

KIRISH: Bugungi kunda ta’lim tizimida yuz berayotgan texnologik, ijtimoiy va madaniy o‘zgarishlar bo‘lajak o‘qituvchilarni tayyorlash mazmunini qayta ko‘rib chiqishni taqozo etmoqda. Ayniqsa, musiqa ta’limi sohasida zamonaviy o‘qituvchidan faqat muayyan musiqiy bilim va ijrochilik ko‘nikmalariga ega bo‘lish emas, balki ta’lim jarayonini innovatsion texnologiyalar asosida tashkil etish, o‘quvchilar bilan samarali muloqot qilish, jamoaviy ijodiy faoliyatni boshqarish, raqamli vositalardan foydalanish va o‘z pedagogik faoliyatini muntazam tahlil qilib borish kompetensiyalariga ega bo‘lish talab etilmoqda. Shu sababli bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida takomillashtirish dolzarb ilmiy-metodik masalalardan biri hisoblanadi.

Musiqa-pedagogik ta’limda ansambl sinfi alohida pedagogik ahamiyatga ega. Ansambl faoliyati individual ijrochilik mahoratini rivojlantirish bilan bir qatorda, musiqiy eshitish, ritmik aniqlik, ijro intizomi, o‘zaro tinglash, hamkorlik, mas’uliyat va jamoaviy ijodkorlikni shakllantirish imkonini beradi. Ansambl ijrosi jarayonida har bir ishtirokchi o‘z partiyasini mustaqil egallash bilan birga, umumiy musiqiy obraz va ijro talqinini yaratishda boshqa ijrochilar bilan muvofiqlashadi. Shu jihatdan ansambl sinfi bo‘lajak musiqa o‘qituvchisining nafaqat ijrochilik, balki kommunikativ va pedagogik kompetensiyalarini rivojlantiruvchi o‘ziga xos ta’limiy muhit sifatida namoyon bo‘ladi.

Biroq an’anaviy ansambl mashg‘ulotlarini faqat o‘qituvchi tomonidan asarni ijro etish va talabalarning uni takroran mashq qilishi asosida tashkil etish zamonaviy kasbiy tayyorgarlik talablarini to‘liq ta’minlay olmaydi. Zamonaviy talaba faol ijrochi bilan bir qatorda, mustaqil fikrlaydigan, ijodiy qaror qabul qiladigan, raqamli resurslardan foydalana oladigan va pedagogik vaziyatlarni modellashtira oladigan bo‘lajak mutaxassis sifatida shakllanishi lozim. Shu nuqtai nazardan, ansambl sinfida innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish ta’lim jarayonining mazmuni va metodlarini takomillashtirishning muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida qaraladi.

Innovatsion pedagogik texnologiyalar ansambl mashg‘ulotlarini yanada interaktiv, hamkorlikka asoslangan va talaba markazli shaklda tashkil etish imkonini beradi. Xususan, raqamli ta’lim vositalari yordamida ijro jarayonini audio va video yozuvlar asosida tahlil qilish, raqamli metronom va nota dasturlaridan foydalanish, masofaviy resurslar orqali mustaqil tayyorgarlikni tashkil etish mumkin. Hamkorlikda o‘qitish texnologiyasi talabalarni umumiy ijodiy natijaga yo‘naltirsa, muammoli ta’lim ularda ijro jarayonida yuzaga keladigan musiqiy va texnik muammolarga mustaqil yechim izlash ko‘nikmasini rivojlantiradi.

Loyiha texnologiyasi ham ansambl sinfi uchun muhim metodik imkoniyatlarga ega. Talabalar muayyan musiqiy asarni tanlash, uning badiiy-uslubiy xususiyatlarini tahlil qilish, ijro konsepsiyasini ishlab chiqish, mashg‘ulotlarni rejalashtirish va yakuniy ijroni namoyish etish jarayonida bir vaqtning o‘zida bir nechta kasbiy kompetensiyalarni egallaydilar. Bunday faoliyat bo‘lajak o‘qituvchining mustaqilligi, tashabbuskorligi, ijodiy fikrlashi va tashkilotchilik qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

“Flipped Classroom” yoki “teskari sinf” texnologiyasidan foydalanish esa ansambl mashg‘ulotlarining auditoriya va auditoriyadan tashqari qismlarini samarali birlashtirish imkonini beradi. Bunda talaba musiqiy asarning nota materiali, audio yoki video namunasini oldindan mustaqil o‘rganadi, auditoriya mashg‘ulotida esa asosiy vaqt ijro, tahlil, muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etishga sarflanadi. Natijada auditoriya

mashg‘ulotlari reproduktiv faoliyatdan ko‘ra amaliy va ijodiy faoliyatga ko‘proq yo‘naltiriladi.

Ansambl faoliyatining yana bir muhim jihati uning kommunikativ xarakterga ega ekanligidir. Jamoaviy ijro jarayonida talabalar bir-birini tinglash, musiqiy signallarni anglash, temp va dinamikani muvofiqlashtirish, umumiy ijro talqinini shakllantirish va ijro jarayonida yuzaga keladigan muammolarni hamkorlikda hal qilishga o‘rganadilar. Mazkur jarayon bo‘lajak musiqa o‘qituvchisining kelajakdagi kasbiy faoliyatida muhim bo‘lgan jamoa bilan ishlash va pedagogik muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun tabiiy sharoit yaratadi.

Shuningdek, zamonaviy pedagogik ta’limda refleksiv faoliyatning ahamiyati ortib bormoqda. Ansambl ijrosini audio yoki video shaklda qayta ko‘rib chiqish, ijrodagi kamchiliklarni aniqlash, o‘z faoliyatini boshqa ishtirokchilar faoliyati bilan taqqoslash va keyingi mashg‘ulot uchun takomillashtirish strategiyasini ishlab chiqish talabaning refleksiv kompetensiyasini rivojlantiradi. Shu ma’noda raqamli texnologiyalar faqat texnik vosita emas, balki o‘z-o‘zini baholash va kasbiy rivojlanishni ta’minlovchi pedagogik vosita sifatida ham xizmat qiladi.

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi ansambl sinfida innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish orqali bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini takomillashtirishning pedagogik va metodik imkoniyatlarini asoslashdan iborat. Ushbu maqsad doirasida ansambl faoliyatining kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishdagi o‘rni, innovatsion texnologiyalarning metodik imkoniyatlari hamda ularni ansambl mashg‘ulotlariga integratsiya qilish tamoyillari yoritiladi.

Maqolaning ilmiy yangiligi ansambl sinfini bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini rivojlantiruvchi integrativ pedagogik muhit sifatida talqin qilish va innovatsion texnologiyalarni ijrochilik, kommunikativ, ijodiy, raqamli hamda refleksiv kompetensiyalar bilan o‘zaro bog‘liq holda qo‘llashga asoslangan metodik yondashuvni taklif etish bilan belgilanadi. Ushbu yondashuvda ansambl ijrochiligi yakuniy natija sifatida emas, balki bo‘lajak mutaxassisning kasbiy shakllanishini ta’minlovchi ko‘p komponentli pedagogik jarayon sifatida qaraladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Musiqa-pedagogik ta’limda bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish masalasi so‘nggi yillarda kompetensiyaviy, faoliyatga yo‘naltirilgan va shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim paradigmalari asosida keng o‘rganilmoqda. Mazkur yo‘nalishdagi ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, musiqa o‘qituvchisining kasbiy tayyorgarligi faqat musiqiy bilim va ijrochilik mahorati bilan chegaralanmaydi. U musiqiy-pedagogik faoliyatni rejalashtirish, ijodiy qaror qabul qilish, jamoada ishlash, kommunikativ faoliyatni tashkil etish, zamonaviy texnologiyalardan foydalanish va o‘z faoliyatini refleksiv baholash kabi kompetensiyalar majmuini ham qamrab oladi.

Juntunen va Westerlund tomonidan musiqa ta’limining Dalcroze, Orff va Kodály kabi metodik an’analari tahlil qilinar ekan, musiqiy faoliyatda harakat, faol ishtirok, tajriba va musiqani amaliy faoliyat orqali o‘zlashtirishning ahamiyati ko‘rsatib beriladi. Mazkur yondashuvlar musiqa ta’limini faqat nazariy bilimlarni o‘zlashtirish jarayoni sifatida emas, balki eshitish, harakat, ijro va ijodkorlikning o‘zaro bog‘langan faoliyati sifatida ko‘rishga asos yaratadi. Ushbu qarashlar ansambl sinfida talabaning faol ishtirokini ta’minlashga yo‘naltirilgan zamonaviy metodikalarni ishlab chiqish uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Raqamli texnologiyalarning musiqa ta’limidagi ahamiyati faqat texnik qulaylik bilan cheklanmaydi. Ular talabaning mustaqil ta’lim faoliyatini kuchaytirish, individual

ta’lim trayektoriyasini shakllantirish va o‘z faoliyatini mustaqil nazorat qilish imkoniyatlarini kengaytiradi. Xususan, ansambl ijrosini audio yoki video shaklda yozib olish va keyinchalik ushbu yozuvni tahlil qilish talabaning refleksiv faoliyatini kuchaytiradi. Bunda talaba o‘z ijrosini real faoliyat jarayonidan tashqarida kuzatish va uning kuchli hamda takomillashtirilishi lozim bo‘lgan jihatlarini aniqlash imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Ansambl sinfida innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish metodikasi bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarining ijrochilik, musiqiy-eshitish, kommunikativ, ijodiy, tashkilotchilik va refleksiv kompetensiyalarini o‘zaro integratsiyalashgan holda rivojlantirishga yo‘naltiriladi. Mazkur metodikada ansambl mashg‘uloti faqat musiqiy asarni birgalikda ijro etishga qaratilgan amaliy faoliyat sifatida emas, balki talabaning mustaqil fikrlashi, ijodiy qaror qabul qilishi, jamoada ishlashi va pedagogik faoliyatni tashkil etish ko‘nikmalarini rivojlantiruvchi ta’lim jarayoni sifatida qaraladi.

Metodikaning asosiy g‘oyasi **“ijrochilik faoliyati – innovatsion texnologiya – hamkorlik – ijodiy faoliyat – pedagogik refleksiya – kasbiy tayyorgarlik”** uzviyligi asosida belgilanadi. Bunda innovatsion texnologiyalar ansambl faoliyatining mazmuniga mexanik ravishda kiritilmaydi, balki muayyan pedagogik maqsadni amalga oshirish vositasi sifatida qo‘llaniladi.

Metodik yondashuvning asosiy tamoyillari

Ansambl sinfida innovatsion texnologiyalardan foydalanish quyidagi pedagogik tamoyillarga asoslanadi:

Faollik va subyektlilik tamoyili. Talaba ta’lim jarayonining passiv ijrochisi emas, balki musiqiy materialni tahlil qiluvchi, ijro variantlarini tanlovchi va ijodiy qaror qabul qiluvchi faol subyekt sifatida ishtirok etadi.

Hamkorlik tamoyili. Ansambl ijrosining jamoaviy xususiyatidan foydalanib, talabalar o‘zaro tinglash, fikr almashish, musiqiy qarorlarni kelishish va umumiy ijro natijasi uchun mas’uliyatni bo‘lishishga o‘rgatiladi.

Integrativlik tamoyili. Ijrochilik, nazariy bilim, raqamli texnologiyalar, ijodkorlik va pedagogik faoliyat yagona ta’lim jarayoniga birlashtiriladi.

Individualizatsiya tamoyili. Talabalarning ijrochilik darajasi, musiqiy tayyorgarligi va texnologik kompetensiyalari hisobga olinadi.

Ijodkorlik tamoyili. Talabalarga tayyor ijro namunasini takrorlash bilan cheklanmasdan, mustaqil talqin va ijro yechimlarini ishlab chiqish imkoniyati beriladi.

Refleksivlik tamoyili. Har bir amaliy faoliyatdan so‘ng talaba o‘z ijrosini tahlil qiladi, mavjud muammolarni aniqlaydi va keyingi faoliyatini takomillashtirish yo‘llarini belgilaydi.

1. Diagnostik-motivatsion bosqich

Metodikaning birinchi bosqichida talabalarning mavjud ijrochilik va kasbiy tayyorgarlik darajasi aniqlanadi. Bunda musiqiy eshitish, ritmni his qilish, nota matnini o‘qish, ijro texnikasi, ansambl bilan ishlash, musiqiy materialni mustaqil o‘zlashtirish va raqamli vositalardan foydalanish ko‘nikmalariga e’tibor qaratiladi.

Diagnostik jarayonda talabalarga qisqa musiqiy parchani individual va guruhiy ijro etish, ritmik tuzilmani aniqlash, musiqiy asarning xarakterini tavsiflash va ijrodagi asosiy muammolarni aniqlash kabi topshiriqlar berilishi mumkin.

Ushbu bosqichning ikkinchi vazifasi talabalarning ansambl mashg‘ulotlariga nisbatan motivatsiyasini oshirishdan iborat. Buning uchun professional ansambl ijrolari, video materiallar va turli talqinlardagi musiqiy asarlar namunalari tinglanadi va tahlil

qilinadi. Talabalarga “Nima uchun bir xil asar turli ansambllarda turlicha yangraydi?”, “Ijro sifatiga qanday omillar ta’sir qiladi?” kabi muammoli savollar beriladi.

2. Raqamli-texnologik bosqich

Ushbu bosqichda raqamli ta’lim vositalari ansambl mashg‘ulotining mazmuniga integratsiya qilinadi. Talabalar musiqiy asarning audio va video namunalarini tinglash, nota materiallarini raqamli shaklda tahlil qilish, metronomdan foydalanish, o‘z ijrolarini yozib olish va qayta tinglash orqali mustaqil ishlashga yo‘naltiriladi.

Raqamli vositalardan foydalanishning muhim jihati ularni maqsadli qo‘llashdir. Masalan, metronom ritmik barqarorlikni shakllantirish uchun, audio yozuvlar musiqiy eshitishni rivojlantirish uchun, video yozuvlar esa ijro holati va ansambl muvofiqligini tahlil qilish uchun ishlatiladi.

Talabalarga quyidagi topshiriqlar berilishi mumkin:

- musiqiy asarning professional ijro namunasini tinglab, ijro xususiyatlarini aniqlash;
- o‘z partiyasini audio material asosida mustaqil o‘rganish;
- metronom yordamida belgilangan tempda mashq qilish;
- ansambl ijrosini audio yoki video shaklda yozib olish;
- yozuvni qayta tinglab, ijrodagi kamchiliklarni aniqlash;
- ikki xil ijro talqinini taqqoslash.

Bu jarayon raqamli kompetensiyani musiqiy va kasbiy kompetensiyalar bilan integratsiyalash imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, Ansambl mashg‘ulotlariga innovatsion pedagogik texnologiyalarni maqsadli va tizimli ravishda joriy etish ta’lim jarayonining mazmunini zamonaviylashtirish bilan birga, talabaning ta’lim jarayonidagi faolligini oshirishga xizmat qiladi. Xususan, raqamli ta’lim texnologiyalari, hamkorlikda o‘qitish, muammoli ta’lim, loyiha texnologiyasi, “Flipped Classroom” va refleksiv yondashuvlardan foydalanish ansambl faoliyatini talaba markazli, interaktiv va ijodiy jarayonga aylantirish imkonini beradi.

Maqolada taklif etilgan metodik yondashuvning diagnostik-motivatsion, texnologik-amaliy, ijodiy-pedagogik va refleksiv-baholash bosqichlari bo‘lajak musiqa o‘qituvchisining kasbiy rivojlanishini izchil tashkil etishga yo‘naltirilgan. Mazkur bosqichlarda talabaning individual ijrochilik tayyorgarligi jamoaviy ijro, raqamli faoliyat, ijodiy topshiriqlar va pedagogik modellashtirish bilan uyg‘unlashtiriladi.

Shuningdek, ansambl sinfida innovatsion texnologiyalardan foydalanish bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarining raqamli kompetensiyasini rivojlantirish uchun ham muhim sharoit yaratadi. Audio va video yozuvlardan foydalanish, ijroni raqamli tahlil qilish, musiqiy materiallarni mustaqil o‘zlashtirish hamda o‘z faoliyatini baholash talabalarda zamonaviy kasbiy faoliyat uchun zarur bo‘lgan mustaqillik va refleksivlikni shakllantiradi.

Shu bilan birga, innovatsion texnologiyalarning samaradorligi ularning mavjudligi bilan emas, balki aniq pedagogik maqsadga muvofiq tanlanishi va ansambl faoliyatining mazmuni bilan uzviy bog‘lanishi bilan belgilanadi. Shuning uchun o‘qituvchi texnologiyani tanlashda talabalarning musiqiy tayyorgarligi, ansambl tarkibi, ijro etilayotgan asarning murakkabligi va mashg‘ulotning pedagogik maqsadlarini hisobga olishi lozim.

Umuman, ansambl sinfini innovatsion pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini kompleks takomillashtirishga xizmat qiluvchi samarali metodik yo‘nalish sifatida baholanishi

mumkin. Ushbu yondashuvda ansambl ijrochiligi faqat musiqiy asarni ijro etish vositasi emas, balki bo‘lajak mutaxassisning ijrochilik, kommunikativ, ijodiy, raqamli, tashkilotchilik va refleksiv kompetensiyalarini rivojlantiruvchi integrativ pedagogik vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Taklif etilgan metodik yondashuvdan oliy ta’lim muassasalarining musiqa ta’limi yo‘nalishlarida ansambl mashg‘ulotlarini tashkil etishda, amaliy mashg‘ulotlar mazmunini takomillashtirishda va bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini zamonaviy ta’lim talablari asosida rivojlantirishda foydalanish mumkin.

Foydanilgan adabiyotlar:

1. Bauer, W. I. (2014). *Music Learning Today: Digital Pedagogy for Creating, Performing, and Responding to Music*. New York: Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199890590.001.0001. OUP Academic
2. Colwell, R., & Richardson, C. (Eds.). (2002). *The New Handbook of Research on Music Teaching and Learning: A Project of the Music Educators National Conference*. New York: Oxford University Press. Google Книги
3. Elliott, D. J., & Silverman, M. (2015). *Music Matters: A Philosophy of Music Education* (2nd ed.). New York: Oxford University Press. Ushbu asarda musiqa ta’limining amaliy, ijodiy va shaxsga yo‘naltirilgan jihatlari, shuningdek,

musiqiy faoliyat orqali ta’lim berish masalalari yoritilgan. **M** Music Matters
4. Miao, F., & Cukurova, M. (2024). *AI Competency Framework for Teachers*. Paris: UNESCO. https://doi.org/10.54675/ZJTE2084. ЮНЕСКО
5. Juntunen, M.-L., & Westerlund, H. (2013). *Music, Movement, and Embodied Learning in Music Education*. Helsinki: University of Helsinki.
6. Abril, C. R. (2013). Toward a more culturally responsive music education. *Journal of Research in Music Education*, 61(1), 43–64.
7. Burnard, P. (2012). *Musical Creativities in Practice*. Oxford: Oxford University Press.
8. Campbell, P. S. (2004). *Teaching Music Globally: Experiencing Music, Expressing Culture*. New York: Oxford University Press.
9. Hallam, S. (2010). The power of music: Its impact on the intellectual, social and personal development of children and young people. *International Journal of Music Education*, 28(3), 269–289.
10. Hargreaves, D. J., Marshall, N. A., & North, A. C. (2003). Music education in the twenty-first century: A psychological perspective. *British Journal of Music Education*, 20(2), 147–163.
11. McPherson, G. E., & Welch, G. F. (Eds.). (2018). *Music Learning and Teaching in Infancy, Childhood, and Adolescence: An Oxford Handbook of Music Education*. Oxford: Oxford University Press.
12. Regelski, T. A., & Gates, J. T. (Eds.). (2009). *Music Education for Changing Times: Guiding Visions for Practice*. Dordrecht: Springer.

GI DE MOPASSANNING "AZIZIM" ROMANIDA BADIIY MAKON VA ZAMON POETIKASI

Xolmanova Shoxsanam Qobiljon qizi,
Zarmed Universiteti
Xorijiy filologiya kafedrasi dotsenti v.v.b., PhD

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Gi de Mopassanning "Azizim" romanida badiiy makon va zamonning poetik xususiyatlari tahlil qilinadi. Asarda Parij makonining personajlar hayoti va voqealar rivojidagi o'rni, shuningdek, badiiy vaqtning turli shakllarda namoyon bo'lishi yoritiladi. Xususan, Jorj Dyurua obrazining o'tmish xotiralari orqali retrospektiv vaqtning badiiy ifodalanishi tahlil qilinib, makon va zamonning qahramon xarakteri hamda ruhiy holatini ochishdagi poetik vazifasi ko'rsatib beriladi.*

Kalit so'zlar: *Gi de Mopassan, "Azizim", badiiy makon, badiiy zamon, poetika, retrospektiv vaqt, Parij, Jorj Dyurua, personaj, psixologik tasvir.*

Аннотация. *В статье рассматриваются поэтические особенности художественного пространства и времени в романе Ги де Мопассана «Милый друг». Особое внимание уделяется роли Парижа как основного художественного пространства произведения и различным формам художественного времени. Анализируется ретроспективная форма времени, проявляющаяся через воспоминания Жоржа Дюруа о прошлом. Показано, что пространство и время выступают важными поэтическими средствами раскрытия характера, внутреннего состояния героя и развития сюжета.*

Ключевые слова: *Ги де Мопассан, «Милый друг», художественное пространство, художественное время, поэтика, ретроспективное время, Париж, Жорж Дюруа, персонаж, психологическое изображение.*

Annotation. *This article examines the poetic features of artistic space and time in Guy de Maupassant's novel* Bel-Ami. *Particular attention is paid to Paris as the main artistic space of the novel and to the different forms of artistic time. The study analyzes retrospective time through Georges Duroy's memories of his past. It demonstrates that space and time function as important poetic devices for revealing the protagonist's character, inner state, and the development of the plot.*

Key words: *Guy de Maupassant, Bel-Ami, artistic space, artistic time, poetics, retrospective time, Paris, Georges Duroy, character, psychological representation.*

KIRISH. Romantizm davri XVIII asr oxiri va XIX asrning birinchi yarmida Yevropa adabiyoti va san'atida keng tarqalgan muhim badiiy-estetik yo'nalishlardan biridir. Romantizm vakillari insonning ichki kechinmalari, his-tuyg'ulari, orzu-intilishlari va shaxsiy erkinligini tasvirlashga alohida e'tibor qaratdilar. Ushbu yo'nalishda real hayot bilan ideal o'rtasidagi ziddiyat, insonning jamiyatdagi o'rni, tabiat va shaxs munosabati kabi masalalar muhim o'rin egallaydi. Romantik adabiyotda qahramonning ruhiy olami, uning ichki iztiroblari va mavjud voqelikdan qoniqmasligi ko'pincha badiiy tasvirning asosiy markaziga aylanadi. Shu jihatdan romantizm XIX asr fransuz adabiyotining rivojlanishida muhim bosqich bo'lib, keyingi adabiy oqimlarning shakllanishiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatgan.

O'zining uzviy va muhim ma'nosida romantizm, inson qalbidan, uning ichki dunyosi, yuragining sirli hayotidan boshqa hech narsa emas. Uning doirasi – insonning ichki, yuragidagi, dilidagi hayoti, qalb va yurakning sirli va yashirin sermahsul zamini, qayerdan barcha orzular ezgulik, olijanoblik, buyuklik sari ko'tariladi, o'y-hayol yaratgan

ideallarda o‘ziga qanoat topish, mamnun bo‘lish, huzur-halovat topishga harakat qiladi[25].

METODOLOGIYA. Fransuz adabiyoti jahon adabiyoti taraqqiyotida o‘ziga xos mavqega ega bo‘lib, unda inson, jamiyat va voqelik munosabatlari turli badiiy vositalar orqali yoritilgan. XIX asr fransuz adabiyotining yirik vakillaridan biri Gi de Mopassan ijodida hayotiy voqelikni haqqoniy tasvirlash, inson ruhiyati va ijtimoiy muhitni ochib berish muhim o‘rin egallaydi. Adib o‘z asarlarida personajlarning xarakteri, kechinmalari va xatti-harakatlarini voqealar kechayotgan makon hamda zamon bilan uzviy bog‘liq holda tasvirlaydi. Xususan, “Azizim” romanida badiiy makon va zamon syujetning shakllanishi hamda obrazlarning rivojlanishida muhim poetik vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Roman voqealarining asosiy makoni Parij shahri bo‘lib, uning ijtimoiy muhiti Jorj Dyuruaning hayoti va faoliyatini yoritishga xizmat qiladi. Asar boshidan boshlab qahramonning harakatlari, uning atrof-muhit bilan munosabati va turli hayotiy vaziyatlari orqali davrning ijtimoiy manzarasi ham aks ettiriladi. Shu jihatdan Parij makoni romanda oddiy geografik hudud emas, balki personaj taqdiri va voqealar rivojiga ta’sir ko‘rsatuvchi muhim badiiy komponent sifatida qaraladi.

NATIJALAR. Gi de Mopassan “Azizim” romanida obrazlarni tasvirlar ekan, ularning hayot yo‘lini to‘liq bayon etishdan ko‘ra, qahramonlar shaxsiyati shakllanadigan eng keskin ruhiy, ijtimoiy va ma’naviy sinov davrlariga e’tibor qaratadi. Muallif uchun asosiy diqqat markazi – obrazning o‘z davri, makoni va zamoniga xos ichki kechinmalarini badiiy ifodalashdir.

Badiiy vaqt va zamonga har bir yozuvchi turlicha yondashadi. Akademik D.S.Lixachev ta’rificha, badiiy vaqt bu vaqt muammosiga nazar emas, balki vaqtning o‘zi, badiiy asarda u qanday namoyon bo‘lishi va tasvirlanishidir. U yoxud bu mualliflar tomonidan aytiladigan vaqt konsepsiyasining tadqiqi emas, balki aynan shu badiiy vaqtning tadqiqi so‘z san’atining estetik tabiatini tushunish uchun ko‘proq ahamiyat kasb etadi[26]. “Badiiy vaqt - adabiy asar badiiy to‘qimasi hodisasi”[27] sifatida adabiyotning o‘ziga xos xususiyatlarini, uning obrazlar tizimi, butun poetik tarkibi bilan bevosita bog‘liqdir.

Adabiyotda vaqt bu – so‘z san’atida turli xilda tajassumlashgan, harakatda bo‘lgan va ijodiy-estetik o‘zlashtirilgan vaqt tizimidir. Boshqacha aytganda, badiiy vaqt badiiy modellashtirish vositasi sifatida bevosita badiiy olamning “to‘rtlamchi koordinati” vaqti bo‘lib, u adabiy qahramonning borlig‘i va tasvir subyektining borlig‘i hisoblanadi. Adabiy qahramonning borlig‘i konseptual vaqt (adabiy hodisalarning, tashqi reallikni kitobxon uchun mos shakllarda modellashtirishning obyektivlashgan foni), tasvir subyektining borlig‘i esa, yuqorida eslatganimiz, perseptual vaqtdir[28].

Badiiy makon va zamon poetikaning muhim kategoriyasi hisoblanib, voqealikni nafaqat ko‘lamdorligini, kengligini ta’minlaydi, balki ularning tarixan aniqligi, badiiy-estetik jihatdan dalillanganligi, syujet tarmoqlariga bog‘lanish aloqadorlik dunyosining ko‘p qatlamliligi, fikr, tuyg‘ular oqimi, harakatlari romanni yirik epik shakl sifatida ko‘rsatib, belgilab turadi[29].

25 Белинский В.Г. Полное собрание сочинений т.VII. – Москва: Издательство Академии наук СССР, 1955. – С.145-146.

26 Лихачёв Д.С. Поэтика древнерусской литературы. – М.: Наука,1979.-С.210.

27 Лихачёв Д.С. Поэтика древнерусской литературы. –С.200.

28Narzulla Sh.,To‘rayeva B. Badiiy vaqt va uning sistemasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2012. – 8 b.

29 https://saviya.uz/ijod/adabiyotshunoslik/tarixiy-badiiyatda-makon-va-zamon/ (murojaat sanasi. 11.09.2026).

MUHOKAMA. Badiiy asarda voqealar muayyan makon va zamon doirasida rivojlanadi. Asarning kirish qismidayoq muallif o‘quvchini ma’lum bir davr, muhit yoki vaqt oralig‘i bilan tanishtiradi va shu orqali syujetning badiiy asosini shakllantiradi. Zamon va vaqtning ifodalanish usuli yozuvchining badiiy tafakkuri, estetik qarashlari hamda individual uslubiga bog‘liq bo‘lib, voqealarning mazmunini ochishda muhim poetik vosita vazifasini bajaradi. Shu nuqtai nazardan, Gi de Mopassanning “Azizim” romanida uchraydigan davr, zamon va vaqt ko‘rsatkichlari badiiy matn misolida tahlil qilinadi. .. *“Comme il portait beau, par nature et par pose d’ancien sous-officier, il cambra sa taille, frisa sa moustache d’un geste militaire et familier, et jeta sur les dîneurs attardés un regard rapide et circulaire, un de ces regards de joli garçon, qui s’étendent comme des coups d’épervier”*[30]. *Ma’nosi:* Unter-ofitser bo‘lib yurgan paytlaridek belini tik tutib, mo‘ylovini harbiy, ammo erkin bir harakat bilan burdi, va kech qolib ovqatlanayotgan mehmonlar ustidan qushdek charx urgan nigohini tezda yugurtirib o‘tkazdi, uning qarashlari o‘lja poylagan qirg‘iyniki kabi o‘tkir, ko‘rkam qomatiga mos edi. Muallif bu parchada qahramonning jismonan go‘zalligini ham, uning harbiy qobiliyatini ham uyg‘otuvchi bir qator obraz va detallardan foydalanib, ham jozibali, ham xarakterga to‘la muhit yaratadi. Ushbu parchada badiiy makon va zamon personajning xatti-harakati va uning o‘tmishi orqali ifodalangan. “Ancien sous-officier” birikmasi qahramonning avvalgi hayot davriga ishora qilib, retrospektiv zamonni yuzaga keltiradi. Voqea esa Parijning gavjum ko‘chasi va ovqatlanish joylari bilan bog‘liq makonda kechadi. Shu tariqa makon va zamon Jorj Dyuruaning tashqi qiyofasi, harbiy o‘tmishi va xarakterini ochishga xizmat qiluvchi poetik vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Ushbu jumlani yozuvchi mahorat bilan tasvirlagan, ya’ni personajning bir paytlar ofitser bo‘lgan damlarini ham aytib o‘tgan. Bunda albatta zamon kategoriyasi katta rol o‘ynayabdi.

Badiiy matnni tahlil qilayotganda undagi har bir til hodisasiga makon va zamon birligi tushunchasini hisobga olib yondashish kerak. Chunki har qanday asar davr va makon bilan bog‘liq holda yuzaga keladi. Inson hayotida sodir bo‘ladigan har bir harakat, voqea vaqt bilan bog‘ liq holda kechadi. Vaqt o‘tishi, hozir va kelajak tushunchalarini o‘z ichida sodir bo‘lishi hammaga ayon haqiqat. Badiiy adabiyotda esa bu hodisa birmuncha murakkabroq shakllarda aks etadi, chunki asardagi voqea-hodisalar har doim ham birin-ketin xronologik tartibda sodir bo‘lavermaydi. Badiiy vaqt odatda asar personajining xatti – harakati, uning xarakteri va kayfiyati, portreti hamda asar syujet va kompozitsiyasi orqali yuzaga chiqadi. Zamon munosabatlari erkin va faol ravishda shakllanadi. Badiiy vaqt asar davomida orqaga qaytishi mumkinligi bilan real, individual vaqtdan farqlanadi. Keyinchalik esa vaqt tushunchasi asar syujetining bir bo‘lagiga aylanib qoldi[31]. “Azizim” romani ham real voqealarga boy. Unda aks etgan voqealarning personaj yashab o‘tgan zamon va makonini ko‘rsatish uchun muallif asar qahramonining o‘zaro o‘tmishini keltirish (d’ancien sous-officier) orqali aytib o‘tgan.

“Il avançait brutalement dans la rue pleine de monde, heurtant les épaules, poussant les gens pour ne point se déranger de sa route”[32]. *Ma’nosi:U ko‘cha to‘la odamlar orasida hech kimni bir pulga olmay o‘tib borar , o‘tkinchilarni yelkalari bilan turtar, birovga yo‘l bo‘shatmas edi*. U gavjum ko‘chada dag‘allik bilan oldinga yurardi, yo‘lida uchragan odamlarning yelkasiga urilib, ularni surib, bir pulga olmay o‘tib borar

30 Guy de Maupassant. Bel-Ami. – Lausanne:Éditions Rencontre, 1998. – P. 6.

31 Boboyeva Gulnoza, Tarixiy dramada badiiy vaqt konsepsiyasi (Shekspir va Fitrat dramalari misolida) mavzusida bajarilgan Bitiruv malakaviy ishi. 2012-yil, Jizzah 15-b

32 Guy de Maupassant. Bel-Ami. – Lausanne:Éditions Rencontre, 1998. – P. 7.

lekin o‘zi yo‘lidan sira chekinmasdi. Yozuvchi bu jumlada obraz tasvirini berib o‘tgan. Yuqorida keltirilgan misoldan ko‘rinadiki, bu obrazning jamiyatda o‘zini tutishi, atrofidagilarga nisbatan past nazarda qarashi orqali obrazning qanday xarakterga ega ekanligini tasvirlab bergan. Bosh qahramon har doim kimgadir, uylarga, o‘tkinchilarga hatto butun shaharga e’tiroz bilan qaraydi. Bu obraz orqali muallif ba’zan jamiyat ichida yurgan, lekin, o‘z yo‘lini zo‘rlik bilan ochadigan, atrofdagilarni e’tiborga olmaydigan shaxslarni kinoya qiladi. Ingliz adabiyotshunosi Iglton shunday degan edi: “Har qanday asar emas, hayot voqeligi badiiy obraz vositasida gavdalantirilgan asargina badiiy asar sanaladi. Hayot voqeligining aksi bo‘lgan badiiy obraz esa turmushdagi hodisalarning shunchaki aksi emas, balki, muayyan ideal asosida ijodiy qayta ishlangan ko‘rinishi bo‘lib, u o‘zida konkretlilik va umumiylikni ifodalaydi. San’at va adabiyotda “obraz” deyilganda inson nazarda tutilar ekan, demak, u ijodkorning maqsad, muddaosini ifoda etuvchi kishi tasviridir”[33]. T.Igltonning nazariyasiga ko‘ra, badiiy asarning mohiyati hayot voqeligini bevosita emas, balki badiiy obraz orqali aks ettirishidadir. Badiiy obraz esa real hayotning oddiy nusxasi emas, balki insonningijodkorning g‘oyaviy va estetik idealiga muvofiq tarzda qayta ishlangan, umumlashgan shaklidir. *“Et il se rappelait ses deux années d’Afrique, la façon dont il rançonnait les Arabes dans les petits postes du Sud”*[34]. *Ma’nosi:* U Afrikada o‘tkazgan ikki yilini eslardi — janubdagi kichik garnizonlarda arablarni qanday talon-taroj qilganini xotirlar edi. Ushbu parchada badiiy vaqtning retrospektiv shakli yaqqol namoyon bo‘ladi. *“Il se rappelait ses deux années d’Afrique”* birikmasi orqali Jorj Dyuruaning hozirgi holatidan o‘tmishdagi hayotiga murojaat qilinadi. Qahramonning Afrikada o‘tkazgan ikki yili uning xotirasi orqali qayta jonlanib, o‘tmish va hozirgi ruhiy holat o‘rtasida bog‘liqlik hosil qiladi. *“La façon dont il rançonnait les Arabes”* jumlasi esa o‘tmishda sodir bo‘lgan harakatning davomiyligini ifodalaydi. Shu sababli badiiy vaqt bu yerda faqat voqealar ketma-ketligini emas, balki qahramonning xotirasi va ichki kechinmalarini ochib beruvchi poetik vosita sifatida xizmat qiladi. Mazkur usul Mopassan ijodidagi psixologik tasvirning muhim jihatlaridan biridir.

Mopassanning ushbu jumlasi badiiy vaqtning faqat real tarixiy ketma-ketlik emas, balki qahramon ongida, ruhiy holatida qayta shakllanadigan subyektiv estetik tizim ekanini namoyish etadi. Bunday yondashuv orqali yozuvchi o‘tmishdagi voqeani emas, balki shu voqeaning inson qalbidagi aksini ko‘rsatadi. Bu esa Mopassan poetikasiga xos bo‘lgan psixologik realizmning muhim ifodasidir.

XULOSA. Gi de Mopassanning “Azizim” romanida badiiy makon va zamon voqelikni tashkil etuvchi muhim poetik unsurlar sifatida namoyon bo‘ladi. Parij makoni qahramonning ijtimoiy hayoti va munosabatlarini ochishga xizmat qilsa, vaqtning turli shakllarda berilishi uning o‘tmishi, xotiralari va ruhiy holatini yoritadi. Makon va zamonning personajlar bilan uzviy bog‘lanishi roman mazmunining yaxlitligini ta’minlab, Jorj Dyurua obrazining rivojlanishini chuqurroq anglash imkonini beradi. Shunday qilib, Mopassan badiiy makon va zamon imkoniyatlaridan foydalanish orqali davr muhitini, inson va jamiyat munosabatlarini hamda qahramonning ichki dunyosini izchil aks ettirgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

33 https://fayllar.org/7-mavzu-obraz--insonning-adabiyotdagi-tasviri-reja.html.(murojaat sanasi : 11.09.2026)

34 Guy de Maupassant. Bel-Ami. – Lausanne:Éditions Rencontre, 1998. – P. 24.

1. Белинский В.Г. Полное собрание сочинений т.VII. – Москва: Издательство Академии наук СССР, 1955. – 744 с.

2.Лихачёв Д.С. Поэтика древнерусской литературы. – М.: Наука,1979.-С.210.

3.Narzulla Sh.,To'rayeva B. Badiiy vaqt va uning sistemasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2012. – 64 b.

4.https://saviya.uz/ijod/adabiyotshunoslik/tarixiy-badiiyatda-makon-va-zamon/ (murojaat sanasi. 11.09.2026).

5. Guy de Maupassant. Bel-Ami. – Lausanne:Éditions Rencontre, 1998. – 708 p.

6.Boboyeva Gulnoza, Tarixiy dramada badiiy vaqt konsepsiyasi (Shekspir va Fitrat dramalari misolida) mavzusida bajarilgan B i t i r u v m a l a k a v i y i sh i. 2012-yil, Jizzah 11-b

7.https://fayllar.org/7-mavzu-obraz--insonning-adabiyotdagi-tasviri-reja.html. (murojaat sanasi. 11.09.2026).

BOLALARDA RAQAMLI MUHITNING PSIXOLOGIK RIVOJLANISHGA TA'SIRI: YOSH XUSUSIYATLARI VA PSIXOLOGIK MEXANIZMLAR

Sunnatova Xurshida Zafar qizi,
Psixologik rivojlanish akademiyasi psixologi

Annotatsiya*. Ushbu tezisda raqamli muhitning bolalar psixologik rivojlanishiga ta'siri yosh xususiyatlari nuqtayi nazaridan tahlil qilingan. Raqamli texnologiyalardan foydalanish jarayonida diqqat, xotira, tafakkur, emotsional boshqaruv, ijtimoiy muloqot hamda o'zini o'zi nazorat qilish jarayonlarida yuzaga keladigan o'zgarishlar yoritilgan. Maktabgacha va maktab yoshidagi bolalarda raqamli kontentni idrok etishning psixologik mexanizmlari, uning rivojlantiruvchi imkoniyatlari va nazoratsiz foydalanish bilan bog'liq ehtimoliy xavflar ochib berilgan. Raqamli muhitdan foydalanishda bolaning yoshi, individual xususiyatlari, kontent mazmuni hamda ota-ona nazoratini hisobga olish zarurligi asoslangan.*

Kalit so'zlar*: raqamli muhit, bola psixologiyasi, psixologik rivojlanish, yosh xususiyatlari, raqamli texnologiyalar, diqqat, emotsional rivojlanish, o'zini o'zi boshqarish.*

Аннотация. *В данных тезисах проанализировано влияние цифровой среды на психологическое развитие детей с точки зрения возрастных особенностей. Освещены изменения, возникающие в процессах внимания, памяти, мышления, эмоциональной регуляции, социального взаимодействия и самоконтроля при использовании цифровых технологий. Раскрыты психологические механизмы восприятия цифрового контента детьми дошкольного и школьного возраста, его развивающий потенциал, а также возможные риски, связанные с неконтролируемым использованием. Обоснована необходимость учета возраста ребенка, его индивидуальных особенностей, содержания контента и родительского контроля при использовании цифровой среды.*

Ключевые слова: *цифровая среда, психология ребенка, психологическое развитие, возрастные особенности, цифровые технологии, внимание, эмоциональное развитие, саморегуляция.*

Abstract. *This thesis analyzes the impact of the digital environment on children's psychological development from the perspective of age-related characteristics. It highlights the changes that occur in attention, memory, thinking, emotional regulation, social interaction, and self-control processes during the use of digital technologies. The*

psychological mechanisms of digital content perception among preschool and school-aged children, its developmental potential, and the possible risks associated with uncontrolled use are explored. The study substantiates the necessity of considering the child's age, individual characteristics, content quality, and parental supervision when using digital environments.

Keywords: *digital environment, child psychology, psychological development, age-related characteristics, digital technologies, attention, emotional development, self-regulation.*

Kirish. Bugungi kunda raqamli texnologiyalar bolalar hayotining ajralmas qismiga aylanib, ularning bilish faoliyati, emotsional holati va ijtimoiy munosabatlariga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Smartfon, planshet, kompyuter, ijtimoiy tarmoqlar, elektron ta'lim platformalari va turli mobil ilovalardan foydalanish bolaning axborotni qabul qilish usullarini o'zgartirib bormoqda. Shu sababli raqamli muhitning bolaga ta'sirini faqat texnologik imkoniyat sifatida emas, balki murakkab psixologik omil sifatida o'rganish muhim hisoblanadi.

Raqamli muhitning ta'siri bolaning yoshiga, psixologik yetuklik darajasiga, foydalanilayotgan kontentning xususiyatiga va undan foydalanish davomiyligiga qarab farqlanadi. Shu nuqtayi nazardan raqamli vositalarning rivojlantiruvchi imkoniyatlari bilan bir qatorda psixologik xavflarini ham aniqlash zarur.

Metodologiya

Tezisni tayyorlashda bolalar psixologiyasi, rivojlanish psixologiyasi hamda raqamli texnologiyalarning shaxs rivojlanishiga ta'siriga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlarni nazariy tahlil qilish, qiyoslash, umumlashtirish va tizimlashtirish metodlaridan foydalanildi. Raqamli muhit ta'siri kognitiv, emotsional, ijtimoiy-kommunikativ va xulqiy komponentlar asosida o'rganildi.

Natijalar va muhokama

Tahlillar raqamli muhitning bola psixologiyasiga ta'siri bir xil xususiyatga ega emasligini ko'rsatadi. To'g'ri tanlangan ta'limiy kontent bolaning bilishga qiziqishi, vizual idroki, mantiqiy tafakkuri va muammoli vaziyatlarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilishi mumkin. Interaktiv topshiriqlar, rivojlantiruvchi o'yinlar va elektron ta'lim resurslari bolani faol bilish jarayoniga jalb etadi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda psixik jarayonlar hali yetarlicha shakllanmaganligi sababli yorqin tasvirlar, tez almashinuvchi axborot va kuchli audiovizual stimullar ularning diqqatini oson jalb qiladi. Bunda bolaning raqamli vositaga emotsional bog'lanishi va real faoliyatdan ko'ra virtual rag'batni afzal ko'rishi ehtimoli yuzaga keladi. Shu bois ushbu davrda raqamli kontentning davomiyligi va mazmunini kattalar tomonidan nazorat qilish alohida ahamiyat kasb etadi.

Kichik maktab yoshida raqamli texnologiyalar o'quv motivatsiyasi va bilim olish imkoniyatlarini kengaytiradi. Biroq axborotning haddan tashqari ko'pligi diqqatni bir faoliyat turida uzoq muddat saqlashni qiyinlashtirishi mumkin. Bolaning doimiy ravishda yangi vizual yoki emotsional stimullarni izlashga moyilligi shakllansa, sabr-toqat, mustaqil fikrlash va vazifani bosqichma-bosqich bajarish jarayonlari sustlashishi mumkin.

O'smirlik davriga yaqinlashgan sari raqamli muhitning ijtimoiy-psixologik ta'siri kuchayadi. Tengdoshlarning fikri, onlayn muloqot, ijtimoiy taqqoslash va virtual baholanish bolaning o'ziga munosabati hamda emotsional holatiga ta'sir ko'rsatadi. Mazkur jarayonlarda ijtimoiy o'rganish, taqlid, identifikatsiya, rag'batlantirish,

emotsional mustahkamlash va o‘zini o‘zi nazorat qilish asosiy psixologik mexanizmlar sifatida namoyon bo‘ladi.

Demak, raqamli muhitning ta’siri foydalanilgan vaqtning o‘zi bilan emas, balki bolaning raqamli faoliyatining mazmuni, maqsadi va ijtimoiy konteksti bilan belgilanadi. Kattalar bilan birgalikdagi raqamli faoliyat, yoshga mos kontent va aniq vaqt chegaralari texnologiyalarning ijobiy imkoniyatlarini kuchaytiradi.

Xulosa

Raqamli muhit zamonaviy bolaning psixologik rivojlanishiga ta’sir etuvchi muhim ijtimoiy-psixologik omillardan biridir. Uning ta’siri bolaning yosh xususiyatlari, psixik jarayonlarining rivojlanganlik darajasi va raqamli faoliyat mazmuniga bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Ta’limiy va rivojlantiruvchi raqamli resurslardan maqsadli foydalanish kognitiv faollikni qo‘llab-quvvatlasa, nazoratsiz va bir tomonlama raqamli faollik diqqat, emotsional boshqaruv hamda real ijtimoiy muloqot bilan bog‘liq qiyinchiliklarni yuzaga keltirishi mumkin. Shuning uchun oilada va ta’lim muassasalarida bolalarning yoshiga mos raqamli madaniyatni shakllantirish, mazmunli kontentni tanlash hamda real va virtual faoliyat o‘rtasida muvozanatni ta’minlash muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

American Psychological Association. Health Advisory on Social Media Use in Adolescence. Washington, DC, 2023.

Livingstone S., Blum-Ross A. Parenting for a Digital Future: How Hopes and Fears about Technology Shape Children’s Lives. Oxford University Press, Oxford, 2020.

Odgers C.L., Jensen M.R. Annual Research Review: Adolescent mental health in the digital age: facts, fears, and future directions // Journal of Child Psychology and Psychiatry. – 2020. – Vol. 61, №3. – P. 336–348.

UNICEF. The State of the World’s Children 2017: Children in a Digital World. New York: UNICEF, 2017.

World Health Organization. Guidelines on Physical Activity, Sedentary Behaviour and Sleep for Children under 5 Years of Age. Geneva: WHO, 2019.

TASK-BASED LANGUAGE TEACHING (TBLT): PRINCIPLES AND CLASSROOM APPLICATION

Ismatov Mahmudjon Sobir o‘g‘li
Jizzax PMM Tillarni o‘qitish metodikasi kafedrasi katta o‘qituvchisi.

Annotation:*This article explores Task-Based Language Teaching (TBLT), a meaning-focused approach that organizes lessons around real-world communicative tasks rather than grammar structures. It explains TBLT’s theoretical foundations, task criteria, three-phase lesson framework (pre-task, task cycle, and language focus), task design, assessment, and technology integration. The article also discusses challenges in low-proficiency and exam-oriented contexts and recommends adapting TBLT to different educational settings.*

Key words: *TBLT; communicative competence; focus on form; task design; task cycle.*

Annotatsiya:*Ushbu maqolada darslarni grammatik tuzilmalar emas, balki real hayotdagi kommunikativ vazifalar asosida tashkil etadigan, ma’noga yo‘naltirilgan yondashuv — vazifaga asoslangan til o‘qitish (TBLT) ko‘rib chiqiladi. Unda TBLTning nazariy asoslari, vazifalarga qo‘yiladigan talablar, uch bosqichli dars modeli (vazifadan*

oldingi bosqich, vazifa jarayoni va tilga e'tibor), vazifalarni ishlab chiqish, baholash va texnologiyalardan foydalanish yoritiladi. Shuningdek, maqolada til darajasi past va imtihonga yo'naltirilgan ta'lim muhitlaridagi qiyinchiliklar muhokama qilinib, TBLTni turli ta'lim sharoitlariga moslashtirish tavsiya etiladi.

Kalit so'zlar: *TBLT; kommunikativ kompetensiya; shaklga e'tibor; vazifa dizayni; vazifa jarayoni.*

Аннотация:*В данной статье рассматривается обучение языку на основе заданий (TBLT) — подход, ориентированный на значение, при котором уроки организуются вокруг коммуникативных заданий из реальной жизни, а не заранее определённых грамматических структур. В статье объясняются теоретические основы TBLT, критерии заданий, трёхэтапная модель урока (этап до выполнения задания, цикл задания и языковой фокус), разработка заданий, оценивание и использование технологий. Также рассматриваются трудности применения TBLT в условиях низкого уровня владения языком и экзаменационно-ориентированного обучения. Автор рекомендует адаптировать TBLT к различным образовательным условиям.*

Ключевые слова*: TBLT; коммуникативная компетенция; внимание к языковой форме; разработка заданий; цикл задания.*

Introduction. For much of the twentieth century, language teaching was organized around what learners needed to *know*: a sequence of grammatical structures, vocabulary lists, and pronunciation drills, each one mastered before the next was introduced. The assumption was that once learners possessed enough "knowledge," they would somehow learn to use it. Task-Based Language Teaching (TBLT) reverses this logic. It starts from what learners need to *do* with language, and treats the language system as something that emerges and develops through the struggle to communicate meaning. In this sense, TBLT is not simply a new set of activities bolted onto an old syllabus; it is a fundamentally different theory of how second languages are acquired and therefore of how they should be taught.

This article sets out the theoretical principles behind TBLT, clarifies what counts as a "task" (and what does not), outlines the classic lesson framework, examines how language is treated within the approach, and offers practical guidance for classroom application and assessment. It closes with an honest look at the criticisms that have been leveled at TBLT, because any approach presented as a panacea should be treated with suspicion.

Theoretical Foundations

TBLT draws on several converging strands of research and theory.

Interactionist accounts of second language acquisition. Work by Long, Pica, and others established that learners acquire language most effectively when they negotiate meaning—when communication breaks down and they must repair it through clarification requests, confirmation checks, and recasts. Tasks create precisely the conditions in which such negotiation becomes necessary.

The Output Hypothesis. Swain argued that comprehensible input alone is insufficient; learners must be pushed to produce language, because production forces them to process syntax rather than simply decode meaning. Tasks demand output that is meaningful, not merely display.

Focus on Form. Long's distinction between *focus on forms* (isolated grammar lessons) and *focus on form* (brief attention to linguistic features arising incidentally

during communicative work) is central. TBLT occupies the latter position: grammar is attended to, but reactively and in context.

Sociocultural theory. From Vygotsky comes the notion that learning is socially mediated. Collaborative tasks allow learners to scaffold one another and to perform at a level beyond what they could manage alone, within the zone of proximal development.

Usage-based and complexity theories. Language is a dynamic system. Learners do not acquire a structure once and for all; they develop it gradually through repeated, varied use, moving through stages of interlanguage that are often non-linear.

Taken together, these perspectives support a single conclusion: learners acquire language by using it to accomplish things that matter to them.

What Counts as a Task?

Not every activity is a task. Willis and Skehan identify several defining criteria:

- **Primary focus on meaning.** The activity is about communicating something, not about manipulating a form.
- **A real outcome.** There is a goal to be achieved—a decision made, a problem
- **Authentic use of language.** The language needed resembles what would be used outside the classroom.
- **Real-world relevance.** The task mirrors something learners might actually do or want to do.

Consider the difference. A "gap-fill" exercise asking learners to insert the past simple is an *exercise*—it focuses on form and has no communicative outcome beyond correctness. A task asking learners to interview each other about their last holiday and then report the most surprising story to the class has a meaning focus, an outcome, a genuine information gap, and authentic relevance. The grammar (past simple) is available and likely necessary, but it is a means rather than the point.

Classroom Application in Practice

Designing the task first. In TBLT, planning begins with the outcome, not the grammar. Ask: What do learners need to do, with whom, in what situation, and to what end? Then identify the language that is likely to be needed—and accept that learners will use whatever they can, which is precisely the point.

Grading task difficulty. Skehan identifies three sources of cognitive load:

Cognitive complexity: how much reasoning, planning, or unfamiliar information the task requires.

Communicative stress: time pressure, number of participants, degree of public performance.

Language demands: how lexically and syntactically demanding the input and output are.

A task can be made easier or harder by adjusting any of these. A decision-making task can become more demanding by adding options, imposing a time limit, or requiring a written justification.

Managing pair and group work. Group composition matters. Mixed-ability groups can foster scaffolding, but very unequal proficiency can lead to one learner dominating. Rotating roles—note-taker, reporter, timekeeper, chair—ensures all learners participate in talk.

Correcting without derailing. The teacher's stance during the task cycle is one of observer and facilitator, not corrector. Save error correction for the report or language focus phase. Where immediate intervention is needed to prevent a total breakdown, a

light clarification request ("Sorry, could you say that again?") is more productive than overt correction.

Conclusion

Task-Based Language Teaching is best understood not as a set of techniques but as a shift in orientation—from covering content to enabling competence. Its principles are simple to state and demanding to enact: put meaning first, create genuine needs to communicate, let tasks drive the syllabus, and treat language focus as a response to what learning has revealed rather than as a prerequisite for it. Where it is planned well and adapted thoughtfully to context, TBLT offers learners something that grammatically sequenced lessons often cannot: repeated, purposeful experience of using the target language to get things done—which is, after all, the reason most people set out to learn it in the first place.

References

- Ellis, R. (2003). *Task-based Language Learning and Teaching*. Oxford University Press.
- Long, M. H. (2015). *Second Language Acquisition and Task-Based Language Teaching*. Wiley-Blackwell.
- Nunan, D. (2004). *Task-Based Language Teaching*. Cambridge University Press.
- Samuda, V., & Bygate, M. (2008). *Tasks in Second Language Learning*. Palgrave Macmillan.

MUSTAQIL TA'LIM JARAYONIDA TALABALARNING INGLIZ TILIDA SOTSIOLINGVISTIK KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH LINGVODIDAKTIK MUAMMO SIFATIDA

Fattoyeva Hanifa Rafqat qizi,
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti

Annotatsiya. *Ushbu ishda mustaqil ta'lim jarayonida talabalarning ingliz tilida sotsiolingvistik kompetensiyasini rivojlantirish masalalari yoritilgan. Sotsiolingvistik kompetensiyaning mazmuni, uning kommunikativ kompetensiyadagi o'rni hamda mustaqil ta'lim orqali rivojlantirish imkoniyatlari tahlil qilingan. Shuningdek, autentik til materiallari va zamonaviy lingvotexnologiyalardan foydalanishning ahamiyati ko'rsatib berilgan.*

Kalit so'zlar: *mustaqil ta'lim, sotsiolingvistik kompetensiya, kommunikativ kompetensiya, ingliz tili, lingvodidaktika, lingvotexnologiya, autentik materiallar.*

Аннотация. *В статье рассматриваются вопросы развития социолингвистической компетенции студентов на английском языке в процессе самостоятельного обучения. Раскрываются содержание социолингвистической компетенции, её роль в коммуникативной компетенции, а также возможности её развития посредством аутентичных языковых материалов и современных лингвотехнологий.*

Ключевые слова: *самостоятельное обучение, социолингвистическая компетенция, коммуникативная компетенция, английский язык, лингводидактика, лингвотехнологии, аутентичные материалы.*

Abstract. *The article examines the development of students' sociolinguistic competence in English through independent learning. It discusses the content of*

sociolinguistic competence, its role in communicative competence, and the possibilities of developing it through authentic language materials and modern language technologies.

Keywords: *independent learning, sociolinguistic competence, communicative competence, English language, linguodidactics, language technologies, authentic materials.*

KIRISH

Tadqiqotning maqsadi mustaqil ta’lim jarayonida talabalarning, xususan, bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining ingliz tilida sotsiolingvistik kompetensiyasini rivojlantirishning nazariy-metodik asoslarini aniqlash, mazkur kompetensiyani rivojlantirishda zamonaviy lingvotexnologiyalardan foydalanish metodikasini ishlab chiqish hamda uning samaradorligini tajriba-sinov ishlari orqali aniqlashdan iborat.

METODLAR

Tadqiqot mavzusining ilmiy-nazariy asoslarini yoritishda, avvalo, unda qo‘llanilayotgan asosiy termin va tushunchalarning mazmun-mohiyatini aniqlash hamda ularning pedagogik, lingvodidaktik va metodik jihatdan talqinlarini tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur tadqiqotda “mustaqil ta’lim”, “mustaqil ish”, “kompetensiya”, “kompetentlik” va “sotsiolingvistik kompetensiya” tushunchalari asosiy nazariy kategoriyalar sifatida qaraladi.

Pedagogik va metodik adabiyotlarda “mustaqil ta’lim” hamda “mustaqil ish” tushunchalari ko‘pincha o‘zaro yaqin ma’nolarda qo‘llanadi. Biroq ularning mazmuni va ta’lim jarayonidagi funksional xususiyatlari jihatidan muayyan farqlar mavjud. Mustaqil ish, avvalo, talabaning muayyan o‘quv topshirig‘ini o‘qituvchining bevosita ishtirokisiz, uning maslahat va tavsiyalari asosida bajarish faoliyatini ifodalasa, mustaqil ta’lim ushbu faoliyatlarni o‘z ichiga olgan kengroq, tizimli va maqsadli ta’lim jarayonini anglatadi.

O. Qo‘ysinovning fikricha, mustaqil ish talabaning o‘z qarashlari va fikrlariga tayangan holda muayyan topshiriqni mustaqil ravishda bajarish faoliyatini ifodalaydi [1; 11-b.].

Oliy ta’lim muassasalarida talabalarning bilimini nazorat qilish va baholashga oid me’yoriy hujjatlarda esa talabaning mustaqil ishi “muayyan fandan o‘quv dasturida belgilangan bilim, ko‘nikma va malakalarning ma’lum bir qismini talaba tomonidan fan o‘qituvchisining maslahati va tavsiyalari asosida auditoriya va auditoriyadan tashqari vaqtda o‘zlashtirishiga yo‘naltirilgan tizimli faoliyat” sifatida izohlanadi [2; 64-b.].

Xorijiy pedagogik adabiyotlarda ham mustaqil ta’lim tushunchasi turli terminlar orqali ifodalanadi. Jumladan, ingliz tilidagi adabiyotlarda *self-study*, *independent learning*, *individual work* kabi tushunchalar qo‘llanilib, talabaning o‘z ta’lim faoliyatini mustaqil rejalashtirishi, tashkil etishi va nazorat qilishi nazarda tutiladi. Turli mamlakatlarning pedagogik an’analarida mustaqil faoliyatni ifodalovchi terminlar o‘ziga xos mazmun kasb etadi [3; 10-15-b.]

Shuningdek, ayrim tadqiqotlarda mustaqil ta’lim talabaning muayyan pedagogik muammoni mustaqil va konstruktiv tarzda hal qilish, zarur axborot va manbalarni izlash, ularni tahlil qilish va tizimlashtirish hamda amaliy pedagogik tajribadan foydalanish imkonini beruvchi usul va vositalar majmui sifatida izohlanadi [4; 10-b.].

NATIJA

Yuqoridagi ilmiy qarashlarga tayanib, bizning nazarimizda, mustaqil ish - talabaning muayyan o‘quv topshirig‘i yoki vazifani o‘z tashabbusi, bilim va imkoniyatlari asosida mustaqil bajarishiga yo‘naltirilgan faoliyat shaklidir. Mustaqil ta’lim esa talabaning mustaqil o‘qib-o‘rganishi, bilim va ko‘nikmalarini rivojlantirishi, o‘z faoliyatini rejalashtirishi va natijalarini baholashini qamrab oluvchi, o‘qituvchi

tomonidan ma’lum darajada yo‘naltiriladigan va tizimlashtiriladigan yaxlit ta’lim jarayonidir.

O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasida “kompetensiya” atamasi lotincha *competo* - “erishaman”, “munosibman”, “loyiqman” ma’nolaridan kelib chiqqani qayd etilib, uning ikki asosiy ma’nosi, ya’ni muayyan organ yoki mansabdor shaxsning vakolatlari doirasi hamda muayyan sohadagi bilim va tajribalar majmui sifatidagi mazmuni ko‘rsatilgan [5; 530-b.].

Ingliz tilining izohli lug‘atlarida *competence* tushunchasi muayyan faoliyat turini amalga oshirish uchun yetarli darajadagi malaka, tayyorgarlik va qobiliyat bilan bog‘lanadi [6; 297-b.]. Yevropa Kengashining CEFR hujjatlarida kompetensiyalar til o‘rganuvchining kommunikativ faoliyatni amalga oshirishiga imkon beruvchi bilim, ko‘nikma va malakalar majmui sifatida qaraladi [7; 9-b.].

Pedagog olim M.A. Choshanov kompetensiyani mutaxassisning muayyan malaka va kasbiy tayyorgarlik darajasi bilan bog‘lab, bilimlarni egallash va ularni doimiy ravishda yangilab borish qobiliyatini ham uning muhim tarkibiy qismi sifatida ko‘rsatadi [8; 186-b.]. A.A. Leontev esa kompetensiyani bilim, ko‘nikma va umumiy malakalarni kasbiy faoliyat jarayonida safarbar eta olish layoqati sifatida tavsiflaydi [9; 214-b.].

Ilmiy-metodik adabiyotlarda “kompetensiya” va “kompetentlik” tushunchalari ba’zan sinonim sifatida qo‘llanayotgan bo‘lsa-da, ular mazmunan bir-biridan farqlanadi. K.J. Rizqulova fikriga ko‘ra, kompetensiya muayyan kasb egasiga zarur bo‘lgan bilim, ko‘nikma, malaka, talab, huquq, burch, vazifa va qobiliyatlar majmuini ifodalasa, kompetentlik ushbu kompetensiyalarni shaxsning amaliy faoliyatida namoyon eta olish mahoratini anglatadi [10; 16-b.]. Shu nuqtayi nazardan, kompetensiya ko‘proq shaxsga qo‘yiladigan umumiy talab va mezonlarni ifodalasa, kompetentlik ularning muayyan shaxs tomonidan amaliy faoliyatda samarali namoyon etilishini anglatadi.

MUHOKAMA

Zamonaviy ilmiy-metodik adabiyotlarda kompetensiyalarning turli tasniflari mavjud**.** Ijtimoiy kompetensiyalar mas’uliyatni o‘z zimmasiga olish, hamkorlik qilish va jamoaviy qarorlar qabul qilish bilan bog‘liq bo‘lsa, madaniyatlararo kompetensiyalar turli madaniyat va qadriyatlarga ega insonlar bilan samarali muloqot hamda o‘zaro tushunishni ta’minlaydi. Lingvistik kompetensiyalar tilga oid bilimlarni amaliy nutq faoliyatida qo‘llashni, informatsion kompetensiyalar esa zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanishni nazarda tutadi. Shuningdek, uzluksiz ta’lim va bilimlarni muntazam rivojlantirish bilan bog‘liq kompetensiyalar ham zamonaviy ta’limning muhim tarkibiy qismidir.

Chet tilini o‘qitish metodikasida kommunikativ kompetensiya masalasi alohida o‘rin tutadi. Van Ek tomonidan ishlab chiqilgan kommunikativ kompetensiya modeli chet tilini o‘zlashtirish jarayonida muhim nazariy asoslardan biri hisoblanadi. Mazkur modelda kommunikativ kompetensiyaning lingvistik, sotsiolingvistik, diskursiv, strategik, sotsiomadaniy va ijtimoiy komponentlari ajratib ko‘rsatiladi [11; 24-44-b.].

Lingvistik kompetensiya - tilning fonetik, leksik, grammatik va semantik vositalarini bilish hamda ularni nutqda to‘g‘ri qo‘llay olish qobiliyatidir.

Sotsiolingvistik kompetensiya - til birliklarini muloqot ishtirokchilarining ijtimoiy mavqeyi, munosabatlari, kommunikativ maqsadi va vaziyatni hisobga olgan holda tanlash va qo‘llay olish qobiliyatidir. U til shakllarining grammatik to‘g‘riligi bilan birga, ularning ijtimoiy kontekstga mosligini ham nazarda tutadi.

Diskurs kompetensiya - turli janrdagi matnlarni yaxlit tuzish, tushunish va talqin qilish, fikrlarni mantiqiy va izchil ifodalash qobiliyatidir.

Strategik kompetensiya - muloqotdagi qiyinchiliklarni bartaraf etish, yetishmayotgan til vositalarini kommunikativ strategiyalar orqali to‘ldirish va muloqotni samarali davom ettirish qobiliyatidir.

Sotsiomadaniy kompetensiya - til sohiblarining madaniyati, qadriyatlari, urf-odatlari va kommunikativ me’yorlari haqida bilimga ega bo‘lish hamda ulardan muloqotda foydalana olish qobiliyatidir.

Ijtimoiy kompetensiya - boshqalar bilan hamkorlik qilish, ijtimoiy munosabatlarni yo‘lga qo‘yish, empatiya, o‘ziga ishonch va muloqotni boshqarish bilan bog‘liq qobiliyatlar majmuasidir.

Van Ek modelida sotsiolingvistik kompetensiyaning alohida komponent sifatida ajratilishi uning chet tilini o‘rganishdagi muhim ahamiyatini ko‘rsatadi. Chunki samarali kommunikatsiya uchun grammatik va leksik bilimlar bilan bir qatorda, muloqotning ishtirokchilari, maqsadi, vaziyati va ijtimoiy-madaniy sharoitini hisobga olish ham zarur.

Shunday qilib, tadqiqotda mustaqil ta’lim talabaning o‘z-o‘zini rivojlantirishga yo‘naltirilgan tizimli faoliyati, sotsiolingvistik kompetensiya esa turli ijtimoiy-kommunikativ vaziyatlarda ingliz tilidan maqsadga muvofiq va samarali foydalanish imkonini beruvchi bilim, ko‘nikma va malakalar majmui sifatida talqin qilinadi. Mazkur yondashuv bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining sotsiolingvistik kompetensiyasini rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari, metodlari, vositalari va lingvotexnologik modelini ishlab chiqish uchun metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Qo‘ysinov O.A. Mustaqil ta’limni tashkil etishning pedagogik asoslari. - Toshkent: Fan va texnologiya, 2018. - B. 11.
2. Abdullayeva B.S. Mustaqil ta’lim jarayonida talabalarning o‘quv-bilish faoliyatini rivojlantirish. - Toshkent: O‘zbekiston, 2019. - B. 64.
3. O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi. “Kompetensiya” // O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi. - Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2002. - B. 150.
4. Hymes D.H. On Communicative Competence // Sociolinguistics: Selected Readings / ed. by J.B. Pride, J. Holmes. - Harmondsworth: Penguin Books, 1972. - P. 269–293.
5. Canale M., Swain M. Theoretical Bases of Communicative Approaches to Second Language Teaching and Testing // Applied Linguistics. - 1980. - Vol. 1, No. 1. - P. 1–47.
6. Savignon S.J. Communicative Competence: Theory and Classroom Practice. - Reading, Mass.: Addison-Wesley Publishing Company, 1983. - P. 297.
7. Little D. Learner Autonomy 1: Definitions, Issues and Problems. - Dublin: Authentik, 1991. - P. 8–9.
8. Chomsky N. Aspects of the Theory of Syntax. - Cambridge, Mass.: MIT Press, 1965. - P. 186.
9. Leontiev A.A. Основы психолингвистики. - Москва: Смысл, 1997. - B. 214.
10. Rizqulova K.J. Chet tillarni o‘qitishda kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish metodikasi. - Toshkent: Fan va texnologiya, 2017. - B. 16.
11. Van Ek J.A., Trim J.L.M. Threshold Level 1990. - Strasbourg: Council of Europe Press, 1991. - P. 24–44.

NAFAS OLISH TIZIMI PATOLOGIYALARINI INTELLEKTUAL TASHXISLASHNING MATEMATIK-ALGORITMIK YONDASHUVLARI: TIZIMLI TAHLIL NATIJALARI

Abdusamatov Samandarjon Ro‘zimahammad o‘g‘li,
Andijon davlat universiteti, Kompyuter injiniringi kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya. *Ushbu tezisda nafas olish tizimi patologiyalarini (COVID-19, pnevmoniya, ARDS, surunkali obstruktiv o‘pka kasalligi) intellektual tashxislashga oid o‘nta ilmiy ish PRISMA metodologiyasi asosida tizimli tahlil qilingan. Tadqiqot ishlari to‘rt bosqichli hisoblash konveyeri nuqtai nazaridan taksonomiyalashtirilib, chuqur o‘rganishga asoslangan va fiziologik-matematik modellashtirish yondashuvlariga ajratilgan. Qiyosiy tahlil natijasida yuqori aniqlikdagi (96–99%) modellarning chekka qurilmalarga moslashtirilmaganligi hamda multimodal integratsiya, kvantlash, ma'lumotlar nomutanosibligi va gibridizatsiya bo‘yicha to‘rtta ilmiy bo‘shliq aniqlangan.*

Kalit so‘zlar: *nafas olish signallari; o‘pka patologiyalari; chekka sun’iy intellekt (Edge AI); chuqur o‘rganish; tizimli tahlil.*

Аннотация. *В данных тезисах представлен систематический обзор десяти научных работ, посвящённых интеллектуальной диагностике патологий дыхательной системы (COVID-19, пневмония, ОРДС, хроническая обструктивная болезнь лёгких), выполненный на основе методологии PRISMA. Работы классифицированы по четырёхэтапному вычислительному конвейеру и разделены на два направления — модели на основе глубокого обучения и физиолого-математическое моделирование. Сравнительный анализ показал, что модели с высокой точностью (96–99%) в большинстве случаев не адаптированы для периферийных устройств; выявлены четыре научных пробела, связанные с мультимодальной интеграцией, квантованием, дисбалансом данных и отсутствием гибридизации.*

Ключевые слова: *сигналы дыхания; патологии лёгких; периферийный искусственный интеллект (Edge AI); глубокое обучение; систематический анализ.*

Annotation. *This thesis presents a systematic review of ten scientific studies on the intelligent diagnosis of respiratory system pathologies (COVID-19, pneumonia, ARDS, chronic obstructive pulmonary disease), conducted according to the PRISMA methodology. The reviewed works were taxonomized within a four-stage computational pipeline and grouped into deep-learning-based classification models and physiological-mathematical modeling approaches. The comparative analysis revealed that high-accuracy models (96–99%) are largely unsuited for edge-device deployment, and identified four research gaps related to multimodal integration, quantization, data imbalance, and the absence of hybridization.*

Keywords: *respiratory signals; pulmonary pathologies; edge artificial intelligence (Edge AI); deep learning; systematic review.*

Kirish

Nafas olish tizimi patologiyalarini — jumladan, koronavirus infeksiyasi (COVID-19), pnevmoniya, o‘tkir respirator distress-sindromi (ARDS) va surunkali obstruktiv o‘pka kasalligi fonida yuzaga keladigan o‘pka to‘qimalarining degenerativ o‘zgarishlarini — erta va avtomatlashtirilgan tarzda aniqlash zamonaviy biotibbiyot muhandisligi va hisoblash tizimlari sohasining eng dolzarb ilmiy-amaliy vazifalaridan biri hisoblanadi. Portativ va chekka (Edge AI) qurilmalarga integratsiya qilingan intellektual tashxis tizimlariga bo‘lgan ehtiyoj yildan-yilga ortib bormoqda, biroq mikrokontroller

darajasidagi cheklangan hisoblash resurslari yuqori aniqlikka ega chuqur o‘rganish modellarini bunday qurilmalarga moslashtirishda jiddiy matematik-texnik qiyinchiliklar tug‘diradi.

Tadqiqotda PRISMA (Preferred Reporting Items for Systematic Reviews and Meta-Analyses) tamoyillari asosida 05.01.04 ixtisosligi doirasidagi o‘nta ilmiy ish tanlab olindi va ular to‘rt bosqichli kontseptual hisoblash konveyeri — signal yoki tasvirni yig‘ish, shovqindan tozalash, matematik dekompozitsiya va chekka qurilmalarda tasniflash — nuqtai nazaridan taksonomiyalashtirildi. Har bir ish qo‘llanilgan matematik apparat, algoritmik arxitektura, hisoblash murakkabligi va eksperimental aniqlik ko‘rsatkichlari bo‘yicha baholandi hamda shartli ravishda ikki guruhga — chuqur o‘rganishga asoslangan tasniflash modellari va nafas olish tizimining fiziologik-matematik modellashtirilishiga bag‘ishlangan ishlarga — ajratildi.

O‘tkazilgan qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatdi: chuqur o‘rganish arxitekturalari (avtoenkoderlar, konvolyutsion va rekurrent tarmoqlar) 96–99% oralig‘ida yuqori aniqlik ko‘rsatishiga qaramay, ularning aksariyati millionlab parametrga ega bo‘lganligi sababli chekka qurilmalarga bevosita moslashtirilmagan. Fiziologik-matematik modellar (bioimpedans va kardiopulmonar Windkessel modellari) esa yuqori analitik izchillikka ega bo‘lsa-da, zamonaviy neyrotarmoq arxitekturalari bilan hali gibridlashtirilmagan holda qolmoqda.

Tahlil natijasida to‘rtta muhim ilmiy bo‘shliq aniqlandi: birinchidan, akustik va vizual signallarning multimodal integratsiyasi yetishmasligi; ikkinchidan, yuqori aniqlikdagi modellarni chekka qurilmalarga kvantlash jarayonida yuzaga keladigan uzilish; uchinchidan, ma'lumotlar bazalaridagi sinflar nomutanosibligi va shovqinga sezgirlikning yetarli o‘rganilmaganligi; to‘rtinchidan, fiziologik-matematik modellar bilan chuqur o‘rganish tarmoqlari o‘rtasidagi gibridizatsiyaning yo‘qligi. Ushbu bo‘shliqlar nafas olish tizimi patologiyalarini chekka hisoblash qurilmalarida real vaqt rejimida, yuqori aniqlik va past energiya sarfi bilan tashxislash borasidagi keyingi ilmiy izlanishlar uchun aniq yo‘nalishlarni belgilab beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ashraf A., Nawi N.M., Shahzad T., Aamir M., Khan M.A., Ouahada K. Dimension Reduction Using Dual-Featured Auto-Encoder for the Histological Classification of Human Lungs Tissues // IEEE Access. – 2024. – Vol. 12. – P. 104165–104176.

2. Kaur T., Gandhi T.K., Panigrahi B.K. Automated Diagnosis of COVID-19 Using Deep Features and Parameter Free BAT Optimization // IEEE Journal of Translational Engineering in Health and Medicine. – 2021. – Vol. 9. – P. 1–9.

3. Demir F., Sengur A., Bajaj V. Classification of Lung Sounds With CNN Model Using Parallel Pooling Structure // IEEE Access. – 2020. – Vol. 8. – P. 105376–105383.

UMUMIY O‘RTA TA’LIM MUASSASALARI RAHBARLARIDA EMOTSIONAL INTELLEKTNING BOSHQARUV SAMARADORLIGIGA TA’SIRI

Turaxonov Abdukarim Eshkuziyevich,
Surxondaryo viloyati pedagogik mahorat markazi
Ta'lim sifati nazorati bo‘limi boshlig‘i
Psixologiya fanlari bo‘yicha
falsafa doktori (PhD), Dotsent

Annotatsiya. *Tadqiqotlarda yuqori emotsional intellektga ega rahbarlar jamoada ijobiy psixologik muhit yaratishi, nizolarni konstruktiv hal qilishi va pedagogik jarayon samaradorligini oshirishi aniqlangan. Shuningdek, boshqaruv samaradorligi qaror qabul qilish tezligi, jamoani motivatsiya qilish va tashkilot maqsadlariga erishish darajasi bilan bog‘liq holda o‘rganiladi. Maqolada emotsional intellektning rahbarlik uslubiga ta’siri va uning ta’lim sifatini oshirishdagi o‘rni yoritiladi.*

Kalit so‘zlar: *emotsional intellekt, maktab rahbari, boshqaruv samaradorligi, pedagogik jarayon, motivatsiya, kommunikatsiya.*

Аннотация. *Исследования показывают, что руководители с высоким уровнем эмоционального интеллекта создают благоприятный психологический климат, успешно решают конфликты и повышают эффективность образовательного процесса. Эффективность управления анализируется через принятие решений, мотивацию сотрудников и достижение организационных целей.*

Ключевые слова: *эмоциональный интеллект, школьный руководитель, эффективность управления, педагогический процесс, мотивация, коммуникация.*

Abstract. *Research indicates that leaders with high emotional intelligence create a positive psychological climate, resolve conflicts constructively, and enhance the overall effectiveness of the educational process. Management effectiveness is analyzed in terms of decision-making speed, staff motivation, and achievement of organizational goals.*

Key words*: emotional intelligence, school leaders, management effectiveness, educational process, motivation, communication.*

Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, OECD (Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti) tomonidan o‘tkazilgan tadqiqotlarda samarali maktab rahbarligi o‘quvchilarning akademik natijalariga bevosita ta’sir ko‘rsatishi aniqlangan. Xususan, yaxshi boshqariladigan maktablarda o‘quvchilar natijalari 20–30% gacha yuqori bo‘lishi mumkinligi qayd etilgan. Bu esa rahbarning nafaqat ma’muriy, balki psixologik kompetensiyasining ham muhimligini ko‘rsatadi.

Emotsional intellekt yuqori bo‘lgan rahbarlar jamoada ijobiy psixologik muhit yaratishi, pedagoglar o‘rtasida ishonch va hamkorlikni mustahkamlashi hamda nizolarni konstruktiv tarzda hal qilishi bilan ajralib turadi. Aksincha, emotsional boshqaruv ko‘nikmalari past bo‘lgan rahbarlarda stress, kommunikativ muammolar va jamoaviy nizolar ko‘proq kuzatiladi, bu esa ta’lim jarayoni samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Shu nuqtayi nazardan, umumiy o‘rta ta’lim tashkilotlari rahbarlarida emotsional intellekt va boshqaruv samaradorligi o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rganish zamonaviy ta’lim menejmentining muhim ilmiy-amaliy yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu mavzu rahbarlik sifatini oshirish, ta’lim muassasalarida sog‘lom psixologik muhitni shakllantirish hamda pedagogik jarayon samaradorligini rivojlantirish nuqtayi nazaridan katta ahamiyatga ega.

Ta’lim boshqaruvi sohasida K. Leithwood va uning hamkasblari samarali maktab rahbarligi o‘quvchilarning akademik natijalari va o‘qituvchilar motivatsiyasiga sezilarli ta’sir ko‘rsatishini ilmiy asoslab berganlar. Ularning tadqiqotlarida rahbarning kommunikativ ko‘nikmalari va emotsional boshqaruv qobiliyati maktab muhitining ijobiy shakllanishida hal qiluvchi rol o‘ynashi qayd etiladi. Shuningdek, S. Hargreaves rahbarlikdagi emotsional mehnat tushunchasini kiritib, maktab direktorlari doimiy ravishda emotsional yuklama ostida faoliyat yuritishini va bu ularning qaror qabul qilish sifatiga ta’sir ko‘rsatishini ta’kidlaydi.

Rossiyalik olimlar orasida L. S. Vygotskiy emotsiyalar va kognitiv jarayonlarning o‘zaro bog‘liqligini asoslab, shaxs rivojlanishida ijtimoiy muhitning hal qiluvchi rolini ko‘rsatgan. S. L. Rubinshteyn esa faoliyat yondashuvi doirasida shaxsning psixologik xususiyatlari uning amaliy faoliyatida namoyon bo‘lishini ta’kidlab, boshqaruv jarayonini psixologik jihatdan tahlil qilishga asos yaratgan. A. N. Leontyev faoliyat nazariyasida shaxsning motivatsion tuzilmasi uning xulq-atvorini belgilovchi asosiy omil ekanligini ko‘rsatadi, bu esa rahbarlik samaradorligini tushunishda muhim ahamiyatga ega.

Zamonaviy rus tadqiqotchilaridan V. D. Shadrikov va A. A. Bodalev emotsional intellektni shaxsning kasbiy kompetensiyasi bilan bog‘liq muhim psixologik resurs sifatida o‘rganadilar. Ularning fikricha, rahbarning emotsional sezgirligi va empatiya qobiliyati jamoada ishonchli psixologik muhit yaratishning asosiy omillaridan biridir. D. A. Leontyev esa shaxsning ma’no tizimi va ichki motivatsiyasi boshqaruv qarorlarining sifatiga bevosita ta’sir qilishini ilmiy asoslaydi.

Umuman olganda, xorijiy va rus olimlarining ilmiy qarashlari tahlili shuni ko‘rsatadiki, emotsional intellekt rahbarlik samaradorligining muhim psixologik asosidir. Emotsional intellekt rahbarga o‘z hissiyotlarini boshqarish, boshqalar bilan samarali muloqot qilish va murakkab vaziyatlarda optimal qarorlar qabul qilish imkonini beradi. Shu bilan birga, boshqaruv samaradorligi faqat tashkiliy ko‘nikmalarga emas, balki rahbarning emotsional barqarorligi, empatiya darajasi va ijtimoiy moslashuv qobiliyatiga ham bevosita bog‘liq ekanligi ilmiy adabiyotlarda keng tasdiqlangan. Shu sababli, zamonaviy ta’lim tizimida rahbar kadrlarning emotsional intellektini rivojlantirish strategik ahamiyatga ega yo‘nalish sifatida qaraladi.

Muhokama jarayonida eng muhim jihatlardan biri shuki, emotsional intellekt rahbarning o‘z hissiyotlarini anglash va boshqarish, shuningdek, pedagogik jamoa a’zolarining emotsional holatini tushunish va ularga mos ravishda ta’sir ko‘rsatish imkoniyatini beradi. Amaliy kuzatuvlar shuni ko‘rsatadiki, yuqori emotsional intellektga ega rahbarlar jamoada ishonchli, ochiq va ijobiy psixologik muhitni shakllantira oladi. Bunday muhit esa o‘qituvchilarning kasbiy motivatsiyasini oshiradi va ularning ish faoliyatiga bo‘lgan qoniqishini kuchaytiradi.

Shu bilan birga, boshqaruv samaradorligi rahbarning qaror qabul qilish tezligi, strategik fikrlashi, kommunikativ kompetensiyasi hamda jamoani umumiy maqsad sari yo‘naltira olish qobiliyati bilan belgilanadi. Emotsional intellekt ushbu jarayonda muhim vositachi sifatida ishtirok etadi, chunki rahbar murakkab vaziyatlarda faqat mantiqiy tahlilga emas, balki emotsional sezgirlikka ham tayangan holda qaror qabul qiladi. Bu esa boshqaruv jarayonini yanada moslashuvchan va samarali qiladi.

Muhokamada yana bir muhim jihat shuki, past emotsional intellektga ega rahbarlarda ko‘pincha kommunikativ muammolar, jamoa ichida nizolar va stressli vaziyatlarni boshqarishda qiyinchiliklar kuzatiladi. Bunday holatlar ta’lim muassasasining umumiy samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatib, o‘qituvchilar o‘rtasida norozilik va motivatsiyaning pasayishiga olib kelishi mumkin. Aksincha, emotsional

jihatdan barqaror va empatik rahbarlar nizolarni konstruktiv tarzda hal qilib, jamoani birlashtirishga muvaffaq bo‘ladi.

Shuningdek, zamonaviy ta’lim tizimida rahbarlardan faqat ma’muriy boshqaruv emas, balki transformatsion liderlik uslubini qo‘llash ham talab etilmoqda. Bunday yondashuvda rahbar jamoani majburlash orqali emas, balki ilhomlantirish, motivatsiya qilish va emotsional qo‘llab-quvvatlash orqali boshqaradi. Bu jarayonda emotsional intellekt markaziy o‘rin egallaydi, chunki u rahbarga insoniy munosabatlarni chuqur tushunish va samarali ijtimoiy aloqa o‘rnatish imkonini beradi.

Umuman olganda, olib borilgan muhokama shuni ko‘rsatadiki, emotsional intellekt va boshqaruv samaradorligi o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lgan ikki muhim omildir. Emotsional intellekt rahbarlik jarayonining psixologik asosini tashkil etsa, boshqaruv samaradorligi uning amaliy natijasi sifatida namoyon bo‘ladi. Shu sababli, ta’lim tizimida rahbar kadrlarning emotsional intellektini rivojlantirish, ularni psixologik treninglar va liderlik dasturlari orqali qo‘llab-quvvatlash muhim strategik vazifa hisoblanadi.

Tahlillar shuni tasdiqlaydiki, emotsional intellekti yuqori bo‘lgan rahbarlar jamoada barqaror psixologik muhit yaratishga, pedagoglar o‘rtasida ishonch va hamkorlikni mustahkamlashga hamda yuzaga keladigan nizolarni konstruktiv yo‘l bilan hal qilishga qodir bo‘ladi. Bu esa o‘z navbatida ta’lim muassasasining umumiy boshqaruv samaradorligini oshiradi va o‘quv-tarbiya jarayonining sifatiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Shuningdek, tadqiqotlar natijasida aniqlanishicha, emotsional intellekt past bo‘lgan rahbarlarda stressni boshqarish, kommunikativ jarayonlarni to‘g‘ri tashkil etish va jamoani motivatsiya qilishda qiyinchiliklar kuzatiladi. Bunday holatlar ta’lim muassasasining ichki muhitiga salbiy ta’sir ko‘rsatib, pedagogik jarayon samaradorligini pasaytirishi mumkin.

Umuman olganda, emotsional intellekt va boshqaruv samaradorligi o‘zaro chambarchas bog‘liq bo‘lib, biri ikkinchisini to‘ldiruvchi muhim tizim sifatida qaraladi. Emotsional intellekt rahbarlik faoliyatining psixologik asosi bo‘lsa, boshqaruv samaradorligi uning amaliy natijasidir. Shu sababli, zamonaviy ta’lim tizimida rahbar kadrlarning emotsional intellektini rivojlantirish, ularni psixologik va liderlik kompetensiyalari bo‘yicha doimiy qo‘llab-quvvatlash dolzarb vazifa hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati .

1. Salovey, P., Mayer, J. D. Emotional Intelligence // Imagination, Cognition and Personality. – 1990. – Vol. 9(3). – P. 185–211.

2. Boyatzis, R. E. The Competent Manager: A Model for Effective Performance. – New York: Wiley, 1982. – 308 p.

3. Leithwood, K., Day, C., Sammons, P. Successful School Leadership. – London: Department for Education and Skills, 2006. – 214 p.

4. Hargreaves, A. The Emotional Practice of Teaching. – New York: Teachers College Press, 2000. – 289 p.

XORIJIY TILLARNI O‘QITISHDA INTERFAOL USULLARDAN FOYDALANISH

Bozorova Lazizabegim Zaripovna,
Karmana tuman 4-IDUM, ingliz tili fani o‘qituvchisi

Annotatsiya. *Maqolada xorijiy tillarni o‘qitishda interfaol usullardan foydalanishning pedagogik imkoniyatlari yoritiladi. “Brainstorming”, “Think–Pair–Share”, “Role-play”, “Jigsaw” va “Debate” kabi metodlarning o‘quvchilarning kommunikativ ko‘nikmalari, mustaqil fikrlashi va darsdagi faolligini rivojlantirishdagi o‘rni tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar: interfaol ta’lim, xorijiy til, ingliz tili, kommunikativ kompetensiya, interfaol metodlar, hamkorlik, tanqidiy fikrlash, raqamli ta’lim, milliy qadriyatlar, ta’lim sifati.

Аннотация. *В статье рассматриваются возможности использования интерактивных методов при обучении иностранным языкам. Анализируется их влияние на развитие коммуникативных навыков, самостоятельного мышления и активности учащихся.*

Ключевые слова: интерактивное обучение, иностранный язык, английский язык, коммуникативная компетенция, интерактивные методы, сотрудничество, критическое мышление, цифровое обучение, национальные ценности, качество образования.

ABSTRACT. *The article examines the use of interactive methods in foreign language teaching and their role in developing students’ communication skills, independent thinking, and classroom participation.*

Keywords: interactive learning, foreign language, English language, communicative competence, interactive methods, cooperation, critical thinking, digital learning, national values, education quality.

1. KIRISH

Bugungi globallashuv va axborot texnologiyalari jadal rivojlanayotgan sharoitda xorijiy tillarni bilish shaxsning ta’limiy, kasbiy va ijtimoiy imkoniyatlarini kengaytiruvchi muhim kompetensiyalardan biridir. Xalqaro axborot makonining kengayishi, ilm-fan va texnologiyalarning rivojlanishi hamda turli mamlakatlar o‘rtasidagi aloqalarning kuchayishi xorijiy tillarni zamonaviy va samarali metodlar asosida o‘qitishni talab qilmoqda. Ayniqsa, ingliz tili xalqaro muloqotning muhim vositasi sifatida o‘quvchilarda amaliy kommunikativ ko‘nikmalarni shakllantirishni taqozo etadi.

Xorijiy tilni samarali o‘rgatish faqat grammatik qoidalarni tushuntirish yoki yangi so‘zlarni yodlatish bilan cheklanmasligi kerak. O‘quvchi tilni real kommunikativ vaziyatlarda qo‘llay olishi, savol bera olishi, suhbatdoshining fikrini tushunishi, o‘z nuqtayi nazarini asoslay olishi va turli vaziyatlarda mustaqil muloqot qila olishi zarur. Buning uchun dars jarayonida o‘quvchi faolligini oshiradigan interfaol metodlardan foydalanish muhim ahamiyatga ega.

Interfaol ta’limning asosiy xususiyati — o‘qituvchi va o‘quvchi, shuningdek, o‘quvchilarning o‘zaro faol hamkorligidir. Bunda o‘qituvchi tayyor bilimni beruvchi yagona manba emas, balki ta’lim jarayonini tashkil etuvchi, yo‘naltiruvchi va rag‘batlantiruvchi pedagog sifatida namoyon bo‘ladi. Mazkur maqolaning maqsadi

xorijiy tillarni o‘qitishda interfaol usullardan foydalanishning samarali jihatlarini yoritish va ularni amaliy dars jarayonida qo‘llash bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

2. TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda xorijiy til ta’limiga oid pedagogik va metodik adabiyotlarni tahlil qilish, interfaol metodlarning didaktik imkoniyatlarini taqqoslash, dars jarayonidagi pedagogik kuzatuvlar va amaliy tajribani umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Interfaol metodlarni baholashda o‘quvchining darsdagi faolligi, maqsadli muloqot uchun yaratilgan imkoniyat, yangi til birliklarini amaliy qo‘llash, hamkorlik va mustaqil fikrlashning rivojlanishi asosiy mezonlar sifatida belgilandi.

Metodlarni tanlashda “maqsad–faoliyat–natija” tamoyiliga amal qilindi. Ya’ni interfaol usul faqat darsni qiziqarli qilish uchun emas, balki aniq o‘quv natijasiga erishish uchun tanlanishi kerak. Masalan, speaking maqsadi ko‘zda tutilsa, “Role-play” yoki “Information Gap”; reading maqsadi bo‘lsa, “Jigsaw”; yangi mavzu bo‘yicha g‘oyalarni faollashtirish zarur bo‘lsa, “Brainstorming” usulidan foydalanish maqsadga muvofiq.

3. NATIJALAR

Tahlil natijalari interfaol metodlarning xorijiy til darsida o‘quvchi faolligini oshirish va kommunikativ mashq vaqtini ko‘paytirish uchun qulay ekanini ko‘rsatadi. Ayniqsa, juftlik va guruhli faoliyatlarda o‘quvchi o‘qituvchiga emas, bevosita tengdoshiga murojaat qilgani sababli muloqot tabiiyroq kechadi. Bu esa tilni faqat nazariy bilim sifatida emas, balki amaliy aloqa vositasi sifatida qabul qilishga yordam beradi.

“Brainstorming” metodi darsning kirish bosqichida o‘quvchilarning oldingi bilimlarini faollashtirish uchun samarali. Masalan, “Environment” mavzusida o‘quvchilar ingliz tilida bilgan so‘zlarini tezkor tarzda aytadilar. O‘qituvchi javoblarni doskaga tizimlashtiradi va keyingi faoliyat uchun tayanch lug‘at hosil qiladi. Bunda o‘quvchilar yangi mavzuga tayyorlanadi va mavjud bilimlarini ingliz tilida ifodalashga harakat qiladi.

“Think–Pair–Share” usulida o‘quvchi avval savol ustida mustaqil fikrlaydi, keyin juftlikda fikr almashadi va yakunda javobini sinf bilan baham ko‘radi. Mazkur usul tortinchoq o‘quvchilarga ham gapirishdan oldin fikrini tayyorlash imkonini beradi. Shu sababli speaking faoliyatini tashkil etishda undan samarali foydalanish mumkin.

“Role-play” metodi real hayotdagi vaziyatlarni darsga olib kiradi. “At the airport”, “At the restaurant”, “Job interview” yoki “At the doctor” kabi vaziyatlarda o‘quvchilar turli rollarni bajaradi. Ushbu metod o‘quvchini vaziyatga mos iboralarni tanlashga, savol berishga va javob qaytarishga o‘rgatadi. Natijada kommunikativ kompetensiya bilan birga o‘ziga bo‘lgan ishonch ham rivojlanadi.

“Jigsaw” metodi reading va listening mashg‘ulotlarida ayniqsa samaralidir. Matn yoki audio mazmuni qismlarga ajratilib, har bir guruhga alohida ma’lumot beriladi. O‘quvchilar o‘z qismidagi mazmunni tushunib, keyin uni boshqa guruh a’zolariga yetkazadi. Bunda har bir ishtirokchi umumiy natija uchun mas’ul bo‘ladi. Metod hamkorlik, tinglash va asosiy ma’lumotni ajratib olish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

“Information Gap” faoliyatida o‘quvchilarning har birida sherigida mavjud bo‘lmagan ma’lumot bo‘ladi. Ular savol-javob orqali yetishmayotgan ma’lumotni topadilar. Masalan, o‘quvchilarga turli jadval yoki kun tartibi berilib, ular bir-biridan savol so‘rash orqali jadvalni to‘ldirishi mumkin. Bu faoliyat grammatik birliklarni tabiiy muloqotda qo‘llash imkonini beradi.

“Debate” va “Case Study” metodlari yuqori sinf o‘quvchilarining tanqidiy fikrlashini rivojlantirishga xizmat qiladi. “Should students use smartphones at school?” yoki “Is online learning effective?” kabi savollar asosida o‘quvchilar dalil keltiradi, qarama-qarshi fikrni tinglaydi va o‘z nuqtayi nazarini asoslaydi. Shu tariqa til

ko‘nikmalari bilan birga tahliliy fikrlash, muammoni ko‘ra bilish va muloqot madaniyati shakllanadi.

4. MUHOKAMA

Interfaol metodlarning samarasi ularning o‘z-o‘zidan emas, balki maqsadli va tizimli qo‘llanilishiga bog‘liq. Bir darsda juda ko‘p metoddan foydalanish shart emas. Aksincha, dars maqsadiga eng mos bir yoki ikki interfaol faoliyatni puxta tashkil etish yuqori natija berishi mumkin. O‘qituvchi topshiriqni aniq tushuntirishi, vaqtni belgilashi, guruhlar ishini nazorat qilishi va yakunda teskari aloqa berishi zarur.

Interfaol metodlarni milliy va umuminsoniy qadriyatlar bilan bog‘lash ham ta’lim samaradorligini oshiradi. O‘quvchilar “Uzbek national traditions”, “Historical cities of Uzbekistan”, “Navruz” yoki “Uzbek cuisine” mavzularida ingliz tilida taqdimot va loyihalar tayyorlashi mumkin. Bunday faoliyat o‘quvchiga xorijiy tilda o‘z milliy madaniyatini tanishtirish imkonini beradi. Shu bilan birga, do‘stlik, bag‘rikenglik, ekologik mas’uliyat va tinchlik kabi umuminsoniy qadriyatlar munozara va rolli o‘yinlar orqali muhokama qilinadi.

Raqamli texnologiyalar interfaol metodlarning imkoniyatlarini kengaytiradi. Audio va video materiallar, elektron testlar, interaktiv taqdimotlar va onlayn hamkorlik vositalari o‘quvchining darsdagi ishtirokini kuchaytirishi mumkin. Biroq texnologiya maqsad emas, vosita ekanini unutmaslik kerak. Masalan, qisqa video namoyishidan keyin o‘quvchilarga asosiy fikrni topish, juftlikda muhokama qilish va xulosa chiqarish topshirig‘i berilsa, bitta material bir nechta til ko‘nikmasini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Interfaol darslarda o‘quvchilarning individual farqlarini hisobga olish muhim. Til darajasi pastroq bo‘lgan o‘quvchilarga tayanch so‘zlar, gap boshlanishlari yoki namunalar berish, yuqori darajadagi o‘quvchilarga esa murakkabroq savol va vazifalar taqdim etish mumkin. Bu usul barcha o‘quvchilarni darsga jalb qilish imkonini oshiradi.

5. AMALIY TAVSIYALAR

Xorijiy til o‘qituvchilariga interfaol metodlardan foydalanishda quyidagi tavsiyalarni taklif etish mumkin: har bir metodni darsning aniq maqsadi bilan bog‘lash; o‘quvchilarning yosh va til darajasini hisobga olish; juftlik va kichik guruhlarda ishlash orqali har bir o‘quvchiga gapirish imkoniyatini yaratish; milliy mazmundagi mavzularni xorijiy tilda muhokama qilish; raqamli vositalardan maqsadli foydalanish; dars yakunida refleksiya va teskari aloqani tashkil etish.

Amaliyotda “5 daqiqalik interfaol faoliyat” tamoyilidan foydalanish ham mumkin. O‘qituvchi har bir darsda qisqa, lekin maqsadli juftlik yoki guruh topshirig‘ini tashkil etadi. Bu usul ko‘p vaqt talab qilmaydi, biroq o‘quvchilarning muntazam ravishda ingliz tilida gapirishiga sharoit yaratadi. Vaqt o‘tishi bilan bunday kichik faoliyatlar o‘quvchilarning kommunikativ ko‘nikmalarini mustahkamlaydi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, xorijiy tillarni o‘qitishda interfaol usullardan foydalanish ta’lim jarayonini o‘quvchi markaziga yo‘naltirish, kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish va ta’lim sifatini oshirishning samarali yo‘llaridan biridir. Interfaol metodlar o‘quvchilarga bilimni tayyor shaklda qabul qilishdan ko‘ra, uni muloqot, hamkorlik, muammoli vaziyat va ijodiy faoliyat orqali egallash imkonini beradi.

“Brainstorming”, “Think–Pair–Share”, “Role-play”, “Jigsaw”, “Information Gap”, “Debate” va “Case Study” kabi metodlarni dars maqsadiga mos ravishda qo‘llash listening, speaking, reading va writing ko‘nikmalarini kompleks rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, mazkur metodlar o‘quvchilarda tanqidiy fikrlash, hamkorlik, mustaqillik va muloqot madaniyatini shakllantiradi.

Shunday qilib, zamonaviy xorijiy til darsi faqat til birliklarini o‘rgatish bilan cheklanmay, o‘quvchini real hayotga, xalqaro muloqotga va mustaqil fikrlashga tayyorlashi lozim. Interfaol metodlardan oqilona foydalanish esa ushbu maqsadga erishishda o‘qituvchining samarali pedagogik vositalaridan biri bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni.
2. Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment.
3. Harmer, J. The Practice of English Language Teaching. Pearson Education.
4. Richards, J. C., Rodgers, T. S. Approaches and Methods in Language Teaching. Cambridge University Press.
5. Brown, H. D. Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy. Pearson Education.
6. Scrivener, J. Learning Teaching: The Essential Guide to English Language Teaching. Macmillan.

RAQAMLI TA’LIM SHAROITIDA O‘QUVCHILARDA AXLOQIY ONG, AXLOQIY MAS’ULIYAT VA KIBERXAVFSIZLIK MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK ASOSLARI

O‘tapov Ziyo Bakirovich,
Navoiy viloyat PMM katta o‘qituvchisi

Annotatsiya: *Mazkur ilmiy maqolada raqamli ta’lim muhitida o‘quvchilarda axloqiy ong, axloqiy mas’uliyat hamda kiberxavfsizlik madaniyatini shakllantirishning psixologik asoslari kompleks yondashuv asosida tahlil etilgan. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi natijasida yuzaga kelayotgan axloqiy va psixologik muammolar, xususan, axborot ortiqchaligi, kiberbulling, plagiat, virtual muloqotdagi salbiy xulq-atvorlarning o‘quvchi shaxsiga ta’siri ilmiy asosda yoritilgan. Maqolada o‘quvchilarning yosh va individual psixologik xususiyatlari, motivatsiya, emotsional holat, tanqidiy fikrlash hamda ijtimoiylashuv jarayonlari asosida axloqiy ongni rivojlantirish yo‘llari ko‘rsatib berilgan. Shuningdek, o‘qituvchining raqamli makondagi psixologik-pedagogik roli, kiberxavfsizlik madaniyatini shakllantirish metodlari, boshlang‘ich sinf o‘quvchilari bilan ishlashning o‘ziga xos jihatlari ham keng tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar: *Raqamli ta’lim, axloqiy ong, axloqiy mas’uliyat, kiberxavfsizlik, raqamli madaniyat, internet etikasi, kiberbulling, psixologik yondashuv, media savodxonlik, tanqidiy fikrlash, boshlang‘ich ta’lim.*

Abstract: *This scientific article analyzes the psychological foundations of forming moral awareness, moral responsibility and cybersecurity culture in students in a digital educational environment based on a comprehensive approach. The ethical and psychological problems arising as a result of the rapid development of information and communication technologies, in particular, the impact of information overload, cyberbullying, plagiarism, and negative behavior in virtual communication on the student's personality, are scientifically covered. The article shows ways to develop moral awareness based on the age and individual psychological characteristics of students, motivation, emotional state, critical thinking and socialization processes. The psychological and pedagogical role of the teacher in the digital space, methods for*

forming a culture of cybersecurity, and specific aspects of working with primary school students are also extensively analyzed.

Keywords: *Digital education, moral awareness, moral responsibility, cybersecurity, digital culture, internet ethics, cyberbullying, psychological approach, media literacy, critical thinking, primary education.*

Аннотация: *В данной научной статье на основе комплексного подхода анализируются психологические основы формирования морального сознания, моральной ответственности и культуры кибербезопасности у учащихся в цифровой образовательной среде. Научно освещены этические и психологические проблемы, возникающие в результате стремительного развития информационно-коммуникационных технологий, в частности, влияние информационной перегрузки, кибербуллинга, плагиата и негативного поведения в виртуальном общении на личность учащегося. В статье показаны пути развития морального сознания с учетом возраста и индивидуальных психологических особенностей учащихся, мотивации, эмоционального состояния, критического мышления и процессов социализации. В статье также подробно анализируется психологическая и педагогическая роль учителя в цифровом пространстве, методы формирования культуры кибербезопасности и специфические аспекты работы с учениками начальной школы.*

Ключевые слова: *цифровое образование, моральное сознание, моральная ответственность, кибербезопасность, цифровая культура, интернет-этика, кибербуллинг, психологический подход, медиаграмотность, критическое мышление, начальное образование.*

Zamonaviy jamiyatda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi ta’lim tizimida tub o‘zgarishlarni yuzaga keltirmoqda. Raqamli texnologiyalar asosida tashkil etilayotgan ta’lim muhiti o‘quvchilarga keng imkoniyatlar yaratib, ularning bilim olish, muloqot qilish va o‘zini rivojlantirish jarayonlarini yangi bosqichga olib chiqmoqda. Shu bilan birga, mazkur jarayon o‘quvchilarning psixologik holati, axloqiy ongining shakllanishi va ijtimoiy xulq-atvoriga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Ayniqsa, axborot oqimining keskin ortishi, internet tarmog‘ida uchraydigan zararli kontentlar, noto‘g‘ri axloqiy yo‘nalishdagi materiallar hamda nazorat mexanizmlarining yetarli darajada shakllanmaganligi o‘quvchilarning ongiga salbiy ta’sir etuvchi omillardan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Shu bois raqamli ta’lim sharoitida faqat bilim berish bilan cheklanib qolmasdan, balki o‘quvchilarda axloqiy ong, axloqiy mas’uliyat va kiberxavfsizlik madaniyatini shakllantirish muhim ilmiy-amaliy masalaga aylanmoqda.

Axloqiy ong shaxsning jamiyatda qabul qilingan axloqiy me’yorlar, qadriyatlar va xulq-atvor qoidalarini anglash hamda ularga ongli ravishda amal qilish darajasini ifodalaydi. Psixologik nuqtayi nazardan qaralganda, axloqiy ong insonning kognitiv, emotsional va irodaviy jarayonlari bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, u shaxsning ichki nazorat mexanizmlarini shakllantiradi. Insonning yaxshilik va yomonlik, adolat va adolatsizlik, burch va mas’uliyat kabi tushunchalarni anglash darajasi aynan uning axloqiy ongiga bog‘liqdir. Raqamli muhitda esa ushbu tushunchalar yanada kengayib, “raqamli axloq”, “axborot madaniyati”, “internet etikasi” kabi yangi kategoriyalar bilan boyiydi. Bu esa o‘quvchilardan nafaqat an’anaviy axloqiy bilimlarni, balki virtual makondagi xulq-atvor me’yorlarini ham egallashni talab etadi.

Raqamli ta’lim muhiti o‘quvchilarga mustaqil o‘rganish, tezkor axborot izlash va global kommunikatsiya imkoniyatlarini yaratishi bilan birga, qator psixologik

muammolarni ham yuzaga keltiradi. Axborotning haddan tashqari ko‘pligi o‘quvchilarda kognitiv zo‘riqish holatini yuzaga keltirib, ularning diqqatini jamlash, ma’lumotni saralash va tahlil qilish qobiliyatini pasaytiradi. Natijada yuzaki fikrlash, tezkor, ammo chuqur bo‘lmagan qaror qabul qilish holatlari kuzatiladi. Bunday sharoitda o‘quvchilarning axloqiy tanlovlari ham ko‘pincha ongli emas, balki tasodifiy xarakter kasb etishi mumkin. Shu jihatdan qaraganda, raqamli ta’lim sharoitida axloqiy ongni shakllantirish jarayoni psixologik jihatdan chuqur o‘rganilishi lozim bo‘lgan masaladir.

Raqamli makonda yuzaga kelayotgan eng dolzarb muammolardan biri — bu kiberbulling, plagiat, yolg‘on axborot tarqatish va virtual muloqotda odob-axloq qoidalariga rioya qilinmasligidir. Ushbu holatlar o‘quvchilarning psixologik holatiga bevosita ta’sir ko‘rsatib, ularda xavotir, qo‘rquv, agressivlik, o‘z-o‘zini past baholash kabi salbiy holatlarni keltirib chiqaradi. Ayniqsa, kiberbulling qurboniga aylangan o‘quvchilarda ijtimoiy izolyatsiya, depressiv kayfiyat va o‘qishga bo‘lgan motivatsiyaning pasayishi kuzatiladi. Bu esa o‘z navbatida o‘quvchilarning shaxs sifatida rivojlanishiga jiddiy to‘sqinlik qiladi. Raqamli muhitda axloqiy mas’uliyat tushunchasi ham alohida ahamiyat kasb etadi. Axloqiy mas’uliyat shaxsning o‘z xatti-harakatlari uchun ijtimoiy va ma’naviy javobgarlikni his etishi bilan belgilanadi. Virtual makonda esa bu mas’uliyat yanada murakkablashadi, chunki anonimlik imkoniyati ko‘plab o‘quvchilarda nazorat hissining susayishiga olib keladi. Anonimlik sharoitida ayrim o‘quvchilar o‘zlarini erkin his etib, real hayotda qilmaydigan harakatlarni amalga oshirishlari mumkin. Bu esa axloqiy me’yorlarning buzilishiga, boshqalarga nisbatan hurmatsizlik va befarqlikning kuchayishiga sabab bo‘ladi. Shu sababli o‘quvchilarda ichki nazorat, o‘zini boshqarish va empatiya kabi psixologik sifatlarni rivojlantirish muhim ahamiyatga ega.

O‘quvchilarda axloqiy ong va axloqiy mas’uliyatni shakllantirish jarayonida o‘qituvchining roli beqiyosdir. Zamonaviy o‘qituvchi nafaqat bilim beruvchi, balki o‘quvchilarning psixologik rivojlanishini yo‘naltiruvchi, ularni ongli fikrlashga, to‘g‘ri qaror qabul qilishga va ijtimoiy mas’uliyatni anglashga o‘rgatuvchi shaxs sifatida namoyon bo‘ladi. O‘qituvchi o‘quvchilarga raqamli muhitda to‘g‘ri xulq-atvorni o‘rgatish bilan birga, o‘zining shaxsiy namunasi orqali ularga ta’sir ko‘rsatadi. Uning onlayn platformalardagi muloqoti, axborotga bo‘lgan munosabati va mualliflik huquqiga rioya qilishi o‘quvchilar uchun muhim namuna hisoblanadi.

Raqamli ta’lim sharoitida kiberxavfsizlik madaniyatini shakllantirish ham o‘quvchilarning psixologik tayyorgarligi bilan bevosita bog‘liqdir. Kiberxavfsizlik madaniyati o‘quvchilarning raqamli muhitda xavfsiz, ongli va mas’uliyatli faoliyat yuritish qobiliyatini ifodalaydi. Bu jarayon o‘quvchilarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish, axborotni tahlil qilish, xavfli vaziyatlarni aniqlash va ularga nisbatan to‘g‘ri munosabat bildirish ko‘nikmalarini shakllantirish orqali amalga oshiriladi. Tanqidiy fikrlash orqali o‘quvchilar yolg‘on axborotlarni aniqlash, manipulyativ kontentni ajratish va mustaqil xulosa chiqarish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida kiberxavfsizlik madaniyatini shakllantirish jarayoni alohida yondashuvni talab etadi. Bu yoshdagi bolalar axborotni asosan obrazli tafakkur orqali qabul qiladilar va ularning tanqidiy fikrlash qobiliyati hali to‘liq shakllanmagan bo‘ladi. Shu sababli ularga murakkab tushunchalarni emas, balki oddiy, hayotiy va tushunarli qoidalarni singdirish muhimdir. Masalan, shaxsiy ma’lumotlarni begonalarga bermaslik, noma’lum havolalarni ochmaslik, ota-ona yoki o‘qituvchi ruxsatisiz internetdan foydalanmaslik kabi qoidalar o‘yinlar, ertaklar va vizual vositalar orqali o‘rgatilishi samarali natija beradi.

Raqamli muhitda o‘quvchilarning axloqiy ongini shakllantirish jarayonida ota-ona va o‘qituvchi hamkorligi ham muhim psixologik omil hisoblanadi. Ota-onalarning nazorati, qo‘llab-quvvatlashi va to‘g‘ri yo‘naltirishi o‘quvchilarning xavfsiz va mas’uliyatli xulq-atvorini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Shu bilan birga, ta’lim jarayonida interaktiv metodlardan, muammoli vaziyatlardan va real hayotiy misollardan foydalanish o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirib, ularni ongli qaror qabul qilishga o‘rgatadi.

Shuningdek, kiberxavfsizlik madaniyatini shakllantirishda zamonaviy texnologik vositalardan oqilona foydalanish ham muhim ahamiyatga ega. Maxsus filtrlash dasturlari, ota-ona nazorati ilovalari va xavfsiz ta’lim platformalari orqali o‘quvchilar duch keladigan salbiy kontentlar cheklanadi. Bu esa o‘quvchilarning psixologik xavfsizligini ta’minlashga xizmat qiladi.

Umuman olganda, raqamli ta’lim sharoitida o‘quvchilarda axloqiy ong, axloqiy mas’uliyat va kiberxavfsizlik madaniyatini shakllantirish murakkab, ko‘p omilli psixologik jarayon hisoblanadi. Ushbu jarayonni samarali tashkil etish uchun o‘quvchilarning yosh xususiyatlari, individual psixologik rivojlanish darajasi va ijtimoiy muhitini hisobga olish zarur. Ayniqsa, o‘qituvchining shaxsiy namunasi, pedagogik mahorati va psixologik kompetensiyasi bu jarayonda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Shu bois ta’lim tizimida axloqiy tarbiya, raqamli madaniyat va kiberxavfsizlik masalalarini o‘zaro integratsiyalashgan holda tashkil etish, ularni uzluksiz va tizimli ravishda amalga oshirish zarur. Bu esa o‘quvchilarning nafaqat bilimli, balki ongli, mas’uliyatli va raqamli muhitda xavfsiz faoliyat yurituvchi shaxs sifatida shakllanishiga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, raqamli ta’lim sharoitida o‘quvchilarda axloqiy ong va kiberxavfsizlik madaniyatini shakllantirishning psixologik asoslari zamonaviy ta’limning muhim yo‘nalishlaridan biridir. Ushbu jarayon o‘quvchilarning individual xususiyatlari, psixologik rivojlanish darajasi va ijtimoiy muhitini hisobga olgan holda tashkil etilishi zarur. Ayniqsa, o‘qituvchining shaxsiy namunasi, psixologik yondashuvi va pedagogik mahorati muhim rol o‘ynaydi. Mazkur yo‘nalishda tizimli va uzluksiz ish olib borish o‘quvchilarning ongli, mas’uliyatli va xavfsiz raqamli faoliyat yuritishini ta’minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ochilov M. Zamonaviy ta’lim jarayonida axborot madaniyatini kuzatish. – Toshkent: “Iqtisod-moliya”, 2019.
2. Jo‘rayev D. Raqamli ta’limda axborot madaniyatini kuzatish. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy Universiteti nashriyoti, 2021.
3. Raxmatullayev D.R. “Ta’limni raqamlashtirish sharoitida o‘quvchilarni axborot madaniyatini shakllantirish pedagogik muammo sifatida” Academic Research in Educational Sciences, Volume 4, Issue 11, 2023
4. Rustamov A.B. “Raqamli ta’limda kiberxavfsizlik madaniyatini hakllantirishning pedagogik strategiyalari” INTERNATIONAL JOURNAL OF SCIENCE Volume 3, Issue 1, 2025

ZAMONAVIY MAKTAB O‘QUVCHILARIDA EMOTSIONAL INTELLEKTNI RIVOJLANTIRISH ORQALI STRESSBARDOSHLILIKNI OSHIRISH

Xolikova Xilola Gulamovna,
Navoiy viloyati Karmana tumani
1-umumiy o‘rta ta’lim maktab psixologi,
Buxoro xalqaro universiteti 2-kurs magistranti.

Annotatsiya: *Ushbu maqolamda zamonaviy umumta’lim maktabi o‘quvchilarida emotsional intellekt (EQ) va stressbardoshlilik o‘rtasidagi pedagogik-psixologik munosabatlar hamda korrelyatsion bog‘liqliklar empirik tadqiqot natijalari asosida tahlil qilingan. Maktab amaliyoti sharoitida o‘quvchilarning emotsional turg‘unligini ta’minlovchi asosiy determinantlar aniqlangan va ularni rivojlantirishga qaratilgan psixokorreksion mexanizmlar asoslab berilgan.*

Kalit so‘zlar: *emotsional intellekt, stressbardoshlilik, pedagogik-psixologik determinantlar, emotsional turg‘unlik, maktab psixologi, o‘smirlik davri.*

Аннотация: *В данной статье на основе результатов эмпирического исследования анализируются педагогико-психологические взаимосвязи и корреляционные зависимости между эмоциональным интеллектом (EQ) и стрессоустойчивостью у современных школьников. В условиях школьной практики выявлены основные детерминанты, обеспечивающие эмоциональную устойчивость учащихся, и обоснованы психокоррекционные механизмы, направленные на их развитие.*

Ключевые слова: *эмоциональный интеллект, стрессоустойчивость, педагогико-психологические детерминанты, эмоциональная стабильность, школьный психолог, подростковый возраст.*

Annotation: *This article analyzes the pedagogical and psychological relationships and correlations between emotional intelligence (EQ) and stress tolerance among modern school students, based on empirical research results. In the context of school practice, the main determinants ensuring students' emotional stability are identified, and psycho-correctional mechanisms aimed at their development are substantiated.*

Keywords: *emotional intelligence, stress tolerance, pedagogical and psychological determinants, emotional stability, school psychologist, adolescence.*

Kirish. Zamonaviy jamiyatning jadal taraqqiy etish bosqichi, raqamli texnologiyalarning ta’lim jarayoniga chuqur kirib borishi hamda axborot oqimining keskin ko‘payishi o‘quvchilar psixikasiga tushayotgan psixoemotsional yuklamani bir necha barobar oshirib yubormoqda. Bugungi kunda umumta’lim maktablari o‘quvchilari, ayniqsa, o‘smirlik yoshidagi bolalar o‘quv faoliyatining murakkablashuvi, davlat imtihonlari va test sinovlariga tayyorgarlik jarayonlari, shuningdek, tengdoshlar va o‘qituvchilar bilan muloqotdagi turli nizoli vaziyatlar sharoitida surunkali emotsional zo‘riqishni boshdan kechirmoqdalar [1]. Bu holat ularning nafaqat o‘zlashtirish ko‘rsatkichlariga, balki umumiy psixologik salomatligiga ham jiddiy ta’sir ko‘rsatib, psixosomatik buzilishlar, xavotirli holatlar va stressga moyillikning kuchayishiga olib kelmoqda [4].

Pedagogik-psixologik fanlarda olib borilgan ko‘plab ilmiy izlanishlar shuni ko‘rsatadiki, emotsional bardoshlilik insonning tug‘ma, o‘zgarmas xususiyati emas, balki shaxsning ontogenetik taraqqiyoti jarayonida muayyan pedagogik va psixologik determinantlar ta’sirida bosqichma-bosqich tarkib topadigan murakkab dinamik

tuzilmadir [5]. O‘smirlik davri - bu shaxsning o‘z-o‘zini anglash, o‘z “Men” obrazini shakllantirish va emotsional reaksiyalarni boshqarish ko‘nikmalarini egallash bo‘yicha eng hassas (senzitiv) davr hisoblanadi. Shu bois, ta’lim muassasalarida o‘quvchilarning tashqi stress omillariga nisbatan psixologik immunitetini oshirish dolzarb vazifa sanaladi.

Magistrlik dissertatsion tadqiqotimizning bosh gipotezasiga ko‘ra, umumta’lim maktabi o‘quvchilarida emotsional intellektni (EQ) maqsadli hamda tizimli ravishda rivojlantirish - ularning stressbardoshliligini ta’minlovchi hamda salbiy emotsional holatlarga bardosh berish darajasini belgilovchi yetakchi psixologik determinant hisoblanadi. Emotsional intellekt shaxsga o‘zining ichki kechinmalarini to‘g‘ri anglash, boshqalarning hissiyotlarini tushunish, yuzaga kelgan ijtimoiy-psixologik ziddiyatlarni konstruktiv hal qilish hamda emotsional o‘z-o‘zini boshqarish (self-regulyatsiya) imkoniyatini beradi [2]. Natijada o‘quvchi murakkab imtihon yoki shaxslararo nizoli vaziyatlarda ham o‘zini yo‘qotib qo‘ymasdan, adekvat xulq-atvor strategiyasini tanlash ko‘nikmasiga ega bo‘ladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Tadqiqot Karmana tumani 1-umumta’lim maktabi bazasida 2025-2026-o‘quv yilining may oyida o‘tkazildi. Tadqiqot tanlanmasini 8- va 9-sinflarda tahsil olayotgan jami **155 nafar** o‘quvchi tashkil etdi. Eksperimental ishlar davomida o‘quvchilar teng ravishda Tajriba guruhiga (TG) va Nazorat guruhiga (NG) bo‘lingan holda qamrab olindi.

Tadqiqotda psixodiagnostik maqsadlarda quyidagi ilmiy va standartlashtirilgan metodikalardan foydalanildi:

1. N.Xollning “Emotsional intellekt darajasini baholash” metodikasi;
2. Ch.D.Spilberger va Yu.L.Xaninning “Reaktiv va shaxsiy xavotirlanish diagnostikasi” so‘rovnomasi;
3. S.V.Subbotin va A.V.Batarshev adaptatsiyasidagi “Stressbardoshlilik va emotsional turg‘unlikni aniqlash” test-so‘rovnomasi.

Olingan empirik ma’lumotlarga matematik-statistik ishlov berish SPSS dasturiy paketi yordamida amalga oshirildi. Kriterial tahlil uchun Student t-kriteriyasi hamda o‘zgaruvchilar o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlash uchun Pearson chiziqli korrelyatsiya koeffitsiyenti (r) qo‘llanildi.

TADQIQOT NATIJALARI. Dastlabki diagnostika bosqichida umumiy 155 nafar ishtirokchi o‘quvchilar orasida emotsional intellekti past darajada bo‘lganlarning **74% ida** yuqori darajadagi reaktiv va shaxsiy xavotirlanish hamda past stressbardoshlilik yaqqol kuzatildi. Bu esa o‘smirlarda emotsional kompetensiyalarning yetishmasligi ularning stressli vaziyatlardagi barqarorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishini tasdiqladi. Pearson chiziqli korrelyatsiya tahlili natijalari emotsional intellekt komponentlari va o‘quvchilarning stressbardoshlilik darajasi o‘rtasida statistik jihatdan yuqori darajada ahamiyatli ijobiy bog‘liqlik borligini ko‘rsatdi (1-jadval).

1-jadval. Emotsional intellekt va stressbardoshlilik o‘rtasidagi korrelyatsiya (n=155)

EQ komponentlari	Korrelyatsiya (r)	Ahamiyatlilik (p)
Emotsiyalarni anglash	0.582	$p < 0.01$
Emotsiyalarni boshqarish	0.641	$p < 0.001$
Empatiya	0.512	$p < 0.01$
Umumiy EQ ko‘rsatkichi	0.687	$p < 0.001$

Tadqiqotning formative (tajriba-sinov) bosqichida Tajriba guruhi ishtirokchilari bilan maxsus 12 soatlik psixologik trening dasturi olib borildi. Tajriba yakunida 155 nafar o‘quvchini qamrab olgan umumiy tahlil natijalariga ko‘ra, tajriba guruhidagi o‘quvchilarning emotsional intellekt ko‘rsatkichlari dastlabki **42.3 balldan** sezilarli

darajada o‘sib, **68.5 ballga** yetdi, reaktiv xavotirlanish darajasi esa keskin pasayganligi statistik jihatdan isbotlandi ($p < 0.001$).

1-jadval. Emotsional intellekt va stressbardoshlilik o‘rtasidagi korrelyatsiya (n=155)

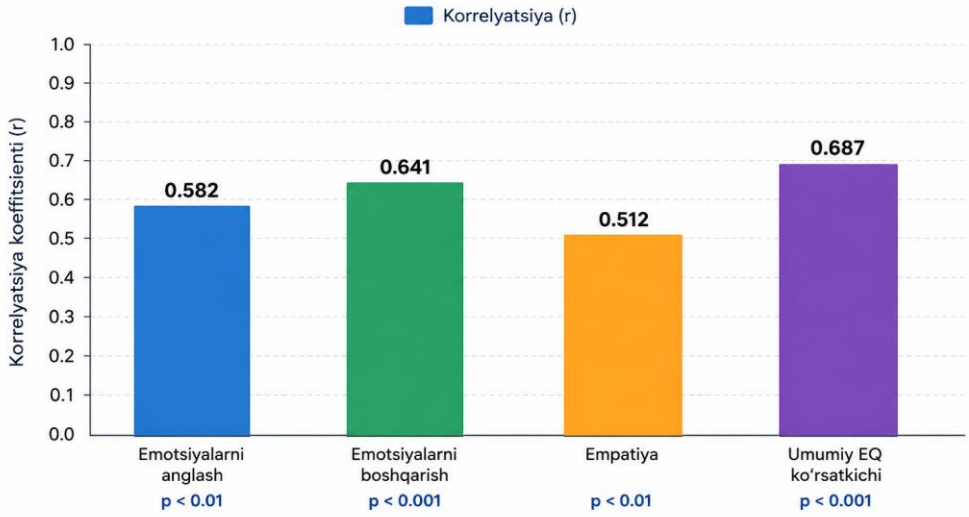

Izoh: r – Pearson korrelyatsiya koeffitsienti; p – ahamiyatlilik darajasi.
Natijalar shuni ko‘rsatadiki, emotsional intellekt komponentlari va stressbardoshlilik o‘rtasida **o‘rtacha va kuchli ijobiy korrelyatsiya mavjud (r = 0.512 – 0.687; p < 0.01 – p < 0.001).**

MUHOKAMA. Olingan ilmiy-amaliy natijalar va olib borilgan tahlillarimiz shuni ko‘rsatdiki, o‘quvchilarda emotsional bardoshlilikni shakllantirish va rivojlantirish murakkab, ko‘p qirrali jarayon bo‘lib, u o‘zaro uzviy bog‘langan uchta asosiy determinantlar bloki ta’sirida yuzaga keladi. Ushbu determinantlar majmui o‘smir va maktab yoshidagi o‘quvchilarning tashqi ta’sirlarga bardosh berish, stress holatlarini yengish hamda o‘z hissiyotlarini boshqarish salohiyatini belgilab beruvchi poydevor hisoblanadi.

1. Shaxsiy determinantlar. Shaxsiy omillar o‘quvchining ichki resurslari va psixologik imkoniyatlarini qamrab oladi. Bizning kuzatuvlarimiz ko‘rsatishicha, emotsional bardoshlilikning eng muhim ichki mexanizmlari quyidagilardir:

- Emotsional intellekt: O‘quvchining o‘z hissiyotlarini anglashi, ularni boshqara olishi hamda boshqalarning emotsiyalarini to‘g‘ri tushunib, munosabat bildira olish qobiliyati uning stressli vaziyatlardagi reaksiyasini belgilaydi [2]. Emotsional intellekti yuqori bo‘lgan o‘quvchilar mojaroli vaziyatlarda konstruktiv yechim topishga moyil bo‘ladilar.

- O‘z-o‘zini boshqarish (Self-regulation): O‘z xatti-harakatlarini nazorat qilish, impulsiv reaksiyalarni jilovlash va maqsad sari intilishda qiyinchiliklarni yengib o‘tish qobiliyati emotsional turg‘unlikning asosiy kafolatidir [5].

2. Pedagogik determinantlar. Maktab muhiti va o‘quv jarayonining tashkil etilishi o‘quvchining emotsional holatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Bu borada quyidagi jihatlar hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘ladi deb o‘ylayman.

- Sinfdagi emotsional iqlim. Sog‘lom psixologik muhit, o‘zaro hurmat, ishonch va xavfsizlik tuyg‘usi hukm surgan sinflarda o‘quvchilar o‘zlarini erkin his etadilar. Bu esa ularning xavotirlik darajasini pasaytirib, emotsional bardoshlilikni oshiradi [4].

- O‘qituvchi bilan muloqot sifati. Pedagogning o‘quvchiga nisbatan adolatli, qo‘llab-quvvatlovchi va tushun bilan yondashishi o‘smirlarda o‘ziga bo‘lgan ishonchni mustahkamlaydi [1]. O‘qituvchining ijobiy munosabati o‘quvchi uchun nafaqat bilim manbai, balki og‘ir vaziyatlarda tayanch nuqtasi bo‘lib xizmat qiladi.

3. Oila determinantlari. Oila - bola shaxsi va uning emotsional olami shakllanadigan eng birlamchi hamda eng muhim muhit hisoblanadi [1].

- Ota-onalar tomonidan ko‘rsatiladigan emotsional qo‘llab-quvvatlash: Uy sharoitida ota-onaning mehr-muhabbati, farzandining muammolariga befarq bo‘lmasligi, uni tinglay olishi va rag‘batlantirishi o‘quvchida psixologik mustahkamlikni hosil qiladi [4].

- Oila ichidagi tushunmovchiliklar, haddan tashqari qattiqqo‘llik yoki e’tiborsizlik esa aksincha, o‘quvchining emotsional zaiflashuviga, stress va depressiv holatlarga moyilligining oshishiga olib keladi [5].

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlashim joizki, o‘quvchilarda emotsional bardoshlilikni samarali rivojlantirish uchun faqatgina shaxsning o‘z ustida ishlashi yetarli emas. Buning uchun **maktab (pedagoglar)** va **oila** hamda **o‘quvchining o‘zi** o‘rtasida uzluksiz, uyg‘un hamkorlik muhitini yaratish talab etiladi. Ushbu uchta blokning o‘zaro muvozanati barqaror va sog‘lom avlodni tarbiyalashning asosiy shartidir.

XULOSA VA TAVSIYALAR. Olib borilgan ilmiy-amaliy tadqiqotlar va ularning tahliliy natijalarim shuni ko‘rsatdiki, bugungi tez o‘zgarib borayotgan ta’lim muhitida o‘quvchilarning psixologik xavfsizligini ta’minlash va ularda stressbardoshlilikni shakllantirish ustuvor vazifalardan biridir[1]. Olingan ma’lumotlarga tayanib, quyidagi fundamental xulosalarga keldim.

- Emotsional intellektning ustuvor roli: Emotsional intellektni maqsadli ravishda rivojlantirish - o‘quvchilarning stressbardoshliligini oshirishning eng samarali va ishonchli vositasi hisoblanadi[2]. O‘z hissiyotlarini tushunadigan, boshqalarning emotsiyalarini to‘g‘ri baholay oladigan va impulsiv reaksiyalarni jilovlay oladigan o‘quvchilar murakkab hayotiy hamda o‘quv vaziyatlarini yengishda yuqori moslashuvchanlikni namoyon etadilar.

Amaliy tavsiyalar. Tadqiqot natijalaridan kelib chiqqan holda, ta’lim jarayonining samaradorligini oshirish va o‘quvchilarning emotsional bardoshlilik darajasini yuksaltirish uchun quyidagi amaliy chora-tadbirlarni amalga oshirish yuzasidan tavsiyalar berib o‘tmoqchiman.

1. **Maktab psixologlari uchun.** Har bir sinf kesimida “Emotsional iqlim xaritasi”ni yuritish tizimini joriy etish. Ushbu xarita orqali o‘quvchilarning umumiy emotsional holati, sinfdagi ijtimoiy-psixologik muhit va xavotirlik darajasi dinamikasini kuzatib borish hamda muammoli vaziyatlarning oldini olishga qaratilgan tezkor psixoprofilaktik tadbirlarni amalga oshirish.

2. **Fan o‘qituvchilari va pedagoglar uchun.** O‘qituvchilarning psixologik-pedagogik kompetensiyalarini oshirish maqsadida **psixoedukativ seminarlar** tashkil etish. Mazkur seminarlar orqali pedagoglarga o‘quvchilarda yuzaga keladigan emotsional zo‘riqishlarni o‘z vaqtida aniqlash, ular bilan to‘g‘ri muloqot qilish usullari hamda dars jarayonida sog‘lom emotsional muhitni yaratish bo‘yicha amaliy ko‘nikmalar berish.

Umumiy xulosa sifatida shuni ta’kidlashim joizki, taklif etilayotgan ushbu amaliy tavsiyalarimning hayotga tatbiq etilishi nafaqat o‘quvchilarning o‘zlashtirish ko‘rsatkichlarini ijobiy tomondan yaxshilaydi, balki ularni kelgusida jamiyatda o‘z o‘rnini topadigan, ruhiy jihatdan sog‘lom va har qanday sinovlarga bardoshli shaxs sifatida ulg‘ayishiga xizmat qiladi degan fikrdaman.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. **Akbarova S. A.** O‘smirlik davrida emotsional intellektni rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari // Pedagogika ilmiy jurnali. – Toshkent, 2022. – № 3. – B. 145–150.

2. **Karimov B. T.** Zamonaviy maktab o‘quvchilarida stressbardoshlikni shakllantirish psixologiyasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021. – 210 b.

3. **Mamarajabova Z. N.** O‘quvchilarda emotsional turg‘unlikni ta’minlovchi ijtimoiy-psixologik determinantlar // Psixologiya masalalari. – Toshkent, 2023. – № 1. – B. 88–94.

4. **O‘rinova M. X.** Ta’lim muassasalarida psixologik xavfsizlik va emotsional intellekt. – Samarqand: Zarafshon, 2024. – 176 b.

5. **Yusupova D. R.** O‘smirlarda xavotirlik va stress holatlarini oldini olish yo‘llari // Zamonaviy ta'lim. – Toshkent, 2022. – № 5. – B. 62–67.

6. **Goleman D., & Boyatzis R.** Primal Leadership: Unleashing the Power of Emotional Intelligence. – Boston: Harvard Business Review Press, 2020. – 320 p.

СКРИНИНГ ЦЕНТРЫ КАК МЕХАНИЗМ ПОВЫШЕНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ВЫПУСКНИКОВ ВУЗОВ НА РЫНКЕ ТРУДА

Узакова Вазира Саидмурадовна,
PhD Самаркандский институт экономики и сервиса

Аннотация. *В данной статье рассматриваются вопросы повышения конкурентоспособности выпускников вузов на рынке труда через формирования Скрининг Центров. Проведен социологический опрос среди выпускников вузов для того, чтобы выявить проблемы их трудоустройства. Также изучена деятельность вузовских Центров содействия трудоустройству. На основе результатов анализа выявлен пробел в устойчивом сотрудничестве между работодателями и вузами.*

Ключевые слова: *трудоустройство выпускников вузов, конкурентоспособность, рынок труда, Скрининг Центр.*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Skrining Markazlarini shakllantirish orqali oliy ta’lim tashkilotlari bitiruvchilarining mehnat bozoridagi raqobatbardoshligini oshirish masalalari ko‘rib chiqildi. Bitiruvchilarning ishga joylashish muammolarini aniqlash maqsadida ular o‘rtasida sotsiologik so‘rov o‘tkazildi. Shuningdek, oliy ta’lim tashkilotlaridagi ishga joylashishga ko‘maklashish markazlarining faoliyati o‘rganildi. Tahlil natijalari asosida ish beruvchilar va oliy ta’lim tashkilotlari o‘rtasidagi barqaror hamkorlikdagi bo‘shliq aniqlandi.*

Kalit so‘zlar: *oliy ta’lim tashkilotlari, bitiruvchilarning ishga joylashishi, raqobatbardoshlik, mehnat bozori, Skrining Markazi.*

Abstract. *This article examines the issues of enhancing the competitiveness of university graduates in the labor market through the formation of Screening Centers. A survey was conducted among university graduates to identify the problems they face in finding job in the labor market. Universities Employment Centers were also studied. Based on the analysis results, a gap in sustained cooperation between employers and universities was identified.*

Keywords: *employment of university graduates, competitiveness, labor market, Screening Center.*

Введение. Процессы инновационного развития, осуществляемые в экономике республики, влияют на ситуацию на рынке труда, особенно на трудоустройство молодых людей, впервые вступающих на него по своей профессии или своим интересам. В Узбекистане ежегодно выходят на рынок труда более 600 тысяч молодых людей[35] что делает все более актуальной задачу поддержки занятости, создания новых рабочих мест, подготовки профессиональных кадров на основе международных стандартов. Несмотря на проводимые масштабные реформы, включая Концепцию развития системы высшего образования Республики Узбекистан до 2030 года[36], проблема эффективного трудоустройства выпускников с высшим образованием и повышения их конкурентоспособности на рынке труда остается одной из актуальных задач современного этапа развития.

Методология исследования. Использован метод социологического опроса: проведен опрос среди выпускников вузов для выявления проблем, с которыми они сталкиваются при выходе на рынок труда, а также опрос среди студентов Самаркандского института экономики и сервиса — для оценки их осведомленности о работе действующего вузовского Центра карьеры.

Результаты проведенного нами социологического опроса среди выпускников вузов позволили выявить такие проблемы, как отсутствие у них информации о состоянии рынка труда и вакансиях, неумение планировать карьерный рост, грамотно составлять резюме и создавать портфолио, а также ряд психологических проблем, связанных с поведенческой неустойчивостью, завышенной самооценкой, отсутствием достаточного опыта работы. Это указывает на необходимость формирования у выпускников адекватных поведенческих навыков конкурентного поведения как важной составляющей конкурентоспособности.

Проведенный нами анализ опыта вузов по содействию в трудоустройстве молодых специалистов показал, что деятельность действующих Центров содействия трудоустройству носит разрозненный характер: она в основном сводится к установлению контакта с работодателями, организации производственных практик и участию в ярмарках вакансий, тогда как реальной практики, обеспечивающей трудоустройство, и системной работы по профориентации недостаточно. Опрос среди студентов Самаркандского института экономики и сервиса показал, что многие студенты даже не знают о существовании вузовского Центра карьеры. Анализ деятельности центров содействия занятости населения, частных агентств занятости и сайтов трудоустройства также выявил их ограниченную роль в трудоустройстве именно выпускников вузов: все эти структуры выступают лишь посредниками между работником и работодателем, исключая их прямое взаимодействие, что существенно ограничивает возможности как соискателя, так и работодателя.

Учитывая изложенное, нами предлагается создать в вузах «Скрининг Центры» по содействию адаптации и трудоустройству выпускников. Суть их работы заключается в том, что они станут крепким мостом между вузами и работодателями для подготовки конкурентоспособных специалистов и их эффективного трудоустройства: вузы будут готовить выпускников в соответствии с требованиями работодателей, а работодатели — отбирать готовые кадры исходя из специальностей, навыков и знаний выпускников.

35 https://clck.ru/3VG85i

36 Концепция развития системы высшего образования Республики Узбекистан до 2030 года.

Обсуждение. Название «Скрининг» соответствует теории скрининга, разработанной Нобелевскими лауреатами по экономике Майклом Спенсом [37], Кеннетом Эрроу[38] и Джозефом Стиглицем[39] в рамках институциональной школы экономики. Теория скрининга предполагает, что образование выступает основным индикатором в процессе определения уровня способностей человека[40] и играет роль сигнала производительности работника для работодателя, действуя как механизм проверки, сигнализирующий о способностях кандидата и позволяющий работодателю принять верное решение о найме[41]. Данная закономерность подтверждает взаимосвязь между образованием и рынком труда, что и служит теоретическим основанием для создания Скрининг Центров в вузах Узбекистана.

Основными целями деятельности Скрининг Центра являются повышение конкурентоспособности выпускников, содействие приобретению ими раннего профессионального опыта и увеличение шансов на получение постоянного места работы после окончания практики или обучения. Деятельность Центра предполагается по трем направлениям: внешнее сотрудничество с работодателями, органами власти и СМИ; внутреннее взаимодействие с факультетами и деканатами в рамках схемы «вуз — рынок труда — производство»; непосредственная работа со студентами и выпускниками (информирование о вакансиях, индивидуальное консультирование по трудоустройству, диагностика профессионально важных качеств, помощь в составлении резюме, тренинги по самопрезентации и деловому общению).

Главное отличие Скрининг Центра от действующих Центров содействия трудоустройству заключается в постоянном, а не эпизодическом характере взаимодействия с работодателями, в охвате всех студентов вуза (а не только обратившихся), в ежегодной диагностике профессионально важных качеств выпускников и в постоянной корректировке учебных планов совместно с работодателями в соответствии с изменениями рынка труда.

Заключение. Таким образом, созданные в вузах Скрининг Центры могут стать структурой, в рамках которой будут приниматься реальные практические меры по регулированию сотрудничества между высшим образованием, рынком труда, работодателями и государственной властью в решении проблем обеспечения конкурентоспособности выпускников на рынке труда.

Список использованной литературы

1. [Электронный ресурс]. URL: https://clck.ru/3VG85i

2. Концепция развития системы высшего образования Республики Узбекистан до 2030 года.

3. Spence, M.A. (1973), Job market signalling, Quarterly Journal of Economics, 87, 355-374.

4. Arrow, K.J. (1973), Higher education as a filter, Journal of Public Economics, 2(3), 193-216.

37 Spence, M.A. (1973), Job market signalling, Quarterly Journal of Economics, 87, 355-374.
38 Arrow, K.J. (1973), Higher education as a filter, Journal of Public Economics, 2(3), 193-216.
39 Stiglitz, J.E. (1975), The theory of screening, education, and the distribution of income, American Economic Review, 65(3), 283-300.
40 Brown, S., & Sessions, J. G. (2004). Signalling and screening. International handbook on the economics of education, 58.
41 Swanson, R. A. (2008). Economic foundation of human resource development: Advancing the theory and practice of the discipline. Advances in Developing Human Resources.

5. Stiglitz, J.E. (1975), The theory of screening, education, and the distribution of income, American Economic Review, 65(3), 283-300.

6. Brown, S., & Sessions, J. G. (2004). Signalling and screening. International handbook on the economics of education, 58.

7. Swanson, R. A. (2008). Economic foundation of human resource development: Advancing the theory and practice of the discipline. Advances in Developing Human Resources.

ЦИФРОВИЗАЦИЯ ЛИНГВОДИДАКТИКИ РКИ В КОНТЕКСТЕ МОДЕРНИЗАЦИИ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

Кадиров Камолиддин Намозовия,
профессор Навоийкого университета инновации
Турдиева Зухра Алмаматовна,
Преподаватель русского языка

Аннотация: *В статье рассматриваются современные подходы к использованию цифровых образовательных ресурсов в процессе преподавания русского языка как иностранного (РКИ) на начальном этапе. Автор анализирует возможности мобильных приложений, адаптивных алгоритмов и интерактивных платформ для повышения эффективности освоения лексического минимума. Особое внимание уделяется государственной политике Республики Узбекистан в области цифровизации высшего образования и роли инноваций в подготовке современных кадров. Обосновывается значимость геймификации и контекстуализации лексики в условиях формирования Третьего Ренессанса.*

Ключевые слова: *РКИ, цифровая трансформация, лексические навыки, интерактивные платформы, образовательные технологии, инновационное обучение.*

Abstract. *The article examines modern approaches to using digital educational resources in teaching Russian as a Foreign Language (TAFL) at the initial stage. The authors analyze the capabilities of mobile applications, adaptive algorithms, and interactive platforms to enhance the effectiveness of mastering the core vocabulary minimum. Special attention is paid to the state policy of the Republic of Uzbekistan in the field of higher education digitalization and the role of innovations in training modern personnel. The significance of gamification and vocabulary contextualization in the context of shaping the Third Renaissance is substantiated.*

Keywords: *TAFL, digital transformation, lexical skills, interactive platforms, educational technologies, innovative* learning.

Введение

Современная парадигма образования требует коренного переосмысления традиционных методов обучения в пользу технологичности, интерактивности и индивидуализации учебного процесса. На начальном этапе изучения русского языка как иностранного (РКИ) формирование лексического запаса является фундаментом, определяющим дальнейший успех всей речевой деятельности и коммуникации в целом. Недостаточный словарный запас или отсутствие прочных навыков его актуализации становятся главным барьером для преодоления языкового зажима. В условиях глобальной цифровизации внедрение ИТ-решений в

лингводидактику становится не просто вспомогательным элементом наглядности, а стратегической необходимостью, трансформирующей саму структуру урока.

В Республике Узбекистан вопросы модернизации системы образования, повышения качества преподавания иностранных языков и внедрения передовых технологий возведены в ранг приоритетных государственных задач. Президент Шавкат Мирзиёев неоднократно подчеркивал важность интеграции науки, образования и цифровых технологий в учебный процесс. Как отмечается в программных выступлениях главы государства: «Мы поставили перед собой великую цель — построение фундамента Третьего Ренессанса. Для этого мы должны создать среду, в которой каждый молодой человек сможет овладеть современными знаниями и инновационными технологиями» [1].

Особое значение в этом контексте придается цифровой грамотности как педагогов, так и учащихся. Ш. Мирзиёев указывает: «Цифровая экономика и современные технологии - это кратчайший путь к прогрессу. Мы должны активно внедрять IT-решения во все сферы жизни, начиная с системы образования» [2]. Данные концептуальные установки определяют вектор развития современной отечественной методики преподавания РКИ, стимулируя педагогов к поиску новых инновационных форматов взаимодействия с иноязычной аудиторией, разработке интерактивных модулей и цифровых образовательных ресурсов.

Актуальность данного исследования обусловлена спецификой восприятия информации современным поколением учащихся (digital natives), для которых характерны клиповое мышление, высокая потребность в визуализации, геймификации и моментальной обратной связи. Традиционная методика введения и закрепления лексики (механическое зазубривание списков слов, двуязычный перевод) в современных реалиях часто теряет свою эффективность, приводя к быстрой утомляемости и снижению учебной мотивации. Цифровые платформы (например, Quizlet, Wordwall, LearningApps, Kahoot и др.) позволяют индивидуализировать темп усвоения материала, автоматизировать процесс дриллинга (многократного повторения) через игровые механики и обеспечить регулярный мониторинг прогресса.

Вместе с тем в практике преподавания РКИ на начальном этапе отчетливо обнаруживается противоречие между объективной необходимостью широкого использования потенциала цифровой образовательной среды и недостаточной разработанностью конкретных методических моделей, алгоритмов и систем упражнений, интегрирующих эти платформы в традиционную структуру занятий по формированию лексических навыков (уровни А1–А2).

Методологическую основу исследования составили труды в области теории и методики обучения иностранным языкам (И.Л. Бим, А.А. Леонтьев, А.Н. Щукин), концепции цифровизации образования (Э.Г. Азимов), а также нормативно-правовые акты и стратегии развития системы образования Республики Узбекистан.

Основная часть

На начальном этапе (уровни А1–А2) основной трудностью для учащихся традиционно является преодоление когнитивной перегрузки, вызванной одновременным запоминанием большого объема новых лексем и освоением их сложной грамматической сочетаемости (падежные флексии, управление глаголов, видо-временные пары). Включение цифровых платформ в учебный процесс позволяет технологизировать этот процесс, переводя его из механического

зазубривания в осознанную речевую практику посредством решения ключевых методических задач:

1. Визуализация и беспереводная семантизация

Применение мультимедийных средств (анимированных изображений, аудиоматериалов и коротких видео) ускоряет процесс раскрытия значения слова без использования языка-посредника (родного или английского). Это способствует формированию прямой когнитивной связи между предметным образом/действием и его иноязычным наименованием.

Пример интеграции: При изучении темы «Глаголы движения» (уровень A1) статические картинки не передают разницу между *идти* и *ехать*. Использование платформы **Wordwall** (шаблон «Анаграмма» или «Сопоставление») с GIF-анимацией позволяет наглядно дифференцировать бесприставочные глаголы движения, связывая визуальный образ пешехода или движущегося транспорта с соответствующей лексемой и аудиозаписью правильного произношения.

2. Индивидуализация, адаптивность и интервальное повторение

Алгоритмы современных платформ позволяют реализовать личностно-ориентированный подход, адаптируя траекторию обучения под индивидуальный темп учащегося.

Пример интеграции: Использование флэш-карточек в **Quizlet** или **Anki** на основе системы интервальных повторений (*Spaced Repetition*). При освоении темы «Мой день (Распорядок дня)» система автоматически выявляет лексемы, в которых учащийся допускает ошибки (например, трудные для произношения и написания слова *«просыпаться», «завтракать»*), и предлагает их для повторения чаще, в то время как усвоенные слова (*«урок», «дом»*) выводятся из ротации на больший промежуток времени.

3. Геймификация и преодоление психологического барьера

Игровые механики (начисление баллов, ограничение по времени, рейтинговые таблицы) переводят процесс дриллинга (многократного воспроизведения материала) в соревновательный, увлекательный формат, что критически важно для удержания внимания цифрового поколения.

Пример интеграции: Проведение синхронных викторин в **Kahoot!** или **Quizizz** в конце урока по теме «В магазине / Продукты». Экспресс-опрос из 10 вопросов на скорость не только закрепляет лексику, но и тренирует быструю реакцию на языковой стимул. Игровой формат снижает уровень тревожности (*language anxiety*), свойственный учащимся на этапе A1–A2 при устных ответах.

4. Мгновенная обратная связь (Feedback)

Цифровые инструменты обеспечивают моментальную верификацию ответов. На начальном этапе это имеет решающее значение, так как предотвращает «застревание» и фиксацию ошибочных лексико-грамматических форм в долговременной памяти. Учащийся сразу видит правильный образец и соотносит его со своим ответом.

Для достижения устойчивого кумулятивного эффекта в формировании лексических навыков интеграция цифровых ресурсов должна носить системный характер, сочетая аудиторную и самостоятельную работу учащихся через следующие методические подходы:

Микрообучение (Microlearning): Организация самостоятельной работы с помощью мобильных приложений для коротких ежедневных сессий (5–10 минут). Вместо разовой многочасовой зубрежки перед контрольной работой учащиеся

вовлекаются в регулярный, дробный контакт с русским языком. Учитель выступает куратором, создавая в Quizlet еженедельные «сеты» слов (по 10–12 лексем) и отслеживая их выполнение через личный кабинет преподавателя.

Коллективная коллаборация и системные связи: Использование интерактивных онлайн-досок (**Padlet, Miro**) для совместного создания ментальных карт (*Mind Maps*). На уровнях А1–А2 принципиально важно группировать слова не по алфавиту, а по тематическому и семантическому принципам.

Тематический блок (Пример на Miro)	**Лексическое наполнение (Существительные)**	**Грамматическая сочетаемость (Глаголы + Управление)**
«В кафе»	Меню, официант, счёт, суп, чай...	Заказывать (что?), платить (за что?), просить (что?)
«Свободное время»	Театр, концерт, стадион, книга...	Идти (куда? в/на), интересоваться (чем?), смотреть (что?)

Эффективный процесс технологизации обучения иностранным языкам в Узбекистане напрямую опирается на кадровый потенциал нового поколения преподавателей и создание инновационной инфраструктуры. Президент Шавкат Мирзиёев четко обозначает этот приоритет: «Мы должны создать все условия для того, чтобы наша молодежь, обладающая огромным интеллектуальным потенциалом, могла реализовать свои способности в сфере ИКТ» [6].

В контексте лингводидактики это означает, что современный преподаватель РКИ в Узбекистане должен обладать не только классическими методическими компетенциями, но и развитой цифровой грамотностью (Digital Literacy). Внедрение ИТ в практику преподавания русского языка рассматривается сегодня не как изолированный педагогический эксперимент, а как органическая часть общенациональной стратегии «Цифровой Узбекистан - 2030», направленной на формирование конкурентоспособного, высокотехнологичного и полиязычного поколения специалистов.

Заключение

Интеграция цифровых платформ в преподавание РКИ позволяет значительно оптимизировать процесс формирования лексических навыков на начальном этапе. Переход от пассивного заучивания к активному взаимодействию с цифровой средой повышает качество усвоения языка. Реализация стратегий, обозначенных руководством Узбекистана, способствует созданию инновационной образовательной среды, отвечающей вызовам современности.

Проведенное исследование, посвященное проблеме интеграции цифровых платформ в процесс формирования лексических навыков на начальном этапе обучения русскому языку как иностранному (РКИ), позволяет сформулировать ряд обобщающих выводов и определить перспективы дальнейшей научно-методической работы:

1. **Оптимизация и интенсификация учебного процесса.** Интеграция современных ИТ-решений в лингводидактику позволяет коренным образом модернизировать традиционную систему введения, семантизации и закрепления лексического материала на базовых уровнях (А1–А2). Переход от пассивного, механического заучивания списков слов к активному, интерактивному

взаимодействию с цифровой образовательной средой существенно повышает качество и прочность усвоения лексических единиц. За счет алгоритмов интервального повторения и геймификации рутинный процесс языкового дриллинга трансформируется в увлекательную речевую практику.

2. Преодоление комплексных методических трудностей. Использование потенциала таких платформ, как Quizlet, Wordwall, Edpuzzle и интерактивных онлайн-досок, доказало свою эффективность в решении ключевых задач начального этапа. Цифровые инструменты обеспечивают избыточную беспереводную визуализацию (что формирует прямую когнитивную связь «образ - слово»), реализуют принципы микрообучения и гарантируют мгновенную обратную связь. Это позволяет не только расширить активный словарный запас учащихся, но и эффективно отрабатывать лексико-грамматическую сочетаемость слов, предотвращая фиксацию ошибок в долговременной памяти.

3. Повышение мотивации и учет психологических особенностей. Применение цифровых платформ отвечает когнитивным запросам современного поколения учащихся (*digital natives*). Внедрение элементов искусственного интеллекта для моделирования безопасных диалоговых ситуаций и игровых механик в синхронных викторинах существенно снижает уровень языковой тревожности (*language anxiety*), минимизирует утомляемость и помогает преодолеть психологический барьер на начальном этапе погружения в иноязычную среду.

Главный методический вывод исследования: Цифровые платформы не должны заменять собой живое общение с преподавателем или полностью вытеснять классические учебные пособия. Максимальный кумулятивный эффект достигается при **гибридном (смешанном) подходе**, когда цифровая активность учащихся (автоматизация навыков, микрообучение, контроль) органично переходит в продуктивную коммуникативную деятельность в аудитории.

В государственном масштабе реализация стратегий, обозначенных руководством Республики Узбекистан и закрепленных в программе «Цифровой Узбекистан - 2030», открывает широкие горизонты для модернизации национальной системы образования. Создание высокотехнологичной образовательной среды, опирающейся на передовые ИКТ и развитую цифровую грамотность (*Digital Literacy*) педагогических кадров, позволяет готовить конкурентоспособных, полиязычных специалистов, отвечающих глобальным вызовам XXI века.

Перспективы дальнейшего исследования видятся в детальной разработке и внедрении сквозных цифровых учебно-методических комплексов (ЦУМК) по РКИ, специализированных мобильных приложений с учетом этноориентированного подхода (для узбекоязычной аудитории), а также в создании научно обоснованных критериев оценки эффективности использования ИИ-технологий на продвинутых этапах обучения (уровни B1–B2).

Список использованной литературы

1. Мирзиёев Ш.М. Послание Президента Республики Узбекистан Олий Мажлису от 29 декабря 2020 года. Официальный веб-сайт Президента Республики Узбекистан. URL: https://president.uz/ru/lists/view/4057 (дата обращения: 12.05.2026).

2. Мирзиёев Ш.М. Выступление на торжественном собрании, посвященном Дню учителей и наставников, 30 сентября 2020 года. URL: https://president.uz/ru/lists/view/3864 (дата обращения: 12.05.2026).
3. Азимов Э. Г., Щукин А. Н. Современный словарь методических терминов и понятий. Теория и практика обучения языкам. - М.: ИКАР, 2018. - 496 с.
4. Стрельчук Е. Н. Формирование русской речевой культуры иностранных бакалавров в условиях цифровизации образования // Высшее образование в России. - 2021. - Т. 30. - № 6. - С. 149-158.
5. Хавронина С. А., Балыхина Т. М. Инновационные методы обучения русскому языку как иностранному. - М.: РУДН, 2017.
6. Мирзиёев Ш.М. Стратегия «Цифровой Узбекистан - 2030»: цели и приоритеты. – Т.: Узбекистан, 2020.
7. Кузнецов А. А. Методика использования электронных образовательных ресурсов на уроках русского языка как иностранного // Вестник образования и науки. - 2022. - № 2. - С. 45-52.
8. Роберт И. В. Теория и методика информатизации образования (психолого-педагогический и технологический аспекты). - М.: БИНОМ, 2014. - 398 с.

ИННОВАЦИИ, ИНВЕСТИЦИИ И ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ В ОБРАЗОВАНИИ: ПРОБЛЕМЫ, АНАЛИЗ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Маматкулов Баходир Хатамович ,
доцент кафедры «Точных наук
и информационные технологии»
филиала Казанского (Приволжского)
федерального университета в городе Джизак

Аннотация. *В статье рассматривается взаимосвязь инновационных процессов, инвестиционной деятельности и развития интеллектуального потенциала в системе современного образования. Анализируются основные проблемы внедрения инноваций в образовательный процесс, включая недостаточное финансирование, цифровое неравенство, дефицит квалифицированных кадров, ограниченное взаимодействие вузов с бизнесом и научными организациями. Особое внимание уделяется перспективам формирования инновационной экосистемы высшего образования, развитию цифровых технологий, академической мобильности, проектного обучения и коммерциализации результатов научных исследований.*

Ключевые слова: *инновации, инвестиции, образование, высшее образование, интеллектуальный потенциал, человеческий капитал, цифровизация, инновационная деятельность, научные исследования, образовательные технологии, конкурентоспособность.*

bstract. *This article looks at the connection between innovation processes, investment activities, and the development of intellectual potential within the modern education system. It goes over the main problems of implementing innovations in the educational process, including insufficient funding, digital inequality, a lack of qualified personnel, and limited interaction between universities, businesses, and research organizations. Special attention is given to the prospects for creating an innovative*

ecosystem in higher education, developing digital technologies, academic mobility, project-based learning, and the commercialization of research results.

Keywords: *innovation, investment, education, higher education, intellectual potential, human capital, digitalization, innovative activity, scientific research, educational technologies, competitiveness.*

Современный этап общественного развития характеризуется ускорением научно-технического прогресса, цифровой трансформацией экономики и повышением требований к качеству человеческого капитала. В этих условиях образование становится одним из ключевых факторов социально-экономического развития государства. Университеты выполняют не только функцию подготовки специалистов, но и становятся центрами формирования новых знаний, инноваций, научных разработок и предпринимательских инициатив.

Инновационное развитие образования невозможно рассматривать изолированно от инвестиционной политики. Внедрение современных образовательных технологий, развитие цифровой инфраструктуры, создание научных лабораторий, повышение квалификации преподавателей и поддержка исследовательских проектов требуют значительных финансовых ресурсов. Вместе с тем сами инвестиции не обеспечивают автоматического повышения качества образования. Их эффективность во многом зависит от того, насколько рационально они используются для формирования и развития интеллектуального потенциала обучающихся и преподавателей. Интеллектуальный потенциал образовательной организации включает совокупность знаний, компетенций, творческих способностей, научного опыта и инновационной активности преподавателей, исследователей и студентов. Поэтому важнейшей задачей современной образовательной политики становится создание условий, при которых интеллектуальные ресурсы превращаются в конкретные образовательные, научные и социально-экономические результаты.

1. Инновации как фактор развития современного образования

Инновации в образовании представляют собой внедрение новых или усовершенствованных методов, технологий, организационных моделей и подходов, направленных на повышение качества и эффективности образовательного процесса. Их содержание значительно шире простого использования цифровых инструментов. Современная образовательная инновация предполагает изменение самой логики обучения: переход от преимущественно репродуктивного усвоения знаний к развитию самостоятельного мышления, исследовательских и практических компетенций. Особое значение приобретают цифровые образовательные платформы, системы управления обучением, искусственный интеллект, виртуальные лаборатории, технологии дистанционного и смешанного обучения. Они позволяют расширять доступ к образовательным ресурсам, индивидуализировать обучение и создавать новые формы взаимодействия между преподавателем и студентом. Важным направлением инновационного развития является проектное и исследовательское обучение. Студент получает возможность не только усваивать теоретический материал, но и применять знания для решения реальных проблем. Такой подход способствует развитию критического мышления, способности работать в команде, анализировать информацию и самостоятельно принимать решения. Однако внедрение инноваций сопровождается рядом проблем. К ним относятся недостаточная материально-техническая база отдельных образовательных организаций, различный уровень цифровой грамотности

преподавателей и студентов, отсутствие единых подходов к оценке эффективности инновационных технологий, а также сопротивление организационным изменениям. Следовательно, инновационная деятельность должна рассматриваться как системный процесс, включающий технологические, кадровые, организационные и методические преобразования.

2. Инвестиции и развитие интеллектуального потенциала

Инвестиции в образование являются долгосрочными вложениями в человеческий капитал. Их результат проявляется не только в непосредственном повышении качества образовательных услуг, но и в росте научной, профессиональной и инновационной активности общества. Основными направлениями инвестирования в современное образование являются развитие образовательной инфраструктуры, цифровизация, научные исследования, повышение квалификации педагогических кадров, поддержка молодых ученых, международное сотрудничество и создание инновационных центров.

Особую роль играют инвестиции в преподавателя. Даже самая современная цифровая инфраструктура не способна обеспечить высокое качество образования без квалифицированных специалистов, способных эффективно использовать новые технологии. Поэтому необходимо постоянно развивать профессиональные компетенции педагогов, включая цифровую грамотность, исследовательские навыки и владение современными методиками обучения. Инвестиции должны быть ориентированы и на студентов как будущих носителей интеллектуального потенциала. Важными инструментами становятся научные гранты, академические стипендии, студенческие стартапы, исследовательские проекты, конкурсы инновационных идей и программы академической мобильности. Важным направлением является развитие партнерства между университетами, государственными структурами и бизнесом. Такое взаимодействие позволяет приблизить образовательные программы к требованиям рынка труда, обеспечить практическую направленность подготовки специалистов и создать условия для коммерциализации научных разработок.

Таким образом, инвестиции в образование должны оцениваться не только по объему финансирования, но и по их способности формировать долгосрочный интеллектуальный и инновационный эффект.

3. Основные проблемы и перспективы развития

Одной из ключевых проблем остается несоответствие между темпами технологических изменений и скоростью адаптации образовательных систем. Профессии и компетенции быстро меняются, поэтому образовательные программы требуют постоянного обновления. Университет должен готовить специалиста не только к конкретной профессии, но и к непрерывному профессиональному развитию. Другой проблемой является цифровое неравенство. Различия в доступе к современным устройствам, интернет-ресурсам и цифровым образовательным платформам могут создавать дополнительные барьеры для получения качественного образования. Существенное значение имеет проблема подготовки кадров для инновационной экономики. Современный преподаватель должен выполнять одновременно функции педагога, исследователя, консультанта и наставника. Это требует изменения системы профессионального развития профессорско-преподавательского состава.

Особое место в перспективном развитии образования занимает искусственный интеллект. Его использование открывает возможности для персонализации

обучения, автоматизации отдельных административных процессов, анализа образовательных результатов и создания интеллектуальных образовательных систем. Вместе с тем применение искусственного интеллекта требует соблюдения принципов академической добросовестности, защиты данных и ответственного использования цифровых технологий. Для повышения эффективности инновационного развития необходимо сформировать систему комплексной оценки результатов инвестирования. В качестве показателей могут использоваться качество подготовки выпускников, уровень трудоустройства, количество научных публикаций и разработок, объем привлеченных грантов, количество инновационных проектов, уровень цифровизации образовательной среды и степень взаимодействия университета с работодателями.

Таким образом, инновации, инвестиции и интеллектуальный потенциал образуют взаимосвязанную систему, определяющую перспективы развития современного образования. Для повышения конкурентоспособности высшего образования необходимо развивать цифровую инфраструктуру, поддерживать научные исследования, инвестировать в профессиональное развитие преподавателей и студентов, укреплять взаимодействие университетов с работодателями и научными организациями. Перспективная модель образования должна быть ориентирована на непрерывное обучение, развитие критического и творческого мышления, практическое применение знаний и способность человека адаптироваться к технологическим изменениям. В этом контексте инвестиции в интеллектуальный потенциал становятся не расходами, а стратегическим ресурсом развития государства и общества.

Список литературы

1. Друкер П. Ф. Инновации и предпринимательство: практика и принципы. — М.: Вильямс, 2007. — 432 с.
2. Беккер Г. С. Человеческий капитал: теоретический и эмпирический анализ. — Чикаго: University of Chicago Press, 1993.
3. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. — М.: ГУ ВШЭ, 2000. — 608 с.
4. Шваб К. Четвертая промышленная революция. — М.: Эксмо, 2016. — 208 с.
5. Закон Республики Узбекистан «Об образовании». — Ташкент, 2020.
6. Мирзиёев Ш. М. Новая стратегия Узбекистана. — Ташкент: Узбекистан, 2021.
1. Маматкулов Б.Х. Некоторые закономерности развития методики обучения физике. / Б.Х. Маматкулов. // Вестник науки. – 2019. Т. 3. №. 11. 54- 57 с.
2. Хамдамов Х.К. Некоторые вопросы психолого-педагогической подготовки современного офицера (в авиационных сферах). / Х.К. Хамдамов, Б.Х. Маматкулов, А.А. Ахаткулов. // Проблемы науки. – 2017. Т. 2. №. 5 (18).
3. Мустафакулов А.А. Цель и задачи самостоятельной работы студентов. / А.А. Мустафакулов, О.К. Халилов, Ш.С. Уринов. –2019.

КАК СОЗДАТЬ УСЛОВИЯ ДЛЯ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ У УЧЕНИКОВ .

Нишанов Шавкат Турабович,
Старший преподаватель кафедры методики преподавания языков Джизакского областного центра педагогического мастерства.

Аннотация: *статья посвящена актуальной на сегодняшний день проблеме, каким должен быть современный педагог. Представлено определение понятия «фасилитатор», т.е педагог, являющийся активным и объективным участником процесса обучения.*

Аннотация: *мазкур мақолада бугунги кунда долзарб булган, замонавий ўқитувчи қандай булиши керак деган мавзуси хақида сўз юритилади. Замонавий ўқитувчи "фасилитатор" бўлиши лозим.*

Resume:*On this article devoted to the actual problem how should be modern teacher for today. The term "facilitator" is defined. A modern teacher should be a facilitator.*

На сегодняшний день изменения, происходящие в стране, в обществе, коренным образом затронули образование в целом: изменяются не только программы, учебники, методы и формы работы, но и учащиеся и студенты, родители и, конечно, педагоги.

Профессию педагога невозможно сравнить с другими профессиями, так как это не только работа с учащимися и студентами, но и это редкий дар души. Это самоотверженность и желание отдавать свое тепло, свою энергию десяткам, сотням детей. Какие они, педагоги, что для них важно в жизни, в профессии? Какими чертами характера они обладают и на какие ценности ориентируются в профессиональной деятельности? Обратимся к истории.

Великий русский писатель и педагог Лев Николаевич Толстой видел в педагогической профессии, прежде всего, гуманистическое начало, которое находит свое выражение в любви к детям. *«Если учитель имеет только любовь к делу, – писал Л.Н.Толстой, – он будет хороший учитель. Если учитель имеет любовь к ученику, как отец, мать он будет лучше того учителя, который прочел все книги, но не имеет любви ни к делу, ни к ученикам. Если учитель совмещает в себе любовь и к делу, и к ученикам, он – совершенный учитель».*

Сегодня перед учителем стоит не совсем простая задача – создать условия для развития творческих способностей, развивать у учеников стремление к творческому восприятию знаний, учить их самостоятельно мыслить, полнее реализовать их потребности, повышать мотивацию к изучению предметов поощрять их индивидуальные склонности и дарования. Никто не сомневается, что будущее нашего общества зависит от сидящих за школьной партой ребят. Необходимо, чтобы учащиеся научились не только отвечать на вопросы, которые ставит перед ними педагог, но и самостоятельно формулировать их для себя в процессе изучения материала.

А можно ли назвать современным учителя, который не занимается своим самообразованием, ничему не учится от своих учеников и студентов? Молодое поколение по-иному воспринимают окружающий мир, рисуют его яркими радужными красками. В этом мире, напоминающем радугу, много теплоты, света, любви. А мысли наших учеников? Наверное, многие замечали, что порой высказывания нашей молодежи значительно отличаются от прописных истин

взрослых своей глубиной. Современный педагог не только должен учить детей, но и сам способен учиться у своих учеников.

Педагог сегодняшнего дня – это человек, преданный своему делу и своим ученикам. Он стоит между наукой и маленькой личностью, эрудирован и образован, знает свой предмет, а ведь только большой багаж знаний дает право учить других

Современный учитель должен быть фасилитатором. Фасилитатор – это не тот учитель, кто стоит перед учениками и ведет урок, а тот, кто является активным и объективным участником процесса обучения. Это профессионал с большой буквы, владеющий комплексом качеств, которые способствуют успешной передаче знаний. В общем, педагог должен обладать качествами артиста, художника, а если потребуется – писателя, певца. Также уметь использовать на уроке современные педагогические технологии – медиапрезентации, элементы игровых технологий и другие.

Отличительными чертами современного педагога, педагога – фасилитатора, как мастера являются постоянное самосовершенствование, самокритичность, эрудиция и высокая культура труда.

Профессиональный рост учителя невозможен без самообразовательной потребности. Именно это является одной из причин нашего личного участия в обучающих тренингах, конференциях, практических семинарах, методобъединениях, курсах повышения квалификации.

Труд учителя неимоверно тяжел, но столь же и интересен, который дает возможности безграничного творчества. Оказавшись в трудной ситуации, можно вспомнить советы психологов: «Не можете изменить ситуацию, измените свое отношение к ней». Всегда найдутся те, кто смогут в этом вам помочь, те, кто вас окружают – учителя-единомышленники и ученики.

В XXI веке педагог вошел в век новых информационных и коммуникативных технологий. И не вызывает сомнения то, что современному учителю необходимо быть компетентным в области ИКТ и внедрять их в учебный процесс. Зная, по своему опыту, что уроки с применением мультимедиа и интернета повышают интерес к изучаемому материалу, возрастает эффективность самостоятельной работы, появляется возможность шире реализовать свои творческие возможности.

У современного педагога кардинально изменено отношение к ученику, уходит из практики авторитарность. Педагог с уважением относится к обучаемым. Сегодня педагога студент и ученик не могут интересовать только как ученик, а должен относиться к ученику как к личности, раскрыв их лучшие качества, потребности, цели, желания. Учитель не должен видеть ученика только в будущем, т.е. каким он должен стать, а необходимо понять сегодняшнее состояние учащихся, с какими трудностями они сталкивается в учебе, а также переживания и семейное состояние. У современного педагога должен быть построен индивидуальный образовательный маршрут для каждого ученика и студента.

На уроке учащиеся и учитель должны быть сотрудниками. Только в деловой и доброжелательной обстановке обучающийся будет раскрывать и реализовывать свои возможности.

Главным работником на уроке должен быть ученик. Современные требования к учителю таковы, что он помогает ученику учиться самому, воспитывает потребность в образовании. Еще в XIX веке выдающийся педагог Адольф Дистервег сказал: *«Плохой учитель преподносит истину, хороший учит ее*

находить». Ведь, если кормить ребенка постоянно с ложки, которую ему не дают в руки, он и не научится питаться сам. Так и учителю надо научить школьника добывать знания собственными усилиями, и только тогда можно воспитать думающего, свободно рассуждающего, не боящегося высказывать и отстаивать свое мнение ученика.

Мы считаем, что педагог XXI века – это тот, кто, в первую очередь, умеет находить общий язык со своими учащимися, ориентироваться среди подростков, старшеклассников и однокурсников. Отметим, что современный педагог должен быть не только идеальным психологом, но и интеллигентным человеком. Уметь так заинтересовать учащихся, чтобы они с удовольствием посещали занятия, и после уроков ждали с педагогом следующих встреч..

Исходя из вышесказанного необходимо отметить, что любому талантливому преподавателю трудно будет реализовать свой творческий потенциал при несовершенстве системы образования, ведь не может быть хорошей системы образования без хорошего учителя. Современная система образования должна соответствовать тем изменениям, которые происходят в науке, технике, педагогических технологиях, а также в деятельности самого педагога. Так и учитель должен соответствовать современным требованиям.

Таким образом, идеальный педагог – это не миф, не утопия. Идеальный учитель – это человек, который имеет значительный профессиональный опыт, в совершенстве знает свой предмет и методику его преподавания, обладает высоким уровнем методологической культуры, занимается самообразованием. Справедлив и ровен в общении со всеми учащимися, эмпатичен. Как в капле росы отражается весь мир, так и в преподавателе должны отражаться культура и знания настоящего педагога.

Свое размышление хочется закончить словами из стихотворения Г.П.Петелиной:

«В нашей жизни все неповторимо,
Так ведется издавна, в веках,
Только лишь одно бесспорно, зримо:
Кто учил – живет в учениках».

Список литературы:

1. Коменский Я.А. Избранные педагогические сочинения. – М., 1995
2. Мейдер В.А. статья // Личность педагога в образовательном пространстве» // Здравый смысл. - 2007. №3. -(44)
3. Сухомлинский В.А. Избранные произведения в 5т. – Киев, 1980
4. Толстой Л.Н. Педагогические сочинения. – М., 1956. - с.362
5. Ушинский К.Д. Собрание сочинений в 11т. – М., 1951. Т.2. - с.32
6. Н.Ниязова Использование коммуникативного подхода // "Тил ва адабиёт таълими // Преподавание языка и литературы" илмий-методик журнали. 2020. – №6.
7. Ниязова Н. ДИСКУССИЯ И ДЕБАТЫ КАК СРЕДСТВА СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ КУЛЬТУРЫ РЕЧИ У СТУДЕНТОВ ЮРИДИЧЕСКИХ ФАКУЛЬТЕТОВ //Review of law sciences. – 2020. – Т. 3. – №. Спецвыпуск

JADIDCHILIK HARAKATINING MA’RIFIY, PEDAGOGIK-IJTIMOIY VA BOSHQARUVGA OID QARASHLARI HAMDA TAMOYILLARI

Yusupov Ma’mur Ma’rufovich,
A.Avloniy nomidagi pedagogik mahorat milliy instituti tayanch doktoranti

Annotatsiya. *Maqolada XIX asr oxiri XX asr boshlarida Turkistonda vujudga kelgan jadidchilik harakatining ma’rifiy, pedagogik-ijtimoiy va boshqaruvga oid qarashlari hamda yetakchi tamoyillari tarixiy-qiyosiy va tizimli tahlil metodlari asosida o‘rganiladi. Harakatning tarixiy-ijtimoiy zamini, tushunchaviy asoslari va uch yo‘nalishda ijtimoiy-siyosiy, ma’rifiy-madaniy hamda pedagogik yo‘nalishlarda rivojlanish mantiqi ochib beriladi. Mahmudxo‘ja Behbudiy, Munavvar qori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat, Is’hoqxon Ibrat va Hamza Hakimzoda Niyoziy pedagogik merosining komil inson tarbiyasiga qaratilgan falsafiy o‘zagi asoslanadi. Alohida e’tibor jadid ma’rifatparvarlarining ta’lim muassasasini tashkil etish, moliyaviy ta’minlash va jamoatchilik oldida hisobot berishga oid qarashlariga qaratilib, M.Behbudiy ilgari surgan “zamona maktabdori” tushunchasi milliy pedagogik merosda ta’lim menejeri kasbining nazariy jihatdan tan olinishi sifatida talqin qilinadi. Tadqiqot natijasida jadid maorifining yettita yetakchi tamoyili tizimlashtirilib, ularning umumta’lim muassasalari rahbarlarining qadriyatga yo‘naltirilgan boshqaruv kompetensiyasini rivojlantirishdagi metodologik imkoniyatlari asoslanadi.*

Kalit so‘zlar: *jadidchilik harakati, ma’rifatparvarlik, usuli jadid maktabi, usuli savtiya, milliy uyg‘onish, komil inson, pedagogik meros, maktab boshqaruvi, “zamona maktabdori”, ta’lim menejmenti, boshqaruv kompetensiyasi, qadriyatga asoslangan boshqaruv.*

Аннотация*. В статье на основе историко-сравнительного и системного анализа исследуются просветительские, педагогико-социальные и управленческие взгляды, а также ведущие принципы джадидского движения, возникшего в Туркестане в конце XIX начале XX века. Раскрываются историко-социальные предпосылки движения, его понятийные основы и логика развития по трём направлениям – общественно-политическому, культурно-просветительскому и педагогическому. Обосновывается философское ядро педагогического наследия Махмудходжи Бехбуди, Мунаввара кори Абдурашидханова, Абдуллы Авлони, Абдурауфа Фитрата, Исхокхона Ибрата и Хамзы Хакимзаде Ниязи, направленное на воспитание совершенного человека. Особое внимание уделяется взглядам джадидских просветителей на учреждение образовательного заведения, его финансовое обеспечение и публичную подотчётность; выдвинутое М.Бехбуди понятие «замона мактабдори» интерпретируется как теоретическое признание профессии менеджера образования в национальном педагогическом наследии. В результате исследования систематизированы семь ведущих принципов джадидского просвещения и обоснованы их методологические возможности для развития ценностно-ориентированной управленческой компетентности руководителей общеобразовательных учреждений.*

Ключевые слова: *джадидское движение, просветительство, новометодная школа, звуковой метод, национальное пробуждение, совершенный человек, педагогическое наследие, управление школой, «замона мактабдори», менеджмент в образовании, управленческая компетентность.*

Annotation. *The article examines, through historical-comparative and systemic analysis, the enlightening, pedagogical-social and managerial views as well as the leading principles of the Jadid movement that emerged in Turkestan in the late 19th and early 20th centuries. It reveals the historical and social preconditions of the movement, its conceptual foundations, and the logic of its development along three lines – socio-political, cultural-enlightening and pedagogical. The philosophical core of the pedagogical legacy of Mahmudkhoja Behbudi, Munavvar qori Abdurashidkhanov, Abdulla Avloni, Abdurauf Fitrat, Is'hoqkhon Ibrat and Hamza Hakimzoda Niyoziy, aimed at the education of the perfect human being, is substantiated. Particular attention is paid to the Jadid enlighteners' views on establishing an educational institution, securing its funding and ensuring public accountability; Behbudi's notion of the "zamona maktabdori" (school administrator of the modern age) is interpreted as the theoretical recognition of the education manager's profession within the national pedagogical heritage. As a result, seven leading principles of Jadid education are systematised and their methodological potential for developing the value-oriented managerial competency of school leaders is substantiated.*

Key words: *Jadid movement, enlightenment, new-method school, phonetic method, national awakening, perfect human being, pedagogical heritage, school management, "zamona maktabdori", educational management, managerial competency.*

Kirish. Milliy pedagogik merosni chuqur o‘rganish va undan zamonaviy ta'lim amaliyotida foydalanish bugungi kunda davlat siyosati darajasidagi vazifa sifatida belgilangan. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev 2020-yil 30-sentabr kuni Toshkent shahridagi Xalqaro kongress markazida 1-oktabr O‘qituvchi va murabbiylar kuniga bag‘ishlangan tantanali yig‘ilishda milliy uyg‘onish va millatparvarlik harakatining oldingi saflarida turgan bir qator ma'rifatparvarlarning nomlarini alohida e'tirof etdi. Jumladan, Mahmudxo‘ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Munavvar qori Abdurashidxonov, Ubaydulla Xo‘jayev, Abdurauf Fitrat, Is'hoqxon Ibrat, Abdulhamid Cho‘lpon, Abdulla Qodiriy, Ashurali Zohiriy va Hoji Muin kabi jadidlarning xalq ma'rifati, milliy ong va madaniy taraqqiyot yo‘lidagi xizmatlari ta'kidlandi. Ularning yangi usul maktablarini tashkil etish bilan birga, xalq dunyoqarashi va turmush tarzini yangilashga xizmat qilgan gazeta va jurnallar, nashriyotlar, kutubxonalar hamda teatrlar barpo etishdagi faoliyati alohida qayd etildi [1]. Milliy ta'lim va tarbiya tizimini rivojlantirishga beqiyos hissa qo‘shgan Abdulla Avloniy, Mahmudxo‘ja Behbudiy va Munavvar qori Abdurashidxonov vafotidan so‘ng “Buyuk xizmatlari uchun” ordeni bilan taqdirlandi.

Mazkur yondashuv me'yoriy hujjatlarda ham mustahkamlangan. 2017-yil 24-maydagi PQ-3160-son hamda 2020-yil 27-yanvardagi PQ-4574-son Prezident qarorlarida milliy uyg‘onish davri mutafakkirlari, xususan, jadidlar merosini chuqur o‘rganish va undan ta'lim-tarbiya jarayonida foydalanish bilan bog‘liq vazifalar belgilangan [15; 16]. Shuningdek, 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmon bilan tasdiqlangan 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasida inson kapitalini rivojlantirish, ta'lim sifatini oshirish va ma'naviy taraqqiyotni ta'minlash ustuvor yo‘nalishlar sifatida qayd etilgan [17].

Shu bilan birga, jadidchilik merosini o‘rganishga bag‘ishlangan tadqiqotlarning aksariyati harakatning adabiy, tarixiy va umumma'rifiy jihatlarini yoritishga qaratilgan. Jadid ma'rifatparvarlarining ta'lim muassasasini tashkil etish, uni moliyaviy ta'minlash, pedagogik jamoani boshqarish va faoliyat natijalari bo‘yicha jamoatchilik oldida hisobot berishga oid qarashlari esa alohida tadqiqot predmeti sifatida yetarlicha ajratilmagan.

Holbuki aynan shu qatlam bugungi umumta’lim muassasasi rahbarining boshqaruv kompetensiyasini milliy zaminda rivojlantirish uchun eng qimmatli manba hisoblanadi.

Maqolaning maqsadi jadidchilik harakatining ma’rifiy, pedagogik-ijtimoiy va boshqaruvga oid qarashlarini yaxlit tizim sifatida tahlil qilish, uning yetakchi tamoyillarini tizimlashtirish hamda mazkur tamoyillarning zamonaviy ta’lim menejmenti kontekstidagi metodologik imkoniyatlarini asoslashdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA TADQIQOT METODOLOGIYASI

Jadidchilik harakatining mohiyatini baholashda tadqiqotchilar o‘rtasida bir necha yondashuv shakllangan. Taniqli amerikalik tarixchi Adib Xolid (Adeeb Khalid) o‘zining “Musulmon madaniy islohoti siyosati: Markaziy Osiyoda jadidchilik” (1998) fundamental tadqiqotida jadidchilikni islom madaniy merosini saqlagan holda zamonaviy jahon taraqqiyoti bilan muloqotga kirishishga qaratilgan intellektual-ijtimoiy harakat sifatida ta’riflaydi [2]. Akademik Begali Qosimovning “Milliy uyg‘onish: jasorat, ma’rifat, fidoyilik” (2002) monografiyasida esa jadidchilik millat taqdiri bilan bog‘liq uyg‘onish to‘lqini deb baholanadi; olimning talqinicha, jadidchilik asosida “yangi tafakkur”, “yangi inson”, “yangi avlod” singari keng ma’noli tushunchalar yotadi [3]. K.Hitchins “Encyclopaedia Iranica” qomusining “Jadidism” maqolasida jadid va qadimchilar o‘rtasidagi qarama-qarshilik ayni paytda avlodlar o‘rtasidagi tafovutni ham ifodalaganini ta’kidlaydi: jadidlar, asosan, kelajakka intilgan yosh avlod vakillari, qadimchilar esa an’anani himoya qilgan keksa ulamolar edi [4]. Adabiyotshunos H.Boltaboyev jadidchilikning ma’naviy ildizlarini Amir Temur davlatchiligi an’analari, Alisher Navoiy ijodiy merosi va tasavvuf falsafasi bilan bog‘lab tahlil qiladi [5].

Manbaviy jihatdan tadqiqot uchun Z.Abdirashidovning Ismoil Gasprali va Turkiston jadidchiligiga bag‘ishlangan ishi [10] hamda R.Sharipovning “Turkiston jadidchilik harakati tarixidan” o‘quv qo‘llanmasi [11] alohida ahamiyatga ega bo‘lib, ularda jadid maktablarining tashkiliy-boshqaruv jihatlariga oid birlamchi hujjatlar va matbuot materiallari jamlangan. D.Alimova va U.Dolimov tadqiqotlarida jadid pedagogik merosining metodik va tarixiy-pedagogik qirralari yoritilgan [12; 13].

Mazkur baholashlar jadidchilikni tor doiradagi maktab islohotigina emas, balki milliy uyg‘onish, ijtimoiy modernizatsiya va madaniy taraqqiyotning yaxlit harakati sifatida talqin qilish lozimligini ko‘rsatadi. Ayni paytda mavjud tadqiqotlarda jadid merosining boshqaruv qatlami tizimli tarzda ajratilmagani mazkur maqolaning ilmiy muammosini belgilaydi.

Tadqiqotda quyidagi metodlar qo‘llanildi: tarixiy-qiyosiy metod, jadid ta’lim modelini an’anaviy maktab va rus-tuzem maktablari bilan qiyoslash uchun; retrospektiv tahlil, pedagogik g‘oyalarning shakllanish mantiqini aniqlash uchun; tizimli tahlil,harakatning uch yo‘nalishini yaxlit tuzilma sifatida ko‘rib chiqish uchun; manbashunoslik va kontent-tahlil, birlamchi matbuot materiallari hamda jadid ma’rifatparvarlarining asarlaridagi boshqaruv semantikasini aniqlash uchun; nazariy umumlashtirish, tamoyillar tizimini shakllantirish uchun.

TAHLIL VA NATIJALAR

1. Jadidchilikning tarixiy-ijtimoiy zamini va tushunchaviy asoslari

XX asr boshlari Turkiston xalqlari uchun juda og‘ir keldi. Bir tomondan o‘lkadagi qaltis vaziyat o‘lkaning Chor Rossiyasi tomonidan bosib olinishi va ruslashtirish siyosatini mahalliy aholi ongiga singdirish harakati, ikkinchi tomondan, mahalliy din ulamolarining ma’rifiy sohada bo‘layotgan o‘zgarishlarga islomga zid deb qarashlari aholi hayotiga o‘z salbiy ta’sirini o‘tkazdi. Ana shunday qiyin vaziyatda yurt kelajagini o‘ylagan, mustaqillik g‘oyalarini avvalo yoshlarni ilmli qilish va dunyoni tanitish yo‘li

bilan amalga oshirish mumkin deb hisoblagan bir guruh ma’rifatparvarlar jadidlar ijtimoiy-siyosiy maydonga kirib keldilar.

Chor Rossiyasining mustamlakachilik siyosati sharoitida an’anaviy ta’lim muassasalari maktab va madrasa jamiyatning zamonaviy ehtiyojlariga javob bera olmay qoldi: o‘qitish hijo (harf qo‘shib o‘qitish) va quruq yodlash usuliga asoslangan, dunyoviy hamda ilmiy-texnik bilimlar deyarli o‘qitilmagan, savodxonlik darajasi esa nihoyatda past edi. 1897-yilgi umumrossiya aholi ro‘yxati ma’lumotlariga ko‘ra, Turkiston o‘lkasida aholining o‘rtacha savodxonlik darajasi 2–3 foizdan oshmagan. Aynan shu tarixiy-ijtimoiy zaruriyat negizida musulmon ziyolilarining ma’rifiy islohotchilik harakati vujudga keldi.

Chor ma’muriyatining ta’lim sohasidagi siyosati ikki yo‘nalishda kechdi. Bir tomondan, an’anaviy maktab va madrasalar rasman saqlangan, biroq davlat e’tiboridan chetda qoldirilgan; ikkinchi tomondan, mahalliy aholini imperiya manfaatlariga moslashtirish maqsadida rus-tuzem maktablari (русско-туземные школы) tarmog‘i tashkil etilgan edi. Mazkur maktablarda mahalliy bolalarga rus tili va boshlang‘ich bilimlar berilgan bo‘lsa-da, ularning asosiy vazifasi quyi bo‘g‘in xizmatchilarini tayyorlash bo‘lib, milliy o‘zlikni rivojlantirish ko‘zda tutilmagan. Temiryo‘l qurilishi, paxtachilikning kengayishi va tovar-pul munosabatlarining kirib kelishi natijasida o‘lkaning iqtisodiy hayoti tubdan o‘zgargan, ammo mahalliy aholi yangi sharoitda raqobatlasha oladigan zamonaviy bilim va kasb-hunardan mahrum edi. Aynan shu modernizatsiya ehtiyoji bilan an’anaviy ta’limning qoloqligi o‘rtasidagi ziddiyat jadid islohotchiligining harakatlantiruvchi kuchiga aylandi.

“Jadidchilik” atamasining o‘zi “usuli jadid” (yangi usul) iborasidan kelib chiqqan bo‘lib, u dastlab eski (“usuli qadim”) maktab va madrasalar o‘rniga taklif etilgan zamonaviy maktablarni anglatgan. Vaqt o‘tishi bilan “jadid” yoki “jadidchi” so‘zi islohotchi, “qadim” yoxud “qadimchi” esa o‘zgarishga qarshi turuvchi an’anaparast ma’nosida qo‘llanila boshladi [4]. Jadidchilikning asosiy g‘oya va maqsadlari quyidagilardan iborat edi: Turkistonni o‘rta asrlarga xos qoloqlik va diniy xurofotdan ozod etish, xalqqa ma’rifat tarqatish, Turkistonda muxtoriyat hukumatini barpo etish uchun kurash, Buxoro va Xivada konstitutsiyaviy tuzum o‘rnatish orqali ozod va farovon jamiyat qurish, barqaror milliy valyutani joriy qilish va milliy qo‘shin tuzish. Harakat Toshkent, Farg‘ona, Buxoro, Samarqand va Xivada hur fikrli taraqqiyparvar kishilar tomonidan tashkil etilgan madaniy-ma’rifiy jamiyat va uyushmalar negizida shakllandi.

Harakatning bevosita turtki manbalari Rossiya imperiyasidagi va qo‘shni islom mamlakatlaridagi islohotchilik jarayonlari bilan bog‘liq. Avvalo, Qrim-tatar ma’rifatparvari Ismoil Gasprali (Gasprinskiy, vaf. 1914-yil 11-sentabr) faoliyati hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘ldi: u 1883-yildan Bog‘chasaroyda “Tarjimon” gazetasini chop eta boshladi va 1884-yilda birinchi usuli jadid maktabini ochib, “usuli savtiya” (analitik-tovush) metodini joriy etdi. Uning “Dilda, fikrda, ishda birlik” shiori va “Tarjimon” gazetasi Qozon, Ufa, Boku, Orenburg orqali Toshkent, Samarqand va Qo‘qonga yetib borib, umumturkiy ma’rifiy hamkorlikning mustahkam kommunikativ maydonini shakllantirdi [10]. Bundan tashqari, Volga bo‘yi tatarlarining 1880-yillardan boshlangan islohotlari, Istanbul, Qohira, Bayrut va Hindiston nashrlari, Eron konstitutsiyaviy harakati (1905–1911) hamda Usmonli imperiyasidagi yosh turklar harakati Turkiston jadidlari uchun g‘oyaviy ilhom manbai vazifasini o‘tadi.

Ismoil Gaspralining “Rossiyada musulmonchilik: fikrlar, qaydlar va kuzatuvlar” asarida Rossiya hukumatining musulmon aholiga va islom jamiyatida yuzaga kelayotgan o‘zgarishlarga munosabati tahlil qilinadi. Muallif Rossiya musulmonlarining madaniy

rivoji uchun milliy maktablar va umummilliy dorilfununlar yaratish hamda boshlang‘ich ta’limni ona tilida olib borishga mo‘ljallangan dasturni targ‘ib etadi; mazkur dasturni amalda qo‘llash va tizimlashtirish uchun esa “umummilliy g‘oya” ishlab chiqishni taklif qiladi [6]. “Umummilliy g‘oya”ning tub mohiyatiga millatni ulug‘lash, millat maqsadlarini yuqori ko‘tarish va millatning haqiqiy birligini saqlash kabi maqsadlar qo‘yiladi. Jadidchilikning ma’naviy ildizlari aynan shu dasturda o‘z aksini topib, keyinchalik Xiva, Buxoro, Toshkent va Samarqand maktablari vakillaridan iborat ziyoli qatlami tomonidan Turkiston musulmonlari dunyoqarashiga singdirila boshlandi.

Shuni ta’kidlash lozimki, jadidlar yagona va bir xil qarashlarga ega bo‘lgan guruh emas edi. Ular orasida mo‘tadil, radikal va keskin fikrlovchi vakillar mavjud bo‘lgan. Shunga qaramay, ularni birlashtirib turgan umumiy jihatlar jamiyatdagi mavjud holatga tanqidiy yondashish, ilm-ma’rifatni yuksak qadrlash hamda kelajakka umid va ishonch bilan qarash edi. Tadqiqotchilar jadidlar safida ikki avlodni ajratadi: birinchi avlod (Mahmudxo‘ja Behbudiy, Munavvar qori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy va boshqalar) asosan an’anaviy musulmon ta’limini olgan; ikkinchi, nisbatan radikalroq avlod (Abdurauf Fitrat, Cho‘lpon, Abdulla Qodiriy, Hamza Hakimzoda Niyoziy va boshqalar) esa Birinchi jahon urushi yillarida maydonga chiqib, rus va Yevropa madaniyati bilan yaqindan tanish edi [2].

2. Jadidchilik harakatining uch yo‘nalishi

Tizimli tahlil jadidchilik harakatining tarkibiy jihatdan uch asosiy yo‘nalishda rivojlanganini ko‘rsatadi.

Birinchidan, ijtimoiy-siyosiy yo‘nalish milliy o‘zlikni tiklash va davlatchilik g‘oyasini ilgari surish. Bu yo‘nalish 1917-yilgi Turkiston Muxtoriyati (Qo‘qon), keyinchalik esa Buxoro va Xorazm respublikalaridagi maorif islohotlarida bevosita namoyon bo‘ldi. Jadidlar jamiyat taraqqiyotini ta’lim, madaniyat, iqtisodiyot va ijtimoiy faollikning rivojlanishi bilan bog‘ladilar; xalqni ijtimoiy hayotda faol bo‘lishga, o‘z huquq va manfaatlarini anglashga, jamiyat muammolariga befarq bo‘lmaslikka chaqirdilar. Ularning ijtimoiy qarashlarida milliy birlik, vatanparvarlik, xalq manfaatiga xizmat qilish, ijtimoiy mas’uliyat va taraqqiyotga intilish g‘oyalari ustuvor bo‘lgan.

Ikkinchidan, ma’rifiy-madaniy yo‘nalish milliy matbuot, teatr, bosmaxona, kutubxona va hayriya jamiyatlari orqali jamoatchilik ongini shakllantirish. Mazkur yo‘nalishning eng samarali quroli milliy matbuot bo‘ldi. 1905-yilgi rus inqilobidan so‘ng matbuotga qo‘yilgan cheklovlar yumshatilgach, Turkistonda qator jadid nashrlari paydo bo‘ldi: “Taraqqiy” va “Xurshid” (1906), “Shuhrat” (1907, muharriri A.Avloniy), M.Behbudiyning “Oyina” jurnali (1913–1915), “Sadoi Turkiston” (1914–1915), “Sadoi Farg‘ona” (1914) va boshqalar. Bu nashrlarning eng muhim xususiyati ularning ma’rifiy-targ‘iboiy mazmuni bo‘lib, asosiy e’tibor ta’lim hamda ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot masalalariga qaratilgan edi [10; 11]. Matbuot bilan bir qatorda jadid teatri ham qudratli ma’rifiy vosita sifatida shakllandi: 1911–1916-yillarda Yevropa uslubidagi o‘ttizga yaqin sahna asari yaratilib, ular jaholat, diniy mutaassiblik va ijtimoiy illatlarni fosh etishga qaratildi. M.Behbudiyning “Padarkush” asari bu janrning asoschisi bo‘lib, sahna asarlaridan tushgan daromad ko‘pincha yangi usul maktablarini qo‘llab-quvvatlashga sarflandi – bu ma’rifiy faoliyatni iqtisodiy jihatdan barqaror tashkil etishning o‘ziga xos tarixiy namunasidir [11].

H.Boltaboyev talqinicha, jadid madaniyatining ma’naviy ildizlari quyidagilarda namoyon bo‘ladi: jadidchilik o‘zining dastlabki bosqichida ijtimoiy-siyosiy hamda ma’naviy-huquqiy asoslarini Amir Temur tuzgan markazlashgan davlat tizimida ko‘rdi; jadid madaniyati Alisher Navoiy ijodini o‘ziga namuna bilib, uni o‘zlashtirish orqali

yangi adabiyotni yuksaltirishga yo‘l topdi; xalqning shonli tarixi va madaniyatini jahonga tanitishni, taraqqiy etgan millatlar safida o‘zini ko‘rishni istadi. Buning uchun jadidlar istiqlol g‘oyasini ilk bor kun tartibiga chiqardilar, o‘z nizomi va dasturiga ega siyosiy partiyalar tuzdilar, dinni isloh qilishni ko‘zladilar, ma’naviy hayotda tasavvufni ayniqsa naqshbandiylik tariqatini kamolot yo‘li deb tanidilar, yangicha o‘qita oladigan murabbiylar yetishtirish hamda milliy darslik va o‘quv qo‘llanmalar yaratishga urindilar, teatr, matbuot, matbaa va kutubxonalar tashkil etib, xorijiy madaniy o‘choqlar bilan bog‘lanishga intildilar, til siyosatini yo‘lga qo‘ymoqchi bo‘ldilar va milliy kadrlar masalasini ko‘tardilar [5].

Uchinchidan, pedagogik yo‘nalish yangi usul maktablari tarmog‘ini barpo etish, “usuli savtiya” metodini joriy qilish, milliy darsliklar yaratish va muallimlar tayyorlash. Turkistonda jadidchilikning birinchi to‘lqini XX asr boshlarida aniq shakllana boshladi. 1901-yilda Munavvar qori Abdurashidxonov Toshkentning “Degrez” mahallasida birinchi usuli jadid maktabini ochdi; 1903-yilda Abdulqodir Shakuriy Samarqand yaqinidagi Rajabamin qishlog‘ida yangi maktab tashkil etdi; Is’hoqxon Ibrat o‘z qishlog‘i To‘raqo‘rg‘onda yangi maktab faoliyatini yo‘lga qo‘ydi. A.Xolidning ko‘rsatishicha, Birinchi jahon urushi arafasiga kelib Buxoro, Samarqand, Toshkent, Qo‘qon va boshqa shaharlarda yangi usul maktablarining soni bir necha yuztaga yetdi [2]. Ular orasida Toshkentdagi “Namuna” (1910), Samarqanddagi “Behbudiya” (1908) hamda Qo‘qondagi Hamza maktablari alohida ajralib turdi.

Jadidlarning ma’rifiy qarashlarida ilm, ma’rifat va zamonaviy bilimlarni egallash markaziy o‘rin egallagan. Ular jamiyatdagi qoloqlik, jaholat va ijtimoiy muammolarning asosiy sabablaridan biri aholining savodsizligi ekanini ta’kidladilar. Shu sababli yangi usuldagi maktablar tashkil etish, bolalarga ona tilida ta’lim berish, dunyoviy fanlarni o‘qitish va ta’lim mazmunini yangilashga alohida e’tibor qaratdilar. Ular ta’limni faqat savod chiqarish vositasi sifatida emas, balki shaxsni har tomonlama rivojlantirish va jamiyatni o‘zgartirish vositasi sifatida ko‘rdilar.

3. Komil inson konsepsiyasi jadid pedagogikasining falsafiy o‘zagi

Jadidchilik ta’limoti o‘zining ijtimoiy-falsafiy mohiyatiga ko‘ra ezgulikka asoslangan insonparvarlik g‘oyalaridan oziqlangan holda o‘z davridagi qoloq va tarqoq holatga tushgan yurtni jaholatdan olib chiqish hamda taraqqiyot yo‘liga boshlash zaruratidan kelib chiqdi. Shuning uchun ham komil insonni tarbiyalash, barkamol avlodni shakllantirish jadid ziyolilarining bosh maqsadiga aylandi; ularning falsafasida yangi davr qahramoni obrazi shakllandi. Komil inson konsepsiyasining sharqona genezisi va vorisiyligi umumlashtirilganda, barkamol inson – o‘tkir aql, teran his-tuyg‘ular, idrok va yuksak fazilatga ega shaxs ekanligi ma’lum bo‘ladi.

Abdulla Avloniy “Islomiyat – komil insoniylikdir. Insoniylik esa yaxshi xulqdan iborat” deb yozadi. Uning “Turkiy guliston yoxud axloq” asarida aql va ilmning ulug‘lanishi adib ma’rifatchiligining mazmunini tashkil etadi:

“Aql insonlarning piri komili, murshidi yagonasidur. Ruh ishlovchi, aql boshlovchidir… Hayvonlar o‘zlariga bo‘laklar tarafidin keladurgon zulm va jabrlarni shox, tish, tumshuq va tirnoqlari ila qaytarurlar. Lekin inson… aql va idroki soyasida o‘ziga keladurgon zarar va zulmlardan saqlanur. Yer yuzidagi hayvonlarni asir qilub, bo‘ynidan boylab, iplarining uchini qo‘llariga bergan insonlarning aqlidur” [7].

Hukamolardan biri: “Har narsa ko‘paysa, arzon bo‘lur, aql esa ilm va tajriba soyasida qancha ko‘paysa, shuncha qimmatbaho bo‘lur”, degan. Demak, jadidlar falsafasining tag zamirida komil insonni tarbiyalash va shu orqali yangi, mustahkam,

mustaqil jamiyat qurish g‘oyasi yotadi. Komil inson tushunchasi ozod va obod Vatanga fidoyi farzand bo‘lish mas’uliyati bilan bog‘lanib ketadi.

Mazkur falsafiy o‘zak jadid ma’rifatparvarlarining amaliy faoliyatida ham izchil davom etgan. Abdurauf Fitrat (1886–1938) jadidchilikning falsafiy-ma’rifiy yo‘nalishini nazariy jihatdan boyitgan mutafakkir hisoblanadi. U 1909–1913-yillarda Istanbulda tahsil olgan va shu yerda “Munozara” (1909) hamda “Bayonoti sayyohi hindi” (1912) asarlarini nashr ettirgan. Fitratning “Rahbari najot” (1915) va “Oila” (1914) asarlari oilaviy tarbiya hamda milliy maorif masalalariga bag‘ishlangan. 1918-yilda Toshkentda “Chig‘atoy gurungi” ilmiy-adabiy jamiyatiga asos solgan, Buxoro Xalq Respublikasida maorif noziri lavozimida faoliyat yuritgan; 1937-yilda qatag‘on qilinib, 1938-yil 4-oktabrda otib tashlangan [8]. Is’hoqxon Ibrat (1862–1937) ta’lim-tarbiya sohasidagi faoliyati bilan bir qatorda o‘z qishlog‘i To‘raqo‘rg‘onda 1908-yilda “Matbaai Is’hoqiya” bosmaxonasini tashkil etgan va u yerda milliy darsliklar, lug‘atlar hamda ilmiy-tarixiy asarlarni chop ettirgan. Uning “Lug‘ati sittati al-sina”, “Tarixi Farg‘ona”, “Tarixi madaniyat” asarlari milliy tarix va tilshunoslikning muhim yodgorliklari hisoblanadi [13]. Hamza Hakimzoda Niyoziy (1889–1929) Qo‘qonda yangi usul maktabini tashkil etgan, “Yengil adabiyot” (1914) kabi o‘quv kitoblarini yaratgan hamda “Sadoi Farg‘ona” gazetasi tashkilotchilaridan bo‘lgan; uning pedagogik faoliyatidagi muhim jihatlardan biri o‘quvchilarda ijodiy fikrlashni rivojlantirish maqsadida she’riyat mashqlari, mushoiralar va badiiy o‘qishlar an’analarini joriy etganligidir.

Jadid pedagogikasining muhim jihati shundan iboratki, ular ta’lim va tarbiyaning uzviyligini ustuvor bilganlar. Ularning pedagogik qarashlarida, birinchidan, o‘quvchi shaxsiga hurmat bilan munosabatda bo‘lish; ikkinchidan, ta’limning tushunarli, izchil va hayotiy bo‘lishi; uchinchidan, o‘quvchilarda mustaqil fikrlash qobiliyatini shakllantirish; to‘rtinchidan, ta’lim jarayonida ilg‘or pedagogik metodlardan foydalanish; beshinchidan, ta’limni milliy va umuminsoniy qadriyatlar bilan uyg‘unlashtirish kabi tamoyillar muhim o‘rin tutadi.

4. Jadid ma’rifatparvarlarining boshqaruvga oid qarashlari

Jadid merosining kam o‘rganilgan, ammo bugungi ta’lim menejmenti uchun eng qimmatli qatlami ularning ta’lim muassasasini tashkil etish va boshqarishga oid qarashlaridir. Manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, jadid ma’rifatparvarlari yangi maktabni faqat yangi metod joriy etilgan makon emas, balki dasturi, dars jadvali, xodimlari, moliyaviy manbai va hisobot mexanizmiga ega muassasa sifatida loyihalashtirganlar.

Birinchidan, o‘quv jarayonini me’yorlash. Munavvar qori Abdurashidxonov 1901-yilda Toshkentda maktab ochish jarayonini bayon etar ekan, o‘zi tuzgan haftalik dasturni aniq raqamlar bilan keltiradi va o‘quvchilarni ikki sinfga ajratganini qayd etadi [11]. Bu milliy pedagogik amaliyotda o‘quv dasturining hujjat sifatida shakllanishiga oid dastlabki dalillardan biridir.

Ikkinchidan, ta’lim muassasasining moliyaviy barqarorligi. Munavvar qori “Sadoi Turkiston” gazetasida bosilgan “Jamiyat qanday ochilur?” maqolasida maktabning institutsional ustuvorligini “maorif va madaniyat bog‘chasining birinchi darvozasi maktabdur” degan formula bilan ifodalaydi hamda maktabni ochishning o‘zi yetarli emasligini, uning davomiyligi uchun doimiy moddiy ta’minot zarurligini asoslaydi. Shu maqolada ma’rifiy jamiyat tuzish tartibi nizom (ustav) olish, ariza berish, muassislar tarkibini shakllantirish, so‘ngra sadrnishin (rais), sarkotib (kotib) va xazinachi lavozimlariga saylov o‘tkazish bosqichma-bosqich bayon etiladi [14]. Bu jadid boshqaruv tafakkurida vakolat va moliyaviy javobgarlikning taqsimlanishi tamoyili shakllanganidan dalolat beradi.

Uchinchidan, natijalar bo‘yicha jamoatchilik oldida hisobdorlik. Jadid maktablarida yakuniy imtihonlar ochiq tarzda ota-onalar, mahalla ahli, ulamo, savdogarlar va hatto hukumat vakillari ishtirokida o‘tkazilgan; imtihonga oldindan taklifnomalar yuborilgan, natijalar esa matbuotda e’lon qilingan [10; 11]. Zamonaviy ta’lim menejmenti tilida bu ichki baholash natijalarini tashqi ekspertizaga ochiq qo‘yish, ya’ni ta’lim sifatini jamoatchilik nazorati orqali tasdiqlash mexanizmidir.

To‘rtinchidan, ta’lim boshqaruvchisining kasbiy figurasi. Mahmudxo‘ja Behbudiy o‘zining ma’rifatparvarlik dasturida ma’rifiy jamiyatlar yordamida tayyorlanishi lozim bo‘lgan mutaxassislar qatorida huquqshunos va muhandis bilan bir qatorda “zamona maktabdori”ni ham nomlab o‘tadi [11]. Mazkur tushuncha, mohiyatan, zamonaviy tipdagi maktabni boshqarishga qodir mutaxassisning alohida kasb sifatida tan olinishini anglatadi va milliy pedagogik tafakkurda ta’lim menejeri figurasi XX asr boshidayoq nazariy jihatdan belgilanganini ko‘rsatadi.

Shu jihatdan jadidlarning pedagogik merosi bugungi rahbarlar uchun muhim metodologik ahamiyatga ega. Chunki zamonaviy maktab rahbari nafaqat ma’muriy boshqaruvchi, balki ta’lim sifati, pedagogik jamoaning rivoji va o‘quvchilarning tarbiyaviy muhitini tashkil etuvchi lider sifatida faoliyat yuritishi lozim.

5. Jadid maorifining yetakchi tamoyillari

Jadid ma’rifatparvarlarining pedagogik-ijtimoiy konsepsiyalarini tizimlashtirish asosida quyidagi yetti yetakchi tamoyilni ajratib ko‘rsatish mumkin. Mazkur tamoyillar ma’rifat, milliy ong, zamonaviy ta’lim, komil inson, jamiyat bilan hamkorlik, madaniy muhit, teng imkoniyat formulasi sifatida nafaqat tarixiy qiymatga ega, balki umumta’lim muassasalari rahbarlarining boshqaruv kompetensiyasini milliy-pedagogik meros asosida rivojlantirishning qadriyatli o‘zagini tashkil etadi.

Birinchidan, ma’rifatparvarlik tamoyili jamiyatni yangilashning birlamchi omili ilm-ma’rifat ekanligiga asoslangan yondashuv. Jadidlar bilimga ijtimoiy muammolarni hal etishning eng samarali vositasi sifatida yuksak baho berdilar. Zamonaviy boshqaruv nuqtai nazaridan mazkur yondashuv bilimga asoslangan intellektual tashkilot va ta’lim liderligi falsafasining tarixiy ko‘rinishi sifatida namoyon bo‘ladi.

Ikkinchidan, milliy uyg‘onish va o‘zlikni anglash tamoyili ta’lim-tarbiyaning til, madaniyat, tarixiy xotira va milliy merosni asrash, milliy o‘zlikni tiklash vazifasi bilan uzviy bog‘liqligini ifodalaydi. Ismoil Gaspralining “Dilda, fikrda, ishda birlik” shiori mazkur tamoyilning yorqin ifodasidir.

Uchinchidan, zamonaviy (dunyoviy) ta’lim tamoyili an’anaviy ta’limdan farqli ravishda arifmetika, tabiatshunoslik, geografiya, tarix, ona tili grammatikasi va chet tillarini tizimli ravishda o‘qitishga asoslangan yondashuv. Yangi usul maktablarida diniy bilimlar ham saqlab qolingan bo‘lib, ular quruq yodlashdan ko‘ra ongli tushunish asosida o‘rgatilgan. Bu tamoyil M.Behbudiyning “ilmi diniy va olami zamoniy”ni uyg‘unlashtirish g‘oyasida yaqqol ifodalangan. Ma’rifatparvar “Ehtiyoji millat” maqolasida yozadi:

“Boshqa millatlarga qaralsa ko‘rilurki, muntazam maktablari bor va avval maktabda diniy ilm ustida dunyoviy ilm va fanlar ham o‘qilur. Chunki dunyoda turmoq uchun dunyoviy fan va ilm lozimdur, zamona ilmi va fanidan bebahra millat boshqalarga poymol bo‘lur” [9].

To‘rtinchidan, axloqiy-tarbiyaviy tamoyil ta’limni faqat bilim berish jarayoni emas, balki komil insonni shakllantirish vositasi sifatida talqin etishga asoslanadi. Mazkur tamoyil Abdulla Avloniyning “Turkiy guliston yoxud axloq” asarida tizimli ifodalangan

bo‘lib, unda vatanparvarlik, halollik, mehnatsevarlik, adolat, odob va insoniylik kabi fazilatlar muhim o‘rin egallaydi [7].

Beshinchidan, ijtimoiy faollik va hamkorlik tamoyili ta’lim-tarbiya jarayonida maktab, muallim, ota-ona, mahalla va jamoatchilik o‘rtasidagi faol hamkorlikni nazarda tutadi. Jadidlar xayriya jamiyatlari, maorif fondlari va ommaviy ma’rifiy tadbirlar orqali mazkur tamoyilni amaliyotga tatbiq etdilar. Shu jihatdan u bugungi maktab, oila, mahalla hamkorligi hamda jamoatchilik ishtirokidagi boshqaruv modelining tarixiy ildizlaridan biri sifatida qaralishi mumkin.

Oltinchidan, madaniy taraqqiyot tamoyili matbuot, teatr, bosmaxona va kutubxonalar orqali xalqning ma’naviy-estetik va madaniy saviyasini yuksaltirishga qaratilgan. Mazkur vositalar jadidlarning ma’rifiy g‘oyalarini keng jamoatchilikka yetkazish, ijtimoiy fikrni shakllantirish va milliy ongni rivojlantirishning muhim kommunikativ mexanizmi vazifasini bajargan.

Yettinchidan, ayollar savodxonligi va ta’limda teng imkoniyat tamoyili jamiyat taraqqiyotida ayollar ta’limi va savodxonligining muhimligini e’tirof etishga asoslangan. Jadidlar qizlar ta’limini rivojlantirish va ayollar uchun ta’lim imkoniyatlarini kengaytirish masalalarini ilgari surdilar. Mazkur qarashlar Anbar Otin kabi ma’rifatparvar ijodkorlar faoliyatida ham o‘z aksini topgan.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O‘tkazilgan tahlil asosida quyidagi xulosalarga kelindi.

Birinchidan, jadidchilik harakati XIX asr oxiri XX asr boshlarida Turkiston jamiyatining modernizatsiya ehtiyoji bilan an’anaviy ta’limning qoloqligi o‘rtasidagi ziddiyat negizida vujudga kelgan yaxlit ma’rifiy, ijtimoiy-siyosiy va madaniy harakat bo‘lib, uni faqat maktab islohoti doirasida talqin qilish yetarli emas.

Ikkinchidan, harakatning pedagogik-ijtimoiy mohiyati uning uch yo‘nalishi ijtimoiy-siyosiy, ma’rifiy-madaniy va pedagogik yo‘nalishlarning yaxlitligida ochiladi. Jadidlar ma’rifatni shaxsiy emas, balki millat va jamiyat taraqqiyotining birlamchi sharti sifatida talqin qildilar.

Uchinchidan, jadid pedagogikasining falsafiy o‘zagini komil inson konsepsiyasi tashkil etadi. M.Behbudiyning “ilmi diniy va olami zamoniy”ni uyg‘unlashtirish g‘oyasi jadid maorifining o‘zak konsepsiyasiga aylangan bo‘lib, bugungi kunda ham ta’lim mazmunini milliy hamda umumbashariy qadriyatlar muvozanatida shakllantirish masalasiga metodologik asos beradi.

To‘rtinchidan, jadid merosida ta’lim muassasasini boshqarishga oid mustaqil qatlam mavjud bo‘lib, u o‘quv jarayonini me’yorlash, moliyaviy barqarorlikni ta’minlash, jamoatchilik oldida hisobot berish va ta’lim boshqaruvchisini alohida kasb egasi sifatida tan olish g‘oyalarini o‘z ichiga oladi. M.Behbudiy ilgari surgan “zamona maktabdori” tushunchasi bugungi maktab rahbari kasbiy standartini ishlab chiqishda milliy-tarixiy asos vazifasini o‘tashi mumkin.

Beshinchidan, jadid maorifining yettita yetakchi tamoyili ma’rifatparvarlik, milliy uyg‘onish, zamonaviy ta’lim, axloqiy-tarbiyaviy yo‘nalish, ijtimoiy hamkorlik, madaniy taraqqiyot va ta’limda teng imkoniyat umumta’lim muassasasi rahbari faoliyatida qadriyatga yo‘naltirilgan, milliy-pedagogik yondashuvlarga asoslangan boshqaruv modelini shakllantirish uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Amaliy taklif sifatida quyidagilar ilgari suriladi: jadid pedagogik-boshqaruv merosiga oid materiallarni ta’lim muassasasi rahbarlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish kurslarining o‘quv dasturlariga alohida modul sifatida kiritish; “zamona maktabdori” konsepsiyasi asosida maktab rahbarining qadriyatga asoslangan

kompetensiya modelini ishlab chiqish; jadid maktablarining tashkiliy-boshqaruv hujjatlarini (nizomnomalar, dasturlar, moliyaviy hisobotlar) arxiv manbalari asosida chuqur o'rganishni keyingi tadqiqotlar predmeti sifatida belgilash.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 1-oktabr – O'qituvchi va murabbiylar kuniga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqi. 2020-yil 30-sentabr. – URL: https://president.uz

2. Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. – Berkeley; Los Angeles; London: University of California Press, 1998. – 335 p.

3. Qosimov B. Milliy uyg'onish: jasorat, ma'rifat, fidoyilik. – Toshkent: Ma'naviyat, 2002. – 400 b.

4. Hitchins K. Jadidism // Encyclopaedia Iranica. – Vol. XIV, fasc. 4. – P. 339–346.

5. Boltaboyev H. Mumtoz so'z qadri. – Toshkent: Adolat, 2004.

6. Гаспринский И. Русское мусульманство: мысли, заметки и наблюдения. – Симферополь, 1881.

7. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: O'qituvchi, 1992. – 160 b.

8. Fitrat A. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma'naviyat, 2000–2010.

9. Behbudiy M. Tanlangan asarlar. 3-nashr. – Toshkent: Ma'naviyat, 2006. – 344 b.

10. Абдирашидов З. Исмоил Гаспринский ва Туркистонда жадидчилик. – Тошкент: IFEAC, 2008. – (Document de travail de l'IFEAC; №29).

11. Шарипов Р. Туркистон жадидчилик ҳаракати тарихидан: ўқув қўлланма. – Тошкент: Ўқитувчи, 2002.

12. Alimova D. Jadidchilik: yangilanish va taraqqiyot harakati. – Toshkent: O'zbekiston, 2000. – 128 b.

PSYCHOLOGICAL FACTORS IN THE FORMATION OF COMMUNICATION DIFFICULTIES DURING THE STUDENT PERIOD

Rakhimova Etibor Rustamovna,
Independent Researcher, Urgench State University

Abstract. *The article shows the main content, mechanisms, and factors of communication difficulties in a person. In particular, the content of the concept of difficulty in communication and the analysis of scientific research conducted by foreign scientists in this area are presented. At the same time, the role of psychological factors influencing the emergence of difficulties in communication in a person is shown.*

Keywords: *communication, difficulty in communication, interpersonal relationships, socio-perceptual barriers, behavior, communication mechanisms, social shyness, conformity, communicative barriers, trusted interpersonal communication.*

Аннотация. *В статье показано основное содержание, механизмы и факторы трудностей в общении у личности. В частности, представлено содержание понятия трудности в общении, анализ научных исследований, проведенных зарубежными учеными в этой области. Вместе с тем показана роль психологических факторов, влияющих на возникновение у личности трудностей в общении.*

Ключевые слова: *общение, трудности в общении, межличностные отношения, социально-перцептивные барьеры, поведение, механизмы общения, социальная застенчивость, конформность, коммуникативные барьеры, межличностное доверительное общение.*

Today, communication difficulties are one of the most important issues in the field of interpersonal relations. The phenomenon we are considering is presented in a multifaceted manner in foreign psychology and pedagogy. In this regard, the main problems of communication difficulties are social and psychological problems. In particular, the problem of understanding is analyzed from the perspective of psycholinguistic and socio-perceptual aspects, taking into account the organization of cooperative activity and interpersonal relationships. At the same time, it is important to consider that the social perceptual aspect is one of the most pressing issues in solving this problem. Indeed, understanding it opens the possibility of identifying a wide range of difficulties in the communication process. Factors such as the inadequacy of the interlocutor's or partner's image; non-acceptance of the interlocutor's role in communication; inability to accept a person's inner world based on external behavioral signs; inability to control communication mechanisms; inconsistency in the interlocutor's behavioral motives; and the lack of psychological comfort of the partners in communication can be determinants of complex communication.

Currently, there are numerous works by psychologists in which the problem of complex communication is a specific research topic. The theoretical analysis of these works reveals certain differences in the formulation of the problem, the tasks and goals of its study, the understanding of the psychological nature and mechanisms of the phenomenon under study, and the identification of possible areas for the practical application of specific results. Thus, several approaches can be distinguished in understanding the psychological nature of communication difficulties [1]. Representatives of the first approach consider communication difficulties as socio-perceptual barriers and factors hindering successful communication (E.V. Zalyubovskaya, L.I. Novikova, Z.A. Noliu, B.D. Parigin) [1].

For representatives of the second approach, communication difficulties manifest primarily as external disorders and complications of an objective nature (I.I. Aminov [2], R.A. Abdurakhmonov, E.V. Sukanova [3]). Researchers of the third approach combine communication difficulties with subjective, internal experiences of psychological discomfort in the subjects of communication (N.V. Kunisina, L.A. Povarnisina, I.E. Strelkova, L.N. Stakheeva). Here, various aspects of the problem of communication difficulties are considered, and an analysis of recent research and publications will help to analyze this issue in detail.

In the psychology of pedagogical communication, the problem of complex communication is considered from all angles. In the course of research in this field of psychological knowledge, there is rich and diverse empirical material that reflects the specific characteristics of complex communication in the field of "teacher-student" and "student-student" relationships (S.A. Ambalova [4], M.I. Bekoeva [5], O.F. Djioyeva [6]); communicative barriers in the process of intensive foreign language teaching for students [7-12]; communication difficulties during student years (L.A. Povarnitsina) and socio-perceptual barriers in student communication under conditions of socio-psychological training (L.A. Petrovskaya) [13]; difficulties in interpersonal trusting communication (I.P. Koshevaya) [14]; communicative difficulties of adolescents (E.A. Leshinskaya [15]). At the same time, the authors consider the theoretical principles of the problems under study from different perspectives and interpret communication difficulties and ways to overcome them differently.

The most common causes of difficulties in the communication process in adolescents are suspicion, aggression, anxious suspicion, phobias, caution, emotional

instability, low self-esteem, subordination, group dependence, social shyness, a weak volitional component of the personality, conformity, closedness, egocentrism, irritability, a sense of one's own imperfection, shyness, lack of discipline, poor self-control, and others.

The presence of such characteristics leads to the emergence of psychological conflicts within the individual. The adolescent absorbs all thoughts aimed at evaluating their own personality and thereby creates an extra-receptive self-image. Sometimes a short conversation or a small exchange of information with a particular person can have a great impact on the psycho-psychological development of the adolescent's personality.

An analysis of scientific research in this field indicates that many authors refer to psychological difficulties in communication as "the disruption of relationships between partners and the course of interaction, the emergence of any obstacles to the development of relationships, even their interruption, when the communication process is uncomfortable and the interlocutors experience emotional discomfort and tension, which can lead to behavioral maladaptation" [1]. In understanding the psychological nature of difficulties in the communication process as a subjective phenomenon, a trend has emerged in Russian psychology toward ..."the transformation and interpretation of real, objective difficulties of communication based on the correlation of concrete communication with its convenient model" [16, p. 95].

A competent, optimal, and effective communication process is primarily considered as a convenient model. The significant paired dimensions of this communication are usually certain personal qualities of the subject, as well as their abilities, skills, and qualifications. Many studies equate the failure of communication interlocutors to meet established parameters with the causes of communication difficulties. In this aspect of considering communication difficulties, there is a need to analyze comfortable or uncomfortable communication. Accordingly, the disclosure of evaluation elements or criteria is envisaged. Their meaningful interpretation can be manifested in objective and subjective meanings for the individual.

Objective criteria are understood as the substantive aspect of communication, its spiritual and personal impact on the individual, and its moral improvement. Its results are recorded by those around it. As subjective criteria, the emotional side of the individual, their subjective-personal assessment of communication, and favorable attitudes in the field of interpersonal relations are manifested. Harmonious or contradictory combinations of these criteria give rise to four variants:

The first option involves an individual's subjective positive assessment of their communication and satisfaction with it under unfavorable conditions of interaction, in the absence of meaning in the nature of communication, and sometimes in an antisocial direction. At the same time, communication for a person is an emotional-positive component of communication.

The second variant, when evaluating communication objectively harmoniously and positively, causes subjective dissatisfaction in the individual both from the communication and from itself.

The third variant characterizes the objective nature of communication and its subjective reflection in the individual's consciousness as uncomfortable, meaningless interactions.

The fourth option is communication, which is satisfying on both subjective and objective criteria and is evaluated as good, pleasant communication.

Each of the options listed above has its own characteristics and deserves the attention of researchers. However, their own research experience and theoretical analysis show that for psychologists, a subjective feeling of dissatisfaction with their own communication is a problem. This is the main reason for consulting a psychologist.

Thus, when we speak of psychological difficulties in communication (primarily referring to subjectively experienced difficulties), we understand various disorders. Their consequence is the complete or partial failure to achieve goals and satisfy the needs and motives of communication, which is accompanied by the subject's dissatisfaction with the communication process and their role in it.

It should not be forgotten that as a result of the theoretical and empirical study of complex communication, a strictly scientific and non-contradictory classification of the phenomenon under study is created. At the same time, various methodological and theoretical approaches to the study of complex communication, a wide range of actual manifestations of difficulties, the multifaceted nature of the problem, and the insufficient connection between the content and scope of the concept of "difficulty in communication" and the substantive completeness of its constituent elements lead to a large number of typologies and classifications.

In the process of communication, complex interpersonal interaction problems arise when distinguishing specific functions or stages. Interpersonal communication difficulties, shyness, misrepresentation, and autism can be included in the primary communication stage.

Difficulties at the stage of stabilizing interpersonal relations manifest in dissatisfaction with relationships, egocentrism, and the inability to create a favorable psychological environment. Clusters of communication difficulties are clearly manifested in various forms of communication. Including business communication, formal, personal, role-based, emotional, etc.

The following classification of this concept can serve as a semantic-functional description and causal link of communication difficulties. According to the content-functional characteristics, subjective and objective difficulties in communication are distinguished. The first is not always clearly manifested in social interaction; these difficulties are not obvious to the partners. Objective difficulties, on the other hand, arise due to external causes and manifest in the conditions of direct communication. According to the criterion of causal conditioning, communication difficulties are divided into primary factors (depending on a person's natural characteristics) and secondary factors (psychogenic and sociogenic difficulties).

It considers the classification of complex communication and activity arising in situations of joint activity. In this case, communication difficulties manifest in two ways: events of a general nature and events of a private nature. In the first case, communication difficulties arise under the influence of two factors: the individual, psychological characteristics of the communication partners, and interpersonal relationships. They affect the behavioral, cognitive, and affective components of communication.

Difficulties of this type have three main forms:

1) in the transformation of the saturation of communication, expressed in situations of joint activity in the form of communicative activity of interpersonal interaction;

2) transformation of communication retention devices,

3) in the transformation of methods and techniques for using verbal and non-verbal means of communication.

Manifestations of communication difficulties of a private nature arise in real situations of interaction between the subjects of communication. According to their content, they have a specific nature of interaction. Two subgroups of these manifestations are distinguished:

1) The first subgroup is determined by the individual and psychological characteristics of the communication partners.

2) The second subgroup manifests in situations of avoidance of communication, conflicts, disagreements, and disinformation of the interlocutor, and is conditioned by the factor of interpersonal relationships.

In the classification considered, it is necessary to distinguish between the external determinant determined by interpersonal communication, interaction, and interaction, and the internal determinant associated with the individual psychological characteristics of the communication partners.

It seems important to us to distinguish the determinants of complex communication, as it becomes possible to observe communication difficulties on objective-situational (external manifestations) and subjective (internal manifestations) levels. In other words, "determinants or factors of complex communication allow for the identification of psychological phenomena, traits, and correlates of communication difficulties." This is necessary for the development of methodological tools for their diagnosis."

Analyzing the main approaches to studying communication difficulties, it is necessary to note the numerous psychological manifestations of difficulties in interpersonal communication, the diversity of which corresponds to two forms:

1. External, manifested in the behavior of communication partners. In this case, the determining correlates are inadequacy of relationships, violation of compromise, conflicts, quarrels, and inadequate behavior. In this process, quantitative characteristics should also be distinguished: duration, intensity, volume, and distance of communication.

2. Internal, subjectively reflected in the minds of individuals at the affective-emotional and perceptual-rational levels. In this case, the individual experiences psychological discomfort and emotional dissatisfaction with communication.

Thus, the empirical correlates of complex communication are behavioral, rational, and emotional factors. Behavioral factors manifest as the direct actions of the communicative behavior of the interlocutors. Rational facts reflect the opinions of the subjects of communication regarding the factors and causes of communication difficulties. Emotional factors manifest in dissatisfaction with communication and psychological discomfort.

The normalization of an individual's psychological characteristics is a necessary and mandatory condition for studying the causes and methods of understanding not only communication difficulties but also correctional and educational work.

Such standardization can be carried out using various methods. In particular, the use of ideas about the levels of mental regulation, which are defined as the spiritual component, psychophysiological, individual and personal. Based on the above, the following classes can be distinguished:

The first class consists of foundations, which are determined by the degree of psychic regulation. These include the psychophysiological characteristics of the individual, the type of nervous system, character, temperament, the emotional-volitional sphere, etc.

The second class is the foundations, which are determined by various levels of management and are systemic or complex in nature.

Thus, considering this problem, it is necessary to link the systematic theoretical development of the problem of communication difficulties with practical tasks and identify methods for corrective work.

Analyzing the theoretical issue of complexity in the communication process, it can be concluded that the phenomenon of "complex communication" is not identical in its interpretation and psychological content. The theoretical aspects of this phenomenon are revealed from various approaches and from the perspective of various authors. At the same time, the term "difficulties in communication" in psychological and pedagogical literature is a synonym for "communication problems," "difficulties in communication," "communicative difficulties," "communicative barriers," "communication interruptions," "communication disorders," and other concepts. The content and interpretation of these terms are sometimes ambiguous, significantly complicating research work in this field.

It is well known that communication occupies a special place in the development of the individual and in the effective establishment of human relations. From this perspective, the group of subjects underwent V.A. Labunskaya's "Diagnostics of Psychological Difficulties in Communication" methodology. Based on the results of the methodology, the collected data were analyzed quantitatively and qualitatively. The results of the quantitative analysis are presented in Table 1.

Table 1

Interrelation between the components of communication difficulties during the student period

Components of communication difficulties	Expressive speech	Socio-perceptual features	Communication relations	Collaborative skills	Communication terms
Expressive speech	1	0,19*	0,18*	0,24**	0,22**
Socio-perceptual features	0,19*	1	0,31**	-0,18*	-0,16*
Communication relations	0,18*	0,31**	1	0,15*	0,44*
Collaborative skills	0,24**	-0,18*	0,15*	1	0,20**
Communication terms	0,22**	-0,16*	0,44*	0,20**	1

note: * $p \leq 0.05$; ** $p \leq 0.01$;

According to the results of table 1, it was established that expressive speech has a high degree of significant correlation with cooperation skills ($r=0.24$; $p \leq 0.01$), communication conditions ($r=0.22$; $p \leq 0.01$), socio-perceptual characteristics ($r=0.19$; $p \leq 0.05$), and communication relationships ($r=0.18$; $p \leq 0.05$). According to the research results, it was noted that socio-perceptual characteristics have a high degree of correlation with communication relationships ($r=0.31$; $p \leq 0.01$), with expressive speech ($r=0.19$; $p \leq 0.05$), and with cooperation skills ($r=-0.18$; $p \leq 0.05$), with communication conditions ($r=-0.16$; $p \leq 0.05$).

According to the results of the experiment, it was observed that communication relations have a high degree of correlation with socio-perceptual characteristics (r=0.31; p≤0.01), expressive speech (r=0.18; p≤0.05), cooperation skills (r=0.15; p≤0.05), and communication conditions (r=0.44; p≤0.05). According to the research results, it was found that cooperation skills have a high degree of correlation with expressive speech (r=0.24; p≤0.01), communication conditions (r=0.20; p≤0.01), and communication relationships (r=0.15; p≤0.05). In turn, it was established that cooperation skills have an inverse-significant correlation with socio-perceptual characteristics (r=-0.18; p≤0.05).

According to the analysis of empirical data, it was found that communication conditions have a high degree of significant correlation with expressive speech (r=0.22; p≤0.01), cooperation skills (r=0.20; p≤0.01), and communication relationships (r=0.44; p≤0.05). At the same time, it was established that communication conditions have an inverse-significant relationship with socio-perceptual characteristics (r=-0.16; p≤0.05).

It can be seen from the above that the emergence of communication difficulties in a person serves to ensure mutual misunderstanding between the parties, optimal management of the system of interpersonal relations, and stable sincere relations between the participants of communication. At the same time, the elimination of communication difficulties in human activity determines the effective establishment of interpersonal relations.

References

1. Парыгин Б.Д. Анатомия общения: Учеб. пособие. - СПб., 1999. - 301 с

2. Аминов И.И. Психология делового общения: Учебное пособие / И.И. Аминов. - М., 2013. - 287 с.

3. Цуканова Е.В. Психологические трудности меж личностного общения. М. , 2008. -250с.

4. Амбалова С.А. Личность и ее приобщение к социальному миру //Азимут научных исследований: педагогика и психология. 2016. Т. 5. № 1 (14). С. 9-11.

5. Бекоева М.И. Многоуровневая система высшего профессионального образования как объект научно педагогического анализа //Вектор науки ТГУ. Серия: Педагогика, психология. 2012. № 1. С. 352-354.

6. Джиоева О.Ф. Социально-педагогические техно логии оптимального решения затрудненного общения в общеобразовательной школе и вузе //автореферат кан. дис. Владикавказ, 2007. - 24с.

7. Метелева Л.А. К вопросу о взаимосвязи социализации и формирования коммуникативной компетентности студентов в процессе обучения иностранному языку // Азимут научных исследований: педагогика и психология. 2014. № 1. С. 49-51.

8. Апанасюк Л.А. Формирование готовности студентов-иностранцев к межкультурному общению при обучении иностранному языку // Вектор науки Тольяттинского государственного университета. Серия: Педагогика, психология. 2015.№ 4 (23). С. 30-33.

9. Сивухин А.А. Роль интегративного подхода в обучении иностранному языку для специальных целей будущих бакалавров в вузе // Азимут научных исследований: педагогика и психология. 2016. Т. 5. № 1 (14). С. 106-109.

10. Телегина А.Т. Формирование навыков межличностной коммуникации в процессе обучения иностранному языку, ориентированных на реализацию ключевых компетенций // XXI век: итоги прошлого и проблемы на стоящего плюс. 2013. № 7 (11). С. 169-174.

11. Бульдина И.А. Основные принципы обучения говорению на иностранном языке (английском) студентов неязыковых специальностей вуза с разным уровнем подготовки // Карельский научный журнал. 2016. Т. 5. № 4 (17). С. 9-12.

12. Амитрова М.В., Нелюбина Е.А., Комарова Е.Ю. Содержание обучения иностранному языку и его влияние на формирование социально значимых качеств для профессиональной деятельности у студентов технического вуза // Азимут научных исследований: педагогика и психология. 2016. Т. 5. № 4 (17). С. 32-35.

13. Петровская Л.А. Компетентность в общении: социально-психологический тренинг. - М.: Изд-во МГУ, 1989. - 216 с.

14. Лешинская Е. А. Диагностика и коррекция коммуникативных трудностей у младших подростков: автореферат дис. ... кандидата психологических наук : 19.00.07 / Ин-т психологии. - Киев, 1992. - 19 с.

15. Лабунская В.А. О смысловом пространстве не вербального общения// Российский психологический журнал. №3.2014. С.93-109

16. Молодцова Т.Д., Гура В.В., Шалова С.Ю. Исследование проблемы дезадаптации детей и подрост ков в России в XX веке //Балтийский гуманитарный журнал. 2016. Т. 5. № 1 (14). С. 115-119.

«МАЛЕНЬКИЙ ЧЕЛОВЕК» В РУССКОЙ ПРОЗЕ НАЧАЛА XX ВЕКА

Жумаева Бахора Сайфитдиновна,
методист русского языка и литературы,
Педагогический центр мастерства
Навоийской области, Узбекистан

Annotatsiya. *Ushbu maqolada «kichkina odam» adabiy tipining rus nasrida XX asr boshlarida kechgan transformatsiyasi tahlil qilinadi. XIX asrda ijtimoiy iyerarxiyaning quyi pog'onasini egallagan, ta'qib va haqoratga uchragan qahramon sifatida shakllangan ushbu tip A.P.Chexov ijodida ijtimoiylikdan ko'ra ko'proq ma'naviy-psixologik xususiyat kasb eta boshlaydi. Maqolada shuningdek A.I.Kuprin va I.A.Buninning an'anaviy-hamdardlik yo'nalishi, M.Gorkiyning «bosyak» obrazi orqali tipni qayta talqin qilishi, F.Sologubning grotesk davomi hamda 1920-yillar sovet nasrida (M.Zoshchenko) yangi shaklda saqlanib qolishi qiyosiy-tipologik metod asosida ko'rib chiqiladi.*

Kalit so'zlar*: kichkina odam, rus nasri, XX asr boshi, psixologik tip, ijtimoiy iyerarxiya, satira, adabiy an'ana.*

Аннотация. *В статье рассматривается трансформация типа «маленького человека» в русской прозе начала XX века. Сформировавшийся в XIX веке как персонаж, занимающий низшую ступень социальной иерархии и переживающий унижение и несправедливость, этот тип в творчестве А.П. Чехова приобретает не столько социальное, сколько нравственно-психологическое измерение. В статье также рассматриваются традиционно-сострадательная линия А.И. Куприна и И.А. Бунина, переосмысление типа через образ «босяка» у М. Горького, гротескное продолжение традиции у Ф. Сологуба и сохранение типа в новой форме в советской прозе 1920-х годов (М. Зощенко). Анализ осуществляется на основе сравнительно-типологического метода.*

Ключевые слова*: маленький человек, русская проза, начало XX века, психологический тип, социальная иерархия, сатира, литературная традиция.*

Annotation*. The article examines the transformation of the «little man» type in Russian prose of the early twentieth century. Having taken shape in the nineteenth century as a character occupying the lowest rung of the social hierarchy and subjected to humiliation and injustice, this type acquires, in the works of A.P. Chekhov, a predominantly moral-psychological rather than social dimension. The article also considers the compassionate line continued by A.I. Kuprin and I.A. Bunin, M. Gorky's reinterpretation of the type through the figure of the «tramp», its grotesque continuation in F. Sologub, and its survival in a new form in Soviet prose of the 1920s (M. Zoshchenko). The analysis is based on the comparative-typological method.*

Keywords*: little man, Russian prose, early twentieth century, psychological type, social hierarchy, satire, literary tradition.*

Тип «маленького человека» прошёл длительный путь становления в мировой и русской литературе — от новоаттической комедии и «Векфилдского священника» О. Голдсмита до его классического оформления в русской литературе 1830–1840-х годов и кульминации в «Бедных людях» Ф.М. Достоевского. К концу XIX столетия данный тип был прочно закреплён в литературном сознании как персонаж, чья приниженность соединена с уязвлённой гордостью и ощущением несправедливости. Вместе с тем рубеж XIX–XX веков — период социальных потрясений, кризиса народнических идеалов, зарождения модернизма и последующей революции — потребовал от русской прозы существенного переосмысления данного типа. Целью настоящего исследования является анализ трансформации типа «маленького человека» в прозе начала XX века: определение новых граней, приобретаемых этим типом в творчестве А.П. Чехова; выявление его раздвоения на сострадательную (А.И. Куприн, И.А. Бунин) и мятежную (М. Горький) линии; рассмотрение его гротескно-сатирического продолжения (Ф. Сологуб); а также обоснование сохранения данного типа в советской прозе 1920-х годов (М. Зощенко), что подготавливает основу для его дальнейшего изучения в последующих разделах диссертационного исследования.

Материалом исследования послужили рассказы и повести А.П. Чехова («Смерть чиновника», 1883; «Человек в футляре», «Тоска», «Горе», «Егерь», «Попрыгунья»), А.И. Куприна («Гранатовый браслет», «Гамбринус»), М. Горького («Челкаш», «На дне»), Ф.К. Сологуба (роман «Мелкий бес»), а также ранние сатирические рассказы М.М. Зощенко 1920-х годов. Методологической основой исследования являются историко-типологический и сравнительно-литературоведческий методы, позволяющие проследить эволюцию образа «маленького человека» в динамике смены литературных направлений — от позднего реализма к модернизму и раннесоветской прозе.

Психологизация типа у А.П. Чехова. Именно Чехов в 1880-е годы возвращает «маленького человека» в центр русской прозы, однако существенно смещает угол зрения на него. Как отмечает исследовательница В.В. Смирнова, устоявшаяся концепция, согласно которой Чехов, в отличие от Достоевского, показал лишь «духовное измельчание» этого типа, нуждается в уточнении: уже в рассказах «Горе» и «Егерь» (оба — 1885 г.) писатель раскрывает в «маленьком человеке» способность к нравственному пробуждению, глубину чувства и трагизм человеческой разобщённости [8]. Вместе с тем в таких произведениях, как «Смерть чиновника» и «Человек в футляре», Чехов делает решающий шаг: «малость» героя перестаёт определяться исключительно социальным положением и превращается в характеристику внутреннего мира — скудного, боязливого, добровольно

заключённого в футляр условностей. Червяков умирает не от чина, а от собственного самоуничижения; Беликов пугает окружающих не своим статусом, а тотальным страхом перед жизнью. Тем самым Чехов открывает психологическую разновидность типа: «маленьким» может оказаться человек любого сословия, если его внутренний мир скуден и несвободен.

Традиционно-сострадательная линия: А.И. Куприн и И.А. Бунин. Параллельно с чеховской психологизацией в прозе начала века сохраняется и развивается традиционная, сострадательная трактовка типа. В повести А.И. Куприна «Гранатовый браслет» мелкий чиновник Желтков — прямой наследник акакия акакиевичей и макаров девушкиных: его безнадёжная любовь к светской даме подчёркнуто несоразмерна его социальному положению, а трагическая гибель героя становится актом утверждения человеческого достоинства через силу чувства. В рассказе «Гамбринус» тот же автор показывает уличного музыканта Сашку, чья стойкость перед лицом насилия и общественных потрясений раскрывает нравственную высоту «маленького» человека из народа. Эта линия сближает Куприна с ранним, «дособытийным» пластом традиции, восходящим к Карамзину и Гоголю, — акцент делается на сострадании автора к униженному герою.

Переосмысление типа у М. Горького: от приниженности к бунту. Принципиально иной поворот тема получает в раннем творчестве М. Горького. Его героем становится босяк — человек, оставленный на обочине жизни («Челкаш», «На дне»), формально занимающий то же низшее положение социальной иерархии, что и классический «маленький человек». Однако Горький лишает своего героя главной родовой черты типа — приниженности и рабской психологии: Челкаш горд, свободен и по-своему благороден в противопоставлении жадному и робкому крестьянину Гавриле. Тем самым Горький не столько продолжает традицию, сколько полемизирует с ней, превращая «маленького человека» в фигуру стихийного протеста — переходное звено к образу «нового человека» пролетарской литературы.

Гротескное продолжение: Ф. Сологуб. Иной вариант трансформации представлен в романе Ф.К. Сологуба «Мелкий бес» (1907). Здесь тип получает гротескно-сатирическое развитие, восходящее не столько к «Шинели», сколько к гоголевско-достоевской линии «Двойника»: провинциальный учитель Передонов — не жертва системы, а её порождение и одновременно её карикатурное олицетворение. Мелочность, подозрительность и духовная деградация героя доведены до абсурда, а сама «малость» персонажа превращается в диагноз эпохи безвременья и общественного распада.

5. Сохранение типа в советской прозе 1920-х годов: М. Зощенко. Советская идеология 1920-х годов декларировала исчезновение социальной иерархии, а вместе с ней — и самой почвы для существования «маленького человека». Тем не менее в бытовой сатире М. Зощенко этот тип не исчезает, а меняет форму, превращаясь в фигуру растерянного и беспомощного обывателя новой эпохи, вынужденного приспосабливаться к переменившимся условиям жизни при сохранении прежней психологии страха и самооправдания. Наследуя гоголевскую традицию «смеха сквозь слёзы», Зощенко доказывает, что «маленький человек» как психологический тип оказывается устойчивее конкретной социально-исторической формации, породившей его в XIX веке. Эта же линия продолжится в прозе А.

Платонова, что станет предметом дальнейшего рассмотрения в следующей главе исследования.

6. Русский материал в европейском контексте. Аналогичные процессы конвульсии и гибели «маленького человека» в тисках обезличенных сил разворачивались в данный период и в западной литературе — у Ф. Кафки, Дж. Джойса, позднее у А. Камю. Сопоставление русской и европейской традиций показывает, что психологизация и гротескизация типа в начале XX века представляют собой не изолированное национальное явление, а часть общеевропейского художественного процесса переосмысления «маленького человека» в условиях кризиса гуманизма.

Проведённый анализ показывает, что в прозе начала XX века тип «маленького человека» переживает многовекторную трансформацию. У А.П. Чехова происходит его психологизация: социальная приниженность уступает место нравственно-психологической «малости», не зависящей от чина и положения. У А.И. Куприна и И.А. Бунина сохраняется традиционно-сострадательная трактовка типа, унаследованная от Гоголя и Достоевского. М. Горький создаёт полемический контр-тип — гордого босяка, разрывающего с психологией приниженности. Ф. Сологуб доводит тип до гротескно-сатирического предела, а М. Зощенко в 1920-е годы демонстрирует его удивительную живучесть даже в условиях идеологии, отрицавшей саму возможность его существования. Таким образом, начало XX века становится этапом решающего переосмысления «маленького человека»: из социально обусловленного персонажа он превращается в устойчивый психологический и нравственно-философский тип, что создаёт основу для его дальнейшего изучения в контексте эволюции данного типа в советской прозе 1920–1930-х годов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

8. Смирнова В.В. Образ «маленького человека» в творчестве А.П. Чехова и Ф.М. Достоевского // Вопросы русской литературы. – 2017. – № 3-4 (41-42). – С. 4–12.

9. Куприн А.И. Гранатовый браслет. Гамбринус: повести и рассказы. – М.: Художественная литература, 1985.

10. Горький М. Челкаш. На дне: рассказы и пьесы. – М.: Художественная литература, 1980.

11. Манн, Ю.В. «Маленький человек» / Ю.В. Манн // Литературная энциклопедия терминов и понятий / Под ред. А.Н. Николюкина. – М.: НПК «Интелвак», 2001. – С. 494–495.

12. Сологуб Ф.К. Мелкий бес: роман. – М.: Правда, 1989.

13. Зощенко М.М. Рассказы. – М.: Художественная литература, 1987.

OLIY TA’LIMDA INVESTITSIYALARNI JALB ETISH VA INTELLEKTUAL SALOHIYATNI TAKOMILLASHTIRISH: ILMIY YONDASHUVLAR

Mavluda Kengboyeva Yuldashbayevna,
O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi
Davlat siyosati va boshqaruvi akademiyasi
Xorijiy tillar maktabi o‘qituvchisi

Annotatsiya. *Mazkur maqolada oliy ta’lim tizimida investitsiyalarni jalb etish va intellektual salohiyatni rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlari tahlil qilingan. Tadqiqotda oliy ta’limning moliyaviy barqarorligi, ilmiy-tadqiqot faoliyati, professor-o‘qituvchilar salohiyati, xalqaro hamkorlik va innovatsion infratuzilmaning o‘zaro bog‘liqligi o‘rganilgan.*

Kalit so‘zlar: *oliy ta’lim, investitsiya, intellektual salohiyat, inson kapitali, ilmiy-tadqiqot, innovatsiya, raqamli transformatsiya, moliyaviy barqarorlik, universitet boshqaruvi.*

Аннотация. *В данной статье проанализированы организационно-экономические механизмы привлечения инвестиций и развития интеллектуального потенциала в системе высшего образования. В исследовании рассмотрена взаимосвязь финансовой устойчивости высшего образования, научно-исследовательской деятельности, потенциала профессорско-преподавательского состава, международного сотрудничества и инновационной инфраструктуры.*

Ключевые слова: *высшее образование, инвестиции, интеллектуальный потенциал, человеческий капитал, научные исследования, инновации, цифровая трансформация, финансовая устойчивость, управление университетом.*

Abstract. *This article analyzes the organizational and economic mechanisms for attracting investments and developing intellectual potential in the higher education system. The study examines the interrelationship between the financial sustainability of higher education, research activities, faculty potential, international cooperation, and innovative infrastructure.*

Keywords: *higher education, investment, intellectual potential, human capital, research, innovation, digital transformation, financial sustainability, university management.*

Глава 1 Kirish

Oliy ta’lim tizimi milliy inson kapitalini shakllantirish, ilmiy-tadqiqot va texnologik salohiyatni rivojlantirish hamda innovatsiyalarga asoslangan iqtisodiyotni tarkib toptirishda strategik ahamiyatga ega bo‘lgan institutsional tuzilma hisoblanadi. Bilimlar iqtisodiyoti sharoitida oliy ta’lim muassasalarining barqaror rivojlanishi an’anaviy davlat byudjeti mablag‘lariga tayanish bilan cheklanib qolmasdan, moliyalashtirish manbalarini diversifikatsiya qilish, xususiy va xalqaro investitsiyalarni faol jalb etish, ilmiy-tadqiqot natijalarini amaliyotga tatbiq etish va tijoratlashtirish, shuningdek, universitet hamda biznes sektori o‘rtasidagi institutsional hamkorlikni mustahkamlashni taqozo etmoqda.

Oliy ta’lim sohasiga yo‘naltiriladigan investitsiyalarning strategik ahamiyati ularning bir vaqtning o‘zida moddiy va intellektual resurslarni rivojlantirish imkoniyatini yaratishi bilan belgilanadi. Bir tomondan, investitsiya mablag‘lari zamonaviy ta’lim infratuzilmasini shakllantirish, ilmiy laboratoriyalar va tadqiqot markazlarini texnologik jihatdan yangilash, raqamli ta’lim va boshqaruv platformalarini joriy etish uchun zarur moliyaviy asosni yaratadi. Ikkinchi tomondan esa, mazkur resurslarning professor-

o‘qituvchilar, ilmiy xodimlar va yosh tadqiqotchilarning kasbiy hamda ilmiy kompetensiyalarini rivojlantirishga yo‘naltirilishi universitetlarning intellektual salohiyatini yuksaltirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya

Oliy ta’limni moliyalashtirish bo‘yicha tadqiqotlarda universitet investitsiyalari odatda ta’lim infratuzilmasi, ilmiy-tadqiqot va innovatsiyalar hamda inson kapitalini rivojlantirish yo‘nalishlarida tahlil qilinadi. Birinchi yo‘nalish auditoriyalar, laboratoriyalar, kutubxonalar, talabalar turar joylari va raqamli platformalarni qamrab oladi. Ikkinchi yo‘nalish ilmiy grantlar, texnoparklar, ilmiy laboratoriyalar, patentlar va startaplarni moliyalashtirish bilan bog‘liq. Uchinchi yo‘nalish professor-o‘qituvchilar malakasini oshirish, akademik mobillik, doktorantura va xalqaro ilmiy hamkorlikni o‘z ichiga oladi.UNESCO ta’lim, fan va innovatsiya bo‘yicha xalqaro taqqoslama indikatorlarni shakllantirish uchun muhim ma’lumotlar bazasini taqdim etadi. Tadqiqotda tizimli tahlil, statistik taqqoslash va kontent-tahlil usullaridan foydalanildi.

Muhokama va natijalar

Tadqiqot natijalari oliy ta’lim muassasalarida investitsiya resurslarini taqsimlashga nisbatan kompleks yondashuvni shakllantirish zarurligini ko‘rsatmoqda. Xususan, investitsiyalarning asosiy qismini faqat moddiy-texnik infratuzilmani rivojlantirishga yo‘naltirish bilan cheklanib qolmasdan, ularning muayyan ulushini inson kapitalini rivojlantirish, ilmiy-tadqiqot faoliyatini moliyalashtirish, raqamli ta’lim infratuzilmasini takomillashtirish va innovatsion ekotizimni shakllantirishga yo‘naltirish maqsadga muvofiq. Bunday yondashuv investitsiyalarning bevosita xarajat natijasidan tashqari, uzoq muddatli intellektual va iqtisodiy samara yaratish imkoniyatini kengaytiradi.

Oliy ta’limga yo‘naltirilgan investitsiyalar bilan universitetlarning intellektual salohiyati o‘rtasida funksional va institutsional jihatdan uzviy bog‘liqlik mavjud. Xususan, zamonaviy ilmiy laboratoriyalar va tadqiqot infratuzilmasining rivojlantirilishi ilmiy izlanishlarning texnik imkoniyatlari va natijadorligini oshirishga zamin yaratadi. Raqamli ta’lim va ilmiy platformalarning joriy etilishi bilim almashinuvi, masofaviy hamkorlik, ma’lumotlardan foydalanish hamda ta’lim va tadqiqot jarayonlarini integratsiyalash imkoniyatlarini kengaytiradi.

Shuningdek, ilmiy grantlar va maqsadli moliyalashtirish mexanizmlarining kengayishi tadqiqotchilarning mustaqil ilmiy izlanish olib borish, yangi ilmiy g‘oyalarni ishlab chiqish va ularni amaliy loyihalarga aylantirish imkoniyatlarini oshiradi. Xalqaro ilmiy loyihalar va akademik hamkorlik esa mahalliy tadqiqotchilarning xalqaro ilmiy muhitga integratsiyalashuvini kuchaytirib, zamonaviy tadqiqot metodologiyalari, ilmiy standartlar va ilg‘or tajribalarni o‘zlashtirishga xizmat qiladi.

Shu jihatdan, investitsiyalarni infratuzilma, inson kapitali, raqamli transformatsiya va ilmiy-innovatsion faoliyat o‘rtasida muvozanatli taqsimlash oliy ta’lim muassasalarining intellektual salohiyatini oshirishning muhim sharti hisoblanadi. Natijada investitsiya resurslari nafaqat mavjud imkoniyatlarni kengaytiruvchi moliyaviy vosita, balki yangi bilimlarni yaratish, innovatsiyalarni shakllantirish va universitetning uzoq muddatli raqobatbardoshligini ta’minlovchi strategik resurs sifatida namoyon bo‘ladi.

Intellektual salohiyat indeksini quyidagicha ifodalash mumkin: $IS = w_1M + w_2G + w_3P + w_4T + w_5A$. Bu yerda M — xalqaro maqolalar, G — grantlar, P — patentlar, T — tijoratlashtirish, A — akademik mobillik va xalqaro hamkorlik ko‘rsatkichidir.

Oliy ta’lim muassasalarining moliyaviy barqarorligini ta’minlashda moliyalashtirish manbalarining diversifikatsiyasi muhim strategik shartlardan biri hisoblanadi.

Universitetlarning faqat davlat byudjeti mablag‘lariga tayanishi ularning uzoq muddatli rivojlanishi, ilmiy-tadqiqot faoliyatini kengaytirishi va innovatsion loyihalarni moliyalashtirish imkoniyatlarini cheklashi mumkin. Shu sababli zamonaviy oliy ta’lim tizimida ko‘p kanalli moliyalashtirish modelini shakllantirish zarur. Bunda davlat byudjeti bilan bir qatorda xalqaro moliya institutlari va donor tashkilotlari mablag‘lari, xorijiy universitetlar bilan qo‘shma loyihalar, xususiy sektor investitsiyalari, ilmiy grantlar, korporativ buyurtmalar, konsalting va ekspertlik xizmatlari, universitetning maqsadli jamg‘armalari hamda ilmiy ishlanmalarni tijoratlashtirishdan olinadigan daromadlar muhim moliyaviy manbalar sifatida qaraladi.

Investitsiya siyosatining mazmunini qayta ko‘rib chiqish, xususan, moliyaviy resurslarni faqat bino-inshootlar va moddiy-texnik vositalarni rivojlantirishga yo‘naltirishdan intellektual kapital va bilimga asoslangan aktivlarni shakllantirishga bosqichma-bosqich o‘tish muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday yondashuv doirasida universitet tomonidan ishlab chiqilgan ilmiy ishlanmalar, texnologik yechimlar, startap loyihalar, ilmiy laboratoriyalar va amaliy tadqiqot dasturlarini potensial investorlar uchun alohida investitsion takliflar shaklida shakllantirish mumkin. Natijada universitetning ilmiy salohiyati nafaqat akademik natija, balki investitsiya jalb qilish va qo‘shimcha moliyaviy qiymat yaratish manbaiga aylanadi.

Oliy ta’lim muassasasining intellektual salohiyatini belgilovchi asosiy omillardan biri professor-o‘qituvchilar va ilmiy xodimlarning ilmiy malakasi hamda kasbiy kompetensiyalaridir. Xususan, ilmiy darajaga ega mutaxassislar ulushi, xalqaro ilmiy loyihalardagi ishtirok, akademik mobillik, ilmiy nashrlar va tadqiqot natijalarining amaliyotga joriy etilishi universitetning ilmiy salohiyatini baholashda muhim indikatorlar sifatida namoyon bo‘ladi.

Bunday mexanizmning asosiy natijasi professor-o‘qituvchilarning individual ilmiy salohiyatini universitetning institutsional intellektual kapitaliga aylantirishdan iborat bo‘ladi. Ya’ni, inson kapitaliga kiritilgan investitsiyalar ilmiy bilim, innovatsion ishlanma, patent, texnologiya, startap yoki tijoratlashtiriladigan ilmiy mahsulot ko‘rinishida qayta namoyon bo‘lishi mumkin. Shu jihatdan, inson kapitaliga investitsiyalarni universitetning uzoq muddatli raqobatbardoshligini ta’minlovchi strategik kapital sifatida baholash maqsadga muvofiq.

Xulosa va takliflar

Oliy ta’lim muassasalarida investitsiyalarni jalb etish, ulardan foydalanish samaradorligini oshirish hamda intellektual salohiyatni rivojlantirishni ta’minlash uchun institutsional, moliyaviy, tashkiliy va raqamli mexanizmlarni o‘zaro integratsiyalashgan holda takomillashtirish maqsadga muvofiq. Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, quyidagi ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqildi.

1. OTMlar huzurida investitsiya va texnologiyalar transferi ofislarini tashkil etish.
2. Har bir OTMning investitsiya loyihalari ochiq portfelini shakllantirish.
3. Ilmiy grantlarni natijadorlik ko‘rsatkichlari bilan bog‘lash.
4. Professor-o‘qituvchilar uchun xalqaro akademik mobillik va stajirovka fondlarini kengaytirish.
5. Universitet–korxona hamkorligi asosida qo‘shma ilmiy laboratoriyalar tashkil etish.
6. Ilmiy ishlanmalarni tijoratlashtirish markazlarini rivojlantirish.
7. Nodavlat daromadlar va muqobil moliyalashtirish manbalari ulushini oshirish.
8. Ilmiy va moliyaviy ma’lumotlarni yagona raqamli monitoring platformasiga integratsiya qilish.

Foydalanilgan manbalar

1. UNESCO Institute for Statistics. (2024). Higher education: Figures at a glance. UNESCO Digital Library. https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000389069

2. UNESCO IESALC. (2026). Higher Education Global Trends Report: Towards inclusive, equitable and quality higher education in an internationally mobile landscape. UNESCO. https://www.iesalc.unesco.org/en/publication/higher-education-global-trends-report

1. Becker, G. S. (1964). Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education. University of Chicago Press.

2. Schultz, T. W. (1961). Investment in human capital. The American Economic Review, 51(1), 1–17.

3. Marginson, S. (2016). Higher education and the common good. Melbourne University Press.

4. Altbach, P. G., Reisberg, L., & Rumbley, L. E. (2009). Trends in Global Higher Education: Tracking an Academic Revolution. UNESCO.

5. Etzkowitz, H., & Leydesdorff, L. (2000). The dynamics of innovation: From National Systems and "Mode 2" to a Triple Helix of university–industry–government relations. Research Policy, 29(2), 109–123. https://doi.org/10.1016/S0048-7333(99)00055-4

ВЛИЯНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ ПРОГРАММНЫХ СРЕДСТВ НА РАЗВИТИЕ КОМПЕТЕНЦИЙ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ В СОЗДАНИИ ЦИФРОВОГО КОНТЕНТА

Умматов Бахтиёр Тошкузи угли,
Исследователь Бухарского международного университета

Аннотация. *В данной статье рассматривается роль интерактивных программных средств в развитии компетенций будущих учителей по созданию цифрового контента. Анализируются возможности повышения профессиональной и цифровой подготовки будущих педагогов через создание мультимедийных материалов, электронных тестов, презентаций, интерактивных заданий и цифровых образовательных ресурсов. Также обосновывается, что использование интерактивных программных средств способствует развитию творческого мышления, методического мастерства и адаптации будущих учителей к современной образовательной среде.*

Ключевые слова: *будущий учитель, цифровой контент, цифровая компетенция, интерактивное программное средство, мультимедиа, электронное обучение, педагогическая технология, творческое мышление.*

Annotation. *This article examines the role of interactive software tools in developing future teachers' competencies in creating digital content. It analyzes the opportunities for improving future teachers' professional and digital readiness through the creation of multimedia materials, electronic tests, presentations, interactive tasks, and digital educational resources. The article also emphasizes that the use of interactive software tools contributes to the development of creative thinking, methodological skills, and adaptation to the modern educational environment.*

Keywords: *future teacher, digital content, digital competence, interactive software tool, multimedia, e-learning, pedagogical technology, creative thinking.*

Annotatsiya. *Mazkur maqolada bo‘lajak o‘qituvchilarning raqamli kontent yaratish kompetensiyalarini rivojlantirishda interaktiv dasturiy vositalarning o‘rni yoritiladi. Unda ta’lim jarayonida multimedia materiallari, elektron testlar, taqdimotlar, interaktiv topshiriqlar va raqamli resurslar yaratish orqali bo‘lajak pedagoglarning kasbiy hamda raqamli tayyorgarligini oshirish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, interaktiv dasturiy vositalardan foydalanish o‘qituvchilarning ijodiy fikrlashi, metodik mahorati va zamonaviy ta’lim muhitiga moslashuvini rivojlantirishga xizmat qilishi asoslab beriladi.*

Kalit so‘zlar: *bo‘lajak o‘qituvchi, raqamli kontent, raqamli kompetensiya, interaktiv dasturiy vosita, multimedia, elektron ta’lim, pedagogik texnologiya, ijodiy fikrlash.*

Введение

В условиях цифровой трансформации образования особое значение приобретает подготовка будущих учителей к эффективному использованию современных информационно-коммуникационных технологий. Сегодня педагог должен не только владеть теоретическими знаниями и методическими умениями, но и уметь создавать качественный цифровой образовательный контент, применять интерактивные программные средства, организовывать учебный процесс с использованием мультимедийных, электронных и онлайн-ресурсов.

Развитие компетенций будущих учителей в области создания цифрового контента является важным условием повышения качества педагогической подготовки. Цифровой контент включает в себя электронные учебные материалы, презентации, интерактивные задания, тесты, видеоматериалы, инфографику, образовательные платформы и другие ресурсы, направленные на активизацию познавательной деятельности обучающихся. Использование таких материалов делает учебный процесс более наглядным, доступным, интересным и практико-ориентированным.

Интерактивные программные средства играют важную роль в формировании цифровых компетенций будущих педагогов. Они позволяют студентам не только осваивать готовые цифровые инструменты, но и самостоятельно разрабатывать учебные материалы, моделировать образовательные ситуации, создавать задания для контроля знаний и организовывать обратную связь. В результате у будущих учителей развиваются творческое мышление, методическая гибкость, информационная культура и готовность к инновационной педагогической деятельности.

Таким образом, изучение роли интерактивных программных средств в развитии компетенций будущих учителей по созданию цифрового контента имеет важное научно-практическое значение. Данная проблема связана с необходимостью подготовки педагогов нового поколения, способных эффективно работать в цифровой образовательной среде и применять современные технологии в своей профессиональной деятельности.

Актуальность темы

Актуальность данной темы определяется возрастающей ролью цифровых технологий в современной системе образования. В условиях активного внедрения электронного обучения, онлайн-платформ, мультимедийных ресурсов и интерактивных программных средств будущий учитель должен обладать не только педагогическими знаниями, но и компетенциями по созданию качественного цифрового образовательного контента.

Особое значение приобретает умение будущих педагогов разрабатывать электронные учебные материалы, интерактивные задания, презентации, тесты, видеоресурсы и другие цифровые продукты, соответствующие целям и содержанию учебного процесса. Такие компетенции позволяют сделать обучение более наглядным, интересным, доступным и ориентированным на активное участие обучающихся.

Актуальность проблемы также связана с тем, что многие будущие учителя используют цифровые технологии преимущественно как готовые инструменты, но не всегда обладают достаточными навыками самостоятельного проектирования цифрового контента. В связи с этим возникает необходимость целенаправленного развития у студентов умений работать с интерактивными программными средствами, выбирать подходящие цифровые ресурсы и применять их в педагогической деятельности.

Таким образом, изучение роли интерактивных программных средств в развитии компетенций будущих учителей по созданию цифрового контента имеет важное научно-практическое значение. Оно способствует повышению качества педагогической подготовки, формированию цифровой культуры будущих специалистов и их готовности к эффективной работе в современной образовательной среде.

Анализ литературы

В научно-педагогической литературе вопросы развития цифровых компетенций будущих учителей рассматриваются как одно из важных направлений модернизации профессионального образования. Исследователи отмечают, что современный педагог должен не только владеть традиционными методами обучения, но и уметь эффективно использовать цифровые технологии, создавать электронные образовательные ресурсы и адаптировать их к целям учебного процесса.

Особое внимание в работах по цифровой педагогике уделяется понятию цифровой компетентности. Она включает умение работать с информацией, использовать онлайн-платформы, создавать мультимедийные материалы, организовывать электронное обучение, применять интерактивные задания и оценивать результаты учебной деятельности с помощью цифровых инструментов. Следовательно, цифровая компетентность будущего учителя является не только техническим навыком, но и важной частью его профессиональной подготовки.

В литературе также подчёркивается значение интерактивных программных средств в образовательном процессе. Такие средства позволяют создавать презентации, электронные тесты, видеоматериалы, интерактивные упражнения, инфографику и другие виды цифрового контента. Их использование способствует повышению наглядности учебного материала, активизации познавательной деятельности обучающихся и формированию более гибкой образовательной среды.

Анализ научных источников показывает, что развитие компетенций будущих учителей по созданию цифрового контента должно осуществляться через практико-ориентированное обучение. Студенты должны не только изучать возможности цифровых инструментов, но и самостоятельно разрабатывать учебные материалы, применять их в педагогических ситуациях, анализировать эффективность созданного контента и совершенствовать собственные цифровые навыки.

Таким образом, анализ литературы позволяет сделать вывод, что интерактивные программные средства являются важным фактором формирования цифровых компетенций будущих педагогов. Они способствуют развитию методического мастерства, творческого мышления, информационной культуры и готовности будущих учителей к работе в современной цифровой образовательной среде.

Методология исследования

Целью данного исследования является определение роли интерактивных программных средств в развитии компетенций будущих учителей по созданию цифрового контента. В процессе исследования изучались уровень цифровой подготовки студентов, их умения создавать электронные образовательные материалы, применять интерактивные инструменты в учебном процессе и использовать цифровой контент в педагогических целях.

Методологическую основу исследования составили компетентностный подход, деятельностный подход, личностно-ориентированное обучение и принципы цифровой педагогики. Данные подходы позволяют рассматривать развитие компетенций по созданию цифрового контента не только как овладение техническими навыками, но и как формирование методической готовности, творческого мышления, информационной культуры и способности применять цифровые технологии в профессиональной педагогической деятельности.

В исследовании использовались методы теоретического анализа, педагогического наблюдения, анкетирования, беседы, анализа цифровых продуктов и практических заданий. Теоретический анализ позволил изучить научные подходы к вопросам цифровой компетентности, интерактивных программных средств и создания цифрового образовательного контента. Анкетирование и беседа были направлены на выявление отношения будущих учителей к цифровым технологиям, их опыта работы с интерактивными программами и трудностей при создании цифровых материалов.

Этап исследования	Использованные методы	Изучаемые показатели	Ожидаемый результат
Теоретический этап	Анализ научной литературы	Цифровая компетентность, цифровой контент, интерактивные программные средства	Определение научно-теоретических основ исследования
Диагностический этап	Анкетирование, беседа, наблюдение	Уровень цифровой подготовки студентов, опыт использования программных средств	Выявление потребностей и затруднений будущих учителей
Практический этап	Практические задания, анализ	Создание презентаций,	Оценка умений студентов

	цифровых продуктов	электронных тестов, интерактивных заданий, мультимедийных материалов	создавать цифровой образовательный контент
Аналитический этап	Сравнительный анализ, обобщение результатов	Качество цифрового контента, методическая целесообразность, творческий подход	Определение эффективности использования интерактивных программных средств

Объектом исследования является процесс развития цифровых компетенций будущих учителей. Предметом исследования выступают интерактивные программные средства как фактор формирования у студентов компетенций по созданию цифрового образовательного контента.

В ходе практических заданий будущим учителям предлагалось создавать цифровые презентации, электронные тесты, интерактивные упражнения, видеоматериалы, инфографику и другие учебные ресурсы. При оценке результатов учитывались такие критерии, как соответствие контента учебной цели, наглядность, интерактивность, методическая обоснованность, оригинальность и удобство использования в образовательном процессе.

Таким образом, выбранная методология позволяет комплексно изучить возможности интерактивных программных средств в развитии компетенций будущих учителей по созданию цифрового контента и определить их значение в подготовке педагогов к работе в современной цифровой образовательной среде.

Обсуждение

Результаты анализа показывают, что интерактивные программные средства играют важную роль в развитии компетенций будущих учителей по созданию цифрового контента. Их использование позволяет студентам не только осваивать современные цифровые инструменты, но и применять их для решения конкретных педагогических задач: подготовки презентаций, электронных тестов, интерактивных упражнений, видеоматериалов и мультимедийных образовательных ресурсов.

Особое значение имеет то, что работа с интерактивными программными средствами способствует развитию методического мышления будущих педагогов. Студент учится не просто создавать цифровой материал, а подбирать его в соответствии с целью урока, возрастными особенностями обучающихся, содержанием темы и ожидаемыми результатами обучения. Это повышает качество цифрового контента и делает его более эффективным в образовательном процессе.

Обсуждение также показывает, что формирование компетенций по созданию цифрового контента связано с развитием творческого подхода, самостоятельности и информационной культуры. Будущие учителя учатся искать, обрабатывать, структурировать и визуализировать учебную информацию, а также представлять её в удобной и интерактивной форме. В результате повышается их готовность к работе в современной цифровой образовательной среде.

Вместе с тем эффективное использование интерактивных программных средств требует системной подготовки. Будущим учителям необходимо не только знать функции отдельных программ, но и понимать их педагогические возможности. Поэтому в процессе профессиональной подготовки важно сочетать теоретические знания с практическими заданиями, проектной деятельностью и анализом созданных цифровых продуктов.

Таким образом, интерактивные программные средства выступают важным фактором развития цифровых компетенций будущих учителей. Они способствуют формированию у студентов навыков создания качественного цифрового контента, повышают их методическую готовность и усиливают способность применять современные технологии в будущей педагогической деятельности.

Заключение

Таким образом, развитие компетенций будущих учителей по созданию цифрового контента является важным условием их профессиональной подготовки в условиях современной цифровой образовательной среды. Интерактивные программные средства позволяют будущим педагогам создавать электронные учебные материалы, презентации, тесты, интерактивные задания, видеоресурсы и другие виды цифрового контента, направленные на повышение эффективности учебного процесса.

Анализ показывает, что использование интерактивных программных средств способствует развитию цифровой грамотности, методического мышления, творческого подхода и самостоятельности будущих учителей. В процессе создания цифрового контента студенты учатся отбирать нужную информацию, структурировать учебный материал, визуализировать его и адаптировать к образовательным целям.

Особое значение имеет то, что интерактивные программные средства помогают будущим учителям перейти от пассивного использования готовых цифровых ресурсов к самостоятельному проектированию качественного образовательного контента. Это повышает их готовность к инновационной педагогической деятельности и формирует умение применять цифровые технологии в соответствии с задачами обучения.

В целом, интерактивные программные средства выступают эффективным фактором развития компетенций будущих учителей по созданию цифрового контента. Их системное применение в педагогическом образовании способствует формированию профессионально подготовленных, творчески мыслящих и цифрово компетентных педагогов, способных успешно работать в современной образовательной среде.

1.1 Список использованной литературы.

1.2

1. Бейтс А. У. **Teaching in a Digital Age: Guidelines for Designing Teaching and Learning**. — Vancouver: Tony Bates Associates Ltd., 2019.

2. Захарова И. Г. **Информационные технологии в образовании**. — Москва: Академия, 2008. — 192 с.

3. Кларк Р. К., Майер Р. Э. **E-Learning and the Science of Instruction: Proven Guidelines for Consumers and Designers of Multimedia Learning**. — Hoboken: Wiley, 2016.

4. Лауриллард Д. **Teaching as a Design Science: Building Pedagogical Patterns for Learning and Technology**. — New York: Routledge, 2012.

5. Майер Р. Э. **Multimedia Learning**. — 2nd ed. — New York: Cambridge University Press, 2009.

6. Мишра П., Келер М. Дж. **Technological Pedagogical Content Knowledge: A Framework for Teacher Knowledge** // *Teachers College Record*. — 2006. — Vol. 108, No. 6. — P. 1017–1054.

7. Полат Е. С., Бухаркина М. Ю. **Современные педагогические и информационные технологии в системе образования**. — Москва: Академия, 2010. — 368 с.

8. Redecker C., Punie Y. **European Framework for the Digital Competence of Educators: DigCompEdu**. — Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017.

9. Роберт И. В. **Теория и методика информатизации образования: психолого-педагогический и технологический аспекты**. — Москва: ИИО РАО, 2014.

10. Робин Б. Р. **Digital Storytelling: A Powerful Technology Tool for the 21st Century Classroom** // *Theory Into Practice*. — 2008. — Vol. 47, No. 3. — P. 220–228.

11. Салмон Дж. **E-tivities: The Key to Active Online Learning**. — 2nd ed. — New York: Routledge, 2013.

12. Селвин Н. **Education and Technology: Key Issues and Debates**. — London: Bloomsbury Academic, 2016.

PRODUKTIV NUTQIY KOMPETENSIYALARNI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Shafoatov Otabek Alisherovich,
Yangi asr universiteti Tillar kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya. *Ushbu maqolada til o'rganuvchilarda produktiv nutqiy kompetensiya, ya'ni og'zaki (speaking) va yozma (writing) nutqni rivojlantirishning zamonaviy metodikasi yoritilgan. Kompetensiyani shakllantirishning bosqichma-bosqich modeli, unga asos bo'luvchi tamoyillar, hamda kommunikativ, vazifaga asoslangan (task-based) va loyihaviy ta'lim metodlarining amaliyotga tatbiq etilishi tahlil qilingan. Shuningdek, interfaol va raqamli texnologiyalardan foydalangan holda o'rganuvchilarning mustaqil nutqiy faoliyatini tashkil etish yo'llari, natijalarni baholash mezonlari haqida ma'lumot berilgan.*

Kalit so'zlar: *metodika, produktiv nutq, gapirish ko'nikmasi, yozish ko'nikmasi, kommunikativ yondashuv, vazifaga asoslangan ta'lim, interfaol metod, kompetensiya, fikr-mulohaza.*

Annotation. *This article examines the modern methodology of developing productive speech competence — speaking and writing skills — of language learners. It analyzes a step-by-step model for forming this competence, the underlying principles, and the application of communicative, task-based and project-based teaching methods. The article also describes ways of organizing learners' independent speech activity through interactive and digital technologies, as well as criteria for assessing the results.*

Keywords: *methodology, productive speech, speaking skill, writing skill, communicative approach, task-based learning, interactive method, competence, feedback.*

Аннотация. *В данной статье рассматривается современная методика развития продуктивной речевой компетенции — говорения и письма — у изучающих иностранный язык. Проанализированы поэтапная модель формирования данной компетенции, лежащие в её основе принципы, а также применение коммуникативного, задачно-ориентированного и проектного методов обучения. Освещены способы организации самостоятельной речевой деятельности обучающихся посредством интерактивных и цифровых технологий и критерии оценивания результатов.*

Ключевые слова: *методика, продуктивная речь, навык говорения, навык письма, коммуникативный подход, задачно-ориентированное обучение, интерактивный метод, компетенция, обратная связь.*

Til o‘rganishning yakuniy maqsadi — o‘rganuvchining fikrini erkin, izchil va vaziyatga mos ravishda og‘zaki hamda yozma shaklda ifoda eta olishidir. Aynan shu ikki ko‘nikma — gapirish va yozish — lingvodidaktikada produktiv nutq faoliyati turlari sifatida qaraladi va ular tinglab tushunish hamda o‘qishdan farqli o‘laroq, o‘rganuvchidan tayyor nutqiy mahsulot yaratishni talab qiladi. M. Swain ilgari surgan “tushunarli output gipotezasi”ga ko‘ra, til faqat kirish axboroti (input) orqali emas, balki o‘rganuvchining o‘zi til hosil qilishga (output) majbur bo‘lgan vaziyatlarda samaraliroq o‘zlashtiriladi. Shu bois til o‘rganuvchilarda produktiv nutqiy kompetensiyani izchil va bosqichma-bosqich rivojlantiruvchi metodikaning ishlab chiqilishi zamonaviy lingvodidaktikaning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Produktiv nutqiy kompetensiyani rivojlantirish metodikasi masalalari bilan xorijiy va mahalliy metodist olimlarning keng doirasi shug‘ullangan. Ye.I. Passov o‘zining kommunikativ metodida nutqiy faoliyatni haqiqiy muloqot vaziyatlariga yaqinlashtirish zarurligini asoslab bergan bo‘lsa, J. Harmer produktiv ko‘nikmalarni o‘rgatishda “natija-yo‘naltirilgan” (product-based) va “jarayon-yo‘naltirilgan” (process-based) yondashuvlarni farqlab ko‘rsatadi. D. Nunan vazifaga asoslangan ta’lim (task-based language teaching) nazariyasida o‘quvchini ma’noga yo‘naltirilgan haqiqiy topshiriqlarni bajarishga jalb etish orqali nutqni rivojlantirishni taklif qiladi. H.D. Braun va P. Ur o‘z asarlarida gapirish va yozish ko‘nikmalarini alohida-alohida emas, balki bir-birini to‘ldiruvchi yaxlit tizim sifatida o‘qitishni tavsiya etadilar. N.D. Galskova va J.J. Jalolov ishlarida esa bu jarayonning O‘zbekiston oliy ta’lim tizimi sharoitida tashkil etilishi masalalari yoritilgan. Ushbu tadqiqotlarni umumlashtirish produktiv nutqiy kompetensiyani rivojlantirishning yaxlit, bosqichli metodikasini shakllantirish imkonini beradi.

Produktiv nutqiy kompetensiyaning tarkibiy qismlari

Produktiv nutqiy kompetensiya murakkab, ko‘p komponentli hodisa bo‘lib, uning tarkibida quyidagi qismlarni ajratish mumkin: lingvistik komponent (fonetik, leksik va grammatik bilim hamda ko‘nikmalar), diskursiv komponent (fikrni izchil, mantiqiy va janrga mos tuzish qobiliyati), strategik komponent (til vositalari yetishmagan vaziyatlarda muqobil ifoda usullarini topa olish) va ijtimoiy-madaniy komponent (muloqot vaziyati, adresat va madaniy kontekstga mos uslubni tanlash). Til o‘rganuvchida ushbu to‘rt komponentning uyg‘un rivojlanishi uning erkin, izchil va samarali muloqot qila olish darajasini belgilaydi.

Kompetensiyani shakllantirishning bosqichli modeli

Amaliyotda o‘zini oqlagan yondashuvlardan biri produktiv nutqiy kompetensiyani to‘rt bosqichli modelga tayanib rivojlantirishdir. Har bir bosqich o‘ziga xos maqsad, metod va kutilayotgan natijaga ega bo‘lib, ular bir-birini izchil taqozo etadi (1-jadval).

Produktiv nutqiy kompetensiyani rivojlantirish bosqichlari

Bosqich	Maqsad	Qo‘llaniladigan metod va texnikalar	Kutilayotgan natija
1. Tayyorgarlik	Til materialini, namuna matn yoki nutqiy modelni taqdim etish	Namunali dialog, model matn, miya to‘fon (brainstorming), leksik-grammatik ishlov berish	O‘rganuvchida mavzu bo‘yicha til va nutqiy zaxira shakllanadi
2. Nazorat qilinadigan mashqlar	Til birliklarini boshqariladigan sharoitda qo‘llashni mustahkamlash	Substitutsion mashqlar, juftlikda ishlash, boshlang‘ich yozma mashqlar	Grammatik va leksik to‘g‘rilik oshadi
3. Erkin va ijodiy muloqot	Mustaqil va ijodiy nutqiy mahsulot (output) yaratish	Rolli o‘yinlar, munozara, taqdimot, loyiha ishi, erkin insho va esse	Mustaqil ravon og‘zaki va yozma nutq shakllanadi
4. Baholash va fikr-mulohaza	Natijani tahlil qilish va keyingi bosqichga yo‘naltirish	Rubrika asosida baholash, o‘zaro va o‘z-o‘zini baholash, o‘qituvchi sharhi	Xatolar tuzatiladi, motivatsiya oshadi

Ushbu modelning grafik ifodasi 1-rasmda keltirilgan. Har bir bosqich o‘rganuvchi tomonidan bajarilgan nutqiy faoliyat natijalari asosida fikr-mulohaza olib, qayta ishlanadi va zarur hollarda tayyorgarlik bosqichiga qaytiladi — bu esa metodikaning aylanma (siklik) xarakterga ega ekanligini ko‘rsatadi.

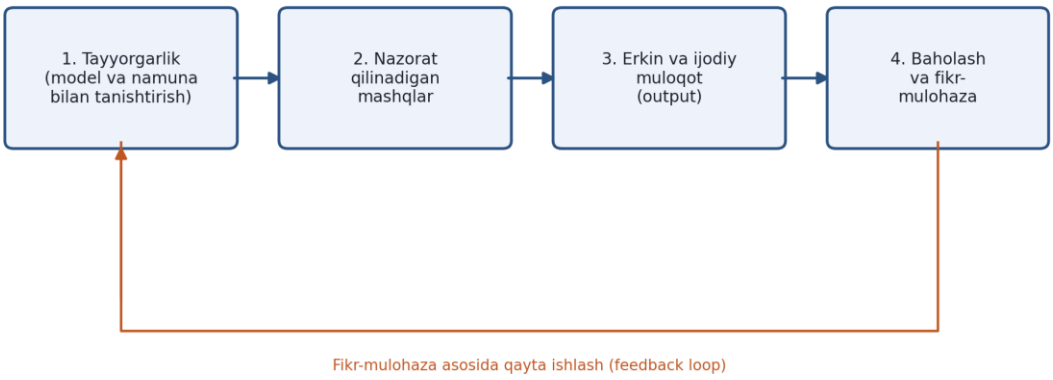

1-rasm. Produktiv nutqiy kompetensiyani shakllantirish modeli

Gapirish va yozish ko‘nikmalarini rivojlantirish metodlari

Produktiv nutqiy kompetensiyaning ikki tarkibiy qismi — gapirish va yozish — o‘xshash tamoyillarga asoslansa-da, o‘ziga xos metod va texnikalarni talab qiladi.

Gapirish ko‘nikmasini rivojlantirishda o‘rganuvchining bevosita og‘zaki muloqotga, spontan nutqiy reaksiyaga jalb etilishi muhim ahamiyatga ega bo‘lsa, yozish ko‘nikmasida fikrni rejalashtirish, qoralama tayyorlash va uni bir necha marta tahrir qilish jarayoni yetakchi o‘rin tutadi. Quyidagi 2-jadvalda har ikki ko‘nikma uchun samarali hisoblangan metodlar solishtirma tarzda keltirilgan.

Og‘zaki va yozma nutqni rivojlantirish metodlarining solishtirmasi

Og‘zaki nutqni (speaking) rivojlantirish metodlari	Yozma nutqni (writing) rivojlantirish metodlari
► axborot bo‘shlig‘i (information-gap) topshiriqlari	► jarayonli yozuv (process writing): rejalashtirish – qoralama – tahrir – nashr
► rolli o‘yinlar va simulyatsiyalar	► yo‘naltirilgan (guided) va erkin yozuv topshiriqlari
► munozara va debatlar	► loyihaviy va hamkorlikdagi yozuv (Google Docs, wiki)
► taqdimot va ommaviy nutq mashqlari	► xat, insho, esse, akademik matn yozish
► audio/video yozib olish va o‘z nutqini tahlil qilish	► tengdosh tahriri (peer review) va portfolio yuritish

Interfaol va raqamli texnologiyalarning o‘rni

Zamonaviy metodikada produktiv nutqiy kompetensiyani rivojlantirish an’anaviy auditoriya doirasi bilan chegaralanmaydi. Raqamli vositalar — hamkorlikda matn yaratish imkonini beruvchi onlayn platformalar, ovozli va videoxabar almashish ilovalari, taqdimot va podkast yaratish dasturlari — o‘rganuvchilarga darsdan tashqarida ham mustaqil ravishda nutqiy mahsulot yaratish va uni haqiqiy auditoriya bilan bo‘lishish imkonini beradi. Bunday vositalardan tizimli foydalanish, H. Reiders ta’kidlaganidek, o‘quv jarayonini individuallashtirish va o‘rganuvchining o‘z rivojlanish sur’atini nazorat qilish imkoniyatini kengaytiradi. Ayni paytda, texnologiya o‘z-o‘zicha emas, balki aniq pedagogik maqsadga bo‘ysundirilgan holda qo‘llanilgandagina samara beradi.

Natijalarni baholash

Produktiv nutqiy kompetensiyani baholash o‘ziga xos qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi, chunki bu yerda faqat til jihatidan to‘g‘rilik emas, balki fikrning izchilligi, ravonligi va vaziyatga mosligi ham hisobga olinishi lozim. Shu sababli aniq mezonlarga asoslangan baholash jadvallari (rubric) dan foydalanish, shuningdek o‘zaro va o‘z-o‘zini baholash amaliyotini joriy etish tavsiya etiladi. Bunday yondashuv nafaqat baholash ob’ektivligini oshiradi, balki o‘rganuvchining o‘z nutqiy faoliyatini mustaqil tahlil qilish ko‘nikmasini ham shakllantiradi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, til o‘rganuvchilarda produktiv nutqiy kompetensiyani rivojlantirish izchil, bosqichma-bosqich va o‘zaro bog‘liq metodlar tizimini talab qiladi. Tayyorgarlik, nazorat qilinadigan mashq, erkin ijodiy muloqot va fikr-mulohaza bosqichlaridan iborat model, kommunikativ hamda vazifaga asoslangan metodlar bilan uyg‘unlashtirilganda, shuningdek zamonaviy raqamli vositalar bilan boyitilganda, yuqori samara beradi. Ushbu metodikaning amaliyotga izchil tatbiq etilishi til o‘rganuvchining erkin, ravon va vaziyatga mos ravishda og‘zaki hamda yozma muloqot qila olish salohiyatini sezilarli darajada oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Jalolov J.J. Chet til o‘qitish metodikasi: chet tillar oliy o‘quv yurtlari (fakultetlari) talabalari uchun darslik. – T.: O‘qituvchi, 2012. – 75 b.

2. Пассов Е.И., Кузовлева Н.Е. Урок иностранного языка. – М.: Голоса-Пресс, 2010. – 640 с.

3. Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам: Лингводидактика и методика. – М.: Академия, 2006. – 336 с.

4. Swain M. Communicative competence: Some roles of comprehensible input and comprehensible output in its development // Input in Second Language Acquisition / S. Gass, C. Madden (Eds.). – Rowley, MA: Newbury House, 1985. – P. 235–253.

5. Harmer J. The Practice of English Language Teaching. – 4th ed. – Harlow: Pearson Longman, 2007. – 448 p.

6. Nunan D. Task-Based Language Teaching. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – 222 p.

7. Brown H.D. Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy. – 3rd ed. – White Plains, NY: Pearson Education, 2007. – 569 p.

8. Ur P. A Course in Language Teaching: Practice and Theory. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996. – 375 p.

3-SHO‘BA: FANLARNI O‘QITISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH VA KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV.

TARBIYA DARSLARIDA O‘QUVCHILARNING JAMOADA ISHLASH VA HAMKORLIK KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH

Karimova Dilfuza Abduqayumovna,
Ijtimoiy-iqtisodiy va amaliy fanlar metodikasi kafedrasi dotsenti

Annotatsiya: *Mazkur maqolada Tarbiya darslarida ta'lim oluvchilarning jamoada ishlash va hamkorlik ko‘nikmalarini rivojlantirishning pedagogik-didaktik asoslari yoritilgan. Hamkorlikni tashkil etishda jamoaviy faoliyat, rollarni taqsimlash, individual javobgarlik, tengdoshlarni baholash va refleksiyaning ahamiyati ochib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *Guruh, jamoa, jamoaviy ish, hamkorlik, hamkorlikdagi faoliyat, hamkorlikda o‘qitish, hamkorlikda o‘rganish, ijobiy o‘zaro bog‘liqlik, jamoaviy rol, hamkorlikda muammoni hal etish,*

Аннотация: *В данной статье рассматриваются педагогические и дидактические основы развития у учащихся навыков командной работы и сотрудничества на уроках педагогики. Раскрывается важность командной работы, распределения ролей, индивидуальной ответственности, взаимной оценки и рефлексии в организации сотрудничества.*

Ключевые слова: *Группа, команда, командная работа, сотрудничество, совместная деятельность, кооперативное обучение, совместное обучение, позитивная взаимозависимость, роль в команде, совместное решение проблем,*

Abstract: *This article outlines the pedagogical and didactic foundations for developing students' teamwork and collaboration skills during "Upbringing" (moral education) lessons. It highlights the importance of group activity, role allocation, individual accountability, peer assessment, and reflection in fostering collaboration.*

Keywords: *Group, team, teamwork, cooperation, collaborative activity, cooperative teaching, collaborative learning, positive interdependence, team role, collaborative problem-solving,*

Zamonaviy ta'limda hamkorlikni rivojlantirishning ahamiyati ta'lim oluvchini kelajakdagi mehnat bozoriga tayyorlash bilangina cheklanib qolmaydi. Hamkorlik ta'lim oluvchining boshqalarning pozitsiyalarini eshitishi, o‘z fikrlarini amaliy dalillar bilan asoslab berishi, bilim hamda resurslarni umumiy vazifalarga safarbar qilishi, kelishmovchiliklarni shaxsiy qarama-qarshiliklarga aylantirmasdan boshqarishi hamda o‘z hissasiga mas'uliyat bilan javob berishi bilan bog‘liq murakkab ijtimoiy va bilish faoliyatidir.

Tarbiya fanining mazmunida adolat, mas'uliyat, hurmat, bag‘rikenglik, raqamli muloqot, fuqarolik faolligi va ekologik mas'uliyat kabi mavzular ko‘pincha bir kishining tayyor javoblari bilan hal bo‘lmaydi. Hamkorlikni pedagogik jihatdan loyihalashtirish uchun umumiy maqsadlar, o‘zaro bog‘liqliklar, har bir a'zoning aniqlanadigan hissasi, o‘zaro tushuntirishlar, birgalikdagi qarorlar, jarayonlarni baholash hamda refleksiya talab etiladi. Jamoaviy ish jamoa a'zolarining vazifalarni muvofiqlashtirgan holda bajarish jarayonlarini bildiradi. Hamkorlik qilish esa muammolar mazmuni, ma'nolar hamda yechimlarning a'zolar tomonidan ko‘proq birgalikda ishlab chiqilishini urg‘ulaydi.

Tarbiya darslarida jamoada ishlash va hamkorlik ko‘nikmalarini rivojlantirishning pedagogik-psixologik va didaktik asoslari chuqur ildizlarga egadir. Hamkorlikdagi

ta’limning nazariy manbalarini yagona va tor nazariyaga keltirish ilmiy jihatdan noto‘g‘ri hisoblanadi. Falsafiy va pedagogik qarashlarda ta’lim demokratik tajriba hamda ijtimoiy ishtirok bilan bog‘langan bo‘lib, maktab jamiyat hayotidan uzilgan bilimlarni uzatish joyi emas, balki birgalikda faoliyat yuritish muhiti sifatida ko‘riladi.

Turli qobiliyatlar, qarashlar va sa’y-harakatlarni umumiy maqsadlarga birlashtirish metodikasida jamoaning pedagogik qiymati barcha ta’lim oluvchilarni bir xil qilishda emas, balki farqlardan umumiy vazifalar uchun foydalanishda namoyon bo‘ladi. Ta’lim oluvchilar bilim, nutq, tashkilotchilik, vizual ifoda, raqamli vositalardan foydalanish, tajriba va nuqtai nazarlar jihatidan farq qiladi. Zamonaviy metodlar, baholash, tengdoshlarni baholash hamda refleksiya vositalarini qo‘llashda «O‘yla – Juftlikda muhokama qil – Fikr almash» usuli ta’lim oluvchiga avval individual o‘ylash, keyin juftlikda fikrini sinash hamda so‘ngra katta guruhga olib chiqish imkoniyatini beradi va bu ustunlik qiluvchi ovozlarning darhol bosim o‘tkazishini kamaytiradi. Manbalarni tekshirish usuli resurslar o‘zaro bog‘liqligini kuchli yaratadi, biroq ekspert guruhida noto‘g‘ri tushunilgan axborotlar asosiy guruhga tarqab ketmasligi uchun o‘qituvchi nazorat nuqtalarini qo‘yishi kerak. Akvarium usuli muloqot jarayonlarini kuzatishga imkon beradi, ya’ni ichki doira muhokama qiladi, tashqi doira esa tinglash, amaliy dalillash va savol ko‘rsatkichlarini qayd etadi. Rolli o‘yinlar manfaatdor tomonlar pozitsiyasini ko‘rishga yordam beradi, lekin shaxsiy yoki etnik qoliplarni rol bahonasida qayta ishlab chiqarish xavfi boshqarilishi lozimdir. Muammoga tayanuvchi va keysga tayanuvchi ta’lim jamoaga realga yaqin hamda ko‘p omilli muammolarni beradi, loyihaga tayanuvchi ta’lim esa uzoqroq davrlarda umumiy mahsulot hamda ijtimoiy tashabbuslarni yaratishga imkon beradi. Tengdoshlarni o‘qitish ta’lim oluvchilarning tushuntirish mas’uliyatini kuchaytiradi, tushunchalar xaritasi esa guruhning umumiy tushunchalar modelini ko‘rinadigan qiladi. Ko‘rgazmalar galereyasida jamoalar mahsulotlarni ko‘rib, mezonli qayta aloqalar beradi. Jamoaviy va hamkorlikdagi ta’limning tarixiy-nazariy asoslarini umumlashtirganda, pedagogik va falsafiy ta’limotlardagi tajriba va demokratiya haqidagi g‘oyalar, ijtimoiy vositachilik konsepsiyalari, guruhlar dinamikasi, maqsadlar o‘zaro bog‘liqligi nazariyalari, ko‘maklashuvchi ta’lim modellari hamda guruh maqsadi va individual javobgarlik mexanizmlari bir xil darajadagi yoki bir-birini takrorlovchi qarashlar emasdir, chunki ular turli ilmiy muammolarni tushuntiradi. Tarbiya metodikasi uchun ularning umumiy pedagogik kesishuv nuqtasi shundaki, ta’lim oluvchi bilimlar hamda qadriyatlar haqidagi mulohazalarni ijtimoiy muhitda quradi, biroq ushbu muhitning tuzilmasi yakuniy natijalarga bevosita ta’sir ko‘rsatadi, shuning uchun o‘qituvchi erkin guruhlar va qat’iy yo‘riqnomalar o‘rtasida topshiriqlarga mos darajadagi pedagogik tayanchlarni tanlaydi.

Tarbiya darsida samarali jamoaviy faoliyatning didaktik mexanizmi poydevoriy zanjir ko‘rinishida namoyon bo‘ladi:

Ushbu zanjir qat’iy chiziqli jarayon emasdir, chunki amaliy dalillarni tekshiruvchi yangi manbalarni topgach, guruh avvalgi qarorlarga qaytishi yoki tengdoshlarni baholash mahsulotlardan keyin yangi muzokaralarni boshlashi mumkin. O‘qituvchining maqsadi barcha bosqichlarni shunchaki nomi uchun o‘tkazish emas, balki muammo, faoliyat hamda baholashlar o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni ta’minlashdan iboratdir. Shakllantiruvchi baholash ham dars yakuniga surib qo‘yilmasdan, butun jarayonda guruh maqsadni tushundimi, kimning ovozi eshitilmay qoldi, qaysi fikr amaliy dalilsiz qoldi hamda resurslar integratsiya qilindimi degan yo‘naltiruvchi savollar orqali olib boriladi.

Jamoada rollar, yetakchilik hamda individual javobgarlikni tashkil etishda rollarni loyihalashtirishning uchta poydevoriy tamoyiliga amal qilinadi. Birinchidan, rol

mahsulotga real va amaliy ta'sir ko'rsatishi lozim, chunki nomigagina vaqt nazoratchisi bo'lish haqiqiy hamkorlikni yarata olmaydi. Ikkinchidan, rollar ta'lim oluvchilar o'rtasida doimiy ravishda almashib turishi kerak. Uchinchidan, rol individual javobgarlikni ko'rsatishi, lekin guruh a'zolarini bir-biridan uzib qo'ymasligi lozimdir. Individual javobgarlikni ta'minlash uchun har bir a'zoning qisqa yozma pozitsiyasi, tasodifiy tanlangan a'zoning guruh qarorini tushuntirishi, shaxsiy hissa daftari, rol bo'yicha mikrohisobotlar hamda bilimlarni ko'chirishga oid individual savollar qo'llaniladi. Baholash shaxsiy xulosalar bilan emas, balki ikki marta aniqlashtiruvchi savol berdi, bir amaliy dalilni tekshirdi hamda yakuniy qarorga kiritilgan o'zgartirishlarni izohladi kabi kuzatuvlar orqali amalga oshiriladi.

Tarbiya darslari uchun yettita to'liq hamkorlik faoliyati namunasini amaliyotda qo'llash mumkin. Birinchi namuna Akademik halollik deb nomlanib, 8-9 chi sinflarga mo'ljallangan hamda tarbiyaviy maqsadi halollik, mualliflik va mas'uliyatni real guruh loyihasida mezon sifatida qo'llashdan iboratdir. Hamkorlik kompetensiyasi resurslar almashish hamda mezonli qarorlar qabul qilishda namoyon bo'ladi, markaziy muammo guruh taqdimotida manbasiz internet matnlari va sun'iy intellekt yaratgan materiallardan foydalanish taklif qilingani bo'lib, umumiy maqsad halol guruh loyihasi bayonnomasini ishlab chiqishdan iboratdir. To'rt kishilik guruhda manba tekshiruvchi, mualliflik mezoni bo'yicha tahlilchi, oqibatlar tahlilchisi hamda muloqot muvofiqlashtiruvchisi rollari ajratiladi va har bir a'zoga turli vaziyat kartalari beriladi. Individual javobgarlikda har bir a'zo bitta qoida va uning poydevoriy asosini yozadi, tasodifiy a'zo esa protokolni himoya qiladi hamda topshiriq to'rtta holatni ishonch, mualliflik, adolat va amalga oshirish mezonlarida qiyoslashdan iborat bo'ladi. Jamoaviy qaror va mahsulot besh bandli protokol va bitta bahsli holatga izoh bo'lib, tengdoshlarni baholashda boshqa guruh kuchli mezon, noaniq holat hamda takliflar formatida izoh beradi, baholash esa amaliy dalil, hissalar integratsiyasi va bilimlarni ko'chirishga tayanadi. Refleksiyada guruh fikrimni qaysi amaliy dalillar o'zgartirdi degan savollar beriladi hamda real loyihalar uchun manbalarni qayd etish kelishuvlari tuziladi, xavfsizlik uchun real ta'lim oluvchini ko'chirmachilikda ayblashga yo'l qo'yilmaydi va vaziyatlar anonim beriladi. Ikkinchi namuna Do'stlik va ishonch deb nomlanib, 6-7chi sinflarga mo'ljallangan hamda maqsadi do'stga sodiqlik bilan mas'uliyat o'rtasidagi ziddiyatni tahlil qilishdan iboratdir. Do'st sinf guruh chatida boshqa ta'lim oluvchini masxara qilgan xabarni o'chirishni so'ragani muammo qilib olinib, do'st manfaatini ifodalovchi, jabrlangan tomon ehtiyojini tahlil qiluvchi, sinf qoidasi tekshiruvchi hamda xolis vositachi rollari beriladi va birinchi yigirma to'rt soatlik harakat rejasi mahsulot bo'ladi. Uchinchi namuna Jamoaviy adolat deb nomlanib, 7-8chi sinflarga mo'ljallangan hamda tenglik va adolatning bir xil emasligini tahlil qilish maqsadi qo'yiladi, cheklangan vaqt va resurslarni taqsimlash muammo qilib olinib, ehtiyoj tahlilchisi, resurs hisobchisi, qamrovlilik nazoratchisi hamda qaror protokoli kotibi rollari beriladi hamda resurslar taqsimoti va mezonlar matritsasi yaratiladi. 4-7 namunalarda, ya'ni Raqamli muloqot etikasi, Ekologik mas'uliyat, Fuqarolik mas'uliyati hamda Bag'rikenglik va muloqot mavzularida ham xuddi shunday vaziyatlar berilib, rollar taqsimlanadi, ijobiy o'zaro bog'liqlik hamda individual javobgarlik ta'minlanadi, mezonli qarorlar, tengdoshlarni baholash, refleksiya va bilimlarni ko'chirish zanjirlari bajariladi.

Jamoaviy faoliyatni baholash va refleksiya uchta qatlamda, ya'ni individual faoliyat, jamoaviy jarayon hamda jamoaviy mahsulot qatlamlarida amalga oshiriladi. Individual qatlam ta'lim oluvchining tushunishi, hissasi hamda bilimlarni ko'chirishini, jarayon qatlami muloqot, o'zaro bog'liqlik, vazifalar koordinatsiyasi va nizolar

boshqaruvini, mahsulot qatlami esa qaror yoki yechimlarning amaliy dalillanganligi hamda tarbiyaviy maqsadlarga mosligini ko‘rsatadi. Uchala qatlamni bitta umumiy ballga qo‘shish shart emasdir, aksincha ularni diagnostik qayta aloqa uchun alohida ko‘rsatish o‘ta foydalidir.

Umumlashtiruvchi xulosada birinchidan, Tarbiya darsida jamoada ishlash kompetensiyasi ta’lim oluvchilarni shunchaki bir stol atrofida o‘tirg‘izishdan emas, balki umumiy maqsadlar va o‘zaro bog‘liqlikni didaktik jihatdan loyihalashtirishdan boshlanadi.

Ikkinchidan, ko‘maklashuvchi ta’limning muhim belgisi bo‘lgan individual javobgarlik jamoaviy natijalar ortida alohida ta’lim oluvchining o‘rganishini yo‘qotib qo‘ymaslikka xizmat qiladi.

Uchinchidan, hamkorlikdagi ta’lim Tarbiya fanida axloqiy va ijtimoiy muammolarning ma’nosi hamda yechimini birgalikda muhokama qilish uchun qulaydir, ammo u ham psixologik xavfsizlik, amaliy dalil va javobgarlikdan xoli bo‘lgan shunchaki erkin suhbat emasdir.

To‘rtinchidan, turli qobiliyatlar, tajribalar hamda pozitsiyalar jamoaga pedagogik resurs bo‘la oladi, agar topshiriq ularni real integratsiya qilishni talab qilsa hamda farqlar doimiy yorliqlarga aylantirilmasa.

Beshinchidan, yetakchilik ustunlik qilish emasdir, aksincha taqsimlangan tashabbuslar, muvofiqlashtirish, tinglash va boshqalarni faollashtirish jamoaviy yetakchilikning kuzatiladigan belgilaridir.

Oltinchidan, nizolarni umuman yo‘qotish emas, balki ularni shaxsiyatga zarar bermaydigan amaliy dalil, mezon va muzokaralar jarayoniga aylantirish hamkorlik kompetensiyasining poydevoriy qismidir.

Yettinchidan, baholash individual faoliyat, jamoaviy jarayon hamda umumiy mahsulotlarni farqlashi, tengdoshlarni baholash esa shaxsiyatga hukm emas, balki kuzatilgan hamkorlik va keyingi qadamlarga oid mezonli axborot bo‘lishi kerakdir.

Sakkizinchidan, refleksiya biz yaxshi ishladik degan yuzaki xulosalardan men nima qo‘shdim, qaysi ovoz eshitilmay qoldi, qaysi amaliy dalillar qarorimizni o‘zgartirdi hamda keyingi safar qanday strategiyalarni o‘zgartiramiz degan yuqori darajaga ko‘tarilgandagina o‘z bilish faoliyatini anglash qiymatiga ega bo‘ladi.

To‘qqizinchidan, real hayotga bilimlarni ko‘chirish ta’lim oluvchining sinfdagi rollarni real jamoalarda, loyihalarda, raqamli muloqotlarda yoki fuqarolik vaziyatlarida ongli qo‘llashi bilan bog‘liqdir.

O‘qituvchining asosiy roli esa tayyor va ideal jamoani boshqarish emas, balki maqsad, o‘zaro bog‘liqlik, javobgarlik, muloqot va baholashni bir poydevoriy tizimga birlashtiruvchi pedagogik dizayner hamda muloqot muvofiqlashtiruvchisidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdullayev, Sh. A., Choriyev, R. K. **Hamkorlik pedagogikasi**. — Toshkent. 2010
2. Asqarova, M. Nishonov, “O‘quvchilar jamoasini shakllantirishning pedagogik asoslari”. - Toshkent. 2010
3. Tarbiya. Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 8-sinfi uchun darslik. — Toshkent: Respublika ta’lim markazi, 2020.
4. Mavlonova, R. va boshqalar. Tarbiyaviy ishlar metodikasi. — Toshkent: O‘qituvchi. 2015

ORGANIZING DRAWING AND VISUAL ARTS LESSONS THROUGH INTEGRATIVE AND INTERDISCIPLINARY APPROACHES

Karimova Gulnoza Radjabovna
Senior Lecturer, Department of "Methodology of Social, Economic, and Applied Sciences", Navoi Region Center for Pedagogical Excellence

Abstract: *This article examines the methodology of organizing drawing and visual arts lessons using integrative and interdisciplinary approaches. It explores how combining concepts, techniques, and knowledge from various subjects can enhance students' understanding, creativity, and problem-solving abilities in visual arts. Integrative teaching allows students to make connections between art and other academic disciplines, fostering a holistic learning experience. The use of interdisciplinary strategies promotes critical thinking, innovation, and the development of creative competencies, making lessons more engaging and effective.*

Keywords: *Drawing, visual arts, integrative approach, interdisciplinary learning, creative competencies, problem-solving, holistic education, innovative teaching.*

Modern education emphasizes the development of students' creativity, critical thinking, and ability to make connections across different knowledge areas. In visual arts and drawing, traditional lessons often focus solely on technical skills, limiting opportunities for interdisciplinary learning. An integrative and interdisciplinary approach allows educators to connect artistic concepts with subjects such as mathematics, science, history, and literature, creating a richer and more engaging learning environment.

Through integrative teaching, students learn to apply principles of composition, perspective, and design while exploring mathematical proportions, scientific phenomena, or historical contexts. Interdisciplinary strategies encourage students to think critically, solve complex problems, and approach artistic challenges creatively. This approach not only strengthens artistic skills but also cultivates analytical thinking, curiosity, and lifelong learning habits, preparing students for success in both academic and creative endeavors.

Integrative and interdisciplinary approaches in visual arts education have emerged as effective methods for enhancing students' creative thinking, problem-solving abilities, and overall engagement. Traditional art lessons often focus narrowly on technique and replication, limiting students' capacity to understand the broader

connections between art and other academic disciplines. By integrating knowledge and methodologies from various subjects such as mathematics, science, history, and literature, educators can create a holistic learning environment that fosters both technical skill development and intellectual growth.

One of the main advantages of integrative approaches is their ability to make abstract artistic concepts more tangible and relatable. For example, mathematical principles such as geometry and proportion can be applied to perspective drawing and composition, helping students understand spatial relationships and symmetry. Similarly, exploring historical or cultural contexts enhances students' appreciation for artistic styles, motifs, and techniques, allowing them to connect their own creative work with broader societal and historical narratives. These cross-disciplinary connections deepen students' understanding and provide meaningful contexts for their artistic practice.

Interdisciplinary strategies also promote critical thinking and problem-solving in visual arts. When students are tasked with projects that require combining concepts from multiple subjects, they must analyze information, synthesize ideas, and make informed

decisions about composition, color, and design. For instance, a project that integrates environmental science may involve students creating artwork based on ecological themes, encouraging them to research, interpret data, and represent complex ideas visually. Such activities not only enhance creativity but also develop analytical skills and the ability to approach problems from multiple perspectives.

The use of technology further enhances integrative and interdisciplinary teaching in drawing and visual arts. Digital platforms, multimedia resources, and interactive tools allow students to explore connections between art and other subjects in engaging ways. Online simulations, virtual galleries, and interactive tutorials can demonstrate how scientific phenomena influence color mixing, how historical events shape artistic styles, or how mathematical ratios inform composition. Technology supports individualized learning trajectories, enabling students to pursue areas of interest and deepen their understanding while maintaining artistic skill development.

Collaborative learning is another important aspect of integrative approaches. Group projects that combine multiple disciplines encourage students to share ideas, provide feedback, and learn from different perspectives. Collaboration fosters communication skills, social interaction, and teamwork while promoting creativity and innovation. Instructors play a critical role in guiding group activities, facilitating

discussions, and ensuring that learning objectives are met across both artistic and interdisciplinary dimensions.

Integrative and interdisciplinary approaches also support differentiated instruction, addressing diverse learning styles and abilities. Visual learners benefit from diagrams, images, and video demonstrations; auditory learners engage through discussions, lectures, and narrated explanations; kinesthetic learners gain from hands-on projects and interactive activities. By accommodating varied learning preferences, these approaches ensure that all students can access meaningful learning experiences and develop their creative competencies effectively.

Assessment within integrative and interdisciplinary frameworks requires thoughtful consideration. Teachers must evaluate not only technical execution in drawing but also the students' ability to synthesize knowledge from other disciplines, apply critical thinking, and engage creatively with interdisciplinary content. Digital portfolios, project-based assessments, and reflective journals are effective tools for documenting learning progress, providing feedback, and encouraging self-assessment. These assessment methods promote a growth mindset, helping students recognize their strengths, address weaknesses, and plan future artistic and academic projects.

Integrative teaching also enhances student motivation and engagement. Projects that link art to real-world contexts, interdisciplinary themes, and personal interests inspire curiosity and investment in learning. Students are more likely to take creative risks, experiment with new techniques, and persevere through challenges when they see the relevance of their work across subjects and in broader societal contexts. This increased engagement fosters both artistic development and intellectual growth, supporting lifelong learning and creativity.

In conclusion, organizing drawing and visual arts lessons through integrative and interdisciplinary approaches provides a holistic, engaging, and effective educational experience. By combining artistic techniques with knowledge and methods from other subjects, educators foster creativity, critical thinking, problem-solving skills, and intellectual curiosity. The integration of technology, collaborative activities, and differentiated instruction further enhances learning outcomes. Ultimately, this approach

prepares students not only to develop technical and creative competencies in visual arts but also to think innovatively and apply interdisciplinary knowledge in diverse contexts, supporting their lifelong artistic and academic growth.

Integrative and interdisciplinary approaches in drawing and visual arts education provide a comprehensive and effective method for fostering students' creativity, critical

thinking, and problem-solving abilities. By connecting artistic concepts with knowledge from mathematics, science, history, and literature, students gain a deeper understanding of both art and its broader contexts. Digital tools, multimedia resources, and collaborative projects further enhance learning by supporting individualized trajectories, interactive engagement, and reflective practice.

These approaches not only develop technical skills and artistic competencies but also encourage curiosity, innovation, and lifelong learning. Educators play a pivotal role in designing interdisciplinary projects, facilitating discussions, and assessing both artistic and cognitive growth. Overall, the integration of integrative and interdisciplinary methods ensures a more meaningful, engaging, and effective learning experience in visual arts education.

References:

1. Shavdirov, S. A. (2017). *Podgotovka budushchikh uchiteley k issledovatelskoy deyatelnosti.* Редагогическое образование и наука, 2, 109-110.

2. Shavdirov, S. A. (2017). *Selection Criteria of Training Methods in Design Fine Arts Lessons.* Eastern European Scientific Journal, 1, 131-134.

3. Shovdirov, S. (2024). *Analyzing the Sources and Consequences of Atmospheric Pollution: A Case Study of the Navoi Region.* E3S Web of Conferences, 587, 02016.

4. Shavdirov, S. (2025). *Method of Organization of Classes in Higher Education Institutions Using Flipped Classroom Technology.* AIP Conference Proceedings, 3268(1), 070035.

5. Shavdirov, S. A. (2017). *Ўқувчиларда тасвирий саводхонликка оид ўқув компетенцияларини шакллантиришнинг педагогик-психологик жиҳатлари.* Современное образование (Узбекистан), 6, 15-21.

6. Shovdirov, S. A. (2024). *Tasviriy san'atni o'qitishda o'quvchilarning sohaga oid o'quv kompetensiyalarini shakllantirish omillari.* Inter Education & Global Study, 1, 8-14.

7. Ibraimov, X., & Shovdirov, S. (2023). *Theoretical Principles of The Formation of Study Competencies Regarding Art Literacy in Students.* Science and Innovation, 2(B10), 192-198.

8. Shavdirov, S. A. (2018). *Izobrazitelnomu i prikladnomu iskusstvu.* INTERNATIONAL SCIENTIFIC REVIEW OF THE PROBLEMS AND PROSPECTS OF MODERN SCIENCE AND EDUCATION, 84-85.

9. Shovdirov, S. (2023). *Tasviriy savodxonlikka oid o'quv kompetensiyalarni shakllantirishda o'quvchilarni mantiqiy va abstrakt fikrlashga o'rgatish.* Евразийский журнал академических исследований, 3(12), 193-196.

10. Baymetov, B. B., & Shovdirov, S. A. (2023). *Methods of Organizing Practical and Theoretical Classes for Students in The Process of Teaching Fine Arts.* International Journal on Integrated Education, 4(3), 60-66.

JISMONIY TARBIYA DARSLARIDA KOMPETENSIYAVIY YONDASHUVNI QO‘LLASH METODIKASI

Bo‘riboyev Bosim Kazakbayevich,
Jizzax davlat pedagogika universiteti
Jismoniy tarboya va sport fakulteti
Sport turlari va uni o‘qitish metodikasi kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya: *Jismoniy tarbiya darslarida kompetensiyaviy yondashuvni qo‘llash metodikasi, uning ta’lim jarayonidagi ahamiyati va samaradorligi yoritilgan. Kompetensiyaviy yondashuv asosida o‘quvchilarning jismoniy sifatlari bilan bir qatorda, mustaqil fikrlash, jamoada ishlash, sog‘lom turmush tarziga rioya qilish, o‘z faoliyatini nazorat qilish va baholash ko‘nikmalarini shakllantirish masalalari tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar: *Jismoniy tarbiya, kompetensiyaviy yondashuv, kompetensiya, jismoniy rivojlanish, pedagogik metodlar, harakat faolligi, sog‘lom turmush tarzi, interfaol ta’lim, jismoniy sifatlar, o‘quvchi kompetensiyasi.*

Аннотация. *В статье рассматривается методика применения компетентностного подхода на уроках физической культуры, его значение и эффективность в современном образовательном процессе. Анализируются вопросы формирования у учащихся не только физических качеств, но и навыков самостоятельного мышления, работы в команде, соблюдения здорового образа жизни, самоконтроля и самооценки.*

Ключевые слова: *Физическая культура, компетентностный подход, компетенция, физическое развитие, педагогические методы, двигательная активность, здоровый образ жизни, интерактивное обучение, физические качества, компетентность учащихся.*

Abstract. *The article examines the methodology of applying a competency-based approach in physical education lessons, as well as its importance and effectiveness in the modern educational process. Particular attention is paid to the development of students’ physical qualities along with independent thinking, teamwork, healthy lifestyle habits, self-control, and self-assessment skills. The study considers modern pedagogical methods, interactive approaches, and practical exercises that can be used to organize physical education lessons based on a competency-oriented approach.*

Keywords: *physical education, competency-based approach, competence, physical development, pedagogical methods, physical activity, healthy lifestyle, interactive learning, physical qualities, student competence.*

Kirish

Bugungi kunda ta’lim tizimida yuz berayotgan tub o‘zgarishlar o‘quvchilarga faqat nazariy bilim berish bilan cheklanib qolmasdan, ularning amaliy faoliyatini rivojlantirish, mustaqil qaror qabul qilish, muammoli vaziyatlarda to‘g‘ri yo‘l topish, jamoada hamkorlik qilish va egallagan bilimlarini kundalik hayotda qo‘llay olish kompetensiyalarini shakllantirishni talab etmoqda. Shu nuqtayi nazardan, ta’lim jarayoniga kompetensiyaviy yondashuvni joriy etish zamonaviy pedagogikaning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Jismoniy tarbiya fani ham kompetensiyaviy yondashuvni samarali amalga oshirish uchun katta imkoniyatlarga ega. Chunki jismoniy tarbiya darslarida o‘quvchi nafaqat turli harakatlarni bajaradi, balki o‘z faoliyatini boshqaradi, sheriklari bilan hamkorlik qiladi,

sport qoidalariga rioya etadi, xavfsizlik choralarini hisobga oladi, o‘z jismoniy imkoniyatlarini baholaydi va turli vaziyatlarda mustaqil qarorlar qabul qiladi.

An’anaviy jismoniy tarbiya darslarida asosiy e’tibor ko‘pincha mashqlarni to‘g‘ri bajarish va jismoniy sifatlarni rivojlantirishga qaratilgan bo‘lsa, kompetensiyaviy yondashuv o‘quvchining bilim, ko‘nikma, malaka, munosabat va amaliy tajribasini yaxlit holda rivojlantirishni nazarda tutadi. Bunda o‘quvchi darsning passiv ishtirokchisi emas, balki faol subyekti sifatida qaraladi.[42]

Zamonaviy tadqiqotlarda ham kompetensiyaviy yondashuv jismoniy tarbiya jarayonida o‘quvchilarning jismoniy, ijtimoiy, kommunikativ va kognitiv kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qilishi ta’kidlanmoqda. Shu sababli jismoniy tarbiya darslarini kompetensiyaviy yondashuv asosida tashkil etish o‘quvchilarning nafaqat jismoniy tayyorgarligini, balki ularning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishini ham ta’minlashga xizmat qiladi.

Asosiy qism

Kompetensiyaviy yondashuv – ta’lim oluvchida egallangan bilimlarni amaliy faoliyatda qo‘llash, turli vaziyatlarda mustaqil harakat qilish va muammolarni hal etish qobiliyatini shakllantirishga qaratilgan pedagogik yondashuvdir.

Kompetensiya tushunchasi faqat bilim yoki ko‘nikma bilan chegaralanmaydi. U bilim, amaliy tajriba, ko‘nikma, munosabat va shaxsiy sifatlarning birikmasidan tashkil topadi. Masalan, o‘quvchi futbol qoidalarini bilishi — bilim, to‘p bilan harakatlanishni bajara olishi — ko‘nikma, o‘yin davomida vaziyatga qarab to‘g‘ri qaror qabul qilishi esa kompetensiyaning namoyon bo‘lishi hisoblanadi.

Jismoniy tarbiya darslarida kompetensiyaviy yondashuvning asosiy maqsadi o‘quvchini turli jismoniy faoliyat turlariga tayyorlash bilan bir qatorda, sog‘lom va faol hayot tarzini mustaqil ravishda tashkil eta oladigan shaxs sifatida tarbiyalashdan iborat.

Bu yondashuvda “o‘quvchi nimani biladi?” degan savol bilan bir qatorda “o‘quvchi o‘z bilimidan foydalangan holda nima qila oladi?” degan savol ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Jismoniy tarbiya darslarida shakllantiriladigan asosiy kompetensiyalar

Jismoniy tarbiya darslarida bir nechta muhim kompetensiyalarni shakllantirish mumkin.

1. Jismoniy-harakat kompetensiyasi

Jismoniy-harakat kompetensiyasi o‘quvchining asosiy harakatlarni to‘g‘ri, xavfsiz va samarali bajara olish qobiliyatini ifodalaydi. Yugurish, sakrash, uloqtirish, muvozanatni saqlash, gimnastik mashqlarni bajarish, sport o‘yinlarida ishtirok etish ushbu kompetensiyaning tarkibiy qismlaridir.

O‘qituvchi bunda o‘quvchining yosh xususiyatlari, jismoniy tayyorgarlik darajasi va individual imkoniyatlarini hisobga olishi lozim.

2. Sog‘lom turmush tarzi kompetensiyasi

Jismoniy tarbiya darslarining muhim vazifalaridan biri o‘quvchilarda sog‘lom turmush tarziga ongli munosabatni shakllantirishdir. O‘quvchi jismoniy mashqlarning inson salomatligiga ta’sirini tushunishi, kun tartibiga rioya qilishi, gigiyena talablarini bilishi va jismoniy faollikning ahamiyatini anglay olishi kerak.

Bunday kompetensiya faqat sport zalida emas, balki o‘quvchining kundalik hayotida ham namoyon bo‘ladi.

42 Abdullayev A., Xonkeldiyev Sh.X. **Jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi.** – Toshkent.

Jismoniy tarbiya darsini kompetensiyaviy yondashuv asosida tashkil etishda darsning har bir bosqichi aniq maqsadga yo‘naltirilishi kerak.

Birinchi bosqich – maqsadni belgilash

O‘qituvchi dars maqsadini faqat “mashqni o‘rgatish” shaklida emas, balki o‘quvchi egallashi kerak bo‘lgan kompetensiya asosida belgilashi lozim.

Masalan:

An’anaviy maqsad:“Basketbolda to‘pni yerga urib olib yurishni o‘rgatish.”

Kompetensiyaviy maqsad: “O‘quvchilarda basketbol to‘pini boshqarish, sherik bilan hamkorlik qilish va o‘yin vaziyatida mustaqil qaror qabul qilish ko‘nikmalarini shakllantirish.”

Ikkinchi maqsad o‘quvchining real faoliyatini kengroq qamrab oladi.

Ikkinchi bosqich – muammoli vaziyat yaratish

Kompetensiyaviy ta’limda muammoli vaziyatlardan foydalanish samarali hisoblanadi.

Masalan, o‘qituvchi o‘quvchilarga quyidagi vaziyatni taklif qilishi mumkin:

“Sizning jamoangizda to‘p bor, ammo raqib ikki tomondan himoyalanmoqda. Bunday vaziyatda qanday harakat qilish kerak?”

O‘quvchilar vaziyatni muhokama qiladi, o‘z variantlarini taklif qiladi va amaliy faoliyat orqali ularni sinab ko‘radi.

Bunday metod o‘quvchini tayyor javobni kutishga emas, balki mustaqil fikrlashga undaydi.

Uchinchi bosqich – amaliy faoliyat

Jismoniy tarbiya darsida kompetensiyani shakllantirishning eng muhim vositasi amaliy faoliyatdir. O‘quvchi mashqni kuzatish bilangina emas, uni mustaqil bajarish, xatolarini aniqlash va tuzatish orqali o‘zlashtiradi.

Shuning uchun mashqlar oddiydan murakkabga, ma’lumdan noma’lumga tamoyili asosida tashkil etilishi maqsadga muvofiq.

Raqamli texnologiyalardan foydalanish

Bugungi kunda jismoniy tarbiya darslarida raqamli texnologiyalardan foydalanish ham kompetensiyaviy yondashuvning samaradorligini oshirishi mumkin. Masalan, videomateriallar orqali sport mashqlarining to‘g‘ri texnikasi ko‘rsatiladi, o‘quvchilarning mashqlarni bajarishi videoga olinib, keyinchalik xatolar tahlil qilinadi.

Shuningdek, elektron taymerlar, qadam hisoblagichlar, yurak urish tezligini kuzatuvchi qurilmalar va turli sport ilovalari o‘quvchilarda o‘z jismoniy holatini kuzatish va tahlil qilish ko‘nikmasini shakllantirishi mumkin.

Bunda texnologiyaning maqsadi shunchaki yangilik sifatida foydalanish emas, balki o‘quvchining o‘z faoliyatini anglash, tahlil qilish va yaxshilashiga yordam berishdan iborat bo‘lishi kerak.

Kompetensiyaviy yondashuvda baholash

Kompetensiyaviy yondashuvda baholash faqat yakuniy natijani aniqlash bilan cheklanmasligi kerak. O‘quvchining dars davomida qanday rivojlangani, topshiriqni bajarish jarayonidagi faolligi, mustaqilligi, hamkorligi va xavfsizlik qoidalariga rioya qilishi ham hisobga olinadi.

Masalan, baholash mezonlari quyidagicha tashkil etilishi mumkin:

Baholash mezoni	Ulushi
Harakatni texnik jihatdan to‘g‘ri bajarish	**30%**
Jismoniy faollik va intilish	**20%**

Jamoada ishlash	**15%**
Mustaqil qaror qabul qilish	**15%**
Xavfsizlik qoidalariga rioya qilish	**10%**
O‘z faoliyatini baholash	**10%**
Jami	**100%**

Bunday baholash tizimi o‘quvchining faqat tez yugurishi yoki uzoqqa sakrashini emas, balki uning kompleks rivojlanishini aniqlash imkonini beradi.

Tadqiqotlarda kompetensiyaga yo‘naltirilgan baholash, differensial ta’lim va hamkorlikdagi faoliyat o‘quvchilarning motivatsiyasi hamda darsdagi ishtirokini oshirishga xizmat qilishi ko‘rsatilgan.

Xulosa

Jismoniy tarbiya darslarida kompetensiyaviy yondashuvni qo‘llash zamonaviy ta’limning muhim talablaridan biridir. Mazkur yondashuv jismoniy tarbiya fanining mazmunini faqat jismoniy mashqlarni bajarish bilan chegaralab qo‘ymasdan, o‘quvchining har tomonlama rivojlanishiga yo‘naltirish imkonini beradi.

Kompetensiyaviy yondashuv asosida tashkil etilgan darslarda o‘quvchi jismoniy mashqlarni bajarish bilan birga, mustaqil fikrlash, muammoli vaziyatlarni hal qilish, jamoada ishlash, muloqot qilish, o‘z faoliyatini baholash va sog‘lom turmush tarzini ongli ravishda tashkil etish ko‘nikmalarini egallaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi. **“Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun.** O‘RQ-637-son. – Toshkent, 2020.
2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. **Umumiy o‘rta ta’limning davlat ta’lim standarti va o‘quv dasturlari.** – Toshkent.
3. Abdullayev A., Xonkeldiyev Sh.X. **Jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi.** – Toshkent.
4. Usmonxo‘jayev T.S., Xo‘jayev F. **1001 o‘yin.** – Toshkent: Ibn Sino.
5. Melnikova O.A., Sheveleva I.N. **Efficacy of Competency-Based Approach in Teaching Process of Physical Education in a University.** Bulletin of Nizhnevartovsk State University, 2020, №3, 73–78.
6. Ibragimov A.T. **Formation of Professional Training of Future Physical Education Teachers Based on a Competency-Based Approach.** Web of Scientist: International Scientific Research Journal, 2022.

UMUMIY O‘RTA TA’LIM TASHKILOTLARIDA MOLIYA-XO‘JALIK FAOLIYATINI PEDAGOGIK MONITORING ASOSIDA BOSHQARISHNI TAKOMILLASHTIRISH

Umarov Baxodir Aripovich,
A. Avloniy nomidagi pedagogik mahorat milliy instituti yetakchi mutaxassisi, mustaqil tadqiqotchi

Annotatsiya. *Maqolada umumiy o‘rta ta’lim tashkilotlarida moliya-xo‘jalik faoliyatini boshqarish, pedagogik monitoring, resurslardan foydalanish va boshqaruv qarorlarining ta’lim sifati bilan o‘zaro bog‘liqligi yoritilgan. Toshkent shahri bo‘yicha o‘tkazilgan onlayn diagnostik so‘rov hamda 4 ta umumiy o‘rta ta’lim maktabida amalga*

oshirilgan oflayn diagnostik o‘rganish natijalari asosida monitoring, tahlil, boshqaruv qarorlarini qabul qilish, metodik faoliyat va resurslardan oqilona foydalanish holati tahlil qilingan. Onlayn va oflayn o‘rganish natijalarini qiyoslash asosida monitoring tizimining mavjudligi bilan uning pedagogik faoliyatga amaliy ta’siri o‘rtasidagi ayrim tafovutlar aniqlangan. Monitoring va tahlil natijalarini pedagogik ehtiyojlar bilan bog‘lash, qayta aloqani tashkil etish hamda ulardan boshqaruv qarorlarini takomillashtirishda foydalanishning amaliy ahamiyati asoslangan.

Kalit so‘zlar: *moliya-xo‘jalik faoliyati, pedagogik monitoring, boshqaruv qarori, qayta aloqa, resurslardan oqilona foydalanish, metodik faoliyat, pedagogik boshqaruv, ta’lim sifati.*

Аннотация. *В статье рассматривается взаимосвязь управления финансово-хозяйственной деятельностью, педагогического мониторинга, использования ресурсов и управленческих решений с качеством образования в общеобразовательных организациях. На основе результатов онлайн-диагностического опроса, проведённого в городе Ташкенте, а также офлайн-диагностического исследования, осуществлённого в четырёх общеобразовательных школах, проанализированы состояние мониторинга и анализа, принятие управленческих решений, методическая деятельность и рациональное использование ресурсов. Сопоставление результатов онлайн- и офлайн-исследований позволило выявить отдельные различия между наличием системы мониторинга и её практическим влиянием на педагогическую деятельность. Обосновано практическое значение взаимосвязи результатов мониторинга и анализа с педагогическими потребностями, организации обратной связи и использования полученных данных для совершенствования управленческих решений.*

Ключевые слова: *финансово-хозяйственная деятельность, педагогический мониторинг, управленческое решение, обратная связь, рациональное использование ресурсов, методическая деятельность, педагогическое управление, качество образования.*

Abstract. *The article examines the interrelationship between the management of financial and economic activities, pedagogical monitoring, resource utilization, management decisions, and the quality of education in general secondary education organizations. Based on the results of an online diagnostic survey conducted in Tashkent City and an offline diagnostic study carried out in four general secondary schools, the study analyzes monitoring and analysis practices, management decision-making, methodological activities, and the rational use of resources. A comparison of the online and offline findings revealed certain differences between the existence of a monitoring system and its practical impact on pedagogical activities. The practical significance of linking monitoring and analysis results with pedagogical needs, organizing feedback, and using the obtained data to improve management decisions is substantiated.*

Keywords: *financial and economic activities, pedagogical monitoring, management decision, feedback, rational use of resources, methodological activity, pedagogical management, quality of education.*

KIRISH

Zamonaviy ta’lim boshqaruvida umumiy o‘rta ta’lim tashkilotlari faoliyati samaradorligini oshirish boshqaruv qarorlarining ishonchli va tizimli ma’lumotlarga asoslanishini talab etadi. Shu jihatdan pedagogik monitoring ta’lim jarayonidagi mavjud holatni aniqlash, erishilgan natijalarni baholash, muammolarni o‘z vaqtida aniqlash

hamda keyingi boshqaruv vazifalarini belgilashning muhim vositalaridan biri hisoblanadi **[1; 2]**.

Pedagogik monitoringning amaliy ahamiyati faqat ma’lumotlarni yig‘ish yoki mavjud holatni qayd etish bilan cheklanmaydi. Monitoring natijalari tahlil, nazorat va qayta aloqa bilan uzviy bog‘langandagina ular pedagogik va boshqaruv faoliyatini takomillashtirish uchun zarur axborot manbaiga aylanadi. Shu sababli umumiy o‘rta ta’lim tashkilotlarida monitoring natijalaridan boshqaruv qarorlarini qabul qilishda foydalanish hamda qayta aloqani samarali tashkil etish muhim pedagogik-boshqaruv masalalaridan biri hisoblanadi **[4]**.

Umumiy o‘rta ta’lim tashkilotlarida moliya-xo‘jalik faoliyatini boshqarish ham pedagogik jarayonlardan ajratilgan holda qaralmasligi lozim. Moddiy-texnik va moliyaviy resurslarni rejalashtirish, ulardan oqilona foydalanish, monitoring va nazorat natijalarini tahlil qilish ta’lim jarayonining sifatli tashkil etilishi hamda pedagogik faoliyat uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish bilan uzviy bog‘liqdir **[3]**.

Fikrimizcha, moliya-xo‘jalik faoliyatini boshqarish samaradorligi faqat moliyaviy va moddiy resurslardan foydalanish ko‘rsatkichlari bilan emas, balki ushbu resurslarning pedagogik maqsadlarga, ta’lim sifatiga va ta’lim jarayonini samarali tashkil etishga qay darajada xizmat qilishi bilan ham baholanishi lozim.

Shu nuqtayi nazardan, rejalashtirish, monitoring, tahlil, nazorat va qayta aloqani bir-biridan ajratilgan boshqaruv amallari sifatida emas, balki pedagogik maqsadlar va ta’lim natijalariga yo‘naltirilgan o‘zaro bog‘liq boshqaruv jarayonlari sifatida ko‘rib chiqish maqsadga muvofiq.

Toshkent shahri bo‘yicha o‘tkazilgan onlayn diagnostik so‘rov hamda umumiy o‘rta ta’lim maktablari darajasida amalga oshirilgan oflayn diagnostik o‘rganish mazkur jarayonlarning amaldagi holatini qiyosiy tahlil qilish, umumiy tendensiyalar bilan maktab darajasidagi ayrim holatlar o‘rtasidagi muvofiqlik va tafovutlarni aniqlash imkonini berdi.

Maqolaning maqsadi — umumiy o‘rta ta’lim tashkilotlarida moliya-xo‘jalik faoliyatini boshqarish, pedagogik monitoring, resurslardan foydalanish va ta’lim sifati o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni Toshkent shahri bo‘yicha o‘tkazilgan onlayn va oflayn diagnostik o‘rganish natijalari asosida tahlil qilish hamda monitoring va qayta aloqa natijalaridan boshqaruv qarorlarini takomillashtirishda foydalanish bo‘yicha ilmiy-amaliy xulosalarni asoslashdan iborat.

TADQIQOT MATERIALLARI VA METODLARI

Tadqiqotimiz jarayonida umumiy o‘rta ta’lim tashkilotlarida moliya-xo‘jalik faoliyatini boshqarish, pedagogik monitoring, resurslardan foydalanish hamda boshqaruv qarorlarining ta’lim sifati bilan bog‘liqligini o‘rganishda diagnostik so‘rov, kuzatish, qiyosiy tahlil, umumlashtirish va matematik-statistik tahlil usullaridan foydalanildi.

Tadqiqotning empirik bazasi o‘zaro bog‘liq ikki yo‘nalishda shakllantirildi. **Birinchi yo‘nalishda** Toshkent shahri bo‘yicha o‘tkazilgan onlayn diagnostik so‘rov natijalari tahlil qilindi. Unda jami **991 nafar respondent**, jumladan, **328 nafar maktab direktori, 150 nafar o‘quv ishlari bo‘yicha direktor o‘rinbosari, 500 nafar metodik birlashma rahbari hamda 13 nafar markazlashgan buxgalteriya xodimi** ishtirok etdi.

Ikkinchi yo‘nalishda onlayn diagnostika natijalarini maktab darajasida chuqurlashtirish maqsadida Toshkent shahridagi **4 ta umumiy o‘rta ta’lim maktabida oflayn diagnostik o‘rganish** olib borildi. Oflayn o‘rganishda maktab direktorlari, o‘quv ishlari bo‘yicha direktor o‘rinbosarlari, metodik birlashma rahbarlari hamda xo‘jalik

ishlari bo‘yicha direktor o‘rinbosarlarining boshqaruv, pedagogik monitoring, resurslardan foydalanish va ta’lim sifati bilan bog‘liq fikrlari o‘rganildi.

So‘rovnomalarda moliyaviy va moddiy-texnik rejalashtirish, monitoring va nazoratning tashkil etilishi, monitoring natijalari asosida boshqaruv hamda pedagogik qarorlarning qabul qilinishi, resurslardan oqilona foydalanish, metodik faoliyat va ta’lim sifati o‘rtasidagi bog‘liqlikka alohida e’tibor qaratildi. Oflayn so‘rov vositalarida boshqaruv qarorlarining monitoring natijalariga asoslanishi, pedagogik monitoring natijalarining muntazam tahlil qilinishi va moddiy-texnik resurslarning pedagogik shart-sharoitlarga ta’siri bevosita o‘rganildi.

Onlayn diagnostika natijalari miqdoriy jihatdan umumlashtirilib, respondentlar guruhlari bo‘yicha qiyosiy tahlil qilindi. Oflayn o‘rganish natijalari esa onlayn diagnostikada aniqlangan umumiy tendensiyalarni maktab darajasidagi holatlar bilan solishtirish, ayrim tafovut va muammoli nuqtalarni aniqlashtirish maqsadida tahlil qilindi.

NATIJALAR

Toshkent shahri bo‘yicha o‘tkazilgan onlayn diagnostik so‘rov natijalari umumiy o‘rta ta’lim tashkilotlarida monitoring, boshqaruv qarorlarini qabul qilish, resurslardan foydalanish va pedagogik faoliyat o‘rtasidagi bog‘liqlikni baholash imkonini berdi.

Maktab direktorlari javoblarining tahliliga ko‘ra, respondentlarning **88,4 foizi** ta’lim muassasasida monitoring va nazorat tizimi samarali tashkil etilganini, **84,1 foizi** boshqaruv qarorlari monitoring natijalari asosida doimiy qabul qilinishini qayd etgan. Shuningdek, direktorlarning **82,6 foizi** maktablarda raqamli monitoring va nazorat vositalaridan doimiy foydalanilishini bildirgan. Respondentlarning **72,0 foizi** esa resurslardan oqilona foydalanish ta’lim sifatiga ta’sir ko‘rsatishini e’tirof etgan.

O‘quv ishlari bo‘yicha direktor o‘rinbosarlarining **85,3 foizi** pedagogik monitoring natijalari muntazam tahlil qilinishini, **79,3 foizi** esa monitoring natijalari asosida pedagogik qarorlar doimiy qabul qilinishini bildirgan.

Metodik birlashma rahbarlari orasida o‘tkazilgan so‘rov natijalariga ko‘ra, respondentlarning **72,2 foizi** metodik monitoring yuqori darajada tashkil etilganini qayd etgan. **80,6 foizi** metodik monitoring natijalari muntazam tahlil qilinishini, **73,8 foizi** esa monitoring natijalari asosida metodik tavsiyalar va pedagogik qarorlar doimiy ishlab chiqilishini bildirgan.

Onlayn diagnostika natijalarini maktab darajasida chuqurlashtirish maqsadida o‘tkazilgan oflayn o‘rganish ayrim ko‘rsatkichlar bo‘yicha umumiy tendensiyalarning amaliy ko‘rinishlarini aniqlash imkonini berdi. Jumladan, 312-maktab direktori monitoring va nazorat tizimini samarali deb baholagan, boshqaruv qarorlari monitoring natijalari asosida doimiy qabul qilinishini hamda moliyaviy monitoring natijalari muntazam tahlil qilinishini qayd etgan.

Shu bilan birga, mazkur maktabning o‘quv ishlari bo‘yicha direktor o‘rinbosari pedagogik monitoringning tashkil etilish darajasini **“o‘rta”**, raqamli monitoring vositalaridan foydalanishni esa **“qisman”** deb baholagan. Biroq monitoring natijalari asosida pedagogik qarorlar doimiy qabul qilinishi va pedagogik monitoring natijalari muntazam tahlil qilinishini qayd etgan.

Mazkur maktab metodik birlashma rahbari metodik monitoringning tashkil etilish darajasini yuqori deb baholagan bo‘lsa-da, pedagogik monitoringning o‘qituvchilar faoliyatini takomillashtirishga ta’siri bo‘yicha **“yo‘q”** javobini qayd etgan. Shu bilan birga, monitoring natijalari asosida metodik tavsiyalar va pedagogik qarorlar doimiy ishlab chiqilishi hamda metodik monitoring natijalari muntazam tahlil qilinishini ko‘rsatgan.

Xo‘jalik ishlari bo‘yicha direktor o‘rinbosari javoblarida monitoring va nazorat natijalarining boshqaruv qarorlarini qabul qilishda hisobga olinishi, aniqlangan muammolarning keyingi rejalashtirish jarayoniga kiritilishi, moddiy-texnik ta’minotning ta’lim jarayonining sifatli tashkil etilishiga hamda resurslardan oqilona foydalanishning pedagogik faoliyat uchun zarur shart-sharoitlarni yaxshilashga ta’siri qayd etilgan.

Tadqiqotimiz natijalariga ko‘ra, onlayn diagnostika monitoring, tahlil va boshqaruv qarorlari o‘rtasidagi bog‘liqlikning umumiy tendensiyasini ko‘rsatsa, oflayn o‘rganish mazkur jarayonlarning maktab darajasida bir xil namoyon bo‘lmasligini ko‘rsatdi. Ayrim hollarda monitoring tizimi va qaror qabul qilish mexanizmlari mavjud bo‘lsa-da, ularning pedagogik faoliyatga amaliy ta’siri respondentlar tomonidan turlicha baholangan. Bu holat moliya-xo‘jalik va moddiy-texnik resurslarni boshqarishda faqat monitoring tizimining mavjudligi yetarli emasligini, monitoring natijalarini pedagogik ehtiyojlar bilan bog‘lash, ularni tahlil qilish va qayta aloqa asosida keyingi boshqaruv qarorlariga yo‘naltirish muhimligini ko‘rsatadi.

MUHOKAMA

Olingan natijalar umumiy o‘rta ta’lim tashkilotlarida moliya-xo‘jalik faoliyati, pedagogik monitoring va boshqaruv qarorlarini o‘zaro bog‘liq jarayonlar sifatida ko‘rib chiqish zarurligini ko‘rsatadi. Onlayn diagnostika natijalarida monitoring va tahlil jarayonlarining boshqaruv qarorlarini qabul qilishdagi o‘rni yuqori baholangan bo‘lsa, maktablar kesimida o‘tkazilgan oflayn o‘rganish ushbu jarayonlarning amaliy namoyon bo‘lishida ayrim tafovutlar mavjudligini ko‘rsatdi.

Mazkur tafovutlar monitoring tizimining mavjudligi uning pedagogik samaradorligi avtomatik ravishda ta’minlanishini anglatmasligini ko‘rsatadi. Xususan, ayrim oflayn javoblarda monitoring va tahlil muntazam amalga oshirilishi hamda ular asosida boshqaruv yoki pedagogik qarorlar qabul qilinishi qayd etilgan bo‘lsa-da, monitoringning pedagoglar faoliyatini takomillashtirishga ta’siri bir xil baholanmagan. Masalan, 312-maktab metodik birlashma rahbari metodik monitoring yuqori darajada tashkil etilganini va uning natijalari muntazam tahlil qilinishini qayd etgan, biroq pedagogik monitoringning o‘qituvchilar faoliyatini takomillashtirishga ta’sirini salbiy baholagan.

Fikrimizcha, ushbu holat monitoringning o‘zi yakuniy maqsad emasligini, uning amaliy ahamiyati olingan ma’lumotlarni pedagogik ehtiyojlar bilan bog‘lash, tahlil qilish va qayta aloqa asosida tegishli boshqaruv qarorlariga aylantirish bilan belgilanishini ko‘rsatadi.

Shu nuqtayi nazardan, moliya-xo‘jalik faoliyatini boshqarishning pedagogik mazmuni resurslarni rejalashtirish va ulardan foydalanish bilangina cheklanmaydi. Moddiy-texnik ta’minot va xo‘jalik resurslari ta’lim jarayonining sifatli tashkil etilishi hamda pedagogik faoliyat uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish bilan bog‘liq holda ko‘rib chiqilishi lozim. Oflayn so‘rov materiallarida ham moddiy-texnik ta’minotning ta’lim jarayoni sifatiga ta’siri va resurslardan oqilona foydalanishning pedagogik faoliyat uchun zarur shart-sharoitlarni yaxshilashdagi o‘rni qayd etilgan.

O‘quv ishlari bo‘yicha direktor o‘rinbosari javoblarida pedagogik qarorlarning monitoring natijalari asosida doimiy qabul qilinishi va monitoring natijalarining muntazam tahlil qilinishi qayd etilgan bo‘lsa-da, raqamli monitoring vositalaridan foydalanish qisman yo‘lga qo‘yilgani ko‘rsatilgan. Bu holat boshqaruv jarayonida monitoringning tashkiliy mavjudligi bilan uni amalga oshirish vositalarining rivojlanganlik darajasi o‘rtasida ham tafovut bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatadi.

Shu sababli umumiy o‘rta ta’lim tashkilotlarida boshqaruv samaradorligini oshirish uchun rejalashtirish, monitoring, tahlil, nazorat va qayta aloqa jarayonlarini alohida

boshqaruv amallari sifatida emas, balki pedagogik maqsad va ta’lim natijalariga yo‘naltirilgan o‘zaro bog‘liq jarayon sifatida tashkil etish maqsadga muvofiq.

Bunda monitoring orqali aniqlangan holat va muammolar tahlil qilinib, qayta aloqa vositasida keyingi rejalashtirish va boshqaruv qarorlariga yo‘naltirilishi lozim. Mazkur yondashuv moliya-xo‘jalik faoliyatini boshqarishda resurslardan foydalanish natijalarini pedagogik ehtiyojlar va ta’lim sifati bilan bog‘lash imkonini beradi.

XULOSA

Tadqiqot natijalari umumiy o‘rta ta’lim tashkilotlarida moliya-xo‘jalik faoliyatini boshqarish, pedagogik monitoring, resurslardan foydalanish va boshqaruv qarorlarini ta’lim sifati bilan o‘zaro bog‘liq holda tashkil etish muhimligini ko‘rsatdi.

Toshkent shahri bo‘yicha o‘tkazilgan onlayn diagnostik o‘rganish natijalari monitoring va nazorat, natijalarni muntazam tahlil qilish hamda ular asosida boshqaruv va pedagogik qarorlar qabul qilish amaliyotining mavjudligini ko‘rsatdi. Shu bilan birga, maktablar darajasida o‘tkazilgan oflayn diagnostik o‘rganish monitoring jarayonlarining tashkil etilishi va ularning pedagogik faoliyatga ta’siri respondentlar tomonidan ayrim hollarda turlicha baholanishini aniqlash imkonini berdi.

Mazkur natijalar monitoring tizimining mavjudligi bilangina boshqaruv samaradorligiga erishib bo‘lmasligini ko‘rsatadi. Monitoring orqali olingan ma’lumotlarni muntazam tahlil qilish, aniqlangan muammo va ehtiyojlarni pedagogik maqsadlar bilan bog‘lash hamda qayta aloqa orqali keyingi boshqaruv qarorlariga yo‘naltirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Oflayn o‘rganish materiallari moddiy-texnik ta’minot va xo‘jalik resurslarini boshqarish masalalarini ham pedagogik jarayondan ajratilgan holda ko‘rib chiqish maqsadga muvofiq emasligini ko‘rsatdi. Xususan, moddiy-texnik ta’minotning ta’lim jarayonining sifatli tashkil etilishiga ta’siri hamda resurslardan oqilona foydalanishning pedagogik faoliyat uchun zarur shart-sharoitlarni yaxshilashdagi ahamiyati respondentlar javoblarida qayd etilgan.

Tadqiqotimiz natijalariga ko‘ra, umumiy o‘rta ta’lim tashkilotlarida moliya-xo‘jalik faoliyatini boshqarish samaradorligini oshirish rejalashtirish, monitoring, tahlil, nazorat va qayta aloqa jarayonlarini pedagogik maqsadlar hamda ta’lim natijalari bilan uzviy bog‘lashni talab etadi.

Shunday qilib, monitoring va tahlil natijalaridan boshqaruv qarorlarini takomillashtirishda foydalanish, resurslardan oqilona foydalanishni pedagogik ehtiyojlar bilan muvofiqlashtirish hamda qayta aloqani izchil tashkil etish umumiy o‘rta ta’lim tashkilotlarida boshqaruv samaradorligi va ta’lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrdagi O‘RQ-637-son “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 11-maydagi PF-134-son “2022–2026-yillarda xalq ta’limini rivojlantirish bo‘yicha milliy dasturni tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmoni.

3. OECD. *The Funding of School Education: Connecting Resources and Learning*. OECD Reviews of School Resources. Paris: OECD Publishing, 2017.

4. UNESCO International Institute for Educational Planning. *Monitoring and Evaluation: How Will We Know What We Have Done?* UNESCO-IIEP.

INTEGRATING GENERATIVE AI IN CULTURALLY RESPONSIVE LANGUAGE TEACHING: FRAMEWORKS, IMPLEMENTATION, AND PEDAGOGICAL OUTCOMES

Abdullayeva Gulnoza,,
English Language Methodologist at
Navoi Pedagogical Skill Center

Annotatsiya: *Generativ Sun'iy Intellektning (GenAI) Kompyuter Ko'magidagi Til O'rganish (CALL) tizimiga jadal kirib kelishi an'anaviy til o'qitish pedagogikasini tubdan o'zgartirdi. Katta Til Modellari (LLM) sintaksis va leksika bo'yicha individual mulohazalar (fidxamlik) berishda misli ko'rilmagan imkoniyatlarni taqdim etayotgan bo'lsa-da, ulardan an'anaviy tarzda foydalanish ko'pincha G'arbga yo'naltirilgan madaniy qarashlar va anglo-normativ muloqot standartlarini takrorlashga olib kelmoqda. Ushbu maqolada Katta Til Modellari (LLM) imkoniyatlarini Madaniy Moslashuvchan Pedagogika (CRP) hamda Ikkinchi Tilni O'zlashtirishdagi (SLA) Ijtimoiy-Madaniy Nazariya bilan uyg'unlashtirish uchun ishlab chiqilgan Madaniy Moslashuvchan Generativ Sun'iy Intellekt (CR-GenAI) konseptual modeli taqdim etiladi.*

Kalit so'zlar*: Generativ sun'iy intellekt, Madaniy moslashuvchan pedagogika, Pragmatik kompetensiya, Til o'zlashtirish, Kompyuter ko'magida til o'rganish (CALL), Algoritmik xatolik.*

Аннотация: *Быстрая интеграция генеративного искусственного интеллекта (GenAI) в обучение языку с помощью компьютеров (CALL) коренным образом изменила традиционную языковую педагогику. Хотя большие языковые модели (LLM) предоставляют беспрецедентные возможности для персонализированной обратной связи по синтаксису и лексике, их традиционное применение часто воспроизводит западноцентричные культурные парадигмы и англо-нормативные стандарты коммуникации. В данной работе представлена концептуальная модель культуросообразной генерации ИИ (CR-GenAI) — педагогическая система, разработанная для согласования возможностей LLM с культуросообразной педагогикой (CRP) и социокультурной теорией усвоения второго языка (SLA).*

Ключевые слова: *Генеративный искусственный интеллект, Культуросообразная педагогика, Прагматическая компетенция, Усвоение языка, Обучение языку с помощью компьютеров (CALL), Алгоритмическая предвзятость.*

Abstract: *The rapid integration of Generative Artificial Intelligence (GenAI) into Computer-Assisted Language Learning (CALL) has disrupted conventional language pedagogy. While Large Language Models (LLMs) offer unprecedented opportunities for personalized syntactic and lexical feedback, traditional deployments frequently reproduce Western-centric cultural paradigms and Anglo-normative communication standards. This paper introduces the Culturally Responsive Generative AI (CR-GenAI) Framework, a pedagogical model designed to align LLM capabilities with Culturally Responsive Pedagogy (CRP) and Sociocultural Theory in Second Language Acquisition (SLA).*

Keywords*: Generative AI, Culturally Responsive Pedagogy, Pragmatic Competence, Language Acquisition, Computer-Assisted Language Learning (CALL), Algorithmic Bias*

1**. Introduction.** Language learning is inherently socio-cultural. Acquiring a second or foreign language (L2) requires more than mastering syntax, morphology, and vocabulary; it demands an understanding of pragmatic conventions, contextual honorifics, non-verbal implications, and underlying cultural values. For decades, Computer-Assisted Language Learning (CALL) environments have attempted to simulate real-world communicative contexts. However, early digital interventions were largely constrained by static, pre-programmed dialogue trees that reflected normative, high-resource language varieties, often marginalizing non-Western cultural frames.

The emergence of Large Language Models (LLMs)—such as GPT-4, Claude, and specialized open-source architectures—presents a structural shift in language education. GenAI tools can dynamic-generate contextualized dialogues, adjust register instantaneously, and provide real-time formative feedback tailored to individual learner profiles. Despite these affordances, an uncritical adoption of GenAI risks reinforcing a new form of digital hegemony. Because LLMs are predominantly trained on vast web corpora heavily weighted toward Western, Educated, Industrialized, Rich, and Democratic (WEIRD) demographics, their default outputs tend to default to Anglo-centric conversational norms and cultural assumptions.

To address this challenge, language pedagogy must adopt an approach that merges technological innovation with Culturally Responsive Pedagogy (CRP). Culturally Responsive Language Teaching (CRLT) posits that effective instruction explicitly validates and leverages learners' cultural backgrounds, prior experiences, and native linguistic repertoires as essential conduits for acquiring new languages.

This article addresses a key gap at the intersection of AI, linguistics, and culture: How can Generative AI be systematically integrated into language teaching to foster genuine pragmatic competence and cultural responsiveness without falling trap to algorithmic bias?

2. Theoretical Framework and Literature Review

2.1 Sociocultural Theory and Culturally Responsive Pedagogy

This study grounds itself in Vygotsky's Sociocultural Theory (SCT) of learning, particularly as extended to Second Language Acquisition by Lantolf. SCT asserts that cognitive development and language learning are mediated artifacts—tools, symbols, and social interactions. In the modern digital classroom, GenAI acts as a dynamic mediating artifact within the learner's Zone of Proximal Development (ZPD), scaffolding linguistic and cultural performance.

Simultaneously, we draw upon Gay's and Ladson-Billings' foundations of Culturally Responsive Pedagogy. In language instruction, CRP demands three conditions:

1. Academic Achievement: Facilitating high-level linguistic proficiency.
2. Cultural Competence: Helping students appreciate their own and others' cultural heritages.
3. Critical Consciousness: Empowering learners to critique societal norms and technological biases.

2.2 The Limitations of Standard AI in Language Pedagogy

Current research indicates that while LLMs excel at grammatical error correction (GEC) and syntactic parsing, they struggle with pragmatic appropriateness across non-Western cultural domains. Standard AI models often fail to capture high-context communication dynamics (e.g., indirect refusals in Japanese or Arabic), leading to outputs that sound grammatically flawless yet culturally jarring or socially inappropriate. Furthermore, unmediated GenAI usage can induce *cultural flattening*—a phenomenon

where hyper-localized idioms, regional dialects, and indigenous linguistic expressions are normalized into standardized, generic representations.

Conclusion and Future Directions

Integrating Generative AI into language teaching is not merely a matter of technical adoption; it is an ideological and pedagogical choice. Without intentional pedagogical framing, AI risks homogenizing linguistic diversity and reinforcing dominant cultural narratives. The CR-GenAI Framework presented in this study provides a validated pathway for educators to harness the power of LLMs while honoring the rich cultural identity and agency of language learners.

References

- Gay, G. (2018). *Culturally responsive teaching: Theory, research, and practice* (3rd ed.). Teachers College Press.
- Ladson-Billings, G. (1995). Toward a theory of culturally relevant pedagogy. *American Educational Research Journal*, 32(3), 465–491.
- Lantolf, J. P., & Thorne, S. L. (2006). *Sociocultural theory and the genesis of second language development*. Oxford University Press.
- UNESCO. (2024). *AI competency framework for teachers*. UNESCO Publishing.
- Donley, K. (2024). Culturally and linguistically responsive pedagogy in the age of generative AI. *Journal of Technology and Teacher Education*, 32(2), 145–172.
- Moorhouse, B. L. (2024). Generative AI tools and language teaching: Affordances, challenges, and pedagogical re-evaluations. *Relc Journal*, 55(1), 378–389.

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QITUVCHILARIDA NOVERBAL KOMMUNIKATSIYANI RIVOJLANTIRISHNING ZAMONAVIY USULLARI

Xolmo‘minova Bahora Abdujalolovna,
Jizzax viloyat pedagogik mahorat markazi,
“Boshlang‘ich va maxsus ta’lim metodikalari”
kafedrasi katta o‘qituvchisi

Annotatsiya. *Ushbu maqolada boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida noverbal kommunikatsiyani rivojlantirishning zamonaviy usullari, pedagogik muloqot jarayonida noverbal vositalarning o‘rni va ularni kasbiy faoliyatda samarali qo‘llash masalalari yoritilgan. Noverbal kommunikatsiya o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi muloqotning muhim tarkibiy qismi bo‘lib, mimika, ko‘z bilan aloqa, imo-ishora, tana holati, ovoz ohangi, nutq sur’ati va pedagogik masofa kabi vositalar orqali namoyon bo‘ladi. Ayniqsa, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining yosh va psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda o‘qituvchining noverbal xatti-harakatlari ta’lim jarayonining emotsional muhitiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Maqolada videorefleksiya, mikroo‘qitish, rolli o‘yin, pedagogik vaziyatlarni modellashtirish, hamkasbiy kuzatuv, o‘z-o‘zini baholash va raqamli texnologiyalardan foydalanish noverbal kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishning samarali vositalari sifatida tahlil qilinadi. Shuningdek, o‘zbek olimlarining pedagogik muloqot, noverbal kommunikatsiya va kommunikativ kompetensiyaga oid qarashlari xalqaro tadqiqotlar bilan qiyosiy tahlil qilinadi. Natijada boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining noverbal kommunikatsiyasini rivojlantirishga qaratilgan bosqichma-bosqich metodik model taklif etiladi.*

Kalit so‘zlar: *boshlang‘ich ta’lim, noverbal kommunikatsiya, pedagogik muloqot, kommunikativ kompetensiya, mimika, imo-ishora, ko‘z bilan aloqa, tana tili, videorefleksiya, mikroo‘qitish, pedagogik mahorat, raqamli ta’lim.*

Аннотация *В данной статье рассматривается педагогическое и психологическое значение невербальной коммуникации в профессиональной деятельности учителей начальных классов и современные методы её развития. Анализируется влияние мимики, зрительного контакта, жестов, позы, интонации и педагогической дистанции учителя на интерес, активность и психологическое состояние учащихся. Раскрываются возможности таких современных методов, как видео рефлексия, микро преподавание , ролевые игры, моделирование педагогических ситуаций, наблюдение, самооценка и использование цифровых технологий. Обосновывается необходимость формирования рефлексивной компетентности учителя в процессе развития навыков невербальной коммуникации. Сделан вывод о том, что систематическое развитие невербальных коммуникативных навыков способствует совершенствованию педагогического мастерства учителя начальных классов, созданию благоприятного психологического климата в классе и установлению эффективного педагогического взаимодействия с учащимися.*

Ключевые слова*: начальное образование, учитель, невербальная коммуникация, педагогическое общение, мимика, жесты, зрительный контакт, педагогическое мастерство, видео рефлексия, микро преподавание , цифровые технологии.*

Abstract. *This article examines the pedagogical and psychological importance of nonverbal communication in the professional activity of primary school teachers and presents modern methods for developing this competence. Particular attention is paid to facial expressions, eye contact, gestures, body posture, voice intonation, and interpersonal distance as important components of effective pedagogical communication. The article discusses the potential of video reflection, microteaching, role-playing, modelling of pedagogical situations, observation, self-assessment, and digital technologies in developing teachers' nonverbal communication skills. The necessity of developing teachers' reflective competence is also substantiated. The findings indicate that systematic development of nonverbal communication skills contributes to improving teachers' pedagogical competence, creating a positive psychological climate in the classroom, and establishing effective interaction with primary school pupils.*

Keywords: *primary education, teacher, nonverbal communication, pedagogical communication, facial expression, gestures, eye contact, pedagogical competence, video reflection, microteaching, digital technologies.*

Kirish. Bugungi kunda ta'lim tizimida o'quvchi shaxsini markazga qo'yish, ta'lim jarayonini insonparvarlashtirish va pedagogning kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. O'qituvchining kasbiy mahorati faqat fan bo'yicha bilim va metodik tayyorgarlik bilan emas, balki o'quvchi bilan samarali muloqot qila olishi, uning emotsional holatini anglay olishi va turli pedagogik vaziyatlarda kommunikativ vositalardan oqilona foydalana olishi bilan ham belgilanadi.

Pedagogik muloqotda verbal va noverbal vositalar o'zaro chambarchas bog'langan. O'qituvchi tomonidan aytilgan so'zning mazmuni uning yuz ifodasi, ko'z qarashi, ovoz ohangi yoki tana holati bilan qo'llab-quvvatlanishi mumkin. Ayrim hollarda esa noverbal signal verbal mazmunni to'ldiradi yoki o'quvchiga qo'shimcha emotsional ma'lumot beradi.

Boshlang'ich sinf ta'limida mazkur masala yanada dolzarbdir. Chunki kichik maktab yoshidagi bolalar o'qituvchining nafaqat nutqiga, balki uning xatti-harakatlari, mimikasi, nigohi, imo-ishoralari va ovoz ohangiga ham katta e'tibor beradilar.

O‘qituvchining tabassumi, bosh irg‘ashi yoki qo‘llab-quvvatlovchi nigohi o‘quvchida o‘ziga ishonchni kuchaytirishi mumkin. Aksincha, keskin mimika yoki salbiy tana tili o‘quvchida psixologik noqulaylikni yuzaga keltirishi ehtimoli mavjud.

Shu sababli boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining noverbal kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish zamonaviy pedagogik mahoratning muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida qaralishi lozim.

TADQIQOTNING MAQSADI VA VAZIFALARI

Tadqiqotning asosiy maqsadi boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida noverbal kommunikatsiyani rivojlantirishning zamonaviy usullarini nazariy jihatdan tahlil qilish hamda pedagoglarning kasbiy rivojlanishi jarayonida foydalanish mumkin bo‘lgan metodik tavsiyalarni ishlab chiqishdan iborat.

Mazkur maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

- ✓ noverbal kommunikatsiyaning pedagogik mohiyatini ochib berish;
- ✓ boshlang‘ich ta’limda noverbal vositalarning ahamiyatini aniqlash;
- ✓ o‘zbek va xorijiy olimlarning ilmiy qarashlarini tahlil qilish;
- ✓ noverbal kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishning zamonaviy usullarini aniqlash;
- ✓ pedagoglar malakasini oshirish jarayonida foydalanish mumkin bo‘lgan amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda ilmiy-pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish, qiyosiy tahlil, kuzatish, pedagogik modellashtirish, videorefleksiya, mikroo‘qitish, rolli o‘yinlar, o‘z-o‘zini baholash va refleksiv tahlil metodlaridan foydalanildi.

Mazkur metodlarning tanlanishi noverbal kommunikatsiyani faqat nazariy hodisa sifatida emas, balki amaliy faoliyatda kuzatiladigan va maxsus mashqlar orqali rivojlantiriladigan kompetensiya sifatida o‘rganish imkonini beradi.

NOVERBAL KOMMUNIKATSIYANING PEDAGOGIK MOHIYATI

Noverbal kommunikatsiya insonlar o‘rtasidagi axborot almashinuvida so‘zlardan tashqari qo‘llanadigan belgilar va vositalar tizimidir. Pedagogik muloqotda uning asosiy ko‘rinishlariga mimika, ko‘z bilan aloqa, imo-ishora, tana holati, ovozning balandligi va ohangi, nutq sur’ati hamda shaxslararo masofa kiradi.

Bambaeeroo va Shokrpour (2017) o‘qituvchining noverbal kommunikatsiyasi samarali ta’lim jarayonini tashkil etishda muhim omil ekanligini ta’kidlaydilar. Tadqiqotchilar o‘qituvchining ko‘z bilan aloqasi, yuz ifodasi va tana tili o‘quvchilar bilan o‘zaro munosabatlarga ta’sir qilishi mumkinligini ko‘rsatadilar.

Church va Alibali (2003) tadqiqotlarida esa pedagogik jarayonda imo-ishoralardan foydalanish o‘quvchilarning ayrim o‘quv tushunchalarini yaxshiroq anglashiga yordam berishi aniqlangan. Demak, imo-ishora faqat emotsional ta’sir vositasi bo‘lib qolmay, ayrim holatlarda o‘quv mazmunini tushuntirishni qo‘llab-quvvatlovchi metodik vosita vazifasini ham bajaradi. Shundan kelib chiqib, boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining noverbal kommunikatsiyasini uch yo‘nalishda ko‘rib chiqish mumkin:

1. o‘zining noverbal signallarini ongli boshqarish;
2. o‘quvchilarning noverbal signallarini anglash;
3. verbal va noverbal vositalarni pedagogik maqsadga muvofiq uyg‘unlashtirish.

O‘ZBEK OLIMLARINING ILMIY QARASHLARI

O‘zbekistonda pedagogik muloqot, kommunikativ kompetensiya va noverbal vositalarning ta’lim jarayonidagi o‘rni bo‘yicha tadqiqotlar olib borilmoqda. Mahalliy

tadqiqotchilarning qarashlari ushbu masalani milliy ta’lim tajribasi va pedagogik amaliyot nuqtayi nazaridan yoritish imkonini beradi.

N.Abduvaliyeva (2026) boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining noverbal muloqot ko‘nikmalarini shakllantirish masalasini o‘rgangan. Tadqiqotda imo-ishora, yuz ifodasi, ko‘z bilan aloqa, tana harakati, ovoz ohangi va boshqa noverbal vositalarning o‘qituvchi-o‘quvchi muloqotidagi o‘rni tahlil qilingan. Mazkur yondashuv boshlang‘ich sinf o‘qituvchisini tayyorlash jarayonida noverbal kommunikatsiyani maxsus rivojlantirish zarurligini ko‘rsatadi (Abduvaliyeva, 2026).

D.Umarova (2024) noverbal muloqotning kommunikativ jarayondagi xususiyatlarini tahlil qilib, mimika, ovoz toni, intonatsiya va boshqa paralingvistik vositalarning insonlararo munosabatdagi ahamiyatini yoritadi. Ushbu qarashlar pedagogik faoliyatda o‘qituvchining ovoz ohangi va yuz ifodasini vaziyatga mos boshqarishi zarurligini ko‘rsatadi.

E.Ibragimova va N.Sobirova (2023) ta’lim jarayonida noverbal vositalarning o‘rnini tahlil qilib, ularni verbal kommunikatsiya bilan uzviy bog‘liq holda ko‘rib chiqadilar. Bu yondashuv o‘qituvchining dars jarayonida so‘z, imo-ishora, mimika va boshqa vositalardan kompleks foydalanishi kerakligini ko‘rsatadi.

N.Karimov va O.Otamirzayev (2025) noverbal muloqotning turli shakllarini, jumladan, mimika, jestlar, kinesika, ko‘z bilan aloqa, paralingvistik va proksemik vositalarni tahlil qilganlar. Mazkur tasnif pedagogik muloqotda qo‘llaniladigan noverbal vositalarni tizimli o‘rganish uchun metodik asos bo‘la oladi.

O‘.Oripova (2021) noverbal muloqotning milliy-madaniy xususiyatlariga e’tibor qaratadi. Bu jihat boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi uchun muhim, chunki ayrim imo-ishora yoki noverbal belgilar turli madaniy muhitlarda turlicha talqin qilinishi mumkin.

Muallifning avvalgi tadqiqotida ham boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini tayyorlash jarayonida noverbal muloqot kompetensiyasini shakllantirish masalasi ko‘rib chiqilgan. Mazkur tadqiqotda ushbu yondashuv zamonaviy pedagogik texnologiyalar, xususan, videorefleksiya, mikroo‘qitish va pedagogik vaziyatlarni modellashtirish usullari bilan kengaytiriladi.

NOVERBAL KOMMUNIKATSIYANI RIVOJLANTIRISHNING ZAMONAVIY USULLARI

Videorefleksiya

Videorefleksiya o‘qituvchining dars yoki dars fragmentini videoga olib, keyinchalik o‘zining kommunikativ xatti-harakatlarini tahlil qilishiga asoslanadi.

O‘qituvchi videoni tomosha qilish davomida quyidagi savollarga javob beradi: o‘quvchilar bilan ko‘z aloqasi yetarlimi, yuz ifodasi dars mazmuniga mosmi, imo-ishoralar tabiiy va mazmunlimi, ovoz ohangi pedagogik vaziyatga mosmi, o‘quvchining xatosiga munosabat qanday noverbal vosita orqali ifodalangan?

Ushbu usul o‘qituvchining o‘z faoliyatida bevosita sezmaydigan noverbal odatlarini aniqlashga imkon beradi.

Mikroo‘qitish

Mikroo‘qitish 5–10 daqiqalik dars fragmentini namoyish etish orqali pedagogik va kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan. Mashg‘ulot davomida o‘qituvchining mimikasi, nigohi, tana holati, imo-ishoralari va ovoz ohangi kuzatiladi.

Klinzing va Jackson (1987) pedagoglarning noverbal sezgirligi va noverbal xatti-harakatlarini maxsus treninglar orqali rivojlantirish mumkinligini ko‘rsatganlar.

Rolli o‘yinlar

Rolli o‘yinlar real pedagogik vaziyatlarni modellashtirish imkonini beradi. “O‘quvchini rag‘batlantirish”, “xatoni muloyim tuzatish”, “diqqatni jalb qilish”, “o‘quvchini tinglash” kabi vaziyatlar rolli o‘yin shaklida tashkil etiladi.

Bunda pedagog o‘quvchiga ayrim mazmunni faqat mimika, nigoh va imo-ishora orqali yetkazishga harakat qiladi. Keyinchalik guruh a’zolari ushbu noverbal signallarni tahlil qiladilar.

Ko‘z bilan aloqa mashqlari

Ko‘z bilan aloqa o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi e’tibor va psixologik yaqinlikni ifodalovchi muhim vositalardan biridir. O‘qituvchi dars davomida sinfning turli qismlaridagi o‘quvchilar bilan navbatma-navbat ko‘z aloqasini o‘rnatishni mashq qilishi mumkin.

Bunda ko‘z bilan aloqa haddan tashqari uzoq yoki noqulay shaklda bo‘lmasligi, tabiiy va pedagogik vaziyatga mos bo‘lishi kerak.

Pedagogik vaziyatlarni modellashtirish

Pedagogik vaziyatlarni modellashtirish o‘qituvchiga murakkab muloqot holatlarida noverbal vositalardan qanday foydalanishni mashq qilish imkonini beradi.

Masalan, o‘quvchi noto‘g‘ri javob bergan vaziyatda o‘qituvchi salbiy mimika yoki keskin imo-ishora o‘rniga muloyim tabassum, bosh irg‘ash va rag‘batlantiruvchi ohang orqali o‘quvchini qayta fikrlashga undashi mumkin.

O‘z-o‘zini baholash va hamkasbiy kuzatuv

O‘qituvchi o‘zining noverbal kommunikativ kompetensiyasini muntazam baholab borishi zarur. Bunda ko‘z bilan aloqa, mimika, imo-ishora, tana holati, ovoz ohangi, pedagogik masofa va o‘quvchining noverbal signallarini anglash mezonlaridan foydalanish mumkin.

Hamkasbiy kuzatuv esa o‘qituvchiga o‘z faoliyatiga tashqi nuqtayi nazardan baho olish imkonini beradi.

RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA RIVOJLANTIRISH

Bugungi raqamli ta’lim sharoitida o‘qituvchining kamera oldida samarali muloqot qila olishi ham muhim kompetensiyaga aylanmoqda. Videodarslarda yuz ifodasi, ovoz ohangi, nutq sur’ati va kamera bilan ko‘z aloqasi o‘quvchining e’tiborini saqlashda muhim ahamiyatga ega.

Shu sababli malaka oshirish kurslarida “kamera oldidagi pedagogik muloqot” mashqlarini joriy etish maqsadga muvofiq. O‘qituvchi 3–5 daqiqalik videodars fragmentini yozib, uni mimika, nigoh, tana holati, ovoz ohangi va verbal-noverbal uyg‘unlik nuqtayi nazaridan tahlil qiladi.

MUHOKAMA

Noverbal kommunikatsiya bo‘yicha ilmiy adabiyotlarda keng tarqalgan “7–38–55” nisbatiga ehtiyotkorlik bilan yondashish lozim. Mehrabian (1972) tadqiqotlari asosan his-tuyg‘u va munosabatlarni ifodalashda verbal, vokal va yuz ifodasi signallari o‘rtasidagi nomuvofiqlikni o‘rgangan. Shuning uchun ushbu nisbatni barcha turdagi muloqot uchun universal qoida sifatida talqin qilish ilmiy jihatdan to‘g‘ri emas.

Pedagogik nuqtayi nazardan esa asosiy masala verbal va noverbal vositalarning uyg‘unligidir. O‘qituvchining so‘zi bilan uning yuz ifodasi yoki ovoz ohangi o‘rtasida ziddiyat bo‘lsa, o‘quvchi xabarni turlicha qabul qilishi mumkin.

Shuningdek, noverbal vositalarning mazmuni yosh, individual va milliy-madaniy xususiyatlarga bog‘liq. Shu sababli boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi noverbal kommunikatsiyadan foydalanishda o‘quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olishi kerak.

ILMIY YANGILIK

Tadqiqotning ilmiy yangiligi boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida noverbal kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishga qaratilgan kompleks metodik modelning taklif etilganligida namoyon bo‘ladi.

Mazkur model quyidagi ketma-ketlikka asoslanadi:

diagnostika → videokuzatuv → mikroo‘qitish → pedagogik vaziyatlarni modellashtirish → hamkasbiy fikr-mulohaza → refleksiya → qayta mashq qilish.

Modelning o‘ziga xos jihati shundaki, unda o‘qituvchining faqat noverbal signal yuborish ko‘nikmasi emas, balki o‘quvchilarning noverbal signallarini anglash qobiliyati ham hisobga olinadi.

AMALIY TAVSIYALAR

Boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining noverbal kommunikatsiyasini rivojlantirish uchun:

1. Malaka oshirish kurslariga noverbal kommunikatsiya bo‘yicha amaliy treninglarni kiritish.
2. Videorefleksiya asosida o‘qituvchining individual kommunikativ profilini shakllantirish.
3. Mikroo‘qitish va rolli o‘yinlardan muntazam foydalanish.
4. O‘quvchilarning noverbal signallarini anglash bo‘yicha maxsus mashqlar tashkil etish.
5. Kamera oldidagi pedagogik muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirish.
6. Hamkasbiy kuzatuv va konstruktiv fikr-mulohaza tizimini yo‘lga qo‘yish.
7. Noverbal kommunikativ kompetensiyani baholash mezonlarini ishlab chiqish.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, noverbal kommunikatsiya boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining kasbiy-pedagogik kompetensiyasining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. O‘qituvchining mimikasi, ko‘z bilan aloqasi, imo-ishoralari, tana holati va ovoz ohangi o‘quvchi bilan psixologik aloqa o‘rnatish, ijobiy ta’lim muhitini shakllantirish va dars samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

O‘zbek olimlarining tadqiqotlari noverbal kommunikatsiyani pedagogik muloqot, kommunikativ kompetensiya va milliy-madaniy xususiyatlar bilan bog‘liq holda o‘rganish zarurligini ko‘rsatmoqda. Xalqaro tadqiqotlar esa noverbal ko‘nikmalarni maxsus mashq va treninglar orqali rivojlantirish mumkinligini asoslaydi.

Shu sababli boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining malakasini oshirish jarayonida videorefleksiya, mikroo‘qitish, rolli o‘yinlar, pedagogik vaziyatlarni modellashtirish, ko‘z bilan aloqa mashqlari va hamkasbiy kuzatuv kabi usullardan tizimli foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Taklif etilgan**“diagnostika → videokuzatuv → mikroo‘qitish → modellashtirish → fikr-mulohaza → refleksiya → qayta mashq”** modeli o‘qituvchining noverbal kommunikativ kompetensiyasini bosqichma-bosqich rivojlantirishga xizmat qilishi mumkin.

Demak, noverbal kommunikatsiyani rivojlantirishni pedagogik mahoratning ikkilamchi jihati sifatida emas, balki zamonaviy boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining muhim kasbiy kompetensiyalaridan biri sifatida qarash zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abduvaliyeva, N. A. (Boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining noverbal muloqot ko‘nikmalarini shakllantirish.*Science Time Journal*, *4*(2). 2026.

2. Bambaeeroo, F., & Shokrpour, N. (The impact of teachers’ non-verbal communication on success in teaching. *Journal of Advances in Medical Education & Professionalism, 5*(2), 51–59. 2017

3. Church, R. B., & Alibali, M. W. (Gesture provides information about a problem’s solution: An investigation into the hands of teachers and students. *Contemporary Educational Psychology, 28*(2), 187–204. https://doi.org/10.1016/S0361-476X(02)00007-3. 2003.

4. Ibragimova, E., & Sobirova, N. Ta’limda noverbal vositalarning o‘rni. *Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari, 3*(11). 2023

5. Karimov, N., & Otamirzayev, O. Noverbal muloqot turlari va ularning ahamiyati.*Zenodo*. https://doi.org/10.5281/zenodo.15700888 2025.

6. Klinzing, H. G., & Jackson, I. Training teachers in nonverbal sensitivity and nonverbal behavior. *International Journal of Educational Research, 11*(5), 589–600. 1987.

7. Mehrabian, A*Nonverbal communication*. Aldine-Atherton. . 1972.

8. Oripova, O‘. Noverbal muloqotning milliy-madaniy xususiyatlari. *Pedagoglar yuridik, tibbiy, ijtimoiy, ilmiy jurnal, 11*(2), 4–9. 2021

9. Umarova, D. A.. Talabalarda noverbal muloqot ko‘nikmalarini shakllantirish. *Pedagogik mahorat*, 2024(12).

10. Xolmo‘minova, B. A. Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini tayyorlash jarayonida noverbal muloqot kompetensiyasini shakllantirish metodlari.*Maktabgacha va maktab ta’limi jurnali, 4*(1). 2026.

•

MIKROBIOLOGIYA FANIDAN LABORATORIYA MASHG‘ULOTLARINI TASHKIL ETISHDA RAQAMLI TA’LIM TEXNOLOGIYALARI ASOSIDA TALABALARNING AMALIY KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Reymova Erkinay Atabaevna
Qoraqalpoq davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya*. Maqolada mikrobiologiya fanidan laboratoriya mashg‘ulotlarini tashkil etishda raqamli ta’lim texnologiyalaridan foydalanish orqali talabalarning amaliy kompetensiyalarini rivojlantirish masalalari yoritilgan. Raqamli mikroskopiya, elektron o‘quv materiallari, videoyo‘riqnomalar va elektron baholash vositalarining laboratoriya mashg‘ulotlaridagi didaktik imkoniyatlari tahlil qilingan. Tadqiqotda kompetensiyaviy, faoliyatga yo‘naltirilgan va raqamli ta’lim yondashuvlaridan foydalanilgan.*

Kalit so‘zlar: *mikrobiologiya, laboratoriya mashg‘uloti, raqamli ta’lim, amaliy kompetensiya, mikroskopiya, raqamli mikroskopiya, tadqiqotchilik kompetensiyasi.*

Аннотация. *В статье освещаются вопросы развития практических компетенций студентов посредством использования цифровых образовательных технологий при организации лабораторных занятий по микробиологии. Проанализированы дидактические возможности цифровой микроскопии, электронных учебных материалов, видеоинструкций и электронных средств оценивания в лабораторных занятиях. В исследовании использованы*

компетентностный, деятельностно-ориентированный и цифровой образовательный подходы.

Ключевые слова: *микробиология, лабораторное занятие, цифровое образование, практическая компетенция, микроскопия, цифровая микроскопия, исследовательская компетенция.*

Abstract. *The article examines the development of students’ practical competencies through the use of digital educational technologies in organizing microbiology laboratory classes. The didactic potential of digital microscopy, electronic learning materials, video tutorials, and electronic assessment tools in laboratory activities is analyzed. The study employs competency-based, activity-oriented, and digital education approaches.*

Keywords: *microbiology, laboratory class, digital education, practical competency, microscopy, digital microscopy, research competency.*

Oliy ta’lim tizimida mutaxassis tayyorlash jarayonining zamonaviy talablari talabaning faqat nazariy bilimlarni egallashi bilan chegaralanmaydi. Ta’lim jarayonida talabaning olgan bilimlarini amaliy vaziyatlarda qo‘llay olishi, mustaqil ishlashi, tajriba o‘tkazishi, kuzatuv natijalarini tahlil qilishi va ilmiy xulosalar chiqarishi muhim kompetensiyalar sifatida qaraladi.

Mikrobiologiya fanini o‘qitishda laboratoriya mashg‘ulotlarining ahamiyati yanada yuqori. Chunki mikroorganizmlarning morfologiyasi, fiziologiyasi, sistematikasi va biologik xususiyatlarini o‘rganish maxsus usullar, mikroskoplar va laboratoriya jihozlaridan foydalanishni talab qiladi. P. Mirhamidova, A.H. Vahobov, Q.D. Davranov va G.S. Tursunboyevalar tomonidan tayyorlangan “Mikrobiologiya va biotexnologiya asoslari” darsligida mikroorganizmlarning morfologiyasi, sistematikasi, fiziologiyasi, genetikasi hamda biotexnologiyaning asosiy yo‘nalishlari yoritilgan [6; 27-b.]. Mazkur nazariy bilimlarni amaliy mashg‘ulotlar orqali mustahkamlash talabaning kasbiy tayyorgarligini oshirishda muhim ahamiyatga ega.

Raqamli texnologiyalardan foydalanishning muhim jihati shundaki, ular real laboratoriya faoliyatini to‘liq almashtirmasligi, balki uning samaradorligini oshirishi kerak. Talaba mikroskopdan real foydalanishi, preparat tayyorlashi, laboratoriya jihozlari bilan ishlashi va xavfsizlik qoidalariga rioya qilishi orqali haqiqiy amaliy tajribaga ega bo‘ladi. Raqamli texnologiyalar esa ushbu faoliyatga tayyorgarlik ko‘rish, murakkab jarayonlarni vizual tushuntirish, mikroskopik tasvirlarni qayd etish va natijalarni tahlil qilish imkoniyatini kengaytiradi.

Tadqiqotning maqsadi mikrobiologiya fanidan laboratoriya mashg‘ulotlarini tashkil etishda raqamli ta’lim texnologiyalaridan foydalanish orqali talabalarning amaliy kompetensiyalarini rivojlantirishning pedagogik va metodik imkoniyatlarini aniqlashdan iborat.

Tadqiqot vazifalari mikrobiologiya laboratoriya mashg‘ulotlarining amaliy kompetensiyalarni rivojlantirishdagi o‘rnini aniqlash, raqamli ta’lim vositalarining didaktik imkoniyatlarini tahlil qilish, talabalarning amaliy kompetensiyalarini baholash mezonlarini aniqlash hamda raqamli vositalardan foydalanishning metodik shartlarini asoslashdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning metodologik asosini kompetensiyaviy, faoliyatga yo‘naltirilgan, shaxsga yo‘naltirilgan va integrativ yondashuvlar tashkil etdi. Kompetensiyaviy yondashuv asosida talabaning ta’lim natijasi faqat nazariy bilimlarning hajmi bilan emas, balki olingan bilimlarni amaliy faoliyatda qo‘llay olish qobiliyati bilan belgilanadi [5; 25-b.].

Mikrobiologiya laboratoriya mashg‘ulotlarida amaliy faoliyatning izchil tashkil etilishi muhim hisoblanadi. Talaba dastlab tajribaning maqsadi va nazariy asoslari bilan tanishadi, so‘ngra kerakli jihozlarni tayyorlaydi, laboratoriya ishini bajaradi, kuzatuv natijalarini qayd etadi va olingan ma’lumotlarni tahlil qiladi. Shapulatova mikrobiologiya laboratoriyasida ishlash qoidalari va mikroorganizmlarni o‘rganish usullariga alohida e’tibor qaratadi [7; 32-b.].

Tadqiqotda pedagogik kuzatuv, ilmiy-metodik adabiyotlarni tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish va diagnostik baholash metodlaridan foydalanildi.

Talabalarning amaliy kompetensiyalarini aniqlashda bir nechta mezonlardan foydalanish mumkin. Birinchi navbatda, talabaning mikroorganizmlar haqidagi nazariy bilimlari baholanadi. U mikroorganizmlarning morfologiyasi, sistematikasi, fiziologiyasi va laboratoriyada o‘rganish usullarini tushuntira olishi kerak [6; 45-b.].

Natijalar. Tadqiqot natijalari mikrobiologiya laboratoriya mashg‘ulotlarida raqamli ta’lim texnologiyalaridan foydalanish talabalarning amaliy kompetensiyalarini rivojlantirish uchun qo‘shimcha pedagogik imkoniyatlar yaratishini ko‘rsatdi.

Laboratoriya mashg‘ulotidan oldingi tayyorgarlikda elektron o‘quv materiallaridan foydalanish talabaning mashg‘ulotga tayyorgarlik darajasini oshiradi. Talabaga laboratoriya ishining maqsadi, kerakli jihozlar, bajarilish tartibi va xavfsizlik qoidalari elektron shaklda taqdim etilishi mumkin. Videoyo‘riqnomalar orqali mikroskopdan foydalanish yoki preparat tayyorlashning asosiy bosqichlarini oldindan ko‘rsatish ham samarali hisoblanadi.

Mikrobiologiya fanida ko‘plab obyektlar mikroskopik bo‘lganligi sababli vizual materiallardan foydalanish alohida ahamiyatga ega. Elektron mikroskopik tasvirlar, animatsiyalar va yuqori sifatli fotosuratlar orqali bakteriyalar, zamburug‘lar, achitqilar va boshqa mikroorganizmlarning morfologik xususiyatlarini ko‘rsatish mumkin. Bunday ko‘rgazmalilik talabaning nazariy bilimlarini real obyektlar bilan bog‘lashiga yordam beradi.

Tajriba natijalarini elektron jadval yordamida qayta ishlash talabalarning tahliliy kompetensiyalarini rivojlantiradi. Masalan, mikroorganizmlarning turli sharoitlarda rivojlanishini o‘rganishda olingan ma’lumotlarni jadvalga kiritish, ularni taqqoslash va grafik ko‘rinishda ifodalash mumkin. Bunday faoliyat talabaning biologik ma’lumotlar bilan ishlash ko‘nikmasini shakllantiradi.

Elektron baholash vositalari laboratoriya mashg‘ulotlarining nazorat bosqichida qo‘llanilishi mumkin. Talabalar laboratoriya ishidan oldin qisqa test orqali nazariy tayyorgarligini tekshiradi, mashg‘ulotdan so‘ng esa o‘zlashtirilgan bilim va ko‘nikmalarini baholaydi. O‘z-o‘zini baholash elementlaridan foydalanish talabaning o‘z faoliyatini tahlil qilishiga imkon beradi.

Raqamli texnologiyalar yordamida talabaning mustaqil ta’lim faoliyatini ham kengaytirish mumkin. Talaba laboratoriya mashg‘ulotidan tashqari vaqtda elektron manbalar orqali qo‘shimcha ma’lumotlarni o‘rganishi, mikroorganizmlarning morfologik xususiyatlarini taqqoslashi va o‘zining laboratoriya hisobotini takomillashtirishi mumkin.

Natijada mikrobiologiya laboratoriya mashg‘ulotlarida talabaning faqat nazariy bilimlari emas, balki amaliy harakatlari, kuzatish qobiliyati, tahliliy fikrlashi, raqamli vositalardan foydalanish ko‘nikmasi va tadqiqotchilik faoliyati ham rivojlanadi.

Muhokama. Mikrobiologiya fanidan laboratoriya mashg‘ulotlarini raqamli texnologiyalar asosida tashkil etishda asosiy e’tibor texnologiyaning o‘ziga emas, uning pedagogik maqsadga muvofiqligiga qaratilishi lozim. Har qanday raqamli vosita o‘quv

jarayoniga faqat talabaning bilim va amaliy faoliyatini yaxshilashga xizmat qilgan taqdirdagina samarali hisoblanadi.

Masalan, videoyo‘riqnoma talabaning laboratoriya mashg‘ulotiga tayyorgarligini yaxshilash uchun ishlatilishi mumkin. Raqamli mikroskopiya mikroskopik obyektlarni kuzatish va qayd etish imkoniyatini kengaytiradi. Elektron jadvallar tajriba natijalarini tahlil qilishga yordam beradi. Elektron testlar esa o‘zlashtirish darajasini tezkor aniqlash imkonini beradi.

Biroq raqamli vositalardan foydalanish real laboratoriya tajribasining o‘rnini bosa olmaydi. Talaba mikroskopni real boshqarish, preparat tayyorlash, laboratoriya jihozlaridan foydalanish va biologik materiallar bilan ishlash kabi ko‘nikmalarni bevosita amaliy faoliyat orqali egallaydi. Shuning uchun raqamli texnologiyalar yordamchi va rivojlantiruvchi vosita sifatida qaralishi kerak.

Talabalarning individual xususiyatlarini hisobga olish ham muhim. Tayanch bilimlari yetarli bo‘lmagan talabalarga videoyo‘riqnoma, elektron metodik ko‘rsatma va bosqichma-bosqich topshiriqlar berish mumkin. Yuqori tayyorgarlikka ega talabalarga esa mustaqil tahlil, mikroskopik tasvirlarni taqqoslash va qo‘shimcha tadqiqot topshiriqlarini bajarish taklif etilishi mumkin.

Shu jihatdan raqamli ta’lim texnologiyalaridan foydalanish mikrobiologiya laboratoriya mashg‘ulotlarida individual va differensial yondashuv imkoniyatlarini ham kengaytiradi.

Xulosa. Mikrobiologiya fanidan laboratoriya mashg‘ulotlarini tashkil etishda raqamli ta’lim texnologiyalaridan foydalanish talabalarning amaliy kompetensiyalarini rivojlantirish uchun muhim pedagogik imkoniyatlarni yaratadi. Tadqiqot natijalari elektron o‘quv materiallari, videoyo‘riqnomalar, raqamli mikroskopiya, elektron laboratoriya jurnallari, interaktiv topshiriqlar va elektron baholash vositalaridan maqsadli foydalanish talabalarning laboratoriya mashg‘ulotidagi faolligini oshirishini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Tolipova J.O., G‘ofurov A.T. Biologiya o‘qitish metodikasi. — Toshkent: Bilim, 2004. — 162 b.

2. Abdullayeva M.M., Fuzailova G.S., Sodiqova K.A., Qo‘ziyev Sh.N. Biologiya o‘qitish metodikasi. — Toshkent: Fidokor yosh avlod, 2023. — 168 b.

3. Begimqulov U.Sh. Pedagogik ta’lim jarayonlarini axborotlashtirishni tashkil etish va boshqarish nazariyasi va amaliyoti. — Toshkent, 2007.

5. Djumanıyazova M.P. Biologiya darslarini tashkil qilishda raqamli ta’lim texnologiyalarining ahamiyati. — Universal xalqaro ilmiy jurnal, 2024.

6. Muslimov N.A., Usmonboyeva M.H., Sayfurov D.M., To‘rayev A.B. Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari. — Toshkent, 2015. — 120 b.

7. Mirhamidova P., Vahobov A.H., Davranov Q.D., Tursunboyeva G.S. Mikrobiologiya va biotexnologiya asoslari. — Toshkent: Ilm Ziyo, 2014. — 336 b.

"IQLIM IMPULSI" MIKRO-METODIKASI ASOSIDA TABIIY FANLARNI O'QITISHDA KOMPETENSIYAVIY YONDASHUVNI TAKOMILLASHTIRISH

Gulnoza Achilova,
Navoiy shahar 16-maktab fizika fani o'qituvchisi.
Ruhshona Alijonova,
NDKTU akademik litseyi "Xorijiy tillar" yo'nalishi o'quvchisi

Annotatsiya*. Maqolada tabiiy fanlarni o'qitish jarayonida o'quvchilarning nazariy bilimlarini hayotiy va ekologik vaziyatlarda qo'llash imkonini beruvchi "Iqlim impulsi" mikro-metodikasi ilmiy-metodik jihatdan asoslab berilgan. Metodikaning konseptual o'zagini darsning umumiy tuzilishiga va rejasiga putur yetkazmagan holda, qisqa vaqt (1 daqiqa) ichida o'quvchini muammoli vaziyatga jalb etish, uni poydor fan qonuniyatlari asosida tushuntirish hamda amaliy yechim izlashga yo'naltirish tashkil etadi. Maqolada "Muammo — Dalil — Tahlil — Yechim" (MDTY) algoritmi taklif etilib, uning fizika, biologiya, geografiya va matematika fanlari integratsiyasidagi metodik imkoniyatlari yoritib berilgan.*

Kalit so'zlar*: kompetensiyaviy yondashuv, "Iqlim impulsi", tabiiy fanlar, iqlim ta'limi, ekologik kompetensiya, muammoli topshiriq, fanlararo integratsiya, amaliy fikrlash, MDTY algoritmi.*

Аннотация*. В статье научно-методически обоснована микро-методика «Климатический импульс», позволяющая учащимся применять теоретические знания в реальных жизненных и экологических ситуациях при обучении естественным наукам. Концептуальное ядро методики заключается в том, чтобы, не нарушая общей структурной целостности урока, за короткий промежуток времени (1 минута) вовлечь учащегося в проблемную ситуацию, направить его на её объяснение на основе фундаментальных научных закономерностей и поиск практического решения. В качестве устойчивого алгоритма методики предлагается последовательность «Проблема — Доказательство — Анализ — Решение» (ПДАР), а также освещаются методические возможности ее интеграции с физикой, биологией, географией и математикой.*

Ключевые слова*: компетентностный подход, «Климатический импульс», естественные науки, климатическое образование, экологическая компетентность, проблемное задание, межпредметная интеграция, практическое мышление, алгоритм ПДАР.*

Abstract. *This article provides a scientific and methodological rationale for the "Climate Impulse" micro-methodology, which enables students to apply their theoretical knowledge to real-life and environmental situations in natural science education. The conceptual core of the methodology is to engage students in a problem-based situation within a short time frame (1 minute) without disrupting the overall structural integrity of the lesson, encouraging them to explain it using fundamental scientific laws and seek practical solutions. The sequence "Problem — Evidence — Analysis — Solution" (PEAS) is proposed as a core algorithm, and the methodological possibilities of its integration with physics, biology, geography, and mathematics are highlighted.*

Keywords: *competency-based approach, "Climate Impulse", natural sciences, climate education, environmental competence, problem-based task, interdisciplinary integration, practical thinking, PEAS algorithm.*

KIRISH (Introduction)

Zamonaviy ta’lim yondashuvida o‘quvchiga shunchaki tayyor bilimlarni uzatish emas, balki unda shakllangan kompetensiyalarni noma’lum va o‘zgaruvchan hayotiy vaziyatlarda qo‘llay olish ko‘nikmasini rivojlantirish ustuvor vazifa qilib belgilangan. Pedagogik amaliyotda tez-tez bir qarama-qarshilikka duch kelinadi, o‘quvchilar fizika va boshqa tabiiy fanlar bo‘yicha fundamental qonuniyatlar, formulalar hamda ta’riflarni yoddan mukammal aytib bera oladilar, biroq ushbu bilimlar doirasida atrof-muhitdagi real fizik-ekologik jarayonlarni tahlil qilish so‘ralganda fikrlashda qiyinchilikka uchraydilar.

Masalan, issiqlik almashinuvi va nurlanish qonuniyatlarini bilgan o‘quvchi “Nima uchun quyoshli kunda shahar markazidagi asfalt va binolar yashil hududga qaraganda ancha yuqori haroratgacha qiziydi?” degan savolga zudlik bilan javob bera olmaydi. Chunki an’anaviy ta’lim shakli bilish darajasida to‘xtab qolgan, qo‘llash, tahlil qilish va yechim berish yetarlicha faollashtirilmagan.

Tabiiy fanlar (fizika, biologiya, geografiya) hamda matematika fanlari atrofimizdagi iqlimiy jarayonlar va ekologik muammolarni tushunish uchun boy metodik platforma hisoblanadi. Shu bois dars jarayonini og‘irlashtirmasdan, uning mantiqiy tuzilmasiga uyg‘un ravishda singdiriluvchi “Iqlim impulsi” mikro-metodikasi amaliyotga qo‘llash dolzarb pedagogik masalalardan biri hisoblanadi.

2. METODLAR (Methods)

2.1. Metodologik asos va modellashtirish tamoyillari

“Iqlim impulsi” mikro-metodikasi ishlab chiqishda Blum taksonomiyasining yuqori darajadagi fikrlash ko‘nikmalari (HOTS — tahlil qilish, baholash va yaratish) hamda kompetensiyaviy ta’limning xalqaro standartlari (OECD Learning Compass 2030) metodologik tayanch qilib olindi. Tadqiqot nazariy-pedagogik modellashtirish, taqqoslama tahlil hamda muammoli va integratsiyalashgan topshiriqlarni loyihalash usullariga tayanadi.

Topshiriqlarni shakllantirishda quyidagi 4 ta ilmiy-metodik tamoyilga amal qilindi:

- **Kognitiv kogerentlik:** Qisqa topshiriqning (1 daqiqalik impuls) darsning asosiy mavzusi va o‘quv maqsadi bilan mantiqiy ravishda uzviy bog‘liqligi.
- **Hayotiylik va kontekstli ta’lim (Contextual Learning):** Muammoning mavhum emas, balki o‘quvchi atrof-muhitida real uchraydigan ekologik-fizik jarayonlarga mosligi.
- **Fanlararo integrallashganlik:** Bitta muammoli vaziyatni bir nechta tabiiy fanlar (fizika, biologiya, geografiya) va matematika orqali tushuntirish imkoniyati.
- **MDTY deduktiv-induktiv algoritmi:** Fikrlash jarayonini bosqichma-bosqich boshqaruvchi konstruksiya: **“Muammoni ko‘r - Fanni esla - Sababini tushun - Yechim ber”**

2.2. Algoritm bosqichlari

- **M — Muammo (Hayotiy savodxonlik):**

Atrofimizdagi real ekologik yoki fizik muammo o‘rtaga tashlanadi.

- ✓ *Misol: “Nima uchun yozda shahar markazida yurish, qishloqdagidan ko‘ra ancha issiq va havo dim bo‘ladi?”*

- **D — Dalil (Fanning fundamental qonuni):**

O‘quvchi bu muammoni maktabda o‘rgangan fan qoidasi bilan bog‘laydi.

- ✓ *Misol: “Fizikadan bilamizki, qora/to‘q rangli va qattiq jism (asfalt, beton) quyosh nurini va issiqlikni o‘ziga tez yutadi.”*

- **T — Tahlil (Sabab va oqibatni ulash):**

Miya ikkita nuqtani birlashtirib, mantiqiy xulosa chiqaradi.

✓ *Misol: “Demak, shahardagi binolar va asfalt kun bo‘yi issiqlikni yutib, kechasi ham atrofga issiq tarqatib turadi, daraxtlar esa kam bo‘lgani uchun havo sovumaydi.”*

➢ **Y — Yechim (Amaliy taklif/Kreativlik):**

Bilimga tayangan holda amaliy taklif beriladi.

✓ *Misol: “Shaharni salqinroq qilish uchun binolar tomiga och rang surish va ko‘proq daraxt ekish kerak.”*

Ushbu yondashuv o‘quvchidan topshiriqni 60 soniya ichida to‘liq bajarib bo‘lishni talab qilmaydi. Aksincha, bu darsning ma’lum bir bosqichida o‘quvchi e’tiborini zudlik bilan refleksiv va muammoli nuqtaga qaratish uchun ajratiladigan impuls (turtki) vaqtini anglatadi.

3. NATIJALAR (Results)

3.1. Fanlararo integrallashgan mikro-topshiriqlar matritsasi

Tadqiqot natijasida tabiiy fanlar va matematika fanlarining o‘quv dasturlariga singdirish mumkin bo‘lgan “Iqlim impulsi” metodik topshiriqlar yo‘l xaritasi ishlab chiqildi *(1-jadvalga qarang)*.

1-jadval

Fan	Muhokama qilinadigan muammo	Ilmiy asos va qonuniyatlar	Tahlil va sabab-oqibat bog‘liqligi	Amaliy yechim (O‘quvchi taklifi)
Fizika	Yozda shaharlar qishloqlarga qaraganda issiqroq bo‘lib ketishi	Quyosh nurlarining yutilishi va issiqlikning saqlanishi	Asfalt va beton quyosh issiqligini o‘ziga tez yutadi hamda uzoq vaqt davomida atrofga tarqatib turadi	Binolar tom va devorlarini och ranglarga bo‘yash, daraxtzorlarni ko‘paytirish
Biologiya	Shaharlarda daraxtlar va yashil hududlarning kamayishi	O‘simliklarning havoga suv bug‘atishi va havoni tozalashi	Daraxtlar kamaysa, havo namligi tushib ketadi, chang ortadi va mikroklimat issiqroq bo‘lib qoladi	Binolar devorlarida vertikal bog‘lar barpo etish va issiqqa chidamli o‘simliklar ekish
Geografiya	Hududlarda suv tanqisligi va yer osti suvlari kamayib ketishi	Suvning tabiatda aylanishi va yog‘in-sochin balansi	Issiq ortishi bilan suvning bug‘lanishi tezlashadi, suvdan oqilona foydalanmaslik esa zaxirani kamaytiradi	Ekinlarni tomchilatib sug‘orish va yomg‘ir suvlarini yig‘ib foydalanish texnologiyasini joriy etish
Matematika	Kundalik hayotda suv va energiyaning besamar isrof qilinishi	Foizlar, nisbatlar va statistik hisob-kitoblar	Kichik isrof ham vaqt o‘tishi bilan to‘planib, katta moliyaviy va ekologik yo‘qotishga olib keladi	Maktab va xonadonda suv va elektr energiyasini tejash rejasini hisoblab chiqish

3.2. Dars strukturasiga integratsiyalashuv modellari

Pedagogik modellashtirish natijasida metodikaning dars bosqichlariga moslashuvchan shakllari aniqlandi:

- **Motivatsiya bosqichida (1–2 daqiqa):** Yangi mavzuni boshlashdan oldin gipoteza o‘rtaga tashlanadi va o‘quvchining kognitiv diqqati muammoga qaratiladi.
- **Mustahkamlash bosqichida (3–5 daqiqa):** O‘rganilgan nazariy qonuniyatni zudlik bilan hayotiy vaziyatga tatbiq etish uchun MDTY algoritmi asosida topshiriq beriladi.
- **Refleksiya va baholash bosqichida (2–3 daqiqa):** O‘quvchining mantiqiy fikrlash va bilimlarni amaliyotda qo‘llay olish darajasini baholash uchun formativ vosita sifatida qo‘llaniladi.

4. MUHOKAMA (Discussion)

Pedagogik kuzatuvlar shuni ko‘rsatadiki, “Iqlim impulsi” mikro-metodikasini qo‘llash dars unumdorligini va o‘quvchilarning ekologik-ilmiy kompetensiyasini quyidagi omillar hisobiga oshiradi:

1. **Moslashuvchanlik va qulaylik:** Dars rejasini tubdan o‘zgartirish yoki katta hajmdagi qo‘shimcha soatlar kiritish talab etilmaydi. Metodika darsning turli bosqichlariga 3–5 daqiqalik topshiriq sifatida osongina integratsiya qilinadi.
2. **O‘qituvchi va o‘quvchi rolidagi transformatsiya:** O‘qituvchi tayyor axborot yetkazuvchidan fasilitator va moderator darajasiga o‘tadi. O‘quvchi esa passiv tinglovchidan ilmiy asoslangan yechimlar generatoriga aylanadi.
3. **Kognitiv faollashuv va dalillash ko‘nikmasi:** Shakllantirilgan MDTY algoritmi o‘quvchida ilmiy fikrlash va obyektiv argumentatsiya ko‘nikmasini mustahkamlaydi, faktologik bilimlarni kompetensiyaga aylantiradi. Ushbu metodika UNESCO va OECD tomonidan ilgari surilgan barqaror rivojlanish uchun ta’lim hamda iqlim ta’limi (Climate Change Education) tamoyillariga to‘liq mos keladi.

XULOSA (Conclusion)

Tabiiy fanlar ta’limida kompetensiyaviy yondashuvni qaror toptirish uchun doim ham murakkab va qimmat metodik resurslar talab etilmaydi. To‘g‘ri tuzilgan, maqsadli va hayotiy xarakterga ega mikro-topshiriqlar ham o‘quvchining fan borasidagi dunyoqarashini tubdan o‘zgartirishi mumkin.

“Iqlim impulsi” mikro-metodikasi o‘quvchiga “Men bu bilimni nima uchun o‘rganayotganimni va u orqali atrofimdagilarga qanday naf keltirishim mumkinligini” anglatishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. OECD. *The OECD Learning Compass 2030: OECD Future of Education and Skills 2030*. Paris: OECD, 2019.
2. UNESCO. *Education for Sustainable Development: A Roadmap*. Paris: UNESCO, 2020.
3. UNESCO. *Education for Sustainable Development Goals: Learning Objectives*. Paris: UNESCO, 2017.
4. UNESCO. *Greening Curriculum Guidance: Teaching and Learning for Climate Action*. Paris: UNESCO, 2024.
5. UNESCO. *Climate Change Education and COP Conferences*. UNESCO, elektron resurs.
6. United Nations. *Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development*. New York: United Nations, 2015.

AMALIY FANLARNI O‘QITISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH, MUAMMOLI O‘QITISH TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH

Norova Nilufar Mavlonovna,
Navoiy viloyati Pedagogik mahorat markazi
Ijtimoiy-iqtisodiy va amaliy fanlar kafedrasi katta o‘qituvchisi.

Annotatsiya. *Amaliy fanlarni muammoli o‘qitish, bilimlarni ongli va mustahkam o‘zlashtirishda , atrof-muhitda o‘zining faol munosabatini belgilab olishda va o‘quvchilarning bilish faoliyatini jonlantirishda katta imkoniyatga ega.*

Kalit so‘zlar: *Amaliy fanlar, muammoli o‘qitish, didaktik tamoyil, muammoli vaziyat, ziddiyat, mantiqiy isbot.*

Annotation: *The problem-based teaching of applied subjects has great potential in ensuring conscious and solid assimilation of knowledge, determining one's active attitude towards the environment, and stimulating students' cognitive activity.*

Keywords: *Appliyed sciences, problem-based teaching, didactic principle, problematic situation, contradiction, logical proof.*

Аннотация. *Совершенствование методики преподавания прикладных наук с использованием технологий проблемно-ориентированного обучения. Примечание: Проблемно-ориентированное обучение прикладным предметам обладает большим потенциалом в обеспечении осознанного и прочного усвоения знаний, формировании активного отношения к окружающей среде и стимулировании познавательной деятельности учащихся.*

Ключевые слова: *Прикладные науки, проблемно-ориентированное обучение, дидактический принцип, проблемная ситуация, противоречие, логическое доказательство.*

Bugungi kunda yurtimizda zamonaviy ta'lim tizimini yangilanib, yangi pedagogic va innovatsion texnologiyalar jadal rivojlanib bormoqda. Hozirgi kunda samarali o‘qitish texnologiyalaridan biri- bu muammoli o‘qitishdir. Uning vazifasi faol bilish jarayoniga undash va tafakkurda ilmiy-tadqiqot uslubini shakllantirishdir. Muammoli o‘qitish ijodiy, faol shaxs tarbiyasi maqsadlariga mos keladi.

Muammoli o‘qitish jarayonida o‘quvchining mustaqilligi o‘qitishning reproduktiv shakllariga nisbatan tobora o‘sib boradi.

Hozirgi pedagogikaga oid adabiyotlarda muammoli o‘qitishning turli ta'rif va tavsiflari mavjud bo‘lib, o‘qituvchi tayyor javobni bermayd, muammo qo‘yadi.

Muammoli o‘qitishning mohiyati o‘qituvchi tomonidan o‘quvchilarning o‘quv ishlarida muammoli vaziyatni vujudga keltirish va o‘quv vazifalarini, muammolarini va savollarini hal qilish orqali yangi bilimlarni o‘zlashtirish bo‘yicha ularning bilish faoliyatini boshqarishni tashkil etadi. Bu esa bilimlarni o‘zlashtirishning ilmiy-tadqiqot usulini yuzaga keltiradi. Ma'lumki, o‘qitishning har qanday asosida o‘quvchi faoliyatining muayyan qonuniyatlari, shaxs rivoji. Va ular negizida shakllangan pedagogic fanning tamoyillari va qoidalari yotadi. O‘quvchining bilish faoliyati jarayoni mantiqiy bilish ziddiyatlarini hal qilishda obyektiv qonuniyatlari didaktik tamoyil-muammolikka tayanadi.

O‘qitishning hozirgi jarayoni tahlili psixolog va pedagoglarning fikrlashicha, muammoli vaziyat, kutilmagan hayrat va mahliyo bo‘lishdan boshlanadi, degan xulosalari haqiqatga yaqin ekanligini ko‘rsatadi. O‘qitish sharoitida o‘quvchining o‘sha psixik, emotsional va hissiy holati unga fikrlash va aqliy izlanish uchun o‘ziga xos turtki vazifasini bajaradi.

Muammoli vaziyat muayyan pedagogik vositalarda maqsadga muvofiq tashkil etiladigan o‘ziga xos o‘qitish sharoitida yuzaga keladi. Shuningdek, o‘rganilgan mavzular xususiyatlaridan kelib chiqib, bunday vaziyatlarni yaratishning maxsus usullarini ishlab chiqish zarur. Shunday qilib, amaliy fanlarni o‘qitishdan muammoli vaziyat shunchaki “fikr yo‘lidagi kutilmagan to‘siq” bilan bog‘langan aqliy mashaqqat holati emas. U bilish maqsadlari maxsus taqozo qilgan va yangi yuzaga kelgan vazifani hal qilish uchun aqliy va amaliy harakat usullari yotadi. Bunda har qanday mashaqqat muammoli vaziyat bilan bog‘liq bo‘lavermasligini ta'kidlash o‘rinli bo‘ladi. Yangi bilimlar avvalgi bilimlar bilan bog‘lanmasa, aqliy mashaqqat muammoli bo‘lmaydi. Bunday mashaqqat aqliy izlanishni kafolatlamaydi.

Shunday qilib, muammoli vaziyatning mohiyati shuki, u o‘quvchi tanish bo‘lgan ma'lumotlar va yangi faktlar, hodisalar (qaysiki, ularni tushunish va tushuntirish uchun avvalgi bilimlar kamlik qiladi) o‘rtasidagi ziddiyatdir. Bu ziddiyat bilimlarni ijodiy o‘zlashtirish uchun harakatlantiruvchi kuchdir.

Muammoli vaziyatning belgilari quyidagilar:

- O‘quvchiga notanish faktning mavjud bo‘lishi;
- Vazifalarni boshqarish uchun o‘quvchiga beriladigan ko‘rsatmalar, yuzaga kelgan bilish mashaqqatini hal qilishda ularning shaxsiy manfaatdorligi.

Muammoli vaziyatdan chiqa olish hamma vaqt muammoni, ya'ni nima noma'lum ekanligini, uning nutqiy ifodasi va yechimini anglash bilan bog‘langan.

Amaliy fanlarni o‘qitishda muammoli o‘qitish mashg‘ulotlarini tashkil etish va o‘tkazishning muhim tomoni shundaki, bunda o‘qituvchi uning ham ta'limiy, ham tarbiyaviy funksiyasini yaxshi anglab olgan bo‘lishi talab qilinadi. O‘qituvchi hech qachon o‘quvchilarga tayyor haqiqatni (yechimni) berishi kerak emas, balki ularga, , bilimlarni olishga turtki berishi, mashg‘ulotlarda va hayot faoliyatlarida zarur bo‘lgan axborot, voqea, vaqt va hodisalarni ongida qayta ishlashlariga yordam berishi lozim bo‘ladi.

Muammoli o‘qitish bilimlarni ongli va mustahkam o‘zlashtirishda, atrof-muhitda o‘zining faol munosabatini belgilab olishda, o‘quvchilarning bilish faoliyatini jonlantirishda katta imkoniyatga ega.

Muammoli o‘qitishga asoslangan amaliy mashg‘ulotlarni o‘tkazish metodikasi unda qo‘llanadigan uslublarni asoslab berishni talab qiladi. Bunda ijodiy, qisman-ijodiy yoki evristik, axborotlarni muammoli bayon qilish, axborotni muammoli boshlash orqali bayon qilish asosiy uslublar hisoblanadi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, materialni muammoli bayon qilishda tashabbus o‘qituvchi tomonidan amalga oshiriladi va tobora faollashtirib boriladi. O‘qituvchi yangi materialni bayon qilishda uning yechilishini o‘zi ta'minlaydi. Bunda o‘qituvchi ziddiyatlarni ta'kidlaydi, uni barchaga eshittirib muhokama qiladi, mulohazalarini bildiradi, haqiqatni faktlar, mantiqiy isbotlar tizimi yordamida asoslaydi, o‘qituvchi bu tadbirlarni muvaffaqiyatli amalga oshira olsa, o‘quvchilar uning fikrlari borishiga diqqat bilan qo‘shilib ketadi, birga fikr yuritadi, birga hayajonlanadi, shu tariqa mashg‘ulotning qatnashuvchisiga aylanadi. Bunda o‘qituvchi o‘quvchining bilish jarayonini savollar berish, savolga savol berish yo‘li bilan boshqaradi va shu orqali sinfdagi o‘rganilayotgan materiallar bo‘yicha ziddiyatlarga diqqatni jalb qiladi va o‘quvchilarni o‘ylab fikr yuritishga majbur qiladi. O‘qituvchi tushunilmagan savolni hal qilishdan oldin o‘quvchilar o‘zlaricha o‘z javoblarini tayyorlab qo‘yadilar va uni ma'lum muddat o‘tgach o‘qituvchining fikri va mulohazasi bilan taqqoslaydilar.

Adabiyotlar ro'yxati: Библиографические ссылки: References:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyev, Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi.

To'ldirilgan ikkinchi nashri, - T.:"O'zbekiston",2022. 416-bet.

2. M. Tilovova, Texnologiya va uni o'qitish metodikasi. – B.:"Durdona", 2021.

3. R. Ishmuhamedov, M. Yuldashev, Ta'lim va tarbiyada innovatsion pedagogic texnologiyalar. O'quv qo'llanma. – T.: 2013.279-bet.

4. https: //arxiv.uz.

INTERAKTIV METODLAR ASOSIDA TALABALARDA KREATIV FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISHNING SAMARALI USULLARI VA VOSITALARI

Yangiboyeva Nodira Berdiyarovna,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti magistri

Annotatsiya. *Mazkur maqolada oliy ta'lim jarayonida talabalarning kreativ fikrlash qobiliyatini rivojlantirishda interaktiv metodlardan foydalanishning pedagogik imkoniyatlari tahlil etilgan. Kreativ fikrlashning mazmun-mohiyati, uning zamonaviy mutaxassis tayyorlashdagi ahamiyati hamda interaktiv ta'lim metodlarining mazkur kompetensiyani shakllantirishdagi o'rni yoritilgan.*

Kalit so'zlar: *kreativ fikrlash, interaktiv ta'lim, pedagogik texnologiya, innovatsion metodlar, aqliy hujum.*

Аннотация. *В данной статье анализируются педагогические возможности использования интерактивных методов в развитии креативного мышления студентов в процессе высшего образования. Освещены сущность креативного мышления, его значение в подготовке современных специалистов, а также роль интерактивных методов обучения в формировании данной компетенции.*

Ключевые слова: *креативное мышление, интерактивное обучение, педагогические технологии, инновационные методы, мозговой штурм.*

Abstract. *This article analyzes the pedagogical possibilities of using interactive methods in developing students' creative thinking skills within the higher education process. The essence of creative thinking, its significance in training modern specialists, and the role of interactive educational methods in forming this competence are highlighted.*

Keywords: *creative thinking, interactive education, pedagogical technology, innovative methods, brainstorming.*

KIRISH

Bugungi kunda jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy va texnologik jihatdan jadal rivojlanishi oliy ta'lim oldiga raqobatbardosh, mustaqil fikrlaydigan, yangilik yaratishga qodir va o'z kasbiy faoliyatida nostandart vaziyatlarga moslasha oladigan mutaxassislarni tayyorlash vazifasini qo'ymoqda. An'anaviy bilim berishga yo'naltirilgan ta'lim modeli zamonaviy mehnat bozori talablarini to'liq qondirish uchun yetarli emas. Shu sababli ta'lim jarayonida talabaning faqat tayyor bilimlarni o'zlashtirishi emas, balki muammoni mustaqil aniqlashi, turli nuqtayi nazarlarni tahlil qilishi, yangi g'oyalarni ilgari surishi va ularni amaliyotga tatbiq eta olishi muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Talabalarda mazkur qobiliyatni rivojlantirish uchun ta’lim jarayonini interaktiv tashkil etish samarali vositalardan biridir. Interaktiv metodlar talabaning o‘quv jarayonidagi passiv tinglovchidan faol ishtirokchiga aylanishini ta’minlaydi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Mazkur tadqiqotning metodologik asosini talabalarda kreativ fikrlashni rivojlantirish jarayonini shaxsga yo‘naltirilgan, kompetensiyaviy, faoliyatga asoslangan va interaktiv ta’lim yondashuvlari asosida tashkil etish g‘oyasi tashkil etadi. Tadqiqotda kreativ fikrlash talabaning muammoni mustaqil anglash, turli va muqobil g‘oyalarni ilgari surish, mavjud bilimlarni yangi vaziyatlarga transfer qilish, nostandart yechimlarni ishlab chiqish hamda taklif etilgan yechimlarni asoslash qobiliyati sifatida talqin qilindi.

ADABIYOTLAR SHARHI. Talabalarda kreativ fikrlashni rivojlantirish masalasi pedagogika, psixologiya va ta’lim texnologiyalari yo‘nalishlarida olib borilayotgan tadqiqotlarning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Kreativlikning ilmiy tadqiq etilishi XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab yangi bosqichga ko‘tarildi. Amerikalik psixolog J. P. Guilford kreativlik muammosini psixologik tadqiqotlarning alohida yo‘nalishi sifatida rivojlantirib, divergent tafakkur tushunchasiga alohida e’tibor qaratgan. Uning yondashuvida kreativ fikrlash bir muammoga yagona javob topishdan ko‘ra, bir nechta ehtimoliy va xilma-xil yechimlarni ishlab chiqish qobiliyati bilan tavsiflanadi. Guilford tomonidan ilgari surilgan **ravonlik, moslashuvchanlik, originallik va takomillashtirish** kabi ko‘rsatkichlar keyingi kreativlik tadqiqotlarida keng qo‘llanilgan.[43]

E. P. Torrans kreativlikni shaxsning muammoni sezishi, yetishmayotgan yoki qarama-qarshi ma’lumotlarni aniqlashi, farazlarni ilgari surishi, ularni tekshirishi va natijada yangi g‘oyalarni shakllantirishi bilan bog‘laydi. Uning kreativ fikrlashni baholashga qaratilgan ishlari ta’lim jarayonida talabalarning ijodiy imkoniyatlarini aniqlash uchun diagnostik topshiriqlardan foydalanish metodologiyasining rivojlanishiga katta ta’sir ko‘rsatgan. Torrans yondashuvi kreativlikni faqat yakuniy mahsulot orqali emas, balki ijodiy fikrlash jarayoni orqali ham baholash zarurligini ko‘rsatadi.[44]

M. A. Runco va G. J. Jaeger kreativlikning standart ta’rifini ishlab chiqishda yangilik va maqsadga muvofiqlik mezonlarining birligini ta’kidlaydi. Ularning fikricha, har qanday yangi g‘oya avtomatik ravishda kreativ mahsulot hisoblanmaydi; u muayyan vazifa, muammo yoki kontekst uchun ma’lum darajada foydali va maqsadga muvofiq bo‘lishi kerak.[45]

R. A. Beghetto va J. C. Kaufman kreativlikning turli darajalarda namoyon bo‘lishini asoslab, ta’lim jarayonida “mini-c” kreativlikka e’tibor qaratadilar. Bu yondashuv talabaning har qanday kichik, shaxsiy va yangi kashfiyotini kreativ jarayonning bir ko‘rinishi sifatida qabul qilish imkonini beradi.[46]

P. Mishra va M. J. Koehler tomonidan ishlab chiqilgan TPACK konsepsiyasi texnologik, pedagogik va mazmuniy bilimlarning integratsiyasiga asoslanadi. Ushbu yondashuv zamonaviy oliy ta’limda raqamli vositalardan foydalanishning o‘zi ta’limni

[43] Guilford, J. P. *The Nature of Human Intelligence*. New York: McGraw-Hill, 1967.

[44] E. P.*Torrance Tests of Creative Thinking*. Scholastic Testing Service.

[45] Runco, M. A., & Jaeger, G. J. The Standard Definition of Creativity. *Creativity Research Journal*, 2012, 24(1), 92–96

[46] Beghetto, R. A., & Kaufman, J. C. Toward a broader conception of creativity: A case for “mini-c” creativity. *Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts*, 2007.

innovatsion qilmasligini, texnologiya muayyan pedagogik maqsad va fan mazmuni bilan uyg‘unlashgandagina samarali bo‘lishini ko‘rsatadi.[47]

TAHLIL VA NATIJALAR. So'nggi yillarda ta'lim tizimiga shiddat bilan kirib kelayotgan yangi pedagogik texnologiyalar, innovatsiyalar, yangi pedagogik-psixologik tushunchalar, interaktiv metodlarni ta'lim beruvchi tomonidan o'zlashtirilib va qo'llanib borilishi, ta'lim jarayonini tubdan o'zgartirib yubordi desak xato bo'lmaydi.

Kreativ fikrlashni rivojlantirishning eng samarali yo‘llaridan biri ***“Aqliy hujum”*** (braynstorming) usuli amerikalik jurnalist, mashhur reklama agentligi asoschisi Aleks Osborn tomonidan XX asrning 40-yillarida ishlab chiqilgan. Ushbu usul ijodiy va faol fikrlashga chaqirish, muammoni yechish uchun chegaralangan vaqt ichida imkon boricha ko‘proq g‘oyalar yaratish usulidir.(1-jadval).

1-jadval

Aqliy hujum usulini amalga oshirish bosqichlari[48]

Bosqich	Bosqichning mohiyati	Amalga oshiriladigan ishlar
Dastlabki bosqich	Muammoni qo‘yish	Vazifa aniq belgilanadi, hujum ishtirokchilari va ekspertlar tanlanadi, yetakchi tayinlanadi.
Asosiy bosqich	G‘oyalar generatsiyasi	Muammoning yechimlari shakllantiriladi. Eng yuqori samaraga erishish uchun quyidagi qoidalarga rioya qilish zarur: g‘oyalar soni iloji boricha ko‘p bo‘lishi, hech qanday chegara qo‘yilmasligi kerak; har qanday tanqid ta'qiqlanadi; noodatiy, hatto ahmoqona ko‘ringan g‘oyalar ham hisobga olinadi; g‘oyalar qo‘shiladi va eng yaxshilari tanlanadi.
Ekspert bosqichi	G‘oyalarni guruhlash, tanlash va baholash	G‘oyalar guruhlarga birlashtiriladi, tahlil qilinadi va baholanadi. Eng qimmatli g‘oyalar ajratiladi va aqliy hujum natijasi aniqlanadi.

Boshqariladigan sharoitda va erkin fikrlash muhitida jamoalar muammoga “Biz qanday hal qilishimiz mumkin?” savollari bilan murojaat qilishadi, biror muammo boyicha bildirilgan erkin fikr va mulohazalarni to‘plab, ular orqali ma‘lum bir yechimga kelinadi. “Aqliy hujum” metodining yozma va og‘zaki shakllari mavjud. Og‘zaki shaklida o'qituvchi tomonidan berilgan savolga talabalarning har biri o‘z fikrini og‘zaki bildiradi, o‘z javoblarini aniq va qisqa tarzda bayon etadilar. Yozma shaklida esa berilgan savolga talabalar o‘z javoblarini qog‘oz kartochkalarga qisqa va barchaga ko‘rinarli tarzda yozadilar. Javoblar doskaga yoki “pinbord” doskasiga mahkamlanadi.

Aqliy hujum metodidan ham ma'ruza, ham amaliy darslarda foydalanish qulay, bir

[47] Mishra, P., & Koehler, M. J. Technological Pedagogical Content Knowledge: A Framework for Teacher Knowledge. *Teachers College Record*, 2006, 108(6), 1017–1054.

[48]Tadqiqotlar asosida muallif ishlanmasi

zumda auditoriyadagi barcha talabalarni qamrab olib, faol holatga keltiradi. Yaxlit mavzu, uning bir qismi yoki tanlab olingan muammo yuzasidan talabalarga beriladigan savollar majmuasi o‘qituvchi tomonidan oldindan tayyorlangan bo‘lishi kerak, qo‘yilgan muammo yechimiga ko'ra 5-10 daqiqa davom etishi mumkin. Muammoning yechimi bo‘yicha fikrlar shakllanib bo‘lgach, umumlashtiriladi va aniq fikrga kelinadi. Shundan keyin talabalar o‘z takliflarini solishtirib, to‘g‘ri va xato fikrlarini anglab yetadilar va o‘zlari baholaydilar. (1-rasm).

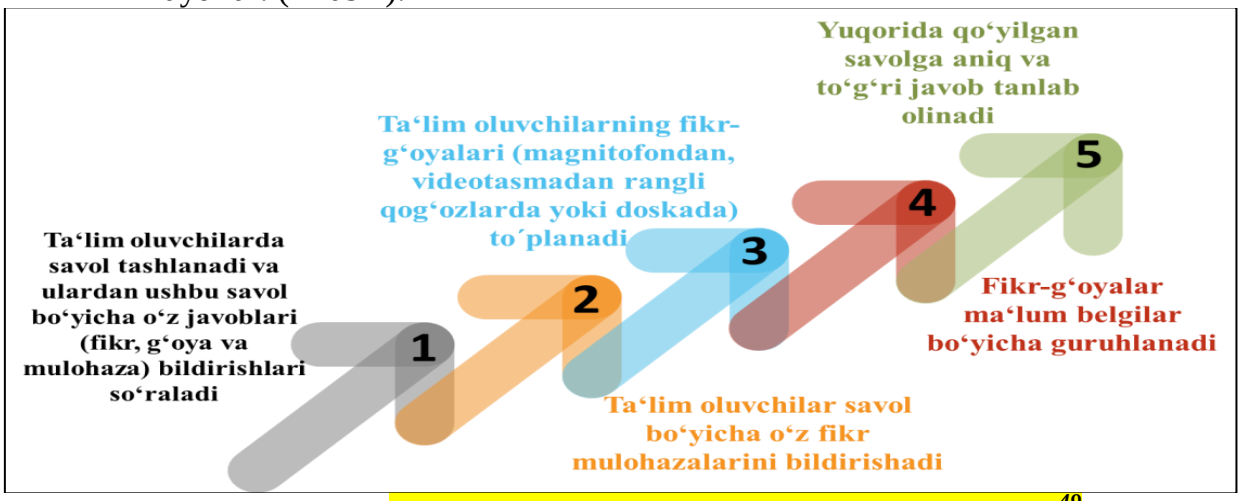

1.3 1-rasm. "Aqliy hujum" metodining bosqichlari[49]

"Aqliy hujum"ning afzalliklari: natijalar baholanmasligi talabalarda turli fikr-g‘oyalarning shakllanishiga olib keladi, talabalarning barchasi ishtirok etadi, fikr-g‘oyalar vizuallashtirilib boriladi, talabalarning boshlang‘ich bilimlarini tekshirib ko‘rish imkoni beriladi.

Xulosa

Talabalarda kreativ fikrlashni rivojlantirish zamonaviy oliy ta'limning muhim vazifalaridan biridir. Kreativ fikrlash shaxsning yangi g‘oyalarni yaratishi bilangina cheklanmay, muammolarni turli nuqtai nazardan ko‘rish, muqobil yechimlarni ishlab chiqish, ularni tahlil qilish va amaliyotga tatbiq etish qobiliyatini ham o‘z ichiga oladi.

Shunday qilib, oliy ta'lim jarayonida interaktiv metodlarni tizimli va maqsadli qo‘llash talabalarning nafaqat fan bo‘yicha bilimlarini, balki XXI asr kompetensiyalaridan biri bo‘lgan kreativ fikrlash qobiliyatini ham rivojlantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Guilford, J. P. *The Nature of Human Intelligence*. New York: McGraw-Hill, 1967.

2. E. P.*Torrance Tests of Creative Thinking*. Scholastic Testing Service.

3. Bloom, B. S. (Ed.). *Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals*. New York: David McKay Company, 1956.

4. Mishra, P., & Koehler, M. J. Technological Pedagogical Content Knowledge: A Framework for Teacher Knowledge. *Teachers College Record*, 2006, 108(6), 1017–1054.

5. Sawyer, R. K. *Explaining Creativity: The Science of Human Innovation*. Oxford University Press.

[49] Musurmonova O. *Pedagogik innovatsiyalar va ta'lim samaradorligi*. – Toshkent. 2010.

6. Beghetto, R. A., & Kaufman, J. C. Toward a broader conception of creativity: A case for "mini-c" creativity. *Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts*, 2007.

7. Runco, M. A., & Jaeger, G. J. The Standard Definition of Creativity. *Creativity Research Journal*, 2012, 24(1), 92–96.

8. Musurmonova O. *Pedagogik innovatsiyalar va ta'lim samaradorligi*. – Toshkent. 2010.

BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARINING KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV ASOSIDA YOZMA SAVODXONLIGINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Djurayeva Perdegul Saidovna,
Navoiy viloyati pedagogik mahorat markazi Maktabgacha, boshlang'ich va maxsus ta'lim metodikasi kafedrasi dotsenti

Annotatsiya: *Mazkur maqolada ta'lim tizimida fanlarni o'qitish metodikasini takomillashtirish va kompetensiyaviy yondashuv asosida ona tilini o'qitishda o'quvchilarning yozma savodxonligini rivojlantirish eng dolzarb masalalardan biri hisoblanishini, boshlang'ich sinf o'quvchilarining yozma savodxonligini rivojlantirish masalalari, yozma nutqni shakllantirishning samarali usullari hamda amaliy mashqlarning o'rni yoritilgan. Ishda o'quvchilarning yozma nutqida uchraydigan xatolar tahlil qilinib, ularni bartaraf etishning pedagogik yo'llari bayon etilgan. Shuningdek, yozma ishlarni tashkil etish metodikasi, o'qituvchining yo'naltiruvchi roli, interfaol metodlardan foydalanishning ahamiyati hamda yozma mashqlar orqali o'quvchilarning fikrlash, nutq va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish masalalari keng yoritilgan.*

Kalit so'zlar: *yozma savodxonlik, kompetensiyaviy yondashuv, yozma nutq, yozma ishlar, xatolar ustida ishlash, lug'at boyligi, nutq madaniyati, metod, mashq, o'quvchi faoliyati, interfaol usullar, rivojlantirish.*

Аннотация: *В данной статье освещается важность совершенствования методики преподавания предметов в системе образования и развития письменной грамотности учащихся при обучении родному языку на основе компетентностного подхода, вопросы развития письменной грамотности у учащихся начальной школы, эффективные методы формирования письменной речи и роль практических упражнений. В нем также рассматриваются методология организации письменных работ, руководящая роль учителя, важность использования интерактивных методов и развитие мыслительных, устных и творческих способностей учащихся посредством письменных упражнений.*

Ключевые слова: *письменная грамотность, компетентностный подход, письменная речь, письменная работа, исправление ошибок, лексика, культура речи, метод, упражнение, деятельность учащихся, интерактивные методы, разработка.*

Abstract: *This article highlights the importance of improving the methodology of teaching subjects in the education system and developing students' written literacy in teaching the native language based on a competency-based approach, issues of developing written literacy in primary school students, effective methods of forming written speech, and the role of practical exercises.It also covers the methodology for organizing written work, the guiding role of the teacher, the importance of using*

interactive methods, and the development of students' thinking, speaking, and creative abilities through written exercises.

Keywords: *written literacy, competency-based approach, written speech, written work, working on errors, vocabulary, speech culture, method, exercise, student activity, interactive methods, development.*

Kirish

Bugungi kunda ta’lim tizimida fanlarni o‘qitish metodikasini takomillashtirish va kompetensiyaviy yondashuv asosida ona tilini o‘qitishda o‘quvchilarning yozma savodxonligini rivojlantirish eng dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Jamiyatning intellektual salohiyati, madaniy darajasi va kommunikativ kompetensiyasi ko‘p jihatdan yozma nutqning rivojlanganlik darajasi bilan belgilanadi. Yozma nutq insonning fikrini aniq, izchil, mantiqan to‘g‘ri va tartibli ifodalash imkonini beruvchi muhim vositadir. Zamonaviy ta’lim jarayonida o‘quvchilarning faqat bilim olishigina emas, balki o‘z fikrini yozma ravishda erkin ifodalash ko‘nikmasiga ega bo‘lishi ham asosiy talabga aylanmoqda. Shu sababli yozma savodxonlikni shakllantirishda yozma ishlarning o‘rni beqiyos ahamiyat kasb etadi. Yozma ishlar o‘quvchilarni nafaqat imlo va punktuatsiya qoidalarini o‘zlashtirishga, balki mustaqil fikrlash, tahlil qilish, mantiqiy bog‘lash hamda ijodiy yondashish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Mavzuning dolzarbligi

Yozma savodxonlik bugungi kunda faqat ona tili fani doirasidagi ko‘nikma emas, balki barcha fanlarni o‘zlashtirish uchun zarur bo‘lgan universal kompetensiya hisoblanadi. O‘quvchi fikrini yozma ravishda to‘g‘ri ifoda eta olmasa, u o‘z bilimini to‘liq namoyon qila olmaydi. Shuningdek, xalqaro ta’lim standartlari ham o‘quvchilarning yozma kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishni asosiy yo‘nalishlardan biri sifatida belgilaydi. Shu bois yozma ishlar orqali savodxonlikni oshirish masalasi bugungi kun pedagogik amaliyotida alohida ahamiyatga ega.

Mavzuning maqsadi: O‘quvchilarning yozma savodxonligini oshirishda yozma ishlarning ahamiyatini chuqur tahlil qilish ularning ta’lim jarayonidagi o‘rnini aniqlash hamda zamonaviy pedagogik, kompetensiyaviy yondashuvlar asosida samarali metodik tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Ushbu maqsad bugungi ta’lim tizimida yozma nutqni rivojlantirishga bo‘lgan ehtiyojni qondirishga qaratilgan bo‘lib, o‘quvchilarning fikrini yozma shaklda to‘g‘ri, aniq va izchil ifodalash ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi,

Vazifalari: Mazkur maqola quyidagi vazifalarni amalga oshirishni ko‘zda tutadi, ya’ni, avvalo, yozma ish turlarini o‘rganish va ularni pedagogik nuqtai nazardan tasniflash keyinchalik yozma savodxonlik tushunchasini ilmiy asosda tahlil qilish hamda uning tarkibiy qismlarini aniqlash, shuningdek, yozma ishlarning o‘quvchilarga ta’sirini chuqur o‘rganish orqali ularning bilim va ko‘nikmalar rivojiga qo‘shadigan hissasini belgilash. Yana bir muhim vazifa sifatida yozma savodxonlikni oshirishga xizmat qiluvchi samarali metodlarni ishlab chiqish hamda ularni ta’lim jarayoniga tatbiq etish hisoblanadi, bundan tashqari, o‘qituvchilar uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqish ham amaliyot doirasida muhim o‘rin egallaydi.

Izlanish materiallari va metodologiyasi

Yozma savodxonlik tushunchasi: Yozma savodxonlik bu - o‘quvchining o‘z fikrini kompetensiyaviy yondashuv asosida grammatik imloviy va mantiqiy jihatdan to‘g‘ri yozma shaklda ifodalash qobiliyatidir. Bu ko‘nikma o‘quvchining til vositalaridan ongli ravishda foydalanishini ta’minlab, uning nutq madaniyatini shakllantiradi va rivojlantiradi. Yozma savodxonlik nafaqat maktab ta’limida balki, insonning butun

hayotiy faoliyatida muhim ahamiyatga ega bo‘lib, u orqali shaxs o‘z fikrini aniq tushunarli va tartibli bayon etadi. Yozma savodxonlikning tarkibiy qismlari - to‘g‘ri imlo yozish punktuatsiya qoidalariga rioya qilish, fikrni izchil va mantiqan bog‘langan holda bayon qilish, lug‘at boyligidan to‘g‘ri foydalanish hamda matn tuzilishini bilishdan iborat bo‘lib, ushbu elementlar bir-biri bilan uzviy bog‘liq holda o‘quvchining umumiy savodxonlik darajasini belgilaydi,

Yozma ishlarning turlari: Ta’lim jarayonida yozma ishlarning bir nechta asosiy turlari qo‘llaniladi va ular o‘quvchilarning turli ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Diktant - yozma ishlarning eng asosiy turlaridan biri bo‘lib, u imlo qoidalarini mustahkamlash va eshitish orqali to‘g‘ri yozish malakasini shakllantiradi. Bayon esa, o‘quvchilarga eshitilgan yoki o‘qilgan matnni qayta yozish orqali fikrni qayta ishlash va mantiqiy ifodalashni o‘rgatadi. Insho - mustaqil fikrlash va ijodiy yondashuvni rivojlantiruvchi eng muhim yozma ish turi hisoblanadi, qisqa yozma topshiriqlar - o‘quvchilarning tez fikrlash va aniq ifodalash qobiliyatini oshiradi, test va yozma javoblar esa, bilimni mustahkamlash va uni yozma shaklda ifodalash ko‘nikmasini rivojlantiradi. Har bir yozma ish turi o‘quvchilarning ma’lum bir kompetensiyasini shakllantirishga xizmat qiladi va umumiy savodxonlik darajasini oshiradi.

Yozma ishlarning o‘quvchilarga ta’siri - yozma ishlar o‘quvchilarning shaxsiy va intellektual rivojlanishida kompetensiyaviy yondashuv kompleks ta’sir ko‘rsatadi, avvalo, ular imlo savodxonligini oshiradi va yozish jarayonida to‘g‘ri qoidalarni qo‘llash ko‘nikmasini mustahkamlaydi. Shuningdek, fikrlash jarayonini tartibga soladi va o‘quvchiga o‘z fikrini izchil mantiqiy ketma-ketlikda ifodalashni o‘rgatadi, yozma ishlar orqali mantiqiy bog‘lanish kuchayadi va matn tuzish qobiliyati rivojlanadi, bundan tashqari lug‘at boyligi kengayadi. Mustaqil fikrlashga undaydi, shuningdek, diqqat va xotira mustahkamlanadi.

Izlanish natijalari

Yozma savodxonlik va yozma ishlarning ta’limdagi ahamiyati

Yozma savodxonlik — bu o‘quvchining o‘z fikrini grammatik jihatdan to‘g‘ri, imloviy jihatdan aniq va mantiqan izchil yozma shaklda ifodalash qobiliyatidir. Ushbu ko‘nikma maktab ta’limining barcha bosqichlarida muhim o‘rin tutadi, chunki, u o‘quvchining nutq madaniyatini shakllantiradi, fikrni tartibli va tushunarli ifodalashga o‘rgatadi hamda til vositalaridan ongli va samarali foydalanish imkonini beradi. Yozma savodxonlik faqat to‘g‘ri yozish malakasi bilan cheklanib qolmay, balki kompetensiyaviy yondashuv asosida matn tuzish, fikrni mantiqiy bog‘lash, so‘z boyligidan o‘rinli foydalanish, gaplarni stilistik jihatdan to‘g‘ri qurish kabi murakkab jarayonlarni ham o‘z ichiga oladi. Shu jihatdan u o‘quvchining umumiy kommunikativ kompetensiyasini shakllantiruvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Bugungi kunda ta’lim tizimida yozma savodxonlikni rivojlantirishga alohida e’tibor qaratilmoqda, chunki, zamonaviy jamiyatda shaxsning fikrini yozma ravishda aniq va asosli ifodalay olishi muhim kompetensiyalardan biri hisoblanadi. O‘quvchi nafaqat og‘zaki nutqda, balki yozma nutqda ham o‘z fikrini to‘g‘ri va tushunarli yetkazishi zarur. Shu sababli yozma savodxonlikni shakllantirish ta’lim jarayonining asosiy vazifalaridan biri sifatida qaraladi. Ta’lim jarayonida yozma savodxonlikni rivojlantirishda yozma ishlarning o‘rni juda katta bo‘lib, ular o‘quvchilarning nazariy bilimlarini amaliy faoliyatda mustahkamlashga xizmat qiladi. Yozma ishlar orqali o‘quvchilar til qoidalarini faqat yodlash bilan emas, balki amalda qo‘llash orqali o‘zlashtiradilar. Bu esa, bilimning mustahkam bo‘lishini ta’minlaydi.

Yozma ishlar o‘quvchilarning rivojlanishida keng qamrovli ahamiyatga ega bo‘lib, ular bir vaqtning o‘zida bir nechta muhim pedagogik vazifalarni bajaradi. Avvalo, yozma ishlar imlo va punktuatsiya qoidalarini mustahkamlash orqali savodxonlik darajasini oshiradi. O‘quvchilar yozish jarayonida so‘zlarni to‘g‘ri yozish va tinish belgilaridan o‘rinli foydalanishni o‘rganadilar. Bu esa, yozma nutqning sifatini oshiradi. Shuningdek, yozma ishlar fikrni tartibli, izchil va mantiqiy bayon qilish ko‘nikmasini rivojlantiradi. O‘quvchi har bir gapni oldingi fikr bilan bog‘lashni o‘rganadi, natijada matn yaxlit va tushunarli bo‘ladi. Bu jarayon o‘quvchilarning fikrlash madaniyatini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Yozma topshiriqlar jarayonida o‘quvchilarning lug‘at boyligi kengayadi. Ular turli mavzularda yozish jarayonida yangi so‘zlar, iboralar va ifoda vositalarini o‘zlashtiradilar. Bu esa, ularning nutqini boy va mazmunli qiladi. Bundan tashqari yozma ishlar mustaqil fikrlashni rivojlantiradi. O‘quvchi berilgan mavzu bo‘yicha o‘z fikrini shakllantiradi, uni asoslaydi va mantiqiy xulosa chiqaradi. Bu esa, tanqidiy fikrlash qobiliyatining rivojlanishiga xizmat qiladi. Ijodiy yozma ishlar esa tasavvur, kreativ fikrlash va badiiy ifoda qobiliyatini kuchaytiradi. O‘quvchi erkin fikrlashga o‘rganadi, o‘z g‘oyalarini yozma shaklda ifodalashga intiladi. Bu esa, uning shaxsiy rivojlanishida muhim ahamiyatga ega. Eng muhim jihatlardan biri shundaki, yozma ishlar o‘quvchilarda diqqat, xotira va o‘z fikrini erkin ifodalashga bo‘lgan ishonchni mustahkamlaydi. Yozish jarayoni o‘quvchidan e’tibor, aniqlik va tartib talab qiladi, bu esa uning umumiy o‘quv faoliyatiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, yozma savodxonlik va yozma ishlar ta’lim jarayonining ajralmas qismi bo‘lib, ular o‘quvchilarning nutqiy, fikrlash va ijodiy qobiliyatlarini kompleks ravishda rivojlantiradi. Yozma savodxonlik o‘quvchining fikrini to‘g‘ri, aniq va mantiqan ifodalash qobiliyatini shakllantirsa, yozma ishlar ushbu ko‘nikmalarni amaliy faoliyatda mustahkamlash, chuqurlashtirish va barqarorlashtirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, boshlang‘ich ta’lim bosqichida yozma ishlarni to‘g‘ri yo‘lga qo‘yish o‘quvchilarning keyingi bilim olish jarayonida mustahkam poydevor yaratadi. Bundan tashqari yozma faoliyat o‘quvchilarni mustaqil fikrlashga, o‘z nuqtai nazarini asoslashga, fikrlar o‘rtasida mantiqiy bog‘lanish o‘rnatishga o‘rgatadi. Yozma ishlar orqali o‘quvchilar nafaqat savodli yozishni, balki o‘z his-tuyg‘ulari va munosabatlarini ham ifodalashni o‘zlashtiradilar. Bu esa, ularning shaxs sifatida rivojlanishida, ijtimoiy faolligining ortishida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli, yozma ishlarni tizimli, maqsadli va bosqichma-bosqich tashkil etish ta’lim samaradorligini oshirishda muhim omil hisoblanadi.

1.4 Munozalar. ***Yozma ishlarni tashkil etishning samarali usullari***

Yozma ishlarni samarali tashkil etish o‘quvchilarning yozma savodxonligini rivojlantirishda muhim pedagogik ahamiyatga ega bo‘lib, bu jarayon faqat topshiriq berish bilan cheklanmay, balki o‘quvchini bosqichma-bosqich fikrlashga, tahlil qilishga, ijodiy yondashishga va to‘g‘ri yozishga yo‘naltirishni ham o‘z ichiga oladi. Zamonaviy ta’limda yozma ishlarni tashkil etishda interfaol, innovatsion va shaxsga yo‘naltirilgan metodlardan foydalanish o‘quvchilarning faolligini oshiradi hamda ularning nutqiy kompetensiyalarini kompleks rivojlantiradi. Bunday yondashuvlar orqali imlo, punktuatsiya, mantiqiy bog‘lanish, so‘z boyligi hamda ijodiy fikrlash ko‘nikmalari tizimli shakllanadi va mustahkamlanadi. Shu bilan birga, yozma ishlar o‘quvchining mustaqil fikrlash, tahlil qilish va o‘z fikrini asoslash qobiliyatini ham rivojlantiradi.

Bosqichma-bosqich yozdirish (oddiydan murakkabga)

Bu usul yozma ishlarni tashkil etishda eng muhim didaktik tamoyillardan biri hisoblanadi. Unda o‘quvchilarning yosh va bilim darajasi hisobga olinib, topshiriqlar

soddadan murakkabga qarab bosqichma-bosqich beriladi. Avval so‘z va sodda gaplar tuzish, keyinchalik kichik matn yozish, undan so‘ng bayon va insho yozishga o‘tiladi. Bu jarayon o‘quvchilarda asta-sekin yozma nutq ko‘nikmasini shakllantiradi, ularning ishonchini oshiradi va yozishdan qo‘rqish hissini bartaraf etadi. Shu bilan birga, bilimlarni izchil va tizimli o‘zlashtirishga yordam beradi hamda o‘quvchining mustaqil ishlash qobiliyatini rivojlantiradi.

Namuna asosida yozdirish

Namuna asosida yozdirish o‘quvchilarning yozma nutqni o‘zlashtirishida muhim metodlardan biri bo‘lib, u orqali o‘quvchilar matn tuzilishini amaliy ravishda o‘rganadilar. O‘qituvchi tomonidan berilgan tayyor matn yoki insho namunasi asosida o‘quvchilar o‘z mustaqil matnlarini yaratadilar. Bu usul o‘quvchilarga kompetensiyaviy yondashuv asosida kirish, asosiy qism va xulosa kabi matn tuzilish qismlarini to‘g‘ri tashkil etishni o‘rgatadi. Natijada o‘quvchilar yozma nutqning mantiqiy ketma-ketligini tushunib, o‘z fikrlarini tartibli va izchil ifodalashga o‘rganadilar. Shuningdek, bu metod ularning so‘z tanlash va gap tuzish malakasini ham rivojlantiradi.

Juftlikda va guruhda tahrirlash

Bu metod hamkorlikda o‘qitish texnologiyasiga asoslangan bo‘lib, o‘quvchilar bir-birining yozma ishlarini tahlil qilish va xatolarni aniqlash jarayonida faol ishtirok etadilar. Juftlik yoki guruhda ishlash jarayonida o‘quvchilar o‘zaro fikr almashadi, o‘z xatolarini va boshqalarning xatolarini ko‘rish orqali tahlil qilish ko‘nikmasini rivojlantiradi. Bu metod nafaqat yozma savodxonlikni, balki muloqot madaniyati, hamkorlikda ishlash va tanqidiy fikrlash qobiliyatini ham rivojlantiradi. Shu orqali o‘quvchilar o‘z ishlariga nisbatan mas’uliyatni oshiradi va sifatli yozishga intiladi.

“Xatoni top” mashqlari

“Xatoni top” mashqlari o‘quvchilarda diqqat, tahlil va kuzatuvchanlikni rivojlantirishga xizmat qiladi. O‘qituvchi ataylab imlo, punktuatsiya yoki grammatik xatolar bilan yozilgan matnni taqdim etadi va o‘quvchilar ushbu xatolarni topib to‘g‘rilaydilar. Bu usul o‘quvchilarda yozishga nisbatan ehtiyotkorlikni oshiradi, qoidalarni amalda qo‘llash malakasini mustahkamlaydi va bilimni chuqurroq o‘zlashtirishga yordam beradi. Shuningdek, bu metod o‘quvchining mustaqil tahlil qilish qobiliyatini ham rivojlantiradi.

Ijodiy yozma topshiriqlar berish

Ijodiy yozma topshiriqlar o‘quvchilarning tasavvurini kengaytirish va mustaqil fikrlashini rivojlantirishga qaratilgan eng samarali metodlardan biridir. Bunday topshiriqlarda o‘quvchilar berilgan mavzu asosida erkin matn yaratadilar. Masalan, “Mening orzularim”, “Mening kelajak kasbim”, “Mening sevimli kitobim” kabi mavzular o‘quvchilarning shaxsiy fikrini ifodalashga yordam beradi. Bundan tashqari, “hikoyani davom ettir”, “berilgan rasm asosida matn tuz” kabi ijodiy topshiriqlar ham o‘quvchilarning badiiy va ijodiy fikrlashini rivojlantiradi.

Rasmli hikoya metodi

Rasmli hikoya metodi o‘quvchilarning tasvir asosida fikrlashini rivojlantiruvchi samarali usullardan biridir. O‘quvchilarga bir yoki bir nechta rasm beriladi va ular shu rasm asosida hikoya yoki matn tuzadilar. Bu metod o‘quvchilarda kuzatuvchanlik, tasavvur va mantiqiy bog‘lanish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Shuningdek, voqealarni ketma-ketlikda bayon qilish, sabab-oqibat munosabatlarini ifodalash va matnni izchil yozish malakasini shakllantiradi.

“Nutq piramidasi” metodi

Nutq piramidasi metodi o‘quvchilarning fikrni bosqichma-bosqich kengaytirish ko‘nikmasini rivojlantiradi. Bu metodda o‘quvchi avval bir so‘zdan boshlaydi, keyin ibora, so‘ng gap, kichik matn va oxirida to‘liq hikoya yaratadi. Masalan: so‘z → ibora → gap → kichik matn → hikoya. Bu jarayon o‘quvchilarda mantiqiy fikrlashni kuchaytiradi, so‘z boyligini oshiradi va matn tuzish malakasini rivojlantiradi. Shu bilan birga, o‘quvchilar fikrni izchil rivojlantirishni o‘rganadilar. Ushbu bosqichma-bosqich yondashuv — so‘zdan to hikoyagacha bo‘lgan jarayon — o‘quvchilarda nafaqat til ko‘nikmalarini, balki mantiqiy va ijodiy fikrlashni ham tizimli ravishda rivojlantiradi. Avval o‘quvchi alohida so‘zlar orqali asosiy ma’no birliklarini o‘zlashtiradi, keyin esa ularni bir-biriga bog‘lab ibora hosil qilishni o‘rganadi. Bu bosqichda so‘zlar orasidagi semantik bog‘liqlikni anglash boshlanadi. Keyingi bosqich — gap tuzish — o‘quvchini fikrni to‘liq ifodalashga olib keladi. Gap orqali u ma’lum bir fikrni boshlanishi, rivoji va yakuniga ega bo‘lgan tuzilma sifatida ko‘ra boshlaydi. Shundan so‘ng kichik matn yaratish bosqichida bir nechta gaplar mantiqan bog‘lanib, yaxlit mazmun hosil qiladi. Bu jarayon o‘quvchida izchillik, ketma-ketlik va mantiqiy bog‘lanishni mustahkamlaydi. Eng so‘nggi bosqich — hikoya tuzish — esa ijodiy tafakkurni rivojlantiradi. O‘quvchi endi faqat ma’lumot berib qolmay, balki voqealarni tasvirlash, qahramonlar yaratish va mazmunni boyitish ko‘nikmasiga ega bo‘ladi. Natijada, bu yondashuv o‘quvchilarning so‘z boyligini kengaytiradi, nutqini ravonlashtiradi va fikrni izchil, mantiqan bog‘langan holda ifodalash malakasini shakllantiradi.

So‘z o‘yini metodi

So‘z o‘yinlari o‘quvchilarning lug‘at boyligini oshirish va tez fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Bu metodda so‘z zanjiri tuzish, sinonim va antonimlarni topish, berilgan harflardan so‘z yasash kabi mashqlar qo‘llaniladi. So‘z o‘yinlari dars jarayonini qiziqarli qiladi va o‘quvchilarning faol ishtirokini ta’minlaydi. Shu orqali yozma savodxonlik bilan birga og‘zaki nutq ham rivojlanadi.

“Erkin yozuv” metodi — o‘quvchilarning fikrini hech qanday qat’iy chegaralarsiz, erkin va mustaqil tarzda ifoda etishga yo‘naltirilgan samarali pedagogik yondashuv hisoblanadi. Ushbu metodda o‘quvchi ma’lum bir qolip yoki qat’iy reja asosida emas, balki o‘z ichki hissiyotlari, tasavvuri va shaxsiy tajribasiga tayangan holda yozadi. Natijada yozma nutq tabiiy shaklda rivojlanadi, o‘quvchi o‘z fikrini ochiq bayon qilishga o‘rganadi va yozishga nisbatan ijobiy munosabat shakllanadi. Bu metodning asosiy maqsadi — o‘quvchini yozishga jalb qilish, undagi ichki nutqni rivojlantirish va uni yozma ifodaga aylantirishdan iborat bo‘lib, ayniqsa boshlang‘ich sinflarda katta ahamiyat kasb etadi, chunki bu bosqichda o‘quvchilarda yozishga qiziqish va dastlabki ko‘nikmalar shakllanadi.

Dars jarayonida “erkin yozuv” metodini qo‘llash o‘qituvchidan qulay va erkin muhit yaratishni talab etadi. Avvalo o‘quvchilarda qiziqish uyg‘otish muhim bo‘lib, buning uchun o‘qituvchi qiziqarli savollar beradi, rasm ko‘rsatadi yoki qisqa hikoya aytib beradi. Shundan so‘ng o‘quvchilarga ma’lum vaqt ajratilib, ular to‘xtamasdan, xatolar haqida o‘ylamasdan, o‘z fikrlarini yozadilar. Bu jarayonda eng muhim jihat —

o‘quvchining erkinligi va ishonchini ta’minlashdir. Yozib bo‘lgach, ayrim o‘quvchilar o‘z ishlarini o‘qib berishlari mumkin, bu esa ularning nutqini rivojlantiradi va o‘ziga bo‘lgan ishonchini oshiradi. O‘qituvchi esa tahlil jarayonida tanqid qilishdan ko‘ra, ijobiy tomonlarni ko‘rsatishi va yumshoq tavsiyalar berishi zarur. Mazkur metod o‘quvchilarda ijodiy fikrlashni rivojlantiradi, ularning tasavvur doirasini kengaytiradi va so‘z boyligini oshiradi. Eng muhimi, o‘quvchi xato qilishdan qo‘rqmaydi, bu esa yozma savodxonlikni shakllantirishda muhim omil hisoblanadi. Masalan, “Agar men sehrgar bo‘lsam!”, “Men nimani yaxshi ko‘raman”, “Bugun men nimalarni o‘rgandim?” kabi mavzular asosida erkin yozuv tashkil etilganda o‘quvchilar o‘z ichki dunyosini erkin ifoda etadilar. Bu jarayonda grammatik mukammallikdan ko‘ra fikr erkinligi ustuvor hisoblanadi, chunki asosiy maqsad — o‘quvchini yozishga o‘rgatish va unda qiziqish uyg‘otishdir. Shu bilan birga, o‘qituvchi ayrim muhim jihatlarga e’tibor qaratishi lozim: o‘quvchini keskin tanqid qilmaslik, xatolarni darhol tuzatmaslik, har bir fikrni hurmat qilish va ijobiy ruhiy muhitni saqlash. Aks holda, o‘quvchida yozishga nisbatan qo‘rquv paydo bo‘lishi mumkin. To‘g‘ri tashkil etilgan “erkin yozuv” metodi darsni jonlantiradi, barcha o‘quvchilarni faol ishtirok etishga undaydi va ularning shaxsiy fikrini qadrlashga xizmat qiladi. Ushbu metodni muntazam qo‘llash orqali o‘quvchilarda yozishga nisbatan qiziqish ortadi, ular o‘z fikrini erkin va ishonch bilan bayon eta boshlaydilar.

Hayotiy vaziyatlarga asoslangan yozma ishlar

Bu usul o‘quvchilarning yozma nutqini real hayot bilan bog‘lashga xizmat qiladi. O‘quvchilarga kundalik hayotda uchraydigan vaziyatlar asosida yozma topshiriqlar beriladi. Masalan, maktab tadbiri haqida hisobot yozish, do‘stiga xat yozish, sayohat taassurotlarini ifodalash kabi vazifalar bajariladi. Bu metod o‘quvchilarda amaliy fikrlashni rivojlantiradi va yozma nutqni hayotiy vaziyatlarda qo‘llash ko‘nikmasini shakllantiradi. Yozma ishlarni tashkil etishda qo‘llaniladigan samarali metodlar o‘quvchilarning yozma savodxonligini tizimli va kompleks rivojlantirishga xizmat qiladi. Bosqichma-bosqich yozdirish, namuna asosida yozish, juftlikda tahrirlash, “xatoni top”, rasmli hikoya, nutq piramidasi, so‘z o‘yinlari hamda hayotiy vaziyatlarga asoslangan yozma ishlar o‘quvchilarning faolligini oshiradi va ularni mustaqil fikrlovchi, ijodkor va savodli shaxs sifatida shakllantiradi. Shu sababli ta’lim jarayonida ushbu metodlardan tizimli, maqsadli va uzviy foydalanish yozma savodxonlikni rivojlantirishda eng samarali yondashuvlardan biri hisoblanadi.

Yozma savodxonlikni oshirishda samarali usullar va amaliy mashqlarning o‘rni

Kengaytirilgan bayon

Yozma savodxonlik boshlang‘ich ta’limning eng muhim tarkibiy qismlaridan biri bo‘lib, u o‘quvchilarning fikrini aniq, izchil va mantiqiy ifodalash ko‘nikmasini shakllantiradi. Yozma nutq orqali o‘quvchi o‘z bilimini mustahkamlaydi, tafakkurini rivojlantiradi va ijodiy yondashuvni o‘zlashtiradi. Shu sababli yozma savodxonlikni oshirish jarayoniga tizimli va ongli yondashuv zarur. Yozma savodxonlikni rivojlantirishda bir qator samarali usullardan foydalanish muhim hisoblanadi. Eng avvalo, doimiy yozma mashqlar tashkil etilishi lozim. Bu mashqlar o‘quvchilarda yozishga nisbatan ko‘nikma va malakani bosqichma-bosqich shakllantiradi. Shuningdek, xatolar ustida ishlash muhim ahamiyatga ega bo‘lib, o‘quvchilar o‘z kamchiliklarini anglab, ularni tuzatishga o‘rganadilar. Rag‘batlantirish usuli ham samarali bo‘lib, o‘quvchilarni baholash, maqtov va kichik mukofotlar orqali yozishga qiziqishini oshiradi. Interfaol metodlardan foydalanish esa dars jarayonini jonlantirib, o‘quvchilarning faol ishtirokini ta’minlaydi. Individual yondashuv orqali esa har bir o‘quvchining qobiliyati va darajasiga mos topshiriqlar berish imkoniyati yaratiladi.

Yozma savodxonlikni oshirishda amaliy mashqlar alohida o‘rin tutadi. Masalan, berilgan so‘zlardan gap tuzish mashqi o‘quvchilarning lug‘at boyligini oshiradi va gap tuzish ko‘nikmasini rivojlantiradi. Rasm asosida matn tuzish esa tasavvur va tafakkurni kengaytiradi, voqealarni izchil bayon qilishga o‘rgatadi. “Men sevgan fasl” kabi mavzularda kichik insho yozish o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini va ijodkorligini rivojlantiradi. Xatolarni topib tuzatish mashqlari esa savodxonlikni mustahkamlashda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Yozma savodxonlik boshlang‘ich ta’limning eng muhim tarkibiy qismlaridan biri bo‘lib, u o‘quvchilarning fikrini aniq, izchil va mantiqiy ifodalash ko‘nikmasini shakllantiradi. Yozma nutq orqali o‘quvchi o‘z bilimini mustahkamlaydi, tafakkurini rivojlantiradi va ijodiy yondashuvni o‘zlashtiradi. Shu sababli yozma savodxonlikni oshirish jarayoniga tizimli, bosqichma-bosqich va ongli yondashuv zarur. Ayniqsa, boshlang‘ich sinflarda bu jarayon o‘quvchilarning keyingi ta’lim bosqichlaridagi muvaffaqiyatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.Yozma savodxonlikni rivojlantirishda bir qator samarali usullardan foydalanish muhim hisoblanadi. Eng avvalo, doimiy yozma mashqlar tashkil etilishi lozim, chunki muntazamlik o‘quvchilarda barqaror ko‘nikma hosil qiladi. Bu mashqlar oddiydan murakkabga qarab tashkil etilsa, o‘quvchilar yozma nutqni osonroq o‘zlashtiradilar.

Xulosa va tavsiyalar

Xulosa: Fanlarni o‘qitish metodikasini takomillashtirish va kompetensiyaviy yondashuv asosida ona tilini o‘qitishda yozma savodxonlikni rivojlantirish boshlang‘ich ta’limning eng muhim va ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Chunki, aynan yozma nutq orqali o‘quvchi o‘z fikrini tartibli, mantiqiy va izchil bayon etishni o‘rganadi. Bu esa, nafaqat ona tili fanida, balki boshqa barcha fanlarni o‘zlashtirishda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Yozma savodxonlik o‘quvchining tafakkuri, tahlil qilish qobiliyati, mustaqil fikrlashi va ijodkorligini rivojlantiruvchi asosiy vositalardan biridir. Samarali pedagogik yondashuvlar asosida tashkil etilgan yozma mashqlar tizimi o‘quvchilarda zarur ko‘nikma va malakalarni bosqichma-bosqich shakllantiradi. Xususan, doimiy yozma mashqlar, xatolar ustida izchil ishlash, interfaol metodlardan foydalanish hamda individual yondashuvni qo‘llash orqali o‘quvchilarning yozma nutqi sezilarli darajada rivojlanadi. Shu bilan birga, yozma ishlar o‘quvchilarni mustaqil fikrlashga, o‘z nuqtai nazarini asoslashga va uni aniq ifodalashga o‘rgatadi. Natijada o‘quvchilar nafaqat savodli yozishga, balki o‘z fikrini erkin va ishonch bilan ifodalashga erishadilar.

Tavsiyalar:

- Yozma mashqlarni kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan holda muntazam, tizimli va reja asosida tashkil etish zarur. Har bir darsda qisqa bo‘lsa-da yozma faoliyatga vaqt ajratish samaradorlikni oshiradi.
- Mashqlarni oddiydan murakkabga qarab bosqichma-bosqich tuzish lozim. Bu o‘quvchilarning o‘zlashtirish jarayonini yengillashtiradi va ularda ishonchni shakllantiradi.
- Har bir yozma ishni tahlil qilish, xatolarni aniqlash va ularni tuzatish ustida alohida ishlash muhim. Xatolar ustida ishlash jarayoni izchil va tushunarli bo‘lishi kerak.
- Interfaol metodlardan keng foydalanish tavsiya etiladi. Masalan, “ijodiy yozuv”, “fikrni davom ettir”, “rasm asosida hikoya tuzish”, “zanjirli matn yaratish” kabi usullar o‘quvchilarni faol ishtirok etishga undaydi.
- O‘quvchilarning yosh, qiziqish va individual xususiyatlarini hisobga olib, differensial yondashuvni qo‘llash zarur. Kuchli o‘quvchilarga murakkabroq, qiyin

o‘zlashtirayotganlarga esa sodda va ko‘maklashuvchi topshiriqlar berish maqsadga muvofiq.

- Rag‘batlantirish tizimini to‘g‘ri yo‘lga qo‘yish lozim. Baholash, maqtov, kichik sovg‘alar yoki e’tirof etish orqali o‘quvchilarning yozishga bo‘lgan qiziqishi oshiriladi.
- Dars jarayonida hayotiy misollar, qiziqarli mavzular va o‘quvchilarga yaqin bo‘lgan vaziyatlardan kompetensiyaviy yondashuvga tayangan holda foydalanish yozma nutqni rivojlantirishda katta samara beradi.
- Axborot texnologiyalaridan foydalanish (masalan, mediya savodxonlik, matn yozish dasturlari, interaktiv topshiriqlar) ham yozma savodxonlikni oshirishga xizmat qiladi.
- O‘quvchilarda o‘z-o‘zini tekshirish va baholash ko‘nikmasini shakllantirish ham muhim bo‘lib, bu ularni mustaqil ishlashga o‘rgatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. R. Safarova – Ona tili o‘qitish metodikasi, Toshkent, 2018
2. Sh. Sariyev – Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi, Toshkent, 2017
3. M. Xolmatova – Nutqni rivojlantirish usullari, Toshkent, 2019

https://www.uzedu.uz/

MAKTABGACHA TA'LIMDA OTA- ONALAR BILAN HAMKORLIKNING SAMARALI SHAKLLARI VA BOLALARNING IJTIMOIY KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH YO‘LLARI

Hamdamova Nasiba Izzatullayevna,
Yangi Namangan tumani maktabgacha va maktab ta’limi bo‘limi tasarrufidagi 63-sonli maktabgacha ta’lim tashkiloti direktori

Annotatsiya: *Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida ota-onalar bilan hamkorlikni yo‘lga qo‘yishning samarali shakllari hamda ushbu hamkorlik orqali bolalarda ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirish masalalari yoritilgan. Bolaning shaxs sifatida shakllanishida oila va ta’lim muassasasi o‘rtasidagi uzviy aloqaning ahamiyati ilmiy asosda tahlil qilingan. Hamkorlikning innovatsion shakllari, pedagogik texnologiyalar, psixologik yondashuvlar hamda ijtimoiy-emotsional rivojlanishni qo‘llab-quvvatlash mexanizmlari ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, zamonaviy normativ-huquqiy hujjatlar asosida ota-onalar bilan ishlash tizimini takomillashtirish yo‘nalishlari bayon etilgan.*

Kalit so‘zlar :*Maktabgacha ta’lim, ota-ona hamkorligi, ijtimoiy ko‘nikmalar, ijtimoiy-emotsional rivojlanish, pedagogik texnologiya, oilaviy tarbiya, kommunikativ kompetensiya, hamkorlik shakllari.*

Аннотация: *В статье освещаются эффективные формы организации сотрудничества с родителями в организациях дошкольного образования, а также вопросы развития социальных навыков у детей посредством данного взаимодействия. Научно проанализирована значимость тесной взаимосвязи семьи и образовательного учреждения в формировании личности ребёнка. Рассмотрены инновационные формы сотрудничества, педагогические технологии, психологические подходы и механизмы поддержки социально-эмоционального развития. Кроме того, на основе современных нормативно-правовых документов изложены направления совершенствования системы работы с родителями.*

Ключевые слова: *дошкольное образование, сотрудничество с родителями, социальные навыки, социально-эмоциональное развитие, педагогические*

технологии, семейное воспитание, коммуникативная компетенция, формы сотрудничества.

Abstract: *This article highlights effective forms of organizing cooperation with parents in preschool educational institutions, as well as issues related to the development of children's social skills through such collaboration. The importance of close interaction between the family and the educational institution in shaping a child’s personality is scientifically analyzed. Innovative forms of cooperation, pedagogical technologies, psychological approaches, and mechanisms for supporting social-emotional development are examined. In addition, directions for improving the system of working with parents are outlined based on modern regulatory and legal documents.*

Keywords: *preschool education, parent cooperation, social skills, social-emotional development, pedagogical technologies, family upbringing, communicative competence, forms of cooperation.*

Kirish. Maktabgacha yosh davri bolaning shaxs sifatida shakllanishida eng muhim bosqich hisoblanadi. Aynan shu davrda bolaning ijtimoiylashuvi, muomala madaniyati, o‘zini tutish qoidalari va ijtimoiy rollarni anglash jarayoni boshlanadi. Bolaning to‘laqonli rivojlanishi esa oila va maktabgacha ta’lim tashkiloti o‘rtasidagi samarali hamkorlikka bevosita bog‘liqdir.

O‘zbekiston Respublikasining O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi tomonidan amalga oshirilayotgan islohotlar maktabgacha ta’lim sifatini oshirishda ota-onalar bilan hamkorlikni kuchaytirishga alohida e’tibor qaratmoqda. Jumladan, “Ilk qadam” Davlat o‘quv dasturi asosida bolalarda ijtimoiy, kommunikativ va emotsional kompetensiyalarni rivojlantirish ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Shu bois, maktabgacha ta’lim tizimida ota-onalar bilan hamkorlikning samarali shakllarini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish dolzarb pedagogik muammo sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Asosiy qism

Maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishi nafaqat aqliy va jismoniy holatga, balki ularning ijtimoiy tajribasiga ham bevosita bog‘liq. Bolaning jamiyatga moslashishi, do‘stlar bilan muloqot qilishi va hissiy barqarorligini shakllantirishi uchun ota-ona va ta’lim muassasasi o‘rtasidagi uzviy va samarali hamkorlik zarur. Shu sababli, maktabgacha ta’lim muassasalarida ota-onalar bilan faol ishlash jarayoni bolalarning ijtimoiy ko‘nikmalarini rivojlantirishning ajralmas qismi hisoblanadi. Zamonaviy pedagogik tadqiqotlar ko‘rsatadiki, ota-onalar bilan muloqot tizimli va maqsadli bo‘lganda, bola jamoadagi o‘z o‘rnini anglashi, hissiyotlarini boshqarishi va ijtimoiy qoidalarni o‘zlashtirishi osonlashadi. Shu bilan birga, maktabgacha ta’lim muassasalari pedagoglari innovatsion texnologiyalar, interaktiv o‘yinlar va loyihaviy faoliyat orqali hamkorlikni yanada samarali qiladi.Maktabgacha ta’limda ota-onalar bilan hamkorlikning samarali shakllarini aniqlash va u orqali bolalarning ijtimoiy ko‘nikmalarini rivojlantirish yo‘llarini tahlil qilish. Shu orqali pedagoglar va ota-onalarga birgalikda harakat qilish mexanizmini takomillashtirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Ota-onalar bilan hamkorlikning pedagogik mohiyati

Oila – bolaning birlamchi ijtimoiy muhiti bo‘lib, uning dunyoqarashi, xulq-atvori va qadriyatlari aynan oilada shakllanadi. Maktabgacha ta’lim tashkiloti esa ushbu jarayonni ilmiy asosda yo‘naltiruvchi va boyituvchi muhit vazifasini bajaradi.

Pedagogik nuqtai nazardan, ota-onalar bilan hamkorlik quyidagi tamoyillarga asoslanishi lozim:

-O‘zaro hurmat va ishonch
-Ochiqlik va hamkorlik
-Individual yondashuv
-Uzluksizlik va tizimlilik

Bu tamoyillar asosida yo‘lga qo‘yilgan hamkorlik bolada ijtimoiy moslashuvchanlikni shakllantiradi.

Ota-onalar bilan hamkorlikning samarali shakllari

Zamonaviy maktabgacha ta’lim amaliyotida quyidagi shakllar samarali hisoblanadi:

-An’anaviy shakllar
-Ota-onalar yig‘ilishi
-Individual suhbatlar
-Ochiq mashg‘ulotlar
-Maslahat kunlari
-Innovatsion shakllar
-Trening va mahorat darslari
-Oilaviy loyihalar
-“Ota-onalar klubi” tashkil etish
-Psixologik seminarlar
-Onlayn muloqot platformalari

Masalan, oilaviy loyiha usuli orqali ota-ona va bola birgalikda ijodiy topshiriqlar bajaradi. Bu jarayon bolada hamkorlik, mas’uliyat, o‘z fikrini erkin ifodalash kabi ko‘nikmalarni rivojlantiradi.

Bolalarning ijtimoiy ko‘nikmalarini rivojlantirish yo‘llari

Ijtimoiy ko‘nikmalar – bu bolaning jamiyatda samarali muloqot qilishi, o‘z his-tuyg‘ularini boshqarishi va boshqalar bilan hamkorlik qila olishi qobiliyatidir.

Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida ota-onalar bilan samarali hamkorlikni yo‘lga qo‘yish bolalarning har tomonlama rivojlanishida muhim omil hisoblanadi. Bola hayotining dastlabki bosqichida uning ijtimoiy xulq-atvori, muloqot madaniyati va atrofdagilarga munosabati asosan oilada shakllanadi. Ta’lim muassasasi esa bu jarayonni tizimli va maqsadli ravishda davom ettiradi. Shu bois pedagog va ota-onalar o‘rtasida doimiy, ochiq va ishonchli muloqot yo‘lga qo‘yilishi zarur. Bunday hamkorlik bolada o‘ziga ishonch, jamoaga moslashuv va mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantiradi.Ota-onalar bilan ishlash jarayonida ularning pedagogik savodxonligini oshirish muhim ahamiyatga ega.

Ko‘plab ota-onalar farzand tarbiyasida intuitiv yondashuvdan foydalanadilar, biroq zamonaviy pedagogik va psixologik bilimlar bilan boyitilgan tarbiya usullari yanada samarali natija beradi. Shu maqsadda suhbatlar, maslahatlar, seminar-treninglar va ochiq mashg‘ulotlar tashkil etish orqali ota-onalarga bolalarning yosh xususiyatlari, emotsional ehtiyojlari hamda muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirish usullari haqida tushuntirish ishlari olib boriladi.Hamkorlik jarayonida o‘zaro hurmat va tenglik tamoyiliga amal qilish muhimdir. Pedagog ota-onani faqat nazorat qiluvchi yoki tanqid qiluvchi emas, balki hamkor sifatida qabul qilishi lozim. Ota-onalar ham ta’lim tashkilotining ichki tartib-qoidalari va pedagogik yondashuvlarini tushunib, ularni qo‘llab-quvvatlashi zarur. Bunday yondashuv bolada ikki tomonlama talab va qadriyatlarning uyg‘unlashuviga olib keladi.Bolalarda ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirish jarayoni asosan muloqot va hamkorlik faoliyati orqali amalga oshadi.

Jamoaviy o‘yinlar, rolli sahnalar, kichik guruhlarda ishlash kabi faoliyat turlari bolalarda o‘z fikrini erkin ifodalash, boshqalarni tinglash, kelishuvga erishish va muammoli vaziyatlarni hal qilish ko‘nikmalarini shakllantiradi. Ota-onalar ham uy sharoitida bolaga mustaqil qaror qabul qilish imkonini berishi, uni tinglashi va qo‘llab-quvvatlashi lozim.Ijtimoiy-emotsional rivojlanish jarayonida bolaga his-tuyg‘ularini anglash va boshqarishni o‘rgatish muhimdir. Agar bola o‘z hissiyotlarini to‘g‘ri ifodalay olsa, u nizoli vaziyatlarda tajovuzkorlikka berilmaydi va muammoni tinch yo‘l bilan hal etishga intiladi. Bu jarayonda pedagog va ota-onaning bir xil yondashuvi, ya’ni mehr-muhabbat, ijobiy rag‘bat va sabr-toqat asosidagi tarbiya uslubi samarali natija beradi.Zamonaviy axborot texnologiyalari ham ota-onalar bilan hamkorlikni mustahkamlash imkonini beradi. Onlayn muloqot platformalari orqali tezkor axborot almashish, bolalarning yutuqlari va muammolari haqida ma’lumot berish, tavsiyalar yuborish mumkin. Bu esa hamkorlikning uzluksizligini ta’minlaydi va ota-onaning ta’lim jarayonidagi faolligini oshiradi.Shunday qilib, maktabgacha ta’limda ota-onalar bilan samarali hamkorlikni yo‘lga qo‘yish bolalarning ijtimoiy ko‘nikmalarini shakllantirish va rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Oila va ta’lim tashkiloti birgalikda harakat qilgan taqdirdagina bola sog‘lom ijtimoiy muhitda kamol topadi, jamoada o‘z o‘rnini topa oladigan va mustaqil fikrlaydigan shaxs sifatida shakllanadi.

Ota-ona va ta’lim muassasasi hamkorligining ijtimoiy-pedagogik modeli

Maktabgacha ta’limda hamkorlikni samarali tashkil etish uchun uni tasodifiy tadbirlar yig‘indisi sifatida emas, balki yagona tizim sifatida ko‘rish zarur. Ushbu tizim uch komponentdan iborat:

Axborot-kommunikativ komponent – ota-onalarga bolaning rivojlanishi haqida muntazam va aniq ma’lumot berish.

Faoliyat komponenti – ota-onalarni bevosita tarbiyaviy jarayonga jalb etish.

Refleksiv komponent – hamkorlik natijalarini tahlil qilish va takomillashtirish.

Agar ota-ona va pedagog yagona maqsad sari harakat qilsa, bolaning ijtimoiy rivojlanish jarayoni ancha tez va barqaror kechadi. Shuningdek, hamkorlikni faqat yig‘ilish yoki maslahat shaklida emas, balki interaktiv, loyihaviy va amaliy faoliyat asosida yo‘lga qo‘yish samaradorlikni sezilarli oshiradi. Ota-onalarning pedagogik jarayonga faol jalb etilishi bolada o‘ziga bo‘lgan ishonchni kuchaytiradi hamda uning ijtimoiy moslashuv jarayonini yengillashtiradi. Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida ota-onalar bilan tizimli, ochiq va innovatsion hamkorlikni yo‘lga qo‘yish orqali nafaqat bolalarning ijtimoiy ko‘nikmalarini rivojlantirish, balki kelajakda jamiyatda faol va mas’uliyatli shaxsni shakllantirishga mustahkam poydevor yaratiladi.

Xulosa

Maktabgacha ta’limda ota-onalar bilan samarali hamkorlikni yo‘lga qo‘yish bolalarning ijtimoiy ko‘nikmalarini rivojlantirishning muhim sharti hisoblanadi. Oila va ta’lim muassasasi o‘rtasidagi uzviy, tizimli va maqsadga yo‘naltirilgan hamkorlik bolada muloqot madaniyati, empatiya, mas’uliyat, ijtimoiy moslashuvchanlik kabi sifatlarni shakllantiradi. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar va innovatsion yondashuvlarni qo‘llash orqali ota-onalar bilan ishlash samaradorligini oshirish mumkin. Natijada, jamiyatga ijtimoiy faol, mustaqil fikrlaydigan va hamkorlikka tayyor shaxsni tarbiyalash imkoniyati kengayadi. Maktabgacha ta’lim tizimida ota-onalar bilan hamkorlikni zamonaviy yondashuvlar asosida tashkil etish bolalarning ijtimoiy ko‘nikmalarini rivojlantirishda strategik ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotlar va amaliy tajriba shuni ko‘rsatadiki, faqat pedagogik ta’sirning o‘zi yetarli emas — bola rivojida oila va ta’lim muassasasi o‘rtasidagi uzviylik hal qiluvchi omil hisoblanadi. Tahlillar

shuni ko‘rsatadiki, ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirish jarayoni ko‘proq amaliy faoliyat, real muloqot va birgalikdagi tajriba orqali mustahkamlanadi. Shu bois ota-onalarni pedagogik jarayonga sherik sifatida jalb qilish, ularning mas’uliyatini oshirish hamda pedagogik savodxonligini kuchaytirish dolzarb vazifa hisoblanadi. Ayniqsa, bolaning hissiy holatini tushunish, uni qo‘llab-quvvatlash va konstruktiv muloqot madaniyatini shakllantirish masalalari hamkorlikning asosiy natijasi bo‘lishi kerak.Shunday qilib, maktabgacha ta’limda ota-onalar bilan uzluksiz va maqsadga yo‘naltirilgan hamkorlikni yo‘lga qo‘yish orqali bolalarda ijtimoiy faollik, mas’uliyatlilik, hamjihatlik va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatlari rivojlanadi. Bu esa kelgusida ularning maktab ta’limiga tayyorgarligini kuchaytirib, jamiyatda muvaffaqiyatli integratsiyalashuviga zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.“Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun. – Toshkent, 2020.

2.“Ilk qadam”milliy Davlat o‘quv dasturi. – Toshkent, 2025.

3.O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi.

4.Maktabgacha ta’lim tashkilotlari faoliyatini takomillashtirishga oid me’yoriy hujjatlar to‘plami. – Toshkent, 2022.

5.Hasanboyeva O. va boshqalar. Pedagogika nazariyasi va tarixi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.

MUSIQA TA’LIMIDA INTERFAOL METODLARDAN FOYDALANISH ORQALI O‘QUVCHILARNING KOMMUNIKATIV VA IJODIY KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH

Turayeva Dilso‘z Ixtiyorovna,
Navoiy viloyati pedagogik mahorat markazi Metodik xizmat ko‘rsatish bo‘limi musiqa fani metodisti

Annotatsiya*. Mazkur maqolada musiqa ta’limi jarayonida interfaol metodlardan foydalanish orqali o‘quvchilarning kommunikativ va ijodiy kompetensiyalarini rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlari tahlil qilingan. Zamonaviy ta’lim jarayonida o‘quvchining nafaqat nazariy bilimlarni egallashi, balki mustaqil fikrlashi, o‘z fikrini erkin ifodalashi, jamoada hamkorlik qilishi va ijodiy faoliyatga faol jalb etilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Maqolada, “Musiqiy munozara”, rolli o‘yin, loyiha metodi, guruhli va juftlikdagi faoliyat hamda ijodiy topshiriqlarning ta’limiy imkoniyatlari yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *musiqa ta’limi, interfaol metodlar, kommunikativ kompetensiya, ijodiy kompetensiya, musiqiy faoliyat, ijodkorlik, hamkorlik, pedagogik texnologiya, musiqiy tafakkur, o‘quvchi.*

Аннотация. *В данной статье проанализированы педагогические возможности развития коммуникативных и творческих компетенций учащихся посредством использования интерактивных методов в процессе музыкального образования. В современных условиях обучения важное значение приобретает не только освоение учащимися теоретических знаний, но и развитие их самостоятельного мышления, умения свободно выражать собственное мнение, сотрудничать в коллективе и активно участвовать в творческой деятельности. В статье раскрываются образовательные возможности таких методов, как «Музыкальная дискуссия», ролевые игры, метод проектов, групповая и парная работа, а также творческие задания.*

Ключевые слова: *музыкальное образование, интерактивные методы, коммуникативная компетенция, творческая компетенция, музыкальная дискуссия, ролевые игры, метод проектов, групповая работа, творческая деятельность.*

Abstract. *This article analyzes the pedagogical opportunities for developing students’ communicative and creative competencies through the use of interactive methods in music education. In the modern educational process, it is important not only for students to acquire theoretical knowledge but also to develop independent thinking, express their ideas freely, collaborate effectively in groups, and actively engage in creative activities. The article highlights the educational potential of such methods as Musical Discussion, role-playing activities, the project-based learning method, group and pair work, and creative tasks.*

Keywords: *music education, interactive methods, communicative competence, creative competence, musical discussion, role-playing, project-based learning, group work, creative activity.*

Bugungi kunda ta’lim tizimida ro‘y berayotgan tub o‘zgarishlar o‘quvchilarga bilim berish bilan bir qatorda, ularning mustaqil fikrlashi, ijodiy yondashuvi, muloqot qobiliyati va amaliy kompetensiyalarini rivojlantirishni talab etmoqda. Zamonaviy pedagogik yondashuvlarda ta’lim oluvchi passiv bilim qabul qiluvchi emas, balki o‘quv jarayonining faol ishtirokchisi sifatida qaralmoqda. Bu esa dars jarayonida interfaol metodlardan samarali foydalanishni taqozo etadi. Musiqa ta’limi o‘zining o‘ziga xos xususiyatlari bilan boshqa fanlardan ajralib turadi. Chunki musiqa insonning hissiy olami, estetik didi, tasavvuri, tafakkuri va ijodiy qobiliyatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Musiqa darslarida o‘quvchi tinglaydi, kuylaydi, musiqiy asarni tahlil qiladi, ijro etadi, o‘z munosabatini bildiradi va boshqa o‘quvchilar bilan hamkorlik qiladi. Shu sababli musiqa ta’limi kommunikativ va ijodiy kompetensiyalarni rivojlantirish uchun katta pedagogik imkoniyatlarga ega.

O‘zbekiston ta’lim tizimida ham ta’lim sifatini oshirish, o‘quvchilarning ijodiy salohiyatini ro‘yobga chiqarish va zamonaviy pedagogik texnologiyalarni ta’lim jarayoniga joriy etishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Musiqa ta’limida mazkur vazifalarni amalga oshirishda interfaol metodlardan foydalanish muhim vositalardan biri hisoblanadi. Interfaol ta’lim tushunchasi o‘qituvchi va o‘quvchilarning o‘zaro faol hamkorligini anglatadi. Bunday jarayonda o‘quvchi tayyor bilimni qabul qilish bilan cheklanmaydi, balki savol beradi, munozarada ishtirok etadi, fikr bildiradi, muammoli vaziyatga yechim izlaydi va o‘z qarashlarini asoslashga harakat qiladi.

Musiqa pedagogikasida esa mazkur yondashuv yanada muhim ahamiyatga ega. Chunki musiqa san’at turi sifatida o‘quvchining emotsional-hissiy tajribasi bilan chambarchas bog‘liq. Musiqiy asarni tinglash va tahlil qilish jarayonida o‘quvchilar bir xil asardan turlicha taassurot olishlari mumkin. Bu holat fikr almashish, munozara va ijodiy muloqot uchun tabiiy sharoit yaratadi. Bunday savollar o‘quvchini o‘z fikrini asoslashga va boshqa o‘quvchilarning fikrlarini tinglashga undaydi. Natijada dars oddiy savol-javob jarayonidan faol muloqot maydoniga aylanadi.

Guruhli faoliyat ham kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishning samarali usullaridan biridir. O‘quvchilar kichik guruhlarga bo‘linib, muayyan musiqiy asarni tahlil qilishlari, uning janri, xarakteri, ritmi va ifoda vositalari haqida fikr almashishlari mumkin. Har bir guruh o‘z xulosasini sinfga taqdim etadi. Bu jarayonda o‘quvchilar o‘z fikrini bayon qilish, boshqalarning fikrini tinglash, kelishuvga erishish vazifalarni taqsimlash, jamoa oldida chiqish qilish kabi ko‘nikmalarni egallaydilar. Musiqa ta’limida rolli o‘yinlardan foydalanish o‘quvchilarning tasavvuri va ijodkorligini rivojlantirishga

yordam beradi. Masalan, o‘quvchilar “bastakor”, “dirijyor”, “xonanda”, “musiqa tanqidchisi” yoki “konsert boshlovchisi” rollarini bajarishlari mumkin. “Konsert tashkil etamiz” mavzusidagi rolli o‘yinda o‘quvchilar konsert dasturini tuzish, ijrochilarni tanlash, asarlarni taqdim etish va tadbirni olib borish kabi vazifalarni bajaradilar.Bu jarayon o‘quvchilarning kommunikativ faolligini oshirishi bilan birga, ularda tashabbuskorlik va ijodkorlikni shakllantiradi.

Loyiha metodi o‘quvchilarning mustaqil izlanishi va ijodiy faoliyatini tashkil etishda samarali vosita hisoblanadi. Musiqa darslarida quyidagi loyihalarni tashkil etish mumkin.

Loyiha jarayonida o‘quvchilar ma’lumot izlaydilar, uni tahlil qiladilar, guruh a’zolari bilan vazifalarni taqsimlaydilar va yakuniy natijani taqdim etadilar. Shu jihatdan loyiha metodi kommunikativ, axborot bilan ishlash va ijodiy kompetensiyalarni kompleks ravishda rivojlantiradi.Musiqa ta’limida interfaol metodlardan foydalanish o‘quvchilarning darsdagi faolligini oshirish, musiqiy bilimlarni o‘zlashtirish jarayonini qiziqarli tashkil etish hamda shaxsiy kompetensiyalarni rivojlantirishga xizmat qiladi.Interfaol metodlarning asosiy afzalligi shundaki, ular o‘quvchini tayyor ma’lumotni qabul qiluvchi subyekt emas, balki bilimni izlab topuvchi va yaratishda ishtirok etuvchi faol shaxs sifatida shakllantiradi.

Shuni ta’kidlash kerakki, interfaol metodlardan foydalanishning o‘zi avtomatik ravishda yuqori natijani kafolatlamaydi. Ularni dars maqsadiga muvofiq tanlash, o‘quvchilarning yosh xususiyatlarini hisobga olish va metoddan foydalanish bosqichlarini to‘g‘ri tashkil etish muhimdir.

O‘qituvchi interfaol metodni tanlashda “ushbu metod qiziqmi?” degan savol bilan cheklanmasdan, “ushbu metod darsning qanday natijasiga xizmat qiladi?” degan pedagogik savolga javob topishi lozim. Musiqa darslarida interfaol ta’limni tashkil etishda quyidagi ketma-ketlik samarali hisoblanadi. **Maqsadni belgilash → metodni tanlash → o‘quvchilarni faoliyatga jalb etish → hamkorlikni tashkil etish → ijodiy topshiriqni bajarish → natijani taqdim etish → tahlil va refleksiya.** Refleksiya bosqichida o‘quvchilardan “Bugungi darsda nimalarni o‘rgandingiz?”, “Qaysi faoliyat sizga qiziqarli bo‘ldi?”, “Guruhdagi faoliyatingizni qanday baholaysiz?” kabi savollar orqali fikr olish mumkin. Bu usul o‘quvchining o‘z faoliyatini baholash va kelgusidagi ta’lim faoliyatini rejalashtirish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Tahlillar asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin. Interfaol metodlar musiqa darslarida o‘quvchilarning faolligini oshiradi, guruhli va juftlikdagi faoliyat kommunikativ kompetensiyaning rivojlanishiga yordam beradi. Ijodiy topshiriqlar o‘quvchilarning tasavvuri va mustaqil fikrlashini rivojlantiradi. Loyiha va rolli o‘yinlar o‘quvchilarning tashabbuskorligini kuchaytiradi. musiqiy munozaralar fikrni dalillash va tinglash madaniyatini shakllantiradi. Interfaol metodlarning samaradorligi ularni dars maqsadiga muvofiq va tizimli qo‘llashga bog‘liq.

Shunday qilib, musiqa ta’limida interfaol metodlardan foydalanish nafaqat musiqiy bilim va ko‘nikmalarni shakllantirish, balki o‘quvchini muloqotga kirisha oladigan, mustaqil fikrlaydigan, ijodkor va faol shaxs sifatida tarbiyalashga xizmat qiladi. Shu sababli zamonaviy musiqa o‘qituvchisi interfaol metodlarni o‘z pedagogik faoliyatining muhim tarkibiy qismi sifatida qo‘llashi maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi. **“Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun**. O‘RQ-637-son, 2020-yil 23-sentabr.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining **“O‘zbekiston Respublikasi xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”**gi PF-5712-son Farmoni. 2019-yil 29-aprel.
3. Azizxo‘jayeva N.N. **Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat**. – Toshkent: O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2006.

BOSHLANG‘ICH TA’LIMDA INDIVIDUAL VA DIFFERENSIAL YONDASHUV ASOSIDA O‘QUVCHILARNING KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH

Jabbarova Zuhra Omondullayevna,
Jizzax viloyati pedagogik mahorat markazi katta o‘qituvchisi

Annotatsiya. *Mazkur maqolada boshlang‘ich ta’lim jarayonida individual va differensial yondashuv asosida o‘quvchilarning kompetensiyalarini rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlari tahlili, zamonaviy ta’lim jarayonida o‘quvchining faqat nazariy hamda amaliy faoliyatda qo‘llay olishi, mustaqil fikrlashi, muammoni hal qilishi, muloqotga kirishishi va o‘z faoliyatini baholay olishi muhim natija sifatida qaralgani, individual va differensial yondashuvi o‘quvchilarning bilim darajasi, qiziqishi, o‘zlashtirish sur’ati, qobiliyati va ta’limiy ehtiyojlarini hisobga olishi, individual ta’lim trayektoriyasi, differensial topshiriqlar, formatif baholash, hamkorlikdagi ta’lim va refleksiv faoliyatning kompetensiya-larni rivojlantirishdagi o‘rni ochib beriladi.*

Kalit so‘zlar: *boshlang‘ich ta’lim, individual yondashuv, differensial yondashuv, kompetensiya, kompetensiyaviy yondashuv, individual ta’lim trayektoriyasi, differensial topshiriq, formatif baholash, o‘quv motivatsiyasi, mustaqil ta’lim.*

Аннотация. *В статье анализируются педагогические возможности развития компетенций учащихся в системе начального образования на основе индивидуального и дифференцированного подходов. Подчеркивается, что в современном образовательном процессе к числу ключевых результатов относятся способность учащегося применять знания как в теоретическом, так и в практическом контексте, мыслить самостоятельно, решать задачи, взаимодействовать с окружающими и оценивать собственные результаты. Кроме того, рассматривается, каким образом индивидуальный и дифференцированный подходы учитывают уровень знаний, интересы, темп обучения, способности и образовательные потребности учащихся, а также анализируется роль индивидуальных образовательных траекторий, дифференцированных заданий, формирующего оценивания, совместного обучения и рефлексивной практики в процессе формирования компетенций.*

Ключевые слова: *начальное образование, индивидуальный подход, дифференцированный подход, компетентность, компетентностный подход,*

индивидуальная образовательная траектория, дифференцированное задание, формирующее оценивание, учебная мотивация, самостоятельная учебная деятельность.

Abstract. *This article analyzes the pedagogical possibilities for developing students' competencies in the primary education system based on individualized and differentiated approaches. It emphasizes that in the modern educational process, key outcomes include the student's ability to apply knowledge in both theoretical and practical contexts, think independently, solve problems, interact with others, and evaluate their own performance. Furthermore, it examines how individualized and differentiated approaches take into account students' knowledge level, interests, learning pace, abilities, and educational needs, and analyzes the role of individualized educational trajectories, differentiated assignments, formative assessment, collaborative learning, and reflective practice in the process of developing competencies.*

Key words: *primary education, individual approach, differentiated approach, competence, competency-based approach, individual educational trajectory, differentiated assignment, formative assessment, educational motivation, independent educational activity.*

KIRISH. Bugungi kunda ta’lim sifatini oshirishning muhim shartlaridan biri o‘quvchining individual imkoniyatlari va ta’limiy ehtiyojlarini hisobga olgan holda ta’lim jarayonini tashkil etishdir. Ayniqsa, boshlang‘ich ta’lim bosqichida o‘quvchilarning bilish imkoniyatlari, o‘zlashtirish sur’ati, qiziqishlari va mustaqil faoliyatga tayyorgarlik darajasi bir-biridan sezilarli farq qiladi. Shu sababli barcha o‘quvchilarga bir xil mazmun, bir xil topshiriq va bir xil metod asosida ta’lim berish kutilgan pedagogik natijani har doim ham ta’minlamaydi[1].

O‘zbekiston ta’lim tizimida ham ta’lim mazmunini kompetensiyaviy yondashuv asosida takomillashtirishga katta e’tibor qaratilmoqda. Maktab ta’limini rivojlantirish bo‘yicha Milliy dastur doirasida ilg‘or xalqaro tajribalar asosida ishlab chiqilgan Milliy o‘quv dasturini to‘laqonli joriy etish va zamonaviy darsliklarni amaliyotga kiritish ustuvor yo‘nalish sifatida belgilangan[2].

Kompetensiyaviy yondashuvning mohiyati o‘quvchining egallagan bilimlarini turli hayotiy va o‘quv vaziyatlarida qo‘llay olish qobiliyatini rivojlantirish bilan bog‘liq. Shu sababli boshlang‘ich ta’limda kompetensiyalarni rivojlantirish jarayoni individual xususiyatlarni hisobga oladigan pedagogik mexanizmlar bilan uyg‘unlashtirilishi zarur.

So‘nggi tadqiqotlarda individual va differensial yondashuvlarning boshlang‘ich ta’lim metodikasi bilan integratsiyasi o‘quvchilarning shaxsiy qobiliyatlari, ehtiyojlari va o‘zlashtirish darajasini hisobga olish orqali ta’lim samaradorligini oshirishga xizmat qilishi ko‘rsatilgan.

Shuningdek, boshlang‘ich maktabda differensial ta’limdan foydalanish bo‘yicha tadqiqotlarda o‘quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish, turli darajadagi topshiriqlardan foydalanish va motivatsiyani qo‘llab-quvvatlash ta’lim samaradorligining muhim shartlari sifatida ko‘rsatiladi[3].

Tadqiqotning maqsadi — boshlang‘ich ta’limda individual va differensial yondashuv asosida o‘quvchilarning tayanch kompetensiyalarini rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlarini aniqlash va samarali metodik mexanizmlarni asoslash.

Tadqiqot vazifalari:

1. Individual va differensial yondashuvlarning pedagogik mohiyatini aniqlash;
2. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida kompetensiyalarni rivojlantirish imkoniyatlarini tahlil qilish;

3. Differensial topshiriqlarning kompetensiya rivojiga ta’sirini aniqlash;
4. Individual ta’lim trayektoriyasini tashkil etish mexanizmlarini ishlab chiqish;
5. Boshlang‘ich sinf darslari uchun amaliy metodik tavsiyalar ishlab chiqish.

Metodlar. Tadqiqotda nazariy tahlil, pedagogik kuzatish, taqqoslash, umumlashtirish, pedagogik modellashtirish va metodik tajribalarni tahlil qilish usullaridan foydalanildi.

Tadqiqotning nazariy-metodologik asosini shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim, kompetensiyaviy yondashuv, differensial ta’lim va individual ta’lim tamoyillari tashkil etdi.

Individual yondashuvda asosiy e’tibor alohida o‘quvchining ehtiyojlari va imkoniyatlariga, differensial yondashuvda esa o‘quvchilarni muayyan umumiy xususiyatlari asosida guruhlab, ularga mos ta’limiy topshiriqlarni tanlashga qaratiladi.

Tadqiqot jarayonida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining kompetensiyalarini rivojlantirish uchun quyidagi metodik ketma-ketlik taklif etildi:

diagnostika → guruhlash → differensial topshiriq → individual qo‘llab-quvvatlash → formatif baholash → refleksiya.

Bunda diagnostika bosqichida o‘quvchining mavjud bilim, ko‘nikma va kompetensiya darajasi aniqlanadi. Keyingi bosqichda o‘quvchilar o‘zlashtirish darajasiga ko‘ra shartli ravishda yuqori, o‘rta va qo‘llab-quvvatlashga ehtiyoj sezuvchi guruhlarga ajratiladi.

Muhimi, bunday guruhlash o‘quvchini “kuchli” yoki “kuchsiz” deb doimiy tasniflashni anglatmaydi. Aksincha, o‘quvchining muayyan mavzu yoki kompetensiya bo‘yicha hozirgi ehtiyojidan kelib chiqib, unga mos ta’limiy yordam ko‘rsatishni nazarda tutadi[4].

Differensial topshiriqlarni quyidagi uch darajada tashkil etish mumkin:

Daraja	**Topshiriq mazmuni**	**Rivojlantiriladigan kompetensiya**
I daraja	Namuna asosida bajarish, tayanch savollar	Bilim va amaliy qo‘llash
II daraja	Mustaqil tahlil va taqqoslash	Kommunikativ, axborot bilan ishlash
III daraja	Muammoli, ijodiy va tadqiqot topshirig‘i	Muammoni hal qilish, ijodkorlik, mustaqil fikrlash

Bunday model xalqaro tadqiqotlarda ham qo‘llab-quvvatlanmoqda. 2026-yilda *Frontiers in Education* jurnalida chop etilgan tadqiqotda boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun differensiallashtirilgan dars arxitekturasi diagnostika, differensial topshiriqlar, mezonli formatif fikr-mulohaza va hamkorlikdagi faoliyat bilan bog‘langan. Tadqiqot 3–4-sinfdagi 239 nafar o‘quvchi va 12 nafar boshlang‘ich sinf o‘qituvchisini qamrab olgan bo‘lib, eksperimental guruhda kognitiv, o‘zini boshqarish va kommunikativ kompetensiyalar bo‘yicha ijobiy o‘zgarishlar qayd etilgan.

Natijalar. Tadqiqotning nazariy va metodik tahlili shuni ko‘rsatdiki, individual va differensial yondashuv kompetensiyaviy ta’limning muhim pedagogik vositalaridan biri sifatida qaralishi mumkin.

1. Individual yondashuv o‘quvchining ta’limiy ehtiyojlarini aniqlash imkonini beradi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari bir xil yoshda bo‘lishiga qaramay, ularning:

- bilim darajasi;
- o‘zlashtirish sur’ati;

- xotira va tafakkur xususiyatlari;
- qiziqishlari;
- mustaqil ishlash qobiliyati;
- kommunikativ faolligi turlicha bo‘ladi.

Shuning uchun o‘qituvchi o‘quvchining mavjud imkoniyatidan kelib chiqib ta’limiy maqsadni belgilashi lozim.

Masalan, o‘qish savodxonligi darsida bir o‘quvchiga matnning asosiy mazmunini aniqlash topshirig‘i berilsa, yuqori tayyorgarlikka ega o‘quvchiga shu matn asosida muammoli savolga javob berish yoki muqobil yakun yaratish topshirig‘i berilishi mumkin.

Differensial topshiriqlar kompetensiyalarni bosqichma-bosqich rivojlantiradi.

Differensial topshiriq oddiygina topshiriqni “oson” yoki “qiyin” qilish emas. U o‘quvchining mavjud kompetensiyasidan keyingi rivojlanish bosqichiga olib borishi kerak.

Masalan, matematika darsida:

I daraja: berilgan masalaning yechish usulini tanlash;

II daraja: masalani mustaqil yechish va yechimni izohlash;

III daraja: kundalik hayotga oid o‘z masalasini tuzish va uni yechish.

Mazkur tizim orqali o‘quvchi faqat matematik bilimni egallab qolmay, undan amaliy vaziyatda foydalanish, izohlash va ijodiy qo‘llash imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Individual yondashuv kommunikativ kompetensiyani rivojlantiradi.

Boshlang‘ich ta’limda kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish uchun o‘quvchilarga turli darajadagi muloqot vaziyatlarini yaratish maqsadga muvofiq.

Masalan:

- savolga javob berish;
- juftlikda fikr almashish;
- guruhda muammoni hal qilish;
- o‘z fikrini dalillash;
- kichik taqdimot qilish;
- boshqa o‘quvchining fikriga munosabat bildirish.

Bunda kommunikativ jihatdan sustroq o‘quvchiga tayanch savollar berilsa, faol o‘quvchiga mustaqil fikrini dalillar bilan asoslash vazifasi topshiriladi.

Differensial yondashuv o‘quv motivatsiyasini kuchaytiradi.

O‘quvchiga imkoniyatidan ancha yuqori bo‘lgan topshiriq berilishi unda muvaffaqiyatsizlik hissini keltirib chiqarishi mumkin. Aksincha, juda oson topshiriq o‘quvchining qiziqishini pasaytiradi.

Shuning uchun topshiriq o‘quvchining mavjud tayyorgarligi va rivojlanish imkoniyatiga mos bo‘lishi kerak[5].

2025-yilda O‘zbekistonda chop etilgan tadqiqotlarda ham differensial va individuallashtirilgan yondashuv o‘quvchilarning shaxsiy imkoniyatlari, bilim darajasi va o‘rganish sur’atini hisobga olish orqali ta’lim sifatini oshirish imkonini berishi ta’kidlangan.

Formativ baholash individual rivojlanish trayektoriyasini belgilashga yordam beradi.

Individual yondashuvni baholash tizimisiz to‘liq amalga oshirib bo‘lmaydi.

Shu sababli o‘qituvchi: *aniqlash → fikr-mulohaza → tuzatish → qayta topshiriq → natijani baholash*

Ketma-ketligidan foydalanishi maqsadga muvofiq.

Bunda baho o‘quvchining boshqa o‘quvchilar bilan taqqoslanishiga emas, uning oldingi natijasiga nisbatan rivojlanishiga ham yo‘naltiriladi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari individual va differensial yondashuvni kompetensiyaviy ta’lim bilan integratsiyalash boshlang‘ich ta’lim samaradorligini oshirishning istiqbolli yo‘nalishlaridan biri ekanini ko‘rsatadi.

An’anaviy ta’limda ko‘pincha butun sinf uchun yagona topshiriq va yagona kutilayotgan natija belgilanadi. Bunday sharoitda o‘quvchilarning individual farqlarini to‘liq hisobga olish qiyin.

Individual va differensial yondashuv esa ta’lim jarayonini “O‘qituvchi hamma uchun bir xil ta’lim beradi” tamoyilidan “O‘qituvchi har bir o‘quvchining rivojlanish ehtiyojini hisobga oladi” tamoyiliga yaqinlashtiradi.

Bu yondashuvni quyidagi pedagogik model orqali ifodalash mumkin:

O‘quvchi diagnostikasi → individual ehtiyojni aniqlash → differensial guruhlash → mos topshiriq → pedagogik yordam → mustaqil faoliyat → formatif baholash → refleksiya.

Mazkur modelning muhim jihati — o‘quvchini doimiy ravishda bir guruhda saqlab qolmaslikdir. O‘quvchining rivojlanishi bilan uning topshiriq darajasi ham o‘zgarib boradi.

O‘zbekiston ta’lim tizimida Milliy o‘quv dasturini xalqaro mezonlar va zamonaviy kompetensiyalar bilan uyg‘unlashtirish bo‘yicha olib borilayotgan ishlar ham ushbu yondashuvni metodik jihatdan rivojlantirish uchun muhim imkoniyat yaratmoqda.

Shuningdek, 2026/2027-o‘quv yilidan boshlab boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilari uchun milliy sertifikatlash bo‘yicha malaka imtihonlarining joriy etilishi o‘qituvchining bilim va pedagogik mahoratini yanada takomillashtirishga qaratilgan tizimli jarayonlardan biri hisoblanadi.

Shu nuqtayi nazardan, boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining kasbiy kompetensiyasi tarkibida o‘quvchini diagnostika qilish, differensial topshiriqlar tuzish, individual ta’lim strategiyasini tanlash va natijalarni formatif baholash ko‘nikmalarini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega.

Xulosa. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, boshlang‘ich ta’limda individual va differensial yondashuvdan foydalanish o‘quvchilarning kompetensiyalarini rivojlantirish uchun samarali pedagogik imkoniyat yaratadi.

Birinchidan, individual yondashuv o‘quvchining shaxsiy imkoniyatlari, ehtiyojlari, qiziqishlari va o‘zlashtirish sur’atini hisobga olish imkonini beradi.

Ikkinchidan, differensial topshiriqlar o‘quvchilarning mavjud bilim va ko‘nikmalaridan kompetensiyaviy faoliyatga bosqichma-bosqich o‘tishini ta’minlaydi.

Uchinchidan, formatif baholash va individual fikr-mulohaza o‘quvchining o‘z rivojlanishini anglashiga hamda keyingi ta’limiy maqsadlarini belgilashiga yordam beradi.

To‘rtinchidan, individual va differensial yondashuv o‘quvchilarda mustaqil fikrlash, muammoni hal qilish, muloqot qilish, hamkorlikda ishlash, o‘z faoliyatini baholash kabi kompetensiyalarni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Shu asosda boshlang‘ich sinf darslarida ***“bir xil topshiriq – bir xil natija”*** modelidan ko‘ra ***“umumiy maqsad – turli ta’lim yo‘llari – individual rivojlanish”*** modelidan foydalanish maqsadga muvofiq.

Umuman olganda, individual va differensial yondashuvni kompetensiyaviy ta’lim bilan integratsiyalash boshlang‘ich ta’lim sifatini oshirish, o‘quvchilarning ta’limiy

faolligini kuchaytirish va har bir bolaning mavjud salohiyatini ro‘yobga chiqarishga xizmat qiluvchi samarali metodik mexanizm sifatida baholanishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni, O‘RQ-637-son, 23.09.2020.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti “2022–2026-yillarda maktab ta’limini rivojlantirish bo‘yicha Milliy dasturni tasdiqlash” PF-134-son 11.05.2022.
3. Jinayeva D. Individual va differensial yondashuvlarning boshlang‘ich ta’lim metodikasi bilan integratsiyasi // Maktabgacha va maktab ta’limi jurnali. – 2025. – №3(5). – B. 14–18. DOI: 10.5281/zenodo.15587312.
4. Rasulova N. Boshlang‘ich maktabda o‘zbek tili darslarida differensial ta’limdan foydalanishning pedagogik shart-sharoitlari // Maktabgacha va maktab ta’limi jurnali. – 2025. – №3(8). DOI: 10.5281/zenodo.16791864.
5. Shoyimova Sh.S. Boshlang‘ich ta’limda differensial va individuallashtirilgan yondashuvning ahamiyati. – 2025. DOI: 10.5281/zenodo.17361903/17361904.
6. Normo‘minova G.Sh., Shodiyeva M. Boshlang‘ich ta’limda differensial yondashuv asoslari // *Образование, наука и инновационные идеи в мире*. – 2026. – Vol. 92, №5. – B. 404–410.

TA’LIM TIZIMIDA FANLARNI INTEGRATSIYALAB O‘QITISHNING MUHIM VAZIFALARI

Kenjayeva Muxayyo Abdumurodovna,
Yangi asr universiteti
Maktab va maktabgacha ta’lim kafedrasi dotsenti,
pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. *Ushbu maqolada fanlarni integratsiyalab o‘qitish ta’limining dolzarb masalalari, o‘rganilayotgan yagona mavzu doirasida bir necha fanlar o‘rtasidagi tutash va umumiy jihatlarni topish, bilimlarni sintez qilish, ta’lim oluvchilarning o‘quv-biluv faoliyatini almashish orqali yo‘lga qo‘yish shakli, ushbu tushunchaning izohi, shuningdek, ta’lim oluvchilarni ortiqcha ruhiy zo‘riqishlardan asrash, bilim olishga motivatsiya berish, muayyan fanni boshqa bir fan doirasida o‘rganishga qiziqtirish kabi ta’limiy vazifalar to‘g‘risida fikr yuritilgan.*

***Kalit so`zlar****: integratsiya, bilim, mavzular, umumiy jihatlar, o`quv-biluv, ta’lim, fan, aloqadorlik, fanlararo aloqalar, ta’lim-tarbiya, bog‘lash jarayoni, ko‘nikma, integrativ yondashuv.*

Abstract. *This thesis discusses the current issues of integrated subject teaching, focusing on finding intersections and commonalities between multiple subjects within a single study topic. It explores the synthesis of knowledge, the organization of learning through the exchange of cognitive activities, and the definition of this concept. Furthermore, it addresses educational tasks such as protecting learners from excessive mental strain, providing motivation for learning, and stimulating interest in studying a specific subject through the lens of another.*

Keywords: *integration, knowledge, topics, common aspects, educational-cognitive, education, science/subject, interconnectedness, interdisciplinary links, education and upbringing, linking process, skill, integrative approach.*

Аннотация. *В данной тезисной работе рассматриваются актуальные вопросы интегративного обучения предметам, поиск точек соприкосновения и общих аспектов между несколькими дисциплинами в рамках единой изучаемой темы, синтез знаний, а также форма организации учебной деятельности через смену познавательных процессов. Дается толкование данного понятия и освещаются такие образовательные задачи, как защита учащихся от чрезмерных умственных нагрузок, мотивация к обучению и формирование интереса к изучению конкретной дисциплины через призму другого предмета.*

Ключевые слова: *интеграция, знание, темы, общие аспекты, учебно-познавательный, образование, наука/предмет, взаимосвязанность, межпредметные связи, обучение и воспитание, процесс связывания, навык, интегративный подход.*

Ta’lim-tarbiya tizimi yurt taraqqiyotining asosiy poydevori bo‘lib, pedagogik faoliyatni har tomonlama puxta va aniq rejalar asosida tizimli tashkil etishni taqozo etadi. Bu sohada olib borilayotgan keng miqyosli ishlar, xususan, ta’lim-tarbiya bo‘yicha qabul qilingan umummilliy dasturlarimizni aytish mumkin[1]. Bu esa, o‘z navbatida, ta’limni takomillashtirish, yoshlarni milliy hamda umuminsoniy an’ana, qadriyatlarga sadoqat, ulug‘ ajdodlarimizning boy ma’naviy merosidan g‘ururlanish va ularni yanada boyitish ruhida tarbiyalash bilan bog‘liq metodik ishlarni takomillashtirishni taqozo etadi.

Ta’lim jarayonini yangi mazmun va yangi shaklda yo‘lga qo‘yishda integrativ yondashuv talab etiladi. Integratsiya so‘zi lotincha “integratio” – tiklash to‘ldirish, “integer” – butun so‘zidan kelib chiqqan. Integratsiya – differensiya jarayonlari bilan birgalikda amalga oshirilayotgan fanlarni yaqinlashtirish va bog‘lash jarayoni bo‘lib, yangi, butun, yaxlit bo‘limlar yaratishga yordam beruvchi, fanlararo aloqalarni amalga oshirishning yuqori ko‘rinishidir [3].

So‘nggi paytlarda fanlarni integratsiyalab o‘qitish ta’limning dolzarb masalasiga aylandi. Mamlakatimizda ona tili va adabiyot fanlarini boshqa fanlar bilan integratsiyalab o‘qitish muammosi Sh.Yusupova, K.Mavlonova, S.Muqimova, Z.Qobilovalar tomonidan alohida tadqiq etilgan.

Metodist olima Sh.Yusupovaning ta’kidlashicha, integratsiyani quyidagi yo‘nalishlarida tatbiq etish maqsadga muvofiq:

a) o‘quv predmetlari va fanlar doirasidagi mazmunni integratsiyalab o‘rganish;

b) turli xil o‘quv predmetlaridan tahsil beruvchi shaxslarning faoliyatlarini integrasiyalash;

v) ta’lim-tarbiya ishini tashkil etish shakllari yoki o‘quv kunini integratsiyalash [7].

K.Mavlonovaning tadqiqot ishida “ona tili va adabiyot fanlari ta’limi mazmuni lingvistik tushunchalar bilan badiiy tasvir vositalari hamda she’riy san’at turlariga oid adabiy tushunchalarni ikki tomonlama (o‘zaro ta’sir) hamda tashqi (ona tili ta’limi mazmuni adabiy tushunchalar bilan boyishi) integrasiyalash yordamida takomillashtirilgan”[4].

Tadqiqotchi S.Muqimova o‘z izlanishlarida integratsiya masalasini o‘rganilayotgan til hodisalarini talabalarning nutqiy faoliyatini rivojlantirishga bo‘ysundirish, til ta’limini hayotga, kundalik turmush va odamlarning mehnat faoliyati bilan bog‘lash masalasiga bog‘liqlikda o‘rganadi [5].

Z.Qobilova adabiyot va ona tili fanlarini integratsiyalashda badiiy vositalardan o‘z o‘rnida foydalanishning samaradorligini tilshunoslik bo‘limlarini o‘rganish, xususan, bunda “Fonetika to‘sig‘i”, “Leksika to‘sig‘i”, “Morfologiya to‘sig‘i” va “Badiiyat

to‘sig‘i” kabi yondashuvlarni qo‘llash misolida ko‘rsatadi. Jumladan, fanlararo integratsiyaning poetik tilning jozibadorligi, falsafiyligi, matndagi ifoda tiniqligini ta’minlashi nuqtai nazaridan tasirchanligini yoritadi [6].

Bizningcha, integratsiya o‘rganilayotgan yagona mavzu doirasida bir necha fanlar o‘rtasidagi tutash va umumiy jihatlarni topish, bilimlarni sintez qilish, ta’lim oluvchilarning o‘quv-biluv faoliyatini almashish orqali yo‘lga qo‘yish shaklidir. Shu asosda ta’lim oluvchilarni ortiqcha ruhiy zo‘riqishlardan asrash, bilim olishga motivatsiya berish, muayyan fanni boshqa bir fan doirasida o‘rganishga qiziqtirish kabi ta’limiy vazifalar amalga oshiriladi. Natijada o‘zlashtirilgan bilimlarni amalda qo‘llash ko‘nikmasi ortadi, kommunikativ va ijtimoiy faollik sifatlari yanada kamol topa boradi.

U talaba faoliyatining yangi tarkibini belgilash imkonini beradi. Integratsiya ta’lim maqsadi sifatida olamning alohida qismlari bog‘liqligini ko‘rsatuvchi bilimlarni berish emas, balki barcha elementlari bir-biriga bog‘liq yaxlit olamni tasavvur qilishga o‘rgatishi kerak.

Ta’limda integrativ yondashuvning texnologik vazifasi quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

– vaqtni tejash;

– o‘quv axborotlarini uyg‘unlashtirish va ularni talabalar jadal o‘zlashtirish imkoniyatini yaratish;

– talabalarning o‘zlashtirgan bilim, ko‘nikmalari ko‘lamini kengaytirish maqsadida mazkur jarayonning uzviyligi va uzluksizligini ta’minlash;

– o‘zaro turli-tumanlikning mavjudligi;

– bir turkumdagi o‘quv predmetlari va o‘quv fanlarini o‘zaro uyg‘unlashtirish;

– talabalar tomonidan o‘zlashtirilgan bilim, ko‘nikma va malakalarning izchilligini ta’minlash va tizimlashtirish;

– talabalar tomonidan o‘zlashtirilgan ayrim bilimlarni mazkur yo‘nalishdagi yangi axborotlar bilan almashtirish;

– talabalarda integrallashgan sifatlarni tarkib toptirish, ularni muvofiqlashtirish va o‘zaro izchilligini ta’minlash[5].

Integrativ yondashuvning vazifalari orasida markaziy o‘rinni talabalarning o‘quv faoliyatini rivojlantiruvchilik vazifasi egallaydi.

Darslarni integrativ yondashuv asosida tashkil etish eskirgan usullardan voz kechishni taqozo qiladi. Bunday integratsiya natijasida o‘quv jarayonida sifat o‘zgarishi vujudga keladi. Ta’lim jarayonida integrativ yondashuvning ijobiy natijalari quyidagilardan iborat:

Talabalar o‘rganayotgan materialning nisbatan tugallangan qismini chuqur va mustahkam o‘zlashtirishlari ta’minlanadi;

Talabalar faoliyatining turli-tuman ko‘rinish va shakllariga jalb qilish, faoliyatni tashkil etishning yalpi, guruh va yakka shakllarini maqbul tarzda birga qo‘shib olib borish uchun qulay shart-sharoitlar yaratiladi;

O‘qituvchi va talabalarning birgalikda ijod qilishlariga keng yo‘l ochiladi;

O‘qituvchi dars jarayonida talabalar faolligini ta’minlaydigan shakllarga integratsiya qilish imkoniga ega bo‘ladi;

Talabalarning yosh, aqliy, jismoniy xususiyatlari va qiziqishlarini hisobga olish uchun shart-sharoitlar yuzaga keladi[2].

Fanlararo integrasiya tamoyilida bir fanni o‘rganish jarayonida boshqa fan sohasi materiallaridan foydalanish orqali amalga oshadi. Ta’lim mazmuni adabiyot, tasviriy san’at va tarbiya kabi o‘quv fanlarining mazmunan integrasiyalashuvini o‘z ichiga oladi);

Auditoriya va masofaviy ta’lim shakllari integratsiyasida ona tili fanini o‘qitish jarayonida topshiriqlarni bajarish quyidagi integratsiyani nazarda tutadi:

- adabiyot, tabiatshunoslik, tarbiya (topshiriq mavzusiga bog‘liq ravishda), musiqa, tarix, tasviriy san’at (ijodiy topshiriqqa bog‘liq ravishda) kabi o‘quv fanlari mundarijasi elementlari;

- mashg‘ulotlarning auditoriya (darsda) va masofaviy (elektron xatlar yozish) tashkiliy shakllari.

Integrativ ta’limning uyg‘unligi ta’limda o‘z aksini topadi: talabalarda bilimlarni o‘zlashtirishga bo‘lgan qiziqishni oshiradi; ta’lim jarayonining har bir ishtirokchilari rag‘batlantiriladi;o‘quv materiali, ma’lumotlarni puxta o‘zlashtirilishi uchun qulay sharoit yaratib beriladi; mustaqil, ijodiy, tanqidiy fikrlarini nutq madniyatiga amal qilgan holda bayon etishni ta’minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston Strategiyasi. –Toshkent: “O‘zbekiston” 2021. – 48 b.
2. Djurayev R., Tolipov U. Pedagogik faoliyat, texnologiyalar // Uzluksiz ta’lim. T.: 2003. –№2. – B.3-10.
3. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5-jild. – Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2007. – 687 b.
1. Mavlonova K. Ona tili fanini adabiyot fani bilan badiiy matn orqali integratsiyalab o‘qitish metodikasini takomillashtirish: ped. fan. dok. (PhD) diss. avtoref. – Toshkent, 2019. – 54 b.
2. Muqimova S. Ona tili, adabiyot va boshqa fanlar integratsiyalashganda (O‘zbek xalq maqollari tahlili asosida) //Til va adabiyot ta’limi. – Toshkent, 2020. – № 9. – 22– 23-b.
3. Qobilova Z. Aliyeva G. Adabiyot darslarida fanlararo integratsiya // Til va adabiyot ta’limi. – Toshkent, 2015. – № 3. – 21–22-b.
4. Yusupova Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili darslarida talabalar tafakkurini o‘stirishning ilmiy-metodik asoslari (akademik litseylar misolida): ped. fan. dok. … diss. – Toshkent, 2005. – 279 b.

TA’LIM JARAYONIDA KOGNITIV YONDASHUV ASOSIDA MULOHAZALI QAROR QABUL QILISH KO‘NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH

Ozoda Urinova,
Osiyo xalqaro universiteti magistranti

Annotatsiya. *Maqolada ta’lim jarayonida kognitiv yondashuvdan foydalanish orqali talabalarda mulohazali qaror qabul qilish ko‘nikmalarini shakllantirish imkoniyatlari tahlil qilingan. Tadqiqot nazariy-tahliliy xususiyatga ega bo‘lib, kognitiv psixologiya, metakognitsiya, muammoli ta’lim va qaror qabul qilishga oid ilmiy manbalarni qiyosiy o‘rganish asosida olib borilgan. Tahlil natijasida muammoli vaziyatlar, refleksiya, keys-stadi, guruhiy muhokama va metakognitiv strategiyalar talabaning axborotni baholash, muqobil variantlarni solishtirish hamda qarorini asoslash qobiliyatini rivojlantirishi aniqlashtirilgan. Mazkur yondashuvni magistratura ta’limida tizimli qo‘llash mustaqil fikrlash va kasbiy qaror qabul qilish kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qilishi asoslangan.*

Kalit so‘zlar: *kognitiv yondashuv, qaror qabul qilish, metakognitsiya, refleksiya, muammoli ta’lim, tanqidiy fikrlash, keys*-stadi.

Аннотация. *В статье анализируются возможности формирования у студентов навыков взвешенного принятия решений на основе когнитивного подхода в образовательном процессе. Исследование носит теоретико-аналитический характер и опирается на сравнительное изучение научных источников по когнитивной психологии, метакогниции, проблемному обучению и принятию решений. Результаты анализа показывают, что проблемные ситуации, рефлексия, кейс-стади, групповые обсуждения и метакогнитивные стратегии способствуют развитию умений оценивать информацию, сопоставлять альтернативы и аргументировать выбор. Обоснована целесообразность системного применения данных методов в магистратуре для развития самостоятельного мышления и профессиональной компетентности принятия решений.*

Ключевые слова: *когнитивный подход, принятие решений, метакогниция, рефлексия, проблемное обучение, критическое мышление, кейс-стади.*

Abstract. *This article analyzes the possibilities of developing students’ reflective and reasoned decision-making skills through a cognitive approach to education. The study is theoretical and analytical and is based on a comparative review of scholarly sources on cognitive psychology, metacognition, problem-based learning, and decision making. The analysis indicates that problem situations, reflection, case studies, group discussion, and metacognitive strategies can strengthen students’ ability to evaluate information, compare alternatives, and justify their choices. The paper substantiates the systematic use of these methods in master’s education as a means of developing independent thinking and professional decision-making competence.*

Keywords: *cognitive approach, decision making, metacognition, reflection, problem-based learning, critical thinking, case study.*

KIRISH (INTRODUCTION)

Zamonaviy ta’limning vazifasi faqat bilimlarni yetkazish bilan cheklanmay, o‘rganuvchining murakkab vaziyatlarda mustaqil fikrlashi, axborotni tahlil qilishi va asoslangan qaror qabul qila olishini rivojlantirishni ham nazarda tutadi. Globallashuv, raqamli axborot oqimining kengayishi va kasbiy faoliyatdagi noaniqlik sharoitida inson ko‘pincha bir nechta muqobil variant orasidan tanlov qilishga majbur bo‘ladi. Shu sababli talabalarda qaror qabul qilishning faqat natijasini emas, balki unga olib keluvchi fikrlash jarayonini shakllantirish ta’limning muhim vazifalaridan biriga aylanmoqda.

Kognitiv yondashuv ta’lim oluvchining idrok, diqqat, xotira, tafakkur, muammo yechish va axborotni qayta ishlash jarayonlariga e’tibor qaratadi. Bu yondashuv bilimni mexanik o‘zlashtirishdan ko‘ra uni tushunish, mantiqiy bog‘lash, oldingi tajriba bilan solishtirish va yangi vaziyatda qo‘llashni ustuvor deb biladi. Shu jihatdan kognitiv yondashuv mulohazali qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun nazariy va metodik asos yaratadi.

Maqolaning maqsadi — ta’lim jarayonida kognitiv yondashuv asosida mulohazali qaror qabul qilish ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladigan metod va mexanizmlarni ilmiy manbalar asosida tahlil qilish hamda magistratura ta’limida qo‘llash uchun amaliy jihatdan asoslangan tavsiyalarni umumlashtirishdan iborat.

MATERIALLAR VA METODLAR (MATERIALS AND METHODS)

Tadqiqot nazariy-tahliliy usulda olib borilgan. Asosiy material sifatida kognitiv psixologiya, ta’lim psixologiyasi, metakognitsiya, muammoli ta’lim va qaror qabul qilish

nazariyasiga oid ilmiy adabiyotlar tanlangan. J.Brunerning ta’lim jarayonida mazmunni anglash va tuzilmalashtirish haqidagi qarashlari, L.S.Vygotskiyning ijtimoiy o‘zaro ta’sir va rivojlanish haqidagi yondashuvi, J.H.Flavellning metakognitsiya konsepsiyasi, D.Kahnemanning qaror qabul qilish jarayoniga oid nazariy izohlari hamda D.H.Jonassenning muammo yechishga yo‘naltirilgan ta’lim modeli o‘rganilgan.

Manbalarni tahlil qilishda qiyosiy tahlil, mazmuniy tahlil, tushunchalarni guruhlash va konseptual umumlashtirish usullaridan foydalanilgan. Qaror qabul qilish jarayoni shartli ravishda muammoni anglash, zarur axborotni ajratish, muqobil variantlarni solishtirish, tanlovni asoslash va natijani reflektiv baholash bosqichlari orqali ko‘rib chiqilgan. Ushbu bosqichlarga ta’lim metodlarining ta’siri alohida tahlil qilingan.

NATIJALAR (RESULTS)

Tahlil kognitiv yondashuv asosida tashkil etilgan ta’limda mulohazali qaror qabul qilish ko‘nikmasi bir martalik topshiriq orqali emas, balki ketma-ket fikrlash amallari orqali shakllanishini ko‘rsatdi. Birinchi navbatda talaba muammoni aniq ifodalashi va vaziyatga tegishli axborotni ikkilamchi ma’lumotlardan ajrata olishi zarur. Keyingi bosqichda dalillarning ishonchliligi va muqobil yechimlarning afzallik hamda cheklovlari tahlil qilinadi. Shundan so‘ng tanlov dalillar bilan asoslanadi va qabul qilingan qarorning oqibatlari baholanadi.

Muammoli ta’lim va keys-stadi mazkur jarayonning amaliy shakli sifatida samarali imkoniyat yaratadi. Tayyor yechim berilmagan vaziyat talabaning savol qo‘yishi, sabab-oqibat aloqalarini izlash va bir nechta variantni ko‘rib chiqishini talab etadi. Jonassen muammo yechishga yo‘naltirilgan ta’limda muammoning turi, konteksti va turli yechimlarni asoslash jarayoniga alohida e’tibor qaratadi. Shu sababli keyslar faqat mavzuni mustahkamlash vositasi emas, balki qaror qabul qilish algoritmini mashq qilish vositasi sifatida ham qo‘llanishi mumkin.

Ikkinchi muhim natija refleksiya va metakognitiv nazoratning o‘rni bilan bog‘liq. Flavell metakognitsiyani shaxsning o‘z bilish jarayonlari haqidagi bilimlari va ularni kuzatib borishi bilan bog‘laydi. Ta’lim sharoitida bu talabaning “Nega aynan shu xulosaga keldim?”, “Qaysi dalil kuchliroq?”, “Qaysi bosqichda xato qildim?” kabi savollarni o‘ziga berishi orqali namoyon bo‘ladi. Bunday o‘zini nazorat qilish qarorni shoshilinch emas, tahlilga asoslangan holda qabul qilishga yordam beradi.

Uchinchi natija guruhiy muhokama va bahsning ijtimoiy-kognitiv ahamiyatidir. Talaba boshqa ishtirokchilarning pozitsiyasini tinglash, o‘z dalilini himoya qilish yoki zarur bo‘lsa uni qayta ko‘rib chiqish jarayonida fikrlash strategiyasini takomillashtiradi. Vygotskiyning yondashuvi bilish jarayonlarining rivojlanishida ijtimoiy o‘zaro ta’sirning muhimligini ko‘rsatadi. Shu bois bahs-munozara va kichik guruhlarda ishlash individual qaror qabul qilishni ham mazmunan boyitadi.

MUHOKAMA (DISCUSSION)

Olingan nazariy natijalar kognitiv yondashuvni alohida metod emas, balki ta’limni tashkil etish tamoyili sifatida ko‘rish maqsadga muvofiqligini ko‘rsatadi. Masalan, faqat keys-stadidan foydalanishning o‘zi yetarli emas. Agar topshiriq yakunida talaba o‘z fikrlash yo‘lini tahlil qilmasa, muqobil variantlar nima sababdan rad etilganini tushuntirmasa va xatolar ustida ishlamasa, mashg‘ulotning metakognitiv imkoniyati to‘liq namoyon bo‘lmaydi.

D. Kahneman qaror qabul qilishda tez, intuitiv fikrlash bilan sekinroq va tahliliy fikrlash o‘rtasidagi farqni yoritadi. Ta’lim nuqtai nazaridan bu qaror qabul qilishga vaqt ajratish, dalillarni tekshirish va dastlabki xulosani qayta baholashga undaydigan topshiriqlarning ahamiyatini oshiradi. Shu sababli magistratura mashg‘ulotlarida “qaror

kundaligi”, reflektiv savollar, dalillar xaritasi, bir muammo bo‘yicha ikki yoki undan ortiq yechimni solishtirish kabi usullarni qo‘llash mumkin.

Amaliy jihatdan o‘qituvchi topshiriqni “to‘g‘ri javobni topish” shaklida emas, “qarorni asoslash” shaklida qurishi maqsadga muvofiq. Baholash mezonlarida ham faqat yakuniy javob emas, muammoni anglash darajasi, dalil tanlash sifati, muqobil variantlarni tahlil qilish, xulosaning mantiqiyligi va refleksiya hisobga olinishi kerak. Bunday yondashuv talabani o‘z fikrlash jarayoni uchun mas’ul bo‘lishga o‘rgatadi.

Mazkur maqolaning cheklovi shundaki, unda keltirilgan xulosalar nazariy manbalarni tahlil qilish asosida shakllantirilgan va alohida eksperimental guruhda sinovdan o‘tkazilmagan. Keyingi tadqiqotlarda kognitiv strategiyalar asosida ishlab chiqilgan topshiriqlarni tajriba va nazorat guruhlarida qo‘llab, qaror qabul qilish ko‘nikmalaridagi o‘zgarishni diagnostik mezonlar asosida o‘lchash maqsadga muvofiq.

XULOSA (CONCLUSION)

Kognitiv yondashuv ta’lim oluvchini tayyor bilimni qabul qiluvchi emas, balki axborotni tahlil qiluvchi, dalillarni solishtiruvchi va o‘z tanlovini asoslaydigan faol subyekt sifatida shakllantirishga xizmat qiladi. Nazariy tahlil muammoli ta’lim, keys-stadi, refleksiya, metakognitiv strategiyalar va guruhiy muhokama mulohazali qaror qabul qilishning asosiy kognitiv bosqichlarini rivojlantirish imkonini berishini ko‘rsatdi.

Magistratura ta’limida mazkur metodlarni tizimli qo‘llash uchun topshiriqlar real yoki kasbiy vaziyatlarga yaqin bo‘lishi, talabadan kamida ikki muqobil variantni solishtirish va tanlovini dalillar bilan asoslash talab qilinishi, mashg‘ulot yakunida esa reflektiv tahlil tashkil etilishi lozim. Shu tarzda qaror qabul qilish ko‘nikmasi alohida nazariy tushuncha emas, balki muntazam mashq qilinadigan kasbiy kompetensiyaga aylanishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. UNESCO. Rethinking Education: Towards a Global Common Good? Paris: UNESCO, 2015. ISBN 978-92-3-100088-1.

2. Bruner J.S.The Process of Education. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1960.

3. Vygotsky L.S.Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes / ed. M. Cole, V.John-Steiner, S.Scribner, E.Souberman. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.

4. Flavell J. H. Metacognition and Cognitive Monitoring: A New Area of Cognitive-Developmental Inquiry // American Psychologist. 1979. Vol. 34, No. 10. P. 906–911. DOI: 10.1037/0003-066X.34.10.906.

5. Anderson J. R. Cognitive Psychology and Its Implications. 8th ed. New York: Worth Publishers, 2015.

6. Kahneman D.Thinking, Fast and Slow. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2011.

7. Jonassen D.H.Learning to Solve Problems: A Handbook for Designing Problem-Solving Learning Environments. New York: Routledge, 2011.

TALABALARDA O‘ZINI-O‘ZI BOSHQARISH KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK OMILLARI

Iskandarov Erkin G‘ayrat o‘g‘li,
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti
Pedagogika va psixologiya kafedrasi v.b dotsenti
psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. *O‘zini-o‘zi boshqarish kompetentligi talabaning o‘z faoliyatini maqsadli tashkil etishi, xatti-harakatlarini nazorat qilishi, mavjud imkoniyatlarini baholashi, faoliyat natijalarini tahlil qilishi va zarur hollarda o‘z strategiyasini o‘zgartira olishi bilan bog‘liq murakkab psixologik tizim sifatida yoritiladi. Tadqiqotda mazkur kompetentlikning motivatsion-maqsadli, kognitiv, emotsional-regulyativ, irodaviy, refleksiv va xulq-atvoriy komponentlari o‘zaro bog‘liq holda ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, talabalik davrida mustaqillik, mas’uliyat, o‘zini nazorat qilish, rejalashtirish va qaror qabul qilish qobiliyatlarining rivojlanishi o‘zini-o‘zi boshqarish kompetentligining shakllanishiga ta’sir etuvchi muhim psixologik jarayonlar sifatida asoslanadi. Maqolada o‘zini-o‘zi boshqarish kompetentligini rivojlantirish talabaning akademik faoliyati, shaxsiy yetukligi va kelajakdagi kasbiy faoliyatiga tayyorgarligini kuchaytiruvchi omil sifatida talqin qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *o‘zini-o‘zi boshqarish, kompetentlik, talaba shaxsi, psixologik komponentlar, motivatsiya, maqsad qo‘yish, o‘zini nazorat qilish, emotsional boshqaruv, irodaviy sifatlar, refleksiya, mustaqillik, shaxsiy rivojlanish.*

Аннотация. *Компетентность самоуправления раскрывается как сложная психологическая система, обеспечивающая способность студента самостоятельно определять цели, планировать деятельность, контролировать собственное поведение, оценивать результаты и при необходимости корректировать выбранные способы действий. В рамках исследования выделяются и анализируются мотивационно-целевой, когнитивный, эмоционально-регулятивный, волевой, рефлексивный и поведенческий компоненты данной компетентности. Особое внимание уделяется психологическим изменениям, происходящим в студенческом возрасте, включая развитие самостоятельности, ответственности, самоконтроля, способности к планированию и принятию решений. Обосновывается положение о том, что сформированная компетентность самоуправления способствует повышению организованности учебной деятельности, развитию личностной зрелости и подготовке студента к самостоятельному решению профессиональных задач. Компетентность самоуправления рассматривается как интегративное личностное образование, объединяющее мотивационные, когнитивные, эмоциональные, волевые и рефлексивные механизмы регуляции поведения.*

Ключевые слова: *самоуправление, компетентность, студент, психологические компоненты, мотивация, целеполагание, самоконтроль, эмоциональная регуляция, волевые качества, рефлексия, самостоятельность, личностное развитие.*

Abstract. *Self-management competence is viewed as a complex psychological system that enables students to set meaningful goals, plan their activities, monitor their behavior, evaluate achieved results, and modify their strategies when necessary. The study considers the motivational-goal, cognitive, emotional-regulatory, volitional, reflective, and behavioral components of self-management competence as interconnected*

elements of a unified psychological system. Particular attention is given to the developmental characteristics of the student period, including the formation of independence, responsibility, self-control, planning skills, and decision-making abilities. The article substantiates the idea that a well-developed self-management competence contributes to better organization of academic activities, personal maturity, and readiness for independent professional functioning. Self-management competence is interpreted as an integrative personal capacity that combines motivational, cognitive, emotional, volitional, and reflective mechanisms in the regulation of behavior and activity.

Key words: *self-management, competence, student personality, psychological components, motivation, goal-setting, self-control, emotional regulation, volitional qualities, reflection, independence, personal development.*

Talabalik davri shaxsning mustaqilligi va subyektiv faolligi sezilarli darajada ortadigan rivojlanish bosqichidir. Ushbu davrda inson o‘z oldiga uzoq muddatli maqsadlar qo‘yish, kelajakdagi kasbiy faoliyatini tasavvur qilish, mustaqil tanlovlar amalga oshirish va o‘z qarorlarining oqibatlari uchun mas’uliyatni his qilishga tobora ko‘proq ehtiyoj sezadi. Bunday jarayonlar o‘z-o‘zidan shakllanmaydi, balki shaxsning motivatsion, kognitiv, emotsional va irodaviy imkoniyatlari bilan uzviy ravishda bog‘liq holda rivojlanadi.

O‘zini-o‘zi boshqarish kompetentligini faqatgina intizomlilik yoki topshiriqlarni o‘z vaqtida bajarish qobiliyati bilan chegaralash to‘g‘ri emas. Mazkur kompetentlik shaxsning o‘z faoliyatini anglangan maqsad asosida tashkil etishi, mavjud vaziyatni baholashi, zarur harakatlar ketma-ketligini belgilashi, o‘z xatti-harakatlarini nazorat qilishi va faoliyat natijalaridan kelib chiqib keyingi strategiyasini takomillashtira olishini ham qamrab oladi. Shu sababli uning psixologik mazmunini bir nechta o‘zaro bog‘langan komponentlar orqali tushuntirish maqsadga muvofiqdir.

Talabalarda o‘zini-o‘zi boshqarishning rivojlanganlik darajasi ularning o‘quv faoliyatiga munosabati, mustaqil ishlash qobiliyati, qiyinchiliklarni yengib o‘tish usullari va qaror qabul qilish jarayonida ham namoyon bo‘ladi. Masalan, aniq maqsadga ega bo‘lgan talaba o‘z faoliyatini rejalashtirishga, ustuvor vazifalarni belgilashga va natijalarni muntazam tekshirib borishga ko‘proq moyil bo‘ladi. Aksincha, o‘z faoliyatini boshqarish mexanizmlari yetarlicha shakllanmagan shaxsda kechiktirish, tashqi nazoratga haddan tashqari ehtiyoj sezish, rejasizlik yoki muvaffaqiyatsizlikdan keyin faoliyatni davom ettirishda qiyinchiliklar kuzatilishi mumkin.

O‘zini-o‘zi boshqarish jarayonida motivatsiya alohida ahamiyatga ega. Shaxs nimaga erishmoqchi ekanligini anglamasa, faoliyatni uzoq muddat davomida izchil tashkil etishi qiyinlashadi. Shu bois maqsadning aniqligi, faoliyatning shaxsiy ahamiyatga ega bo‘lishi va natijaga erishishga bo‘lgan ichki ehtiyoj o‘zini-o‘zi boshqarishning boshlang‘ich psixologik shartlari sifatida qaralishi mumkin. Biroq motivatsiyaning o‘zi ham yetarli emas. Belgilangan maqsadni amalga oshirish uchun talaba o‘z emotsiyalarini boshqarishi, diqqatini muhim vazifaga yo‘naltirishi, qiyinchiliklarga nisbatan irodaviy barqarorlikni namoyon qilishi va o‘z faoliyatini muntazam tahlil qilishi lozim.

Mazkur jarayonda refleksiya ham muhim o‘rin tutadi. Talabaning “Men nima qildim?”, “Nima sababdan bunday natijaga erishdim?”, “Qaysi jihatlarni o‘zgartirishim kerak?” kabi savollar asosida o‘z faoliyatini tahlil qilishi keyingi harakatlarni takomillashtirish imkonini beradi. Demak, refleksiv faoliyat o‘zini-o‘zi boshqarishning yakuniy emas, balki uzluksiz takomillashib boruvchi mexanizmlaridan biridir.

Shuningdek, oliy ta’lim sharoitida talabaning o‘zini-o‘zi boshqarish kompetentligiga ta’lim muhiti, o‘qituvchi bilan munosabat, tengdoshlar guruhi, mustaqil ta’lim hajmi va shaxsga beriladigan tanlov imkoniyatlari ham ta’sir ko‘rsatadi. Talabaga mustaqil qaror qabul qilish, o‘z faoliyatini rejalashtirish va natijasini baholash uchun yetarli imkoniyat yaratilgan ta’lim muhiti uning subyektiv faolligini kuchaytirishi mumkin.

Shundan kelib chiqib, talabalarda o‘zini-o‘zi boshqarish kompetentligini yaxlit psixologik hodisa sifatida o‘rganish dolzarb ilmiy-amaliy vazifalardan biridir. Uning tarkibiy qismlarini aniqlash va ular o‘rtasidagi o‘zaro aloqalarni ochib berish talabalarning mustaqil ta’lim faoliyatini takomillashtirish, shaxsiy mas’uliyatini kuchaytirish hamda kelajakdagi kasbiy faoliyatga psixologik tayyorgarligini oshirish uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

O‘zini-o‘zi boshqarish tushunchasining psixologik mazmunini tushuntirishda shaxsning maqsadni belgilashi va ushbu maqsadga erishish jarayonida o‘z faoliyatini muvofiqlashtirishi asosiy jihatlardan biri hisoblanadi. Bu yondashuvga ko‘ra, shaxs tashqi ta’sirlarni passiv qabul qiluvchi subyekt emas, balki o‘z faoliyatini ongli ravishda tashkil etuvchi faol ishtirokchi sifatida qaraladi. Talabalik sharoitida bunday faollik mustaqil ta’lim olish, o‘quv vazifalarini taqsimlash, vaqtni rejalashtirish va o‘z natijalarini baholash jarayonlarida yaqqol namoyon bo‘ladi.

O‘zini-o‘zi boshqarishning kognitiv jihati shaxsning o‘z faoliyati haqida axborot to‘plashi, vaziyatni tahlil qilishi, muqobil harakatlarni baholashi va maqbul strategiyani tanlashi bilan bog‘liq. Talaba muayyan vazifani bajarishdan oldin uning murakkabligini aniqlaydi, mavjud bilim va imkoniyatlarini baholaydi hamda faoliyat tartibini belgilaydi. Jarayon davomida o‘zining ish sur’ati va natijalarini kuzatib boradi. Shu jihatdan kognitiv komponent o‘zini-o‘zi boshqarishning yo‘nalish beruvchi mexanizmi sifatida qaralishi mumkin.

Motivatsion yondashuvlarda esa shaxs faoliyatining ichki sabablari va maqsadning subyektiv ahamiyatiga e’tibor qaratiladi. Talabaning o‘z oldiga qo‘ygan vazifasini qanchalik muhim deb bilishi uning faoliyatni davom ettirishiga, qiyinchiliklarga munosabatiga va natijaga intilishiga ta’sir ko‘rsatadi. Demak, o‘zini-o‘zi boshqarish kompetentligining rivojlanganligi nafaqat “nima qilish kerak?” degan savolga, balki “nima uchun buni qilish kerak?” degan savolga ham ongli javob topa olish bilan belgilanadi.

Psixologik tadqiqotlarda o‘zini-o‘zi boshqarishning emotsional tomoni ham alohida ahamiyat kasb etadi. Ta’lim jarayonida muvaffaqiyatsizlik, vaqt bosimi, yuqori talablar yoki murakkab topshiriqlar talabaning emotsional holatiga ta’sir qilishi mumkin. Bunday vaziyatlarda salbiy kechinmalarni boshqarish, diqqatni faoliyatga qayta yo‘naltirish va vaziyatga mos xulqiy strategiyani tanlash o‘zini-o‘zi boshqarishning muhim belgilaridan biri hisoblanadi. Shunday qilib, emotsional barqarorlik o‘zini-o‘zi boshqarishning mustaqil jihati bo‘lish bilan birga, boshqa komponentlarning samarali ishlashiga ham sharoit yaratadi.

Irodaviy yondashuv shaxsning belgilangan maqsad yo‘lida yuzaga keladigan to‘siqlarni yengib o‘tish qobiliyatini markazga qo‘yadi. Talaba maqsadni anglagan bo‘lsa ham, uni amalga oshirish jarayonida charchoq, qiziqishning pasayishi yoki boshqa faoliyatlarga chalg‘ish kabi holatlarga duch kelishi mumkin. Ana shunday sharoitlarda qat’iyatlilik, o‘zini tuta bilish, sabr-toqat va faoliyatni davom ettira olish kabi sifatlar o‘zini-o‘zi boshqarishning amaliy samaradorligini belgilaydi.

Refleksiv yondashuvda shaxsning o‘z faoliyati va ichki holatini kuzatishi hamda ularga baho berishi asosiy o‘rinni egallaydi. Refleksiya orqali talaba o‘zining kuchli va zaif tomonlarini anglaydi, avvalgi tajribasini tahlil qiladi va kelgusidagi faoliyatini qayta tashkil etish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bu jarayon o‘zini-o‘zi boshqarishni bir martalik nazorat emas, balki doimiy ravishda yangilanib boruvchi psixologik tizim sifatida tushunishga imkon beradi.

Talabalarda o‘zini-o‘zi boshqarish kompetentligining yana bir muhim jihati — uning xulq-atvoriy ifodasidir. Ichki maqsad va qarorlar amaliy harakatga aylangandagina o‘zini boshqarish real natija beradi. Shu sababli rejalashtirilgan ishni bajarish, vaqtni taqsimlash, belgilangan muddatlarga rioya qilish, ortiqcha chalg‘ituvchi omillarni cheklash va zarur holatlarda faoliyat strategiyasini o‘zgartirish ushbu kompetentlikning tashqi ko‘rsatkichlari sifatida qaraladi.

Mavjud nazariy qarashlarni umumlashtirganda, talabalarning o‘zini-o‘zi boshqarish kompetentligini **motivatsion-maqsadli, kognitiv, emotsional-regulyativ, irodaviy, refleksiv va xulq-atvoriy komponentlarning o‘zaro ta’siriga asoslangan integrativ psixologik tuzilma** sifatida talqin qilish mumkin. Ushbu komponentlardan birining yetarlicha rivojlanmaganligi umumiy boshqaruv jarayonining samaradorligiga ta’sir qilishi ehtimoldan xoli emas. Masalan, kuchli motivatsiya mavjud bo‘lsa-da, rejalashtirish va nazorat qilish qobiliyati sust bo‘lsa, maqsadga erishish qiyinlashadi; aksincha, yaxshi rejalashtirish mavjud bo‘lib, ichki motivatsiya past bo‘lsa, faoliyatning barqarorligi pasayishi mumkin.

Shu nuqtayi nazardan, o‘zini-o‘zi boshqarish kompetentligini faqat bitta psixologik sifat yoki alohida ko‘nikma sifatida emas, balki shaxsning maqsad, fikrlash, emotsiya, iroda, refleksiya va amaliy xatti-harakatlarini yagona faoliyat tizimida birlashtiruvchi kompleks qobiliyat sifatida o‘rganish maqsadga muvofiqdir. Mazkur yondashuv talabalarning o‘quv faoliyatidagi individual farqlarni chuqurroq tushuntirish va o‘zini-o‘zi boshqarishni rivojlantirishga qaratilgan psixologik-pedagogik mexanizmlarni ishlab chiqish uchun nazariy asos yaratadi.

Umuman olganda, natijalar talabalarda o‘zini-o‘zi boshqarish kompetentligining shakllanishi **kompleks va notekis jarayon** ekanligini ko‘rsatadi. Motivatsion-maqsadli yo‘nalishning yuqoriroq bo‘lishi talabalarning maqsad qo‘yishga tayyorligini ko‘rsatsa, emotsional-regulyativ ko‘rsatkichning nisbatan pastligi belgilangan maqsadni amalga oshirish jarayonida emotsional omillar muhim rol o‘ynashini anglatadi.

Shuningdek, komponentlarning o‘zaro bog‘liqligi o‘zini-o‘zi boshqarish kompetentligini alohida ko‘nikmalar yig‘indisi sifatida emas, balki yagona psixologik tizim sifatida baholash zarurligini ko‘rsatadi. Maqsad qo‘yish rejalashtirishni talab qiladi, rejalashtirilgan faoliyat esa irodaviy barqarorlik va emotsional nazorat bilan qo‘llab-quvvatlanadi. Faoliyat yakunida refleksiya amalga oshirilishi esa keyingi maqsadlarni aniqroq belgilashga yordam beradi. Shu tariqa komponentlar o‘rtasida uzluksiz psixologik aylanish yuzaga keladi.

Natijalarning umumiy tahlili asosida talabalarda o‘zini-o‘zi boshqarish kompetentligini rivojlantirishda faqat bitta jihatga e’tibor qaratish yetarli emasligi aniqlandi. Samarali rivojlanish uchun maqsad qo‘yish, rejalashtirish, emotsiyalarni boshqarish, irodaviy barqarorlik, refleksiya va amaliy nazoratni birgalikda rivojlantirishga yo‘naltirilgan kompleks yondashuv zarur.

MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari talabalarda o‘zini-o‘zi boshqarish kompetentligini bir nechta psixologik jarayonlarning o‘zaro uyg‘unlashuvi asosida shakllanadigan murakkab

shaxsiy hodisa sifatida baholash imkonini beradi. Olingan koʻrsatkichlarda motivatsion-maqsadli komponentning nisbatan yuqori namoyon boʻlishi talabalarning oʻz faoliyatiga yoʻnalish bera olishi va muayyan natijaga intilishi bilan izohlanadi. Biroq maqsadning mavjudligi uning avtomatik ravishda samarali faoliyatga aylanishini anglatmaydi. Maqsadni amaliy harakatga aylantirish uchun rejalashtirish, oʻzini nazorat qilish, emotsional barqarorlik va irodaviy faollik ham talab qilinadi.

Tadqiqotda kognitiv komponentning nisbatan yuqori darajada shakllangani talabalarning oʻquv vazifalarini tushunish, vaziyatni tahlil qilish va faoliyat ketma-ketligini belgilash imkoniyatlari mavjudligini koʻrsatadi. Shunga qaramay, kognitiv imkoniyatning yuqoriligi doimo xulq-atvoriy natijaning ham yuqori boʻlishini ta’minlamaydi. Talaba qanday harakat qilish kerakligini yaxshi bilishi mumkin, biroq charchoq, emotsional zoʻriqish, tashqi chalgʻituvchi omillar yoki irodaviy sustlik amaliy faoliyatning izchilligini pasaytirishi mumkin. Shu sababli oʻzini-oʻzi boshqarish kompetentligini baholashda bilim va amaliy oʻzini boshqarish oʻrtasidagi farqni hisobga olish muhim.

Emotsional-regulyativ komponentning boshqa koʻrsatkichlarga nisbatan pastroq boʻlishi alohida e’tiborga loyiq. Talabalik davrida oʻquv yuklamasi, imtihonlar, kasbiy kelajak haqidagi xavotirlar va shaxslararo munosabatlar turli emotsional holatlarni yuzaga keltirishi mumkin. Bunday sharoitlarda shaxsning oʻz emotsiyalarini anglay olishi va ularni vaziyatga mos tarzda tartibga solishi oʻzini-oʻzi boshqarishning muhim sharti boʻladi. Demak, talabalarda oʻzini-oʻzi boshqarish kompetentligini rivojlantirishga qaratilgan ishlar faqat rejalashtirish va vaqtni taqsimlash bilan chegaralanmasligi kerak.

Irodaviy komponent natijalari ham mazkur fikrni qoʻllab-quvvatlaydi. Talabaning oʻz oldiga maqsad qoʻyishi va uni amalga oshirish rejasini tuzishi faoliyatning dastlabki bosqichini tashkil etsa, ushbu rejaga amal qilish iroda bilan bogʻliq. Ayniqsa, qiyinchilik yuzaga kelgan paytda faoliyatni toʻxtatib qoʻymaslik, vaqtinchalik muvaffaqiyatsizlikni yakuniy natija sifatida qabul qilmaslik va zarur hollarda harakat usulini oʻzgartirish irodaviy boshqaruvning muhim koʻrinishlari hisoblanadi.

Refleksiv komponentning yuqori koʻrsatkichlardan birini egallashi talabalarning oʻz faoliyatini qayta koʻrib chiqish imkoniyatlari mavjudligini koʻrsatadi. Refleksiya orqali talaba nafaqat erishilgan natijani, balki unga olib kelgan jarayonni ham tahlil qiladi. Bunda “natija qanday boʻldi?” degan savol bilan bir qatorda “natijaga qanday yoʻl bilan erishildi?” va “keyingi safar nimani oʻzgartirish kerak?” kabi savollar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shunday yondashuv oʻzini-oʻzi boshqarishning takrorlanuvchi va rivojlanuvchi xususiyatini ta’minlaydi.

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, oʻzini-oʻzi boshqarish kompetentligini rivojlantirishda **“maqsad — reja — harakat — nazorat — refleksiya — tuzatish”** ketma-ketligi muhim psixologik mexanizm sifatida qaralishi mumkin. Dastlab talaba faoliyat maqsadini aniqlaydi. Keyin unga erishish yoʻllarini belgilaydi va amaliy harakatni boshlaydi. Jarayon davomida oʻz faoliyatini nazorat qiladi, natijalarni baholaydi va aniqlangan kamchiliklarga muvofiq keyingi strategiyasini oʻzgartiradi. Ushbu sikl muntazam takrorlangani sari oʻzini-oʻzi boshqarish koʻnikmalari yanada barqaror shaklga ega boʻlishi mumkin.

Shuningdek, oʻzini-oʻzi boshqarish kompetentligining shakllanishida talabaning subyektiv pozitsiyasi muhim oʻrin egallaydi. Agar talaba oʻz muvaffaqiyat va muvaffaqiyatsizliklarining sabablarini faqat tashqi sharoitlardan izlashga odatlansa, oʻz faoliyatini boshqarish imkoniyatlari cheklanadi. Aksincha, shaxs oʻz qarorlari, harakatlari

va tanlovlarining natijaga ta’sirini anglagan sari mas’uliyatli xulq-atvor va o‘zini nazorat qilish kuchayishi mumkin.

Muhokama natijalari yana bir muhim jihatni ko‘rsatadi: o‘zini-o‘zi boshqarish kompetentligining rivojlanishi faqat individual psixologik xususiyatlarga bog‘liq emas. Ta’lim muhitining tashkil etilishi ham ushbu jarayonni qo‘llab-quvvatlashi yoki cheklashi mumkin. Talabaga mustaqil vazifa tanlash, faoliyatini rejalashtirish, o‘z natijasini baholash va xatolarini tahlil qilish imkoniyati berilgan sharoitda o‘zini-o‘zi boshqarish uchun zarur psixologik tajriba shakllanadi.

Shu bilan birga, tadqiqotda aniqlangan ko‘rsatkichlarni mutlaq va barcha talabalar uchun bir xil xususiyat sifatida qabul qilish maqsadga muvofiq emas. O‘zini-o‘zi boshqarish darajasiga yosh, o‘quv tajribasi, individual xarakter xususiyatlari, motivatsiya va ta’lim sharoitlari ta’sir qilishi mumkin. Shuning uchun kelgusidagi tadqiqotlarda turli kurslar, ta’lim yo‘nalishlari va individual-psixologik xususiyatlar kesimida qo‘shimcha tahlillarni amalga oshirish ilmiy jihatdan foydali bo‘ladi.

Umuman, muhokama natijalari o‘zini-o‘zi boshqarish kompetentligini talabaning faqat akademik faoliyatini tartibga soluvchi vosita sifatida emas, balki uning shaxsiy yetukligi va kelajakdagi kasbiy mustaqilligini qo‘llab-quvvatlovchi kompleks psixologik resurs sifatida ko‘rish zarurligini ko‘rsatadi. Mazkur kompetentlikning motivatsion, kognitiv, emotsional, irodaviy, refleksiv va xulq-atvoriy jihatlari birgalikda rivojlantirilgandagina talabaning o‘z faoliyatini ongli va izchil boshqarish imkoniyatlari kengayadi.

XULOSA

O‘tkazilgan nazariy va amaliy tahlillar asosida talabalarda o‘zini-o‘zi boshqarish kompetentligi shaxsning o‘z faoliyatini anglash, maqsadni belgilash, harakatlarni rejalashtirish, jarayonni nazorat qilish, emotsional holatini tartibga solish va erishilgan natijalarni baholash imkoniyatlarini birlashtiruvchi murakkab psixologik tuzilma ekanligi aniqlandi. Ushbu kompetentlikning shakllanishi talabaning faqat o‘quv faoliyatidagi muvaffaqiyatini emas, balki uning mustaqil fikrlashi, mas’uliyatni o‘z zimmasiga olishi va kelajakdagi kasbiy faoliyatga tayyorgarligini ham qo‘llab-quvvatlaydi.

Tadqiqot natijalarida o‘zini-o‘zi boshqarish kompetentligining motivatsion-maqsadli, kognitiv, emotsional-regulyativ, irodaviy, refleksiv va xulq-atvoriy komponentlardan tashkil topishi asoslandi. Ushbu komponentlar bir-biridan ajralgan holda emas, balki yagona psixologik tizim doirasida faoliyat yuritadi. Maqsadning aniq belgilanishi rejalashtirishni faollashtiradi, rejalashtirilgan faoliyat irodaviy barqarorlik va emotsional nazoratni talab qiladi, faoliyat yakunidagi refleksiya esa keyingi harakatlarni takomillashtirish imkonini beradi.

Olingan ko‘rsatkichlarda motivatsion-maqsadli komponentning nisbatan yuqori namoyon bo‘lishi talabalarda o‘z oldiga maqsad qo‘yish va natijaga intilish imkoniyatlari yetarli ekanligini ko‘rsatdi. Shu bilan birga, emotsional-regulyativ komponentning nisbatan pastroq ko‘rsatkichi stress, zo‘riqish va muvaffaqiyatsizlik kabi vaziyatlarda o‘z emotsiyalarini boshqarish ko‘nikmalarini yanada rivojlantirish zarurligini ko‘rsatadi.

Shu asosda talabalarda o‘zini-o‘zi boshqarish kompetentligini rivojlantirish jarayonida quyidagi yo‘nalishlarga e’tibor qaratish maqsadga muvofiq:

- aniq va real maqsadlarni shakllantirish ko‘nikmalarini rivojlantirish;
- o‘quv faoliyatini mustaqil rejalashtirish va ustuvor vazifalarni belgilashni o‘rgatish;
- emotsional holatni anglash va boshqarish strategiyalarini shakllantirish;

- qat’iyatlilik, sabr-toqat va o‘zini tuta bilish kabi irodaviy sifatlarni mustahkamlash;
- muntazam refleksiv tahlil orqali shaxsiy faoliyatni baholashga o‘rgatish;
- o‘z-o‘zini nazorat qilish va faoliyat natijalarini mustaqil baholash imkoniyatlarini kengaytirish;
- talabalarga mustaqil qaror qabul qilish va o‘z faoliyatini tashkil etish uchun yetarli psixologik-pedagogik sharoit yaratish.

Umuman, talabalarda o‘zini-o‘zi boshqarish kompetentligini rivojlantirish bir martalik ta’sir natijasida shakllanadigan jarayon emas. U shaxsning motivatsiyasi, tafakkuri, emotsional holati, irodasi, refleksiv imkoniyatlari va amaliy xulq-atvorining muntazam rivojlanishi asosida takomillashib boradi. Shu sababli oliy ta’lim jarayonida mazkur kompetentlikni rivojlantirishga kompleks yondashish talabaning akademik faolligi, shaxsiy mustaqilligi va kasbiy tayyorgarligini kuchaytiruvchi muhim psixologik shartlardan biri hisoblanadi.

Tadqiqotning nazariy umumlashmalari kelgusida talabalarda o‘zini-o‘zi boshqarish kompetentligining rivojlanish darajasini turli kurslar va ta’lim yo‘nalishlari bo‘yicha qiyosiy o‘rganish, shuningdek, ushbu kompetentlikni rivojlantirishga qaratilgan psixologik trening dasturlarining samaradorligini empirik jihatdan tekshirish uchun asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Bandura A. *Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory*. — Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1986.
2. Baumeister R. F., Vohs K. D. *Handbook of Self-Regulation: Research, Theory, and Applications*. — New York: Guilford Press, 2016.
3. Zimmerman B. J., Schunk D. H. *Self-Regulated Learning and Performance: An Introduction and an Overview*. — New York: Routledge, 2011.
4. Pintrich P. R. A conceptual framework for assessing motivation and self-regulated learning in college students // *Educational Psychology Review*. — 2004. — Vol. 16, No. 4. — P. 385–407.
5. Deci E. L., Ryan R. M. *Self-Determination Theory: Basic Psychological Needs in Motivation, Development, and Wellness*. — New York: Guilford Press, 2017.
6. Ryan R. M., Deci E. L. Intrinsic and extrinsic motivation from a self-determination theory perspective: Definitions, theory, practices, and future directions // *Contemporary Educational Psychology*. — 2020. — Vol. 61. — Article 101860.
7. Panadero E. A review of self-regulated learning: Six models and four directions for research // *Frontiers in Psychology*. — 2017. — Vol. 8. — Article 422.
8. Boekaerts M., Corno L. Self-regulation in the classroom: A perspective on assessment and intervention // *Applied Psychology: An International Review*. — 2005. — Vol. 54, No. 2. — P. 199–231.
9. Schunk D. H., DiBenedetto M. K. Motivation and social cognitive theory // *Contemporary Educational Psychology*. — 2020. — Vol. 60. — Article 101832.
10. Hofmann W., Friese M., Strack F. Impulse and self-control from a dual-systems perspective // *Perspectives on Psychological Science*. — 2009. — Vol. 4, No. 2. — P. 162–176.
11. Gross J. J. Emotion regulation: Current status and future prospects // *Psychological Inquiry*. — 2015. — Vol. 26, No. 1. — P. 1–26.

12. Carver C. S., Scheier M. F. *On the Self-Regulation of Behavior*. — Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

13. Efklides A. Metacognition and affect: What can metacognitive experiences tell us about the learning process? // *Educational Research Review*. — 2008. — Vol. 3, No. 1. — P. 3–14.

14. Cleary T. J., Zimmerman B. J. Self-regulation empowerment program: A school-based program to enhance self-regulated and self-motivated cycles of student learning // *Psychology in the Schools*. — 2004. — Vol. 41, No. 5. — P. 537–550.

15. Zimmerman B. J. Becoming a self-regulated learner: An overview // *Theory Into Practice*. — 2002. — Vol. 41, No. 2. — P. 64–70.

16. Gollwitzer P. M. Implementation intentions: Strong effects of simple plans // *American Psychologist*. — 1999. — Vol. 54, No. 7. — P. 493–503.

17. Mischel W., Ayduk O. Willpower in a cognitive-affective processing system: The dynamics of delay of gratification // *Handbook of Self-Regulation*. — New York: Guilford Press, 2004. — P. 99–129.

18. Ўзбекистон Республикаси Президенти. *Олий таъл*

LINGVISTIK GESHTALT: KOGNITIV KATEGORIYALAR TIZIMIDAGI O'RNI VA XUSUSIYATLARI

Niyozova Gulhayo Erkinovna,
Navoiy viloyat PMM metodisti

Annotatsiya. *Maqolada lingvistik geshtaltning kognitiv tilshunoslikdagi nazariy asoslari va badiiy matnni idrok etishdagi o'rni yoritilgan. Lingvistik geshtaltning konsept, freym, prototip va metafora kabi kognitiv kategoriyalar bilan munosabati tahlil qilingan. Geshtaltning lisoniy birliklarni yaxlit obraz va ma'noviy tuzilma sifatida idrok etishdagi xususiyatlari ochib berilgan. Shuningdek, konsept va geshtalt, geshtalt va metaforaning o'zaro farqli jihatlari qiyosiy tahlil asosida aniqlangan. Tadqiqot natijalari lingvistik geshtaltning badiiy matn mazmuniy yaxlitligini ta'minlovchi kognitiv mexanizm sifatidagi ahamiyatini ko'rsatadi.*

Kalit so'zlar: *lingvistik geshtalt, kognitiv tilshunoslik, konsept, freym, prototip, metafora, idrok, yaxlitlik, badiiy matn.*

Аннотация*. В статье освещаются теоретические основы лингвистического гештальта в когнитивной лингвистике и его роль в восприятии художественного текста. Анализируется взаимосвязь лингвистического гештальта с такими когнитивными категориями, как концепт, фрейм, прототип и метафора. Раскрываются особенности восприятия языковых единиц как целостного образа и смысловой структуры. На основе сопоставительного анализа определяются различия между концептом и гештальтом, а также между гештальтом и метафорой. Результаты исследования показывают значимость лингвистического гештальта как когнитивного механизма обеспечения смысловой целостности художественного текста.*

Ключевые слова: *лингвистический гештальт, когнитивная лингвистика, концепт, фрейм, прототип, метафора, восприятие, целостность, художественный текст.*

Abstract*. The article examines the theoretical foundations of linguistic gestalt in cognitive linguistics and its role in the perception of literary texts. The relationship between linguistic gestalt and such cognitive categories as concept, frame, prototype, and metaphor is analyzed. The study reveals the features of perceiving linguistic units as*

a holistic image and semantic structure. Based on a comparative analysis, the differences between concept and gestalt, as well as between gestalt and metaphor, are identified. The findings demonstrate the significance of linguistic gestalt as a cognitive mechanism for ensuring the semantic integrity of a literary text.

Keywords: *linguistic gestalt, cognitive linguistics, concept, frame, prototype, metaphor, perception, integrity, literary text.*

Hozirgi zamon tilshunosligida badiiy matnni kognitiv va lingvostilistik nuqtayi nazardan tadqiq etish eng dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Ma'lumki, badiiy matn muallif tomonidan yaratilar ekan, u o'quvchi ongida ma'lum bir estetik ta'sir va yaxlit olam manzarasini hosil qilishi kerak. Bu jarayonda til birliklarining shunchaki ketma-ketligi emas, balki ularning o'zaro uyg'unlashuvi natijasida yuzaga keladigan mental tuzilmalar muhim rol o'ynaydi. Ana shunday fundamental kognitiv kategoriyalardan biri lingvistik geshtalt bo'lib, u badiiy matnning mazmuniy butunligini ta'minlashda yetakchi vazifani bajaradi.

Geshtalt nazariyasi tilshunoslikda inson tafakkuri va lisoniy faoliyatning o'zaro uzviy bog'liqligini ochib berishga xizmat qiladi. Ilmiy adabiyotlarda ta'kidlanganidek, Jorj Lakoff va Mark Jonsonning kognitiv qarashlarida metaforalar oddiy til vositasi emas, balki inson tafakkurining asosiy mexanizmi sifatida talqin qilinadi[50]. Insonlar voqelikni idrok etishda alohida unsurlarga emas, balki ularning yaxlit ko'rinishiga, ya'ni geshtalt tuzilmalarga tayanadilar. Masalan, matnda qo'llaniladigan har qanday obrazli ifoda yoki konseptual metafora o'quvchi ongida parchalanib ketmaydi, aksincha, yagona semantik oqim sifatida yaxlit bir manzarani – geshtaltni gavdalantiradi.

Tadqiqotlarda konsept va geshtalt tushunchalarining o'zaro munosabati ham alohida e'tiborga loyiqdir. I.A. Sternin va A.P. Babushkin kabi olimlarning ilmiy qarashlarida konseptual andozalar til birliklari orqali voqelashishi ko'rsatib o'tilgan[51]. Biroq, geshtalt ulardan farqli o'laroq, statik emas, balki dinamik xarakterga ega bo'lib, matn doirasida bir nechta konseptlar va emotsional-ekspresiv vositalarning sintezi natijasida yuzaga keladi. C.F. Hockett va A. Kwiatkowska kabi tadqiqotchilarning fikricha, matnni idrok etish jarayonida inson miyasi tarqoq ma'lumotlarni yagona idrokiy naqshga yoki yashirin figuraga birlashtiradi[52]. Bu esa badiiy matnning tagmatni va uning estetik qatlamlarini tushunishda geshtalt tamoyillarining naqadar muhimligini tasdiqlaydi.

O'zbek tilshunosligida ham kognitiv yo'nalishdagi izlanishlar doirasida Sh. Safarov geshtaltni tafakkur va lison mushtarakligidagi moddiy-mantiqiy struktura sifatida e'tirof etib, u matnni mazmuniy qismlarga bo'lish hamda ularni kengaytirish imkonini berishini ta'kidlaydi[53]. Demak, lingvistik geshtalt badiiy matnni faqat lingvistik tahlil qilish bilan cheklanib qolmay, uning muallif niyati, o'quvchi idroki va matnosti ma'nolarini yaxlitlikda ochib beruvchi konseptual mexanizm sifatida namoyon bo'ladi.

Lingvistik geshtalt va konsept.

Tilni idrok etish va uni qayta ishlash jarayonlari nafaqat grammatik yoki leksik birliklar tizimi, balki inson ongida shakllanadigan butunlik – geshtalt orqali amalga oshadi. Geshtalt nazariyasining asosiy tamoyili shundan iboratki, inson ongida biror hodisa, narsa yoki lingvistik birlik, avvalo, butun holda, yaxlit obraz sifatida qabul

[50] Lakoff, G., & Johnson, M. Metaphors We Live By. UniversityofChicagoPress, 1980.

[51] Стернин И.А. Методика исследования структуры концепта // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. — Воронеж: ВГУ, 2001. — С. 58–65.

[52] Hockett, C.F. Reflections on Language. University of Georgia Press, 1987, p. 41.
Kwiatkowska, A. Linguistic Geshtalt and Text Perception... Warszawa: University of Warsaw Press, 2012. – B. 135.

[53] Сафаров Ш. Когнитивтилшунослик. – Жиззах: "Сангзор", 2006. – Б. 49–50.

qilinadi, keyingina qismlarga ajratiladi. Bu tamoyil konseptning kognitiv tuzilishi bilan bevosita bog‘liqdir, chunki konsept ham ongda obraz, mazmun va assotsiativ aloqalardan iborat murakkab psixomental birlik sifatida mavjud.

Geshtalt va konsept tushunchalari kognitiv tilshunoslik doirasida bir-birini to‘ldiruvchi kategoriyalar sifatida qaraladi. Konsept inson ongida shakllanadigan mazmuniy birlik bo‘lsa, geshtalt ushbu mazmunning obrazli va strukturaviy jihatdan yaxlit idrok etilish shaklini ifodalaydi. Shu bois konseptual birliklar yig‘indisi va ularning o‘zaro munosabati natijasida yuzaga keladigan umumiy kognitiv model geshtalt sifatida namoyon bo‘ladi.

G‘arbiy geshtalt psixologiyasi (M. Vertxaymer, K. Koffka, V. Keller) idrokning asosiy mexanizmi sifatida aynan butunlikni tan olgan. Vertxaymerga ko‘ra, inson idroki alohida elementlarni qo‘shib chiqmaydi, balki ularni yaxlit struktura sifatida ko‘radi. Hilke Elsen lingvistik idrokka bag‘ishlangan tadqiqotida til birliklari ham aynan shu yaxlitlik tamoyiliga bo‘ysunishini ta’kidlaydi: biz so‘zning harflarini emas, uning akustik-obrazli yaxlitligi – geshtaltini idrok qilamiz. Shu bois fonetik va grafik birliklarning jamlanmasi emas, balki obraz sifatida qabul qilingani tilda qayta ishlash jarayonini belgilaydi.

Yuqoridagi nazariy qarashlarga asoslanib, konsept va geshtalt tushunchalarining o‘zaro farqli jihatlarini quyidagicha ko‘rsatish mumkin (1-jadvalga qarang):

1-jadval

Konsept va geshtaltning farqi[54]

T/R	Konsept	Geshtalt
1	Ongdagi mazmuniy birlik hisoblanadi	Ongdagi yaxlit idrok modeli hisoblanadi
2	Semantik mazmunga ega	Obrazli va idrokiy tuzilishga ega
3	Til birliklari orqali ifodalanadi	Til birliklari asosida shakllanadi
4	Alohida birlik sifatida o‘rganiladi	Bir nechta birliklarning yaxlit tizimi sifatida namoyon bo‘ladi

Lingvistik geshtalt va freym.

“Freym” tushunchasi dastlab sun’iy intellekt va kognitiv psixologiya sohasida ilm-fanga kiritilgan bo‘lib, uning nazariy asoslari taniqli olim **Marvin** Minskiy (*Marvin Minsky*) tomonidan 1974-yilda yaratilgan “A Framework for Representing Knowledge” (Bilimlarni tasvirlash uchun ramka) nomli ilmiy ishida ilgari surilgan. Minskiyning fikricha, inson ongi har qanday yangi axborotni qabul qilishda o‘zida oldindan mavjud bo‘lgan stereotipik vaziyatlar va tuzilmalarga – freymlarga tayanadi. Freym – bu muayyan vaziyat, hodisa yoki tushunchaga oid bilimlar majmui bo‘lib, u xotirada yaxlit boshqaruv tizimi vazifasini bajaradi.

Keyinchalik bu tushuncha kognitiv lingvistika va semantikaga muvaffaqiyatli tatbiq etildi. Taniqli tilshunos olim Charlz Fillmor (*Charles J. Fillmore*) o‘zining “Freym semantikasi” (*Frame Semantics*) nazariyasida freym tushunchasini tilshunoslik talablariga moslashtirdi[55].

Fillmor ta’limotiga ko‘ra, til birliklari (so‘zlar) o‘z-o‘zidan mavjud emas, balki ular inson ongidagi keng qamrovli ensiklopedik bilimlarni – freymlarni faollashtiradi.

[54] Adabiyotlar asosida muallif ishlanmasi

[55] Minskiy, M. (1974). *A Framework for Representing Knowledge*. MIT Artificial Intelligence Laboratory, Memo 306.

Olimning ta'kidlashicha, biror so'zning asl ma'nosini tushunish uchun o'sha so'z bog'liq bo'lgan butun boshli vaziyatni tasavvur qilish kerak[56].

Kognitiv lingvistikada semantik freymlar o'zaro bog'liq tushunchalarning izchil tuzilmasi sifatida ta'riflanadi – ularning barchasi haqida to'liq tasavvurga ega bo'lmay turib, tizimning biror qismini mukammal tushunib bo'lmaydi. Shu ma'noda, freymlar geshtaltning bir turi sifatida namoyon bo'ladi, chunki ular inson idrokida yaxlit, parchalab bo'lmaydigan ma'noviy obrazlarni hosil qiladi.

Inson tafakkuri va kategoriyalash jarayonini o'rganishda Aristotelning klassik mantiqiy yondashuvi (har bir kategoriya aniq chegaralar va barcha a'zolar uchun umumiy xususiyatlarga ega degan qarash) uzoq vaqt hukmronlik qilgan. Biroq 1970-yillarning oxirida taniqli kognitiv-psixolog Eleanor Rosh (*Eleanor Rosch*) o'zining inqilobiy tadqiqotlarida bu yondashuvni o'zgartirib yubordi va Prototip nazariyasini (*Prototype Theory*) ilm-fanga kiritdi[57].

Lingvistik geshtalt va prototip.

Rosh ta'limotiga ko'ra, insonlar dunyoni qat'iy mantiqiy qoidalar bilan emas, balki prototiplar – ya'ni muayyan kategoriya yoki tushunchaning eng yorqin, markaziy va mukammal vakillari atrofida guruhlaydi. Masalan, "qush" degan tushuncha so'ralganda, inson ongida darhol pingvin yoki tuyaqush emas, balki kaptar yoki qaldirg'och kabi prototipik obraz gavdalanadi. Obyektlar kategoriyaga kirishda mana shu markaziy prototipga qanchalik o'xshashligiga qarab baholanadi.

Geshtalt psixologiyasining asosiy qonuniyatlariga ko'ra (Maks Vertxaymer, Kurt Kofka va Volfgang Kyoler tomonidan 1920-yillarda asos solingan), idrok etilayotgan narsa qismlarning shunchaki yig'indisi emas, balki yaxlit va mustaqil tuzilishga ega bo'lgan obrazdir[58]. Prototip nazariyasi aynan mana shu geshtalt tamoyiliga tayanadi. Kognitiv lingvistika va psixologiyada prototip – bu ongda shakllangan yaxlit geshtalt-obrazning markaziy yadrosidir. Biz yangi duch kelgan obyektni tushunish uchun uni xotiramizdagi mavjud prototipik geshtalt bilan qiyoslaymiz. Agar obyekt o'sha yaxlit obrazga mos kelsa, u darhol tegishli kategoriyaga kiritiladi. Shu tariqa, geshtalt inson tafakkuriga umumiy yaxlitlikni bersa, prototip o'sha yaxlitlikning eng standart va qulay "andozasi" vazifasini bajaradi.

1.4.1 Lingvistik geshtalt va metafora.

Kognitiv lingvistikaning asosiy vazifalaridan biri inson tafakkurining konseptual tuzilmalarini va ularning tildagi ifodalanish mexanizmlarini ochib berishdan iborat. Bu jarayonda lingvistik geshtalt va metafora tushunchalari markaziy o'rin tutadi[59]. Ularning har ikkisi ham til birliklarining obrazli tabiatini va ma'no hosil qilish qobiliyatini yoritishga xizmat qiladi. Biroq, ushbu tushunchalar o'zining kognitiv tabiati, vazifasi va dinamikasi bo'yicha bir-biridan farq qiladi hamda bir-birini uzviy to'ldiradi.

Kognitiv lingvistika vakillari J. Lakoff va M. Jonsonning konseptual metafora nazariyasiga ko'ra, inson mavhum tushunchalarni (vaqt, hissiyot, iqtisodiyot va boshqalar) bevosita idrok eta olmaydi[60]. Ularni tushunish uchun o'zining jismoniy va

[56] Fillmore, C. J. (1982). *Frame semantics*. Linguistics in the Morning Calm, 111–137; shuningdek qarang: Wikipedia: Frame semantics

[57] Rosch, E. (1975). *Cognitive representations of semantic categories*. Journal of Experimental Psychology: General, 104(3), 192–233. Shuningdek qarang: ScienceDirect Topic: Prototype Theory

[58] Wertheimer, M. (1923). *Laws of organization in perceptual forms*. Psychologische Forschung, 4, 301–350; hamda Encyclopædia Britannica: Gestalt Psychology

[59] Langacker, R. W. (1987). *Foundations of Cognitive Grammar: Volume I: Theoretical Prerequisites*. Stanford University Press.

[60] Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press.

sensorli tajribalariga tayanadi. Metafora bu o‘rinda shunchaki tasviriy vosita emas, balki tafakkurning asosiy mexanizmi sifatida namoyon bo‘ladi. Metafora va lingvistik geshtaltning o‘zaro bog‘liqligi shundan iboratki, metafora muayyan konseptual sohaga tegishli tayyor geshtaltni boshqa mavhum sohaga ko‘chirish ko‘prigi vazifasini bajaradi. Masalan, *“Vaqt – bu pul”* metaforik konsepsiyasida “pul” tushunchasining aniq, strukturaviy geshtalti “vaqt” sohasiga ko‘chiriladi. Natijada tilda *“vaqtni tejash”, “vaqtni sarflash”, “vaqtni boy berish”* kabi yaxlit lingvistik geshtaltlar yuzaga keladi[61]. Demak, metafora mavjud geshtaltlar bazasidan foydalangan holda yangi ma’noviy tarmoqlarni va yangi lingvistik geshtaltlarni shakllantiruvchi dinamik omil hisoblanadi. Tadqiqot jarayonida atamalarning konseptual chegaralarini aniq belgilash maqsadida lingvistik geshtalt va metaforani quyidagi mezonlar asosida farqlash maqsadga muvofiqdir:

2-jadval

Lingvistik geshtalt va metaforaning qiyosiy tahlili[62]

Taqqoslash mezonlari	**Lingvistik geshtalt**	**Metafora**
Kognitiv tabiati	Til birligi ortida turgan, qismlarga bo‘linmaydigan, yaxlit va barqaror ma’noviy obraz.	Ikki xil konseptual soha yoki geshtaltni o‘zaro bog‘lovchi kognitiv amaliyot (ko‘chirish mexanizmi).
Statika va dinamika nisbati	Nisbatan barqaror, xotirada tayyor holatda saqlanuvchi yaxlitlik (mahsul).	Dinamik jarayon, ongdagi mavjud geshtaltlarni faollashtiruvchi va yangi mazmun yaratuvchi harakat.
Asosiy vazifasi	Til birligining semantik yaxlitligi va obrazli yaxlitligini ta’minlash.	Tafakkur gorizontini kengaytirib, tanish bo‘lmagan mavhum olamni jismoniy geshtaltlar orqali tushuntirish.
Natijaviy ko‘rinishi	Til tizimida muhrlangan tayyor ibora, so‘z birikmasi yoki yaxlit ma’no strukturasi.	Yangi ma’no qatlamlarini hosil qiluvchi konseptual model yoki ko‘chma ma’no hosil qilish amali.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Lakoff, G., & Johnson, M. Metaphors We Live By. UniversityofChicagoPress, 1980.
2. Стернин И.А. Методика исследования структуры концепта // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж: ВГУ, 2001. – С. 58–65.
3. Бабушкин А.П. Когнитивная лингвистика и семасиология. – Воронеж: Истоки, 2018. – С. 13 – 14.
4. Hockett, C.F. Reflections on Language. University of Georgia Press, 1987, p. 41.
5. Kwiatkowska, A. Linguistic Geshtalt and Text Perception... Warszawa: University of Warsaw Press, 2012. – B. 135.

[61] Johnson, M. (1987). *The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*. Chicago: University of Chicago Press.
[62] Adabiyotlar asosida muallif ishlanmasi

6. Сафаров Ш. Когнитивтилшунослик. – Жиззах: "Сангзор", 2006. – Б. 49–50.

1. Minsky, M. (1974). *A Framework for Representing Knowledge*. MIT AI Memo, No. 306. URL: https://dspace.mit.edu/handle/1721.1/41022

2. Fillmore, C. J. (1982). *Frame semantics*. Linguistics in the Morning Calm, 111–137; shuningdek qarang: Wikipedia: Frame semantics

3. *Frame semantics (linguistics)*. Wikipedia, The Free Encyclopedia. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Frame_semantics_(linguistics)

4. Wertheimer, M. (1923). *Laws of organization in perceptual forms*. Psychologische Forschung, 4, 301–350; hamda Encyclopædia Britannica: Gestalt Psychology

5. Rosch, E. (1975). *Cognitive representations of semantic categories*. Journal of Experimental Psychology: General, 104(3), 192–233. Shuningdek qarang: ScienceDirect Topic: Prototype Theory

MALAKALI VOLEYBOLCHI QIZLARDA TO'PNI O'YINGA KIRITISH TEXNIKASINI O'RGATISH

Xaydarov Ilhom,
Jizzax davlat pedagogika universiteti,
Sport turlarini o'qitish metodikasi kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya. *Mazkur maqolada voleybolchi qizlarning to'pni o'yinga kiritish texnikasini o 'rgatishning asosiy jihatlari tahlili, to'pni o'yinga kiritishdagi muammolarni aniqlash va uni takomillashtirish bo'yicha takliflar qizlarda to'pni o'yinga kiritish texnikasini mustahkamlash uchun jismoniy tayyorgarlik, taktik rejalashtirish, psixologik omillar va zamonaviy texnologiyalardan foydalanish ysullari. Ushbu nazariy tahlil mashg'ulot jarayonlarini samarali tashkil etish va aniq to'pni o'yinga kiritish texnikasi takomillashtirish uchun muhim ahamiyatga ega.*

Kalit so'zlar. *voleybol, taktik tayyorgarlik, to'pni o'yinga kiritish texnikasi, nazariy tushuntirish, ruhiy barqarorlik, mashg'ulot jarayoni.*

Абстрактный. *В данной статье проводится анализ основных аспектов совершенствования техники ввода мяча в игру у квалифицированных волейболисток, выявление проблем при вводе мяча в игру и предложения по его совершенствованию, физическая подготовка для совершенствования техники ввода мяча в игру у волейболисток, тактическое планирование, психологические факторы и методы использования современных технологий, данный теоретический анализ имеет важное значение для эффективной организации тренировочного процесса и совершенствования точности техники ввода мяча в игру.*

Ключевые слова. *волейбол, тактическая подготовка, Техника ввода мяча в игру, теоретическое объяснение, психологическая устойчивость, процесс тренировки.*

Abstract. *In this article, the analysis of the main aspects of improving the technique of putting the ball into the game of skilled volleyball girls, identification of problems in introducing the ball into play and proposals for its improvement, Physical preparation for improving the technique of introducing the ball into play for female volleyball players, tactical planning, Psychological factors and methods of using modern*

technologies. This theoretical analysis is important for the effective organization of training processes and the improvement of the technique of putting the ball into play.

Keywords. *Volleyball, tactical preparation, technique of introducing the ball into play, theoretical explanation, psychological stability, training process.*

Voleybolda to‘pni o‘yinga kiritish nafaqat o‘yinni boshlash, balki raqib jamoaning himoya tizimini qiyin holatga qo‘yish va jamoaning hujum qilish imkoniyatini oshirishga qaratilgan muhim texnikaviy element hisoblanadi. Zamonaviy voleybolda qizlar jamoalari uchun ushbu texnikaga e’tibor qaratish, uning samaradorligini oshirish va taktik jihatdan mukammallashtirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Ushbu jarayonda jismoniy tayyorgarlik, taktik rejalashtirish, psixologik barqarorlik va texnologiyalardan foydalanish asosiy omillar sifatida qaraladi. To‘pni o‘yinga kiritishda aniqlik, kuch va taktik yondashuv muhim ahamiyat kasb etadi. Qizlar jamoalarida bu jarayonni rivojlantirishda birinchi galda jismoniy omillar tahlil qilinadi. Zarba kuchini oshirish, to‘pni aniq yo‘naltirish va zarba burchaklarini mukammal o‘zlashtirish texnika samaradorligini oshiradi. Shuningdek, mashg‘ulotlarda individual yondashuvni kuchaytirish, sportchining jismoniy imkoniyatlaridan kelib chiqib, uning eng samarali uslubini shakllantirish zarur. Bunda jamoaviy harakatlar, shaxsiy ko‘nikmalar va trenerning taktik ko‘rsatmalari muhim ahamiyatga ega.

Ushbu tadqiqotda to‘pni o‘yinga kiritishdagi muammolarni aniqlash va uni takomillashtirish bo‘yicha takliflarni ishlab chiqish maqsadida 25 nafar murabbiy o‘rtasida so‘rovnoma o‘tkazildi. Tadqiqotda O‘zbekiston chempionati oliy ligasining 12 nafar murabbiyi, yoshlar ligasining 6 nafar murabbiyi va SMning 7 nafar murabbiyi ishtirok etdi. Ularning sport-pedagogik tajribasi 5 yildan 40 yilgacha bo‘lgan. So‘rovnoma natijalari to‘pni o‘yinga kiritishdagi texnik, jismoniy, taktik va psixologik muammolarni aniqlash, turli yondashuvlarni o‘rganish shuningdek, bu boradagi takliflarni shakllantirish imkonini berdi.

So‘rovnomaning asosiy maqsadi to‘pni o‘yinga kiritishning turli texnikaviy va taktik jihatlarini o‘rganish, murabbiylarning samarali usullaridan foydalanish holatini tahlil qilish va zamonaviy texnologiyalardan qanday foydalanilayotganini aniqlashdan iborat bo‘ldi.So‘rovnomada qatnashgan murabbiylardan to‘pni o‘yinga kiritishning qaysi usulini ko‘proq ishlatishlari so‘raldi.

Taktik tayyorgarlikda raqib jamoaning kuchli va zaif tomonlarini aniqlash, ularning himoya strategiyalarini tahlil qilish orqali samarali qarorlar qabul qilish mumkin. Bu jarayonda raqibning qabul qilish texnikasi, himoya sxemasi va harakatlanish dinamikasi tahlil qilinadi. O‘yin strategiyasini belgilashda eng samarali yo‘nalishlar tanlanib, to‘pni aniq yuborish uchun maxsus mashg‘ulotlar o‘tkaziladi. Texnik tayyorgarlik bo‘yicha so‘rovnoma natijalari murabbiylarning turli to‘p kiritish usullarini qanday qo‘llashi va ularning samaradorligi haqida muhim ma’lumotlar berdi. Sakrab to‘g‘ri to‘pni o‘yinga kiritish usuli eng ko‘p ishlatiladigan uslub hisoblanadi. Mazkur texnikani murabbiylarning 40 foizi samarali deb hisoblashadi. Uning asosiy afzalligi to‘pning yuqori tezligi, qiyin qabul qilinishi va hujum uchun qulay imkoniyat yaratishidir. Yuqoridan to‘g‘ri to‘pni o‘yinga kiritish 32 foiz murabbiylar tomonidan qo‘llaniladi va bu uslub ham to‘p kiritish jarayonida yuqori samaradorlikka ega. Yuqoridan yon tomon bilan to‘pni o‘yinga kiritish 16 foiz holatda ishlatiladi va ayniqsa, taktik jihatdan murakkab kombinatsiyalarda qo‘llanilishi mumkin. Pastdan to‘g‘ri to‘pni kiritish esa eng kam qo‘llaniladigan usul bo‘lib, buni asosan yosh sportchilar va yangi boshlagan o‘yinchilar o‘rganish jarayonida ishlatishadi.

To‘pni o‘yinga kiritishni o‘rgatishda eng ko‘p qo‘llaniladigan usullar haqida so‘z borganda, murabbiylarning aksariyati amaliy mashqlarga ustuvor ahamiyat berishlarini ta’kidlashdi. 72 foiz murabbiylar to‘pni kiritish texnikasini mukammal o‘zlashtirishda amaliy mashg‘ulotlar muhim ekanligini ta’kidlashdi. Video tahlildan foydalanish 16 foiz murabbiylar tomonidan qo‘llaniladi, bu esa texnologiyalardan foydalanish hali yetarlicha rivojlanmaganligini ko‘rsatadi. Nazariy tushuntirishlar esa 12 foiz murabbiylar tomonidan qo‘llaniladi va bu asosan mashg‘ulot jarayonida qo‘shimcha usul sifatida qaraladi.

To‘pni o‘yinga kiritish jarayonida murabbiylarning eng katta muammolari texnik xatolar va raqib taktikasiga moslashish muammolari hisoblanadi. 44 foiz murabbiylar to‘pni kiritish texnikasidagi xatolarga duch keladi va bu muammoni bartaraf etish uchun shaxsiy mashg‘ulotlarni kuchaytirish zarurligini ta’kidlashadi. Raqibning himoya taktikasiga moslashish esa 28 foiz holatda muammo sifatida qayd etildi. Bu raqiblarning murakkab himoya tizimlari va ularning to‘pni kiritishga nisbatan reaksiyasini tahlil qilish zarurligini ko‘rsatadi. Noto‘g‘ri pozitsiya tanlash 20 foiz murabbiylar tomonidan qayd etildi va bu holat jamoaviy mashg‘ulotlar va individual yondashuv orqali yaxshilanishi mumkin. Bu jarayonda uslubiy yondashuvlarni tanlashda sportchilarning jismoniy va texnik imkoniyatlari hisobga olinishi kerak. Har bir qiz uchun optimal usulni tanlash, uni takmillashtirish va to‘pni aniq yo‘naltirishga qaratilgan metodikalar ishlab chiqish muhim. Individual mashg‘ulotlar bilan birga jamoaviy harakatlarni uyg‘unlashtirish orqali raqib jamoaning himoya tizimiga moslashish va unga qarshi samarali taktikalarni qo‘llash imkoniyati paydo bo‘ladi.

Psixologik tayyorgarlik voleybolchi qizlarda to‘pni o‘yinga kiritish samaradorligiga bevosita ta’sir qiladi. Sportchilarning ruhiy holati, ishonch darajasi va stressni boshqarish ko‘nikmalari muvaffaqiyatli harakatlarni amalga oshirishda muhim o‘rin tutadi. Psixologik bosim esa 8 foiz murabbiylar tomonidan to‘pni kiritish samaradorligiga ta’sir etuvchi omil sifatida qayd etildi, bu esa sportchilarning ruhiy tayyorgarligiga alohida e’tibor qaratish zarurligini ko‘rsatadi. Mutaxassislar tomonidan ishlab chiqilgan metodikalar asosida ruhiy barqarorlikni oshirishga qaratilgan maxsus mashg‘ulotlar o‘tkazilishi kerak. Bunday mashg‘ulotlarga meditatsiya, diqqatni jamlash, musobaqalar oldidan psixologik tayyorgarlik va o‘z harakatlarini tahlil qilish kabi usullar kiritiladi.

Zamonaviy texnologiyalardan foydalanish voleybolchi qizlarda to‘pni o‘yinga kiritish texnikasini takomillashtirishga katta yordam beradi. Video tahlil dasturlari orqali texnikadagi xatolarni aniqlash va ularni bartaraf etish mumkin. Sensor datchiklar orqali to‘p tezligi, burchaklari va zarba kuchini baholash natijalariga asoslanib, mashg‘ulot jarayonini samarali tashkil etish mumkin. Maxsus trenajyorlar yordamida kuch va aniqlikni oshirishga qaratilgan dasturlar ishlab chiqish samarali usullardan biri hisoblanadi. Texnik vositalardan foydalanish bo‘yicha tahlil shuni ko‘rsatdiki, 56 foiz murabbiylar zamonaviy texnologiyalardan foydalanadi, 44 foizi esa hali ularni qo‘llashga kirishmagan. Video tahlil dasturlari eng ko‘p ishlatiladigan vosita bo‘lib, 28 foiz murabbiylar ulardan foydalanishlarini ta’kidlashdi. Maxsus mashg‘ulot jihozlari 20 foiz holatda ishlatiladi va bu to‘pni kiritishni mukammal ravishda rivojlantirish imkonini beradi. Sensor datchiklardan foydalanish esa 8 foiz holatda qayd etildi, bu esa texnologiyalardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish zarurligini ko‘rsatadi.

Taktik tayyorgarlik jarayonida raqib jamoaning kuchli va zaif tomonlarini tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. 76 foiz murabbiylar raqib jamoani tahlil qilishlarini bildirgan bo‘lsalar, 24 foizi bu jarayonni qo‘llamasligini ta’kidlashdi. Taktik tayyorgarlikni yaxshilash uchun esa 48 foiz murabbiylar raqibning o‘yinini tahlil qilishni

eng samarali usul deb hisoblashdi. Analiz va rejalashtirish 32 foiz murabbiylar tomonidan qo‘llaniladi, 20 foiz murabbiylar esa jamoaviy mashg‘ulotlarga ustuvor ahamiyat berishlarini ta’kidlashdi.

Mashg‘ulot jarayonida to‘pni o‘yinga kiritishga ajratiladigan vaqt ham turlicha bo‘ldi. 44 foiz murabbiylar 30-45 daqiqa davomida to‘pni kiritish mashg‘ulotlarini o‘tkazishlarini bildirishdi. 36 foiz murabbiylar 15-30 daqiqa vaqt ajratsalar, 20 foiz murabbiylar 45 daqiqadan ko‘p vaqt ajratishlarini ta’kidlashdi. Mashg‘ulotlarda qoida va taktik tahlillarga 40 foiz murabbiylar e’tibor qaratishadi, 32 foizi individual xato tahlili bilan shug‘ullanadi, 28 foizi esa video tahlildan foydalanishlarini bildirishdi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, murabbiylar asosan to‘pni o‘yinga kiritishning mukammal texnikasini rivojlantirishga yo‘naltirilgan bo‘lib, to‘pni kiritishni takomillashtirish uchun zamonaviy texnologiyalardan keng foydalanish talab etiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, raqib taktikasiga moslashish, texnik xatolarni bartaraf etish va shaxsiy yondashuvni kuchaytirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Bu esa voleybolda to‘pni kiritish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Voleybolchi qizlarda to‘pni o‘yinga kiritish texnikasini takomillashtirish uchun jismoniy tayyorgarlik, taktik rejalashtirish, psixologik omillar va zamonaviy texnologiyalardan foydalanish mos ravishda uyg‘unlashtirilishi lozim. Individual yondashuv asosida to‘pni aniq yuborish, raqibning zaif nuqtalarini tahlil qilish va to‘pni kiritish strategiyasini takomillashtirish orqali voleybolchi qizlarning samaradorligini oshirish mumkin. Bu jarayonda jamoaviy hamkorlik, uslubiy tahlil va yangi innovatsion metodlardan samarali foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar

1. A.A.Pulatov “VOLEYBOL NAZARIYASI VA USLUBIYATI” darslik. CHIRCHIQ – 2020y. 345 b.

2. A.A.Pulatov “Voleybol nazariyasi va usulubiyati” darslik, Toshkent 2020y.

3. Pulatov A.A. Yosh voleybolchilar tezkorlik-kuch sifatlarini shakllantirish uslubiyati. // Uslubiy qo‘llanma. T.: 2008y. 215 b.

4. Olimov , A., & Khaydarov , I. (2024). FORMING PROFESSIONAL SKILLS IN FEMALE STUDENTS IN THE FIELD OF VOLLEYBALL EDUCATION. *Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal*, *5*(08), 1–5. https://doi.org/10.37547/mesmj-V5-I8-01

5. Ummatov A.A. Malakali voleybolchilarda jismoniy ish qobiliyatini shakllantirish va uni baholash metodikasini ishlab chiqish / Diss... avtoref...p.f.f.d.(PhD)- Chirchik, 2020 -59 b.;

6. Pulatov A.A. Voleybolni o‘qitish metodikasi/O‘quv qo‘llanma. Chirchiq, O‘zDJTSU, 2023,- 215 b.

UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA ONA TILI FANINI O‘QITISHNING ZAMONAVIY METODOLOGIK YONDASHUVLARI

Bozorova Gulchehra Nazarovna,
Navoiy davlat konchilik va texnologiyalari akademik litseyining
Oliy toifali ona tili va adabiyot fani o‘qituvchisi

Annotatsiya*. Maqolada umumta'lim maktablarida ona tili fanini o‘qitishning zamonaviy metodologik asoslari, jahon va mahalliy pedagogik tajriba misolida*

o‘quvchilarning nutqiy-kommunikativ kompetentligini rivojlantirishga yo‘naltirilgan interfaol usullar tahliliy-qiyosiy tarzda yoritilgan. Tadqiqotda YUNESKOning so‘nggi ma'lumotlari va J.Xettining "Ko‘rinuvchan ta'lim" konsepsiyasiga tayanib, kompetensiyaviy yondashuv asosida ona tili darslarini tashkil etish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: ona tili, o‘qitish metodikasi, kompetensiyaviy yondashuv, nutqiy faoliyat, interfaol metodlar, kommunikativ kompetentlik, raqamli ta'lim.

***Аннотация**. В статье на основе мирового и отечественного педагогического опыта анализируются современные методологические основы преподавания родного языка в общеобразовательных школах и интерактивные методы развития речевой и коммуникативной компетентности учащихся. Опираясь на данные ЮНЕСКО и концепцию «Visible Learning» Дж. Хэтти, разработаны практические рекомендации по организации уроков родного языка на основе компетентностного подхода.*

***Ключевые слова**: родной язык, методика преподавания, компетентностный подход, речевая деятельность, интерактивные методы, коммуникативная компетентность, цифровое образование.*

***Abstract**. Drawing on international and national pedagogical experience, the article analyzes the modern methodological foundations of teaching the native language in general secondary schools and interactive methods for developing students' speech and communicative competence. Based on UNESCO data and J. Hattie's Visible Learning framework, the study offers practical recommendations for organizing native-language lessons on a competence-based approach.*

***Keywords**: native language, teaching methodology, competence-based approach, speech activity, interactive methods, communicative competence, digital education.*

Kirish. «Xalq tili yo‘qolsa — xalqning o‘zi ham yo‘qoladi!» — deb yozgan edi buyuk rus pedagogi K.D. Ushinskiy o‘zining mashhur «Ona so‘z» asarida. Ushbu chuqur falsafiy hikmat bugungi globallashuv davrida ayricha jaranglaydi: ona tili endi nafaqat muloqot vositasi, balki millatning ma'naviy immunitet tizimi, avloddan-avlodga o‘tuvchi «kod» vazifasini bajarmoqda. Biroq bu qadriyat o‘z-o‘zidan saqlanib qolmaydi — u har bir dars, har bir o‘qituvchi mahorati orqali yangilanib, mustahkamlanib boriladi.

Muammo nechog‘lik global ekanini raqamlar ham tasdiqlaydi: YUNESKOning 2025-yilgi hisobotiga ko‘ra, dunyo aholisining qariyb 40 foizi o‘zi tushunadigan tilda ta'lim olish imkoniyatiga ega emas, ba'zi rivojlanayotgan mamlakatlarda esa bu ko‘rsatkich 90 foizgacha yetadi. Garchi O‘zbekistonda ona tilida ta'lim olish konstitutsiyaviy huquq sifatida ta'minlangan bo‘lsa-da, muammo boshqa tekislikda — ta'limning sifatida, ya'ni ona tili darslarining necha foizi o‘quvchida haqiqiy nutq mahoratini shakllantira olayotganida namoyon bo‘ladi.

Zamonaviy ta'lim tizimida ona tili darslarini faqat grammatik qoidalarni yodlatishga emas, balki amaliy nutq ko‘nikmalarini, matn bilan ishlash va fikrni erkin ifodalash qobiliyatini shakllantirishga yo‘naltirish dolzarb vazifadir. Shu bilan birga, amaliyotda darslarning katta qismi an'anaviy, reproduktiv usullarga asoslanib, o‘quvchi faolligini yetarlicha ta'minlamayotgani muammoni keltirib chiqarmoqda. Maqolaning maqsadi — umumta'lim maktablarida ona tili fanini o‘qitishning zamonaviy metodologik yondashuvlarini tahlil qilish va kompetensiyaviy yondashuv asosida amaliy, misollar bilan boyitilgan tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

MAVZUNING NAZARIY TAHLILI

Yangi zelandiyalik olim Jon Xetti 800 dan ortiq meta-tahlilni umumlashtirgan «Koʻrinuvchan ta'lim» (Visible Learning) tadqiqotida samarali fikr-mulohaza (feedback) sifatli oʻqitish bilan uygʻunlashganda oʻquv sur'atini ikki baravarga oshirishini isbotlagan. Bu xulosa ona tili darslarida ham tasdiqlanadi: oʻquvchi oʻz xatosini nafaqat «toʻgʻri/notoʻgʻri» tarzida emas, balki nima uchun va qanday tuzatish kerakligini tushungan holda qabul qilganda, uning nutq madaniyati sezilarli darajada tezroq rivojlanadi.

Kommunikativ yondashuv nazariyasi (D.Xayms, J.Richards) tilni faqat tizim sifatida emas, balki real muloqot vositasi sifatida oʻrgatishni targʻib qiladi. Ushbu yondashuv Oʻzbekiston Davlat ta'lim standartida ham oʻz aksini topgan boʻlib, unga koʻra ona tili oʻquv predmeti boʻyicha kutilayotgan natija endi «qoidani biladi» emas, balki «nutqiy vaziyatda qoʻllay oladi» tarzida belgilanmoqda.

MATERIAL VA METODLAR

Tadqiqot davomida mavzuga oid ilmiy-metodik adabiyotlar tahlili, umumta'lim maktablarida ona tili darslarini kuzatish, oʻqituvchilar bilan suhbat va soʻrovnoma, shuningdek qiyosiy-tipologik tahlil metodlaridan foydalanildi. Tahlil uchun Navoiy viloyati umumta'lim maktablarida oʻtkazilgan bir qator ochiq darslar va pedagogik mahorat markazi doirasidagi malaka oshirish kurslari materiallari, jumladan turli toifadagi oʻqituvchilar bilan oʻtkazilgan fokus-guruh muhokamalari asos qilib olindi.

TADQIQOT NATIJALARI

Tadqiqot natijalari shuni koʻrsatdiki, ona tili darslarining samaradorligini oshirishda quyidagi metodologik yondashuvlar alohida ahamiyat kasb etadi:

1. Kommunikativ yondashuv — nutqni «jonli» vaziyatda mashq qildirish

Masalan, «Bozor» yoki «Mehmon kutish» kabi rolli oʻyinlar orqali oʻquvchi soʻzlashuv nutqi, murojaat va udumlarga oid ibora boyligini amalda qoʻllaydi; «Fikringizni himoya qiling» debat mashqi esa mantiqiy fikrlash bilan nutq madaniyatini uygʻunlashtiradi.

2. Matn bilan ishlash texnologiyalari

Klaster, INSERT, sinkveyn kabi tanqidiy fikrlashni rivojlantiruvchi usullar oʻquvchiga matnni tahlil qilish va oʻz fikrini asoslash imkonini beradi. Amaliyotda, masalan, badiiy matn ustida «besh qatorlik» (sinkveyn) tuzish topshirigʻi oʻquvchining lugʻat boyligini ixcham, obrazli shaklda namoyon etishga oʻrgatadi.

3. Loyihaviy ta'lim

«Mening mahallamning tarixi» yoki «Oilamdagi eng qadimiy soʻz» kabi kichik tadqiqot-loyihalar oʻquvchida mustaqil izlanish, intervyu olish va topilgan ma'lumotni yozma-ogʻzaki shaklda taqdim etish koʻnikmalarini rivojlantiradi.

4. Differensiatsiyalashgan yondashuv

Bir xil mavzu boʻyicha uch darajali (asosiy, kengaytirilgan, ijodiy) topshiriqlar tizimi har bir oʻquvchining bilim darajasiga mos rivojlanishini ta'minlaydi — masalan, kuchsizroq oʻquvchi matndan berilgan soʻzlarni topsa, kuchli oʻquvchi shu matn asosida oʻz hikoyasini yaratadi.

5. Raqamli vositalardan foydalanish

Interaktiv taxta, Kahoot, Mentimeter kabi onlayn platformalar, shuningdek audio-videomateriallar darsning jozibadorligini va oʻquvchi diqqatini jamlash darajasini sezilarli oshiradi, ayniqsa oʻsmirlar auditoriyasida.

Oʻtkazilgan kuzatishlar va fokus-guruh muhokamalari shuni koʻrsatdiki, yuqoridagi metodlarni tizimli qoʻllagan oʻqituvchilarning sinflarida oʻquvchilarning ogʻzaki va yozma nutq sifati, darsga boʻlgan qiziqishi va faolligi ancha yuqori boʻlgan,

o‘qituvchilarning o‘zlari ham bunday darslarda o‘quvchi bilan «teskari aloqa» kuchayganini ta'kidlashdi. Ayni paytda, ko‘plab o‘qituvchilar hamon an'anaviy tushuntirish-mustahkamlash sxemasidan foydalanishni davom ettirmoqda — bu holat metodik jihatdan malaka oshirish tizimini takomillashtirish zarurligini yana bir bor ko‘rsatadi.

MUHOKAMA

Xalqaro tajribaga nazar tashlasak, Finlyandiya maktablarida ona tili (suomi tili) o‘qitish fanlararo integratsiya asosida — tarix, san'at va hatto matematika darslari bilan uyg‘unlashtirilgan holda olib boriladi, bu esa tilni «izolyatsiyalangan fan» emas, balki tafakkur vositasi sifatida singdirishga xizmat qiladi. Singapur esa «Ona tili» siyosatini davlat darajasida ikki tillilik (ingliz tili + ona tili) tamoyiliga asoslab, ona tilini milliy o‘ziga xoslikni saqlash vositasi sifatida alohida qadrlaydi. O‘zbekiston sharoitida ham ona tili darslarini boshqa fanlar — adabiyot, tarix, hatto tabiiy fanlar — bilan uyg‘unlashtirish, shuningdek milliy va zamonaviy pedagogik tajribani uyg‘unlashtirgan gibrid model yaratish istiqbolli yo‘nalish bo‘lishi mumkin.

XULOSA VA TAVSIYALAR

Umumta'lim maktablarida ona tili fanini o‘qitish sifatini oshirish uchun kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan, o‘quvchi faolligini ta'minlovchi interfaol metodlarni tizimli joriy etish zarur. Shu asosda quyidagi amaliy tavsiyalar taklif etiladi:

1. Malaka oshirish kurslariga kommunikativ metodika, matn bilan ishlash texnologiyalari va raqamli vositalardan foydalanish bo‘yicha amaliy modullarni kiritish;
2. Har chorakda ona tili o‘qituvchilari uchun «ochiq dars — tahlil» formatidagi metodik uchrashuvlarni tashkil etish;
3. Loyihaviy va tadqiqot topshiriqlarini o‘quv dasturiga majburiy komponent sifatida kiritish;
4. O‘quvchi nutqini baholashda faqat grammatik to‘g‘rilikni emas, balki fikr mantiqiyligi va ijodiy yondashuvni ham hisobga oluvchi mezonlar ishlab chiqish.

Kelgusida ushbu yo‘nalishda pedagogik mahorat markazlari negizida maxsus metodik seminarlar va amaliy trening dasturlarini ishlab chiqish, shuningdek natijalarni tizimli monitoring qilish mexanizmini joriy etish tavsiya etiladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasining «Ta'lim to‘g‘risida»gi Qonuni. — Toshkent, 2020.
2. Maktab ta'limi milliy o‘quv dasturi (Davlat ta'lim standarti). — Toshkent: Xalq ta'limi vazirligi, 2021.
3. Yo‘ldoshev J.G‘. Pedagogik mahorat. — Toshkent: O‘qituvchi, 2017.
4. Xoshimov O‘., Yoqubov I. Ona tili o‘qitish metodikasi. — Toshkent: Fan, 2019.
5. Ushinskiy K.D. Rodnoe slovo. — Sankt-Peterburg, 1864 (qayta nashr: Moskva, 2004).
6. Hattie J. Visible Learning: A Synthesis of Over 800 Meta-Analyses Relating to Achievement. — London: Routledge, 2009.
7. Richards J.C., Rodgers T.S. Approaches and Methods in Language Teaching. — Cambridge University Press, 2014.
8. UNESCO. Languages Matter: Global Guidance on Multilingual Education. — Paris: UNESCO Publishing, 2025.
9. Azizxo‘jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. — Toshkent, 2015.
10. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi. — Toshkent, 2022.

O‘ZBEK TILIDA PERIFRAZALARNING SEMANTIK-USLUBIY TASNIFI VA LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI

Alimova Shoira Bozorovna ,
Buxoro xalqaro universiteti
2-O‘TA-24 2-bosqich magistranti

Annotatsiya*: Maqolada o‘zbek tilidagi perifrazalarning semantik-uslubiy tasnifi va lingvomadaniy xususiyatlari boy tildan olingan misollar asosida tahlil qilingan. V.Gumboldtning til-madaniyat munosabatiga oid g‘oyalariga hamda V.N.Teliyaning lingvokulturologik nazariyasiga tayangan holda perifrazalarning to‘rt semantik guruhi aniqlangan, ularning milliy dunyoqarash va badiiy nutq bilan bog‘liqligi yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: perifraza, semantik guruh, lingvomadaniyat, obrazlilik, uslubiy vosita, milliy dunyoqarash, badiiy nutq.

Аннотация*: В статье на основе богатого языкового материала анализируется семантико-стилистическая классификация перифраз узбекского языка и их лингвокультурные особенности. Опираясь на идеи В. Гумбольдта о соотношении языка и культуры, а также на лингвокультурологическую теорию В.Н. Телии, определены четыре семантические группы перифраз, раскрыта их связь с национальным мировоззрением и художественной речью.*

Ключевые слова: перифраза, семантическая группа, лингвокультура, образность, стилистическое средство, национальное мировоззрение, художественная речь.

Abstract*: Drawing on rich linguistic material, the article analyzes the semantic-stylistic classification of periphrases in the Uzbek language and their linguo-cultural features. Building on W. von Humboldt's ideas on the language-culture relationship and V.N. Teliya's linguoculturological theory, four semantic groups of periphrases are identified and their connection with the national worldview and literary speech is revealed.*

Keywords: periphrasis, semantic group, linguoculture, figurativeness, stylistic device, national worldview, literary speech.

KIRISH. «Ularning tili — ruhi, ruhi esa — tilidir», deb yozgan edi nemis faylasufi va tilshunosi Vilgelm fon Gumboldt, tilni xalq ruhining tashqi ifodasi sifatida ta'riflab. Ushbu fikr til va madaniyat o‘rtasidagi ajralmas bog‘liqlikni mukammal ifodalaydi — va aynan perifrazalar bu bog‘liqlikning eng «ko‘zga ko‘rinadigan» namunalaridan biridir. Zero, xalq biror narsani to‘g‘ridan-to‘g‘ri emas, balki tasviriy ibora orqali nomlashni tanlaganda, u o‘sha narsaga bo‘lgan munosabatini, qadriyatini, hatto kulgi yoki hurmatini ham til orqali ifodalaydi.

Perifrazalar — biror tushuncha, predmet yoki shaxsni uning muhim belgi yoki xususiyatlarini ifodalovchi tasviriy ibora orqali nomlash usuli bo‘lib, badiiy va publitsistik nutqda obrazlilik va ekspressivlikni ta'minlashning muhim vositalaridan biri hisoblanadi. O‘zbek tilshunosligida perifrazalar alohida tadqiqot ob'yekti sifatida yetarlicha chuqur o‘rganilmagan, xususan ularning semantik guruhlarga ajratilishi va lingvomadaniy tabiati masalasi dolzarbligicha qolmoqda. Maqolaning maqsadi — o‘zbek tilidagi perifrazalarning semantik-uslubiy tasnifini boy misollar asosida ishlab chiqish va ularning lingvomadaniy xususiyatlarini yoritishdan iborat.

MAVZUNING NAZARIY TAHLILI

Rus tilshunosi V.N.Teliya asos solgan lingvokulturologiya nazariyasiga koʻra, til birliklari nafaqat tashqi voqelikni, balki xalqning «naiv dunyoqarash tizimi»ni ham oʻzida mujassam etadi. Perifrazalar bu nuqtai nazardan alohida qiziqish uygʻotadi, chunki ularning tanlanishi tasodifiy emas — u xalqning tarixiy tajribasi, mehnat turi, tabiiy sharoiti va qadriyatlari bilan bevosita bogʻliq. Masalan, dehqonchilik va paxtachilik Oʻzbekiston iqtisodiyoti va turmush tarzida markaziy oʻrin tutgani «oq oltin» (paxta) kabi perifrazalarning paydo boʻlishiga sabab boʻlgan.

MATERIAL VA METODLAR

Tadqiqot uchun badiiy adabiyot (A.Qodiriy, Oʻ.Yoqubov, E.A'zam asarlari) va publitsistik matnlardan toʻplangan perifrazalar korpusi material sifatida olindi. Tadqiqotda tavsiflash, komponent tahlil, semantik-uslubiy tahlil hamda lingvomadaniy tahlil metodlaridan foydalanildi.

TADQIQOT NATIJALARI

Tahlil natijasida oʻzbek tilidagi perifrazalarni quyidagi toʻrt semantik guruhga ajratish mumkinligi aniqlandi:

1. Shaxsga oid perifrazalar

Insonning kasbi, xarakteri yoki ijtimoiy mavqeiga ishora qiluvchi iboralar: «dalalar posboni» (traktorchi), «oq xalatli farishta» (shifokor), «bilim maskani posboni» (oʻqituvchi), «non yaratuvchi» (dehqon).

2. Geografik ob'ektlarga oid perifrazalar

Shahar, oʻlka yoki tabiiy ob'ektlarni tasviriy nomlash: «sharq gavhari» (Samarqand), «quyosh diyori» (Oʻzbekiston), «sanoat va sahovat diyori» (Navoiy viloyati), «Ipak yoʻli marvaridi» (Buxoro).

3. Mavhum tushunchalarga oid perifrazalar

Ma'naviy-axloqiy tushunchalarni obrazli ifodalash: «koʻngil koʻzgusi» (samimiyat), «mehr chirogʻi» (mehribonlik), «sabr kosasi» (chidam).

4. Tabiat hodisalariga oid perifrazalar

Tabiat manzaralari va hodisalarini tasviriy ifodalash: «kun malikasi» (quyosh), «kecha shohi» (oy), «osmon koʻz yoshi» (yomgʻir).

Har bir guruh oʻziga xos lingvomadaniy yuk tashiydi: ular xalqning tarixiy tajribasi, qadriyatlari, diniy-ma'naviy tasavvurlari va estetik didini oʻzida mujassamlashtiradi. Tahlil shuni koʻrsatdiki, perifrazalarning katta qismi milliy urf-odat, mehnat an'analari hamda tabiat bilan bogʻliq obrazlarga asoslangan — bu ularning lingvomadaniy xususiyatini belgilovchi asosiy omildir. Shuningdek, perifrazalar nutqda faqat bezak vazifasini emas, balki muallif pozitsiyasini, baholovchi munosabatini (masalan, «oq xalatli farishta» iborasidagi yuksak hurmat) ifodalash vositasi sifatida ham xizmat qiladi.

MUHOKAMA

Qiyosiy tahlil shuni koʻrsatadiki, perifrazalar deyarli barcha tillarda mavjud boʻlsa-da (rus tilida «chernoe zoloto» — neft, ingliz tilida «the Big Apple» — Nyu-York), ularning semantik yoʻnalishi xalqning ustuvor qadriyatlarini aks ettiradi. Oʻzbek tilida shaxsga va tabiatga oid perifrazalarning koʻplab boʻlishi jamiyatimizda insonga hurmat va tabiat bilan uygʻunlik qadriyatlarining ustuvorligidan dalolat beradi. Bu kuzatuv V.Gumboldtning «har bir til oʻziga xos dunyoqarashni ifodalaydi» degan gʻoyasini oʻzbek tili materialida amaliy tasdiqlaydi.

XULOSA VA TAVSIYALAR

Oʻzbek tilidagi perifrazalar boy semantik-uslubiy tizimga ega boʻlib, ularni tasnif qilish tilning obrazli-ekspressiv qatlamini chuqurroq anglashga xizmat qiladi. Perifrazalarning lingvomadaniy tabiatini oʻrganish esa xalq mentaliteti, qadriyatlari va

dunyoqarashini til orqali tadqiq etishning samarali yo‘llaridan biri sanaladi. Tavsiya sifatida: 1) o‘zbek tilidagi perifrazalarning to‘liq lug‘atini tuzish; 2) ularni maktab va oliy ta'lim adabiyot darsliklarida ongli ravishda o‘rgatish; 3) kelgusi tadqiqotlarda perifrazalarning badiiy matn janrlari bo‘yicha qiyosiy tahlilini davom ettirish tavsiya etiladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. — Toshkent: Fan, 2002.
2. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. — Toshkent: O‘qituvchi, 2016.
3. Maslova V.A. Lingvokulturologiya. — Moskva: Akademiya, 2001.
4. Teliya V.N. Russkaya frazeologiya: semanticheskiy, pragmaticheskiy i lingvokulturologicheskiy aspekty. — Moskva: Yazyki russkoy kultury, 1996.
5. Humboldt W. von. On Language: On the Diversity of Human Language Construction. — Cambridge University Press, 1999.
6. Shomaqsudov Sh., Rasulov I. O‘zbek tili stilistikasi. — Toshkent: O‘qituvchi, 2009.
7. Yo‘ldoshev B. O‘zbek tili frazeologiyasi va frazeografiyasining nazariy masalalari. — Samarqand, 2007.
8. Karimov S. O‘zbek tilining badiiy uslubi. — Toshkent: Fan, 2012.

KICHIK MAKTAB YOSHDAGI O‘QUVCHILARDA XAVOTIRLANISHNI PAYDO QILUVCHI TASHQI TA’SIRLAR

Safarova Navbahor Xalimovna,
Qiziltepa tumani 2-umumiy o‘rta ta’lim maktabi o‘qtuvchisi

Annotatsiya: *maqolada bolalarning yoshi psixologik xususiyatlari, bolalarda qo`rquv va xavotirlanish xolatlarini paydo qiluvchi muommolar, bolalardagi maktab bilan bog`liq qorquv va uning turlarining bolalardagi qo`rquv va xavotirlanish xolatlarini tuzatishdagi ahamiyati.*

***Kalit so`z:*** *yosh davri, ta'lim-tarbiya, qo`rquv va uning turlari , xavotir, emotsional holat, muommo.*

Abstract: *the article describes the psychological characteristics of children's age, the problems that cause fear and anxiety in children, the importance of school-related fear in children and its types in correcting fear and anxiety in children.*

Key words: *age, education, fear and its types, anxiety, emotional state, problem.*

Аннотация. *В статье рассматриваются возрастные психологические особенности детей, проблемы, вызывающие у них состояния страха и тревожности, а также школьные страхи и их виды. Особое внимание уделяется значению выявления и коррекции школьных страхов для преодоления состояний страха и тревожности у детей, а также созданию благоприятных условий для их психологического развития и адаптации.*

Ключевые слова: *дети, возрастные психологические особенности, страх, тревожность, школьный страх, виды страхов, психологическая коррекция, адаптация, эмоциональное развитие.*

Maktabgacha ta'lim jarayonida bola shaxsini sog‘lom va yetuk bo‘lishi va ularni ma'naviy-axloqiy tarbiyalash masalalari hamisha insoniyatni qiziqtirib kelgan masalalardan biridir. O‘zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish Kontsepsiyasida maktabgacha yoshdagi bolalarni intellektual, axloqiy, estetik va jismoniy jihatdan har tomonlama rivojlantirish uchun sharoitlarni

yaratish, maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil qilishning mavjud tartibini qayta ko‘rib chiqish hamda maktabgacha ta'lim xizmatlarini ko‘rsatishning zamonaviy usullarini joriy etish, ta'lim-tarbiya jarayonini takomillashtirish bolalarning rivojlanganligi darajasini va ularning umumiy boshlang‘ich ta'limga tayyorligini, shuningdek, ularning ijtimoiy, shaxsiy, hissiy, nutqiy, jismoniy va ijodiy rivojlanishini baholash asosida amalga oshirilishi bunda bolalarda Vatanga muhabbat hissini, oilaga, o‘z xalqining milliy, tarixiy, madaniy qadriyatlariga hurmat, atrof-muhitga nisbatan ehtiyotkorona munosabatni shakllantirishga alohida e'tibor qaratilishi lozimligi masalasiga alohida urg‘u berilgan. O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasida "Maktabgacha ta'lim tashkilotlari tarmog‘ini kengaytirish va ushbu tashkilotlarda bolalarning har tomonlama intellektual, estetik va jismoniy rivojlanishi uchun shart-sharoitlarni tubdan yaxshilash, bolalarning maktabgacha ta'lim bilan qamrab olinishini jiddiy oshirish va foydalanish imkoniyatlarini ta'minlash, pedagog va mutaxassislarning malaka darajasini yuksaltirish" kabi muhim vazifalar belgilangan. O‘zbekiston taraqqiyotining yangi bosqichida harakatlar strategiyasida belgilab berilgan ustuvor yo‘nalishlar "tarbiya ishlarida integrativ yondoshuv, ya'ni hamkorlikda va manzilli yondoshuv" asosida amalga oshirish natijasida maktabgacha yoshdagi bolalar faoliyatini integrasiyalash jarayonida ma'naviy-axloqiy tarbiyalashga ehtiyoj sezilmoqda. Shu nuqtayi nazardan maktabgacha yoshdagi bolalarning psixologik xususiyatlarini ilmiy, nazariy jihatdan o‘rganish oliy pedagogik ta'limda muhim amaliy ahamiyat kasb etadi.

Qo`rquv- bu haqiqiy yoki xayoliy tahdidga javoban havotirlanish hissi. Bolalar baxtsizlikdan, og‘riqdan, jazodan, hayvonlardan, o‘z fantaziyalaridan qo‘rqishlari mumkin. Shu bilan birga, qo`rquv himoya funktsiyasini bajaradi - ular o‘z-o‘zini nazorat qilish va o‘zini o‘zi boshqarish vositasi sifatida ishlaydi. Bola maktab ostonasiga qadam qo`yishi bilan yangi hayot faoliyatiga, yangi muhit sharoitiga kirib keladi. Bu davrdan boshlab bola faoliyatining mazmuni ham, tevarak-atrofdagi narsalarga munosabati ham o`zgaradi. Endi u o`quvchi degan sharafli nomga ega, uning muayyan vazifalari va o`quvchilik burchi bor. Bola o`z hayotida yangi davr boshlanganligini anglaydi, o`qish ma`suliyati uning xatti-harakatlariga, yurish-turishiga, hulq-atvoriga katta ta`sir ko`rsatadi. Maktabga borish bolaning hayoti va faoliyatida keskin burilish davri hisoblanadi. Bola maktabga borgan damlardan boshlab, uning emotsional rivojlanishi uydan tashqarida to`plagan tajribasiga ko`proq bog`liq bo`ladi. Bolaning qo`rquvi dairasi kengayib borayotgan atrof-muhitdan qabul qilinayotgan yangiliklarni o`zida aks ettiradi. Yillar davomida tushintirib bo`lmaydigan lekin anglangan qo`rquvlar : darslar, ukollar, tabiiy hodisalar, tengdoshlari o`rtasidagi munosabatlardagi jihatlar bilan almashadi. Qo`rquv vahima yoki xavotirlanish shaklini ham olishi mumkin.

Bolalarda namoyon bo‘ladigan psixologik o‘zgarishlar nafaqat bolaning o‘z shaxsiy rivojiga ijobiy yoki salbiy ta'sirni o‘tkazadi, balki ijtimoiy jamiyatda ham muommoli vaziyatlarni yuzaga kelishiga sabab bo‘lishi mumkin.

Ma’lumki, xavotirlanish bu jismoniy, aqliy va hissiy kombinatsiya sifatida boshdan kechirilgan tashvish yoki qo‘rquv hissi bo‘lib, u bolalar va kattalar orasida eng keng tarqalgan psixologik muammolardan biridir. Dunyo jamiyatida bolalar va o‘smirlarning 20% dan ko‘proq qismi xavotir hissi ta’sirida bo‘ladi . Xavotirli bolalar ko‘pincha xotirjam va yaxshi xulqli bo‘ladilar va shuning uchun ko‘pincha ota-onalari, tarbiyachi murabbiylarining e'tiboridan chetda qoladilar. Aksincha, boshqalar buzg‘unchi va tajovuzkor bo‘lishi mumkin, bu esa diqqat yetishmasligi buzilishi yoki "yomon" bola deb nomlanishiga olib keladi. Har ikki holatda ham bolalar o‘zlariga juda zarur bo‘lgan

yordamni olmaydilar. Afsuski, bartaraf etilmagan tashvish ruhiy tushkunlikka, kasbiy va munosabatlar imkoniyatlarini o‘tkazib yuborishga va hayot sifatini pasayishiga olib kelishi mumkin. Ko‘pincha ota-onalar bolada kichik yoshligidanoq notabiiy harakat borligini sezishlari mumkin, ammo ular bu xavotirlanish muammosi ekanligini darhol anglab yetishmaydi. Vaqt o‘tishi bilan esa xavotirlanish hissi yanada kuchayib, bola ruhiyatini yanada zaiflashtiradi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda muhitga moslashish bilan bog‘liq muammolarning yuzaga kelishi, yangiliklarni, o‘zgarishlarni birdaniga qabul qila olmaslik, ota-onasidan ko‘proq vaqtga uzoqlashish kabi holatlar xavotirlikni yuzaga keltirishi mumkin. Bolalar ijtimoiy rivojida muhit juda muhim rol o‘ynaydi. Shuning uchun bugungi kunda bolalarni maktabgacha ta’lim tashkilotlariga qamrab olish ishlari ahamiyat berilmoqda. Biroq, bolalarda ta’lim tashkiloti muhitiga moslashish jarayoni turli xil kechadi. MTTdagi tartib-intizom, odamlarning ko‘pligi, shovqin-suronning balandligi, notanish muhitning o‘ziga xos ko‘plab jihatlari ba'zi bolalarda qo‘rquvni, xavotirni, tashvishni paydo bo‘lishiga sabab bo‘lishi mumkin. Bundan tashqari oilaviy muhit, ota-onalarning o‘zaro munosabatlaridagi muammolar ham bolaning xavotirga tushishiga, tashvishlanishiga sababchi omil bo‘lib xizmat qiladi.

Bolalar turli sabablarga ko‘ra tashvishlanishlari mumkin. Maktabgacha davrdagi bola nazorat qila olmaydigan darajada ko‘proq tashvish va qo‘rquvni his qilsa, bu ko‘pincha uning hayotida biror narsa noto‘g‘ri ekanligini ko‘rsatadi va u muammo nimada ekanligini tushunish uchun u kattalar yordamiga muhtoj.

Bolalarda tashvishga sabab bo‘lishi mumkin bo‘ladigan ba’zi holatlarni ko‘rib chiqamiz:

- qisqa vaqt ichida juda ko‘p o‘zgarishlarni boshdan kechirish, masalan, uy yoki ta’lim maskanini ko‘chirish
- ularning yoshi va rivojlanishidan tashqari mas'uliyatga ega bo‘lish, masalan, o‘z oilasidagi boshqa odamlar uchun javobgarlik
- tashvishli odamlar atrofida bo‘lish
- uyga berilgan topshiriq, tengdoshlar guruhlari tufayli bog‘chadada stressga duchor bo‘lish
- Uy-joy, pul va qarz kabi sabablarga ko‘ra oilaviy stressni boshdan kechirish
- tahqirlash va haqorat qilish kabi o‘zlarini xavfli his qiladigan qayg‘uli va travmatik tajribalarga ega bo‘lish.

Odatda, bolalar qo‘rquvi vaqtinchalik bo‘lib, turli yoshda turlicha namoyon bo‘ladi. Shuning uchun bolalar qo‘rquvini yoshga bog‘liq va nevrotiklarga bo‘lish mumkin. Yoshga bog‘liq qo‘rquvlar - bu normal rivojlanayotgan bolaning qo‘rquvi. Ammo nevrotiklar o‘ta namoyon bo‘lish darajasi, bolaning nazorati mumkin emasligi bilan ajralib turadi.

Xavotirlanish bolalarning tanasiga, fikrlariga va his-tuyg‘ulariga ta'sir qiladi. Ular tashvishlanishdan qochish uchun muayyan xatti-harakatlarni boshdan kechirishlari mumkin.

Jismoniy alomatlar:

- yurak urishi, juda tez nafas olish, terlash yoki titroq
- tez nafas olish yoki nafas olmaslik hissi
- kasal his qilish
- quruq og‘iz
- odatdagidan ko‘proq terlash
- mushaklarning kuchlanishi

- titroq oyoqlar
- diareya yoki odatdagidan ko‘proq siydik ajralishi
- issiqlik hissi

Fikrlar :

- qayg‘uli, qo‘rqinchli yoki salbiy fikrlar bilan juda band bo‘lish
- asabiylashish, vahima yoki qo‘rquv hissi
- tovushlar va hidlarga haddan tashqari qo‘zg‘alish
- bog‘cha, do‘stlik va guruhlar yoki ijtimoiy vaziyatlar kabi kundalik narsalarga dosh bera olmaslik
- shunchalik tashvishlanishadiki, diqqatni jamlash yoki uxlashda muammoga duch kelishadi

Agar tarbiya haddan tashqari talablarga asoslangan bo‘lsa ham bola qiyinchilikka dosh bera olmaydi. Natijada noto‘g‘ri ish qilish qo‘rquvi kuchayadi. Bunday bolalar ko‘pincha ko‘p hato qiladilar va tanbex, jazo olishdan qo‘rqish hissiyoti kuchayib ularda xavotirlikni yuzaga keltiradi.

Umuman olganda tashvish va xavotirlik holatlar bu yoshdagi bolalarda uchrab turadigan va ko‘p kuzatiladigan holatlardan biri hisoblanadi. Agar xavotirlik vaqtinchalik bo‘lsa, bola ma'lum vaqt o‘tgach muhitga moslashib ketadi. O‘zidagi qorquv va havotirni yengib o‘tishi mumkin. Ammo xavotirli holat o‘ta kuchli bo‘lsa, bunday bolalar muhitga moslasha olmaydilar, boshqa bolalarga nisbatan jadal rivojlanishdan orqada qolishlari mumkin. Kelajakda ham bu holat bolaning hayotda o‘z o‘rnini topishida ham salbiy ta'sir ko‘rsatishi mumkin.

Tashvishli bolalar tashvish va xavotirning tez-tez namoyon bo‘lishi, shuningdek ko‘p sonli qo‘rquvlar bilan boshqa bolalardan ajralib turadilar. Bunday bolalar o‘ta sezgir va ta'sirchan bo‘ladi. Ular arzimagan narsalardan ham xavotirga tushishlari mumkin. Bunday bolalar ko‘pincha o‘zlarini past baholaydilar, shuning uchun ular boshqalardan passiv harakatlari orqali ajralib turadi. Xavotirli bolalar o‘zlarining muvaffaqiyatsizliklariga juda sezgir, ularga keskin munosabatda bo‘lishadi. Ular qiyinchiliklarni boshdan kechiradigan har qanday faoliyatdan bosh tortadilar. Masalan, rasm chizish, she'r yod olish, raqsga tushish va boshqalar.

E.Savinaning fikricha, bolalik tashvishlarining sabablari orasida eng muhimi-bolaning noto‘g‘ri tarbiyasi va ota-onalar, ayniqsa, ona bilan bo‘lgan noqulay munosabatlaridir. Shunday qilib, bolaning onasi tomonidan rad etilishi, sevgi, mehr va himoyaga bo‘lgan ehtiyojni qondirishning iloji yo‘qligi sababli uni tashvishga soladi. Bunday holda, qo‘rquv paydo bo‘ladi: bola moddiy sevgining shartliligini his qiladi ("Agar men yomon ish qilsam, ular meni sevmaydilar"). Bolaning sevgiga bo‘lgan ehtiyojidan noroziligi uni qondirishga intilishga undaydi. Bolalarning tashvishi, shuningdek, bola va ona o‘rtasidagi simbiotik munosabatlarning oqibati bo‘lishi mumkin, agar ona o‘zini bolasi bilan birdek his qilsa, uni hayotning qiyinchiliklari va qiyinchiliklaridan himoya qilishga harakat qiladi. U o‘ziga "bog‘laydi", xayoliy, mavjud bo‘lmagan xavf-xatarlardan himoya qiladi. Natijada, bola onasiz qolganda tashvishga tushadi, osongina yo‘qoladi, tashvishlanadi va qo‘rqadi. Faoliyat va mustaqillik o‘rniga passivlik va qaramlik rivojlanadi.

Bolalarda xavotirni yuzaga keltiradigan yana bir holat - raqobatdir. Raqobat bu gipersotsializatsiya sharoitida tarbiyalanadigan bolalarda ayniqsa kuchli tashvish tug‘diradi. Bunday holda, bolalar raqobat holatiga tushib, har qanday holatda ham eng yuqori natijalarga erishish uchun birinchi bo‘lishga intiladi. Bundan tashqari, mas'uliyatni kuchaytirish holati ham bolalarda xavotirlikni yuzaga keltiradi. Xavotirli bola bu

vaziyatga tushganda, uning tashvishi kattalarning umidlarini oqlamaslik va u tomonidan rad etilishi qo‘rquvi bilan bog‘liq holda namoyon bo‘ladi.

Xulosa qilib shuni aytish joizki, xavotirning sababi doimo bolaning ichki ziddiyatlari, uning o‘zi bilan kelishmovchiligi, intilishlarining nomuvofiqligi bo‘lib, uning kuchli istaklaridan biri boshqasiga zid bo‘lsa, bir ehtiyoj boshqasiga aralashadi. Bunday ichki qarama-qarshilikning eng keng tarqalgan sabablari quyidagilar: bolaning tengdoshlari o‘rtasidagi janjal va u bu vaziyatda ulardan birining tomonini boshqasiga olishga majbur bo‘lganda; bola uchun turli xil talablar tizimlarining mos kelmasligi; ko‘pincha ota-onalar tomonidan ilhomlantirilgan shishirilgan da'volar o‘rtasidagi qarama-qarshiliklar va bolaning haqiqiy imkoniyatlari, boshqa tomondan, sevgi va mustaqillikka bo‘lgan ehtiyoj kabi asosiy ehtiyojlarning noroziligida namoyon bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Захаров А.И. Как преодолеть страх у детей. М.: 1986. 112с.

2. Ситникова А.С. Детские страхи [Электронный ресурс. Режим доступа

3. Kryajeva N. L. Razvitiye emotsionalnogo mira detey. Populyarnoye posobiye dlya roditeley i pedagogov. – Yaroslavl: Akademiya razvitiya, 1996.-208 s.,il

4. “Psixologik xizmat” Toskent-2014. Z.t. Nishonova, SH.T. Alimbaeva, M.V.Sulaymanov

5. Do‘stmuhamedova Sh.A., Nishonova Z.T. va boshqalar. Yosh davrlari va pedagogik psixologiya T.: Fan va texnologiyalar, 2013

O‘QITUVCHI METODIK KOMPETENTLIGINING IKKI QATLAMLI TUZILMASI VA UNI O‘LCHASH METODOLOGIYASI

Dehqonboyev Muhammad To‘lqin o‘g‘li,
Abdulla Avloniy nomidagi pedagogik mahorat milliy instituti, tayanch doktarant

Annotatsiya. *Maqolada o‘qituvchi metodik kompetentligining ikki qatlamli tuzilmasi nazariy asoslanadi. Bilim qatlami va amaliy faoliyat qatlami sifat jihatidan farq qiluvchi konstruktlar ekanligi bilim turlari taksonomiyasi orqali ko‘rsatilgan. Ushbu ajratishdan kelib chiqib kompetentlikning oltita tuzilmaviy komponenti va to‘rtta baholash mezoni belgilangan hamda har bir mezon uchun mos o‘lchov vositasi asoslangan. Ishlab chiqilgan dars kuzatuvi jadvali va refleksiv hisobot shakli taqdim etilgan.*

Kalit so‘zlar: *metodik kompetentlik, deklarativ bilim, protsedural bilim, pedagogik-mazmuniy bilim, o‘lchov validligi, dars kuzatuvi, baholash mezonlari.*

Аннотация. *В статье теоретически обосновывается двухуровневая структура методической компетентности учителя. На основе таксономии видов знаний показано, что уровень знаний и уровень практической деятельности представляют собой качественно различающиеся конструкты. Исходя из данного разграничения, определены шесть структурных компонентов компетентности и четыре критерия оценивания, а также обоснованы соответствующие инструменты измерения для каждого критерия. Представлены разработанная карта наблюдения за уроком и форма рефлексивного отчёта.*

Ключевые слова: *методическая компетентность, декларативные знания, процедурные знания, педагогико-содержательные знания, валидность измерения, наблюдение за уроком, критерии оценивания.*

Abstract. *The article provides a theoretical justification for the two-layer structure of teachers’ methodological competence. Based on the taxonomy of knowledge types, it is*

demonstrated that the knowledge layer and the practical activity layer represent qualitatively distinct constructs. On the basis of this distinction, six structural components of competence and four assessment criteria are identified, and appropriate measurement instruments are substantiated for each criterion. The developed lesson observation checklist and reflective report form are also presented.

Keywords: *methodological competence, declarative knowledge, procedural knowledge, pedagogical content knowledge, measurement validity, lesson observation, assessment criteria.*

Kirish. Kompetensiyaviy yondashuvning joriy etilishi o‘qituvchi tayyorgarligini baholash masalasini yangidan qo‘ydi. Agar ta'lim natijasi bilim hajmi emas, uni qo‘llash qobiliyati bo‘lsa, o‘qituvchining o‘zini ham shu mantiqda baholash zarur. Amaldagi malaka oshirish tizimida esa baholash ko‘pincha an'anaviy shaklda - bilim testi orqali amalga oshiriladi.

Nazariy jihatdan ushbu nomuvofiqlik yaxshi asoslangan. L.Shulman o‘qituvchi professionalligini fan bo‘yicha bilim va umumpedagogik bilimning yig‘indisiga tenglashtirib bo‘lmasligini ko‘rsatib, pedagogik-mazmuniy bilim tushunchasini kiritdi [1]. Uning fikricha, kasbiy mahoratning o‘zagi mazmunni o‘quvchi uchun tushunarli shaklga aylantirish qobiliyatidir. P.Grossman ushbu modelni rivojlantirib, bunday bilim avtomatik shakllanmasligini, u maxsus tayyorgarlik va amaliy tajriba refleksiyasi orqali qurilishini asoslab berdi [2].

Milliy pedagogika fanida ham kompetentlik faoliyatda namoyon bo‘ladigan sifat sifatida ta'riflanadi. N.A.Muslimov uni kasbiy faoliyatni samarali amalga oshirishga imkon beruvchi integrativ sifat deb belgilagan [3]; D.O.Ximmataliyev kasbiy faoliyatga tayyorgarlikni diagnostika qilishda turli bilim sohalari integratsiyasi zarurligini asoslagan [4]. Ayni paytda amaldagi baholash amaliyoti ushbu ta'riflarga to‘liq mos kelmaydi.

Maqolaning maqsadi - metodik kompetentlikning ikki qatlamli tuzilmasini nazariy asoslash va har bir qatlam uchun mos o‘lchov vositasini belgilashdan iborat.

Materiallar va usullar

Tadqiqot nazariy-metodologik xarakterga ega bo‘lib, unda quyidagi usullar qo‘llanildi: ilmiy-pedagogik adabiyotlarni qiyosiy o‘rganish va tahlil qilish; tizimli tahlil; modellashtirish; umumlashtirish.

Tahlil manbalari uch guruhga bo‘lindi. Birinchi guruh - o‘qituvchi kasbiy bilimi tuzilishi bo‘yicha nazariy ishlar. Ikkinchi guruh - bilim turlari va o‘quv maqsadlari taksonomiyasi bo‘yicha manbalar. Uchinchi guruh - o‘qituvchilarni kasbiy rivojlantirish samaradorligi bo‘yicha empirik umumlashmalar.

Tahlil ketma-ketligi quyidagicha qurildi: dastlab kompetentlik tuzilmasi bilim turlari nuqtai nazaridan ko‘rib chiqildi; so‘ng ajratilgan qatlamlar asosida tuzilmaviy komponentlar belgilandi; keyin har bir komponentni baholash mezonlari shakllantirildi; nihoyat har bir mezon uchun uning tabiatiga mos o‘lchov vositasi asoslandi.

Natijalar

Ikki qatlamning nazariy ajratilishi

B.Blum taksonomiyasining L.Anderson va D.Kratvol rahbarligida qayta ishlangan variantida bilim to‘rt turga ajratiladi: faktik, kontseptual, protsedural va metakognitiv [5]. Taksonomiyaning muhim qoidasi shundan iborat: ushbu turlar sifat jihatidan farq qiladi va biri ikkinchisini avtomatik ta'minlamaydi.

1-jadval

Bilim turlarining o‘qituvchi metodik kompetentligidagi ifodasi

Bilim turi	O‘qituvchidagi ifodasi	Diagnostik savol namunasi
Faktik	Metod nomi va didaktik vazifasini bilish	«Aqliy hujum» metodi nima uchun qo‘llaniladi?
Kontseptual	Metodlar tizimi va tasnif mezonini anglash	Savol-javob metodi qaysi yondashuvga kiradi va nima uchun?
Protsedural	Metodni aniq mavzuga moslashtira olish	Ushbu mavzuda qaysi metodni, dars qaysi bosqichida qo‘llaysiz?
Metakognitiv	O‘z metodik tanlovini tahlil qila olish	Tanlagan metodingiz maqsadga xizmat qildimi? Nimani o‘zgartirasiz?

Jadvaldan ko‘rinadiki, dastlabki ikki tur bilim qatlamiga, keyingi ikkitasi esa faoliyat qatlamiga tegishli. Ushbu ajratish shartli emas: faktik va kontseptual bilim og‘zaki yoki yozma shaklda namoyon bo‘lishi mumkin, protsedural va metakognitiv bilim esa faqat faoliyatda va faoliyat ustidan fikrlashda ko‘rinadi.

Ikki qatlamning mustaqilligini nazariy jihatdan quyidagi mulohaza tasdiqlaydi. O‘qituvchi metodning nomini, vazifasini va qo‘llash algoritmini to‘liq bilishi mumkin - bu bilim qatlamining yuqori darajasidir. Ammo muayyan dars, muayyan mavzu va muayyan sinf sharoitida qaysi metodni tanlash kerakligi ushbu bilimdan bevosita kelib chiqmaydi: tanlov kontekstga bog‘liq va u har safar yangidan amalga oshiriladi. Shulman aynan shu qobiliyatni pedagogik-mazmuniy bilim deb atagan [1].

Kompetentlikning tuzilmaviy komponentlari

Ikki qatlamli tuzilma asosida boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining tabiiy fanlarni o‘qitishdagi metodik kompetentligi tarkibida oltita komponent ajratildi.

2-jadval

Metodik kompetentlikning tuzilmaviy komponentlari

Komponent	Mazmuni	Qaysi qatlamga tegishli
Gnoseologik	Tabiatshunoslik asoslari bo‘yicha tizimli bilim	Bilim qatlami
Psixologik-pedagogik	Kichik maktab yoshidagi bolaning bilish jarayonlarini bilish	Bilim qatlami
Metodik	Metodni tanlash, loyihalash va qo‘llash	Faoliyat qatlami - o‘zak komponent
Kommunikativ	Pedagogik muloqot va hamkorlik muhitini yaratish	Faoliyat qatlami
Axborot-kommunikatsion	Raqamli resurslardan maqsadli foydalanish	Ikkala qatlam
Refleksiv	O‘z faoliyatini tahlil qilish va takomillashtirish	Metakognitiv daraja

Ajratilgan komponentlar orasida metodik komponent o‘zak vazifasini bajaradi, chunki aynan u qolgan komponentlarni real ta'lim natijasiga aylantiradi. Gnoseologik

komponent qanchalik kuchli bo‘lmasin, metodik komponent shakllanmagan bo‘lsa, o‘qituvchining bilimi o‘quvchiga yetib bormaydi.

Refleksiv komponent esa butun tizimning uzluksiz o‘sishini ta'minlovchi ichki mexanizm hisoblanadi. D.Shyon refleksiv amaliyotchi konsepsiyasida professional o‘sishning asosiy mexanizmi o‘z faoliyati ustidan refleksiya ekanligini asoslab bergan [6]. Ushbu komponentsiz o‘qituvchi yillar davomida bir xil xatoni takrorlashi mumkin, chunki u xatoni anglamaydi.

Baholash mezonlari va ularga mos vositalar

Komponentlar asosida to‘rtta baholash mezoni shakllantirildi. Har bir mezon uchun uning tabiatiga mos o‘lchov vositasi belgilandi - bu tadqiqotning markaziy metodologik qoidasidir.

3-jadval

Baholash mezonlari va ularga mos o‘lchov vositalari

Mezon	Asosiy ko‘rsatkichlari	Bilim turi	O‘lchov vositasi
Motivatsion-qadriyatli	Metodlarga qiziqish, o‘z ustida ishlashga intilish	-	So‘rovnoma, suhbat
Gnoseologik-mazmuniy	Metodlar mohiyati va tasnif tizimini bilish	Faktik, kontseptual	Test, yozma ish
Faoliyatli-texnologik	Metodni tanlash va mavzuga moslashtirib qo‘llash	Protsedural	Dars kuzatuvi, ekspert bahosi
Refleksiv-baholovchi	O‘z darsini tahlil qilish, xatoni tuzatish	Metakognitiv	Refleksiv hisobot, portfolio

Jadvalning uchinchi va to‘rtinchi ustunlari o‘rtasidagi bog‘liqlik qat'iy: bilim turining tabiati o‘lchov vositasini belgilaydi. Faktik va kontseptual bilim test orqali o‘lchanadi, chunki u og‘zaki shaklda namoyon bo‘ladi. Protsedural bilim esa faqat faoliyatda ko‘rinadi, shu sababli uni bevosita dars kuzatuvi orqali baholash zarur.

Dars kuzatuvi vositasining tuzilishi

Faoliyatli-texnologik mezonni o‘lchash uchun oltita ko‘rsatkichdan iborat dars kuzatuvi jadvali ishlab chiqildi.

4-jadval

Dars kuzatuvi ko‘rsatkichlari

Ko‘rsatkich	Nima kuzatiladi	Yuqori daraja belgisi
Metodning tanlanishi	Metod dars bosqichining vazifasiga mos keladimi	Mos va o‘qituvchi tanlovini asoslay oladi
Metodning tashkil etilishi	Topshiriq aniq, rollar taqsimlangan, vaqt belgilangan	Barcha shart bajarilgan
O‘quvchilarning jalb etilishi	Nechta o‘quvchi faol ishtirok etdi	Aksariyati faol qatnashadi
Natijaning tahlil qilinishi	Metod natijasi dars maqsadiga bog‘landimi	To‘liq bog‘landi
Fan mazmuni bilan bog‘lanish	Metod aynan shu mavzuga moslashtirilganmi	Moslashtirilgan

Muloqot uslubi	Noto‘g‘ri javob qanday qabul qilinadi	Fikrlash manbaiga aylantiriladi

Beshinchi ko‘rsatkich - metodning fan mazmuni bilan bog‘lanishi - markaziy ahamiyatga ega, chunki u aynan pedagogik-mazmuniy bilimning namoyon bo‘lishini o‘lchaydi. Qolgan ko‘rsatkichlar umumdidaktik mahoratni qayd etadi; beshinchisi esa Shulman ta'riflagan qorishmani baholaydi [1].

Vositaning muhim xususiyati shundaki, u o‘qituvchining shaxsini emas, dars jarayonining aniq jihatlarini baholaydi. Ushbu tanlov ataylab qilingan: shaxsga qaratilgan baholash himoyalanish reaksiyasini keltirib chiqaradi va hamkorlikni qiyinlashtiradi.

Muhokama

Taklif etilayotgan yondashuvning asosiy amaliy oqibati o‘lchov vositasini tanlashga tegishli. Agar malaka oshirish dasturining samaradorligi faqat bilim testi orqali baholansa, natija deyarli har doim ijobiy chiqadi, chunki bilim nisbatan tez o‘zgaradi. Ammo bunday natija dasturning haqiqiy ta’sirini emas, vositaning sezgirligini aks ettiradi.

T.Gaski o‘qituvchi o‘zgarishining modelini taklif qilib, an'anaviy tasavvurning teskarisini asoslab bergan: e'tiqod malaka oshirish natijasida emas, yangi usulni amalda sinab, o‘quvchilarda ijobiy natijani ko‘rgandan keyin o‘zgaradi [7]. Bundan kelib chiqadiki, faoliyat qatlamidagi o‘zgarish nafaqat sekinroq, balki boshqa mexanizm orqali sodir bo‘ladi - demak uni boshqa vosita bilan o‘lchash kerak.

M.Kennedi malaka oshirish dasturlari ta’sirini o‘rgangan tadqiqotlarni tahlil qilib, qisqa muddatli va o‘qituvchining kundalik amaliyotidan uzilgan dasturlar sezilarli ta’sir ko‘rsatmasligini aniqlagan [8]. L.Desimone esa samarali dasturning belgilari orasida fan mazmuniga yo‘naltirilganlik va faol o‘rganishni ajratgan [9]. Ikkala xulosa ham faoliyat qatlamiga qaratilgan ishning zarurligini ko‘rsatadi.

Refleksiv mezonni o‘lchashda alohida ehtiyotkorlik zarur. M.Pajares o‘qituvchi e'tiqodlari uning amaliy qarorlariga bilimdan ko‘ra kuchliroq ta’sir ko‘rsatishini asoslab bergan [10]. Refleksiv hisobotda eng ma'lumotli savol - «nima ishlamadi va sababi nimada» degan savoldir: ko‘p o‘qituvchi unga javob berishga qiynaladi va aynan shu qiyinchilikning o‘zi diagnostik ma'lumot beradi.

Milliy metodik adabiyotda interfaol metodlarni tavsiflash bo‘yicha salmoqli ish qilingan: N.Sayidahmedov yangi pedagogik texnologiyalarni tizimlashtirgan [11]; O‘.Q.Tolipov va M.Usmonboyeva ularning tatbiqiy asoslarini ishlab chiqqan [12]; R.Ishmuhammedov va hammualliflar innovatsion texnologiyalarning keng tavsifini bergan [13]. Ushbu ishlar bilim qatlamini shakllantirish uchun mustahkam poydevor yaratdi. Keyingi qadam esa faoliyat qatlamiga qaratilishi lozim: metodni fan mazmuniga bog‘lash mexanizmini ishlab chiqish.

Tadqiqotning cheklovlari ochiq qayd etiladi. Birinchidan, ish nazariy-metodologik xarakterga ega bo‘lib, taklif etilayotgan vositalarning psixometrik ko‘rsatkichlari alohida tekshirilishi lozim. Ikkinchidan, ikki qatlamning mustaqilligi nazariy jihatdan asoslangan; uni empirik tasdiqlash uchun tasdiqlovchi omilli tahlil o‘tkazish maqsadga muvofiq. Uchinchidan, dars kuzatuvi vositasi sub'ektiv baholashga sezgir bo‘lgani sababli baholovchilar o‘rtasidagi kelishuv darajasi alohida o‘lchanishi kerak.

Xulosa

O‘qituvchi metodik kompetentligi ikki qatlamdan iborat: bilim qatlami faktik va kontseptual bilimni, faoliyat qatlami esa protsedural va metakognitiv bilimni qamrab

oladi. Ushbu qatlamlar sifat jihatidan farq qiladi va biri ikkinchisini avtomatik ta'minlamaydi.

Ikki qatlamli tuzilma asosida oltita tuzilmaviy komponent ajratildi; ular orasida metodik komponent o‘zak vazifasini bajaradi, refleksiv komponent esa uzluksiz o‘sishning ichki mexanizmi hisoblanadi.

Baholashning markaziy qoidasi quyidagicha shakllantiriladi: har bir mezon o‘z tabiatiga mos vosita bilan o‘lchanishi shart. Bilimga oid mezonlar test orqali, faoliyatga oid mezonlar dars kuzatuvi va ekspert bahosi orqali, refleksiv mezon esa refleksiv hisobot orqali baholanadi. Ushbu qoidaning buzilishi natijani emas, o‘lchov artefaktini beradi.

Ishlab chiqilgan dars kuzatuvi jadvalining beshinchi ko‘rsatkichi - metodning fan mazmuni bilan bog‘lanishi - pedagogik-mazmuniy bilimning namoyon bo‘lishini bevosita o‘lchaydi va shu sababli u vositaning markaziy elementi hisoblanadi.

Kelgusi ish yo‘nalishi sifatida taklif etilayotgan vositalarning psixometrik ko‘rsatkichlarini tekshirish hamda ikki qatlamning mustaqilligini tasdiqlovchi omilli tahlil orqali empirik asoslash belgilandi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Shulman L.S. Knowledge and teaching: Foundations of the new reform // Harvard Educational Review. - 1987. - Vol. 57, No. 1. - P. 1–22.

2. Grossman P.L. The Making of a Teacher: Teacher Knowledge and Teacher Education. - New York: Teachers College Press, 1990. - 185 p.

3. Muslimov N.A. Kasb ta'lim o‘qituvchisini kasbiy shakllantirishning nazariy-metodik asoslari: ped. fan. dokt. ... diss. - T., 2007. - 315 b.

4. Ximmataliyev D.O. Kasbiy faoliyatga tayyorgarlikni diagnostika qilishda pedagogik va texnik bilimlar integratsiyasi: ped. fan. dokt. ... diss. - T., 2018. - 248 b.

5. Anderson L.W., Krathwohl D.R. (eds.) A Taxonomy for Learning, Teaching and Assessing: A Revision of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives. - New York: Longman, 2001. - 352 p.

6. Schön D.A. The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action. - New York: Basic Books, 1983. - 374 p.

7. Guskey T.R. Professional development and teacher change // Teachers and Teaching. - 2002. - Vol. 8, No. 3. - P. 381–391.

8. Kennedy M.M. How does professional development improve teaching? // Review of Educational Research. - 2016. - Vol. 86, No. 4. - P. 945–980.

9. Desimone L.M. Improving impact studies of teachers' professional development // Educational Researcher. - 2009. - Vol. 38, No. 3. - P. 181–199.

10. Pajares M.F. Teachers' beliefs and educational research: cleaning up a messy construct // Review of Educational Research. - 1992. - Vol. 62, No. 3. - P. 307–332.

11. Sayidahmedov N. Yangi pedagogik texnologiyalar. - T.: «Moliya», 2003. - 48 b.

12. Tolipov O‘.Q., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. - T.: Fan, 2006. - 261 b.

13. Ishmuhammedov R., Abduqodirov A., Pardayev A. Ta'limda innovatsion texnologiyalar. - T.: Iste'dod, 2008. - 180 b.

14. Azizxo‘jayeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. - T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2006. - 93 b.

15. Toshpo‘latova M.I. Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining metodik tayyorgarligini takomillashtirish: ped. fan. (PhD) ... diss. - T., 2017. - 148 b.

16. Bybee R.W. et al. The BSCS 5E Instructional Model: Origins, Effectiveness, and Applications. - Colorado Springs: BSCS, 2006. - 40 p.

FANLARNI O‘QITISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH VA KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV

Tobakabulova Nesibeli Kaxarovna,
Navoiy viloyati pedagogik mahorat markazi
boshlang‘ich ta'lim metodisti

Annotatsiya. *Mazkur maqolada fanlarni o‘qitish metodikasini takomillashtirishda kompetensiyaviy yondashuvning nazariy va amaliy ahamiyati tahlil qilinadi. Zamonaviy ta'lim jarayonida o‘quvchiga faqat nazariy bilim berish bilan cheklanib qolmasdan, uning bilimlarni real hayotiy vaziyatlarda qo‘llash, muammolarni hal qilish, mustaqil fikrlash, hamkorlik qilish, axborot bilan ishlash va o‘z faoliyatini baholash kompetensiyalarini shakllantirish muhim vazifa sifatida belgilanmoqda. Shuningdek, kompetensiyaviy ta'limni tashkil etishning "muammo – izlanish – hamkorlik – amaliy faoliyat – refleksiya" modeli taklif etilgan. Mazkur model ta'lim mazmunini amaliyot bilan bog‘lash, o‘quvchilarning faolligini oshirish va kutilayotgan ta'lim natijalarini aniq baholash imkonini beradi.*

Аннотация. *Данная статья посвящена анализу теоретического и практического значения компетентностного подхода в совершенствовании методики преподавания учебных дисциплин. В современном образовательном процессе важной задачей становится не только предоставление учащимся теоретических знаний, но и формирование у них компетенций по применению полученных знаний в реальных жизненных ситуациях, решению проблем, самостоятельному мышлению, сотрудничеству, работе с информацией и оцениванию собственной деятельности. Также предложена модель организации компетентностного обучения «проблема – поиск – сотрудничество – практическая деятельность – рефлексия». Данная модель позволяет связать содержание образования с практикой, повысить активность учащихся и обеспечить объективную оценку ожидаемых образовательных результатов.*

Abstract. *This article analyzes the theoretical and practical significance of the competency-based approach in improving the methodology of teaching academic subjects. In the modern educational process, an important task is not limited to providing students with theoretical knowledge, but also includes developing their competencies in applying knowledge to real-life situations, solving problems, thinking independently, collaborating with others, working with information, and evaluating their own activities. In addition, the article proposes a model for organizing competency-based education:* ***“Problem – Inquiry – Collaboration – Practical Activity – Reflection.”*** *This model makes it possible to connect educational content with practical application, increase students’ engagement, and accurately assess the expected learning outcomes.*

Kalit so‘zlar: *kompetensiyaviy yondashuv, fanlarni o‘qitish metodikasi, ta'lim sifati, funksional savodxonlik, interfaol metodlar, raqamli ta'lim, baholash, refleksiya, mustaqil ta'lim.*

Ключевые слова: *компетентностный подход, методика преподавания учебных дисциплин, качество образования, функциональная грамотность, интерактивные методы, цифровое образование, оценивание, рефлексия, самостоятельное обучение.*

Keywords: *competency-based approach, subject teaching methodology, quality of education, functional literacy, interactive methods, digital education, assessment, reflection, independent learning.*

KIRISH. Bugungi globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida ta'lim tizimi oldiga o‘quvchilarga tayyor bilimlarni yetkazishdan ko‘ra, ularni mustaqil izlanadigan, tanqidiy va ijodiy fikrlaydigan, turli vaziyatlarda samarali qaror qabul qila oladigan shaxs sifatida tarbiyalash vazifasi qo‘yilmoqda. Zamonaviy mehnat bozori va ijtimoiy hayotda muvaffaqiyatga erishish uchun faqat muayyan fan bo‘yicha bilimga ega bo‘lish yetarli emas. Shaxs o‘z bilimlarini amaliy faoliyatga tatbiq eta olishi, axborotni tahlil qilishi, muloqotga kirishishi, jamoada ishlashi va o‘z faoliyatini baholay olishi zarur. Shu nuqtayi nazardan kompetensiyaviy yondashuv fanlarni o‘qitish metodikasini yangilashning muhim nazariy-metodologik asosi hisoblanadi.

Mazkur yondashuv ta'lim natijasini o‘zlashtirilgan bilimlar hajmi bilan emas, balki o‘quvchining bilim, ko‘nikma, malaka, qadriyat va shaxsiy tajribani muayyan hayotiy yoki kasbiy vaziyatlarda qo‘llay olish darajasi bilan belgilaydi. Fanlarni o‘qitishda an'anaviy reproduktiv metodlarning ustunligi ko‘pincha o‘quvchilarning tayyor ma'lumotlarni eslab qolishiga olib keladi. Bunday sharoitda bilimning amaliy qiymati, fanlararo aloqadorligi va real hayotdagi tatbiqi yetarli darajada namoyon bo‘lmasligi mumkin. Shuning uchun ta'lim jarayonini muammoli, loyihaviy, tadqiqotga yo‘naltirilgan, hamkorlikka asoslangan va raqamli metodlar bilan boyitish dolzarb masalalardan biridir.

METODLAR. Ilmiy-pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish, qiyosiy tahlil, umumlashtirish, tizimlashtirish, modellashtirish, pedagogik kuzatuv hamda metodik tajribalarni tahlil qilish metodlari qo‘llandi.

– Shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv – o‘quvchining individual qobiliyati, qiziqishi, ehtiyoji va ta'limiy imkoniyatlarini hisobga olish.

– Kompetensiyaviy yondashuv – bilimlarni amaliy faoliyatda qo‘llashga yo‘naltirilgan ta'limni tashkil etish.

– Faoliyatga yo‘naltirilgan yondashuv – o‘quvchini ta'lim jarayonining faol subyekti sifatida qarash.

– Tizimli yondashuv – maqsad, mazmun, metod, vosita, faoliyat va baholashni yagona pedagogik tizim sifatida ko‘rish.

– Integrativ yondashuv – fanlararo bog‘liqlik va real hayotiy vaziyatlardan foydalanish.

Kompetensiyaviy yondashuv doirasida quyidagi kompetensiyalar asosiy yo‘nalish sifatida belgilandi: kommunikativ kompetensiya; axborot bilan ishlash kompetensiyasi; muammoli vaziyatlarni hal qilish kompetensiyasi; ijtimoiy-faol fuqarolik kompetensiyasi; o‘zini o‘zi rivojlantirish va refleksiv kompetensiya; fan bo‘yicha predmet kompetensiyasi; raqamli kompetensiya.

Kompetensiyaviy ta'lim jarayoni quyidagi ketma-ketlik asosida modellashtirildi: muammoli vaziyat → savol va faraz → mustaqil yoki hamkorlikdagi izlanish → bilimni amaliy qo‘llash → natijani taqdim etish → refleksiya va baholash. Mazkur ketma-ketlik ta'lim jarayonining barcha bosqichlarini o‘quvchi faoliyati bilan bog‘lashga xizmat qiladi.

NATIJALAR. 1. Kompetensiyaviy yondashuvning fanlarni o‘qitishdagi o‘rni

Kompetensiyaviy yondashuvda ta'lim mazmuni "o‘quvchi nimani biladi?" degan savol bilan cheklanmaydi. Asosiy e'tibor quyidagi savollarga qaratiladi:

– o‘quvchi o‘z bilimidan qaysi vaziyatlarda foydalana oladi?

– u muammoni mustaqil hal qila oladimi?

– olgan ma'lumotlarini tahlil va baholay oladimi?
– o‘z fikrini dalillar asosida ifodalay oladimi?
– jamoada hamkorlikda ishlay oladimi?
– o‘z faoliyatini tahlil qilib, xulosalar chiqara oladimi?

Shu sababli kompetensiyaviy yondashuvda fan mazmuni hayotiy, amaliy va muammoli topshiriqlar bilan boyitiladi. Masalan, matematika darsida faqat formulani yodlash emas, balki kundalik hayotdagi hisob-kitoblarni bajarish, ma'lumotlarni grafik va diagrammalar orqali tahlil qilish, iqtisodiy qarorlarni asoslash talab etiladi. Tabiiy fanlarda nazariy qonuniyatlarni yod olish bilan bir qatorda kuzatish, tajriba o‘tkazish, natijalarni qayd etish va ilmiy xulosa chiqarishga e'tibor qaratiladi. Ona tili va adabiyot fanlarida esa matnni tushunish, tahlil qilish, o‘z fikrini yozma va og‘zaki shaklda izchil bayon etish ko‘nikmalari rivojlantiriladi.

2. Fanlarni o‘qitish metodikasini takomillashtirish yo‘nalishlari. Fanlarni o‘qitish metodikasini takomillashtirish quyidagi yo‘nalishlar asosida amalga oshirilishi maqsadga muvofiq.

Ta'lim maqsadlarini kompetensiyalar asosida belgilash. Dars maqsadi faqat mavzu mazmunini o‘zlashtirish bilan chegaralanmasligi kerak. Maqsad o‘quvchining qanday faoliyatni bajara olishi bilan ifodalanishi lozim. Masalan, "o‘quvchilar ekologik muammolar haqida ma'lumotga ega bo‘ladilar" o‘rniga "o‘quvchilar mahalliy ekologik muammoni tahlil qilib, uning yechimiga doir taklif ishlab chiqadilar" tarzidagi maqsad kompetensiyaviy xarakterga ega.

Muammoli va tadqiqotga yo‘naltirilgan ta'limni kuchaytirish.

Muammoli ta'lim o‘quvchida izlanish, faraz ilgari surish, dalillarni tahlil qilish va xulosa chiqarish ehtiyojini yuzaga keltiradi. Tadqiqot topshiriqlari esa o‘quvchini tayyor javobni kutuvchi subyektdan faol bilim yaratuvchiga aylantiradi.

Loyihaviy faoliyatdan foydalanish. Loyiha metodi fanlararo kompetensiyalarni rivojlantirish uchun samarali vositadir. Loyiha jarayonida o‘quvchi:

– muammoni aniqlaydi;
– ma'lumot to‘playdi;
– axborot manbalarini tanlaydi;
– guruhda vazifalarni taqsimlaydi;
– mahsulot yoki yechim yaratadi;
– natijani taqdim etadi;
– o‘z faoliyatini baholaydi.

Raqamli texnologiyalarni maqsadli qo‘llash. Raqamli texnologiyalar ta'limning mazmuni va metodikasini to‘liq almashtirmaydi, balki ularni boyitadi. Elektron ta'lim resurslari, virtual laboratoriyalar, interaktiv taqdimotlar, ta'lim platformalari, elektron portfoliolar va onlayn test vositalari o‘quvchilarning mustaqil ta'lim olish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Biroq raqamli vositalardan foydalanish pedagogik maqsadga muvofiq tashkil etilishi kerak. Texnologiya darsning tashqi ko‘rinishini emas, o‘quvchining bilish faoliyatini yaxshilashi lozim.

3. Kompetensiyaviy darsning metodik modeli. Fanlarni o‘qitishda quyidagi metodik modeldan foydalanish mumkin:

Bosqich	O‘qituvchi faoliyati	O‘quvchi faoliyati	Shakllanadigan kompetensiya
Motivatsiya	Muammoli vaziyat	Muammoni anglaydi,	Kommunikativ,

Bosqich	O‘qituvchi faoliyati	O‘quvchi faoliyati	Shakllanadigan kompetensiya
	yaratadi	savollar beradi	muammoli vaziyatni hal qilish
Izlanish	Manbalar va topshiriqlarni taqdim etadi	Ma'lumot izlaydi, tahlil qiladi	Axborot bilan ishlash, raqamli
Hamkorlik	Guruh ishini tashkil etadi	Fikr almashadi, vazifalarni bajaradi	Ijtimoiy, kommunikativ
Amaliy faoliyat	Amaliy topshiriq yoki loyiha beradi	Bilimlarni real vaziyatda qo‘llaydi	Predmet, funksional savodxonlik
Taqdimot	Natijalarni tinglaydi va savollar beradi	O‘z yechimini himoya qiladi	Nutqiy, ijodiy, kommunikativ
Refleksiya	O‘z-o‘zini baholashni tashkil etadi	Faoliyatini tahlil qiladi	Refleksiv, o‘zini o‘zi rivojlantirish

Mazkur modelning afzalligi shundaki, unda bilim olish, uni amaliyotda qo‘llash va o‘z faoliyatini baholash jarayonlari uzviy bog‘lanadi.

4. Kompetensiyalarni baholash mezonlari. O‘quvchi kompetensiyasini baholashda faqat test natijalariga tayanish yetarli emas. Bilimni qo‘llash jarayoni, topshiriqni bajarish strategiyasi, dalillash sifati, hamkorlikdagi ishtirok va refleksiya ham hisobga olinishi lozim.

Kompetensiyalarni baholashning asosiy mezonlari quyidagilardan iborat:

– Bilimning mazmuniy aniqligi – o‘quvchining asosiy tushuncha va qonuniyatlarni bilishi.

– Amaliy qo‘llash – bilimni yangi va real vaziyatlarda tatbiq eta olishi.

– Muammoni tahlil qilish – sabab-oqibatlarni aniqlashi va muammoni tarkibiy qismlarga ajrata olishi.

– Dalillash – fikrini asoslay olishi va ishonchli manbalardan foydalanishi.

– Muloqot va hamkorlik – guruhda samarali ishlashi, o‘z fikrini aniq ifodalashi.

– Ijodkorlik – muammoga noodatiy va samarali yechim taklif qila olishi.

– Refleksiya – o‘z faoliyatining kuchli va zaif tomonlarini anglay olishi.

Baholash vositalari sifatida rubrikalar, portfolio, loyiha ishi, amaliy topshiriqlar, kuzatuv varaqalari, o‘z-o‘zini baholash va o‘zaro baholash usullaridan foydalanish mumkin.

XULOSA. Fanlarni o‘qitish metodikasini kompetensiyaviy yondashuv asosida takomillashtirish zamonaviy ta'limning ustuvor yo‘nalishlaridan biridir. Ushbu yondashuv o‘quvchini bilimlarni mexanik tarzda o‘zlashtiruvchi emas, balki ularni turli hayotiy vaziyatlarda qo‘llay oladigan, muammolarni hal qiladigan, mustaqil fikrlaydigan va o‘z faoliyatini baholay oladigan faol shaxs sifatida shakllantirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, fanlarni o‘qitish samaradorligini oshirish uchun quyidagi xulosalarga kelindi:

– Ta'lim maqsadlari bilimni eslab qolish emas, balki kompetensiyalarni rivojlantirishga yo‘naltirilishi kerak.

– Dars jarayonida muammoli, loyihaviy, tadqiqotga yo‘naltirilgan va interfaol metodlardan tizimli foydalanish zarur.

– Raqamli texnologiyalar ta'lim mazmuni va metodikasini boyituvchi vosita sifatida maqsadli qo‘llanishi lozim.

– Fanlararo aloqadorlik o‘quvchilarning funksional savodxonligi va amaliy kompetensiyalarini rivojlantiradi.

– Formativ baholash, o‘z-o‘zini baholash va portfolio kabi vositalar o‘quvchining individual rivojlanishini aniqlash imkonini beradi.

– Kompetensiyaviy ta'limni samarali tashkil etish uchun o‘qituvchining metodik, raqamli va refleksiv kompetensiyalarini rivojlantirish muhimdir.

Demak, kompetensiyaviy yondashuv asosida tashkil etilgan fan ta'limi o‘quvchilarning nafaqat akademik bilimlarini, balki ularning hayotiy, ijtimoiy, kommunikativ va kasbiy tayyorgarligini ham rivojlantiradi. Bu esa ta'lim sifatini oshirish, shaxsning har tomonlama kamol topishi va jamiyatning innovatsion taraqqiyotini ta'minlashning muhim sharti hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi. "Ta'lim to‘g‘risida"gi Qonun. – Toshkent, 2020.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining ta'lim tizimini rivojlantirishga oid farmon va qarorlari.

3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining umumiy o‘rta ta'limga oid davlat ta'lim standartlari va malaka talablariga doir hujjatlari.

6. UNESCO. "Education 2030: Incheon Declaration and Framework for Action". – Paris: UNESCO.

8. Выготский Л. С. "Педагогическая психология". – Москва: Педагогика.

10. Азизходжаева Н. Н. "Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat". – Toshkent.

11. Tolipov O‘. Q., Usmonboyeva M. "Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari" – Toshkent.

12. Ishmuhamedov R. "Ta'limda innovatsion texnologiyalar". – Toshkent.

IJTIMOIY KOMPETENSIYA TUSHUNCHASINING PEDAGOGIK-PSIXALOGIK MAZMUNI

Otaqulova Gulgunoy Abdunabi qizi,
Navoiy viloyati Navoiy shahar YATT
“Ласточка’’ bolalar bog‘chasi 1-toifali tarbiyachi

Annotatsiya. *Mazkur tadqiqot ijtimoiy kompetensiya tushunchasining psixologik-pedagogik mazmunini chuqurroq anglash va uning ta’lim jarayonidagi o‘rnini ilmiy-nazariy jihatdan asoslashga qaratilgan bo‘lib, tadqiqot nazariy xarakterga ega hisoblanadi va unda ijtimoiy kompetensiya, shaxs rivojlanishi, ijtimoiylashuv, muloqot madaniyati hamda ta’lim jarayonining ijtimoiy jihatlarini yorituvchi manbalar tanlab olindi, bu esa tadqiqot mavzusini turli ilmiy nuqtai nazarlardan tahlil qilish imkonini berdi.*

Kalit so‘zlar: *Ijtimoiylashuv, kompetensiya, kompetentlik, ijtimoiy muhit, ijtimoiylashuv kamponenti*

Аннотация. *Данное исследование направлено на углубленное понимание психолого-педагогической сущности понятия «социальная компетентность» и научное обоснование его роли в образовательном процессе. Исследование носит*

теоретический характер и опирается на ряд источников, посвященных вопросам социальной компетентности, личностного развития, социализации, культуры общения и социальных аспектов образования, что позволяет проанализировать предмет исследования с различных научных позиций.

Ключевые слова: *Социализация, компетентность, социальная среда, компонент социализации*

Abstract. *This study is aimed at a deeper understanding of the psychological and pedagogical content of the concept of social competence and the scientific and theoretical substantiation of its place in the educational process. The study is of a theoretical nature and sources were selected that cover social competence, personal development, socialization, communication culture, and social aspects of the educational process, which made it possible to analyze the research topic from various scientific perspectives.*

Keywords: *Socialization, competence, competence, social environment, socialization component*

Bugungi globallashgan davrda inson kapitali, ijtimoiy faollik va madaniy-ma’rifiy yuksaklik taraqqiyotning eng muhim omillaridan biri sifatida e’tirof etilmoqda. Yosh avlodda ushbu sifatlarning rivojlanishi nafaqat individual muvaffaqiyat, balki jamiyatning barqaror ijtimoiy rivojlanishini ta’minlovchi asosiy kuchdir. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan ilgari surilgan “Yangi O‘zbekiston yoshlari – yangi tafakkur egalari” g‘oyasi, ayniqsa, yoshlarning ijtimoiy faolligini, fuqarolik pozitsiyasini va ijtimoiy mas’uliyatini oshirishga qaratilgan[1]. Shu bois, ta’lim tizimida yoshlarning ijtimoiy kompetensiyasini shakllantirishga alohida e’tibor qaratish zarur.

Ijtimoiylashuv jarayoni yoshlarda atrofdagi voqelikka, sodir bo‘layotgan hodisalarni idrok etish va baholash ko‘nikmasini shakllantiradi. Ushbu jarayon qanchalik muvaffaqiyatli o‘tganiga qarab, yoshlar o‘z qobiliyatlari va iste’dodlarini qanchalik to‘liq anglay olishi, ijtimoiy yetuk bo‘lib, jamiyat hayotiga uchun foydali inson bo‘lib ulg‘ayadi.

Ijtimoiylashuv jarayonining muvaffaqiyatli kechishi shaxslarda nafaqat tabiiy fe’l atvorning darajasiga, balki ijtimoiy kompetentlikni shakllantirish uchun amaldagi hatti harakatlarni qay darajada uddalay olishiga ham bog‘liq. Kompetentlik va kompetensiya bir-biridan ajralib turadigan alohida tushuncha hisoblanadi. Kompetentlik (ing. “competence”-“qobiliyat”) - faoliyatda nazariy bilimlardan samarali foydalanish, yuqori darajadagi kasbiy malaka, mahorat va iqtidorni namoyon eta olishi bilan belgilanadi[2]. Ya’ni bolaning biror faoliyat doirasida olgan ma’lumoti, ko‘nikmasi, qobiliyati va tajribasidan iboratdir. Boshqacha qilib aytganda, uni ma’lum bir faoliyat turini bajarish qobiliyati deb ham atash mumkin. Kompetensiya atamasi esa (lotincha. “compitentino”) so‘zidan olingan bo‘lib “to‘g‘ri kelaman, erishaman” degan ma’noni anglatib, bilim, malaka va shaxsiy sifatlarni biror sohada namoyon bo‘lishidir. Kompetentlik insonning doimo o‘sib boruvchi tasnifi bo‘lib, real hayotiy vaziyatlarda yuzaga kelgan muammolarni yechish qobiliyati bo‘lib bu jarayonda o‘z bilimi, o‘quv va hayotiy tajribalari, qadriyatlari va qiziqishlarini unga safarbar etish imkoniyatlari hisoblanadi. Kompetensiya o‘z bilimlarini doimiy ravishda boyitib borish, yangi axborotlarni o‘rganish, shu kun va davr talablarini his etish, yangi bilimlarni izlab topish mahoratini, ularni qayta ishlashni hamda o‘z amaliy faoliyatida qo‘llashni taqazo etadi. Yetarlicha kompetensiya egasi bo‘lgan shaxs muammolarni yechishda aynan shu sharoitga mos metod va usullardan foydalanishni yaxshi bilishi, hozirgi vaziyatga munosib bo‘lgan metodlarni tanlab olib qo‘llashi, to‘g‘ri kelmaydiganlarini rad etishi, masalaga tanqidiy

ko‘z bilan qarash kabi ko‘nikmalarga ega bo‘ladi. Ijtimoiy kompetensiya va uni tushunish deganda –ijtimoiy jamiyatni subyekti bo‘lgan, insonni sifatli mehnat faoliyati, jamiyat a’zolarining o‘zaro ta’siri bilan bog‘liq ijtimoiy hayotini tartibga soluvchi ijtimoiy normalar tizimi ko‘zda tutiladi. Ingliz pedagogi Jon Raven fikriga ko‘ra kompetensiya ikkita asosiy komponentni o‘z ichiga oladi:

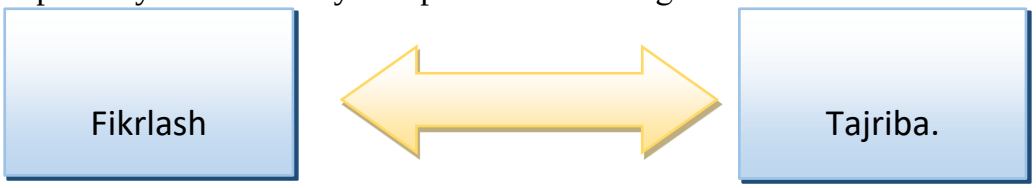

U insonlarning ijtimoiy hayotdagi o‘zaro munosabatlaridan kelib chiqib oiladan jamiyatgacha bo‘lgan masofani qamrab oladi. G.I.Sivkov ijtimoiy kompetensiyaga quyidagicha ta’riflaydi, ijtimoiy kompetensiya- bu shaxsning sohaga doir turli ko‘nikmalarga egaligi hamda avtomatlashtirilgan va moslashtirilgan xatti-harakatlarni qamrab oladigan munosabatlar majmuidir. Ijtimoiy kompetensiyani mazmunan o‘zaro bog‘langan uchta darajaga ajratish mumkin:

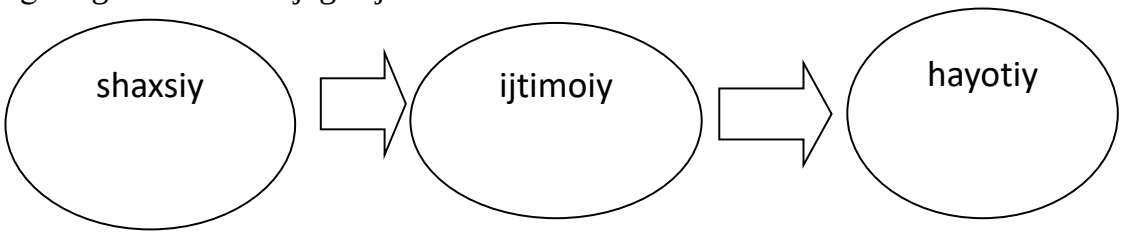

Keltirilgan birinchi darajasi, insonning jismoniy, aqliy va ma’naviy hayoti bilan bog‘liq bo‘lgan mazmundir. U mustaqil ravishda qadriyatlar ierarxiyasini qurish, yakuniy, izchil va tizimli fikr yuritish, aqliy o‘zini o‘zi boshqarish, sog‘liqni saqlash texnologiyalarini egallashni o‘z ichiga oladi. Umuman olganda bunday tarkibga insonning jismoniy, aqliy va ma’naviy kuchlarini qo‘llab quvvatlaydigan va rivojlantiradigan shaxsiy ishlab chiquvchi texnologiyalar kiradi. Ikkinchi darajasi, shaxsning ijtimoiy hayot jarayonida, ijtimoiy institutlar, me’yorlar va munosabatlar tizimida mavjudligi bilan uzviy bog‘liqdir. Bunday mazmun transsubyektiv, shaxsiy darajadan yuqori bo‘lib, u ijtimoiy voqelikning o‘ziga xosligini, ijtimoiy institutlarning maqsadini, jamiyat hayotining asosiy sohalarini, shaxs, oila, jamoa va davlat bo‘lishning tub negizini tushunishni o‘z ichiga oladi. Agar birinchi daraja mazmuni ichki tajriba bilan bog‘liq bo‘lsa, ikkinchi daraja mazmuni tashqi tajriba bilan bog‘lanadi. Uchinchi daraja mazmuni, inson hayotining o‘z vaqtida ochilishi bilan belgilanadi ya’ni subyektning o‘z hayoti ssenariysini loyihalash va o‘z hayot yo‘lini rejalashtirish qobiliyatidir. Bu yoshlarga o‘zining ijtimoiy-antropologik «koordinatalari» va imkoniyatlarini tushunishga, qadriyatlar va bilimlarni o‘z hayoti doirasida birlashtirishga, o‘zini mas’uliyatli shaxs sifatida anglashga imkon beradi.

Pedagogik-psixologik yondashuvlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, yoshlarning ijtimoiy kompetensiyasini rivojlantirish ko‘p qirrali jarayon bo‘lib, u bilish, emotsional, ijtimoiy va shaxsiy rivojlanish omillarining o‘zaro ta’siri orqali yuzaga chiqadi. Ta’lim-tarbiya jarayonida bu yondashuvlarga tayanish, xususan, emotsional intellektni shakllantirish, gumanistik muhit yaratish va kognitiv rivojlanishni qo‘llab-quvvatlash yoshlarning ijtimoiy faolligini, muloqot madaniyatini va mas’uliyatini oshiradi. Yoshlarning ijtimoiy kompetentligini rivojlantirish – bu shaxsni jamiyat talablariga javob bera oladigan, mustaqil fikrlovchi, ijtimoiy faol va ma’naviy barkamol inson sifatida shakllantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2020.

2. O‘zbekiston Respublikasining “Yoshlarga oid davlat siyosati to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ-406- son. Toshkent, 2016

3.Mavlonova R. Pedagogika. – Toshkent:O‘qituvchi nashriyoti, 2020. – 284 b.(Tarbiyaviy jarayon va ijtimoiy muhitningroli:92–118-betlar).

4.G‘oziev E. Umumiy psixologiya. – Toshkent:Fannashriyoti,2019.– 352b.(Ijtimoiyidrok,empatiya va shaxslararo munosabatlar: 198–226-betlar).

5.Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya. –Toshkent: Universitet nashriyoti, 2020.– 240 b. (Ijtimoiy munosabatlar va shaxskompetensiyasi:134–159-betlar

O‘ZGARUVCHILARI ERKSIZ FUNKSIONAL TENGLAMALARNI YANGI O‘ZGARUVCHI KIRITIB YECHISH USULARI

Tojiyev G‘ayrat Nematovich,
Navoiy viloyati Pedagogik mahorat markazi katta o‘qituvchisi

Anotatsiya. *Ushbu maqolada Funksional tenglamalar tushunchasi asosida, Erksiz o‘zgaruvchili funksional tenglamalarda faqat bitta mustaqil o‘zgaruvchi* (x) *qatnashib, noma’lum funksiya ushbu o‘zgaruvchining turli algebraik almashtirishlari ko‘rinishida kiradi. Usulning mohiyati murakkab argumentni yangi* (t) *o‘zgaruvchi bilan belgilab, tenglamani sodda ko‘rinishga keltirishdan iborat.**Amaliy ahamiyati:*** *Maqolada attestatsiya sinovlarida tez-tez uchraydigan matematik masalalar tahlil qilingan hamda 12 ta amaliy misol (chiziqli va boshqa turdagi funksiyalar) orqali yechish bosqichlari mezonli tartibda ko‘rsatib berilgan.*

Аннотация*. В данной статье на основе понятия функциональных уравнений рассматриваются функциональные уравнения с зависимыми переменными, в которых участвует только одна независимая переменная. Неизвестная функция входит в уравнение в виде различных алгебраических преобразований этой переменной. Суть метода заключается в введении новой переменной* (t) *взамен сложного аргумента, что позволяет привести уравнение к более простому виду.* ***Практическая значимость:*** *в статье проанализированы математические задачи, часто встречающиеся на аттестационных испытаниях педагогов, а также на примере 12 практических задач (линейных и других типов функций) последовательно продемонстрированы этапы их решения.*

Abstract*. Based on the concept of functional equations, this article examines functional equations with dependent variables involving only one independent variable. The unknown function enters the equation through various algebraic transformations of this variable. The essence of the method lies in introducing a new variable* (t) *to replace the complex argument, thereby simplifying the equation.* ***Practical significance:*** *the article analyzes mathematical problems commonly encountered in teacher certification examinations and demonstrates step-by-step solution procedures through 12 practical examples covering linear and other types of functions.*

Funksional tenglamalar — nomalum ob’yekt sifatida funksiyaning o‘zi qatnashgan tenglamalardir. Ular argumentlar va o‘zgaruvchilarning ishtirok etish xarakteriga ko‘ra **erksiz** hamda **erkli** o‘zgaruvchili funksional tenglamalarga bo‘linadi.

O‘zgaruvchilari erksiz bo‘lgan funksional tenglamalar Bunday tenglamalarda faqat **bitta mustaqil o‘zgaruvchi** (odatda x) qatnashadi. Noma’lum funksiya esa ushbu

o‘zgaruvchining turli almashtirishlari (algebraik ifodalari) ko‘rinishida kiradi. Argumentlar bir-biriga bog‘liq (erksiz) bo‘lgani uchun bu turdagi tenglamalar shunday nomlanadi.

Bu turdagi funksional tenglamalarda noma’lum funksiya bitta o‘zgaruvchiga bog‘liq bo‘lib, ozod o‘zgaruvchilarga ega bo‘lmaydi. Usulning mohiyati, tenglamada qatnashgan erksiz o‘zgaruvchi biror yangi o‘zgaruvchi orqali belgilanadi va natijada soddaroq funksional tenglama hosil bo‘ladi.

O‘qituvchilarning atestatsiyadan o‘tish jarayonlarida uchrayotgan, O‘zgaruvchilari erksiz bo‘lgan funksional tenglamalarning yechimlarini 12 ta misollar orqali ko‘ramiz.

1-misol. $Agar\ f(x+1) = x^2 - 3x - 3\ bo'lsa, f(x)\ ni\ toping.$

$1 - misolni\ yechish: x + 1 = t\ deb\ belgilash\ kiritamiz\ va\ x = t$

$- 1\ ni\ topamiz. Funksiyaning\ dastlabki\ ko'rinishiga\ qaytamiz:$

$f(t) = (t-1)^2 - 3(t-1) - 3 = t^2 - 5t + 1$ demak

$Bundan\ f(x) = x^2 - 5x + 1\ ekanligi\ kelib\ chiqadi.$

$\mathbf{2 - misol.} Agar\ 1 + 2f(x-1) = 2f(x)\ va\ f(0) = 0\ bo'lsa, f(2014) ni\ toping.$

$2 - misolni\ yechish: 1 + 2f(x-1) = 2f(x)\ dan\ f(x) = f(x-1) + \frac{1}{2} ni\ topamiz.$

$Qonuniyatni\ aniqlaymiz:$

$$f(0) = 0; f(1) = f(0) + \frac{1}{2} = 0 + \frac{1}{2};$$

$$f(2) = f(1) + \frac{1}{2} = \frac{1}{2} + \frac{1}{2} = 1;$$

$$f(3) = f(2) + \frac{1}{2} = 1 + \frac{1}{2} = \frac{3}{2}$$

$$f(4) = f(3) + \frac{1}{2} = \frac{3}{2} + \frac{1}{2} = 2; \ldots; f(n) = \frac{n}{2}$$

$$Demak, n \epsilon N\ uchun\ f(n) = \frac{n}{2}\ o'rinli.$$

$$Bundan\ f(2014) = \frac{2014}{2} = 1007.$$

$\mathbf{3 - misol.} Agar\ f\left(\frac{ax-b}{bx-a}\right) = x^{50} + x^{49} + x^{48} + \cdots + x^2 + x + 1, (|a| = |b|)\ bo'lsa, f(1)\ ni\ toping.$

$3 - misolni\ yechish:$

$f(1) ni\ topish\ uchun\ \frac{ax-b}{bx-a} = 1\ tenglikdan\ x\ ni\ topib\ olamiz: \frac{ax-b}{bx-a} = 1 \Rightarrow ax - b = bx - a \Rightarrow (a-b)x = -(a-b) \Rightarrow x = -1\ bundan\ f(1) = (-1)^{50} + (-1)^{49} + (-1)^{48} + \cdots + (-1)^2 + (-1) + 1$

$$\mathbf{4 - misol.} f(x-2) = \frac{2x+1}{x+2}\ bo'lsa, f(f(3))\ ni\ toping.$$

$4 - misolni\ yechish: x - 2 = t\ deb\ belgilash\ kiritamiz\ va\ x = t + 2\ ni\ topamiz. Funksiyaning\ dastlabki\ ko'rinishiga\ qaytamiz:$

$$f(t) = \frac{2(t+2)+1}{(t+2)+2} = \frac{2t+5}{t+4}$$

$$Bundan\ f(x) = \frac{2x+5}{x+4}\ ekanligi\ kelib\ chiqadi.$$

$$f(3) = \frac{2\cdot 3+5}{3+4} = \frac{11}{7} \Rightarrow f\big(f(3)\big) = f\left(\frac{11}{7}\right) = \frac{\frac{22}{7}+5}{\frac{11}{7}+4} = \frac{57}{7}:\frac{39}{7} = \frac{57}{7}\cdot\frac{7}{39} = \frac{19}{13} = 1\frac{6}{13}$$

Endi funksional tenglamalarni umumiy holda yechish usullarini ko'rib o'tamiz.

5-misol. *x ning ixtiyoriy qiymatida* $2f(x+2)+f(4-x)=2x+5$ *tenglikni qanoatlantiruvchi* $y=f(x)$ *chiziqli funksiya mavjudmi?*

$5-misolni\ yechish$: Chiziqli funksiya $f(x)=ax+b$ ko'rinishga ega bo'lib, yuqoridagi tenglikni qanoatlantirsin. Bundan:

$$2(a(x+2)+b)+a(4-x)+b=2x+5$$
$$2ax+4a+2b+4a-ax+b=2x+5$$
$$ax+8a+3b=2x+5.$$

Oxirgi tenglik $\forall x\epsilon R$ da bajarilishi uchun

$$\begin{cases} a=2 \\ 8a+3b=5 \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} a=2 \\ b=-\frac{11}{3} \end{cases} bo'ladi.\ Masala\ shartini\ f(x)=2x-\frac{11}{3}$$

Berilgan funksional tenglamani yechimi faqat chiziqli funksiya bo'lishi shartmi? Boshqa turdagi funksiyalar bu tenglamani qanoatlantirishi mumkinmi? Bu savolga javob topish uchun berilgan funksional tenglamani umumiy holda yechaylik.

$$2f(x+2)+f(4-x)=2x+5$$

tenglamada x *ni* $x-2$ *ga almashtiramiz*:

$$2f(x)+f(6-x)=2x+1, \forall x\epsilon R\ (1)$$

da x *ni* $6-x$ *ga almashtiramiz*:

$$2f(6-x)+f(x)=-2x+13, \quad \forall x\epsilon R(2)$$

(1) *va* (2) *tengliklardan* $f(x)$ *funksiyani topamiz.*

$$\begin{cases} 2f(x)+f(6-x)=2x+1 & \cdot 2 \\ 2f(6-x)+f(x)=-2x+13 & \cdot 1 \end{cases} \Rightarrow$$

$$4f(x)-f(x)=4x+2+2x-13\ f(x)=2x-\frac{11}{3}$$

Haqiqatan ham, $f(x)=2x-\frac{11}{3}$ *funksiya tenglamani qanoatlantiradi.*

6 − *misol*. *Barcha* $x\in R$ *lar uchun* $f(1-x)-f(2-x)=-2x+7$ *tenglikni qanoatlantiruvchi* $f(x)$ *kvadrat funksiyani toping.*

$6-misolni\ yechish$: *Berilgan tenglikni qanoatlantiruvchi kvadrat uchhad* $f(x)=ax^2+bx+c$ *bo'lsin. U holda*

Rasmda ko'ringan matn va matematik misollarning to'liq elektron (matnli) ko'rinishi:

$$a(1-x)^2+b(1-x)+c-[a(2-x)^2+b(2-x)+c]=-2x+7$$
$$a-2ax+ax^2+b-bx+c-4a+4ax-ax^2-2b+bx-c=-2x+7$$
$$2ax+(-3a-b)=-2x+7;$$

$$\begin{cases} 2a = -2 \\ -3a - b = 7 \end{cases} \Rightarrow \begin{matrix} a = -1 \\ b = -4 \end{matrix}$$

$$Demak, f(x) = -x^2 - 4x + c, c \in R \text{ ko'rinishda bo'ladi.}$$

7 − misol. $2f(1-x) + 1 = x\,f(x)$ *tenglikni qanoatlantiruvchi* $f(x)$ *funksiyalarni toping.*

$7 - misolni\ yechish$: $2f(1-x) + 1 = x\,f(x)$ *tenglikda* x *ni* $1-x$ *ga almashtiramiz. Natijada* $2f(x) + 1 = (1-x)\,f(1-x)$ *ni hosil qilamiz. Bundan*

$$\begin{cases} 2f(1-x) + 1 = x\,f(x) \\ 2f(x) + 1 = (1-x)\,f(1-x) \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} f(1-x) = \frac{1}{2}(x \cdot f(x) - 1) \\ 2f(x) + 1 = (1-x)\,f(1-x) \end{cases} \Rightarrow$$

$$2f(x) + 1 = (1-x)\frac{1}{2}(x \cdot f(x) - 1) \Rightarrow 4f(x) + 2 = (x - x^2)f(x) + x - 1$$

$$\Rightarrow (x^2 - x + 4)f(x) = x - 3$$

$$f(x) = \frac{x - 3}{x^2 - x + 4}$$

8 − misol. *Barcha haqiqiy* $x \neq 0$ *lar uchun* $f(x) + 5x \cdot f\left(\frac{1}{x}\right) = 3x^3$ *shartni qanoatlantiruvchi* $f(x)$ *funksiyani toping.*

$8 - misolni\ yechish$: *Berilgan tenglikda* x *ni* $\frac{1}{x}$ *ga almashtiramiz va* $f\left(\frac{1}{x}\right) + 5x \cdot f(x) = \frac{3}{x^3}$ *ni hosil qilamiz.* Bundan $\begin{cases} f(x) + 5x \cdot f\left(\frac{1}{x}\right) = 3x^3 \\ f\left(\frac{1}{x}\right) + 5 \cdot f(x) = \frac{3}{x^3} \end{cases} \Rightarrow$

$$\begin{cases} f(x) + 5x \cdot f\left(\frac{1}{x}\right) = 3x^3 \\ 5 \cdot xf\left(\frac{1}{x}\right) + 25f(x) = \frac{15}{x^2} \end{cases} \Rightarrow 25f(x) - f(x) = \frac{15}{x^2} - 3x^3 \Rightarrow f(x) = \frac{5}{8x^2} - \frac{x^3}{8}$$

9 − misol. $3f(x-1) + 4f(1-x) = 5x$ *funksional tenglamani yeching.*

$9 - misolni\ yechish$: $x - 1 = t$ *deb olamiz. U holda* $x = t + 1$ *va* $1 - x = -t$ *ni topamiz. Natijada*

$$3f(t) + 4f(-t) = 5(t+1)\ (1)$$

ni hosil qilamiz.

Bu tenglamada t *ni* $-t$ *ga almashtiramiz va*

$$3f(-t) + 4f(t) = 5(1-t)$$

ni hosil qilamiz. $(1)va\ (2)dan\ f(t)ni\ aniqlaymiz$:

$$\begin{cases} 3f(t) + 4f(-t) = 5(t+1) \\ 4f(t) + 3f(-t) = 5(1-t) \end{cases} \begin{matrix} \cdot 3 \\ \cdot 4 \end{matrix} \Rightarrow 1 - tenglikdan\ 2 - tenglikni\ ayiramiz$$

$$16f(t) - 9f(t) = 20(1-t) - 15f(t+1) \Rightarrow 7 \cdot f(t) = -35t + 5 \Rightarrow f(t) = -5t + \frac{5}{7}$$

$$Bundan\ f(x) = -5x + \frac{5}{7}\ ga\ teng.$$

10 − misol. $Barcha\ haqiqiy (x \neq 0; x \neq \pm 1; x \neq 2) f\left(\frac{x+1}{x-2}\right) + 2f\left(\frac{x-2}{x+1}\right) = x$ *funksional tenglamani yeching.*

$10-misolni\ yechish: \frac{x+1}{x-2}=t \implies x+1=tx-2t \implies (1-t)x=-2t-1$

$\implies x=\frac{2t+1}{t-1}$ *ni topamiz.*

$$f(t)+\ 2f\left(\frac{1}{t}\right)=\frac{2t+1}{t-1}$$

ni hosil qilamiz. $(1)da\ t\ ni\ \frac{1}{t}$ *ga almashtiramiz*:

$$f\left(\frac{1}{t}\right)\ +\ 2f(t)=\frac{\frac{2}{t}+1}{\frac{1}{t}-1}=\frac{\frac{t+2}{t}}{\frac{1-t}{t}}=\frac{t+2}{1-t}$$

$(1)\ va\ (2)\ ni\ birlashtirib, quyidagi\ sistemani\ yechamiz$:

$$\begin{cases} f(t)+\ 2f\left(\frac{1}{t}\right)=\frac{2t+1}{t-1} \\ \ 2f(t)+f\left(\frac{1}{t}\right)=\frac{t+2}{1-t} \end{cases}\Big|\cdot 2 \implies \begin{cases} f(t)+2f\left(\frac{1}{t}\right)=\frac{2t+1}{t-1} \\ 4f(t)+2f\left(\frac{1}{t}\right)=\frac{2(t+2)}{1-t} \end{cases} \implies 3f(t)$$

$$=\frac{2(t+2)}{1-t}-\frac{2t+1}{t-1}=\frac{2(t+2)+2t+1}{1-t}=\ \frac{4t+5}{3(1-t)}$$

$$f(t)=\frac{4t+5}{3(1-t)} \implies f(x)=\frac{4x+5}{3(1-x)}$$

$11-misol$. $Agar\ f(x)\ va\ g(x)\ funksiyalar$

$$\begin{cases} f(2x+1)+\ g(x-1)=\ x \\ f(2x+1)\ -\ 2x^2\ -\ 2g(x-1)\ =\ 0 \end{cases}$$

$sistemani\ qanoatlantirsa, 4f(x)\ +\ g(x)\le 0\ tengsizlikni\ yeching.$

$11-misolni\ yechish$: *Berilgan sistemani quyidagicha yozib olamiz*:

$$f(2x+1)+\ g(x-1)=\ x$$

$$f(2x+1)\ -\ 2g(x-1)\ =\ 2x^2$$

$Sistemani\ f(2x+1)\ va\ g(x-1)\ ga\ nisbatan\ yechib,$

$$g(x-1)=\ \frac{x(1-2x)}{3}$$

$$f(2x+1)=\ \frac{2x(x+1)}{3} ni\ topamiz.$$

1. $g(x-1)=\frac{x(1-2x)}{3} dan\ g(x)\ ni\ aniqlaymiz. x-1=t\ dan\ x=t+1.$

$$U\ holda\ \ g(t)\ =\ \frac{(t+1)(1-2t-2)}{3}\ =\ -\frac{(t+1)(2t+1)}{3}\ g(x)$$

$$=\ -\frac{(x+1)(2x+1)}{3}$$

2. $f(2x+1)\ =\frac{2x(x+1)}{3}\ dan\ f(x)\ ni\ aniqlaymiz. 2x+1=y\ dan\ x\ =$ $\frac{y-1}{2}\ U\ holda$

$$f(y)=\ \frac{2\cdot\frac{y-1}{2}\left(\frac{y-1}{2}+1\right)}{3}=\frac{(y-1)(y+1)}{6}=\ \frac{y^2-1}{6}\implies\frac{x^2-1}{6}$$

3. $f(x)=\frac{x^2-1}{6}\ va\ g(x)=\ -\frac{(x+1)(2x+1)}{3}\ larni\ 4f(x)+\ g(x)\le 0$

$ga\ qo'yamiz$:

$$4 \cdot \frac{x^2-1}{6} - \frac{(x+1)(2x+1)}{3} \le 0 \implies 2(x+1)(x-1) - (x+1)(2x+1) \le 0$$
$$\implies -(x+1)(2x-2-2x-1) \le 0 \implies x+1 \ge 0 \; x \ge -1$$

Javob: $\boldsymbol{x \ge -1}$

12 – *misol*. *Sistemani qanoatlantiruvchi* $f(x)$*va* $g(x)$ *funksiyalarni toping*:

$$\begin{cases} f(2x+2) + 2g(4x+7) = x-1 \\ f(x-1) + g(2x+1) = 2x \end{cases}$$

12 – misolni yechish: *Sistemaning* $1-$ *tenglamasidan* $2x+2 = t-1$ *deb olib,* $x = \frac{t-3}{2}$ *ni va* $4x+7 = 4\frac{t-3}{2} + 7 = 2t+1$ *ni hosil qilamiz. Topilganlarni sistemaning* $1-$ *tenglamasiga qo'yamiz*:

$$f(t-1) + 2g(2t+1) = \frac{t-3}{2} - 1 \implies f(t-1) + 2g(2t+1) = \frac{t-5}{2}$$

t *ni* x *ga almashtiramiz*: $f(x-1) + 2g(2x+1) = \frac{x-5}{2}$

Quyidagi sistemani hosil qilamiz va uni $f(x-1)$ *va* $g(2x+1)$ *ga nisbatan yechamiz*:

$$\begin{cases} f(x-1) + 2g(2x+1) = \frac{x-5}{2} \\ f(x-1) + g(2x+1) = 2x \end{cases} \implies \begin{cases} f(x-1) = \frac{7x+5}{2} \\ g(2x+1) = -\frac{3x+5}{2} \end{cases}$$

1). $f(x-1) = \frac{7x+5}{2}$ *dan* $f(x)$ *ni aniqlaymiz.* $x-1 = y$ *deb olsak,* $x = y+1$. *Bundan*

$$f(y) = \frac{7(y+1)+5}{2} = \frac{1}{2}(7y+12) \implies f(x) = \frac{1}{2}(7x+12).$$

2). $g(2x+1) = -\frac{3x+5}{2}$ *dan* $f(x)$ *ni aniqlaymiz.* $2x+1 = z$ *deb olsak,* $x = \frac{z-1}{2}$ *Bundan*

$$g(z) = -\frac{1}{2}\left(3 \cdot \frac{z-1}{2} + 5\right) = -\frac{1}{4}(3z+7) \implies g(x) = -\frac{1}{4}(3x+7)$$

Javob: $f(x) = \frac{1}{2}(7x+12);\; g(x) = -\frac{1}{4}(3x+7)$

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Abduhamidov A.U., Nasimov H.A., Nosirov U.M., Husanov J.H. Algebra va matematik analiz asoslari: Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari uchun darslik. I qism. – Toshkent: O'qituvchi, 2010.

2. Vafoyev R.H. va b. Algebra va analiz asoslari: Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari uchun darslik. – Toshkent: O'qituvchi, 2003.

3. Alimov Sh.A., Xolmuhamedov O.R., Mirzaahmedov M.A. Algebra: Umumiy ta'lim maktablarining 8-sinfi uchun darslik. – Toshkent: O'qituvchi, 2010.

4. Alimov Sh.A., Xolmuhamedov O.R., Mirzaahmedov M.A. Algebra: Umumiy ta’lim maktablarining 7-sinfi uchun darslik. – Toshkent: O‘qituvchi, 2009.

5. «FIZIKA, MATEMATIKA VA INFORMATIKA» jurnali. 2001 – 2010-yillar.

LOYIHAVIY TA’LIM JARAYONIDA BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNING METAKOGNITIV KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH

Meyliyeva Nafosat Gulomovna,
Navoiy davlat universiteti
Maktabgacha ta’lim kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya. *Maqolada bo‘lajak o‘qituvchilarning metakognitiv kompetentligini rivojlantirishda loyihaviy yondashuvning zamonaviy shakllaridan foydalanish masalasi yoritilgan. Metakognitiv kompetentlik shaxsning o‘z bilish faoliyatini anglash, uni maqsadli tashkil etish, bajarilayotgan faoliyatni kuzatish, natijalarni baholash va zarur hollarda faoliyat strategiyasiga o‘zgartirish kiritish qobiliyati sifatida tavsiflangan. Tadqiqotda individual, hamkorlikdagi, fanlararo, raqamli va refleksiv loyihaviy faoliyat shakllarining bo‘lajak o‘qituvchi shaxsini kasbiy jihatdan rivojlantirishdagi imkoniyatlari tahlil qilingan. Loyihaviy faoliyat jarayonida maqsad qo‘yish, rejalashtirish, monitoring, baholash va refleksiya bosqichlarining uzviyligi metakognitiv kompetentlikni rivojlantirishning muhim pedagogik sharti sifatida asoslangan. Tadqiqot natijasida loyihaviy yondashuv talabaning faqat tayyor bilimlarni egallashiga emas, balki o‘z o‘quv va kasbiy faoliyatini ongli ravishda boshqarishiga xizmat qilishi aniqlangan.*

Kalit so‘zlar: *metakognitiv kompetentlik, loyihaviy yondashuv, bo‘lajak o‘qituvchi, refleksiya, o‘z-o‘zini baholash, pedagogik loyiha, hamkorlikdagi ta’lim, raqamli ta’lim, mustaqil ta’lim.*

Аннотация. *В статье освещается вопрос использования современных форм проектного подхода в развитии метакогнитивной компетентности будущих учителей. Метакогнитивная компетентность рассматривается как способность личности осознавать собственную познавательную деятельность, целенаправленно ее организовывать, осуществлять мониторинг выполняемой деятельности, оценивать полученные результаты и при необходимости корректировать стратегии деятельности. В исследовании проанализированы возможности индивидуальной, совместной, междисциплинарной, цифровой и рефлексивной форм проектной деятельности в профессиональном развитии личности будущего учителя. Обосновано, что взаимосвязь таких этапов проектной деятельности, как целеполагание, планирование, мониторинг, оценивание и рефлексия, является важным педагогическим условием развития метакогнитивной компетентности. В результате исследования установлено, что проектный подход способствует не только усвоению студентами готовых знаний, но и осознанному управлению собственной учебной и профессиональной деятельностью.*

Ключевые слова: *метакогнитивная компетентность, проектный подход, будущий учитель, рефлексия, самооценка, педагогический проект, совместное обучение, цифровое обучение, самостоятельное обучение.*

Abstrat *The article explores the use of modern forms of the project-based approach in developing the metacognitive competence of future teachers. Metacognitive*

competence is defined as an individual’s ability to understand and regulate their own cognitive activity, organize it purposefully, monitor ongoing activities, evaluate the results, and modify activity strategies when necessary. The study analyzes the potential of individual, collaborative, interdisciplinary, digital, and reflective forms of project-based learning for the professional development of future teachers. The interrelated nature of such stages of project-based activity as goal setting, planning, monitoring, evaluation, and reflection is substantiated as an important pedagogical condition for developing metacognitive competence. The findings indicate that the project-based approach contributes not only to students’ acquisition of ready-made knowledge but also to their conscious regulation and management of their own learning and professional activities.

Keywords: *metacognitive competence, project-based approach, future teacher, reflection, self-assessment, pedagogical project, collaborative learning, digital learning, independent learning.*

Kirish. Bugungi oliy pedagogik ta’lim oldida turgan muhim vazifalardan biri bo‘lajak o‘qituvchini faqat bilimlarni egallagan mutaxassis sifatida emas, balki o‘z faoliyatini tahlil qila oladigan, uni oldindan rejalashtiradigan va zarurat tug‘ilganda o‘z qarorlarini qayta ko‘rib chiqadigan shaxs sifatida tayyorlashdan iboratdir. Chunki zamonaviy o‘qituvchining kasbiy faoliyati doimiy ravishda turli pedagogik vaziyatlarni baholash, ularga mos qaror qabul qilish va faoliyat natijalarini tahlil qilish bilan bog‘liq. Shu nuqtayi nazardan, metakognitiv kompetentlik bo‘lajak o‘qituvchining kasbiy shakllanishida muhim o‘rin egallaydi. Mazkur kompetentlik insonning nimani bilishi bilangina cheklanmaydi. U, avvalo, insonning qanday o‘rganayotganini, nima sabab dan aynan shu faoliyat strategiyasini tanlaganini va faoliyat natijasi qay darajada samarali bo‘lganini anglay olishi bilan tavsiflanadi.

Pedagogik adabiyotlarda kompetentlikni shakllantirish masalasi shaxsning amaliy faoliyatga tayyorligi bilan bog‘liq holda yoritiladi. Xususan, N.A. Muslimov va hammualliflar pedagogik kompetentlikni o‘qituvchining bilim, ko‘nikma, tajriba va shaxsiy sifatlarini kasbiy vaziyatlarda samarali qo‘llay olish imkoniyati bilan bog‘laydilar [1]. Bu qarash bo‘lajak o‘qituvchini tayyorlash jarayonida faoliyatga asoslangan ta’lim shakllaridan foydalanish zarurligini ko‘rsatadi.

Ana shunday shakllardan biri loyihaviy yondashuvdir. Loyihaviy faoliyat talabaning oldiga tayyor bilimni o‘zlashtirish vazifasini qo‘yish bilan cheklanmaydi. Unda talaba muammoni anglaydi, maqsadni belgilaydi, unga erishish yo‘llarini rejalashtiradi, zarur ma’lumotlarni izlaydi, faoliyat davomida o‘z qarorlarini tekshiradi va yakunda erishilgan natijalarni baholaydi.

Demak, loyiha ustida ishlash jarayonining o‘zi metakognitiv faoliyatning tabiiy maydonini hosil qiladi. Talaba o‘z faoliyatining har bir bosqichida “Nimani bajaryapman?”, “Nima uchun aynan shu yo‘lni tanladim?”, “Natija kutilganidek bo‘lyaptimi?” kabi savollarga murojaat qiladi. Mazkur savollar esa uning o‘z fikrlash va o‘rganish jarayonini anglashiga yordam beradi.

Loyihaviy yondashuvning pedagogik ahamiyati, ayniqsa, uning turli zamonaviy shakllarda tashkil etilishi bilan yanada kengayadi. Individual loyiha mustaqil faoliyatni kuchaytirsa, guruhli loyiha hamkorlikdagi fikrlashni rivojlantiradi. Fanlararo loyihalar bilimlarni integratsiyalashga imkon bersa, raqamli loyihalar zamonaviy axborot-ta’lim muhitida faoliyatni boshqarish ko‘nikmalarini shakllantiradi.

Shu bois mazkur maqolaning maqsadi loyihaviy yondashuv asosida bo‘lajak o‘qituvchilarning metakognitiv kompetentligini rivojlantirishning zamonaviy shakllarini pedagogik jihatdan tahlil qilishdan iborat.

Asosiy qism. Metakognitiv kompetentlik va loyihaviy faoliyatning o‘zaro bog‘liqligi. Bo‘lajak o‘qituvchining kasbiy tayyorgarligida o‘z faoliyatini boshqara olish qobiliyati alohida ahamiyatga ega. O‘qituvchi ta’lim jarayonida faqat o‘z bilimidan foydalanib qolmaydi, balki mazkur bilimni qaysi vaziyatda, qanday usulda va qanday maqsadda qo‘llashni ham belgilaydi.

Metakognitiv kompetentlik aynan shu jarayon bilan bog‘liqdir. Uning tarkibida, bir tomondan, shaxsning o‘z bilimlari va imkoniyatlari haqidagi tasavvurlari, ikkinchi tomondan esa faoliyatni boshqarish ko‘nikmalari mujassamlashadi.

Loyihaviy faoliyatning asosiy xususiyati ham talabaning mustaqil faoliyatini tashkil etishga asoslanganidadir. O‘.Q. Tolipov va M. Usmonboyeva pedagogik texnologiyani ta’lim jarayonini oldindan loyihalash va natijaga yo‘naltirilgan holda tashkil etish bilan bog‘laydilar [2]. Ushbu qarash loyihaviy faoliyatning maqsadli va izchil tashkil etilishi bo‘lajak o‘qituvchining o‘z faoliyatini boshqarish qobiliyatini rivojlantirishini ko‘rsatadi.

Loyiha ustida ishlash odatda muammoni aniqlashdan boshlanadi. Keyingi bosqichda talaba muammoni hal qilishning mumkin bo‘lgan yo‘llarini belgilaydi. So‘ngra faoliyat rejalashtiriladi va amalga oshiriladi. Jarayon davomida talaba dastlabki rejasiga qaytishi, uni qayta ko‘rib chiqishi yoki yangi qaror qabul qilishi mumkin.

Aynan shu jarayonlarda metakognitiv kompetentlik namoyon bo‘ladi.

Individual loyihaviy faoliyat

Individual loyiha bo‘lajak o‘qituvchining mustaqil ta’lim faoliyatini rivojlantirishga xizmat qiluvchi muhim zamonaviy shakllardan biridir.

Individual loyiha sharoitida talaba faoliyatning barcha bosqichlari uchun shaxsan mas’ul bo‘ladi. U muammoni tanlaydi, maqsadni aniqlaydi, ish rejasini tuzadi va olingan natijalarni baholaydi.

Mazkur jarayon talabadan o‘z imkoniyatlarini real baholashni talab qiladi. Masalan, talaba loyiha boshlanishida o‘zida mavjud bilim va ko‘nikmalarni aniqlaydi. Keyinchalik qaysi bilimlar yetishmayotganini anglaydi va faoliyatini shunga muvofiq tashkil etadi.

Individual loyihaning metakognitiv ahamiyati shundaki, unda talaba o‘z faoliyatining tashqi nazorat ostida emas, balki ichki boshqaruv asosida amalga oshishini his qiladi.

Hamkorlikdagi loyihaviy faoliyat. Hamkorlikdagi loyiha zamonaviy ta’limning ijtimoiy va faoliyatga yo‘naltirilgan shakllaridan biri sifatida e’tiborga loyiqdir.

Bunday loyihalarda talabalar umumiy muammoni hal qilish uchun birgalikda faoliyat olib boradilar. Bunda faqat vazifalarning taqsimlanishi emas, balki fikrlar almashinuvi, qarorlarni muhokama qilish va birgalikda xulosa chiqarish ham muhim ahamiyatga ega.

Hamkorlik jarayonida talaba o‘z faoliyatiga boshqa nuqtayi nazardan qarash imkoniyatiga ega bo‘ladi. U o‘z fikrini guruhdoshlarining fikri bilan qiyoslaydi, ayrim qarorlarini qayta ko‘rib chiqadi va boshqalarning tajribasidan foydalanadi.

Natijada individual refleksiya ijtimoiy refleksiya bilan boyiydi.

Pedagogik texnologiyalarni qo‘llashda hamkorlik va faol muloqotning ahamiyati N.N. Azizxo‘jayeva tadqiqotlarida ham ta’lim samaradorligini oshiruvchi muhim omillardan biri sifatida yoritiladi [3].

Fanlararo loyihalar. Bo‘lajak o‘qituvchilarni tayyorlashda uchraydigan muammolarning aksariyati birgina fan doirasida hal etilmaydi. Pedagogik faoliyat psixologik, metodik, ijtimoiy va texnologik omillar bilan chambarchas bog‘liq.

Shu sababli fanlararo loyiha metakognitiv kompetentlikni rivojlantirishning samarali shakli hisoblanadi.

Bunday loyihada talaba turli fanlardan olgan bilimlarini bir muammoni hal qilishga yo‘naltiradi. Masalan, ta’lim jarayonidagi muayyan muammoni hal qilish uchun u pedagogika, psixologiya va axborot texnologiyalariga oid bilimlarni birlashtirishi mumkin.

Fanlararo loyiha talabani o‘z bilimlarining chegaralarini anglashga majbur qiladi. U mavjud bilimining yetarli yoki yetarli emasligini baholaydi, qo‘shimcha ma’lumot izlaydi va turli bilimlarni yagona faoliyat tizimiga birlashtiradi.

Bu esa metakognitiv faoliyatning muhim jihati – bilimlarni yangi vaziyatlarga ko‘chirish qobiliyatini rivojlantiradi]

Raqamli loyihaviy faoliyat. Raqamli ta’lim muhitining kengayishi loyihaviy faoliyat shakllariga ham o‘z ta’sirini ko‘rsatmoqda.

Bugungi talaba loyiha ustida ishlash jarayonida turli elektron manbalar, onlayn hamkorlik vositalari va raqamli taqdimot shakllaridan foydalanadi. Bu jarayon axborotni izlash, tanlash va baholashni talab qiladi.

Raqamli loyiha sharoitida talaba o‘z faoliyatini vaqt va makon jihatidan nisbatan mustaqil tashkil etadi. Shu sababli rejalashtirish va o‘z-o‘zini nazorat qilishning ahamiyati ortadi.

Biroq raqamli vositalardan foydalanishning o‘zi metakognitiv kompetentlikni rivojlantirmaydi. Asosiy masala – texnologiyadan qanday pedagogik maqsadda foydalanilayotganidadir.

Agar talaba raqamli muhitda o‘z faoliyatini rejalashtirsa, bajarilgan ishlarni kuzatib borsa, natijalarni tahlil qilsa va xatolar asosida keyingi harakatlarini o‘zgartirsa, raqamli vosita metakognitiv rivojlanish vositasiga aylanadi.

Refleksiv loyihaviy faoliyat

Metakognitiv kompetentlikni rivojlantirishda refleksiya alohida o‘rin tutadi.

Loyihaning yakunida faqat tayyor mahsulotni baholash yetarli emas. Talaba mazkur mahsulotga qanday erishganini ham tahlil qilishi zarur.

Shu sababli refleksiv loyiha shaklida ikki natija baholanadi:

birinchisi – loyiha mahsuloti;

ikkinchisi – mazkur mahsulotga erishish jarayonida talabaning qanday o‘rgangani.

Refleksiya jarayonida talaba quyidagi savollar ustida fikr yuritadi:

Mazkur savollar oddiy hisobot emas, balki talabaning o‘z faoliyatiga tashqaridan nazar tashlashiga imkon yaratadi.

Metakognitiv kompetentlikni rivojlantirish modeli

Modelning markazida **bo‘lajak o‘qituvchining metakognitiv kompetentligi** turadi. Har bir bosqich keyingi bosqich bilan uzviy bog‘langan bo‘lib, jarayon chiziqli emas, balki qayta aloqa asosida davom etadi.

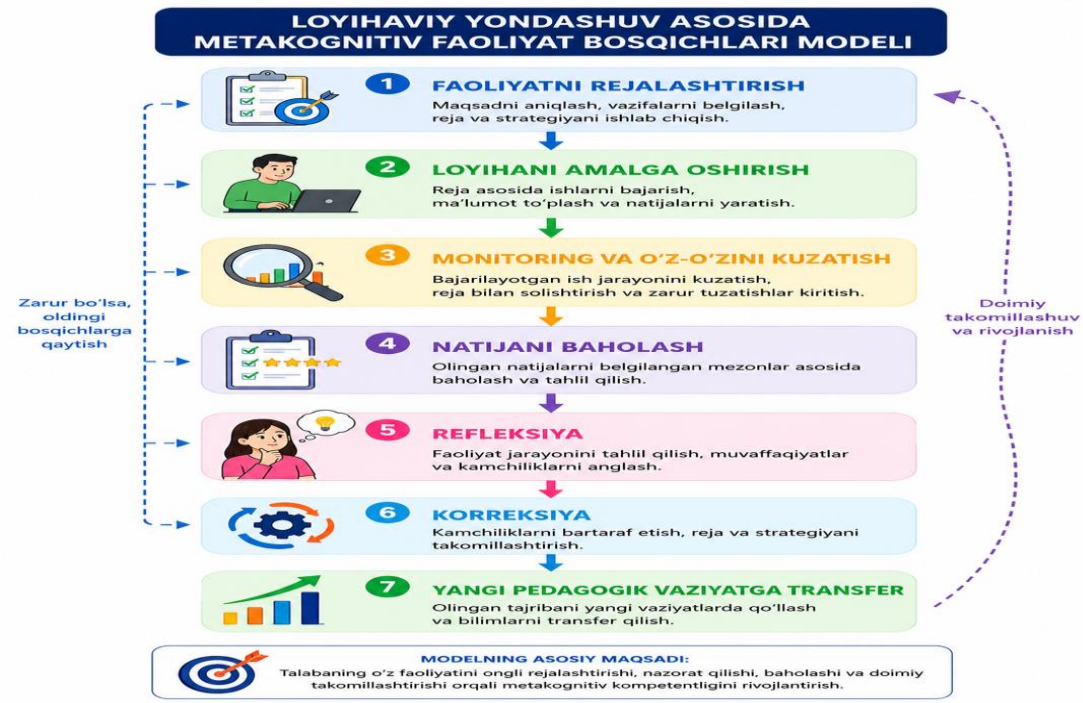

Masalan, monitoring jarayonida aniqlangan kamchilik rejalashtirish bosqichiga qaytishni talab qilishi mumkin. Refleksiya natijasida esa talaba keyingi faoliyat strategiyasini o‘zgartiradi.

Shu jihatdan mazkur modelni ochiq va dinamik pedagogik tizim sifatida tavsiflash mumkin.

Muhokama. Tadqiqot davomida loyihaviy faoliyatning turli shakllari metakognitiv kompetentlikning turli jihatlariga turlicha ta’sir ko‘rsatishi kuzatildi.

Individual loyiha, avvalo, mustaqil rejalashtirish va o‘z-o‘zini boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Talaba o‘z faoliyati uchun mas’uliyatni boshqalarga yuklay olmaydi. Shu sababli u vaqtni, imkoniyatlarini va faoliyat strategiyasini mustaqil boshqarishga majbur bo‘ladi.

Hamkorlikdagi loyiha esa fikrlash jarayonini kengaytiradi. Talaba o‘z qarorini boshqa ishtirokchilarning qarorlari bilan qiyoslaydi. Natijada u o‘zining kuchli va sust tomonlarini aniqroq anglay boshlaydi.

Fanlararo loyiha murakkab pedagogik vaziyatlarni yaxlit holda ko‘rishga yordam beradi. Raqamli loyiha esa mustaqil ta’lim va axborot bilan ishlashning yangi imkoniyatlarini yaratadi.

Biroq mazkur shakllarning samaradorligi o‘qituvchi tomonidan maqsadli tashkil etilishiga bog‘liq. Agar loyihada faqat yakuniy mahsulot talab qilinsa, talaba faoliyat jarayonini yetarli darajada tahlil qilmasligi mumkin.

Shuning uchun loyihaviy ta’limda jarayonning o‘zi ham natija sifatida qaralishi lozim.

Natijalar. Tahlil natijasida loyihaviy yondashuv asosida tashkil etilgan ta’lim jarayonida metakognitiv kompetentlikni rivojlantirishga ta’sir qiluvchi quyidagi asosiy imkoniyatlar aniqlandi.

Birinchidan, loyihaviy faoliyat talabaning maqsad qo‘yish va rejalashtirish ko‘nikmalarini faollashtiradi. Talaba loyiha vazifasini bajarishdan oldin natijani tasavvur qiladi va unga erishish yo‘llarini belgilaydi.

Ikkinchidan, loyiha davomida monitoring tabiiy ehtiyojga aylanadi. Talaba bajarilgan ish natijasini dastlabki reja bilan solishtiradi va kamchiliklarni aniqlaydi.

Uchinchidan, refleksiya talabaning o‘z faoliyatidan tajriba chiqarishiga yordam beradi. U nafaqat nima qilganini, balki qanday qilganini ham tahlil qiladi.

To‘rtinchidan, zamonaviy loyihaviy shakllarning o‘zaro uyg‘un qo‘llanishi metakognitiv kompetentlikning kompleks rivojlanishiga xizmat qiladi.

Masalan, individual loyiha mustaqillikni rivojlantirsa, hamkorlikdagi loyiha ijtimoiy refleksiyani kuchaytiradi. Fanlararo loyiha transfer qobiliyatini rivojlantiradi, raqamli loyiha esa mustaqil monitoring va axborot bilan ishlash ko‘nikmalarini shakllantiradi.

Xulosa. Loyihaviy yondashuv bo‘lajak o‘qituvchilarning metakognitiv kompetentligini rivojlantirish uchun qulay pedagogik muhit yaratadi. Chunki loyiha faoliyati talabaning tayyor bilimlarni qabul qilishiga emas, balki muammoni mustaqil anglashiga, maqsad qo‘yishiga va o‘z faoliyatini boshqarishiga asoslanadi.

Tadqiqot natijalari individual, hamkorlikdagi, fanlararo, raqamli va refleksiv loyihaviy faoliyat shakllarining metakognitiv kompetentlikni rivojlantirishda muhim pedagogik imkoniyatlarga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Mazkur shakllarning umumiy jihati shundaki, ular talabani o‘z faoliyati haqida fikr yuritishga undaydi. Talaba nima qilayotganini, nima uchun aynan shu faoliyat usulini tanlaganini va faoliyat natijasi qanday ekanligini anglashga harakat qiladi. Shunday qilib, loyihaviy yondashuv asosida metakognitiv kompetentlikni rivojlantirishning samaradorligi loyiha mahsulotining sifatigagina emas, balki talabaning loyiha davomida o‘z faoliyatini qanchalik ongli boshqarganiga ham bog‘liqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Muslimov N.A., Usmonboyeva M.H., Sayfurov D.M., To‘rayev A.B. **Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari.** – Toshkent: Sano-standart, 2015. – 120 b.
2. Tolipov O‘.Q., Usmonboyeva M. **Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari.** – Toshkent: Fan, 2006. – 261–264 b.
3. Azizxo‘jayeva N.N. **Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat.** – Toshkent: O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2006. – 160 b.
4. Muslimov N.A. **Bo‘lajak kasb ta’limi o‘qituvchilarini kasbiy shakllantirishning nazariy-metodik asoslari.** – Toshkent, 2007.
5. Ishmuhamedov R.J. **Ta’limda innovatsion texnologiyalar.** – Toshkent: Iste’dod, 2008.
6. Xoliqov A.A. **Pedagogik mahorat.** – Toshkent: Iqtisod-moliya, 2011.
7. Schraw G. Promoting General Metacognitive Awareness // *Instructional Science*. – 1998.
8. Zimmerman B.J. Becoming a Self-Regulated Learner: An Overview // *Theory Into Practice*. – 2002.

КРЕАТИВЛИК - ИНТЕЛЕКТУАЛ САЛОХИЯТНИНГ АСОСИЙ МЕЗОНИ

Кожикбаева Зияда Адилбаевна,
Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

Annotatsiya: *Maqolada qoraqaloq adabiyoti misolida ijodiy fikrlash omillari atroflicha ko'rib chiqiladi. Shuningdek, "Kreativ va tanqidiy fikrlash" fanini o'rganishda inprovizaciya jarayeni va talabada kreativ fikrlashni shakillantish metodlari keltirilgan.*

Kalit so'zlari: *kreativlik, intellekt, ijodkorlik, improvizator- shoir, hodisa, notiqlik, mezon,tarbiya.*

Аннотация:*В статье подробно изучены факторы, креативного мыщления.на примере каракалакской литературы . Также, при изучения предмета «Креативное и критическое мышления» учитывались мнения ученых-психологов.*

Ключевые слова: *интеллект, творчество, креативность, поэт-импровизатор, явление, ораторское искусство, критерия, воспитание*

Abstract: *The article examines in detail the factors of creative thinking.on the example of Karakalpak literature . Also, when studying the subject of "Creative and critical thinking", the opinions of psychological scientists were taken into account.*

Key words: intellect, creativity, creativity, poet-improviser, phenomenon, oratory, criterion, education nurturing

Креативликни (ижодий фикрлашни) ривожлантириш — инсоннинг интеллектуал салоҳиятини ошириш, муаммоларга ноанъанавий ва самарали ечим топишнинг асосий мезонидир. Жадал ахборот а Almashinuvi даврида шунчаки билимга эга бўлиш етарли эмас; ўша билимларни янгича талқин қилиш ва амалиётда қўллай олиш устуворлик касб этади.

Журналистика таълим йўналишида «Креатив ва танқидий фикрлаш» фани ўқитилади. Онда интеллектуал фикрлаш маҳоратини ўрганишда фақатгина хорижда шаклланган усулларни ўргатиш билан чекланмай, фольклоримиздан ҳам, шоир ва ёзувчиларнинг маҳорат йўналишидаги янги изланишларидан ҳам фойдаланамиз. Креативликни ривожлантириш учун ўзида танқидий фикрни шакллантириш муҳим. Бу борада шоир Т.Жумамуратов асарларида ўрин олган философик фикр ва дидактик қарашлар бадиий тафаккур дунёсини кенгайтиришга, ақлда жамланган ғояларни такомиллаштиришга таъсир кўрсата олади.

Ижодкор инсоннинг бошқалардан фарқи – унинг интеллектуал қобилиятидир. Бошқаларга ўхшамайдиган ўзгача фикр билдириш, шу орқали аудиторияга таъсир кўрсатиш йиллар давомида тўпланган тажрибалар билан бойиб бораверади. Қорақалпоқ адабиётида шундай қобилиятли инсонлардан бири Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон халқ шоири Тилеуберген Жумамуратов ҳисобланади. Унинг дастлабки меҳнат фаолияти «Арал балықшысы» етасида мухбир бўлиб ишлашдан бошланган. Фикрини яширмасдан тўғри баён қилиш билан бирга ҳақиқатни очиб ташлаш, бошқаларга ўхшамайдиган фикр эгасига айланишида журналист сифатида халқ орасида кўпроқ юрганининг ҳам ижобий таъсири бор. Дуч келган ҳар қандай муаммога индивидуал ёндаша олиши билан у тез кўзга ташланади. Бошқача қилиб айтганда, интеллекти ривожланган ижодкор инсон.

Интеллект (лот. *Intellectus* – тушуниш, ақл) – ақл, инсоннинг фикрлаш қобилияти бўлиб, «англаш, тушуниш» маъносини билдиради. Тушунтириб етказиш ақлий қобилиятнинг мураккаб тузилмаси ҳисобланади. Интеллект ақлий жараёнда

муаммонинг ечимини топишда индивидуал ёндашиш орқали амалга ошади.[7] Бу ёндашув импровизация деб аталади. Импровизация усули санъатнинг барча турларида (бадиий адабиёт, мусиқа, театр, тасвирий санъат, хореография) мавжуд бўлган бадиий-адабий ҳодиса ҳисобланади. Бу бадиий-адабий ҳодиса тайёргарликсиз, тўппа-тўғри (ҳозиржавоблик билан) ижро этиш, дафъатан айтиш, табиий талантнинг ўша заҳотда туғилиши, сўз топқирлик хусусиятларига эга бўлади.[1-40-42]

Импровизация ҳодисаси рус олимлари томонидан «феномен», «адабий анъана», «ижодий ҳаракат», «элемент» деб ҳам баҳоланади. Рус олими В.Б.Храмовнинг фикрича: «Импровизация феномени бутун ҳаётимизни қамраб олади, лекин бу айниқса ижодий фаолиятда, санъатда аниқ кўзга ташланади»,[6-10] деб фикр билдирса, Е.В.Фролова: «Импровизация – бу ижодий ҳаракат, шунинг учун у табиий ва ўз-ўзидан туғилади»[4-154], деб нотиқлик санъатидаги импровизацияга баҳо беради. М.С.Резанцеванинг билдирган: «Импровизация – бу жуда қадимги ва табиий қизиқ, оғриқли даражада муҳим, энг кам ўрганилган ижодий элемент»[3-106] деган баҳоси рус маданиятшунослик фанларининг адабиётшунослик фани билан боғлиқ турдош фактори ҳисобланади.

Креативлик ва интеллектуал салоҳият ўртасидаги боғлиқлик қўйидаги ҳолатларда учрайди:

1. Муаммоларни ноанъанавий ҳал этиш: Интеллект мавжуд маълумотларни таҳлил қилса, креативлик стандарт қолиплардан чиқиб, кутилмаган ечимларни таклиф этади.
2. Танқидий ва бадиий тафаккур синтези: Креативлик фақат тасаввур эмас, балки танқидий фикрлаш билан жуфтликда ишлайди. У ғояларни са Saralash ва такомиллаштириш имконини беради.
3. Импровизация ва ҳозиржавоблик: Тапқирлик ҳамда вазиятга қараб тезкор ва тўғри қарор қабул қилиш интеллектуал эгилувчанликнинг олий кўринишидир.
4. Мослашувчанлик: Жадал ривожланаётган замонавий дунёда ва технологик ўзгаришлар даврида креатив фикрлайдиган инсон янги шароитларга тезроқ мослашади.

Импровизация фольклор ижрочиларида шаклланган усул бўлиб, турлича номланади. Қадимги Грецияда аэдлар, рапсодларда, Ғарбий Европанинг жонглёрлари ва шпильманларида, русларнинг скоморохлари ва жыршыларида (қўшиқчиларида), украинларнинг кобзарларида, кавказ халқларининг ашуғларида, қирғиз ва қозоқларнинг оқин-жировларида, ўзбек ва тожикларнинг бадиҳагўй бахшиларида учрайди.

XX аср қорақалпоқ шоирлари ичида импровизаторлик талантига эга шоирлар қаторида Т.Жумамуратов ижодига назар ташласак, импровизация дидактик, ҳазил-мутойиба, таъриф, бағишлов, айтишув шаклларида учрайди. Унинг шеърларида импровизацион усул фольклор анъанасида термалар, таъриф, бағишлов шаклида яратилган.Масалан, «Қостарлар» шеърида икки хил таъриф жамланган:

Манат қилар тийинни, Бозар қылар үйингни, Оғирлиқда қолдошган,
Беармонсанг йўлдошдан… [2-178]
Орламайди орингни, Бузиб кўйар боринги, Бор нарсани яширар,
Баракасини кетгазар [2-179]

Биринчи тўртлик «Жақсы болса қостарың» («Шеригинг яхши бўлса») деб бошланса, иккинчи тўртлик «Жаман болса қостарың» («Шеригинг ёмон бўлса»)

деб бошланади. Бундай кичик лавҳаларни қўйиб, шоир инсониятнинг умуминсоний фазилатларини тарбиялашни мақсад қилган. Шоир ижодида учрайдиган бу экспромт шеър дидактик фикрларга бой бўлиб, у ўзининг ҳаётий тажрибалари билан ўртоқлашади. Шоирнинг импровизаторлик маҳорати шундаки, у фольклор шаклида баён қилади. Бундай усул тез қабул қилинади ва ёдлаш ҳам осон.

Т.Жумамуратовнинг «Мойнақта» шеъри кичик лирик шакл бўлса-да, унда ҳаётдан олинган чуқур фалсафа жамланган. Оғзаки фольклор жанридан маҳорат билан фойдаланиб, ўзининг импровизаторлик маҳоратини кўрсата

олган. Унда жой-сув номлари, денгиздаги балиқлар ва денгиз ҳайвонлари ҳақида бой маълумотлар бор. Бу илмда ноанъанавий фикрлаш (ноодатий фикрлаш) деб номланади.[5-177]

Ноанъанавий фикрловчи инсон меҳнат фаолиятида ва келажак тажрибаларида ҳам довдираб қолмайди. У ўзгача, ҳеч ким қўлламаган, бошқалар учун табиий бўлмаган йўллар, методлар ва усулларни қўллайди. У фақат келажак билан яшайди. Қорақалпоқ халқ мақолларини тушунтиришда ҳам креатив фикрлашнинг хизмати катта. Визуал тарзда сурат тақдим этилади ва қайси мақол эканлиги сўралади.

1-сурат 2-сурат

3-сурат

Масалан, 1-сурат талабалар эътиборига ҳавола этилганда, биринчи бўлиб хаёлига «Қуш уясида кўрганини қилади» деган мақол келади. Фикрлашнинг тарбиявий аҳамиятини ошириш учун 2-суратни кўрган талабалар ўзаро баҳс-мунозарага киришадилар. Чунки сурат бир неча вариантдаги фикрларнинг пайдо бўлишига замин яратади. Кимдир касб-ҳунар ҳақида гапирса, бошқаси чуқурроқ

ўйланишга тушади. Бу саволга халқнинг турмуш шароити ва миллий анъаналаридан келиб чиқиб фикр билдириш талаб

этилади. «Қизнинг йўли – нозик» деган фалсафий фикр мужассамлашган бундай мақолни топиш орқали талабанинг топқирлиги ва зеҳни синовдан ўтказилади. Қорақалпоқ халқ мақолларининг мавзулар доираси кенг. Шунинг учун оддийликдан мураккабликка ўтиш орқали уларда қизиқиш уйғота оламиз. Масалан, 3-суратда уч хил предмет кўрсатилган. Энди талаба учта предметни бирлаштириб, битта мақолни топиши керак бўлади. Сурат-жумбоқнинг жавоби – «Етти ўлчаб, бир кес». Бу жавобни топиш учун талаба миясининг иккинчи ярми ҳам ишга тушса, жавобни тезроқ топа олади. Бундан кўриниб турибдики, креативлик чуқур фикрлашга, ҳар томонлама фикрлашга етаклайди.

Журналистика таълим йўналишида «Креатив ва танқидий фикрлаш» фанининг мақсади талабаларда янгича фикр ва ғояларни шакллантиришга қаратилган. Тез фикр айтиш, оқилона таклиф бериш каби бир қатор вазифаларни ўзида мужассам этган бу фан талабаларнинг ижодий қобилиятини ривожлантиришга ҳам хизмат қилади. Шунинг учун ушбу фанни нафақат журналистика мутахассислигида, балки бошқа мутахассисликларда ҳам ўқитишни таклиф қиламиз. Чунки креатив фикрлаш ҳозирги ахборот технологиялари шиддат билан ривожланаётган даврда энг зарур омилдир. Креатив фикрлаш янги ғояларни такомиллаштиришга етаклайди. Креативликни ривожлантириш учун инсонда танқидий фикрни шакллантириш муҳимдир. У филосафий ва дидактик қарашлар, мулоҳазалар бадиий тафаккур дунёсини кенгайтиришга хизмат қилади.

Креатив фикрлаш инсонни тайёр қолипларга суянмасдан, мустақил ва чуқур мулоҳаза юритишга ўргатади. Бу эса замонавий мутахассис ва шахснинг интеллектуал салоҳиятини белгиловчи асосий омилдир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ахметов С., Баҳадырова С. Фольклорлық терминлердиң қысқаша сөзлиги. Нөкис: БИЛИМ, 1993. –Б.40-42
2. Жумамуратов Тлеуберген. Аралға келдим оралып. Qaraqalpaqstan. 2016.
3. Резанцева М.С. Импровизация как специфический элемент творческой деятельности // Вестник Московкого государственного университета культуры и искусств.2019. №1 (87). –С.106-111.
4. Фролова Е.В. ПРемы ораторской импровизации// Записки Горного института.Т.160.Часть 1. –С.154.
5. Peter Hollins. Mental Models. 30 Thinking Tools that Separatethe Average From the Exceptional. Improved Decision-Making, Logical Analysis, and Problem-Solving. Peter Hollins 2019.
6. Храмов В.Б. Импровизация как форма творческой деятельности//Культурная жизнь Юга России,№ 4. (42), 2011. –С.10
7. https://ru.wikipedia.org › wiki

KREATIV PEDAGOGIKA ASOSIDA TALABALARNI KASBIY FAOLIYATGA TAYYORLASH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH

Samandarova Muhayyo Qahramon qizi,
Yangi asr universiteti “Maxsus pedagogika” kafedrasi katta o‘qituvchisi
Chirchiq davlat pedagogika universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. *Mazkur maqolada kreativ pedagogika asosida talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlash metodikasini takomillashtirish masalasi tadqiq etilgan. Zamonaviy oliy ta’lim tizimida bo‘lajak mutaxassisni kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayoni faqat nazariy bilimlarni o‘zlashtirish bilan chegaralanmay, balki talabaning mustaqil fikrlashi, muammoli vaziyatlarni tahlil qilishi, nostandart yechimlar ishlab chiqishi, tashabbuskorlik ko‘rsatishi va egallagan bilimlarini amaliy faoliyatga tatbiq eta olishini taqozo etadi.*

Kalit so‘zlar: *kreativ pedagogika, kasbiy tayyorgarlik, kasbiy faoliyat, kreativ yondashuv, kreativ fikrlash, kasbiy kompetensiya, pedagogik metodika, interfaol metodlar, muammoli ta’lim, trening, rol o‘yinlari, keys-stadi, loyiha metodi, refleksiya.*

Аннотация. *В данной статье исследуется вопрос совершенствования методики подготовки студентов к профессиональной деятельности на основе креативной педагогики. В современной системе высшего образования процесс подготовки будущего специалиста к профессиональной деятельности не ограничивается только усвоением теоретических знаний, но и предполагает развитие у студентов самостоятельного мышления, способности анализировать проблемные ситуации, разрабатывать нестандартные решения, проявлять инициативность и применять полученные знания в практической деятельности.*

Ключевые слова: *креативная педагогика, профессиональная подготовка, профессиональная деятельность, креативный подход, креативное мышление, профессиональная компетентность, педагогическая методика, интерактивные методы, проблемное обучение, тренинг, ролевые игры, кейс-стади, проектный метод, рефлексия.*

Abstract. *This article examines the issue of improving the methodology of preparing students for professional activity based on creative pedagogy. In the modern higher education system, the process of preparing future specialists for professional activity is not limited to the acquisition of theoretical knowledge; it also requires students to develop independent thinking, analyze problematic situations, develop non-standard solutions, demonstrate initiative, and apply acquired knowledge in practical activities.*

Keywords: *creative pedagogy, professional training, professional activity, creative approach, creative thinking, professional competence, pedagogical methodology, interactive methods, problem-based learning, training, role-playing, case study, project method, reflection.*

INTRODUCTION — KIRISH

Hozirgi globallashuv va tez o‘zgarib borayotgan ijtimoiy muhit sharoitida oliy ta’lim tizimi oldida zamonaviy mehnat bozori talablariga javob beradigan, nazariy bilimlarini amaliy faoliyat bilan uyg‘unlashtira oladigan hamda o‘z kasbiy faoliyatiga kreativ yondasha oladigan mutaxassislarni tayyorlash vazifasi turibdi. Zamonaviy mutaxassisning kasbiy kompetentligini faqat egallangan bilimlar miqdori bilan belgilash yetarli emas. Kasbiy faoliyat jarayonida muammoli vaziyatlarni mustaqil tahlil qilish, yangi g‘oyalarni ilgari surish, nostandart yechimlarni izlash, o‘z faoliyatini baholash va

uni takomillashtirish qobiliyatlari ham muhim ahamiyat kasb etadi. Talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayonida ta’lim mazmuni bilan bir qatorda foydalaniladigan metod va texnologiyalarning mazmuni ham alohida ahamiyatga ega. An’anaviy ta’lim jarayonida tayyor bilimlarni o‘zlashtirishga ustuvorlik berilishi talabalarning mustaqil izlanishi va ijodiy imkoniyatlarini to‘liq namoyon etishiga har doim ham yetarli sharoit yaratmaydi. Shu sababli ta’lim jarayonini talabaning faol ishtirokini ta’minlaydigan, mustaqil fikrlash va ijodiy izlanishga yo‘naltiradigan metodlar asosida tashkil etish zarur. Kreativ pedagogika ana shunday metodik yo‘nalishlardan biri bo‘lib, u ta’lim oluvchining mavjud bilimlarni shunchaki o‘zlashtirishi emas, balki ularni qayta ishlashi, yangi g‘oyalar yaratishi, muammolarga turli nuqtayi nazardan yondashishi va amaliy vaziyatlarda kreativ yechimlar ishlab chiqishini nazarda tutadi. Kreativ pedagogik yondashuvda talaba ta’lim jarayonining passiv ishtirokchisi emas, balki o‘quv-bilish va amaliy faoliyatning faol subyekti sifatida namoyon bo‘ladi. Talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayonida kreativ pedagogika imkoniyatlaridan foydalanishning metodik asoslarini aniqlash va kreativ pedagogika asosida kasbiy tayyorgarlik metodikasini takomillashtirish.

METHODS — TADQIQOT METODOLOGIYASI VA METODLARI

Tadqiqotning metodologik asosini talabani ta’lim jarayonining faol subyekti sifatida qarash, faoliyatga yo‘naltirilgan, kompetensiyaviy, kreativ va refleksiv yondashuvlar tashkil etadi. Mazkur yondashuvlarning o‘zaro uyg‘unligi talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayonida nazariy bilimlarni amaliy vaziyatlar bilan bog‘lash imkonini beradi. Tadqiqot Kattaqo‘rg‘on davlat pedagogika instituti va Yangi asr universitetida olib borildi. Tadqiqot jarayonida pedagogik kuzatish, suhbat, so‘rovnoma, pedagogik tahlil, taqqoslash, umumlashtirish, keys-stadi, trening, rol o‘yini, loyiha metodi va refleksiya kabi metodlardan foydalanish imkoniyatlari tahlil qilindi. Mazkur metodlar talabalarni faollashtirish, ularning mustaqil fikrlashini rivojlantirish va kasbiy vaziyatlarda o‘z bilimlarini qo‘llashiga sharoit yaratishga yo‘naltirildi.

Kreativ pedagogika asosida kasbiy tayyorgarlik metodlari

Metod	Asosiy maqsad	Talaba faoliyati	Rivojlantiriladigan jihat
Muammoli ta’lim	Kasbiy muammoni aniqlash	Muammoni tahlil qiladi va yechim izlaydi	Kreativ fikrlash
Trening	Faollikni oshirish	Amaliy mashqlarni bajaradi	Mustaqillik va tashabbus
Rol o‘yini	Kasbiy vaziyatni modellashtirish	Turli kasbiy rollarni bajaradi	Amaliy fikrlash va muloqot
Keys-stadi	Real vaziyatni tahlil qilish	Vaziyatni o‘rganadi va qaror ishlab chiqadi	Muammoli fikrlash
Loyiha metodi	Amaliy mahsulot yaratish	Mustaqil yoki jamoaviy loyiha ishlab chiqadi	Ijodkorlik va mas’uliyat
Refleksiya	Faoliyatni tahlil qilish	O‘z faoliyatini baholaydi	O‘zini rivojlantirish

Mazkur metodlarning alohida-alohida emas, balki o‘zaro bog‘langan holda qo‘llanilishi kreativ pedagogikaning metodik samaradorligini oshiradi. Bunda bir metodda yuzaga kelgan natija keyingi metod uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

RESULTS — TADQIQOT NATIJALARI

Tadqiqot natijalarini tahlil qilish asosida kreativ pedagogika talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayonining mazmunini faoliyatga yo‘naltirish imkonini berishi aniqlandi. Bunda talaba tayyor ma’lumotlarni o‘zlashtiruvchi emas, balki kasbiy muammolarni mustaqil tahlil qiluvchi, yechimlarni ishlab chiquvchi va o‘z qarorini asoslovchi faol subyekt sifatida ishtirok etadi.

Kreativ pedagogika asosida takomillashtirilgan metodik jarayon quyidagi ketma-ketlik asosida tashkil etilishi mumkin:

Kasbiy muammoni aniqlash → muammoli vaziyatni yaratish → mustaqil fikrlash → kreativ g‘oyalarni ilgari surish → amaliy yechim ishlab chiqish → natijani taqdim etish → refleksiya. Mazkur ketma-ketlik talabaning kasbiy faoliyatga tayyorgarligini bosqichma-bosqich shakllantirishga xizmat qiladi.

Kreativ pedagogika asosida tashkil etilgan mashg‘ulotlarda talabalarga tayyor javob berish o‘rniga kasbiy vaziyatlar va muammoli topshiriqlar taqdim etiladi. Masalan, keys-stadi metodida talaba muayyan kasbiy vaziyatni tahlil qiladi, muammoning sabablarini aniqlaydi, bir nechta yechim variantlarini ishlab chiqadi va ularning ichidan asoslangan variantni tanlaydi. Bunday faoliyat talabaning tahliliy va kreativ fikrlashini bir vaqtning o‘zida rivojlantirish imkonini beradi.

Rol o‘yinlari orqali esa kasbiy faoliyatning turli vaziyatlarini modellashtirish mumkin. Talabalar muayyan kasbiy rollarni bajarish orqali nazariy bilimlarini amaliy sharoitda sinab ko‘radilar. Ushbu metod kasbiy qaror qabul qilish, vaziyatni baholash va o‘z fikrini asoslash ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Trening metodlaridan foydalanishda talabalarning faol ishtiroki asosiy o‘rinni egallaydi. Trening mashqlari orqali talabalarda o‘z fikrini erkin ifodalash, muammoni turli nuqtayi nazardan ko‘rish, jamoaviy muhokamada ishtirok etish va yangi g‘oyalarni ilgari surish imkoniyati kengayadi.

Loyiha metodida esa talabalarning kreativ g‘oyani amaliy mahsulotga aylantirish faoliyati tashkil etiladi. Bunda loyiha mavzusini tanlash, maqsadni belgilash, vazifalarni taqsimlash, ma’lumotlarni izlash, yechim ishlab chiqish, natijani taqdim etish va faoliyatni baholash kabi bosqichlar amalga oshiriladi.

Refleksiya metodining qo‘llanilishi esa talabaning o‘z faoliyatiga tanqidiy va ijodiy nuqtayi nazardan qarashini ta’minlaydi. Talaba bajarilgan topshiriq natijasini tahlil qilib, “Nimani o‘rgandim?”, “Qaysi yechim samarali bo‘ldi?”, “Qanday boshqa yechim taklif qilish mumkin edi?” kabi savollar asosida o‘z faoliyatini baholaydi.

DISCUSSION — NATIJALAR MUHOKAMASI

Kreativ pedagogika asosida talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlash metodikasini takomillashtirish ta’lim jarayonining mazmuni, shakli va metodlarini o‘zaro uyg‘unlashtirishni talab qiladi. Bunda kreativlik faqat alohida ijodiy topshiriqlarni bajarish bilan cheklanmay, balki butun ta’lim jarayonini tashkil etish tamoyiliga aylanishi lozim. Kreativ pedagogikaning muhim jihatlaridan biri — bitta muammoga yagona javob bilan cheklanmasdan, bir nechta yechimlarni izlash imkoniyatini yaratishdir. Bu esa talabalarning fikrlash moslashuvchanligini rivojlantirishga yordam beradi. Kasbiy faoliyatda ham turli vaziyatlar uchun yagona universal yechim mavjud bo‘lmasligi mumkin. Shu sababli bo‘lajak mutaxassisning turli variantlarni tahlil qilish va vaziyatga mos yechimni tanlash qobiliyatini rivojlantirish muhim metodik vazifa hisoblanadi.

Tadqiqotda ko‘rib chiqilgan metodlar o‘zaro izchil qo‘llanilganda quyidagi metodik zanjir yuzaga keladi:

Muammoli vaziyat → kreativ fikrlash → keys tahlili → rol o‘yini → loyiha faoliyati → natijani taqdim etish → refleksiya. Mazkur zanjir talabaning kasbiy tayyorgarligini faqat bilim darajasida emas, balki faoliyat darajasida shakllantirishga imkon beradi. Bunda pedagogning roli ham o‘zgaradi. Pedagog tayyor bilim beruvchi sifatida emas, balki talabaning kreativ faoliyatini tashkil etuvchi, yo‘naltiruvchi va refleksiv tahlilga undovchi subyekt sifatida faoliyat olib boradi. Ta’lim jarayonida xatoga faqat salbiy natija sifatida emas, balki yangi yechimni izlash uchun tajriba sifatida qarash kreativ pedagogik muhitni shakllantirishning muhim shartlaridan biridir.

CONCLUSION — XULOSA

Xulosa o‘rnida shuni takidlash lozim Kreativ pedagogika asosida takomillashtirilgan metodikada muammoli ta’lim, trening, rol o‘yinlari, keys-stadi, loyiha va refleksiya metodlarining o‘zaro uyg‘unligi muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu metodlar orqali talabalarning ta’lim jarayonidagi faolligi oshiriladi, kasbiy vaziyatlarni modellashtirish va amaliy topshiriqlarni bajarish orqali nazariy bilimlarni faoliyat bilan bog‘lash imkoniyati yaratiladi. Kreativ pedagogika asosida tashkil etilgan metodik jarayon talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlashning mazmuni va usullarini zamonaviylashtirishga xizmat qiladi. Mazkur yondashuv orqali talabaning mustaqil fikrlashi, kreativ yondashuvi, kasbiy vaziyatlarni tahlil qilish va amaliy yechimlar ishlab chiqish imkoniyatlari kengayadi. Shu sababli kreativ pedagogikani oliy ta’lim jarayonida tizimli qo‘llash talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlash metodikasini takomillashtirishning muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida qaralishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Samandarova, M.K. Talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlashda kvest texnologiyasi orqali ma’naviy-axloqiy tarbiyani shakllantirish. *American Journal of Alternative Education*, 2025, 2(11), 30–33.

2. Samandarova, M.K. Talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlashda ijtimoiy faollikning metodologik ahamiyati. *European International Journal of Pedagogics*, 2025, 5(11), 172–175.

3. Samandarova, M.K. Ijtimoiy-emotsional (soft skills) ko‘nikmalarni rivojlantirishda innovatsion texnologiyalar. *American Journal of Education and Evaluation Studies*, 2025, 2(12), 72–75.

O‘QUVCHILARDA MANTIQIY FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISHNING MAZMUN-MOHIYATI

Suyunova Nargiza Abdurashid qizi,
Toshkent davlat texnika universiteti doktoranti

Annotatsiya: *Mazkur maqolada umumta’lim maktablari o‘quvchilarida mantiqiy va tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning nazariy-pedagogik jihatlari tahlil qilingan. Zamonaviy ta’lim sharoitida o‘quvchilarning axborotni mustaqil izlash, tahlil qilish, baholash, dalillar asosida xulosa chiqarish va muammoli vaziyatlarga maqbul yechim topish ko‘nikmalarini rivojlantirish zarurati asoslab berilgan.*

Kalit so‘zlar: *mantiqiy fikrlash, tanqidiy fikrlash, o‘quvchi, umumta’lim maktabi, tahlil, sintez, umumlashtirish, taqqoslash, induksiya, deduksiya, mustaqil fikrlash, refleksiya, muammoli vaziyat.*

Аннотация: *В данной статье анализируются теоретические и педагогические аспекты развития логического и критического мышления у учащихся средних школ. Обосновывается необходимость развития у учащихся навыков самостоятельного поиска информации, анализа, оценки, формулирования выводов на основе доказательств и поиска оптимальных решений проблемных ситуаций в современных образовательных условиях.*

Ключевые слова: *логическое мышление, критическое мышление, учащийся, средняя школа, анализ, синтез, обобщение, сравнение, индукция, дедукция, самостоятельное мышление, рефлексия, проблемная ситуация.*

Abstract: *This article analyzes the theoretical and pedagogical aspects of developing logical and critical thinking among students in general education schools. It substantiates the necessity of fostering skills such as independently seeking, analyzing, and evaluating information, drawing evidence-based conclusions, and finding optimal solutions to problematic situations within the context of modern education.*

Keywords: *logical thinking, critical thinking, student, general education school, analysis, synthesis, generalization, comparison, induction, deduction, independent thinking, reflection, problematic situation.*

Kirish. Dunyoning tez sur’atlar bilan o‘zgarib borishi, axborot oqimlarining ortishi va texnologik taraqqiyot shaxsning kognitiv qobiliyatlariga yangicha talablar qo‘ymoqda. Bugungi kunda ta’lim tizimining asosiy maqsadlaridan biri o‘quvchilarga tayyor bilimlar to‘plamini uzatish emas, balki ularni bilimlarni mustaqil izlash, tahlil qilish va tanqidiy baholash ko‘nikmalariga ega qilishdan iborat. Ushbu kontekstda mantiqiy va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalari shaxsning asosiy kompetensiyalari qatoriga kiradi va ta’lim jarayonining markazida turishi lozim.

Zamonaviy ta’lim tizimida shaxsning tafakkur darajasini oshirish, uni chuqur tahlil qiluvchi, o‘ylovchi va mustaqil xulosa chiqaruvchi ijtimoiy faol subyekt sifatida shakllantirish ustuvor vazifalardan biri bo‘lib kelmoqda. Bu borada mantiqiy va tanqidiy fikrlashni shakllantirishga alohida e’tibor berilmoqda. Bu fikrlar esa xorijiy, rus va o‘zbek olimlarining ilmiy tadqiqotlarida o‘z isbotini topgan.

Ta’lim nazariyasi va amaliyotida mantiqiy va tanqidiy fikrlashning o‘zaro bog‘liqligi, rivojlanish bosqichlari va ularni shakllantirish metodlari to‘liq yoritilmagan. Psixologik-pedagogik adabiyotlarda bu masalalar alohida-alohida ko‘rib chiqilgan bo‘lsa-da, ularning yaxlit tizimi, o‘zaro ta’siri va maktab sharoitida rivojlantirishning amaliy yo‘llari hali ham ochiq savol bo‘lib qolmoqda. Shu bilan birga, xorijiy tajribalarni mahalliy sharoitlarga moslashtirishda madaniy-milliy xususiyatlarni hisobga olish masalasi ham muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

XXI asr – axborot jamiyati va bilimlar iqtisodiyoti davri bo‘lib, bu davrda shaxsning intellektual salohiyatini rivojlantirish ta’lim tizimining ustuvor yo‘nalishlardan biriga aylanmoqda. Zamonaviy ta’lim konsepsiyasida o‘quvchilarning mustaqil fikrlash, muammolarni tahlil qilish va tanqidiy yondashish ko‘nikmalari alohida ahamiyat kasb etadi [1].

O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni va Davlat ta’lim standartlarida o‘quvchilarning mantiqiy va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratilgan [2]. 2023-2024 o‘quv yilidan joriy etilayotgan yangi Milliy o‘quv dasturida ham ushbu ko‘nikmalarning har bir sinf bosqichida izchil rivojlantirilishi ko‘zda tutilgan. Ta’lim sohasidagi islohotlar, jumladan, 2018-yil 25-yanvardagi “Umumiy o‘rta va o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5313-sonli Farmoni [3] hamda 2020-

yil 7-maydagi “Matematika sohasidagi ta’lim sifatini oshirish va ilmiy-tadqiqotlarni rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4708-sonli Qarori mantiqiy va tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga alohida e’tibor qaratilganligini ko‘rsatadi [4].

Zamonaviy ta’lim tizimining asosiy maqsadlaridan biri o‘quvchilarning mantiqiy va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini shakllantirish hisoblanadi. XXI asr ta’lim paradigmasi o‘quvchini bilim oluvchi passiv subyekt sifatida emas, balki bilimlarni faol qidirib topuvchi, tahlil qiluvchi va sintetik xulosalar chiqaruvchi ijodiy shaxs sifatida ko‘rib chiqadi [5]. Bu esa, o‘z navbatida, pedagogik jarayonning asosiy yo‘nalishlarini qayta ko‘rib chiqishni va yangicha yondashuvlarni ishlab chiqishni taqozo etadi.

O‘quvchilarda mantiqiy va tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning mohiyati, ayniqsa gumanitar fanlarni o‘rganish orqali tahliliy, reflektiv va talqiniy ko‘nikmalarni rivojlantirishda yotadi, bu mustaqil fikrlashga undaydi va har tomonlama tushunish va mulohaza yuritish uchun zarur bo‘lgan aqliy faoliyatni kuchaytiradi [6].

Umumta’lim maktablarida o‘quvchilarning mantiqiy va tanqidiy fikrlashini rivojlantirish darslarda qiyinchilik, tushunish va tushunish bosqichlarini tizimli ravishda amalga oshirish, qiziqishni saqlash va har tomonlama shaxsiy o‘sishni rivojlantirishga qaratilgan aniq usul va metodlar orqali faollikni oshirishni o‘z ichiga oladi [7].

O‘quvchilarda mantiqiy va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish muammolarini hal qilish vazifalari orqali mantiq bilan shug‘ullanish, vaziyatlarni tahlil qilish, axborotni tanqidiy baholash va xabardor qarorlar qabul qilish qobiliyatini oshirish, oxir-oqibat ularning oqilona tahlil qilish ko‘nikmalari va kasbiy qobiliyatlarini keskinlashtirishni o‘z ichiga oladi [8]. Shuningdek, o‘quvchilarda mantiqiy va tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning mohiyati ularning globallashgan dunyoda akademik muvaffaqiyatlari va kelajakdagi kasbiy harakatlari uchun juda muhim bo‘lgan axborotni tahlil qilish, asosli hukmlar chiqarish va muammolarni samarali hal qilish qobiliyatini oshirishda yotadi [9].

Har bir shaxsning kelajakdagi muvaffaqiyati uchun ularda mantiqiy va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish juda muhimdir, chunki u inson ratsionalligi va donoligini o‘zida mujassamlashtiradi. Bu noformal va rasmiy mantiqni integratsiyalashni, ularni uyg‘unlashtirilgan holda qo‘llash orqali tanqidiy fikrlash sifatlarini maksimal darajada oshirishni talab qiladi [10].

O‘quvchilarda mantiqiy va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish ularning tahliliy, baholash va qo‘llash ko‘nikmalarini oshirish, zamonaviy ta’lim muhitining murakkabligini aniqlash uchun zarur bo‘lgan samarali qaror qabul qilish, muammolarni hal qilish va ko‘rsatmalarni loyihalash qobiliyatlarini rivojlantirish uchun zarurdir [11].

Mantiqiy fikrlash – bu voqelikni anglashning eng yuqori shakli bo‘lib, u umumlashtirish, abstraktsiya, mulohaza yuritish va xulosalar chiqarish orqali amalga oshiriladi. Mantiqiy fikrlash jarayonida inson obyektiv reallikni bevosita sezgi organlari orqali emas, balki aqliy operatsiyalar yordamida idrok etadi. Bu jarayonda muhim ahamiyatga ega bo‘lgan asosiy komponentlar quyidagilardan iborat:

- ✓ *tahlil va sintez* – murakkab hodisa yoki obyektni tarkibiy qismlarga ajratish va ularni yangi birlashmalarga birlashtirish. Analitik komponent – ma’lumotlarni tarkibiy qismlarga ajratish, asosiy va ikkinchi darajali elementlarni ajratib olish qobiliyati. Bu komponent o‘quvchining murakkab matnlarni, muammolarni va vaziyatlarni tushunish, qismlariga bo‘lish va ularni alohida o‘rganish imkonini beradi. Sintetik komponent – ajratilgan elementlarni yangi birlik sifatida birlashtirish, umumiy xulosalar va qonuniyatlarni shakllantirish qobiliyati. Sintez jarayoni o‘quvchiga alohida faktlar asosida umumiy tushunchalar va nazariyalarni yaratishga yordam beradi.

✓ *umumlashtirish va konkretlashtirish* – umumiy xususiyatlarni ajratib olish va ularni aniq misollar bilan bog‘lash. Umumlashtirish va konkretlashtirish o‘quvchilarning tanqidiy va mantiqiy fikrlashini rivojlantirishda bir-birini to‘ldiruvchi ikki muhim aqliy jarayon bo‘lib, ular bilim olish va uni qo‘llash jarayonining ikki qarama-qarshi, ammo o‘zaro bog‘liq tomonlarini ifodalaydi. Konkretlashtirish esa aksincha, abstrakt tushuncha, qoida yoki printsipni aniq misollar, real hayotiy vaziyatlar va amaliy holatlar orqali tushuntirish, ko‘rgazmali qilish va qo‘llash jarayonidir: “adolat” kabi mavhum tushunchani o‘quvchi “to‘g‘ri hukm qilish”, “hammaga teng munosabatda bo‘lish”, “nohaqlikka yo‘l qo‘ymaslik” kabi konkret harakatlar orqali tushunadi.

✓ *taqqoslash va klassifikatsiya* – obyektlar o‘rtasidagi o‘xshashlik va farqlarni aniqlash hamda ularni guruhlarga ajratish. Qiyosiy komponent – bir necha obyekt yoki hodisalarni solishtirish, ularning o‘xshash va farqli tomonlarini aniqlash qobiliyati. Taqqoslash mantiqiy fikrlashning asosidir, chunki har qanday yangi bilim oldingi tajriba bilan bog‘lanib o‘rganiladi.

✓ *induktiv va deduktiv xulosa chiqarish* – xususiydan umumiyga va umumiydan xususiyga o‘tish. Induksion va deduksion komponent – faktlar asosida umumiy xulosalar chiqarish (induksiya) va umumiy qoidalar asosida xususiy holatlarni tushuntirish (deduksiya) qobiliyati. Bu ikki yo‘nalish bir-birini to‘ldiradi va to‘liq mantiqiy fikrlash uchun zarurdir.

XULOSA

Yuqoridagi o‘rganishlar natijasida biz, mantiqiy fikrlash – “bu mantiq qonunlari va qoidalariga asoslanib, faktlar, dalillar va ma’lumotlar o‘rtasida izchil bog‘liqlik o‘rnatish hamda mantiqiy ketma-ketlikda xulosa chiqarish qobiliyatidir” – deya ta’rif berdik. Bu jarayonda fikr yurituvchi shaxs sabab-oqibat munosabatlarini aniqlaydi, umumiydan xususiyga yoki xususiydan umumiyga o‘tish orqali xulosalar shakllantiradi va o‘z fikrlarini izchil tizimga soladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Facione P.A. Critical Thinking: What It Is and Why It Counts. – Millbrae, CA: Measured Reasons & The California Academic Press, 2020. – 28 p.

2. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ-637-son. 2020-yil 23-sentyabr.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Umumiy o‘rta, o‘rta maxsus va kasb-hunar ta’limi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori. PQ-5313-son. 2018-yil 25-yanvar.

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 7-maydagi PQ-4708-son “Matematika sohasidagi ta’lim sifatini oshirish va ilmiy-tadqiqotlarni rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori.

5. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. –T.: Ma’naviyat, 2008.-173 b

6. Fayzullaeva R., Melikova M. Development of Critical Thinking of Students of Philological Direction in the Study of Humanitarian Disciplines // *Tamaddun Nuri.* – 2025. – Vol. 5. – No. 68. – P. 294–298.

7. Sergeev I.I. Methodical Approaches to Develop Students’ Critical Thinking // *Vestnik Rossiyskogo Novogo Universiteta. Seriya: Chelovek v sovremennom mire*. – 2023. – No. 3.

8. Pedorych A. The Study of Logic as a Condition for the Development of Critical Thinking of Higher Education Students // *Naukovyi Visnyk Sivershchyny. Seriia: Osvita.* – 2024. – No. 1.

9. Khaitov B.S. Effective Development of Students' Analytical and Critical Thinking Skills // *Current Research Journal of Pedagogics.* – 2024. – Vol. 5. – No. 8. – P. 48–56.

10. Liu B., Wang L. On the Logical Traits of Critical Thinking // *Journal of Higher Education Research.* – 2007. – Vol. 4. – No. 2

11. Jo‘rayev F.A. O‘g‘li. The Relevance of Developing Logical Thinking in Pedagogy Students // *International Journal of Pedagogics*. – 2024. – Vol. 4. – No. 12. – P. 287–291.

LINGVOKULTUROLOGIYADA KONSEPTNING BERILISH MASALASI

Yoqubjanova Maloxatxon,
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti
“Tarjima, tilshunoslik va xalqaro jurnalistika”
oliy maktabi o‘qituvchisi

Annotatsiya: *Mazkur tezisda lingvokulturologiya fanining tilshunoslik va madaniyatshunoslik tutashgan mustaqil yo‘nalish sifatida shakllanish bosqichlari, shuningdek, uning markaziy tushunchalaridan biri bo‘lgan “konsept” terminining kelib chiqishi va ilmiy talqinlari tahlil etiladi. Konseptga psixolingvistika, kognitiv tilshunoslik va lingvomadaniyatshunoslik nuqtai nazaridan yondashuvlar qiyoslanadi, uning tuzilishi va milliy dunyoqarashni ifodalashdagi o‘rni “dunyo” konsepti misolida ko‘rsatib beriladi.*

Kalit so‘zlar: *lingvokulturologiya, konsept, kognitiv tilshunoslik, til va madaniyat, milliy dunyoqarash, konseptosfera.*

Abstract: *This thesis analyzes the stages of formation of linguoculturology as an independent field arising at the intersection of linguistics and cultural studies, as well as the origin and scholarly interpretations of the term “concept”. Approaches to the concept from psycholinguistic, cognitive-linguistic and linguocultural perspectives are compared, and its structure and role in expressing the national worldview are illustrated through the example of the concept “world”.*

Keywords: *linguoculturology, concept, cognitive linguistics, language and culture, national worldview, conceptosphere.*

Аннотация: *В тезисе анализируются этапы становления лингвокультурологии как самостоятельного направления, возникшего на стыке лингвистики и культурологии, а также происхождение и научные трактовки термина «концепт». Сопоставляются подходы к концепту с точки зрения психолингвистики, когнитивной лингвистики и лингвокультурологии, а на примере концепта «мир» показаны его структура и роль в выражении национальной картины мира.*

Ключевые слова: *лингвокультурология, концепт, когнитивная лингвистика, язык и культура, национальная картина мира, концептосфера.*

KIRISH (INTRODUCTION / ВВЕДЕНИЕ). Til va madaniyatning o‘zaro aloqadorligi masalasi zamonaviy tilshunoslikning eng dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. XX asrning 90-yillaridan boshlab mustaqil fan tarmog‘i sifatida shakllangan lingvokulturologiya xalq madaniyatining tilda aks etishi va mujassamlanishini o‘rganadi

[1.36]. Ushbu fan tilshunoslik va madaniyatshunoslikning tasodifiy yoki vaqtinchalik bog‘lanishi emas, balki o‘z maqsad, vazifa, metod va tadqiqot obyektiga ega mustaqil ilmiy yo‘nalish sifatida e’tirof etiladi.

Lingvokulturologiyaning markaziy tushunchalaridan biri – “konsept” bo‘lib, u millatning ma’naviy qadriyatlarini, dunyoqarashini va hayotiy tajribasini o‘zida mujassamlashtiruvchi tafakkur birligi sifatida talqin etiladi. Maqolaning maqsadi – konsept tushunchasining tilshunoslikka kirib kelish tarixini, uning turli ilmiy yo‘nalishlardagi talqinlarini tahlil qilish hamda uning lingvomadaniy mohiyatini yoritishdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA (MATERIALS AND METHODS / ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДОЛОГИЯ). Lingvokulturologiyaning nazariy asoslari V. Gumboldt, A.A. Potebnya, E. Sepir kabi olimlarning ishlarida shakllangan bo‘lib, keyinchalik u mustaqil tadqiqot yo‘nalishi sifatida rivojlantirildi. Rus tilshunosligida “konsept” tushunchasi XX asr boshida faylasuf S. Askoldov tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan bo‘lib, uning fikricha konseptlar vositasida turli millat vakillari muloqotga kirishadi [2.267-280]. Yu.S. Stepanov konsept so‘zining etimologiyasiga murojaat qilib, uni lotincha “conceptus” (tushuncha) so‘zining kalkasi sifatida izohlaydi [3]. N.D. Artyunova konseptni folklor, milliy urf-odatlar, din, hayotiy tajriba, obraz va qadriyat tuyg‘usining o‘zaro ta’siri natijasi sifatida talqin etadi. V.A. Maslova va A.Ya. Gurevich esa madaniyat konseptlarini falsafiy (fazoviy) va ijtimoiy kategoriyalarga, shuningdek, milliy madaniyat kategoriyasiga ajratib o‘rganadilar [1.36].

Lingvistik ensiklopedik lug‘atda konsept tushunchasiga “so‘z ma’nosi” kabi tushuncha, biroq faqat bog‘lanishlar tizimi nuqtai nazaridan undan farqlanuvchi hodisa sifatida ta’rif beriladi [4.35-47]. Tadqiqot metodologiyasi tavsifiy-analitik, qiyosiy-tahliliy va komponent tahlil metodlariga asoslanadi. Mavzuga oid ilmiy manbalar – lingvistik ensiklopedik lug‘atlar, monografiyalar va maqolalar qiyosiy tarzda tahlil qilinib, ular asosida konsept tushunchasining umumlashgan ta’rifi va tuzilishi aniqlanadi. Shuningdek, “dunyo” konsepti misolida uning semantik va assotsiativ maydoni yorug‘ dunyo, bevafo dunyo, besh kunlik dunyo kabi ko‘chma ma’noli birliklar orqali tahlil qilinadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR (DISCUSSION AND RESULTS / ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ).

Tahlil natijalariga ko‘ra, “konsept” termini turli sohalarda turlicha talqin etiladi. Psixolingvistika nuqtai nazaridan konsept insonning psixik hayot qonuniyatlariga bo‘ysunuvchi, bilish va muloqot jarayonida dinamik xarakterga ega hodisa sifatida qaraladi. Kognitiv tilshunoslikda esa konsept hayotiy obraz va til birligini anglatuvchi, tilning semantik oralig‘ini tashkil etuvchi tushuncha sifatida talqin etiladi. Lingvokulturologik yondashuvda konsept – bir millatga xos hayotiy tajriba natijalarini, bilim va tasavvurlar yig‘indisini, insonning borliqqa munosabatini o‘zida mujassamlashtirgan lisoniy-madaniy birlik hisoblanadi.

“Dunyo” konsepti misolida olib borilgan tahlil uning o‘zbek tilida boy assotsiativ maydonga ega ekanini ko‘rsatadi: butun borliq, koinot; ijtimoiy hayotdagi holat; yer yuzi va insoniyat; hayot, tiriklik kabi ma’nolarda namoyon bo‘ladi. Bundan tashqari, bevafo dunyo (beqaror hayot), besh kunlik dunyo (o‘tkinchi hayot), dunyoga kelmoq (tug‘ilmoq), dunyodan o‘tmoq (vafot etmoq) kabi frazeologik birliklar orqali konseptning milliy-madaniy o‘ziga xosligi yaqqol namoyon bo‘ladi.

Shuningdek, olib borilgan qiyosiy tahlil o‘zbek va ingliz xalqlari milliy dunyoqarashidagi farqlarni ham ochib beradi: o‘zbek millatida keng uy, ko‘p farzandlilik,

to‘y-tomosha kabi tushunchalar milliylikning ajralmas qismi hisoblansa, ingliz madaniyatida bunga unchalik alohida e’tibor qaratilmaydi. Bu farqlar konseptning etnomadaniy xususiyati va til orqali milliy dunyoqarashni ifodalash vazifasini yana bir bor tasdiqlaydi.

XULOSA (CONCLUSION / ЗАКЛЮЧЕНИЕ). O‘tkazilgan tahlil natijasida quyidagi xulosalarga kelindi: birinchidan, lingvokulturologiya til va madaniyatning o‘zaro bog‘liqligini o‘rganuvchi mustaqil fan tarmog‘i sifatida shakllangan; ikkinchidan, konsept termini turli ilmiy yo‘nalishlarda (psixolingvistika, kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya) turlicha, ammo bir-birini to‘ldiruvchi tarzda talqin etiladi; uchinchidan, lingvomadaniy konsept millatning ma’naviy qadriyatlarini, dunyoqarashini va hayotiy tajribasini o‘zida mujassamlashtiruvchi, kognitiv-ratsional va emotsional-psixologik mazmunga ega madaniyat birligi sifatida namoyon bo‘ladi. “Dunyo” konsepti misolida ko‘rsatilganidek, konseptning semantik va frazeologik ifodasi xalqning milliy-madaniy xususiyatlarini yorqin aks ettiradi. Demak, konsept – lingvokulturologiyaning eng faol qo‘llanuvchi va istiqbolli tadqiqot obyekti bo‘lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. – М.: Тетра Системс, 2004. – С. 36.
2. Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста: Антология. – М.: Academia, 1997. – С. 267–280.
3. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. – М.: Академический проект, 2004.
4. Демьянков В.З. Понятие и концепт в художественной литературе и в научном языке // Вопросы филологии. – Москва, 2001. – № 1. – С. 35–47.

EKOLOGIK MUAMMOLARNI BARTARAF ETISHGA YO‘NALTIRILGAN TA’LIMDA KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV

Xudoyberdiyev Dilshod Murodovich,
Qarshi davlat universiteti tadqiqotchisi,
falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Annotatsiya. *Maqolada ekologik muammolarni bartaraf etishga yo‘naltirilgan ta’limda bilim, qadriyat va amaliy faoliyat birligining pedagogik hamda ijtimoiy-falsafiy asoslari tahlil qilinadi. Qiyosiy tahlil va konseptual modellashtirish usullaridan foydalanildi. Milliy konsepsiya va xalqaro ilmiy manbalar qiyoslanib, ekologik kompetensiyaning tizimli fikrlash, mas’uliyatli tanlov, hamkorlik va refleksiya bilan bog‘liqligi asoslanadi. Ta’lim muassasasi va mahalla hamkorligida suv tejamkorligi hamda chiqindilarni kamaytirishga doir topshiriqlar taklif etiladi. O‘quv natijasi bilan ekologik samarani alohida baholash zarurligi ko‘rsatiladi.*

Kalit so‘zlar: *ekologik ta’lim, kompetensiyaviy yondashuv, tizimli fikrlash, ekologik mas’uliyat, fanlararo integratsiya, jamoaviy harakat, barqaror rivojlanish.*

Аннотация. *В статье анализируются педагогические и социально-философские основы единства знаний, ценностей и практической деятельности в образовании, направленном на решение экологических проблем. Применены сравнительный анализ и концептуальное моделирование. Сопоставление национальной концепции и международных научных источников раскрывает связь экологической компетентности с системным мышлением, ответственным выбором, сотрудничеством и рефлексией. Предлагаются задания по*

водосбережению и сокращению отходов в сотрудничестве образовательного учреждения и махалли. Обосновывается необходимость раздельной оценки учебных результатов и экологического эффекта.

Ключевые слова: *экологическое образование, компетентностный подход, системное мышление, экологическая ответственность, межпредметная интеграция, коллективное действие, устойчивое развитие.*

Abstract. The article examines the pedagogical and socio-philosophical foundations of integrating knowledge, values and practical action in education addressing environmental problems. The methods are comparative analysis and conceptual modelling. A comparison of the national concept and international scholarly sources connects environmental competence with systems thinking, responsible choice, collaboration and reflection. Tasks on water conservation and waste reduction are proposed through cooperation between educational institutions and mahalla communities. The study explains why learning outcomes and environmental effects require separate assessment.

Keywords: *environmental education, competency-based approach, systems thinking, environmental responsibility, interdisciplinary integration, collective action, sustainable development.*

Ekologik muammolarni bartaraf etish texnik yechimlar, boshqaruv qarorlari va insonning kundalik faoliyati o‘rtasidagi muvofiqlikni talab qiladi. Suvning isrof qilinishi, chiqindilarning aralash tashlanishi yoki yashil hududlarning qisqarishini tushuntirish ekologik ta’limning boshlang‘ich vazifasidir. Uning amaliy natijasi esa o‘rganuvchining muammoni dalillar asosida baholashi, muqobil yechimlarni qiyoslashi va mas’uliyatli harakatda ishtirok etishida namoyon bo‘ladi. Shu jihatdan kompetensiyaviy yondashuv ekologik bilimning ijtimoiy faoliyatga aylanish mexanizmini ochib beradi.

UNESCO qo‘llanmasida kompetensiyalar haqida “ular faoliyat jarayonida, tajriba va refleksiya asosida egallanadi” deb ta’kidlanadi[63]. Bu fikrdan kelib chiqib, ekologik kompetensiyani ma’lumotni eslab qolish bilangina baholash yetarli emas. Ta’lim oluvchi o‘z qarorining tabiat, boshqa insonlar va kelajak avlodlar uchun oqibatini tushuntira olishi lozim. Demak, bilimning ishonchliligi, tanlovning axloqiy asosi va faoliyatning natijadorligi o‘zaro bog‘liq mezonlardir.

O‘zbekistonda Ekologik ta’limni rivojlantirish konsepsiyasida “o‘quv fanlari doirasidagi ekologik bilimlarni amaliyotga joriy etish, ularni amaliyotda qo‘llay olish imkonini beruvchi amaliy topshiriqlar bilan boyitish” vazifasi belgilangan[64]. Mazkur talab fanlararo aloqani mavzularning tashqi o‘xshashligi bilan cheklamasdan, bir muammoni turli fanlar vositasida hal etishga yo‘naltiradi. Buning uchun dars mazmuni, topshiriq va baholash mezoni yagona o‘quv maqsadiga xizmat qilishi zarur. Tahlil ekologik kompetensiyaning to‘rtta o‘zaro bog‘liq jihatini ajratishga imkon beradi. Muammoni tizimli tushuntirish, qadriyatlarga tayangan qaror qabul qilish, hamkorlikda harakat qilish va natijani tanqidiy baholash. Ular ketma-ket yodlanadigan tushunchalar emas, muayyan vazifada birgalikda ishga tushadigan qobiliyatlardir. Masalan, suvni

[63] UNESCO. Education for Sustainable Development Goals: Learning Objectives. – Paris: UNESCO, 2017. – P. 10.

[64] O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 27-maydagi 434-son «O‘zbekiston Respublikasida Ekologik ta’limni rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida»gi qarori. 1-ilova, 17-band.

tejash bo‘yicha taklif o‘lchovga tayanmasa, uning zarurati noaniq qoladi. Amalga oshirish imkoniyati hisobga olinmasa, asosli taklifning o‘zi ham natija bermaydi.

Green Comp doirasida tizimli fikrlash “barqarorlik muammosiga har tomonlama yondashish vaqt, makon va kontekstni hisobga olish” orqali tavsiflanadi[65]. Ushbu tamoyilga ko‘ra, ta’lim muassasasidagi suv sarfi faqat shaxsiy odat bilan izohlanmaydi, balki quvurlarning holati, foydalanuvchilar soni va yashil hudud ehtiyoji ham tekshiriladi. Geografiya suv manbalarini, biologiya ekotizim ehtiyojlarini, matematika sarf dinamikasini o‘rganishga xizmat qiladi. Shu asosda o‘quvchi sabablar zanjirini tushuntirib, tanlangan yechimni dalillar bilan asoslaydi. Qadriyaviy jihat ekologik foyda va ijtimoiy adolatni birga ko‘rishni talab qiladi. Tejamkorlik insonning zarur ehtiyojlarini cheklash hisobiga amalga oshirilmasligi kerak. Topshiriqda muqobil yechimlarning xarajati kim zimmasiga tushishi, ulardan kim foydalanishi va zaif guruhlarga ta’siri muhokama qilinadi. Natijada mas’uliyat shaxsiy intizom bilan birga umumiy resursdan adolatli foydalanishga daxldorlik sifatida shakllanadi. Mazkur yondashuv ekologik tarbiyaning axloqiy mazmunini amaliy qaror bilan bog‘laydi.

Jamoaviy harakat ushbu bog‘lanishning tashkiliy shartidir. N. Ardoin va hammualliflar “tizimli va barqaror o‘zgarish uchun individual harakat zarur, biroq uning o‘zi yetarli emas”, deb ta’kidlaydi[66]. Shundan kelib chiqib, muallif ta’lim muassasasi, oila va mahalla hamkorligini umumiy vazifa, aniq vakolat hamda qayta aloqa orqali tashkil etishni taklif qiladi. Masalan, chiqindini saralashda qutilar o‘rnatilishi bilan birga saralangan materialni qabul qilish tartibi kelishiladi. Aks holda, tashkiliy uzilish o‘quvchining ekologik tashabbusga ishonchini susaytirishi mumkin.

Kompetensiyalarni rivojlantirishning birinchi bosqichi mahalliy muammoni o‘rganishdir. O‘quvchilar kuzatuv kundaligi yuritadi, o‘lchovlarning vaqti va sharoitini qayd etadi, faktni taxmindan ajratadi. O‘qituvchi ma’lumotning kelib chiqishi, taqqoslash imkoniyati va yetishmayotgan dalillarni muhokama qiladi. Muammo shu asosda aniq chegaralanadi: masalan, butun hudud ekologiyasini yaxshilash o‘rniga muassasadagi qog‘oz chiqindisini kamaytirish vazifasi qo‘yiladi.

Ikkinchi bosqichda yechim tanlanib, hamkorlikdagi faoliyat amalga oshiriladi. A. Redman va A. Wiek amalga oshirish kompetensiyasini “barqarorlik strategiyalarini (harakat rejalarini) amalda ro‘yobga chiqarish qobiliyati” bilan bog‘laydi[67]. Guruhlar qog‘ozni qayta ishlashga topshirish va undan qayta foydalanishni xarajat, bajarilish imkoniyati hamda ekologik foyda bo‘yicha qiyoslaydi. Rejada vazifalar, mas’ullar va tekshiruv muddati belgilanadi. Ish jarayoni kuzatuv kundaligida qayd etiladi. Texnik ishlar vakolatli xodimlarga topshirilib, o‘quvchilar kuzatish, hisoblash va axborot almashishga jalb qilinadi.

Uchinchi bosqich natijani tahlil qilish va keyingi qarorni belgilashni qamrab oladi. O‘quv kompetensiyasi muammoni tushuntirish, yechimni asoslash, hamkorlikdagi hissa va xatoni aniqlash mezonlari orqali baholanadi. Kuzatuv varaqasi, hisob-kitob, loyiha

---

[65] Bianchi G., Pisiotis U., Cabrera Giraldez M. GreenComp: The European sustainability competence framework. – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2022. – P. 20. 6

[66] Ardoin N. M., Bowers A. W., Wheaton M. Leveraging collective action and environmental literacy to address complex sustainability challenges // Ambio. – 2023. – Vol. 52. – P. 30–44 (iqtibos: P. 30). 6

[67] Redman A., Wiek A. Competencies for Advancing Transformations Towards Sustainability // Frontiers in Education. – 2021. – Vol. 6. – Article 785163. – P. 6.

himoyasi va shaxsiy refleksiya bir-birini to‘ldiradi. Faqat guruh mahsulotiga qarab barcha ishtirokchilarga bir xil baho qo‘yish individual o‘sishni yashirishi mumkin. Shu bois har bir o‘quvchining hissasi alohida qayd etiladi.

Ekologik samara mustaqil o‘lchov bilan tekshiriladi. Hisoblagich qayd etgan suv sarfi uning qamrovidagi foydalanuvchilarning kuzatuv kunlaridagi sonlari yig‘indisiga bo‘linadi. Natija bir kishi-kunga hisoblanadi. Chiqindi bo‘yicha bir xil muddatda hosil bo‘lgan massa hamda qayta foydalanilgan ulush qayd etiladi. Boshlang‘ich va yakuniy o‘lchovlarda ta’til, ob-havo va ta’mirlash kabi omillar hisobga olinadi. Bilim testi natijasining oshishi resurs sarfi kamayganini avtomatik tasdiqlamaydi. Baholashdagi yana bir masala o‘rganilgan ko‘nikmaning yangi vaziyatga ko‘chishidir. Qog‘oz chiqindisi bo‘yicha loyihada muvaffaqiyatli qatnashgan o‘quvchi suv sarfi bilan bog‘liq yangi muammoni ham dalillar asosida tahlil qila olishi kerak. Shuning uchun keyingi topshiriq oldingisini aynan takrorlamasdan, o‘sha fikrlash usulini boshqa sharoitda qo‘llashni talab etishi maqsadga muvofiq. Bu kompetensiyaning vaziyatga moslashuvchanligini baholashga xizmat qiladi.

Taklif etilayotgan yondashuvning metodik hissasi kompetensiyalar, amaliy vazifa va baholash dalillarini bir tizimda bog‘lashdan iborat. Uni amalga oshirishda pedagoglar hamkorligi, o‘lchov vositalari va ma’muriyatning tashabbuslarga javob berishi muhim shartlardir.

Xulosa

Birinchidan, kompetensiyaviy ekologik ta’lim bilim, qadriyat va harakat birligiga tayanadi. Tizimli fikrlash muammoning sabablarini ochsa, ekologik mas’uliyat yechimning axloqiy va ijtimoiy chegaralarini belgilaydi.

Ikkinchidan, fanlararo topshiriqning mahalliy muammoga bog‘lanishi, ta’lim muassasasi va mahalla hamkorligi o‘rganuvchining faol ishtirokiga sharoit yaratadi. Bunda vazifa, vakolat va natijani tekshirish tartibi oldindan aniqlashtirilishi lozim.

Uchinchidan, kompetensiya rivoji bilan ekologik samara alohida dalillar orqali baholanishi zarur. Kuzatuv va refleksiya o‘quv natijasini, taqqoslanadigan o‘lchovlar esa resursdan foydalanishdagi o‘zgarishni ko‘rsatadi.

Mazkur yondashuv ekologik ta’limni kundalik hayotdagi mas’uliyatli qarorlar bilan bog‘lashga xizmat qiladi. Uning amaliy qiymati mahalliy sharoitda sinovdan o‘tkazilishi va aniqlangan kamchiliklar asosida takomillashtirilishi bilan belgilanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. UNESCO. Education for Sustainable Development Goals: Learning Objectives. – Paris: UNESCO, 2017. – P. 10. https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000247444

2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 27-maydagi 434-son «O‘zbekiston Respublikasida Ekologik ta’limni rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida»gi qarori. 1-ilova, 17-band. https://lex.uz/docs/4354743

3. Bianchi G., Pisiotis U., Cabrera Giraldez M. GreenComp: The European sustainability competence framework. – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2022. – P. 20. https://doi.org/10.2760/13286

4. Ardoin N. M., Bowers A. W., Wheaton M. Leveraging collective action and environmental literacy to address complex sustainability challenges // Ambio. – 2023. – Vol. 52. – P. 30–44 (iqtibos: P. 30).

5. Redman A., Wiek A. Competencies for Advancing Transformations Towards Sustainability // Frontiers in Education. – 2021. – Vol. 6. – Article 785163. – P. 6.

PEDAGOG KADRLARNING UZLUKSIZ KASBIY RIVOJLANISHI: YANGI TIZIM, ZAMONAVIY YONDASHUV VA AMALIY NATIJALAR

D.T.Tuxfatullina,
Navoiy viloyati pedagogik mahorat Markazi,
Pedagoglarni kasbiy rivojlantirish bo'yicha o'rinbosar

Annotatsiya. *Mazkur maqolada O'zbekiston Respublikasida pedagog kadrlarning uzluksiz kasbiy rivojlanish tizimini takomillashtirish bo'yicha amalga oshirilayotgan islohotlar, yangi tashkiliy mexanizmlar hamda hududiy pedagogik mahorat markazlari faoliyatida kuzatilayotgan amaliy natijalar tahlil qilingan. Shuningdek, malaka oshirish tizimining raqamlashtirilishi, differensial yondashuv asosida tashkil etilishi va xalqaro tajribalar bilan integratsiyalashuvi yoritilgan. Maqolada pedagoglarning kasbiy ehtiyojlari, malaka toifalari, amaliy metodik faoliyati, ilmiy-ijodiy izlanishlari hamda raqamli imkoniyatlarini o'zaro uyg'unlashtirish orqali uzluksiz kasbiy rivojlanishning yaxlit modelini shakllantirish imkoniyatlari asoslangan. Navoiy viloyati pedagogik mahorat markazi faoliyati misolida mazkur yondashuvning amaliy natijalari ko'rsatib berilgan.*

Kalit so'zlar: *uzluksiz kasbiy rivojlanish, pedagog, malaka oshirish, pedagogik mahorat markazi, raqamlashtirish, ta'lim sifati, innovatsion yondashuv, xalqaro tajriba, kasbiy kompetensiya, differensial yondashuv.*

Аннотация. *В статье анализируются реформы, реализуемые в системе непрерывного профессионального развития педагогических кадров Республики Узбекистан, современные организационные механизмы и практические результаты деятельности региональных центров педагогического мастерства. Освещаются вопросы цифровизации системы повышения квалификации, дифференцированного подхода к обучению и интеграции международного опыта. Особое внимание уделяется взаимосвязи профессиональных потребностей педагогов, их квалификационных категорий, практической методической деятельности, научно-творческой активности и цифровых возможностей как компонентов единого процесса непрерывного профессионального развития. На примере деятельности Навоийского областного центра педагогического мастерства представлены практические результаты реализации данного подхода.*

Ключевые слова: *непрерывное профессиональное развитие, педагог, повышение квалификации, центр педагогического мастерства, цифровизация, качество образования, инновационный подход, международный опыт, профессиональная компетентность, дифференцированный подход.*

Abstract. *This article analyzes the reforms aimed at improving the teachers' continuous professional development system in Uzbekistan, modern organizational mechanisms, and practical outcomes observed in regional pedagogical excellence centers. The paper highlights the digitalization of the professional development system, differentiated approaches, and integration of international experience into the educational process. Particular attention is paid to combining teachers' professional needs and qualification categories with practical methodological activities, scientific and creative work, and digital opportunities as interconnected components of continuous professional development. The practical implementation of this approach is demonstrated through the activities of the Navoiy Regional Center for Pedagogical Excellence.*

Keywords: *continuous professional development, teacher, professional training, pedagogical excellence center, digitalization, education quality, innovative approach, international experience, professional competence, differentiated approach.*

So‘nggi yillarda O‘zbekiston ta’lim tizimida amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli islohotlar pedagog kadrlarning kasbiy salohiyatini muntazam rivojlantirishni davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylantirdi. Ta’lim sifatini oshirish, xalqaro standartlarga mos kompetensiyalarga ega pedagoglarni shakllantirish hamda zamonaviy metodik yondashuvlarni amaliyotga joriy etish uzluksiz kasbiy rivojlanish tizimini tubdan yangilashni talab etdi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 21-iyundagi PQ–231-sonli qarori [1] hamda Vazirlar Mahkamasining 2024-yil 20-dekabrdagi 867-son qarori [2] pedagog xodimlarning kasbiy rivojlanish tizimini yangi bosqichga olib chiqdi.

Mazkur islohotlarning muhim jihati pedagogning kasbiy rivojlanishini faqat ma’lum davrda tashkil etiladigan malaka oshirish kurslari bilan cheklamasdan, uni pedagogning doimiy kasbiy faoliyati bilan uzviy bog‘liq jarayon sifatida tashkil etishga yo‘naltirilganidadir. Shu nuqtayi nazardan, uzluksiz kasbiy rivojlanish pedagogning kasbiy ehtiyojlari va malaka toifasini hisobga olgan holda differensial yondashuv, amaliy metodik faoliyat, raqamli texnologiyalardan foydalanish, ilmiy-ijodiy faoliyat hamda ilg‘or xalqaro tajribani o‘zlashtirishning o‘zaro bog‘langan tizimi sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Avvalgi yillarda malaka oshirish tizimi hududlar kesimida turlicha tashkil etilib, metodik ta’minot va nazorat mexanizmlarida ayrim tafovutlar kuzatilgan bo‘lsa, yangi tizim yagona mahorat boshqaruv modelini shakllantirdi. Bunda pedagoglarning kasbiy rivojlanish jarayonini yagona tashkiliy va metodik yondashuv asosida boshqarish bilan bir qatorda, hududlarning mavjud imkoniyatlari va pedagoglarning individual kasbiy ehtiyojlarini hisobga olish imkoniyati kengaydi.

Bugungi kunda uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimi Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi tomonidan yagona strategik yondashuv asosida muvofiqlashtirilib, hududiy pedagogik mahorat markazlari bilan hamkorlikda pedagoglarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish, metodik xizmat sifatini oshirish hamda zamonaviy ta’lim texnologiyalarini amaliyotga joriy etishga xizmat qilmoqda. Mazkur jarayonda hududiy pedagogik mahorat markazlari pedagogning kasbiy ehtiyojini aniqlash, unga mos metodik yordam ko‘rsatish va kasbiy rivojlanish natijalarini amaliy faoliyat bilan bog‘lashda muhim bo‘g‘in sifatida shakllanmoqda.

Hududiy mahorat markazlarining tashkil etilishi esa uzluksiz kasbiy rivojlanish tizimini joylarda samarali yo‘lga qo‘yish imkonini berdi. Maktabgacha ta’lim tashkilotlari pedagoglarini qayta tayyorlash va metodik qo‘llab-quvvatlash maqsadida alohida muvofiqlashtirish bo‘limlari faoliyati yo‘lga qo‘yildi. Mazkur tizimning yana bir muhim jihati xalqaro baholash dasturlari bilan integratsiyaning kuchayganidir. Xalqaro tadqiqotlar markazining faoliyat boshlashi PISA, TIMSS va PIRLS kabi xalqaro tadqiqotlarga tayyorgarlik jarayonlarini ilmiy-amaliy asosda tashkil etishga xizmat qilmoqda [3].

2025-yil 1-yanvardan boshlab pedagog va rahbar xodimlarning besh yilda kamida bir marta majburiy malaka oshirishi belgilandi. Yangi tartib pedagoglarning kasbiy rivojlanishini muntazam va tizimli ravishda tashkil etishga xizmat qilishi bilan birga, kasbiy ehtiyojlarni aniqlash va tegishli rivojlanish yo‘nalishini belgilash zaruratini ham kuchaytirdi.

Yangi tartibga ko‘ra, malaka oshirish kurslari pedagoglarning malaka toifasi va kasbiy ehtiyojidan kelib chiqib differensial tarzda tashkil etilmoqda. Jumladan, oliy va

birinchi toifali pedagoglar uchun yuksaltiruvchi kurslar, ikkinchi va mutaxassis toifadagi pedagoglar uchun esa rivojlantiruvchi kurslar joriy qilindi. Bunday differensial yondashuv pedagoglarning mavjud kasbiy kompetensiya darajasini hisobga olish va ularga bir xil mazmundagi ta’limni emas, balki ehtiyojiga mos kasbiy rivojlanish imkoniyatini yaratishga xizmat qilmoqda.

Shuningdek, umumta’lim maktablari pedagoglari uchun “Kasbiy rivojlanish kuni”, “Kasbiy rivojlanish soati”, maktabgacha ta’lim tashkilotlari xodimlari uchun “Metodik mahorat kuni” hamda “Metodik mahorat soati” kabi amaliy platformalar tashkil etildi. “Virtual kasbiy rivojlantirish” tizimining yo‘lga qo‘yilishi esa pedagoglarga masofadan turib ham zamonaviy metodik bilimlarni egallash imkoniyatini yaratdi. Ushbu shakllarning malaka oshirish kurslari bilan uyg‘unlashtirilishi pedagogning kasbiy rivojlanishini uzluksiz davom ettirish, nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan bog‘lash va ilg‘or tajribalarni bevosita ta’lim jarayoniga tatbiq etish imkonini bermoqda.

Yangi tizimning muhim jihatlaridan biri pedagoglarning ilmiy va ijodiy faoliyatini malaka oshirishning muqobil shakli sifatida tan olinganidir. Jumladan, darslik va o‘quv qo‘llanmalarini yaratish, dissertatsiya himoya qilish, xalqaro ilmiy bazalarda maqolalar chop etish hamda xalqaro konferensiyalarda ishtirok etish pedagogning kasbiy rivojlanish ko‘rsatkichi sifatida baholanmoqda. Bu esa pedagogning kasbiy rivojlanishini faqat tayyor bilimlarni o‘zlashtirish bilan emas, balki yangi bilim va metodik mahsulot yaratish, ilmiy izlanish olib borish va o‘z tajribasini ommalashtirish bilan ham bog‘lash imkonini bermoqda.

№	Ko‘rsatkichlar	Reja bo‘yicha	Amalda	Farq	Bajarilish darajasi
1	Yillik pedagog xodimlarni qamrab olish rejasi	6 000 nafar	–	–	–
2	Shakllantirilgan o‘quv guruhlari	–	214 ta	–	–
3	I chorakda pedagog xodimlarni qamrab olish	3 850 nafar	3 870 nafar	+20 nafar	101%

Navoiy viloyati pedagogik mahorat markazi tomonidan akademik faoliyatni muvofiqlashtirish yo‘nalishida 6000 nafar pedagog xodimni qamrab olish rejasi belgilangan bo‘lib, mazkur reja asosida 214 ta o‘quv guruhi shakllantirildi. Birinchi chorak uchun belgilangan 3850 nafar o‘rniga amalda 3870 nafar tinglovchi qamrab olinib, reja 101 foizga bajarildi. Yuqoridagidan kelib chiqib ushbu ma’lumotlarni quyidagi solishtirma jadvalda ko‘rishimiz mumkin [4].

Jumladan, oylar kesimida tahlil qilinganda, yanvar – iyun oyilarida 3870 nafar, pedagog malaka oshirgani kuzatilib, ijobiy o‘sish dinamikasi ta’minlandi. Mazkur ko‘rsatkichlar pedagoglarni kasbiy rivojlanishga jalb etish jarayonining bosqichma-bosqich kengayib borayotganini ko‘rsatadi.

Hududlarda ta’lim qamrovini kengaytirish maqsadida Xatirchi tumanida 60 nafar hamda Nurota tumanida 87 nafar tarbiyachini qamrab olgan ko‘chma kurslar tashkil etildi. Bu esa chekka hududlardagi pedagoglarni ham uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimiga faol jalb qilish imkonini yaratdi [4]. Ko‘chma kurslarning tashkil etilishi

uzluksiz kasbiy rivojlanishning hududiy jihatdan ham ochiqligi va qulayligini ta’minlashga xizmat qiluvchi amaliy mexanizm sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Metodik xizmat ko‘rsatish yo‘nalishida viloyat bo‘yicha 11 ta fan kesimida “Kasbiy rivojlanish kuni” hamda 11 ta “Kasbiy rivojlanish soati” tadbirlari tashkil etilib, ularda jami 18 965 nafar pedagog ishtirok etdi. Mazkur tadbirlar orqali pedagoglarning amaliy ko‘nikmalari rivojlantirildi, zamonaviy pedagogik yondashuvlar ommalashtirildi hamda ilg‘or tajribalar almashinuvi yo‘lga qo‘yildi.

Mazkur tajriba shuni ko‘rsatadiki, pedagoglarning uzluksiz kasbiy rivojlanishida qisqa muddatli, muntazam va amaliy yo‘naltirilgan metodik tadbirlarning o‘rni muhimdir. Bunday tadbirlarni pedagoglarning kundalik faoliyati bilan bog‘lash orqali kasbiy rivojlanishning amaliy samaradorligini oshirish mumkin.

Raqamlashtirish yo‘nalishida FaceID orqali davomat nazorati, CALLMASTER avtomatik xabardor qilish tizimi, Zoom platformasi orqali ommaviy onlayn mashg‘ulotlar hamda VR texnologiyalariga asoslangan interaktiv darslar joriy etildi. Raqamli texnologiyalarning mazkur jarayonga kiritilishi nafaqat tashkiliy jarayonlarni tezlashtirish, balki pedagoglarning zamonaviy ta’lim texnologiyalaridan foydalanish kompetensiyalarini rivojlantirish uchun ham qo‘shimcha imkoniyat yaratmoqda.

So‘nggi yillarda pedagog kadrlarning xalqaro tajribalarni o‘rganish imkoniyatlari sezilarli kengaydi. Jumladan, Yaponiya xalqaro hamkorlik agentligi (JICA) bilan hamkorlikda amalga oshirilayotgan loyihalar doirasida xorijiy davlatlarning ilg‘or ta’lim tajribalari o‘rganilmoqda.

Markaz professor-o‘qituvchilari Yaponiya, Malayziya, Qozog‘iston, Fransiya, Turkiya va Rossiya kabi davlatlarda tashkil etilgan malaka oshirish kurslari hamda amaliy seminar-treninglarda ishtirok etib, ilg‘or innovatsion metodikalar bilan yaqindan tanishdilar. Fransiya va Turkiya davlatlarining ta’lim muassasalari hamda hududiy markazlari bilan hamkorlik memorandumlari imzolanib, xalqaro tajriba almashinuvi, qo‘shma seminarlar va malaka oshirish dasturlarini tashkil etish bo‘yicha hamkorlik ishlari yo‘lga qo‘yildi. Hududiy markaz faoliyatiga xorijiy mutaxassislarning jalb qilinishi metodik xizmat sifatini yanada oshirishga xizmat qilmoqda. Bu esa zamonaviy pedagogik yondashuvlarni amaliyotga tezkor joriy etish imkoniyatini yaratmoqda [5].

Bugungi kunda malaka oshirish kurslari mazmun jihatdan ham sezilarli ravishda boyitildi. Avval 24 ta yo‘nalishda tashkil etilgan kurslar soni 51 ta yo‘nalishga yetkazildi. Ayniqsa, amaliy fanlar bo‘yicha tashkil etilayotgan kurslarning samaradorligi oshib bormoqda. Jumladan, musiqa madaniyati fani o‘qituvchilari uchun tashkil etilgan amaliy mashg‘ulotlar san’at maktablari mutaxassislari bilan hamkorlikda olib borilayotgani o‘qituvchilarning ijodiy ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilmoqda.

Navoiy viloyati PMMda o‘quv jarayonlarini samarali tashkil etish maqsadida videoproyektorlar, interaktiv elektron doskalar, zamonaviy kompyuter texnikalari, virtual reallik vositalari hamda boshqa innovatsion texnologiyalar amaliyotga joriy etildi. “Uzluksiz kasbiy ta’lim” electron platformasining yaratilishi esa barcha jarayonlarni yagona raqamli makonda boshqarish imkonini berdi. Elektron portfoliolar, QR-kodli sertifikatlar va masofaviy ta’lim modullari tizimning shaffofligi hamda samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda.

Shu jihatdan, raqamli texnologiyalarni uzluksiz kasbiy rivojlanish jarayoniga joriy etish nafaqat ta’limni tashkil etishning texnik imkoniyatlarini kengaytiradi, balki pedagogning individual kasbiy rivojlanish trayektoriyasini shakllantirish uchun ham muhim shart-sharoit yaratadi. Elektron portfolio orqali pedagogning erishgan natijalari,

metodik faoliyati va kasbiy rivojlanish ko‘rsatkichlarini tizimli ravishda aks ettirish imkoniyati yuzaga keladi.

Pedagog xodimlarni moddiy va ma’naviy qo‘llab-quvvatlash yangi tizimning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Mentor-o‘qituvchilar uchun qo‘shimcha ustamalar, metodistlar uchun oliy ta’lim muassasalari professor-o‘qituvchilariga tenglashtirilgan bazaviy tarif stavkalari joriy etildi. Mazkur rag‘batlantirish mexanizmlari pedagoglarning kasbiy rivojlanish jarayonidagi faolligini oshirish va ilg‘or tajribalarni ommalashtirishga qo‘shimcha turtki bermoqda.

Umuman olganda, Navoiy viloyati pedagogik mahorat markazi faoliyati misolida kuzatilayotgan natijalar uzluksiz kasbiy rivojlanishning samaradorligi birgina malaka oshirish kurslari bilan emas, balki o‘zaro bog‘langan bir nechta omillar — pedagogning kasbiy ehtiyoji, differensial yondashuv, amaliy metodik faoliyat, raqamli ta’lim imkoniyatlari, ilmiy-ijodiy faollik, mentorlik va xalqaro tajribani o‘zlashtirish bilan belgilanayotganini ko‘rsatadi. Mazkur jihatlarni yagona tizimda uyg‘unlashtirish pedagogning individual kasbiy rivojlanish imkoniyatlarini kengaytiradi hamda metodik xizmatning amaliy yo‘naltirilganligini kuchaytiradi.

Xulosa qilib aytganda, O‘zbekiston Respublikasida pedagog kadrlarning uzluksiz kasbiy rivojlanish tizimini modernizatsiya qilish bo‘yicha amalga oshirilayotgan islohotlar ta’lim sifatini oshirishga xizmat qilayotgan muhim omilga aylandi. Yangi tizimning joriy etilishi pedagoglarning kasbiy ehtiyojlariga moslashgan differensial yondashuvni, xalqaro tajriba integratsiyasini, raqamlashtirishni hamda ilmiy-innovatsion faoliyatni qo‘llab-quvvatlashni ta’minlamoqda.

Maqolaning ilmiy jihatdan muhim natijasi shundan iboratki, uzluksiz kasbiy rivojlanish jarayonining asosiy tarkibiy qismlarini — kasbiy ehtiyoj va malaka toifasiga mos differensial rivojlanish, muntazam metodik faoliyat, raqamli texnologiyalardan foydalanish, ilmiy-ijodiy faollik va xalqaro tajribani — o‘zaro bog‘liq holda tashkil etish pedagogning kasbiy kompetentligini rivojlantirishning yaxlit mexanizmi sifatida namoyon bo‘ladi. Bunday yondashuv pedagogning kasbiy rivojlanishini epizodik malaka oshirishdan uzluksiz, amaliy va individual rivojlanish jarayoniga aylantirish imkonini beradi.

Shuningdek, uzluksiz kasbiy rivojlanish tizimining yagona vertikal asosida tashkil etilishi, moddiy-texnik bazaning mustahkamlanishi va rag‘batlantirish mexanizmlarining takomillashuvi pedagogik faoliyat samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda. Mazkur islohotlar kelgusida O‘zbekiston ta’lim tizimini xalqaro standartlarga yanada yaqinlashtirish hamda raqobatbardosh pedagog kadrlarni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Maktabgacha va maktab ta’limi tashkilotlari xodimlarini uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” 2024-yil 21-iyundagi PQ–231-sonli qarori.
2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Maktabgacha va maktab ta’limi xodimlarining uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini takomillashtirish to‘g‘risida” 2024-yil 20-dekabrdagi 867-son qarori.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Pedagog kadrlar tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 2025-yil 28-apreldagi PF–73-son Farmoni.
4. O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta’limi vazirining 2024-yil 16-dekabrdagi 402-sonli buyrug‘i.

5. O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi hamda Madaniyat vazirligining 2025-yil 28-fevraldagi qo‘shma qarori.

TA’LIM JARAYONIDA SHAXSIY FAOLLIK VA IJTIMOIY JAVOBGARLIKNI UYG‘UN TARBIYALASH USULLARI

Sadriddinova Malika Jamoliddinovna,
Yangi namangan tumani 63-sonli
Davlat maktabgacha ta’lim tashkiloti
tarbiyachisi

Annotatsiya: *Ta’lim tizimining asosiy vazifalaridan biri – o‘quvchilarning intellektual, ma’naviy va ijtimoiy jihatdan har tomonlama rivojlanishini ta’minlashdir. Zamonaviy jamiyat sharoitida har bir yoshning mustaqil fikrlashi, tashabbus ko‘rsatishi, o‘z pozitsiyasiga ega bo‘lishi va shu bilan birga, ijtimoiy mas’uliyatni his etishi muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois bugungi ta’lim tizimida shaxsiy faollik va ijtimoiy javobgarlik tushunchalari o‘zaro bog‘liq holda, uyg‘un tarzda tarbiyalanishi kerak. Har bir insonning hayotda o‘z o‘rni va faoliyatini topishi, jamiyat taraqqiyotida o‘z hissasini qo‘sha olishi to‘g‘ridan-to‘g‘ri uning faolligiga va javobgarlik darajasiga bog‘liqdir. Bu tushunchalarni tarbiyalash uchun ta’lim muassasalari oldida turgan vazifalar doimiy takomillashtirib borilmoqda hamda yangi, samarali usul va yondashuvlar joriy etilmoqda.*

Kalit so‘zlar: *shaxsiy faollik, ijtimoiy javobgarlik, uyg‘un tarbiya, ta’lim jarayoni, pedagogik yondashuv, mas’uliyatli shaxs, tarbiya usullari, ijtimoiylashuv, faollashtirish metodlari, zamonaviy ta’lim.*

Аннотация: *Одной из основных задач системы образования является обеспечение всестороннего интеллектуального, духовного и социального развития обучающихся. В современном обществе важно, чтобы каждый молодой человек мыслил самостоятельно, проявлял инициативу, имел свою позицию и в то же время чувствовал социальную ответственность. Поэтому в сегодняшней системе образования понятия личной активности и социальной ответственности должны воспитываться взаимосвязано и гармонично. Способность каждого человека находить свое место и деятельность в жизни, вносить вклад в развитие общества напрямую зависит от его активности и уровня ответственности. Задачи, стоящие перед образовательными учреждениями по воспитанию этих понятий, постоянно совершенствуются, внедряются новые, эффективные методы и подходы.*

Ключевые слова: *личная активность, социальная ответственность, гармоничное воспитание, образовательный процесс, педагогический подход, ответственная личность, методы воспитания, социализация, методы активизации, современное образование.*

Abstract: *One of the main tasks of the education system is to ensure the comprehensive intellectual, spiritual and social development of students. In modern society, it is important for every young person to think independently, take initiative, have their own position, and at the same time feel social responsibility. Therefore, in today's education system, the concepts of personal activity and social responsibility should be nurtured in an interconnected and harmonious manner. The ability of each person to find their place and activity in life, to contribute to the development of society directly*

depends on their activity and level of responsibility. The tasks facing educational institutions to educate these concepts are constantly being improved, and new, effective methods and approaches are being introduced.

Keywords: *personal activity, social responsibility, harmonious upbringing, educational process, pedagogical approach, responsible person, upbringing methods, socialization, activation methods, modern education.*

KIRISH Shaxsiy faollik – bu o‘z oldiga maqsad qo‘yish, unga erishish yo‘lida fidokorona harakat qilish, yangi vaziyatlarga moslasha olish, ijodiy fikrlash va yangilik yaratishga intilishdir. Ta’lim jarayonida shu kabi fazilatlarni shakllantirish uchun birinchi navbatda o‘quvchilarning qiziqishlarini inobatga olish, ularni ijodiy va mustaqil faoliyatga jalb qilish maqsadga muvofiqdir. O‘quv dasturi va dars ishlanmalarida shaxsga yo‘naltirilgan usullar keng qo‘llaniladi. O‘quvchilar mustaqil ravishda ma’lumot izlash, dastlabki muammolarni anglash, tahlil qilish, xulosalar chiqarish kabi faoliyatlarga jalb etiladi. Bunday faoliyat turlari orqali har bir o‘quvchi o‘zining qobiliyat va salohiyatini to‘la namoyon qilish, ichki dunyosini boyitish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Yana bir muhim jihati shundaki, shaxsiy faollikni kuchaytirishda o‘quvchilar o‘rtasida raqobat ruhini emas, balki hamkorlik va o‘zaro yordam, jamoa bo‘lib ishlash ko‘nikmalarini singdirish uchun imkoniyatlar yaratiladi. Bunda, interaktiv usullar, frustratsiya va muvaffaqiyatsizlikni to‘g‘ri qabul qilish, natijalarga avvalo o‘z mehnati bilan erishish, kichik g‘alabalar ustida to‘xtalmay, yanada yuqoriroq natijalarga intilishni rag‘batlantirish lozim bo‘ladi. O‘quvchilarning o‘z fikrini ochiq aytishi, tortishuv, bahs, muhokama kabi usullar orqali mustahkamlana boradi.

METODOLOGIYA

Ta’lim muassasalarida shaxsiy rivojlanishga katta e’tibor qaratiladi. Bu borada mustaqil o‘quv faoliyati, ijtimoiy loyiha va tadbirlar, o‘zini-o‘zi boshqarish jarayonlari keng joriy qilinadi. O‘quvchi o‘zini ijtimoiy hayotning faol ishtirokchisi deb hisoblashi uchun undan tashabbus va faol ishtirok talab etiladi. O‘quv rejalari innovatsion yondashuvlarni o‘z ichiga oladi. Fanlararo integratsiyani yo‘lga qo‘yish, amaliy mashg‘ulotlar, loyiha ishlarini bajarish, mustaqil tadqiqot olib borishga yo‘naltirilgan topshiriqlar ta’lim jarayonida shaxsiy faollikni rag‘batlantiradi. Shaxsiy faollik va ijtimoiy javobgarlikni uyg‘un tarzda tarbiyalashda, albatta, o‘qituvchilarning kasbiy mahorati va pedagogik malakasi muhim rol o‘ynaydi. O‘qituvchi darsni faqat ma’lumot uzatuvchi emas, balki o‘quvchi shaxsining rivojlanishiga sherik, yo‘l-yo‘riq ko‘rsatuvchi, ilhom beruvchi bo‘lishi lozim. Darslarda o‘quvchilarning ichki qiziqishi, o‘z-o‘zini anglash, yangi bilimlarni egallashga bo‘lgan ishtiyoqini uyg‘otish orqali shaxsiy faollik shakllanadi. Ijtimoiy javobgarlikni tarbiyalash esa, o‘quvchilarda jamiyat oldida, yaqin insonlari, atrof-muhit va Vatan oldidagi burchini anglashdan boshlanadi [1].

Jamiyat rivoji uchun har bir fuqaroning o‘z burchini chuqur his qilishi, uni ongli ravishda ado etishi dolzarb sanaladi. Ta’lim jarayonida bunday mas’uliyat va javobgarlikni tarbiyalash uchun bir necha samarali yondashuvlar mavjud. Eng avvalo, ijtimoiy me’yor va qadriyatlarning mohiyati, ularning ahamiyati haqida o‘quvchilar ongida aniq tushunchalar shakllantiriladi. Ta’lim jarayonida insonparvarlik, mehr-oqibat, yaxshilik qilish, yordam ko‘rsatish, adolatli bo‘lish, odob-axloq qoidalariga amal qilish, ekologik madaniyatni rivojlantirish, ona tabiatga, atrof-muhitga ehtiyotkorlik bilan qarash singari xususiyatlar ustuvor o‘rin tutadi. O‘quvchilarda ijtimoiy javobgarlikni shakllantirishda turli sinf va maktab miqyosidagi yig‘ilishlar, mustaqil loyihalar, jamoaviy tadbirlar, ijtimoiy muammo va masalalarni muhokama qilish, qo‘l mehnati bilan jamiyatga foyda keltiradigan ishlarni amalga oshirish kabi usullar keng qo‘llaniladi.

Har bir o‘quvchi o‘z harakati bilan jamiyat hayotiga, o‘quv jamoasiga, oilasiga va atrofdagi insonlarga ta’sir ko‘rsatishini anglab yetadi. Shu tarzda ularda mas’uliyat, vijdon, halollik va adolat kabi xususiyatlar mustahkamlanadi [2].

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ta’limda shaxsiy faollik va ijtimoiy javobgarlikni uyg‘un tarzda tarbiyalash uchun ko‘plab metodlar va vositalardan foydalanish mumkin. Darslar jarayonida guruhli ishlarni tashkil etish, muammoli vaziyatlarni hal qilish, mustaqil izlanish va tadqiqotlarni olib borishga undash, faol ishtirok va bahs-munozaralarni yo‘lga qo‘yish, o‘z fikrini asoslash, mahorat darslari va ijodiy uchrashuvlar orqali o‘quvchilarni rag‘batlantirish mumkin. Har bir o‘quvchi dars jarayonida o‘zining qiziqishini aniqlashi, mustaqil qaror qabul qilishi va buning oqibatlarini baholay olishi ham zarur. Pedagogik faoliyatda o‘qituvchilarning ijtimoiy mas’uliyati, shaxsiyat komil inson tarbiyasi borasidagi faoliyati ham muhim ahamiyat kasb etadi. O‘qituvchi – bu nafaqat bilim beruvchi, balki o‘quvchilar hayotida asosiy qadriyatlarni namuna qilib ko‘rsatadigan, pedagogik rahbar hamdir. O‘qituvchining kasbiy malakasi, hayotiy tajribasi va shaxsiy fazilatlari ta’lim tizimida ijtimoiy javobgarlik va shaxsiy faollikni uyg‘un tarzda rivojlantirishga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. O‘qituvchi o‘zi har doim faol, g‘ayratli, javobgarlikni chuqur his etadigan bo‘lsa, u holda o‘quvchilar undan o‘rnak olishadi hamda bu fazilatlar hayotlarining ajralmas bir qismiga aylanadi [3].

Shaxsiy faollik va ijtimoiy javobgarlikni tarbiyalashda ota-onalar, mahalla, jamoatchilik, ta’lim muassasalari va ommaviy axborot vositalarining hamkorligi ham muhim omil sanaladi. Har bir bola oilada birinchi tarbiyani oladi va tarkib topayotgan muhit, ota-onaning hayotga, jamiyatga bo‘lgan munosabati farzandning dunyoqarashi va xulq-atvoriga katta ta’sir ko‘rsatadi. Mahalla va jamoada bo‘ladigan turli anjumanlar, suhbat va tadbirlar, ijtimoiy loyihalarga jalb qilish ham o‘smir yoshlarning ijtimoiy ongini uyg‘otadi. Ta’lim jarayonini takomillashtirish bilan birga, o‘quvchilarda zamonaviy kasb va mutaxassisliklarni egallash, halol mehnatga tayyorlash, tadbirkorlik qobiliyatlarini rivojlantirish, zamonaviy dunyoning talab va ehtiyojlarini anglashga katta e’tibor qaratilishi lozim. Bu esa, o‘z navbatida, yosh avlodning hayotga kirib borishida mustahkam poydevor bo‘ladi. Navqiron avlod intilishlari va orzulari ro‘yobga chiqishi uchun ijtimoiy muhit sog‘lom, imkoniyatlar keng va ochiq bo‘lishi zarur [4].

Bugungi kunda oila, maktab va jamoatchilik hamkorligi asosida ta’lim olish va jamiyat hayotidagi faol ishtirok uchun sharoitlar yaratish muhim ahamiyat kasb etmoqda. O‘quvchi o‘zining insoniy qadr-qimmatini anglash, o‘zini jamiyatga foydali shaxs sifatida ko‘rish, o‘z salohiyatidan to‘laqonli foydalanish va vatan rivojiga hissa qo‘shishga intilishi uchun mustahkam ma’naviy-axloqiy asoslar, zamonaviy taraqqiyotga mos bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘lishi lozim. Ta’lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar, yangi o‘quv dasturlari va innovatsion metodlarning joriy qilinishi o‘quvchi shaxsiyatida yangicha tafakkur, zamonaviy dunyoqarash, mustaqillik va o‘z mas’uliyatini chuqur his qilish fazilatlarini shakllantirishga xizmat qiladi. Kelajakda jamiyat taraqqiyoti, davlat ravnaqi, umumxalq farovonligi uchun faol, tashabbuskor, sadoqatli, qattiq ishonchli, maqsadga erishishda qat’iyatli va mas’uliyatli yoshlarni tarbiyalash eng muhim vazifalardan biri hisoblanadi [5].

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, ta’lim jarayonida shaxsiy faollik va ijtimoiy javobgarlikni uyg‘un tarbiyalash har tomonlama yetuk, bilimli va ma’naviy boy insonlarni voyaga yetkazishda asosiy omillardan biridir. Mazkur jarayonning samarali bo‘lishi uchun o‘qituvchilar, ota-onalar, mahalla va jamiyat keng hamkorligi zarur. Ushbu talablar

asosida shakllangan shaxslar kelajakda nafaqat o‘z hayoti uchun, balki butun Vatan taraqqiyoti uchun javobgarlikni his qiladigan, faol fuqarolarga aylanadi. Zamonaviy jamiyatda ijtimoiy munosabatlar, har bir insonning jamiyatdagi o‘rni va mas’uliyati, mustaqil fikrlash va ijodiy faoliyat hayotga jadal kirib kelmoqda. Shu sabab, ta’lim tizimi ham har bir yoshda shaxsiy faollik va ijtimoiy javobgarlikni uyg‘un tarbiyalashga xizmat qiluvchi innovatsion, samarali va eng yaxshi usullardan foydalanishi darkor. Ana shunda, xalqimiz orzu qilgan kelajak taraqqiyoti, demokratik qadriyatlarni chuqur his qilgan, Vatan taraqqiyotiga bevosita hissa qo‘shadigan yetuk shaxslar kamol topadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abduqodirov, S. (2019). “Ta’limda ijtimoiy faollikni shakllantirishning zamonaviy yondashuvlari”. UzMU Ilmiy axborotlari, 2(42), 112-116.

2. Akramova, M. (2018). “Ijtimoiy pedagogika: nazariy va amaliy asoslari”. ZiyoNET nashriyoti, Toshkent, 134 b.

3. Berdimurodova, M. & Rashidov, S. (2021). “Shaxsiy faollik va ijtimoiy javobgarlikni rivojlantirishda tarbiya muassasasining o‘rni”. O‘zbekiston pedagogika jurnali, 5(27), 60-65.

4. Burxonova, N. (2020). “O‘quvchilarda ijtimoiy faol shaxs sifatida mas’uliyat hissini shakllantirish”. BuxDU Ilmiy axborotlari, 8(4), 185-191.

5. Ergasheva, I. (2018). “Ta’lim jarayonida shaxsiy faollik va ijtimoiy javobgarlikni tarkib toptirish masalalari”. Ma’rifat, 21(6), 78-82.

6. Jo‘raev, O. (2017). “Zamonaviy ta’lim tizimida talabalarda fuqarolik javobgarligini oshirish yo‘llari”. Innovatsion Ta’lim, 4(15), 45-51.

7. Karimova, D. (2022). “Ijtimoiy faollik va burch hissini tarbiyalashning samarali usullari”. Pedagogika, 2(10), 73-77.

KVAZICHIZIQLI ISSIQLIK TARQALISH MASALASINING MATEMATIK QO‘YILISHI VA HADAMARD MA’NOSIDA KORREKTLIGI

Y.Mansurov,
O‘zbekiston respublikasi Oliy ta’lim,
fan va innovatsiyalar vazirligi
Osiyo xalqaro universiteti 2-kurs magistri

Annotatsiya. *Mazkur maqolada kvazichiziqli issiqlik tarqalish jarayonlarini tavsiflovchi parabolik tipdagi differensial tenglamalar uchun boshlang‘ich-davriy chegaraviy masalaning matematik qo‘yilishi hamda uning Hadamard ma’nosida korrektligi masalalari o‘rganiladi. Tadqiqotning maqsadi issiqlik o‘tkazuvchanlik koeffitsiyenti noma’lum funksiya yechimiga bog‘liq bo‘lgan kvazichiziqli issiqlik tenglamasi asosida real fizik jarayonning matematik modelini shakllantirish va mazkur modelning asosiy sifat xususiyatlarini tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot jarayonida matematik modellashtirish, funksional tahlil, Sobolev fazolari nazariyasi hamda zaif yechimlar usullaridan foydalanildi. Masala uchun boshlang‘ich shart va davriy chegaraviy shartlar aniqlanib, yechimning funksional fazodagi tavsifi keltirildi. Shuningdek, zaif yechim tushunchasi va Hadamard tomonidan taklif etilgan mavjudlik, yagonalik hamda boshlang‘ich ma’lumotlarga uzluksiz bog‘liqlik kabi korrektlik mezonlarining mazkur turdagi masalalarni o‘rganishdagi ahamiyati yoritildi. Tadqiqot natijasida kvazichiziqli issiqlik tarqalish masalasini to‘g‘ri matematik shakllantirish yechimning nazariy va amaliy xususiyatlarini aniqlashda muhim omil ekanligi asoslandi.*

Korrektlik shartlari matematik modelning ishonchliligi, fizik mazmundorligi va sonli usullar yordamida barqaror hisoblashlarni amalga oshirish uchun nazariy asos bo'lib xizmat qilishi ko'rsatildi.

Kalit so'zlar: *kvazichiziqli tenglama, issiqlik tarqalishi, parabolik tenglama, matematik model, boshlang'ich shart, davriy chegaraviy shart, Sobolev fazosi, zaif yechim, korrektlik, Hadamard shartlari, mavjudlik, yagonalik, barqarorlik.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются математическая постановка начально-периодической краевой задачи для параболических дифференциальных уравнений, описывающих квазилинейные процессы распространения тепла, а также вопросы её корректности в смысле Адамара. Цель исследования заключается в построении математической модели реального физического процесса на основе квазилинейного уравнения теплопроводности, в котором коэффициент теплопроводности зависит от неизвестной функции решения, и анализе основных качественных свойств данной модели. В ходе исследования использованы методы математического моделирования, функционального анализа, теория пространств Соболева и методы слабых решений. Для рассматриваемой задачи определены начальные и периодические граничные условия, а также приведено описание решения в соответствующем функциональном пространстве. Кроме того, раскрыто понятие слабого решения и показана значимость критериев корректности, предложенных Адамаром, таких как существование, единственность и непрерывная зависимость от начальных данных, при исследовании задач данного типа. В результате исследования обосновано, что корректная математическая постановка квазилинейной задачи распространения тепла является важным фактором для определения теоретических и прикладных свойств решения. Показано, что условия корректности служат теоретической основой для обеспечения надёжности математической модели, её физической содержательности и устойчивости численных вычислений.*

Ключевые слова: *квазилинейное уравнение, распространение тепла, параболическое уравнение, математическая модель, начальное условие, периодическое граничное условие, пространство Соболева, слабое решение, корректность, условия Адамара, существование, единственность, устойчивость.*

Abstract. *This article investigates the mathematical formulation of an initial-periodic boundary value problem for parabolic differential equations describing quasilinear heat propagation processes, as well as issues of its well-posedness in the sense of Hadamard. The aim of the study is to construct a mathematical model of a real physical process based on a quasilinear heat equation in which the thermal conductivity coefficient depends on the unknown solution function and to analyze the main qualitative properties of this model. The research employs methods of mathematical modeling, functional analysis, Sobolev space theory, and weak solution techniques. Initial conditions and periodic boundary conditions for the problem are specified, and the characterization of the solution in an appropriate functional space is presented. Furthermore, the concept of a weak solution is discussed, and the importance of Hadamard's well-posedness criteria—existence, uniqueness, and continuous dependence on initial data—is highlighted in the study of such problems. The results demonstrate that the proper mathematical formulation of a quasilinear heat propagation problem is a crucial factor in determining both the theoretical and practical properties of its solution. It is shown that well-posedness conditions provide a theoretical foundation for the*

reliability of the mathematical model, its physical relevance, and the stability of numerical computations.

Keywords: *quasilinear equation, heat propagation, parabolic equation, mathematical model, initial condition, periodic boundary condition, Sobolev space, weak solution, well-posedness, Hadamard conditions, existence, uniqueness, stability.*

KIRISH. Matematik fizikaning muhim yo‘nalishlaridan biri real fizik jarayonlarni differensial tenglamalar yordamida modellashtirish va hosil bo‘lgan masalalarning sifat xususiyatlarini o‘rganishdan iborat. Bunday jarayonlar orasida issiqlik tarqalishi,

diffuziya, massa va energiya almashinuvi bilan bog‘liq hodisalar alohida o‘rin egallaydi. Mazkur jarayonlarni tavsiflashda parabolik tipdagi differensial tenglamalardan keng foydalaniladi.

Klassik issiqlik tenglamalarida issiqlik o‘tkazuvchanlik koeffitsiyenti o‘zgarmas yoki faqat fazoviy va vaqt o‘zgaruvchilariga bog‘liq deb qaraladi. Biroq ko‘plab real muhitlarda issiqlik o‘tkazuvchanligi haroratning o‘zgarishiga bog‘liq bo‘ladi. Natijada masalaning asosiy operatori noma’lum funksiya yechimiga bog‘liq bo‘lib, chiziqli bo‘lmagan, xususan kvazichiziqli tenglama hosil bo‘ladi.

Kvazichiziqli issiqlik tenglamalarini o‘rganish bir qator murakkab matematik masalalarni yuzaga keltiradi. Jumladan, yechimning mavjudligi, yagonaligi, muntazamligi va boshlang‘ich hamda chegaraviy ma’lumotlarga bog‘liqligini aniqlash muhim nazariy ahamiyatga ega. Ayniqsa, matematik modelning Hadamard ma’nosida korrekt qo‘yilganligi uning fizik jarayonni ishonchli tavsiflashi va amaliy hisoblashlarda qo‘llanilishi uchun asosiy talablardan biri hisoblanadi.

Matematik modellashtirish jarayonida tenglamaning o‘zi yetarli emas. Noma’lum funksiya uchun berilgan boshlang‘ich va chegaraviy shartlar, yechim qaralayotgan funksional fazo hamda yechim tushunchasi aniq belgilanishi lozim. Ana shu omillarning o‘zaro uyg‘unligi masalaning matematik jihatdan to‘g‘ri qo‘yilganligini belgilaydi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi kvazichiziqli issiqlik tarqalish tenglamasi uchun boshlang‘ich-davriy chegaraviy masalani matematik jihatdan shakllantirish, uning zaif yechimi uchun funksional fazoni aniqlash hamda masalaning Hadamard ma’nosida korrektligi bilan bog‘liq asosiy mezonlarni tahlil qilishdan iborat.

Tadqiqotning vazifalari quyidagilardan iborat:

- kvazichiziqli issiqlik tarqalish jarayonining matematik modelini shakllantirish;
- boshlang‘ich shart va davriy chegaraviy shartlarni aniqlash;
- yechim uchun mos funksional fazolarni belgilash;
- zaif yechim tushunchasini tavsiflash;
- Hadamard ma’nosida korrektlikning mavjudlik, yagonalik va barqarorlik mezonlarini tahlil qilish;
- matematik qo‘yilish va korrektlik o‘rtasidagi nazariy bog‘liqlikni asoslash.

TADQIQOT METODOLOGIYASI.Masalaning matematik qo‘yilishi.

Masalaning matematik qo‘yilishi real jarayonni differensial tenglama, boshlang‘ich shart va chegaraviy shartlar orqali aniq matematik modelga aylantirish jarayonidir.

Kvazichiziqli issiqlik tarqalish jarayonlarini o‘rganishda matematik fizika tenglamalarining parabolik turiga mansub modellar muhim o‘rin tutadi. Bunday modellar issiqlik o‘tkazuvchanlik, diffuziya va energiya almashinuvi kabi ko‘plab tabiiy hamda texnik jarayonlarni tavsiflash imkonini beradi.

Mazkur tadqiqotda umumiy holda quyidagi kvazichiziqli issiqlik tarqalish tenglamasi qaraladi:

$$u_t - \nabla \cdot (\mathrm{a(u)}\nabla \mathrm{u}) = \mathrm{f(x,t,u)}, \quad (\mathrm{x,t}) \in \mathrm{QT}$$

bu yerda.

(u(x,t)) — noma'lum funksiya (harorat maydoni),

(a(u)) — issiqlik o'tkazuvchanlik koeffitsiyenti bo'lib, u yechimga bog'liq,

(f(x,t,u)) — tashqi manba funksiyasi,

$Q_T = \Omega$ x (0,T) , $\Omega \subset R^n$.

Tenglamaning kvazichiziqli xarakteri asosiy differensial operatorning noma'lum funksiya u ga bog'liqligi bilan izohlanadi. Aynan shu holat masalani klassik chiziqli issiqlik tenglamasiga nisbatan murakkablashtiradi.

2.2. Boshlang'ich shart

Masala uchun boshlang'ich shart quyidagi ko'rinishda beriladi:

$$u(x,0)=u0(x), x\in\Omega,$$

bu yerda bu yerda $u_0(x)$— boshlang'ich harorat taqsimoti.

Boshlang'ich shart fizik jihatdan issiqlik tarqalish jarayoni boshlanishidagi tizim holatini tavsiflaydi. Ushbu ma'lumot keyingi vaqt momentlarida harorat maydonining qanday rivojlanishini aniqlash uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

2.3. Davriy chegaraviy shart

Mazkur tadqiqotda davriy chegaraviy shartlar qaraladi. Bir o'lchovli holatda $\Omega=(0,L)$ deb olsak, davriy shartlar quyidagicha yoziladi:

$$u(0,t)=u(L,t), \quad t\in(0,T),$$
$$u_x(0,t)=u_x(L,t), \quad t\in(0,T).$$

Davriy chegaraviy shartlar fizik jihatdan muhit yoki jarayonning fazoviy takrorlanuvchanligini ifodalaydi. Bunday shartlar, xususan, aylana shaklidagi muhitlar, periodik strukturalar va takrorlanuvchi fizik tizimlarni modellashtirishda qo'llaniladi.

2.4. Masalaning to'liq qo'yilishi

Yuqoridagi tenglama, boshlang'ich va davriy chegaraviy shartlarni birlashtirib, quyidagi boshlang'ich-davriy chegaraviy masala hosil qilinadi:

$$\begin{cases} ut - \nabla \cdot (a(u)\nabla u) = f(x,t,u), & (x,t) \in QT, \\ u(x,0) = u0(x), & x \in \Omega, \\ u(0,t) = ux(L,t), \quad ux(0,t) = ux(L,t), & t \in (0.T) \end{cases}$$

Demak, tadqiqotning asosiy obyekti kvazichiziqli parabolik tenglama uchun boshlang'ich-davriy chegaraviy masaladan iborat.

2.5. Funksional fazolar va yechim tushunchasi

Masalani qat'iy matematik jihatdan o'rganishda funksional tahlil usullaridan foydalaniladi. Xususan, davriy Sobolev fazolari yechimning xossalarini tavsiflash uchun qulay vosita hisoblanadi.

Yechim uchun odatda quyidagi shartlar qaraladi:

$$u\in L^2(0,T;H^1_{per}(\Omega)), \quad u_t\in L^2(0,T;H^{-1}(\Omega)).$$

Bu yerda H^1_{per} — davriy funksiyalar Sobolev fazosi, davriy chegaraviy shartlarni qanoatlantiruvchi birinchi tartibli Sobolev fazosini bildiradi.

Mazkur funksional fazolar yechimning fazoviy o'zgaruvchiga nisbatan yetarli silliqlikka hamda vaqt bo'yicha umumlashgan hosilaga ega bo'lishini ta'minlaydi.

2.6. Zaif yechim tushunchasi

Klassik yechim har doim ham mavjud bo'lavermasligi mumkin. Shu sababli kvazichiziqli parabolik masalalarni o'rganishda zaif yechim tushunchasidan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Funksiya (u(x,t)) yuqoridagi masalaning zaif yechimi deyiladi, agar u belgilangan funksional fazolarga tegishli bo‘lib, har qanday silliq va davriy sinov funksiyasi (u(x,t)) uchun tegishli integral tenglikni qanoatlantirsa. Umumiy holda bu tenglik quyidagicha ifodalanadi:

$$\int_0^T \int_\Omega (-u\varphi t + a(u)\nabla u \cdot \nabla\varphi)dxdt = \int_0^T \int_\Omega f(x,t,u)\varphi dxdt,$$

Zaif yechim tushunchasi differensial tenglamani integral shaklda qarash imkonini beradi va yechimning yuqori darajada silliq bo‘lishini talab qilmaydi.

NATIJALAR . Tadqiqot natijasida kvazichiziqli issiqlik tarqalish jarayoni uchun matematik modelning asosiy tarkibiy qismlari tizimli ravishda aniqlandi. Jumladan, issiqlik tarqalishini tavsiflovchi kvazichiziqli parabolik tenglama, boshlang‘ich shart va davriy chegaraviy shartlar yagona matematik tizimga birlashtirildi.

Tahlil natijalari quyidagi asosiy holatlarni ko‘rsatadi.

Birinchidan, issiqlik o‘tkazuvchanlik koeffitsiyentining noma’lum harorat maydoniga bog‘liqligi masalaning chiziqli bo‘lmagan xususiyatini belgilaydi. Shu sababli bunday masalalarni o‘rganishda klassik chiziqli tenglamalar uchun qo‘llaniladigan usullarni bevosita qo‘llash har doim ham yetarli bo‘lmaydi.

Ikkinchidan, boshlang‘ich shart jarayonning vaqt bo‘yicha rivojlanishini aniqlovchi asosiy ma’lumot hisoblanadi. Davriy chegaraviy shart esa fizik tizimning fazoviy takrorlanuvchanligini matematik jihatdan ifodalash imkonini beradi.

Uchinchidan, yechimni Sobolev fazolarida qarash masalani umumlashgan shaklda tadqiq qilishga imkon beradi. Bu ayniqsa klassik hosilalari mavjud bo‘lmagan yoki yetarli darajada silliq bo‘lmagan yechimlar uchun muhimdir.

To‘rtinchidan, masalaning sifat jihatidan ishonchli ekanligini baholash uchun Hadamard ma’nosida korrektlik mezonlaridan foydalanish zarurligi aniqlandi. Korrektlik quyidagi uchta asosiy xususiyat orqali tavsiflanadi:

1. **Mavjudlik** — berilgan ma’lumotlar uchun kamida bitta yechim mavjud bo‘lishi;
2. **Yagonalik** — berilgan shartlarga mos keluvchi yechimning faqat bitta bo‘lishi;
3. **Barqarorlik** — boshlang‘ich va boshqa berilgan ma’lumotlardagi kichik o‘zgarishlar yechimda keskin o‘zgarishlarni yuzaga keltirmasligi.

Shunday qilib, matematik qo‘yilishning to‘liqligi va korrektlik mezonlari o‘zaro uzviy bog‘liq ekanligi aniqlandi.

MUHOKAMA. Olingan natijalar kvazichiziqli parabolik masalalarni o‘rganishda matematik modelning to‘g‘ri shakllantirilishi birlamchi ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi. Differensial tenglama fizik jarayonning ichki qonuniyatlarini tavsiflasa, boshlang‘ich shart jarayonning boshlang‘ich holatini, chegaraviy shartlar esa qaralayotgan muhitning fizik va geometrik xususiyatlarini aks ettiradi.

Kvazichiziqli masalalarda asosiy murakkablik $a(u)$ koeffitsiyentining yechimning o‘ziga bog‘liqligi bilan belgilanadi. Bu holat tenglamadagi nochiziqlilikni kuchaytiradi va yechimning mavjudligi hamda yagonaligini isbotlashda maxsus funksional-tahliliy usullarni talab qiladi.

Zaif yechim tushunchasidan foydalanish ushbu turdagi masalalarni kengroq funksiyalar sinfida o‘rganish imkonini beradi. Sobolev fazolari yordamida yechimning umumlashgan hosilalari va integral xossalarini tavsiflash mumkin bo‘ladi.

Hadamard ma’nosida korrektlik esa faqat nazariy tushuncha emas, balki amaliy hisoblashlar uchun ham muhim mezondir. Agar masala mavjudlik shartini qanoatlantirmasa, tuzilgan modelning fizik mazmuni shubha ostida qoladi. Yagonalikning buzilishi bir xil boshlang‘ich va chegaraviy ma’lumotlar uchun turli natijalarning hosil bo‘lishiga olib keladi. Barqarorlikning mavjud emasligi esa sonli hisoblashlar natijasini kichik o‘lchash xatolariga nihoyatda sezgir qilib qo‘yadi.

Ayniqsa, barqarorlik masalasi kompyuter yordamida sonli yechimlarni hisoblashda katta ahamiyatga ega. Chunki real sharoitda boshlang‘ich ma’lumotlar mutlaq aniqlikda berilmaydi. Shuning uchun matematik model amaliy jihatdan foydalanishga yaroqli bo‘lishi uchun uning yechimi ma’lumotlardagi kichik xatolarga nisbatan barqaror bo‘lishi lozim.

Shu nuqtai nazardan, matematik qo‘yilish va korrektlik bir-birini to‘ldiruvchi tushunchalardir. Matematik qo‘yilish jarayonning modelini belgilasa, korrektlik ushbu model asosida olingan natijalarning mantiqiy va amaliy ishonchliligini baholaydi.

XULOSA. Mazkur tadqiqotda kvazichiziqli issiqlik tarqalish jarayoni uchun boshlang‘ich-davriy chegaraviy masalaning matematik qo‘yilishi va uning korrektligi bilan bog‘liq asosiy nazariy masalalar tahlil qilindi.

Tadqiqot davomida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Kvazichiziqli issiqlik tarqalish tenglamasi issiqlik o‘tkazuvchanlik koeffitsiyentining noma’lum funksiya yechimiga bog‘liqligi bilan tavsiflanadi va shu sababli chiziqli issiqlik tenglamalariga nisbatan murakkab matematik tuzilishga ega.
2. Masalani to‘liq matematik shakllantirish uchun differensial tenglama bilan bir qatorda boshlang‘ich hamda chegaraviy shartlarni aniq belgilash zarur.
3. Davriy chegaraviy shartlar fazoviy takrorlanuvchi jarayonlarni modellashtirish uchun qulay matematik vosita hisoblanadi.
4. Kvazichiziqli parabolik masalalarni o‘rganishda Sobolev fazolari va zaif yechim tushunchasidan foydalanish klassik yechim mavjud bo‘lmagan holatlarni ham tahlil qilish imkonini beradi.
5. Hadamard ma’nosida korrektlikning mavjudlik, yagonalik va barqarorlik shartlari matematik masalaning nazariy va amaliy jihatdan ishonchliligini belgilovchi asosiy mezonlardir.
6. Korrekt qo‘yilgan masala fizik jarayonni matematik jihatdan asosli tavsiflash, uning kelajakdagi holatini ishonchli prognoz qilish va sonli usullar yordamida barqaror hisoblashlarni amalga oshirish uchun zarur shart hisoblanadi.

Umuman olganda, kvazichiziqli issiqlik tarqalish masalasining matematik jihatdan to‘g‘ri shakllantirilishi va uning korrektlik xususiyatlarini o‘rganish parabolik tenglamalar nazariyasi hamda amaliy matematik modellashtirishning muhim yo‘nalishlaridan biridir. Kelgusidagi tadqiqotlarda qo‘shimcha shartlar ostida mazkur masalaning zaif yechimi mavjudligi va yagonaligini qat’iy teoremalar yordamida isbotlash, aprior baholar olish hamda sonli yechish usullarini ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir.

Tadqiqotning ilmiy yangiligiga oid yo‘nalish: kvazichiziqli issiqlik tenglamasi uchun boshlang‘ich-davriy masalani yagona funksional-tahliliy tizimda qarash, zaif yechim tushunchasi va Hadamard korrektligi mezonlarining o‘zaro bog‘liqligini tizimli asoslash keyingi nazariy va sonli tadqiqotlar uchun metodologik asos yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hadamard, J. (1902). Sur les problèmes aux dérivées partielles et leur signification physique. Princeton University Bulletin, 13, 49-52.
2. Саримсоқов, Т. А. (1989). Топологические полуполя и теория вероятностей. Ташкент: Фан.
3. Салохитдинов, М. С. (1974). Уравнения смешанно-составного типа. Ташкент: Фан.
4. Алимов, Ш. А. (1976). О спектральных разложениях элементов из L_p по собственным функциям оператора Лапласа. Дифференциальные уравнения, 12(4), 673-681.
5. Алидимадов, И. С., & Каримов, Ш. Т. (2011). Локальная и глобальная разрешимость нелинейных эволюционных уравнений. Узбекский математический журнал, (2), 15-24.
6. Мирсабуров, М. (2002). Нелокальные краевые задачи для уравнений смешанного типа с сингулярными коэффициентами. Ташкент: Университет.
7. Турсунов, Б. Х. (2020). Краевые задачи для дифференциальных уравнений дробного порядка в анизотропных пространствах Соболева. Журнал вычислительной математики и математической физики, 60(8), 1342-1355.
8. Ayupov Sh. Chiziqli va kvazichiziqli parabolik tenglamalar nazariyasi. — O‘quv qo‘llanma.Toshkent: O‘z.Fan.akademiyasi, 2010.
9. Sadullaev M. Differensial tenglamalar va matematik fizika tenglamalari. — Darslik.Samarqand: SamDU., nashriyoti, 2008.
10. Fayziyev B. Evolyutsion tenglamalar va ularning tadbiqlari. — O‘quv qo‘llanma.Buxoro: BuxDU nashriyoti, 2015.
11. Karimov T .Parabolik tipdagi kvazichiziqli tenglamalar uchun chegaraviy masalalar. — Monografiya.Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2012.
12. Abduvaliyev A. Nochiziqli parabolik tenglamalar uchun boshlang‘ich-chegaraviy masalalar. — PhD dissertatsiyasi (fizika-matematika fanlari bo‘yicha).Toshkent: Toshkent davlat pedagogika universiteti, 2018.
13. Salaxiddinov M. S., O‘rinov A. K., Kraeve zadachi dlya uravneniy smeshannogo tipa. – chegaraviy masalalar tahlili, PDE yechimlari.
14. Jo‘rayev T. J., Matematik fizika tenglamalari. – klassik boshlang‘ich–chegaraviy masalalar bo‘yicha darslik.
15. Topvoldiyev A. N., Tojimatov I. I., Issiqlik tarqalish tenglamasi uchun teskari masalalar. – teskari Cauchy masalasi, nokorrektlik tahlili.

ЭТНИЧЕСКАЯ ЖУРНАЛИСТИКА КАК РЕСУРС СОХРАНЕНИЯ РОДНОГО ЯЗЫКА И ВОСПИТАНИЯ ШКОЛЬНИКОВ: ОПЫТ РЕСПУБЛИКИ БАШКОРТОСТАН

Иксанова Нурия Сагитовна,
аспирант Стерлитамакского филиала Уфимского университета науки и технологий, методист проекта "Зур класс" в Узбекистане

Аннотация: *в статье рассматривается педагогический и культурно-просветительский потенциал этнической журналистики на примере Республики Башкортостан. Акцентируется внимание на роли национальных СМИ в сохранении государственного башкирского языка, а также обосновывается возможность их использования в современной школе как инновационного инструмента для преподавания родного языка, краеведения и медиаобразования.*

Приводится опыт интеграции гражданского сообщества этножурналистов в образовательное пространство через форум «Медиайыйын».

Ключевые слова: *методика преподавания, родной язык, медиаобразование, этножурналистика, национальные СМИ, Башкортостан, инновационные решения, воспитание.*

Abstract: *The article examines the pedagogical and cultural-educational potential of ethnic journalism, using the Republic of Bashkortostan as an example. It highlights the role of national media in preserving the state Bashkir language and substantiates the possibility of their application in modern schools as an innovative tool for teaching the native language, regional studies, and media education. Furthermore, it details the experience of integrating the civic community of ethno-journalists into the educational space through the "Media-Yyyn" forum.*

Keywords: *teaching methodology, native language, media education, ethno-journalism, national media, Bashkortostan, innovative solutions, upbringing.*

Современная школа в поликультурном пространстве России и Узбекистана сталкивается с актуальной проблемой поиска инновационных методик для сохранения и развития родных языков. В этом контексте важным ресурсом становится этническая журналистика, которая преимущественно развивается в национальных республиках, регионах с заметным преобладанием национальных групп, там, где сохранились носители языка, где существуют развитые условия существования национального языка — школы, религиозные и общинные центры, радио и телевещание на национальном языке, печать, бытовое общение [2, с. 5].

Особенность Республики Башкортостан — многонациональность, её духовную жизнь определяет сплав национальных культур, традиций и верований. Педагогическая ценность этнических СМИ заключается в том, что они являются источником живого, современного языкового материала, который может и должен использоваться на уроках родного языка и литературы. Во все достижения республики весомый вклад вносят средства массовой информации. По состоянию на январь 2018 г. в Республике Башкортостан зарегистрировано 603 СМИ, из них печатных — 364, электронных и сетевых изданий — 63, ТВ и радио — 165, информационных агентств — 11. Количество учреждённых органами исполнительной власти Республики Башкортостан средств массовой информации — 161. Помимо республиканских изданий информационное поле республики представлено также филиалами федеральных СМИ [5, с. 2].

В настоящее время в Республике Башкортостан выходят 17 журналов, 11 республиканских, 6 объединённых газет, учредителями которых являются органы государственной власти. Более 120 газет издаются в районах и городах. Районные и городские газеты, выполняя функцию местной печати, способствуют повышению эффективности работы органов местного самоуправления, но также служат доступным краеведческим материалом для школьников. Вступление в действие Федерального закона № 131 позволило изменить концепцию государственной поддержки местных изданий, что имеет принципиальное значение для их сохранения как базы для внеурочной деятельности [1, с. 100].

Как показало исследование, среди этнических групп наибольшее число СМИ выходит на татарском и башкирском языках — возможно, в силу распространённости этих языков и удельного веса данных этнических групп в общем составе населения России. СМИ на языках других этнических групп (например, удмуртском или мордовском) представлены в значительно меньшей

степени во всех сегментах (пресса, теле- и радиовещание, Интернет) [3, с. 4]. Это ставит перед методистами задачу более активного использования имеющегося медиаресурса в образовательном процессе.

Средства массовой информации на языках народов Республики Башкортостан выполняют роль культурно-просветительских центров. Они имеют свой актив, участвуют в формировании духовно-нравственных ценностей башкирского народа. Благодаря башкирской журналистике были сохранены и переданы последующим поколениям эпосы, легенды, которым грозило исчезновение. Этимология городов, сёл, достопримечательностей также была раскрыта благодаря этножурналистике.

Включение этих материалов в школьную программу (например, на уроках «Культура Башкортостана», истории и географии родного края) является ярким примером инновационного подхода к обучению.

Особого внимания заслуживает опыт формирования гражданского сообщества этножурналистов и их взаимодействие с образовательной средой. По инициативе журналистов появляются новые социальные проекты. Один из таких ярких примеров — Форум журналистов Республики Башкортостан «Медиайыйын», который проводится с 2021 года. В рамках проекта ежегодно около 500 этножурналистов проходят образовательные, просветительские курсы и встречаются с Главой Республики Башкортостан, могут задавать интересующие вопросы. В проект задействованы федеральные спикеры. «В 2023 году форум собрал более 600 главных редакторов, журналистов и представителей пресс-служб. Основной темой мероприятия стала "Будущее медиа. Борьба за умы", в рамках которой рассмотрены вопросы влияния медиа на нашу жизнь, ценности и поведение, формирования базовых патриотических ценностей общества» [4, с. 1].

Для педагогического сообщества этот форум ценен как площадка для обмена опытом по медиаобразованию школьников. «Йыйын» в переводе с башкирского — сход, сбор, событие, на котором решали важные вопросы. «Медиайыйын» оправдывает своё название: гражданское сообщество этножурналистов — неотъемлемая часть общества, способная транслировать свои компетенции в школу.

Таким образом, этническая журналистика в Республике Башкортостан поддерживается государством и играет важную роль в сохранении башкирского языка. В контексте методики преподавания в современной школе национальные СМИ являются инновационным ресурсом, позволяющим решать актуальные проблемы языкового образования. Опыт Башкортостана может быть успешно адаптирован и востребован в школах Узбекистана и других регионов с полиэтничным составом населения.

Список литературы:

1. Ахметьянова Н. А. Тенденции развития районных газет Республики Башкортостан // Актуальные проблемы филологии: история, современность и перспективы. — Уфа: РИЦ БашГУ, 2013. — С. 99–103.
2. Блохин И. Н. Этнологическая культура журналиста // Вестник С.-Петерб. ун-та. Сер. 9. — 2008. — Вып. 2, ч. 2. — С. 5.
3. Гладкова А. А. Региональные веб-сайты этнических групп России как отражение языкового и культурного плюрализма в сети Интернет // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 10, Журналистика. — 2015. — № 2. — С. 3–4.
4. Сайт «Национальный антитеррористический комитет». — 2023. — С. 1.

5. Магадеева Р. Р. Электронные СМИ Башкортостана. — Уфа, 2017. — С. 2, 115.

6. Тихонова О. В. Контент-анализ аудиовизуальных СМИ России на национальных языках (на примере Татарстана, Башкортостана и Чувашии). — М.: МГУ имени М. В. Ломоносова, 2017. — С. 45.

BOSHLANG'ICH SINF MATEMATIKA DARSLARIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH IMKONIYATLARI

Qurbonova Xolbibi To'raqulovna,
Navoiy viloyati pedagogik mahorat markazi katta o'qituvchisi

Annotatsiya: *Matematika darslarida innovatsion texnologiyalarini qo'llash orqali, zamon talabiga mos dars o'tishlari, ta'limning zamonaviy metodologiyasini yaratish, davlat ta'lim standartlarini kompetensiyaviy yondashuv asosida takomillashtirish. Bu hozirgi davrda uzluksiz ta'lim tizimining dolzarb vazifalaridan biri ekanligi yoritib berilgan.*

Аннотация: *Использование инновационных технологий в математике, современных методов обучения, создание современных методик обучения, совершенствование государственных образовательных стандартов на основе компетентностного подхода. Это одна из важнейших задач системы непрерывного образования сегодня.*

Abstarct: *The use of innovative technologies in mathematics, modern teaching methods, the creation of modern teaching methodologies, the improvement of state educational standards on the basis of a competency-based approach. This is one of the most important tasks of the continuing education system today.*

Kalit so'zlar: *innovatsion texnologiya, kreativ, raqamli zamonaviy metodologiya, vosita, metod.*

Ключевые слова: *инновационная технология, креативность, цифровая современная методология, средство, метод.*

Keywords: *innovative technology, creativity, modern digital methodology, tool, method.*

Ta'limda kreativlik- bugungi kunda zamon talab qilayotgan ta'limdir. Biz ta'lim va tarbiya berayotgan yosh avlod hayot ostonasida qoqilmay, uchragan muammolarni hal qila oladigan, zamonaviy texnika vositalaridan hech ikkilanmay foydalana oladigan, kishilar bilan muloqotga qiynalmay, tortinmay kirishadigan, erkin va ijodiy fikrlaydigan shaxs sifatida jamiyatda o'z o'rniga ega bo'lgan komil insonlar bo'lib kamol topishi zarur. Bugungi ta'lim sohasida bo'layotgan islohotlar ana shunday dolzarb vazifalarni hal qilishga qaratilganligi bejiz emas, albatta.

Har bir fanning xususiyatidan kelib chiqib, darsda o'quvchilarning ijodiy fikrlashga o'rgatib borish muhim o'rin tutadi. Bugungi kunda barcha sohalar kabi ta'lim jarayonida ham axborot kommunikatsion texnologiyalari vositalaridan samarali foydalanish muhim masalalaridan biri bo'lib ,ta'lim jarayonini axborotlashtirish uni moddiy bazasini boyitish, o'quv jarayonida innovatsion texnologiyalaridan va axborot kommunikatsion texnologiyalaridan samarali foydalanish uchun kerakli zamonaviy dasturiy vositalar bilan ta'minlash yuzasidan ko'plab tadbirlar amalga oshirilmoqda. Shuning uchun ham

ta’limda eng muhim strategik yo‘nalish bo‘lib ta’lim muassasalarini innovatsion faoliyati hisoblanadi. Boshlang‘ich ta’limda ham matematika o‘qitish samaradorligini oshirish o‘quvchining ta’lim markazida bo‘lishini va ularning mustaqil bilim olishlarini ta’minlash uchun ta’lim muassasalarida yaxshi tayyorgarlik ko‘rgan va o‘z sohasidagi bilimlarini mustahkam egallashdan tashqari zamonaviy pedagogik texnologiyalarini va interfaol usullarini biladigan, ularda o‘qish va tarbiyaviy mashg‘ulotlarni tashkil etishda foydalanish qoidalarini biladigan bo‘lishi kerak. Matematika maktabdagi eng muhim fanlardan biridir. Bu mamlakatimizda ilm-fan va texnika taraqqiyotining favqulodda yuksalishi munosabati bilan alohida ahamiyat kasb etmoqda. Ko‘pgina fanlarning rivojlanishi uchun matematikaning yuqori darajada rivojlanishi zarur. Matematika hech qanday rol o‘ynamaydigan bilim sohasini topish qiyin. Ma'lumki, fanlarning keyingi rivojlanishi matematik usullar va ularga matematik fikrlash uslubining kirib borishi bilan tavsiflanadi. Bir qarashda, matematika quruq va qiziqmas fandek tuyulishi mumkin. Ammo u eng qadimiy va qiziqarli fanlardan biridir. Bizga maktabda birinchi sinfdan boshlab nafaqat harflarni o‘qish, balki raqamlarni qo‘shish va ayirish ham o‘rgatiladi. Matematika haqida juda ko‘p qiziqarli faktlar mavjud, jumladan raqamlarning kelib chiqishi. Masalan, bitta versiyaga ko‘ra, har bir raqam undagi burchaklar soni. Buni tekshirish qiziq edi. 10 ta matematik belgilardan siz ko‘plab kombinatsiyalarni yaratishingiz mumkin. Va ko‘paytirish jadvali - bu har bir inson butun hayoti davomida bilishi va eslab qolishi kerak bo‘lgan elementar narsa, lekin maktabda siz uni o‘rganishni xohlamaysiz. Va insoniyat tarixida matematik mantiq bo‘yicha qancha qiziqarli vazifalar va topishmoqlar yaratilgan. Va butun hayotimizni matematikasiz tasavvur qilish qiyin. Axir, barcha zamonaviy gadjetlar matematika va fizika qonunlariga asoslangan raqamli texnologiyalarda ishlaydi. Iqtisodiy qonunlar ham matematikaga asoslanadi. Qo‘shish va ayirishni bilmasdan turib, moliyani hisoblash qiyin. Matematika aql-zakovatni rivojlantiradi va murakkab muammoga yechim topishga yordam beradi. Har qanday aniq fanda matematika darsida olgan bilimlarimiz foydali bo‘ladi. Zamonaviy dunyoda kalkulyatorlar va kompyuterlar odamga yordamga keldi, ammo matematikani bilmasdan turib bo‘lmaydi. Bu bizning fikrimiz va mantiqimizni, xotiramiz va e'tiborimizni rivojlantiradi, hayotiy muammolarni hal qilishda yordam beradi. Maktabda matematika bolaga faqat ma'lum harakatlarni o‘rgatibgina qolmay, balki tafakkur, mantiq va ko‘nikmalar majmuasini rivojlantiradi. Matematika bilan shug`ullanish, matematik masalalarni yechish shaxsni rivojlantiradi, uni yanada maqsadli, mustaqil qiladi.

Matematika hayotimizning ko‘plab sohalarida qo‘llaniladigan juda muhim fandir: kundalik vazifalardan tortib, ishda hal qilinadigan barcha narsalargacha. Ushbu fan har qanday muammoni ob'ektiv hal qilish uchun zarur bo‘lgan aqlning moslashuvchanligini rivojlantirishga imkon beradi. Ma'lumki, matematika hech qachon yolg‘iz emas, u doimo biror narsaga qo‘llaniladi! Bu shuni ko‘rsatadiki, boshqa hech qanday fan matematikasiz mavjud emas. Demak, agar insoniyat matematika olamini yaratmaganida, u hech qachon ilm-fanga ega bo‘la olmas edi! Matematika har doim ajralmas va muhim qismi bo‘lib kelgan insoniyat madaniyatining ajralmas qismi, u atrofimizdagi olamni anglashning kaliti, ilmiy-texnika taraqqiyotining asosidir. Ehtimol, matematikasiz bir kun ham o‘tkazish mumkin emas. Matematika - bu hayotning uyg‘unligi. Odamning ko‘kragidagi yurak kabi.

Ilm-fan erta yoshdan boshlab hayotga kiradi va butun hayot davomida insoniyat rivojlanishining barcha zamonaviy bosqichlarida juda zarurdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.V.Repyova. *Matematika.* Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 1-sinf uchun darslik. –Toshkent: “Novda Edutainment” nashriyoti, 2023.

2.Ishmuhamedov R., Abduqodirov A., Pardayev A. Ta’limda innovatsion texnologiyalar. T.: 2008

BOSHLANG‘ICH SINFLARDA TARBIYA FAOLIYATIDA GENDER YONDASHUV TEXNOLOGIYASIDAN FOYDALANISHNING ZAMONAVIY TENDENSIYALARI

Boltayeva Zilola,
Navoiy viloyati pedagogik mahorat markazi
katta o‘qituvchisi

Annotatsiya*. Mazkur maqolada boshlang‘ich ta’lim jarayonida tarbiyaviy faoliyatni tashkil etishda gender yondashuv texnologiyasidan foydalanishning zamonaviy tendensiyalari tahlil qilinadi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida o‘zaro hurmat, teng imkoniyat, hamkorlik, mas’uliyat, bag‘rikenglik va ijtimoiy faollik kabi fazilatlarni shakllantirishda gender yondashuvning pedagogik ahamiyati yoritiladi.*

Kalit so‘zlar: *boshlang‘ich ta’lim, tarbiya, gender yondashuv, gender tenglik, gender madaniyat, innovatsion texnologiya, gender stereotipi*

Аннотатция*. В данной статье анализируются современные тенденции использования технологии гендерного подхода при организации воспитательной деятельности в процессе начального образования. Раскрывается педагогическое значение гендерного подхода в формировании у учащихся начальных классов таких качеств, как взаимное уважение, равные возможности, сотрудничество, ответственность, толерантность и социальная активность.*

Ключевые слова: *начальное образование, воспитание, гендерный подход, гендерное равенство, гендерная культура, инновационная технология, гендерные стереотипы*

Annotation*. This article analyzes modern trends in the use of gender approach technology in organizing educational and воспитательный activities in primary education. It highlights the pedagogical significance of the gender approach in developing such qualities among primary school pupils as mutual respect, equal opportunities, cooperation, responsibility, tolerance, and social activity.*

Keywords: *primary education, воспитание, gender approach, gender equality, gender culture, innovative technology, gender stereotypes, interactive method, cooperation, social competence.*

рактивный метод

Kirish. Boshlang‘ich ta’lim bosqichi bolaning dunyoqarashi, ijtimoiy munosabatlari, o‘ziga va atrofdagilarga bo‘lgan munosabati shakllanadigan muhim davr hisoblanadi.Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari maktab muhitida turli ijtimoiy rollar, xulq-atvor namunalari va munosabatlar bilan tanishadilar. Shu sababli tarbiyaviy faoliyatda barcha o‘quvchilarga teng munosabatda bo‘lish, ularning qobiliyat va qiziqishlarini jinsiga qarab cheklamaslik muhim pedagogik vazifalardan biridir.

Gender yondashuv zamonaviy pedagogikada o‘g‘il va qiz bolalarning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olish bilangina cheklanmaydi. U, avvalo, har bir bolaning ta’lim va tarbiya jarayonida teng imkoniyatlarga ega bo‘lishini, shaxsiy qobiliyatlarini erkin namoyon etishini hamda ijtimoiy hayotda faol ishtirok etishini ta’minlashga yo‘naltiriladi.

O‘zbekiston Respublikasida ham ta’lim va tarbiya jarayonini insonparvarlik, tenglik, shaxsga yo‘naltirilganlik va zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida tashkil etishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Bu esa boshlang‘ich ta’limda gender yondashuvning ilmiy-metodik asoslarini takomillashtirish zaruratini yuzaga keltirmoqda.

Boshlang‘ich ta’limda gender yondashuvning pedagogik mohiyati

Gender tushunchasi jamiyat tomonidan shakllantiriladigan ijtimoiy rollar, xulq-atvor me’yorlari va munosabatlar tizimi bilan bog‘liq. Ta’lim jarayonida gender yondashuv o‘quvchilarning jinsiga qarab turli imkoniyatlarni belgilash emas, balki har bir bolaning shaxsiy salohiyatini rivojlantirish uchun teng va adolatli pedagogik sharoit yaratishni nazarda tutadi.

Boshlang‘ich sinflarda gender yondashuv quyidagi tamoyillar asosida amalga oshirilishi mumkin:

Barcha o‘quvchilarga teng munosabatda bo‘lish;

o‘quvchilarning qobiliyatlarini jinsiga qarab cheklamaslik;

o‘g‘il va qiz bolalarni hamkorlikka jalb etish;

sinfdagi vazifalarni adolatli taqsimlash;

gender stereotiplarini kuchaytiruvchi qarashlardan qochish;

har bir bolaning individual xususiyatlarini hisobga olish;

o‘zaro hurmat va bag‘rikenglik muhitini yaratish;

o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini qo‘llab-quvvatlash.

Masalan, “o‘g‘il bolalar texnikaga qiziqadi”, “qiz bolalar faqat ijodiy faoliyatni yaxshi ko‘radi” kabi oldindan shakllangan qarashlar bolaning individual qobiliyatlarini cheklashi mumkin. Zamonaviy pedagog esa o‘quvchining qiziqishini uning jinsi bilan emas, balki individual imkoniyatlari va ehtiyojlari bilan bog‘lab ko‘rishi lozim.

Tarbiya faoliyatida gender yondashuv texnologiyasining ahamiyati

Tarbiya jarayonida gender yondashuvdan foydalanish o‘quvchilarning ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirishga yordam beradi. Bunda bola o‘z fikrini erkin bildirish, boshqalarning fikrini tinglash, hamkorlik qilish, muammoni birgalikda hal etish va mas’uliyatni bo‘lishish kabi ko‘nikmalarga ega bo‘ladi.

Gender yondashuv asosidagi tarbiyaviy faoliyatda o‘qituvchi quyidagi savollarga e’tibor qaratishi mumkin:

Birinchidan, sinfdagi barcha o‘quvchilarga bir xil darajada e’tibor berilyaptimi?

Ikkinchidan, topshiriqlarni bajarishda o‘g‘il va qiz bolalarning ishtiroki teng ta’minlanyaptimi?

Uchinchidan, tarbiyaviy tadbirlarda bolalarga vazifalar ularning jinsiga qarab emas, balki qobiliyat va qiziqishlariga ko‘ra taqsimlanyaptimi?

To‘rtinchidan, darslik va tarbiyaviy materiallarda turli ijtimoiy rollarning muvozanatli tasviri berilyaptimi?

Bu savollar o‘qituvchiga o‘z pedagogik faoliyatini gender nuqtayi nazaridan tahlil qilish imkonini beradi.

Gender yondashuvdan foydalanishning zamonaviy tendensiyalari

Bugungi ta’lim amaliyotida gender yondashuv bir nechta zamonaviy tendensiyalar asosida rivojlanmoqda.

1. Shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim

Shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvda bolaning jinsi emas, balki uning individual imkoniyatlari, qiziqishlari va ehtiyojlari asosiy mezon sifatida olinadi.

Boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi o‘quvchilarga turli xil vazifalarni tanlash imkoniyatini berishi mumkin. Masalan, bir xil tarbiyaviy mavzu doirasida bola rasm

chizishi, hikoya tuzishi, kichik loyiha yaratishi yoki guruh taqdimotida ishtirok etishi mumkin.

2. Interfaol pedagogik texnologiyalardan foydalanish

Interfaol metodlar o‘g‘il va qiz bolalarning birgalikda faoliyat olib borishini ta’minlashda samarali vosita hisoblanadi.

Masalan:

“Hamkorlik doirasi” — o‘quvchilar kichik guruhlarga bo‘linib, muayyan muammoni birgalikda hal qiladilar.

“Fikrlar almashinuvi” — o‘g‘il va qiz bolalar o‘z fikrlarini navbat bilan bildiradilar.

“Rollar almashinuvi” — o‘quvchilar turli vazifalarni bajarib, bir-birining faoliyatini tushunishga harakat qiladilar.

“Teng imkoniyat” — guruhdagi barcha a’zolarga topshiriqni bajarishda teng imkoniyat beriladi.

3. Loyiha texnologiyasidan foydalanish

Loyiha asosida ta’lim gender yondashuvni amaliy faoliyat bilan bog‘lash imkonini beradi.

Masalan, “Mening kelajakdagi kasbim” loyihasida o‘quvchilar turli kasblar haqida ma’lumot to‘playdilar. Bunda kasblarni “faqat erkaklar” yoki “faqat ayollar” kasbi sifatida ajratmasdan, har bir inson o‘z qiziqishi va qobiliyatiga mos kasbni tanlashi mumkinligi tushuntiriladi.

Bu usul bolalarda kasb tanlashga nisbatan kengroq va erkinroq qarashlarni shakllantiradi.

4. O‘yin texnologiyalaridan foydalanish

Boshlang‘ich sinf yoshidagi bolalar uchun o‘yin eng samarali pedagogik vositalardan biridir. Gender yondashuvni o‘yinlar orqali tabiiy va qiziqarli tarzda amalga oshirish mumkin.

Masalan, “Kasblar olami”, “Kim qanday yordam beradi?”, “Birgalikda uddalaymiz”, “Teng imkoniyatlar shahri” kabi o‘yinlarda bolalar turli vazifalarni bajaradilar.

O‘yin jarayonida o‘quvchilarning vazifalari jinsiga qarab emas, balki tasodifiy yoki qiziqish asosida taqsimlanishi mumkin.

5. Raqamli texnologiyalardan foydalanish

Raqamli ta’lim vositalari gender yondashuvni yangi shakllarda amalga oshirish imkonini bermoqda. Interaktiv taqdimotlar, raqamli hikoyalar, animatsiyalar, elektron topshiriqlar va ta’lim platformalaridan foydalanish o‘quvchilarning faol ishtirokini ta’minlaydi.

Masalan, “Qahramonlar kasblari” mavzusidagi raqamli hikoyada turli kasb egalari tasvirlanib, o‘quvchilardan “Insonning kasb tanlashiga nimalar ta’sir qiladi?” degan savolga javob berish so‘ralishi mumkin.

6. 4K kompetensiyalari bilan integratsiya

Zamonaviy ta’limning muhim yo‘nalishlaridan biri — kommunikatsiya, kollaboratsiya, kreativlik va kritik fikrlashni rivojlantirishdir.

Gender yondashuvni ushbu kompetensiyalar bilan integratsiya qilish o‘quvchilarning:

kommunikativ kompetensiyasi — o‘z fikrini erkin ifodalash;

hamkorlik kompetensiyasi — o‘g‘il va qiz bolalarning birgalikda ishlashi;

kreativ kompetensiyasi — an’anaviy stereotiplardan tashqarida fikrlash;

tanqidiy fikrlash kompetensiyasi — jamiyatdagi stereotiplarni tahlil qilishiga yordam beradi.

Gender stereotiplarini kamaytirishda tarbiyaviy texnologiyalarning o‘rni

Bolalik davrida shakllangan ayrim stereotiplar keyinchalik bolaning o‘z imkoniyatlariga bo‘lgan ishonchiga ta’sir qilishi mumkin. Shu sababli boshlang‘ich ta’limda o‘qituvchi stereotiplarni takrorlashdan ko‘ra, o‘quvchilarni turli xil imkoniyatlarni ko‘rishga undashi kerak.

Masalan, “Qizlar ham texnikaga qiziqishi mumkinmi?”, “O‘g‘il bola ijodkor bo‘lishi mumkinmi?”, “Uy ishlarini kim bajarishi kerak?”, “Har bir inson o‘z qobiliyatiga mos kasbni tanlay oladimi?” kabi savollar asosida munozara tashkil etish mumkin.

Bunday mashg‘ulotlarda asosiy maqsad bolalarga tayyor xulosani berish emas, balki ularni mustaqil fikrlashga o‘rgatishdir.

Gender yondashuv asosidagi tarbiyaviy mashg‘ulot modeli

Boshlang‘ich sinflarda quyidagi oddiy modeldan foydalanish mumkin:

Mavzu: “Har bir insonning qobiliyati muhim”

Maqsad: o‘quvchilarda teng imkoniyat, hamkorlik va o‘zaro hurmat tushunchalarini shakllantirish.

1-bosqich — Motivatsiya.

O‘qituvchi turli kasblar tasvirlangan rasmlarni namoyish etadi.

2-bosqich — Muammoli savol.

“Bu kasbni faqat ma’lum bir jins vakili bajarishi mumkinmi?” degan savol beriladi.

3-bosqich — Guruhli ish.

O‘quvchilar aralash guruhlarda kasblar haqida fikr almashadilar.

4-bosqich — Ijodiy topshiriq.

Har bir guruh “Kelajak kasblari” mavzusida kichik poster tayyorlaydi.

5-bosqich — Taqdimot.

Guruhlar o‘z ishlarini namoyish etadi.

6-bosqich — Refleksiya.

O‘quvchilar “Men bugun shuni angladimki...” jumlasini davom ettiradilar.

Bunday mashg‘ulotda gender yondashuv bevosita nazariy tushuncha sifatida emas, balki o‘quvchilarning amaliy faoliyati orqali shakllantiriladi.

.**Gender yondashuvni samarali tashkil etishning pedagogik shartlari**

Boshlang‘ich sinflarda gender yondashuvning samarali amalga oshirilishi uchun quyidagi shartlar muhim:

1. Sinfda psixologik jihatdan qulay va hurmatga asoslangan muhitni yaratish.

2. O‘g‘il va qiz bolalarning ta’lim-tarbiya jarayonidagi teng ishtirokini ta’minlash.
3. Topshiriqlarni jinsga emas, qobiliyat va qiziqishga asoslanib taqsimlash.
4. Gender stereotiplarini mustahkamlovchi ibora va yondashuvlardan foydalanmaslik.
5. Interfaol va innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo‘llash.
6. Darslik va ko‘rgazmali materiallarni gender nuqtayi nazaridan tahlil qilish.
7. Ota-onalar bilan hamkorlikni yo‘lga qo‘yish.
8. O‘qituvchilarning gender kompetensiyasini oshirish.

Xulosa qilib aytganda, boshlang‘ich sinflarda tarbiya faoliyatida gender yondashuv texnologiyasidan foydalanish zamonaviy ta’limning muhim yo‘nalishlaridan biridir. Mazkur yondashuvning asosiy maqsadi o‘g‘il va qiz bolalarni bir-biridan ajratish emas, balki ularning shaxsiy imkoniyatlari, qiziqishlari va qobiliyatlarini erkin rivojlantirish uchun teng pedagogik sharoit yaratishdan iborat.

Gender yondashuv interfaol metodlar, loyiha texnologiyasi, o‘yin texnologiyalari, raqamli ta’lim vositalari va 4K kompetensiyalari bilan uyg‘unlashtirilganda yanada samarali natija berishi mumkin. Ayniqsa, boshlang‘ich ta’lim bosqichida o‘quvchilarda o‘zaro hurmat, hamkorlik, bag‘rikenglik, mas’uliyat va teng imkoniyat tushunchalarini shakllantirish kelajakda ijtimoiy faol va demokratik qadriyatlarga hurmat bilan qaraydigan shaxsni tarbiyalashga xizmat qiladi.

Shuningdek, gender yondashuvni samarali joriy etish o‘qituvchidan pedagogik mahorat bilan bir qatorda o‘z faoliyatini muntazam tahlil qilish, mavjud stereotiplarni anglash va zamonaviy pedagogik texnologiyalardan oqilona foydalanishni talab etadi. Boshlang‘ich ta’limda gender yondashuv texnologiyasini ilmiy-metodik jihatdan takomillashtirish va amaliyotga tatbiq etish istiqbolli tadqiqot yo‘nalishlaridan biri sifatida qaralishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ-637-son, 23.09.2020.
2. O‘zbekiston Respublikasining “Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ-562-son, 02.09.2019.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining ta’lim va tarbiya tizimini rivojlantirishga oid farmon va qarorlari.
4. UNESCO. *Global Education Monitoring Report*. — Paris: UNESCO.
5. World Bank. *Gender Equality and Education*. — Washington, DC: World Bank.
6. OECD. *The ABC of Gender Equality in Education: Aptitude, Behaviour, Confidence*. — Paris: OECD Publishing, 2015.

ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA O‘QISH SAVODXONLIGINI RIVOJLANTIRISHNING METODIK IMKONIYATLARI

Muxammadiyeva Nafosat Isoyevna,
Buxoro xalqaro universiteti
2-kurs magistranti

Annotatsiya. *Mazkur maqolada boshlang‘ich ta’lim jarayonida o‘qish savodxonligini rivojlantirishning zamonaviy pedagogik texnologiyalarga asoslangan metodik imkoniyatlari tahlil qilinadi. O‘qish savodxonligi o‘quvchining matnni ravon*

o‘qishi bilan cheklanmay, uning mazmunini anglash, asosiy va ikkilamchi axborotni farqlash, matn qismlari o‘rtasidagi mantiqiy bog‘lanishlarni aniqlash, muallif fikrini tushunish, xulosa chiqarish hamda o‘qilgan ma’lumotni yangi vaziyatda qo‘llay olish qobiliyatlarini ham qamrab olishi asoslanadi..

Kalit so‘zlar: *o‘qish savodxonligi, boshlang‘ich ta’lim, pedagogik texnologiya, innovatsion yondashuv, matnni anglash, tanqidiy fikrlash, muammoli ta’lim, interfaol metod, refleksiya, mustaqil fikrlash.*

Аннотация. *В статье рассматриваются методические возможности развития читательской грамотности учащихся начальных классов на основе современных педагогических технологий. Читательская грамотность рассматривается не только как способность правильно и бегло читать текст, но и как умение понимать содержание, выделять основную и второстепенную информацию, устанавливать логические связи между частями текста, определять авторскую позицию, формулировать выводы и применять полученную информацию в новых ситуациях.*

Ключевые слова: *читательская грамотность, начальное образование, педагогическая технология, инновационный подход, понимание текста, критическое мышление, проблемное обучение, интерактивный метод, рефлексия, самостоятельное мышление.*

Abstract. *This article examines methodological opportunities for developing reading literacy among primary school students through modern pedagogical technologies. Reading literacy is considered not only as the ability to read a text fluently and accurately, but also as the ability to understand its meaning, distinguish essential information from secondary details, identify logical connections, interpret the author’s ideas, draw conclusions, and apply information in new contexts.*

Keywords: *reading literacy, primary education, pedagogical technology, innovative approach, reading comprehension, critical thinking, problem-based learning, interactive method, reflection, independent thinking.*

Kirish. Zamonaviy maktab o‘quvchidan olingan axborotni tushunish, uni tahlil qilish, muhim jihatlarini ajratish, turli manbalardagi ma’lumotlarni taqqoslash, o‘z fikrini asoslash va egallangan bilimni amaliy vaziyatlarda qo‘llashni talab etadi. Mazkur jarayonlarning muhim tayanchi sifatida o‘qish savodxonligi alohida ahamiyat kasb etadi.

O‘qish savodxonligi boshlang‘ich ta’limda shakllantiriladigan asosiy kompetensiyalardan biridir. Chunki o‘quvchi boshqa fanlarda beriladigan bilimlarning katta qismini ham matn, topshiriq, ko‘rsatma, jadval, savol yoki izoh orqali qabul qiladi. Matnni yetarli darajada anglamagan o‘quvchi matematik masalaning shartini tushunishda, tabiiy fanlardagi hodisalar o‘rtasidagi bog‘lanishni aniqlashda yoki tarixiy ma’lumotni izohlashda ham qiyinchilikka duch kelishi mumkin.

Shu sababli o‘qish savodxonligini rivojlantirish faqat ona tili va o‘qish darslarining vazifasi sifatida emas, balki barcha fanlarni o‘zlashtirishga xizmat qiluvchi umumta’limiy kompetensiya sifatida qaralishi lozim.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar ushbu jarayonni yangicha tashkil etish imkonini beradi. An’anaviy darsda o‘qituvchi matnni o‘qitib, mazmun yuzasidan savollar berishi mumkin. Innovatsion yondashuvda esa o‘quvchi matn bilan ishlashning faol subyekti sifatida ishtirok etadi: u o‘qishdan oldin taxmin qiladi, o‘qish jarayonida savollar qo‘yadi, muhim ma’lumotni belgilaydi, dalillarni izlaydi, o‘qib bo‘lgach esa o‘z xulosasini shakllantiradi.

Demak, zamonaviy pedagogik texnologiyalarning o‘qish savodxonligini rivojlantirishdagi asosiy imkoniyati o‘quvchini tayyor javobni qabul qiluvchi emas, balki ma’noni mustaqil izlovchi va yaratuvchi faol ishtirokchiga aylantirishdan iborat.

Bugungi kunda o‘quvchilarning matn bilan ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirish ta’lim sifatini belgilovchi muhim omillardan biridir. O‘quvchi matnni ovoz chiqarib ravon o‘qishi mumkin, biroq undagi asosiy g‘oyani aniqlash, muallif fikrini izohlash yoki o‘z javobini matndagi dalil bilan asoslashda qiyinchilikka duch kelishi mumkin. Shu sababli o‘qish texnikasi bilan o‘qish savodxonligini aynanlashtirmaslik zarur.

O‘qish savodxonligi mazmunni tushunishning turli darajalarini qamrab oladi. Birinchi darajada o‘quvchi matnda bevosita berilgan ma’lumotni topadi. Keyingi bosqichda u turli qismlardagi ma’lumotlarni o‘zaro bog‘laydi. Yuqori darajada esa o‘quvchi matnda ochiq berilmagan xulosaga dalillar asosida keladi, muallif pozitsiyasini izohlaydi va o‘qilgan mazmunni boshqa vaziyat bilan bog‘laydi.

Shu jihatdan zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish o‘qish jarayonini bir yo‘nalishli faoliyatdan ko‘p bosqichli fikrlash jarayoniga aylantirish imkonini beradi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida o‘qish savodxonligini rivojlantirishga xizmat qiluvchi zamonaviy pedagogik texnologiyalarni metodik jihatdan asoslash hamda matn bilan ishlash jarayonida samarali qo‘llash usullarini ishlab chiqish.

O‘qish savodxonligining mazmuniy tarkibini aniqlash, zamonaviy pedagogik texnologiyalarning matnni anglash jarayonidagi imkoniyatlarini ochib berish, o‘quvchilarning turli darajadagi fikrlash faoliyatini qo‘llab-quvvatlovchi metodlarni belgilash, matn oldidan, matn davomida va matndan keyingi faoliyatni o‘zaro bog‘lash hamda o‘qish natijasini baholash va refleksiya qilishning samarali usullarini tavsiya etish.

O‘qish savodxonligining mazmuni va tarkibiy jihatlari

O‘qish savodxonligini rivojlantirishda “matnni o‘qish” va “matnni anglash” tushunchalari o‘rtasidagi farqni hisobga olish muhim. O‘quvchi so‘zlarni to‘g‘ri talaffuz qilishi mumkin, ammo matnning asosiy mazmunini anglamasa, o‘qish faoliyati kutilgan natijani bermaydi.

Mazmunli o‘qishda o‘quvchi bir necha bosqichdan o‘tadi. Dastlab matnning umumiy mazmuni anglanadi. Keyin muhim ma’lumotlar ajratiladi. Shundan so‘ng qahramonlar harakati, voqealar ketma-ketligi, sabab va natija o‘rtasidagi munosabatlar tahlil qilinadi. Yakunda esa o‘quvchi o‘z xulosasini shakllantiradi.

Masalan, hikoya matni bilan ishlashda faqat “Hikoyada nima haqida gapirilgan?” savoli bilan cheklanib qolish o‘quvchining fikrlash imkoniyatlarini toraytirishi mumkin. Uning o‘rniga:

“Qahramon nima sababdan bunday yo‘l tutdi?”

“Matndan bunga dalil toping.”

“Agar voqea boshqacha yakunlanganida nima bo‘lishi mumkin edi?”

“Qahramonning o‘rnida siz qanday qaror qabul qilgan bo‘lardingiz?”

kabi savollar berilsa, o‘quvchi matndan axborot izlashdan tashqari, uni tahlil qilishga ham kirishadi.

Matn bilan ishlashning uch bosqichli modeli

O‘qish savodxonligini rivojlantirishda matn bilan ishlashni uch bosqichga ajratish samarali metodik yondashuvlardan biridir.

Birinchi bosqich — matnni o‘qishdan oldingi faoliyat

Bu bosqich o‘quvchining avvalgi bilimlarini faollashtirish va matn mazmuniga qiziqish uyg‘otishga qaratiladi.

O‘qituvchi matn sarlavhasini ko‘rsatib, o‘quvchilardan voqea mazmuni haqida taxmin qilishni so‘rashi mumkin.

Masalan, matn “Yo‘qolgan daftar” deb nomlangan bo‘lsa, quyidagi savollar beriladi:

“Daftar nima sababdan yo‘qolgan bo‘lishi mumkin?”

“Matnda qanday voqea yuz berishini taxmin qilasiz?”

“Sarlavha sizda qanday tasavvur uyg‘otdi?”

Bu jarayonda o‘quvchi hali matnni o‘qimagan bo‘lsa-da, mavzu bo‘yicha fikrlashni boshlaydi.

Ikkinchi bosqich — o‘qish jarayonidagi faoliyat

Bu bosqichda o‘quvchi matnning ichki mazmunini izchil tahlil qiladi. Matnni qismlarga ajratib o‘qish, asosiy fikrni belgilash, notanish so‘zlarni aniqlash, sabab va oqibatni topish kabi topshiriqlardan foydalaniladi.

Masalan, o‘qituvchi matnning bir qismini o‘qitib:

“Keyingi voqea qanday davom etishi mumkin?”

degan savolni beradi. O‘quvchilar o‘z taxminlarini bildiradilar. Matnning keyingi qismi o‘qilgach, taxminlar bilan real voqea solishtiriladi.

Bu usul o‘quvchining matnni diqqat bilan kuzatishiga yordam beradi.

Uchinchi bosqich — o‘qishdan keyingi faoliyat

Bu bosqichda o‘quvchi matnni qayta anglaydi, o‘z xulosasini shakllantiradi va o‘qilgan mazmunni yangi vaziyat bilan bog‘laydi.

Masalan:

“Matnning asosiy g‘oyasini bir jumlada ifodalang.”

“Qaysi voqea hikoyaning mazmunini o‘zgartirdi?”

“Matndan o‘z fikringizni tasdiqlovchi dalil toping.”

“Ushbu voqeani hayotdagi qaysi vaziyat bilan bog‘lash mumkin?”

kabi topshiriqlar beriladi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning metodik imkoniyatlari

Muammoli ta’lim texnologiyasi

Muammoli ta’lim o‘quvchini tayyor javobni qabul qilishdan ko‘ra, savolga javobni mustaqil izlashga yo‘naltiradi.

Badiiy matn asosida “Qahramon nima uchun xato qildi?” yoki “Sizningcha, muammoni boshqa yo‘l bilan hal qilish mumkinmidi?” kabi savollar berilishi mumkin.

Bunda o‘quvchi matndan tegishli ma’lumotni izlaydi, voqealar o‘rtasidagi aloqani aniqlaydi va o‘z fikrini dalillaydi.

Hamkorlikda o‘qitish texnologiyasi

Guruhli ishlashda matnning turli qismlari yoki turli savollar guruhlarga taqsimlanadi. Bir guruh voqealar ketma-ketligini aniqlasa, ikkinchi guruh qahramon xarakterini tahlil qiladi, uchinchi guruh esa matnning asosiy g‘oyasini belgilaydi.

So‘ng guruhlar o‘z natijalarini birlashtirib, matnning umumiy mazmunini tiklaydilar.

Bu usul o‘qish savodxonligini kommunikativ faoliyat bilan bog‘lash imkonini beradi.

shaklida tashkil etilishi mumkin.

Interfaol savol-javob texnologiyasi

Savolning sifati o‘quvchining javob darajasiga bevosita ta’sir qiladi. Shu sababli o‘qish darslarida faqat reproduktiv savollardan foydalanish bilan cheklanmaslik kerak.

Savollarni uch darajada tuzish mumkin.

1-daraja — ma’lumotni topish:

“Voqea qayerda sodir bo‘ldi?”

2-daraja — bog‘lanishni aniqlash:

“Qahramonning bu qaroriga nima sabab bo‘ldi?”

3-daraja — mustaqil xulosa:

“Matndagi voqeadan qanday xulosa chiqarish mumkin?”

Bunday ketma-ketlik o‘quvchini oddiy eslab qolishdan tahliliy fikrlashga olib boradi.

“Oldindan taxmin qil”

O‘quvchilarga matnning sarlavhasi, rasmi yoki dastlabki jumlasi ko‘rsatiladi. Ular matn mazmunini taxmin qiladilar. O‘qish yakunida dastlabki taxminlar bilan haqiqiy mazmun taqqoslanadi.

“Dalilni top”

O‘quvchiga ma’lum fikr beriladi va uni matndan dalil bilan tasdiqlash talab etiladi.

Masalan:

“Qahramon mehribon inson bo‘lganini isbotlang.”

O‘quvchi javobni shunchaki aytmaydi, balki matndagi tegishli voqea yoki ma’lumotga tayanadi.

“Matn xaritasi”

Matn mazmuni grafik sxema orqali ifodalanadi. Unda qahramonlar, joy, vaqt, asosiy voqea, muammo, yechim va xulosa kabi qismlar o‘zaro bog‘lanadi.

Bu usul ayniqsa hajmi katta matnlarning mazmunini tizimlashtirishda foydalidir.

“Bir fikr — bir dalil”

O‘quvchi matn yuzasidan o‘z fikrini bildiradi va uni tasdiqlovchi bitta dalil keltiradi.

Masalan:

Fikr: “Qahramon to‘g‘ri qaror qabul qildi.”

Dalil: “Chunki u boshqa qahramarga yordam berdi.”

Keyingi bosqichda o‘quvchidan dalilni matndan aniq topish talab qilinadi.

“Savolga qayt”

.

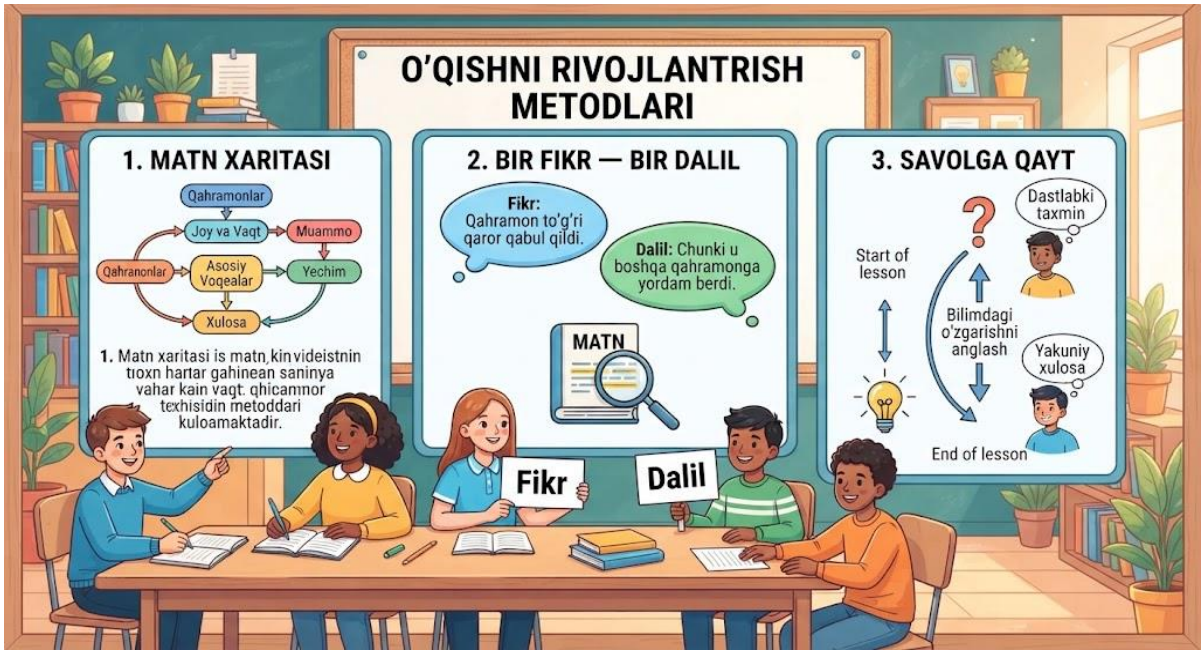

Dars boshida berilgan savol dars oxirida qayta beriladi. O‘quvchi dastlabki taxmini bilan yakuniy xulosasini taqqoslaydi.

Bu metod o‘quvchiga o‘z bilimida qanday o‘zgarish yuz berganini anglash imkonini beradi.

O‘qish savodxonligini baholashda faqat to‘g‘ri javoblar soniga e’tibor qaratish yetarli emas. O‘quvchining javobga qanday kelgani ham muhim.

Shuning uchun baholashda quyidagi mezonlardan foydalanish mumkin:

Matnni tushunish — mazmunni to‘g‘ri anglay olishi;

Axborotni topish — kerakli ma’lumotni matndan ajrata olishi;

Tahlil qilish — sabab, oqibat va bog‘lanishlarni aniqlay olishi;

Dalillash — fikrini matn asosida asoslay olishi;

Xulosa chiqarish — yashirin yoki umumlashtirilgan ma’noni anglay olishi;

Qo‘llash — o‘qilgan mazmunni yangi vaziyatga tatbiq eta olishi.

Bunday baholash o‘quvchining faqat natijasini emas, uning o‘qish jarayonidagi fikrlash faoliyatini ham ko‘rishga yordam beradi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etilgan o‘qish mashg‘ulotlari natijasida o‘quvchilarda matn mazmunini chuqurroq anglash, asosiy fikrni aniqlash, kerakli axborotni izlash, voqealar o‘rtasidagi sabab-oqibat munosabatlarini tushunish, savollarga mustaqil javob berish, o‘z fikrini dalillash va o‘qilgan ma’lumotni yangi vaziyatda qo‘llash ko‘nikmalari rivojlanadi.

Shuningdek, o‘quvchi matnga passiv munosabatda bo‘lishdan voz kechib, o‘qish jarayonida savol beradigan, taxmin qiladigan, tekshiradigan va xulosa chiqaradigan faol subyektga aylanadi.

O‘qish savodxonligini rivojlantirish zamonaviy boshlang‘ich ta’limning ustvor yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, uning samaradorligi o‘qish jarayonining qanday tashkil etilishiga bevosita bog‘liq. O‘quvchini faqat matnni ravon o‘qishga o‘rgatish bugungi ta’lim talablari nuqtayi nazaridan yetarli emas. U o‘qilgan mazmunni anglay olishi, axborotni tanlashi, turli qismlar o‘rtasidagi bog‘lanishlarni aniqlashi, o‘z fikrini dalillar bilan asoslay olishi va bilimni yangi vaziyatda qo‘llashi zarur.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar ushbu vazifalarni amalga oshirish uchun keng metodik imkoniyat yaratadi. Muammoli ta’lim o‘quvchini yechim izlashga, hamkorlikdagi ta’lim fikr almashishga, “5E” modeli o‘qish faoliyatini bosqichma-bosqich tashkil etishga, interfaol savollar esa matnni chuqur tahlil qilishga yo‘naltiradi.

Maqolada tavsiya etilgan “Oldindan taxmin qil”, “Dalilni top”, “Matn xaritasi”, “Bir fikr — bir dalil” va “Savolga qayt” metodlari o‘qish jarayonining turli bosqichlarini o‘zaro bog‘lashga xizmat qiladi. Ayniqsa, o‘quvchidan javob bilan birga uning asosini ham ko‘rsatishni talab qilish o‘qish savodxonligining mazmuniy darajasini oshiradi.

Boshlang‘ich ta’limda o‘qish savodxonligini rivojlantirishga qaratilgan mashg‘ulotlarni zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish, matn oldidan taxmin qilish, matn davomida tahlil qilish va matndan keyin dalillangan xulosa chiqarish bosqichlarini izchil qo‘llash maqsadga muvofiqdir. Bunday yondashuv o‘quvchining nafaqat o‘qish, balki mustaqil fikrlash, muloqot qilish, muammoni hal etish va o‘z bilimini amaliy faoliyatda qo‘llash kompetensiyalarini ham rivojlantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Azizxo‘jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2006..

2. Tolipov O‘.Q., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. – Toshkent: Fan, 2006.

3. Yo‘ldoshev J.G‘., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2004.

4. Bloom B.S. Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals. – New York: Longmans, Green, 1956.

5-6 YOSHDAGI BOLALARDA REFLEKSIV FAOLIYAT ELEMENTLARINI SHAKLLANTIRISH USULLARI.

Karshiyeva Shahnoza Turakulovna,
Navoiy davlat universiteti o‘qituvchisi

Annotatsiya: *Mazkur maqolada maktabgacha yoshdagi (5–6 yoshli) bolalarda refleksiv faoliyat elementlarini shakllantirishning nazariy va amaliy asoslari yoritilgan. Katta maktabgacha yoshdagi bolalarda refleksiyaning namoyon bo‘lish shakllari tahlil qilinib, ularning mazmuni maxsus jadval orqali ko‘rsatib o‘tilgan. Maqolada bola shaxsining kognitiv, ijtimoiy-kommunikativ va shaxsiy rivojlanishida refleksiv faoliyatning o‘rni, shuningdek, uni maktabgacha ta’lim jarayonida maqsadli rivojlantirish shart-sharoitlari ilmiy jihatdan asoslab berilgan.*

Kalit so‘zlar: *Refleksiv faoliyat, 5–6 yoshdagi bolalar, o‘z-o‘zini anglash, faoliyatni tahlil qilish va baholash, ijtimoiy kompetensiyalar, kognitiv va shaxsiy rivojlanish, hissiyotlarni boshqarish,mustaqil fikr yuritish.*

Аннотация: *В статье изложены теоретические и практические основы формирования элементов рефлексивной деятельности у детей дошкольного возраста (5–6 лет). Проанализированы формы проявления рефлексии у старших дошкольников, содержание которых представлено в специальной таблице. Кроме того, в статье обосновывается роль рефлексивной деятельности в когнитивном, социально-коммуникативном и личностном развитии ребенка, а также определяются условия, необходимые для ее целенаправленного развития в процессе дошкольного образования.*

Ключевые слова: *Рефлексивная деятельность, дети 5–6 лет, самосознание, анализ и оценка деятельности, социальные компетенции, когнитивное и личностное развитие, эмоциональная регуляция, самостоятельное мышление.*

Abstract: *This text outlines the theoretical and practical foundations for fostering elements of reflective activity in preschool-age children (5–6 years old). It analyzes the forms in which reflection manifests in older preschool children and presents their content in a dedicated table. The article provides a scientific rationale for the role of reflective activity in a child's cognitive, socio-communicative, and personal development, as well as the conditions required for its targeted cultivation within the preschool education process.*

Keywords: *Reflective activity, children aged 5–6, self-awareness, analysis and evaluation of activity, social competencies, cognitive and personal development, emotional regulation, independent thinking.*

Refleksiv faoliyat – bolada o‘z tushunchalari va xatti-harakatlarini anglash va mustaqil tahlil qilishi asosida xulosalar shakllanishi jarayoni bo‘lib, 5-6 yoshdagi bola o‘zining va o‘zgalarning hissiyotlarini anglash va o‘zining hissiyotlarini moslashtirishga qodir bo‘ladi, asosiy hissiyotlar sababini tushunadi; kimnidir xafa qilsa, o‘zini aybdor his qiladi; yaxshi yoki yomon xulqqa baho bera oladi; o‘yin mobaynida g‘oliblikdan quvonishni biladi; yaqin insonlari va do‘stlari bilan o‘z hissiyotlari va kechinmalari bilan

o‘rtoqlashadi; qo‘rquv va xavfni tushunadi; tushuna oladigan asarlarni qiziqish bilan tinglaydi va ularga hissiyotlarini namoyon etadi.

So‘nggi yillardagi pedagogik tadqiqotlarda refleksiya ta’lim jarayoni samaradorligini ta’minlovchi mexanizmlardan biri sifatida qaraladi. Ayniqsa maktabgacha ta’lim bosqichida refleksiya elementlarini shakllantirish bolaning keyingi ta’lim bosqichlariga tayyorgarligini oshiradi.

Ilmiy manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, refleksiyaning shakllanishi insonning kognitiv va shaxsiy rivojlanishi bilan chambarchas bog‘liq. Refleksiv faoliyat bolaning atrof-muhitni anglash jarayonida muhim o‘rin tutadi va u bolada mustaqil fikr yuritish, o‘z faoliyatini baholash hamda qaror qabul qilish qobiliyatlarining rivojlanishiga xizmat qiladi.

Maktabgacha yosh davrida refleksiya to‘liq shakllangan holda namoyon bo‘lmaydi, balki uning alohida elementlari kuzatiladi. Bu elementlar bolaning nutqiy faolligi, ijtimoiy munosabatlari va kognitiv rivojlanishi jarayonida asta-sekin shakllanadi.

Shu sababli maktabgacha ta’lim tizimida bolalarda refleksiv faoliyat elementlarini maqsadli shakllantirish muhim pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi.

Tadqiqotlarimiz natijasida shunga guvoh bo‘ldikki, 5–6 yoshda refleksiya quyidagi ko‘rinishlarda namoyon bo‘ladi:

o‘z harakatini tushuntirish;

faoliyat natijasini baholash;

o‘z fikrini bildirish;

boshqalar fikrini qabul qilish;

xulosa chiqarish kabilar.

Yuqorida ta’kidlab o‘tganimizdek, 5–6 yoshli bolalarda shakllangan refleksiv faoliyat elementlari, uning mazmuni hamda bolalarda namoyon bo‘lishini quyidagi jadvalda aks ettirishga harakat qilamiz.

1-jadval.

Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida 5–6 yoshli bolalarda shakllangan refleksiv faoliyat elementlari, uning mazmuni

Refleksiv elementlar	**Mazmuni**	**Bolada namoyon bo‘lishi**
O‘z-o‘zini anglash	Men nima qildim?	“Men bu rasmni chizdim”
Faoliyatni tahlil qilish	Qanday bajardim?	“Men avval daraxt chizdim”
Natijalarni baholash	Yaxshi yoki qiyin bo‘ldimi?	“Menga qiyin bo‘ldi”
Faoliyat natijalarini taqqoslash	Boshqalar bilan solishtirish	“Uning rasmi kattaroq”
Xulosa chiqarish	Keyin qanday qilish	“Keyin boshqacha chizaman”

Maktabgacha yosh davri bola shaxsi shakllanishining boshlanishi, uning ijtimoiy-madaniy qadriyati, alohida ijtimoiy va madaniy o‘ziga xosligi sifatida qaraladi. Shuning uchun mazkur muammo bo‘yicha materiallarning ijtimoiy-nazariy tahlilini, rivojlangan davlatlarda maktabgacha yoshdagi bolaning ijtimoiy kompetensiyalar, qobiliyatlarini shakllantirish, ijtimoiy tajribani egallashga yo‘nalganlik ta’lim tizimining muhim tashkil etuvchisi deb tan olinishini hamda maktabgacha yosh davri ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanish murakkab muammolarini hal etishga imkon beruvchi alohida milliy resurs sifatida o‘rganamiz.

Katta maktabgacha yosh davrida bola muloqot davomida o‘z fikrini, hissiyotlarini va taassurotlarini namoyon etadi; oila va guruhda tashkil etilgan mehnat faoliyatida ishtirok etadi; o‘z suhbatdoshiga iltimos yoki ma’lumotni ayta oladi; mustaqil, kattalardan bevosita mustaqillikni erkin namoyon etadi, yordam ko‘rsatishga tayyor; tanish insonlar bilan oson muloqotga kirishadi; tushunchalarda yoritilgan ijtimoiy hulq qoida va me’yorlariga bo‘ysunadi (mumkin, man etiladi , yaxshi, yomon, kerak); boshqa bolalar bilan doimiy do‘stona munosabatlarni qo‘llab-quvvatlaydi.

Bu davr bola hayotida juda mas’uliyatli bo‘lib, unda bolalarda milliy axloq ko‘nikmalari tarkib toptiriladi, o‘zi, atrofdagilar hamda jamiyat a’zolari (oilada, tengdoshlari)ga nisbatan ijtimoiy munosabatlar qaror topadi. Bu esa, 5-6 yoshdagi bolalarning asosiy mayllarini tashkil etadi. Bular o‘z-o‘zini anglash, o‘zligini namoyon etish, egallagan bilimlarini o‘z faoliyatiga tatbiq qilishga bo‘lgan kuchli intilishlarda ko‘rinadi.

5-6 yoshdagi bolalarda refleksiv faoliyat elementlarini shakllanganligining mavjud holatini tahlil qilish natijalari shuni ko‘rsatmoqdaki, 5-6 yoshdagi bolalarda moddiy farovonlik va bilag‘onligini namoyon qilishdan ko‘ra, o‘z tushunchalari va xatti-harakatlarini anglashga intilish va o‘z-o‘zini mustaqil tahlil qilish istagi kuchliroq. Refleksif faoliyat bolaning rivojlanishida jamiyatda qabul qilingan qadriyatlar va me’yorlarni o‘zlashtirishga yo‘naltirilgan ijtimoiy-kommunikativ yo‘nalish hisoblanib, ular quyidagilarda ko‘rinadi:

bolaning kattalar va tengdoshlari bilan o‘zaro munosabatlari;

mustaqillik va o‘z hatti-harakatlarini tartibga solishning shakllanishi;

ijtimoiy ongning, hissiy hozirjavoblik, hamdardlikning rivojlanishi, tengdoshlari bilan hamkorlikdagi faoliyatga tayyorgarlikni shakllantirish;

mehnat va ijodning turli ko‘rinishlariga ijobiy ustanovkalarni shakllantirish;

ijtimoiy hayotda, tabiatda, oilada xavfsiz xulqning asoslarini shakllantirish.

Maktabgacha yoshdagi bolada refleksiv faoliyat elementlarining mazmunini aniqlab, refleksiv faoliyatning rivojlanishi, agar tarbiyalanuvchilarning o‘z-o‘zini xatti-harakatlarini baholashlari uchun sharoitlar asoslansa va belgilansa muvaffaqiyatli bo‘lishini taxmin qilish mumkin, chunki refleksiv faoliyat elementlarini tarkib toptirish tarbiya texnologiyalari, rivojlanish mazmuni va shakllaridagi innovatsiyalar bilan bevosita bog‘liqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining "Maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g‘risida"gi Qonuni. – T., 2019.

2. O‘zbekiston Respublikasining ilk va maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo‘yiladigan davlat talablari. – Toshkent, 2018.

3. Vygotskiy L.S. Mishleniye i rech. – Moskva: Labirint, 1999.4 Elkonin D.B.

4. Detskaya psixologiya. – Moskva: Akademiya, 2007.

5. Qodirova F.T., Toshpo‘latova Sh.Q., Kayumova N.M. Maktabgacha pedagogika. – Toshkent: "Ma’naviyat", 2019.

6. Nishonova Z.T. Bolalar psixologiyasi va uni o‘qitish metodikasi. – Toshkent, 2007.

7. Sobirova D.A. Maktabgacha yoshdagi bolalarda refleksiv ko‘nikmalarni rivojlantirishning pedagogik asoslari // Zamonaviy ta’lim jurnali. – Toshkent, 2023. – № 4. – B. 45-50.

INNOVATSION TA’LIM TEXNOLOGIYALARI ASOSIDA RIVOJLANTIRUVCHI O‘YINLAR ORQALI O‘QUVCHILAR TAFAKKURINI SHAKLLANTIRISH

Yo‘ldosheva Munira Qutfiddinovna,
Buxoro xalqaro universiteti
2-kurs magistranti

Annotatsiya. *Mazkur maqolada innovatsion ta’lim texnologiyalari asosida rivojlantiruvchi o‘yinlardan foydalanish orqali o‘quvchilarning tafakkurini shakllantirish metodikasi yoritilgan. Rivojlantiruvchi o‘yinlarning o‘quvchida tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish, sabab-oqibat munosabatlarini aniqlash, mustaqil xulosa chiqarish va muammoli vaziyatlarga yechim topish kabi aqliy faoliyatlarni rivojlantirishdagi imkoniyatlari ochib berilgan. Shuningdek, o‘yinlarni dars maqsadiga muvofiq tanlash, topshiriqlar murakkabligini bosqichma-bosqich oshirish, individual va jamoaviy faoliyatni uyg‘unlashtirish hamda natijalarni baholash bo‘yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Аннотация. *В статье рассматривается методика формирования мышления учащихся посредством развивающих игр на основе инновационных образовательных технологий. Раскрываются возможности развивающих игр в развитии таких мыслительных операций, как анализ, сравнение, обобщение, установление причинно-следственных связей, самостоятельное формулирование выводов и поиск решений проблемных ситуаций.*

Ключевые слова: *инновационное образование, развивающая игра, мышление, логическое мышление, самостоятельное мышление, проблемная ситуация, интерактивный метод, интеллектуальная деятельность, педагогическая технология, начальное образование.*

Abstract. *This article examines a methodology for developing students’ thinking through educational developmental games based on innovative learning technologies. The study highlights the potential of developmental games to improve such cognitive operations as analysis, comparison, generalization, identifying cause-and-effect relationships, drawing independent conclusions, and solving problem-based tasks. Particular attention is paid to selecting games according to lesson objectives, gradually increasing the complexity of tasks, combining individual and collaborative activities, and assessing students’ cognitive outcomes.*

Keywords: *innovative education, developmental games, thinking, logical thinking, independent thinking, problem situation, interactive method, intellectual activity, educational technology, primary education.*

KIRISH

Ta’lim jarayonida o‘quvchiga tayyor bilimlarni yetkazish bilan cheklanib qolmay, uni mustaqil fikrlashga, mavjud ma’lumotlarni tahlil qilishga va yangi vaziyatlarda qo‘llashga o‘rgatish muhim pedagogik vazifalardan biridir. Zamonaviy ta’limning mazmuni o‘quvchining bilimni qanday egallashi bilan bir qatorda, ushbu bilimdan qanday foydalanishi, muammoni qanday anglash va unga qanday yechim topishi bilan ham belgilanadi. Shu nuqtayi nazardan, o‘quvchilarning tafakkurini rivojlantirishga yo‘naltirilgan metod va texnologiyalar ta’lim sifatini oshirishning muhim omiliga aylanmoqda.

Ayniqsa, boshlang‘ich ta’lim bosqichida bolaning bilishga bo‘lgan qiziqishi, tasavvuri va faol ishtiroki o‘quv jarayonining samaradorligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Bu yosh davrida o‘yin faoliyati tabiiy ehtiyoj sifatida namoyon bo‘lgani sababli undan ta’limiy maqsadlarda foydalanish o‘quvchilarning darsga jalb etilishini kuchaytiradi. Biroq o‘yinning pedagogik qiymati faqat qiziqarli mashg‘ulot tashkil etish bilan belgilanmaydi. O‘yin mazmuni aniq didaktik maqsadga ega bo‘lsa, o‘quvchini fikrlashga undasa va natijani izohlash imkonini bersa, u rivojlantiruvchi vositaga aylanadi.

Innovatsion ta’lim texnologiyalari ana shunday o‘yinlarni tizimli ravishda dars jarayoniga kiritish imkonini beradi. Rivojlantiruvchi o‘yinlar yordamida o‘quvchi kuzatadi, farqlaydi, bog‘lanishlarni izlaydi, taxmin qiladi, tekshiradi va o‘z fikrini asoslaydi. Natijada darsning markazida faqat o‘qituvchi faoliyati emas, balki o‘quvchining faol intellektual harakati ham namoyon bo‘ladi.

Ta’limning zamonaviy bosqichida o‘quvchilarning funksional savodxonligi va intellektual salohiyatini rivojlantirishga katta e’tibor qaratilmoqda. O‘quvchi ma’lumotni eslab qolishdan tashqari, uni qayta ishlashi, muhim va ikkilamchi jihatlarni ajratishi, turli fikrlarni solishtirishi hamda o‘z xulosasini shakllantira olishi zarur.

Rivojlantiruvchi o‘yinlar ana shu jarayonni tabiiy va faol shaklda tashkil etish imkonini beradi. O‘yin shartining mavjudligi o‘quvchiga aniq vazifa beradi, vaqt va qoidalar esa uning faoliyatini tartibga soladi. Muammoni hal qilish zarurati esa fikrlash jarayonini harakatga keltiradi.

Mavzuning yana bir muhim jihati shundaki, innovatsion texnologiyalarni o‘yin metodlari bilan uyg‘unlashtirish o‘qituvchiga bir xil mazmundagi topshiriqlarni turli faoliyat shakllarida tashkil etish imkonini beradi. Natijada o‘quvchilarning individual imkoniyatlarini hisobga olish va darsdagi faollikni oshirish uchun qo‘shimcha sharoit yaratiladi.

Innovatsion ta’lim texnologiyalari asosida rivojlantiruvchi o‘yinlardan foydalanish orqali o‘quvchilarning tafakkurini shakllantirish va rivojlantirishning samarali metodik usullarini aniqlash hamda ularni dars jarayonida qo‘llash bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Rivojlantiruvchi o‘yinlarning pedagogik mohiyatini ochib berish, ularning o‘quvchilar tafakkuriga ta’sir qiluvchi jihatlarini aniqlash, o‘yinlarni dars maqsadiga muvofiq tanlash mezonlarini belgilash, o‘yin topshiriqlarini murakkablik darajasiga ko‘ra tashkil etish, individual va guruhiy faoliyatni uyg‘unlashtirish hamda rivojlantiruvchi o‘yinlardan foydalanishning kutiladigan ta’limiy natijalarini tavsiflash.

Rivojlantiruvchi o‘yinlarning pedagogik mohiyati

Rivojlantiruvchi o‘yin — o‘quvchining bilish faoliyatini faollashtirish, muayyan aqliy operatsiyalarni bajarishga yo‘naltirish va mustaqil fikrlashini qo‘llab-quvvatlashga xizmat qiladigan didaktik vositadir. Bunday o‘yinlarda qiziqarli shakl ta’limiy maqsad bilan birlashadi.

Oddiy o‘yin bilan rivojlantiruvchi o‘yinning farqi, avvalo, vazifasida namoyon bo‘ladi. Oddiy o‘yinda asosiy e’tibor jarayonning qiziqarliligiga qaratilishi mumkin. Rivojlantiruvchi o‘yinda esa o‘quvchi ma’lum bir fikrlash operatsiyasini bajaradi. Masalan, guruhlash topshirig‘ida o‘quvchi obyektlarning umumiy va farqli belgilarini aniqlaydi; mantiqiy ketma-ketlikda esa ular o‘rtasidagi qonuniyatni izlaydi; muammoli o‘yinda esa mavjud ma’lumotlardan foydalanib yechim ishlab chiqadi.

O‘qituvchi o‘yinni tanlashda “o‘quvchi nima qiladi?” degan savol bilan bir qatorda “o‘quvchi o‘yin davomida qanday fikrlash amalini bajaradi?” degan savolga ham javob topishi lozim.

Tafakkurni shakllantirishda o‘yinlarning imkoniyatlari

Tafakkur murakkab bilish jarayoni bo‘lib, unda tahlil, sintez, taqqoslash, umumlashtirish, tasniflash, mavhumlashtirish va xulosa chiqarish kabi aqliy amallar ishtirok etadi. Rivojlantiruvchi o‘yinlar mazkur jarayonlarni bevosita mashq qildirish uchun qulay sharoit yaratadi.

Masalan, “Ortiqchasini top” o‘yinida o‘quvchi berilgan predmet yoki tushunchalarning belgilarini solishtirib, umumiy guruhga mos kelmaydigan elementni aniqlaydi. Bunda taqqoslash va tasniflash ko‘nikmalari faollashadi.

“Mantiqiy zanjir” o‘yinida o‘quvchi ketma-ketlikdagi bog‘lanishni topadi va navbatdagi elementni aniqlaydi. Ushbu jarayon qonuniyatni ko‘ra olish va taxmin qilish qobiliyatini rivojlantiradi.

“Fikrlar xaritasi” o‘yinida esa bitta asosiy tushuncha atrofida unga bog‘liq fikrlar tizimlashtiriladi. Bu usul o‘quvchining tushunchalar o‘rtasidagi aloqalarni ko‘ra olishiga yordam beradi.

O‘yinlarni tanlashda ularning dars mavzusiga mosligi birinchi mezon hisoblanadi. O‘yin o‘quv mazmunidan ajralib qolmasligi, aksincha, uni o‘zlashtirishga xizmat qilishi kerak.

Ikkinchi mezon — o‘yin topshirig‘ining o‘quvchi yoshiga mosligi. Juda murakkab topshiriq o‘quvchida ishonchsizlik paydo qilishi mumkin, haddan tashqari sodda vazifa esa yetarli fikrlash faolligini yuzaga keltirmaydi.

Uchinchi mezon — topshiriqning bir nechta fikrlash amalini qo‘llash imkonini berishi. Masalan, o‘quvchi faqat javobni topib qolmasdan, nima sababdan aynan shu javobni tanlaganini tushuntirishi maqsadga muvofiq.

To‘rtinchi mezon — natijani kuzatish imkoniyati. O‘qituvchi o‘yin jarayonida o‘quvchining qanday fikrlayotganini, qaysi bosqichda qiynalayotganini va qanday strategiyadan foydalanayotganini aniqlay olishi kerak.

Innovatsion texnologiyalar bilan integratsiya

Rivojlantiruvchi o‘yinlarni zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan uyg‘unlashtirish darsning metodik imkoniyatlarini kengaytiradi. Xususan, muammoli ta’lim texnologiyasida o‘yin topshirig‘i muammoli vaziyat shaklida beriladi. O‘quvchilar mavjud bilimlariga tayangan holda muammoning yechimini izlaydilar.

Hamkorlikda o‘qitish texnologiyasida o‘yin kichik guruhlarda tashkil etilib, har bir ishtirokchiga muayyan vazifa beriladi. Bunda o‘quvchi nafaqat o‘z fikrini ilgari suradi, balki boshqa fikrlarni tinglash va ular bilan ishlashni ham o‘rganadi.

“5E” modelidan foydalanilganda rivojlantiruvchi o‘yinlar mavzuga qiziqish uyg‘otish, yangi bilimni izlash va o‘zlashtirilgan bilimni qo‘llash bosqichlarida turlicha vazifalarni bajarishi mumkin.

STEAM yondashuvida esa o‘yin topshiriqlari fanlararo mazmunga ega bo‘lib, o‘quvchini matematik, tabiiy-ilmiy, texnologik va ijodiy faoliyatni birlashtirishga undaydi.

Amaliy rivojlantiruvchi o‘yinlar

“Mantiqiy zanjir”

O‘quvchilarga ma’lum ketma-ketlikdagi sonlar, shakllar, so‘zlar yoki belgilar taqdim etiladi. Ular ketma-ketlikning qanday qoida asosida tuzilganini aniqlab, keyingi elementni topadilar.

Masalan:

2 – 4 – 6 – 8 – ?

O‘quvchi sonlar ikki birlikdan ortib borayotganini aniqlab, keyingi sonni topadi.

O‘yinning keyingi bosqichida oddiy ketma-ketliklar o‘rniga bir nechta belgiga asoslangan murakkabroq zanjirlar beriladi. Bu usul topshiriqni bosqichma-bosqich murakkablashtirish imkonini beradi.

“Ortiqchasini top”

O‘quvchilarga bir guruh predmet yoki tushunchalar beriladi. Ular umumiy belgini aniqlab, guruhga mos kelmaydigan elementni ajratadilar. Muhim jihati shundaki, javobdan so‘ng o‘quvchi o‘z tanlovini izohlashi kerak.

Masalan:

Olma – nok – sabzi – shaftoli.

Bu topshiriqda sabzi boshqa birliklardan farqli ravishda meva emasligi asoslanadi.

“Sirli katak”

Katakli jadvalning ayrim qismlariga son, harf yoki belgilar joylashtiriladi. Bir yoki bir nechta katak bo‘sh qoldiriladi. O‘quvchi mavjud tartibni aniqlab, yashirilgan elementni topadi.

O‘yin matematika, ona tili va tabiiy fanlar darslarida turli shaklda qo‘llanishi mumkin.

“Muammoli vaziyat”

O‘quvchilarga hayotiy vaziyatga yaqin muammo beriladi. Ular bir nechta yechim variantlarini ishlab chiqadilar va o‘z takliflarini asoslaydilar.

Masalan, guruhga quyidagi vaziyat beriladi: “Sinf kutubxonasidagi kitoblarni o‘quvchilarga qulay bo‘lishi uchun qanday tartibda joylashtirish mumkin?”

O‘quvchilar kitoblarni mavzusi, muallifi, yosh guruhiga mosligi yoki alifbo tartibi asosida joylashtirish variantlarini taklif etadilar. Shu orqali tasniflash, rejalashtirish va qaror qabul qilish ko‘nikmalari rivojlanadi.

“Fikrlar xaritasi”

O‘qituvchi markazga asosiy tushunchani yozadi. O‘quvchilar ushbu tushuncha bilan bog‘liq so‘z va g‘oyalarni aniqlaydilar hamda ularni mantiqiy guruhlarga ajratadilar.

Masalan, “Tabiat” tushunchasi atrofida o‘simliklar, hayvonlar, suv, havo, tuproq kabi tushunchalar joylashtiriladi. Keyingi bosqichda har bir tushunchaga tegishli belgilar aniqlanadi.

Rivojlantiruvchi o‘yinni samarali tashkil etish uchun uni tasodifiy emas, ma’lum metodik ketma-ketlik asosida qo‘llash maqsadga muvofiq.

Birinchi bosqichda o‘qituvchi dars maqsadini aniqlaydi va aynan qaysi tafakkur amali rivojlantirilishini belgilaydi.

Ikkinchi bosqichda o‘yin mazmuni, qoidalari va topshiriq darajasi belgilanadi. Bu bosqichda o‘quvchilarga bajariladigan ish tushunarli va aniq ifodalanishi zarur.

Uchinchi bosqichda o‘yin faoliyati tashkil etiladi. O‘quvchilar individual, juftlik yoki kichik guruh shaklida ishlashi mumkin.

To‘rtinchi bosqichda javoblar tahlil qilinadi. O‘qituvchi faqat to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri natijani qayd etish bilan cheklanmasdan, o‘quvchining fikrlash yo‘lini ham aniqlaydi.

Beshinchi bosqichda refleksiya tashkil etiladi. O‘quvchilar topshiriqni bajarishda qanday usuldan foydalanganlarini, qaysi vazifa murakkab bo‘lganini va qanday xulosaga kelganlarini aytadilar.

Innovatsion ta’lim texnologiyalari asosida rivojlantiruvchi o‘yinlardan foydalanish o‘quvchilarning tafakkurini shakllantirish uchun samarali pedagogik imkoniyatlardan biridir. Bunday o‘yinlar darsni shunchaki qiziqarli tashkil etish vositasi bo‘lib qolmay, o‘quvchining fikrlash faoliyatini maqsadli boshqarishga xizmat qiladi.

Rivojlantiruvchi o‘yinlarning metodik qiymati ularning o‘quv mazmuni, fikrlash amallari va amaliy vazifalar bilan uyg‘unlashganida yanada ortadi. O‘quvchi topshiriqni bajarish jarayonida kuzatadi, taqqoslaydi, guruhlaydi, sabablarni izlaydi, taxmin qiladi va xulosaga keladi. Shu jihatdan o‘yin faoliyati bilimni mexanik o‘zlashtirishdan uni faol qo‘llash bosqichiga o‘tishni ta’minlaydi.

O‘qituvchi uchun esa rivojlantiruvchi o‘yinlar o‘quvchilarning individual fikrlash xususiyatlarini kuzatish va ularga mos topshiriqlarni tanlash imkonini beradi. O‘yinlarning murakkabligini bosqichma-bosqich oshirish, individual va guruhiy faoliyatni uyg‘unlashtirish hamda javobni asoslashga e’tibor qaratish metodik samaradorlikni kuchaytiradi.

Innovatsion texnologiyalar bilan uyg‘unlashtirilgan rivojlantiruvchi o‘yinlar o‘quvchilarda mantiqiy va mustaqil fikrlash, muammoni anglash, qaror qabul qilish hamda o‘z fikrini asoslash ko‘nikmalarini shakllantirish uchun muhim pedagogik vosita hisoblanadi. Ularni darsning maqsadi va mazmuniga mos holda tizimli qo‘llash zamonaviy ta’limning o‘quvchi shaxsiga yo‘naltirilgan mazmunini kuchaytirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Azizxo‘jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2006.
2. Ishmuhamedov R., Abduqodirov A., Pardaev A. Ta’limda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent: Iste’dod, 2008.
3. Tolipov O‘.Q., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. – Toshkent: Fan, 2006.
4. Yo‘ldoshev J.G‘., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2004.

ZAMONAVIY TA’LIMDA O‘QITUVCHI NUTQ MADANIYATINING O‘QUVCHI SHAXSINI KAMOL TOPTIRISHDAGI ROLI

Nazarova Feruza Shobiddinovna,
Buxoro xalqaro universiteti
2-kurs magistranti

Annotatsiya. *Ushbu maqolada innovatsion ta’lim jarayonida o‘qituvchi nutq madaniyatining o‘quvchi shaxsini shakllantirish va rivojlantirishdagi pedagogik ahamiyati yoritilgan. O‘qituvchining ravon, aniq, mantiqiy, ta’sirchan va pedagogik jihatdan to‘g‘ri nutqi ta’lim jarayonining samaradorligini oshiruvchi muhim omillardan biri sifatida tahlil qilingan. Shuningdek, o‘qituvchi nutqining o‘quvchilarning darsdagi faolligi, mustaqil fikrlashi, muloqotga kirishish qobiliyati, o‘z fikrini erkin ifodalashi va ta’limga bo‘lgan qiziqishiga ta’siri ochib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *o‘qituvchi nutqi, nutq madaniyati, innovatsion ta’lim, pedagogik muloqot, o‘quvchi shaxsi, kommunikativ kompetensiya, ta’lim samaradorligi, interfaol metodlar, pedagogik texnologiyalar.*

Аннотация. *В статье рассматривается педагогическое значение культуры речи учителя в процессе инновационного образования и её влияние на формирование и развитие личности учащегося. Анализируется грамотная, логичная, выразительная, точная и педагогически целесообразная речь учителя как один из важных факторов повышения эффективности образовательного процесса. Особое внимание уделяется влиянию речи педагога на активность*

учащихся на уроке, развитие самостоятельного мышления, коммуникативные способности, умение свободно выражать свои мысли и интерес к обучению.

Ключевые слова: *речь учителя, культура речи, инновационное образование, педагогическое общение, личность учащегося, коммуникативная компетентность, эффективность образования, интерактивные методы, педагогические технологии.*

Abstract. *This article examines the pedagogical significance of teachers’ speech culture in the innovative educational process and its influence on the formation and development of students’ personalities. Clear, logical, expressive, accurate and pedagogically appropriate teacher speech is analyzed as an important factor in improving the effectiveness of the educational process..*

Keywords: *teacher speech, speech culture, innovative education, pedagogical communication, student personality, communicative competence, educational effectiveness, interactive methods, pedagogical technologies.*

Kirish. Ta’lim tizimida yuz berayotgan yangilanishlar o‘qituvchining kasbiy faoliyatiga qo‘yiladigan talablarning ham tobora takomillashib borishiga sabab bo‘lmoqda. Zamonaviy ta’lim jarayonida o‘qituvchi nafaqat bilim beruvchi, balki o‘quvchini mustaqil fikrlashga, izlanishga, muloqot qilishga va o‘z nuqtayi nazarini erkin ifodalashga yo‘naltiruvchi pedagog sifatida namoyon bo‘lmoqda. Shu sababli o‘qituvchining kasbiy kompetensiyasi bilan bir qatorda uning nutq madaniyati ham ta’lim samaradorligini belgilovchi muhim omillardan biri hisoblanadi.

Innovatsion ta’lim texnologiyalari dars jarayoniga yangi metodlar, interfaol yondashuvlar, axborot-kommunikatsiya vositalari va hamkorlikka asoslangan ta’lim shakllarini olib kirmoqda. Bunday sharoitda o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi muloqot yanada faol tus oladi. O‘quvchi dars jarayonida tinglovchi sifatida emas, balki faol ishtirokchi sifatida qatnashadi. Bunda o‘qituvchining savol berishi, fikrni tushuntirishi, topshiriqni izohlashi, o‘quvchini rag‘batlantirishi va uning javobini baholashi bevosita nutq orqali amalga oshiriladi.

O‘qituvchining nutqi o‘quvchi uchun oddiy axborot yetkazish vositasi bo‘lib qolmay, balki tarbiyaviy va rivojlantiruvchi ta’sirga ega pedagogik vosita hamdir. O‘qituvchining so‘z tanlashi, ohangi, murojaat shakli, savol berish uslubi va fikrni ifodalash madaniyati o‘quvchining darsga munosabatiga ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Shu nuqtayi nazardan, innovatsion ta’lim sharoitida o‘qituvchi nutq madaniyatini pedagogik jarayonning muhim tarkibiy qismi sifatida o‘rganish dolzarb masalalardan biridir.

Zamonaviy ta’lim jarayonida o‘quvchining faolligi, mustaqil fikrlashi, ijodkorligi va kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantirishga katta e’tibor berilmoqda. Bu jarayon o‘qituvchidan zamonaviy pedagogik texnologiyalarni bilish bilan bir qatorda, o‘z fikrini aniq, tushunarli va ta’sirchan tarzda yetkazish mahoratini ham talab etadi.

Ayniqsa, boshlang‘ich ta’lim bosqichida o‘qituvchi nutqining ahamiyati yanada yuqori. Chunki kichik yoshdagi o‘quvchilar o‘qituvchining nutqini nafaqat tinglaydi, balki undan so‘zlarni to‘g‘ri talaffuz qilish, gap tuzish, muloqot qilish va fikrni ifodalashning namunasi sifatida foydalanadi.

O‘qituvchining nutq madaniyati yuqori bo‘lsa, darsdagi kommunikativ muhit ham samarali tashkil etiladi. O‘quvchi o‘z fikrini bildirishdan cho‘chimaydi, savol berishga intiladi va o‘qituvchi bilan faol muloqotga kirishadi. Aksincha, murakkab, tushunarsiz yoki o‘quvchi yoshiga mos bo‘lmagan nutq ta’lim mazmunini qabul qilishni qiyinlashtirishi mumkin.

Zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda o‘qituvchining nutq madaniyatini takomillashtirish, uning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish va nutq orqali o‘quvchiga samarali pedagogik ta’sir ko‘rsatish masalalarini o‘rganish muhim ahamiyatga ega.

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi innovatsion ta’lim jarayonida o‘qituvchi nutq madaniyatining o‘quvchi shaxsiga ta’sirini ilmiy-pedagogik jihatdan yoritish hamda ta’lim samaradorligini oshirishda nutq madaniyatidan foydalanishning pedagogik imkoniyatlarini ochib berishdan iborat.

Ushbu maqsaddan kelib chiqib o‘qituvchi nutq madaniyatining mazmun-mohiyatini yoritish, uning asosiy pedagogik xususiyatlarini aniqlash, o‘qituvchi nutqining o‘quvchi faolligi va mustaqil fikrlashiga ta’sirini tahlil qilish, innovatsion ta’lim texnologiyalaridan foydalanishda nutq madaniyatining o‘rnini ko‘rsatish hamda o‘qituvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqish vazifalari belgilandi.

O‘qituvchi nutq madaniyati tushunchasining pedagogik mohiyati

Nutq madaniyati insonning fikrini adabiy til me’yorlariga rioya qilgan holda aniq, ravon, mantiqiy va ta’sirchan ifodalay olish qobiliyatidir. Pedagog faoliyatida nutq madaniyati yanada kengroq mazmun kasb etadi. Chunki o‘qituvchi nutqi bilim berish, tarbiyalash, rivojlantirish, rag‘batlantirish va muloqotni tashkil etish kabi bir nechta vazifalarni bajaradi.

Pedagogik nutqning muhim xususiyatlaridan biri uning **aniqligidir**. O‘qituvchi tushuntirayotgan bilim o‘quvchi uchun tushunarli bo‘lishi kerak. Ayniqsa, boshlang‘ich sinflarda murakkab ilmiy tushunchalarni sodda va bolaga mos tilda izohlash muhimdir.

Nutqning **mantiqiyligi** ham pedagogik faoliyatda katta ahamiyatga ega. O‘qituvchi fikrlarni izchil bayon qilishi, bir tushunchadan ikkinchisiga tabiiy ravishda o‘tishi va mavzu mazmunini o‘quvchining yosh xususiyatlariga mos tarzda tushuntirishi lozim.

Nutqning **ta’sirchanligi** esa o‘quvchining diqqatini jalb qilish va uni faol ishtirok etishga undashga xizmat qiladi. Bunda ohang, pauza, urg‘u, savol-javob, misollar va obrazli ifodalardan o‘rinli foydalanish muhimdir.

O‘qituvchining nutqi **adabiy til me’yorlariga mos**, grammatik jihatdan to‘g‘ri va talaffuz nuqtayi nazaridan ravon bo‘lishi ham talab etiladi. Chunki o‘quvchi ko‘pincha o‘qituvchining nutqini namuna sifatida qabul qiladi.

O‘qituvchi nutqining o‘quvchi shaxsiga ta’siri

O‘qituvchining nutqi o‘quvchining bilim olish jarayoniga bevosita ta’sir ko‘rsatishi bilan birga, uning shaxsiy sifatlari rivojiga ham xizmat qiladi.

Birinchidan, o‘qituvchining rag‘batlantiruvchi nutqi o‘quvchining o‘ziga bo‘lgan ishonchini mustahkamlashi mumkin. Masalan, “Fikringiz qiziqarli”, “Javobingizdagi muhim jihatni yaxshi topdingiz”, “Yana bir bor o‘ylab ko‘ring, to‘g‘ri yo‘lga yaqinlashdingiz” kabi pedagogik jihatdan qo‘llab-quvvatlovchi ifodalar o‘quvchini faol fikrlashga undaydi.

Ikkinchidan, o‘qituvchining savol berish madaniyati o‘quvchining tafakkurini rivojlantirishga yordam beradi. Faqat tayyor javobni talab qiluvchi savollar o‘rniga “Nima uchun?”, “Siz qanday fikrdasiz?”, “Boshqa usul bilan yechish mumkinmi?”, “Bu holatni qanday izohlaysiz?” kabi ochiq savollardan foydalanish o‘quvchini mustaqil fikrlashga yo‘naltiradi.

Uchinchidan, o‘qituvchining tinglash madaniyati ham muhim. O‘quvchi javob berayotgan vaqtda uning fikrini bo‘lmaslik, xatosini darhol keskin tarzda ta’kidlamaslik,

fikrini oxirigacha tinglash o‘quvchida muloqotga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantiradi.

To‘rtinchidan, o‘qituvchining nutqi o‘quvchining kommunikativ kompetensiyasini rivojlantiradi. O‘quvchi o‘z fikrini to‘g‘ri ifodalash, suhbatdoshini tinglash, savol berish, javob qaytarish va munozarada ishtirok etish ko‘nikmalarini egallab boradi.

Innovatsion ta’lim texnologiyalarida o‘qituvchi nutqining o‘rni

Innovatsion ta’lim texnologiyalari o‘qituvchining an’anaviy “axborot beruvchi” rolini o‘zgartirib, uni ta’lim jarayonini tashkil etuvchi, yo‘naltiruvchi va hamkor sifatida namoyon etmoqda.

Masalan, **“Aqliy hujum”** metodidan foydalanishda o‘qituvchining topshiriqni aniq va qisqa ifodalashi muhim. Savol noaniq berilsa, o‘quvchilar topshiriq mohiyatini turlicha tushunishi mumkin.

“Klaster” metodida o‘qituvchi o‘quvchilarning fikrlarini umumlashtirish, ularni mavzu bilan bog‘lash va yangi g‘oyalarni rag‘batlantirish orqali kommunikativ jarayonni boshqaradi.

“Munozara” metodida esa o‘qituvchining nutq madaniyati yanada muhim ahamiyat kasb etadi. Pedagog turli fikrlarni hurmat qilish, o‘quvchilarni bir-birini tinglashga o‘rgatish va bahsni konstruktiv yo‘nalishda olib borishi kerak.

“Rollli o‘yinlar”, **“Muammoli ta’lim”**, **“Loyiha metodi”**, **“Case-study”** kabi yondashuvlarda ham o‘qituvchining kommunikativ mahorati dars samaradorligiga ta’sir qiluvchi omillardan biri hisoblanadi.

Raqamli ta’lim vositalaridan foydalanishda ham o‘qituvchining og‘zaki va yozma nutqi muhim. Elektron taqdimotdagi matnlarning qisqa va aniq bo‘lishi, videodarslarda izohlarning ravon berilishi, onlayn muloqotda esa hurmatga asoslangan kommunikativ uslubdan foydalanish zamonaviy pedagogik nutqning tarkibiy qismlaridir.

O‘QITUVCHI NUTQ MADANIYATINI RIVOJLANTIRISH USULLARI

O‘qituvchi o‘z nutq madaniyatini doimiy ravishda rivojlantirib borishi zarur. Buning uchun birinchi navbatda adabiy til me’yorlarini yaxshi bilish, so‘z boyligini muntazam oshirish va turli janrdagi adabiyotlarni mutolaa qilish muhim.

Pedagog o‘z darslarini tahlil qilish orqali nutqidagi takroriy so‘zlar, ortiqcha iboralar, noo‘rin pauzalar va tushunarsiz jumlalarni aniqlashi mumkin. Dars jarayonini audio yoki video shaklda qayd etib, keyinchalik tahlil qilish ham o‘qituvchining kommunikativ mahoratini takomillashtirishga yordam beradi.

Bundan tashqari, pedagogik vaziyatlarda turli xil muloqot shakllarini qo‘llash foydalidir. Masalan, o‘quvchini rag‘batlantirish, xatosini ko‘rsatish, savol berish, munozarani boshqarish, topshiriqni tushuntirish va yakuniy xulosa chiqarish uchun turli nutqiy usullardan foydalanish kerak.

O‘qituvchi nutqida **hurmat, samimiylik, xolislik va pedagogik takt** ustuvor bo‘lishi lozim. Ayniqsa, o‘quvchining xatosiga munosabat bildirayotganda uning shaxsiyatini emas, bajarilgan ishni baholash muhim.

Masalan, “Sen noto‘g‘ri javob berding” deyish o‘rniga “Javobingni yana bir bor tekshirib ko‘raylik” tarzidagi ifodadan foydalanish o‘quvchini izlanishga undashi mumkin.

PEDAGOGIK TAJRIBA VA KUZATUVLARNING AHAMIYATI

O‘qituvchi nutq madaniyatining ta’lim jarayoniga ta’sirini aniqlashda pedagogik kuzatuv, suhbat, so‘rovnoma, dars tahlili va o‘quvchilar faoliyatini o‘rganish kabi metodlardan foydalanish mumkin.

Kuzatuv jarayonida o‘quvchilarning o‘qituvchi savollariga javob berish faolligi, mustaqil fikr bildirishga intilishi, guruhli ishlardagi ishtiroki va o‘z fikrini ifodalash darajasiga e’tibor qaratiladi.

Bunday pedagogik tahlil natijasida o‘qituvchi nutqining qaysi jihatlari o‘quvchilarning faol ishtirokini kuchaytirayotgani, qaysi nutqiy yondashuvlar esa qo‘shimcha takomillashtirishni talab qilayotganini aniqlash mumkin.

Shu bilan birga, o‘quvchilarning fikr-mulohazalarini o‘rganish ham muhim. O‘quvchi o‘qituvchining tushuntirishlarini qay darajada tushunayotgani, savollarni qanchalik aniq anglayotgani va o‘z fikrini erkin ifodalash imkoniyatiga ega ekanligi pedagogik kommunikatsiya samaradorligining muhim ko‘rsatkichlaridan hisoblanadi.

O‘QITUVCHI NUTQIGA QO‘YILADIGAN ASOSIY TALABLAR

Zamonaviy o‘qituvchi nutqi bir qator muhim talablarga javob berishi kerak. U, avvalo, mazmunan to‘g‘ri va aniq bo‘lishi lozim. Nutq o‘quvchining yosh va psixologik xususiyatlariga mos bo‘lishi kerak. O‘qituvchi ortiqcha murakkab terminlardan foydalanishdan saqlanishi, zarur hollarda ularning ma’nosini sodda tarzda tushuntirishi maqsadga muvofiq.

Nutqning ravonligi, mantiqiyligi va ta’sirchanligi ham muhim. O‘qituvchi o‘z fikrini qisqa, tushunarli va izchil bayon qilishi bilan birga, o‘quvchilarning e’tiborini saqlab qolish uchun ohang va nutq sur’atidan ham to‘g‘ri foydalanishi kerak.

Pedagogik nutqda **savol berish madaniyati** alohida o‘rin tutadi. Savollar o‘quvchini faqat “ha” yoki “yo‘q” javobiga emas, balki fikrlashga, dalillashga va xulosa chiqarishga yo‘naltirishi maqsadga muvofiq.

Shuningdek, o‘qituvchi o‘quvchini tinglash madaniyatiga ham ega bo‘lishi kerak. Samarali pedagogik muloqot faqat o‘qituvchining gapirishidan iborat emas. Unda tinglash, tushunish, savol berish, fikrni qabul qilish va munosib javob qaytarish jarayonlari o‘zaro uyg‘unlashadi.

O‘qituvchining nutq madaniyati va innovatsion ta’lim texnologiyalari bir-biri bilan chambarchas bog‘liq. Zamonaviy metodning o‘zi ta’lim samaradorligini avtomatik ravishda ta’minlamaydi. Uning qanday tushuntirilishi, o‘quvchilarga qanday topshiriq

berilishi, savollar qanday shakllantirilishi va natijalar qanday muhokama qilinishi ham katta ahamiyatga ega.

Shu sababli innovatsion pedagogik texnologiyalarni o‘zlashtirish bilan bir qatorda, o‘qituvchining kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish ham ta’lim sifatini oshirishning muhim shartlaridan biridir.

Pedagogik jarayonda o‘qituvchi nutqi uch asosiy vazifani bajarishi mumkin: **ta’limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi**. Ta’limiy jihatdan nutq bilim va ko‘nikmalarni yetkazishga xizmat qiladi. Tarbiyaviy jihatdan o‘quvchida hurmat, mas’uliyat, hamkorlik va madaniy muloqot kabi sifatlarni shakllantirishga yordam beradi. Rivojlantiruvchi jihatdan esa mustaqil fikrlash, savol berish, fikrni asoslash va muloqot qilish qobiliyatlarini rivojlantiradi.

O‘qituvchi nutq madaniyati zamonaviy ta’limning faqat tilga oid jihati emas, balki o‘quvchi shaxsini har tomonlama rivojlantirishga xizmat qiluvchi pedagogik vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Xulosa qilib aytganda, innovatsion ta’lim jarayonida o‘qituvchi nutq madaniyati ta’lim samaradorligini ta’minlovchi muhim pedagogik omillardan biridir. O‘qituvchining aniq, ravon, mantiqiy, ta’sirchan va pedagogik jihatdan to‘g‘ri nutqi o‘quvchining bilimni o‘zlashtirishiga yordam berish bilan birga, uning mustaqil fikrlashi, muloqotga kirishishi, o‘z fikrini erkin ifodalashi va ta’lim jarayonidagi faolligini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish jarayonida o‘qituvchining nutqiy mahorati alohida ahamiyat kasb etadi. Interfaol metodlar, muammoli ta’lim, loyiha ishlari, munozara, guruhli va juftlikdagi faoliyat kabi ta’lim shakllarining samarali tashkil etilishi ko‘p jihatdan pedagogning kommunikativ qobiliyatiga bog‘liq.

O‘qituvchi nutqi o‘quvchi uchun nafaqat bilim manbai, balki muloqot madaniyatining namunasi hamdir. Shu sababli pedagog o‘z nutqiga doimiy ravishda e’tibor qaratishi, adabiy til me’yorlariga rioya qilishi, so‘z boyligini oshirib borishi, o‘quvchilar bilan hurmat va hamkorlikka asoslangan muloqotni yo‘lga qo‘yishi zarur.

Zamonaviy ta’lim sharoitida pedagogning kasbiy kompetensiyasi va nutq madaniyatini uyg‘un rivojlantirish ta’lim sifatini oshirish, o‘quvchi shaxsini qo‘llab-quvvatlash va kommunikativ kompetensiyalarni shakllantirishning muhim shartlaridan biri sifatida qaralishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Azizxo‘jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2006.
2. Yo‘ldoshev J.G‘., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2004.
3. Ishmuhamedov R., Abduqodirov A., Pardaev A. Ta’limda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent: Iste’dod, 2008.
4. Mahmudov N. O‘qituvchi nutqi madaniyati. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007.
5. Quronov M. Milliy tarbiya. – Toshkent: Ma’naviyat, 2007.
6. Tolipov O‘., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. – Toshkent: Fan, 2006.

4-SHO‘BA: RAQAMLI TA’LIM, SUN’IY INTELLEKT VA AKTNI TA’LIM JARAYONIGA INTEGRATSIYALASH.

INKLYUZIV TA’LIMDA BO‘LAJAK MAXSUS PEDAGOGLARNING RAQAMLI-TAHLILIY KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISH METODIKASI

Dilshodov Abrorjon Dilshodjon o‘g‘li,
Farg‘ona davlat texnika universiteti, katta o‘qituvchi

Annotatsiya. *Maqolada bo‘lajak maxsus pedagoglarni inklyuziv ta’lim sharoitida ta’lim subyektlari faoliyatini raqamli tahlil qilishga tayyorlash metodikasi yoritilgan. Tadqiqotda raqamli-tahliliy kompetensiyani shakllantirishning mazmuni, metodik modeli, pedagogik shart-sharoitlari hamda uni baholash mezonlari asoslangan. Metodik yondashuv Learning Analytics, raqamli monitoring, indikator va metrikalar, SMART-mezonlar, UDL hamda ma’lumotlarga asoslangan pedagogik qaror qabul qilish tamoyillarining integratsiyasiga asoslanadi. Natijalar bo‘lajak maxsus pedagoglarni tayyorlashda raqamli-tahliliy faoliyatni tizimli tashkil etishning samaradorligini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *inklyuziv ta’lim, maxsus pedagog, raqamli tahlil, raqamli-tahliliy kompetensiya, Learning Analytics, raqamli monitoring, indikator, metrika, SMART, UDL, pedagogik qaror.*

Аннотация. *В статье освещается методика подготовки будущих специальных педагогов к цифровому анализу деятельности субъектов образовательного процесса в условиях инклюзивного образования. Обоснованы содержание цифровой аналитической компетентности, методическая модель её формирования, педагогические условия и критерии оценки. Методика основана на интеграции Learning Analytics, цифрового мониторинга, показателей и метрик, SMART-критериев, UDL и принятия педагогических решений на основе данных. Полученные результаты подтверждают эффективность системного формирования цифровой аналитической деятельности будущих специальных педагогов.*

Ключевые слова: *инклюзивное образование, специальный педагог, цифровой анализ, цифровая аналитическая компетентность, Learning Analytics, цифровой мониторинг, показатель, метрика, SMART, UDL, педагогическое решение.*

Abstract. *The article examines a methodology for preparing future special education teachers to digitally analyze the activities of educational stakeholders in inclusive education. The content of digital analytical competence, the methodological model of its development, pedagogical conditions, and assessment criteria are substantiated. The methodology integrates Learning Analytics, digital monitoring, indicators and metrics, SMART criteria, Universal Design for Learning, and data-driven pedagogical decision-making. The findings demonstrate the effectiveness of systematically developing digital analytical activities among future special education teachers.*

Keywords: *inclusive education, special education teacher, digital analysis, digital analytical competence, Learning Analytics, digital monitoring, indicator, metric, SMART, UDL, pedagogical decision-making.*

Kirish. Ta’lim jarayonining raqamli transformatsiyasi inklyuziv ta’limni tashkil etish va boshqarish jarayonlariga ham yangi talablarni qo‘ymoqda. Ayniqsa, alohida

ta’lim ehtiyojlariga ega bo‘lgan o‘quvchilarning rivojlanish dinamikasini muntazam kuzatish, ta’lim jarayonidagi mavjud to‘siqlarni aniqlash, pedagogik yordam samaradorligini baholash hamda individual ta’lim strategiyalarini ishlab chiqishda raqamli texnologiyalardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Inklyuziv ta’lim samaradorligi faqat o‘quvchining natijalari bilan emas, balki pedagog, ota-ona, tyutor, psixolog va boshqa mutaxassislarning o‘zaro hamkorligi bilan ham belgilanadi. Shu sababli mazkur subyektlarning faoliyati haqidagi ma’lumotlarni tizimli yig‘ish, qayta ishlash va tahlil qilish bo‘lajak maxsus pedagogning kasbiy tayyorgarligining muhim tarkibiy qismiga aylanmoqda. Shundan kelib chiqib, tadqiqotning asosiy maqsadi bo‘lajak maxsus pedagoglarni inklyuziv ta’limda subyektlar faoliyatini raqamli tahlil qilishga o‘rgatish metodikasini ishlab chiqish va uning samaradorligini tajriba-sinov orqali asoslashdan iborat.

Metodlar. Tadqiqotda pedagogik kuzatuv, suhbat, anketa, ekspert baholash, diagnostik topshiriqlar, pedagogik tajriba-sinov hamda matematik-statistik tahlil metodlaridan foydalanildi. Bo‘lajak maxsus pedagoglarning raqamli-tahliliy kompetensiyasini baholashda **kognitiv, faoliyatli va refleksiv mezonlar** asos qilib olindi. **Kognitiv mezon** talabalarning raqamli tahlil, raqamli monitoring, indikator, metrika, Learning Analytics va inklyuziv ta’lim subyektlari faoliyatini baholashga oid nazariy bilimlarini ifodalaydi. **Faoliyatli mezon** talabaning raqamli ma’lumotlarni yig‘ish, saralash, tizimlashtirish, indikatorlar asosida qayta ishlash, tahlil qilish va natijalarni vizual shaklda ifodalash qobiliyatini belgilaydi. **Refleksiv mezon** esa olingan raqamli natijalarni pedagogik jihatdan talqin qilish, mavjud muammolarni aniqlash, o‘z faoliyatini baholash va ma’lumotlarga asoslangan holda keyingi pedagogik qarorlarni belgilash qobiliyatini aks ettiradi. Tadqiqotning metodik asosi sifatida “Axborot texnologiyalarini kasbiy faoliyatda qo‘llash” fanining mazmuni inklyuziv ta’lim vazifalari bilan integratsiyalashgan holda takomillashtirildi.

Natijalar. Tadqiqot natijasida bo‘lajak maxsus pedagoglarni inklyuziv ta’limda subyektlar faoliyatini raqamli tahlil qilishga o‘rgatishning metodik modeli ishlab chiqildi. Modelning maqsadli komponenti talabalarda raqamli-tahliliy kompetensiyani shakllantirishga yo‘naltirilgan bo‘lib, mazmuniy komponentda raqamli monitoring, Learning Analytics, indikator va metrikalar, SMART-mezonlar, UDL va ma’lumotlarga asoslangan pedagogik qaror qabul qilish mazmuni o‘zaro integratsiyalandi. Metodik modelni amalga oshirishda uch bosqichli texnologik yondashuvdan foydalanildi:

1-bosqich – nazariy-kognitiv bosqich. Mazkur bosqichda talabalarda inklyuziv ta’lim subyektlari faoliyati, raqamli ma’lumotlar, indikator va metrikalar, raqamli monitoring hamda Learning Analyticsga oid nazariy bilimlar shakllantirildi.

2-bosqich – amaliy-faoliyatli bosqich. Talabalar real yoki modellashtirilgan pedagogik vaziyatlar asosida ma’lumotlarni yig‘ish, saralash, guruhlash, tahlil qilish va vizual ifodalash topshiriqlarini bajardilar. Bunda raqamli jadvallar, monitoring shakllari, elektron portfolio va tahliliy vositalardan foydalanish ko‘nikmalari shakllantirildi.

3-bosqich – refleksiv-tahliliy bosqich. Ushbu bosqichda talabalar olingan natijalarni pedagogik nuqtayi nazardan talqin qilish, muammoni aniqlash, sabablarni tahlil qilish va ma’lumotlarga asoslangan pedagogik qaror ishlab chiqishga yo‘naltirildi. SMART-mezonlar asosida individual rivojlanish maqsadlarini belgilash va natijalarni qayta monitoring qilish imkoniyati yaratildi.

Tajriba-sinov jarayonida talabalarning raqamli-tahliliy kompetensiyasining rivojlanish dinamikasi kuzatildi. Dastlabki diagnostika natijalari ayrim talabalarda raqamli vositalardan foydalanish ko‘nikmalari mavjud bo‘lsa-da, ularni maxsus

pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish bilan bog‘lashda qiyinchiliklar mavjudligini ko‘rsatdi. Xususan, raqamli ma’lumotni oddiy qayd etish bilan uning pedagogik mazmunini tahlil qilish o‘rtasidagi farq yetarli darajada anglanmagan. Metodik ta’sir jarayonida talabalar bosqichma-bosqich raqamli ma’lumotni pedagogik qarorga aylantirish algoritmini egalladilar.

1-rasm. Metodik ta’sir jarayonida talabalar bosqichma-bosqich raqamli ma’lumotni pedagogik qarorga aylantirish algoritmi.

Mazkur ketma-ketlik bo‘lajak maxsus pedagoglarda nafaqat texnik, balki pedagogik-tahliliy kompetensiyani shakllantirishga xizmat qildi. Bundan tashqari, inklyuziv ta’lim sharoitida raqamli tahlil UDL va differensial yondashuv bilan bog‘landi. Natijada raqamli monitoring faqat umumiy ko‘rsatkichlarni aniqlash vositasi emas, balki o‘quvchining individual ehtiyojlari va rivojlanish dinamikasiga mos pedagogik yordamni belgilash vositasi sifatida qaraldi.

Muhokama. Olingan natijalar bo‘lajak maxsus pedagoglarni tayyorlashda raqamli kompetensiyani faqat axborot texnologiyalaridan foydalanish ko‘nikmasi sifatida shakllantirish yetarli emasligini ko‘rsatadi. Maxsus pedagog raqamli ma’lumotni pedagogik mazmun bilan bog‘lay olishi, uning ishonchliligini baholashi, natijalarni inklyuziv ta’lim nuqtayi nazaridan talqin qilishi va tegishli pedagogik qaror qabul qilishi lozim. Tadqiqotda taklif etilgan metodik modelning muhim jihati shundaki, unda raqamli vositalardan foydalanish inklyuziv ta’limning pedagogik maqsadlariga bo‘ysundiriladi. Ya’ni texnologiya o‘z-o‘zicha maqsad emas, balki o‘quvchining individual rivojlanishini kuzatish, ta’limdagi to‘siqlarni aniqlash va pedagogik yordamni takomillashtirish vositasi sifatida qo‘llanadi.

Xulosa. Bo‘lajak maxsus pedagoglarni inklyuziv ta’limda subyektlar faoliyatini raqamli tahlil qilishga tayyorlash zamonaviy kasbiy kompetensiyaning muhim tarkibiy qismi bo‘lib, u raqamli vositalardan foydalanish bilan bir qatorda ma’lumotlarni pedagogik jihatdan talqin qilish va ular asosida qaror qabul qilishni ham qamrab oladi. Inklyuziv ta’limda raqamli monitoringni UDL, differensial yondashuv, SMART-mezonlar va Learning Analytics bilan integratsiyalash ta’lim subyektlari faoliyatini yanada shaffof va shaxsga yo‘naltirilgan tarzda tahlil qilish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Florian, L. (2015). Inclusive pedagogy: A transformative approach. Routledge.
2. UNESCO. (2020). Global education monitoring report 2020: Inclusion and education. UNESCO.
3. Dilshodov A.D. Bo‘lajak maxsus pedagoglarni inklyuziv ta'limda raqamli tahlilga o‘rgatish metodikasi//Multidisciplinary Journal of Science and Technology. Impact factor: 9.948. ISSN: 2582-4686. Vol. 5 No. 10, 2025. ISSN: 2582-4686. 1259-1262 page. https://www.mjstjournal.com/index.php/mjst/article/view/7050

RAQAMLI TA’LIM: ZAMONAVIY TA’LIM TIZIMINING RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI

Xalilov Shaxobiddin Fayziyevich,
Navoiy innovatsiyalar universiteti f.-m.f.f.d(Phd),
Mirzaqobilova lola Niyatqobilovna,
Navoiy viloyati pedagogik mahurat Markazi o‘qituvchisi

Annotatsiya. *Ushbu maqolada raqamli ta’limning mazmun-mohiyati, zamonaviy ta’lim tizimidagi o’rni, afzalliklari va mavjud muammolari yoritilgan. Raqamli texnologiyalarning ta’lim jarayoniga jadal kirib kelishi natijasida o’qitishning an’anaviy usullari bilan bir qatorda masofaviy ta’lim, onlayn kurslar, elektron darsliklar, videodarslar, virtual laboratoriyalar va sun’iy intellekt asosidagi ta’lim vositalaridan foydalanish imkoniyatlari kengaymoqda. Maqolada raqamli ta’limning o’quvchilarning mustaqil bilim olish ko’nikmalarini rivojlantirish, ta’lim sifatini oshirish, vaqt va makondan mustaqil ta’lim olish imkoniyatini yaratishdagi ahamiyati tahlil qilinadi. Shuningdek, raqamli ta’limni rivojlantirishda raqamli savodxonlik, internet infratuzilmasi, pedagoglarning malakasi va axborot xavfsizligi kabi masalalarga alohida e’tibor qaratilgan.*

Kalit so’zlar: *raqamli ta’lim, raqamli texnologiyalar, masofaviy ta’lim, elektron darslik, onlayn ta’lim, raqamli savodxonlik, sun’iy intellekt, ta’lim platformalari, innovatsion pedagogika.*

Аннотация. *В данной статье освещаются суть цифрового образования, его место в современной системе образования, преимущества и существующие проблемы. В результате стремительного внедрения цифровых технологий в образовательный процесс, наряду с традиционными методами обучения, расширяются возможности использования дистанционного обучения, онлайн-курсов, электронных учебников, видеоуроков, виртуальных лабораторий и средств обучения на основе искусственного интеллекта. В статье анализируется значение цифрового образования в развитии навыков самостоятельного обучения учащихся, повышении качества образования, создании возможностей для самостоятельного обучения во времени и пространстве. Также в развитии цифрового образования особое внимание уделяется таким вопросам, как цифровая грамотность, интернет-инфраструктура, квалификация педагогов и информационная безопасность.*

Ключевые слова: *цифровое образование, цифровые технологии, дистанционное обучение, электронный учебник, онлайн-образование, цифровая грамотность, искусственный интеллект, образовательные платформы, инновационная педагогика.*

Abstract. *This article examines the essence of digital education, its place in the modern education system, its advantages, and existing challenges. As a result of the rapid introduction of digital technologies into the educational process, alongside traditional teaching methods, opportunities for using distance learning, online courses, electronic textbooks, video lessons, virtual laboratories, and artificial intelligence-based teaching tools are expanding. The article analyzes the significance of digital education in developing students' independent learning skills, improving education quality, and creating opportunities for independent learning across time and space. Additionally, in the development of digital education, special attention is paid to issues such as digital literacy, internet infrastructure, teacher qualifications, and information security.*

Keywords: *digital education, digital technologies, distance learning, electronic textbook, online education, digital literacy, artificial intelligence, educational platforms, innovative pedagogy.*

Kirish. XXI asrda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi jamiyat hayotining deyarli barcha sohalariga katta ta’sir ko’rsatmoqda. Ayniqsa, ta’lim tizimida raqamli texnologiyalardan foydalanish yangi imkoniyatlarni yuzaga keltirmoqda. Bugungi kunda ta’lim jarayonini kompyuter, planshet, smartfon, internet, elektron platformalar va boshqa raqamli vositalarsiz tasavvur qilish tobora qiyinlashib bormoqda.

Raqamli ta’lim nafaqat dars jarayonida texnik vositalardan foydalanish, balki ta’limning mazmuni, shakli, metodlari va boshqaruv tizimini zamonaviy texnologiyalar asosida takomillashtirishni anglatadi. Bunda o’quvchi yoki talaba kerakli ma’lumotni tez topishi, mustaqil o’rganishi, o’qituvchi bilan masofadan turib muloqot qilishi va o’z bilimini elektron shaklda baholatishi mumkin.

Raqamli ta’limning ahamiyati ayniqsa global miqyosda yuz bergan turli ijtimoiy va iqtisodiy o’zgarishlar davrida yanada yaqqol namoyon bo’ldi. Masofadan ta’lim olish imkoniyatining mavjudligi ta’lim jarayonining uzluksizligini ta’minlashda muhim omil bo’lib xizmat qildi. Shu bilan birga, raqamli ta’lim an’anaviy ta’limni to’liq almashtirish emas, balki uni yangi vositalar va metodlar bilan boyitish imkonini beradi.

1. Raqamli ta’lim tushunchasi va uning mohiyati

Raqamli ta’lim - bu ta’lim jarayonida raqamli texnologiyalar, elektron resurslar va internet imkoniyatlaridan tizimli foydalanishga asoslangan ta’lim shaklidir. Uning asosiy maqsadi o’quv jarayonini samarali, qulay, interaktiv va individual yondashuvga asoslangan holda tashkil etishdan iborat.

An’anaviy ta’limda bilim asosan o’qituvchi, darslik va auditoriya orqali beriladi. Raqamli ta’limda esa bilim manbalari ancha kengayadi. O’quvchi elektron kitoblar, videolar, taqdimotlar, interaktiv mashqlar, virtual laboratoriyalar, ta’lim platformalari va internetdagi ilmiy manbalardan foydalanishi mumkin.

Raqamli ta’limning muhim xususiyatlaridan biri - ta’lim jarayonining individuallashtirilishidir. Har bir o’quvchining bilim darajasi, qiziqishi va o’zlashtirish tezligi turlicha bo’lishi mumkin. Raqamli platformalar esa o’quvchiga o’ziga qulay tezlikda bilim olish imkonini beradi. Masalan, o’quvchi tushunmagan mavzusini videodars orqali bir necha marta ko’rib chiqishi yoki qo’shimcha elektron materiallardan foydalanishi mumkin.

Bundan tashqari, raqamli ta’lim o’qituvchining faoliyatini ham yengillashtiradi. Elektron testlar yordamida o’quvchilarning bilimini tezkor baholash, topshiriqlarni elektron shaklda qabul qilish va natijalarni tahlil qilish mumkin. Bu esa o’qituvchining vaqtini tejaydi va ta’lim jarayonini boshqarishni samaraliroq qiladi.

2. Raqamli ta’limning asosiy vositalari

Raqamli ta’limni tashkil etishda turli texnologik vositalardan foydalaniladi. Ularning eng muhimlari quyidagilardan iborat:

Elektron darsliklar. Elektron darsliklar oddiy bosma kitoblarga nisbatan ko’proq imkoniyatga ega. Ularga video, audio, animatsiya, grafikalar va interaktiv topshiriqlarni joylashtirish mumkin. O’quvchi elektron darslikdan kompyuter, planshet yoki smartfon orqali foydalanadi.

Ta’lim platformalari. Zamonaviy ta’lim platformalari darslarni tashkil etish, topshiriqlar berish, test o’tkazish va o’quvchilar faoliyatini nazorat qilish imkonini beradi. Bunday platformalar o’qituvchi va o’quvchi o’rtasidagi aloqani yanada qulaylashtiradi.

Videodarslar. Videodarslar murakkab mavzularni vizual tarzda tushuntirishda samarali vosita hisoblanadi. Ayniqsa, tabiiy fanlar, texnika va amaliy mashg‘ulotlarda videomateriallardan foydalanish o’quvchilarning mavzuni yaxshiroq tushunishiga yordam beradi.

Virtual laboratoriyalar. Ayrim fanlarda real laboratoriya mashg‘ulotlarini tashkil etish qimmat yoki murakkab bo’lishi mumkin. Virtual laboratoriyalar esa tajribalarni raqamli muhitda bajarish imkonini beradi.

Videokonferensiya texnologiyalari. Masofaviy ta’lim jarayonida videokonferensiya vositalari o’qituvchi va o’quvchilarning real vaqt rejimida muloqot qilishini ta’minlaydi. Bu vositalar ma’ruza, seminar, maslahat va muhokamalarni masofadan tashkil etishda qo’llaniladi.

Sun’iy intellekt texnologiyalari. Sun’iy intellekt ta’limda individual tavsiyalar berish, matnlarni tahlil qilish, savollarga javob berish, o’quv materiallarini moslashtirish va o’quvchining bilim darajasini aniqlash kabi vazifalarda qo’llanilmoqda.

3. Raqamli ta’limning afzalliklari

Raqamli ta’limning eng katta afzalliklaridan biri - bilim olish imkoniyatlarining kengayishidir. Internet orqali dunyoning turli mamlakatlaridagi universitetlar, ilmiy markazlar va ta’lim platformalarining resurslaridan foydalanish mumkin. Bu esa o’quvchilarga faqatgina darslikdagi ma’lumotlar bilan cheklanib qolmasdan, qo’shimcha manbalarni o’rganish imkonini beradi.

Ikkinchi muhim afzallik - vaqt va makon jihatidan qulaylik. An’anaviy ta’limda o’quvchi ma’lum vaqtda ma’lum joyda bo’lishi kerak. Raqamli ta’limda esa ko’plab materiallarni istalgan vaqtda o’rganish mumkin. Bu, ayniqsa, ishlaydigan yoki yashash joyi ta’lim muassasasidan uzoqda bo’lgan insonlar uchun muhimdir.

Uchinchi afzallik - ta’limning interaktivligi. Raqamli texnologiyalar yordamida oddiy matnli ma’lumot o’rniga animatsiya, video, audio va interaktiv mashqlardan foydalanish mumkin. Natijada o’quvchining darsga qiziqishi ortadi.

To’rtinchi afzallik - bilimlarni tezkor baholash imkoniyati. Elektron testlar o’quvchining natijasini avtomatik hisoblash va xatolarini aniqlash imkonini beradi. O’qituvchi esa qaysi mavzularni o’quvchilar yaxshi o’zlashtirganini, qaysi mavzularda qiyinchilik mavjudligini tezda aniqlashi mumkin.

Beshinchi afzallik - ta’limning individuallashuvi. Raqamli tizimlar o’quvchining o’zlashtirish darajasini hisobga olib, unga mos topshiriqlar va materiallarni taklif qilish imkonini beradi. Shu tariqa kuchli o’quvchi murakkabroq topshiriqlar bilan ishlashi, qiyinchilikka duch kelayotgan o’quvchi esa mavzuni qayta o’rganishi mumkin.

4. Raqamli ta’limning o’qituvchi faoliyatidagi o’rni

Raqamli texnologiyalarning rivojlanishi o’qituvchining vazifalarini ham o’zgartirmoqda. Ilgari o’qituvchi asosan bilim beruvchi asosiy manba sifatida qaralgan bo’lsa, bugungi kunda u o’quvchining mustaqil bilim olish jarayonini tashkil etuvchi va boshqaruvchi shaxsga aylanmoqda.

O’qituvchi raqamli vositalardan foydalanib, darslarni yanada qiziqarli tashkil qilishi mumkin. Masalan, mavzu bo’yicha videolar, interaktiv taqdimotlar, elektron testlar va guruhli topshiriqlardan foydalanish dars samaradorligini oshiradi.

Shuningdek, raqamli texnologiyalar o’qituvchiga o’quvchilar bilan individual ishlash imkonini beradi. Elektron platformalar orqali har bir o’quvchining topshiriqlarni bajarish darajasi, test natijalari va faolligini kuzatish mumkin.

Biroq raqamli ta’lim o’qituvchidan yangi ko’nikmalarni talab qiladi. Pedagog nafaqat o’z fanini yaxshi bilishi, balki zamonaviy texnologiyalardan foydalanish, elektron ta’lim resurslarini yaratish, axborotni tanlash va raqamli xavfsizlik qoidalariga rioya qilishni ham bilishi kerak.

Shu sababli pedagoglarning raqamli kompetensiyasini rivojlantirish bugungi kunning muhim vazifalaridan biridir. O’qituvchilar uchun muntazam seminarlar, malaka oshirish kurslari va amaliy treninglarni tashkil etish raqamli ta’lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

5. O’quvchi va talabalarning raqamli kompetensiyasi

Raqamli ta’limning muvaffaqiyati faqat texnik vositalarning mavjudligiga bog‘liq emas. O’quvchi va talabalarning raqamli savodxonligi ham muhim ahamiyatga ega.

Raqamli kompetensiya - bu raqamli texnologiyalardan xavfsiz, samarali va mas’uliyatli foydalanish qobiliyatidir. O’quvchi internetdan ma’lumot izlash, uning ishonchliligini tekshirish, elektron hujjatlar bilan ishlash, ta’lim platformalaridan foydalanish va raqamli muloqot madaniyatiga rioya qilish ko’nikmalariga ega bo’lishi kerak.

Bugungi axborot makonida yolg‘on va ishonchsiz ma’lumotlar ham ko’p uchraydi. Shuning uchun o’quvchilar turli internet manbalaridagi ma’lumotlarni tanqidiy baholashni o’rganishlari zarur. Biror ma’lumotni topishning o’zi yetarli emas; uning qayerdan olingani, muallifi kimligi va qanchalik ishonchli ekanini aniqlash ham muhim.

Bundan tashqari, o’quvchilarga internetdagi xavfsizlik qoidalarini o’rgatish kerak. Shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish, kuchli parollardan foydalanish, shubhali havolalarni ochmaslik va begona shaxslarga maxfiy ma’lumotlarni bermaslik raqamli savodxonlikning muhim qismlaridir.

6. Raqamli ta’limning muammolari

Raqamli ta’lim ko’plab afzalliklarga ega bo’lishiga qaramay, ayrim muammolarni ham keltirib chiqaradi.

Birinchi muammo - texnik infratuzilmaning yetarli emasligi. Barcha hududlarda yuqori tezlikdagi internet yoki zamonaviy qurilmalar bir xil darajada mavjud emas. Bu esa ta’lim olish imkoniyatlarida tafovut paydo bo’lishiga olib kelishi mumkin.

Ikkinchi muammo - raqamli savodxonlik darajasining turlicha ekanligidir. Ayrim o’quvchilar va o’qituvchilar zamonaviy texnologiyalardan yaxshi foydalansa, boshqalarda bunday ko’nikmalar yetarli bo’lmasligi mumkin.

Uchinchi muammo - internetdan ortiqcha foydalanish. Raqamli qurilmalardan uzoq vaqt foydalanish diqqatning chalg‘ishi va o’quvchining darsga bo’lgan qiziqishining pasayishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli raqamli ta’limdan foydalanishda vaqtni to’g‘ri taqsimlash va an’anaviy pedagogik usullar bilan uyg‘unlashtirish muhim.

To’rtinchi muammo - axborot xavfsizligi. Ta’lim jarayonida o’quvchilarning shaxsiy ma’lumotlari, baholari va boshqa ma’lumotlari elektron tizimlarda saqlanadi. Ularni himoya qilish uchun tegishli xavfsizlik choralarini ko’rish zarur.

Beshinchi muammo - plagiat va akademik halollik masalasidir. Internet orqali tayyor ma’lumotlarni topish osonlashgani sababli ayrim o’quvchilar mustaqil ishlash o’rniga tayyor materiallardan foydalanishi mumkin. Shu sababli ta’limda akademik halollik tamoyillarini targ‘ib qilish muhimdir.

7. Sun’iy intellekt va ta’limning kelajagi

So’nggi yillarda sun’iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi ta’lim sohasida ham yangi imkoniyatlarni yuzaga keltirmoqda. Sun’iy intellekt asosidagi tizimlar o’quvchiga individual tushuntirishlar berishi, savollarga javob qaytarishi, mashqlar yaratishi va o’quv materiallarini moslashtirishi mumkin.

Kelajakda sun’iy intellekt o’quvchilarning bilim darajasini tahlil qilib, ularga mos individual ta’lim yo’nalishini shakllantirishda yordam berishi mumkin. Masalan, o’quvchi matematikaning ma’lum bir mavzusida qiynalayotgan bo’lsa, tizim uning xatolarini aniqlab, qo’shimcha mashqlar tavsiya qilishi mumkin.

Biroq sun’iy intellekt o’qituvchining o’rnini to’liq egallashi kerak degan fikr to’g‘ri emas. Ta’lim faqat ma’lumot berishdan iborat emas. O’qituvchi o’quvchining psixologik holatini tushunadi, uni rag‘batlantiradi, tarbiyalaydi va ijtimoiy ko’nikmalarini rivojlantiradi. Shu sababli kelajak ta’limida sun’iy intellekt va inson o’qituvchisi o’zaro hamkorlik qiladigan model yanada samarali bo’lishi mumkin.

Sun’iy intellektdan foydalanishda akademik halollik va mas’uliyat masalasiga ham e’tibor berish lozim. O’quvchi texnologiyadan tayyor javob olish vositasi sifatida emas, balki bilimini rivojlantirishga yordam beruvchi vosita sifatida foydalanishi maqsadga muvofiq.

8. O’zbekistonda raqamli ta’limni rivojlantirish istiqbollari

O’zbekistonda ham ta’lim tizimini raqamlashtirish jarayoniga katta e’tibor qaratilmoqda. Ta’lim muassasalarida elektron platformalar, masofaviy ta’lim imkoniyatlari, raqamli darsliklar va axborot tizimlaridan foydalanish kengayib bormoqda.

Kelgusida raqamli ta’limni yanada rivojlantirish uchun bir nechta yo’nalishlarga e’tibor qaratish maqsadga muvofiq.

Birinchidan, barcha ta’lim muassasalarini sifatli internet bilan ta’minlash zarur. Raqamli ta’limning asosiy sharti - barqaror va tezkor internet infratuzilmasidir.

Ikkinchidan, zamonaviy elektron ta’lim resurslarini ko’paytirish kerak. O’zbek tilidagi sifatli videodarslar, elektron darsliklar, interaktiv kurslar va ilmiy materiallarning ko’payishi milliy raqamli ta’lim muhitini rivojlantiradi.

Uchinchidan, pedagoglarning raqamli kompetensiyasini muntazam oshirib borish zarur. O’qituvchi texnologiyadan foydalanishni bilish bilan birga, uni pedagogik maqsadga muvofiq qo’llay olishi kerak.

To’rtinchidan, o’quvchilarning raqamli va media savodxonligini rivojlantirish lozim. Ular internetdagi axborotni tahlil qilish, yolg‘on ma’lumotlarni aniqlash va raqamli xavfsizlik qoidalariga rioya qilishni o’rganishlari kerak.

Beshinchidan, sun’iy intellekt va boshqa yangi texnologiyalarni ta’lim jarayoniga mas’uliyatli tarzda joriy etish kerak. Bunda inson omili, akademik halollik, ma’lumotlar xavfsizligi va ta’lim sifati asosiy mezon bo’lib qolishi lozim.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, raqamli ta’lim zamonaviy ta’lim tizimining muhim yo’nalishlaridan biridir. Raqamli texnologiyalar ta’lim olish imkoniyatlarini kengaytirish,

o’quv jarayonini individuallashtirish, bilimlarni tezkor baholash va o’qituvchi faoliyatini samarali tashkil etishga katta yordam beradi.

Raqamli ta’limning rivojlanishi natijasida o’quvchi faqat darslik yoki o’qituvchi bergan ma’lumot bilan cheklanib qolmay, turli elektron manbalardan mustaqil ravishda bilim olish imkoniyatiga ega bo’ladi. Bu esa mustaqil fikrlash, izlanish va yangi bilimlarni egallash ko’nikmalarini rivojlantiradi.

Shu bilan birga, raqamli ta’limni rivojlantirish jarayonida internet va texnik infratuzilma, raqamli savodxonlik, axborot xavfsizligi va akademik halollik kabi muammolarni ham hisobga olish kerak. Texnologiyaning o’zi ta’lim sifatini avtomatik ravishda oshirmaydi. Muhimi, undan qanday maqsadda va qanday metod asosida foydalanishdir.

Kelajakda sun’iy intellekt, virtual reallik, ta’lim platformalari va boshqa raqamli texnologiyalar ta’lim jarayonida yanada keng qo’llanilishi kutiladi. Biroq texnologiyalar o’qituvchini butunlay almashtirishdan ko’ra, uning imkoniyatlarini kengaytiruvchi vosita sifatida xizmat qilishi maqsadga muvofiqdir.

Demak, raqamli ta’lim - bu shunchaki kompyuter va internetdan foydalanish emas, balki ta’limni zamonaviy talablar asosida qayta tashkil etish, bilim olish imkoniyatlarini kengaytirish va inson kapitalini rivojlantirishning muhim vositasidir. Raqamli texnologiyalardan oqilona va samarali foydalanish kelajak avlodning raqobatbardosh, bilimli va zamonaviy kasbiy ko’nikmalarga ega bo’lib voyaga yetishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. UNESCO. *Education and Digital Technologies*. - UNESCO nashrlari.
2. UNESCO. *Global Education Monitoring Report: Technology in Education*. - Paris, UNESCO.
3. OECD. *Digital Education Outlook*. - OECD Publishing.
4. World Bank. *Realizing the Future of Learning: From Learning Poverty to Learning for Everyone, Everywhere*. - World Bank.
5. O’zbekiston Respublikasi ta’lim tizimini raqamlashtirishga oid me’yoriy-huquqiy hujjatlar.
6. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar va axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga oid ilmiy-uslubiy adabiyotlar.

TARIX FANINI O‘QITISHDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHNING SAMARADORLIGI

Abduqahorov Anvarjon Alijon o‘g‘li,
Navoiy davlat universiteti, ilmiy tadqiqotchi

Annotatsiya. *Ushbu maqolada tarix fanini o‘qitish jarayonida raqamli texnologiyalardan foydalanishning ahamiyati yoritilgan. Raqamli resurslar, interaktiv xaritalar, elektron platformalar va multimedia vositalarining o‘quvchilarning tarixiy bilimlarini mustahkamlashdagi imkoniyatlari tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar: *tarix ta’limi, raqamli texnologiyalar, interaktiv xarita, AKT, elektron ta’lim, tarixiy tafakkur.*

Аннотация. *В статье рассматривается значение цифровых технологий в преподавании истории. Анализируются возможности электронных ресурсов,*

интерактивных карт и мультимедийных средств в повышении интереса учащихся и усвоении исторических знаний.

Ключевые слова: *историческое образование, цифровые технологии, интерактивная карта, ИКТ, электронное обучение, историческое мышление.*

Abstract.*The article examines the importance of digital technologies in teaching history. The possibilities of electronic resources, interactive maps and multimedia tools for improving students’ historical knowledge and interest are analyzed.*

Keywords: *history education, digital technologies, interactive map, ICT, e-learning, historical thinking.*

KIRISH. Bugungi kunda ta’lim tizimida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanish muhim vazifalardan biriga aylanmoqda. Raqamli texnologiyalarning ta’lim jarayoniga kirib kelishi an’anaviy o‘qitish usullarini takomillashtirish, o‘quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirish hamda ta’lim samaradorligini oshirish uchun keng imkoniyat yaratmoqda. Ayniqsa, tarix fanini o‘qitishda raqamli vositalardan foydalanish o‘quvchilarning tarixiy voqea va jarayonlarni yanada aniqroq tasavvur qilishlariga yordam beradi.

Tarix fani o‘z mazmuniga ko‘ra katta hajmdagi ma’lumotlarni o‘rganishni talab qiladi. Sana, tarixiy shaxslar, davlatlar, voqealar va ularning o‘zaro bog‘liqligini o‘quvchilarga an’anaviy usulda tushuntirish har doim ham kutilgan natijani bermasligi mumkin. Shu sababli dars jarayonida elektron darsliklar, multimedia materiallari, tarixiy xaritalar, videolavhalar, virtual muzeylar va interaktiv testlardan foydalanish ta’lim mazmunini yanada qiziqarli va tushunarli qilishga xizmat qiladi.

Raqamli texnologiyalar tarixiy manbalar bilan ishlash imkoniyatlarini ham kengaytiradi. O‘quvchilar elektron manbalarni tahlil qilish, tarixiy hujjatlarni taqqoslash, xaritalar orqali hududiy o‘zgarishlarni kuzatish va turli multimedia materiallari asosida xulosalar chiqarish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Bu esa ularda nafaqat tarixiy bilimlarni, balki tahliliy va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini ham shakllantiradi.

Shuningdek, sun’iy intellekt texnologiyalarining ta’lim jarayoniga kirib kelishi tarix fanini o‘qitishda yangi imkoniyatlarni yuzaga keltirmoqda. Sun’iy intellekt asosidagi vositalar tarixiy ma’lumotlarni izlash, mavzular bo‘yicha qo‘shimcha materiallar tayyorlash, savol va topshiriqlar ishlab chiqish hamda o‘quvchilarning individual ta’lim ehtiyojlariga mos yondashuvlarni shakllantirishda yordamchi vosita sifatida qo‘llanishi mumkin.

Shu nuqtayi nazardan, tarix fanini zamonaviy raqamli texnologiyalar asosida o‘qitish masalasini o‘rganish bugungi ta’lim jarayoni uchun dolzarb hisoblanadi. Mazkur yondashuvdan oqilona foydalanish o‘quvchilarning tarix faniga bo‘lgan qiziqishini oshirish, bilimlarni amaliy jihatdan mustahkamlash va tarixiy tafakkurni rivojlantirishga xizmat qiladi.

ASOSIY QISM. Bugungi kunda ta’lim jarayonini raqamlashtirish tarix fanini o‘qitish metodikasini ham yangi bosqichga olib chiqmoqda. Raqamli texnologiyalardan foydalanish o‘qituvchiga tarixiy ma’lumotlarni turli shakllarda taqdim etish, o‘quvchilarning mustaqil izlanishini tashkil etish hamda dars jarayonida interaktiv metodlarni qo‘llash imkonini beradi. UNESCO tomonidan ishlab chiqilgan o‘qituvchilarning AKT kompetensiyalari tizimida ham texnologiyalardan foydalanish nafaqat texnik ko‘nikma, balki pedagogik jarayonni takomillashtirish vositasi sifatida qaraladi [1:13-bet].

Tarix fanining o‘ziga xos xususiyatlaridan biri tarixiy voqea va hodisalarning vaqt, makon hamda sabab-oqibat munosabatlari bilan chambarchas bog‘liqligidir. Shu sababli

oddiy matn orqali berilgan ma’lumotlarni o‘zlashtirish ayrim o‘quvchilar uchun murakkab kechishi mumkin. Raqamli xaritalar, vaqt chiziqlari, videomateriallar, animatsiyalar va interaktiv taqdimotlar esa tarixiy jarayonlarni vizual tarzda tushuntirishga yordam beradi. Tadqiqotlarda interaktiv xaritalardan foydalanish o‘quvchilarning xronologik va geografik tafakkurini rivojlantirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi qayd etilgan [2:4-bet].

Ayniqsa, tarixiy xaritalarni raqamli shaklda qo‘llash samarali natija beradi. Masalan, Buyuk Ipak yo‘lining yo‘nalishlari, qadimgi davlatlarning hududiy chegaralari, harbiy yurishlar yoki migratsiya jarayonlarini interaktiv xarita orqali ko‘rsatish o‘quvchiga tarixiy voqeani makon bilan bog‘liq holda anglash imkonini yaratadi. Bunda o‘quvchi tayyor ma’lumotni faqat yodlab qolmay, balki xaritadagi o‘zgarishlarni kuzatish, taqqoslash va xulosa chiqarish orqali tarixiy tafakkurini rivojlantiradi [3:2-bet].

Raqamli texnologiyalarning yana bir muhim imkoniyati — tarixiy manbalar bilan ishlash jarayonini takomillashtirishdir. Elektron arxivlar, raqamlashtirilgan hujjatlar, fotosuratlar, tarixiy xaritalar va muzey eksponatlaridan foydalanish o‘quvchilarning manbashunoslik ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. O‘quvchiga ma’lum bir tarixiy hujjatni mustaqil tahlil qilish, undagi ma’lumotlarni boshqa manbalar bilan taqqoslash va tarixiy xulosa chiqarish topshirig‘ining berilishi uning tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi [4:42-bet].

Shuningdek, multimedia vositalari tarix darslarining mazmunini boyitish imkonini beradi. Tarixiy videolar, audio materiallar, virtual muzeylar va interaktiv taqdimotlar o‘quvchilarning mavzuga bo‘lgan qiziqishini oshiradi. Ayniqsa, tarixiy obidalar va muzeylarni virtual tarzda tomosha qilish imkoniyati real ekskursiya tashkil etish qiyin bo‘lgan holatlarda muhim ta’limiy vosita bo‘lib xizmat qiladi. Bunday texnologiyalar tarixiy bilimlarni nazariy jihatdan emas, balki ko‘rgazmali va amaliy tarzda o‘zlashtirishga yordam beradi.

Raqamli ta’lim vositalaridan foydalanishda o‘qituvchining roli ham muhim ahamiyat kasb etadi. Texnologiya o‘z-o‘zidan ta’lim sifatini oshirmaydi; uning samaradorligi pedagog tomonidan to‘g‘ri tanlanishi va dars maqsadiga muvofiq qo‘llanishiga bog‘liq. Shu bois tarix o‘qituvchisi raqamli vositalarni tanlashda ularning mazmuni, ishonchliligi, o‘quvchining yosh xususiyatlari va ta’lim maqsadlariga mosligini hisobga olishi zarur. Zamonaviy pedagogdan texnologik savodxonlik bilan bir qatorda raqamli resurslarni pedagogik jihatdan to‘g‘ri qo‘llash kompetensiyasi ham talab etiladi [1:26-bet].

Tarix ta’limida sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish ham istiqbolli yo‘nalishlardan biridir. Sun’iy intellekt yordamida mavzu bo‘yicha savollar tuzish, test topshiriqlarini shakllantirish, tarixiy shaxslar va voqealar yuzasidan qo‘shimcha ma’lumotlarni izlash, turli tarixiy jarayonlarni taqqoslash kabi faoliyatlarni tashkil etish mumkin. Biroq sun’iy intellekt tomonidan taqdim etilgan ma’lumotlarni o‘qituvchi va o‘quvchi tomonidan tekshirish muhimdir. Chunki tarixiy bilimlarni shakllantirishda manbaning ishonchliligi va faktlarning aniqligi asosiy talab hisoblanadi.

Raqamli texnologiyalar o‘quvchilarning mustaqil ta’lim olish imkoniyatlarini ham kengaytiradi. Elektron ta’lim platformalari orqali o‘quvchi darsda o‘tilgan mavzuni qayta ko‘rib chiqishi, qo‘shimcha manbalarni o‘rganishi, test va topshiriqlarni bajarishi mumkin. Bunday yondashuv o‘quvchining individual ta’lim ehtiyojlarini hisobga olishga yordam beradi. Shu bilan birga, raqamli muhitda hamkorlikda ishlash, guruhli loyihalar yaratish va tarixiy mavzular bo‘yicha taqdimotlar tayyorlash o‘quvchilarning kommunikativ hamda ijodiy kompetensiyalarini rivojlantiradi.

Shunday qilib, tarix fanini o‘qitishda raqamli texnologiyalardan foydalanish ta’lim jarayonining ko‘rgazmaliligi, interaktivligi va samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Raqamli xaritalar tarixiy voqealarning makon va vaqt bilan bog‘liqligini tushunishga, elektron manbalar tarixiy dalillarni tahlil qilishga, multimedia vositalari mavzuni vizual idrok etishga, sun’iy intellekt esa qo‘shimcha ta’lim imkoniyatlaridan foydalanishga yordam beradi. Eng muhimi, ushbu texnologiyalar tarix fanini faqat yodlashga asoslangan fandan tarixiy tafakkur, tahlil va mustaqil fikrlashni rivojlantiruvchi ta’lim yo‘nalishiga aylantirish imkonini beradi.

XULOSA. Xulosa qilib aytganda, tarix fanini o‘qitishda raqamli texnologiyalardan foydalanish ta’lim samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biridir. Raqamli xaritalar, multimedia vositalari, elektron manbalar, virtual muzeylar va interaktiv ta’lim platformalari tarixiy voqea va jarayonlarni o‘quvchilarga yanada aniq, tushunarli va qiziqarli tarzda yetkazish imkonini beradi.

Raqamli texnologiyalar yordamida o‘quvchilarning nafaqat tarixiy bilimlari, balki mustaqil izlanish, manbalarni tahlil qilish, taqqoslash, xulosa chiqarish va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalari ham rivojlanadi. Ayniqsa, tarixiy xaritalar va elektron manbalar bilan ishlash o‘quvchilarda tarixiy voqealarni vaqt va makon bilan bog‘liq holda anglash imkoniyatini kuchaytiradi.

Shu bilan birga, sun’iy intellekt va zamonaviy AKT vositalaridan foydalanishda tarixiy ma’lumotlarning ishonchliligini tekshirish, manbalarga tanqidiy yondashish hamda texnologiyani pedagogik maqsadga muvofiq qo‘llash muhim hisoblanadi. Demak, raqamli texnologiyalar o‘qituvchining o‘rnini egallovchi emas, balki uning pedagogik faoliyatini samarali tashkil etishga xizmat qiluvchi vosita sifatida qaralishi lozim.

Umuman olganda, tarix ta’limini raqamlashtirish o‘quvchilarning fanga qiziqishini oshirish, tarixiy tafakkurini rivojlantirish va zamonaviy kompetensiyalarini shakllantirish uchun keng imkoniyat yaratadi. Shu sababli tarix darslarida raqamli texnologiyalardan maqsadli, tizimli va ilmiy-metodik asosda foydalanishni yanada rivojlantirish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Boltayeva M.J. Raqamli ta’lim muhitida tarix ta’limini rivojlantirishning didaktik ta’minotini takomillashtirishda onlayn platformalarning samaradorligi // Qo‘qon DPI. Ilmiy xabarlar jurnali. — 2026. — Vol. 5, No. 1. — B. 1–8.
2. Olimova Z.I. Tarix darslarini tashkil etishda raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish va uni amaliyotga tatbiq etish // Modern Science and Research. — 2024. — Vol. 3, No. 5. — B. 1–6.
3. Rahimova Z.O. Raqamli tarix: an’anaviy tarixshunoslik va zamonaviy texnologiyalar integratsiyasi // Ta’lim innovatsiyasi va integratsiyasi. — 2025. — B. 1–5.
4. Yursinboyev J.M. Kelajak o‘qituvchisi modelida raqamli texnologiyalarning o‘rni (tarix fani misolida) // O‘zbekistonda fanlararo innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar jurnali. — 2026. — B. 1–6.
5. To‘ranazarova M.D. Raqamli savodxonlik va tarixiy tafakkur: bo‘lajak o‘qituvchilarni tayyorlashda integrativ yondashuv // Zamonaviy dunyoda ilm-fan va texnologiya. — 2026. — B. 1–7.
6. Tally B., Goldenberg L.B. Fostering Historical Thinking With Digitized Primary Sources // Journal of Research on Technology in Education. — 2005. — Vol. 38, No. 1. — P. 1–21.

RAQAMLI TA’LIM MUHITIDA SUN’IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARINI INTEGRATSIYALASHNING PEDAGOGIK MODELI

Absobirov Samariddin Qurbonovich,
Navoiy davlat universiteti v.b. dotsenti

Annotatsiya. Mazkur tezisda raqamli ta’lim muhitida sun’iy intellekt *texnologiyalarini oliy ta’limga integratsiyalashning pedagogik asoslari yoritilgan. “O‘qituvchi–sun’iy intellekt–talaba” hamkorlik modeli asosida individual ta’lim, adaptiv kontent, o‘quv analitikasi va avtomatlashtirilgan baholash imkoniyatlari tahlil qilingan. Shuningdek, SI texnologiyalarini samarali va etik qo‘llashga yo‘naltirilgan pedagogik model taklif etilgan.*

Kalit so‘zlar: *raqamli ta’lim, sun’iy intellekt, generativ sun’iy intellekt, adaptiv ta’lim, learning analytics, raqamli kompetensiya, intellektual ta’lim tizimi, oliy ta’lim, pedagogik model, ta’lim texnologiyalari.*

Аннотация*. В данном тезисе освещены педагогические основы интеграции технологий искусственного интеллекта в высшее образование в условиях цифровой образовательной среды. На основе модели взаимодействия «преподаватель–искусственный интеллект–студент» проанализированы возможности индивидуализации обучения, адаптивного контента, аналитики обучения и автоматизированного оценивания. Также предложена педагогическая модель, направленная на эффективное и этичное применение технологий искусственного интеллекта.*

Ключевые слова: *цифровое образование, искусственный интеллект, генеративный искусственный интеллект, адаптивное обучение, learning analytics, цифровая компетентность, интеллектуальная образовательная система, высшее образование, педагогическая модель, образовательные технологии.*

Abstract*. This thesis highlights the pedagogical foundations for integrating artificial intelligence technologies into higher education within a digital learning environment. Based on the “teacher–artificial intelligence–student” interaction model, the possibilities of individualized learning, adaptive content, learning analytics, and automated assessment are analyzed. Furthermore, a pedagogical model aimed at the effective and ethical use of artificial intelligence technologies is proposed.*

Keywords: *digital education, artificial intelligence, generative artificial intelligence, adaptive learning, learning analytics, digital competence, intelligent educational system, higher education, pedagogical model, educational technologies.*

Raqamli transformatsiya zamonaviy oliy ta’lim tizimining rivojlanish strategiyasini belgilovchi asosiy omillardan biriga aylanmoqda. Ta’lim platformalari, bulutli texnologiyalar, mobil ilovalar, katta ma’lumotlar, learning analytics va sun’iy intellektning rivojlanishi natijasida ta’lim jarayonining an’anaviy modeli bosqichma-bosqich ma’lumotlarga asoslangan, individuallashtirilgan va adaptiv modelga o‘tmoqda.

O‘zbekistonda raqamli transformatsiya va sun’iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida belgilanmoqda. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi PF–6079-son Farmoni bilan tasdiqlangan “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi hamda 2021-yil 17-fevraldagi PQ–4996-son qarorida raqamli texnologiyalar va sun’iy intellektni turli sohalarga, jumladan, ta’lim tizimiga joriy etish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish vazifalari belgilangan. Mazkur yo‘nalishning mantiqiy davomi sifatida 2024-yil 14-oktabrdagi PQ–358-son qaror bilan Sun’iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilgacha

rivojlantirish strategiyasi tasdiqlanib, sun’iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirish, ilmiy-tadqiqot faoliyatini qo‘llab-quvvatlash hamda malakali kadrlar tayyorlash bo‘yicha ustuvor vazifalar belgilandi.

Mazkur normativ-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalar ijrosidan kelib chiqib, oliy ta’lim jarayoniga sun’iy intellekt texnologiyalarini pedagogik jihatdan asoslangan holda integratsiyalash, ta’limni individuallashtirish, talabalarning o‘quv faoliyatini raqamli ma’lumotlar asosida monitoring qilish hamda pedagog faoliyatini intellektual qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarini takomillashtirish dolzarb ilmiy-pedagogik vazifa hisoblanadi.

Ayniqsa, generativ sun’iy intellekt texnologiyalarining ommalashuvi oliy ta’lim oldiga yangi pedagogik vazifalarni qo‘ymoqda. UNESCO tomonidan ishlab chiqilgan tavsiyalarda generativ SI vositalaridan foydalanishda insonning ta’lim jarayonidagi markaziy o‘rnini saqlash, ma’lumotlar maxfiyligi, akademik halollik, tenglik va xavfsizlik masalalariga alohida e’tibor qaratish zarurligi qayd etilgan.

Shu sababli muammo faqat **“**ta’limda sun’iy intellektdan foydalanish**”** bilan cheklanmaydi. Asosiy ilmiy-pedagogik masala - SI texnologiyalarini mavjud ta’lim jarayoniga qanday metodik model asosida integratsiyalash, uning natijasini qanday baholash va inson omilini qanday saqlab qolish masalasidir.

Raqamli ta’lim muhitida sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishning pedagogik imkoniyatlarini aniqlash hamda oliy ta’lim jarayoni uchun SI texnologiyalarini integratsiyalashning funksional-pedagogik modelini ishlab chiqishdan iborat.

Mazkur maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

1. SI texnologiyalarining oliy ta’limdagi asosiy funksiyalarini aniqlash;
2. raqamli ta’lim muhitida “o‘qituvchi–SI–talaba” munosabatlarini takomillashtirish;
3. talabaning individual ta’lim ehtiyojlarini aniqlash mexanizmini shakllantirish;
4. SI asosida adaptiv o‘quv kontentini yaratish imkoniyatlarini asoslash;
5. o‘quv analitikasi asosida talabaning o‘zlashtirish dinamikasini monitoring qilish;
6. SI vositalaridan foydalanishning pedagogik, etik va axborot xavfsizligi talablarini belgilash.

Sun’iy intellekt texnologiyalarini ta’lim jarayoniga joriy etish bir nechta o‘zaro bog‘liq funksional yo‘nalishlarda amalga oshirilishi mumkin.

Birinchi yo‘nalish (diagnostika)	SI talabaning test natijalari, topshiriqlarni bajarish tezligi, xatolari, LMSdagi faolligi va o‘quv materiallari bilan ishlash ko‘rsatkichlarini tahlil qilish orqali uning bilim darajasini aniqlash imkonini beradi.
Ikkinchi yo‘nalish (adaptiv ta’lim)	Aniqlangan bilim darajasiga muvofiq talabaga murakkabligi va mazmuni jihatidan moslashtirilgan o‘quv materiallari, qo‘shimcha topshiriqlar va takrorlash resurslari tavsiya qilinadi. So‘nggi tizimli tadqiqotlarda oliy ta’limdagi AI-driven adaptive learning tizimlarida machine learning va natural language processing texnologiyalaridan real vaqt rejimida individuallashtirish va adaptiv feedback uchun foydalanilayotgani ko‘rsatilgan.
Uchinchi yo‘nalish (intellektual	Virtual AI-assistent talabaga fan bo‘yicha tushunmagan mavzusini izohlash, savollarga javob berish, amaliy

konsultatsiya)	topshiriqlar bo‘yicha yo‘nalish berish va mustaqil ta’lim jarayonini qo‘llab-quvvatlash imkonini beradi.
To‘rtinchi yo‘nalish (o‘quv analitikasi)	Talabalarning katta hajmdagi raqamli izlari qayta ishlanib, o‘zlashtirishdagi muammolarni erta aniqlash imkoniyati yaratiladi. Bunda AI va Learning Analytics tizimlarini inson markazli loyihalash, foydalanuvchilarning ishonchi, xavfsizligi va ma’lumotlar maxfiyligi muhim shart sifatida qaralmoqda.
Beshinchi yo‘nalish (pedagogik kontentni intellektuallashtirish)	Generativ SI yordamida o‘quv materiallarining turli murakkablik darajalari, test topshiriqlari, amaliy mashg‘ulotlar, dasturlash bo‘yicha masalalar va individual topshiriqlarni shakllantirish mumkin.

“O‘qituvchi–SI–talaba” pedagogik modeli

Mazkur modelda uchta subyektning funksional roli quyidagicha belgilanadi:

Subyekt	Asosiy funksiyasi
O‘qituvchi	Ta’lim maqsadini belgilash, metodik boshqaruv, ekspertiza, nazorat va yakuniy pedagogik qaror
Sun’iy intellekt	Ma’lumotlarni tahlil qilish, tavsiya berish, kontent yaratish, adaptatsiya va tezkor feedback
Talaba	Bilini o‘zlashtirish, mustaqil faoliyat, muammoni hal qilish, natijani baholash va refleksiya

Modelning prinsipial jihati shundaki, yakuniy pedagogik qaror SI tomonidan emas, o‘qituvchi tomonidan qabul qilinadi.

Bu yondashuv UNESCOning 2024-yilgi AI Competency Framework for Teachers hujjatidagi inson markaziyligi, AI etikasi, AI asoslari va qo‘llanilishi, AI pedagogikasi hamda kasbiy rivojlanish yo‘nalishlari bilan hamohangdir. Framework o‘qituvchilar uchun 15 ta kompetensiyani besh yo‘nalishda belgilaydi.

Sun’iy intellektni integratsiyalashning taklif etilayotgan pedagogik modeli

Taklif etilayotgan model 5 ta o‘zaro bog‘liq komponent asosida tashkil etiladi:

1. Maqsadli komponent

Ta’lim jarayonida SI texnologiyasidan foydalanishdan ko‘zlangan natijalar belgilanadi:

- ta’lim sifatini oshirish;
- individual ta’limni tashkil etish;
- mustaqil ta’lim samaradorligini oshirish;
- pedagogik monitoringni takomillashtirish;
- talabaning raqamli va AI kompetensiyalarini rivojlantirish.

O‘quv fanining mazmuni SI texnologiyalaridan foydalanishga moslashtiriladi. Bunda:

- O‘quv materiali
- Raqamli content
- AI yordamida individuallashtirish
- Talabaning o‘zlashtirishi

ketma-ketligi shakllantiriladi.

Texnologik komponent

Ushbu bosqichda LMS, generativ AI, chatbotlar, learning analytics, avtomatlashtirilgan test tizimlari va adaptiv ta’lim vositalari yagona raqamli muhitga integratsiyalanadi.

Diagnostik-baholash komponenti

Talabaning dastlabki bilim darajasi, o‘quv jarayonidagi faolligi va yakuniy natijasi o‘zaro taqqoslanadi.

Shartli ravishda ta’lim samaradorligini quyidagi ko‘rsatkich orqali ifodalash mumkin:

$TSE = (Y_2 - Y_1) / Y_1 \times 100\%$

bu yerda:

- **TSE** - ta’lim samaradorligining o‘zgarishi;
- **Y_1** - integratsiyadan oldingi o‘zlashtirish ko‘rsatkichi;
- **Y_2** - SI integratsiyasidan keyingi o‘zlashtirish ko‘rsatkichi.

Mazkur ko‘rsatkich bilan bir qatorda talabaning mustaqil ishlash faolligi, topshiriq bajarish vaqti, xatolar soni, feedbackdan foydalanish darajasi va yakuniy kompetensiyasi ham baholanishi lozim.

Etik va xavfsizlik komponenti

SI tizimlaridan foydalanishda:

- ❖ shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish;
- ❖ akademik halollik;
- ❖ AI tomonidan yaratilgan ma’lumotlarni verifikatsiya qilish;
- ❖ algoritmik xolislik;
- ❖ mualliflik huquqi;
- ❖ inson nazoratini ta’minlash tamoyillari bajarilishi zarur.

Ilmiy adabiyotlarda ham AI va Learning Analytics tizimlarida ma’lumotlar maxfiyligi, inson agentligi, ishonchlilik va xavfsizlikni ta’minlash masalalari asosiy muammolar qatorida ko‘rsatiladi.

Pedagogik integratsiyaning taklif etilayotgan algoritmi

SI texnologiyalarini oliy ta’lim jarayoniga integratsiyalashni quyidagi ketma-ketlikda amalga oshirish maqsadga muvofiq:

1-bosqich: talabaning boshlang‘ich bilim darajasini diagnostika qilish;

2-bosqich: o‘quv maqsadlari va kompetensiyalarini aniqlash;

3-bosqich: AI yordamida individual o‘quv kontentini shakllantirish;

4-bosqich: adaptiv topshiriqlarni taqdim etish;

5-bosqich: talabaning faoliyatini Learning Analytics orqali monitoring qilish;

6-bosqich**:** AI yordamida tezkor feedback berish;

7-bosqich: o‘qituvchi tomonidan AI natijalarini pedagogik ekspertizadan o‘tkazish;

8-bosqich**:** yakuniy baholash va individual ta’lim trayektoriyasini qayta shakllantirish.

Ushbu siklik mexanizmning afzalligi shundaki, ta’lim jarayoni bir martalik emas, balki “diagnostika → ta’lim → monitoring → feedback → korreksiya → qayta diagnostika” tamoyili asosida uzluksiz boshqariladi.

Birinchidan, sun’iy intellektni ta’limga joriy etishning texnologik emas, balki pedagogik integratsiya modeli taklif etildi.

Ikkinchidan, “o‘qituvchi–SI–talaba” uchlik munosabatining funksional taqsimoti asoslandi. Bunda SI qaror qabul qiluvchi subyekt emas, balki o‘qituvchining pedagogik faoliyatini qo‘llab-quvvatlovchi intellektual vosita sifatida belgilanadi.

Uchinchidan, AI, Learning Management System va Learning Analytics texnologiyalarini yagona siklik pedagogik jarayonga birlashtirish mexanizmi taklif etildi.

To‘rtinchidan, SI integratsiyasining natijasini faqat o‘zlashtirish bali bilan emas, balki individual ta’lim trayektoriyasi, mustaqil faoliyat, feedbackdan foydalanish va kompetensiyalar rivoji orqali baholash yondashuvi asoslandi.

Beshinchidan, texnologik samaradorlik bilan bir qatorda AI’dan foydalanishning etik va xavfsizlik komponentlarini pedagogik modelning mustaqil elementi sifatida kiritish taklif qilindi.

Xulosa qilib aytganda raqamli ta’lim muhitida sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish oliy ta’limning mazmuni va metodikasini takomillashtirish uchun katta imkoniyat yaratadi. Biroq SI texnologiyalarini oddiy texnik vosita sifatida o‘quv jarayoniga kiritish kutilgan pedagogik natijani bermasligi mumkin. Shu sababli uni ta’lim maqsadi, mazmuni, metodikasi, baholash va pedagogik boshqaruv bilan uzviy bog‘langan holda integratsiyalash zarur.

Taklif etilgan “O‘qituvchi–SI–talaba” modeli ta’lim jarayonini individuallashtirish, o‘quv analitikasidan foydalanish, adaptiv ta’limni tashkil etish va tezkor feedback mexanizmini shakllantirish imkonini beradi. Modelning muhim jihati insonning ta’lim jarayonidagi markaziy rolini saqlab qolishdir.

Shunday qilib, sun’iy intellektning oliy ta’lim tiizmiga integratsiyasi texnologik yangilanish bilangina cheklanmasdan, ta’limni individuallashtirish, pedagogik qarorlarni ma’lumotlar asosida qo‘llab-quvvatlash va talabaning mustaqil ta’lim kompetensiyasini rivojlantirishga yo‘naltirilgan yangi pedagogik paradigma sifatida qaralishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi PF–6079-son Farmoni. “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida. – Toshkent, 2020.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 17-fevraldagi PQ–4996-son qarori. Sun’iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish uchun shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to‘g‘risida. – Toshkent, 2021.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 14-oktabrdagi PQ–358-son qarori. Sun’iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilgacha rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida. – Toshkent, 2024.
4. O‘zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrdagi O‘RQ-637-son Qonuni. Ta’lim to‘g‘risida. – Toshkent, 2020.
5. Jo‘rakulov T.T., Norbekov A.O., Najmiddinova G.N. Sun’iy intellekt va robototexnika fanidan laboratoriya ishlanmalari // O‘quv qo‘llanma – Toshkent. DIMAL. 2026–102 b.
6. Miao F., Holmes W. Guidance for Generative AI in Education and Research. – Paris: UNESCO, 2023.
7. UNESCO. AI Competency Framework for Teachers. – Paris: UNESCO, 2024.
8. Bond M., Khosravi H., De Laat M. et al. A meta systematic review of artificial intelligence in higher education: a call for increased ethics, collaboration, and rigour // International Journal of Educational Technology in Higher Education. – 2024. – Vol. 21. – Article 4.
9. Wang S., Wang F., Zhu Z. et al. Artificial intelligence in education: A systematic literature review // Expert Systems with Applications. – 2024. – Vol. 252. – Article 124167.

FROM OPERATOR TO DECISION-MAKER: AI-EMPOWERED PRACTICAL EDUCATION IN FOREIGN TRADE COURSES

Bai Mingyuan,
PhD Student, Bukhara State University

Abstract: AI technology is transforming higher education. Traditional foreign trade *teaching suffers from outdated content, weak practical instruction, and rigid evaluation. This paper explores AI-empowered practical education guided by OBE and situated cognition theory. The course restructures objectives, adopts a "teacher + student + AI" blended model, builds virtual simulations, and uses AI analytics for personalized learning. The goal shifts from "business operator" to "intelligent decision-maker," supplying high-caliber talents for digital trade.*

***Keywords**: AI empowerment; foreign trade; practical education*

***Annotatsiya**: Sun'iy intellekt (AI) texnologiyalari oliy ta'limni tubdan o‘zgartirmoqda. An'anaviy tashqi savdo o‘qitish usullari eskirgan mazmun, zaif amaliy ta'lim va qattiq baholash tizimi kabi muammolarga duch kelmoqda. Ushbu maqola OBE va vaziyatli bilish nazariyasi asosida AI tomonidan qo‘llab-quvvatlanadigan amaliy ta'limning yangi paradigmasi o‘rganiladi. Kurs maqsadlarni qayta tuzadi, "o‘qituvchi + talaba + AI" aralash modelini qo‘llaydi, virtual simulyatsiyalar yaratadi va shaxsiylashtirilgan ta'lim uchun AI tahlilidan foydalanadi. Maqsad "biznes operatori" dan "aqlli qaror qabul qiluvchi" ga o‘tish bo‘lib, raqamli savdo uchun yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlashdan iborat.*

Kalit so‘zlar: AI quvvati; tashqi savdo; amaliy ta'lim

***Аннотация**: Технологии искусственного интеллекта (ИИ) коренным образом преобразуют высшее образование. Традиционное преподавание внешнеторговых дисциплин страдает от устаревшего содержания, слабой практической подготовки и жёсткой системы оценивания. В данной статье исследуется новая парадигма практического обучения на основе ИИ, руководствующаяся концепцией OBE и теорией ситуационного познания. Курс перестраивает цели обучения, внедряет смешанную модель «преподаватель + студент + ИИ», создаёт виртуальные симуляции и использует аналитику ИИ для персонализированного обучения. Цель подготовки специалистов смещается от «оператора бизнес-процессов» к «интеллектуальному лицу, принимающему решения», обеспечивая подготовку высококвалифицированных кадров для цифровой торговли.*

Ключевые слова: использование ИИ; внешнеторговая деятельность; практико-ориентированное обучение

1. Introduction

AI is reshaping foreign trade, bringing both opportunities and challenges to talent cultivation. National policies, such as the Digital Education Strategic Action Plan, call for deeper integration of AI into higher education. The Foreign Trade Business Process course, a core subject integrating trade theory, commercial law, and negotiation, is essential for developing operational competencies. This paper explores its systematic restructuring under AI to create a new practical education paradigm.

2. Methods

AI enables teaching scenarios that mirror real trade, with instructors capturing live data (exchange rates, tariffs) and students practicing via virtual simulations. However, AI cannot fully reflect cultural or policy contexts, and overuse may weaken critical thinking. Building AI systems also demands significant investment. Current AI applications in

higher education span three areas: content enhancement through dynamic knowledge graphs, teaching model improvement via teacher–student–AI collaboration, and learning analytics for tracking and personalized feedback. OBE directs teaching toward predefined outcomes and accommodates individual differences, aligning course design with job competencies. Situated cognition theory stresses that knowledge is built through interaction with authentic environments. Thus, the course uses AI to simulate full trade workflows—negotiation, documentation, customs, and settlement—where students learn by assuming professional roles.

3. Results

The course objectives have been repositioned to respond to the AI era. Students actively use tools such as DeepSeek, Doubao, and Kimi, preferring visual and multi-channel learning, but over-reliance may weaken critical thinking. The core objective upgrades from "business operator" to "intelligent decision-maker," with goals aligned to industry needs under OBE. At the knowledge level, the course teaches the full trade process—negotiation, contracts, documentation, insurance, and customs—alongside AI applications, using real enterprise data in simulations to prepare students for employment. At the competency level, students transition from manual execution to human–AI collaboration; as AI handles repetitive tasks such as translation and document checking, students learn to use AI for research and communication while developing higher-order skills to refine AI-generated solutions with cultural and strategic insight. At the quality level, students are guided to treat AI as an auxiliary tool rather than a replacement; misuse of AI for fraud is prohibited, and manual verification is emphasized to ensure accuracy. National commitment is also stressed, linking trade to economic security and China's global strategy.The course moves beyond textbooks into three parts with 18 modules—theory (4), operations (10), and case studies (4)—progressing from basic to advanced. Digital elements are integrated, such as visualizing FOB logistics on the Alibaba International Station. AI principles are taught early, and routine tasks are delegated to AI so students focus on decision-making. Real-world cases, updated via AI with current issues, require students to apply both theory and AI tools. A blended "teacher + student + AI" model combines online and offline learning: online, students use the Chaoxing platform for theory and pre-tests with AI feedback; offline, instructors teach based on pre-test results, assign simulations, and AI assistants handle questions and evaluate performance.

4. Discussion

Three key issues emerge from the reform. First, the integration of educational values is essential. Practical education in the AI era must emphasize digital ethics, craftsmanship, and national commitment. Integrity is cultivated by teaching copyright awareness and prohibiting AI-generated fraud; craftsmanship is fostered through manual verification of AI outputs; and national commitment is built through case analysis linking trade to economic security. Second, a process-oriented evaluation system has been established. AI monitors participation, assignments, and online activity, providing timely feedback. Assessment is 80% process-oriented and 20% final, including class performance (10%), homework (10%), tests (10%), and computer-based work (50%) using real trade cases and POCIB i+ scores. Participation scoring involves instructors (40%), AI (40%), AI-assisted instructor (10%), and peers (10%), improving both efficiency and accuracy. Third, school–enterprise cooperation has been deepened, now focusing on ecosystem building: a dual-qualification teaching team is formed, with practitioners co-teaching and instructors gaining enterprise experience; de-identified

trade data is used for simulation training; and universities assist firms in digitalizing their processes.

5. Conclusion

AI offers a powerful new model for this practical course. It supports virtual simulations, tracks outcomes, and enables personalized learning while bringing current trade developments into the classroom. Future work should deepen digital innovation, expand school–enterprise collaboration, strengthen the teaching team, and continue improving educational outcomes.

References

1.Fan, J. B. (2025). AI empowering university classroom teaching. Higher Education Forum, (8), 19–24.

2.Kuai, Y. L., Xie, H. B., & Liu, W. (2025). Cross-disciplinary teaching of "AI Fundamentals." Journal of Education and Teaching Forum, (39), 97–100.

3.Wang, H. J. (2025). AI-empowered OBE paradigm—With International Trade Practice as example. Foreign Trade and Economy, (6), 137–140.

4.Wang, Z. Y. (2025). AI teaching assistant in university classroom innovation. Information Systems Engineering, (8), 158–161.

ALGORITMLAR VA ULARNING RAQAMLI TA'LIMDAGI QO'LLANILISHI

Amonov Muhsin Erkinovich,
Navoiy innovatsiyalar universiteti,
Iqtisodiyot va axborot texnologiyalari
kafedrasi dotsenti ***f.f.f.d. (PhD)***

Annotatsiya. *Mazkur maqolada algoritmlarning raqamli ta'limdagi o'rni va qo'llanilish imkoniyatlari tahlil qilingan. Adaptiv ta'lim, avtomatlashtirilgan baholash, ta'lim analitikasi, tavsiya tizimlari va sun'iy intellektga asoslangan yechimlarning imkoniyatlari yoritilgan. Shuningdek, algoritmlardan samarali foydalanishda ma'lumotlar sifati, axborot xavfsizligi va pedagogik nazoratning ahamiyati asoslangan.*

Kalit so'zlar: *algoritm, raqamli ta'lim, adaptiv ta'lim, sun'iy intellekt, ta'lim analitikasi, avtomatlashtirilgan baholash.*

Аннотация. *В статье анализируются роль и возможности применения алгоритмов в цифровом образовании. Рассматриваются адаптивное обучение, автоматизированное оценивание, аналитика обучения, рекомендательные системы и решения на основе искусственного интеллекта. Обоснована важность качества данных, информационной безопасности и педагогического контроля при использовании алгоритмов.*

Ключевые слова: *алгоритм, цифровое образование, адаптивное обучение, искусственный интеллект, аналитика обучения, автоматизированное оценивание.*

Abstract. *This article analyzes the role and application of algorithms in digital education. It examines adaptive learning, automated assessment, learning analytics, recommendation systems, and artificial intelligence-based solutions. The importance of data quality, information security, and pedagogical oversight is also emphasized.*

Keywords: *algorithm, digital education, adaptive learning, artificial intelligence, learning analytics, automated assessment.*

Kirish. Raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi ta'lim jarayonini tashkil etish, o'quv materiallarini taqdim etish, bilimlarni baholash va ta'lim natijalarini monitoring qilish usullarining takomillashuviga olib kelmoqda. Bugungi kunda elektron ta'lim

platformalari, masofaviy ta’lim tizimlari, raqamli o‘quv resurslari va sun’iy intellektga asoslangan vositalar ta’limning ajralmas qismiga aylanmoqda. Bunday tizimlarning samarali ishlashi esa, avvalo, turli algoritmlardan foydalanishga bog‘liq.

Algoritm muayyan masalani yechishga olib keluvchi aniq va izchil amallar ketma-ketligidir. Informatika va axborot texnologiyalarida algoritmlar ma’lumotlarni qayta ishlash, tahlil qilish, saralash, tasniflash va natijalarni prognozlashning asosiy vositasi hisoblanadi. Ta’limda esa algoritmlar o‘quvchining faoliyatini tahlil qilish, unga mos o‘quv materiallarini tanlash, bilimlarni baholash va individual ta’lim trayektoriyasini shakllantirish imkonini beradi [1; 2].

O‘zbekistonda ham raqamli iqtisodiyot va ta’limni rivojlantirish davlat siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida belgilanmoqda. “Raqamli O‘zbekiston — 2030” strategiyasi doirasida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini turli sohalarga, jumladan, ta’lim tizimiga keng joriy etish vazifalari belgilangan [1].

Shu nuqtayi nazardan, algoritmlarning raqamli ta’limdagi imkoniyatlarini o‘rganish, ularning pedagogik samaradorligini baholash hamda foydalanishning asosiy shartlarini aniqlash dolzarb ilmiy-amaliy masalalardan biridir.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda nazariy tahlil, ilmiy adabiyotlarni o‘rganish, taqqoslash, tasniflash, tizimlashtirish va umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Raqamli ta’limda qo‘llaniladigan algoritmlar funksional xususiyatlariga ko‘ra guruhlarga ajratilib, ularning ta’lim jarayonidagi vazifalari tahlil qilindi.

Algoritmlarning samaradorligini baholashda quyidagi mezonlar asos qilib olindi:

- ma’lumotlarni qayta ishlash tezligi;
- natijalarning aniqligi;
- individual yondashuv imkoniyati;
- pedagogik maqsadga muvofiqlik;
- tizimning moslashuvchanligi;
- axborot xavfsizligi;
- algoritmik shaffoflik;
- pedagogik nazorat imkoniyati.

Tadqiqotning asosiy e’tibori algoritmning faqat texnik samaradorligiga emas, balki uning ta’lim jarayonidagi pedagogik qiymatiga qaratildi.

Natijalar. Tahlillar natijasida algoritmlarning raqamli ta’limda bir nechta asosiy yo‘nalishlarda qo‘llanilishi aniqlandi.

Yo‘nalish	**Algoritmlarning asosiy vazifasi**
Adaptiv ta’lim	O‘quvchiga mos material va topshiriqlarni tanlash
Avtomatlashtirilgan baholash	Test va topshiriqlarni tezkor tekshirish
Ta’lim analitikasi	O‘quv faoliyatini tahlil qilish
Tavsiya tizimlari	Individual o‘quv resurslarini tavsiya etish
Prognozlash	O‘quv natijalarini oldindan baholash
Sun’iy intellekt	Murakkab tahlil va individual ta’limni qo‘llab-quvvatlash

Adaptiv ta’lim raqamli ta’limning muhim afzalliklaridan biri o‘quvchining individual xususiyatlarini hisobga olish imkoniyatidir. An’anaviy ta’limda barcha o‘quvchilarga bir xil mazmundagi material va topshiriqlar berilishi mumkin. Adaptiv tizimlarda esa o‘quvchining bilim darajasi, oldingi natijalari va xatolari tahlil qilinib, keyingi topshiriqlar moslashtiriladi.

Masalan, o‘quvchi ma’lum mavzu bo‘yicha test savollarining katta qismini to‘g‘ri bajarsa, algoritm unga murakkabroq topshiriqlarni tavsiya qilishi mumkin. Aksincha,

bilimida bo‘shliqlar aniqlansa, qo‘shimcha nazariy material yoki sodda mashqlar taklif etiladi. Shu sababli algoritmlar individual ta’lim trayektoriyasini shakllantirishga xizmat qiladi.

Tadqiqotlarda adaptiv ta’lim tizimlarida bilimlarni modellashtirish, mashinali o‘qitish, Bayesian modellar va neyron tarmoqlardan foydalanish imkoniyatlari qayd etilgan [4; 5].

Avtomatlashtirilgan baholash algoritmlardan ta’lim jarayonida foydalanishning yana bir muhim yo‘nalishi bilimlarni avtomatlashtirilgan baholashdir. Test savollarini tekshirish, javoblarni ball bilan baholash va natijalarni umumlashtirish algoritmlar yordamida qisqa vaqt ichida amalga oshirilishi mumkin.

Bunday yondashuv o‘qituvchining texnik va takroriy ishlarini kamaytirib, uning pedagogik faoliyatga ko‘proq vaqt ajratishiga imkon beradi. Biroq ijodiy yozma ishlar, murakkab fikrlash jarayonlari yoki individual yondashuvni talab qiladigan topshiriqlarni faqat algoritm yordamida baholash har doim ham yetarli emas. Shuning uchun avtomatlashtirilgan baholashda o‘qituvchi nazorati saqlanishi lozim.

Ta’lim analitikasi ta’lim analitikasi algoritmlar yordamida o‘quvchilarning raqamli platformadagi faoliyatini o‘rganish imkonini beradi. Tizim foydalanuvchining platformaga kirish chastotasi, topshiriqlarni bajarish tezligi, xatolar soni, test natijalari va o‘quv materiallaridan foydalanish holatini tahlil qilishi mumkin.

Ta’lim analitikasi odatda uch darajada ko‘rib chiqiladi: tavsifiy, bashoratli va tavsiyaviy analitika. Tavsifiy analitika mavjud holatni ko‘rsatadi, bashoratli analitika kelgusidagi natijalarni prognozlaydi, tavsiyaviy analitika esa tegishli pedagogik choralarni taklif qiladi [5].

Shunday qilib, algoritmlar nafaqat mavjud natijalarni qayd etish, balki o‘quv jarayonidagi muammolarni oldindan aniqlash imkoniyatini ham yaratadi.

Tavsiya tizimlari raqamli ta’lim platformalarida tavsiya algoritmlari o‘quvchining qiziqishi, bilim darajasi va avvalgi faoliyatiga asoslanib, tegishli resurslarni tanlaydi. Bular videodarslar, elektron kitoblar, testlar, amaliy mashqlar yoki qo‘shimcha nazariy materiallar bo‘lishi mumkin.

Tavsiya tizimlarining asosiy afzalligi o‘quv resurslarining katta hajmi orasidan aynan o‘quvchi uchun zarur bo‘lgan materialni tezroq aniqlash imkoniyatidir. Bu esa o‘quv jarayonining individuallashuviga yordam beradi.

Sun’iy intellekt va algoritmik ta’lim sun’iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi algoritmlarning ta’limdagi imkoniyatlarini yanada kengaytirmoqda. Sun’iy intellekt asosidagi tizimlar matnlarni tahlil qilish, savollar yaratish, javoblarni baholash, individual tavsiyalar berish va virtual yordamchi vazifalarini bajarishi mumkin [3].

Bunday tizimlar o‘qituvchini to‘liq almashtirish emas, balki uning faoliyatini qo‘llab-quvvatlash vositasi sifatida qaralishi kerak. UNESCO ham ta’limda sun’iy intellektdan foydalanishda inson manfaatlari, ma’lumotlar xavfsizligi va pedagogik nazoratni ta’minlash zarurligini ta’kidlaydi .

Muhokama. O‘tkazilgan tahlil algoritmlarning raqamli ta’lim samaradorligini oshirish uchun katta imkoniyatlarga ega ekanligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, algoritmning mavjudligi avtomatik ravishda yuqori pedagogik natijani kafolatlamaydi.

Algoritmik tizimning samaradorligi, avvalo, foydalanilayotgan ma’lumotlarning sifati bilan bog‘liq. Noto‘g‘ri yoki yetarli bo‘lmagan ma’lumotlar asosida ishlaydigan algoritm noto‘g‘ri tavsiya va xulosalar berishi mumkin. Bundan tashqari, o‘quvchilarning shaxsiy ma’lumotlarini himoya qilish, algoritmlarning shaffofligi va adolatliligi muhim talablar hisoblanadi.

Raqamli ta’limda algoritmlarning samarali ishlashini quyidagi ketma-ketlik orqali ifodalash mumkin:

Ma’lumot → Tahlil → O‘quvchi modeli → Tavsiya → Pedagogik qaror → Natija → Qayta aloqa.

Ushbu modelda algoritm pedagogik qarorning yagona manbai emas. Yakuniy pedagogik qarorda o‘qituvchining tajribasi, o‘quvchining individual xususiyatlari va ta’lim maqsadlari ham hisobga olinishi lozim.

Shuningdek, algoritmik tizimlardan foydalanishda “inson nazorati” tamoyili muhim ahamiyatga ega. O‘qituvchi algoritm tomonidan berilgan tavsiyalarni tahlil qilishi, zarur hollarda ularni o‘zgartirishi va ta’lim jarayonining yakuniy natijasiga mas’ul bo‘lishi kerak.

Xulosa. Algoritmlar raqamli ta’limning texnologik asoslaridan biri bo‘lib, ular adaptiv ta’lim, avtomatlashtirilgan baholash, ta’lim analitikasi, tavsiya tizimlari va sun’iy intellektga asoslangan ta’lim vositalarida keng qo‘llanilmoqda.

Tadqiqot natijalari algoritmlardan foydalanish o‘quv jarayonini individuallashtirish, tezkor tahlil qilish, o‘quv natijalarini monitoring qilish va pedagogning takroriy ishlarini kamaytirish imkonini berishini ko‘rsatdi. Shu bilan birga, algoritmlarning samaradorligi ma’lumotlar sifati, pedagogik maqsadga muvofiqlik, axborot xavfsizligi, shaffoflik va inson nazoratiga bevosita bog‘liq.

Kelgusida o‘zbek tilidagi raqamli ta’lim resurslari uchun adaptiv algoritmlar, milliy ta’lim platformalarida intellektual tavsiya tizimlari va o‘quvchilarning individual ta’lim trayektoriyasini shakllantiruvchi algoritmlarni ishlab chiqish muhim ilmiy-amaliy yo‘nalishlardan biri bo‘lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi PF-6079-son Farmoni. “Raqamli O‘zbekiston — 2030” strategiyasi.
2. Aripov M.M., Muhammadiev J.O‘. **Informatika va axborot texnologiyalari.** — Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2019.
3. Zaynidinov H.N., Xo‘jaqulov T.A., Atadjanova M.P. **Sun’iy intellekt.** — Toshkent: Aloqachi, 2018.
4. Kabudi T., Pappas I., Olsen D.H. AI-enabled Adaptive Learning Systems: A Systematic Mapping of the Literature // **Computers and Education: Artificial Intelligence.** — 2021. — Vol. 2. — 100017.
5. Siemens G., Long P. Penetrating the Fog: Analytics in Learning and Education // **EDUCAUSE Review.** — 2011. — Vol. 46, No. 5. — P. 30–32.

RAQAMLI TRANSFORMATSIYA SHAROITIDA SUN’IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARINING TALABALAR MA’NAVIY-AXLOQIY DUNYOQARASHINI RIVOJLANTIRISHDAGI O‘RNI

Bakirov Otabek Bo‘ranovich,
Jizzax viloyati pedagogik mahorat markazi
Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Annotatsiya. *Ushbu maqolada raqamli transformatsiya sharoitida sun’iy intellekt texnologiyalarining oliy ta’lim muassasalari talabalarida ma’naviy-axloqiy dunyoqarashni shakllantirish va rivojlantirishga ta’siri pedagogik nuqtai nazardan tahlil qilingan. Unda muammoning dolzarbligi, tadqiqot metodologiyasi, olingan natijalar va*

ularning muhokamasi izchil bayon etilgan. Zamonaviy raqamli vositalar va sun’iy intellekt tizimlarining talabalar tafakkuri, qadriyatlar tizimi hamda axloqiy mas’uliyat hissiga ko‘rsatayotgan ikki tomonlama — ijobiy va salbiy — ta’siri ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: *raqamli transformatsiya, sun’iy intellekt, ma’naviy-axloqiy dunyoqarash, talabalar tarbiyasi, raqamli ta’lim muhiti, pedagogik texnologiyalar, axloqiy tarbiya, qadriyatlar tizimi.*

Аннотация. *В данной статье с педагогической точки зрения анализируется влияние технологий искусственного интеллекта на формирование и развитие духовно-нравственного мировоззрения студентов вузов в условиях цифровой трансформации. Систематически изложены актуальность проблемы, методология исследования, полученные результаты и их обсуждение. В работе подчеркивается двойственный характер воздействия — как позитивного, так и негативного, — которое современные цифровые инструменты и системы искусственного интеллекта оказывают на мышление, систему ценностей и чувство моральной ответственности студентов.*

Ключевые слова: *цифровая трансформация, искусственный интеллект, духовно-нравственное мировоззрение, воспитание студентов, цифровая образовательная среда, педагогические технологии, нравственное воспитание, система ценностей.*

Abstract. *This article analyzes, from a pedagogical perspective, the impact of artificial intelligence technologies on the formation and development of the spiritual and moral worldview of university students amidst digital transformation. It systematically outlines the relevance of the issue, the research methodology, the findings, and the discussion thereof. The study highlights the dual nature—both positive and negative—of the influence that modern digital tools and artificial intelligence systems exert on students' thinking, value systems, and sense of moral responsibility.*

Keywords: *digital transformation, artificial intelligence, moral-spiritual worldview, student upbringing, digital educational environment, pedagogical technologies, moral education, value system.*

Kirish. So‘nggi o‘n yillikda kechayotgan raqamli transformatsiya jarayoni jamiyat hayotining barcha jabhalarini, jumladan, ta’lim tizimini ham tubdan o‘zgartirmoqda. Sun’iy intellekt texnologiyalarining ta’lim jarayoniga faol kirib kelishi — moslashuvchan ta’lim platformalari, intellektual chat-botlar, kontent generatsiya vositalari va tahliliy tizimlar — talabalarning bilim olish usullarinigina emas, balki ularning dunyoqarashi, qadriyatlar tizimi va axloqiy mulohaza yuritish jarayonlarini ham o‘zgartirmoqda. Klaus Shvab ta’kidlaganidek, to‘rtinchi sanoat inqilobi nafaqat texnologik, balki chuqur ijtimoiy-madaniy o‘zgarishlarni ham keltirib chiqaradi, bu esa insonning o‘zini va o‘zaro munosabatlarini qayta anglashini talab qiladi [1].

O‘zbekiston Respublikasida raqamli transformatsiya davlat siyosati darajasida qo‘llab-quvvatlanmoqda. Xususan, “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi [2] va “Sun’iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasi” [3] ta’lim sohasida raqamli va intellektual texnologiyalardan foydalanishni ustuvor yo‘nalish sifatida belgilagan. Shu bilan birga, Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasida yoshlarning ma’naviy-axloqiy barkamolligini ta’minlash milliy g‘oyaviy vazifa sifatida qayd etilgan [4]. Ushbu ikki jarayon — texnologik yangilanish va ma’naviy-axloqiy tarbiya — bir-biriga zid emas, balki uzviy bog‘liq bo‘lib, ularning uyg‘unligini ta’minlash zamonaviy pedagogika fanining dolzarb muammolaridan biriga aylanmoqda.

Xalqaro tadqiqotlar sun’iy intellektning oliy ta’lim tizimidagi ta’sirini ikki tomonlama baholaydi: u shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish imkoniyatlarini kengaytiradi [5], shu bilan birga maxfiylik, ma’lumotlar xavfsizligi va axloqiy mas’uliyat bo‘yicha aniq yo‘riqnomalar zarurligini keltirib chiqaradi [6]. A.M. Kondakov, I.S. Sergeyev va V.I. Abramov sun’iy intellektning didaktik xususiyatlari ta’lim tizimini tubdan o‘zgartirayotganini, biroq pedagogik-axloqiy asoslar ishlab chiqilishi zarurligini ta’kidlaydilar [7]. A.I. Tulayev esa texnologik taraqqiyot davomida insonparvarlik tamoyillarini saqlab qolish zarurligini asoslab bergan [8].

Shunga qaramay, ilmiy adabiyotlarda talabalarning ma’naviy-axloqiy dunyoqarashini raqamli sharoitda maqsadli rivojlantirishning pedagogik mexanizmlari yetarlicha o‘rganilmagan. Bu tadqiqot muammosini belgilaydi: sun’iy intellektning kengayib borayotgan imkoniyatlari bilan talabalar ma’naviy-axloqiy barqarorligini saqlash o‘rtasidagi pedagogik nomutanosiblikni bartaraf etish.

Raqamli transformatsiya sharoitida sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalangan holda talabalarning ma’naviy-axloqiy dunyoqarashini rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlari va shart-sharoitlarini ilmiy asoslashdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: 1) mavzu bo‘yicha mavjud ilmiy-nazariy manbalarni tahlil qilish; 2) sun’iy intellekt texnologiyalarining talabalar ma’naviy-axloqiy qarashlariga ta’sir mexanizmlarini aniqlash; 3) raqamli ta’lim muhitida ma’naviy-axloqiy tarbiyani rivojlantirishga xizmat qiluvchi pedagogik shart-sharoitlarni ishlab chiqish.

Maqolada ilmiy bilishning umumnazariy va empirik metodlaridan foydalanildi. O‘zbek va xorij olimlarining ishlari, ilmiy-pedagogik adabiyotlar, me’yoriy-huquqiy hujjatlar hamda so‘nggi yillarda chop etilgan xalqaro tadqiqot natijalari qiyosiy-tahliliy metod asosida o‘rganildi. Nazariy tahlil jarayonida induksiya va deduksiya, tizimli yondashuv, umumlashtirish hamda klassifikatsiya usullaridan foydalanildi.

Empirik ma’lumotlarni to‘plash maqsadida oliy ta’lim muassasalari talabalari o‘rtasida so‘rovnoma va pedagogik kuzatuv o‘tkazildi, unda talabalarning kundalik hayotida sun’iy intellekt vositalaridan foydalanish chastotasi, ushbu vositalarning ularning qadriyat yo‘nalishlariga, mustaqil fikrlash qobiliyatiga hamda axloqiy qarorlar qabul qilish jarayoniga ta’siri o‘rganildi. Olingan ma’lumotlar sifat va miqdor tahlili uslublari yordamida qayta ishlandi, natijalar guruhlar bo‘yicha taqqoslandi. Tadqiqot metodologiyasi B.F. Skinner va L.S. Vygotskiyning ta’lim-tarbiya jarayonidagi ijtimoiy-madaniy vositachilik nazariyalariga hamda zamonaviy raqamli pedagogika kontseptsiyalariga tayanadi.

Sun’iy intellekt texnologiyalari talabalarning ma’naviy-axloqiy dunyoqarashiga bevosita va bilvosita ta’sir ko‘rsatuvchi ikki xil yo‘nalishda namoyon bo‘ladi. Birinchi yo‘nalish — ijobiy imkoniyatlar: sun’iy intellekt asosidagi ta’lim platformalari talabaga individual yondashuvni ta’minlaydi, axloqiy dilemmalar bo‘yicha interaktiv mashqlar va simulyatsiyalar orqali axloqiy mulohaza yuritish ko‘nikmalarini rivojlantirish imkonini beradi, shuningdek, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni targ‘ib qiluvchi raqamli kontentni keng auditoriyaga yetkazishga xizmat qiladi [5; 7].

Ikkinchi yo‘nalish — xavf omillari: tadqiqot davomida talabalarning katta qismi tayyor sun’iy intellekt javoblariga ortiqcha ishonish, mustaqil axloqiy mulohaza yuritishdan chetlashish, hamda raqamli muhitdagi manbalarning ishonchliligini tanqidiy baholay olmaslik holatlari kuzatildi. Bundan tashqari, ijtimoiy tarmoqlar va sun’iy intellekt algoritmlarining shaxsiylashtirilgan kontent tavsiya qilish tizimi talabalarni bir tomonlama qadriyatlar muhitiga “qamab qo‘yish” (filter bubble) xavfini kuchaytirishi

aniqlandi, bu esa milliy va diniy-ma’naviy qadriyatlarga oid to‘g‘ri tasavvurlarning shakllanishiga to‘sqinlik qilishi mumkin [6; 8].

Ushbu ikki tomonlama ta’sirni hisobga olgan holda, tadqiqot natijasida talabalarning ma’naviy-axloqiy dunyoqarashini raqamli ta’lim muhitida rivojlantirishga xizmat qiluvchi quyidagi pedagogik shart-sharoitlar ishlab chiqildi: 1) sun’iy intellekt vositalaridan foydalanish jarayonida talabalarda raqamli-axloqiy savodxonlikni shakllantirish; 2) o‘quv dasturlariga sun’iy intellekt yordamida yaratilgan kontentni tanqidiy tahlil qilish ko‘nikmalarini singdirish; 3) milliy g‘oya va umuminsoniy qadriyatlarni aks ettiruvchi raqamli ta’lim resurslarini ishlab chiqish va joriy etish; 4) professor-o‘qituvchilar tomonidan tarbiyaviy ishlarni raqamli vositalar bilan uyg‘unlashtirilgan holda tashkil etish; 5) talabalarning mustaqil axloqiy fikrlash va qaror qabul qilish qobiliyatini rivojlantiruvchi interaktiv topshiriqlar tizimini joriy etish.

Olingan natijalar xalqaro tadqiqotlar bilan bir qator jihatlardan mos keladi. Al-Zahrani va Alasmari ham sun’iy intellektni ta’limga joriy etishda axloqiy tamoyillar va xolislikka oid aniq yo‘riqnomalar zarurligini qayd etadi [6], bu bizda aniqlangan raqamli-axloqiy savodxonlik zarurati bilan mos tushadi. Kondakov va hammualliflarining fikricha, sun’iy intellektning “yordamchilik” xususiyati talabani mustaqil fikrlashdan chetlatishi mumkin [7], bu bizda kuzatilgan mustaqil axloqiy mulohaza yuritishning zaiflashuvini nazariy jihatdan tasdiqlaydi.

Shu bilan birga, ushbu tadqiqot milliy kontekstga xos jihatlarni ham ochib berdi. Xususan, O‘zbekiston sharoitida ma’naviy-axloqiy tarbiya nafaqat umuminsoniy axloqiy me’yorlarga, balki milliy g‘oya, mahalliy urf-odatlar va diniy-ma’rifiy qadriyatlarga ham tayanadi, bu esa g‘arb tadqiqotlarida keng yoritilmagan pedagogik-madaniy jihatdir. Shu nuqtai nazardan, Tulayevning sun’iy intellekt sharoitida insonparvarlik tamoyillarini saqlab qolish zarurligi haqidagi xulosasi [8] milliy ta’lim tizimi uchun ham dolzarb bo‘lib, sun’iy intellekt vositalarini milliy qadriyatlar kontekstida moslashtirilgan holda joriy etish zarurligini ko‘rsatadi.

Tadqiqotning amaliy ahamiyati shundaki, aniqlangan pedagogik shart-sharoitlar oliy ta’lim muassasalarida tarbiyaviy ishlar tizimini takomillashtirish, shuningdek, “Sun’iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasi” [3] doirasida ta’lim mazmunini yangilashda amaliy asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Tadqiqotning cheklovi sifatida so‘rovnoma tanlanmasining bitta hudud bilan chegaralanganligini ko‘rsatish mumkin, bu kelgusi tadqiqotlarda ko‘lamni kengaytirishni taqozo etadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, raqamli transformatsiya va sun’iy intellekt texnologiyalari talabalarning ma’naviy-axloqiy dunyoqarashiga bir vaqtning o‘zida ham yangi imkoniyatlar, ham jiddiy xavflar olib keladi. Ushbu ikki tomonlama ta’sirni ilmiy-pedagogik jihatdan boshqarish, ya’ni sun’iy intellektning ijobiy salohiyatidan foydalangan holda talabalarda mustaqil axloqiy fikrlash, raqamli-axloqiy savodxonlik va milliy qadriyatlarga sodiqlik hissini shakllantirish zamonaviy pedagogikaning ustuvor vazifasidir. Tadqiqot davomida ishlab chiqilgan pedagogik shart-sharoitlar oliy ta’lim amaliyotiga tatbiq etilishi talabalarning raqamli davr talablariga mos, ma’naviy jihatdan barkamol shaxs sifatida shakllanishiga xizmat qiladi. Kelgusi tadqiqotlar sun’iy intellekt asosidagi tarbiyaviy dasturlarning samaradorligini tajriba-sinov ishlari orqali chuqurroq o‘rganishga qaratilishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Schwab K. The Fourth Industrial Revolution. — Geneva: World Economic Forum, 2016. — 184 p.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi PF-6079-son “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 14-oktabrdagi PQ-358-son “Sun’iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Qarori.

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoni bilan tasdiqlangan 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi.

5. Revolutionizing education: Artificial intelligence empowered learning in higher education // Cogent Education. — 2023. — Vol. 11, Issue 1. DOI: 10.1080/2331186X.2023.2293431.

6. Al-Zahrani A.M., Alasmari T.M. Exploring the impact of artificial intelligence on higher education: The dynamics of ethical, social, and educational implications // Humanities and Social Sciences Communications. — 2024. — Vol. 11, Article 1214.

7. Кондаков А.М., Сергеев И.С., Абрамов В.И. Искусственный интеллект как фактор трансформации образования // Педагогика. — 2024.

8. Tulayev A.I. Sun’iy intellekt va zamonaviy jamiyat ma’naviy ongining transformatsiyasi // Philosophy and Life International Journal. — 2026.

9. UNESCO. AI and education: Guidance for policy-makers. — Paris: UNESCO Publishing, 2021. — 47 p.

10. Vygotsky L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. — Cambridge: Harvard University Press, 1978. — 159 p.

SUN’IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARI VOSITASIDA INFORMATIKA DARSLARIDA TABAQALASHTIRILGAN VA INDIVIDUAL TA’LIM TRAYEKTORIYASINI YARATISH

Boboqulov Jaloliddin Qurbonovich,
Navoiy viloyati PMM v.b. dotsenti

Annotatsiya. *Mazkur maqolada sun’iy intellekt (SI) texnologiyalari vositasida informatika darslarida tabaqalashtirilgan va individual ta’lim trayektoriyalarini yaratish masalasi ko‘rib chiqiladi. An’anaviy ta’lim yondashuvining cheklovlari tahlil qilinib, SI asosidagi diagnostika, shaxsiy tavsiyalar tizimi, intellektual o‘quv tizimlari va o‘quv analitikasi imkoniyatlari yoritiladi. Maqolada SI yordamida o‘quvchilarning bilim darajasi, qiziqishi va o‘zlashtirish tezligiga mos individual trayektoriyalarni shakllantirishning amaliy modeli taklif etiladi. Shu bilan birga, texnologiyani joriy etishdagi afzalliklar, muammolar va o‘qituvchi roli alohida ta’kidlanadi. Tadqiqot natijalari SI vositalaridan oqilona foydalanish informatika ta’limi sifatini oshirish, o‘quvchilar motivatsiyasini kuchaytirish va shaxsiy salohiyatni to‘liq ochishga xizmat qilishini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *sun’iy intellekt, tabaqalashtirilgan ta’lim, individual ta’lim trayektoriyasi, informatika, adaptiv ta’lim, intellektual o‘quv tizimlari, o‘quv analitikasi.*

Аннотация. *В данной статье рассматривается проблема создания дифференцированных и индивидуальных образовательных траекторий на уроках*

информатики с использованием технологий искусственного интеллекта (ИИ). Анализируются ограничения традиционного подхода к обучению, а также раскрываются возможности ИИ в области диагностики, систем персонализированных рекомендаций, интеллектуальных обучающих систем и образовательной аналитики. В статье предложена практическая модель формирования индивидуальных образовательных траекторий, адаптированных к уровню знаний, интересам и темпам усвоения учебного материала учащимися. Наряду с этим особое внимание уделяется преимуществам, проблемам внедрения технологии и роли учителя в образовательном процессе. Результаты исследования показывают, что рациональное использование инструментов искусственного интеллекта способствует повышению качества обучения информатике, усилению мотивации учащихся и более полному раскрытию их личностного потенциала.

Ключевые слова: *искусственный интеллект, дифференцированное обучение, индивидуальная образовательная траектория, информатика, адаптивное обучение, интеллектуальные обучающие системы, образовательная аналитика.*

Abstract. *This article examines the issue of creating differentiated and individualized learning trajectories in computer science education through the use of Artificial Intelligence (AI) technologies. The limitations of traditional educational approaches are analyzed, while the opportunities offered by AI-based diagnostics, personalized recommendation systems, intelligent tutoring systems, and learning analytics are highlighted. The article proposes a practical model for developing individualized learning trajectories tailored to students’ knowledge levels, interests, and learning pace. In addition, particular attention is paid to the advantages, challenges of implementation, and the role of teachers in the integration of AI technologies into the educational process. The findings demonstrate that the effective use of AI tools can improve the quality of computer science education, enhance student motivation, and support the full development of individual potential.*

Keywords: *artificial intelligence, differentiated learning, individualized learning trajectory, computer science, adaptive learning, intelligent tutoring systems, learning analytics.*

Kirish. Zamonaviy ta’lim tizimida har bir o‘quvchining qobiliyati, bilim darajasi, qiziqishi va o‘zlashtirish tezligi turlicha ekanligi e’tirof etiladi. An’anaviy “bir xil dars – barcha uchun” yondashuvi ko‘pincha kuchli o‘quvchilarni zeriktiradi, zaifroq o‘quvchilarni esa ortda qoldiradi. Ayniqsa, informatika fanida (algoritmlash, dasturlash, ma’lumotlar tuzilmalari, sun’iy intellekt asoslari) bu farqlar yanada yaqqol namoyon bo‘ladi.

Sun’iy intellekt (SI) texnologiyalari esa aynan shu muammoni hal qilish imkonini beradi: tabaqalashtirilgan (differentiated) va individual ta’lim trayektoriyalarini avtomatik tarzda shakllantirish, moslashtirish va real vaqtda yangilash. Ushbu maqolada SI vositalari yordamida informatika darslarida individual ta’lim yo‘nalishlarini qanday yaratish mumkinligi ko‘rib chiqiladi.

Tabaqalashtirilgan ta’lim – o‘quvchilarni bilim darajasi, qobiliyati yoki o‘zlashtirish uslubiga qarab guruhlarga bo‘lish va har bir guruh uchun mos topshiriqlar, materiallar va temp tanlash.

Individual ta’lim trayektoriyasi – har bir o‘quvchi uchun uning shaxsiy ehtiyojlari, oldingi bilimlari, qiziqishlari va o‘sish nuqtalariga asoslangan shaxsiy o‘quv yo‘li.

SI bu ikkala yondashuvni birlashtirib, dinamik, moslashuvchan va ma’lumotlarga asoslangan tizim yaratadi.

1. **Diagnostika va boshlang‘ich baholash**. Adaptiv testlar (masalan, Item Response Theory asosidagi tizimlar) o‘quvchining hozirgi bilim darajasini tez va aniq aniqlaydi. Natijada tizim o‘quvchini avtomatik ravishda mos darajadagi materialga yo‘naltiradi.

2. **Shaxsiy tavsiyalar tizimi (Recommendation systems)**. O‘quvchining oldingi faoliyati, xatolari, vaqti va muvaffaqiyatlariga qarab keyingi topshiriqlar, videolar, interaktiv mashqlar yoki loyihalarni tavsiya qiladi. Bu Netflix yoki YouTube tavsiya mexanizmlariga o‘xshash, lekin ta’limga moslashtirilgan.

3. **Intellektual o‘quv tizimlari (Intelligent Tutoring Systems – ITS)**. Real vaqtda o‘quvchining harakatlarini kuzatib, xatolarni tushuntiradi, qiyinlik darajasini oshiradi yoki pasaytiradi, maslahatlar beradi. Masalan, Code.org, Khan Academy, Duolingo yoki maxsus dasturlash platformalari (Replit, GitHub Classroom + SI yordamchilari).

4. **Tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) va generativ SI**. ChatGPT, Claude, Gemini kabi modellardan foydalanib, o‘quvchiga individual tushuntirishlar, kod tahlili, debugg qilish yordami, shaxsiy loyiha g‘oyalari yaratish mumkin. O‘qituvchi esa “prompt engineering” orqali sifatli va xavfsiz yordamchilarni sozlashi mumkin.

5. **O‘quv jarayonini tahlil qilish (Learning Analytics)**. O‘quvchining har bir harakati (qancha vaqt sarflagani, qayerda qiyinchilikka uchragani, qaysi mavzuni yaxshi o‘zlashtirgani) to‘planadi va o‘qituvchiga aniq ko‘rsatkichlar beriladi. Bu o‘qituvchiga intervensiyani aniqroq rejalashtirish imkonini beradi.

Amaliy qo‘llash modeli

1-qadam: Boshlang‘ich diagnostika. Dars boshida yoki modul boshida SI asosidagi qisqa test o‘tkaziladi. Natijaga ko‘ra o‘quvchilar 3–4 ta darajaga bo‘linadi (boshlang‘ich, o‘rta, yuqori, chuqurlashtirilgan).

2-qadam: Individual trayektoriya shakllantirish. Har bir o‘quvchi uchun:

- Asosiy bilimlar (majburiy)
- Qo‘shimcha materiallar (qiziqishiga mos)
- Loyiha yoki amaliy topshiriq (darajasiga mos)
- Vaqt va temp

3-qadam: Real vaqtda moslashuv. O‘quvchi topshiriqni bajarayotganda tizim:

- Juda oson bo‘lsa – murakkabroq masala taklif qiladi;
- Qiyin bo‘lsa – qo‘shimcha tushuntirish yoki yordamchi resurs beradi;
- Xato qilsa – xatoning turiga qarab individual feedback beradi.

4-qadam: O‘qituvchi nazorati va yo‘naltirishi. SI tavsiya qiladi, lekin yakuniy qarorni o‘qituvchi qabul qiladi. O‘qituvchi “SI + o‘qituvchi” hamkorligida ishlaydi.

Afzalliklari

- Har bir o‘quvchi o‘z tezligida o‘sadi.
- Motivatsiya oshadi (chunki topshiriqlar “juda oson” yoki “juda qiyin” bo‘lmaydi).
- O‘qituvchi vaqti tejaladi – diagnostika va bir xil topshiriqlarni tekshirish SI zimmasiga tushadi.
- Inkluziv ta’limga yordam beradi (maxsus ehtiyojli o‘quvchilar uchun ham moslashuv mumkin).
- Dasturlash va algoritmlashda amaliy ko‘nikmalar tezroq shakllanadi.

Muammolar va e’tibor qaratish kerak bo‘lgan jihatlar

- **Ma’lumotlar xavfsizligi va maxfiylik** – o‘quvchilarning shaxsiy ma’lumotlari himoyalanishi shart.

- **SI “xolislik”i** – model noto‘g‘ri yoki biasli tavsiyalar bersa, o‘qituvchi aralashishi kerak.
- **Texnik infratuzilma** – internet, qurilmalar va platformalar mavjudligi.
- **O‘qituvchi tayyorgarligi** – SI vositalaridan samarali foydalanish uchun o‘qituvchilarning raqamli kompetentsiyasi oshirilishi lozim.
- **Insoniy muloqotni saqlab qolish** – SI yordamchi, lekin o‘qituvchining motivatsiya berish, tarbiya va ijodiy yo‘naltirish roli o‘rnini bosa olmaydi.

Xulosa

Sun’iy intellekt texnologiyalari informatika darslarida tabaqalashtirilgan va individual ta’lim trayektoriyalarini yaratishni nafaqat mumkin, balki samarali va keng ko‘lamli qiladi. Bu yondashuv o‘quvchilarning shaxsiy salohiyatini to‘liq ochish, motivatsiyani oshirish va raqamli asrdagi kompetentsiyalarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Kelajakda maktablar va o‘qituvchilar SI vositalarini to‘g‘ri tanlab, pedagogik maqsadlarga moslashtirib, “SI + o‘qituvchi” hamkorligini yo‘lga qo‘ysalar, informatika ta’limi sifatida sezilarli o‘sish kuzatiladi. Eng muhimi – texnologiya o‘quvchini markazga qo‘yishi, o‘qituvchini esa yanada kuchliroq yo‘l-yo‘riqchi va mentor qilishi kerak.

RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNI TA’LIMGA JORIY QILISHNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

Jurayeva L.K.,
Navoiy viloyati PMM katta o‘qituvchisi

Annotatsiya. *Maqolada raqamli texnologiyalarni ta’lim jarayoniga joriy etishni ilmiy-nazariy asoslari, raqamli ta’limni shakllantirishda bir qancha pedagogik va psixologik nazariyalar metodologik asoslari yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *raqamli texnologiyalar, raqamli pedagogika, LOGO dasturlash tili, blended learning modeli, masofaviy ta’lim.*

Аннотация. *В статье раскрываются научно-теоретические основы внедрения цифровых технологий в образовательный процесс. Освещены методологические основы ряда педагогических и психологических теорий, лежащих в основе формирования цифрового образования. Особое внимание уделяется роли цифровых технологий в совершенствовании образовательной среды и повышении эффективности обучения.*

Ключевые слова: *цифровые технологии, цифровая педагогика, язык программирования LOGO, модель смешанного обучения (blended learning), дистанционное образование.*

Abstract. *This article discusses the scientific and theoretical foundations of integrating digital technologies into the educational process. It highlights the methodological foundations of several pedagogical and psychological theories that underpin the development of digital education. Special attention is given to the role of digital technologies in improving the educational environment and enhancing the effectiveness of learning.*

Keywords: *digital technologies, digital pedagogy, LOGO programming language, blended learning model, distance education.*

Hozirgi kunda raqamli texnologiyalarni ta’lim jarayoniga joriy etishni ilmiy-nazariy jihatdan asoslash masalasiga katta e’tibor qaratilmoqda. Texnologiyalar, xususan sun’iy

intellekt (SI), pedagogik jarayonlarni tubdan o‘zgartirmoqda va an’anaviy metodlarni yangicha yondashuvlar bilan to‘ldirmoqda. Raqamli platformalar o‘quv jarayonini shaxsiylashtirish, bilimlarni tez va samarali qabul qilish hamda global ta’lim imkoniyatlarini kengaytirish imkonini yaratadi. Ta’limni raqamlashtirish faqat yangi texnika vositalarini sotib olish yoki dasturiy ta’minlatish emas, balki butun o‘quv jarayonini qayta ko‘rib chiqishni, pedagogik modeli va uslublarini zamonaviylashtirishni talab qiladi. Ilmiy tadqiqotlarda ta’kidlanishicha, raqamli texnologiyalarni samarali integratsiya qilish uchun mazmun (Content), pedagogika (Pedagogy) va texnologiya (Technology) orasidagi o‘zaro bog‘liqlikni hisobga olish zarur. Xususan, Mishra va Kyohler tomonidan taklif qilingan TPACK modeli (Technological Pedagogical Content Knowledge) shu uchta bilim sohasining kesishishini nazarda tutadi va o‘qituvchining texnologiyani fan mazmuni va pedagogik metodlarga uyg‘un holda qo‘llay olishi lozimligini ta’kidlaydi. Bu model o‘qituvchilarni raqamli texnologiyalar bilan ishlashga o‘rgatishda nazariy asos sifatida keng qo‘llanilmoqda. Ayni paytda, dunyodagi kasbiy ta’lim tizimi uchun mazkur modelni moslashtirishga harakatlar mavjud bo‘lib, TPACKning sohaviy xususiyatlarni inobatga olgan navi – masalan, Germaniya tadqiqotchilari tomonidan taklif etilgan N-TPACK (Network TPACK) modeli – ilgari surilmoqda. Unda an’anaviy tijorat va xizmat ko‘rsatish sohalariga xos tarmoqli bilimlarni ham integratsiya qilish taklif bildirilgan. Bu kabi modellar shuni ko‘rsatadiki, raqamli texnologiyalarni o‘quv jarayoniga joriy etish muvaffaqiyati o‘qituvchining kasbiy bilimlari tizimida texnologiyaning o‘z o‘rnini topa bilishiga bog‘liq. Ta’limda texnologiyalarni qo‘llash amaliyotini yo‘lga qo‘yish uchun bir qancha didaktik modellar ishlab chiqilgan. Ulardan biri — SAMR modeli bo‘lib, u texnologiya integratsiyasining to‘rt bosqichini tasvirlaydi: S – almashtirish (Substitution), A – to‘ldirish (Augmentation), M – transformatsiya qilish (Modifcation), R – qayta ta’riflash (Redefnition). Bu model bo‘yicha, dastlab texnologiya faqat an’anaviy usulni almashtiradi (masalan, doska o‘rniga proektor qo‘llaniladi), keyinchalik ta’lim jarayoniga qo‘shimcha qiymat qo‘shadi (masofaviy muloqot orqali tinglovchilar soni kengayadi), keyinchalik jarayonni tubdan o‘zgartiradi (onlayn tarzda umumiy loyiha yoziladi), va eng yuqori bosqichda esa texnologiya yordamida avval mumkin bo‘lmagan yangi faoliyat turlari paydo bo‘ladi (masalan, global virtual stajirovka tashkil etiladi). SAMR modeli o‘qituvchilarga o‘z darslarini texnologiya bilan boyitish darajasini baholash va yanada yuksaltirish yo‘llarini ko‘rsatib beradi. Masalan, agar muayyan fan bo‘yicha texnologiyani qo‘llash faqat elektron kitob o‘qish bilan cheklansa, bu faqat “almashtirish” bosqichi deyiladi va o‘qituvchi shu fan uchun texnologiya orqali yana qanday yangi faoliyat yoki imkoniyat yaratish mumkinligini o‘ylashi lozim bo‘ladi (masalan, talaba o‘zi veb-sayt yaratishi yoki virtual tajriba o‘tkazishi – bu allaqachon “qayta ta’riflash” bosqichidir). Bundan tashqari, ta’lim amalyotida aralash ta’lim (blended learning) modeli ham keng ommalashmoqda. U an’anaviy ochiq dars (face-to-face) bilan onlayn ta’limni uyg‘unlashtirib, har birining afzal jihatlarini birlashtiradi. Masalan, kasbiy kollej talabasi haftaning ma’lum kunlari auditoriyalarda amaliy mashg‘ulotlarda qatnashadi, boshqa kunlari esa onlayn platformalarda nazariy materiallarni o‘rganadi va topshiriqlarni elektron tarzda topshiradi. Bunda auditoriya darslari vaqti samarali foydalanib, asosan amaliy ishlarga, muhokama va kouchingga bag‘ishlanadi; nazariy materiallarni esa har kim o‘z tempida mustaqil o‘zlashtiradi. Ilmiy tadqiqotlar bunday modelning samaradorligini tasdiqlamoqda – talabalar aralash ta’lim sharoitida yuqoriroq natijalarga erishishi, chunki ular bir vaqtning o‘zida ham o‘qituvchi yetakchiligida, ham mustaqil o‘rganish muhitida faoliyat yuritadilar. Shu bois, ko‘plab

kasb-hunar ta’lim muassasalari blended learning modelini o‘zlashtirib, masofaviy va an’anaviy darslarni uyg‘un olib bormoqda.

Raqamli texnologiyalarni joriy etishning ilmiy-nazariy asoslari. Raqamli ta’limni shakllantirishda bir qancha pedagogik va psixologik nazariyalar metodologik asos bo‘ladi. Konstruktivizm nazariyasi (Piaje, Papert va boshq.)ga ko‘ra, o‘quvchilar bilimni o‘z tajribalari asosida “quradilar”. Raqamli muhit bu uchun keng imkoniyat yaratadi – o‘quvchilar simulyatorlarda amaliyot qilish, virtual muhokamalarda qatnashish, interaktiv tadqiqot o‘yinlarida o‘z tajribalarini olish orqali bilimni mustaqil “kashif etadi”. Seymur Papertning “Constructionism” g‘oyasi asosida LOGO dasturlash tili yaratilgani va bolalarning dasturlash orqali matematik tafakkurini rivojlantirish tajribasi buning yorqin misolidir. Sotsiokonstruktivizm nazariyasi (L.S.Vigotskiy) esa ta’limda ijtimoiy o‘zaro ta’sirni hal qiluvchi deb biladi – raqamli texnologiyalar esa aynan shu ijtimoiy hamkorlikni kengaytiradi. Masofaviy guruh ishlari, onlayn forumlardagi munozaralar, tarmoqlarda birgalikda kontent yaratish (kollaborativ dokumentlar va h.k.) talabalarga “yaqin taraqqiyot zonasi”da bir-biridan o‘rganish imkoniyatini beradi. Shu orqali, raqamli muhitda jamoaviy ta’lim real hayotdagidan ham samarali shakllanishi mumkin, chunki kommunikatsiya vositalari cheklanmagan hamda hujjatlashtirilgan tarzda boradi (masalan, forumda har kim o‘z fkrini yaxshi o‘ylab yozadi, qolganlar uni ko‘rib tahlil qilishi mumkin).

Yana bir zamonaviy ta’lim nazariyasi – konnektivizm (J. Simens, 2005) to‘g‘ridanto‘g‘ri raqamli davrda bilim olish jarayonini tushuntiradi. Unga ko‘ra, bilim alohida inson ongi doirasidagina emas, balki butun tarmoq bo‘ylab aloqalar orqali shakllanadi. Bugungi kunda ma’lumotlar va bilim manbalari juda tarqoq va ko‘pqirrali, shuning uchun o‘rganish jarayoni turli “vuzel”lar (web-saytlar, onlayn guruhlar, ma’lumot bazalari, ekspert bloglari va h.k.) o‘rtasida bog‘lanish o‘rnatishdan iboratdir. Odamning o‘zi esa shu tarmoqda kerakli paytda kerakli manbaga ulanish, zarur bilimni to‘plash va qaytadan tarmoqqa uzatish qobiliyatini shakllantirishi lozim. Konnektivizm nazariyasi ta’lim muassasalari uchun raqamli infratuzilmani rivojlantirish, talabalarni erkin virtual muhitda o‘rganishga yo‘naltirish kabi amaliyotlarning nazariy zamini bo‘lib xizmat qiladi. Masalan, universitetlarda ochiq bilim manbalari (masalan, Wikipedia) bilan ishlashni o‘rgatish, talaba-mutaxassislar tarmoqlarini (professional learning networks) shakllantirish uchun sharoit yaratish konnektivizmga asoslangan yondashuv hisoblanadi.

Ta’limda texnologiyalarni joriy qilish faoliyat nazariyasi (Activity Theory) va ahamiyatli o‘rganish nazariyasi (Meaningful Learning) nuqtai nazaridan ham o‘rganib kelinmoqda. Faoliyat nazariyasi (Leontev va endigi davomchilari)ga binoan, har qanday o‘quv jarayoni insonning faoliyati tarkibiy qismi sifatida ko‘riladi va unda vositalar (tools) alohida o‘rin tutadi. Raqamli texnologiyalar esa o‘quv faoliyatining yangi “vositalar”i bo‘lib, ular sub’ekt (o‘quvchi) va ob’ekt (o‘rganilayotgan fan, ko‘nikma) o‘rtasidagi munosabatni o‘zgartiradi. Masalan, laboratoriya ishini kompyuter simulyatsiyasi orqali bajarishda o‘quvchining faoliyati almashadi – u real asbob-uskunani emas, balki virtual modelni boshqaradi. Lekin maqsad (ob’ekt) o‘sha – masalan, fzika qonunini o‘rganish. Faoliyat nazariyasiga tayangan holda, tadqiqotchilar texnologiya talaba faoliyatiga qanday ta’sir qilayotganini tahlil qiladilar va uni ta’lim maqsadlariga muvofq tarzda qayta dizayn qilish yo‘llarini topadilar. Masalan, agar simulyatsiyada talabaning faolligi passiv bo‘lib qolayotgani aniqlansa, o‘qituvchi qo‘shimcha topshiriqlar yoki real-qo‘llanma bilan birlashtirib, buni faol faoliyatga aylantirishi mumkin.

O‘zbekiston ta’lim tizimida ham raqamli texnologiyalarni qo‘llash davlat siyosati darajasida qo‘llab-quvvatlanmoqda. Prezidentning 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-son Farmoni bilan tasdiqlangan “Xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi”da xalqaro baholash dasturlarida mamlakat ko‘rsatkichlarini oshirish maqsadida ta’limga innovatsion texnologiyalarni keng joriy etish vazifasi qo‘yilgan edi. Shundan so‘ng, 2020-yilda qabul qilingan “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasida esa barcha sohalar qatori ta’limni raqamlashtirish bo‘yicha kompleks choralar belgilab berildi. Unga muvofq, ta’lim muassasalarini zamonaviy kompyuter texnologiyalari bilan jihozlash, elektron darslik va resurslar bazasini yaratish, o‘quv rejalarga AKTga doir yangi fanlar kiritish kabi ishlar amalga oshirildi. Masalan, 2021–2022 yillarda respublikadagi barcha kasb-hunar maktab va kollejlarida kompyuter sinflari tashkil etilib, “Raqamli texnologiyalar asoslari” kabi maxsus kurslar tashkil etildi.

Milliy tadqiqotchilar ta’kidlashicha, raqamli texnologiyalarni joriy etish orqali ta’lim mazmuniga e’tiborni kuchaytirish, o‘quvchilarning yangi avlodini zamonaviy talablarga muvofq tayyorlash mumkin. Masalan, A.Mamajonov o‘z tadqiqotida ta’lim tizimini raqamlashtirish orqali inson kapitalini rivojlantirish masalalariga to‘xtalib, raqamli texnika yordamida o‘qitish samaradorligini oshirish, ta’limda uzluksizlik va inklyuzivlikni ta’minlash imkoniyatlari haqida fkr bildirdi. Boshqa manbalarda aytilishicha, raqamli texnologiyalar ta’limdagi an’anaviy cheklovlarni yumshatadi – masalan, uzoq hududlardagi o‘quvchilarga yuqori malakali mutaxassislardan onlayn dars olish imkonini beradi, nogironligi bo‘lgan o‘quvchilarga masofadan turib ta’lim olish sharoiti yaratadi, iqtidorli yoshlarga esa xalqaro ta’lim resurslariga ulanish imkoniyatini ochadi. Bu, o‘z navbatida, ta’limda tenglik va sifatiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Raqamli texnologiyalarni joriy etishda uchraydigan muammolar va yechimlar. Ilmiy-nazariy asoslarni ko‘rib chiqish barobarida, amaliyotda texnologiyalarni integratsiyalash jarayonida uchrayotgan qiyinchiliklar va ularning yechimlari ham tadqiq etilmoqda. Ko‘p hollarda uchraydigan muammo – o‘qituvchilarning yangi texnologiyalarga nisbatan tayyorlik darajasi va qabul qilish psixologik holati. Texnologiyani qabul qilish nazariyasi (Technology Acceptance Model – TAM)ga muvofq, agar o‘qituvchi mazkur texnologiyadan foydalanishni o‘zi uchun oson va samarali deb hisoblasa, undan foydalanishga tayyor bo‘ladi. Shu bois, birinchi galda o‘qituvchilarni texnologiya bilan ishlashga o‘rgatishda ularda ijobiy munosabat shakllantirish muhim – buni treninglar, ilhomlantiruvchi namunalar ko‘rsatish orqali erishish mumkin. Ikkinchi masala – infratuzilma va texnik ta’minot. Agar ta’lim muassasasida internet tezligi past yoki kompyuterlar yetishmovchiligi bo‘lsa, eng yaxshi raqamli g‘oyalar ham amalga oshmay qolishi mumkin. Bu muammoni hal etish uchun davlat va xususiy sheriklik doirasida texnika bazasini yaxshilash, har bir o‘quvchi va o‘qituvchini zarur qurilma va internetga ulanish bilan ta’minlash bo‘yicha loyihalar zarur. Uchinchidan, ta’lim kontenti masalasi: yuqori sifatli elektron darsliklar, interaktiv materiallar yaratish vaqt va mablag‘ talab qiladi. Ilmiy jihatdan asoslangan holda raqamli ta’lim resurslarini ishlab chiqish, ularni doimiy ravishda yangilab borish uchun ekspert guruhlar jalb etilmog‘i lozim. Xulosa qilib aytganda, raqamli texnologiyalarni joriy etish – bu faqatgina texnologiya emas, balki inson omili va tashkiliy resurslar hamkorligidagi murakkab jarayondir. Ilmiy asoslangan yondashuv va rejali ish tashkil etilgandagina mazkur jarayon ta’lim sifatida kutilgan o‘sishga olib keladi.

“Raqamli pedagogika” deb nomlanayotgan yangi sohaning paydo bo‘lishi zamirida ta’limga texnologiyalarni joriy etishning nazariy hamda amaliy jihatlari yotadi. Keltirilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, raqamli texnologiyalarni kasbiy ta’limga

integratsiyalash muvaffaqiyati ko‘p qirrali omillarga bog‘liq: pedagogik va psixologik nazariyalarni anglash, o‘qituvchilarning texnologik va metodik mahorati, infratuzilmaviy tayyorgarlik va ma’naviyruhiy kabul qilish. Ilmiy- nazariy asoslar shu jarayon uchun yo‘l xaritasi vazifasini o‘taydi – ular orqali qanday texnologiyani qanday maqsadda, qay tarzda tatbiq etish samarali bo‘lishi mumkinligini bashorat qilish mumkin. Kasbiy ta’limda raqamli texnologiyalar yordamida o‘quv jarayonini takomillashtirish nafaqat o‘quvchilarning texnik ko‘nikmalarini oshiradi, balki ularning kasbiy-ma’naviy rivojiga ham ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, virtual laboratoriyalarda amaliy mashg‘ulot o‘tash talabalarning kasbiy kompetensiyasini oshirar ekan, bir vaqtning o‘zida ularda mustaqillik, mas’uliyat va jamoada ishlash kabi xususiyatlarni ham tarbiyalashi mumkin. Shu bois, raqamli texnologiyalarni joriy qilish bo‘yicha qarorlar doimo ilmiy tadqiqotlar natijalari va ilg‘or tajribalarga tayangan holda qabul qilinishi lozim.

Ana shundagina, bu texnologiyalar ta’lim sifatini oshirishga, bitiruvchilarning mehnat bozorida raqobatbardoshligini yuksaltirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. S.Yu.Ashurova - Raqamli ta’lim texnologiyalari asosida o‘quvchilarni kasbiy-texnik qobiliyatlarni rivojlantirish. Toshkent 2025-yil.

2. A.Sh.Nizamov - Ta’limda pedagogik dasturiy vositalar va immersiv texnologiyalar. Metodik qo‘llanma, Guliston 2025-yil.

3. M.Abdullayeva – Zamonaviy ta’limda raqamli texnologiyalardan foydalanish. Toshkent: O‘zbekiston Milliy Universiteti nashriyoti, 2022.

INFORMATIKA DARSLARIDA SUN’IY INTELLEKT VOSITALARIDAN (GEMINI, CLAUDE) FOYDALANISHNING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI VA USLUBIY ASOSLARI

Tuxtayev Quvonch Hamraqulovich,
Navoiy viloyati PMM katta o‘qituvchisi

Annotatsiya. *Ushbu maqolada informatika darslarida Google Gemini va Anthropic Claude kabi zamonaviy sun’iy intellekt (SI) vositalaridan foydalanishning pedagogik imkoniyatlari va uslubiy asoslari tahlil qilinadi. SI vositalari dars jarayonini individuallashtirish, o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirish, dasturlash ko‘nikmalarini shakllantirish va o‘qituvchi faoliyatini optimallashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Maqolada bu vositalarning amaliy qo‘llanilishi, uslubiy yondashuvlar va ehtiyot choralar yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *sun’iy intellekt, Gemini, Claude, informatika ta’limi, pedagogik imkoniyatlar, uslubiy asoslar, adaptiv o‘qitish, prompt engineering.*

Аннотация. *В данной статье анализируются педагогические возможности и методические основы использования современных инструментов искусственного интеллекта (ИИ), таких как Google Gemini и Anthropic Claude, на уроках информатики. Инструменты ИИ играют важную роль в индивидуализации учебного процесса, развитии самостоятельного мышления учащихся, формировании навыков программирования и оптимизации деятельности учителя. В статье рассматриваются практические аспекты применения данных инструментов, методические подходы к их использованию, а также меры предосторожности при интеграции ИИ в образовательный процесс.*

Ключевые слова: *искусственный интеллект, Gemini, Claude, обучение информатике, педагогические возможности, методические основы, адаптивное обучение, prompt engineering.*

Abstract. *This article analyzes the pedagogical opportunities and methodological foundations of using modern Artificial Intelligence (AI) tools such as Google Gemini and Anthropic Claude in computer science education. AI tools play a significant role in personalizing the learning process, developing students’ independent thinking, enhancing programming skills, and optimizing teachers’ professional activities. The article discusses the practical application of these tools, methodological approaches to their integration, and precautionary measures for their effective and responsible use in educational settings.*

Keywords: *artificial intelligence, Gemini, Claude, computer science education, pedagogical opportunities, methodological foundations, adaptive learning, prompt engineering.*

Kirish.

Zamonaviy ta’lim tizimida raqamli texnologiyalar, xususan sun’iy intellekt vositalari jadal rivojlanmoqda. O‘zbekiston Respublikasida raqamli ta’limni rivojlantirish bo‘yicha qabul qilingan qarorlar va strategiyalar SI texnologiyalarini ta’lim jarayoniga integratsiya qilishni dolzarb vazifa sifatida belgilaydi. Informatika fani SI vositalarini eng samarali qo‘llash mumkin bo‘lgan sohalardan biri hisoblanadi, chunki u dasturlash, algoritmlar, ma’lumotlar tahlili va kompyuter tizimlari bilan bevosita bog‘liq.

Google Gemini va Anthropic Claude — bu yirik til modellari (LLM) asosida ishlaydigan kuchli SI vositalari. Gemini Google ekotizimi bilan chuqur integratsiyaga ega bo‘lib, tez javob berish va multimodal imkoniyatlari bilan ajralib turadi. Claude esa murakkab topshiriqlarni bajarish, uzun kontekstni saqlash, aniq ko‘rsatmalarga rioya qilish va o‘quvchi fikrlashini rivojlantiruvchi (Socratic) yondashuv bilan mashhur. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, kompyuter fanlari talabalari SI vositalaridan eng faol foydalanuvchilar qatoriga kiradi.

1. **Individuallashtirilgan va adaptiv ta’lim.** Gemini va Claude o‘quvchining bilim darajasiga mos materiallar tayyorlash imkonini beradi. Masalan, boshlang‘ich darajadagi o‘quvchiga oddiy tushuntirish, ilg‘or o‘quvchiga esa murakkab masalalar va loyihalar taklif etiladi. Bu adaptiv o‘qitish tamoyilini amalga oshirishga yordam beradi.
2. **Dasturlash va algoritmik fikrlashni rivojlantirish.** Claude kod yozish, xatolarni topish (debugging), algoritmlarni tushuntirish va ma’lumotlar tuzilmalarini tahlil qilishda yuqori natija ko‘rsatadi. Gemini esa kod generatsiyasi, tushuntirishlar va Google Colab kabi muhitlar bilan integratsiya orqali samarali. O‘quvchilar kodni o‘zlari yozish o‘rniga SI bilan hamkorlikda ishlash orqali yuqori tartibli fikrlash (Bloom taksonomiyasiga ko‘ra yaratish va tahlil qilish) ko‘nikmalarini rivojlantiradi.
3. **O‘qituvchi faoliyatini yengillashtirish.** Dars rejalari, test savollari, rubrikalar, differensial topshiriqlar va baholash materiallarini tez tayyorlash mumkin. Claude murakkab ko‘rsatmalarga aniq rioya qilishi bilan, Gemini esa tezkor javoblar va Google Classroom integratsiyasi bilan ajralib turadi. Bu o‘qituvchiga vaqt tejab, o‘quvchilar bilan individual ishlashga ko‘proq e’tibor qaratish imkonini beradi.
4. **Motivatsiya va mustaqil o‘rganishni oshirish.** SI vositalari 24/7 mavjud “virtual repetitor” vazifasini bajaradi. O‘quvchilar savollariga darhol javob oladi, xatolarni tushunadi va o‘z sur’atida o‘rganadi. Bu, ayniqsa, dasturlashda “qiyin joylardan” o‘tishda motivatsiyani oshiradi.

5. **Kritik fikrlash va SI savodxonligini shakllantirish.** O‘quvchilar SI javoblarini tanqidiy baholash, prompt yozish (prompt engineering) va SI natijalarini tekshirish ko‘nikmalarini egallaydi. Bu kelajakda SI bilan ishlash uchun zarur bo‘lgan kompetentsiyalardir.

SI vositalaridan foydalanishda quyidagi uslubiy yondashuvlar tavsiya etiladi:

- **Socratic usul (Claude Learning Mode uslubida).** SI to‘g‘ridan-to‘g‘ri javob bermaydi, balki savollar orqali o‘quvchini o‘z yechimiga olib boradi. Bu mustaqil fikrlashni rivojlantiradi.
- **Scaffolding (tayanch) yondashuvi.** Dastlab SI yordamida oddiy topshiriqlar bajariladi, keyin murakkablik oshiriladi va oxirida o‘quvchi mustaqil ishlaydi.
- **Prompt engineering o‘qitish.** O‘quvchilarga aniq, kontekstli va bosqichma-bosqich prompt yozish o‘rgatiladi. Masalan: “Python tilida ikkilik qidiruv algoritmini tushuntir, keyin kodini yoz va misol bilan ishlat.”
- **Hamkorlikdagi o‘rganish (collaborative learning).** O‘quvchilar SI bilan ishlab, keyin guruhda natijalarni muhokama qiladi, xatolarni tahlil qiladi.
- **Baholashda ehtiyotkorlik.** SI yordamida bajarilgan ishlarni o‘quvchining o‘zi tushunganini tekshirish uchun og‘zaki so‘rov, loyiha himoyasi yoki o‘zgartirilgan shartli topshiriqlar qo‘llaniladi.

Amaliy misollar:

- Algoritmlarni o‘rganishda: Claude yoki Gemini orqali qadam-baqadam tushuntirish va vizualizatsiya.
- Loyiha ishlarida: SI yordamida dastur prototipini yaratish, keyin o‘quvchi uni takomillashtirish.
- Xatolarni tuzatishda: kodni yuklab, SI dan tushuntirish so‘rash.

Xavf-xatarlar va ehtiyot choralar

SI vositalaridan foydalanishda quyidagi muammolarga e’tibor berish lozim:

- O‘quvchilarning haddan tashqari tayanib qolishi (over-reliance) va mustaqil fikrlashning susayishi.
- SI “hallucination” (noto‘g‘ri ma’lumot) berishi mumkinligi.
- Akademik vijdonga rioya qilish (plagiat xavfi).
- Ma’lumotlar maxfiyligi.

Shu sababli o‘qituvchi SI dan foydalanish qoidalarini aniq belgilashi, o‘quvchilarni SI natijalarini tekshirishga o‘rgatishi va asosiy e’tiborni tushunishga qaratishi zarur.

Xulosa

Informatika darslarida Gemini va Claude kabi SI vositalaridan foydalanish pedagogik jihatdan katta imkoniyatlar ochadi: individuallashtirilgan ta’lim, dasturlash ko‘nikmalarini chuqurlashtirish, o‘qituvchi yukini kamaytirish va o‘quvchilarning zamonaviy kompetentsiyalarini shakllantirish. Uslubiy asos sifatida Socratic yondashuv, scaffolding, prompt engineering va tanqidiy baholash muhim ahamiyatga ega. SI vositalari o‘qituvchini almashtirmaydi, balki uning pedagogik faoliyatini kuchaytiruvchi yordamchi vosita sifatida xizmat qiladi. Kelajakda bu vositalarni o‘quv dasturlariga tizimli integratsiya qilish va o‘qituvchilar malakasini oshirish ta’lim sifatini yanada yuksaltirishga xizmat qiladi.

SUN’IY INTELLEKT DAVRIDA BILIMNING IQTISODIY QIYMATI: O‘ZBEKISTONDA TA’LIM INNOVATSIYALARI VA INTELLEKTUAL KAPITALGA INVESTITSIYALARNING YANGI ISTIQBOLLARI

Xamrayev Ilyos Radjabboyevich,
Navoiy viloyati PMM ta’lim sifati nazorati bo‘limi boshlig‘i

Annotatsiya. *Mazkur maqolada sun’iy intellektning jadal rivojlanishi sharoitida bilimning iqtisodiy resurs va qiymat yaratish omili sifatidagi transformatsiyasi, O‘zbekistonda ta’lim innovatsiyalari hamda intellektual kapitalga investitsiyalarning iqtisodiy rivojlanishdagi o‘rni tadqiq etilgan. Tadqiqotning dolzarbligi raqamli iqtisodiyot va sun’iy intellekt ta’sirida mehnat bozori, kasbiy kompetensiyalar va iqtisodiy qiymat yaratish mexanizmlarining tubdan o‘zgarayotgani bilan belgilanadi. Tadqiqotda tizimli, statistik, qiyosiy va dinamik tahlil usullaridan foydalanilib, O‘zbekistonda oliy ta’lim, ilmiy-tadqiqot va raqamli iqtisodiyot rivojlanishining asosiy ko‘rsatkichlari tahlil qilingan. Natijalar ta’limga yo‘naltirilgan investitsiyalarni faqat ijtimoiy xarajat emas, balki inson va intellektual kapitalni shakllantiruvchi, innovatsion faoliyat hamda mehnat unumdorligini oshiruvchi strategik iqtisodiy investitsiya sifatida baholash zarurligini ko‘rsatdi. Tadqiqot asosida “ta’lim – bilim va ko‘nikma – intellektual kapital – innovatsiya – mehnat unumdorligi – yuqori qo‘shilgan qiymat – iqtisodiy o‘sish” integratsion modeli taklif etilgan. Shuningdek, AI kompetensiyalarini ta’lim jarayoniga integratsiya qilish, ilmiy ishlanmalarni tijoratlashtirish, universitet–biznes hamkorligini kuchaytirish va intellektual kapital samaradorligini baholash indikatorlarini takomillashtirish bo‘yicha takliflar ishlab chiqilgan. Mazkur yondashuv O‘zbekistonda bilim iqtisodiyotini rivojlantirish va sun’iy intellekt imkoniyatlarini inson kapitali bilan uyg‘unlashtirishning istiqbolli yo‘nalishlarini belgilashga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *sun’iy intellekt, bilim iqtisodiyoti, intellektual kapital, inson kapitali, ta’lim innovatsiyalari, raqamli iqtisodiyot, investitsiya, mehnat unumdorligi, innovatsion rivojlanish, raqamli kompetensiya, O‘zbekiston.*

Abstract*. This article examines the transformation of knowledge as an economic resource and value-creating factor in the context of rapid artificial intelligence development, as well as the role of educational innovations and investments in intellectual capital in economic development in Uzbekistan. The relevance of the research is determined by the fact that the labor market, professional competencies, and mechanisms for creating economic value are fundamentally changing under the influence of the digital economy and artificial intelligence. The study utilizes methods of systematic, statistical, comparative, and dynamic analysis to analyze the main indicators of the development of higher education, research, and the digital economy in Uzbekistan. The results showed the need to evaluate investments in education not only as social costs but also as strategic economic investments that shape human and intellectual capital, increase innovative activity, and increase labor productivity. Based on the study, an integration model is proposed: "education - knowledge and skills - intellectual capital - innovation - labor productivity - high added value - economic growth." Additionally, proposals have been developed for integrating AI competencies into the educational process, commercializing scientific developments, strengthening university-business cooperation, and improving indicators for assessing intellectual capital efficiency. This approach serves to define promising directions for the development of the knowledge economy in Uzbekistan and the integration of artificial intelligence capabilities with human capital.*

***Keywords**: artificial intelligence, knowledge economy, intellectual capital, human capital, educational innovations, digital economy, investment, labor productivity, innovative development, digital competence, Uzbekistan.*

***Аннотация**. В данной статье исследуются трансформация знаний как экономического ресурса и фактора создания стоимости в условиях стремительного развития искусственного интеллекта, роль образовательных инноваций и инвестиций в интеллектуальный капитал в экономическом развитии Узбекистана. Актуальность исследования определяется коренным изменением рынка труда, профессиональных компетенций и механизмов создания экономической стоимости под влиянием цифровой экономики и искусственного интеллекта. В исследовании использованы методы системного, статистического, сравнительного и динамического анализа, проанализированы основные показатели развития высшего образования, научных исследований и цифровой экономики в Узбекистане. Результаты показали, что инвестиции в образование следует рассматривать не только как социальные расходы, но и как стратегические экономические инвестиции, формирующие человеческий и интеллектуальный капитал, повышающие инновационную деятельность и производительность труда. На основе исследования предложена интеграционная модель "образование - знания и навыки - интеллектуальный капитал - инновации - производительность труда - высокая добавленная стоимость - экономический рост." Также разработаны предложения по интеграции компетенций ИИ в образовательный процесс, коммерциализации научных разработок, усилению сотрудничества университет-бизнес и совершенствованию индикаторов оценки эффективности интеллектуального капитала. Данный подход служит определению перспективных направлений развития экономики знаний в Узбекистане и гармонизации возможностей искусственного интеллекта с человеческим капиталом.*

***Ключевые слова:** искусственный интеллект, экономика знаний, интеллектуальный капитал, человеческий капитал, образовательные инновации, цифровая экономика, инвестиции, производительность труда, инновационное развитие, цифровая компетенция, Узбекистан.*

Kirish. XXI asr iqtisodiyotining eng muhim xususiyatlaridan biri ishlab chiqarish omillarining tarkibiy jihatdan o‘zgarib borayotganidir. Klassik iqtisodiy nazariyada yer, mehnat va kapital asosiy ishlab chiqarish omillari sifatida qaralgan bo‘lsa, zamonaviy bilimlar iqtisodiyotida bilim, ma’lumot, innovatsiya, inson kapitali va intellektual salohiyat iqtisodiy qiymat yaratishning tobora muhim manbalariga aylanmoqda.

Ayniqsa, sun’iy intellektning iqtisodiyotga jadal kirib kelishi bilimning iqtisodiy mohiyatiga yangicha qarashni talab qilmoqda. Avvallari bilimning asosiy qiymati uni insonning kasbiy faoliyatida qo‘llash imkoniyati bilan belgilangani holda, bugungi kunda bilimning qiymati uning yangi texnologiyalarni yaratish, boshqarish, ulardan samarali foydalanish va innovatsion mahsulotga aylantirish imkoniyati bilan ham belgilanmoqda.

Shu nuqtayi nazardan, ta’limga investitsiyani oddiy ijtimoiy xarajat sifatida emas, balki uzoq muddatli iqtisodiy investitsiya sifatida baholash zarur. Ta’lim orqali shakllangan bilim va ko‘nikmalar inson kapitalining tarkibiy qismiga aylanadi; inson kapitali esa mehnat unumdorligi, innovatsion faoliyat, tadbirkorlik va iqtisodiy o‘sishga ta’sir ko‘rsatadi.

Bugungi sharoitda bu jarayonni quyidagi zanjir orqali ifodalash mumkin:

Ta’limga investitsiya → bilim va ko‘nikma → intellektual kapital → innovatsiya → mehnat unumdorligi → iqtisodiy o‘sish.

Sun’iy intellekt ushbu zanjirning har bir bo‘g‘inini o‘zgartirish imkoniyatiga ega. Masalan, ta’limda AI individual ta’limni rivojlantirishi, ilmiy faoliyatda katta hajmdagi ma’lumotlarni tahlil qilishi, korxonalarda boshqaruv qarorlarini qo‘llab-quvvatlashi, ishlab chiqarishda avtomatlashtirishni kuchaytirishi va mehnat unumdorligini oshirishi mumkin.

Biroq sun’iy intellektning mavjudligi avtomatik ravishda yuqori iqtisodiy samaradorlikni kafolatlamaydi. Buning uchun texnologik kapital bilan bir qatorda **inson kapitali va intellektual kapitalga investitsiyalar** ham talab etiladi. OECDning yangi tadqiqotlarida ham sun’iy intellektni joriy etishda ko‘nikmalar yetishmasligi muhim to‘siqlardan biri sifatida ko‘rsatiladi.

O‘zbekiston uchun ushbu masala alohida ahamiyatga ega. Mamlakatda oliy ta’lim qamrovining kengayishi, ilmiy-tadqiqot xarajatlarining ortishi, AKT xizmatlari rivojlanishi va sun’iy intellektni 2030-yilgacha rivojlantirish bo‘yicha strategik maqsadlarning belgilanishi bilim iqtisodiyotiga o‘tish uchun institutsional asoslar shakllanayotganini ko‘rsatadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 14-oktabrdagi PQ-358-son qarori bilan sun’iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilgacha rivojlantirish strategiyasi tasdiqlangan bo‘lib, unda kadrlar salohiyatini oshirish, infratuzilmani rivojlantirish va sun’iy intellektga asoslangan mahsulot hamda xizmatlarni ko‘paytirish vazifalari belgilangan.

Shu sababli bugungi kunda asosiy savol “sun’iy intellekt ta’limga kirib keladimi?” degan savol emas. Asosiy savol: **“Ta’lim tizimi sun’iy intellekt davrida qanday bilim va qanday intellektual kapitalni shakllantirishi kerak?”**

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Inson kapitali va iqtisodiy o‘sish o‘rtasidagi bog‘liqlik iqtisodiy fan tarixida uzoq vaqt davomida o‘rganib kelingan. T. Schultz va G. Becker tomonidan rivojlantirilgan inson kapitali nazariyasida ta’lim va malakaga sarflangan xarajatlar insonning kelajakdagi daromadi va iqtisodiy samaradorligini oshiruvchi investitsiya sifatida qaraladi.

R. Solowning iqtisodiy o‘sish modelida texnologik taraqqiyot uzoq muddatli iqtisodiy o‘sishning muhim omili sifatida qaraladi. Keyinchalik P. Romer va R. Lucas tomonidan ishlab chiqilgan endogen o‘sish nazariyalari bilim, inson kapitali va innovatsiyalarning iqtisodiy o‘sishdagi rolini yanada chuqurlashtirdi.

Bugungi raqamli iqtisodiyot sharoitida ushbu nazariyalar yangi mazmun kasb etmoqda. Chunki bilim endilikda faqat inson xotirasida saqlanadigan resurs emas. U ma’lumotlar bazasi, dasturiy ta’minot, algoritmlar, ilmiy ishlanmalar, patentlar, raqamli platformalar va sun’iy intellekt modellarida mujassamlashmoqda.

OECD tadqiqotlarida inson kapitali insonning bilim, ko‘nikma va boshqa ishlab chiqarish imkoniyatlarini o‘zida mujassamlashtiruvchi kapital shakli sifatida izohlanadi. Ta’lim, kasbiy tayyorgarlik, norasmiy o‘rganish va ish tajribasi inson kapitaliga investitsiyaning asosiy shakllari hisoblanadi.

Zamonaviy tadqiqotlarda esa sun’iy intellekt va inson kapitali o‘rtasidagi munosabatga alohida e’tibor qaratilmoqda. OECDning 2026-yilgi “Skills in the AI age” tadqiqotida AI mehnat bozorida talab qilinadigan ko‘nikmalar tarkibini o‘zgartirayotgani, xususan, yuqori malakali xodimlarga va ma’lumotlarni tahlil qilish hamda talqin qilish ko‘nikmalariga ehtiyoj ortayotganini ko‘rsatadi.

OECDning “Digital Education Outlook 2026” hisobotida generativ sun’iy intellekt ta’lim jarayonida o‘qituvchi va o‘quvchiga yordamchi, tyutor yoki hamkor sifatida foydalanilishi mumkinligi qayd etilgan. Shu bilan birga, AI vositalaridan pedagogik maqsadsiz foydalanish o‘quvchining topshiriqni bajarish natijasini yaxshilashi mumkin, biroq bu har doim ham real bilimning ortishiga olib kelmasligi ta’kidlangan.

Bu yondashuv maqolaning muhim nazariy xulosasini shakllantiradi: **AI ta’limdagi insonni almashtiruvchi vosita emas, balki inson kapitalining iqtisodiy qiymatini oshiruvchi vosita sifatida qaralishi kerak.**

Jahon bankining inson kapitaliga oid yondashuvida ham inson kapitalining bilim va ko‘nikmalari mehnat unumdorligi va iqtisodiy o‘sish bilan bog‘liq ekani ta’kidlanadi.

O‘zbekistonda so‘nggi yillarda oliy ta’lim tizimining miqdoriy jihatdan kengayishi kuzatilmoqda.

1-jadval

O‘zbekistonda oliy ta’lim tashkilotlarida tahsil olayotgan talabalar soni[68]

O‘quv yili	**Talabalar soni, ming kishi**
2021/2022	808,4
2022/2023	1 042,1
2023/2024	1 314,5
2024/2025	1 432,8
2025/2026	1 535,0

2021/2022–2025/2026 o‘quv yillari davomida oliy ta’limdagi talabalar soni 808,4 ming nafardan 1 535,0 ming nafargacha oshgan. Mutlaq o‘sish 726,6 ming kishini tashkil etadi. Bu qariyb **89,9 foizlik o‘sish** demakdir.

Mazkur ko‘rsatkichni oddiy statistik o‘sish sifatida baholash yetarli emas. Iqtisodiy nuqtayi nazardan bu mamlakatning kelajakdagi mehnat resurslari tarkibida oliy malakali inson kapitali ulushi ortayotganini anglatadi.

Biroq talabalar sonining ko‘payishi avtomatik ravishda inson kapitalining sifat jihatidan oshishini anglatmaydi. Shu sababli keyingi bosqichda asosiy e’tibor:

- ta’lim sifati;
- amaliy kompetensiyalar;
- raqamli savodxonlik;
- AI savodxonligi;
- ilmiy-tadqiqot faoliyati;
- kreativ va tanqidiy fikrlash;
- tadbirkorlik ko‘nikmalari

kabi ko‘rsatkichlarga qaratilishi kerak.

2-jadval

O‘zbekistonda ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlariga xarajatlar dinamikasi[69]

Yil	**Xarajatlar, mlrd so‘m**
2020	838,6
2021	971,8
2022	1 423,3
2023	1 389,2

[68] O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi ma’lumotlari.

[69] O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi ma’lumotlari.

2024	1 574,1

2020–2024-yillarda ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlariga xarajatlar 838,6 mlrd so‘mdan 1 574,1 mlrd so‘mgacha oshgan. Bu davrda xarajatlarning nominal hajmi qariyb **87,7 foizga** ko‘paygan.

2024-yilda ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlariga xarajatlar 2023-yilga nisbatan 13,3 foizga oshgan.

Mazkur tendensiya ijobiy institutsional asosni ifodalaydi. Biroq ilmiy-tadqiqotga sarflanadigan mablag‘larning iqtisodiy samarasi ularning hajmidan tashqari quyidagi ko‘rsatkichlar bilan ham baholanishi lozim: **R&D investitsiyasi → patent → texnologiya → startap → tijoratlashtirish → yangi mahsulot → qo‘shilgan qiymat.**

Demak, ilmiy-tadqiqotga investitsiya kiritishning o‘zi yetarli emas. Uni iqtisodiy qiymatga aylantirish mexanizmi ham shakllangan bo‘lishi kerak.

AI davrida esa investitsiyaning yangi yo‘nalishlari paydo bo‘lmoqda:

1. AI laboratoriyalari;
2. raqamli ta’lim platformalari;
3. katta ma’lumotlar bazalari;
4. bulutli texnologiyalar;
5. raqamli kutubxonalar;
6. o‘qituvchilarning AI kompetensiyalarini rivojlantirish;
7. AI va ma’lumotlar tahlili bo‘yicha ta’lim dasturlari;
8. universitet–korxona ilmiy hamkorligi;
9. startap va innovatsion loyihalarni moliyalashtirish;
10. ilmiy tadqiqotlarni tijoratlashtirish.

Shunday qilib, XXI asrda ta’limga investitsiyaning iqtisodiy samarasi quyidagi formula orqali ifodalanishi mumkin: **Ta’lim investitsiyasi = moddiy kapital + inson kapitali + raqamli kapital + intellektual kapital.**

Bu yondashuv O‘zbekiston ta’lim siyosatida ham muhim ahamiyatga ega.

O‘zbekiston uchun “ta’lim – intellektual kapital – innovatsiya – iqtisodiy o‘sish” modeli

Tadqiqot natijasida O‘zbekiston uchun quyidagi integratsion model taklif etiladi.

2-diagramma. Ta’limning iqtisodiy qiymat yaratish modeli

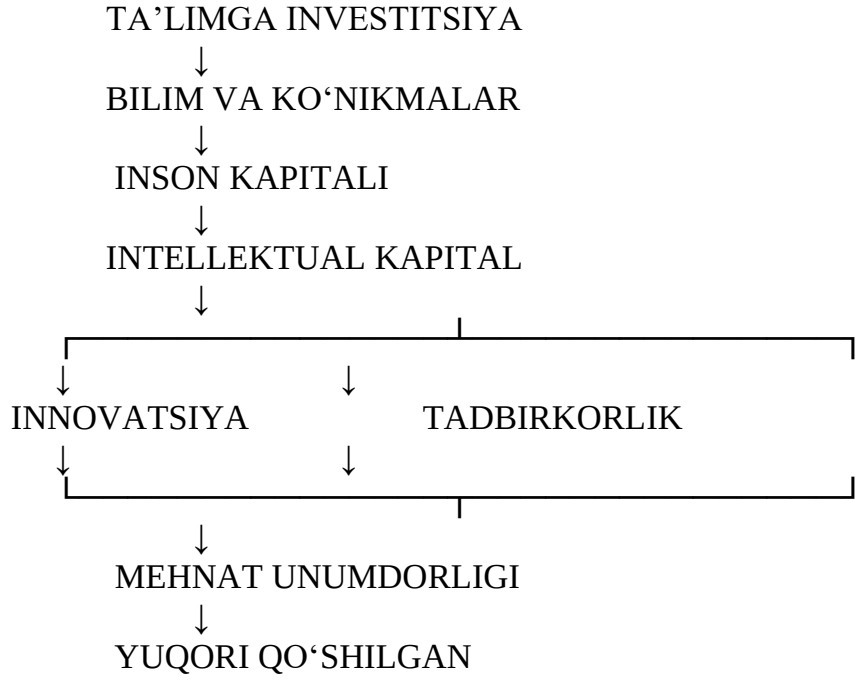

QIYMAT
↓
IQTISODIY O‘SISH

Mazkur modelning asosiy g‘oyasi shundan iboratki, ta’limning iqtisodiy samarasi diplom olish bilan yakunlanmaydi. Ta’lim natijasi iqtisodiy qiymatga faqat bilim amaliy faoliyatga, innovatsiyaga, yangi texnologiyaga yoki yuqori unumdor mehnatga aylangandagina aylanadi. Shuning uchun ta’lim siyosatining asosiy ko‘rsatkichi “qancha talaba o‘qiyapti?” degan savol bilan cheklanmasligi kerak.

Bundan tashqari:

- qancha yangi texnologiya yaratildi?
- qancha startap tashkil etildi?
- qancha patent olindi?
- qancha ilmiy ishlanma tijoratlashtirildi?
- bitiruvchilarning mehnat unumdorligi qanday?
- yangi kasblarga moslashish darajasi qanday?
- ta’lim natijasida yaratilgan qo‘shilgan qiymat qancha?

kabi iqtisodiy ko‘rsatkichlardan foydalanish maqsadga muvofiq.

O‘zbekistonda intellektual kapitalga investitsiyalarning asosiy muammolari

Tahlil asosida quyidagi muammolarni ajratish mumkin.

Birinchi muammo – miqdor va sifat o‘rtasidagi tafovut**.** Oliy ta’lim qamrovi kengaymoqda. Ammo talabalar sonining o‘sishi ta’lim sifati bilan bir xil tezlikda kechmasligi mumkin.

Shuning uchun kelajakdagi asosiy vazifa ta’limning “massaviy kengayishi”dan “sifatli inson kapitalini shakllantirish” bosqichiga o‘tishdir.

Ikkinchi muammo – ta’lim va mehnat bozori o‘rtasidagi nomuvofiqlik. AI va avtomatlashtirish natijasida kasblarning mazmuni o‘zgaradi. Ayrim oddiy va takrorlanuvchi vazifalar avtomatlashtirilishi, yangi kasblar va yangi kompetensiyalarga talab shakllanishi mumkin.

Shu sababli ta’lim dasturlari mehnat bozori prognozlariga asoslangan holda muntazam yangilanib borishi kerak.

Uchinchi muammo – ilmiy ishlanmalarning tijoratlashtirilishi**.** Ilmiy-tadqiqot xarajatlarining oshishi muhim, biroq ilmiy natijalarni iqtisodiy qiymatga aylantirish mexanizmi yanada takomillashtirilishi zarur.

Universitet – ilmiy markaz – biznes – investor o‘rtasidagi hamkorlik bu borada muhim ahamiyat kasb etadi.

To‘rtinchi muammo – AI kompetensiyalarining yetarli darajada shakllanmaganligi. AI texnologiyasidan foydalanish uchun faqat texnik bilim yetarli emas. Talaba va o‘qituvchilarda:

- prompt yaratish;
- ma’lumotlarni tahlil qilish;
- AI natijalarini tanqidiy baholash;
- raqamli xavfsizlik;
- akademik halollik;
- algoritmik fikrlash

kabi ko‘nikmalar shakllanishi kerak.

Beshinchi muammo – intellektual kapitalni o‘lchash. Moddiy kapitalni bino, uskuna yoki moliyaviy aktivlar orqali o‘lchash nisbatan oson.

Ammo: **bilim, kreativlik, tajriba, ma’lumotlar, algoritmlar, ilmiy salohiyat va inson kompetensiyasi** kabi aktivlarning iqtisodiy qiymatini o‘lchash ancha murakkab.

Shu sababli O‘zbekistonda intellektual kapitalni baholashning zamonaviy indikatorlar tizimini ishlab chiqish istiqbolli ilmiy yo‘nalishlardan biridir.

Xulosa. Tadqiqot natijalari asosida quyidagi ilmiy xulosalarga kelindi.

Birinchidan, sun’iy intellektning rivojlanishi sharoitida bilim iqtisodiyotning oddiy nomoddiy resursi emas, balki iqtisodiy qiymat yaratishning strategik omiliga aylanmoqda.

Ikkinchidan, ta’limga investitsiyalarni iste’mol xarajati sifatida emas, balki uzoq muddatli inson kapitali va intellektual kapital investitsiyasi sifatida baholash zarur.

Uchinchidan, O‘zbekistonda oliy ta’lim qamrovi va ilmiy-tadqiqot xarajatlarining o‘sishi inson kapitalini rivojlantirish uchun muhim baza shakllanayotganini ko‘rsatadi.

To‘rtinchidan, AI davrida ta’lim sifatini baholashda faqat talabalar soni yoki diplomlar soniga asoslanish yetarli emas. Ta’lim natijasining iqtisodiy samarasi mehnat unumdorligi, bandlik, innovatsiya, patent, startap va tijoratlashtirish ko‘rsatkichlari bilan ham baholanishi lozim.

Beshinchidan, O‘zbekistonda ta’lim, ilm-fan va biznes o‘rtasidagi aloqani kuchaytirish zarur. Universitetlarda yaratilayotgan bilim va ilmiy natijalarni real iqtisodiyotga olib kirishning “g‘oya – tadqiqot – innovatsiya – investitsiya – tijoratlashtirish” mexanizmini rivojlantirish maqsadga muvofiq.

Oltinchidan, AI davrida intellektual kapitalga investitsiyaning yangi modeli shakllanmoqda. Uning asosiy tarkibiy qismlarini inson kompetensiyasi, raqamli infratuzilma, ma’lumotlar, ilmiy-tadqiqot faoliyati, dasturiy ta’minot va innovatsion ekotizim tashkil etadi.

Umuman olganda, sun’iy intellekt davrida mamlakatlarning iqtisodiy raqobatbardoshligi faqat tabiiy resurslar, ishlab chiqarish quvvatlari yoki moliyaviy kapital bilan belgilanmaydi. Kelajak iqtisodiyotida asosiy savol: **“Kim ko‘proq resursga ega?” emas, balki “Kim bilimni tezroq iqtisodiy qiymatga aylantira oladi?”** degan savolga aylanmoqda.

Shu ma’noda O‘zbekiston uchun strategik vazifa faqat sun’iy intellekt texnologiyalarini import qilish emas, balki **sun’iy intellektni yaratadigan, boshqaradigan va undan iqtisodiy qiymat hosil qila oladigan intellektual kapitalni shakllantirish**dan iborat.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Becker G.S. Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education. – Chicago: University of Chicago Press.
2. Schultz T.W. Investment in Human Capital // The American Economic Review. – 1961. – Vol. 51, No. 1. – P. 1–17.
3. Lucas R.E. On the Mechanics of Economic Development // Journal of Monetary Economics. – 1988. – Vol. 22. – P. 3–42.
4. OECD. Digital Education Outlook 2026: Exploring Effective Uses of Generative AI in Education. – OECD Publishing, 2026.
5. OECD. Skills in the AI Age. OECD Artificial Intelligence Papers, No. 60. – Paris: OECD Publishing, 2026.
6. OECD. OECD Compendium of Productivity Indicators 2026. – Paris: OECD Publishing, 2026.

7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 14-oktabrdagi PQ-358-son qarori. “Sun’iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilgacha rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”.
8. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. O‘zbekistonda oliy ta’lim. – 2025.
9. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. O‘zbekistonda fan va innovatsiyalar. – 2025.
10. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. O‘zbekiston Respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy holati. – 2026.
11. O‘zbekiston Respublikasi Raqamli texnologiyalar vazirligi. Sun’iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirish bo‘yicha rasmiy ma’lumotlar.

BUGUNGI BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHISI — ERTANGI INTELLEKTUAL KAPITAL: TA’LIM INNOVATSIYALARIGA INVESTITSIYALARNING KELAJAK KOMPETENSIYALARINI SHAKLLANTIRISHDAGI ROLI

Qilicheva Mashhura Asatovna,
Navbahor tumani 2-umumiy o‘rta ta’lim maktabi o‘qituvchisi

Annotatsiya. *Mazkur maqolada boshlang‘ich ta’lim bosqichida ta’lim innovatsiyalariga yo‘naltiriladigan investitsiyalarning o‘quvchilarda kelajak kompetensiyalari va intellektual kapitalni shakllantirishdagi roli tadqiq etilgan. Tadqiqotning dolzarbligi sun’iy intellekt, raqamli texnologiyalar va bilim iqtisodiyoti sharoitida bolaning ilk ta’lim davrida shakllanadigan bilim, kreativlik, tanqidiy fikrlash, muammoli vaziyatlarni hal qilish, raqamli savodxonlik va hamkorlik ko‘nikmalarining kelajakdagi inson kapitali sifatidagi ahamiyati ortib borayotgani bilan belgilanadi. Tadqiqotda tizimli, statistik, qiyosiy, kontent-tahlil va mantiqiy umumlashtirish metodlaridan foydalanilgan. O‘zbekistonning rasmiy statistik ma’lumotlari hamda UNESCO va OECDning zamonaviy konseptual yondashuvlari asosida boshlang‘ich ta’limga investitsiyaning iqtisodiy va ijtimoiy mazmuni tahlil qilingan. Tadqiqot natijasida “ta’lim innovatsiyasiga investitsiya – fundamental bilim – kelajak kompetensiyalari – intellektual kapital – innovatsion faoliyat – ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish” mualliflik modeli taklif etilgan. Maqolada boshlang‘ich sinflarda raqamli va AI savodxonligini yosh xususiyatlariga mos shakllantirish, STEAM, loyiha, muammoli va o‘yin texnologiyalarini rivojlantirish, o‘qituvchilarning innovatsion kompetensiyalarini kuchaytirish hamda ta’lim investitsiyalarining natijasini kompetensiyaviy indikatorlar orqali baholash bo‘yicha takliflar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *boshlang‘ich ta’lim, ta’lim innovatsiyalari, intellektual kapital, inson kapitali, ta’lim investitsiyasi, kelajak kompetensiyalari, raqamli savodxonlik, sun’iy intellekt, kreativ fikrlash, tanqidiy fikrlash, STEAM, ta’lim sifati.*

Abstract*. This article examines the role of investments in educational innovations at the primary education level in shaping students' future competencies and intellectual capital. The relevance of the study is determined by the growing importance of knowledge, creativity, critical thinking, problem-solving, digital literacy, and cooperation skills formed during the early years of a child's education as future human capital in the context of artificial intelligence, digital technologies, and the knowledge economy. The study employed systematic, statistical, comparative, content analysis, and*

logical generalization methods. Based on official statistical data of Uzbekistan and modern conceptual approaches of UNESCO and OECD, the economic and social content of investments in primary education is analyzed. As a result of the study, the author's model "Investment in educational innovation - fundamental knowledge - future competencies - intellectual capital - innovative activity - socio-economic development" was proposed. The article develops proposals for forming digital and AI literacy in primary grades in accordance with age characteristics, developing STEAM, project, problem-based, and game technologies, strengthening teachers' innovative competencies, and evaluating the results of educational investments through competence indicators.

***Keywords**: primary education, educational innovations, intellectual capital, human capital, educational investment, future competencies, digital literacy, artificial intelligence, creative thinking, critical thinking, STEAM, quality of education.*

***Аннотация**. В данной статье исследуется роль инвестиций в образовательные инновации на этапе начального образования в формировании будущих компетенций и интеллектуального капитала учащихся. Актуальность исследования определяется возрастающей значимостью знаний, креативности, критического мышления, решения проблемных ситуаций, цифровой грамотности и навыков сотрудничества, формируемых в раннем образовательном периоде ребенка в условиях искусственного интеллекта, цифровых технологий и экономики знаний, как будущего человеческого капитала. В исследовании использованы методы системного, статистического, сравнительного, контент-анализа и логического обобщения. Экономическое и социальное содержание инвестиций в начальное образование проанализировано на основе официальных статистических данных Узбекистана и современных концептуальных подходов ЮНЕСКО и ОЭСР. В результате исследования предложена авторская модель "инвестиции в образовательные инновации - фундаментальные знания - компетенции будущего - интеллектуальный капитал - инновационная деятельность - социально-экономическое развитие." В статье разработаны предложения по формированию цифровой и ИИ-грамотности в начальных классах в соответствии с возрастными особенностями, развитию STEAM, проектных, проблемных и игровых технологий, усилению инновационных компетенций учителей, а также оценке результата образовательных инвестиций через компетентностные индикаторы.*

***Ключевые слова**: начальное образование, образовательные инновации, интеллектуальный капитал, человеческий капитал, инвестиции в образование, компетенции будущего, цифровая грамотность, искусственный интеллект, креативное мышление, критическое мышление, STEAM, качество образования.*

Kirish. Bugungi kunda mamlakatlarning iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyoti nafaqat tabiiy resurslar, ishlab chiqarish quvvatlari yoki moliyaviy kapitalga, balki insonning bilim, ko‘nikma, kreativlik va innovatsion salohiyatiga tobora ko‘proq bog‘liq bo‘lmoqda. Shu sababli ta’limga yo‘naltirilgan xarajatlarni oddiy ijtimoiy sarf sifatida emas, balki uzoq muddatli inson kapitaliga investitsiya sifatida baholash zamonaviy iqtisodiy va pedagogik tadqiqotlarning muhim yo‘nalishlaridan biriga aylanmoqda.

Ayniqsa, boshlang‘ich ta’lim mazkur jarayonning fundamental bosqichidir. Chunki bolaning o‘qish, yozish, hisoblash kabi bazaviy akademik ko‘nikmalari bilan bir qatorda mustaqil fikrlash, savol berish, muammoni anglash, o‘z fikrini ifodalash, hamkorlik qilish, ijodiy yondashish va o‘rganishga bo‘lgan motivatsiyasi aynan shu davrda faol shakllanadi.

O‘zbekistonning rasmiy statistik ma’lumotlari boshlang‘ich ta’limning ko‘lami va strategik ahamiyatini yaqqol ko‘rsatadi. 2025-yilda mamlakat umumiy o‘rta ta’lim tashkilotlarining I–IV sinflarida **2 807 982 nafar o‘quvchi** tahsil olgan. Shu yili umumiy o‘rta ta’lim tashkilotlaridagi jami o‘quvchilar soni **6 870 545 nafarga** yetgan.

Demak, boshlang‘ich ta’limga kiritilgan har qanday innovatsion investitsiya juda katta miqyosdagi inson kapitalining dastlabki shakllanishiga ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Shu ma’noda maqolaning asosiy ilmiy g‘oyasi quyidagicha ifodalanadi: **Bugungi boshlang‘ich ta’limga kiritilgan investitsiya — ertangi inson va intellektual kapitalga kiritilgan investitsiyadir.**

Inson kapitali nazariyasining asosiy vakillari T. Schultz va G. Becker ta’lim, bilim va ko‘nikmalarga sarflanadigan xarajatlarni insonning kelajakdagi iqtisodiy samaradorligini oshiruvchi investitsiya sifatida talqin qilgan.

Mazkur yondashuvni boshlang‘ich ta’limga tatbiq etadigan bo‘lsak, bolaning dastlabki ta’lim davrida shakllangan kompetensiyalarni kelajakdagi inson kapitalining boshlang‘ich “investitsiya bazasi” sifatida qarash mumkin.

Biroq zamonaviy iqtisodiyotda inson kapitalining mazmuni ham kengaymoqda. Bugungi kunda faqat bilimga ega bo‘lish emas, balki bilimdan foydalanish, yangi bilim yaratish, raqamli vositalar bilan ishlash va o‘zgaruvchan vaziyatlarga moslashish qobiliyati ham muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Sun’iy intellektning ta’limga kirib kelishi bu jarayonni yanada tezlashtirmoqda. UNESCOning 2024-yilda e’lon qilingan o‘quvchilar uchun AI kompetensiyalari tizimida inson markazli fikrlash, AI etikasi, AI texnologiyalari va ilovalari hamda AI tizimlarini loyihalash kabi to‘rtta asosiy yo‘nalish va uchta rivojlanish darajasi — tushunish, qo‘llash va yaratish — belgilangan. [1]

2026-yilda OECD va Yevropa Komissiyasi tomonidan e’lon qilingan boshlang‘ich va o‘rta ta’lim uchun AI savodxonligi doirasida ham o‘quvchilar AI tizimlarini tushunishi, ularning natijalarini tanqidiy baholashi hamda ulardan etik va kreativ foydalanishi kerakligi ta’kidlangan. [2]

Bu yondashuvdan kelib chiqib, boshlang‘ich sinf o‘quvchisiga AI texnologiyalarining murakkab texnik jihatlarini o‘rgatishdan ko‘ra, **AI mavjud bo‘lgan dunyoda mustaqil fikrlash, savol berish, axborotni tekshirish, ijodiy topshiriqlarni bajarish va texnologiyadan mas’uliyatli foydalanish** kabi fundamental kompetensiyalarni shakllantirish muhimdir.

O‘zbekiston ta’lim tizimida boshlang‘ich sinf o‘quvchilari sonining katta ekani ushbu bosqichga investitsiyalarni strategik nuqtayi nazardan ko‘rib chiqishni talab qiladi.

1-jadval.

O‘zbekistonda I–IV sinf o‘quvchilari soni[70]

Yil	**I–IV sinf o‘quvchilari**
2021	2 464 118
2022	2 543 967
2023	2 632 707
2024	2 668 008
2025	2 807 982

2021–2025-yillarda I–IV sinf o‘quvchilari soni 2 464 118 nafardan 2 807 982 nafargacha oshgan. Ya’ni mutlaq o‘sish **343 864 nafar**, nisbiy o‘sish esa taxminan **13,9 foiz**ni tashkil etgan.

[70] O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi, SIAT ma’lumotlari.

Bu raqamlarning iqtisodiy mazmuni shundaki, bugungi boshlang‘ich sinf o‘quvchilari kelajakdagi mehnat bozorining katta qismini tashkil etadigan avloddir.

Shuning uchun boshlang‘ich ta’lim sifatiga kiritiladigan investitsiyaning natijasini faqat bugungi o‘quv natijasi bilan emas, balki kelajakda shakllanadigan: **bilim + ko‘nikma + kreativlik + moslashuvchanlik + innovatsion salohiyat** majmuasi bilan baholash maqsadga muvofiq.

Boshlang‘ich ta’limga investitsiya deganda faqat maktab binolari yoki texnik vositalarga sarflanadigan mablag‘larni tushunish tor yondashuv bo‘ladi.

Zamonaviy sharoitda investitsiyaning quyidagi yo‘nalishlarini ajratish mumkin:

Investitsiya yo‘nalishi	**Kutiladigan pedagogik natija**
Raqamli ta’lim vositalari	Raqamli savodxonlik
Interaktiv platformalar	Mustaqil o‘rganish
STEAM laboratoriyalari	Tadqiqotchilik va kreativlik
Robototexnika	Algoritmik va mantiqiy fikrlash
AI elementlari	AI savodxonligi
O‘qituvchi malakasini oshirish	Innovatsion pedagogik kompetensiya
Loyiha ta’limi	Muammoni hal qilish
Ta’limiy o‘yinlar	Motivatsiya va hamkorlik
Raqamli kontent	Individual ta’lim
Psixologik-pedagogik qo‘llab-quvvatlash	Ijtimoiy-emotsional kompetensiyalar

Demak, investitsiyaning samarasi texnologiyaning o‘zida emas, balki **texnologiya orqali qanday kompetensiya shakllanayotganida** namoyon bo‘ladi.

Masalan, planshetning mavjudligi o‘z-o‘zidan innovatsion ta’limni anglatmaydi. Agar undan faqat elektron darslikni o‘qish uchun foydalanilsa, uning pedagogik imkoniyati cheklangan bo‘lishi mumkin.

Agar esa o‘quvchi planshet yordamida muammoni tadqiq qilsa, ma’lumotni solishtirsa, o‘z xulosasini yaratsa va uni guruhda himoya qilsa, texnologiya real kompetensiya shakllanishiga xizmat qiladi.

Shu sababli: **Ta’lim innovatsiyasining qiymati texnologiyaning narxi bilan emas, o‘quvchida yaratgan kompetensiyasi bilan o‘lchanishi kerak.**

Tadqiqot asosida boshlang‘ich ta’lim uchun kelajak kompetensiyalarini beshta asosiy guruhga ajratish taklif etiladi.

1. Intellektual kompetensiyalar

2. Kreativ kompetensiyalar

3. Raqamli kompetensiyalar

4. Ijtimoiy kompetensiyalar

5. AI davri kompetensiyalari

UNESCOning o‘quvchilar uchun AI kompetensiyalari modeli ham AI bilan ishlashni faqat texnik ko‘nikma sifatida emas, balki inson markazli fikrlash, etika, amaliy qo‘llash va yaratish bilan bog‘laydi. [1]

AI texnologiyalarini boshlang‘ich ta’limga joriy etishda bolaning yoshi va psixologik xususiyatlari asosiy mezon bo‘lishi lozim. Boshlang‘ich sinfda AI’dan foydalanishning asosiy maqsadi bolaga murakkab texnologik bilim berish emas, balki: **savol berish → izlash → solishtirish → fikrlash → yaratish → xulosa qilish** jarayonini rivojlantirishdan iborat bo‘lishi mumkin.

Masalan, ona tili darsida o‘quvchi AI yordamida yaratilgan ikki xil hikoyani solishtirib, qaysi biri mantiqan to‘g‘ri ekanini izohlashi mumkin.

Matematika darsida o‘quvchi masalaning bir nechta yechimini ishlab chiqib, ularni taqqoslashi mumkin.

Tabiatshunoslik darsida esa o‘quvchi ma’lum bir ekologik muammo bo‘yicha savollar tuzib, olingan ma’lumotlarni tekshirishi mumkin.

Bunday yondashuvda AI **tayyor javob beruvchi vosita** emas, balki **fikrlashni faollashtiruvchi ta’limiy vosita** sifatida ishlatiladi.

OECD va Yevropa Komissiyasining 2026-yilgi AI savodxonligi doirasi ham boshlang‘ich va o‘rta ta’limda o‘quvchilarning AI tizimlarini tushunishi, natijalarni tanqidiy baholashi va texnologiyadan etik hamda kreativ foydalanishiga e’tibor qaratadi. [2]

Boshlang‘ich ta’limdagi eng zamonaviy texnologiya ham uni pedagogik maqsadda qo‘llay oladigan o‘qituvchisiz kutilgan natijani bermasligi mumkin. Shuning uchun ta’lim innovatsiyalariga investitsiyaning alohida qismi o‘qituvchining professional rivojlanishiga yo‘naltirilishi lozim.

UNESCOning o‘qituvchilar uchun AI kompetensiyalari doirasida beshta yo‘nalish — inson markazli fikrlash, AI etikasi, AI asoslari va qo‘llanilishi, AI pedagogikasi hamda kasbiy rivojlanish uchun AI — ajratilgan. [4]

Boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi uchun quyidagi kompetensiyalar ayniqsa muhim:

1. raqamli pedagogika;
2. AI savodxonligi;
3. raqamli xavfsizlik;
4. kreativ topshiriq yaratish;
5. individual ta’limni tashkil etish;
6. raqamli baholash;
7. o‘quvchi faoliyatini tahlil qilish.

Shu sababli **“o‘quvchiga texnologiya berish”dan oldin “o‘qituvchiga texnologiyadan pedagogik foydalanish kompetensiyasini berish”** tamoyiliga amal qilish maqsadga muvofiq.

Xulosa. Tadqiqot natijalari boshlang‘ich ta’limni kelajak inson kapitalining shakllanish nuqtasi sifatida ko‘rib chiqish zarurligini ko‘rsatdi. Bugungi boshlang‘ich sinf o‘quvchisi ertangi mehnat bozori, innovatsion faoliyat va jamiyatning intellektual salohiyatini shakllantiruvchi asosiy inson resurslaridan biridir. O‘zbekistonda 2025-yilda I–IV sinflarda qariyb **2,8 million nafar o‘quvchi** tahsil olayotgani boshlang‘ich ta’limga kiritiladigan investitsiyalarning strategik ko‘lamini ko‘rsatadi. [3]

Shu sababli boshlang‘ich ta’limga investitsiyani faqat maktab binolari, darsliklar yoki texnik jihozlar bilan bog‘lash yetarli emas. Zamonaviy investitsiyaning eng muhim qismi bolaning **bilimi, kreativligi, tanqidiy fikrlashi, raqamli savodxonligi, hamkorlik qobiliyati va mustaqil fikrlashiga** yo‘naltirilishi kerak.

Sun’iy intellektning rivojlanishi bu masalani yanada dolzarb qilmoqda. O‘zbekistonda 2030-yilgacha sun’iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirish strategiyasida aholining bilim va ko‘nikmalarini oshirish hamda kadrlar salohiyatini rivojlantirish alohida yo‘nalish sifatida belgilangan. [5]

Shunday ekan, AI davrida boshlang‘ich ta’limning vazifasi bolani texnologiyaga qaram qilib qo‘yish emas, balki **texnologiyadan foydalanib mustaqil fikrlaydigan, ijod qiladigan, muammoni hal qiladigan va mas’uliyatli qaror qabul qila oladigan shaxsni shakllantirish**dan iborat.

Maqolaning asosiy xulosasini quyidagi fikr bilan ifodalash mumkin: **“Bugun biz boshlang‘ich sinf o‘quvchisiga qanday ta’lim bersak, ertaga jamiyat shunday intellektual kapitalga ega bo‘ladi.”**

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Miao F., Shiohira K., Lao N. AI Competency Framework for Students. UNESCO. Paris, 2024.
2. OECD/European Commission. Empowering Learners for the Age of AI: An AI Literacy Framework for Primary and Secondary Education. OECD Publishing, Paris, 2026. DOI: 10.1787/65cd27d4-en.
3. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. Umumiy o‘rta ta’lim tashkilotlarining I–IV sinf o‘quvchilari soni. SIAT rasmiy statistik ma’lumotlar bazasi.
4. Miao F., Cukurova M. AI Competency Framework for Teachers. UNESCO. Paris, 2024.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 14-oktabrdagi PQ-358-son qarori. “Sun’iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”.
6. Becker G.S. Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education. University of Chicago Press.
7. Schultz T.W. Investment in Human Capital // The American Economic Review. 1961. Vol. 51, No. 1. P. 1–17.
8. OECD. Future of Education and Skills 2030. OECD Publishing.
9. UNESCO. Guidance for Generative AI in Education and Research. Paris, 2023.
10. World Bank. World Development Report 2018: Learning to Realize Education’s Promise. Washington, D.C., 2018.

AXBOROTLASHGAN JAMIYATDA MAFKURAVIY XAVF TUSHUNCHASINING FALSAFIY-METODOLOGIK MEZONLARI

Baymatov Alisher Kahramonovich,
Samarqand davlat pedagogika instituti
mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: *Maqolada zamonaviy axborotlashgan jamiyatda inson ongi va xulq-atvorini manipulyatsiya qiluvchi geosiyosiy qurolga aylangan virtual makondagi mafkuraviy xavflar hamda ijtimoiy tarmoq algoritmlarining manipulyativ tabiati ijtimoiy-falsafiy jihatdan tahlil qilingan. Kibermakondagi tahdidlarni barvaqt aniqlash uchun muallif tomonidan aksiologik, diskursiv va epistemologik falsafiy-metodologik mezonlar ishlab chiqilgan hamda yoshlarda raqamli mafkuraviy immunitetni shakllantirish bo‘yicha amaliy takliflar ilgari surilgan.*

Kalit so‘zlar: *axborotlashgan jamiyat, mafkuraviy xavf, manipulyatsiya, ijtimoiy tarmoqlar, simulyakr, radikal g‘oyalar, mafkuraviy immunitet, kiberxavfsizlik.*

Аннотация: *В статье с социально-философской точки зрения анализируются идеологические риски в виртуальном пространстве и манипулятивная природа алгоритмов социальных сетей, ставших инструментом геополитического воздействия на сознание человека. Для раннего выявления киберугроз автором разработаны аксиологические, дискурсивные и эпистемологические методологические критерии, а также предложены*

практические рекомендации по формированию цифрового идеологического иммунитета у молодежи.

Ключевые слова: *идеологический риск, алгоритмическая манипуляция, эхо-камеры, пузыри фильтров, симулякр, аксиологическая девальвация, цифровой иммунитет.*

Abstract: *his article provides a socio-philosophical analysis of ideological risks in cyberspace and the manipulative nature of social media algorithms acting as geopolitical tools on human consciousness. To ensure the early detection of cyber threats, the author develops axiological, discursive, and epistemological methodological criteria, while offering practical recommendations for fostering digital ideological immunity among youth.*

Keywords: *ideological risk, algorithmic manipulation, echo chambers, filter bubbles, simulacrum, axiological devaluation, digital immunity.*

Kirish: XXI asrning raqamli transformatsiyasi va sun’iy intellekt taraqqiyoti virtual hayot orqali inson ongini manipulyatsiya qiluvchi geosiyosiy maydonga aylantirdi. Axborot xurujlari hamda ijtimoiy tarmoq algoritmlari orqali tarqalayotgan destruktiv g‘oyalar insonning bilish faoliyatini cheklab, aksiologik (qadriyatlar) tizimini yemirmoqda va davlatlar xavfsizligiga tahdid soluvchi "mafkuraviy xavf" fenomenini falsafiy tadqiq etishni taqozo qilmoqda. Mamlakatimizda ushbu tahdidlarning oldini olish va jamiyatda mafkuraviy immunitetni shakllantirish masalasi davlat siyosatining eng ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida belgilangan.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Parlamentga va O‘zbekiston xalqiga yo‘llagan murojaatnomalarida ushbu xavflarning global ko‘lamiga alohida to‘xtalib, quyidagilarni ta’kidlagan edi: “Butun dunyoda kuchayib borayotgan radikalizm, ekstremizm, terrorizm, odam savdosi, giyohvandlik kabi xatarlar, afsuski, bizni ham chetlab o‘tmayapti... Biz jamiyatimizda har qanday radikallashuvga, dindan siyosiy maqsadlarda foydalanishga, ma’rifat o‘rnini jaholat egallashiga yo‘l qo‘ymaymiz”[1]. Davlat rahbarining ushbu konseptual fikrlari axborotlashgan jamiyat sharoitida g‘oyaviy-mafkuraviy xavfsizlikni ta’minlash, radikalizm kabi psixologik va mafkuraviy terror usullariga qarshi ma’rifiy va falsafiy asosda kurashish zarurligini ilmiy jihatdan isbotlaydi.

Ushbu muammolarni bartaraf etishning huquqiy asosi sifatida “Kiberxavfsizlik to‘g‘risida”gi Qonun [2], shuningdek, 2021—2026-yillarga mo‘ljallangan “Ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashish bo‘yicha Milliy strategiya” qabul qilingan bo‘lib, ular axborot makonidagi manipulyatsiya va radikal qarashlarni barvaqt aniqlashga xizmat qiladi.

Biroq, amaldagi strategik choralar ko‘proq ma’muriy va texnik tusga ega bo‘lib, mafkuraviy xavflarning ichki-falsafiy mohiyatini ochib berishda metodologik bo‘shliqlar mavjud. Shu sababli, bugungi kunda ushbu xavflarni aniqlashning falsafiy-metodologik mezonlarini (sinergetik, tizimli, aksiologik yondashuvlar) ishlab chiqish zarur. Ushbu maqolada virtual reallik inson dunyoqarashini qanday simulyatrlar (qoliplar) asosida manipulyatsiya qilayotgani falsafiy tahlil etiladi. Axborotlashgan jamiyat sharoitida “mafkuraviy xavf” tushunchasining ijtimoiy-falsafiy mohiyatini ochib berish, uning virtual makondagi manipulyativ namoyon bo‘lish mexanizmlarini tahlil qilish va barvaqt aniqlash mezonlarini asoslash maqolamizning asosiy maqsadi hisoblanadi. Mavzuni ilmiy tahlil qilishda sinergetik, epistemologik va qiyosiy falsafiy metodlardan foydalanildi.

Adabiyotlar tahlili: Mavzu doirasida olimlar va faylasuflar global mafkuralarning milliy qadriyatlarga ta’siri hamda yoshlar ongida mafkuraviy immunitetni shakllantirish masalalariga alohida urg‘u berishmoqda. M.I. Xujanova axborot urushlari sharoitida yoshlarni mafkuraviy tajovuzdan asrashning ijtimoiy-falsafiy mexanizmlarini ochib bergan [8;19-bet]. M. Payazov kiberxavfsizlikni ta’minlash shunchaki texnik muammo emas, balki ijtimoiy ong, axborot madaniyati va mas’uliyat bilan bog‘liq kompleks pedagogik va falsafiy hodisa ekanligini isbotlagan [6;34-bet]. Raqamli makondagi ma'naviy tahdidlar haqida to‘xtalgan mahalliy tadqiqotlar kiberxavfsizlikning g‘oyaviy-mafkuraviy asoslarini falsafiy jihatdan tizimlashtirish zaruriyatini ta’kidlaydi [4;387-bet]. R. Zulunov va Z. Samatova raqamli transformatsiya davrida axborot muhitini preventiv tarzda himoya qilish usullarini tahlil etishgan [9;19-bet].

Muhokama: Raqamli makondagi mafkuraviy manipulyatsiyani faqatgina tashqi axborot mazmuni (kontent) bilan cheklab bo‘lmaydi. Biz oldingi maqolalarimizda zamonaviy globallashuv va raqamli jamiyat muhitida an’anaviy axborot kanallarining o‘rnini bosayotgan ijtimoiy tarmoqlar mafkuraviy kurashning asosiy maydoniga aylanayotganligini va bu muhitda g‘oyaviy ta’sir ko‘rsatishning an’anaviy usullari o‘rnini algoritmik manipulyatsiyalar hamda “posthaqiqat” (post-truth) fenomeni egallayotganligini ilmiy jihatdan asoslaganmiz[3;278-bet]. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ijtimoiy tarmoq tizimlari neyron tarmoqlar va maxsus algoritmlar yordamida shaxs ongini muayyan qoliplarga solishning bir qancha mexanizmlariga ega: Xususan,

1.“**Aks-sado kameralari” (Echo Chambers) va kognitiv cheklanish:** Ijtimoiy tarmoqlardagi sun’iy intellekt (SI) tavsiya tizimlarining kognitiv ta’sirini o‘rgangan Sa’dullaxo‘ja Umarxo‘jayev fikricha, SI algoritmlari foydalanuvchining faqat avvalgi qiziqishlariga mos kontentni uzatish orqali "axborot pufagi" (*filter bubble*) va "aks-sado kameralari"ni hosil qiladi [7;5-bet]. Ushbu jarayon algoritmlarning foydalanuvchi diqqatini manipulyatsiya qilishi va dopaminergiya tizimiga ta’sir ko‘rsatishi orqali yoshlarning mustaqil, erkin hamda ratsional qaror qabul qilish qobiliyatini sezilarli darajada cheklab qo‘yadi.

2. Kiberborliq arxitekturasi" va identifikatsiya inqirozlari: Kibermakonning falsafiy jihatlarini tadqiq etgan K.M. Maxsudjonovning qayd etishicha, zamonaviy raqamli tarmoqlar oila mustahkamligiga, yoshlarning axloqiy qiyofasiga hamda internetga qaramlik (addiksiya) muammolariga bevosita ta’sir o‘tkazmoqda. [5;227-bet] Bunday destruktiv kiberborliqdagi axborot iste’moli yoshlar ongida axloqiy inqirozlar va g‘oyaviy bo‘shliqlarni yuzaga keltirmoqda, bu esa yosh avlod orasida kiber-makonga xos bo‘lgan o‘zlikni anglash (identifikatsiya) inqirozlarini keltirib chiqarishi mumkin.

3. Fluktuatsiya va kiber-manipulyatsiyaga qarshi ma’naviy qalqon: Mahalliy media tahlilchilari va huquqshunoslarning qarashlariga ko‘ra, bugungi kunda raqamli platformalar inson kognitiv tizimining emotsional nuqtalarini nishonga oladi. Sinergetik nuqtai nazardan, barqaror ijtimoiy-ma’naviy muhitga kiritilgan feyk yoki deepfake texnologiyalariga asoslangan kichik manipulyatsiya ommaviy beqarorlikni keltirib chiqaruvchi kuchli fluktuatsiya (tartibsizlik) vazifasini o‘taydi. Bunga qarshi kurashish uchun davlat dasturlarida “filtr pufakchalari” xavfini barvaqt aniqlash hamda yoshlarda raqamli mediasavodxonlik orqali “axborot iste’moli madaniyati” va mafkuraviy immunitetni shakllantirish zarurati strategik vazifa sifatida belgilanmoqda.

Ijtimoiy tarmoqlarning algoritmik xususiyatlari radikal g‘oyalar, diniy ekstremizm va kiber-tahdidlar uchun qulay muhit yaratmoqda. Bugungi kunda radikalizm klassik ko‘rinishidan voz kechib, yashirin shakllarga (simulyakrlarga) o‘tmoqda.

Mahalliy olima M. Xujanova ta’kidlaganidek, “Raqamli olamdagi mafkuraviy xurujlar yoshlarni real jamiyatdan ajratib, destruktiv guruhlarning virtual sub’ektlariga aylantirishga qaratilgan maqsadli strategiyadir”[8;25-bet]. Bu jarayon chiziqli bo‘lmagan narrativlar orqali quyidagi kaskadli zanjir asosida amalga oshadi:

[Muntazam vizual-hissiy ta’sir] ➔ [An’anaviy qadriyatlarni inkor etish] ➔ [Radikal guruhlarga virtual yaqinlik] ➔ [Reallikdan uzilish]

(Mualliflik modeli: radikallashuvga olib boruvchi manipulyativ zanjir).

NATO Strategik kommunikatsiyalar markazi (NATO StratCom) hisobotlari ham raqamli platformalar destruktiv manipulyatsiyalarni jilovlashda tizimli mexanizmlarga ega emasligini, bu esa radikal kontentning yashirin neyromarketing usullari orqali tarqalishiga yo‘l ochayotganini tasdiqlaydi.[10]

Axborotlashgan jamiyatdagi mafkuraviy xavflarga diagnoz qo‘yish va ularni ilmiy tasniflash uchun quyidagi uch o‘lchovli fundamental mezonlar tizimi taklif etiladi: **Aksiologik devalvatsiya (Qadriyatsizlanish) mezoni:** Tarmoqdagi g‘oyaviy oqimning milliy madaniyat, davlat ramzlari va oilaviy poydevorlarni tizimli ravishda tahqirlash hamda qadrsizlantirish darajasini belgilovchi birlamchi indikator. **Diskursiv destruksiya (Muloqotning buzilishi) mezoni:** Botlar va “trollar fabrikalari” yordamida jamiyatni sun’iy ravishda dixotomik qutblarga (“biz va ular”) bo‘lish hamda tarmoqdagi ijtimoiy murosasizlik darajasini o‘lchash mezoni. **Epistemologik asimmetriya (Bilishning buzilishi) mezoni:** Ratsional mantiq va ilmiy faktlarning ommaviy rad etilishi hamda "post-haqiqat" (post-truth) ssenariylari orqali shaxsning bilish jarayonlarini manipulyatsiya qilish darajasi.

Xulosa: Axborotlashgan jamiyatda mafkuraviy xavflarning falsafiy-metodologik tahlili shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy manipulyatsiya mexanizmlari klassik vositalardan tubdan farq qilib, chiziqli bo‘lmagan xarakterga ega. Ular bevosita sun’iy intellekt algoritmlari, "aks-sado kameralari" va raqamli simulyakrlar orqali amalga oshirilmoqda. Reallikning sun’iy almashinuvi va algoritmik radikallashuv jamiyat taraqqiyotiga tahdid solayotgan fundamental xavf bo‘lib, ularga barvaqt diagnoz qo‘yish davlatning g‘oyaviy suverenitetini saqlash poydevoridir. Shu izlanishimizdan kelib chiqib mafkuraviy xavflarning tarqalishini oldini olish uchun quyidagi tavsiyani ishlab chiqdik: Oliy ta’lim muassasalarida “Kognitiv xavfsizlik va raqamli mafkuraviy immunitet” nomli 18 soatlik modulni sinov tariqasida joriy etish maqsadga muvofiq: 6 soat — axborot manbasini tekshirish; 4 soat — manipulyativ diskurs; 4 soat — aksiologik tahlil; 4 soat — amaliy kontent-tahlil. Yakunda talaba bitta ijtimoiy media narrativini yuqorida keltirilgan uch mezon asosida kodlab, uning xavf xususiyatlarini asoslay olish ko‘nikmasiga ega bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Mirziyoyev Sh.M. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy Majlis va O‘zbekiston xalqiga Murojaatnomasi. – Toshkent: "O‘zbekiston", 2022.

2. O‘zbekiston Respublikasining “Kiberxavfsizlik to‘g‘risida”gi O‘RQ-764-son Qonuni // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 15.04.2022-y.

3. Baymatov, A. K. Ijtimoiy tarmoqlar va mafkuraviy xavflar: Globallashuv sharoitida. Ijtimoiy-gumanitar sohada ilmiy-innovatsion tadqiqotlar jurnali, 3(5), 2026. 276-278-b.

4. Dusboyev A.T. va Turgunova D.A. Axborotlashgan jamiyatda kiberxavfsizlikni ta'minlashning g‘oyaviy-mafkuraviy jihatlari // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, Vol. 5, Issue 6, June 2025. 384-389-b.

5. Maxsudjonov, K. M. Zamonaviy kibermakon va yoshlarda axborot iste’moli madaniyatini shakllantirish masalalari. Falsafa va huquq jurnali, №2(28), 2024. 224-227-b.

6. Payazov M. Zamonaviy jamiyatda kiberxavfsizlikning ta'lim tizimidagi ahamiyati // Journal of Educational Sciences, №3, 2025. 41-48-b.

7. Umarxo‘jayev, S. A. *Ijtimoiy tarmoqlardagi SI-tavsiya tizimlarining yoshlar qaror qabul qilish mexanizmlariga kognitiv ta’siri ("Aks-sado kameralari" va "Axborot pufagi" fenomenlari)*. Zamonaviy SI va Kiber-psixologiya tadqiqotlari portali 2026. 1-5-betlar

8. Xujanova M. I. Yangi O‘zbekiston yoshlarini axborot urushi davrida mafkuraviy tajovuzdan asrashning ijtimoiy-falsafiy jihatlari. Avtoreferat. Buxoro. 2025. 12-24-b.

9. Zulunov R.M., Samatova Z.N. Kiber xavfsizlik muammolari va uni ta’minlash usullari // Axborot texnologiyalari va kiberxavfsizlik jurnali, №1, 2024. 15-22-b.

10. NATO Strategic Communications Centre of Excellence (NATO StratCom COE). (2025). The Role of Social Media Algorithms in Radicalization and Covert Neuromarketing: Defensive Strategies in the Digital Age. Riga: NATO StratCom Reports.

RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHNING SUD-PSIXOLOGIK EKSPERTIZA SAMARADORLIGIGA TA’SIR ETUVCHI OMILLARI

Dehqonboyev Shohjahon Oybek o‘g‘li,
Buxoro davlat universiteti doktoranti

Annotatsiya*. Maqolada ekspert, tergovchi, sud organlari va ekspertiza obyekti o‘rtasidagi kommunikativ munosabatlarning psixologik jihatlari ham tahlil etiladi. Bundan tashqari, raqamli texnologiyalarni joriy etish bilan bog‘liq ishonch, axborot xavfsizligi, maxfiylik, etik me’yorlar va psixologik moslashuv kabi omillarning ahamiyati ochib berilgan. Tadqiqot natijalari sud-psixologik ekspertiza tizimida innovatsion texnologiyalarni samarali qo‘llash uchun ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar*: sud-psixologik ekspertiza, raqamli texnologiyalar, ijtimoiy-psixologik omillar, psixodiagnostika, ekspert faoliyati, sun’iy intellekt, axborot xavfsizligi, kommunikatsiya, kasbiy kompetentlik, ekspert xulosasi.*

Аннотация. *Кроме того, раскрывается значение таких факторов, как доверие к цифровым системам, информационная безопасность, конфиденциальность данных, соблюдение этических норм и психологическая адаптация специалистов к технологическим инновациям. Полученные результаты позволяют определить перспективные направления совершенствования судебно-психологической экспертизы на основе современных цифровых решений и разработать практические рекомендации по повышению эффективности экспертной деятельности.*

Ключевые слова: *судебно-психологическая экспертиза, цифровые технологии, социально-психологические факторы, психодиагностика, экспертная деятельность, искусственный интеллект, информационная безопасность, коммуникация, профессиональная компетентность, экспертное заключение.*

Abstract. *The psychological aspects of interaction among forensic experts, investigative authorities, judicial institutions, and examination subjects are also*

analyzed. Furthermore, the research highlights the importance of trust in digital systems, information security, data confidentiality, ethical standards, and specialists’ psychological adaptation to technological innovations. The findings demonstrate that the effective integration of digital technologies can significantly enhance the reliability and validity of forensic psychological expertise. The study provides scientifically grounded recommendations for optimizing expert practices and expanding the use of innovative digital solutions within forensic psychological assessment systems.

Key words: *forensic psychological expertise, digital technologies, socio-psychological factors, psychodiagnostics, expert activity, artificial intelligence, information security, communication, professional competence, expert opinion.*

Sud-psixologik ekspertiza huquqiy munosabatlar tizimida alohida o‘rin tutadigan, insonning ruhiy holati, psixologik xususiyatlari, motivlari, xulq-atvori va qaror qabul qilish jarayonlarini ilmiy asosda o‘rganishga qaratilgan faoliyat turi hisoblanadi. Ekspertiza natijalari jinoyat, fuqarolik va ma’muriy ishlar bo‘yicha adolatli qaror qabul qilishda muhim daliliy manbalardan biri sifatida xizmat qiladi. Shu sababli ekspert xulosalarining ishonchliligi, obyektivligi va ilmiy asoslanganligi sud tizimining samaradorligini belgilovchi muhim omillar qatoriga kiradi. Zamonaviy sharoitda ushbu vazifalarni bajarishda raqamli texnologiyalarning imkoniyatlari tobora kengayib bormoqda.

Raqamli texnologiyalar sud-psixologik ekspertiza amaliyotiga psixodiagnostik metodikalarni kompyuterlashtirish, elektron ma’lumotlar bazalaridan foydalanish, masofaviy ekspertiza elementlarini joriy etish, sun’iy intellekt asosidagi tahliliy vositalardan foydalanish hamda katta hajmdagi ma’lumotlarni qayta ishlash imkoniyatlari orqali kirib kelmoqda. Mazkur texnologiyalar ekspert faoliyatining aniqligi va tezkorligini oshirish bilan birga inson omili bilan bog‘liq ayrim subyektiv xatolarni kamaytirishga xizmat qilmoqda. Natijada ekspertiza jarayonlarining sifat ko‘rsatkichlari yaxshilanib, xulosalarning ilmiy asoslanganlik darajasi ortmoqda.

Biroq sud-psixologik ekspertizada raqamli texnologiyalarni qo‘llash faqat texnik yoki tashkiliy masala bo‘lib qolmay, balki murakkab ijtimoiy-psixologik jarayon sifatida ham namoyon bo‘ladi. Chunki har qanday texnologiyaning samaradorligi undan foydalanuvchi mutaxassislarning kasbiy tayyorgarligi, texnologiyalarga bo‘lgan munosabati, innovatsiyalarni qabul qilish darajasi, axborot madaniyati va psixologik moslashuv imkoniyatlariga bevosita bog‘liqdir. Ekspertlarning yangi texnologiyalarni qabul qilishi yoki ularga nisbatan ehtiyotkorlik bilan yondashishi ekspertiza natijalarining sifatiga ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli raqamli vositalardan foydalanish jarayonida yuzaga keladigan ijtimoiy-psixologik omillarni o‘rganish muhim ilmiy vazifalardan biri hisoblanadi.

Sud-psixologik ekspertiza tizimida ishonch omili alohida ahamiyatga ega. Raqamli texnologiyalar tomonidan taqdim etilgan natijalarning aniqligi va haqqoniyligiga bo‘lgan ishonch ekspertlar, tergov organlari va sud vakillarining ushbu texnologiyalardan foydalanish samaradorligini belgilaydi. Agar mutaxassislar texnologik vositalarning imkoniyatlarini yetarli darajada tushunmasa yoki ularning natijalariga shubha bilan qarasa, innovatsion tizimlarning amaliy samaradorligi pasayishi mumkin. Shu bois raqamli texnologiyalarni joriy etishda texnik infratuzilma bilan bir qatorda inson omilini ham hisobga olish zarur.

Raqamlashtirish jarayonida axborot xavfsizligi va maxfiylik masalalari ham muhim ijtimoiy-psixologik ahamiyat kasb etadi. Sud-psixologik ekspertiza jarayonida shaxsga oid ma’lumotlar, psixologik tashxis natijalari va boshqa maxfiy axborotlar bilan

ishlanadi. Ushbu ma’lumotlarning himoyalanganligi ekspertiza ishtirokchilarining tizimga bo‘lgan ishonchini mustahkamlaydi hamda kasbiy-etik me’yorlarga rioya etishni ta’minlaydi. Aks holda ma’lumotlar xavfsizligi bilan bog‘liq xavotirlar ekspert faoliyatining samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Shuningdek, sun’iy intellekt, avtomatlashtirilgan tahlil tizimlari va raqamli psixodiagnostik platformalarning rivojlanishi sud-psixologik ekspertiza oldiga yangi ilmiy va amaliy vazifalarni qo‘ymoqda. Ushbu texnologiyalar katta hajmdagi ma’lumotlarni qisqa vaqt ichida qayta ishlash imkonini bersa-da, ekspertning kasbiy mas’uliyati, etik qarorlari va psixologik tahlil ko‘nikmalarining o‘rnini to‘liq bosa olmaydi. Shu sababli texnologik imkoniyatlar va inson omili o‘rtasidagi optimal muvozanatni ta’minlash zamonaviy sud-psixologik ekspertizaning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi sud-psixologik ekspertiza tizimida raqamli texnologiyalarni qo‘llash samaradorligini belgilovchi ijtimoiy-psixologik omillarni aniqlash, ularning ekspert faoliyatiga ta’sirini baholash hamda ushbu jarayonlarni takomillashtirish bo‘yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqish zarurati bilan belgilanadi. Tadqiqot natijalari sud-psixologik ekspertiza amaliyotini modernizatsiya qilish, ekspertlarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish va raqamli texnologiyalardan foydalanish samaradorligini oshirishga xizmat qilishi bilan ahamiyatlidir.

O‘zbekiston Respublikasida ham sud-huquq tizimini modernizatsiya qilish va raqamlashtirish bo‘yicha keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, “Raqamli sud” konsepsiyasi hamda “Raqamli prokuratura – 2030” strategiyasi doirasida sud va huquqni muhofaza qilish organlari faoliyatiga zamonaviy axborot texnologiyalari va sun’iy intellekt elementlarini joriy etish belgilangan. Ushbu islohotlar sud jarayonlarining shaffofligi, tezkorligi va ishonchliligini oshirishga qaratilgan.

Shu bilan birga, sud-psixologik ekspertizada raqamli texnologiyalarni qo‘llash nafaqat texnik, balki ijtimoiy-psixologik muammo ham hisoblanadi. Ekspertlarning innovatsion texnologiyalarga munosabati, ularga bo‘lgan ishonch darajasi, kasbiy tayyorgarligi, axborot xavfsizligi va etik me’yorlarga rioya qilish masalalari ekspertiza natijalarining sifatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli sud-psixologik ekspertizada raqamli texnologiyalarni qo‘llashning ijtimoiy-psixologik omillarini o‘rganish nazariy va amaliy jihatdan dolzarb ilmiy masala hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. Sud-psixologik ekspertizada raqamli texnologiyalarni qo‘llash masalasi so‘nggi yillarda psixologiya, huquqshunoslik, kriminalistika va axborot texnologiyalari kesishgan nuqtada shakllanayotgan istiqbolli ilmiy yo‘nalishlardan biri sifatida e’tirof etilmoqda. Mazkur muammoning nazariy va metodologik asoslari dastlab sud psixologiyasi hamda ekspert faoliyatining umumiy qonuniyatlarini o‘rganishga qaratilgan tadqiqotlarda yoritilgan bo‘lsa, keyinchalik raqamli transformatsiya jarayonlarining jadallashuvi natijasida ushbu masala yangi mazmun kasb eta boshladi. Xususan, ekspertiza faoliyatida elektron ma’lumotlar bazalari, kompyuterlashtirilgan psixodiagnostika, sun’iy intellekt texnologiyalari va avtomatlashtirilgan tahlil tizimlaridan foydalanishning psixologik hamda tashkiliy jihatlari ilmiy izlanishlarning muhim obyektiga aylandi.

Sud psixologiyasining nazariy asoslarini shakllantirishda rus olimlari tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlar muhim o‘rin egallaydi. Xususan, M.M. Kochenov sud-psixologik ekspertizaning metodologik tamoyillari, ekspert tadqiqotlarining ilmiy asoslanganligi va psixologik diagnostikaning huquqiy jarayonlardagi ahamiyatini chuqur tahlil qilgan. Olimning fikricha, ekspert xulosasining ishonchliligi nafaqat qo‘llanilgan

metodikaning ilmiyligiga, balki ekspert tomonidan olingan ma’lumotlarni to‘g‘ri interpretatsiya qilish darajasiga ham bog‘liqdir. Ushbu qarashlar bugungi kunda raqamli texnologiyalar asosida olingan ma’lumotlarni tahlil qilish jarayonlarida ham o‘z ahamiyatini saqlab qolmoqda.

Yu.K. Orlov va A.R. Ratinovlarning ilmiy ishlari sud ekspertizasida psixologik bilimlardan foydalanishning amaliy jihatlariga bag‘ishlangan bo‘lib, ularda ekspert faoliyatining obyektivligi va xolisligini ta’minlovchi omillar batafsil yoritilgan. Mazkur olimlar ekspertning kasbiy kompetentligi, tanqidiy tafakkuri va axborotni qayta ishlash ko‘nikmalarini ekspertiza sifati bilan bevosita bog‘laydilar. Ushbu yondashuv raqamli texnologiyalar sharoitida yanada dolzarb bo‘lib, zamonaviy ekspert nafaqat psixologik bilimlarga, balki axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanish kompetensiyalariga ham ega bo‘lishi zarurligini ko‘rsatadi.

Rossiyalik tadqiqotchilar V.A. Obraztsov, V.V. Romanov va S.N. Shishkovlarning ishlarida sud ekspertizasi faoliyatining tashkiliy-psixologik jihatlari tahlil qilingan. Ular ekspert faoliyatida inson omili, kasbiy mas’uliyat, qaror qabul qilish jarayonlari hamda psixologik xatolarni kamaytirish mexanizmlarini o‘rganishga alohida e’tibor qaratganlar. Tadqiqotchilarning xulosalariga ko‘ra, zamonaviy texnologiyalar ekspert faoliyatini yengillashtirishi mumkin, biroq yakuniy xulosa chiqarishda mutaxassisning kasbiy tajribasi va psixologik tahliliy salohiyati hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘lib qoladi.

Xorijiy adabiyotlarda esa sud-psixologik ekspertiza va raqamli texnologiyalar integratsiyasi masalasi ko‘proq innovatsion yondashuvlar nuqtai nazaridan o‘rganilgan. Amerikalik olimlar Ronald Roesch, Kirk Heilbrun va Thomas Grisso sud psixologiyasi sohasidagi tadqiqotlarida ekspertiza jarayonlarining standartlashtirilishi hamda psixologik baholashning obyektivligini oshirish muammolariga e’tibor qaratganlar. Ularning ilmiy qarashlarida kompyuterlashtirilgan diagnostik tizimlar inson omilidan kelib chiqadigan ayrim subyektiv cheklovlarni kamaytiruvchi vosita sifatida baholanadi. Shu bilan birga, olimlar har qanday texnologik vosita faqat ekspertning professional qaror qabul qilish faoliyatini qo‘llab-quvvatlovchi yordamchi mexanizm bo‘lishi kerakligini ta’kidlaydilar.

Forensik psixologiya yo‘nalishida faoliyat olib borgan ingliz olimi Gisli Gudjonsson guvohlarning ko‘rsatmalarini psixologik baholash, so‘roq jarayonlari va yolg‘on axborotlarni aniqlash bilan bog‘liq tadqiqotlarida raqamli texnologiyalarning imkoniyatlariga murojaat qilgan. Uning ishlari shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy raqamli platformalar inson xulq-atvorining turli indikatorlarini qayd etish va tahlil qilish imkoniyatlarini kengaytiradi, biroq ularning natijalari har doim psixologik va ijtimoiy kontekst bilan birgalikda baholanishi lozim.

So‘nggi yillarda sun’iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi bilan bog‘liq tadqiqotlar alohida ilmiy yo‘nalish sifatida shakllanmoqda. Xorijiy olimlar Daniel Kahneman, Amos Tversky hamda Gary Klein inson tomonidan qaror qabul qilish jarayonlarida uchraydigan kognitiv xatolar va evristikalarni o‘rganib, avtomatlashtirilgan tizimlardan foydalanish bunday xatolarni qisqartirish imkoniyatini yaratishini asoslab berganlar. Mazkur nazariy qarashlar bugungi kunda sud-psixologik ekspertiza faoliyatida sun’iy intellekt elementlarini qo‘llashning ilmiy asoslarini shakllantirishda muhim metodologik manba bo‘lib xizmat qilmoqda.

Yevropa va Shimoliy Amerika mamlakatlarida olib borilgan zamonaviy tadqiqotlarda ekspertlarning raqamli texnologiyalarga bo‘lgan ishonchi, ularni qabul qilish darajasi va texnologik kompetentligining ekspertiza sifati bilan bog‘liqligi aniqlangan. Tadqiqotchilar texnologik innovatsiyalarni muvaffaqiyatli joriy etish uchun

texnik infratuzilma bilan bir qatorda ekspertlarning psixologik tayyorgarligi, raqamli madaniyati va uzluksiz kasbiy rivojlanishini ta’minlash zarurligini qayd etadilar. Ayniqsa, texnologiyalarni qabul qilishning psixologik modeli (Technology Acceptance Model) asosida olib borilgan izlanishlar yangi tizimlarning samaradorligi ulardan foydalanish qulayligi va foydalilik darajasi haqidagi tasavvurlarga bog‘liqligini ko‘rsatgan.

Tahlil qilingan ilmiy manbalar shuni ko‘rsatadiki, sud-psixologik ekspertizada raqamli texnologiyalarni qo‘llash masalasi ko‘plab olimlar tomonidan turli aspektlarda o‘rganilgan bo‘lsa-da, ushbu texnologiyalarning ijtimoiy-psixologik omillar bilan o‘zaro bog‘liqligi hali ham chuqur tadqiq etilishi lozim bo‘lgan yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, ekspertlarning innovatsion texnologiyalarga munosabati, ularga bo‘lgan ishonch darajasi, axborot xavfsizligi, kasbiy moslashuv va etik mas’uliyat masalalari zamonaviy sud-psixologik ekspertiza tizimini takomillashtirishning muhim omillari sifatida namoyon bo‘lmoqda. Shu jihatdan mazkur tadqiqot sohasi nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega bo‘lib, sud-huquq tizimining raqamli transformatsiyasi sharoitida yangi ilmiy yondashuvlarni ishlab chiqishni talab etadi.

Xulosa. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish darajasi mutaxassislarning innovatsiyalarga ochiqligi, kasbiy motivatsiyasi, ijtimoiy-psixologik moslashuvchanligi va texnologik vositalarga bo‘lgan ishonchi bilan chambarchas bog‘liqdir. Ayniqsa, raqamli muhitda ishlashga psixologik tayyorlik va zamonaviy texnologiyalarni o‘zlashtirishga bo‘lgan ijobiy munosabat ekspert faoliyatining sifat ko‘rsatkichlarini oshiruvchi muhim omillar sifatida namoyon bo‘ldi. Shu bilan birga, axborot xavfsizligi, ma’lumotlar maxfiyligini ta’minlash va sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish bilan bog‘liq ayrim xavotirlarning mavjudligi ushbu yo‘nalishda qo‘shimcha ilmiy-amaliy choralarni ishlab chiqish zarurligini ko‘rsatdi.

Tadqiqotning ilmiy natijalari sud-psixologik ekspertiza tizimida raqamli transformatsiya jarayonlari muvaffaqiyati faqat texnologik infratuzilmaga emas, balki inson omiliga ham bevosita bog‘liq ekanligini tasdiqladi. Shu sababli ekspertlarning raqamli kompetentligini rivojlantirish, axborot texnologiyalaridan foydalanish bo‘yicha maxsus malaka oshirish dasturlarini kengaytirish, axborot xavfsizligi madaniyatini shakllantirish va innovatsion texnologiyalarga nisbatan ijobiy kasbiy munosabatni rivojlantirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Kelgusida sud-psixologik ekspertiza amaliyotida sun’iy intellekt, avtomatlashtirilgan psixodiagnostik tizimlar va katta hajmdagi ma’lumotlarni tahlil qilish texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlari yanada kengayishi kutilmoqda. Biroq ushbu jarayonlarda texnologik yangiliklar ekspertning professional bilimlari, etik mas’uliyati va psixologik tahliliy salohiyati bilan uyg‘unlashgan holda qo‘llanilgandagina yuqori natijalarga erishish mumkin. Shu jihatdan, sud-psixologik ekspertizada raqamli texnologiyalarni qo‘llashning ijtimoiy-psixologik omillarini chuqur o‘rganish sud-huquq tizimini modernizatsiya qilish, ekspertiza faoliyatining sifatini oshirish va adolatli sudlovni ta’minlashning muhim shartlaridan biri bo‘lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Бодалев А.А. Психология общения. – М. : Институт практической психологии, 2017. – 256 с.

2. Гуджонсон Г. Психология допроса и свидетельских показаний / пер. с англ. – СПб. : Питер, 2020. – 416 с.

3. Еникеев М.И. Юридическая психология : учебник. – М. : Норма, 2021. – 512 с.

4. Коченов М.М. Судебно-психологическая экспертиза: теория и практика. – М. : Генезис, 2016. – 352 с.

5. Орлов Ю.К. Основы судебной экспертизы. – М. : Проспект, 2020. – 336 с.

6. Ратинов А.Р. Судебная психология для следователей. – М. : Юрлитинформ, 2018. – 288 с.

7. Романов В.В. Юридическая психология : учебное пособие. – М. : Юрайт, 2022. – 325 с.

8. Шишков С.Н. Судебная психология и судебно-психологическая экспертиза. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2019. – 399 с.

9. Davis F.D. Perceived Usefulness, Perceived Ease of Use, and User Acceptance of Information Technology // MIS Quarterly. – 1989. – Vol. 13, № 3. – P. 319–340.

10. Grisso T. Evaluating Competencies: Forensic Assessments and Instruments. – 2nd ed. – New York : Springer Publishing Company, 2018. – 512 p.

МЕХАНИЗМЫ ОРГАНИЗАЦИИ ЦИФРОВОЙ УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА ОСНОВЕ ТЕХНОЛОГИЙ ГЕЙМИФИКАЦИИ

Xaydarova Shaxlo Narzullayevna
Navoiy davlat universiteti, Maktabgacha ta'lim kafedrasi; dotsent, fan nomzodi;

Ismatova Dilorom Xotam qizi
Navoiy davlat universiteti tayanch doktorant

Annotatsiya. *Maqolada gamifikatsiya texnologiyalariga asoslangan raqamli ta'lim faoliyatini tashkil etish mexanizmlari ko'rib chiqiladi. Unda asosiy o'yin elementlari (ballar, darajalar, nishonlar, yetakchilar jadvali, kvestlar) va ularning o'quv motivatsiyasini oshirishdagi roli tahlil qilinadi. Raqamli ta'lim muhitida gamifikatsiyani bosqichma-bosqich joriy etish modeli taklif etiladi.*

Kalit so'zlar: *gamifikatsiya; raqamli ta'lim; o'quv motivatsiyasi; o'yin mexanikasi; ta'lim muhiti.*

Аннотация. *В статье рассматриваются механизмы организации цифровой учебной деятельности на основе технологий геймификации. Проанализированы основные игровые элементы (баллы, уровни, значки, рейтинги, квесты) и их роль в повышении учебной мотивации. Предложена модель поэтапного внедрения геймификации в цифровую образовательную среду.*

Ключевые слова: *геймификация; цифровое обучение; учебная мотивация; игровые механики; образовательная среда.*

Abstract. *The article examines mechanisms for organizing digital learning activities based on gamification technologies. Key game elements (points, levels, badges, ratings, quests) and their role in increasing learners' educational motivation are analyzed. A model for the phased implementation of gamification in the digital educational environment of an institution is proposed.*

Keywords: *gamification; digital learning; learning motivation; game mechanics;educational environment.*

Введение

Стремительная цифровизация образования в условиях избыточности информационного потока и снижения концентрации внимания делает актуальным поиск новых механизмов организации учебной деятельности, способных обеспечить устойчивую вовлечённость обучающихся. Одним из наиболее востребованных подходов последнего десятилетия является геймификация, то есть применение игровых элементов и игровой логики в неигровых, в том числе образовательных, контекстах [1]. Под цифровой учебной деятельностью в данной работе понимается система действий обучающегося, реализуемая через электронную образовательную среду (LMS-платформы, мобильные приложения, интерактивные тренажёры) и направленная на достижение конкретных образовательных результатов.

Актуальность темы определяется противоречием между высоким дидактическим потенциалом технологий геймификации и недостаточной разработанностью механизмов их системного внедрения в цифровую образовательную среду. Цель статьи — раскрыть механизмы организации цифровой учебной деятельности на основе геймификации и предложить модель их практического внедрения.

Методология исследования

Исследование основано на методе научно-теоретического анализа. В качестве предмета анализа были отобраны зарубежные научные источники по теории и практике геймификации — в частности, работа С. Детердинга и соавторов, посвящённая формированию понятия геймификации [1], исследование К. Каппа, освещающее применение игровых механик в учебном процессе [2], работа К. Вербаха и Д. Хантера о мотивационных структурах [3], исследование Г. Зихермана и К. Каннингема, посвящённое механизмам деятельности [4], работа К. Робсона и соавторов о механизмах оценки и обратной связи [5], а также обобщающий обзор эмпирических исследований эффективности геймификации Й. Хамари и соавторов [6].

В процессе анализа и синтеза источников механизмы, обеспечивающие организацию цифровой учебной деятельности на основе геймификации, были распределены по группам, а на основе их взаимосвязи разработана модель практического внедрения. Наряду с этим особенности применения выявленных механизмов были рассмотрены сопоставительно в разрезе ступеней образования (общее среднее, профессиональное и высшее, корпоративное обучение).

Результаты

Согласно классическому определению, геймификация означает применение элементов игрового дизайна в неигровых контекстах с целью повышения вовлечённости пользователей [1]. К. Капп трактует геймификацию шире — как использование игровых механик, эстетики и игрового мышления для вовлечения людей, побуждения их к действию, стимулирования обучения и решения учебных задач [2]. Анализ научных источников позволяет выделить три взаимосвязанные группы механизмов, обеспечивающих организацию цифровой учебной деятельности на основе геймификации: мотивационные, деятельностные и оценочно-рефлексивные механизмы.

Мотивационные механизмы опираются на удовлетворение базовых психологических потребностей обучающегося — автономии, компетентности и социальной принадлежности. К. Вербах и Д. Хантер подчёркивают, что

эффективная геймификация основывается на балансе внешней (баллы, награды) и внутренней (интерес, чувство прогресса) мотивации [3]. В цифровой среде это реализуется через системы баллов (Experience Points), шкалы прогресса, «стрики» (серии последовательных дней активности) и уведомления о достижениях, визуализирующие динамику продвижения обучающегося к цели.

Деятельностные механизмы определяют структуру и последовательность учебных действий, оформленных в игровой оболочке. Наиболее распространёнными форматами являются: квесты и сюжетные миссии, объединяющие отдельные задания в целостное повествование; уровни сложности (левел-дизайн), обеспечивающие поэтапное усложнение материала; ролевые сценарии, в которых обучающийся принимает на себя определённую игровую роль. Г. Зихерман и К. Каннингем отмечают, что подобная структура снижает когнитивную нагрузку за счёт разбиения учебного материала на выполнимые, чётко обозначенные этапы [4].

Оценочно-рефлексивные механизмы включают средства фиксации и визуализации учебных результатов: значки (цифровые знаки за выполнение определённых заданий), рейтинговые таблицы (лидерборды), системы виртуальной валюты и уровней компетентности. К. Робсон и соавторы отмечают, что данные элементы выполняют функцию оперативной обратной связи, позволяя обучающемуся сравнивать свой результат с эталоном или результатами сверстников [5].

Обобщение рассмотренных механизмов позволяет предложить трёхэтапную модель организации цифровой учебной деятельности на основе геймификации. Первый этап — диагностико-проектировочный — включает анализ целевой аудитории, определение образовательных целей и выбор соответствующих игровых механик. Второй этап — технологический — предполагает выбор и настройку цифровой платформы (LMS с модулями геймификации, специализированные приложения), разработку системы баллов, уровней и заданий. Третий этап — рефлексивно-корректирующий — предусматривает сбор аналитики вовлечённости (время, проведённое на платформе, процент выполнения заданий, динамика рейтинга) и корректировку игровых параметров по результатам мониторинга.

Обсуждение

Вместе с тем чрезмерный акцент на соревновательности может приводить к снижению мотивации у менее успешных участников, что требует тщательной балансировки рейтинговых механизмов — например, посредством их сегментации по уровням или периодического обнуления. Обобщающие эмпирические обзоры, основанные на данных многочисленных исследований, показывают, что геймификация в большинстве случаев оказывает положительное влияние на вовлечённость и учебные результаты, однако этот эффект зависит от правильного подбора механик под конкретную аудиторию и учебные задачи [6].

Практическое применение описанных механизмов целесообразно дифференцировать в зависимости от ступени образования. В общем среднем образовании сюжетные квесты и система значков эффективны для поддержания познавательного интереса. В профессиональном и высшем образовании более уместны рейтинговые системы, симуляционные тренажёры и ролевые кейсы, приближённые к профессиональной деятельности. В корпоративном обучении и

повышении квалификации акцент смещается на системы прогресса и виртуальные валюты, связанные с реальными профессиональными стимулами.

Таким образом, полученные результаты свидетельствуют о том, что механизмы геймификации не являются универсальными и должны адаптироваться к особенностям аудитории и ступени образования. Это, в свою очередь, требует не единого шаблона, а гибкого, поэтапного подхода к внедрению геймификации.

Заключение

Проведённый анализ показал, что механизмы организации цифровой учебной деятельности на основе технологий геймификации образуют три взаимосвязанные группы — мотивационную, деятельностную и оценочно-рефлексивную, — а их совместное применение обеспечивает системный эффект вовлечённости. Предложенная трёхэтапная модель (диагностико-проектировочный, технологический и рефлексивно-корректирующий этапы) может служить практическим ориентиром для педагогов и разработчиков цифровых образовательных сред при внедрении геймификации. Перспективы дальнейших исследований связаны с разработкой количественных критериев оценки эффективности отдельных игровых механик применительно к различным предметным областям и возрастным группам обучающихся.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Deterding, S. From Game Design Elements to Gamefulness: Defining "Gamification" / S. Deterding, D. Dixon, R. Khaled, L. Nacke // Proceedings of the 15th International Academic MindTrek Conference. – New York : ACM, 2011. – P. 9–15.

2. Kapp, K. M. The Gamification of Learning and Instruction: Game-Based Methods and Strategies for Training and Education / K. M. Kapp. – San Francisco : Pfeiffer, 2012. – 302 p.

3. Werbach, K. For the Win: How Game Thinking Can Revolutionize Your Business / K. Werbach, D. Hunter. – Philadelphia : Wharton Digital Press, 2012. – 148 p.

4. Zichermann, G. Gamification by Design: Implementing Game Mechanics in Web and Mobile Apps / G. Zichermann, C. Cunningham. – Sebastopol : O'Reilly Media, 2011. – 208 p.

5. Robson, K. Is it all a game? Understanding the principles of gamification / K. Robson [et al.] // Business Horizons. – 2015. – Vol. 58, № 4. – P. 411–420.

6. Hamari, J. Does Gamification Work? – A Literature Review of Empirical Studies on Gamification / J. Hamari, J. Koivisto, H. Sarsa // Proceedings of the 47th Hawaii International Conference on System Sciences. – 2014. – P. 3025–3034.

RAQAMLI TA’LIM MUHITIDA IOT QURILMALARIGA QARATILGAN KIBERHUJUMLARNI SUN’IY INTELLEKT YORDAMIDA ANIQLASH VA OLDINI OLISH

Ko‘chiboyev Alim Ixtiyor o‘g‘li,
Kazan Federal Universiteti Jizzax filiali

Annotatsiya: *Mazkur maqolada raqamli ta’lim muhitida qo‘llaniladigan IoT tizimlarining kiberxavfsizligini ta’minlash hamda Amnesia turidagi kiberhujumlarni aniqlash masalalari ko‘rib chiqilgan. Tadqiqotda sun’iy intellekt va tarmoq monitoringi asosida anomal faoliyatlarni aniqlash yondashuvi taklif etilgan. Natijalar ushbu yondashuv IoT qurilmalarining xavfsizligini oshirishga xizmat qilishini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *raqamli ta’lim, sun’iy intellekt, IoT, kiberxavfsizlik, Amnesia, tarmoq monitoringi.*

Аннотация: *В статье рассмотрены вопросы обеспечения кибербезопасности IoT-систем, используемых в цифровой образовательной среде, а также обнаружения кибератак типа Amnesia. В исследовании предложен подход к выявлению аномальной активности на основе искусственного интеллекта и мониторинга сети. Полученные результаты показывают возможность повышения безопасности IoT-устройств.*

Ключевые слова: *цифровое образование, искусственный интеллект, IoT, кибербезопасность, Amnesia, мониторинг сети.*

Abstract: *This article examines cybersecurity issues of IoT systems used in digital education and the detection of Amnesia-type cyberattacks. An approach for detecting anomalous activity based on artificial intelligence and network monitoring is proposed. The results demonstrate the potential of this approach to improve the security of IoT devices.*

Keywords: *digital education, artificial intelligence, IoT, cybersecurity, Amnesia, network monitoring.*

KIRISH

Bugungi kunda raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi ta’lim tizimida AKT, Internet of Things (IoT) va sun’iy intellekt texnologiyalaridan keng foydalanishga olib kelmoqda. Raqamli ta’lim muhitida aqlli qurilmalar, sensorlar, avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari, masofaviy ta’lim platformalari va bulutli texnologiyalarning qo‘llanilishi ta’lim jarayonining samaradorligini oshirish bilan bir qatorda axborot xavfsizligi bilan bog‘liq yangi tahdidlarni ham yuzaga keltirmoqda. Shu sababli raqamli ta’lim muhitida IoT tizimlari xavfsizligini ta’minlash, kiberhujumlarni o‘z vaqtida aniqlash va ularning oldini olish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Ushbu muammoni hal etishda sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish katta imkoniyatlarga ega. Sun’iy intellekt asosidagi algoritmlar IoT qurilmalaridan olinadigan tarmoq ma’lumotlarini tahlil qilish, anomal faoliyatni aniqlash hamda ehtimoliy kiberhujumlarni oldindan prognoz qilish imkonini beradi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi raqamli ta’lim muhitida qo‘llaniladigan IoT tizimlarida Amnesia turidagi kiberhujumlarni aniqlash va oldini olish uchun sun’iy intellekt hamda zamonaviy AKT texnologiyalariga asoslangan algoritmik yondashuvlarni ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqot natijalari raqamli ta’lim infratuzilmasida IoT qurilmalarining kiberxavfsizligini oshirish, anomal faoliyatlarni tezkor aniqlash va ta’lim jarayonida

qo‘llaniladigan raqamli texnologiyalarning ishonchli ishlashini ta’minlashga xizmat qiladi.

TADQIQOT METODLARI

Mazkur tadqiqotda raqamli ta’lim muhitida qo‘llaniladigan IoT qurilmalarining kiberxavfsizligini ta’minlash hamda Amnesia turidagi kiberhujumlarni aniqlash uchun bir qator zamonaviy tadqiqot metodlaridan foydalanildi.

Amnesia turidagi kiberhujumlarni aniqlash uchun IoT qurilmalarining tarmoq trafiklari, qurilmalar faoliyati, paketlar almashinuvi va so‘rovlar chastotasi monitoring qilindi. Olingan ma’lumotlar asosida normal va anomal holatlarni ajratish uchun belgilangan mezonlar hamda chegaraviy qiymatlardan foydalanildi. Tadqiqotda sun’iy intellekt va mashinaviy o‘qitish elementlaridan foydalanish asosida anomal faoliyatlarni aniqlash modeli taklif qilindi. Model IoT qurilmalaridan olinadigan ma’lumotlarni tahlil qilish, normal faoliyatdan chetlanishlarni aniqlash hamda ehtimoliy kiberhujumlarni baholash imkonini beradi.

Kiberhujumni aniqlash algoritmi quyidagi asosiy bosqichlardan tashkil topadi:

1. IoT qurilmalaridan tarmoq va faoliyat ma’lumotlarini yig‘ish;
2. Olingan ma’lumotlarni dastlabki qayta ishlash;
3. Normal va anomal holatlarning asosiy belgilarini aniqlash;
4. Belgilangan chegaraviy qiymatlar asosida shubhali faoliyatni aniqlash;
5. Sun’iy intellekt algoritmi yordamida anomal holatni tasniflash;
6. Amnesia kiberhujumi aniqlanganda himoya mexanizmini ishga tushirish;
7. Qurilma yoki tarmoq faoliyatini monitoring qilish va natijalarni baholash.

Taklif etilgan usulning samaradorligini baholash uchun modellashtirish va tajriba-sinov metodlaridan foydalanildi. Bunda IoT qurilmasining normal ishlash holati va turli anomal holatlari simulyatsiya qilinib, ishlab chiqilgan algoritmning kiberhujumni aniqlash imkoniyatlari tahlil qilindi.

TADQIQOT NATIJALARI

Tadqiqot natijasida raqamli ta’lim muhitida qo‘llaniladigan IoT qurilmalarining faoliyatini monitoring qilish va Amnesia turidagi kiberhujumlarni aniqlashga mo‘ljallangan algoritmik yondashuv ishlab chiqildi. Taklif etilgan yondashuv IoT qurilmalarining tarmoqdagi faoliyati, so‘rovlar chastotasi, paketlar almashinuvi hamda qurilmaning normal ishlash holatidan chetlanishlarini tahlil qilishga asoslandi.

Ishlab chiqilgan algoritm tarmoq faoliyatidagi bunday o‘zgarishlarni aniqlash va ularni normal hamda anomal holatlarga ajratish imkonini berdi. Sun’iy intellekt elementlari asosida ma’lumotlarni tahlil qilish natijasida shubhali faoliyatlarni avtomatik aniqlash va kiberhujum ehtimolini baholash mexanizmi shakllantirildi.

Tajriba natijalari shuni ko‘rsatdiki, IoT qurilmalarining faoliyatini doimiy monitoring qilish kiberxavfsizlik bilan bog‘liq tahdidlarni dastlabki bosqichda aniqlash imkonini beradi. Anomal holat aniqlanganda ishlab chiqilgan himoya algoritmi shubhali faoliyatni cheklash, qurilmaga yuborilayotgan ortiqcha so‘rovlarni vaqtincha bloklash va tizimning normal ishlash holatini tiklash imkonini berdi.

MUHOKAMA

O‘tkazilgan tadqiqot natijalari raqamli ta’lim muhitida IoT qurilmalaridan foydalanish jarayonida kiberxavfsizlik masalasi muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatdi. Ta’lim muassasalarida aqlli qurilmalar, sensorlar, avtomatlashtirilgan yoritish tizimlari va boshqa IoT texnologiyalarining keng qo‘llanilishi ta’lim jarayonini raqamlashtirish va avtomatlashtirish imkoniyatlarini oshiradi. Shu bilan birga, ushbu

qurilmalarning internet tarmog‘iga ulanganligi turli kiberxavfsizlik tahdidlarining yuzaga kelishiga sabab bo‘lishi mumkin.

Tadqiqot davomida IoT qurilmalarining tarmoq faoliyatini muntazam monitoring qilish orqali normal va anomal holatlarni aniqlash mumkinligi aniqlandi. Xususan, tarmoqdagi so‘rovlar chastotasining keskin ortishi, takroriy buyruqlarning paydo bo‘lishi hamda qurilmaning normal faoliyatidan chetlanishi kiberhujumning asosiy belgilaridan biri sifatida qaralishi mumkin. Muhokama natijalari shuni ko‘rsatadiki, faqat an’anaviy xavfsizlik vositalaridan foydalanish IoT tizimlarida yuzaga keladigan barcha tahdidlarni o‘z vaqtida aniqlash uchun yetarli bo‘lmasligi mumkin. Shu sababli sun’iy intellekt, tarmoq monitoringi va avtomatik himoya mexanizmlarini birgalikda qo‘llash raqamli ta’lim infratuzilmasining kiberbarqarorligini oshirishga yordam beradi. Biroq tadqiqotda ayrim cheklovlar ham mavjud. Jumladan, ishlab chiqilgan algoritm ma’lum turdagi IoT qurilmalari va modellashtirilgan kiberhujum holatlari asosida sinovdan o‘tkazilgan. Kelgusidagi tadqiqotlarda turli ishlab chiqaruvchilarning IoT qurilmalari, katta hajmdagi real tarmoq ma’lumotlari hamda boshqa turdagi kiberhujumlarni hisobga olish maqsadga muvofiqdir.

XULOSA

Mazkur tadqiqotda raqamli ta’lim muhitida qo‘llaniladigan IoT tizimlarining kiberxavfsizligini ta’minlash hamda Amnesia turidagi kiberhujumlarni aniqlash va oldini olish masalalari ko‘rib chiqildi. Raqamli ta’lim jarayoniga sun’iy intellekt, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va IoT qurilmalarining keng joriy etilishi ta’lim jarayonining samaradorligini oshirish bilan birga, yangi kiberxavfsizlik tahdidlarini ham yuzaga keltirishi aniqlandi. Kelgusidagi tadqiqotlarda ishlab chiqilgan algoritmni katta hajmdagi real tarmoq ma’lumotlari asosida sinovdan o‘tkazish, mashinaviy va chuqur o‘qitish algoritmlarini qo‘llash hamda turli turdagi IoT kiberhujumlarini aniqlash imkoniyatlarini kengaytirish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Al-Fuqaha A., Guizani M., Mohammadi M., Aledhari M., Ayyash M. Internet of Things: A Survey on Enabling Technologies, Protocols, and Applications // IEEE Communications Surveys & Tutorials. – 2015. – Vol. 17, No. 4. – P. 2347–2376.
2. Sicari S., Rizzardi A., Grieco L.A., Coen-Porisini A. Security, Privacy and Trust in Internet of Things: The Road Ahead // Computer Networks. – 2015. – Vol. 76. – P. 146–164.
3. Conti M., Dehghantanha A., Franke K., Watson S. Internet of Things Security and Forensics: Challenges and Opportunities // Future Generation Computer Systems. – 2018. – Vol. 78. – P. 544–546.
4. Shone N., Ngoc T.N., Phai V.D., Shi Q. A Deep Learning Approach to Network Intrusion Detection // IEEE Transactions on Emerging Topics in Computational Intelligence. – 2018. – Vol. 2, No. 1. – P. 41–50.
5. NIST. Cybersecurity for IoT Program. National Institute of Standards and Technology.
6. NIST. Considerations for Managing Internet of Things (IoT) Cybersecurity and Privacy Risks. National Institute of Standards and Technology.
7. ENISA. Baseline Security Recommendations for IoT. European Union Agency for Cybersecurity.

RAQAMLI TA'LIM MUHITIDA MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTI TARBIYACHILARINING TANQIDIY FIKRLASH KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI

Adizova Nilufar Quvondiq qizi,
Navoiy davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya. *Ushbu maqolada raqamli ta'lim muhitida maktabgacha ta'lim tarbiyachilarining tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlari tahlil qilinadi. Raqamli kontent, muammoli keyslar, virtual munozaralar, refleksiv amaliyotlar va e-portfolio elementlarining tanqidiy fikrlashni faollashtirishdagi roli o‘rganiladi.*

Kalit so‘zlar: *raqamli ta'lim muhiti, tarbiyachi, tanqidiy fikrlash, pedagogik imkoniyatlar, raqamli kompetensiyalar, refleksiv faoliyat, e-portfolio.*

Abstract. *This article analyzes the pedagogical opportunities for developing critical thinking skills of preschool educators in a digital learning environment. The role of digital content, problem-based cases, virtual discussions, reflective practices, and e-portfolio elements in activating critical thinking is examined.*

Keywords: *digital learning environment, educator, critical thinking, pedagogical opportunities, digital competencies, reflective activity, e-portfolio.*

Аннотация. *В данной статье анализируются педагогические возможности развития навыков критического мышления у воспитателей дошкольного образования в цифровой образовательной среде. Изучается роль цифрового контента, проблемных кейсов, виртуальных дискуссий, рефлексивных практик и элементов электронного портфолио (e-portfolio) в активизации критического мышления.*

Ключевые слова: *цифровая образовательная среда, воспитатель, критическое мышление, педагогические возможности, цифровые компетенции, рефлексивная деятельность, электронное портфолио.*

Zamonaviy ta'lim tizimida raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi maktabgacha ta'lim sohasida ham yangi pedagogik yondashuvlarni talab etmoqda. Globallashuv va axborot oqimining jadallashuvi sharoitida tarbiyachilarning tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirish ularning kasbiy kompetensiyalarini oshirishda muhim omil hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2026-yil 5-fevraldagi "Maktabgacha ta'lim va tarbiya tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida"gi 19-sonli Farmonida "Tarbiyachi" (LMS) platformasini yaratish nazarda tutilgan. Ushbu elektron ta'lim muhitiga innovatsion pedagogik texnologiyalarga asoslangan videodarslar, testlar va muammoli vaziyatlar joylashtirilishi belgilangan.

«Ilk qadam» milliy o‘quv dasturiga tanqidiy fikrlash kompetensiyasining kiritilishi bolalarning mantiqiy, tanqidiy va ijodiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishni maqsad qilgan holda, ushbu jarayonning samarali amalga oshirilishi avvalo tarbiyachining o‘zida kuchli tanqidiy tafakkurning shakllanganligini taqozo etadi.

Tanqidiy fikrlash nazariyasi falsafa va psixologiyada turlicha yoritilgan. J.Dewey tanqidiy fikrlashni muammoli vaziyatlarda fikrlashni boshqarish va refleksiya bilan bog‘laydi. R. Paul va L. Elder tanqidiy fikrlashni intellektual nazorat, mezonlar asosida baholash va fikrni standartlar bilan moslashtirish jarayoni sifatida talqin qiladi.

Raqamli ta'lim muhiti ko‘plab olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Xususan, M. Prensky "raqamli aborigenlar" va "raqamli immigrantlar" tushunchalarini kiritib, zamonaviy o‘quvchilarning axborot bilan ishlash xususiyatlarini tahlil qilgan. Rossiyalik

olim A.Yu.Uvarov raqamli ta'lim muhitini "o‘quv jarayonini tashkil etish uchun zarur bo‘lgan pedagogik va didaktik shart-sharoitlarni, o‘quv-uslubiy materiallarni, texnik va dasturiy vositalarni o‘z ichiga olgan tizim" sifatida ta'riflaydi.

O‘zbek olimlaridan N.A. Muslimov va M.H. Lutfillayev respublikamizda raqamli ta'lim muhitini shakllantirish muammolari va istiqbollarini o‘rganib, O‘zbekiston sharoitida raqamli ta'limni joriy etishning milliy modelini taklif etadilar.

Tadqiqot ilmiy-nazariy tahlil metodologiyasiga asoslangan bo‘lib, xorijiy va mahalliy manbalarni chuqur o‘rganish, qiyosiy tahlil va tizimli yondashuvdan foydalanilgan.

Raqamli ta'lim muhiti tarbiyachining kasbiy faoliyatida quyidagi imkoniyatlarni beradi:

Axborotni tanqidiy baholash: Internet va raqamli platformalardagi ko‘p manbalardan foydalanish tarbiyachilarda axborotning ishonchliligi va dolzarbligini baholash ko‘nikmasini shakllantiradi.

Virtual hamkorlik: Onlayn munozaralar, vebinarlar va professional jamiyatlar tarbiyachilarga turli tajribalar bilan tanishish va o‘z qarashlarini kengaytirish imkonini beradi.

Refleksiv amaliyotlar: E-portfolio, bloglar va raqamli kundaliklar orqali tarbiyachilar o‘z kasbiy faoliyatini tahlil qilish va takomillashtirish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

Muammoli keyslar: Raqamli platformalarda joylashtirilgan pedagogik vaziyatlar va keyslar tarbiyachilarning muammolarni tahlil qilish va yechim topish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Tanqidiy fikrlash ko‘nikmalari tasnifi

Kognitiv ko‘nikmalar tarbiyachining raqamli axborot bilan bevosita ishlash faoliyatini ifodalaydi va axborotni baholash (pedagogik ma'lumotlarning ishonchliligi, dolzarbligi va amaliy ahamiyatini aniqlash), tahlil qilish (pedagogik vaziyatlar va raqamli kontentni tarkibiy qismlarga ajratib, sabab-oqibat bog‘liqliklarini aniqlash) hamda sintez (turli manbalardan olingan axborotni birlashtirib, yangi pedagogik g‘oyalar va yechimlar ishlab chiqish) ko‘nikmalarini o‘z ichiga oladi.

Metakognitiv ko‘nikmalar tarbiyachining o‘z fikrlash va kasbiy faoliyati ustidan nazorat o‘rnatish qobiliyatini aks ettiradi. Bunga o‘z faoliyatini monitoring qilish (bilim va ko‘nikmalar darajasini doimiy kuzatib borish, kamchiliklarni aniqlash va bartaraf etish), strategik rejalashtirish (raqamli vositalarni maqsadga muvofiq tanlash va qo‘llash tartibini oldindan o‘ylab chiqish) hamda refleksiya (kasbiy tajribani tahlil qilish, yutuq va kamchiliklarni baholash va xulosalar chiqarish) kiradi.

Kommunikativ ko‘nikmalar tarbiyachining raqamli muhitda boshqa mutaxassislar bilan samarali muloqot qilish qobiliyatini qamrab oladi. Argumentatsiyalash (o‘z pedagogik qarashlarini dalillar bilan mustahkamlash va himoya qila olish), virtual munozara (onlayn platformalarda ilmiy-pedagogik bahslarda faol ishtirok etish va konstruktiv fikr almashish) va hamkorlik (professional hamjamiyatlarda faol ishtirok etish va tajriba almashish) shular jumlasidandir.

Amaliy-raqamli ko‘nikmalar nazariy bilimlarni konkret raqamli vositalar orqali amalda qo‘llash imkoniyatini beradi. E-portfolio yuritish (kasbiy yutuqlar va refleksiv tahlillarni raqamli shaklda hujjatlashtirish), raqamli kontent yaratish (multimedia materiallar va interaktiv topshiriqlarni mustaqil ishlab chiqish) va onlayn platformalardan foydalanish (ta'lim platformalari va professional tarmoqlarda samarali ishlash) ushbu guruhga kiradi.

Xulosa

Raqamli ta'lim muhiti maktabgacha ta'lim tashkilotlari tarbiyachilarining tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishda keng pedagogik imkoniyatlarga ega. Raqamli kontent, virtual munozaralar, muammoli keyslar, refleksiv amaliyotlar va e-portfolio kabi elementlar tarbiyachilarning axborotni baholash, argumentatsiyalash, dalillash va o‘z kasbiy faoliyatini takomillashtirish ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.Maktabgacha ta'lim sohasida tarbiyachilarning kasbiy kompetensiyalarini oshirish, ta'lim sifatini yaxshilash va bolalarning intellektual rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko‘rsatishga qaratilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2026-yil 5-fevraldagi "Maktabgacha ta'lim va tarbiya tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida"gi 19-sonli farmoni.
2. Dewey, J. How We Think. Dover Publications, 1933.
3. Paul, R.; Elder, L. The Miniature Guide to Critical Thinking. Foundation for Critical Thinking, 2006.
4. Prensky M. Digital Natives, Digital Immigrants // On the Horizon. – 2001. – Vol. 9. – No. 5. – P. 1-6.
5. UNESCO. Digital Education Futures: From Promises to Practice. – Paris: UNESCO, 2023. – 72 p.
6. Uvarov A.Yu. Obrazovaniye v mire tsifrovykh tekhnologiy: na puti k tsifrovoy transformatsii. – M.: Izdatelskiy dom GU-VShE, 2021. – 168 s.
7. Muslimov N.A., Lutfillayev M.H. O‘zbekiston oliy ta'lim muassasalarida raqamli ta'lim muhitini shakllantirish muammolari va istiqbollari // Zamonaviy ta'lim. – 2023. – № 2. – B. 2-11.
8. Adizova N.Q. Fan va ta'lim integratsiyasi // Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida tanqidiy fikrlashni shakllantirishning nazariy va pedagogik asoslari. – 2026. – №1. – B.81-86.
9. https://minjusttraining.uz/news/raqamli-talimda-zamonaviy-texnologiyalardan-foydalanish

O‘ZBEK TILI DARSLARIDA SUN’IY INTELLEKTDAN FOYDALANISH

Buronov Ikrom Quchqarovich
Jizzax PMM Tillarni o‘qitish metodikasi kafedrasi mudiri. F.f.f.d(PhD).

Annotatsiya. *Mazkur maqolada umumiy o‘rta ta’lim maktablarida o‘zbek tili fanini o‘qitish jarayonida sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishning pedagogik va metodik imkoniyatlari yoritilgan. Bugungi kunda raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi ta’lim jarayoniga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Xususan, sun’iy intellekt asosidagi zamonaviy vositalar o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi, ijodiy yondashuvi, yozma va og‘zaki nutqini rivojlantirish, grammatik hamda imloviy bilimlarini mustahkamlash uchun yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Maqolada sun’iy intellekt yordamida matn yaratish, tahrirlash, grammatik tahlil qilish, lug‘at ustida ishlash, test va topshiriqlar tayyorlash, individual ta’limni tashkil etish kabi usullar tahlil qilinadi. Shuningdek, sun’iy intellektdan foydalanishning afzalliklari bilan bir qatorda, uning*

cheklovlari, akademik halollik, axborotning ishonchliligi va o‘quvchining mustaqil fikrlashiga ta’siri kabi masalalar ham ko‘rib chiqiladi.

Abstract*. This article explores the pedagogical and methodological possibilities of using artificial intelligence technologies in the process of teaching the Uzbek language in general secondary schools. Today, the rapid development of digital technologies is having a significant impact on the educational process. In particular, modern artificial intelligence-based tools create new opportunities for developing students’ independent thinking, creative approach, written and oral communication skills, as well as strengthening their grammatical and spelling knowledge. The article analyzes such methods as using artificial intelligence to generate and edit texts, conduct grammatical analysis, work with vocabulary, prepare tests and assignments, and organize individualized learning. In addition to the advantages of using artificial intelligence, the article also examines its limitations and related issues, including academic integrity, the reliability of information, and its potential impact on students’ independent thinking.*

Аннотация*. В данной статье рассматриваются педагогические и методические возможности использования технологий искусственного интеллекта в процессе преподавания узбекского языка в общеобразовательных средних школах. В настоящее время стремительное развитие цифровых технологий оказывает значительное влияние на образовательный процесс. В частности, современные инструменты на основе искусственного интеллекта создают новые возможности для развития самостоятельного мышления учащихся, их творческого подхода, навыков устной и письменной речи, а также для укрепления грамматических и орфографических знаний. В статье анализируются такие методы, как использование искусственного интеллекта для создания и редактирования текстов, проведения грамматического анализа, работы со словарным запасом, подготовки тестов и заданий, а также организации индивидуализированного обучения. Наряду с преимуществами использования искусственного интеллекта рассматриваются его ограничения и связанные с ним проблемы, включая вопросы академической добросовестности, достоверности информации и потенциального влияния на самостоятельное мышление учащихся.*

Kalit so‘zlar: *sun’iy intellekt, o‘zbek tili, raqamli ta’lim, innovatsion pedagogika, grammatik tahlil, matn yaratish, individual ta’lim, raqamli kompetensiya, ta’lim texnologiyalari.*

Keywords: *artificial intelligence, Uzbek language, digital education, innovative pedagogy, grammatical analysis, text generation, individualized learning, digital competence, educational technologies.*

Ключевые слова: *искусственный интеллект, узбекский язык, цифровое образование, инновационная педагогика, грамматический анализ, генерация текста, индивидуализированное обучение, цифровая компетентность, образовательные технологии.*

Bugungi globallashuv va raqamlashtirish davrida ta’lim tizimi oldida zamonaviy texnologiyalardan samarali foydalanish, o‘quvchilarning raqamli kompetensiyasini rivojlantirish va ta’lim sifatini oshirish kabi muhim vazifalar turibdi. Ayniqsa, sun’iy intellekt texnologiyalarining jadal rivojlanishi ta’lim jarayoniga yangi imkoniyatlarni olib kirmoqda. Generativ sun’iy intellekt vositalari matn yaratish, savollarga javob berish, ma’lumotlarni tahlil qilish, g‘oyalar ishlab chiqish va turli o‘quv topshiriqlarini shakllantirish imkonini beradi. UNESCOning 2023-yilda e’lon qilingan qo‘llanmasida

ham generativ sun’iy intellektni ta’limda qo‘llashning pedagogik, axloqiy va xavfsizlik jihatlari alohida ko‘rsatib o‘tilgan.

O‘zbek tili darslari ham mazkur jarayondan chetda qolmasligi kerak. Chunki ona tili ta’limining asosiy maqsadi o‘quvchilarga grammatik qoidalarni yodlatish bilangina cheklanmaydi. O‘quvchining to‘g‘ri, ravon va mazmunli fikrlashi, yozma va og‘zaki nutqini rivojlantirish, mustaqil fikr bildirish, matnni tahlil qilish va undan zarur axborotni ajratib olish ko‘nikmalarini shakllantirish ham o‘zbek tili ta’limining muhim vazifalaridan hisoblanadi.

Sun’iy intellekt ushbu vazifalarni amalga oshirishda o‘qituvchiga qo‘shimcha metodik vosita bo‘la oladi. Biroq uni ta’lim jarayoniga shunchaki texnologik yangilik sifatida emas, balki aniq pedagogik maqsadga xizmat qiluvchi vosita sifatida kiritish muhimdir.

Sun’iy intellekt — insonning ayrim intellektual faoliyatlarini, jumladan, ma’lumotlarni tahlil qilish, tilni qayta ishlash, muayyan masalalarni yechish va matn yaratish kabi jarayonlarni kompyuter tizimlari yordamida amalga oshirishga imkon beruvchi texnologiyalar majmuasidir.

Ta’lim sohasida sun’iy intellektdan foydalanishning asosiy yo‘nalishlari quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- o‘quv materiallarini yaratish;
- test va topshiriqlar ishlab chiqish;
- individual ta’limni tashkil etish;
- o‘quvchilarning xatolarini tahlil qilish;
- matnlarni tahrirlash;
- avtomatik baholashga yordam berish;
- o‘quvchilarga tezkor fikr-mulohaza berish;
- ijodiy topshiriqlar yaratish;
- o‘qituvchining darsga tayyorgarlik jarayonini yengillashtirish.

UNESCO tavsiyalarida generativ sun’iy intellektdan foydalanishda insonning ta’lim jarayonidagi markaziy roli saqlanishi, texnologiya esa inson tafakkurining o‘rnini bosmasdan, uni qo‘llab-quvvatlashi kerakligi ta’kidlanadi.

Shu jihatdan qaraganda, o‘zbek tili o‘qituvchisi sun’iy intellektdan foydalanib, darsning mazmunini boyitishi va o‘quvchilarga individual yondashuvni kuchaytirishi mumkin.

O‘zbek tili darslarida sun’iy intellektdan foydalanishning imkoniyatlari juda keng. Ularni til ta’limining asosiy yo‘nalishlari asosida ko‘rib chiqish mumkin. O‘zbek tili darslarida matn ustida ishlash muhim o‘rin egallaydi. O‘quvchilarga matnning mazmunini aniqlash, asosiy va ikkilamchi fikrlarni ajratish, matnni rejalashtirish, unga sarlavha topish kabi topshiriqlar beriladi.

Sun’iy intellekt yordamida o‘qituvchi bir mavzu bo‘yicha turli murakkablik darajasidagi matnlarni tayyorlashi mumkin. Masalan, “Ona tabiatni asraylik” mavzusida boshlang‘ich darajadagi sodda matn, o‘rta darajadagi izohli matn va yuqori darajadagi muammoli matn yaratish mumkin.

O‘quvchilarga esa sun’iy intellekt yaratgan matnni tahlil qilish topshirig‘i beriladi. Bunda o‘quvchi tayyor matnni qabul qilibgina qolmay, uning mazmuni, uslubi, grammatik qurilishi va mantiqiy izchilligini tekshiradi. Bu usul o‘quvchilarda tanqidiy fikrlash ko‘nikmasini rivojlantiradi.

O‘zbek tili fanida so‘z turkumlari, gap bo‘laklari, sodda va qo‘shma gaplar, fe’l shakllari, kelishiklar, egalik qo‘shimchalari kabi ko‘plab grammatik mavzular

mavjud.Sun’iy intellekt yordamida mazkur mavzular bo‘yicha individual mashqlar yaratish mumkin. Masalan, “Ot so‘z turkumi” mavzusini o‘rganishda o‘quvchiga turli gaplar berilib, ulardan otlarni topish, ularning kelishik va egalik qo‘shimchalarini aniqlash topshiriladi.

“Qo‘shma gaplar” mavzusida esa sun’iy intellekt yordamida bir nechta gaplar hosil qilinib, o‘quvchilardan ularning tuzilishini aniqlash talab qilinishi mumkin. Bunday mashqlar o‘quvchilarning nazariy bilimini amaliy faoliyat bilan bog‘lash imkonini beradi.

O‘zbek tili darslarida o‘quvchilarning savodxonligini oshirish eng muhim vazifalardan biridir. Sun’iy intellekt yordamida turli imloviy va punktuatsion xatolarga ega matnlar tayyorlash mumkin. Masalan, o‘qituvchi o‘quvchilarga xatolar ataylab kiritilgan matn beradi. O‘quvchilar esa ushbu matnni tahrir qilib, xatolarni topadilar va nima sababdan bunday xato yuzaga kelganini izohlaydilar. Bu metodning afzalligi shundaki, o‘quvchi faqat to‘g‘ri javobni topmaydi, balki xatoning sababini tushuntirishga harakat qiladi.

O‘quvchilarning lug‘at boyligini oshirish o‘zbek tili ta’limining muhim yo‘nalishlaridan biridir. Sun’iy intellekt yordamida sinonim, antonim, omonim va paronim so‘zlar bilan bog‘liq topshiriqlarni shakllantirish mumkin. Masalan, o‘quvchiga “go‘zal”, “chiroyli”, “ko‘rkam” so‘zlari berilib, ularning ma’no jihatdan o‘xshashligi va qo‘llanish xususiyatlarini izohlash topshiriladi. Shuningdek, o‘quvchilardan yangi o‘rgangan so‘zlari ishtirokida gap yoki kichik matn tuzish talab qilinishi mumkin.

Insho yozish jarayonida o‘quvchilar ko‘pincha mavzuni ochib berish, reja tuzish va fikrlarini izchil bayon qilishda qiyinchiliklarga duch keladilar. Sun’iy intellekt bu jarayonda o‘quvchiga tayyor inshoni berish uchun emas, balki ijodiy fikrlashga yo‘naltiruvchi yordamchi sifatida ishlatilishi mumkin. Masalan, “Kitob — bilim manbai” mavzusida o‘quvchi dastlab mustaqil ravishda reja tuzadi. Keyin sun’iy intellektdan mavzuga oid qo‘shimcha g‘oyalarni so‘raydi. O‘quvchi o‘z rejasi bilan olingan takliflarni taqqoslaydi va yakuniy rejani mustaqil shakllantiradi. Bunday yondashuvda sun’iy intellekt o‘quvchining o‘rniga ish bajarmaydi, balki uning ijodiy faoliyatini qo‘llab-quvvatlaydi.

An’anaviy darslarda o‘qituvchi topshiriqlarni oldindan tayyorlaydi. Sun’iy intellekt esa topshiriqlarni turli darajada va qisqa vaqt ichida yaratishga yordam beradi. Masalan, o‘qituvchi “Sifat so‘z turkumi” mavzusi bo‘yicha:

1. boshlang‘ich darajadagi 5 ta test;
2. o‘rta darajadagi 5 ta gap tahlili;
3. yuqori darajadagi 3 ta ijodiy topshiriq tayyorlashni sun’iy intellekt vositasidan so‘rashi mumkin.

Shuningdek, bir xil mavzu bo‘yicha kuchli va bilimida bo‘shliqlar mavjud o‘quvchilar uchun turli topshiriqlar ishlab chiqish mumkin. Bu esa differensial ta’limni tashkil etishga yordam beradi. Masalan, bilim darajasi pastroq o‘quvchiga so‘zlarni to‘g‘ri joylashtirish topshirig‘i berilsa, yuqori bilimli o‘quvchiga shu so‘zlardan foydalanib, murakkab gap yoki kichik matn tuzish vazifasi berilishi mumkin.

Sun’iy intellekt nafaqat o‘quvchilar, balki o‘qituvchilar uchun ham samarali yordamchi bo‘la oladi.

O‘qituvchi undan:

- dars ishlanmasi uchun g‘oyalar olish;
- mavzu bo‘yicha savollar tayyorlash;
- testlar tuzish;

- nazorat ishlari variantlarini shakllantirish;
- ijodiy topshiriqlar ishlab chiqish;
- matnlarni soddalashtirish;
- turli yoshdagi o‘quvchilarga mos materiallar yaratish;
- dars yakuni uchun refleksiya savollarini tayyorlash uchun foydalanishi mumkin.

Biroq sun’iy intellekt tomonidan yaratilgan har qanday material o‘qituvchi tomonidan tekshirilishi shart. Chunki sun’iy intellekt har doim ham mutlaqo to‘g‘ri ma’lumot bermaydi. Ayniqsa, o‘zbek tilining ayrim grammatik, uslubiy va imloviy jihatlarida xatolar yuzaga kelishi ehtimoli mavjud. Shu sababli o‘qituvchi sun’iy intellektdan olingan ma’lumotni darslik, ilmiy manbalar va amaldagi til me’yorlari bilan solishtirib ko‘rishi kerak.

Sun’iy intellektdan ta’lim jarayonida maqsadli foydalanish bir qator afzalliklarni beradi.

Birinchidan, vaqt tejaladi. O‘qituvchi bir necha xil test, mashq yoki topshiriqlarni qisqa vaqt ichida shakllantirishi mumkin.

Ikkinchidan, individual yondashuv imkoniyati kengayadi. Har bir o‘quvchining bilim darajasiga mos topshiriqlar tayyorlash mumkin.

Uchinchidan, **o‘quvchilarning qiziqishi oshadi**. Zamonaviy texnologiyalardan foydalanish dars jarayonini an’anaviy shakldan interaktiv faoliyatga aylantiradi.

To‘rtinchidan, mustaqil ta’lim rivojlanadi. O‘quvchi qo‘shimcha savollar berish, javoblarni taqqoslash va o‘z bilimini tekshirish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Beshinchidan, tanqidiy fikrlash shakllanadi. Agar o‘quvchiga sun’iy intellekt yaratgan matndagi xatolarni topish yoki javobning to‘g‘riligini tekshirish topshirilsa, u ma’lumotni shunchaki qabul qilmaydi, balki tahlil qiladi.

Sun’iy intellektning imkoniyatlari keng bo‘lishiga qaramay, undan foydalanishda ayrim muammolar ham mavjud.

Birinchi muammo — tayyor javobga ortiqcha tayanish. Agar o‘quvchi barcha vazifalarni sun’iy intellektga bajartirsa, uning mustaqil fikrlash va yozish ko‘nikmalari yetarlicha rivojlanmasligi mumkin.

Ikkinchi muammo — noto‘g‘ri ma’lumot. Sun’iy intellekt ba’zan ishonchli ko‘rinadigan, ammo xato bo‘lgan ma’lumotni taqdim etishi mumkin. Shu sababli o‘quvchilarga axborotni tekshirish ko‘nikmasini o‘rgatish zarur.

Uchinchi muammo — akademik halollik. O‘quvchi mustaqil bajarishi kerak bo‘lgan insho, referat yoki topshiriqni to‘liq sun’iy intellektga yozdirib topshirishi mumkin. Bu esa ta’limning asosiy maqsadlariga zid.

To‘rtinchi muammo — shaxsiy ma’lumotlar xavfsizligi. O‘quvchi yoki o‘qituvchi sun’iy intellekt xizmatlariga shaxsiy ma’lumotlar, parollar yoki boshqa maxfiy axborotlarni kiritmasligi kerak. UNESCO ham generativ AI bilan bog‘liq muhim masalalar qatorida ma’lumotlar maxfiyligi va xavfsizligini alohida ko‘rsatadi.

Beshinchi muammo — o‘qituvchining texnologik kompetensiyasi. Sun’iy intellektdan samarali foydalanish uchun pedagog nafaqat o‘z fanini, balki zamonaviy raqamli vositalardan foydalanish usullarini ham bilishi kerak.

O‘zbek tili darslarida sun’iy intellektdan foydalanishda quyidagi bosqichli modelni qo‘llash mumkin:

1-bosqich — maqsadni belgilash.

O‘qituvchi avvalo darsda qanday natijaga erishmoqchi ekanligini aniqlaydi.

2-bosqich — SI vositasini tanlash.
Dars maqsadiga mos ravishda matn yaratish, tahlil qilish, test tuzish yoki boshqa vazifani bajarishga yordam beruvchi vosita tanlanadi.

3-bosqich — topshiriqni shakllantirish.
O‘quvchilarga aniq va tushunarli topshiriq beriladi.

4-bosqich — mustaqil faoliyat.
O‘quvchi avvalo o‘z bilimiga tayanib vazifani bajaradi.

5-bosqich — SI bilan taqqoslash.
O‘quvchi o‘z javobini sun’iy intellekt taklifi bilan taqqoslaydi.

6-bosqich — tahlil va xulosa.
O‘quvchi qaysi javob to‘g‘ri ekanligini asoslaydi va xatolarini tushuntiradi.

Mazkur modelning asosiy jihati shundan iboratki, sun’iy intellekt tayyor javob beruvchi vosita emas, balki o‘quvchining fikrlash jarayonini faollashtiruvchi pedagogik yordamchi sifatida qo‘llanadi.

Masalan, “Gap bo‘laklari” mavzusida quyidagi topshiriqni tashkil etish mumkin.

O‘qituvchi sun’iy intellekt yordamida quyidagi gapni yaratadi:

“Bugun maktabimiz o‘quvchilari kutubxonada yangi kitoblarni katta qiziqish bilan o‘qidilar.”

O‘quvchilarga quyidagi vazifalar beriladi:

1. Gapning grammatik asosini aniqlang.
2. Ega va kesimni toping.
3. Ikkinchi darajali gap bo‘laklarini aniqlang.
4. Gapdagi so‘zlarning turkumini belgilang.
5. Gapni boshqa so‘zlar yordamida qayta tuzing.
6. Sun’iy intellektdan gapning tahlilini so‘rang.
7. O‘z tahlilingiz bilan SI bergan tahlilni taqqoslang.
8. Agar farq mavjud bo‘lsa, qaysi javob to‘g‘ri ekanligini darslik va grammatik qoidalarga asoslanib izohlang.

Mazkur topshiriq orqali bir vaqtning o‘zida grammatik bilim, mustaqil fikrlash, axborotni tekshirish va raqamli savodxonlik rivojlantiriladi.

Xulosa qilib aytganda, sun’iy intellekt o‘zbek tili darslarini tashkil etishda katta pedagogik imkoniyatlarga ega bo‘lgan zamonaviy vositalardan biridir. U yordamida o‘qituvchi dars uchun turli topshiriqlar, testlar, matnlar va ijodiy mashqlar tayyorlashi, o‘quvchilarning bilim darajasiga mos individual vazifalar ishlab chiqishi mumkin.

O‘quvchilar esa sun’iy intellekt yordamida matnlarni tahlil qilish, xatolarni aniqlash, so‘z boyligini oshirish, ijodiy matnlar yaratish va o‘z bilimlarini tekshirish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

Shu bilan birga, sun’iy intellektdan foydalanish jarayonida o‘quvchining mustaqil fikrlashi va ijodkorligi birinchi o‘rinda turishi kerak. Texnologiya o‘quvchining o‘rniga fikrlamasligi, balki uni fikrlashga undashi lozim. UNESCOning ta’limda generativ AI bo‘yicha tavsiyalarida ham inson manfaatlari, ta’limdagi tenglik, madaniy va lingvistik xilma-xillik hamda xavfsizlik masalalariga e’tibor qaratiladi.

O‘zbekistonda sun’iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirish bo‘yicha 2030-yilgacha mo‘ljallangan strategik yo‘nalishlarning belgilanishi ham mazkur texnologiyalarning turli sohalarda, jumladan, ta’limda qo‘llanishi uchun muhim zamin yaratadi.

Demak, kelajakdagi o‘zbek tili ta’limida o‘qituvchi va sun’iy intellektning hamkorligi muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda asosiy maqsad texnologiyadan

foydalanishning o‘zi emas, balki uning yordamida o‘quvchining ona tilini chuqurroq o‘zlashtirishi, savodxonligi, ijodkorligi, tanqidiy va mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirishdan iborat bo‘lishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi. Sun’iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasi. 2025-yilgi rasmiy ma’lumotlar.
2. Miao, F., Holmes, W. Guidance for Generative AI in Education and Research. UNESCO, 2023.
3. O‘zbek tili ta’limiga oid umumiy o‘rta ta’lim maktablari uchun amaldagi ona tili darsliklari va metodik qo‘llanmalar.
4. O‘zbek tilining imlo qoidalari va zamonaviy o‘zbek adabiy tili bo‘yicha ilmiy-metodik manbalar.

QISHLOQ XO‘JALIGI YO‘NALISHI TALABALARINING KASBIY KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYASI: ESP VA CEFR ASOSIDAGI LINGVODIDAKTIK TALABLAR

Sobirova Muxlisa Sadriddin qizi,
Navoiy davlat universiteti doktoranti

Annotatsiya. *Maqolada qishloq xo‘jaligi yo‘nalishi talabalariga kasbga yo‘naltirilgan ingliz tilini o‘qitishning lingvodidaktik xususiyatlari va ularning kasbiy kommunikativ kompetensiyasiga qo‘yiladigan talablar tahlil qilinadi. English for Specific Purposes (ESP) konsepsiyasining ehtiyojlar tahlili, kasbiy diskurs, autentik material, fanlararo integratsiya va natijaga yo‘naltirilgan baholash kabi tamoyillari agrar ta’lim kontekstida umumlashtiriladi. Tadqiqot natijasida kasbiy kommunikativ kompetensiyaning olti tarkibli mualliflik modeli taklif etiladi. Shuningdek, B1 darajadan B2 darajaga o‘tish agrar ESPda faqat til birliklari hajmining ortishi emas, balki kasbiy-kommunikativ mustaqillikning sifat jihatdan kengayishi sifatida asoslanadi.*

Kalit so‘zlar: *ESP, kasbga yo‘naltirilgan ingliz tili, kasbiy kommunikativ kompetensiya, CEFR, agrar ta’lim, mediatsiya, interaksiya, kasbiy diskurs, B1, B2.*

Аннотация. *В статье анализируются лингводидактические особенности обучения профессионально ориентированному английскому языку студентов сельскохозяйственных направлений, а также требования к их профессиональной коммуникативной компетенции. В контексте аграрного образования обобщаются такие принципы концепции English for Specific Purposes (ESP), как анализ потребностей, профессиональный дискурс, использование аутентичных материалов, междисциплинарная интеграция и оценивание, ориентированное на результат. По результатам исследования предложена авторская шестикомпонентная модель профессиональной коммуникативной компетенции. Кроме того, обосновывается, что переход с уровня B1 на уровень B2 в аграрном ESP представляет собой не только увеличение объёма языковых средств, но и качественное расширение профессионально-коммуникативной самостоятельности.*

Ключевые слова: *ESP, профессионально ориентированный английский язык, профессиональная коммуникативная компетенция, CEFR, аграрное образование, медиация, интеракция, профессиональный дискурс, B1, B2.*

Abstract. *The article analyzes the linguodidactic features of teaching professionally oriented English to students majoring in agriculture, as well as the requirements for their*

professional communicative competence. It summarizes the key principles of English for Specific Purposes (ESP), including needs analysis, professional discourse, authentic materials, interdisciplinary integration, and outcome-based assessment, within the context of agricultural education. Based on the findings, an original six-component model of professional communicative competence is proposed. Furthermore, the transition from B1 to B2 in agricultural ESP is substantiated as not merely an increase in the range of linguistic resources but also a qualitative expansion of professional communicative autonomy.

Keywords: *ESP, professionally oriented English, professional communicative competence, CEFR, agricultural education, mediation, interaction, professional discourse, B1, B2.*

KIRISH

Zamonaviy oliy ta’limda nofilologik yo‘nalish talabalariga ingliz tilini o‘qitishning maqsadi umumiy grammatik-leksik bilimlarni o‘zlashtirish bilan cheklanmaydi. Ingliz tili talabaning mutaxassislikka oid axborotni qabul qilish, qayta ishlash, izohlash, taqdim etish, xalqaro manbalar bilan ishlash va professional muloqotda ishtirok etish vositasiga aylanishi kerak. Shu sababli qishloq xo‘jaligi yo‘nalishida til ta’limining mazmuni tuproq, hosildorlik, o‘simlik kasalliklari, irrigatsiya, agrotexnologik jarayonlar, dala va laboratoriya kuzatuvlari kabi kasbiy mazmun bilan uzviy bog‘lanishi zarur. Bunday yondashuv ESP konsepsiyasining asosiy tamoyiliga — til kursini o‘rganuvchining real akademik va kasbiy ehtiyojlaridan kelib chiqib loyihalashga mos keladi.71

ESP alohida til turi emas, balki maqsad va ehtiyojga yo‘naltirilgan o‘qitish yondashuvidir. T.Xatchinson va A.Uoters, shuningdek T.Dadli-Evans va M.J.Sent-Jon ishlari ESP kursining mazmuni o‘quvchining maqsadli vaziyatlarda qanday kommunikativ vazifalarni bajarishi, qaysi janr va diskurslardan foydalanishi hamda qanday til resurslariga ehtiyoj sezishi bilan belgilanishini ko‘rsatadi. J.Sveylzning janr tahlili nazariyasi esa kasbiy hamjamiyatlarning o‘ziga xos kommunikativ maqsadlari mavjudligini va til o‘qitishda shu janrlarning tuzilishi hamda funksiyasini hisobga olish zarurligini asoslaydi. Agrar ta’limda bu holat ilmiy maqola, texnik tavsif, hisobot, yo‘riqnoma, taqdimot va kasbiy muhokama kabi janrlarni o‘quv mazmuniga kiritishni talab qiladi.7273

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi ikki ehtiyojning kesishishida namoyon bo‘ladi. Birinchidan, qishloq xo‘jaligi yo‘nalishi talabalari uchun kasbga yo‘naltirilgan ingliz tili kursining lingvodidaktik xususiyatlarini aniq belgilash zarur. Ikkinchidan, ushbu kursning natijasi sifatida shakllantiriladigan kasbiy kommunikativ kompetensiyaning tarkibi va darajaviy ko‘rsatkichlarini xalqaro mezonlar bilan bog‘lash talab etiladi. CEFR til foydalanuvchisini faqat til tizimini biluvchi shaxs sifatida emas, balki real kommunikativ vazifalarni bajaruvchi ijtimoiy agent sifatida talqin qilishi bilan bu vazifani hal etish uchun muhim metodologik asos yaratadi. Shu nuqtayi nazardan maqolaning maqsadi qishloq xo‘jaligi yo‘nalishi talabalarining kasbiy kommunikativ kompetensiyasini ESP va CEFR asosida nazariy jihatdan aniqlashtirish, uning tarkibiy

71Hutchinson T., Waters A. English for Specific Purposes: A Learning-centred Approach. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987. – 183 p.
72Swales J. M. Genre Analysis: English in Academic and Research Settings. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
73Dudley-Evans T., St John M. J. Developments in English for Specific Purposes: A Multi-disciplinary Approach. – Cambridge: Cambridge University Press, 1998. – 301 p.

komponentlarini tizimlashtirish va B1-B2 darajalari uchun funksional talablarni umumlashtirishdan iborat.74

MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqot nazariy-analitik xarakterga ega bo‘lib, unda ESP metodologiyasi, kommunikativ kompetensiya nazariyasi va CEFR deskriptorlariga oid ilmiy manbalar kontent-tahlil, qiyosiy tahlil, tizimlashtirish va konseptual modellashtirish metodlari asosida o‘rganildi. Manbalar bazasini ESPning klassik va zamonaviy tadqiqotlari, kasbiy hamda akademik diskurs bo‘yicha ishlanmalar, CEFR 2001 va CEFR Companion Volume 2020 hujjatlari, MDH hamda O‘zbekiston olimlarining chet tilini o‘qitish metodikasiga oid tadqiqotlari tashkil etdi. H.Basturkmen ESP kursini ishlab chiqishda ehtiyojlar tahlilini asosiy bosqich sifatida ko‘rsatadi; B.Paltrij va S.Starfild esa kasbiy kommunikatsiyada diskurs, janr va korpusga asoslangan yondashuvlarning ahamiyatini yoritadi.75

Tahlil jarayonida, avvalo, kasbga yo‘naltirilgan ingliz tilini umumiy ingliz tili kursidan ajratib turuvchi lingvodidaktik belgilar aniqlandi. Keyingi bosqichda kommunikativ kompetensiyaning klassik modellari hamda kasbiy kommunikativ kompetensiyaga oid tadqiqotlar qiyoslandi. M.Kanale va M.Sveyn tomonidan taklif etilgan grammatik, sotsiolingvistik va strategik komponentlar, keyinchalik diskursiv kompetensiyaning qo‘shilishi kommunikativ kompetensiyani ko‘p tarkibli tizim sifatida ko‘rish uchun nazariy asos bo‘ldi. Professional kommunikatsiyaga yo‘naltirilgan EOP tadqiqotlari esa ushbu komponentlarni real ish vazifalari bilan bog‘lash zarurligini ko‘rsatadi.7677

CEFR bo‘yicha tahlilda ikki taksonomik qatlam alohida ajratildi: kommunikativ til kompetensiyalari — lingvistik, sotsiolingvistik va pragmatik kompetensiyalar; kommunikativ faoliyat rejimlari esa retsepsiya, produksiya, interaksiya va mediatsiya. Ushbu farqlash mualliflik modelida interaksiya va mediatsiyani CEFRdagi til kompetensiyalari bilan aynan bir darajadagi kategoriyalar sifatida talqin qilmaslik imkonini berdi. So‘ng CEFR deskriptorlari agrar ESP kontekstidagi vazifalar — sohaviy matnni tushunish, jarayonni izohlash, kasbiy muhokamada qatnashish, hisobot yozish, grafik yoki jadvaldagi axborotni sharhlash va boshqa auditoriyaga moslashtirib yetkazish — bilan muvofiqlashtirildi.78

NATIJALAR

Nazariy tahlil natijasida qishloq xo‘jaligi yo‘nalishida kasbga yo‘naltirilgan ingliz tilini o‘qitishning bir-biri bilan bog‘liq quyidagi lingvodidaktik xususiyatlari ajratildi: ehtiyojlar tahlili; kasbiy kommunikativ natijaga yo‘naltirilganlik; leksik-terminologik tayyorgarlik; autentik materiallardan foydalanish; kasbiy janr va diskurslarni o‘rgatish; fanlararo integratsiya; real kasbiy vazifaga yaqin baholash; til o‘rganish uchun motivatsiya; ESP o‘qituvchisining kurs dizayneri va metodik muvofiqlashtiruvchi sifatidagi ko‘p funksiyali roli. Mazkur xususiyatlar o‘zaro ajratilgan elementlar emas,

74Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment – Companion Volume. – Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2020. – 280 p.
75Basturkmen H. Developing Courses in English for Specific Purposes. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010; Paltridge B., Starfield S. The Handbook of English for Specific Purposes. – Oxford: Wiley-Blackwell, 2013. – 592 p.
76Ahmad Kamil M., Muhammad A. M. Professional communication competence in English for occupational purposes (EOP) courses: A systematic literature review and proposal of a framework // Journal of Teaching and Learning for Graduate Employability. – 2021. – Vol. 12, No. 2. – P. 260–278.
77Canale M., Swain M. Theoretical Bases of Communicative Approaches to Second Language Teaching and Testing // Applied Linguistics. – 1980. – Vol. 1, No. 1. – P. 1–47.
78Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment – Companion Volume. – Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2020. – P. 31–43, 48–121, 130–142.

balki bitta tizimning tarkibiy bo‘g‘inlari sifatida namoyon bo‘ladi. Masalan, ehtiyojlar tahlili kurs maqsadini belgilasa, autentik material va kasbiy janrlar mazmunni konkretlashtiradi, baholash esa talabaning aynan shu kasbiy vazifani ingliz tilida bajara olish darajasini aniqlaydi.

Qishloq xo‘jaligi ta’limiga oid mahalliy tadqiqotlar ham ushbu xulosani qo‘llab-quvvatlaydi. B.H.Xoliyorov agrar yo‘nalishlarda leksik kompetensiyani rivojlantirishda autentik materiallar va sohaviy terminologiyaning rolini asoslagan; N.H.Kushiyeva esa nofilologik, jumladan agrar yo‘nalishlarda ingliz tilini fanlararo integratsiya, modullilik va kommunikativ faoliyat bilan bog‘lash imkoniyatlarini ko‘rsatgan. Mazkur ishlanmalar agrar ESP uchun muhim zamin yaratadi, biroq kasbiy kommunikativ kompetensiyaning lingvistik, diskursiv, interaksion, mediatsion, strategik va kasbiy-kognitiv tomonlarini yagona modelda birlashtirish ehtiyoji saqlanadi.79

Shu asosda qishloq xo‘jaligi yo‘nalishi talabasining kasbiy kommunikativ kompetensiyasi ingliz tili va mavjud lingvistik repertuaridan foydalanib, mutaxassislikka oid axborotni anglash, talqin qilish va uzatish, kasbiy diskursni kommunikativ maqsadga muvofiq qurish, professional interaksiyada faol ishtirok etish, matn, tushuncha va kommunikatsiyani mediatsiya qilish, lingvistik resurslardan strategik va metalingvistik tarzda foydalanish hamda sohaviy bilimlar asosida kasbiy-kommunikativ vazifalarni samarali hal etish qobiliyatini ifodalovchi integrativ kompetensiya sifatida talqin qilindi. Mazkur ta’rif quyidagi olti komponent orqali konkretlashtirildi.

1-jadval. Kasbiy kommunikativ kompetensiyaning tarkibiy komponentlari va CEFR bilan muvofiqligi

Komponent	**Mazmuni**	**CEFRdagi tayanch**
Lingvistik-terminologik	Agrar terminlar, kollokatsiyalar, grammatik va fonetik vositalarni kasbiy vaziyatga mos qo‘llash.	General linguistic range; Vocabulary range/control; Grammatical accuracy.
Pragmatik-diskursiv	Hisobot, taqdimot, tavsiya, izoh va boshqa kasbiy janrlarda mantiqiy, izchil nutq qurish.	Pragmatic competence; Thematic development; Coherence and cohesion; Fluency.
Interaksion	Savol-javob, aniqlashtirish, fikr almashish, kelishuv va hamkorlikdagi qaror jarayonida faol qatnashish.	Interaction; Formal discussion; Goal-oriented co-operation; Asking for clarification.
Mediatsion	Kasbiy axborotni saralash, qisqartirish, izohlash, soddalashtirish va auditoriyaga moslashtirib yetkazish.	Mediation; Mediating a text/concepts/communication; Explaining data; Adapting language.
Strategik-metalingvistik	Parafraz, kompensatsiya, aniqlashtirish, o‘z-o‘zini tuzatish va til birliklarini ongli tahlil qilish.	Compensating; Monitoring and repair; Asking for clarification; Plurilingual repertoire.

79Xoliyorov B. H. Qishloq xo‘jaligiga ixtisoslashgan yo‘nalishlarda ingliz tilini o‘qitishda leksik kompetensiyani rivojlantirish: PhD dissertatsiyasi. – Samarqand, 2021. – 156 b.; Kushiyeva N. H. Talabalarga ingliz tilini o‘qitishda klasterli yondashuv xususiyatlari: PhD dissertatsiyasi. – Toshkent, 2020. – 148 b.

Komponent	**Mazmuni**	**CEFRdagi tayanch**
Kasbiy-kognitiv	Agrar bilimni ingliz tilidagi yangi axborot bilan bog‘lash, jadval, grafik va muammoli vaziyatni tahlil qilish.	General competences; Processing text; Explaining data; Collaborating to construct meaning.

Jadvaldagi model CEFRdagi tayyor oltita kompetensiyaning ko‘chirmasi emas, aksincha, CEFRning kommunikativ til kompetensiyalari, faoliyat rejimlari va strategiya deskriptorlari agrar ESP ehtiyojlari bilan integratsiyalashgan holda qayta tizimlashtirildi. Shu sababli sotsiolingvistik kompetensiya alohida yettinchi komponent sifatida ajratilmadi; uning registr, muloyimlik, ijtimoiy munosabat va sotsiokultural signallarga oid ko‘rsatkichlari pragmatik-diskursiv hamda interaksion komponentlarning kesishuvchi mezonlari sifatida qamrab olindi. Bu yechim kasbiy kommunikatsiyaning real tabiati bilan mos: talaba muloqotda mazmunni nafaqat grammatik jihatdan to‘g‘ri, balki adresat, vaziyat va janrga mos tarzda ifodalashi kerak.

CEFR asosida darajaviy talablarni aniqlashda B1 va B2 bosqichlari o‘rtasidagi funksional farq alohida e’tiborga olindi. B1 mazkur modelda boshlang‘ich til darajasi emas, balki talabaning tanish kasbiy vaziyatlarda mustaqil faoliyat boshlashi mumkin bo‘lgan kirish darajasi sifatida talqin qilinadi. B2 esa murakkabroq sohaviy diskursni qayta ishlash, fikrni dalillash, professional muhokamada faol qatnashish va bir nechta manbadan olingan axborotni integratsiyalash imkonini beruvchi kutilayotgan funksional daraja sifatida qaraladi.80 Quyidagi jadvalda ushbu rivojlanish jarayonini qisqacha ko‘rishimiz mumkin:

2-jadval. Agrar ESPda B1 va B2 darajalari o‘rtasidagi funksional rivojlanish

Faoliyat	**B1 daraja**	**B2 daraja**
Retsepsiya	Tanish sohaviy matn va aniq nutqdagi asosiy faktlarni anglaydi, kerakli axborotni topadi.	Murakkabroq maqola, hisobot, yo‘riqnoma va texnik muhokamadagi dalil, sabab va nuqtayi nazarni tahlil qiladi.
Produksiya	Kasbiy jarayon yoki kuzatuvni sodda mantiqiy ketma-ketlikda bayon qiladi; qisqa hisobot yozadi.	Jarayon, tajriba natijasi yoki muammo bo‘yicha tizimli taqdimot va batafsil yozma matn yaratadi, qarorini dalillaydi.
Interaksiya	Tanish vaziyatda savol beradi, javob qaytaradi, axborotni tekshiradi va aniqlashtirish so‘raydi.	Kasbiy muhokamada faol qatnashadi, e’tiroz va muqobil taklifni asoslaydi, kelishuvga erishishga ko‘maklashadi.
Mediatsiya	Tanish axborotning asosiy mazmunini qisqartirib yoki qayta ifodalab boshqa shaxsga yetkazadi.	Murakkabroq kasbiy axborotni saralaydi, moslashtiradi, tushuntiradi va hamkorlikdagi yechim ishlab chiqishga yordam beradi.

MUHOKAMA

80Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment – Companion Volume. – Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2020. – P. 48–79, 92–121.

Olingan natijalar ESPning klassik ehtiyojga yo‘naltirilgan tabiatini agrar ta’limning konkret kommunikativ vazifalari bilan bog‘lash zarurligini ko‘rsatadi. Kasbga yo‘naltirilgan ingliz tilida grammatik mavzu yoki leksik birlikning o‘zi maqsad emas; u kasbiy ma’no yaratish vositasi sifatida o‘qitilishi kerak. Masalan, majhul nisbat ilmiy va texnik jarayonni obyektiv tavsiflashda, modal fe’llar yo‘riqnoma va tavsiyalarda, sabab-oqibat konstruksiyalari esa agrar muammoni tahlil qilishda funksional ahamiyat kasb etadi. Bu yondashuv K.Haylandning akademik va kasbiy kommunikatsiyada janr, auditoriya va diskurs maqsadiga e’tibor qaratish zarurligi haqidagi qarashlari bilan hamohang.81

Natijalar, shuningdek, agrar ESP kursida autentik material va fanlararo integratsiyaning o‘rnini kuchaytiradi. Talaba real maqola, yo‘riqnoma, mahsulot tavsifi, dala yoki laboratoriya qaydi, jadval va diagramma bilan ishlaganda terminologik ma’no kasbiy kontekstda ochiladi. Shu bilan birga, autentiklik materialni hech qanday didaktik qayta ishlovsiz taqdim etish degani emas; material talabaning til darajasi, kurs maqsadi va bajariladigan vazifaga moslashtirilishi kerak. ESP o‘qituvchisi shuning uchun faqat til qoidalarini tushuntiruvchi emas, balki ehtiyojlarni tahlil qiluvchi, material tanlovchi, topshiriq va baholash mezonlarini loyihalovchi mutaxassis sifatida namoyon bo‘ladi.82

CEFR bilan muvofiqlashtirishning asosiy afzalligi shundaki, u kasbiy kommunikativ kompetensiyani kuzatiladigan faoliyat natijalari orqali ifodalash imkonini beradi. Masalan, “terminlarni biladi” degan umumiy ta’rif o‘rniga “sohaviy termin va kollokatsiyalarni kasbiy jarayonni tavsiflashda maqsadga muvofiq qo‘llaydi”; “gapira oladi” o‘rniga “muammoni tushuntiradi, aniqlashtiruvchi savol beradi, dalil keltiradi va muqobil taklifni asoslaydi” kabi indikatorlar qo‘llanadi. CEFRning “can do” mantig‘i aynan shu funksional yondashuvni qo‘llab-quvvatlaydi.83

B1-B2 rivojlanishining sifat jihatdan talqin qilinishi ham metodik jihatdan muhim. B1dan B2ga o‘tish faqat lug‘at hajmi yoki grammatik strukturalar sonining ko‘payishi bilan izohlanmaydi. Asosiy o‘zgarish talabaning kasbiy axborot bilan ishlash mustaqilligida: B1da u tanish, nisbatan prognoz qilinadigan vaziyatlarda faktik axborotni tushunib, sodda kommunikativ vazifani bajaradi; B2da esa murakkabroq diskursni kuzatadi, bir nechta dalilni solishtiradi, nuqtayi nazarni asoslaydi, auditoriyaga moslashtiradi va kasbiy muhokamada faol rol egallaydi. Shu bois baholash ham grammatik test bilan cheklanmasdan, taqdimot, loyiha, professional e-mail, qisqa hisobot, grafik sharhi, keys tahlili va mediatsion vazifalarni qamrab olishi kerak.

Taklif etilgan olti komponentli modelning muhim jihati shundaki, u kasbiy kommunikativ faoliyatni parchalangan ko‘nikmalar yig‘indisi sifatida emas, o‘zaro bog‘liq tizim sifatida ko‘radi. Masalan, agrar muammo bo‘yicha taqdimotda talaba terminologik birliklarni tanlaydi, nutqni mantiqiy tashkil etadi, grafik ma’lumotni sharhlaydi, savollarga javob qaytaradi va zarur bo‘lsa fikrini qayta ifodalaydi. Demak, lingvistik-terminologik, pragmatik-diskursiv, interaksion, mediatsion, strategik-metalingvistik va kasbiy-kognitiv komponentlar real vazifada bir vaqtning o‘zida faollashadi. Bu holat komponentlarni alohida o‘rgatish emas, balki topshiriq va baholashda ularning integratsiyasini hisobga olishni talab qiladi.

81Hyland K. English for Academic Purposes: An Advanced Resource Book. – London; New York: Routledge, 2006. – 338 p.

82Dudley-Evans T., St John M. J. Developments in English for Specific Purposes: A Multi-disciplinary Approach. – Cambridge: Cambridge University Press, 1998. – 301 p.; Basturkmen H. Developing Courses in English for Specific Purposes. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010.

83Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001; Council of Europe. Companion Volume. – Strasbourg, 2020.

Mazkur modelni qo‘llashda metodologik aniqlik ham zarur. CEFRdagi lingvistik, sotsiolingvistik va pragmatik kompetensiyalar bilan retsepsiya, produksiya, interaksiya va mediatsiya bir xil taksonomik darajadagi kategoriyalar emas. Shu sababli mualliflik komponentlari CEFRdan mexanik ko‘chirilmagan, balki agrar ESP ehtiyojlari asosida qayta tizimlashtirilgan. Ayniqsa mediatsion komponentning ajratilishi qishloq xo‘jaligi mutaxassisi uchun muhim: u ingliz tilidagi maqola yoki grafik mazmunini hamkasbga tushuntirishi, murakkab terminni noekspertga soddalashtirishi yoki bir nechta manbadagi axborotni birlashtirib amaliy tavsiyaga aylantirishi mumkin. Companion Volume mediatsiyani til faoliyatining mustaqil rejimi sifatida kengaytirishi ushbu komponentni nazariy asoslashga imkon beradi.84

Tadqiqotning cheklovi uning nazariy-analitik xarakteridadir. Taklif etilgan komponentlar va B1-B2 indikatorlarining samaradorligi alohida tajriba-sinov jarayonida, diagnostik topshiriqlar, kuzatuv mezonlari va statistik natijalar asosida tekshirilishi kerak. Shu bilan birga, nazariy model agrar ESP kursini loyihalash, o‘quv materiallarini tanlash, kasbiy vazifalarni bosqichlashtirish va baholash rubrikalarini ishlab chiqish uchun izchil mezoniy asos vazifasini bajarishi mumkin.

XULOSA

Tadqiqot natijalari qishloq xo‘jaligi yo‘nalishida kasbga yo‘naltirilgan ingliz tilini o‘qitish umumiy til kursining kasbiy mavzular bilan oddiy to‘ldirilgan varianti emasligini ko‘rsatdi. Uning lingvodidaktik mohiyati ehtiyojlar tahlili, sohaviy terminologiya, autentik material, kasbiy janr va diskurs, fanlararo integratsiya hamda real kommunikativ natijaga yo‘naltirilgan baholashning yaxlit tizimida namoyon bo‘ladi. Shu tizimning markaziy natijasi kasbiy kommunikativ kompetensiya bo‘lib, maqolada u lingvistik-terminologik, pragmatik-diskursiv, interaksion, mediatsion, strategik-metalingvistik va kasbiy-kognitiv komponentlar birligi sifatida asoslandi.

CEFR ushbu kompetensiyani xalqaro mezonlar bilan bog‘lash, “can do” deskriptorlari orqali kuzatiladigan vazifalarga aylantirish va B1-B2 rivojlanishini funksional jihatdan tavsiflash imkonini beradi. Agrar ESPda B1dan B2ga o‘tish tanish kasbiy vaziyatda asosiy axborot bilan ishlashdan murakkabroq diskurs, dalil, texnik terminologiya va bir nechta manbani mustaqil qayta ishlashga; sodda axborot almashishdan asoslangan professional muhokamaga; tanish mazmunni qayta yetkazishdan murakkab axborotni auditoriyaga mos mediatsiya qilishga o‘tish sifatida namoyon bo‘ladi. Taklif etilgan model keyingi metodik loyihalash va tajriba-sinov ishlarida mezon, indikator, topshiriq hamda baholash vositalarini izchil shakllantirish uchun nazariy asos yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ahmad Kamil M., Muhammad A. M. Professional communication competence in English for occupational purposes (EOP) courses: A systematic literature review and proposal of a framework // Journal of Teaching and Learning for Graduate Employability. – 2021. – Vol. 12, No. 2. – P. 260–278.

2. Basturkmen H. Developing Courses in English for Specific Purposes. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010.

3. Canale M., Swain M. Theoretical Bases of Communicative Approaches to Second Language Teaching and Testing // Applied Linguistics. – 1980. – Vol. 1, No. 1. – P. 1–47.

84Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment – Companion Volume. – Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2020. – P. 90–121.

4. Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

5. Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment – Companion Volume. – Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2020. – 280 p.

6. Dudley-Evans T., St John M. J. Developments in English for Specific Purposes: A Multi-disciplinary Approach. – Cambridge: Cambridge University Press, 1998. – 301 p.

7. Hutchinson T., Waters A. English for Specific Purposes: A Learning-centred Approach. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987. – 183 p.

8. Hyland K. English for Academic Purposes: An Advanced Resource Book. – London; New York: Routledge, 2006. – 338 p.

9. Paltridge B., Starfield S. The Handbook of English for Specific Purposes. – Oxford: Wiley-Blackwell, 2013. – 592 p.

10. Swales J. M. Genre Analysis: English in Academic and Research Settings. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

11. Xoliyorov B. H. Qishloq xo‘jaligiga ixtisoslashgan yo‘nalishlarda ingliz tilini o‘qitishda leksik kompetensiyani rivojlantirish: PhD dissertatsiyasi. – Samarqand, 2021. – 156 b.

12. Kushiyeva N. H. Talabalarga ingliz tilini o‘qitishda klasterli yondashuv xususiyatlari: PhD dissertatsiyasi. – Toshkent, 2020. – 148 b.

13. Jalolov J. J. Chet til o‘qitish metodikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2012. – 432 b.

14. Makhkamova G. T. Концепция формирования межкультурной компетенции студентов факультетов английского языка. – Ташкент: Фан, 2010.

15. Rashidova F. M. O‘zbekistonda uzluksiz ta’lim tizimida ingliz tilini o‘qitishning konseptual-metodik asoslari. – Toshkent, 2018. – 248 b.

16. Гальскова Н. Д., Гез Н. И. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика. – Москва: Академия, 2009. – 336 с.

INKLYUZIV TA’LIMDA RAQAMLI PLATFORMALARNING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI VA VOSITALARI

Azamxonov Baxodir Sayitkamolxonovich,
Farg‘ona davlat texnika universiteti
Axborot tizimlari va texnologiyalari kafedrasi katta o‘qituvchisi

Annotatiya*. Mazkur maqolada inklyuziv ta’lim tizimida raqamli platformalarning pedagogik imkoniyatlari, ularning ta’lim jarayonini tashkil etishdagi o‘rni hamda individual yondashuvni ta’minlashdagi ahamiyati tahlil qilingan. Shuningdek, imkoniyati cheklangan o‘quvchilar uchun moslashtirilgan elektron ta’lim muhiti, adaptiv AKT o‘quv kontentlari, masofaviy ta’lim texnologiyalari va interaktiv platformalarning samaradorligi yoritilgan. Tadqiqotda AKT va platformalar yordamida o‘qituvchi, o‘quvchi, ota-ona va mutaxassislar o‘rtasidagi hamkorlikni rivojlantirish, ta’lim sifatini oshirish hamda inklyuziv muhitni shakllantirish masalalari ko‘rib chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: i*nklyuziv ta’lim, raqamli platforma, elektron ta’lim muhiti, adaptiv ta’lim, AKT texnologiyalar, masofaviy ta’lim, sun’iy intellekt, LMS tizimi, individual ta’lim, monitoring tizimi, interaktiv ta’lim.*

Аннотация. *В данной статье проанализированы педагогические возможности цифровых платформ в системе инклюзивного образования, их роль в организации образовательного процесса, а также значение в обеспечении индивидуального подхода к обучению. Освещена эффективность адаптированной электронной образовательной среды для обучающихся с ограниченными возможностями здоровья, адаптивного учебного контента на основе ИКТ, технологий дистанционного обучения и интерактивных платформ. В исследовании также рассмотрены вопросы развития взаимодействия между учителями, обучающимися, родителями и специалистами с использованием ИКТ и цифровых платформ, повышения качества образования и формирования инклюзивной образовательной среды.*

Ключевые слова: *инклюзивное образование, цифровая платформа, электронная образовательная среда, адаптивное обучение, ИКТ-технологии, дистанционное обучение, искусственный интеллект, LMS-система, индивидуальное обучение, система мониторинга, интерактивное обучение.*

Abstract. *This article analyzes the pedagogical potential of digital platforms in the inclusive education system, their role in organizing the educational process, and their importance in ensuring an individualized approach to learning. The effectiveness of adapted electronic learning environments for students with disabilities, adaptive ICT-based learning content, distance learning technologies, and interactive platforms is highlighted. The study also examines the development of collaboration among teachers, students, parents, and specialists through the use of ICT and digital platforms, as well as issues related to improving the quality of education and creating an inclusive educational environment.*

Keywords: *inclusive education, digital platform, electronic learning environment, adaptive learning, ICT technologies, distance learning, artificial intelligence, LMS system, individualized learning, monitoring system, interactive learning.*

KIRISH. Funksional cheklanishlari bo‘lgan bolalarningg ta’limiy ehtiyojlari juda ham turli ko‘rinishda bo‘ladi. Ular bir tomondan, o‘zlarining sog‘lom tengdoshlari bilan bir xil bilimlar olish ehtiyojiga egalar. Boshqa tomondan esa, ularda boshqa (ko‘pincha alohida ta’lim ehtiyojlari deb belgilanadigan), fiinksional chekinishlar bilan bog‘liq bo‘lgan ehtiyojlar ham bor bo‘lib, ular o‘quv jarayonida odatdagi ta’lim metodlaridan foydalanish imkoniyatini bermadi. Shu munosabat bilan bolalaming har turli toifalarining individual ehtiyojlarini qondirish imkonini beradigan AKTlardan foydalanish katta ahamiyatga ega[1,2].

O‘quv jarayonda AKTlardan foydalanishning afzalliklari yangi texnologiyalarning kommunkatsiya va o‘zaro faoliyat jarayonini yo‘lga qo‘yishga, ta’lim resurslaridan eng qulay shakltda foydalanish imkonini berishga, hamda motivatsini oshirishga yordam berishi bilan bog‘liq.

AKTlami inklyuziv ta’limda qo‘llash sohalari juda ham xilma-xil bilishiga qaramay, ulardan foydalanishning quyidagi asosiy yo‘nalishlarini ajratib ko‘rsatish mumkin[3]:

- kompensator (o‘rnini bosish) masalalarini hal etish uchun AKTlar;
- didaktik masalalami hal etish uchun AKTlar;
- kommunikativ masalalami hal etish uchun AKTlar.

ASOSIY QISM. Bunday yondashuvni hisobga olgan holda AKTlaming o‘quv jarayonidagi rolni shu asosiy kategoriyalarga muvofiq bayon qilinadi.

AKTlardan foydalanishning umumiy afzalliklari: - bolalarga ko‘proq avtonomlik beriladi;

- kommunikatsiyada qiyinchiliklari bo‘lgan bolalarga ichki, yashirin imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarish imkoni yaratiladi;

- bolalarga o‘z yutuqlarini ilgari an'anaviy pedagogik usullardan foydalanilganda amalga oshirib bo‘lmaydigan usullar bilan namoyish qilish imkoniyatini beradi;

- bolalarning individual ehtiyojlarini hisobga olish imkoniyatini beradi.

AKTlardan foydalanishning alohida ehtiyojli bolalar uchun afzalliklari:

- kompyuterlar bolalarning avtonomligini va ta’lim olish imkoniyatlarini oshirishga yordam beradi;

- alohida ta’limiy ehtiyojlari bo‘lgan bolalar topshiriqlarni o‘zining o‘quv faoliyati maromida bajara oladilar;

- ko‘rishda nuqsoni bo‘lgan bolalar o‘zlarining koradigan tengdoshlari bilan bir qatorda intemetdan foydalanish imkoniyatini oladilar;

- ixtisoslashtirilgan qurilmalar va dasturlar kommunikatsiyada qiyinchiliklari bo‘lgan bolalar orasidagi, ularning tengdoshlari va o‘qituvchilari bilan o‘zaro munosabatlarini yengillashtiradi;

- kommunikatsiyaning texnika vositalaridan foydalanish bolalarning maktabda ham, jamoatda ham yoqimli imidjni hosil qiladi;

- bolalarning AKTlarga ishonchi ularning uy vazifalarini tayyorlash va boshqa ehtiyojlari uchun intemetdan foydalanishlariga yordam beradi.

AKTlardan foydalanishning o‘qituvchilar va pedagog xodimlar uchun afzalliklari:

- AKTlardan foydalanish inklyuziv ta’limda ishlayotgan pedagoglaming hamkasblari bilan munosabatda bo‘lishlariga imkoniyat yaratib, ularning ajralib qolishlarini kamaytirishga yordam beradi;

- real vaqt rejimida kommunikatsiyani amalga oshirish imkoniyati o‘z kasbiy faoliyatini anglashning, ya’ni refleksiyaning rivojlanishiga yordam beradi;

- AKTlardan foydalanish pedagoglaming kasbiy ko‘nikmalarini takomillashtiradi;

- texnologiyalami tengdoshlari bilan munosabatlar jarayoniga qo‘shish ta’lim samaradorligini oshirishga yordam beradi;

- axborot resurslarining elektron shaklti ta’Iimdan foydalanish imkoniyatini jiddiy ravishda oshiradi.

Yangi texnologiyalami texnikaviy qo‘llab-quvvatlash sifatida qo‘llash alohida ehtiyojli bolalarga o‘quv jarayonida faol ishtirok etish imkonini beradi. Masalan, harakat nuqsonlari bo‘lgan holda AKT yozish imkonini beradi, ko‘rish nuqsonlari bo‘lgan holda esa, o‘qish jarayonini amalga oshirish imkonini beradi[3,4].

Shu nuqtayi nazardan, texnologiyalar bolalaming o‘z atrof-muhitlarini boshqarish, o‘quv va ijtimoiy masalalar yechimini qo‘llab-quvvatlash qobiliyatlarini rivojlantiradi hamda axborot resurslaridan foydalanish imkonini beradi. Boshqachasiga aytganda, texnologiyalar organismning tabiiy funksiyalaridagi yetishmovchiliklarining o‘mini bosish (kompensatsiyalash) imkoniyatini beradi va shu bilan esa, bolalar tomonidan bilimlami olish va o‘zlashtirish jarayonlarini optimallashtiradi.

Xulosa. Inklyuziv ta’limda AKTlarni qo‘llash juda katta imkoniyatlarga ega, lekin bu yo‘lda ko‘p qiyinchiliklar mavjud, yangi texnologiyalar ta’lim tizimining an’anaviy tartibini o‘zgartirib, alohida ehtiyojli bolalar ta’limidagi ilgarigi passiv yondashuvlarga nisbatan munosib alternativlarni ilgari suradi. Mavjud shubhasiz afzalliklariga qara may, agar ularni bolalarning individual ehtiyojlarini va ta’lim resurslaridan foydalanish

imkoniyat tamoyillarini hisobga olmagan holda qo‘llanilsa, bunday texnologiyalar ta’limga to‘sqinlik qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. L.R.Muminova, R.Sh.Shomaxmudova, Z.M.Axmedova. “Inklyuiziv ta’lim” o‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2019.

2. Nurmuhamedova L.Sh. Nogiron bolalarning huquqiy asoslari va ilmiy-nazariy masalalari. Defektolog kadrlarni tayyorlash jarayoniga innovatsion ta’lim texnologiyalarini tadbiq etish: muammolar va istiqbollar. – T., 2014.

3. D.S.Qaxarova “Inklyuziv ta’lim texnologiyasi” Toshkent. 2014.

4. J.G‘.Yuldashev, S.A.Usmonov. Pedagogik texnologiya asoslari. – T.: O‘qituvchi, 2004.

INFORMATIKA VA AXBOROT TEXNOLOGIYALARI FANI O‘QITUVCHILARINING KASBIY KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHDA ELEKTRON TA’LIM RESURSLARIDAN FOYDALANISH

Xaliqova G.T,
Navoiy viloyat PMM Raqamli texnologiyalarni rivojlantirish yetakchi mutaxassis

Annotatsiya*. Ushbu maqolada elektron ta'lim resurslarining informatika va axborot texnologiyalari fani o‘qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishdagi pedagogik va metodik vositalar yoritilgan. Unda ushbu resurslarning asosiy turlari va kasbiy mahoratga ta'siri tahlil qilinib, o‘qituvchilar kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish amaliy modeli taklif etiladi.*

Kalit so‘z*lar: informatika va axborot texnologiyalari, kasbiy kompetensiya, elektron ta’lim resurslari, raqamli kompetensiya, axborot texnologiyalari, raqamli ta’lim, malaka oshirish, pedagogik texnologiya.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются педагогические и методические средства развития профессиональных компетенций учителей информатики и информационных технологий посредством электронных образовательных ресурсов. Анализируются основные виды данных ресурсов и их влияние на профессиональное мастерство педагогов. На основе проведённого исследования предлагается практическая модель развития профессиональных компетенций учителей с использованием электронных образовательных ресурсов.*

Ключевые слова: *информатика и информационные технологии, профессиональная компетентность, электронные образовательные ресурсы, цифровая компетентность, информационные технологии, цифровое образование, повышение квалификации, педагогическая технология.*

Abstract. *This article discusses the pedagogical and methodological tools of developing the professional competencies of computer science and information technology teachers through electronic educational resources. It analyzes the main types of these resources and their impact on teachers’ professional skills. Based on the findings, a practical model for the development of teachers’ professional competencies through the effective use of electronic educational resources is proposed.*

Keywords: *computer science and information technologies, professional competence, electronic educational resources, digital competence, information technologies, digital education, professional development, educational technology.*

KIRISH

Bugungi kunda ta’lim tizimida raqamlashtirish jarayonining jadallashuvi o‘qituvchining kasbiy faoliyatiga qo‘yiladigan talablarni ham o‘zgartirmoqda [1; 2]. Ayniqsa, informatika va axborot texnologiyalari fanini o‘qitishda zamonaviy dasturiy vositalar, elektron o‘quv materiallari, interaktiv platformalar va multimedia resurslaridan foydalanish muhim ahamiyat kasb etmoqda. O‘qituvchi dars jarayonida tayyor elektron resurslardan foydalanish bilan birga, o‘z faniga mos raqamli materiallarni yaratish, ularni pedagogik maqsadga muvofiq tanlash va o‘quvchilarning mustaqil ta’lim faoliyatini tashkil etishni ham bilishi zarur.

Elektron ta’lim resurslari deganda ta’lim jarayonida foydalanishga mo‘ljallangan raqamli darsliklar, videodarslar, taqdimotlar, interaktiv topshiriqlar, testlar, virtual laboratoriyalar, elektron lug‘atlar, ta’lim platformalari va boshqa raqamli o‘quv materiallari tushuniladi [3]. Bunday resurslar o‘qituvchiga ta’lim mazmunini turli shakllarda taqdim etish, o‘quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish va ta’lim natijalarini tezkor baholash imkonini beradi.

Informatika va axborot texnologiyalari o‘qituvchisining kasbiy kompetensiyasi esa fan bo‘yicha bilim, pedagogik mahorat, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish, metodik faoliyatni tashkil etish, muammoli vaziyatlarni hal qilish va o‘z kasbiy faoliyatini muntazam takomillashtirish kabi tarkibiy qismlarni o‘z ichiga oladi [3; 4].

Shu sababli elektron ta’lim resurslaridan maqsadli foydalanish informatika va axborot texnologiyalari fani o‘qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishning samarali vositalaridan biridir.

Tadqiqotning maqsadi- informatika va axborot texnologiyalari fani o‘qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda elektron ta’lim resurslaridan foydalanishning pedagogik-metodik imkoniyatlarini asoslash va ushbu jarayonni tizimli tashkil etish modelini ishlab chiqishdan iborat.

Elektron ta’lim resurslarining ta’lim jarayonidagi o‘rni

Elektron ta’lim resurslari an’anaviy o‘quv materiallaridan farqli ravishda axborotni matn, grafik tasvir, audio, video va interaktiv topshiriqlar orqali taqdim etish imkonini beradi [5]. Bunda informatika va axborot texnologiyalari fanining amaliy yo‘nalishini hisobga olgan holda, o‘quv materialini yanada tushunarli va amaliy shaklda yetkazishga yordam beradi.

Masalan, algoritmlash mavzusini o‘rganishda oddiy matnli tushuntirish bilan bir qatorda algoritmning blok-sxemasini animatsiya orqali ko‘rsatish, dasturlash mavzusida esa kodning ishlash jarayonini amaliy misol asosida namoyish qilish mumkin. Bunday yondashuv o‘qituvchining nafaqat texnologik, balki metodik kompetensiyasini ham rivojlantiradi.

1-rasm. Elektron ta’lim resurslarining asosiy tarkibiy qismlari

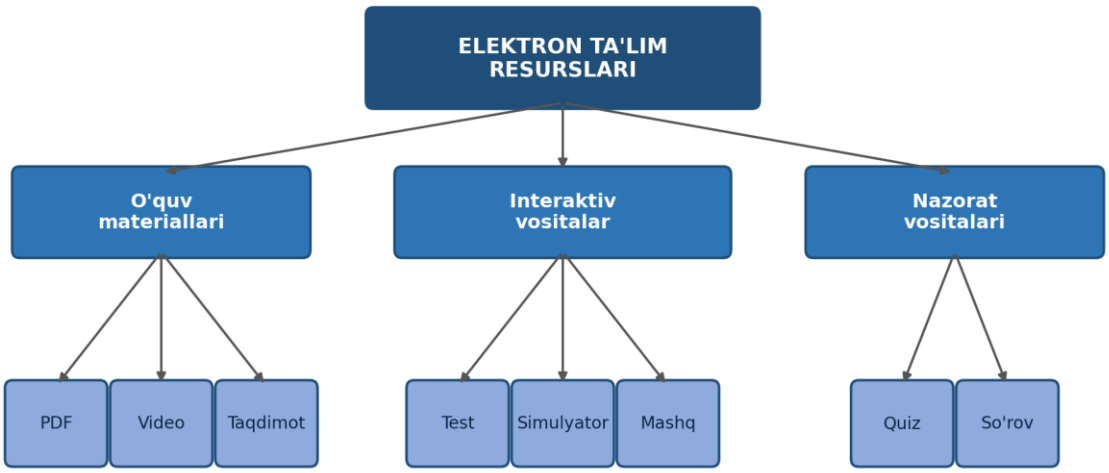

Mazkur resurslardan foydalanish o‘qituvchidan ma’lum darajadagi raqamli savodxonlikni talab qiladi. Shu jihatdan elektron ta’lim resurslari o‘qitish vositasi bo‘lish bilan birga, o‘qituvchining o‘z kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish vositasi vazifasini ham bajaradi.

Informatika va axborot texnologiyalari o‘qituvchisining kasbiy kompetensiyasi va elektron resurslar

Informatika va axborot texnologiyalari fani o‘qituvchisining kasbiy kompetensiyasini bir nechta asosiy yo‘nalishlarda ko‘rib chiqamiz.(1-jadval).

1-jadval. Informatika va axborot texnologiyalari o‘qituvchisi kasbiy kompetensiyasining tarkibiy qismlari va ularni rivojlantirishda elektron ta’lim resurslaridan foydalanish imkoniyatlari

Kompetensiya turi	Mazmuni	Elektron resurslardan foydalanish imkoniyati
Fan kompetensiyasi	Informatika va axborot texnologiyalari bo‘yicha bilim va ko‘nikmalar	Elektron darslik, video, amaliy topshiriqlar
Raqamli kompetensiya	Zamonaviy AKT vositalaridan foydalanish	Ta’lim platformalari, interaktiv dasturlar
Metodik kompetensiya	Darsni samarali loyihalash	Multimedia darslar, elektron metodik materiallar
Kommunikativ kompetensiya	O‘quvchilar bilan samarali muloqot	Forum, chat, videokonferensiya
Baholash kompetensiyasi	Bilim va ko‘nikmalarni baholash	Onlayn test va elektron nazorat vositalari
Kreativ kompetensiya	Yangi ta’lim materiallarini yaratish	Taqdimot, infografika, video va interaktiv topshiriqlar

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, elektron ta’lim resurslaridan foydalanish o‘qituvchining kasbiy faoliyatining barcha yo‘nalishlarini qamrab oladi.

Elektron ta’lim resurslari orqali kompetensiyani rivojlantirish metodikasi

O‘qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda elektron resurslardan foydalanish jarayonini izchil tashkil etish muhimdir. Bunda quyidagi bosqichlardan foydalanish maqsadga muvofiq:

1-bosqich – diagnostika. O‘qituvchining mavjud raqamli va metodik kompetensiyasi aniqlanadi.

2-bosqich – resurslarni tanlash. Belgilangan pedagogik maqsadga mos elektron ta’lim resurslari aniqlanadi.

3-bosqich – amaliy faoliyat. O‘qituvchi elektron resurslardan foydalangan holda dars ishlanmasi, taqdimot, test yoki amaliy topshiriq yaratadi.

4-bosqich – tajriba almashish. Tayyorlangan materiallar boshqa o‘qituvchilar bilan muhokama qilinadi.

5-bosqich – baholash va takomillashtirish. O‘qituvchi o‘z faoliyati natijalarini tahlil qilib, aniqlangan kamchiliklar asosida elektron resursni takomillashtiradi.

2-rasm. Kasbiy kompetensiyani rivojlantirish modeli

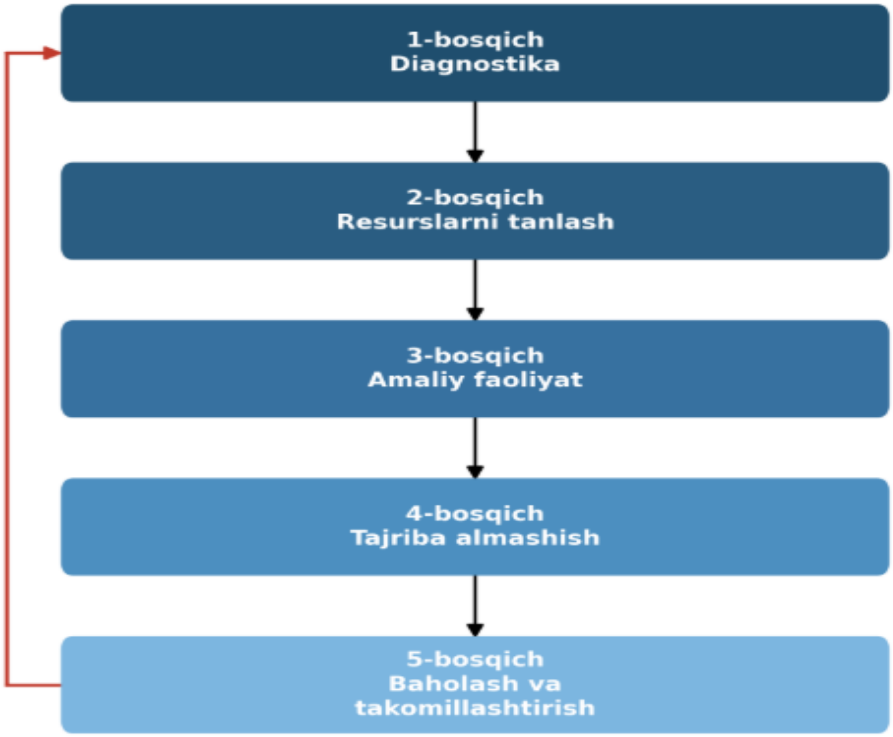

U

Ushbu modelning muhim jihati shundaki, o‘qituvchi elektron resursning oddiy foydalanuvchi emas, balki uni yaratish va pedagogik faoliyatga moslashtirish jarayonining faol ishtirokchisiga aylanadi.

Elektron resurslardan foydalanishning afzalliklari

Elektron ta’lim resurslaridan foydalanish informatika va axborot texnologiyalari fani o‘qituvchilarining kasbiy rivojlanishiga bir qator ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Birinchidan, o‘qituvchi yangi texnologiyalar bilan ishlash tajribasini oshiradi. Ikkinchidan, dars mazmunini o‘quvchilarning ehtiyojlariga moslashtirish imkoniyati kengayadi. Uchinchidan, o‘qituvchi mustaqil ravishda elektron o‘quv materiallari yaratish ko‘nikmasini egallaydi.

Bundan tashqari, elektron resurslar orqali o‘qituvchi o‘zining kasbiy faoliyatini masofadan turib ham davom ettirishi, boshqa pedagoglarning tajribalarini o‘rganishi va o‘z metodik ishlanmalarini elektron muhitda takomillashtirishi mumkin [6; 7].

Elektron ta’lim resurslaridan foydalanishdagi muammolar

Shu bilan birga, elektron resurslardan foydalanish jarayonida ayrim muammolar ham mavjud. Jumladan, barcha o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyasi bir xil darajada emasligi, sifatli elektron resurslarni tanlashda qiyinchiliklar yuzaga kelishi, ayrim hollarda texnik vositalar va internet imkoniyatlarining cheklanganligi shular jumlasidandir.

Shuning uchun malaka oshirish kurslarida o‘qituvchilarga faqat texnik vositalardan foydalanishni o‘rgatish yetarli emas [8]. Ularda ushbu vositalarni qachon, nima uchun va qanday metodik maqsadda qo‘llash bo‘yicha kompetensiyani ham shakllantirish zarur.

2-jadval. Elektron ta’lim resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish shartlari

Shart	Kutiladigan natija
O‘qituvchining raqamli savodxonligini oshirish	Texnologiyalardan ishonchli foydalanish
Amaliy mashg‘ulotlarni ko‘paytirish	Mustaqil elektron resurs yaratish ko‘nikmasi
Resurslarni pedagogik maqsad asosida tanlash	Dars samaradorligining oshishi
Tajriba almashish	Ilg‘or metodlarning ommalashishi
Muntazam monitoring	Kasbiy rivojlanish dinamikasini aniqlash

Demak, elektron ta’lim resurslaridan foydalanishning samarasi pedagogik maqsadga muvofiqligi va metodik jihatdan to‘g‘ri qo‘llanilishiga bog‘liq hisoblanadi.

XULOSA

Informatika va axborot texnologiyalari fani o‘qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish bugungi ta’lim jarayonining muhim vazifalaridan biridir. Raqamli texnologiyalarning tez sur’atlarda rivojlanishi o‘qituvchidan o‘z bilimlarini muntazam yangilab borish, zamonaviy elektron resurslardan foydalanish va ularni o‘quv jarayoniga moslashtirishni talab qilmoqda.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, elektron ta’lim resurslari informatika va axborot texnologiyalari o‘qituvchisining fan, raqamli, metodik, kommunikativ, baholash va kreativ kompetensiyalarini rivojlantirish uchun keng imkoniyat yaratadi. Ayniqsa, malaka oshirish kurslarida o‘qituvchilarning tayyor elektron materiallardan foydalanishi bilan bir qatorda, mustaqil ravishda elektron dars, test, videomaterial, interaktiv topshiriq va boshqa resurslarni yaratishiga e’tibor qaratish samarali natija beradi.

Shuningdek, elektron ta’lim resurslaridan foydalanish jarayonini diagnostika, amaliy faoliyat, tajriba almashish, baholash va takomillashtirish bosqichlari asosida tashkil etish o‘qituvchining kasbiy rivojlanishini tizimli yo‘lga qo‘yish imkonini beradi.

Umuman olganda, informatika va axborot texnologiyalari fani o‘qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda elektron ta’lim resurslaridan foydalanish nafaqat ta’lim sifatini oshirish, balki o‘qituvchining mustaqil kasbiy rivojlanishi va zamonaviy pedagogik faoliyatga moslashuvini ta’minlovchi muhim omil hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta'lim to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ-637-son, 23.09.2020.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasini ishlab chiqish va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to Farmoni. PF-6079-son, 10/05/2020.
3. YUNESKO. O‘qituvchilar uchun AKT kompetensiyasi doirasi. 3.0 versiyasi. – Parij: YUNESKO, 2018.
4. Mishra P., Koehler MJ Texnologik pedagogik kontent bilimlari: O‘qituvchi bilimlari uchun asos // O‘qituvchilar kolleji yozuvlari. – 2006. – 108-jild, 6-son. – 1017–1054-betlar.
5. Bates AW Raqamli asrda o‘qitish: O‘qitish va o‘rganishni loyihalash bo‘yicha qo‘llanma. – Vankuver: Tony Bates Associates Ltd, 2019.
6. Anderson T. Onlayn ta'lim nazariyasi va amaliyoti. – Edmonton: Athabasca universiteti nashriyoti, 2008.
7. Abduqodirov AA, Pardaev AX Masofali o‘qitish nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent: Fan, 2009.
8. Ishmuhamedov R., Abduqodirov A., Pardaev A. Ta'limda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent: Iste’dod, 2008.

TARIX DARSLARIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH IMKONIYATLARI

Muxamadiyeva Laziza Nizomovna,
Navoiy viloyat Pedagogik mahorat markazi
“Ijtimoiy – iqtisodiy va amaliy fanlar metodikasi”
kafedrasi dotsenti

Annotatsiya: *Mazkur maqolada tarix fanini o‘qitishda raqamli texnologiyalaridan foydalanishning nazariy asoslari va amaliy imkoniyatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, raqamli texnologiyalar yordamida o‘quv jarayoninida interaktiv muhit yaratish, tarixiy tafakkurni rivojlantirish va baholash tizimini takomillashtirish masalalari yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *raqamli texnologiyalar, tarix ta’limi, interaktiv metodlar, pedagogik innovatsiyalar, raqamli savodxonlik, masofaviy ta’lim, virtual ta’lim*

Аннотация: *В данной статье анализируются теоретические основы и практические возможности использования цифровых технологий в преподавании истории. Также рассматриваются вопросы создания интерактивной среды в образовательном процессе, развития исторического мышления и совершенствования системы оценивания с использованием цифровых технологий.*

Ключевые слова: *цифровые технологии, историческое образование, интерактивные методы, педагогические инновации, цифровая грамотность, дистанционное обучение, виртуальное обучение.*

Annotation: *This article analyzes the theoretical foundations and practical possibilities of using digital technologies in history teaching. It also examines issues related to creating an interactive environment within the educational process, developing historical thinking, and improving assessment systems through the use of digital technologies.*

Keywords: *digital technology, historical education, interactive methods, pedagogical innovations, digital literacy, distance education, virtual education.*

Bugungi kunda jamiyatimizning barcha jabhalarida tub o‘zgarishlar yuz bermoqda. Jumladan, ta’lim tizimi ham bu o‘zgarishlardan chetda qolmayapti.

Yangi O‘zbekiston taraqqiyotining hozirgi bosqichida ta'lim tizimini tubdan isloh qilish, yosh avlodning intellektual salohiyatini oshirish hamda ularda mustaqil va tanqidiy fikrlash qobiliyatini shakllantirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasida qabul qilingan “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi va “O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi” ta’lim jarayoniga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini chuqur integratsiya qilishni strategik vazifa qilib belgilab berdi.

Zamonaviy jamiyatda raqamli texnologiyalar hayotimizning deyarli barcha sohalariga chuqur kirib keldi. Ta’lim sohasida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi natijasida o‘quv jarayonini samarali tashkil etilishi, o‘qitish usullarini takomillashtirish va bilimlarni baholash mexanizmlari tubdan o‘zgardi. Ta’limda raqamli texnologiyalar shunchaki ko‘rgazmali vosita bo‘lib qolmay, balki o‘quv jarayonining ajralmas qismiga aylanib bormoqda. Shu bois, bugungi kunda ta’lim tizimining barcha ishtirokchilari raqamli savodxonlik ko‘nikmalarini egallashlari zarur. Bu esa XXI asr ko‘nikmalari ichida eng muhim ko‘nikmalaridan biri hisoblanadi.

UNESCO ta’rifiga ko‘ra, raqamli savodxonlik — bu shaxsning raqamli vositalardan foydalanish orqali axborotni qabul qilish, uni qayta ishlash, baholash, yaratish va uzatish qobiliyatidir.

Zamonaviy axborot jamiyatida o‘quvchilar ma’lumotlarni tez va vizual ko‘rinishda qabul qilishga odatlanmoqdalar. Bu esa fan o‘qituvchilaridan, ayniqsa tarix fani o‘qituvchilaridan dars jarayoniga raqamli texnologiyalar va innovatsion pedagogik metodlarni keng joriy etishni talab qiladi. Tarix darslarida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari vositalaridan, interfaol o‘yinlar va tahliliy metodlardan foydalanish o‘quvchilarning fanga bo‘lgan qiziqishini oshiradi, darsning mazmunan boy va esda qolarli bo‘lishini ta’minlaydi

Tarix fani insoniyatning o‘tmishi, madaniyati va ijtimoiy-siyosiy tajribasini o‘rgatuvchi fundamental fan bo‘lib, u yoshlarda vatanparvarlik, milliy o‘zlikni anglash, umuminsoniy qadriyatlarga hurmat tuyg‘usini tarbiyalash, shuningdek jonajon vatanimizning boy tarixini o‘raganishda muhim o‘rin tutadi. Biroq, an’anaviy ta’lim metodlariga asoslangan, faqat quruq fakt va sanalarni yodlashga yo‘naltirilgan dars tashkil etish usullari bugungi kun talablariga to‘liq javob bera olmaydi.

Shu sababdan, umumta’lim maktablarida tarix fanini o‘qitishda raqamli savodxonlikni shakllantirish muhim pedagogik vazifadir. Tarix darslarida raqamli savodxonlik nafaqat kompyuter yoki internetdan foydalanishni, balki tarixiy axborotni to‘g‘ri qidirish, tanlash, uni tanqidiy baholash va raqamli merosni tahlil qilish imkoniyatini beradi.

Tarix darslarini zamonaviy talablar asosida tashkil etishda quyidagi raqamli vosita va usullardan foydalanish yuqori samaradorlikni ta’minlaydi:

- Virtual muzeylar va 3D sayohatlar: XX asrning 90-yillarida muzeyshunoslikka kirib kelgan **“virtual muzey”** tushunchasi zamonaviy muzeyshunoslikning butun boshli yo‘nalishiga aylanib ulgurdi. Dastlabki vaqtlarda ushbu tushuncha o‘quvchilar orasida u qadar keng tarqalmagan edi. “Virtual” so‘zi “mo‘jiza, haqiqiy, real” ma’nolarini ifoda etsa ham, aslida u lotinchadan tarjima qilinganda “virtus” - hayoliy, faraz qilish so‘zlaridan kelib chiqqan .

O‘quvchilar sinf xonasini tark etmagan holda Afrosiyob, qadimgi Rim, Luvr, Ermitaj, kabi yirik tarixiy-madaniy maskanlarga virtual sayohat qilishlari mumkin. Bu esa ularning tarixiy obidalar, me’morchilik va madaniy meros haqidagi tasavvurlarini vizual jihatdan boyitishga xizmat qiladi.

Raqamli texnologiyalar va multimedia vositalarining darsga integratsiya qilinishi tarixiy davr muhitini sinf xonasida jonlantirishga imkon beradi. Tarixiy hujjatli filmlardan parchalar namoyish etish, o‘quvchilarning qiziqishini keskin oshiradi.

- **Interaktiv raqamli xaritalar:** Xususan, tarix fanini o‘qitishda o‘quvchilarning fazoviy tasavvuri va tahliliy ko‘nikmalarini rivojlantirishda raqamli xaritalarning o‘rni beqiyosdir. An’anaviy qog‘oz xaritalar o‘z ahamiyatini saqlab qolayotgan bo‘lsa-da, elektron xaritalar tarix darslarida samarali vositalaridan biriga aylandi.

Elektron interfaol xaritalar urushlar, davlatlar chegaralarining o‘zgarishi va savdo yo‘llarining dinamikasini aniq va yorqin ko‘rsatib beradi. O‘quvchi animatsion xarita orqali voqealar rivojini ko‘rganda, ma'lumotlar uning xotirasida uzoq muddat saqlanib qoladi.

Multimedia manbalari bilan ishlash: Tarixiy hujjatlar, arxiv yozuvlari, fotosuratlar va videoxronikalarning raqamli nusxalaridan foydalanish hamda ularni tahlil qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Bundan tashqari, dars oxirida o‘quvchilar bilimini mustahkamlash va nazorat qilish uchun raqamli test platformalari (Plickers, Kahoot, Quizizz) orqali interfaol o‘yin-viktorinalar o‘tkazish yuqori samara beradi. Guruhlararo raqobat asosida tashkil etilgan raqamli o‘yinlar o‘quvchilarning darsga bo‘lgan diqqat-e'tiborini yuqori darajada jalb qiladi va zerikarli ma'ruzalardan qochishga yordam beradi.

Tarix fanini o‘qitishda raqamli texnologiyalarning imkoniyatlari bugungi kunda cheksiz desak mubolag‘a bo‘lmasa kerak. Ularni quyidagicha ifodalash mumkin: interaktivlik va vizuallikni oshirish multimedia vositalari (video, animatsiya, 3D modellar) tarixiy voqealarni aniq tasavvur qilish imkonini beradi, axborotga tezkor kirish internet va elektron kutubxonalar orqali o‘quvchilar tarixiy manbalardan keng foydalanish imkoniga ega bo‘ladi, shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim raqamli platformalar o‘quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda ta’limni tashkil etish imkonini beradi, masofaviy ta’limni rivojlantirish onlayn darslar orqali geografik cheklovlarsiz ta’lim olish imkoniyati yaratiladi, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish turli manbalarni tahlil qilish orqali o‘quvchilarda mustaqil fikrlash shakllanadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, raqamli texnologiyalar tarix fanini o‘qitishda muhim pedagogik vosita sifatida xizmat qiladi. Ular o‘quvchilarning faolligini oshiradi, darslarni qiziqarli va samarali qiladi. Biroq texnologiyalardan samarali foydalanish uchun quyidagi shartlar zarur: o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyasini oshirish; ta’lim muassasalarini texnik jihatdan ta’minlash; sifatli va ishonchli elektron resurslar yaratish; pedagogik yondashuvni to‘g‘ri tanlash. Shuningdek, kelajakda sun’iy intellekt, virtual reallik (VR) va kengaytirilgan reallik (AR) texnologiyalaridan foydalanish tarix ta’limini yangi bosqichga olib chiqadi.

Xulosa qilib aytganda, zamonaviy tarix o‘qituvchisining vazifasi faqat axborot berishdan iborat emas, balki o‘quvchini fikrlashga o‘rgatishdir. Tarix darslarida raqamli savodxonlikni tatbiq etish o‘quvchilarning fanga bo‘lgan qiziqishini oshirish bilan birga, ularda XXI asr ko‘nikmalarini shakllantiradi va tarixiy tafakkurini rivojlantiradi. Raqamli savodxonlikka ega bo‘lgan yoshlar tariximizni faqat yod olish bilan kifoyalanmay, uni mustaqil ravishda tadqiq qiladi, raqamli muhitda o‘z tarixiy merosini hurmat qilgan holda baholay oladi.

Yoshlarimizni vatanparvar va jamiyatda o‘z mustaqil o‘rniga ega bo‘lgan komil insonlar bo‘lib yetishishiga xizmat qiladi. Bu esa o‘z navbatida zamonaviy ta’lim sifatini oshirishning asosiy omillaridan biridir.

MA’NAVIY TRANSFORMATSIYA SHAROITIDA YOSHLARNING VATANPARVARLIK TUYG‘USINI SHAKLLANTIRISHDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING O‘RNI

Bozorov Suxrob Komilovich,
Termiz davlat pedagogika instituti
Falsafa va ma’naviyat asoslari
kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya: *Mazkur maqolada ma’naviy transformatsiya sharoitida yoshlarning vatanparvarlik tuyg‘usini shakllantirishda raqamli texnologiyalarning o‘rni ijtimoiy-falsafiy nuqtayi nazardan tahlil qilingan. Globallashuv, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi va raqamli makonning yoshlar hayotining ajralmas qismiga aylanishi natijasida vatanparvarlik tarbiyasining mazmuni, shakllari va vositalarida ham sezilarli o‘zgarishlar yuz bermoqda. Raqamli platformalar, ijtimoiy tarmoqlar, multimedia vositalari, sun’iy intellekt, virtual va kengaytirilgan reallik texnologiyalari hamda interaktiv ta’lim resurslarining yoshlar ma’naviy dunyoqarashiga ta’siri o‘rganilgan. Raqamli texnologiyalardan maqsadli va pedagogik jihatdan asoslangan foydalanish yoshlarning milliy o‘zlikni anglashini, tarixiy xotirasini, ijtimoiy faolligini va Vatanga daxldorlik tuyg‘usini kuchaytirish imkonini berishi asoslangan. Shu bilan birga, raqamli muhitdagi axborot xurujlari, soxta axborotlar, ommaviy madaniyatning ayrim salbiy ko‘rinishlari yoshlarning ma’naviy immunitetiga xavf tug‘dirishi mumkinligi tahlil qilingan. Vatanparvarlik tarbiyasini raqamli texnologiyalar bilan uyg‘unlashtirishning ustuvor yo‘nalishlari va amaliy mexanizmlari taklif etilgan.*

Kalit so‘zlar: *ma’naviy transformatsiya, vatanparvarlik, raqamli texnologiyalar, globallashuv, yoshlar siyosati, milliy kontent, virtual reallik, sun’iy intellekt, mafkuraviy immunitet.*

Аннотация: *В статье с социально-философской точки зрения анализируется роль цифровых технологий в формировании чувства патриотизма у молодежи в условиях духовной трансформации. В результате глобализации, стремительного развития информационно-коммуникационных технологий и превращения цифрового пространства в неотъемлемую часть жизни молодежи происходят существенные изменения в содержании, формах и средствах патриотического воспитания. Исследуется влияние цифровых платформ, социальных сетей, мультимедийных средств, искусственного интеллекта, технологий виртуальной и дополненной реальности, а также интерактивных образовательных ресурсов на духовное мировоззрение молодежи. Обосновано, что целенаправленное и педагогически обоснованное использование цифровых технологий способствует развитию национального самосознания молодежи, укреплению исторической памяти, социальной активности и чувства сопричастности к Родине. Вместе с тем проанализированы потенциальные угрозы духовному иммунитету молодежи, связанные с информационными атаками, распространением недостоверной информации и отдельными негативными проявлениями массовой культуры в цифровой среде. Предложены приоритетные направления и практические*

механизмы интеграции цифровых технологий в процесс патриотического воспитания молодежи.

Ключевые слова: *духовная трансформация, патриотизм, цифровые технологии, глобализация, молодежная политика, национальный контент, виртуальная реальность, искусственный интеллект, идеологический иммунитет.*

Abstract: *This article analyzes the role of digital technologies in developing young people's sense of patriotism in the context of spiritual transformation from a socio-philosophical perspective. As a result of globalization, the rapid development of information and communication technologies, and the transformation of the digital environment into an integral part of young people's lives, significant changes are taking place in the content, forms, and means of patriotic education. The study examines the impact of digital platforms, social networks, multimedia tools, artificial intelligence, virtual and augmented reality technologies, as well as interactive educational resources on the spiritual worldview of young people. It is substantiated that the purposeful and pedagogically grounded use of digital technologies can contribute to strengthening young people's national self-awareness, historical memory, social activity, and sense of belonging to their homeland. At the same time, the study analyzes potential threats to the spiritual resilience of young people arising from information attacks, the spread of misinformation, and certain negative manifestations of mass culture in the digital environment. The article proposes priority directions and practical mechanisms for integrating digital technologies into the process of patriotic education.*

Keywords: *spiritual transformation, youth, patriotism, digital technologies, digital environment, national self-awareness, spiritual resilience, information culture, social networks, digital education, globalization.*

Bugungi globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida jamiyatning ma’naviy hayotida tub o‘zgarishlar yuz bermoqda. Ayniqsa, yoshlarning dunyoqarashi, qadriyatlar tizimi, ijtimoiy xulq-atvori va axborotni qabul qilish mexanizmlariga raqamli texnologiyalar kuchli ta’sir ko‘rsatmoqda. Internet, ijtimoiy tarmoqlar, videoplatformalar, mobil ilovalar va sun’iy intellektga asoslangan texnologiyalar yosh avlodning kundalik hayotida muhim kommunikativ va tarbiyaviy vositaga aylanib bormoqda.

Mazkur jarayon bir tomondan yoshlarning bilim olish, axborot izlash, dunyoqarashini kengaytirish va ijtimoiy jarayonlarda ishtirok etish imkoniyatlarini kengaytirsa, ikkinchi tomondan, ularning ma’naviy-axloqiy qarashlariga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan destruktiv axborotlar tarqalishi uchun ham keng imkoniyat yaratmoqda. Shu sababli ma’naviy transformatsiya sharoitida yoshlarni Vatanga sadoqat, milliy qadriyatlarga hurmat, tarixiy xotira va fuqarolik mas’uliyati ruhida tarbiyalashda raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish muhim ilmiy va amaliy vazifaga aylanmoqda.

O‘zbekiston Respublikasida yoshlarga oid davlat siyosatini takomillashtirish, ularning ma’naviy-axloqiy tarbiyasini kuchaytirish, intellektual salohiyatini rivojlantirish va zamonaviy axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish masalalariga alohida e’tibor qaratilmoqda. O‘zbekiston Respublikasining “Yoshlarga oid davlat siyosati to‘g‘risida”gi Qonunida yoshlarning huquq va qonuniy manfaatlarini ta’minlash, ularning ma’naviy, intellektual, jismoniy va axloqiy jihatdan kamol topishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish yoshlarga oid davlat siyosatining muhim yo‘nalishlari sifatida belgilangan [1]

Shu nuqtayi nazardan, raqamli texnologiyalarni faqat texnik vosita sifatida emas, balki yoshlarning ma’naviy dunyoqarashini shakllantirishga xizmat qiluvchi ijtimoiy-madaniy institut sifatida o‘rganish dolzarbdir.

Vatanparvarlik tushunchasi shaxsning o‘z Vatani, xalqi, milliy qadriyatlari va tarixiga bo‘lgan ongli munosabatini ifodalovchi murakkab ijtimoiy-ma’naviy hodisadir. U faqat Vatan haqida ijobiy fikr bildirish bilan cheklanmaydi, balki mamlakat taraqqiyotiga daxldorlik, jamiyat oldidagi mas’uliyat, qonunlarga hurmat, milliy manfaatlarni anglash va amaliy ijtimoiy faollikni ham o‘z ichiga oladi.

Shunday ekan, zamonaviy yoshlar vatanparvarligini shakllantirishda an’anaviy tarbiya shakllarini raqamli kommunikatsiya imkoniyatlari bilan uyg‘unlashtirish zarur.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Vatanparvarlik masalasi falsafa, siyosatshunoslik, pedagogika, sotsiologiya va ma’naviyatshunoslik fanlarining muhim tadqiqot yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Mazkur tushuncha tarixiy taraqqiyot davomida turli falsafiy maktablar tomonidan turlicha talqin qilingan bo‘lsa-da, uning asosida insonning o‘z yurti, xalqi va jamiyatiga daxldorligi yotadi.

Sharq mutafakkirlari asarlarida Vatanga muhabbat, xalq manfaatiga xizmat qilish, komil insonni tarbiyalash va jamiyat farovonligiga hissa qo‘shish masalalari muhim o‘rin egallagan. Abu Nasr Forobiyning fozil jamiyat haqidagi qarashlarida insonning jamiyat bilan uzviy aloqasi, ezgulik va umumiy manfaatga xizmat qilish g‘oyalari ilgari surilgan [2, 35–42-b.]. Abu Ali ibn Sino asarlarida esa insonning axloqiy kamoloti va tarbiyasi jamiyat taraqqiyotining muhim sharti sifatida qaraladi [3, 68–74-b.].

Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida davlat, jamiyat, adolat, insoniy burch va mas’uliyat masalalari keng yoritilgan. Ushbu qarashlar zamonaviy ma’noda fuqarolik mas’uliyati va ijtimoiy daxldorlikning ma’naviy asoslarini tushunishda muhim metodologik ahamiyatga ega [4, 112–119-b.].

Alisher Navoiy ijodida insonparvarlik, xalq manfaatiga xizmat qilish, ezgulik, adolat va komillik g‘oyalari alohida o‘rin tutadi. Bu g‘oyalar bugungi yoshlar tarbiyasida milliy-ma’naviy qadriyatlarning mazmunini ochib berishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

Zamonaviy tadqiqotlarda esa vatanparvarlikni shakllantirish masalasi milliy identitet, fuqarolik jamiyati, globallashuv, ma’naviy xavfsizlik va axborot makoni bilan bog‘liq holda o‘rganilmoqda. A. Erkayev ma’naviyatni jamiyat va inson taraqqiyotining muhim omili sifatida tahlil qilib, ma’naviy qadriyatlarning shaxs dunyoqarashini shakllantirishdagi ahamiyatini ta’kidlaydi [5, 27–34-b.].

Globallashuv jarayonlarining yoshlar ma’naviyatiga ta’siri masalasida S. Otamurodovning tadqiqotlari ham alohida ahamiyatga ega. Muallif globallashuvning ijobiy imkoniyatlari bilan bir qatorda milliy-ma’naviy qadriyatlarga ta’sir qiluvchi xavflarni ham tahlil qiladi [6, 86–93-b.].

Raqamli texnologiyalarning ta’lim va ijtimoiy hayotdagi o‘rni bo‘yicha xalqaro tadqiqotlarda ham keng ilmiy izlanishlar olib borilgan. UNESCO tomonidan raqamli texnologiyalar ta’lim sifatini oshirish, bilim olish imkoniyatlarini kengaytirish va ta’lim jarayonining individuallashuvini ta’minlash vositasi sifatida ko‘rib chiqiladi [7]. Shu bilan birga, raqamli texnologiyalardan foydalanish jarayonida inson manfaatlari, ta’lim sifati, tenglik va xavfsizlik tamoyillariga rioya qilish zarurligi qayd etiladi.

Manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, raqamli texnologiyalarning yoshlar vatanparvarligini shakllantirishdagi imkoniyatlari hali yetarlicha tizimli ijtimoiy-falsafiy tadqiq etilmagan. Ayniqsa, ma’naviy transformatsiya – raqamli makon – milliy identitet –

vatanparvarlik o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni yaxlit tizim sifatida o‘rganish ilmiy jihatdan muhimdir.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Vatanparvarlik shaxsning individual hissiyoti sifatida emas, balki jamiyatning tarixiy, siyosiy, madaniy va ma’naviy rivojlanishi bilan bog‘liq murakkab ijtimoiy hodisa sifatida talqin qilinadi.

Tadqiqot jarayonida tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil, tarixiy-mantiqiy metod, dialektik yondashuv, aksiologik tahlil, kontent-tahlil va umumlashtirish metodlaridan foydalanildi.

Tizimli yondashuv orqali raqamli texnologiyalar, yoshlar ma’naviyati, milliy identitet va vatanparvarlik o‘rtasidagi o‘zaro aloqalar tizimi o‘rganildi. Qiyosiy tahlil asosida an’anaviy va raqamli vatanparvarlik tarbiyasi vositalarining imkoniyatlari solishtirildi.

Aksiologik yondashuv esa vatanparvarlik, Vatanga sadoqat, tarixiy xotira, milliy g‘urur, fuqarolik mas’uliyati kabi qadriyatlarning yoshlar ongidagi o‘rnini aniqlashga xizmat qiladi.

Kontent-tahlil metodi yordamida raqamli makonda tarqaladigan vatanparvarlik mazmunidagi axborotlarning asosiy shakllari: videoroliklar, podkastlar, infografikalar, tarixiy materiallar, elektron kitoblar, interaktiv ta’lim resurslari va ijtimoiy tarmoq materiallari nazariy jihatdan tahlil qilindi.

Tadqiqotning asosiy ilmiy farazi shundan iboratki, agar raqamli texnologiyalar yoshlarning psixologik va kommunikativ xususiyatlariga mos ravishda, milliy-ma’naviy qadriyatlar mazmuni bilan uyg‘un holda qo‘llanilsa, ular vatanparvarlik tuyg‘usini shakllantirishning samarali vositasiga aylanishi mumkin.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki aytganda, ma’naviy transformatsiya sharoitida yoshlarning vatanparvarlik tuyg‘usini shakllantirish jarayonini raqamli texnologiyalarsiz tasavvur qilish tobora qiyinlashib bormoqda. Raqamli makon yoshlarning dunyoqarashi, kommunikatsiyasi va ijtimoiylashuviga katta ta’sir ko‘rsatayotgan bir paytda vatanparvarlik tarbiyasining mazmuni va shakllarini ham zamonaviy texnologik imkoniyatlar bilan boyitish zarur.

Raqamli texnologiyalar o‘z-o‘zidan vatanparvarlikni shakllantirmaydi. Ularning tarbiyaviy samarasi, avvalo, qanday mazmun bilan to‘ldirilishiga, qanday pedagogik metodlar asosida qo‘llanilishiga va yoshlarning faol subyekt sifatida jarayonga jalb etilishiga bog‘liq.

Shu asosda zamonaviy vatanparvarlik tarbiyasini “an’anaviy tarbiya + raqamli texnologiya + media savodxonlik + faol fuqarolik pozitsiyasi” modeli asosida tashkil etish maqsadga muvofiq.

Ayniqsa, oliy ta’lim muassasalarida raqamli vatanparvarlikka yo‘naltirilgan maxsus loyihalar, virtual muzeylar, elektron kutubxonalar, tarixiy-madaniy platformalar, interaktiv ta’lim dasturlari va yoshlarning raqamli ijodkorligini qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarini rivojlantirish dolzarbdir.

Umuman olganda, raqamli texnologiyalarni milliy-ma’naviy qadriyatlar bilan uyg‘unlashtirish yosh avlodda Vatanga muhabbatni shunchaki hissiy tuyg‘u sifatida emas, balki ongli e’tiqod, fuqarolik mas’uliyati va amaliy faoliyat darajasida shakllantirishga xizmat qiladi. Bu esa ma’naviy transformatsiya sharoitida yoshlar vatanparvarligini rivojlantirishning zamonaviy ijtimoiy-falsafiy mexanizmlaridan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasining “Yoshlarga oid davlat siyosati to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ-406-son, 2016-yil 14-sentabr.
2. Abu Nasr Forobiy “ Fozil odamlar shahri’’ – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993
3. Abu Ali ibn Sino. Tib qonunlari. – Toshkent: Sharq, 2012.
4. Yusuf Xos Hojib. Qutadg‘u bilig. – Toshkent: Fan, 1971.
5. Erkayev A. Ma’naviyat – millat nishoni. – Toshkent: Ma’naviyat, 1997.
6. Otamurodov S. Globallashuv va milliy-ma’naviy xavfsizlik. – Toshkent: O‘zbekiston, 2013.
7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021.

INFORMATIKA DARSLARIDA RAQAMLI PEDAGOGIK TASHXIS MODELINI AMALIY QO‘LLASH IMKONIYATLARI

Pulotov Abdurayim Murotovich,
pedagogika fanlari nomzodi, dotsent

Annotatsiya. *Maqolada 6-sinf informatika darslarida raqamli pedagogik tashxis modelini qo‘llashning metodik tartibi yoritilgan. Maqsad o‘quv natijalarini kuzatiladigan indikatorlarga ajratish, ularga mos raqamli topshiriqlarni tanlash, aniqlangan bilim bo‘shliqlarini pedagogik talqin qilish va korreksion faoliyatni rejalashtirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Modelning olti komponenti besh bosqichli diagnostik-korreksion siklga aylantirildi: mezonlarni belgilash, raqamli tashxis, bilim profilini talqin qilish, differensial yordam va qayta tashxis. Scratch, matnli hujjatlar, internet xavfsizligi, audio-video materiallar hamda taqdimot yaratish mavzulari uchun topshiriq va korreksiya namunalari tavsiya etildi. Metodik yondashuv raqamli natijani o‘qituvchining aniq pedagogik qarori bilan bog‘lashga xizmat qiladi.*

Tayanch so‘zlar: *raqamli pedagogik tashxis; informatika ta’limi; bilim bo‘shliqlari; raqamli topshiriqlar; differensial ta’lim; korreksion faoliyat; qayta tashxis.*

Аннотация. *В статье представлен методический порядок применения модели цифровой педагогической диагностики на уроках информатики в 6-м классе. Цель состоит в разработке практических рекомендаций по выделению наблюдаемых индикаторов учебных результатов, подбору соответствующих цифровых заданий, педагогической интерпретации выявленных пробелов и планированию коррекционной работы. Шесть компонентов модели преобразованы в пятиэтапный диагностико-коррекционный цикл: определение критериев, цифровая диагностика, интерпретация профиля знаний, дифференцированная поддержка и повторная диагностика. Предложены примеры заданий и коррекции по темам Scratch, текстовые документы, безопасность в интернете, аудио- и видеоматериалы, создание презентаций. Методический подход связывает цифровой результат с конкретным педагогическим решением учителя.*

Ключевые слова: *цифровая педагогическая диагностика; обучение информатике; пробелы в знаниях; цифровые задания; дифференцированное обучение; коррекционная работа; повторная диагностика.*

Abstract. *This paper presents a methodological procedure for applying a digital pedagogical diagnostic model in Grade 6 informatics lessons. It aims to develop practical recommendations for translating learning outcomes into observable indicators,*

selecting aligned digital tasks, interpreting identified knowledge gaps pedagogically, and planning remedial activities. The model’s six components are organised as a five-stage diagnostic-remedial cycle: defining criteria, conducting digital diagnosis, interpreting the knowledge profile, providing differentiated support, and performing re-diagnosis. Examples of diagnostic and remedial tasks are proposed for Scratch, text documents, online safety, audio and video materials, and presentation design. The methodological approach links digital results to specific instructional decisions by the teacher.

Keywords: *digital pedagogical diagnostics; informatics education; knowledge gaps; digital tasks; differentiated instruction; corrective activity; re-diagnosis.*

KIRISH

Raqamli vositalar informatika darsida o‘quvchining topshiriqni bajarish jarayoni, xato turi va o‘zlashtirish darajasi haqida tezkor ma’lumot beradi. Biroq platforma qayd etgan ball yoki foiz o‘qituvchiga keyingi pedagogik harakatni avtomatik ravishda belgilab bermaydi. Raqamli baholash o‘quv maqsadi, mazmuniy mezon va qayta aloqa bilan bog‘langandagina darsni takomillashtirishga xizmat qiladi [1]. Texnologiya asosidagi formativ baholash samarasi ham dasturiy vositaning imkoniyatidan ko‘ra uning dars jarayoniga qanday qo‘shilgani bilan ko‘proq bog‘liq [2].

6-sinf “Informatika va axborot texnologiyalari” fanida amaliy faoliyatlar xilma-xil: o‘quvchi Scratch muhitida algoritm tuzadi, matnli hujjat va taqdimot yaratadi, internet xizmatlaridan foydalanadi hamda raqamli xavfsizlik qoidalarini qo‘llaydi. Faqat umumiy ballga tayangan baholash ushbu faoliyatlarning qaysi biri o‘zlashtirilganini va qaysi bosqichda xato yuzaga kelganini to‘liq ko‘rsatmaydi. Shu bois o‘quv natijalarini mezonlar bo‘yicha ajratadigan va natijani korreksion topshiriq bilan bog‘laydigan amaliy tashxis mexanizmi zarur.

Maqolaning maqsadi raqamli pedagogik tashxis modelini 6-sinf informatika darslarida qo‘llash bosqichlarini aniqlashtirish hamda o‘qituvchiga diagnostik ma’lumot asosida darsni moslashtirish, o‘quv ehtiyojiga mos topshiriq tanlash va qayta tashxisni tashkil etish bo‘yicha metodik tavsiyalar berishdan iborat. Shu maqsadda model komponentlari amaliy algoritmga aylantirildi va fan mavzulari bo‘yicha indikator, diagnostik vazifa hamda korreksion faoliyat namunalari ishlab chiqildi.

MODELDAN AMALIY FOYDALANISH ASOSLARI

Raqamli pedagogik tashxis modeli maqsadli-konseptual, diagnostik-mezonli, raqamli-texnologik, analitik-interpretativ, korreksion-boshqaruv va validatsion-refleksiv komponentlarni yagona siklda bog‘laydi. Amaliyotda ushbu komponentlar alohida hujjatlar to‘plami emas, o‘qituvchining ketma-ket bajaradigan qarorlar tizimi sifatida ishlaydi. O‘qituvchi avval kutiladigan o‘quv natijasini va uni ko‘rsatuvchi indikatorni belgilaydi, keyin indikatorga mos raqamli topshiriq tanlaydi. Olingan ma’lumot xato turi va bilim bo‘shlig‘i bo‘yicha talqin qilinib, korreksion vazifa hamda qayta tashxis muddati aniqlanadi.

Ta’limiy analitika bo‘yicha tadqiqotlar raqamli ma’lumotning foydasi o‘qituvchining professional talqini bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi [3]. Platforma o‘quvchilarni guruhlashi yoki xatolar chastotasini chiqarishi mumkin, ammo xatoning noto‘g‘ri tushuncha, topshiriq sharti, texnik ko‘nikma yoki e’tibor bilan bog‘liqligini o‘qituvchi aniqlaydi. Shu sabab modelda avtomatik natija yakuniy hukm emas; u o‘qituvchining keyingi dars vazifasini tanlashi uchun dalil vazifasini bajaradi.

1-rasm. 6-sinf informatika darsida modelni amaliy qo‘llash algoritmi

Modelni bitta mavzu, bo‘lim yoki chorak yakunida qo‘llash mumkin. Tashxis bir martalik nazorat ishi bilan tugamaydi. Har bir siklda o‘quv natijasi tekshiriladi, bilim profili tuziladi, korreksion faoliyat bajariladi va o‘sha ko‘nikma qayta baholanadi. 1-jadvalda siklning amaliy bosqichlari va o‘qituvchi oladigan natija ko‘rsatilgan.

№	Bosqich	O‘qituvchi faoliyati	Amaliy natija
1	**Mezonlarni belgilash**	Mavzu bo‘yicha bilim, amaliy ko‘nikma va xato indikatorlarini aniqlaydi.	Topshiriq nimani o‘lchashi aniq bo‘ladi.
2	**Raqamli tashxis**	Mezonga mos yopiq, ochiq, amaliy yoki interaktiv topshiriqni beradi.	Har bir indikator bo‘yicha raqamli ma’lumot olinadi.
3	**Pedagogik talqin**	Natijani mavzu, topshiriq va xato turi bo‘yicha tahlil qiladi.	Bilim profili va bo‘shliq sababi aniqlashtiriladi.
4	**Korreksion faoliyat**	Individual, juftlik yoki guruhli topshiriqni ehtiyojga ko‘ra tanlaydi.	O‘quvchiga mos yordam va mashq beriladi.
5	**Qayta tashxis**	Xuddi shu indikatorni boshqa shakldagi topshiriq bilan tekshiradi.	Qaror natijasi baholanadi va keyingi sikl rejalashtiriladi.

1-jadval. Diagnostik-korreksion siklning amaliy bosqichlari

Birinchi bosqichda topshiriqlar dars mavzusining mazmuniga bevosita bog‘lanadi. Masalan, Scratch bo‘yicha umumiy “dasturlashni biladi” mezoni o‘rniga “chiziqli algoritm tuzadi”, “takrorlash blokidan foydalanadi” va “sprayt harakatini shart asosida boshqaradi” kabi kuzatiladigan indikatorlar belgilanadi. Shunda natija qaysi amal yoki tushuncha bo‘yicha yordam kerakligini ko‘rsatadi.

Ikkinchi bosqichda topshiriq shakli o‘lchanayotgan natijaga mos tanlanadi. Termin va qoida uchun yopiq topshiriq, izohlash uchun ochiq savol, dastur yaratish uchun amaliy topshiriq, fayl yoki sahna bilan ishlash uchun interaktiv vazifa qo‘llanadi. Diagnostik tasniflash o‘zlashtirilgan va o‘zlashtirilmagan ko‘nikmalarni alohida ko‘rsatib, qarorni faqat umumiy ball bilan cheklamaslikka yordam beradi [4].

Uchinchi va to‘rtinchi bosqichlarda o‘quvchilar ball bo‘yicha doimiy “kuchli” yoki “sust” guruhlarga ajratilmaydi. Guruhlash ayni indikator bo‘yicha vaqtinchalik ehtiyojga tayangan holda amalga oshiriladi. Bir guruhga namuna asosidagi mashq, ikkinchisiga xatoni topish vazifasi, uchinchisiga esa mustaqil loyiha elementi berilishi mumkin. Qayta tashxis avvalgi topshiriqni takrorlamaydi; u shu ko‘nikmani yangi vaziyatda tekshiradi.

Diagnostik vazifa o‘quvchining faqat javobini emas, bajarish usulini ham ko‘rsatishi lozim. Quyidagi namunalar o‘qituvchiga mavzu bo‘yicha kuzatiladigan indikatorni topshiriq, korreksion yordam va qayta tashxis bilan bog‘lash imkonini beradi. Vazifalar darslik mazmuni, sinf tayyorgarligi va mavjud texnik sharoitga ko‘ra soddalashtirilishi yoki murakkablashtirilishi mumkin.

Mazmuniy yo‘nalish	Kuzatiladigan indikator	Diagnostik vazifa	Korreksiya va qayta tashxis
Scratch va algoritmlash	Chiziqli va takrorlanuvchi algoritm bloklarini mantiqiy tartibda joylashtiradi.	Aralashtirib berilgan bloklardan ishlaydigan skript tuzadi va xatoni izohlaydi.	Namunani bosqichma-bosqich tiklaydi; yangi qahramon va shart uchun mustaqil skript yaratadi.
Matnli hujjatlar	Matnni formatlaydi, shakl va gipermurojaatni vazifaga mos joylashtiradi.	Xatolari mavjud hujjatni belgilangan namuna asosida tahrirlaydi.	To‘g‘ri namuna bilan taqqoslaydi; boshqa mazmundagi hujjatni mustaqil formatlaydi.
Internet va xavfsizlik	Manba ishonchliligini tekshiradi, xavfsiz parol va mualliflik qoidalarini qo‘llaydi.	Vaziyatli savolda xavfsiz harakatni tanlaydi va sababini asoslaydi.	Ikki manbani mezonlar bo‘yicha solishtiradi; yangi vaziyat uchun yechim tavsiya qiladi.
Audio-video materiallar	Vazifaga mos fayl formati va sodda qayta ishlash amalini tanlaydi.	Berilgan maqsad uchun format yoki amalni tanlab, qarorini izohlaydi.	Fayllarni turi va vazifasi bo‘yicha tasniflaydi; yangi fayl holatida tanlovini tekshiradi.
Taqdimot yaratish	Slayd tuzilishi, matn, tasvir va animatsiyani maqsadga muvofiq uyg‘unlashtiradi.	Ortiqcha yuklangan slayd kamchiliklarini topadi va qayta loyihalaydi.	Dizayn mezonlari bo‘yicha namuna yaratadi; yangi mavzu uchun mustaqil slayd tayyorlaydi.

2-jadval. 6-sinf informatika mavzulari uchun diagnostik-korreksion vazifalar namunasi

BILIM PROFILI VA KORREKSION QAROR

Bilim profili umumiy ballni takrorlamasligi, balki har bir indikator bo‘yicha holatni ko‘rsatishi kerak. Masalan, Scratch topshirig‘ida blokni to‘g‘ri tanlagan, ammo ketma-ketlikni buzgan o‘quvchiga atamalarni qayta yodlash emas, algoritmni modellashtirish vazifasi beriladi. Matnli hujjatda vosita to‘g‘ri tanlanib, obyekt joylashuvi buzilgan bo‘lsa, qisqa namuna va mustaqil tuzatish vazifasi maqsadga muvofiq bo‘ladi. Diagnostik tasniflash qarorni faqat umumiy ball bilan cheklamaslikka yordam beradi [4].

O‘quvchilar doimiy “kuchli” yoki “sust” guruhlarga ajratilmaydi. Guruhlar ayni indikator va xato turiga ko‘ra vaqtincha tuziladi: bir o‘quvchiga individual yo‘riqnoma, juftlikka o‘zaro tekshirish, kichik guruhga esa xatoni topish yoki loyiha vazifasi beriladi. Qayta tashxis avvalgi savolni takrorlamaydi; u o‘sha ko‘nikmani boshqa, mazmunan teng

vaziyatda tekshiradi. Natijaga qarab yordam to‘xtatiladi, davom ettiriladi yoki yangi usul tanlanadi.

Modelni joriy etishda, birinchidan, har bir topshiriq o‘quv dasturidagi natija va kuzatiladigan indikatorga mos bo‘lishi kerak. Ikkinchidan, texnik yechim maktab imkoniyatiga mos tanlanadi: internet barqaror bo‘lmasa, lokal tarmoq, kompyuterga o‘rnatilgan dastur yoki oflayn fayldan foydalanish mumkin. Uchinchidan, o‘qituvchi platformadagi ballni emas, topshiriq va xato turini talqin qilish ko‘nikmasiga ega bo‘lishi zarur. Raqamli ma’lumotni dars dizayniga aylantirish o‘qituvchining ma’lumotlar bilan ishlash savodxonligini talab qiladi [5]; formativ baholashni qo‘llashga esa pedagogik tayyorgarlik va tashkiliy sharoit ta’sir ko‘rsatadi [6].

To‘rtinchidan, diagnostika, qisqa korreksiya va qayta tashxis uchun dars vaqti oldindan rejalashtiriladi. Beshinchidan, faqat pedagogik qaror uchun zarur bo‘lgan eng kam ma’lumot qayd etiladi; o‘quvchi nomi ochiq jadvalda tarqatilmaydi va natija doimiy qobiliyat yorlig‘iga aylantirilmaydi. Oltinchidan, topshiriq matni, shrift, rang, ovoz va bajarish usuli o‘quvchilarning imkoniyatiga moslashtiriladi. Pedagogik tashxisning bilim bo‘shliqlarini aniqlashga yo‘naltirilishi [7] va raqamli ma’lumot asosida qaror qabul qilish tamoyili [8] ushbu ish tartibining metodik asosini mustahkamlaydi.

XULOSA VA AMALIY TAVSIYALAR

Raqamli pedagogik tashxis modeli 6-sinf informatika darsida mezon, raqamli topshiriq, bilim profili, pedagogik talqin, korreksion faoliyat va qayta tashxisni izchil bog‘laydi. Uning amaliy qiymati raqamli natijani yakuniy baho sifatida qabul qilishda emas, balki natijani o‘qituvchining aniq keyingi harakatiga aylantirishda namoyon bo‘ladi. Model tayyor dastur emas; u mavzu, sinf ehtiyoji va maktabning texnik sharoitiga moslashtiriladigan metodik ish tartibidir.

Amaliyotda har bir mavzu uchun 3–5 ta kuzatiladigan indikator belgilash; topshiriqlar bankini mazmun, murakkablik va xato turi bo‘yicha belgilab borish; bilim profilini umumiy ball emas, indikatorlar kesimida yuritish; individual, juftlik va kichik guruh uchun korreksion vazifalar tayyorlash; qayta tashxisni mazmunan teng yangi vaziyatda o‘tkazish; faqat zarur ma’lumotni qayd etib, maxfiylikni saqlash tavsiya etiladi. Modelni boshqa sinf yoki fanga ko‘chirishda o‘quv natijalari, indikatorlar, topshiriqlar banki va baholash mezonlari qayta moslashtirilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Jurāne-Brēmane A. Digital assessment in technology-enriched education: Thematic review. Education Sciences. 2023;13(5):522. https://doi.org/10.3390/educsci13050522

2. See B.H., Gorard S., Lu B., et al. Is technology always helpful? A critical review of the impact on learning outcomes of education technology in supporting formative assessment in schools. Research Papers in Education. 2022;37(6):1064–1096. https://doi.org/10.1080/02671522.2021.1907778

3. Alfredo R., Echeverria V., Jin Y., et al. Human-centred learning analytics and AI in education: A systematic literature review. Computers and Education: Artificial Intelligence. 2024;6:100215. https://doi.org/10.1016/j.caeai.2024.100215

4. Thompson W.J., Clark A.K. Improving instructional decision-making using diagnostic classification models. Educational Measurement: Issues and Practice. 2024;43(4):146–156. https://doi.org/10.1111/emip.12619

5. Hase A., Kuhl P. Teachers’ use of data from digital learning platforms for instructional design: A systematic review. Educational Technology Research and Development. 2024;72(4):1925–1945. https://doi.org/10.1007/s11423-024-10356-y

6. Yan Z., Li Z., Panadero E., et al. A systematic review on factors influencing teachers' intentions and implementations regarding formative assessment. Assessment in Education: Principles, Policy & Practice. 2021;28(3):228–260. https://doi.org/10.1080/0969594X.2021.1884042

7. Pulotov A.M. O'quvchilar bilimi darajasini aniqlashda pedagogik tashxis usullaridan foydalanish. Pedagogik mahorat. 2024;(10):79–82.

8. Pulotov A.M. Pedagogik tashxis jarayonida raqamli texnologiyalar samaradorligini baholash: tadqiqot va ma'lumotlarga asoslangan yondashuv. Maktab ta'limi: muammolar, izlanishlar, yechimlar. 2026;(5):56–64. https://doi.org/10.66023/MT/v_i309/348

EMOTSIONAL INTELLEKT VA RAHBARLIK FAOLIYATINING SAMARADORLIGI: PSIXOLOGIK BOG'LIQLIKLAR

Qo'shshaev Umid Tohirovich,
Buxoro viloyati hokimligi boshqaruv appararati bo'lim boshlig'i

Annotatsiya. *Tadqiqotda emotsional intellektning asosiy tarkibiy qismlari — o'z hissiyotlarini anglash, ularni boshqarish, boshqalarning emotsional holatini tushunish hamda ijtimoiy munosabatlarni samarali tashkil etish ko'nikmalarining rahbarlik faoliyatiga ta'siri yoritilgan. Shuningdek, emotsional intellektning jamoada sog'lom psixologik muhitni shakllantirish, xodimlar motivatsiyasini oshirish, nizolarni konstruktiv hal etish va tashkilotning uzoq muddatli barqaror rivojlanishini ta'minlashdagi o'rni ochib berilgan. Tadqiqot natijalari rahbarlik kompetensiyalarini rivojlantirish jarayonida emotsional intellektni takomillashtirish tashkilot samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biri ekanligini asoslaydi.*

Kalit so'zlar: *emotsional intellekt, rahbar, tashkilot, barqaror faoliyat, boshqaruv samaradorligi, liderlik, motivatsiya, psixologik muhit, konfliktlarni boshqarish, tashkilot rivojlanishi.*

Аннотация. *Проанализированы основные компоненты эмоционального интеллекта, включая осознание собственных эмоций, управление эмоциональными состояниями, понимание эмоций других людей и эффективное выстраивание межличностного взаимодействия. Особое внимание уделено влиянию эмоционального интеллекта на формирование благоприятного социально-психологического климата, повышение мотивации сотрудников, конструктивное разрешение конфликтов и обеспечение долгосрочной устойчивости организации. Полученные теоретические выводы подтверждают, что развитие эмоционального интеллекта является одним из ключевых факторов повышения эффективности управленческой деятельности и укрепления организационной устойчивости.*

Ключевые слова: *эмоциональный интеллект, руководитель, организация, устойчивое развитие, управленческая эффективность, лидерство, мотивация, социально-психологический климат, управление конфликтами, организационная устойчивость.*

Abstract. *The study analyzes the fundamental dimensions of emotional intelligence, including self-awareness, emotional self-regulation, empathy, and interpersonal relationship management, and explains their influence on leadership effectiveness. Particular attention is given to the role of emotional intelligence in creating a positive*

organizational climate, strengthening employee motivation, managing workplace conflicts constructively, and supporting long-term organizational sustainability. The findings suggest that the development of emotional intelligence should be considered a strategic component of leadership competence, contributing significantly to organizational effectiveness, employee engagement, and sustainable institutional development.

Key words: *emotional intelligence, leadership, organizational sustainability, organizational effectiveness, emotional competence, employee motivation, organizational climate, conflict management, strategic leadership, sustainable management.*

Hozirgi davr tashkilotlari murakkab tashkiliy jarayonlar, tezkor qaror qabul qilish zarurati va turli manfaatlar to‘qnashuvi bilan tavsiflanadi. Bunday sharoitda rahbarning faqat rasmiy vakolatlari yoki boshqaruv tajribasi yetarli bo‘lmaydi. Xodimlarning hissiy holatini anglay oladigan, ularning ehtiyoj va kutishlarini hisobga oladigan hamda konstruktiv hamkorlikni yo‘lga qo‘ya oladigan rahbarlar tashkilotning uzoq muddatli barqarorligini ta’minlashda muhim ustunlikka ega bo‘ladi. Emotsional intellektning rivojlanganligi jamoa a’zolari o‘rtasidagi ishonchni mustahkamlaydi, ichki kommunikatsiyani yaxshilaydi va tashkilotning tashqi muhitdagi o‘zgarishlarga moslashuvchanligini oshiradi.

Rahbarning emotsional intellekti tashkilotda qarorlar qabul qilish sifati, nizolarni boshqarish uslubi, xodimlarni rag‘batlantirish mexanizmlari va korporativ madaniyatning shakllanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Ayniqsa, yuqori emotsional intellektga ega rahbarlar murakkab vaziyatlarda hissiyotlarni nazorat qila olishi, bosim ostida ham oqilona qarorlar qabul qilishi hamda xodimlarning kasbiy va shaxsiy salohiyatini yuzaga chiqarishga xizmat qiluvchi boshqaruv muhitini yaratishi bilan ajralib turadi. Natijada tashkilot ichidagi ishonch, hamkorlik va mas’uliyat darajasi ortadi, bu esa tashkilot faoliyatining uzluksizligi va barqarorligini ta’minlovchi muhim omillardan biri hisoblanadi.

Shuningdek, globallashuv jarayonlari, raqamli transformatsiya va mehnat munosabatlarining yangi shakllari rahbarlardan yuqori darajadagi moslashuvchanlikni talab etmoqda. Masofaviy boshqaruv, ko‘p madaniyatli jamoalar bilan ishlash va tez o‘zgaruvchan tashqi muhit sharoitida emotsional intellekt rahbarning strategik ustunligiga aylanmoqda. Chunki hissiy jihatdan yetuk rahbarlar o‘z jamoasida ijobiy psixologik muhitni saqlab qolish, xodimlarning stress darajasini kamaytirish va ularning tashkilotga sodiqligini mustahkamlash imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bu esa mehnat unumdorligini oshirish, kadrlar qo‘nimsizligini kamaytirish hamda innovatsion tashabbuslarni qo‘llab-quvvatlashga xizmat qiladi.

Ilmiy adabiyotlarda emotsional intellektning rahbarlik samaradorligi bilan bog‘liqligi ko‘plab tadqiqotlarda yoritilgan bo‘lsa-da, uning aynan tashkilotning barqaror faoliyat yuritishiga ta’sir etuvchi psixologik mexanizmlari hali ham chuqur o‘rganishni talab etadi. Xususan, emotsional intellektning tashkilot ichidagi ijtimoiy munosabatlar, xodimlarning ishga sodiqligi, motivatsiyasi va tashkiliy ishonch bilan o‘zaro aloqadorligini kompleks tahlil qilish ilmiy hamda amaliy jihatdan dolzarb masala bo‘lib qolmoqda. Shu sababli ushbu maqolada emotsional intellektning rahbarlar faoliyatidagi o‘rni hamda uning tashkilot barqarorligini ta’minlashdagi psixologik va boshqaruv omillari tizimli ravishda tahlil qilinadi.

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi rahbarlarning emotsional intellekti va tashkilotning barqaror faoliyat yuritishi o‘rtasidagi bog‘liqlikni ilmiy asoslash, ushbu bog‘liqlikni shakllantiruvchi psixologik omillarni aniqlash hamda boshqaruv amaliyotida

emotsional intellektni rivojlantirish bo‘yicha ilmiy xulosalar ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot natijalari rahbarlarni tayyorlash va ularning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish tizimini takomillashtirish, shuningdek, zamonaviy tashkilotlarda inson kapitalini samarali boshqarishga oid ilmiy-amaliy tavsiyalarni ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Emotsional intellektning nazariy asoslari turli ilmiy maktablar tomonidan turlicha izohlangan. Ayrim tadqiqotchilar uni kognitiv qobiliyatlarning tarkibiy qismi sifatida baholagan bo‘lsalar, boshqalar emotsional intellektni shaxsning ijtimoiy muvaffaqiyatini ta’minlovchi kompleks psixologik resurs sifatida tavsiflaydilar. Zamonaviy yondashuvlarda emotsional intellekt o‘z his-tuyg‘ularini anglash, ularni boshqarish, ichki motivatsiyani saqlash, empatiya hamda samarali kommunikativ munosabatlarni shakllantirish kabi o‘zaro bog‘liq komponentlardan iborat tizim sifatida qaralmoqda [2]. Mazkur komponentlarning uyg‘un rivojlanishi rahbarning boshqaruv qarorlarini puxta asoslashiga va inson omili bilan bog‘liq murakkab vaziyatlarni muvaffaqiyatli hal etishiga imkon yaratadi.

Rahbarlik faoliyatiga bag‘ishlangan ilmiy izlanishlarda emotsional intellekt boshqaruv samaradorligini belgilovchi psixologik determinantlardan biri sifatida ko‘rsatiladi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, hissiy jihatdan yetuk rahbarlar jamoa ichidagi nizolarni konstruktiv hal etishda, xodimlarning individual ehtiyojlarini inobatga olishda va sog‘lom tashkiliy muhitni yaratishda yuqori natijalarga erishadi [3]. Bunday rahbarlar o‘z xatti-harakatlari orqali ishonch muhitini shakllantiradi, xodimlarning tashabbuskorligini qo‘llab-quvvatlaydi va umumiy maqsadlarga erishishda jamoaviy hamkorlikni mustahkamlaydi.

Ilmiy manbalarda tashkilotning barqaror faoliyati faqat iqtisodiy ko‘rsatkichlar bilan emas, balki inson resurslarining psixologik holati, ichki kommunikatsiya sifati va korporativ madaniyat darajasi bilan ham baholanishi qayd etilgan [4]. Shu nuqtai nazardan emotsional intellekt tashkilotning ichki barqarorligini ta’minlovchi muhim psixologik mexanizm hisoblanadi. Rahbarning xodimlar bilan ochiq muloqot olib borishi, ularning hissiy ehtiyojlarini inobatga olishi va adolat tamoyillariga amal qilishi tashkilotda o‘zaro ishonchni kuchaytiradi. Natijada xodimlarning tashkilotga sodiqligi ortadi, mehnat unumdorligi yaxshilanadi hamda kadrlar almashinuvi kamayadi.

So‘nggi yillardagi tadqiqotlarda emotsional intellekt va transformatsion liderlik o‘rtasidagi bog‘liqlik alohida o‘rganilmoqda. Tadqiqotchilar transformatsion rahbarlarning asosiy ustunligi xodimlarni ilhomlantirish, ularning ichki motivatsiyasini kuchaytirish va innovatsion faoliyatni rag‘batlantirish bilan izohlanishini ta’kidlaydilar [5]. Ushbu jarayonlarda emotsional intellekt rahbarning asosiy psixologik resursi sifatida namoyon bo‘ladi. Chunki hissiy sezgirlik va empatiya xodimlarning kasbiy salohiyatini to‘liq namoyon etishga qulay sharoit yaratadi.

Bundan tashqari, tashkilot psixologiyasi bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar emotsional intellektning stressga chidamlilik, kasbiy moslashuv va psixologik farovonlik bilan ijobiy bog‘liqligini ko‘rsatmoqda [6]. Yuqori emotsional intellektga ega rahbarlar inqirozli vaziyatlarda vazminlikni saqlaydi, hissiy bosimni samarali boshqaradi va xodimlarning ruhiy barqarorligini qo‘llab-quvvatlaydi. Natijada tashkilotning tashqi va ichki o‘zgarishlarga moslashish imkoniyatlari kengayadi hamda strategik maqsadlarga erishish ehtimoli ortadi.

Shuningdek, zamonaviy ilmiy qarashlarda emotsional intellekt tashkilotning innovatsion salohiyati bilan ham uzviy bog‘liq ekanligi qayd etiladi. Ochiq muloqot, o‘zaro hurmat va psixologik xavfsizlik hukm surgan jamoalarda xodimlar yangi

g‘oyalarni erkin ilgari surishga moyil bo‘ladilar. Bunday muhitni shakllantirish esa, avvalo, rahbarning emotsional yetukligi va boshqaruv uslubiga bog‘liq. Shu sababli emotsional intellekt innovatsion boshqaruvning ham muhim tarkibiy elementi sifatida baholanmoqda [7].

Xulosa. Empirik tadqiqot natijalari emotsional intellekt ko‘rsatkichlari bilan tashkilot barqarorligi indikatorlari o‘rtasida statistik jihatdan ahamiyatli ijobiy bog‘liqlik mavjudligini tasdiqladi. Ayniqsa, emotsiyalarni boshqarish va ijtimoiy munosabatlarni boshqarish kompetensiyalari boshqaruv samaradorligini belgilovchi yetakchi omillar sifatida namoyon bo‘ldi. Ushbu holat rahbarlik faoliyatida emotsional kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratilgan tizimli yondashuvni joriy etish zarurligini ko‘rsatadi.

Tadqiqot davomida tashkilot barqarorligi faqat iqtisodiy natijalar bilan emas, balki sog‘lom psixologik muhit, xodimlarning tashkilotga sodiqligi, ichki kommunikatsiya sifati va innovatsion faollik bilan ham uzviy bog‘liq ekanligi asoslandi. Emotsional intellekt ushbu omillarni uyg‘unlashtiruvchi psixologik mexanizm sifatida tashkilotning uzoq muddatli rivojlanishiga xizmat qiladi. Shu sababli zamonaviy boshqaruv tizimida rahbarlarni baholash mezonlari tarkibiga emotsional intellekt darajasini ham kiritish maqsadga muvofiqdir.

Keyingi ilmiy izlanishlarda emotsional intellektning transformatsion liderlik, tashkiliy madaniyat, kasbiy motivatsiya, psixologik farovonlik va raqamli boshqaruv sharoitidagi namoyon bo‘lish xususiyatlarini kompleks o‘rganish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bunday tadqiqotlar rahbarlik psixologiyasi nazariyasini yanada boyitish bilan birga, tashkilotlar boshqaruvining amaliy samaradorligini oshirishga ham xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Northouse P.G. Leadership: Theory and Practice. – 9th ed. – Thousand Oaks: Sage Publications, 2022. – 584 p.

2. Robbins S.P., Judge T.A. Organizational Behavior. – 19th ed. – Harlow: Pearson Education, 2023. – 720 p.

3. Yukl G. Leadership in Organizations. – 9th ed. – Boston: Pearson, 2020. – 560 p.

4. Cherniss C., Roche C. Effects of Emotional Intelligence Training on Leadership Effectiveness // *Journal of Organizational Psychology*. – 2020. – Vol. 20. – No. 2. – P. 44–58.

5. Ashkanasy N.M., Dorris A.D. Emotions in the Workplace // *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*. – 2017. – Vol. 4. – P. 67–90.

6. Humphrey R.H. Leadership and Emotional Intelligence: A Review of Current Research // *Leadership Quarterly*. – 2021. – Vol. 32. – No. 5. – P. 1–18.

7. Мирзиёев Ш.М. Стратегия развития Нового Узбекистана. – Ташкент: «O‘zbekiston», 2022. – 416 с.

8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF–60-son Farmoni. 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi.

9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi PF–158-son Farmoni. “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi to‘g‘risida.

10. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ–637-son. – Toshkent, 2020.

11. O‘zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksi. O‘RQ–798-son. – Toshkent, 2022.

12. Boyatzis R.E. The Competent Manager: A Model for Effective Performance. – New York: Wiley, 2008. – 336 p.

13. George J.M. Emotions and Leadership: The Role of Emotional Intelligence // *Human Relations*. – 2000. – Vol. 53. – No. 8. – P. 1027–1055.

14. Boyatzis R.E., McKee A. Resonant Leadership. – Boston: Harvard Business School Press, 2005. – 320 p.

15. Luthans F., Doh J.P. International Management: Culture, Strategy, and Behavior. – 11th ed. – New York: McGraw-Hill, 2024. – 608 p.

16. Grant A.M. The Significance of Emotional Intelligence in Leadership Development // *Academy of Management Perspectives*. – 2021. – Vol. 35. – No. 3. – P. 458–472.

17. Salovey P., Grewal D. The Science of Emotional Intelligence // *Current Directions in Psychological Science*. – 2005. – Vol. 14. – No. 6. – P. 281–285.

RAQAMLI TA’LIM SHAROITIDA O‘SPIRINLARNING MUSTAQIL TA’LIM OLISH MOTIVATSIYASINI RIVOJLANTIRISH OMILLARI

Shavqiyeva Charosxon Baxtiyor qizi,
Karmana tumani 2-son texnikumi psixologi

Annotatsiya. *Ushbu maqolada raqamli ta’lim sharoitida o‘spirinlarning mustaqil ta’lim olish motivatsiyasini rivojlantirishga ta’sir etuvchi psixologik va pedagogik omillar tahlil qilinadi. Raqamli ta’lim platformalari, interaktiv topshiriqlar, multimedia vositalari, individual ta’lim imkoniyatlari, tezkor qayta aloqa va refleksiv faoliyatning o‘quv motivatsiyasini kuchaytirishdagi ahamiyati yoritiladi. Shuningdek, o‘spirinlik davrining psixologik xususiyatlari, ichki motivatsiyani shakllantirish, maqsad qo‘yish, o‘z-o‘zini nazorat qilish va raqamli muhitdan maqsadli foydalanish masalalariga e’tibor qaratiladi.*

Kalit so‘zlar: *raqamli ta’lim, o‘spirinlar, mustaqil ta’lim, o‘quv motivatsiyasi, ichki motivatsiya, raqamli kompetensiya, o‘z-o‘zini nazorat qilish, refleksiya, interaktiv ta’lim.*

Abstract. *This article analyzes the psychological and pedagogical factors influencing the development of adolescents’ motivation for independent learning in a digital educational environment. The importance of digital learning platforms, interactive tasks, multimedia resources, individualized learning opportunities, immediate feedback and reflective activities in strengthening learning motivation is discussed. Particular attention is paid to intrinsic motivation, goal setting, self-monitoring and purposeful use of digital learning resources.*

Keywords: *digital education, adolescents, independent learning, learning motivation, intrinsic motivation, digital competence, self-monitoring, reflection, interactive learning.*

Аннотация. *В статье анализируются психологические и педагогические факторы развития мотивации подростков к самостоятельному обучению в условиях цифровой образовательной среды. Раскрывается значение цифровых образовательных платформ, интерактивных заданий, мультимедийных ресурсов, индивидуальных образовательных возможностей, оперативной обратной связи и рефлексивной деятельности. Особое внимание уделяется развитию внутренней мотивации, целеполаганию, самоконтролю и целенаправленному использованию цифровых образовательных ресурсов.*

Ключевые слова: *цифровое образование, подростки, самостоятельное обучение, учебная мотивация, внутренняя мотивация, цифровая компетентность, самоконтроль, рефлексия.*

Bugungi kunda raqamli texnologiyalarning ta’lim jarayoniga jadal kirib kelishi o‘quvchilarning bilim olish imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirmoqda. Elektron ta’lim platformalari, videodarslar, interaktiv topshiriqlar va turli raqamli resurslar o‘quvchiga bilimlarni nafaqat dars jarayonida, balki mustaqil ravishda ham egallash imkonini bermoqda. Raqamli texnologiyalarning ta’limdagi imkoniyatlari va undan foydalanish bilan bog‘liq muammolar UNESCO tomonidan tayyorlangan hisobotlarda ham alohida qayd etilgan.[1] Ayniqsa, o‘spirinlik davrida mustaqil ta’lim olish motivatsiyasini shakllantirish muhim ahamiyatga ega. Chunki ushbu davrda o‘spirinning mustaqillikka intilishi, o‘z qiziqishlarini anglash, kelajakdagi kasbiy faoliyati haqida tasavvur hosil qilish va o‘z imkoniyatlarini baholash jarayonlari kuchayadi.

Mustaqil ta’lim olish motivatsiyasi o‘quvchining bilim olishga bo‘lgan ehtiyoji, qiziqishi, maqsadi va faoliyatga tayyorligi bilan bog‘liq. E. Deci va R. Ryan tomonidan ishlab chiqilgan o‘z-o‘zini belgilash nazariyasida ichki motivatsiya shaxsning faoliyatni tashqi mukofot uchun emas, balki uning mazmuni va qiziqarliligi sababli bajarishi bilan izohlanadi.[2] Shuningdek, o‘spirinning o‘z imkoniyatlariga bo‘lgan ishonchi ham ta’lim faoliyatiga ta’sir ko‘rsatadi. A. Bandura o‘z-o‘ziga samaradorlik tushunchasi orqali shaxsning o‘z kuchiga ishonishi uning faoliyatdagi qat’iyligi va natijalariga ta’sir qilishini asoslagan.[3]

Asosiy qism Raqamli ta’lim sharoitida o‘spirinlarning mustaqil ta’lim olish motivatsiyasiga bir nechta o‘zaro bog‘liq omillar ta’sir ko‘rsatadi. Ularni psixologik, pedagogik va raqamli omillar sifatida ko‘rib chiqish mumkin.

Qiziqish va ichki motivatsiya

O‘quvchining o‘rganilayotgan mavzuga bo‘lgan qiziqishi mustaqil ta’limning asosiy omillaridan biridir. O‘spirin o‘ziga qiziqarli bo‘lgan mavzu bo‘yicha qo‘shimcha ma’lumot izlashga, turli manbalarni o‘rganishga va olgan bilimlarini amaliyotda qo‘llashga ko‘proq intiladi.Shu sababli raqamli ta’lim vositalaridan foydalanishda o‘quvchining qiziqishi va ehtiyojlarini hisobga olish muhimdir. O‘quvchiga mavzuni o‘rganishning turli usullarini tanlash imkoniyatini berish uning ichki motivatsiyasini kuchaytirishi mumkin.[2]

Maqsad qo‘yish va rejalashtirish

Mustaqil ta’lim jarayonida aniq maqsadning mavjudligi o‘quvchining faoliyatini tartibga soladi. O‘spirin o‘z oldiga aniq va erishish mumkin bo‘lgan maqsad qo‘yganida, o‘quv faoliyatini bosqichma-bosqich tashkil etishi osonlashadi.

B. Zimmerman o‘zini o‘zi boshqaradigan ta’lim jarayonida maqsad belgilash, faoliyatni nazorat qilish va natijani baholash muhimligini ta’kidlaydi.[4] Shu sababli o‘spirinlarga mustaqil ta’lim jarayonida qisqa muddatli va aniq maqsadlar belgilashni o‘rgatish maqsadga muvofiq.

Individual ta’lim imkoniyatlari

Raqamli ta’limning muhim afzalliklaridan biri o‘quvchiga o‘zlashtirish sur’atini ma’lum darajada mustaqil belgilash imkonini berishidir. O‘quvchi murakkab mavzuni qayta ko‘rib chiqishi, qo‘shimcha videolarni tomosha qilishi yoki elektron manbalardan foydalanishi mumkin.Bunday imkoniyatlar o‘zlashtirish darajasi turlicha bo‘lgan o‘quvchilar bilan ishlashda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Interaktivlik va tezkor qayta aloqa

Interaktiv topshiriqlar, elektron testlar va viktorinalar o‘quvchiga o‘z bilimini tezkor baholash imkonini beradi. Natijani darhol ko‘rish, xatolarni aniqlash va ularni tuzatish imkoniyati o‘quv faoliyatini davom ettirishga undaydi.Tezkor va konstruktiv qayta aloqa o‘quvchining o‘z imkoniyatlariga bo‘lgan ishonchini mustahkamlashi hamda keyingi topshiriqlarni bajarishga bo‘lgan tayyorligini oshirishi mumkin.

Raqamli kompetensiya

Mustaqil ta’lim olishda o‘quvchining raqamli kompetensiyasi ham muhim o‘rin tutadi. O‘quvchi axborotni izlash, saralash, uning ishonchliligini baholash va kerakli ma’lumotdan maqsadli foydalanishni bilishi kerak.Raqamli texnologiyalar ta’lim jarayonida samarali vositaga aylanishi uchun ulardan ongli va mas’uliyatli foydalanish ko‘nikmasi shakllantirilishi lozim.[5] Bunda o‘spirinlarda raqamli gigiyena, vaqtni boshqarish va chalg‘ituvchi axborotlardan himoyalanish ko‘nikmalarini rivojlantirish ham muhimdir.

O‘spirinlarning mustaqil ta’lim motivatsiyasining psixologik jihatlari.

O‘spirinlik davrida mustaqillikka intilish va o‘z shaxsini namoyon etishga ehtiyoj kuchayadi. Ta’lim jarayonida ushbu ehtiyojni to‘g‘ri yo‘naltirish o‘quv motivatsiyasining barqarorlashishiga yordam beradi.O‘qituvchi o‘quvchiga tayyor ma’lumotni berish bilan birga, uni savol qo‘yish, muammoni aniqlash va mustaqil yechim izlashga yo‘naltirishi kerak. Bunday yondashuv o‘quvchining faolligini oshiradi va bilim olish jarayonini mazmunli qiladi.Ichki motivatsiya mavjud bo‘lgan holatda o‘quvchi topshiriqni faqat baho olish uchun emas, balki yangi bilimga ega bo‘lish va o‘z imkoniyatlarini sinab ko‘rish uchun bajarishga intiladi. Shu sababli ta’lim jarayonida faqat tashqi rag‘batlantirishga tayanmasdan, o‘quvchining qiziqishi, tanlov huquqi va kompetentligini his qilishiga sharoit yaratish zarur.[2]

Raqamli muhitda elektron portfoliolar, refleksiv savollar va qisqa diagnostik topshiriqlardan foydalanish o‘quvchining o‘z rivojlanishini kuzatishiga yordam beradi. Bunda o‘spirin o‘zining kuchli va rivojlantirilishi kerak bo‘lgan jihatlarini aniqlash imkoniyatiga ega bo‘ladi.[4]

Mustaqil ta’lim motivatsiyasining asosiy tarkibiy qismlari

Kognitiv komponent — yangi bilimlarni egallashga qiziqish, savol berish, axborot izlash va o‘rganishga bo‘lgan ehtiyojni ifodalaydi.

Emotsional komponent — ta’lim jarayonidan qoniqish, muvaffaqiyatga erishishdan ijobiy hissiyot olish va o‘z imkoniyatlariga ishonch bilan bog‘liq

.Faoliyat komponenti — mustaqil topshiriqlarni bajarish, vaqtni rejalashtirish, raqamli resurslardan foydalanish va o‘quv faoliyatini tashkil etishni qamrab oladi.

Refleksiv komponent — o‘quvchining o‘z bilim va ko‘nikmalarini tahlil qilishi, erishilgan natijalarni baholashi, xatolarini aniqlashi va keyingi faoliyatini rejalashtirishi bilan tavsiflanadi.[4]

Raqamli ta’lim vositalaridan foydalanishning pedagogik imkoniyatlari

Raqamli ta’lim vositalari o‘spirinlarning mustaqil ta’lim olish faoliyatini tashkil etishda keng imkoniyatlar yaratadi. Elektron darsliklar, videodarslar, testlar, taqdimotlar, virtual topshiriqlar va elektron portfoliolar o‘quvchining individual faoliyatini qo‘llab-quvvatlashi mumkin.Biroq raqamli vositalardan foydalanishning o‘zi avtomatik ravishda yuqori motivatsiyani ta’minlamaydi. Pedagog raqamli vositani aniq ta’lim maqsadi bilan bog‘lashi, topshiriq mazmunini o‘quvchining yosh va individual xususiyatlariga moslashtirishi lozim.Raqamli muhitda ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashni ham saqlab qolish muhim. Virtual munozaralar, guruhli loyihalar va o‘zaro fikr almashish o‘spirinning ta’lim jarayoniga daxldorlik hissini kuchaytiradi. Shu sababli mustaqil ta’lim va

hamkorlikdagi ta’limni bir-biriga qarama-qarshi qo‘ymasdan, ularni uyg‘unlashtirish samarali natija berishi mumkin.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, raqamli ta’lim sharoitida o‘spirinlarning mustaqil ta’lim olish motivatsiyasini rivojlantirish ko‘plab psixologik va pedagogik omillarning o‘zaro ta’siri asosida amalga oshadi. O‘quvchining ichki qiziqishi, aniq maqsad qo‘yishi, o‘z faoliyatini rejalashtirishi, raqamli kompetensiyasi, o‘z-o‘zini nazorat qilishi va o‘z natijasini baholashi motivatsiyaning muhim tarkibiy qismlaridir.Raqamli ta’lim muhitida o‘spirinlarga mustaqil tanlov qilish, o‘z sur’atida ishlash, tezkor qayta aloqa olish va o‘z natijalarini tahlil qilish imkoniyatlarini yaratish zarur. Shu bilan birga, raqamli muhitning chalg‘ituvchi jihatlarini hisobga olib, o‘quvchilarda vaqtni boshqarish va axborotdan mas’uliyatli foydalanish ko‘nikmalarini rivojlantirish muhimdir.

Demak, raqamli ta’lim vositalari pedagogik jihatdan to‘g‘ri tashkil etilgan taqdirdagina o‘spirinlarning mustaqil ta’lim olishga bo‘lgan qiziqishini kuchaytirish, o‘quv faolligini oshirish va o‘zini o‘zi boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Deci, E. L., Ryan, R. M. Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior. New York: Plenum, 1985.

2. Ryan, R. M., Deci, E. L. Self-Determination Theory and the Facilitation of Intrinsic Motivation, Social Development, and Well-Being // American Psychologist. 2000. Vol. 55(1). P. 68–78.

3. Bandura, A. Self-Efficacy: The Exercise of Control. New York: W.H. Freeman, 1997.

4. Zimmerman, B. J. Becoming a Self-Regulated Learner: An Overview // Theory into Practice. 2002. Vol. 41(2). P. 64–70.

5. Prensky, M. Digital Natives, Digital Immigrants // On the Horizon. 2001. Vol. 9(5). P. 1–6.

6. UNESCO. Global Education Monitoring Report 2023: Technology in education: A tool on whose terms? Paris: UNESCO, 2023.

7. Uvarov, A. Yu. Raqamli ta’lim muhitini tashkil etish va rivojlantirish masalalari. Moskva, 2021.

KICHIK BIZNES FAOLIYATIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHNING MILLIY XUSUSIYATLARI
(O‘zbekiston Respublikasi misolida)

Mamurov Talant Tangriyevich,
Buxoro xalqaro universiteti 2-boqich magistranti

Annotatsiya*. Ushbu tezisda O‘zbekiston sharoitida kichik biznes — mikrofirmalar, kichik korxonalar, yakka tartibdagi tadbirkorlar, oilaviy tadbirkorlik hamda savdo, umumiy ovqatlanish va xizmat ko‘rsatish subyektlarida raqamli texnologiyalardan foydalanishning milliy o‘ziga xosliklari tahlil qilinadi. Rasmiy statistika, xalqaro tashkilotlar hisobotlari va ilmiy manbalarga tayangan holda, mamlakatda raqamli transformatsiyaning jadal sur'atlari bilan bir qatorda milliy ijtimoiy-madaniy omillar — mahalla instituti, ishonch omili, naqd pulga moyillik, Telegram orqali savdo, oilaviy biznes modeli va til masalasi qanday o‘ziga xos manzara yaratayotgani ko‘rsatiladi. Mavjud muammolar aniqlanib, O‘zbekiston sharoitiga mos yechimlar taklif etiladi.*

Kalit so‘zlar: *kichik biznes, raqamli transformatsiya, elektron tijorat, raqamli to‘lovlar, Telegram-tijorat, milliy xususiyat, "Raqamli O‘zbekiston — 2030", mahalla, naqd pul iqtisodiyoti, raqamli savodxonlik.*

Abstract. *This thesis analyses the national characteristics of digital technology adoption among small businesses in Uzbekistan — microfirms, small enterprises, individual entrepreneurs, family businesses and firms in trade, catering and services. Drawing on official statistics, international reports and scholarly sources, it shows how rapid digital transformation coexists with distinctive socio-cultural factors: the mahalla institution, the trust factor, cash preference, Telegram-based commerce, the family-business model and the language question. Problems are identified and context-specific solutions are proposed.*

Keywords: *small business, digital transformation, e-commerce, digital payments, Telegram commerce, national characteristics, Digital Uzbekistan 2030, cash economy, digital literacy.*

Аннотация. *В данных тезисах анализируются национальные особенности использования цифровых технологий в малом бизнесе Узбекистана, включая микрофирмы, малые предприятия, индивидуальных предпринимателей, семейное предпринимательство, а также субъекты торговли, общественного питания и сферы услуг. На основе официальной статистики, отчетов международных организаций и научных источников показано, что наряду с высокими темпами цифровой трансформации в стране формируется особая модель цифровизации под влиянием национальных социально-культурных факторов, таких как институт махалли, фактор доверия, предпочтение наличных расчетов, торговля через Telegram, семейная модель бизнеса и языковой фактор. Выявлены существующие проблемы и предложены решения, адаптированные к условиям Узбекистана.*

Ключевые слова: *малый бизнес, цифровая трансформация, электронная коммерция, цифровые платежи, Telegram-коммерция, национальные особенности, «Цифровой Узбекистан — 2030», махалля, экономика наличных денег, цифровая грамотность.*

1. Kirish

Kichik biznes O‘zbekiston iqtisodiyotining tayanch bo‘g‘ini hisoblanadi. 2024-yil yakunlariga ko‘ra kichik tadbirkorlik subyektlari 753 226,9 mlrd so‘m qo‘shilgan qiymat yaratib, uning yalpi ichki mahsulotdagi (YaIM) ulushi 54,3 foizni tashkil etdi [1, 2]. 2025-yil 1-oktabr holatiga ko‘ra mamlakatda 1,21 million faol kichik biznes subyekti faoliyat yuritgan: shundan 479 ming kichik korxona va mikrofirma, 281,9 ming yakka tartibdagi tadbirkor, 5,8 ming oilaviy korxona hamda 22,1 ming hunarmand; kichik biznes zichligi 1 000 nafar aholiga 32,1 birlikni tashkil etdi [3]. Buxoro viloyati ushbu ko‘rsatkich bo‘yicha respublikada yetakchilardan biri (37,5 birlik), viloyat yalpi hududiy mahsulotida kichik biznes ulushi esa 73,0 foizga yetgan [3].

Raqamli transformatsiya "Raqamli O‘zbekiston — 2030" strategiyasi (Prezidentning 2020-yil 5-oktabrdagi PF-6079-son Farmoni) doirasida beshta ustuvor yo‘nalish — raqamli infratuzilma, elektron hukumat, raqamli iqtisodiyot, raqamli texnologiyalar milliy bozori va IT-ta'lim bo‘yicha amalga oshirilmoqda [4]. Natijada O‘zbekiston Birlashgan Millatlar Tashkilotining Elektron hukumatni rivojlantirish indeksida (EGDI) 2024-yilda 63-o‘ringa ko‘tarilib (0,7999 ball), birinchi marta "juda yuqori" guruhga kirdi [9]. 2025-yil boshida mamlakatda 32,7 million internet

foydalanuvchisi bo‘lib, qamrov darajasi 89,0 foizni tashkil etdi (ayrim milliy hisoblarda 87,2 foiz) [6].

Shu bilan birga, raqamli iqtisodiyotning YaIMdagi ulushi hamon past: Jahon banki hisobotiga ko‘ra 2021-yilda atigi 1,9 foizni tashkil etgan, AKT xizmatlarining 90 foizi esa Toshkent shahriga to‘g‘ri keladi [5]. Aynan shu ziddiyat — bir tomondan kuchli davlat strategiyasi va yuqori internet qamrovi, ikkinchi tomondan kichik biznesda raqamli vositalardan real foydalanishning pastligi — milliy xususiyatlarni chuqur o‘rganishni dolzarb qiladi.

2. Muammo va yechim

2.1. Milliy xususiyatlar. O‘zbekistonda kichik biznes raqamlashuvi bir qator o‘ziga xos ijtimoiy-madaniy omillar ta'sirida shakllanmoqda.

Birinchidan, Telegram-tijorat fenomeni. O‘zbekiston Telegramdan jon boshiga foydalanish bo‘yicha dunyoda birinchi o‘rinda turadi — taxminan 70 foiz qamrov bilan; kanallar soni bo‘yicha esa mamlakat Rossiyadan keyin ikkinchi o‘rinda (~195 ming kanal) [6]. Ko‘plab mikrofirmalar va yakka tadbirkorlar veb-sayt yoki yirik platforma o‘rniga Telegram-kanal, bot hamda Instagram orqali savdo qiladi: iste'molchilar so‘rovida respondentlarning taxminan 40 foizi aynan Telegram va Instagram do‘konlaridan xarid qilishini qayd etgan [3, 6]. Bu — arzon, tez va shaxsiy ishonchga asoslangan model bo‘lib, O‘zbekiston uchun o‘ta xarakterli milliy xususiyatdir. Umumiy ovqatlanish sohasida (kafe, restoran) Telegram-kanal orqali kunlik menyu e'lon qilish va bot orqali buyurtma yig‘ish amaliyoti keng tarqalgan.

Ikkinchidan, naqd pulga moyillik va ishonch omili. Raqamli to‘lovlar keng tarqalgan bo‘lsa-da, Markaziy bankning moliyaviy inklyuziya indeksi hisobotiga ko‘ra barcha naqdsiz to‘lov operatsiyalarining 69 foizi shaxslararo (P2P) o‘tkazmalar hissasiga to‘g‘ri keladi, ya'ni raqamli pul asosan tovar va xizmat uchun emas, pul jo‘natish uchun ishlatiladi. Aholi o‘rtacha 3,2 ta bank kartasiga ega bo‘lsa-da, ularning atigi 53 foizi faol ishlatiladi [8]. Kichik biznes bu jihatdan yanada orqada: kichik va o‘rta korxonalar uchun to‘lov xizmatlaridan foydalanish imkoniyati indeksi 100 balldan atigi 19 ballni tashkil etib, hisobotdagi eng past ko‘rsatkich bo‘lgan (qiyos uchun: kreditga kirish — 50, jamg‘arma — 44 ball) [8]. Naqd pulni afzal ko‘rish qisman soliq nazoratidan qo‘rquv bilan bog‘liq: kuzatilmaydigan iqtisodiyotning YaIMdagi ulushi 2024-yilda 34,8 foizni tashkil etgan [1], norasmiy sektorda esa sezilarli miqdordagi aholi band bo‘lib qolmoqda [13]. Ushbu psixologik qarshilik onlayn nazorat-kassa mashinalari (ONKM), elektron hisob-faktura (EHF) va raqamli to‘lovlarni joriy etishni sekinlashtiradi.

Uchinchidan, oilaviy biznes va mahalla instituti. Oilaviy tadbirkorlik, shaxsiy tanishlik, "og‘izdan-og‘izga" marketing hamda mahalla doirasidagi ishonch tarmoqlari savdoning asosini tashkil etadi. Ushbu model ishonch masalasini jamiyat ichida hal qiladi, biroq ko‘pincha rasmiy hisob, buxgalteriya va CRM tizimlarisiz yuritilib, raqamlashtirishga bo‘lgan ichki ehtiyojni susaytiradi.

To‘rtinchidan, til masalasi va raqamli tafovut. Chet el CRM va ERP tizimlari hamda tayyor yechimlar o‘zbek tiliga to‘liq moslashtirilmagan; o‘zbek tili uchun tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) va sun'iy intellekt yechimlari endigina rivojlanmoqda. Bundan tashqari, shahar va qishloq o‘rtasida raqamli tafovut saqlanib turibdi: 2025-yilda internetdan foydalanish shaharda 98, qishloqda 76 foizni tashkil etib, farq 22 foiz punktga teng bo‘ldi (2021-yildagi 35 foiz punktdan kamaygan bo‘lsa-da, hamon sezilarli) [16].

2.2. Muammolar. Xalqaro va milliy adabiyotlar tahlili kichik biznes raqamlashuviga to‘sqinlik qiluvchi quyidagi asosiy to‘siqlarni ajratish imkonini beradi

[17]: raqamli savodxonlik va malakali kadrlar tanqisligi; chekka hududlarda infratuzilma va internet sifatidagi tafovut [16]; moliyaviy to‘siqlar — dasturiy ta'minot hamda litsenziya narxi va kreditga cheklangan kirish [12]; kiberxavfsizlik va ishonchsizlik (2024-yilda O‘zbekiston tashkilotlariga yo‘naltirilgan kiberhujumlar soni oldingi yilga nisbatan 2,1 barobar oshgan) [16]; tayyor chet el yechimlarining milliy sharoitga moslashmaganligi; norasmiy iqtisodiyotning raqamlashtirishga qarshiligi [13]. Sun'iy intellekt sohasida imkoniyat katta, ammo undan foydalanish past: tadqiqotlarga ko‘ra raqamli davlat xizmatlaridan foydalanish ulushi 41,2 foizni, AI-skoringdan foydalanuvchi kichik bizneslar ulushi esa atigi 18,4 foizni tashkil etgan [14].

2.3. Yechimlar. Taklif etilayotgan chora-tadbirlar milliy xususiyatlarni hisobga olishi shart.

Davlat siyosati va infratuzilma. "Raqamli O‘zbekiston — 2030" doirasida keng polosali internet qamrovini kengaytirish, hududlarda raqamlashtirish bo‘yicha mas'ul lavozimlarni joriy etish hamda IT Park imtiyozlaridan kichik biznesni ham foydalantirish maqsadga muvofiq [4, 11].

Lokalizatsiya va arzon bulutli (SaaS) yechimlar. Kichik biznes uchun o‘zbek tilida, "mobil-birinchi" tamoyilida ishlaydigan arzon bulutli buxgalteriya, ombor va CRM tizimlari zarur. Xalqaro tajriba — Qozog‘istondagi Kaspi.kz "super-ilova" modeli (iste'molchi va savdogar uchun alohida ilovalar, QR-to‘lov, marketpleys va fintech xizmatlarining birlashtirilishi) hamda Xitoyning WeChat/Alipay ekotizimi O‘zbekiston uchun mos yo‘nalish bo‘lishi mumkin [18]. Milliy Uzum ekotizimi bunga ilk misol: kompaniya ma'lumotlariga ko‘ra 2024-yilda konsolidatsiyalangan GMV 345 mln AQSh dollariga yetgan (2,4 barobar o‘sish), 19 mln buyurtma amalga oshirilgan, oylik faol foydalanuvchilar soni 61 foiz o‘sib ~16 millionni tashkil etgan, buyurtmalarning taxminan 60 foizi hududlarga to‘g‘ri kelgan [3, 7].

Ta'lim va raqamli savodxonlik. "Bir million dasturchi" kabi keng qamrovli loyihalar hamda amaldagi tadbirkorlar uchun mo‘ljallangan qisqa muddatli raqamli savodxonlik kurslari kengaytirilishi lozim [11].

Ishonchni mustahkamlash va rag‘batlantirish. Soliq nazoratidan qo‘rquvni kamaytirish uchun barqaror va shaffof soliq qoidalari, chek lotereyalari hamda raqamli to‘lovga to‘liq o‘tgan kichik bizneslar uchun imtiyozlar samarali hisoblanadi [13]. Raqamli soliq ma'muriyati (ONKM va EHF) 2019–2023-yillarda soliq tushumlarining YaIMga nisbatini 24,6 foizdan 27 foizga oshirgan — bu raqamlashtirish davlat uchun ham, shaffof biznes muhiti uchun ham foydali ekanini ko‘rsatadi [1].

3. Xulosa

O‘zbekistonda kichik biznes raqamlashuvi jadal, biroq notekis kechmoqda: bir tomondan yuqori internet va Telegram qamrovi hamda kuchli davlat strategiyasi, ikkinchi tomondan naqd pulga moyillik, ishonch tanqisligi, kadrlar va infratuzilma tafovuti turibdi. Muvaffaqiyat kaliti — milliy xususiyatlarni, ya'ni Telegram-tijorat, oilaviy biznes, mahalla ishonchi va til masalasini inobatga olgan holda yaratilgan lokalizatsiyalangan hamda arzon raqamli yechimlar, uzluksiz raqamli ta'lim va ishonchni mustahkamlovchi soliq hamda tartibga solish siyosatidadir. Aynan shunday yondashuv kichik biznesning raqamli iqtisodiyotdagi ulushini oshirishga va norasmiy sektorning qisqarishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi. Yalpi ichki mahsulot: 2024-yil press-relizi. — Toshkent, 2025. — https://stat.uz

2. Narmetova D. A. O‘zbekistonda kichik biznesning iqtisodiy salohiyati: statistik tahlil va rivojlanish istiqbollari // Innovations in Science and Technologies. — 2025. — № 2(6). — B. 254–260.

3. Small Business in Uzbekistan Accounts for Over Half of GDP in 2025 // UzDaily.uz. — 2025. — https://www.uzdaily.uz

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli O‘zbekiston — 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risidagi 2020-yil 5-oktabrdagi PF-6079-son Farmoni. — https://lex.uz/docs/-5030957

5. World Bank. Project Appraisal Document, Report No. PAD5313. — Washington, DC: World Bank, 2023.

6. Karimov H. A. O‘zbekistonda elektron tijoratning YaIMdagi ulushi va iqtisodiy o‘sishga ta'siri // Yangi O‘zbekiston, Yangi Tadqiqotlar Jurnali. — 2026. — № 4(2). — B. 68–71.

7. KPMG. E-commerce market in Uzbekistan. — Toshkent, 2023. — https://kpmg.com/uz

8. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. Moliyaviy inklyuziya indeksi: pilot hisobot. — Toshkent, 2025–2026. — https://cbu.uz

9. United Nations Department of Economic and Social Affairs. UN E-Government Survey 2024. — New York: UN, 2024.

10. World Intellectual Property Organization. Global Innovation Index 2025. — Geneva: WIPO, 2025.

11. OECD. Digital Skills for Private Sector Competitiveness in Uzbekistan. — Paris: OECD Publishing, 2023.

12. Tadjibaeva D. Small and Medium-Sized Enterprise Finance in Uzbekistan: Challenges and Opportunities. ADBI Working Paper No. 997. — Tokyo: Asian Development Bank Institute, 2019.

13. Central Bank of Uzbekistan, CERR & UNDP. Informal Employment in Uzbekistan. — Tashkent: UNDP, 2025.

14. Asrorov A. I. Kichik biznesni qo‘llab-quvvatlashda sun'iy intellekt va raqamli platformalardan foydalanish istiqbollari // Journal of Innovation in Education and Social Research. — 2026. — № 4(6). — B. 6–10.

15. O‘zbekiston Respublikasining "Elektron tijorat to‘g‘risida"gi 2022-yil 29-sentabrdagi O‘RQ-792-son Qonuni. — https://lex.uz/docs/-6213382

16. O‘zbekiston iqtisodiyotida raqamli transformatsiya va raqamli tafovut tahlili // Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot. — 2025.

17. Gyamerah S., Afshari L., Asante D. Digital transformation in the SME context: The nexus between leadership, digital capabilities and digital strategy // International Small Business Journal. — 2025.

18. Kaspi.kz "super-ilova" modeli (Qozog‘iston) va WeChat/Alipay ekotizimi tajribasi: qiyosiy tahlil. — 2024–2026.

INNOVATIVE APPROACHES TO THE FORMATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE IN RFL: COMBINING THE 5-E MODEL AND DIGITAL LITERACY TOOLS

Rakhima Mamayusupovna Usmanova
Associate Professor, Head of the Department of Language Teaching Methodology at Center for Pedagogical Excellence of Navoiy Region, (Uzbekistan)

Turdiyeva Zukhra Almamatovna
Teacher of the Russian language at the Innovation University of Navoi (Uzbekistan)

Abstract: *The article proposes an innovative approach to teaching the topic "Dangers of the Internet Space" within the Russian as a foreign language course, based on the integration of the 5-E model and modern educational technologies.*

A distinctive feature of the methodology is the development of linguistic and critical thinking skills. For the first time, concessive relations are considered as a tool for analyzing cyber threats.

Key words: *RFL, Internet dangers, 5-E model, concessive relations, digital literacy, RKI methodology.*

Аннотация: *В статье предлагается инновационный подход к преподаванию темы «Опасности интернет-пространства» в рамках курса РКИ, основанный на интеграции модели 5-Е. Особенностью методики является акцент на развитии лингвистических и критических навыков. Впервые рассматривается применение упражнений на уступительные отношения как инструмента анализа киберугроз.*

Ключевые слова: *РКИ, опасности интернета, модель 5-Е, уступительные отношения, цифровая грамотность, методика РКИ.*

Teaching Russian as a foreign language (RFL) today goes beyond grammar and phonetics. In the era of the Third Renaissance in Uzbekistan, as President Shavkat Mirziyoyev stated: "We must create a system where our youth can master modern knowledge and innovative technologies" [1]. The digital space is a key environment for this mastery, yet it carries significant risks. The relevance of this study lies in the need to combine language learning with digital literacy. The purpose of this article is to demonstrate how the 5-E model and the study of concessive relations (уступительные отношения) can enhance the linguistic and analytical competence of students when discussing internet safety.

The 5-E Model is a framework used to organize the learning process with an emphasis on active involvement of students in learning. It includes five stages: Engage, Explore, Explain, Elaborate, and Evaluate. This model allows not only to present information about the language, but also to develop critical thinking, communication skills, and independent learning abilities.

1. Engage

At the initial stage, the teacher activates the students' interest in the topic "Dangers of the Internet Space". It is important to arouse students' personal interest and emotional involvement. For this, you can use videos, interviews with experts, examples of real situations when using the Internet led to negative consequences. Students discuss their

opinions, share their experiences of safe use of the network and identify the main risks that users face.

2. Explore (research)

At this stage, students explore the topic in more depth. The teacher can offer tasks related to the analysis of texts about the risks of the Internet space, such as phishing, fraud, dissemination of false information, leakage of personal data. The educational material should be varied: articles, news, blogs, fragments from social networks. Students can work in groups, discussing and analyzing these materials, which contributes to the development of critical thinking skills and the improvement of language skills through the active use of new words and expressions.

3. Explain (explanation)

After the students have understood the topic, the teacher explains the key concepts and grammatical structures related to the topic under discussion. An important part is explaining the use of concessive constructions in Russian, such as "although", "despite that", "let". These expressions are important so that students can more accurately and logically construct arguments in their statements, especially when discussing complex topics such as Internet threats.

4. Elaborate (deepening)

At this stage, students apply the knowledge they have gained in practice. For example, they can prepare a report on ways to protect themselves from online threats, using concessive constructions in their speech to contrast different points of view (e.g.: "Although the Internet provides many opportunities for communication, it is also a source of many risks."). In addition, you can ask students to create a project in which they propose measures to ensure safety on the Internet, explaining them using the grammatical constructions they have learned.

5. Evaluate (rating)

The final stage involves assessing students' knowledge. The teacher can conduct testing, create tasks for using grammatical constructions in real situations, conduct role-playing games in which students defend their ideas about online safety using concessive constructions. It is important that the tasks help not only assess knowledge, but also develop critical thinking, analysis, and argumentation skills.

Concessive relations in Russian are expressed using various grammatical constructions that help express opposition or limitation. Teaching these constructions in the context of the topic "Dangers of the Internet Space" allows students not only to master new grammar, but also to learn how to argue their point of view, compare different facts and opinions.

As Shavkat Mirziyoyev noted: "Digital economy and modern technologies are the shortest way to progress" [2]. This study results show that students become more confident in navigating the Russian-language web segment when they possess the grammatical tools to express contradiction.

Examples of concessive constructions:

- Although the Internet brings many benefits, it also carries dangers.
- Despite all the security measures, risks on the Internet remain.
- Even if the Internet is open to everyone, it is necessary to follow the safety rules.

Working with these structures helps students learn not only in a linguistic context, but also in a cultural context: understanding complex issues, including social and ethical ones, related to the use of the Internet. Modern technologies play an important role in teaching RFL, allowing teachers to create interactive and dynamic lessons.

The use of technologies such as educational platforms, language learning apps, video conferencing, and blogs significantly enriches the learning process. They promote active interaction between students and teachers, and help to effectively work with materials related to online threats.

Using interactive apps

For teaching grammar and vocabulary, you can use apps like Duolingo, Lingvist, or Quizlet, which give students the opportunity to reinforce their knowledge through games and quizzes.

Video conferencing and online discussions

Video conferencing platforms such as Zoom or Google Meet allow for live discussions and debates on current topics, including safe internet use. These platforms help students practice language in real-life situations, working in groups or pairs.

Creating and Working with Online Content

Teachers can use a variety of media resources, such as YouTube to analyze videos on internet safety or create collaborative projects in Google Docs to promote teamwork and language practice.

Teaching Russian as a foreign language using the 5-E model and modern technologies is an effective approach to learning. The topic "Dangers of the Internet" not only helps students learn Russian, but also promotes the development of critical thinking and responsibility when interacting with the information space. The use of concessive constructions in the context of this topic helps students express their thoughts more accurately and logically. The use of modern technologies in the educational process significantly enriches learning, making it more interesting, dynamic and relevant for students.

The 5-E model, combined with the study of concessive relations, significantly enriches the RFL curriculum. It prepares foreign students for the complexities of the modern information space. As Uzbekistan moves towards its "Digital Uzbekistan - 2030" strategy [6], such integrated methodologies in language teaching become essential for developing a technologically savvy and linguistically proficient generation.

References:

1. Mirziyoyev, Sh. M. Address to the Oliy Majlis, December 29, 2020. Official website of the President of Uzbekistan. [https://president.uz/en/lists/view/4057]
2. Mirziyoyev, Sh. M. Speech at the meeting dedicated to Teacher's Day, September 30, 2020. [https://president.uz/en/lists/view/3864]
3. Mirziyoyev, Sh. M. (2020). Strategy "Digital Uzbekistan - 2030". Tashkent: Uzbekistan.
4. Bondarenko, N. V. (2020). Modern technologies for teaching Russian as a foreign language. Moscow: RSU Publishing House.
5. Kudryavtseva, T. A. (2019). Methods of teaching RFL: Textbook. Moscow: Academic project.
6. Smirnova, M. V. (2018). Concessive constructions in the Russian language: syntax and semantics. Moscow: Vostok-Zapad.
7. Mikhailova, A. I. (2022). Developing communication skills in the Internet space in teaching RFL. Moscow: Prosveshchenie.

РАҚАМЛИ ТАЪЛИМДА СУНЪИЙ ИНТЕЛЛЕКТ ВА АКТ ВОСИТАСИДА РАДИКАЛ ҒОЯЛАРГА ҚАРШИ ТАНҚИДИЙ ФИКРЛАШНИ РИВОЖЛАНТИРИШ

Джуракулов Хусан Анварович
Дин ишлари бўйича қўмита ҳузуридаги
Диний-маърифий соҳада малака ошириш ва
қайта тайёрлаш институтининг
Самарқанд минтақавий филиали профессори,
фалсафа фанлари доктори (DSc)

Аннотация: *Ушбу мақолада рақамли таълим муҳитида сунъий интеллект ва АКТ воситасида радикал ғояларга қарши танқидий фикрлашни ривожлантиришнинг ижтимоий-фалсафий асослари таҳлил қилинган. Радикал ғоялар ахборот муҳити, қадриятлар танлови, шахсий масъулият ва ёшлар дунёқараши билан боғлиқ комплекс маънавий-интеллектуал таҳдид сифатида талқин этилади. Тадқиқотда СИнинг манба таҳлили, медиа саводхонлик, рақамли мулоқот ва профилактик таълимдаги имкониятлари очиб берилган.*

Таянч сўзлар: *рақамли таълим, сунъий интеллект, АКТ, радикал ғоялар, танқидий фикрлаш, медиа саводхонлик, ахборот хавфсизлиги, ёшлар, маънавий иммунитет.*

Аннотация: *В статье анализируются социально-философские основы развития критического мышления против радикальных идей в цифровой образовательной среде. Раскрывается, что искусственный интеллект и ИКТ могут служить не средством формального контроля, а инструментом формирования медиаграмотности, культуры доказательства, ответственного онлайн-поведения и устойчивого духовно-нравственного иммунитета молодежи. Исследование раскрывает возможности искусственного интеллекта в анализе ресурсов, медиаграмотности, цифровой коммуникации и профилактическом образовании.*

Ключевые слова: *цифровое образование, искусственный интеллект, ИКТ, радикальные идеи, критическое мышление, медиаграмотность, молодежь.*

Abstract: *The article examines the socio-philosophical foundations of developing critical thinking against radical ideas in digital education. It argues that artificial intelligence and ICT should be used not as instruments of formal control, but as tools for cultivating media and information literacy, evidence-based reasoning, responsible online behaviour and young people's moral resilience. The research reveals the possibilities of artificial intelligence in resource analysis, media literacy, digital communication and preventive education.*

Key words: *digital education, artificial intelligence, ICT, radical ideas, critical thinking, media literacy, youth.*

КИРИШ

Бугунги рақамли жамиятда таълим фақат билим бериш жараёни эмас, балки инсонни тезкор ахборот оқимларини саралаш, далил ва тахминни фарқлаш, маънавий жиҳатдан масъул қарор қабул қилишга тайёрлайдиган ижтимоий институтдир. Ижтимоий тармоқлар, мессенжерлар, видеоплатформалар ва генератив сунъий интеллект воситалари ёшлар учун билим олиш имкониятини кенгайтиргани билан бирга, турли мафкуравий таъсирлар, сохта маълумотлар ва радикал талқинларнинг тарқалиш хавфини ҳам кучайтирмоқда. Шу сабабли

рақамли таълим муҳитида танқидий фикрлашни ривожлантириш радикал ғояларга қарши профилактиканинг муҳим интеллектуал механизмига айланади.

Ўзбекистон Республикасининг "Таълим тўғрисида"ги Қонуни таълим соҳасида инсонпарварлик, узлуксизлик, очиқлик ва сифат тамойилларини белгилайди [1]. "Рақамли Ўзбекистон – 2030" стратегиясида таълим ва бошқа соҳаларга АКТни кенг жорий этиш вазифаси белгиланган [2], сунъий интеллект технологияларини 2030 йилга қадар ривожлантириш стратегияси эса ҳуқуқий асос, этика, инфратузилма ва кадрлар салоҳиятини ривожлантиришни устувор йўналиш сифатида кўрсатади [3]. Мақоланинг мақсади рақамли таълимда СИ ва АКТ воситасида радикал ғояларга қарши танқидий фикрлашни ривожлантиришнинг ижтимоий-фалсафий мазмуни ва амалий механизмларини асослашдан иборат.

МАТЕРИАЛЛАР ВА МЕТОДЛАР

Тадқиқотнинг назарий-методологик асосини диалектик, тизимли, институционал, аксиологик, қиёсий-типологик ва контент-таҳлил усуллари ташкил этади. Диалектик ёндашув рақамли таълимнинг маърифий имкониятлари билан ахборот хавфлари ўртасидаги зиддиятни очишга хизмат қилади. Тизимли ёндашув СИ, АКТ инфратузилмаси, ўқитувчи фаолияти, ўқувчи эҳтиёжи, оила, маҳалла ва давлат сиёсати ўзаро боғлиқ профилактик таълим экотизимини ташкил этишини кўрсатади.

Миллий манбалар сифатида "Таълим тўғрисида"ги Қонун [1], "Рақамли Ўзбекистон – 2030" стратегияси [2], сунъий интеллект технологияларини ривожлантириш стратегияси [3], экстремизм ва терроризмга қарши курашиш миллий стратегияси [4] ҳамда "Киберхавфсизлик тўғрисида"ги Қонун [5] таҳлил қилинди. Халқаро манбалар сифатида ЮНЕСКОнинг СИ этикаси, генератив СИ, медиа саводхонлик ва зўравон экстремизмнинг олдини олишга оид тавсиялари [6; 7; 8; 9], шунингдек OECDнинг СИ ва кўникмалар бўйича тадқиқоти [10] умумлаштирилди. Мақолада "механизм" тушунчаси мақсад, меъёр, технология, субъект, мулоқот, баҳолаш ва натижани боғлайдиган ҳаракат тизими сифатида талқин қилинади.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Рақамли таълимда радикал ғояларга қарши танқидий фикрлашни ривожлантириш, аввало, ҳуқуқий-этик механизмга таянади. Сунъий интеллект таълим жараёнида шахсий маълумотлар, қизиқишлар ва натижалар билан ишлагани учун инсон қадр-қиммати, хавфсизлик, шаффофлик ва педагогик назорат устувор бўлиши лозим. ЮНЕСКОнинг СИ этикаси бўйича тавсияси сунъий интеллектни инсон ҳуқуқлари, адолат, инклюзивлик ва масъулият принциплари асосида бошқариш зарурлигини белгилайди [6]. Демак, рақамли профилактика кузатиш ёки қўрқитишга эмас, балки ёшларда далилга таяниш, мустақил фикрлаш ва масъул онлайн хулқни ривожлантиришга хизмат қилиши керак.

Иккинчи механизм – педагогик-методик механизмдир. СИ ўқитувчини алмаштирувчи субъект эмас, балки таълимни индивидуаллаштирувчи, савол-жавобни фаоллаштирувчи ва фикрлаш жараёнини кўринадиган қилувчи ёрдамчи восита сифатида қаралиши лозим. У ўқувчига манбаларни солиштириш, матндаги далиллар мантиғини текшириш, фикрдаги бўшлиқни аниқлаш ва ўз позициясини асослашда ёрдам беради. Бироқ алгоритм маънавий мақсад, миллий қадрият ва тарбиявий нозикликни мустақил белгилай олмайди. Шунинг учун якуний педагогик масъулият ўқитувчида қолади [7].

Учинчи механизм – медиа ва ахборот саводхонлиги механизмидир. Радикал ғоялар кўп ҳолларда ёшларнинг билимсизлигидан эмас, балки ахборотни тез, ҳиссий ва текширилмаган ҳолда қабул қилишидан фойдаланади. Шунинг учун рақамли таълимда "манба ким?", "далил қайси?", "мақсад нима?", "ушбу хабар мени қандай реакцияга ундамоқда?" каби саволлар ўқув амалиётига киритилиши зарур. ЮНЕСКОнинг медиа ва ахборот саводхонлиги дастури рақамли фуқарони танқидий фикрлаш, ахборотни масъулият билан истеъмол қилиш ва мулоқот маданиятига ўргатишни таъкидлайди [9].

Тўртинчи механизм – рақамли-аналитик ва профилактик мониторинг механизмидир. АКТ ва СИ воситалари таълим муассасаларига очиқ таълим контенти сифатини баҳолаш, ёшлар учун хавфсиз ахборот муҳитини яратиш, нотўғри ёки зарарли маълумотларга нисбатан тушунтирувчи контент тайёрлашда ёрдам бериши мумкин. Бу жараёнда шахсни нишонга олиш эмас, балки умумий хавф тенденцияларини илмий таҳлил қилиш, таълим мазмунини такомиллаштириш ва ўқитувчиларнинг рақамли компетенциясини ошириш устувор бўлади. Ўзбекистоннинг миллий стратегиясида интернет тармоғида экстремистик мафкура тарқалишининг олдини олиш ва ёшлар ўртасида маърифий профилактика вазифалари белгиланган [4].

Бешинчи механизм – мулоқот ва ижтимоий шериклик механизмидир. Танқидий фикрлаш якка тартибдаги ақлий амал эмас, балки оила, таълим муассасаси, маҳалла, фуқаролик жамияти, диний-маърифий ташкилотлар ва оммавий ахборот воситалари ўртасидаги соғлом мулоқот муҳитида шаклланадиган ижтимоий компетенциядир. Ёшлар мураккаб саволларга очиқ, илмий ва ҳурматли жавоб топа олса, рақамли муҳитдаги соддалаштирилган радикал талқинларга нисбатан онгли иммунитет ҳосил қилади. Шу жиҳатдан профилактик таълим "тақиқ – назорат – жазо" занжирига эмас, "маърифат – таҳлил – мулоқот – масъулият – иммунитет" занжирига асосланиши лозим.

Умумлаштириб айтганда, рақамли таълимда танқидий фикрлашни ривожлантиришнинг интегратив модели қуйидаги босқичларни қамраб олади:

- ўқувчиларнинг медиа ва рақамли саводхонлик даражасини диагностика қилиш;
- СИ ва АКТдан этик ҳамда хавфсиз фойдаланиш қоидаларини белгилаш;
- манба таҳлили, далиллаш, фактчекинг ва мантиқий баҳсларга асосланган топшириқларни жорий этиш;
- мураккаб ижтимоий-маънавий мавзуларни очиқ мулоқот орқали тушунтириш;
- натижаларни компетенция индикаторлари асосида баҳолаш.

Бундай модель ёшларни чеклашга эмас, балки уларнинг маънавий эркинлиги, интеллектуал масъулияти ва фуқаролик маданиятини юксалтиришга хизмат қилади.

ХУЛОСА

Юқоридаги таҳлиллардан келиб чиқиб, қуйидаги хулосаларни илгари суриш мумкин:

биринчидан, СИ ва АКТ радикал ғояларга қарши курашда мустақил мақсад эмас, балки танқидий фикрлаш, медиа саводхонлик ва маънавий иммунитетни ривожлантирувчи педагогик-ахлоқий механизмдир;

иккинчидан, барқарор профилактика ёшларда манбани текшириш, далилга таяниш, муқобил фикрни солиштириш ва масъул онлайн хулқни шакллантириш орқали амалга ошади;

учинчидан, сунъий интеллектдан фойдаланиш инсон ҳуқуқлари, шахсий маълумотлар дахлсизлиги, шаффофлик ва педагогик назорат билан уйғунлаштирилганда самарали бўлади;

тўртинчидан, ўқитувчи, оила, маҳалла ва фуқаролик жамияти ҳамкорлиги ёшларнинг ахборот хавфларига нисбатан онгли позициясини кучайтиради;

бешинчидан, Ўзбекистонда рақамли таълим, СИ стратегияси ва экстремизмга қарши миллий стратегияни интеграция қилиш радикал ғояларга қарши замонавий профилактик таълим моделини шакллантиришга хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикасининг "Таълим тўғрисида"ги Қонуни. 2020 йил 23 сентябрь, ЎРҚ-637-сон. – URL: https://lex.uz/docs/5013007

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Рақамли Ўзбекистон – 2030" стратегиясини тасдиқлаш тўғрисидаги Фармони. 2020 йил 5 октябрь, ПФ-6079-сон. – URL: https://lex.uz/docs/5030957

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Сунъий интеллект технологияларини 2030 йилга қадар ривожлантириш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида"ги қарори. 2024 йил 14 октябрь, ПҚ-358-сон. – URL: https://lex.uz/docs/7158604

4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "2021–2026 йилларга мўлжалланган экстремизм ва терроризмга қарши курашиш бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида"ги Фармони. 2021 йил 1 июль, ПФ-6255-сон. – URL: https://lex.uz/docs/5491626

5. Ўзбекистон Республикасининг "Киберхавфсизлик тўғрисида"ги Қонуни. 2022 йил 15 апрель, ЎРҚ-764-сон. – URL: https://lex.uz/docs/5960604

6. UNESCO. Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence. – Paris: UNESCO, 2021.

7. Miao F., Holmes W. Guidance for Generative AI in Education and Research. – Paris: UNESCO, 2023.

8. UNESCO. Preventing Violent Extremism through Education: A Guide for Policy-makers. – Paris: UNESCO, 2017.

9. UNESCO. Media and Information Literate Citizens: Think Critically, Click Wisely. – Paris: UNESCO, 2021.

10. OECD. AI and the Future of Skills, Volume 2: Methods for Evaluating AI Capabilities. – Paris: OECD Publishing, 2023. DOI: 10.1787/a9fe53cb-en.

СОВРЕМЕННЫЕ ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ПОДГОТОВКЕ СПЕЦИАЛИСТОВ ПО ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЕ

Эгамбердиев Р. Н.,
Доцент кафедры Методика обучения спортивным видам,
Джизакский государственный педагогический университет,

Аннотация: *в данной статье рассмотрены основные аспекты внедрения современных информационных технологий в системе физического воспитания и спорта, степень их применения и изучение результатов в данной сфере.*

Annotation: *this article discusses the main aspects of the introduction of modern information technologies in the system of physical education and sports, the degree of their application and the study of the results in this area.*

Ключевые слова*: спорт, информация, тренировка, нагрузка, информатизация, технология, физкультурного образования, моделирование компьютерных соревнований.*

Key words*: sport, information, training, load, informatization, technology, physical education, modeling of computer competitions.*

Актуальность. Для свободной ориентации в информационных потоках современный специалист любого профиля должен уметь получать, обрабатывать и использовать информацию с помощью компьютеров, телекоммуникаций и других современных информационных технологий [1]. Темпы развития социальной культуры, постоянно изменяющиеся потребности и интересы людей заставляют специалистов сферы физической культуры и спорта овладевать всё новыми знаниями, новейшими спортивными и физкультурно-оздоровительными методиками, а также современными информационными технологиями. В истории человечества выделяют три глобальные социотехнологические революции — аграрную, индустриальную и информационную. Последняя из них происходит в настоящее время и реализуется как процесс информатизации общественной жизни, внедрения современных информационных технологий. Конечным результатом информационной революции должно стать создание новой постиндустриальной, информационной цивилизации [2,4]. Информатизация общества представляет собой целенаправленный процесс изменения социальной информационной среды. Цель информатизации общества состоит в повышении эффективности эксплуатации ресурсов общества путем системной компьютеризации всех этапов жизненного цикла информации — ее создания, накопления, хранения, обработки и использования. Под информационными ресурсами понимается совокупность информации как продукт деятельности населения [3,4].

Цель работы - внедрения современных информационных технологий в системе физического воспитания и спорта, степень их применения и изучение результатов в данной сфере.

Современная стратегия прогресса передовых стран мира базируется на концепции всестороннего культурного, интеллектуального, профессионального и физического развития потенциала личности. При этом в реализации ее целей основное место отводится системе образования. Сегодня посредством повышения уровня образованности населения развитые страны мира получают почти половину валового национального продукта. Поэтому информатизация образования в мире в целом, и Узбекистане в частности, приобретает огромное значение. Успехи нашей страны в XXI веке, ее возможность выбирать и реализовывать оптимальную

историческую траекторию в полной мере зависят от наличия современной образовательной и информационной сферы общества. Состояние информационной сферы в решающей мере зависит от степени образования в стране.

Информатизация физкультурного образования должна быть направлена на достижение двух основных целей: – первая как наиболее приоритетная сейчас и на ближайшую перспективу подготовка специалистов для последующей профессиональной деятельности в условиях информатизации общества; – вторая повышение уровня подготовленности специалистов посредством совершенствования технологии обучения на основе использования современных информационных и коммуникационных технологий. Первая цель должна достигаться современным подходом к содержанию физкультурного образования, предполагающим изучение информационных технологий как средства предъявления, обработки и усвоения информации. Знание данных технологий, умелое их использование создают реальные возможности для включения в подготовку специалиста принципиально нового содержания, ранее недоступного для применения в процессе обучения. Навыки поиска, отбора, оценки информации и ее дальнейшего использования постепенно начинают рассматриваться как базовый компонент общей грамотности. До недавнего времени, когда умение использовать информационные технологии в профессиональной деятельности не являлось столь важным фактором подготовки специалиста, информационная подготовка в институтах и на факультетах физической культуры сводилась к «прослушиванию» небольшого, мало профессионально ориентированного курса типа «Информатика», чаще всего без наличия материально-технической базы, что уже не соответствует требованиям сегодняшнего дня. Достижение второй цели практически неразрывно связано с первой. Принципиальное решение задачи повышения уровня подготовки специалистов посредством совершенствования технологии обучения на основе использования современных информационных и коммуникационных технологий кроется не столько в области технических возможностей современных технологий, сколько в отсутствии научно-методического обеспечения использования этих достижений. Уже сейчас очерчиваются основные направления использования современных информационных технологий в профессиональной деятельности специалистов по физической культуре и спорту. К ним можно отнести: – создание и использование программ контроля и самоконтроля знаний по различным спортивно-педагогическим дисциплинам; – обучающие мультимедиа системы; – моделирование компьютерных соревнований, тактических действий и педагогического процесса; – использование информационных технологий в организации и проведении научных исследований; – автоматизированные методы спортивно-педагогической деятельности; – автоматизированные методы функциональной диагностики; – организацию дистанционного обучения и т. д. Основными задачами информационной подготовки в настоящее время должны быть: – обобщение и углубление теоретических знаний об основных понятиях и методах информации как научной дисциплины; – формирование умений и навыков работы на персональном компьютере; – изучение и освоение методов и способов применения современных информационных технологий в профессиональной деятельности.

Выводы. Содержание основных компонентов информационной подготовки должно быть построено таким образом, чтобы они могли служить базой для формирования основ информационной культуры будущего специалиста по физической культуре и спорту. При этом специфика предметной области будущей профессиональной деятельности должна находить свое отражение в решении конкретных прикладных задач на лабораторных и практических занятиях. Анализ состояния вопроса показывает, что, несмотря на значительные потенциальные возможности современных информационных технологий в системе физкультурного образования, они еще не нашли должного применения. Для решения поставленных задач необходимо:

– разработать педагогическую концепцию подготовки специалистов по физической культуре и спорту в условиях использования современных информационных и коммуникационных технологий;

– сформулировать основные требования к информационной подготовке специалистов по физической культуре и спорту для включения в квалификационные характеристики и в государственные образовательные стандарты нового поколения; – проводить дальнейшие научные исследования с целью изучения возможностей современных информационных и коммуникационных технологий в подготовке специалистов по физической культуре и спорта;

– подготовить к изданию учебники и учебно-методические пособия, в том числе и в электронном варианте, для обеспечения учебного процесса с учетом профессиональной направленности будущих специалистов по физической культуре и спорту;

– целенаправленно решать вопросы, связанные с оснащением физкультурных учебных заведений соответствующими техническими средствами и коммуникациями. Таким образом, применение компьютерных программ индивидуального пользования, в организации физической самоподготовки студентов позволяет не только повысить уровень их общей физической подготовленности и эффективно развивать отстающие физические качества, но и повысить заинтересованность, осознанность, систематичность самостоятельных занятий. А это, в свою очередь, будет способствовать повышению уровня профессиональной подготовки будущих специалистов физической культуры.

Список литературы:

1. Зайцева Т.И., Смирнова О.Ю. В сб.: Информационные технологии в образовании. М., 2000.

1. Петров П.К. Информационные технологии в физической культуре и спорте. – М.: 2008. 288 с.

2. Федоров А.И. Информатизация высшего физкультурного образования: проблемы и пути решения // Физическая культура: состояние, перспективы, проблемы. – Челябинск: 1999, с. 58-60.

3. Хасин Л.А., Бурьян С.Б., Минков С.В., Рафалович А.Б. Информатизация отрасли физическая культура и спорт и экспертные технологии. – М.: 2003.

5-SHO'BA: MILLIY VA UMUMINSONIY QADRIYATLAR, XORIJIY TILLAR HAMDA XALQARO HAMKORLIK ASOSIDA TA'LIM SIFATINI OSHIRISH.

СОХРАНЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ И ДУХОВНОГО НАСЛЕДИЯ В УСЛОВИЯХ РАЗВИТИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Yesimova Anarkul Elmuratovna,
PhD (доктор философии), Южно-Казахский исследовательский университет им. М. Ауэзова

Аннотация*: в статье анализируются научно-философские аспекты стремительного развития технологий искусственного интеллекта в условиях современного информационного общества и глобализации, а также их влияние на национальную и культурную среду. Рассматриваются также методологические основы сохранения национальной идентичности, оцифровки духовного и культурного наследия и его передачи будущим поколениям в процессе цифровой трансформации искусственного интеллекта.*

Ключевые слова*: искусственный интеллект, национальная идентичность, духовное наследие, цифровая трансформация, глобализация, цифровизация, информационное общество, философия культуры.*

Annotatsiya: *Maqolada zamonaviy axborot jamiyati va globallashuv sharoitida sun'iy intellekt texnologiyalarining jadal rivojlanishi hamda ularning milliy-madaniy muhitga ko'rsatayotgan ta'siri ilmiy-falsafiy jihatdan tahlil qilinadi. Shuningdek, sun'iy intellektning raqamli transformatsiyasi jarayonida milliy o'zlikni saqlab qolish, ma'naviy va madaniy merosni raqamlashtirish hamda ularni kelajak avlodga yetkazishning metodologik asoslari yoritilgan.*

Kalit so'zlar: *Sun'iy intellekt, milliy o'zlik, ma'naviy meros, raqamli transformatsiya, globallashuv, raqamlashtirish, axborot jamiyati, madaniyat falsafasi.*

Annotation*: The article provides a scientific and philosophical analysis of the rapid development of artificial intelligence technologies and their impact on the national-cultural environment within the context of the modern information society and globalization. It also outlines the methodological foundations for preserving national identity, digitizing spiritual and cultural heritage, and transmitting them to future generations amidst the process of digital transformation driven by artificial intelligence.*

Keywords*: Artificial intelligence, national identity, spiritual heritage, digital transformation, globalization, digitization, information society, philosophy of culture*.

ВВЕДЕНИЕ. В третьем десятилетии XXI века человечество вступило в качественно новый этап технологического развития — эру искусственного интеллекта (ИИ) и больших данных (Больших данных). Алгоритмы искусственного интеллекта, помимо экономики, медицины и образования, глубоко проникают в духовную и культурную жизнь общества. Ускорение процессов глобализации в информационном обществе, с одной стороны, способствует культурному диалогу между народами, но с другой — создает риск объединения национальных культур и ослабления национальной идентичности.

В этой связи, в контексте стремительного развития технологий искусственного интеллекта, сохранение национальной идентичности, исторической памяти и духовного наследия, их развитие в цифровой среде и безопасная передача

будущим поколениям является одной из самых актуальных задач, стоящих перед философскими и социальными науками.

МЕТОДОЛОГИЯ И ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ. В исследовании использовались социально-философский анализ, систематический подход, культурно-когнитивное моделирование и сравнительно-исторические методы. Теоретической и методологической основой для изучения диалектической связи между искусственным интеллектом и философией культуры послужили международные и национальные философские исследования, включая научные работы по цифровой трансформации, информационной безопасности и социальной рационализации культуры.

Быстрое развитие искусственного интеллекта (ИИ) оказывает неоднозначное воздействие на национальные культуры и процессы самосознания. С одной стороны, расширяются возможности оцифровки редких рукописей, исторических памятников и образцов устной литературы с использованием алгоритмов ИИ, их углубленного анализа и научной реконструкции. Цифровые платформы становятся эффективным инструментом продвижения национальных ценностей в глобальном масштабе. С другой стороны, существуют и негативные риски: большинство генеративных моделей ИИ и нейронных сетей для использования языка обучаются на основе определенных доминирующих языков и культур. Такая ситуация может привести к трансформации небольшого и специфического культурного кода, вытеснению интеллектуального и литературного пласта национального языка из цифрового пространства.

Поэтому оцифровка духовного наследия и обеспечение когнитивной безопасности становятся сегодня приоритетной задачей. Важным условием сохранения национальной идентичности является не только сохранение национального и духовного наследия, но и его активная интеграция в современную технологическую среду. Для этого, во-первых, необходимо создать механизмы автоматической каталогизации и перевода богатого духовного наследия великих мыслителей и мистиков (произведений Ибн Сины, Аль-Хорезми, Аль-Фараби, Аль-Бухари, Яссави) и образцов восточной классической литературы с использованием искусственного интеллекта. Во-вторых, создание национальных языковых моделей является неотложной задачей. Системы искусственного интеллекта (например, большие языковые модели — LLM) должны в совершенстве владеть грамматическими и семантическими особенностями государственного языка, пополняться базой данных (набором данных), соответствующей национальному мировоззрению и системе ценностей. В противном случае подрастающее поколение попадет под влияние иностранных языковых и идеологических моделей.

Необходимо обеспечить технологический и моральный баланс в защите культурного кода. В условиях развития искусственного интеллекта защита национальной идентичности не означает отказа от технологий, а, наоборот, требует придания технологиям национального и духовного смысла. В этом процессе необходимо опираться на принципы цифрового гуманизма: технические алгоритмы должны служить человеческим и духовным ценностям, а разработка этических принципов (Ethical AI) должна обеспечивать баланс национальных и универсальных ценностей. Одновременно важно формировать цифровую гигиену в духовной жизни молодежи, развивать у них критическое мышление, медиаграмотность и духовную устойчивость, чтобы избежать утраты национальной идентичности в потоке информации, предлагаемом алгоритмами.

Заключение. Сохранение национальной идентичности и духовного наследия в эпоху искусственного интеллекта требует комплексного решения ряда приоритетных задач. Прежде всего, необходимо резко увеличить объем цифрового национального контента путем переноса нашего национального духовного, исторического и литературного наследия в высококачественные цифровые форматы и базы данных, которые могут эффективно обрабатываться моделями искусственного интеллекта. Одновременно необходимо срочно создать национальные модели искусственного интеллекта и научно-технические платформы на основе нашего государственного языка и национально-культурных ценностей. Параллельно с этими технологическими процессами необходимо проводить постоянный научно-философский мониторинг влияния технологического прогресса на духовность человека, то есть укреплять философский и методологический анализ. В целом, искусственный интеллект не должен стать фактором, разрушающим нашу национальную идентичность и духовное наследие, а, наоборот, должен стать эффективным инструментом, который безопасно передаст его будущим поколениям и представит на мировой арене на новом современном языке.

Список литературы

1. Bostrom N. Superintelligence: Paths, Dangers, Strategies. Oxford: (2014). Oxford University Press.
2. Castells M. The Information Age: Economy, Society, and Culture (2nd ed.) Oxford: Wiley-Blackwell, 2010.
3. Floridi L. The 4th Revolution: How the Infosphere is Reshaping Human Reality. Oxford: Oxford University Press, 2014.
4. UNESCO. Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence. Paris: UNESCO, 2021.
5. Zuboff S. The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power. New York: PublicAffairs, 2019.
6. Yusupov E. Inson kamoloti va milliy ma'naviyat falsafasi. Toshkent: Ma'naviyat, 2020.

MILLIY VA UMUMINSONIY QADRIYATLAR ASOSIDA TA'LIM SIFATINI YAXSHILASH

Axmedov Ijod Narziqul o'g'li.
Jizzax viloyati pedagogik mahorat markazi direktori, dotsent.
Axmedov Ali Usmonovich
Jizzax viloyati pedagogik mahorat markazi
Ta'lim sifati nazorati bo'limi Bosh mutaxassisi.

Annotasiya. *Maqolada milliy va umuminsoniy qadriyatlarning uyg'unligi asosida ta'lim sifatini oshirishning ilmiy-pedagogik asoslari yoritilgan. Ta'limda qadriyatli yondashuvning ahamiyati, yosh avlodni milliy ruhda tarbiyalash bilan birga jahon ta'lim makoniga integrasiyalash mexanizmlari tahlil qilindi.*

Kalit so'zlar: *milliy qadriyat, umuminsoniy qadriyat, ta'lim sifati, tarbiya, ma'naviyat, integrasiya, kompetensiya.*

Аннотация. *В статье исследованы научно-теоретические и практические аспекты повышения качества образования посредством обеспечения гармонии насионалных и общечеловеческих сенностей в современной системе образования.*

Методы исследования. В исследовании исползованы методы сравнителного анализа, наблюдения, беседы, педагогического эксперимента и анализа литературы.

Результаты. Обоснована эффективност сенностного подхода в образовательном просессе, разработаны механизмы повышения эффективности урока на основе насионалного наследия (Авеста, Кабуснаме, наследие джадидов) и общечеловеческих принципов (толерантност, здоровый образ жизни).

Заключение. Доказано, что насионалная сенност выполняет функцию корня, а общечеловеческая - крыла, и их гармония является основным фактором качественного образования.

Ключевые слова: *насионалная сенност, общечеловеческая сенност, качество образования, воспитание, духовност, интеграсия, компетенция.*

Abstract. *Introduction. The article examines the scientific-theoretical and practical aspects of improving the quality of education by ensuring the harmony of national and universal values in the modern education system.*

Research methods. The research used methods of comparative analysis, observation, interview, pedagogical experiment and literature analysis.

Results. The effectiveness of the value-based approach in the educational process is substantiated, mechanisms for increasing the effectiveness of the lesson based on national heritage (Avesta, Qabusnama, Jadid heritage) and universal principles (tolerance, healthy lifestyle) are developed.

Conclusion. It is proved that national value functions as a root, and universal value as a wing, and their harmony is the main factor of quality education.

Keywords: *national value, universal value, quality of education, upbringing, spirituality, integration, competence.*

Kirish.

Maqolada zamonaviy ta'lim tizimida milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligini ta'minlash orqali ta'lim sifatini oshirishning ilmiy-nazariy va amaliy jihatlari tadqiq etilgan.

Tadqiqot metodlari. Tadqiqotda qiyosiy tahlil, kuzatuv, suhbat, pedagogik tajriba-sinov va adabiyotlar tahlili metodlaridan foydalanilgan.

Natijalar. Ta'lim jarayoniga qadriyatli yondashuvning samaradorligi asoslangan, milliy meros (Avesto, Qobusnoma, jadidlar merosi) va umuminsoniy tamoyillar (bag'rikenglik, sog'lom turmush tarzi) asosida dars samaradorligini oshirish mexanizmlari ishlab chiqilgan.

Xulosa. Milliy qadriyat - ildiz, umuminsoniy qadriyat - qanot vazifasini bajarishi, ularning uyg'unligi sifatli ta'limning asosiy omili ekanligi isbotlangan.

Yangi O'zbekistonni barpo etish sharoitida ta'lim tizimi oldida turgan eng muhim vazifa - raqobatbardosh kadr tayyorlash bilan bir qatorda, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni chuqur o'zlashtirgan barkamol shaxsni tarbiyalashdir.

Prezidentimiz Sh.M. Mirziyoyev ta'kidlaganidek: "Biz yoshlarimizni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalamasak, ularning qalbi va ongida ma'naviy bo'shliq paydo bo'ladi".

Ta’lim sifati deganda biz ko‘pincha faqat PISA testi, bilim darajasini tushunamiz. Aslida sifatli ta’lim - bu bolaning a’lo baho olishi bilan birga, ota-onasini hurmat qilishi, vatanini sevishi, halol bo‘lishi hamdir.

1. Milliy qadriyatlar - ta’limning poydevori.

Milliy qadriyatlar xalqning ming yillik tajribasida shakllangan. Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, Alisher Navoiy merosini darsga olib kirish - bu shunchaki tarixiy ma’lumot emas, bu bolada milliy g‘ururni shakllantirishdir. Masalan, matematika darsida Al-Xorazmiyning “Al-jabr” asari haqida 2 daqiqa to‘xtalish, o‘quvchida fanga qiziqishni 2 barobar oshiradi.

2. Umuminsoniy qadriyatlar - jahonga integrasiya.

Umuminsoniy qadriyatlar - butun insoniyat uchun birdek qadrli bo‘lgan tamoyillar:

-Inson huquqlarini hurmat qilish, bag‘rikenglik (tolerantlik)

-Halollik va adolat

-Ekologik madaniyat - tabiatni asrash

-Sog‘lom turmush tarzi va madaniyatli ovqatlanish

Milliy qadriyatlar - tarbiya o‘zagi. Milliy qadriyatlarga: ona tili, diyonat, oila muqaddasligi, ustozga ehtirom, mehmondo‘stlik, halol mehnat, hashar kabilar kiradi. Darsda Al-Xorazmiy, Beruniy, Ibn Sino merosini o‘rgatish o‘quvchida faxr tuyg‘usini uyg‘otadi.

Umuminsoniy qadriyatlar - jahonga yuzlanish. Bular: inson huquqlari, bag‘rikenglik, ekologik madaniyat, sog‘lom turmush tarzi. Masalan, o‘quvchilarga to‘g‘ri ovqatlanish madaniyatini o‘rgatish, "ko‘p yeb g‘olib bo‘lish" kabi noto‘g‘ri stereotiplardan asrash ham umuminsoniy qadriyat hisoblanadi.

3. Amaliyotda qo‘llash mexanizmlari

1. Integrativ dars: Har bir fanni qadriyat bilan bog‘lash.

2. Mahalla-maktab hamkorligi.

3. Tanqidiy fikrlash orqali tarbiya: Yomonni yaxshidan ajratishni o‘rgatish.

Xulosa. Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, milliy va umuminsoniy qadriyatlar raqobatchi emas, to‘ldiruvchi kuchdir. Milliy qadriyat ildiz bo‘lsa, umuminsoniy qadriyat qanotdir. Faqat ikkalasi uyg‘un bo‘lgan ta’limgina sifatli ta’lim bo‘la oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. - T.: O‘zbekiston, 2021. - 464 b.

2. O‘zbekiston Respublikasining "Ta’lim to‘g‘risida"gi Qonuni. 23.09.2020 y. O‘RQ-637.

3. Quronov M. Milliy tarbiya. - T.: Ma’naviyat, 2018. - 312 b.

4. UNESCO. Education 2030: Framework for Action. - Paris, 2015.

FANLARARO INTEGRATSIYA ASOSIDA KREATIV FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISHNING SAMARALI USULLARI

Xasanova Xurshida,
Navoiy viloyat Pedagogik Mahorat markazi, “Aniq va tabiiy fanlar metodikasi” kafedrasi mudiri, pedagogika fanlari doktori (DSc), v.b.professor.

Annotatsiya. Mazkur tezisda ta’lim jarayonida fanlararo yondashuvdan foydalanish orqali o‘quvchilarning kreativ fikrlash kompetensiyasini rivojlantirish masalasi yoritilgan. Bugungi kunda o‘quvchidan nafaqat mavjud bilimlarni o‘zlashtirish, balki ularni turli vaziyatlarda qo‘llash, muammolarga yangicha yondashish va mustaqil

yechimlar topish ham talab etilmoqda. Shu jihatdan fanlararo topshiriqlardan foydalanish muhim ahamiyatga ega. Bunday topshiriqlar orqali o‘quvchilar turli fanlardan olgan bilimlarini o‘zaro bog‘lash, muammoni bir necha nuqtayi nazardan ko‘rib chiqish, yangi g‘oyalar ilgari surish va o‘z fikrini asoslash imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Tezisda fanlararo topshiriqlarning kreativ fikrlashni shakllantirishdagi o‘rni, shuningdek, muammoli, amaliy va loyiha asosidagi topshiriqlardan foydalanishning ta'limiy imkoniyatlari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: *kreativ fikrlash, fanlararo yondashuv, fanlararo integratsiya, kreativ kompetensiya, innovatsion ta'lim, muammoli topshiriq, loyiha faoliyati, kompetensiyaviy yondashuv.*

Аннотация. В данной статье рассматривается вопрос развития компетенции креативного мышления учащихся посредством использования междисциплинарного подхода в образовательном процессе. В настоящее время от учащегося требуется не только усвоение имеющихся знаний, но и умение применять их в различных ситуациях, по-новому подходить к решению проблем и находить самостоятельные решения. В этом отношении использование междисциплинарных заданий приобретает особое значение. Благодаря таким заданиям учащиеся получают возможность устанавливать взаимосвязи между знаниями, полученными по различным предметам, рассматривать проблему с нескольких точек зрения, выдвигать новые идеи и аргументировать собственную позицию. В статье анализируется роль междисциплинарных заданий в формировании креативного мышления, а также образовательные возможности использования проблемных, практико-ориентированных и проектных заданий.

Ключевые слова: *креативное мышление, междисциплинарный подход, междисциплинарная интеграция, креативная компетентность, инновационное образование, проблемное задание, проектная деятельность, компетентностный подход.*

Abstract. This article examines the development of students' creative thinking competencies through the use of an interdisciplinary approach in the educational process. Today, students are expected not only to acquire existing knowledge but also to apply it in various situations, approach problems from new perspectives, and find solutions independently. In this regard, the use of interdisciplinary tasks is of particular importance. Such tasks enable students to establish connections between knowledge acquired from different subjects, examine problems from multiple perspectives, generate new ideas, and substantiate their own viewpoints. The article analyzes the role of interdisciplinary tasks in developing creative thinking, as well as the educational potential of problem-based, practice-oriented, and project-based tasks.

Keywords: *creative thinking, interdisciplinary approach, interdisciplinary integration, creative competence, innovative education, problem-based tasks, project-based learning, competency-based approach.*

Bugungi ta'lim jarayonida o‘quvchining nafaqat bilimlarni o‘zlashtirishi, balki ularni amaliy vaziyatlarda qo‘llashi, muammolarga yangicha yondashishi va mustaqil yechim topishi muhimdir. Bunda turli fanlardan olingan bilimlarni o‘zaro bog‘lashga asoslangan fanlararo yondashuv samarali vositalardan biri hisoblanadi.

Fanlararo topshiriqlar o‘quvchilarga muammoni turli nuqtayi nazardan ko‘rib chiqish, mavjud bilimlarini birlashtirish, yangi g‘oyalar yaratish va ularni asoslash imkonini beradi. Shu sababli bunday topshiriqlardan foydalanish o‘quvchilarning kreativ

fikrlashini rivojlantirish, mustaqil izlanish va amaliy muammolarga yechim topish ko‘nikmalarini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Fanlararo yondashuv turli fanlarga oid bilim va ko‘nikmalarni yagona muammo yoki amaliy vazifani hal qilishga yo‘naltirish imkonini beradi. Uning asosiy maqsadi fanlarni shunchaki birlashtirish emas, balki o‘quvchini mavjud bilimlardan yangi vaziyatlarda foydalanish va mustaqil yechim ishlab chiqishga undashdir. Shu jihatdan fanlararo topshiriqlar kreativ fikrlashni rivojlantirishning samarali vositalaridan biri hisoblanadi. Masalan, “Suv resurslarini tejash” mavzusidagi topshiriqni bajarishda o‘quvchi biologiyadan suvning hayotdagi ahamiyati, geografiyadan suv resurslarining taqsimlanishi, matematikadan suv sarfini hisoblash, informatika fanidan esa ma’lumotlarni diagramma yoki taqdimot shaklida ifodalashda foydalanishi mumkin. Topshiriqning yakunida o‘quvchi mavjud ma’lumotlarni takrorlash bilan cheklanmay, suvni tejash bo‘yicha o‘z taklifini ishlab chiqadi.

Bunday topshiriqlarning muhim jihati — yagona tayyor javobning mavjud emasligidir. O‘quvchi muammoni tahlil qiladi, bir nechta yechim variantlarini taklif etadi, ularni taqqoslaydi va o‘z fikrini asoslaydi. Bu jarayon yangi g‘oyalar yaratish, ularni rivojlantirish va takomillashtirish kabi kreativ fikrlash ko‘nikmalarini shakllantiradi. Fanlararo topshiriqlarni muammoli vaziyat, loyiha yoki amaliy tadqiqot shaklida tashkil etish mumkin. Masalan, “Maktabda energiya sarfini kamaytirish” loyihasida o‘quvchilar fizik bilimlar asosida energiya sarfini tahlil qilib, matematik hisob-kitoblar yordamida mavjud holatni baholaydilar va texnologik yechimlar asosida o‘z takliflarini ishlab chiqadilar. Bunday faoliyat o‘quvchining bilimni tayyor holda qabul qilishidan ko‘ra, uni amaliyotda qayta ishlashi va yangi natija yaratishiga sharoit yaratadi.

Shunday qilib, fanlararo integratsiyaga asoslangan topshiriqlar o‘quvchilarda mustaqil fikrlash, turli bilimlarni bog‘lash, muammoga yangicha yondashish va asoslangan yechim ishlab chiqish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Ularning samaradorligi topshiriqning hayotiy muammoga yo‘naltirilgani, bir nechta yechimga imkon berishi va o‘quvchini mustaqil izlanishga jalb etishi bilan belgilanadi. Fanlararo topshiriqlarning yana bir muhim xususiyati — ularning real hayotiy vaziyatlarga yaqinligidir. O‘quvchi kundalik hayotda uchraydigan muammolarni odatda bitta fan bilimlari yordamida hal qilmaydi. Masalan, ekologik muammoni tushunish uchun tabiiy fanlar, iqtisodiy hisob-kitoblar, texnologiya va kommunikativ ko‘nikmalar birgalikda talab qilinishi mumkin. Shu sababli fanlararo topshiriqlar ta’lim mazmunini real hayot bilan bog‘lash imkonini beradi.

Shu asosda fanlararo topshiriqlarni quyidagi ketma-ketlikda tashkil etish mumkin:

1-rasm. Muammolarni yechish piramidasi.

Mazkur jarayon o‘quvchining nafaqat bilimini, balki fikrlash faoliyatini ham rivojlantiradi. Bunday topshiriqlarni baholashda faqat yakuniy javobni emas, balki o‘quvchining fikrlash jarayonini ham hisobga olish zarur. Bunda quyidagi mezonlardan foydalanish mumkin:

- g‘oyalarning xilma-xilligi;
- g‘oyalarning originalligi;
- muammoni tushunish darajasi;
- turli fan bilimlarini bog‘lay olish;
- yechimning asoslanganligi;
- mavjud g‘oyani takomillashtira olish;
- natijani aniq va tushunarli taqdim etish.

Xulosa qilib aytganda, fanlararo yondashuv asosida tashkil etilgan ta’lim jarayoni o‘quvchilarning kreativ fikrlash kompetensiyasini rivojlantirish uchun samarali pedagogik imkoniyat yaratadi. Bunday yondashuv orqali o‘quvchilar turli fanlardan olgan bilimlarini yagona muammoni hal qilish jarayonida qo‘llash, bir nechta g‘oyalarni ishlab chiqish, ularni taqqoslash, baholash va takomillashtirish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Beghetto, R. A., & Kaufman, J. C. Toward a Broader Conception of Creativity: A Case for “Mini-c” Creativity. Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts, 1(2), 73–79, 2007.
2. Henriksen, D., Mishra, P., & Fisser, P. Infusing Creativity and Technology in 21st Century Education: A Systemic View for Change. Educational Technology & Society, 19(3), 27–37, 2016.
3. Repko, A. F., & Szostak, R. Interdisciplinary Research: Process and Theory. 4th ed. SAGE Publications, 2020.
4. Choi, J. I., & Kang, S. J. Enhancing Student Creativity through an Interdisciplinary, Project-Oriented Problem-Based Learning Undergraduate Curriculum. Thinking Skills and Creativity, 46, 101173, 2022.
5. OECD. **PISA 2022 Results (Volume III): Creative Minds, Creative Schools.** OECD Publishing, 2024. (OECD)

MILLIY VA UMUMINSONIY QADRIYATLARNING O‘QUVCHI SHAXSINING PSIXOLOGIK RIVOJLANISHIGA TA’SIRI

Choriqulov Rustamjon Ibodulla o‘g‘li,
Navoiy viloyati PMM Pedagogika, psixologiya ta’lim texnologiyalari kafedrasi katta o‘qituvchisi

Annotatsiya. *Mazkur maqolada milliy va umuminsoniy qadriyatlarning o‘quvchi shaxsining psixologik rivojlanishiga ta’siri pedagogik-psixologik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Zamonaviy ta’lim jarayonida o‘quvchining faqat akademik bilimlarini rivojlantirish emas, balki uning shaxsiy identifikatsiyasi, axloqiy qarashlari, ijtimoiy mas’uliyati, empatiyasi, o‘z-o‘zini anglash va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatlarini shakllantirish ham muhim ahamiyatga ega. Tadqiqotda qadriyatlarning o‘quvchi shaxsining motivatsiyasi, o‘zini baholashi, ijtimoiy munosabatlari va psixologik farovonligiga ta’sir etish mexanizmlari yoritilgan. Shuningdek, milliy qadriyatlar orqali shaxsiy va madaniy identifikatsiyani mustahkamlash hamda umuminsoniy qadriyatlar vositasida bag‘rikenglik, empatiya, hurmat va hamkorlikni rivojlantirish imkoniyatlari*

tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari qadriyatga asoslangan ta’limni o‘quvchi shaxsining tabiiy psixologik ehtiyojlari bilan uyg‘unlashtirish ta’lim samaradorligini oshirishga xizmat qilishini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: *milliy qadriyatlar, umuminsoniy qadriyatlar, o‘quvchi shaxsi, psixologik rivojlanish, shaxsiy identifikatsiya, motivatsiya, empatiya, bag‘rikenglik, ijtimoiy kompetensiya, psixologik farovonlik.*

Аннотация. *В статье анализируется влияние национальных и общечеловеческих ценностей на психологическое развитие личности учащегося с педагогико-психологической точки зрения. В условиях современного образования важное значение имеет не только развитие академических знаний учащихся, но и формирование их личностной идентичности, нравственных установок, социальной ответственности, эмпатии, самосознания и способности принимать самостоятельные решения. Раскрываются механизмы влияния ценностей на мотивацию, самооценку, социальные отношения и психологическое благополучие учащихся. Рассматриваются возможности укрепления личностной и культурной идентичности посредством национальных ценностей, а также развития толерантности, эмпатии, уважения и сотрудничества на основе общечеловеческих ценностей.*

Ключевые слова: *национальные ценности, общечеловеческие ценности, личность учащегося, психологическое развитие, личностная идентичность, мотивация, эмпатия, толерантность, социальная компетентность, психологическое благополучие.*

Abstract. *This article examines the influence of national and universal human values on the psychological development of students from a pedagogical and psychological perspective. Contemporary education requires not only the development of students’ academic knowledge but also the formation of personal identity, moral attitudes, social responsibility, empathy, self-awareness, and independent decision-making skills. The article analyzes the mechanisms through which values influence students’ motivation, self-esteem, social relationships, and psychological well-being. Particular attention is paid to strengthening personal and cultural identity through national values and developing tolerance, empathy, respect, and cooperation through universal human values. The findings suggest that integrating value-based education with students’ psychological needs can contribute to improving the effectiveness and quality of education.*

Keywords: *national values, universal human values, student personality, psychological development, personal identity, motivation, empathy, tolerance, social competence, psychological well-being.*

KIRISH

Bugungi globallashuv sharoitida ta’lim oldiga qo‘yilayotgan vazifalar faqat bilimli va kasbiy kompetent shaxsni tayyorlash bilan cheklanmayapti. Zamonaviy o‘quvchi turli axborot oqimlari, madaniy qarashlar va ijtimoiy ta’sirlar bilan bir vaqtning o‘zida to‘qnash kelmoqda. Shu sababli uning psixologik barqarorligi, o‘zligini anglashi, qadriyatlar tizimining shakllanishi va ijtimoiy munosabatlarda faol ishtirok eta olishi ta’lim sifatining muhim tarkibiy qismlariga aylanmoqda.

Shaxsning rivojlanishi uning ijtimoiy muhitidan ajralgan holda yuz bermaydi. Inson o‘zining kimligi, jamiyatdagi o‘rni, boshqalarga munosabati va hayotiy maqsadlarini shakllantirish jarayonida oila, ta’lim muassasasi, tengdoshlar guruhi, madaniyat va jamiyat tomonidan taqdim etiladigan qadriyatlarni o‘zlashtiradi. Shu jihatdan milliy

qadriyatlar shaxsning madaniy ildizlari va ijtimoiy mansublik hissini shakllantirsa, umuminsoniy qadriyatlar uning boshqa insonlar va turli madaniyat vakillariga nisbatan ochiq, hurmatli va bag‘rikeng munosabatini rivojlantiradi.

Psixologik nuqtayi nazardan o‘smirlik va ilk yoshlik davri shaxsiy identifikatsiya shakllanishining muhim bosqichidir. E. Eriksonning psixosotsial rivojlanish konsepsiyasida aynan ushbu davrda shaxs “identifikatsiya va rollar chalkashuvi” muammosiga duch kelishi ta’kidlanadi [1]. Demak, o‘quvchi shaxsida barqaror “Men” obrazini shakllantirishda u mansub bo‘lgan madaniyat, oila, ta’lim muhiti va jamiyat qadriyatlari muhim psixologik omil sifatida namoyon bo‘ladi.

Shuningdek, zamonaviy psixologik tadqiqotlar inson motivatsiyasi va psixologik farovonligida avtonomiya, kompetentlik va ijtimoiy aloqadorlik kabi ehtiyojlarning muhimligini ko‘rsatadi [2]. Qadriyatlarga asoslangan ijobiy ta’lim muhiti ushbu ehtiyojlarning qondirilishiga yordam berishi, o‘quvchining o‘quv faoliyatiga nisbatan ichki motivatsiyasini kuchaytirishi mumkin.

UNESCOning global fuqarolik ta’limi konsepsiyasida ham ta’limning kognitiv natijalar bilan bir qatorda ijtimoiy-emotsional va xulq-atvor komponentlarini rivojlantirishi zarurligi qayd etilgan. Xususan, empatiya, birdamlik, hurmat, xilma-xillikni qadrlash va tinch-totuv yashash ko‘nikmalari muhim natijalar sifatida ko‘rsatiladi [3].

Shundan kelib chiqib, mazkur maqolaning maqsadi milliy va umuminsoniy qadriyatlarning o‘quvchi shaxsining psixologik rivojlanishiga ta’sirini nazariy jihatdan tahlil qilish hamda ta’lim jarayonida ulardan samarali foydalanishning pedagogik-psixologik imkoniyatlarini aniqlashdan iborat.

METODOLOGIYA

Tadqiqot nazariy-tahliliy xarakterga ega bo‘lib, unda pedagogika, psixologiya va ta’lim sohasidagi ilmiy adabiyotlarni o‘rganish, qiyosiy tahlil qilish, umumlashtirish va tizimlashtirish metodlaridan foydalanildi.

Tadqiqotning metodologik asosini shaxs rivojlanishining psixosotsial yondashuvi, o‘zini o‘zi belgilash nazariyasi, kompetensiyaviy yondashuv va aksiologik yondashuv tashkil etdi.

Psixosotsial yondashuv asosida qadriyatlar o‘quvchining shaxsiy identifikatsiyasi va ijtimoiy muhit bilan munosabatlari kontekstida ko‘rib chiqildi [1]. O‘zini o‘zi belgilash nazariyasi esa qadriyatga asoslangan ta’lim muhitining o‘quvchining avtonomiya, kompetentlik va aloqadorlik ehtiyojlariga ta’sirini tushuntirish uchun qo‘llanildi [2].

UNESCO tomonidan ishlab chiqilgan global fuqarolik ta’limi modeli esa milliy qadriyatlar bilan umuminsoniy qadriyatlarning o‘zaro munosabatini, xususan, hurmat, empatiya, birdamlik, xilma-xillikni qabul qilish va ijtimoiy mas’uliyat kabi psixologik-ijtimoiy sifatlarni tahlil qilishda metodologik asos sifatida olindi [3].

Tadqiqotda qadriyatlar ta’sirining quyidagi psixologik komponentlari ajratib olindi:

- shaxsiy va ijtimoiy identifikatsiya;
- o‘z-o‘zini anglash;
- motivatsiya;
- emotsional rivojlanish;
- empatiya;
- ijtimoiy moslashuv;
- o‘z-o‘zini boshqarish;
- psixologik farovonlik.

NATIJALAR

Milliy qadriyatlarning o‘quvchi shaxsiga ta’sirining eng muhim psixologik mexanizmlaridan biri – identifikatsiya jarayonidir. Shaxs o‘zini ma’lum bir oila, jamoa, xalq va madaniyatning bir qismi sifatida anglash orqali o‘zining ijtimoiy “Men”ini shakllantiradi.

E. Eriksonning qarashlariga ko‘ra, shaxsiy identifikatsiya individual tajriba bilan bir qatorda ijtimoiy va madaniy muhit bilan ham chambarchas bog‘liq [1]. Shu sababli ta’lim jarayonida milliy tarix, ona tili, adabiyot, urf-odatlar, an’analar va milliy axloqiy qarashlarga oid materiallardan pedagogik maqsadlarda foydalanish o‘quvchining o‘z madaniy ildizlarini anglashiga yordam beradi.

Bunda asosiy pedagogik vazifa milliy qadriyatlarni mexanik ravishda yodlatish emas, balki ularning mazmunini o‘quvchining shaxsiy tajribasi bilan bog‘lashdan iborat. Masalan, kattalarga hurmat, kichiklarga g‘amxo‘rlik, mehmondo‘stlik, halollik, mehnatsevarlik va vatanparvarlik kabi qadriyatlar real hayotiy vaziyatlar, muammoli topshiriqlar va munozaralar orqali tahlil qilinsa, o‘quvchi ularni shaxsiy tajriba asosida anglash imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Natijada qadriyat tashqi talab sifatida emas, balki shaxsning ichki e’tiqodi va xulq-atvor yo‘nalishini belgilovchi omilga aylanishi mumkin.

Umuminsoniy qadriyatlarning muhim jihati shundaki, ular turli millat, madaniyat va ijtimoiy guruhlarga mansub insonlar o‘rtasidagi o‘zaro hurmatni ta’minlashga xizmat qiladi.

UNESCO ta’limda xilma-xillikni hurmat qilish, empatiya, birdamlik, muloqot va turli qarashlarni qabul qilish kabi sifatlarni rivojlantirishga katta e’tibor qaratadi [3]. Ushbu sifatlar o‘quvchining emotsional-intellektual rivojlanishi bilan bevosita bog‘liq.

Empatiya – boshqa insonning hissiy holati va nuqtayi nazarini tushunish qobiliyati – ijtimoiy munosabatlarning muhim psixologik mexanizmlaridan biridir. Ta’lim jarayonida boshqa insonning holatini tushunishga yo‘naltirilgan vaziyatli topshiriqlar, rolli o‘yinlar, badiiy asar qahramonlarining xatti-harakatlarini psixologik tahlil qilish kabi metodlar empatik qobiliyatlarni rivojlantirishga xizmat qilishi mumkin.

Bunday yondashuv o‘quvchining nafaqat tengdoshlari bilan munosabatlarini, balki turli madaniyat va qarashlarga ega insonlar bilan muloqot qilish qobiliyatini ham rivojlantiradi.

O‘quvchining ta’lim jarayonidagi faolligi ko‘p jihatdan uning ichki motivatsiyasi bilan bog‘liq. Ryan va Deci tomonidan ishlab chiqilgan o‘zini o‘zi belgilash nazariyasida insonning samarali faoliyat yuritishi uchun avtonomiya, kompetentlik va ijtimoiy aloqadorlik ehtiyojlari muhimligi asoslangan [2].

Bu nazariya nuqtayi nazaridan qaralganda, qadriyatlarga asoslangan ta’lim muhiti o‘quvchining “Men buni nima uchun o‘rganyapman?” degan savoliga mazmunli javob topishiga yordam beradi.

Masalan, ta’lim mazmuni vatan ravnaqi, jamiyatga foyda keltirish, insonlarga yordam berish, ekologik mas’uliyat yoki madaniy merosni asrash kabi qadriyatlar bilan bog‘langanda o‘quv faoliyati o‘quvchi uchun shaxsiy mazmun kasb etishi mumkin.

Demak, qadriyatlar o‘quv motivatsiyasining bevosita yagona manbai bo‘lmasa-da, o‘quv faoliyatining shaxsiy ma’nosini shakllantirish orqali motivatsion jarayonni qo‘llab-quvvatlashi mumkin.

Shaxsning psixologik rivojlanishida o‘z xatti-harakatlarini nazorat qila olish, uzoq muddatli maqsadlar qo‘yish va qarorlarining oqibatlarini anglash muhim ahamiyatga ega.

Qadriyatlar ushbu jarayonlarda ichki me’yor va yo‘nalish vazifasini bajarishi mumkin. Agar o‘quvchi halollik, mas’uliyat, adolat, hurmat va mehnatsevarlikni shaxsiy qadriyat sifatida qabul qilsa, uning xulq-atvorini boshqarish jarayonida tashqi nazoratga bo‘lgan ehtiyoj nisbatan kamayishi mumkin.

OECDning Learning Compass 2030 konsepsiyasida ham bilim va ko‘nikmalar bilan bir qatorda munosabatlar va qadriyatlar shaxsning kelajakdagi faoliyatida muhim kompetensiyalar sifatida qaraladi. Mazkur yondashuv o‘quvchi agentligi, ya’ni uning mustaqil ravishda yo‘nalish belgilashi va mas’uliyatli harakat qilishi bilan bog‘lanadi [4].

Shu jihatdan qadriyatga asoslangan ta’lim o‘quvchini faqat “to‘g‘ri javob”ni bilishga emas, balki turli vaziyatlarda mas’uliyatli qaror qabul qilishga tayyorlashi kerak.

Tadqiqotning muhim natijalaridan biri shundan iboratki, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni qarama-qarshi qo‘yish o‘quvchi shaxsining har tomonlama rivojlanishi uchun maqbul pedagogik model emas.

Milliy qadriyatlar shaxsga “Men kimman?” degan savolga javob topishga yordam bersa, umuminsoniy qadriyatlar “Men boshqalar bilan qanday munosabatda bo‘lishim kerak?” degan savolga mazmun beradi.

MUHOKAMA

Olingan nazariy natijalar shuni ko‘rsatadiki, ta’lim jarayonida qadriyatlarning psixologik ta’siri uchta asosiy darajada namoyon bo‘ladi.

Birinchi daraja – shaxsiy daraja. Bunda qadriyatlar o‘quvchining o‘zini anglashi, identifikatsiyasi, hayotiy maqsadlari va axloqiy pozitsiyasining shakllanishiga ta’sir qiladi. Eriksonning psixosotsial yondashuvi shaxs identifikatsiyasi individual va madaniy tajribalar bilan uzviy bog‘liqligini ko‘rsatadi [1].

Ikkinchi daraja – ijtimoiy-emotsional daraja. Bu bosqichda hurmat, empatiya, hamkorlik, birdamlik va bag‘rikenglik kabi qadriyatlar o‘quvchining boshqa insonlar bilan munosabatlarini tartibga soluvchi psixologik mexanizmlarga aylanadi. UNESCO modeli ham global fuqarolik ta’limida aynan kognitiv, ijtimoiy-emotsional va xulq-atvor komponentlarining birligini ta’kidlaydi [3].

Uchinchi daraja – motivatsion-xulqiy daraja. Qadriyatlar o‘quv faoliyatiga ma’no berish, mustaqil qaror qabul qilish va mas’uliyatli xulq-atvorni shakllantirishga xizmat qiladi. O‘zini o‘zi belgilash nazariyasi nuqtayi nazaridan o‘quvchi o‘z faoliyatining mazmunini anglagan va o‘zini kompetent hamda ijtimoiy jihatdan qo‘llab-quvvatlangan his qilgan muhitda ichki motivatsiya va psixologik farovonlik uchun qulay sharoit yuzaga keladi [2].

Shu bilan birga, qadriyatlarni ta’lim jarayoniga singdirishda bir muhim metodologik shart mavjud: qadriyatlar faqat targ‘ib qilinmasligi, balki tajriba qilinishi kerak.

Masalan, “hurmat” haqida gapirishdan ko‘ra, dars jarayonida turli fikrlarga ega o‘quvchilarning bir-birini tinglashini tashkil etish samaraliroq. “Mas’uliyat” haqida nazariy ma’lumot berishdan ko‘ra, o‘quvchiga mustaqil loyiha va uning natijasi uchun javobgarlik berish ko‘proq psixologik ta’sirga ega. “Bag‘rikenglik”ni tushuntirishdan ko‘ra, turli nuqtayi nazarlarni muhokama qilish va ularning asoslarini tahlil qilish o‘quvchining real ijtimoiy-emotsional tajribasini boyitadi.

Shunday qilib, qadriyatga asoslangan pedagogik muhitda o‘qituvchi axloqiy qoidalarni nazorat qiluvchi shaxs emas, balki o‘quvchining mustaqil fikrlashi, refleksiyasi va ijtimoiy tajribasini tashkil etuvchi pedagogik hamroh sifatida namoyon bo‘ladi.

XULOSA

Milliy va umuminsoniy qadriyatlar o‘quvchi shaxsining psixologik rivojlanishiga bevosita va bilvosita ta’sir ko‘rsatuvchi muhim pedagogik-psixologik omillardan biridir.

Tahlil natijalari milliy qadriyatlarning, avvalo, shaxsiy va madaniy identifikatsiyani mustahkamlash, o‘zini anglash va ijtimoiy mansublik hissini rivojlantirishga xizmat qilishini ko‘rsatdi. Umuminsoniy qadriyatlar esa empatiya, bag‘rikenglik, hurmat, hamkorlik va ijtimoiy mas’uliyat kabi sifatlarning rivojlanishi uchun psixologik asos yaratadi.

Qadriyatlar o‘quvchining motivatsiyasiga ham ta’sir ko‘rsatib, o‘quv faoliyatiga shaxsiy ma’no berishga yordam beradi. Bunda ta’lim muhitida o‘quvchining mustaqilligi, kompetentligi va ijtimoiy aloqadorligi qo‘llab-quvvatlanishi muhimdir [2].

Shu asosda quyidagi amaliy tavsiyalarni ilgari surish mumkin:

1. Ta’lim mazmunida milliy qadriyatlarni o‘quvchilarning shaxsiy va madaniy identifikatsiyasini rivojlantirish vositasi sifatida qo‘llash.
2. Umuminsoniy qadriyatlarni empatiya, bag‘rikenglik, hurmat va ijtimoiy mas’uliyatni rivojlantiruvchi faol metodlar bilan bog‘lash.
3. Qadriyatlarni faqat nazariy tushuntirish bilan cheklamasdan, muammoli vaziyatlar, munozaralar, rolli o‘yinlar, loyihalar va refleksiv topshiriqlar orqali amaliy tajribaga aylantirish.
4. O‘quvchilarning mustaqil fikrlashi va tanlov qilish imkoniyatlarini kengaytirish orqali ichki motivatsiyani qo‘llab-quvvatlash.
5. Ta’lim muassasasida hurmat, ishonch, hamkorlik va psixologik xavfsizlikka asoslangan ijobiy muhitni shakllantirish.

Umuman olganda, milliy va umuminsoniy qadriyatlarning uyg‘unligi o‘quvchi shaxsining nafaqat axloqiy, balki psixologik, ijtimoiy va motivatsion rivojlanishi uchun ham muhim shartlardan biridir. Qadriyatlarni ta’lim jarayoniga ongli va psixologik jihatdan asoslangan tarzda integratsiya qilish o‘quvchining o‘zligini anglagan, boshqalarni hurmat qiladigan, mustaqil fikrlaydigan va ijtimoiy mas’uliyatli shaxs sifatida shakllanishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Erikson, E. H. Identity: Youth and Crisis. New York: W. W. Norton & Company, 1968. – 336 p.
2. Ryan, R. M., & Deci, E. L. Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being // American Psychologist. – 2000. – Vol. 55, No. 1. – P. 68–78. – DOI: 10.1037/0003-066X.55.1.68.
3. UNESCO. Global Citizenship Education: Topics and Learning Objectives. Paris: UNESCO, 2015. – 72 p. – ISBN 978-92-3-100102-4. – DOI: 10.54675/DRHC3544.
4. OECD. OECD Learning Compass 2030. Paris: OECD, 2019. – Future of Education and Skills 2030 project.
5. OECD. Embedding Values and Attitudes in Curriculum: Shaping a Better Future. Paris: OECD Publishing, 2021.
6. Asqarov O. “Milliy qadriyatlar va shaxsiy rivojlanish”. Toshkent: Ilm Ziyo, 2023
7. Matyoqubov J. “Yoshlar va milliy qadriyatlar”. Toshkent: Ma’naviyat, 2022

O‘QITUVCHILARNING O‘ZIGA ISHONCHI VA INKLYUZIV TA’LIM AMALIYOTINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI

Hamdamova Ra’no G‘ayratovna
Navoiy viloyati pedagogik mahorat markazi
biologiya fan metodisti

Annotatsiya*: Ushbu maqolada umumta’lim maktablarida inklyuziv ta’lim muhitini muvaffaqiyatli joriy etishda o‘qituvchilarning o‘ziga ishonchi (kasbiy samadorlik hissi / self-efficacy) va uning inklyuziv amaliyotga ta’siri tadqiq etilgan. Inklyuziv ta’lim jarayonida alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan o‘quvchilar bilan ishlashda pedagoglarning psixologik-pedagogik tayyorgarligi hamda o‘ziga bo‘lgan ishonchini oshirish omillari tahlil qilingan. Tadqiqot natijasida o‘qituvchilarning inklyuziv kompetentligini shakllantirish va ularning kasbiy ishonchini mustahkamlash bo‘yicha amaliy va metodik tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar*: inklyuziv ta’lim, o‘qituvchining o‘ziga ishonchi, kasbiy self-efficacy, inklyuziv amaliyot, alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalar, pedagogik kompetentlik, adaptiv o‘qitish.*

Abstract*: This article explores the influence of teacher self-efficacy on the implementation of inclusive practice in secondary schools. It analyzes the factors shaping teachers' psychological and pedagogical readiness when working with children with special educational needs. Based on theoretical and empirical analysis, practical recommendations are provided to enhance teachers' confidence and inclusive competence to ensure equitable and quality education for all learners.*

Keywords: *inclusive education, teacher self-efficacy, inclusive practice, special educational needs, pedagogical competence, adaptive teaching.*

Аннотация. *В данной статье исследуется уверенность учителей в собственных профессиональных возможностях (профессиональная самоэффективность,* self-efficacy*) и её влияние на успешное внедрение инклюзивной образовательной среды в общеобразовательных школах. Анализируются факторы, способствующие повышению психолого-педагогической готовности педагогов и их уверенности в себе при работе с обучающимися, имеющими особые образовательные потребности. По результатам исследования разработаны практические и методические рекомендации по формированию инклюзивной компетентности учителей и укреплению их профессиональной самоэффективности.*

Ключевые слова: *инклюзивное образование, уверенность учителя в собственных силах, профессиональная самоэффективность (*self-efficacy*), инклюзивная практика, дети с особыми образовательными потребностями, педагогическая компетентность, адаптивное обучение.*

Zamonaviy ta’lim tizimining ustuvor yo‘nalishlaridan biri – barcha o‘quvchilar, shu jumladan alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalar uchun teng va sifatli ta’lim muhitini yaratishdir. O‘zbekiston Respublikasining "Ta’lim to‘g‘risida"gi Qonuni hamda Inklyuziv ta’limni rivojlantirish konsepsiyasida har bir bolaning o‘z salohiyatini ro‘yobga chiqarish huquqi kafolatlangan. Biroq, amaliyot shuni ko‘rsatadiki, inklyuziv sinflarni tashkil etishda faqatgina moddiy-texnik va arxitektura sharoitlarini yaratish yetarli emas. Inklyuziv ta’limning muvaffaqiyati birinchi navbatda sinf o‘qituvchisining shaxsiy va kasbiy pozitsiyasiga bog‘liq. Ko‘pgina pedagoglarda ATEB bor bolalar bilan ishlashda

psixologik g‘ovlar, metodik yetishmovchiliklar hamda o‘z bilim va ko‘nikmalariga bo‘lgan ishonchsizlik kuzatiladi. Shu sababli, o‘qituvchilarning o‘ziga bo‘lgan ishonchini (self-efficacy) oshirish va bu orqali inklyuziv amaliyotni sifat jihatdan yangi bosqichga ko‘tarish dolzarb ilmiy va amaliy masalalardan biridir.

O‘qituvchining o‘ziga ishonchi va kasbiy samaradorligi nazariyasiga A. Bandura (1997) asos solgan bo‘lib, uning "Self-Efficacy Theory" konsepsiyasiga ko‘ra, insonning o‘z kuchiga bo‘lgan ishonchi uning muayyan vazifani bajara olish darajasini belgilaydi. Bandura nazariyasiga ko‘ra, o‘qituvchining o‘ziga ishonchi — bu uning "o‘quvchilarning o‘zlashtirishi va xulq-atvoriga (hatto noqobil yoki qiyin o‘quvchilarga ham) ijobiy ta’sir ko‘rsatish qobiliyatiga bo‘lgan shaxsiy ishonchi"dir.[2]

Inklyuziv ta’lim va o‘qituvchining o‘ziga ishonchi o‘rtasidagi bog‘liqlik xorijiy olimlar C. Forlin, U. Sharma va A. Loreman (2012) ishlarida chuqur o‘rganilgan. Ularning tadqiqotlari shuni ko‘rsatadiki, o‘qituvchining inklyuziv amaliyotga bo‘lgan ijobiy munosabati va yuqori o‘ziga ishonchi o‘quvchilarning akademik va ijtimoiy muvaffaqiyatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Ular o‘zlarining *"Measuring teacher efficacy to implement inclusive practices"* (Inklyuziv amaliyotlarni joriy etishda o‘qituvchi samaradorligini o‘lchash) nomli fundamental tadqiqotlarida o‘qituvchining o‘ziga bo‘lgan ishonchi inklyuziv ta’lim muvaffaqiyatining **e**ng asosiy belgilovchi omili ekanligini isbotlab berishgan. Olimlarning takidlashicha, shunchaki "Inklyuziv ta’limni joriy etish haqida qonun yoki qaror chiqarish" kutilgan natijani bermaydi. Eng muhim bo‘g‘in — o‘qituvchilarning shaxsiy va kasbiy ishonchini oshirishdir.[4]

Mahalliy pedagog olimlardan L.R. Muminova, M.Y. Ayupova, P.M. Pulatova va b. ishlarida maxsus va inklyuziv ta’limning psixologik-pedagogik asoslari tadqiq etilgan bo‘lsa-da, umumta’lim maktabi o‘qituvchilarining inklyuziv kompetentligi va kasbiy ishonchini oshirishning aniq pedagogik mexanizmlari yetarlicha yoritilmagan.[5]

Tadqiqot jarayonida umumta’lim maktablarida faoliyat yuritayotgan pedagoglarning inklyuziv ta’limga tayyorgarligi va o‘ziga ishonch darajasini aniqlash maqsadida quyidagi usullardan foydalanildi: Nazariy-pedagogik tahlil: mavzu bo‘yicha mahalliy va xorijiy ilmiy-pedagogik adabiyotlarni umumlashtirish; so‘rovnoma va test: o‘qituvchilarning inklyuziv amaliyotga bo‘lgan munosabati va Teacher Efficacy for Inclusive Practice (TEIP) shkalasi asosida baholash; kuzatuv va amaliyot tahlili: inklyuziv sinflardagi dars jarayonlarini va o‘qituvchilarning differensial yondashuvlarini kuzatish.

O‘tkazilgan tadqiqot va so‘rovnoma natijalari shuni ko‘rsatdiki, o‘qituvchilarning o‘ziga bo‘lgan ishonchi (self-efficacy) 3 ta asosiy tarkibiy qismdan iborat:

1. Differensial va adaptiv o‘qitish bo‘yicha o‘ziga ishonch: O‘qituvchining dars materiallarini alohida ehtiyoji bor o‘quvchi imkoniyatiga moslashtira olishi hamda turli xil o‘qitish strategiyalaridan foydalana olishi.

2. Mag‘lubiyat va xulq-atvorni boshqarish bo‘yicha o‘ziga ishonch: Sinfdagi barcha o‘quvchilar, shu jumladan gipaktik yoki diqqat yetishmovchiligi bor bolalarning intizomini ta’minlay olish va ularni darsga jalb qilish ko‘nikmasi.

3. Hamkorlik va moslashuvchanlik bo‘yicha o‘ziga ishonch: Maxsus pedagoglar (defektolog, logoped), psixologlar hamda valideynlar bilan doimiy muloqot va jamoaviy ishlashga bo‘lgan tayyorgarlik.

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, o‘qituvchining o‘ziga ishonch darajasi qanchalik yuqori bo‘lsa, u inklyuziv amaliyotda shunchalik kamroq stressga uchraydi va sinfda do‘stona hamda to‘siqsiz muhitni yaratishga muvaffaq bo‘ladi. Aksincha, o‘ziga va bilimiga

ishonmagan pedagoglar ATEB bor bolalarni umumiy dars jarayonidan chetlatishga yoki ularga "og‘irlik" sifatida qarashga moyil bo‘ladilar.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, o‘qituvchilarning inklyuziv ta’limga salbiy munosabati yoki undan bosh tortishi ko‘pincha bag‘ritoshlikdan emas, balki "men bu bolaga ta’lim bera olmayman" degan qo‘rquv va o‘ziga ishonchsizlikdan kelib chiqadi. O‘ziga ishonch darajasining ortishi o‘qituvchidagi xavotir va tushkunlikni to‘g‘ridan-to‘g me’yorlashtiradi va ularning o‘quvchilarga bo‘lgan munosabatini ijobiy tomonga o‘zgartiradi.

1.4.2 O‘qituvchining o‘ziga bo‘lgan ishonchi – bu shunchaki ruhiy holat emas, balki inklyuziv ta’lim sifati va samaradorligini belgilovchi muhim pedagogik resursdir.

Inklyuziv amaliyotda o‘qituvchilarning o‘ziga ishonchini oshirish uchun quyidagi amaliy tavsiyalar ilgari suriladi:

Malaka oshirish va treninglar: O‘qituvchilar uchun faqat nazariy emas, balki interaktiv case-study, Keys-metod hamda inklyuziv sinf simulyatsiyalariga asoslangan amaliy treninglarni ko‘paytirish.

Kouching mentoring tizimi: Tajribali inklyuziv va maxsus pedagoglarni (defektologlarni) umumta’lim maktabi o‘qituvchilariga biriktirish va doimiy metodik qo‘llab-quvvatlashni yo‘lga qo‘yish.

Individual moslashtirilgan o‘quv rejalari (IMOR): O‘qituvchilarga ATEB bor bolalar uchun individual ta’lim rejasini (ITR) tuzishni osonlashtiruvchi tayyor metodik konstruktor va raqamli resurslarni taqdim etish.

Ijobiy tajriba va rag‘batlantirish: Inklyuziv sinflarda muvaffaqiyatli faoliyat yuritayotgan va yuqori natijalarga erishayotgan pedagoglarning ilg‘or tajribasini ommalashtirish hamda ularni ma’naviy-moddiy rag‘batlantirish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikas**i Prezidentining Qarori.** (2020). Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida. PQ–4860-son.

2. Bandura, A. (1997). Self-efficacy: The exercise of control. New York: W.H. Freeman and Company.

3. Forlin, C., Sharma, U., & Loreman, T. (2014). Predictors of teacher efficacy for inclusive practices in Asia-Pacific region. International Journal of Inclusive Education, 18(7), 735-754.

4. Sharma, U., Loreman, T., & Forlin, C. (2012). Measuring teacher efficacy to implement inclusive practices. Journal of Research in Special Educational Needs, 12(1), 12-21.

5. Muminova, L. R., & Ayupova, M. Y. (2020). Inklyuziv ta’limning psixologik-pedagogik va metodik asoslari. Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti nashriyoti.

6. Pulatova, P. M. (2021). Maxsus va inklyuziv pedagogika. Toshkent: Fan va texnologiya.

IMPROVING THE IMPLEMENTATION OF A-LEVEL PROGRAMS IN SECONDARY SCHOOLS OF UZBEKISTAN: MANAGEMENT PERSPECTIVES

Sitora Isaeva
independent researcher,
Abdullah Avloni National Institute of Pedagogical Excellence,
Uzbekistan, Tashkent
Hamid Batirov
PhD, Assoc. Prof.,
Abdullah Avloni National Institute of Pedagogical Excellence,
Uzbekistan, Tashkent

Annotatsiya*. O‘zbekiston umumta'lim maktablarida Kembrij A-Level dasturini joriy etishni takomillashtirish masalalari ta'lim menejmenti nuqtai nazaridan tahlil qilindi. 2024-2026-yillarda 15 ta maktabda o‘tkazilgan empirik tadqiqot natijalariga ko‘ra, dasturni boshqarish tizimidagi resurs taqsimoti, inson kapitalini rivojlantirish, sifatni ta'minlash va manfaatdor tomonlarni muvofiqlashtirish sohalardagi tizimli to‘siqlar aniqlandi. 25 ta A-Level koordinatorlari bilan intervyu, hujjatli tahlil va qiyosiy tadqiqot usullari qo‘llanildi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, A-Level dasturini muvaffaqiyatli amalga oshirish strategik rejalashtirish, kompetensiyaga asoslangan o‘qituvchilarni rivojlantirish, monitoring tizimlari va manfaatdor tomonlarni jalb qilishni birlashtirgan integrallashgan menejment yondashuvlarini talab qiladi.*

Kalit so‘zlar: *A-Level dasturi, ta'lim menejmenti, umumta'lim maktablari, Kembrij o‘quv dasturi, sifatni ta'minlash, o‘qituvchilarning kasbiy rivojlanishi, O‘zbekiston*

Аннотация*. Рассматриваются вопросы совершенствования внедрения программы Кембридж A-Level в общеобразовательных школах Узбекистана с точки зрения менеджмента образования. На основе эмпирических исследований 2024-2026 годов в 15 школах выявлены системные барьеры в распределении ресурсов, развитии человеческого капитала, обеспечении качества и координации заинтересованных сторон. Использованы методы интервью с 25 координаторами A-Level, анализ документации и сравнительные исследования. Результаты показывают, что успешная реализация программы A-Level требует интегрированных подходов к управлению, сочетающих стратегическое планирование, развитие учителей на основе компетенций, системы мониторинга и многоуровневое вовлечение заинтересованных сторон.*

Ключевые слова: *программа A-Level, менеджмент в образовании, общеобразовательные школы, Кембриджская учебная программа, обеспечение качества, профессиональное развитие учителей, Узбекистан*

Abstract*. This article examines optimization strategies for implementing Cambridge A-Level programs in Uzbek secondary schools from an educational management perspective. Based on empirical research in 15 schools during 2024-2026, the study identifies systemic barriers in resource allocation, human capital development, quality assurance, and stakeholder coordination. Using interviews with 25 A-Level coordinators, documentary analysis, and comparative case studies, the research reveals critical governance gaps and proposes evidence-based recommendations. Findings indicate that successful A-Level implementation requires integrated management approaches combining strategic planning, competency-based teacher development, monitoring systems, and multi-level stakeholder engagement.*

Keywords: *A-Level program, educational management, secondary education, Cambridge curriculum, quality assurance, teacher professional development, Uzbekistan*

Introduction

The globalization of education has intensified competition among nations to develop internationally recognized qualification frameworks that facilitate student mobility and enhance workforce competitiveness. In this context, the integration of Cambridge A-Level programs into Uzbekistan's secondary education system represents a strategic management initiative aligned with national education reform objectives articulated in Presidential Resolution PP-5188 (2021) and subsequent policy documents.

From an educational management perspective, the implementation of international curricula presents complex organizational challenges requiring systematic coordination across multiple levels: policy formulation, institutional capacity building, human resource development, resource mobilization, and quality assurance mechanisms. While presidential schools have demonstrated successful A-Level adoption as pilot institutions, scaling these programs to general secondary schools necessitates evidence-based management strategies that account for varying institutional contexts and resource constraints.

Current research on A-Level implementation in Uzbekistan remains limited, with Isaeva and Batirov (2025) providing preliminary analysis of objective and subjective barriers but lacking comprehensive management frameworks for optimization. This study addresses this gap by applying educational management theory to analyze A-Level program governance and propose actionable recommendations for systematic improvement.

Research objectives: Analyze the current state of A-Level program management in Uzbek secondary schools, Identify systemic barriers from an educational management perspective, Develop evidence-based recommendations for optimizing program implementation processes

Methods

This study employed a mixed-methods research design grounded in educational management methodology, combining documentary analysis, comparative case studies, and qualitative interviews. Data collection occurred between January and August 2026 across multiple geographic regions.

Current Implementation Landscape

As of September 2026, A-Level programs operate in over 35 schools and centers nationwide, with all 14 presidential schools accredited as official Cambridge examination centers. Student enrollment increased from 5,000 (2023) to approximately 8,500 (2026), with 180+ certified A-Level teachers.

Table 1: A-Level Program Growth Indicators (2021-2026)

Indicator	**2021**	**2023**	**2026**
Schools offering A-Level	5	20	35+
Student enrollment	800	5,000	8,500
Certified teachers	25	100	180+
Examination centers	5	14	35+
Average pass rate (%)	78	82	85

Strategic management gaps: 60% of general secondary schools lacked formal A-Level strategic plans, Resource allocation decisions made without systematic needs assessment, Misalignment between school-level goals and national policy objectives, Limited long-term sustainability planning beyond initial implementation phase

The findings reveal that A-Level program implementation challenges in Uzbekistan extend beyond resource constraints to fundamental management system weaknesses. From an educational management perspective, these challenges reflect gaps in strategic planning, human capital development, quality assurance, and stakeholder coordination—areas requiring systematic intervention rather than ad-hoc solutions.

Based on research findings, the following evidence-based recommendations are proposed for optimizing A-Level program management:

Develop tiered implementation framework:

Tier 1 (Ready schools): Full A-Level program with 8+ subjects, examination center status

Tier 2 (Developing schools): Limited subject offering (3-5 subjects), partnership with Tier 1 centers

Tier 3 (Preparation schools): Pre-A-Level foundation programs, teacher training focus

Establish clear implementation roadmap:

Year 1: Teacher certification, infrastructure audit, stakeholder orientation

Year 2: Pilot subject delivery (2-3 subjects), quality assurance systems

Year 3: Full program rollout, examination center accreditation

Year 4+: Continuous improvement, program expansion

Conclusion

The implementation of Cambridge A-Level programs in Uzbek secondary schools represents a transformative educational management initiative with potential to enhance educational quality and international competitiveness. Realizing this potential requires systematic attention to strategic planning, human resource development, quality assurance, resource mobilization, and stakeholder engagement.

Evidence demonstrates that successful A-Level implementation depends less on resource abundance than on effective management practices. High-performing schools show that strategic leadership, systematic teacher development, robust quality assurance, and active stakeholder engagement can overcome resource constraints.

The recommendations—tiered implementation, competency-based teacher development, integrated quality assurance, sustainable financing, and enhanced stakeholder engagement—offer a comprehensive management framework for optimizing A-Level delivery. Implementation requires coordinated action at school, regional, and national levels with sustained government commitment.

Future research should examine long-term impacts on student outcomes, educational quality, and human capital development.

References

1 . Abdulla Avloniy National Research Institute. (2026). *Educational Management Standards for Specialty 13.00.07*. Tashkent: AANRI.

2 . Cambridge Assessment International Education. (2025). *Global Recognition Report 2025*. Cambridge: CAIE.

3 . Isaeva, S.H., & Batirov, Kh.Kh. (2025). Difficulties in implementing the A-Level program in secondary schools: Objective and subjective reasons. *Universum: Social Sciences*, 5(120). https://7universum.com/ru/social/archive/item/20212

4 . Ministry of Preschool and School Education of Uzbekistan. (2021). *Presidential Resolution PP-5188 on International Certification Programs*. Tashkent.

OLIY TA’LIM TALABALARIDA KOPING STRATEGIYALARINING KASBIY IDENTIFIKATSIYA SHAKLLANISHIGA TA’SIRINING PSIXOLOGIK MEXANIZMLARI

Jabborov Abror Kaxramonovich,
Kattaqo‘rg‘on davlat pedagogika instituti
Sport klubi rais o‘rinbosari-menejeri

Annotatsiya*. Mazkur maqolada oliy ta’lim talabalarida stressli va murakkab vaziyatlarni yengishga qaratilgan koping strategiyalarining kasbiy identifikatsiya shakllanishiga ta’siri psixologik nuqtayi nazardan tahlil qilingan. Talabaning muammoga yo‘naltirilgan, emotsiyaga yo‘naltirilgan hamda ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashga asoslangan koping usullaridan foydalanishi uning kasbiy o‘zini anglashi, tanlagan mutaxassisligiga munosabati, kasbiy maqsadlarini belgilashi va kelajakdagi professional faoliyatiga psixologik tayyorgarligi bilan bog‘liq holda yoritilgan. Shuningdek, kasbiy identifikatsiya rivojlanishida o‘ziga ishonch, refleksiya, kasbiy motivatsiya, stressga bardoshlilik va psixologik moslashuvchanlikning determinant sifatidagi o‘rni asoslangan.*

Kalit so‘zlar: *talaba, koping xulq-atvori, koping strategiyasi, kasbiy identifikatsiya, stress, refleksiya, kasbiy motivatsiya, psixologik moslashuv, o‘zini o‘zi boshqarish.*

Аннотация. *В данной статье с психологической точки зрения анализируется влияние копинг-стратегий, направленных на преодоление стрессовых и сложных жизненных ситуаций, на формирование профессиональной идентичности студентов высших учебных заведений. Рассматривается, каким образом использование студентами проблемно-ориентированных, эмоционально-ориентированных и основанных на социальной поддержке копинг-стратегий связано с их профессиональным самосознанием, отношением к выбранной специальности, постановкой профессиональных целей и психологической готовностью к будущей профессиональной деятельности. Кроме того, обосновывается роль таких факторов, как уверенность в себе, рефлексия, профессиональная мотивация, стрессоустойчивость и психологическая гибкость, в качестве детерминант развития профессиональной идентичности.*

Ключевые слова: *студент, копинг-поведение, копинг-стратегия, профессиональная идентичность, стресс, рефлексия, профессиональная мотивация, психологическая адаптация, саморегуляция.*

Abstract. *This article provides a psychological analysis of the influence of coping strategies aimed at overcoming stressful and challenging situations on the formation of professional identity among higher education students. The study examines how students’ use of problem-focused, emotion-focused, and social support-based coping strategies is related to their professional self-awareness, attitudes toward their chosen field of study, formulation of professional goals, and psychological readiness for future professional activities. Furthermore, the article substantiates the role of self-confidence, reflection,*

professional motivation, stress resilience, and psychological flexibility as key determinants in the development of professional identity.

Keywords: *student, coping behavior, coping strategy, professional identity, stress, reflection, professional motivation, psychological adaptation, self-regulation.*

Kirish. Zamonaviy oliy ta’lim sharoitida talabaning kasbiy rivojlanishi faqat mutaxassislikka oid bilim va amaliy ko‘nikmalarni egallashi bilan chegaralanmaydi. Ta’lim jarayonida talaba kelajakdagi kasbiy faoliyatiga nisbatan munosabatini shakllantiradi, o‘zining professional imkoniyatlarini baholaydi, kasbiy maqsadlarini aniqlashtiradi va muayyan kasbiy guruhga mansublik hissini rivojlantiradi. Mazkur jarayon psixologiyada kasbiy identifikatsiyaning shakllanishi bilan izohlanadi.

Talabalik davri shaxs hayotida o‘ziga xos o‘tish bosqichi hisoblanadi. Bu davrda shaxs bir vaqtning o‘zida akademik talablar, ijtimoiy moslashuv, mustaqil hayotga tayyorgarlik, kelajak kasbini egallash va mehnat bozorida o‘z o‘rnini topish bilan bog‘liq turli psixologik vazifalarni hal etadi. Mazkur talablarning ortib borishi talabalarda stress, emotsional zo‘riqish, kasbiy ikkilanish va o‘z imkoniyatlariga nisbatan shubha paydo bo‘lishiga olib kelishi mumkin.

Stressli vaziyatlarga talabaning qanday munosabatda bo‘lishi va ularni qanday usullar orqali yengishi uning nafaqat joriy psixologik holatiga, balki professional rivojlanishiga ham ta’sir etadi. Shu nuqtayi nazardan, koping xulq-atvori va kasbiy identifikatsiya o‘rtasidagi psixologik bog‘liqlikni o‘rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

R. Lazarus va S. Folkman tomonidan ishlab chiqilgan nazariy yondashuvda koping shaxsning stressli yoki uning imkoniyatlaridan ortiq deb baholanadigan talablarni boshqarishga yo‘naltirilgan kognitiv va xulqiy sa’y-harakatlari sifatida tavsiflanadi [1]. Shunday ekan, talaba tomonidan tanlanadigan koping strategiyasi uning murakkab akademik va professional vaziyatlarga munosabatini belgilovchi muhim psixologik mexanizm hisoblanadi.

Maqolaning maqsadi oliy ta’lim talabalarida koping strategiyalarining kasbiy identifikatsiya shakllanishiga ta’sirini belgilovchi asosiy psixologik mexanizm va determinantlarni nazariy jihatdan tahlil qilishdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi

Maqolani tayyorlashda kasbiy identifikatsiya, stress, koping strategiyalari va professional rivojlanishga bag‘ishlangan psixologik konsepsiyalar nazariy tahlil qilindi. Tadqiqotda ilmiy manbalarni qiyosiy tahlil qilish, umumlashtirish, tizimlashtirish va psixologik interpretatsiya metodlaridan foydalanildi.

Muammoni yoritishda R. Lazarus va S. Folkmanning stress va koping nazariyasi, C. Carver va hammualliflarning koping strategiyalariga oid yondashuvi, E. Erikson va J. Marsianing identiklik konsepsiyalari, M. Savickasning kasbiy rivojlanish va kasbiy moslashuvchanlik haqidagi nazariy qarashlari metodologik asos sifatida qabul qilindi [1; 2; 3; 4].

Natijalar va muhokama

Kasbiy identifikatsiya shaxsning “Men kimman?” degan umumiy savoliga kasbiy faoliyat nuqtayi nazaridan javob topishi bilan bog‘liq murakkab psixologik tuzilma hisoblanadi. Talaba o‘zini muayyan kasb vakili sifatida qabul qila boshlashi, mazkur faoliyatning qadriyatlarini o‘zlashtirishi, kelajakdagi professional rolini tasavvur qilishi va shaxsiy imkoniyatlarini kasbiy talablar bilan taqqoslashi natijasida kasbiy identifikatsiya shakllanadi.

Kasbiy identifikatsiya oliy ta’limning dastlabki bosqichlaridayoq to‘liq shakllanib qolmaydi. U ta’lim davomida bosqichma-bosqich rivojlanadi va talabaning akademik

tajribasi, amaliyot jarayoni, o‘qituvchilar hamda tengdoshlar bilan munosabatlari, muvaffaqiyat va muvaffaqiyatsizliklarni boshdan kechirishi bilan boyib boradi.

Mazkur jarayon stresssiz kechmaydi. Talaba yangi talablar bilan to‘qnashadi, yuqori natijalarga erishishga harakat qiladi, kelajak kasbining murakkab tomonlarini anglaydi va ayrim hollarda o‘zi tanlagan mutaxassislikning shaxsiy xususiyatlariga qanchalik mosligini qayta baholaydi. Ana shunday vaziyatlarda koping strategiyalari kasbiy identifikatsiya rivojlanishini boshqaruvchi psixologik vositalardan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

Koping xulq-atvorining birinchi muhim shakli muammoga yo‘naltirilgan strategiya hisoblanadi. Mazkur strategiyada shaxs stress manbasini aniqlash, mavjud muammoni tahlil qilish va uni bartaraf etishning amaliy yo‘llarini topishga harakat qiladi. Talaba murakkab topshiriqqa duch kelganda qo‘shimcha manbalarni izlash, o‘qituvchidan maslahat olish, o‘quv rejasini qayta tashkil qilish yoki o‘z bilimlaridagi bo‘shliqlarni to‘ldirishga intilishi mumkin.

Muammoga yo‘naltirilgan koping kasbiy identifikatsiyaga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi ehtimoli yuqori. Sababi talaba professional muammoni qochish yoki inkor etish orqali emas, balki faol hal etish orqali o‘zining imkoniyatlarini namoyon qiladi. Muammo muvaffaqiyatli hal qilingani sari talabaning o‘z kompetentligiga bo‘lgan ishonchi ortadi. Natijada “men bu faoliyatni bajara olaman” mazmunidagi kasbiy o‘zini anglash kuchayadi.

Bunda o‘ziga ishonch va kasbiy o‘z-o‘zini samarali deb his etish muhim psixologik mexanizmga aylanadi. Talaba murakkab kasbiy vazifalarni mustaqil hal etish tajribasiga ega bo‘lsa, uning professional kelajakka munosabati ham barqarorlashadi.

Koping xulq-atvorining ikkinchi turi emotsiyaga yo‘naltirilgan strategiyalar bilan bog‘liq. Ushbu strategiyalar stressli vaziyatning o‘zidan ko‘ra uning shaxsda yuzaga keltirgan hissiy reaksiyalarini boshqarishga yo‘naltiriladi. Emotsional zo‘riqishni kamaytirish, vaziyatga boshqa nuqtayi nazardan qarash, hissiy holatni tartibga solish va psixologik muvozanatni tiklash mazkur strategiyaning muhim jihatlaridir.

Emotsiyaga yo‘naltirilgan kopingning kasbiy identifikatsiyaga ta’siri uning qanday shaklda namoyon bo‘lishiga bog‘liq. Kognitiv qayta baholash, hissiy o‘zini boshqarish va vaziyatdan konstruktiv xulosa chiqarish kasbiy moslashuvni kuchaytirishi mumkin. Biroq muammoni doimiy ravishda inkor etish, o‘zini ayblash yoki vaziyatdan psixologik qochishga asoslangan strategiyalar kasbiy rivojlanishni sekinlashtirishi mumkin.

Talabalar uchun ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashni izlash ham muhim koping resursidir. O‘qituvchilar, tengdoshlar, ota-onalar yoki kasbiy mentorlarning maslahatlari talabaga murakkab vaziyatlarni obyektiv baholash imkonini beradi. Ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash shaxsning yolg‘izlik hissini kamaytiradi va kasbiy qiyinchiliklarni rivojlanishning tabiiy qismi sifatida qabul qilishiga yordam beradi.

Kasbiy identifikatsiya rivojida refleksiya alohida psixologik determinant sifatida namoyon bo‘ladi. Refleksiya talabaning o‘z fikrlari, emotsiyalari, qarorlari va kasbiy faoliyatdagi imkoniyatlarini tahlil qilishiga imkon beradi. Refleksiv talaba stressli vaziyatni faqat noxush voqea sifatida emas, balki o‘z imkoniyatlarini anglash uchun ma’lumot manbai sifatida ham qabul qilishi mumkin.

Masalan, amaliyot davomida muvaffaqiyatsizlikka uchragan talaba ushbu holatni “men bu kasbga mos emasman” shaklida baholashi yoki “menda aynan qaysi ko‘nikmalarni rivojlantirish zarur?” degan savol asosida tahlil qilishi mumkin. Ikkinchi holat konstruktiv refleksiya va faol koping bilan tavsiflanib, kasbiy identifikatsiyaning yanada aniq shakllanishiga xizmat qiladi.

Yana bir muhim determinant — kasbiy motivatsiyadir. Tanlangan kasbning mazmuniga ichki qiziqish bildiradigan, kelajakdagi faoliyatini shaxsiy qadriyatlari bilan uyg‘unlashtira oladigan talabalarda stressli vaziyatlar faoliyatdan voz kechish uchun sabab emas, balki yengib o‘tilishi zarur bo‘lgan professional vazifa sifatida qabul qilinishi mumkin.

Ichki kasbiy motivatsiya kuchli bo‘lgan talabalar muammoga yo‘naltirilgan koping strategiyalaridan ko‘proq foydalanishga moyil bo‘lishi mumkin. Chunki ular uchun professional natijaga erishishning subyektiv ahamiyati yuqori bo‘ladi. Aksincha, mutaxassislik tashqi talab yoki tasodifiy tanlov asosida egallangan bo‘lsa, akademik qiyinchiliklar kasbiy ikkilanishni kuchaytirishi mumkin.

Stressga bardoshlilik ham koping va kasbiy identifikatsiya o‘rtasidagi munosabatda vositachilik qiluvchi psixologik omillardan biri hisoblanadi. Stressga bardoshli talaba murakkab vaziyatda emotsional barqarorlikni saqlaydi, mavjud imkoniyatlarini safarbar etadi va qaror qabul qilish qobiliyatini yo‘qotmaydi. Bu esa kasbiy faoliyat bilan bog‘liq qiyinchiliklarni tabiiy rivojlanish jarayoni sifatida qabul qilish imkoniyatini oshiradi.

Kasbiy identifikatsiya rivojlanishida psixologik moslashuvchanlik ham muhim ahamiyatga ega. Zamonaviy mehnat bozori mutaxassisdan bir xil professional yo‘l bilan cheklanib qolmaslik, yangi vazifalarni o‘zlashtirish va o‘z bilimlarini doimiy yangilab borishni talab qiladi. Shuning uchun talabaning kasbiy identifikatsiyasi qat’iy va o‘zgarmas tasavvur emas, balki yangi tajribalar asosida rivojlanib boradigan dinamik tuzilma bo‘lishi lozim.

Konstruktiv koping strategiyalari psixologik moslashuvchanlikni rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi. Muammoga duch kelganida turli yechim variantlarini ko‘ra oladigan, zarurat tug‘ilganda strategiyasini o‘zgartiradigan va yordam so‘rashdan tortinmaydigan talaba professional o‘zgarishlarga ham osonroq moslashadi.

Shuningdek, koping strategiyalarining samaradorligi vaziyatga bog‘liqligini hisobga olish zarur. Bir sharoitda muammoga yo‘naltirilgan strategiya samarali bo‘lsa, inson tomonidan nazorat qilib bo‘lmaydigan boshqa vaziyatda emotsional boshqaruv yoki ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash ustuvor bo‘lishi mumkin. Shu sababli psixologik jihatdan yetuk koping xulq-atvori biror strategiyani doimo qo‘llash emas, balki vaziyat talabiga mos strategiyani tanlash qobiliyatini anglatadi.

Oliy ta’lim muassasalarida kasbiy identifikatsiyani rivojlantirish uchun faqat mutaxassislik fanlarini o‘qitish yetarli emas. Talabalarning psixologik resurslarini, stressni boshqarish ko‘nikmalarini va refleksiv qobiliyatlarini rivojlantiruvchi ta’lim muhitini yaratish talab etiladi.

Bu borada psixologik treninglar, kasbiy konsultatsiyalar, mentorlik dasturlari, refleksiv mashg‘ulotlar, kasbiy vaziyatlarni modellashtirish va real amaliyot tajribalaridan foydalanish maqsadga muvofiq. Talaba o‘zining kuchli va rivojlantirilishi zarur bo‘lgan tomonlarini tushungan sari kasbiy tanloviga nisbatan ongli pozitsiya shakllanadi.

Talabalarga stressni butunlay yo‘q qilishga emas, balki uni boshqarishga o‘rgatish muhimdir. Kasbiy faoliyatning o‘zi ham kelajakda murakkab va emotsional jihatdan talabchan vaziyatlarni o‘z ichiga oladi. Oliy ta’lim bosqichida konstruktiv koping ko‘nikmalarining rivojlanishi yosh mutaxassisning keyingi professional moslashuviga ham psixologik zamin yaratadi.

Xulosa

Oliy ta’lim talabalarida kasbiy identifikatsiyaning shakllanishi murakkab va dinamik psixologik jarayon bo‘lib, uning rivojlanishida koping xulq-atvori muhim o‘rin

egallaydi. Talabaning stressli akademik va kasbiy vaziyatlarga qanday javob berishi uning o‘z imkoniyatlarini baholashi, mutaxassisligiga munosabati hamda professional kelajagini tasavvur qilish xususiyatlariga ta’sir etadi.

Muammoga yo‘naltirilgan koping, konstruktiv emotsional boshqaruv va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashdan foydalanish kasbiy qiyinchiliklarni faol yengishga yordam beradi. Bunday strategiyalar talabaning o‘ziga ishonchi, kasbiy o‘zini samarali deb his etishi va professional maqsadlarining barqarorlashishiga zamin yaratadi.

Koping strategiyalari va kasbiy identifikatsiya o‘rtasidagi munosabatda refleksiya, kasbiy motivatsiya, stressga bardoshlilik, o‘ziga ishonch va psixologik moslashuvchanlik asosiy determinantlar sifatida namoyon bo‘ladi. Ushbu xususiyatlarning rivojlanishi talabaga murakkab vaziyatlarni faqat stress manbai sifatida emas, balki kasbiy tajriba va shaxsiy rivojlanish imkoniyati sifatida baholashga yordam beradi.

Shu bois oliy ta’lim muassasalarida talabalarning kasbiy identifikatsiyasini rivojlantirish jarayoni ularning psixologik resurslarini mustahkamlash bilan uyg‘un holda olib borilishi zarur. Stressni boshqarish, konstruktiv koping strategiyalarini tanlash, kasbiy refleksiya va o‘zini o‘zi rivojlantirish ko‘nikmalarini shakllantirish kelajak mutaxassisining professional barqarorligi uchun muhim psixologik asos vazifasini bajaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Lazarus R.S., Folkman S. Stress, Appraisal, and Coping. – New York: Springer Publishing Company, 1984.

2. Carver C.S., Scheier M.F., Weintraub J.K. Assessing coping strategies: A theoretically based approach // Journal of Personality and Social Psychology. – 1989. – Vol. 56, № 2. – P. 267–283.

3. Erikson E.H. Identity: Youth and Crisis. – New York: W.W. Norton, 1968.

4. Marcia J.E. Development and validation of ego-identity status // Journal of Personality and Social Psychology. – 1966. – Vol. 3, № 5. – P. 551–558.

5. Savickas M.L. Career construction theory and practice // Career Development and Counseling: Putting Theory and Research to Work. – Hoboken: Wiley, 2013. – P. 147–183.

6. Lent R.W., Brown S.D., Hackett G. Toward a unifying social cognitive theory of career and academic interest, choice, and performance // Journal of Vocational Behavior. – 1994. – Vol. 45, № 1. – P. 79–122.

7. Holland J.L. Making Vocational Choices: A Theory of Vocational Personalities and Work Environments. – Odessa, FL: Psychological Assessment Resources, 1997.

IJTIMOIY MAS’ULIYATNING INDIVIDUAL-PSIXOLOGIK VA IJTIMOIY-PSIXOLOGIK PREDIKTORLARI

Jumaniyozov Yunus Shodurdi o‘g‘li,
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti Pedagogika va psixologiya kafedrasi v.b dotsenti psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. *Mazkur tezisda ijtimoiy mas’uliyatning shakllanishi va namoyon bo‘lishiga ta’sir etuvchi individual-psixologik hamda ijtimoiy-psixologik prediktorlar tahlil qilinadi. Ijtimoiy mas’uliyat shaxsning o‘z xatti-harakatlari natijasini anglash, qabul qilgan qarorlari uchun javob berish, ijtimoiy me’yorlarni hisobga olish va boshqa*

insonlarning manfaatlariga nisbatan e’tiborli munosabatda bo‘lishini ifodalovchi murakkab psixologik hodisa sifatida yoritiladi. Individual darajada o‘zini boshqarish, empatiya, axloqiy qadriyatlar, o‘z-o‘zini baholash, irodaviy sifatlar va mas’uliyat hissi muhim prediktorlar sifatida qaraladi. Ijtimoiy-psixologik darajada esa oila muhiti, tengdoshlar guruhi, jamoaviy munosabatlar, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, guruh me’yorlari va shaxsning ijtimoiy faolligi alohida ahamiyat kasb etadi. Ilmiy tadqiqotlarda empatik o‘z-o‘ziga ishonch va prosotsial yo‘nalganlik o‘rtasida barqaror bog‘liqlik mavjudligi ko‘rsatilgan. Shu asosda ijtimoiy mas’uliyatni shakllantirishda shaxsning ichki psixologik imkoniyatlari bilan bir qatorda uning ijtimoiy muhiti ham kompleks tarzda hisobga olinishi zarurligi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: *ijtimoiy mas’uliyat, individual-psixologik prediktorlar, ijtimoiy-psixologik prediktorlar, empatiya, o‘zini boshqarish, o‘z-o‘zini baholash, prosotsial xulq-atvor, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, ijtimoiy muhit, shaxsiy qadriyatlar.*

Аннотация. *В тезисе рассматриваются индивидуально-психологические и социально-психологические предикторы формирования и проявления социальной ответственности личности. Социальная ответственность раскрывается как сложное психологическое образование, выражающееся в осознании последствий собственных поступков, готовности отвечать за принимаемые решения, соблюдении социальных норм и учёте интересов других людей. На индивидуально-психологическом уровне анализируются саморегуляция, эмпатия, нравственные ценности, самооценка, волевые качества и чувство ответственности. На социально-психологическом уровне особое внимание уделяется семейной среде, группе сверстников, характеру межличностных отношений, социальной поддержке, групповым нормам и социальной активности личности. Результаты исследований показывают значимую роль эмпатической самоэффективности и просоциальной направленности в социальном поведении личности. На этой основе обосновывается необходимость комплексного рассмотрения внутренних психологических ресурсов личности и особенностей её социального окружения в процессе формирования социальной ответственности.*

Ключевые слова: *социальная ответственность, индивидуально-психологические предикторы, социально-психологические предикторы, эмпатия, саморегуляция, самооценка, просоциальное поведение, социальная поддержка, социальная среда, личностные ценности.*

Abstract. *This thesis examines the individual psychological and social psychological predictors of social responsibility. Social responsibility is considered a complex psychological construct expressed through awareness of the consequences of one’s actions, readiness to take responsibility for decisions, adherence to social norms, and consideration of other people’s interests. At the individual level, self-regulation, empathy, moral values, self-esteem, volitional qualities, and a sense of responsibility are identified as important predictors. At the social psychological level, family environment, peer relationships, group norms, social support, interpersonal interaction, and social participation are considered significant factors. Previous research indicates that empathic self-efficacy is meaningfully associated with prosocial behavior and may serve as an important psychological mechanism connecting personal characteristics with socially oriented actions. Therefore, the formation of social responsibility should be understood through the interaction between personal psychological resources and the social environment in which an individual develops.*

Key words: *social responsibility, individual psychological predictors, social psychological predictors, empathy, self-regulation, self-esteem, prosocial behavior, social support, social environment, personal values.*

Kirish. Zamonaviy jamiyatda shaxsning ijtimoiy mas’uliyatini rivojlantirish masalasi insonning jamoadagi o‘rni, fuqarolik faolligi va barqaror ijtimoiy munosabatlarni ta’minlash bilan bog‘liq muhim psixologik masalalardan biridir. Ijtimoiy hayotning murakkablashuvi, insonlar o‘rtasidagi munosabatlarning turli shakllarga ega bo‘lishi hamda yoshlarning mustaqil qarorlar qabul qilish imkoniyatlarining kengayishi shaxsdan nafaqat o‘z manfaatlarini, balki uning xatti-harakatlari boshqalarga ta’sirini ham hisobga olishni talab etmoqda. Shu sababli ijtimoiy mas’uliyatning qanday omillar ta’sirida shakllanishini aniqlash psixologik tadqiqotlarning dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Ijtimoiy mas’uliyatni shakllantiruvchi omillarni shartli ravishda individual-psixologik va ijtimoiy-psixologik guruhlarga ajratish mumkin. Individual-psixologik prediktorlar shaxsning ichki psixologik imkoniyatlarini ifodalaydi. Jumladan, o‘zini boshqarish, empatiya, irodaviy barqarorlik, o‘z-o‘zini baholash, axloqiy qadriyatlarni anglash, mustaqil qaror qabul qilish va o‘z xatti-harakatlarini tahlil qilish qobiliyati mas’uliyatli xulqning ichki mexanizmlarini tashkil etadi. Ushbu xususiyatlar rivojlangan sari shaxsning qarorlarida ongli tanlov va o‘z xatti-harakatlari uchun javobgarlik darajasi ortishi mumkin.

Biroq ijtimoiy mas’uliyatni faqat shaxsning ichki sifatlari orqali tushuntirish biryoqlama yondashuvga olib keladi. Inson doimo muayyan ijtimoiy muhitda faoliyat yuritadi va uning qarashlari, xulq-atvori hamda qadriyatlari ijtimoiy munosabatlar jarayonida shakllanadi. Oila muhiti, ta’lim muassasasidagi psixologik iqlim, tengdoshlar guruhi, do‘stlik munosabatlari, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash va guruhdagi mavjud me’yorlar shaxsning mas’uliyatga bo‘lgan munosabatiga sezilarli ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu jihatdan ijtimoiy mas’uliyatni individual xususiyatlar va ijtimoiy muhitning o‘zaro ta’siri mahsuli sifatida ko‘rib chiqish maqsadga muvofiq.

Prediktor tushunchasi mazkur masalani o‘rganishda alohida metodologik ahamiyatga ega. Prediktor muayyan psixologik hodisaning yuzaga kelishi yoki namoyon bo‘lishini oldindan tushuntirishga yordam beradigan omil sifatida qaraladi. Ijtimoiy mas’uliyat kontekstida prediktorlarni aniqlash orqali qaysi shaxsiy va ijtimoiy omillar mas’uliyatli xulqning shakllanishi bilan kuchliroq bog‘liqligini tushunish mumkin. Bu esa psixologik profilaktika, tarbiyaviy ishlar va rivojlantiruvchi dasturlarni aniqroq tashkil etish imkonini beradi.

Ayniqsa, talabalik davrida mazkur masala muhim ahamiyat kasb etadi. Talaba bu davrda o‘quv faoliyati bilan bir qatorda mustaqil ijtimoiy munosabatlarga faol kirishadi, kasbiy yo‘nalishini belgilaydi va turli guruhlar tarkibida o‘z mavqeini shakllantiradi. Natijada uning mas’uliyat haqidagi tasavvurlari real hayotiy vaziyatlarda sinovdan o‘tadi. O‘quv topshiriqlarini bajarish, jamoaviy faoliyatda ishtirok etish, boshqalar bilan hamkorlik qilish, nizoli vaziyatlarni hal etish va ijtimoiy tashabbus ko‘rsatish kabi jarayonlarda shaxsning mas’uliyatlilik darajasi namoyon bo‘ladi.

Individual-psixologik omillar orasida empatiya alohida e’tiborga loyiq. Boshqa insonning hissiy holatini tushunish va uning nuqtayi nazarini hisobga olish qobiliyati shaxsni faqat o‘z manfaatlari doirasida harakat qilishdan uzoqlashtirib, ijtimoiy jihatdan maqbul qarorlar qabul qilishga yo‘naltirishi mumkin. O‘zini boshqarish esa shaxsga vaziyatning bevosita ta’siriga berilmasdan, o‘z xatti-harakatlarini ijtimoiy talablar va

uzoq muddatli maqsadlar asosida tartibga solish imkonini beradi. Demak, empatiya va o‘zini boshqarish kabi xususiyatlar mas’uliyatli xulqning shakllanishida bir-birini to‘ldiruvchi mexanizmlar sifatida namoyon bo‘lishi mumkin.

Ijtimoiy-psixologik prediktorlar orasida esa shaxsning tegishlilik hissi va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlanishi muhim o‘rin tutadi. Inson o‘zini ma’lum bir guruhning muhim a’zosi sifatida his qilganida, guruh oldidagi majburiyat va javobgarlikni kuchliroq anglash ehtimoli ortadi. Aksincha, ijtimoiy izolyatsiya, doimiy nizolar yoki qo‘llab-quvvatlovchi munosabatlarning yetishmasligi mas’uliyatli xulqning rivojlanishini murakkablashtirishi mumkin.

Shu bilan birga, ijtimoiy mas’uliyatni shakllantirishda prediktorlarning ta’siri bir xil bo‘lmasligi mumkin. Bir shaxs uchun o‘zini boshqarish yetakchi omil bo‘lsa, boshqasida ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash yoki empatiya kuchliroq rol o‘ynashi ehtimoli mavjud. Demak, mazkur hodisani o‘rganishda alohida omillarni sanab o‘tishdan ko‘ra, ularning o‘zaro munosabatini tahlil qilish muhimdir.

Shundan kelib chiqib, ushbu tezisning asosiy maqsadi ijtimoiy mas’uliyatning individual-psixologik va ijtimoiy-psixologik prediktorlarini nazariy jihatdan tahlil qilish, ularning o‘zaro bog‘liqligini ochib berish hamda shaxsda mas’uliyatli xulq-atvorni rivojlantirish uchun muhim bo‘lgan psixologik omillarni aniqlashdan iborat. Mazkur maqsad ijtimoiy mas’uliyatni faqat shaxsning individual xususiyati sifatida emas, balki shaxs va ijtimoiy muhit o‘rtasidagi uzluksiz o‘zaro ta’sir natijasida shakllanuvchi psixologik hodisa sifatida talqin qilish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Ijtimoiy mas’uliyatning psixologik tabiatini o‘rganish turli ilmiy yo‘nalishlar kesishmasida shakllangan bo‘lib, unda shaxsning individual xususiyatlari, axloqiy rivojlanishi, ijtimoiy munosabatlari va xulq-atvorini boshqarish mexanizmlari alohida tadqiq etilgan. Mavjud ilmiy manbalarni tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, ijtimoiy mas’uliyatni bitta omil bilan izohlash qiyin. Uning shakllanishida kognitiv, emotsional, motivatsion va ijtimoiy omillar o‘zaro birikkan holda ta’sir ko‘rsatadi.

A. Banduraning ijtimoiy-kognitiv nazariyasi shaxs xulq-atvorining shakllanishida individual imkoniyatlar va ijtimoiy muhit o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirga katta ahamiyat beradi [1]. Ushbu nazariy yondashuv asosida insonning xatti-harakati nafaqat tashqi sharoitlar bilan, balki uning o‘z imkoniyatlariga bo‘lgan ishonchi, kuzatuvlari, kutilmalari va o‘zini boshqarish mexanizmlari bilan ham bog‘liq deb qaraladi. Mazkur qarash ijtimoiy mas’uliyatning individual prediktorlarini tushuntirish uchun muhim nazariy asos yaratadi.

J. Rotterning ijtimoiy o‘rganish nazariyasida shaxsning xatti-harakatlari natijasini o‘z faoliyati bilan bog‘lash darajasiga e’tibor qaratiladi [2]. Ichki nazoratga moyil shaxslar ko‘pincha o‘z hayotidagi natijalarni shaxsiy tanlov va harakatlari bilan bog‘lashga intiladi. Shu nuqtayi nazardan, nazorat lokusi ijtimoiy mas’uliyat bilan bog‘liq muhim individual-psixologik ko‘rsatkichlardan biri sifatida ko‘rilishi mumkin.

R. F. Baumeister va K. D. Vohsning o‘zini boshqarish masalasiga oid tadqiqotlari shaxsning o‘z impulslarini nazorat qilishi, maqsadga yo‘naltirilgan xatti-harakatni saqlab qolishi va vaziyatga mos ravishda o‘zini tartibga solishi mas’uliyatli xulq uchun muhim ekanini ko‘rsatadi [3]. Ushbu yondashuvga ko‘ra, ijtimoiy mas’uliyat faqat “to‘g‘ri” xatti-harakatni bilish emas, balki uni real vaziyatda amalga oshira olish qobiliyatini ham nazarda tutadi.

Empatiyaning ijtimoiy mas’uliyat bilan bog‘liqligini tushuntirishda N. Eisenberg va uning hamkasblari tomonidan olib borilgan prosotsial rivojlanish tadqiqotlari muhim

o‘rin tutadi [4]. Ushbu tadqiqotlar doirasida boshqalarning ehtiyojlari va hissiy holatlarini hisobga olish, yordam berishga tayyorlik hamda ijtimoiy jihatdan maqbul xatti-harakatlar o‘rtasidagi aloqalar tahlil qilingan. Bundan kelib chiqib, empatiyani shaxsning boshqa insonlar oldidagi mas’uliyatni anglashiga yordam beruvchi ichki psixologik resurs sifatida baholash mumkin.

C. D. Batsonning empatiya-altruizm yondashuvi ham mazkur masalaga o‘ziga xos izoh beradi [5]. Inson boshqa shaxsning holatini chuqurroq anglagan sari uning ehtiyojlariga javob berish va yordam ko‘rsatishga moyilligi kuchayishi mumkin. Ijtimoiy mas’uliyat nuqtayi nazaridan qaralganda, bu jarayon shaxsiy manfaatdan tashqariga chiqib, boshqa insonlarning farovonligini hisobga oladigan qarorlarni qabul qilish uchun psixologik zamin yaratadi.

Axloqiy rivojlanish masalasida L. Kohlbergning nazariyasi alohida ahamiyatga ega [6]. Uning yondashuvida shaxsning axloqiy qarorlarni baholashi rivojlanish jarayonida murakkablashib borishi ko‘rsatiladi. Dastlab tashqi talab va jazodan qochish asosiy motiv bo‘lishi mumkin bo‘lsa, keyinchalik ijtimoiy tartib, o‘zaro majburiyat va umumiy axloqiy tamoyillarni anglash kuchayadi. Ushbu nazariya ijtimoiy mas’uliyatni tashqi nazoratga bo‘ysunishdan ichki e’tiqod asosida harakat qilishgacha bo‘lgan jarayon sifatida tushuntirish imkonini beradi.

J. Rest tomonidan ishlab chiqilgan axloqiy qaror qabul qilish modeli esa mas’uliyatli xulqni bir necha o‘zaro bog‘liq jarayonlar orqali tushuntirishga imkon beradi [7]. Unda vaziyatning axloqiy jihatini anglash, mumkin bo‘lgan harakatlarni baholash, muayyan qarorga kelish va tanlangan qarorni amalda bajarish kabi jarayonlar o‘zaro bog‘liq holda qaraladi. Mazkur model individual-psixologik prediktorlarni faqat shaxsiy sifatlar bilan emas, balki vaziyatni axloqiy jihatdan talqin qilish va qarorni amalga oshirish qobiliyati bilan ham bog‘lash zarurligini ko‘rsatadi.

Ijtimoiy identifikatsiya masalasini o‘rgangan H. Tajfel va J. Turnerning qarashlari ijtimoiy-psixologik prediktorlarni tushuntirishda muhim metodologik ahamiyatga ega [8]. Shaxs o‘zini muayyan guruhning a’zosi sifatida qanchalik kuchli his qilsa, guruh me’yorlari va qadriyatlarini o‘z xulqida aks ettirish ehtimoli ham ortishi mumkin. Shu sababli guruhga mansublik hissi, jamoaviy qadriyatlar va ijtimoiy identifikatsiya ijtimoiy mas’uliyatning shakllanishida muhim tashqi-ijtimoiy omillar sifatida qaraladi.

M. S. Granovetterning ijtimoiy tarmoqlar va ijtimoiy aloqalarning tuzilishiga oid ishlari inson xulqini ijtimoiy munosabatlardan ajratib o‘rganish mumkin emasligini ko‘rsatadi [9]. Shaxsning turli ijtimoiy guruhlar bilan aloqalari uning qarashlari, xatti-harakatlari va ijtimoiy kutishlariga ta’sir qilishi mumkin. Mazkur yondashuvdan kelib chiqib, ijtimoiy mas’uliyatni rivojlantirishda shaxsning ijtimoiy aloqalari sifati va kengligi ham muhim prediktiv omil sifatida qaralishi mumkin.

Ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash masalasidagi tadqiqotlar ham shaxsning mas’uliyatli xulqini tushuntirish uchun muhimdir. C. D. Ryff va B. Singerning psixologik farovonlikka oid qarashlarida ijobiy munosabatlar va mazmunli ijtimoiy aloqalarning shaxs rivojlanishidagi ahamiyati yoritiladi [10]. Qo‘llab-quvvatlovchi muhit insonda o‘ziga ishonch, ijtimoiy tegishlilik va konstruktiv xatti-harakatlarni kuchaytirishi mumkin. Shu sababli ijtimoiy mas’uliyatni shakllantirishda faqat shaxsning individual imkoniyatlariga emas, balki uning atrofidagi psixologik muhitga ham e’tibor berish zarur.

Zamonaviy tadqiqotlarda prosotsial xulq-atvor ham ijtimoiy mas’uliyatning muhim ko‘rsatkichlaridan biri sifatida ko‘rib chiqilmoqda. Prosotsial yo‘nalganlik shaxsning boshqalarga yordam berish, hamkorlik qilish, ijtimoiy manfaatlarni hisobga olish va umumiy farovonlikka hissa qo‘shishga tayyorligi bilan tavsiflanadi. Bu xatti-harakatlar

individual empatiya, axloqiy qadriyatlar va ijtimoiy muhitning qo‘llab-quvvatlovchi xususiyatlari bilan o‘zaro bog‘liq holda shakllanishi mumkin.

Adabiyotlar tahlili individual-psixologik prediktorlar orasida o‘zini boshqarish, empatiya, nazorat lokusi, axloqiy mulohaza, o‘z-o‘ziga ishonch va qadriyatlar tizimi alohida ahamiyatga ega ekanini ko‘rsatadi. Ijtimoiy-psixologik prediktorlar esa oila muhiti, tengdoshlar bilan munosabat, guruh me’yorlari, ijtimoiy identifikatsiya, qo‘llab-quvvatlash va jamoaga tegishlilik hissi bilan bog‘liq. Muhimi, ushbu omillar bir-biridan mustaqil ravishda emas, balki o‘zaro ta’sir orqali ijtimoiy mas’uliyatning rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatadi.

Shu bilan birga, mavjud ilmiy yondashuvlarda ijtimoiy mas’uliyatning individual va ijtimoiy prediktorlarini yagona tizim sifatida o‘rganish masalasi yanada chuqur tadqiq etishni talab qiladi. Masalan, yuqori empatiyaga ega shaxsning mas’uliyatli xulqi uning ijtimoiy muhiti tomonidan qo‘llab-quvvatlanmasa, kutilgan darajada namoyon bo‘lmasligi mumkin. Aksincha, ijobiy ijtimoiy muhit shaxsning ichki psixologik resurslari bilan uyg‘unlashganda mas’uliyatli xulq-atvorning barqaror shakllanishiga qulay sharoit yaratadi.

Demak, adabiyotlar tahlili ijtimoiy mas’uliyatni shaxsning alohida bir xususiyati sifatida emas, balki **individual psixologik resurslar va ijtimoiy munosabatlar tizimining o‘zaro ta’siri natijasida shakllanadigan kompleks hodisa** sifatida o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi. Mazkur xulosa ijtimoiy mas’uliyatning prediktorlarini aniqlashda kompleks psixologik yondashuvdan foydalanish, individual va ijtimoiy omillarning nisbiy ta’sirini taqqoslash hamda ularning o‘zaro bog‘liqligini aniqlash uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Muhokama

Ijtimoiy mas’uliyatning individual-psixologik va ijtimoiy-psixologik prediktorlarini tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, mazkur sifat shaxsning faqat ichki xususiyati sifatida shakllanmaydi. Uning rivojlanishi insonning psixologik imkoniyatlari, qadriyatlari, hissiy tajribasi va o‘zini boshqarish qobiliyatlari bilan bir qatorda, u yashaydigan va faoliyat yuritadigan ijtimoiy muhit bilan ham uzviy bog‘liqdir. Shu sababli ijtimoiy mas’uliyatni tushuntirishda “shaxs” va “muhit” omillarini bir-biridan ajratib qo‘yish emas, balki ularning o‘zaro ta’sirini hisobga olish ilmiy jihatdan samaraliroq yondashuv hisoblanadi.

Individual-psixologik prediktorlar ichida o‘zini boshqarish alohida ahamiyatga ega. Mas’uliyatli xulq ko‘pincha shaxsdan vaziyatning bevosita ta’siriga berilmasdan, o‘z harakatlarini oldindan belgilangan maqsad va ijtimoiy me’yorlar asosida nazorat qilishni talab qiladi. Masalan, talaba topshiriqni o‘z vaqtida bajarish zarurligini anglagan bo‘lsa-da, qisqa muddatli qulaylik yoki boshqa faoliyatga berilib ketishi mumkin. Bunday vaziyatda mas’uliyatning amaliy namoyon bo‘lishi uning majburiyatni bilishidan ko‘ra, o‘z xatti-harakatini boshqara olish qobiliyatiga ko‘proq bog‘liq bo‘ladi.

Empatiya ham ijtimoiy mas’uliyatning muhim individual prediktorlaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Boshqa insonning hissiy holatini tushunish va uning ehtiyojlarini hisobga olish shaxsni o‘z harakatlarining ijtimoiy oqibatlariga befarq bo‘lmaslikka undaydi. Empatik yo‘nalish rivojlangan shaxs qaror qabul qilishda faqat “bu menga qanday foyda beradi?” degan mezon bilan cheklanib qolmay, “bu harakat boshqa insonlarga qanday ta’sir qiladi?” degan savolni ham hisobga olishi mumkin. Shu jihatdan empatiya mas’uliyatning insonparvarlik mazmunini kuchaytiruvchi psixologik mexanizm sifatida qaraladi.

Muhokama jarayonida nazorat lokusining ehtimoliy roli ham muhim ekanligi ko‘rinadi. O‘z faoliyati natijalarini shaxsiy tanlovlari va harakatlari bilan bog‘lashga

moyil inson o‘z qarorlari uchun javobgarlikni qabul qilishga ko‘proq tayyor bo‘lishi mumkin. Bunday shaxs muvaffaqiyatsizlik yoki muammoni faqat tashqi sharoit bilan izohlash o‘rniga, o‘z xatti-harakatlarini ham tahlil qilishga intiladi. Bu esa mas’uliyatning refleksiv komponentini rivojlantirish uchun muhim shart hisoblanadi.

Shu bilan birga, yuqori darajadagi o‘z-o‘zini baholashning o‘zi avtomatik ravishda yuqori mas’uliyatni kafolatlamaydi. Muhimi, shaxs o‘z imkoniyatlarini qanchalik real baholashi va o‘z kuchini ijtimoiy jihatdan maqbul maqsadlarga yo‘naltira olishidir. Haddan tashqari past o‘z-o‘zini baholash tashabbuskorlikni cheklashi mumkin bo‘lsa, o‘z imkoniyatlarini asossiz ravishda yuqori baholash esa o‘z xatti-harakatlarining real oqibatlarini yetarlicha hisobga olmaslikka olib kelishi ehtimoli mavjud. Shuning uchun mas’uliyatli xulq-atvor bilan bog‘liq holda adekvat o‘z-o‘zini baholash muhimroq omil sifatida qaralishi lozim.

Ijtimoiy-psixologik prediktorlar tahlili esa shaxsning mas’uliyatli xulqi ko‘p jihatdan u ishtirok etadigan munosabatlar tizimiga bog‘liqligini ko‘rsatadi. Oila, ta’lim muassasasi, do‘stlar guruhi va boshqa ijtimoiy guruhlarda mavjud bo‘lgan munosabatlar shaxs uchun xulq-atvor namunasini yaratadi. Agar muhitda o‘zaro hurmat, ishonch, majburiyatni bajarish va boshqalarning manfaatlarini hisobga olish qadrlansa, shaxsda mazkur xatti-harakatlarni o‘zlashtirish ehtimoli ortadi.

Tengdoshlar guruhi ayniqsa talabalik davrida muhim ijtimoiy omil sifatida namoyon bo‘ladi. Yoshlar ko‘pincha o‘z qarorlarini guruhdagi munosabatlar va mavjud ijtimoiy kutishlar bilan muvofiqlashtiradi. Shu sababli tengdoshlar orasida mas’uliyatli xatti-harakatlar ijobiy baholansa, bunday xulqni qo‘llab-quvvatlovchi psixologik muhit shakllanadi. Aksincha, mas’uliyatsizlikni oddiy hol sifatida qabul qiluvchi guruh me’yorlari shaxsning individual mas’uliyatlilik darajasiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashning roli ham alohida e’tiborga loyiq. Shaxs o‘zini tinglashlari, tushunishlari va kerakli vaziyatda yordam berishlariga ishonsa, ijtimoiy vazifalarni bajarishda o‘zini xavfsizroq his qiladi. Bunday muhit mustaqil qaror qabul qilish, xatolarni tan olish va o‘z faoliyatini tuzatish uchun qulay sharoit yaratadi. Shu jihatdan qo‘llab-quvvatlash mas’uliyatni shaxs zimmasidan olib tashlovchi omil emas, balki uni ongli ravishda qabul qilishga yordam beruvchi psixologik resurs sifatida qaralishi kerak.

Muhokamaning muhim jihatlaridan biri shundaki, individual va ijtimoiy prediktorlar bir-birini kuchaytirishi yoki susaytirishi mumkin. Masalan, empatiyasi va o‘zini boshqarishi yuqori bo‘lgan talaba ijobiy ijtimoiy muhitda o‘z mas’uliyatini yanada faol namoyon qilishi mumkin. Biroq uning atrofida mas’uliyatsiz xatti-harakatlar muntazam rag‘batlantirilsa, individual sifatlarning xulq-atvorda namoyon bo‘lishi murakkablashadi. Demak, ijtimoiy mas’uliyatning shakllanishini “ichki sifat → mas’uliyatli xulq” ko‘rinishidagi sodda bog‘liqlik bilan izohlash to‘liq emas.

Mazkur munosabatlarni shartli ravishda quyidagi psixologik tizim orqali ifodalash mumkin: **individual resurslar → ijtimoiy muhit ta’siri → vaziyatni baholash → qaror qabul qilish → mas’uliyatli xatti-harakat**. Ushbu tizimda individual xususiyatlar shaxsning ichki tayyorgarligini belgilasa, ijtimoiy muhit xulqning qaysi yo‘nalishda namoyon bo‘lishiga ta’sir qiladi. Vaziyatni anglash va qaror qabul qilish esa mazkur ikki guruh omilni real xulq-atvor bilan bog‘lovchi mexanizm sifatida xizmat qiladi.

Ijtimoiy mas’uliyatni rivojlantirishga qaratilgan psixologik-pedagogik ishlar ham ushbu tizimga mos ravishda tashkil etilishi maqsadga muvofiq. Faqatgina ma’ruza yoki nasihat orqali mas’uliyatni shakllantirish kutilgan natijani bermasligi mumkin.

Talabalarni real hayotiy vaziyatlarni tahlil qilish, o‘z qarorlarining oqibatlarini baholash, guruh manfaatlarini hisobga olish va yuzaga kelgan muammolar uchun konstruktiv yechim ishlab chiqishga jalb etish samaraliroq yondashuv bo‘lishi mumkin.

Bunday mashg‘ulotlarda refleksiv savollardan foydalanish ham foydali: “Men ushbu vaziyatda qanday qaror qabul qildim?”, “Qarorimga nima ta’sir ko‘rsatdi?”, “Boshqa insonlar mening harakatimni qanday qabul qilishi mumkin?”, “Qarorimning uzoq muddatli natijasi qanday bo‘ladi?” kabi savollar shaxsni o‘z xatti-harakatini chuqurroq tahlil qilishga undaydi. Natijada mas’uliyat tashqi nazoratga bo‘ysunish shaklidan ongli ichki pozitsiyaga aylanishi mumkin.

Umuman olganda, muhokama natijalari ijtimoiy mas’uliyatning asosiy prediktorlarini alohida-alohida emas, balki o‘zaro bog‘langan tizim sifatida o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi. O‘zini boshqarish, empatiya, adekvat o‘z-o‘zini baholash va ichki nazorat kabi individual xususiyatlar ijobiy ijtimoiy muhit, qo‘llab-quvvatlovchi munosabatlar, konstruktiv guruh me’yorlari va ijtimoiy tegishlilik hissi bilan uyg‘unlashganda mas’uliyatli xulq-atvorning shakllanishi uchun yanada mustahkam psixologik asos yuzaga keladi. Shu sababli ijtimoiy mas’uliyatni rivojlantirish dasturlarida shaxsning ichki resurslarini faollashtirish bilan bir qatorda, uning ijtimoiy muhitini ham rivojlantiruvchi va qo‘llab-quvvatlovchi mexanizmlarni hisobga olish zarur.

Xulosa

Ijtimoiy mas’uliyatning individual-psixologik va ijtimoiy-psixologik prediktorlarini tahlil qilish natijasida mazkur sifat shaxsning faqat bitta psixologik xususiyati bilan belgilanmasligi aniqlandi. Ijtimoiy mas’uliyat insonning ichki psixologik imkoniyatlari, qadriyatlari, hissiy tajribasi, o‘zini boshqarish darajasi hamda u faoliyat yuritayotgan ijtimoiy muhitning xususiyatlari o‘zaro ta’siri asosida shakllanadigan murakkab hodisadir.

Individual-psixologik prediktorlar orasida o‘zini boshqarish, empatiya, adekvat o‘z-o‘zini baholash, ichki nazoratga moyillik, axloqiy qadriyatlarni anglash va refleksivlik muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu xususiyatlar shaxsga o‘z xatti-harakatlarini nazorat qilish, qarorlarining oqibatlarini hisobga olish, boshqa insonlarning manfaatlarini anglash va zarur hollarda o‘z faoliyatini qayta ko‘rib chiqish imkonini beradi. Demak, mas’uliyatning ichki psixologik negizi shaxsning o‘z xatti-harakatlarini ongli ravishda boshqara olish qobiliyati bilan chambarchas bog‘liq.

Ijtimoiy-psixologik prediktorlar tahlili esa oila, tengdoshlar guruhi, ta’lim muhiti, jamoaviy munosabatlar, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash va guruh me’yorlarining muhim rolini ko‘rsatdi. Shaxsning mas’uliyat haqidagi qarashlari va xulq-atvor namunalari ijtimoiy munosabatlar jarayonida mustahkamlanadi. Ayniqsa, o‘zaro hurmat, ishonch, hamkorlik va majburiyatlarni qadrlashga asoslangan ijtimoiy muhit mas’uliyatli xulqning rivojlanishi uchun qulay sharoit yaratadi.

Tadqiqotning nazariy tahlili individual va ijtimoiy prediktorlarni bir-biridan mustaqil ko‘rib chiqish yetarli emasligini ko‘rsatdi. Mas’uliyatli xulq-atvor ko‘pincha shaxsning ichki imkoniyatlari va tashqi ijtimoiy sharoitlari bir-birini to‘ldirgan holatda barqaror namoyon bo‘ladi. Shu sababli ijtimoiy mas’uliyatni rivojlantirishga qaratilgan psixologik-pedagogik yondashuvlar kompleks xarakterga ega bo‘lishi lozim.

Talabalarda ijtimoiy mas’uliyatni kuchaytirish uchun o‘zini boshqarish, empatiya va refleksiyani rivojlantirish bilan bir qatorda, jamoada hamkorlik qilish, ijtimoiy tashabbus ko‘rsatish, muammoli vaziyatlarda mustaqil qaror qabul qilish va o‘z harakatlarining boshqalarga ta’sirini baholashga yo‘naltirilgan mashg‘ulotlardan foydalanish maqsadga

muvofiq. Bunday yondashuv mas’uliyatni faqat nazariy tushuncha sifatida emas, balki kundalik faoliyatda namoyon bo‘ladigan amaliy kompetensiyaga aylantirishga yordam beradi.

Shunday qilib, ijtimoiy mas’uliyatning shakllanishida **individual psixologik resurslar va ijtimoiy muhitning uyg‘unligi** asosiy shartlardan biri hisoblanadi. Shaxsning o‘zini boshqarishi, empatik munosabati va axloqiy yo‘nalganligi ijobiy ijtimoiy munosabatlar, qo‘llab-quvvatlovchi muhit va konstruktiv guruh me’yorlari bilan birlashganda mas’uliyatli xulq-atvorning yanada barqaror shakllanishiga zamin yaratadi.

Kelgusidagi tadqiqotlarda mazkur prediktorlarning o‘zaro bog‘liqligini empirik jihatdan tekshirish, ularning ijtimoiy mas’uliyat darajasini qanchalik izohlashini aniqlash hamda talabalarning turli ijtimoiy-demografik guruhlari kesimida farqlarni o‘rganish muhim ilmiy vazifa sifatida qaralishi mumkin. Bunday izlanishlar ijtimoiy mas’uliyatni rivojlantirishning yanada aniq va amaliy psixologik mexanizmlarini ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoni. **“2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”**. – Toshkent, 2022.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-son Farmoni. **“O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”**. – Toshkent, 2019.

3. Aronson E., Wilson T.D., Sommers S.R. **Social Psychology**. 10th ed. – Boston: Pearson, 2021. – 720 p.

4. Dweck C.S. **Mindset: The New Psychology of Success**. – New York: Random House, 2006. – 320 p.

5. Fiske S.T. **Social Beings: Core Motives in Social Psychology**. 4th ed. – Hoboken: Wiley, 2020. – 608 p.

6. Goleman D. **Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ**. – New York: Bantam Books, 2006. – 384 p.

7. Hogg M.A., Vaughan G.M. **Social Psychology**. 8th ed. – Harlow: Pearson, 2018. – 768 p.

8. Kassin S., Fein S., Markus H.R. **Social Psychology**. 11th ed. – Boston: Cengage Learning, 2020. – 704 p.

HAYOTIY MAQSADLAR TARBIYASINING AKSIOLOGIK-PEDAGOGIK DETERMINANTLARI TAHLILI

Karimova Saida O‘ktamovna,
JDPU mustaqil tadqiqotchisi.

Annotatsiya. *Maqolada hayotiy maqsadlar tarbiyasining aksiologik-pedagogik determinantlari tahlil qilingan. 2021–2025-yillarga oid mahalliy va xorijiy ilmiy manbalar asosida o‘quvchi shaxsining qadriyatlar tizimi va uning kelajakka oid mo‘ljallari o‘rtasidagi pedagogik bog‘liqlik ochib berilgan.*

Kalit so‘zlar. *Aksiologiya, pedagogik aksiologiya, hayotiy maqsad, qadriyatlar tizimi, determinant, tarbiya, qadriyatli yo‘nalganlik, ma’naviy immunitet, milliy qadriyatlar, o‘quvchi shaxsi.*

Аннотация. *В статье проанализированы аксиолого-педагогические детерминанты воспитания жизненных целей. На основе отечественных и зарубежных научных источников 2021–2025 годов раскрыта педагогическая связь между системой ценностей личности учащегося и его ориентирами на будущее.*

Ключевые слова. *Аксиология, педагогическая аксиология, жизненная цель, система ценностей, детерминант, воспитание, ценностная ориентация, духовный иммунитет, национальные ценности, личность учащегося.*

Abstract. *The article analyzes the axiological and pedagogical determinants of life goals education. Based on domestic and foreign scientific sources of 2021–2025, the pedagogical connection between the value system of the student's personality and his or her orientations towards the future is revealed.*

Keywords. *Axiology, pedagogical axiology, life goal, value system, determinant, upbringing, value orientation, spiritual immunity, national values, student personality.*

Kirish

Pedagogika fanida hayotiy maqsad kategoriyasi uzoq vaqt davomida asosan psixologik hodisa sifatida o‘rganilgan. Biroq maktab amaliyoti ko‘rsatadiki, o‘quvchining kelajakka oid mo‘ljali uning ichki qadriyatlar tizimidan ajralgan holda shakllanmaydi. Bola nimani qadrlasa, o‘shanga intiladi. Shu bois hayotiy maqsad tarbiyasini aksiologik nuqtai nazardan tadqiq qilish zamonaviy pedagogikaning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Aksiologiya — qadriyatlar haqidagi falsafiy ta’limot bo‘lib, XIX asr oxirida mustaqil fan sifatida shakllangan. Pedagogik aksiologiya esa uning tarmog‘i sifatida ta’lim-tarbiya jarayonining qadriyatli asoslarini o‘rganadi. Sh. Mardonov ta’kidlaganidek, “aksiologik yondashuv insonparvarlik pedagogikasining uzviy o‘ziga xosligi bo‘lib, unda har bir inson jamiyatning oliy qadriyati sifatida qaraladi” [1]. Mazkur yondashuv o‘quvchini bilim oluvchi obyekt emas, balki o‘z qadriyatlarini ongli tanlovchi subyekt sifatida ko‘rishni taqozo etadi.

Materiallar va metodlar

Tadqiqot metodologiyasi. Ishda pedagogik manbalarni qiyosiy o‘rganish, tahlil va sintez, tizimli yondashuv hamda hujjat tahlili usullaridan foydalanildi. Nazariy ramka sifatida pedagogik aksiologiyaning insonparvarlik yo‘nalishi tanlandi. Birlamchi manba sifatida “Tarbiya” fani konsepsiyasi va “O‘zbekiston — 2030” taraqqiyot strategiyasining ta’lim yo‘nalishidagi vazifalari o‘rganildi [13].

Adabiyotlar tahlili. Mahalliy tadqiqotchilardan F. Rahmatova o‘quvchi-yoshlarda obyektiv dunyoqarashni shakllantirishda aksiologik yondashuvning o‘ziga xos jihatlarini ochib bergan [2]. N.S.Yuldasheva aksiologiya fanining mohiyatini izohlab, “inson biror narsani qadrlagach, u shu inson uchun qadriyatga aylanadi” degan xulosaga kelgan [3]. S.R.Shonazarova boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida falsafiy-aksiologik yondashuvni qo‘llash imkoniyatlarini tadqiq etgan [4]. A.Q.Komilov huquqiy qadriyatlarning shaxs va jamiyat ongiga ta’sir mexanizmlarini aksiologik yondashuv asosida tahlil qilgan [5]. I.I.Xodjiboyev esa aksiologik yondashuv asosida o‘z-o‘zini rivojlantirish ko‘nikmasini shakllantirish masalasini o‘rgangan [6].

Xorijiy tadqiqotlar tahlili. A.Saavedra va hamkasblari maktab ta’lim loyihalaridagi qadriyatlarni tasniflab, integral ta’limning aksiologik modelini taklif etganlar [7]. O.Polishchuk raqamlashtirish sharoitida ta’limning qadriyatli mo‘ljallari o‘zgarayotganini asoslab bergan [8]. K.El. Guessab va hamkasblari erkinlik pedagogikasining aksiologik o‘lchovlarini V.Frankl va E.Fromm ta’limotlari asosida qayta talqin qilganlar [9]. Qadriyatlarni empirik o‘lchash sohasida S.Shvarts nazariyasi

yetakchi ilmiy ramka bo‘lib qolmoqda: unda o‘nta bazaviy qadriyat to‘rtta yuqori tartibli o‘lchovga — o‘zgarishga ochiqlik, konservatsiya, o‘zidan yuksalish va o‘zini kuchaytirishga — birlashtiriladi [10]. Maktab kontekstidagi qadriyat rivojlanishiga bag‘ishlangan xalqaro tadqiqotlar boshlang‘ich sinf yoshidayoq bolalarda qadriyatlar tuzilmasi ancha tabaqalashgan holda namoyon bo‘lishini ko‘rsatdi [11]. Fin o‘smirlari misolidagi tadqiqotda esa qadriyat profillari va hayotdan qoniqish hamda ijtimoiy tegishlilik hissi o‘rtasidagi bog‘liqlik aniqlangan [12].

Muhokama va natijalar

Determinant tushunchasining pedagogik mazmuni. Determinant — muayyan hodisaning yuzaga kelishini belgilovchi omil. Hayotiy maqsad tarbiyasida determinantlar deganda o‘quvchining kelajakka oid mo‘ljalini shakllantiruvchi barqaror qadriyatli va pedagogik shart-sharoitlar tushuniladi. Ular tasodifiy ta’sirlardan farqli o‘laroq, tizimli va uzoq muddatli xarakterga ega.

O‘tkazilgan tahlil hayotiy maqsad tarbiyasining to‘rt asosiy aksiologik-pedagogik determinantini ajratish imkonini berdi.

Birinchi determinant — oilaviy qadriyatlar muhiti. Bola dastlabki qadriyat tasavvurlarini oilada oladi. Ota-onaning mehnatga munosabati, bilimga qarashi, o‘zaro muomala madaniyati bolada ongsiz ravishda o‘rnashadi va keyinchalik uning hayotiy mo‘ljallariga asos bo‘ladi. Maktab amaliyotida ko‘pincha kuzatiladiki, oilada aniq mehnat an’anasi bo‘lgan o‘quvchilar o‘z kelajagini ancha aniqroq tasavvur qiladilar. Xalqaro tadqiqotlar ham qadriyat ustuvorliklari nisbatan barqaror bo‘lib, bolaning keyingi xulq-atvorini uzoq muddat davomida bashorat qilishini ko‘rsatmoqda [11]. Shu sababli oila bilan ishlash tarbiyaviy faoliyatning yordamchi emas, balki asosiy yo‘nalishi hisoblanishi lozim.

Ikkinchi determinant — o‘qituvchining qadriyatli namunasi. Aksiologik yondashuvda o‘qituvchi bilim manbai bo‘libgina qolmay, qadriyat namunasi sifatida ham namoyon bo‘ladi. A.Saavedra va hamkasblari qayd etganidek, o‘qituvchilar qadriyatlarni singdirishda “yo‘l ko‘rsatuvchi va namuna” vazifasini bajaradilar [7]. O‘quvchi ustozining aytgan so‘zidan ko‘ra ko‘proq uning xatti-harakatidan o‘rganadi. Shu bois pedagogning o‘z kasbiga munosabati bevosita tarbiyaviy omilga aylanadi.

Uchinchi determinant — milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg‘unligi. O‘zbek pedagogik merosida — Forobiy, Yusuf Xos Hojib va Alisher Navoiy asarlarida — inson kamoloti aniq axloqiy mo‘ljal bilan bog‘langan. Zamonaviy sharoitda mazkur meros global qadriyatlar bilan uyg‘unlashtirilishi zarur. A.Q.Komilov ta’kidlaganidek, qadriyatlar tizimi shaxsning ijtimoiy xulq-atvorini belgilovchi ichki mezon vazifasini bajaradi [5]. Milliy va umuminsoniy qadriyatlarning muvozanati o‘quvchida ma’naviy immunitetni shakllantiradi.

To‘rtinchi determinant — raqamli muhitning qadriyatli ta’siri. Bugungi o‘quvchi qadriyat namunalarining muhim qismini ijtimoiy tarmoqlardan oladi. O. Polishchuk raqamlashtirish ta’limning qadriyatli mo‘ljallarini qayta ko‘rib chiqishni taqozo etayotganini asoslab bergan [8]. Onlayn muhitda targ‘ib qilinayotgan tezkor muvaffaqiyat namunalari maktab ilgari surayotgan mehnat va izchillik qadriyatlariga zid keladi. Bu ziddiyat pedagog uchun yangi metodik vazifa yuklaydi: o‘quvchida qadriyatlarni tanqidiy baholash ko‘nikmasini shakllantirish.

Determinantlarning o‘zaro bog‘liqligi. Mazkur to‘rt determinant alohida emas, balki tizim sifatida ta’sir ko‘rsatadi. Ularning yo‘nalishi bir xil bo‘lganda tarbiyaviy samara kuchayadi; qarama-qarshi bo‘lganda esa o‘quvchi ongida qadriyatlar ziddiyati yuzaga keladi va hayotiy maqsad noaniq bo‘lib qoladi. K. El Guessab va hamkasblari

ta’kidlaganidek, shaxsning erkin tanlovi uning qadriyatlar tizimi barqaror bo‘lgandagina haqiqiy ma’no kasb etadi [9]. Demak, pedagogning vazifasi — mazkur determinantlar orasidagi muvofiqlikni ta’minlashga ko‘maklashishdir.

Amaliy tavsiyalar. Tahlil asosida quyidagilar tavsiya etiladi: sinf soatlarida o‘quvchilarning shaxsiy qadriyatlarini aniqlashga qaratilgan amaliy mashg‘ulotlar tashkil etish; ota-onalar bilan qadriyatli tarbiya masalasida izchil hamkorlikni yo‘lga qo‘yish; “Tarbiya” fani darslarida milliy meros namunalarini zamonaviy hayotiy vaziyatlar bilan bog‘lab tushuntirish; o‘quvchilarda onlayn kontentni qadriyatli jihatdan baholash ko‘nikmasini shakllantirish; o‘qituvchilar uchun pedagogik aksiologiya asoslari bo‘yicha metodik seminarlar o‘tkazish. I.I. Xodjiboyev ta’kidlaganidek, o‘z-o‘zini rivojlantirish ko‘nikmasi aynan qadriyatli asosda shakllanadi [6].

Xulosa

O‘tkazilgan tahlil quyidagi xulosalarga imkon beradi. Birinchidan, hayotiy maqsad tarbiyasi qadriyatlar tizimidan ajralgan holda samarali kechmaydi: o‘quvchining mo‘ljali uning nimani qadrlashi bilan belgilanadi. Ikkinchidan, mazkur jarayonning to‘rt asosiy determinanti — oilaviy qadriyatlar muhiti, o‘qituvchining qadriyatli namunasi, milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg‘unligi hamda raqamli muhitning ta’siri — tizim sifatida ishlaydi. Uchinchidan, determinantlar yo‘nalishining muvofiqligi tarbiyaviy samaradorlikning asosiy sharti hisoblanadi.

Kelgusi izlanishlar yo‘nalishlari sifatida mazkur determinantlarning ta’sir kuchini empirik o‘lchash metodikasini ishlab chiqish, turli yosh bosqichlari uchun qadriyatli tarbiya modellarini yaratish hamda maktab va oila hamkorligining aksiologik mexanizmlarini tadqiq qilishni ajratib ko‘rsatish o‘rinlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Mardonov Sh. Pedagogik aksiologiya: o‘quv qo‘llanma. – Jizzax: JDPU, 2021. URL: https://jdpu.uz/

2. Rahmatova F. O‘quvchi-yoshlarda obyektiv dunyoqarashni shakllantirish va rivojlantirishda aksiologik yondashuvning o‘ziga xos jihatlari // Ta’lim va tarbiya nazariyasi (Respublika OAK jurnali). – 2023. – B. 18–21.

3. Yuldasheva N.S. Aksiologiya fani va qadriyatlarni anglash masalasi // Ilmiy izlanishlar. – 2022.

4. Shonazarova S.R. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida falsafiy-aksiologik yondashuvni shakllantirish // Termiz davlat pedagogika instituti ilmiy nashrlari. – 2024.

5. Komilov A.Q. Aksiologik yondashuv asosida jamiyat siyosiy madaniyatini rivojlantirishda huquqiy qadriyatlardan foydalanish // Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar. – 2024. – B. 47–51.

6. Khodjiboev I.I. Axiological Approach to Improving the System of Professional Development // International Journal of Social Science and Human Research. – 2021.

7. Saavedra A., et al. Axiological Study of Educational Projects in Schools // International Journal of Learning, Teaching and Educational Research. – 2023. – Vol. 22, No. 6. – P. 494–514.

8. Polishchuk O. Axiological Aspects of Implementing the Sustainable Development Goals in the Context of Digitalization of Society and Education // Proceedings of the National Aviation University. Series: Philosophy. – 2025.

9. El Guessab K., et al. Pedagogy of Freedom in Axiological Dimensions of Education // Philosophy of Education. – 2024. – Vol. 30, No. 2. – P. 29–45.

10. Measuring the Four Higher-Order Values in Schwartz's Theory: Validation of a 17-Item Inventory // Journal of Personality Assessment. – 2024. – P. 651–664. DOI: 10.1080/00223891.2024.2311193.

11. Research on Value Development in the School Context: New Directions and Approaches from an International Perspective (Editorial) // Frontiers in Psychology. – 2025.

12. Value Profiles Among Finnish Adolescents and Their Associations With Subjective and Social Well-Being // Child Indicators Research. – 2022. DOI: 10.1007/s12187-022-09992-8.

13. “O‘zbekiston — 2030” taraqqiyot strategiyasi. Ta’lim va tarbiya sohasidagi vazifalar. – Toshkent, 2023. URL: https://new.uzbekistan2030.uz/

GLOBALLASHUV SHAROITIDA O‘QUVCHILARNI MILLIY VA UMUMINSONIY QADRIYATLAR RUHIDA TARBIYALASH JARAYONIDA “TARBIYA” FANINING ZAMONAVIY IMKONIYATLARI

Turayeva Xusnora Ixtiyorovna,
Navoiy viloyati pedagogik mahorat markazi tarbiya fani metodisti

Annotatsiya: *Mazkur maqolada globallashuv va raqamli axborot makoni sharoitida o‘quvchilarni milliy hamda umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalashning pedagogik imkoniyatlari tahlil qilinadi. Xususan, umumiy o‘rta ta’lim tizimida “Tarbiya” fanining o‘quvchilarda milliy o‘zlikni anglash, vatanparvarlik, insonparvarlik, bag‘rikenglik, madaniyatlararo muloqot va ijtimoiy mas’uliyatni shakllantirishdagi o‘rni yoritiladi. Shuningdek, xalqaro pedagogik tajriba, globallashuv sharoitidagi ta’lim talablari va zamonaviy interfaol metodlardan foydalanish masalalariga e’tibor qaratiladi.*

Kalit so‘zlar: *globallashuv, milliy qadriyatlar, umuminsoniy qadriyatlar, ma’naviy-axloqiy tarbiya, vatanparvarlik, bag‘rikenglik, madaniyatlararo muloqot, raqamli ta’lim, global fuqarolik.*

Аннотация: *В данной статье анализируются педагогические возможности воспитания учащихся в духе национальных и общечеловеческих ценностей в условиях глобализации и цифрового информационного пространства. В частности, освещается роль предмета «Воспитание» в системе общего среднего образования в формировании у учащихся осознания национальной идентичности, патриотизма, гуманизма, толерантности, межкультурного диалога и социальной ответственности. Также уделяется внимание международному педагогическому опыту, образовательным требованиям в условиях глобализации и вопросам использования современных интерактивных методов обучения.*

Ключевые слова: *глобализация, национальные ценности, общечеловеческие ценности, духовно-нравственное воспитание, патриотизм, толерантность, межкультурный диалог, цифровое образование, глобальная гражданственность.*

Abstract*: This article analyzes the pedagogical opportunities for educating students in the spirit of national and universal human values in the context of globalization and the digital information environment. In particular, it highlights the role of the subject “Education” in the general secondary education system in developing students’ awareness of national identity, patriotism, humanism, tolerance, intercultural dialogue, and social responsibility. Attention is also paid to international pedagogical experience, educational requirements in the context of globalization, and the use of modern interactive teaching methods.*

Keywords: *globalization, national values, universal human values, spiritual and moral education, patriotism, tolerance, intercultural dialogue, digital education, global citizenship*

KIRISh: Bugungi globallashuv jarayoni jamiyat hayotining barcha sohalari, jumladan, ta’lim va tarbiya tizimiga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi natijasida yoshlarning dunyoqarashi, muloqot doirasi va axborot olish imkoniyatlari kengayib bormoqda. Bunday sharoitda o‘quvchilarni faqat bilimli va zamonaviy texnologiyalardan foydalana oladigan shaxs sifatida emas, balki o‘z milliy qadriyatlarini anglaydigan, boshqa xalqlarning madaniyatiga hurmat bilan munosabatda bo‘ladigan hamda jamiyat oldidagi mas’uliyatini his qiladigan komil inson sifatida tarbiyalash muhim pedagogik vazifalardan biridir.

Globallashuv sharoitida milliy va umuminsoniy qadriyatlarning o‘zaro uyg‘unligini ta’minlash ta’lim-tarbiya jarayonining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Milliy qadriyatlar o‘quvchida tarixiy xotira, milliy o‘zlikni anglash, ona tiliga, Vatanga, xalqning madaniy merosiga hurmat kabi sifatlarni shakllantirishga xizmat qiladi. Umuminsoniy qadriyatlar esa insonparvarlik, adolat, tinchlik, bag‘rikenglik, o‘zaro hurmat va ijtimoiy hamkorlik kabi fazilatlarni rivojlantiradi. Shu sababli zamonaviy ta’lim jarayonida ushbu ikki qadriyatlar tizimini bir-biriga qarama-qarshi qo‘ymasdan, ularning o‘zaro uyg‘unligini ta’minlash zarur.

Umumiy o‘rta ta’lim tizimida “Tarbiya” fanining joriy etilishi o‘quvchilarning ma’naviy-axloqiy rivojlanishini tizimli tashkil etish uchun yangi pedagogik imkoniyatlarni yuzaga keltirdi. Mazkur fan orqali o‘quvchilarda vatanparvarlik, mas’uliyat, insonparvarlik, huquqiy va axloqiy madaniyat, bag‘rikenglik hamda ijtimoiy faollik kabi kompetensiyalarni shakllantirish mumkin. Ayniqsa, tarbiyaviy mazmunni o‘quvchilarning kundalik hayoti, zamonaviy axborot muhiti va real ijtimoiy vaziyatlar bilan bog‘lash fanning amaliy ahamiyatini oshiradi.

METODLAR : “Tarbiya” darslarida muammoli vaziyatlar, munozara, bahs-munozara, “aqliy hujum”, kichik guruhlarda ishlash, rolli o‘yinlar, loyiha faoliyati va keys-stadi kabi interfaol metodlardan foydalanish imkoniyatlari keng. Ushbu metodlarning muhim jihati shundaki, ular o‘quvchini tarbiya jarayonining passiv ishtirokchisidan faol subyektiga aylantiradi. O‘quvchi muayyan vaziyatni tahlil qiladi, o‘z nuqtayi nazarini asoslaydi, boshqalarning fikrini tinglaydi va muammoning maqbul yechimini izlaydi. “Tarbiya” fani uchun o‘quvchilarda jamoada ishlash, o‘zaro hurmat, tinglash, fikr almashish, mas’uliyat va hamkorlik ko‘nikmalarini shakllantirishga qaratilgan amaliy metodlardan biri bu-“Qadriyatlar hamkorligi” metodi. Mazkur metod “Tarbiya” fanida o‘quvchilarning milliy va umuminsoniy qadriyatlarni anglash bilan bir qatorda, jamoada ishlash va umumiy maqsadga erishish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Metod 6 qadamda amalga oshiriladi.

1-qadam. Muammoli vaziyatni yaratish. O‘qituvchi o‘quvchilarga tarbiyaviy mazmundagi muammoli vaziyatni taqdim etadi. Masalan: *“Sinfimizga boshqa millat vakili bo‘lgan yangi o‘quvchi keldi. U jamoaga moslashishda qiynalmoqda. Sinf jamoasi qanday yo‘l tutishi kerak?”* O‘quvchilar vaziyatni tinglaydi va muammoning mohiyatini aniqlaydi.

2-qadam. Jamoalarga bo‘linish. Sinf 4–5 kishidan iborat kichik guruhlarga ajratiladi. Har bir guruhga alohida vazifa beriladi. Guruh ichida yetakchi, kotib, taqdimotchi va vaqt nazoratchisi kabi rollar belgilanadi. Rollarning taqsimlanishi har bir o‘quvchining jamoaviy faoliyatda faol ishtirok etishini ta’minlaydi.

3-qadam. “Fikrlar almashinuvi”. Guruh a’zolari muammoning yechimi bo‘yicha o‘z fikrlarini bildiradilar. Bu bosqichda har bir ishtirokchining fikri tinglanadi. O‘quvchilar bir-birining fikrini bo‘lmaslik, hurmat qilish va qarama-qarshi fikrga nisbatan madaniyatli munosabat bildirish qoidalariga amal qiladilar.

4-qadam.“Umumiy qaror”ni ishlab chiqish. Guruh a’zolari bildirilgan fikrlarni tahlil qilib, eng maqbul takliflarni tanlaydilar. Muhimi, qaror bitta o‘quvchining emas, butun guruhning umumiy fikri sifatida shakllantiriladi. Masalan, guruh “Yangi o‘quvchini jamoaga moslashtirishning besh qoidasi”ni ishlab chiqishi mumkin.

5-qadam. Jamoaviy taqdimot. Har bir guruh o‘zining umumiy qarorini sinfga taqdim etadi. Taqdimot jarayonida guruh a’zolari vazifalarni o‘zaro taqsimlaydi. Bunda o‘quvchilar nafaqat o‘z fikrini ifodalash, balki jamoa nomidan chiqish, sheriklarini qo‘llab-quvvatlash va savollarga birgalikda javob berish ko‘nikmalarini egallaydilar.

6-qadam. Refleksiya va baholash. Mashg‘ulot yakunida o‘qituvchi o‘quvchilarga quyidagi savollarni beradi: *“Guruhda ishlashda sizga nima yordam berdi?”, “Boshqalarning fikrini tinglash qanchalik muhim?”, “Jamoaviy qarorga kelishda qanday qiyinchiliklar yuzaga keldi?”, “Siz guruh faoliyatiga qanday hissa qo‘shdingiz?”* O‘quvchilar o‘z faoliyatini tahlil qiladilar.

Metodning “Tarbiya” fanidagi ahamiyati:

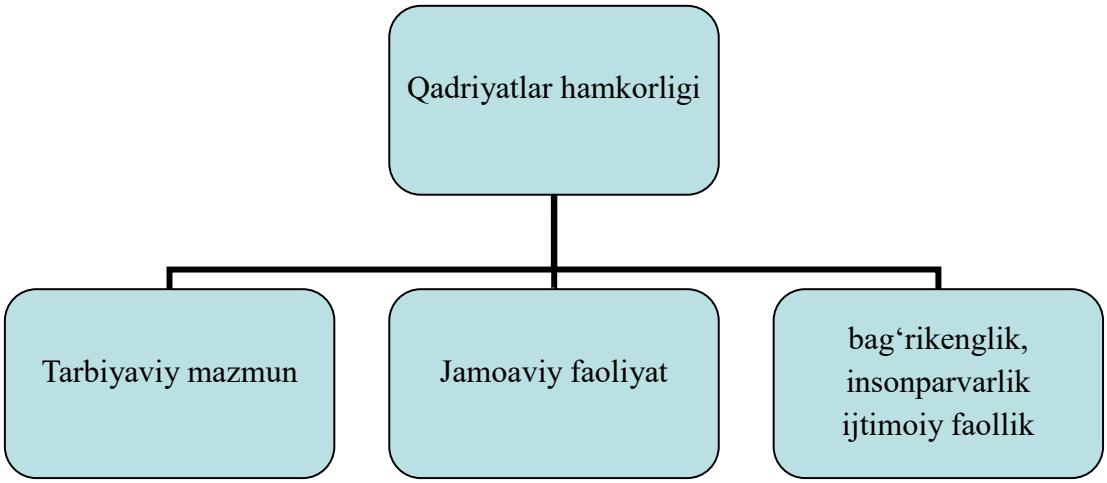

1-jadval ilmiy ahamiyati[85]

1-jadvalda aks etganidek “Qadriyatlar hamkorligi” metodi “Tarbiya” fanida **qadriyatlarni anglashdan ularni amalda qo‘llashga o‘tish mexanizmini** ta’minlaydi. Metodning muammoli, interfaol va refleksiv xarakteri o‘quvchilarda ijtimoiy kompetensiyalarni shakllantirish, jamoada samarali faoliyat yuritish va umumiy manfaatlarni shaxsiy manfaatlar bilan uyg‘unlashtirishga zamin yaratadi. Shu bois mazkur metodni “Tarbiya” darslarida muntazam va maqsadli qo‘llash o‘quvchilarning ma’naviy-axloqiy rivojlanishi hamda faol fuqarolik pozitsiyasini shakllantirishning pedagogik jihatdan samarali vositasi sifatida baholash mumkin.

NATIJALAR: Ushbu maqolada umumiy o‘rta ta’lim maktablarining “Tarbiya” darslarida zamonaviy interfaol metodlar, xususan, maxsus ishlab chiqilgan “Qadriyatlar hamkorligi” metodini qo‘llash amaliyoti tahlil qilindi. Olingan natijalar shuni ko‘rsatdiki,

[85] Muallif tomonidan tuzildi

an’anaviy yondashuvlardan farqli o‘laroq, interfaol texnologiyalar o‘quvchilarning faolligini sezilarli darajada oshirib, ularni ta’lim jarayonining passiv tinglovchisidan faol subyektiga aylantiradi. Muammoli vaziyatlar va keys-stadilarni tahlil qilish orqali o‘quvchilar nafaqat nazariy bilim oladilar, balki kundalik hayotda duch keladigan ijtimoiy-axloqiy muammolarga milliy va umuminsoniy qadriyatlar nuqtayi nazaridan yechim topish ko‘nikmasini egallaydilar.

“Qadriyatlar hamkorligi” metodining 6 bosqichli tizimli amalga oshirilishi o‘quvchilarda jamoaviy mas’uliyat, o‘zaro hurmat, konstruktiv muloqot va bag‘rikenglik kabi muhim fazilatlarni rivojlantirdi. Xususan, kichik guruhlarda ishlash jarayonida o‘quvchilar o‘rtasida vazifalarning taqsimlanishi (yetakchi, kotib, taqdimotchi va vaqt nazoratchisi) har bir ishtirokchining shaxsiy javobgarligini kuchaytirdi. Guruh ichidagi “fikrlar almashinuvi” va “umumiy qaror” bosqichlari o‘quvchilarda o‘zgalarning fikrini tinglash, o‘z nuqtayi nazarini dalillar bilan asoslash hamda qarama-qarshi fikrlarga nisbatan bag‘rikeng munosabatda bo‘lish madaniyatini shakllantirishda yuqori samaradorlik ko‘rsatdi.

Metodning yakuniy - refleksiya va baholash bosqichi o‘quvchilarning o‘z-o‘zini anglash hamda tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini yuzaga chiqardi. Refleksiya natijalari shuni ko‘rsatdiki, ishtirokchilar jamoaviy hamkorlik qiyinchiliklarini yengib o‘tish orqali ijtimoiy moslashuvchanlik ko‘nikmalarini o‘zlashtirgan. O‘quvchilar turli millat vakillari yoki qarashlari turlicha bo‘lgan tengdoshlari bilan muloqot qilishda madaniyatlararo muloqot tamoyillariga tayanishni o‘rganib, jamiyatda o‘zlarining ijtimoiy o‘rnini anglay boshladilar.

Umuman olganda, “Tarbiya” fanida zamonaviy metodlarni qo‘llash o‘quvchilarning ma’naviy-axloqiy immunitetini mustahkamlashga xizmat qiladi. Globallashuv va raqamli axborot xurujlari kuchayib borayotgan hozirgi davrda yoshlarda milliy o‘zlikni anglash, vatanparvarlik va insonparvarlik tuyg‘ularini tarbiyalashda bunday amaliy metodlar muhim pedagogik vosita bo‘lib xizmat qilishi ilmiy jihatdan o‘z tasdig‘ini topdi.

XULOSA: Globallashuv, shiddatli axborot oqimlari va raqamli makon kengayib borayotgan zamonaviy sharoitda o‘sib kelayotgan yosh avlodni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash ta’lim tizimining ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi. Olib borilgan tahlillar natijalari shuni ko‘rsatdiki, umumiy o‘rta ta’lim muassasalarida “Tarbiya” fanini o‘qitishda zamonaviy interfaol metodlar hamda mualliflik yondashuvlaridan foydalanish o‘quvchilarning ma’naviy-axloqiy immunitetini mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xususan, maqolada ilmiy-metodik jihatdan asoslab berilgan “Qadriyatlar hamkorligi” metodi quyidagi asosiy natijalarni ta’minlaydi:

- O‘quvchilarni ta’lim jarayonining passiv tinglovchisidan o‘z taqdiriga va jamiyat hayotiga mas’ul bo‘lgan faol subyektga aylantiradi;
- Kichik guruhlarda ishlash va aniq rollarni taqsimlash orqali jamoada ishlash, o‘zaro hurmat, yetakchilik va mas’uliyat ko‘nikmalarini shakllantiradi;
- Muammoli vaziyatlarni tahlil qilish va umumiy qarorga kelish jarayonida bag‘rikenglik, madaniyatlararo muloqot hamda tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiradi.

Shunga ko‘ra, umumiy o‘rta ta’lim tizimida “Tarbiya” fani darslarini tashkil etishda ilg‘or pedagogik texnologiyalar va amaliy metodlardan muntazam foydalanish o‘quvchilarda milliy o‘zlikni anglash, vatanparvarlik, insonparvarlik hamda ijtimoiy mas’uliyat tuyg‘ularini yanada kuchaytirishga xizmat qiladi. Kelgusida mazkur metodni

amaliyotga keng joriy etish ta’lim-tarbiya jarayonining samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrdagi “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni, O‘RQ – 637 – son.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-son Farmoni.

3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 31-dekabrdagi “Uzluksiz ma’naviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi qarori.

4. O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta’limi vazirining 2020-yil 14-oktyabrdagi “Tarbiya fani uchun umumiy o‘rta ta’limning davlat ta’lim standartlarini tasdiqlash to‘g‘risida ”gi 235-son buyrug‘i.

5. G.B. Saidnazarova. (Islom tarixi va manbashunosligi) ta’lim yo‘nalishi talabalari uchun o‘quv qo‘llanma. Buxoro-2024.

6. A.Muxsiyeva. Tarbiya fanini o‘qitish metodikasi. Darslik. 2023-yil.

BURHONIDDIN MARG‘INONIY ILMIY MEROSIDA HUQUQ, ADOLAT VA ODAMIYLIK MASALALARI

Ergasheva Hayotxon Samandarovna,
Navoiy shahar 12-umumiy o‘rta ta’lim maktabi
Tarbiya va huquq fani o‘qituvchisi, falsafa fanlari
bo‘yicha falsafa doktori(PhD)

Annotatsiya: *maqolada Burxoniddin Marg‘inoniyning ilmiy merosida huquq, huquqiy ong, huquqiy madaniyat, odil sudlov va axloqiy tamoyillarning tutgan o‘rni tadqiq etilgan. Xususan, mutafakkirning “Al-Hidoya” asari misolida shariat huquqshunosligida qonun ustuvorligi, qozilar odobi, shartnomaviy munosabatlar va ijtimoiy adolat masalalari tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar: *fiqh, adolat, burch, qonun, shartnoma, majburiyat, huquqiy ong, huquqiy madaniyat.*

Аннотация: *В статье исследована роль права, правосознания, правовой культуры, правосудия и нравственных принципов в научном наследии Бурхануддина аль-Маргимани. В частности, на примере знаменитого труда мыслителя «Аль-Хидая» анализируются вопросы верховенства закона, этики судьи (кадия), договорных отношений и социальной справедливости в мусульманской юриспруденции (фикхе).*

Ключевые слова: *фикх, справедливость, долг, закон, договор, обязательство, правосознание, правовая культура.*

Abstract: *The article examines the role of law, legal consciousness, legal culture, justice, and moral principles in the scientific heritage of Burhanuddin al-Marginani. Specifically, using the thinker's renowned work "Al-Hidayah" as an example, the paper analyzes the issues of the rule of law, judicial ethics (the conduct of qadis), contractual relations, and social justice within Islamic jurisprudence (fiqh).*

Keywords: *fiqh, justice, duty, law, contract, obligation, legal consciousness, legal culture.*

Kirish. Sharq uyg‘onish davrida mamlakatimiz hududida bir qator mutafakkirlar yetishib chiqdi. Ular dunyo tamadduniga o‘zlarining ilmiy merosi bilan katta hissa qo‘shdi. Ayniqsa, islom olamida huquqshunoslik (fiqh) fanining cho‘qqilaridan birini egallagan Burxoniddin Marg‘inoniy jamiyatda uchrab turadigan turli ijtimoiy muammolarni yechimiga bag‘ishlangan asarlar yaratdi. Mutafakkirning eng mashhur asari “Al-Hidoya”dir. Ushbu asar nafaqat musulmon huquqshunosligining (Hanafiya mazhabining) eng mumtoz qo‘llanmasi, balki umuminsoniy qadriyatlarni o‘zida mujassamlashtirgan qomusiy manba ekanligi necha asrlar o‘tsa ham o‘z qimmatini yo‘qotmay kelmoqda. Xususan, bugungi Yangi O‘zbekiston sharoitida ham demokratik davlat barpo etish va fuqarolik jamiyatini shakllantirish jarayonida buyuk ajdodlarimizning huquqiy merosini o‘rganish muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar tahlili. O‘zbekistonda Burhoniddin Marg‘inoniy va uning shoh asari “Hidoya”ni o‘rganishga bag‘ishlangan ilmiy izlanishlar bir qator yetakchi olimlarning fundamental ishlarida o‘z aksini topgan. Xususan, S. Isxakov “Hidoya”dagi huquqiy manbalarning ilmiy-tarixiy tahlili[86]ga e’tibor qaratgan bo‘lsa A. Saidov “Burhoniddin Marg‘inoniyning huquqiy merosi, xususan, “Hidoya” asarining jahon huquqshunoslik tarixidagi o‘rni, islom huquqi va zamonaviy xalqaro huquqiy tamoyillar uyg‘unligi”[87]ni tadqiq etgan va M. Nuriddinov esa, “Burhoniddin Marg‘inoniyning “Hidoya” asarini o‘zbek tiliga tarjima qilish bilan birga uning huquqiy, diniy va falsafiy qirralarini ochib berganlar”[88].

O. Qoriyev, Mahmud Hasaniy va K. Kattayev kabi tadqiqotchilar asarning tarixiy ildizlari va ilmiy merosning o‘ziga xos jihatlarini yoritishgan. Shuningdek, Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf, Sh. Ziyodov, H. Aliqulov hamda T. G‘oziyevning ilmiy izlanishlari alloma merosining ma’naviy-ma’rifiy ahamiyatini ochib berishga xizmat qiladi[89].

Tadqiqot metodologiyasi. Burhoniddin Marg‘inoniy ilmiy merosida islom huquqshunosligi (fiqh), adolat tamoyillari va insoniylik (odamiylik) g‘oyalari bir-biri bilan uzviy bog‘liq holda tadqiq qilingan. Uning asarlari, xususan, hanafiy mazhabining eng nufuzli qomusiy asari sanalgan “Hidoya”, shunchaki huquqiy normalar majmui emas, balki insoniylik, vijdon, adolat va jamiyatda tinchlikni ta’minlashga xizmat qiluvchi axloqiy-huquqiy tizimdir. Mutafakkir ilmiy meroslarida huquqiy normalar mutlaq adolat va inson manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan. Uning huquqiy metodologiyasida adolat tushunchasi ijtimoiy muvozanat va tenglikka tayanib, bunda insonning sha’ni, qadr-qimmati va mulkiy daxlsizligi qat’iy kafolatlanadi hamda har qanday shartnoma yoki bitimda adolatsizlik (zulm) va aldov bo‘lmasligi talab qilinadi. Fiqh qoidalarini tatbiq etishda qat’iylik bilan birga vaziyatga qarab yengillik berish tamoyili ustuvor turib, masalan, qarzdorning ahvoli og‘irlashganda unga muhlat berish

[86] Исхаков С.А. Бурҳониддин Марғинонийнинг Ҳидоя асари-муҳим ҳуқуқий манба (тарихий-ҳуқуқий тадқиқот). Юри. ф. н. дисс… –Тошкент, 2002.;

[87] Saidov A.H. Burhoniddin Marg‘inoniy — buyuk huquqshunos.-T., 1997.;

[88] Nuriddinov M.N. Burhoniddin al-Marg‘inoniy “Al-Hidoya” // arab tilidan tarjima. – T.: Adolat, 2000. –B. 848.; Қориев О. Ал-Марғилоний машҳур фиқҳшунос Т.:Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 2000.;

[89] Маҳмуд Ҳасаний. Ал Марғинонийнинг Ҳидоя асари ва унга ёзилган шарҳлар. Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. -Т.:-2000. Каттаев К. Буюк ҳуқуқшонос алломалар.-Т.: Қақнус нашриёти, 2000.; Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Самарқанднинг сара уламолари. -Т.: Hilol-nashr, 2014.–Б.12.; G‘oziyev T. Burhoniddin Marg‘inoniy:tarixiy haqiqat va asotirlar. Yangi asr avlodi. -T.: 2010.; Зиёдов Ш. Ал-Мотуридий ҳаёти ва мероси. -Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2000.–Б.23.;

yoki imkoniyat yaratish huquqiy tavsiya darajasidan axloqiy burch darajasiga ko‘tariladi. Shuningdek, jinoiy va fuqarolik huquqida huquqbuzarliklar uchun belgilanadigan jazo choralarida adolat mezoni buzilmasligi, jazo aybning og‘irligiga mos bo‘lishi hamda jamiyat barqarorligini ta’minlashga xizmat qilishi zarurligi ta’kidlanadi.

Burhoniddin Marg‘inoniy merosida huquqiy masalalar axloqiy tarbiya bilan uyg‘unlashtirilgan bo‘lib, insoniylik masalalari oila va nikoh munosabatlarida er-xotinning o‘zaro hurmati, sha’ni va huquqlarini hurmat qilish hamda ajrim holatlarida ham adolatni saqlab qolish orqali namoyon bo‘ladi. Mulkchilik va iqtisodiy munosabatlarda savdo-sotiq qoidalari bo‘yicha xaridor va sotuvchi o‘rtasidagi halollik, o‘zaro rozilik, aldovga yo‘l qo‘ymaslik kabi odamiylik fazilatlari huquqiy talab darajasiga ko‘tarilgan. Bundan tashqari, jamiyatdagi zaif qatlamlarga yordam berish, qo‘shnilar va muhtojlarga nisbatan insoniy munosabatda bo‘lish huquqiy normalar bilan birgalikda axloqiy burch sifatida ham talqin qilinadi. Shuningdek, mutafakkir ilmiy-huquqiy hanafiy mazhabining asosiy tamoyillariga tayangan holda o‘ziga xos mukammal metodologiyani qo‘llagan. Huquqiy masalalarni hal qilishda birinchi navbatda Qur’oni Karim oyatlari va Hadisi shariflar chuqur matnshunoslik va mantiqiy tahlil orqali o‘rganilgan. Yangi paydo bo‘lgan ijtimoiy-huquqiy muammolarni hal qilishda o‘xshash holatlarni qiyoslash (qiyos) va zamon talablaridan kelib chiqqan holda mustaqil yechim topish (ijtihod) usulidan mahorat bilan foydalanilgan. Xususan, islom huquqi maktablari va hanafiy mazhabining boshqa namoyondalari fikrlarini tanqidiy-tahliliy ruhda o‘rganib, jamiyat uchun eng maqbul, hayotiy va adolatli bo‘lgan hukmni tanlagan. Nazariy qoidalarni faqat mavhum holatda qoldirmasdan, ularning real hayotdagi amaliy natijalarini istihson va urf (jamiyat an’analari) orqali baholagan holda xulosa chiqargan.

Xulosa. Buyuk huquqshunos olim Burhoniddin Marg‘inoniyning boy ilmiy merosi, xususan, islom olamida shuhrat qozongan “Hidoya” asari tor doiradagi shunchaki amaliy qo‘llanma yoki qonunlar to‘plamidan iborat emas. Aksincha, u jamiyatda adolat, inson sha’ni, vijdon erkinligi va tinchlik-totuvlikni ta’minlashga qaratilgan mukammal axloqiy hamda huquqiy falsafadir. Asarda ilgari surilgan g‘oyalar va huquqiy normalar zamirida inson qadr-qimmatini ulug‘lash, shaxsiy va mulkiy daxlsizlikni qat’iy muhofaza qilish yotadi. Jumladan, oilaviy rishtalar, savdo-sotiq hamda boshqa ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni tartibga solishda halollik, adolat, o‘zaro rozilik va samimiy insonparvarlik tamoyillari bosh mezonga aylantirilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Исхаков С.А. Бурҳониддин Марғинонийнинг Ҳидоя асари-муҳим ҳуқуқий манба (тарихий-ҳуқуқий тадқиқот). Юри. ф. н. дисс… –Тошкент, 2002.

2. Saidov A.H. Burhoniddin Marg‘inoniy — buyuk huquqshunos.-T., 1997.

3. Nuriddinov M.N. Burhoniddin al-Marg‘inoniy “Al-Hidoya” // arab tilidan tarjima. – T.: Adolat, 2000. –B. 848.

4. Қориев О. Ал-Марғилоний машҳур фиқҳшунос Т.:Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 2000.

5. Маҳмуд Ҳасаний. Ал Марғинонийнинг Ҳидоя асари ва унга ёзилган шарҳлар. Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. -Т.:-2000.

6. Каттаев К. Буюк ҳуқуқшонос алломалар.-Т.: Қақнус нашриёти, 2000.

7. G‘oziyev T. Burhoniddin Marg‘inoniy:tarixiy haqiqat va asotirlar. Yangi asr avlodi. -T.: 2010.

8. Зиёдов Ш. Ал-Мотуридий ҳаёти ва мероси. -Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2000.–Б.23.

GLOBALLASHUV DAVRIDA YOSHLAR O‘RTASIDA MA’NAVIY «VANDALIZM» TUSHUNCHASINING SHAKLLANISHI, TAHDIDLARI VA UNING OLDINI OLISH YO‘LLARI

Matniyozov Sanjar Otabekovich,
SamDPI magistranti

Annotatsiya: *Mazkur maqolada mamlakatimiz yoshlarning ma’naviy tiklanish jarayonining ijtimoiy-axloqiy asoslari tahlil qilinadi. Shuningdek, jamiyatning ma’naviy yangilanishi sharoitida yoshlarning o‘rni, yoshlar orasida turli darajadagi ekstremizm, radikalizm va vandalizm tahdidlarining oldini olishda g‘oyaviy-mafkuraviy immunitet hamda mafkuraviy profilaktika chora-tadbirlar tizimini mustahkamlash hamda jamiyatda barqaror ijtimoiy muhitni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.*

Kalit so‘zlar: *Vandalizm, ma’naviy vandalizm, ma’naviy tiklanish, globallashuv, ma’naviyat, mafkura, qadriyatlar, ta’lim tizimi, madaniyat, ijtimoiy taraqqiyot, tarbiya, dunyoqarash*

Аннотация. *В данной статье анализируются социально-нравственные основы процесса духовного возрождения молодежи в нашей стране. Рассматривается роль молодежи в условиях духовного обновления общества, а также значение укрепления идейно-мировоззренческого иммунитета и системы идеологической профилактики в предупреждении угроз экстремизма, радикализма и вандализма различного уровня среди молодежи. Подчеркивается важность данных мер для формирования стабильной социальной среды и обеспечения устойчивого общественного развития.*

Ключевые слова: *вандализм, духовный вандализм, духовное возрождение, глобализация, духовность, идеология, ценности, система образования, культура, социальное развитие, воспитание, мировоззрение.*

Abstract. *This article analyzes the socio-ethical foundations of the process of spiritual renewal among young people in our country. It also examines the role of youth in the context of society’s spiritual transformation and highlights the importance of strengthening ideological and moral immunity, as well as systems of preventive measures aimed at reducing the risks of extremism, radicalism, and vandalism among young people. These efforts are considered essential for fostering a stable social environment and supporting sustainable social development.*

Keywords: *vandalism, spiritual vandalism, spiritual renewal, globalization, spirituality, ideology, values, education system, culture, social development, upbringing, worldview.*

Hozirgi globallashuv hayotimizning barcha sohalari, jumladan, iqtisodiy, siyosiy, huquqiy, ijtimoiy, oilaviy, xavfsizlik va madaniy hayotimizga bevosita ta’sir ko‘rsatmoqda. Ayniqsa, globallashuvning muhim axborot-kommunikatsion vositasi hisoblangan internetning paydo bo‘lishi bilan axborot makoni sarhadlaridan o‘tib, istalgan yangilikni dunyoning bir chekkasidan boshqasiga to‘siqlarsiz tarqatmoqda, ya’ni bugungi kunda axborot olish va uni yetkazish imkoniyatlari yanada kengaydi.

Globallashuv sharoitida har bir davlatning o‘zgarishi va rivojlanishi yangi kuchlar, g‘oyalar, paradigmalar, ezgu insonparvar qadriyatlarni shakllantirishni taqozo etadi. Bularning barchasiga yosh avlodni ma’naviy-axloqiy va g‘oyaviy-mafkuraviy jihatdan to‘g‘ri tarbiyalash orqali erishiladi. Zero, globallashuvning salbiy tomonlari, ayniqsa, «ommaviy madaniyat» tahdidi yoshlarni jar yoqasiga olib kelishi mumkin. Bugungi kunda ma’naviy-axloqiy va g‘oyaviy-mafkuraviy tarbiya jarayoni yoshlar ongiga nafaqat

yaxshi fazilatlarni singdirish, balki ularni davrning salbiy ta’siridan asrashga ham katta xizmat qiladi.

Hozirgi davrda globallashuv sabab quyidagi muammolarni hal etish ustuvor ahamiyat kasb etmoqda:

1) globallashuvning milliy va umuminsoniy qadriyatlar tizimiga salbiy ta’sirining oldini olishda milliy-madaniy meros hamda insonparvarlik tamoyillaridan samarali foydalanishning dolzarbligini belgilash;

2) bozor munosabatlari sharotida moddiy ne’matlarga intilish, iste’molchilik kayfiyati kuchayishining oldini olishda insonlar o‘rtasida o‘zaro mehr-oqibat va hamjihatlikni mustahkamlashda milliy-axloqiy, diniy-e’tiqod talablaridan kelib chiqqan holda yondashish;

3) davlatning ijtimoiy siyosati hamda jamiyat hayoti barqarorligini ta’minlashda paternalizm va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish;

4) yoshlar orasida turli darajadagi ekstremizm, radikalizm va vandalizm tahdidlarining oldini olishda g‘oyaviy-mafkuraviy immunitet hamda mafkuraviy profilaktika chora-tadbirlar tizimini mustahkamlash;

5) yoshlar, ayniqsa, uyushmagan yoshlar bandligini ta’minlash, ularning salomatligini saqlashda majburiy tibbiy sug‘urta tizimini samarali yo‘lga qo‘yish muhim ahamiyatga ega.

Bulardan ko‘rinib turibdiki, yoshlarni ma’naviy vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, ularda mehnat qilish madaniyatini shakllantirish muhim hisoblanadi. Bugun davlat va fuqarolik jamiyati tomonidan yoshlar ma’naviy-axloqiy va g‘oyaviy-mafkuraviy tarbiyasi tizimida ko‘plab xayrli ishlar amalga oshirilmoqda. An’anaviy qadriyatlar tizimini oqilona yondashuv asosida yanada rivojlantirish, milliy ma’naviy-madaniy merosni qayta tiklash orqali yoshlarni turli darajadagi g‘oyaviy-mafkuraviy tahdidlardan asrab-avaylash, ularni mustaqillikni mustahkamlashga safarbar etishda milliy tarbiya, ayniqsa, o‘zbek va jahon adabiyoti durdonalaridan samarali foydalangan holda ish tutish muhim ahamiyatga ega. G‘oyaviy savodxonlik va badiiy madaniyat bir vujud, bitta «men»ga yig‘ilmas ekan, u yerda savod taqchilligi yuz beradi. Zero, «....ma’lumotlar taqchilligi ham e’tiqodsizlikka olib keladi, zero, tashnalikda har qanday suv sifatiga qaramay ichilganiday, ma’lumotlar maydonidagi taqchillik har qanday fikrga ergashishga olib keladi. Ya’ni, agar oilada, maktabda bolaga yetarli bilim va ko‘nikmalar berilmasa, bola ongi va miyasining bo‘shligi, avtomatik yodlashga asoslangan otinchalarning o‘qitishiga ham ko‘nikishga olib keladi, bora-bora har qanday soxta da’vat e’tiqodsizlikni kuchaytiradi»[90].

Bugun mamlakatimizda bir necha tillarni chuqur biladigan, zamonaviy axborot-kommunikatsion texnologiyalarni o‘zlashtirgan, faol, o‘z oldiga aniq maqsad qo‘ygan yosh avlod tarbiyalanmoqda. To‘g‘ri, bu avlodni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash uchun, avvalo, ularni milliy va umuminsoniy qadriyatlar to‘g‘risidagi tasavvurini yanada kengaytirish zarur. Shundagina ma’lum guruhlar va cheklangan odamlar emas, balki butun jamiyat ravnaqidan manfaatdor bo‘lgan bilimli, ma’naviyatli fuqarolar paydo bo‘ladi. Bunday yoshlar o‘z vatanini nafaqat sevadi, o‘z millati tarixi hamda tilini hurmat qiladi, unda yashovchi turli millat va elatlar madaniyatini hurmat qiladi. Aks holda, jamiyatda ma’naviy vandalizm g‘oyasi kuchayib boraveradi.

90 Закурлаев А.К. Диний экстремизмга қарши курашда психологик усуллардан фойдаланиш // «Фалсафа ва ҳуқуқ» журнали, 2008, 3-сон. -34-36-б.

Ma'lumki, vandalizm tushunchasi ijtimoiy va shaxsiy ongda madaniy asarlar, me'moriy obidalar, san'at yodgorliklari hamda boshqalarga bema'ni zarar yetkazish, yo'q qilish sifatida mustahkam o'rin egallaydi. Hozirgi paytda zamonaviy hayotda turli tajovuzkorlik shakllarining rivojlanishi, moddiy va ma'naviy qadriyatlarni yo'q qilishga qaratilgan zo'ravonlik harakatlari bilan chambarchas bog'liqdir.

Umuman olganda, «vandalizm jamiyat muhiti va shaxs ruhiyatida aks etgan bir qator sabablar, murosasizlik, bag'ritoshlik, radikalizm bilan oziqlangan tajovuzkor vaziyatning natijasidir. Zamonaviy tarixda vandalizm, yuqorida ta'kidlanganidek, tajovuzning o'ziga xos shakli, o'ziga xos xususiyatidir»[91]. Bundan tashqari, vandalizm urushlar va terroristik harakatlar, genotsid, deportatsiya, odamlarni ijtimoiy kelib chiqishi yoki mavqei, madaniy imtiyozlari, etnik kelib chiqishi bilan bog'liq ravishda ta'qib qilish singari turli (ham davlat, ham nodavlat) tuzilmalar harakatlarining ajralmas «hamrohi»dir.

Zamonaviy vandalizmning yorqin misollaridan biri bu «terroristik davlat deb e'lon qilingan IShIDning (*iroq va shom islom davlati*) faoliyatidir. Ular qimmatbaho qo'lyozmalardan gulxan yoqadilar, tarixiy shaharlar xarobalarini og'ir texnika bilan «tekislaydilar», muqaddas ziyoratgohlarni portlatadilar, tarixiy ibodatxona, eski shahar xarobalarini vayron qiladilar, bebaho madaniy yodgorliklar va osori atiqalarni yer yuzidan yo'q qiladilar. Chunki ular, ya'ni vandallarning mafkurasi yot bo'lib, qadimgi xalqlarning madaniyati ramzi hisoblanadi»[92]. Xulosa shuki, vandallik yoki vandalizm insoniyatning asrlar davomida to'plagan madaniyati, tajribalarini yo'q qilishga qaratilgan tajovuzkor harakatdir.

Diniy e'tiqodlar, shuningdek, g'ayriinsoniy mafkura tomonidan qo'zg'atilgan individual harakatlar ham vandalizmni yuzaga keltiradi. Chunki bugungi kunda U.Saidov to'g'ri ta'kidlaganidek: «globallashuvning zamonaviy «liberal»lari «demokratiya», «inson huquqlari» kabi muqaddas qadriyatlarni niqob qilib, soddadil xalqlarning milliy manfaatlari, azaliy qadriyatlari, axloqiy me'yorlari va ko'p asrlik an'analaridan izchillik bilan uzoqlashish siyosatini qo'llab-quvvatlamoqda»[93].

Hozirgi kunda vandalizm turlari va shakllarini ijtimoiy-siyosiy hayotda ko'rib kelayapmiz. Ayniqsa, yoshlar orasida norozilik, eskapistik kayfiyat, nigilizmning kuchayishi ularni yanada tajovuzkor qilib qo'ymoqda. «Vandalizm – madaniy yodgorliklarni, qadriyatlarni vahshiylarcha vayron, oyoq osti qilish, yo'qotish, madaniyatsizlik, jaholat, nodonlikning bir ko'rinishidir»[94]. Jamoatchilik ongini shakllantiradigan internet saytlari va ijtimoiy tarmoqlar feyk xabar orqali kishilar ommasini olomonga aylantirib, kichik ijtimoiy muammolarni katta ijtimoiy xavf sifatida e'tirof etadilar. Bu ham vandalizmni vujudga keltiruvchi bir omil bo'ladi.

Vandalizmning ommaviy namoyon bo'lishi sabablari davlatning yoshlar va keksa yoshdagi fuqarolar bilan munosabatlaridagi ko'rilayotgan chora-tadbirlarining yetarli emasligi bilan belgilanadi. «Ko'pincha buzg'unchilik harakatlari jamoat va diniy

91 Холмуродова М.Ж. Проблемы духовности в современном мире // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. 2016. № 6-2. С.127-129.

92 Қаранг: Алиев Х.К., Магомедова М.М. К вопросу об объекте вандализма // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. 2014. № 11-2. С.132-137.

93 Саидов У. Оломон маданияти // Тафаккур. – Тошкент, 2008. - №2. – Б. 4-9.

94 http://andijan.uz/news/ommavii-madaniyat-ning-ozi-nima.

ob’ektlarni yo‘q qilishga yoki ularga zarar yetkazishga qaratiladi»[95]. Mamlakatni turli hududlarida vandalizm xatti-harakatlari, jarayonlar to‘g‘risida vaqtli matbuotga e’lon qilib borish, bu muammolarni keltirib chiqarayotgan sabablarni ilmiy tahlil qilish, ochiq osmon ostidagi muzeylar, tarixiy yodgorliklarga ehtiyotkorona munosabatni shakllantirish zarurligini davrning o‘zi ko‘rsatmoqda.

Yoshlar o‘rtasidagi buzg‘unchilikni axloqsizlik, jinoyat, nigilizmning rivojlanishi natijasi desa to‘g‘ri bo‘ladi. Bu nafaqat axloqiy tamoyillarning ojizligi, balki, xudbinlikning chegaradan chiqishi, shaxs ichki «men»ining haddan tashqari xudbinlashishini bildiradi.

Vandalizmning kuchayishi, odatda, yoshlar o‘rtasida ma’naviy-axloqiy inqiroz alomati sifatida qaraladi. Yoshlarda vandalizm alomatlari zerikish, ko‘ngilxushlik istagi orqali namoyon bo‘lishi kuzatilgan. Bu yoshlarning ko‘plab huquqbuzarliklar, shu jumladan, vandalizm sodir bo‘ladigan psixologik fon hisoblanadi. Hayajon va yangi tajribalarni izlash ishtiyoqi, shu bilan birga, agar o‘spirinlar alkogol yoki giyohvandlik ta’sirida bo‘lganida vandalizm halokati, ayniqsa, keng tarqaladi. Shu sababli, o‘smirlar o‘rtasidagi buzg‘unchilikning oldini olishda alkogolizm va giyohvandlikning oldini olish muhim o‘rin tutadi.

Yoshlar o‘rtasida vandalizm keng tarqalishining oldini olishda ularning huquqiy tarbiyasini yuksaltirish dolzarb hisoblanadi. Chunki zamonaviy ijtimoiy-madaniy yangilanishlar sharoitida huquqiy tarbiya imkoniyatlaridan samarali foydalanish dolzarb ahamiyatga ega. «Vandalizm, avvalambor, axloqiy munosabatlar holatida kutilmagan, ba’zan salbiy ta’sir ko‘rsatadigan va qonunchilikka zid tarzda tez sodir bo‘layotgan ijtimoiy jarayonlar nomuvofiqligidan kelib chiqadi»[96]. So‘nggi yillarda yoshlar o‘rtasida zo‘ravonlik, shafqatsizlik, tajovuzkorlik, og‘ir jinoyatlar, buzg‘unchilik tobora oshib bormoqda.

Umumiy o‘rta va maxsus ta’lim, oliy ta’lim muassasalarida vandalizmning oldini olish quyidagi yo‘nalishlar bo‘yicha amalga oshirilishi kerak:

birinchidan, o‘smir yoshlarda milliy-madaniy meros, tarixiy qadriyatlar, inson mehnati va ijodiy faoliyati mahsullariga nisbatan hurmat bilan munosabatda bo‘lish, har qanday buzg‘unchilik harakatlarining oldini olish uchun huquqiy-axloqiy tarbiyani uyg‘unlashtirish zarur;

ikkinchidan, yoshlarda sog‘lom turmush tarzi omillarini shakllantirish va mavjud qonunlarga rioya qilish, vatanparvarlik tuyg‘usini rivojlantirish, o‘z vatani, shahri, uyi, maktabi, oilasiga muhabbat uyg‘otish, atrof-muhitga o‘z qadriyati sifatida qarash ma’naviy kompleksini yaratish zarur;

uchinchidan, maktab o‘quv fanlarini o‘rganishda, ayniqsa, hayot faoliyati xavfsizligi asoslari, fuqarolik va ijtimoiy tadqiqotlar, o‘quvchilar huquqiy bilimini rivojlantirish uchun ta’lim dasturlari imkoniyatlaridan foydalanish kerak;

to‘rtinchidan, maktabda o‘qitiladigan fanlar o‘smirlarda vatanparvarlik, o‘z mamlakati hayoti uchun mas’uliyat, uning ma’naviy va madaniy merosi xavfsizligini ta’minlash hissini, bag‘rikenglik, boshqalar individualligining namoyon bo‘lishiga oqilona munosabatda bo‘lish kabi fazilatlarni shakllantirishi kerak;

beshinchidan, oliy ta’limda o‘qitiladigan fanlar shaxs tarbiyasini davom ettirib, mustaqil ravishda o‘z pozitsiyasini tanlash, himoya qilish, qaror qabul qilish, ularning oqibatlaridan xabardor bo‘lish qobiliyati, maqsadlariga erishish uchun demokratik

95 Багдасарова Софья. Воры, вандалы и идиоты. Криминальная история русского искусства. М. Эксмо 2019. –С.232.

96 Ильин Евгений. Психология агрессивного поведения. Спб Питер 2014. – 368 с.

usuldan foydalanish qobiliyati, ularning jamiyat, oilada hamda mehnat jamoasidagi ijtimoiy rollarini oshirishga imkon berish zarur.

Hozirgi kunda global ijtimoiy-madaniy jarayonlarda yoshlar o‘rtasida ma’naviy vandalizm shakllanishi, tahdidlari va uning oldini olish yo‘llari xususidagi tadqiqotimizdan quyidagicha xulosa qilamiz:

birinchidan, ma’naviyat ezgulik, haqiqat va go‘zallikning birligi sifatida inson (jamiyat)ning gumanistik mohiyati izchilligini maqsadga muvofiq ifodalaydi. Ma’naviy-mafkuraviy xavfsizlik esa global ijtimoiy-madaniy taraqqiyotning eng muhim himoyalash omili sifatida namoyon bo‘ladi. Ma’naviyatni yo‘q qilish – insonning o‘zligini yo‘q qilishdir. Ma’naviy vandalizm – bu «insondagi insoniylikni» yo‘q qilish, uning ruhining yaratuvchisi va haqiqat, ezgulik va go‘zallik qonunlariga muvofiq, ongli, mas’uliyatli, faol bo‘lish kabi uning asl mohiyatiga qaratilgan tushunchalarni buzishdir. Ma’naviy vandalizm inson va jamiyatni insonparvarlashtirishdan vahshiylashuvga, yoshlar dunyosiga «ommaviy madaniyat»ni olib kirish tufayli kishilararo munosabatlarning buzilishiga va ma’naviyat «anemiyasi»ga olib keladi;

ikkinchidan, ma’naviy vandalizmning global xavfi shundaki, u inson hayoti va jamiyatning barcha sohalarini qamrab oladi, ma’lum bir jamiyat (davlat)ning ijtimoiy-madaniy makoniga o‘rnashmaydi, balki butun dunyoga tarqaladi. Uning halokatli orbitasida millatlar va mamlakatlar turadi. Shu boisdan ham, uning salbiy ijtimoiy-madaniy oqibatlari sivilizatsiyaning yanada rivojlanishi va uning mavjudligiga tahdid solmoqda;

uchinchidan, zamonaviy jamiyatda (*intellektual soha, madaniyat, san’at, din, aloqa sohasi va boshqalarda*) turli xil ruhiy vandalizm va milliy madaniyatga qarshi «ommaviy madaniyat»ning tarqalishi tahdidlarining salbiy «tashrif qog‘ozi»ga aylanmoqda. Global ijtimoiy-madaniy rivojlanish va shaxsiy o‘z-o‘zini anglash, zamonaviy geosiyosiy tahdidlar davlatning milliy-ma’naviy xavfsizligi uchun jiddiy tahdidlarni yuzaga keltirmoqda;

to‘rtinchidan, zamonaviy jamiyatda ma’naviy buzg‘unchilikning tarqalishiga qarshi chiqish davlat va jamiyat tuzilmalari, hokimiyatning turli darajalari (*qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi*), ijtimoiy institutlar va xalqning birgalikdagi sa’y-harakatlari natijasidir;

beshinchidan, yoshlar ongida ma’naviy vandalizm xususiyatlari (bemanilik, vahshiylik, vayronkorlik)ni qasddan shakllantirilishi, ularning ongida ezgulik, haqiqat va go‘zallik qadriyatlari bir butunligining buzilishiga olib kelishi aniqlanmoqda.

O‘ZBEKISTON TARAQQIYOTINING YANGI BOSQICHIDA MA’NAVIY HAYOTNING G‘OYAVIY ASOSLARI

Mamarasulov Baxriddin Shakasimovich,
Milliy g‘oya va falsafa kafedrasi dotsenti

Annotatsiya. *Mazkur maqolada O‘zbekiston taraqqiyotining yangi bosqichida ma’naviy hayotni rivojlantirishning g‘oyaviy asoslari tahlil qilinadi. Jamiyatda milliy qadriyatlarni asrash, ma’naviy merosni boyitish, yoshlarning mafkuraviy immunitetini mustahkamlash va fuqarolik mas’uliyatini oshirish masalalari yoritiladi. Shuningdek, ma’naviy taraqqiyotning davlat va jamiyat rivojidagi o‘rni ochib beriladi.*

Kalit so‘zlar: *ma’naviy hayot, g‘oyaviy asoslar, milliy qadriyatlar, ma’naviy taraqqiyot, mafkuraviy immunitet, yoshlar tarbiyasi, fuqarolik mas’uliyati, Yangi O‘zbekiston.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются идейные основы духовной жизни на новом этапе развития Узбекистана. Анализируются вопросы сохранения национальных ценностей, обогащения духовного наследия, укрепления идеологического иммунитета молодежи и повышения гражданской ответственности. Также раскрывается роль духовного развития в прогрессе государства и общества.*

Ключевые слова: *духовная жизнь, идейные основы, национальные ценности, духовное развитие, идеологический иммунитет, воспитание молодежи, гражданская ответственность, Новый Узбекистан.*

Abstract. *This article examines the ideological foundations of spiritual life in the new stage of Uzbekistan's development. It analyzes the preservation of national values, the enrichment of spiritual heritage, the strengthening of youth ideological immunity, and the enhancement of civic responsibility. The role of spiritual development in the progress of the state and society is also highlighted.*

Keywords: *spiritual life, ideological foundations, national values, spiritual development, ideological immunity, youth education, civic responsibility, New Uzbekistan.*

O‘zbekiston taraqqiyotining yangi bosqichida jamiyat hayotining barcha jabhalarida, xususan, ma'naviy-mafkuraviy sohada yuz berayotgan tub o‘zgarishlar nafaqat milliy, balki global miqyosda ham e'tibor qozonmoqda. Ushbu jarayonlar jamiyat ma'naviy hayotining g‘oyaviy asoslarini yangicha mazmun bilan boyitish, ularni zamonaviy taraqqiyot talablari bilan uyg‘unlashtirish zaruratini yuzaga keltirmoqda. Ayniqsa, Sharq sivilizatsiyasi rivojiga ulkan hissa qo‘shgan buyuk ajdodlarimizning boy ma'naviy merosini chuqur o‘rganish, milliy qadriyatlarni qayta tiklash va ularni keng targ‘ib etish masalalari dolzarb ijtimoiy-falsafiy muammo sifatida namoyon bo‘lmoqda. Bugungi kunda ma'naviy hayotning g‘oyaviy asoslarini tizimli tahlil qilish, uning ontologik mohiyati, aksiologik mazmuni va jamiyat taraqqiyotidagi o‘rnini aniqlash ilmiy izlanishlarning muhim yo‘nalishiga aylanmoqda.

Asrlar davomida xalqimiz yaratgan madaniyati tarixiy merosi o‘rganish va o‘zlashtirishning O‘zbekistonning hozirgi rivojlanish tarixida jamiyat ijtimoiy-ma'naviy taraqqiyotidagi roli va ahamiyati haqida O‘zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoevning “Bugungi notinch va tahlikali zamonda taraqqiyot va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashda buyuk ajdodlarimiz qoldirgan, butun insoniyatning ma'naviy boyligi bo‘lgan bebaho merosining o‘rin va ahamiyati beqiyosdir”[97], – deb aytgan fikrlari, nazariy xulosalari, metodologik tavsiyalari direktiv xarakteriga ega. Zero, ma'naviy qadriyatlar va g‘oyaviy tamoyillar jamiyat barqarorligi, milliy identitet va ijtimoiy ongning shakllanishida hal qiluvchi omil sifatida namoyon bo‘ladi. Shu nuqtai nazardan, O‘zbekistonning yangi taraqqiyot bosqichida ma'naviy hayotning g‘oyaviy asoslarini chuqur o‘rganish va ilmiy asoslash dolzarb vazifa hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 28 noyabrdagi “O‘zbekiston Respublikasida milliy madaniyatni yanada rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Qarorida “tarixiy va madaniy merosimizni saqlash hamda uni yosh avlod tarbiyasida keng qo‘llash”[98] muhim vazifa sifatida belgilanganligini qayd etish joiz.

[97] Мирзиёев Ш.М. Нияти улуғ халқнинг иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади.3 том. – Тошкент : Ўзбекистон НМИУ, 2019. 209 б.

[98] “O‘zbekiston Respublikasida milliy madaniyatni yanada rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. - T.: Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi. - 2018 yil 30 noyabr. 07/18/4038/2243-son.

O‘zbekiston davlatining Istiqlol yillarida bosib o‘tgan shonli yo‘liga nazar tashlab, o‘z kuch va imkoniyatlariga bo‘lgan ishonchning yanada ortishi, Mamlakatni rivojlantirishning Harakatlar strategiyasiga muvofiq barcha soha va tarmoqlarda amalga oshirilayotgan islohotlar bu borada hal qiluvchi omil bo‘layotgani, “Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari”, degan da’vatkor g‘oya hayotimizga tobora chuqur kirib borayotgani, aynan shu asosda xalqimiz hayotini tubdan yaxshilash, inson huquq va erkinliklari, qonun ustuvorligi va ijtimoiy adolatni ta’minlash, innovatsion taraqqiyot borasida muhim qadamlar qo‘yilayotgani Prezident nutqida aytib o‘tildi. Shuningdek, “Biz yuqorida yangi ma’naviy makon, ma’rifatli jamiyat barpo etish, bunday jamiyatda yashovchilarning ijtimoiy-ma’naviy qiyofasi bo‘yicha ayrim subyektiv fikrlarimizni bayon etdik. Yangi ma’naviy makon tushunchasi ham, ma’rifatli jamiyat tushunchasi ham hayotimizga endi kirib kelmoqda. Bunday makon va jamiyatning kelajakda shakllantiriladigan qiyofasi to‘g‘risida har kimda turlicha fikr, nuqtai nazarlar bo‘lishi tabiiy. Biz olimlar, mutaxassislardan ushbu masalalar bo‘yicha o‘z mulohazalarini bayon qilishini so‘raymiz. Zero, bu kabi o‘ta muhim, ham ilmiy-nazariy, ham amaliy ahamiyatga ega muammolarni hal etish ilmiy jamoatchilik oldida turgan yirik vazifalardan biridir”[99]. Zero, ma’naviy barkamollikka erishish, ma’rifatli inson sifatida kamol topish orzusi Sharq mutafakkirlari ta’limotida azaldan ustuvor g‘oya bo‘lib kelgan. Allomalar asrlar davomida ma’naviy barkamollikka erishishning afzalliklari, jamiyat ravnaqida ma’naviy barkamol insonning o‘rni to‘g‘risida ilg‘or falsafiy fikrlarni ilgari surib kelganlar, ushbu yo‘nalishda falsafiy ta’limotlar yaratganlar.

Bugungi kunda yoshlarni boy ma’naviy merosimizga sadoqat ruhida tarbiyalash, ushbu jarayonda yosh avlod ongi va qalbiga yuksak ma’naviy qadriyatlarni singdirish g‘oyat muhim ahamiyatga ega. Shu bois ma’naviy qadriyatlarni tiklash, ularni boyitish, takomillashtirish va rivojlantirish barobarida ta’lim-tarbiya jarayoniga singdirish mamlakatimizda Uchinchi Renessans davrini yaratishga olib kelindi. Alloma Abu Nasr Forobiy aytganidek: “Inson baxt-saodat nimadaligini tushungan bo‘lsayu, unga erishishni maqsad qilib olmasa, g‘oya va xohishiga aylantirmagan bo‘lsa, unga nisbatan ozgina bo‘lsada, shavq va zavq sezmasa, istak va mulohazasini, kuch va quvvatini boshqa narsalarga sarflasa, bu qilmishlari yomon va noo‘rindir. Insonlik mohiyati haqiqiy baxt-saodatga erishuv ekan, inson bu maqsadni o‘zining oliy g‘oyasi va istagiga aylantirib, bu yo‘lda barcha imkoniyatlardan foydalansa, u baxt-saodatga erishadi”[100]. Umuman olganda, ma’naviy taraqqiyotni ta’minlashning ijtimoiy manbalariga quyidagilarni kiritish mumkin: oilani, bolalar bog‘chasini, maktabni, kutubxonalarni, muzeylarni, madaniy markazlarni, teatr, kino, OAV, ijtimoiy tashkilotlarni (ijodiy uyushmalar), ishlab chiqarish korxonalarini, davlat organlarini, xalqaro institutlar va boshqalar shular jumlasidandir. Ularning barchasi turli darajada va turli tomonlardan inson dunèqarashining rivojlanishi va ma’naviy kamolotiga ta’sir ko‘rsatadi.

Mamlakatimiz yangi taraqqiyot davriga qadam qo‘ygan bugungi kunda xalqimiz, ayniqsa, farzandlarimiz ongida Vatanga muhabbat, yurtimiz kelajagiga daxldorlik, tinch, erkin va farovon hayotning qadriga yetish tuyg‘usini kuchaytirishda siz, madaniyat ahlining o‘rningiz va ta’siringiz beqiyosdir.

---

[99] Маврулов А. Маърифатли жамият янги маънавий макон бағрида шаклланади (иккинчи мақола) // Янги Ўзбекистон газетаси, № 4 (793), 2023 йил 7 январь, шанба сонию

[100] Абу Наср аль-Фараби. О достижении счастья. Монография. Абу Наср аль-Фараби; пер. с араб. и коммент. Ж.Сандыбаева. –Алматы: Қазақ ун-ти, 2020. –С.65

Xulosa qilib aytganda, O‘zbekiston taraqqiyotining yangi bosqichida jamiyat ma’naviy hayotining shakllanishi va rivojlanishi bevosita ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-huquqiy hamda madaniy taraqqiyot darajasi bilan uzviy bog‘liq holda namoyon bo‘lmoqda. Ma’naviy ehtiyojlar tizimi shaxs va jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir jarayonida shakllanib, dastlab ma’naviy qiziqish sifatida yuzaga keladi va asta-sekin ongli faoliyat darajasiga ko‘tariladi. Ushbu jarayonda ijtimoiy ongning turli shakllari va baholar, me’yorlar, qadriyatlar va ideallar tizimi vujudga keladi. Mazkur g‘oyaviy-me’yoriy tizim ichida ijtimoiy ahamiyati yuqori bo‘lgan qadriyatlar jamiyat tomonidan e’tirof etilib, keng ijtimoiy qo‘llov topadi va barqaror ma’naviy asosga aylanadi. Natijada, ma’naviy qadriyatlar jamiyat ma’naviy hayotining negizini tashkil etuvchi muhim omil sifatida qaror topadi. O‘z navbatida, ushbu qadriyatlar tizimi yanada yuksak ma’naviy ehtiyojlarning shakllanishiga turtki berib, jamiyat taraqqiyotining g‘oyaviy asoslarini mustahkamlashga xizmat qiladi. Shu jihatdan, yangi taraqqiyot bosqichida ma’naviy hayotning g‘oyaviy asoslarini tizimli o‘rganish nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyat kasb etib, jamiyatning barqaror rivojlanishi va milliy identitetning mustahkamlanishida muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi.

USTOZ-SHOGIRD MEXANIZMINING AMALDAGI HOLATI, MUAMMOLARI VA ULARNI BARTARAF ETISH YO‘LLARI

Sobirova Shahnoz Shavqiddinovna,
A.Avloniy nomidagi pedagogik mahorat milliy-tadqiqot instituti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya*: Mazkur maqolada umumiy o‘rta ta’lim maktablarida ustoz-shogird mexanizmining amaldagi holati, uning pedagogik jamoani boshqarish, yosh pedagoglarni kasbiy faoliyatga moslashtirish va pedagogik tajribani uzatishdagi ahamiyati tahlil qilingan. Ustoz-shogird munosabatlarini tashkil etishda uchraydigan tashkiliy, metodik, boshqaruv va motivatsion muammolar aniqlangan hamda ularni bartaraf etish bo‘yicha ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqilgan. Tadqiqotda ustoz-shogird tizimini oddiy tajriba almashish shaklidan maktabning pedagogik boshqaruv tizimiga integratsiyalashgan, maqsadli, monitoringga asoslangan va natijadorlik mezonlari bilan baholanadigan mexanizmga aylantirish zarurligi asoslab berilgan.*

Kalit so‘zlar*: ustoz-shogird, mentorlik, maktab boshqaruvi, pedagogik boshqaruv, yosh o‘qituvchi, kasbiy rivojlanish, metodik yordam, pedagogik tajriba, monitoring, kasbiy kompetensiya.*

Аннотация: *В данной статье проанализировано современное состояние механизма «учитель–ученик» в общеобразовательных школах, его значение в управлении педагогическим коллективом, адаптации молодых педагогов к профессиональной деятельности и передаче педагогического опыта. Выявлены организационные, методические, управленческие и мотивационные проблемы, возникающие при организации взаимоотношений «учитель–ученик», а также разработаны научно-практические предложения по их устранению. В исследовании обоснована необходимость трансформации системы «учитель–ученик» из простой формы обмена опытом в целенаправленный механизм, интегрированный в систему педагогического управления школой, основанный на мониторинге и оцениваемый по определённым критериям результативности.*

Ключевые слова: *наставник–ученик, наставничество, управление школой, педагогическое управление, молодой учитель, профессиональное развитие,*

методическая помощь, педагогический опыт, мониторинг, профессиональная компетентность.

Abstract. *This article analyzes the current state of the “teacher–student” mechanism in general secondary schools, its significance in managing the teaching staff, facilitating the professional adaptation of young teachers, and transferring pedagogical experience. The organizational, methodological, managerial, and motivational problems encountered in organizing “teacher–student” relationships are identified, and scientific and practical recommendations for addressing these challenges are developed. The study substantiates the need to transform the “teacher–student” system from a simple form of experience exchange into a purposeful mechanism integrated into the school’s pedagogical management system, based on systematic monitoring and evaluated according to specific performance criteria.*

Keywords*: mentor–student, mentoring, school management, pedagogical management, young teacher, professional development, methodological support, pedagogical experience, monitoring, professional competence.*

Kirish. Bugungi kunda umumiy o‘rta ta’lim tizimida ta’lim sifatini oshirish, pedagoglarning kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish hamda yosh mutaxassislarning kasbiy faoliyatga samarali moslashuvini ta’minlash maktab boshqaruvining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Ushbu jarayonda tajribali pedagoglarning kasbiy tajribasini yosh o‘qituvchilarga tizimli ravishda yetkazish imkonini beruvchi “ustoz-shogird” mexanizmi alohida ahamiyat kasb etadi. Mazkur mexanizmni an’anaviy tajriba almashish shaklidan zamonaviy pedagogik boshqaruv tizimiga aylantirish maktab ta’limi sifatini oshirishning muhim shartlaridan biridir.

Zamonaviy ta’lim tizimida ta’lim sifatini ta’minlash nafaqat o‘quv dasturlarining mazmuni va zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish, balki ta’lim tashkilotida inson resurslarini samarali boshqarish bilan ham chambarchas bog‘liq. Ayniqsa, maktab jamoasiga yangi kirib kelayotgan yosh pedagoglarning kasbiy faoliyatga moslashuvi, ularning metodik kompetensiyalarini shakllantirish va mavjud pedagogik tajribani avloddan - avlodga uzatish muhim boshqaruv vazifalaridan hisoblanadi.

Mazkur jarayonda “ustoz-shogird” mexanizmi muhim pedagogik-boshqaruv vositasi sifatida namoyon bo‘ladi. Ushbu mexanizm tajribali pedagogning o‘z bilim, ko‘nikma va tajribasini yosh mutaxassisga tizimli ravishda yetkazishi, unga metodik va amaliy ko‘mak ko‘rsatishi hamda shogirdning mustaqil kasbiy faoliyatga bosqichma-bosqich tayyorlanishini ta’minlashga xizmat qiladi.

Biroq amaliyotda ustoz-shogird munosabatlari ko‘pincha rasmiy tusda qolib, ustozni shogirdga biriktirish bilan cheklanib qolayotgan holatlar uchraydi. Natijada mazkur mexanizmning boshqaruv, monitoring va natijadorlik jihatlari yetarli darajada namoyon bo‘lmaydi. Shu sababli maktab ta’limini boshqarishda ustoz-shogird mexanizmining amaldagi holatini ilmiy jihatdan tahlil qilish va uni takomillashtirishning samarali yo‘llarini ishlab chiqish dolzarb vazifa hisoblanadi.

Ustoz-shogird mexanizmining amaldagi holati

Umumiy o‘rta ta’lim maktablarida ustoz-shogird tizimi, avvalo, yosh va tajribasi kam pedagoglarni kasbiy faoliyatga moslashtirish vositasi sifatida qo‘llaniladi. Bunda tajribali o‘qituvchi yosh pedagogga darsni rejalashtirish, o‘quvchilar bilan muloqot qilish, dars jarayonini tashkil etish, pedagogik hujjatlarni yuritish va metodik masalalarni hal qilish bo‘yicha amaliy yordam beradi.

Amaldagi tizimning ijobiy jihatlaridan biri-yosh pedagogning maktab jamoasiga tezroq moslashishiga imkon yaratishidir. Tajribali ustozning maslahatlari yosh o‘qituvchida kasbiy ishonchning shakllanishiga, dars jarayonidagi qiyinchiliklarni bartaraf etishga va o‘quvchilar bilan ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

Shuningdek, ustoz-shogird munosabatlari pedagogik tajribani saqlash va ommalashtirishning samarali shakllaridan biri hisoblanadi. Tajribali pedagog tomonidan qo‘llanilayotgan samarali metodlar, dars tashkil etish usullari, baholash yondashuvlari va o‘quvchilar bilan individual ishlash tajribasi yosh mutaxassisga bevosita amaliy faoliyat orqali yetkaziladi.

Shu bilan birga, ustoz-shogird tizimining amaldagi holati uning imkoniyatlaridan to‘liq foydalanilayotganini ko‘rsatmaydi. Ayrim hollarda ushbu faoliyat reja asosida emas, balki umumiy tavsiyalar va norasmiy maslahatlar shaklida olib boriladi. Ustoz va shogird faoliyatining aniq maqsadlari, kutilayotgan natijalari va baholash mezonlari belgilanmaganligi tizim samaradorligini pasaytiradi.

Ustoz-shogird mexanizmining asosiy muammolari

Maktab ta’limini boshqarish amaliyotini tahlil qilish asosida ustoz-shogird mexanizmining samarali ishlashiga to‘sqinlik qiluvchi muammolarni bir necha guruhga ajratish mumkin.

1. Tashkiliy muammolar

Birinchi muammo ustoz-shogird faoliyatining maktab boshqaruv tizimiga yetarli darajada integratsiya qilinmaganligi bilan bog‘liq. Ba’zi hollarda ustozni shogirdga biriktirish jarayoni amalga oshiriladi, biroq keyingi faoliyatning mazmuni, bosqichlari va natijalari aniq belgilanmaydi.

Ustoz-shogird faoliyati alohida pedagogik jarayon sifatida emas, balki maktabning yillik ish rejasidagi formal bandlardan biri sifatida qaralishi mumkin. Bunday yondashuv tizimning real natijadorligini pasaytiradi.

2. Metodik muammolar

Yosh pedagog bilan ishlashda barcha ustozlarning mentorlik metodikasi bo‘yicha yetarli tayyorgarlikka ega emasligi ham muhim muammolardan biridir. Yuqori pedagogik tajribaga ega bo‘lish avtomatik ravishda samarali mentor bo‘lishni anglatmaydi.

Ustoz shogirdga nafaqat “qanday ishlash”ni, balki muayyan pedagogik qarorni “nima uchun aynan shunday qabul qilish” kerakligini ham tushuntira olishi lozim. Shu sababli mentorlik kompetensiyasini alohida rivojlantirish zarur.

3. Individual yondashuvning yetarli emasligi

Har bir yosh pedagogning kasbiy tayyorgarligi, tajribasi, ehtiyoji va rivojlanish sur’ati turlicha. Shunga qaramay, amaliyotda ustoz-shogird faoliyati ko‘pincha barcha pedagoglar uchun bir xil shaklda tashkil etiladi.

Bu esa individual kasbiy rivojlanish ehtiyojlarini to‘liq hisobga olish imkonini bermaydi. Shogirdning qaysi kompetensiyalari rivojlantirilishi zarurligi dastlabki diagnostika asosida aniqlanishi lozim.

4. Monitoring va baholash muammosi

Ustoz-shogird faoliyatining natijalarini baholash tizimi yetarlicha rivojlanmaganligi muhim muammolardan biridir. Agar shogirdning rivojlanish dinamikasi muntazam kuzatilmasa, ustoz faoliyatining samaradorligini aniqlash qiyinlashadi.

Monitoring faqat hujjatlarning mavjudligini tekshirish bilan cheklanmasligi kerak. Unda shogirdning dars sifati, metodik kompetensiyasi, pedagogik texnologiyalardan

foydalanishi, kommunikativ ko‘nikmalari va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatidagi o‘zgarishlar ham baholanishi zarur.

5. Motivatsion muammolar

Ustoz-shogird tizimining samaradorligiga ta’sir etuvchi yana bir omil — motivatsiyadir. Tajribali pedagogga mentorlik vazifasi qo‘shimcha mas’uliyat yuklaydi. Agar uning faoliyati e’tirof etilmasa yoki rag‘batlantirilmasa, mentorlikka bo‘lgan qiziqish pasayishi mumkin.

Shuning uchun ustozlarning mentorlik faoliyatini moddiy va ma’naviy rag‘batlantirish mexanizmlarini takomillashtirish maqsadga muvofiq.

Muammolarni bartaraf etish yo‘llari

Yuqoridagi muammolarni bartaraf etish uchun ustoz-shogird mexanizmini maktab boshqaruvining yaxlit tizimiga integratsiyalash zarur.

Birinchidan, maktabda ustoz-shogird faoliyatining **aniq modeli** ishlab chiqilishi lozim. Mazkur model “diagnostika — rejalashtirish — amaliy yordam — monitoring — baholash — takomillashtirish” ketma-ketligiga asoslanishi mumkin.

Ikkinchidan, ustozlarni tanlashning aniq mezonlarini ishlab chiqish zarur. Ustoz sifatida pedagogik mahorati, kasbiy natijalari, metodik faolligi, innovatsion yondashuvlari va kommunikativ qobiliyatlari yuqori bo‘lgan pedagoglar tanlanishi maqsadga muvofiq.

Uchinchidan, har bir shogird uchun **individual kasbiy rivojlanish rejasi** ishlab chiqilishi kerak. Rejada shogirdning boshlang‘ich kompetensiyalari, rivojlantirilishi zarur bo‘lgan jihatlar, ustoz tomonidan ko‘rsatiladigan yordam shakllari, muddatlar va kutilayotgan natijalar aks ettirilishi lozim.

To‘rtinchidan, ustoz-shogird faoliyatiga zamonaviy metodik shakllarni joriy etish zarur. Jumladan, “ochiq dars”, “dars kuzatuvi”, “o‘zaro tahlil”, “mahorat darsi”, “pedagogik keys”, “refleksiv suhbat” va “kasbiy konsultatsiya” kabi shakllardan muntazam foydalanish mumkin.

Beshinchidan, ustoz-shogird faoliyatining **raqamli monitoring tizimi**ni joriy etish samaradorlikni oshiradi. Elektron platforma orqali ustoz va shogirdning ish rejasi, bajarilgan vazifalar, dars kuzatuvlari, metodik tadbirlar va rivojlanish natijalarini qayd etish mumkin.

Oltinchidan, ustozlarning mentorlik kompetensiyasini rivojlantirish maqsadida maxsus seminar va treninglar tashkil etish lozim. Bunday treninglarda samarali muloqot, konstruktiv fikr-mulohaza berish, pedagogik coaching, konfliktlarni boshqarish va yosh pedagogni qo‘llab-quvvatlash metodlari o‘rgatilishi mumkin.

Yettinchidan, ustoz-shogird faoliyatining natijalarini baholash uchun **aniq mezonlar tizimi** ishlab chiqilishi kerak. Masalan:

-shogirdning kasbiy moslashuv darajasi;
-darsni rejalashtirish va tashkil etish sifati;
-zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish darajasi;
-o‘quvchilar bilan samarali muloqot qilish qobiliyati;
-metodik faoliyatdagi ishtiroki;
-mustaqil pedagogik qarorlar qabul qilish darajasi;
-kasbiy rivojlanish dinamikasi.

Takomillashtirilgan ustoz-shogird mexanizmining modeli

Maktab ta’limini boshqarishda ustoz-shogird mexanizmini takomillashtirish uchun quyidagi boshqaruv modelini taklif etish mumkin:

1-bosqich- Diagnostika.
Shogirdning kasbiy kompetensiyalari, ehtiyojlari va muammolari aniqlanadi.

2-bosqich- Ustozni tanlash.
Shogirdning fan yo‘nalishi va kasbiy ehtiyojlariga mos ustoz belgilanadi.

3-bosqich -Rejalashtirish.
Ustoz va shogird birgalikda individual rivojlanish rejasini ishlab chiqadi.

4-bosqich - Amaliy hamkorlik.
Dars kuzatuvlari, ochiq darslar, mahorat mashg‘ulotlari, maslahatlar va metodik hamkorlik amalga oshiriladi.

5-bosqich-Monitoring.
Shogirdning rivojlanish dinamikasi muntazam kuzatib boriladi.

6-bosqich - Baholash.
Belgilangan mezonlar asosida shogirdning kasbiy rivojlanish natijalari baholanadi.

7-bosqich - Refleksiya va takomillashtirish.
Erishilgan natijalar va mavjud muammolar tahlil qilinib, keyingi rivojlanish yo‘nalishlari belgilanadi.

Mazkur modelning asosiy afzalligi shundaki, ustoz-shogird munosabatlari bir martalik yoki formal tadbir sifatida emas, balki **uzluksiz boshqaruv sikli** sifatida tashkil etiladi.

Xulosa

Maktab ta’limini boshqarishda ustoz-shogird mexanizmi pedagogik kadrlarning kasbiy rivojlanishini ta’minlash, yosh mutaxassislarning maktab muhitiga moslashuvini tezlashtirish, tajribali pedagoglarning ilg‘or tajribalarini ommalashtirish va ta’lim sifatini oshirishga xizmat qiluvchi muhim boshqaruv vositasidir.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, mavjud ustoz-shogird tizimining asosiy muammolari uning ayrim hollarda formal tashkil etilishi, ustozlarni tanlash mezonlarining yetarlicha aniq emasligi, individual yondashuvning cheklanganligi, monitoring va baholash mexanizmlarining takomillashmaganligi hamda mentorlik faoliyatini rag‘batlantirishning yetarli emasligi bilan bog‘liq.

Mazkur muammolarni bartaraf etish uchun ustoz-shogird mexanizmini maktabning umumiy boshqaruv tizimiga integratsiyalash, ustozlarni tanlashning kompetensiyaga asoslangan mezonlarini ishlab chiqish, shogird uchun individual rivojlanish rejasini joriy etish, mentorlik kompetensiyasini rivojlantirish, muntazam monitoring va natijadorlikni baholash tizimini shakllantirish zarur.

Shuningdek, ustoz-shogird faoliyatini raqamlashtirish va pedagoglarning mentorlik faoliyatini rag‘batlantirish mazkur mexanizmning barqarorligini ta’minlaydi. Natijada ustoz-shogird munosabatlari oddiy tajriba almashish shaklidan **maktabning kadrlar salohiyatini rivojlantirish va ta’lim sifatini boshqarishga yo‘naltirilgan strategik mexanizm** darajasiga ko‘tariladi.

1.5 Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi hamda uning tizimidagi tashkilotlar faoliyatini samarali tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni, PF-79-son, 2023-yil 26-may.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Maktabgacha va maktab ta’limi tashkilotlari xodimlarini uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi Qarori, PQ-231-son, 2024-yil 21-iyun.
3. O‘rinova F.U., Qodirova G.R. Maktabgacha ta’lim boshqaruvida “Ustoz-shogird” maktabini tashkil etish. 2023 йил.

4. Azizxo'jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat.Toshkent: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2006 йил.

5. Hargreaves A., Fullan M. Professional Capital: Transforming Teaching in Every School. New York: Teachers College Press, 2012.

6. Fullan M. The New Meaning of Educational Change. New York: Teachers College Press, 2016

MILLIY VA UMUMINSONIY QADRIYATLAR UYG'UNLIGI ASOSIDA O'ZBEKISTONDA EKOLOGIK MAFKURA VA EKOLOGIK MADANIYATNI RIVOJLANTIRISHNING IJTIMOIY-FALSAFIY ASOSLARI.

Xamrayev Sardorbek Sharafutdinovich,
Termiz davlat pedagogika instituti
Falsafa, ma'naviyat asoslari va huquq ta'limi
kafedrasi katta o'qituvchisi, f.f.b.f.d., (PhD)

***Annotatsiya*:** *Mazkur maqolada O'zbekistonda ekologik mafkura va ekologik madaniyatni rivojlantirish jarayoni milliy hamda umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligi nuqtayi nazaridan ijtimoiy-falsafiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda ekologik muammolarning faqat tabiiy muhitga taalluqli hodisa emasligi, balki insonning tabiatga munosabati, ma'naviy dunyoqarashi, ijtimoiy mas'uliyati va qadriyatlar tizimi bilan chambarchas bog'liq ekani asoslanadi. O'zbek xalqining tarixiy-madaniy merosida tabiatni asrash, suvni qadrlash, yerga ehtiyotkor munosabatda bo'lish, daraxt ekish, jamoaviy hamjihatlik kabi qadriyatlarning ekologik mazmuni ochib beriladi.*

Kalit so'zlar: *ekologik mafkura, ekologik madaniyat, milliy qadriyatlar, umuminsoniy qadriyatlar, tabiat, ekologik ong, ekologik mas'uliyat, barqaror taraqqiyot, ekologik dunyoqarash, ekologik tarbiya.*

Аннотация: *В статье с социально-философской точки зрения анализируется процесс развития экологической идеологии и экологической культуры в Узбекистане на основе гармоничного сочетания национальных и общечеловеческих ценностей. Обосновывается положение о том, что экологические проблемы являются не только проблемами природной среды, но и тесно связаны с отношением человека к природе, его мировоззрением, социальной ответственностью и системой ценностей. Раскрывается экологическое содержание таких историко-культурных ценностей узбекского народа, как бережное отношение к воде и земле, охрана природных ресурсов, посадка деревьев и общественная солидарность.*

Ключевые слова: *экологическая идеология, экологическая культура, национальные ценности, общечеловеческие ценности, природа, экологическое сознание, экологическая ответственность, устойчивое развитие, экологическое мировоззрение, экологическое воспитание.*

Abstract: *This article analyzes the development of ecological ideology and ecological culture in Uzbekistan from a socio-philosophical perspective, focusing on the harmony between national and universal human values. The study argues that environmental problems should not be considered merely as issues related to the natural environment, since they are closely connected with human attitudes toward nature, worldview, social responsibility and value systems. The ecological content of traditional*

Uzbek values, including respect for water and land, careful use of natural resources, tree planting and community solidarity, is examined.

Keywords: *ecological ideology, ecological culture, national values, universal human values, nature, ecological consciousness, environmental responsibility, sustainable development, ecological worldview, environmental education.*

KIRISH

XXI asrda ekologik muammolarning ko‘lami va murakkabligi insoniyatning tabiatga munosabatini qayta ko‘rib chiqishni talab qilmoqda. Iqlim o‘zgarishi, suv resurslarining kamayishi, biologik xilma-xillikning qisqarishi, cho‘llanish, tuproq degradatsiyasi va chiqindilar hajmining ortishi alohida davlat chegaralari bilan cheklanmaydigan muammolarga aylandi. Shu sababli ekologik barqarorlik masalasi tabiiy fanlar doirasidan chiqib, falsafa, sotsiologiya, ma’naviyat, ta’lim va madaniyat bilan bog‘liq kompleks tadqiqot obyektiga aylanmoqda.

Ekologik muammolarning chuqurlashuvi insoniyatning texnik imkoniyatlari kengaygani sari uning tabiat oldidagi mas’uliyati ham ortib borayotganini ko‘rsatadi. Tabiiy resurslardan foydalanish imkoniyati oshgan sari ulardan oqilona foydalanish madaniyatining ahamiyati kuchayadi. Shu nuqtayi nazardan ekologik madaniyatni faqat atrof-muhitni muhofaza qilish bo‘yicha bilimlar bilan chegaralash yetarli emas. U insonning tabiatni qanday qadrlashi, kundalik hayotda qanday ekologik qarorlar qabul qilishi va kelajak avlod manfaatlarini qay darajada hisobga olishi bilan ham belgilanadi.

O‘zbekistonda ekologik siyosatning mazmuni ham so‘nggi yillarda ancha kengaydi. 2019-yilda tasdiqlangan 2030-yilgacha bo‘lgan davrda atrof-muhitni muhofaza qilish konsepsiyasida atmosfera havosi, suv, yer, tuproq, biologik xilma-xillik va muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni antropogen ta’sirdan himoya qilish bilan bir qatorda aholining ekologik madaniyatini shakllantirish ham alohida vazifa sifatida belgilangan [1,2]. Konsepsiyada ekologik xavfsizlikni ta’minlash kelajak avlodlar manfaatlari bilan bog‘langan.

Masalaning yana bir muhim jihati shundaki, O‘zbekiston hududidagi ekologik muammolar o‘ziga xos tarixiy va geografik xususiyatlarga ega. Orol dengizi fojiasi, suv resurslaridan foydalanish, cho‘llanish, shaharlar ekologiyasi va chiqindilarni boshqarish masalalari ekologik siyosatning dolzarb yo‘nalishlarini tashkil etadi. Bunday sharoitda ekologik ongni shakllantirishda jamiyatning tarixiy xotirasi, milliy qadriyatlari va umuminsoniy ekologik tamoyillarini o‘zaro bog‘lash zarur.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI

Tadqiqotda ijtimoiy-falsafiy tahlil, tizimli yondashuv, tarixiy-mantiqiy metod, qiyosiy tahlil, aksiologik yondashuv va umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Ekologik mafkura va ekologik madaniyat o‘zaro bog‘liq ijtimoiy hodisalar sifatida ko‘rib chiqildi. Milliy qadriyatlar ekologik xulq-atvorning tarixiy va ma’naviy manbai, umuminsoniy qadriyatlar esa ekologik mas’uliyatning global mezoni sifatida talqin qilindi.

Tadqiqotning nazariy asosini barqaror taraqqiyot konsepsiyasi, qadriyatlar falsafasi, ekologik etika va madaniyat falsafasining asosiy g‘oyalari tashkil etdi. Bunda inson va tabiat munosabatlari “inson — jamiyat — tabiat — kelajak avlod” tizimi doirasida ko‘rib chiqildi.

Empirik asos sifatida O‘zbekiston Respublikasining ekologik siyosatiga oid huquqiy hujjatlar, rasmiy statistik ma’lumotlar hamda xalqaro tashkilotlarning barqaror rivojlanish va madaniyatning ekologik jarayonlardagi o‘rniga doir materiallari tahlil qilindi [3]. O‘zbekiston Milliy statistika qo‘mitasi ekologiya bo‘yicha rasmiy statistik

ma’lumotlarda atmosferaga chiqarilayotgan ifloslantiruvchi moddalar va muhofaza etiladigan tabiiy hududlar kabi ko‘rsatkichlarni muntazam e’lon qilib bormoqda.

Tadqiqotda ekologik madaniyatning uch darajali tuzilmasi taklif qilinadi: qadriyatli daraja, ongli-kognitiv daraja va amaliy-xulqiy daraja. Qadriyatli darajada tabiatning inson hayotidagi o‘rni anglanadi; kognitiv darajada ekologik bilim va tushunchalar shakllanadi; amaliy darajada esa ekologik mas’uliyat kundalik xatti-harakatga aylanadi.

NATIJALAR

Tadqiqot natijalari milliy va umuminsoniy qadriyatlar ekologik mafkura shakllanishining ikki o‘zaro to‘ldiruvchi manbai ekanini ko‘rsatdi. Milliy qadriyatlar insonning o‘z hududi, yurti, tabiiy muhiti va tarixiy merosiga daxldorlik hissini kuchaytirsa, umuminsoniy qadriyatlar ekologik mas’uliyatni butun insoniyat va kelajak avlodlar miqyosida anglash imkonini beradi.

O‘zbek xalqining tarixiy tajribasida tabiatga ehtiyotkor munosabatning ko‘plab shakllari mavjud. Markaziy Osiyo sivilizatsiyasining shakllanishida suv masalasi doimo strategik ahamiyatga ega bo‘lgan. Amudaryo va Sirdaryo havzalarida sug‘orma dehqonchilikning rivojlanishi suvdan foydalanish madaniyatini shakllantirgan. Ariq va kanallarni jamoaviy ravishda tozalash, suvni navbat asosida taqsimlash, obodonlashtirish va daraxt ekish kabi amaliyotlar faqat xo‘jalik faoliyati emas, balki ijtimoiy birdamlikning ko‘rinishlari ham bo‘lgan.

Mahalla instituti ham ushbu jarayonda alohida ahamiyatga ega. Hashar, obodonlashtirish, ko‘chat ekish, ariq va suv yo‘llarini tozalash kabi an’analar jamiyat a’zolarini umumiy manfaat atrofida birlashtirgan. Ushbu tajriba zamonaviy ekologik mafkurani shakllantirishda tarixiy-madaniy resurs sifatida foydalanilishi mumkin. Bunda qadriyatni shunchaki tarixiy meros sifatida eslash emas, balki uning zamonaviy ekologik mazmunini qayta talqin qilish muhim.

Umuminsoniy ekologik qadriyatlarning asosiy mazmuni esa tabiatni kelajak avlodlar uchun saqlash, tabiiy resurslardan adolatli foydalanish, ekologik xavfsizlikni ta’minlash va insonning tabiat oldidagi mas’uliyatini e’tirof etishdan iborat. UNESCO ma’lumotlariga ko‘ra, biologik xilma-xillikka bo‘lgan munosabat insonlarning madaniyati, ta’limi, yashash muhiti va boshqa ijtimoiy omillar bilan chambarchas bog‘liq. Tabiat va biologik xilma-xillikning nafaqat iqtisodiy, balki madaniy va ma’naviy qiymati ham mavjud.

Bu fikr ekologik mafkuraning mazmunini kengaytiradi. Ekologik mafkura tabiatni muhofaza qilishga chaqiruvchi g‘oyalar yig‘indisi emas, balki jamiyatning tabiat bilan munosabatini tartibga soluvchi qadriyatlar tizimidir. Unda “tabiatdan foydalanish” tushunchasi “tabiat bilan hamkorlik qilish” tamoyiliga yaqinlashadi.

O‘zbekistonning hozirgi ekologik holati bunday yondashuvning amaliy zaruratini ham ko‘rsatmoqda. Rasmiy ma’lumotlarga ko‘ra, 2024-yilda mamlakatda 14,8 million tonna maishiy chiqindi hosil bo‘lgan va uning 900,5 ming tonnadan ortig‘i 292 ta ixtisoslashgan korxonada qayta ishlangan. Bu jami maishiy chiqindining taxminan 6,1 foiziga teng.

Mazkur ko‘rsatkich chiqindilarni qayta ishlash texnologiyalarini rivojlantirish bilan bir qatorda iste’mol madaniyatini o‘zgartirish zarurligini ham ko‘rsatadi. Chunki chiqindi muammosining ildizi faqat uni yig‘ish yoki qayta ishlash tizimida emas, balki mahsulotni tanlash, undan foydalanish va iste’moldan keyingi xatti-harakatlarda ham namoyon bo‘ladi. Demak, ekologik madaniyat iqtisodiy va texnologik mexanizmlar bilan bir qatorda qadriyatli mexanizmlarga ham tayanishi lozim.

2024-yilda mamlakatda noqonuniy chiqindi tashlash holatlarini aniqlash uchun onlayn kuzatuv kameralari ham keng qo‘llanilgan. Masalan, Samarqand viloyatidagi 25 ta kamera 2948 ta, Sirdaryodagi 21 ta kamera 81 ta, Xorazm viloyatidagi 17 ta kamera esa 108 ta noqonuniy chiqindi tashlash holatini qayd etgan. Mamlakat bo‘yicha 250 ta onlayn kamera o‘rnatilgani qayd etilgan [4].

Ushbu raqamlar ekologik madaniyatning huquqiy nazorat bilan chambarchas bog‘liqligini ko‘rsatadi. Biroq faqat jarima va nazoratga asoslangan yondashuv uzoq muddatli ekologik xulq-atvorni shakllantirish uchun yetarli emas. Inson ekologik qoidaga tashqi majburlov sababli emas, balki uning mazmunini qadriyat sifatida qabul qilgani uchun amal qilsa, ekologik madaniyat barqaror xarakter kasb etadi.

O‘zbekistonda “Yashil makon” umummilliy loyihasi ushbu qadriyatli yondashuvni amaliy faoliyat bilan birlashtirish imkonini bermoqda. “O‘zbekiston–2030” strategiyasi doirasidagi vazifalarda har yili kamida 200 million tup manzarali va mevali daraxt hamda buta ko‘chatlarini ekish, yashillik darajasini oshirish kabi ko‘rsatkichlar belgilangan.

Daraxt ekish jarayonining ijtimoiy-falsafiy ahamiyati uning ekologik natijasidan kengroqdir. Daraxt ekish kelajak haqida o‘ylash, makon uchun mas’uliyatni his qilish va avlodlar davomiyligini anglash bilan bog‘liq ramziy mazmunga ega. Shu sababli ekologik mafkurani rivojlantirishda bunday amaliyotlar ma’naviy qadriyatlar bilan bog‘langan holda tushuntirilsa, uning tarbiyaviy samarasi oshadi.

MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari ekologik mafkura va ekologik madaniyatni bir-biridan ajratib o‘rganish metodologik jihatdan to‘liq natija bermasligini ko‘rsatmoqda. Mafkura jamiyat uchun ma’lum ekologik ideal va maqsadlarni belgilasa, madaniyat ana shu g‘oya va qadriyatlarning kundalik hayotdagi amaliy ifodasidir. Masalan, suvni tejash g‘oyasi ekologik mafkuraning mazmuniy elementi bo‘lsa, suvni kundalik hayotda me’yorida ishlatish ekologik madaniyatning xulqiy ko‘rinishidir.

Shu nuqtayi nazardan milliy va umuminsoniy qadriyatlar o‘rtasidagi uyg‘unlikni mexanik tarzda emas, balki funksional jihatdan tushunish lozim. Milliy qadriyat insonni o‘zining konkret ijtimoiy-madaniy makoniga bog‘laydi. Umuminsoniy qadriyat esa mazkur makondagi muammoni global mas’uliyat bilan bog‘laydi. Masalan, Orolbo‘yi ekologik muammosi O‘zbekiston va Markaziy Osiyo uchun milliy-mintaqaviy masala bo‘lsa-da, suv, cho‘llanish, iqlim o‘zgarishi va inson salomatligi bilan bog‘liq jihatlari uni umuminsoniy muammoga aylantiradi.

UNESCOning zamonaviy yondashuvlarida ham madaniyat barqaror taraqqiyotning iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik yo‘nalishlari bilan uzviy bog‘langan omil sifatida qaralmoqda. UNESCO Culture|2030 Indicators tizimida madaniyatning barqaror taraqqiyotga ta’sirini o‘lchash uchun 22 ta tematik indikator ishlab chiqilgan bo‘lib, ular iqtisodiy, ijtimoiy, ekologik hamda ta’lim va bilimlar bilan bog‘liq yo‘nalishlarni qamrab oladi [5].

Bu tajriba O‘zbekiston sharoitida ekologik madaniyatni faqat ekologik tadbirlar soni bilan emas, balki qadriyatlarning jamiyat xulq-atvoriga ta’siri orqali baholash zarurligini ko‘rsatadi. Masalan, ko‘chat ekilgan daraxtlar soni muhim statistik ko‘rsatkich bo‘lishi mumkin, biroq ularning saqlanishi, sug‘orilishi, mahalliy aholi tomonidan qadrlanishi va uzoq muddat yashab qolishi ekologik madaniyatning chuqurroq ko‘rsatkichlari hisoblanadi.

Shu asosda ekologik madaniyatni baholashning quyidagi ijtimoiy-falsafiy mezonlarini ajratish mumkin: ekologik qadriyatlarni qabul qilish darajasi, ekologik bilimning mavjudligi, ekologik mas’uliyatning shakllanganligi, ekologik xulq-atvorning

barqarorligi, jamoaviy ekologik faollik va kelajak avlod manfaatlarini hisobga olish darajasi.

Ekologik mafkurani rivojlantirishda ta’limning o‘rni ham alohida ahamiyatga ega. Ekologik ta’lim tabiat haqidagi bilimni yetkazish bilan cheklanmasdan, shaxsda “mening ekologik xatti-harakatim jamiyat va tabiatga qanday ta’sir qiladi?” degan refleksiv savolni shakllantirishi kerak [6]. Bunday yondashuv ekologik bilimni ekologik e’tiqodga, e’tiqodni esa amaliy mas’uliyatga aylantiradi.

UNESCO ekologik barqarorlik va madaniyat o‘rtasidagi munosabatni tahlil qilib, mahalliy va an’anaviy bilimlarning biologik xilma-xillikni saqlash, tabiiy resurslardan barqaror foydalanish va iqlim o‘zgarishiga moslashishdagi ahamiyatini qayd etadi [7]. Bu yondashuv O‘zbekistondagi tarixiy ekologik tajribani zamonaviy ilmiy yondashuvlar bilan uyg‘unlashtirish uchun metodologik asos bo‘la oladi.

Shunday qilib, milliy ekologik mafkura yopiq yoki faqat mahalliy manfaatlarga asoslangan qarashlar tizimi bo‘lmasligi kerak. Uning asosida milliy o‘zlik, tarixiy xotira va hududiy mas’uliyat bilan birga insoniyatning umumiy ekologik manfaatlari ham mujassam bo‘lishi lozim. Ana shunda ekologik mafkura milliy va umuminsoniy qadriyatlarni birlashtiruvchi ijtimoiy-ma’naviy platformaga aylanishi mumkin.

XULOSA

Tadqiqot natijalari O‘zbekistonda ekologik mafkura va ekologik madaniyatni rivojlantirish jarayonida milliy va umuminsoniy qadriyatlarning uyg‘unligi muhim nazariy hamda amaliy ahamiyatga ega ekanini ko‘rsatdi. Ekologik muammolarni faqat texnik, iqtisodiy yoki huquqiy choralar orqali hal etish imkoniyatlari cheklangan. Barqaror ekologik xulq-atvor uchun insonning tabiatga munosabatini belgilaydigan qadriyatlar tizimini takomillashtirish zarur.

O‘zbek xalqining suvni qadrlash, yerga ehtiyotkor munosabat, obodonlashtirish, hashar, daraxt ekish va jamoaviy mas’uliyat kabi tarixiy tajribalari zamonaviy ekologik madaniyatni rivojlantirish uchun muhim ma’naviy resurs bo‘la oladi. Ularni zamonaviy ekologik ilm-fan, barqaror taraqqiyot tamoyillari va umuminsoniy ekologik qadriyatlar bilan uyg‘unlashtirish milliy ekologik mafkuraning mazmunini boyitadi.

O‘zbekistonning ekologik siyosatida aholining ekologik madaniyatini oshirish, chiqindilarni boshqarishni takomillashtirish, yashil hududlarni kengaytirish va ekologik monitoringni kuchaytirishga qaratilgan chora-tadbirlar tobora muhim o‘rin egallamoqda. Rasmiy ma’lumotlarda qayd etilgan chiqindilar hajmi va noqonuniy chiqindi tashlash holatlari esa texnologik va ma’muriy choralar bilan bir qatorda ekologik ong va mas’uliyatni rivojlantirish zarurligini ko‘rsatadi.

Shu asosda ekologik mafkuraning quyidagi konseptual modelini taklif etish mumkin: milliy tarixiy-ekologik tajriba ekologik qadriyatlarni shakllantiradi; umuminsoniy qadriyatlar mazkur qadriyatlarni global mas’uliyat bilan boyitadi; ekologik ta’lim va tarbiya ularni ongli e’tiqodga aylantiradi; ijtimoiy institutlar esa ushbu e’tiqodlarni amaliy ekologik xulq-atvorga aylantiradi. Natijada ekologik madaniyat barqaror taraqqiyotning ma’naviy-ijtimoiy omiliga aylanadi.

Demak, ekologik mafkura va ekologik madaniyatni rivojlantirishning samarali modeli insonni tabiatdan ajratib emas, balki uni tabiat, jamiyat va kelajak avlodlar bilan o‘zaro mas’uliyatli munosabatda bo‘lgan mavjudot sifatida anglashga asoslanishi kerak. Milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg‘unligi esa ushbu modelning eng muhim aksiologik asoslaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

ADABIYOTLAR/ЛИТЕРАТУРЫ/REFERENCES:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 30-oktabrdagi PF-5863-son “2030-yilgacha bo‘lgan davrda O‘zbekiston Respublikasining Atrof muhitni muhofaza qilish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmoni.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Mamlakat taraqqiyotining 2030-yilgacha mo‘ljallangan ustuvor yo‘nalishlari doirasida islohotlarni izchil davom ettirish va yangi bosqichga olib chiqishning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida” 16.02.2026 yildagi PF-21-son Farmoni.

3. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. Ecology: Environmental pollution and protected natural areas. Toshkent, 2025.

4. O‘zbekiston Respublikasi Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o‘zgarishi vazirligi materiallari. 2024–2025.

5. UNESCO. Culture and values: Biodiversity and culture. Paris, 2026.

6. UNESCO. Culture|2030 Indicators: Measuring Culture’s Contribution to Sustainable Development. Paris.

7. UNESCO. Culture’s Contribution to Sustainable Development. 2024–2025.

OILADA BOLALARNI ZAMONAVIY KASBLARGA YO‘NALTIRISHNING AFZALLIKLARI

Ergasheva Nigora Erkinovna,
Jizzax viloyati pedagogik mahorat markazi
Boshlang‘ich va maxsus ta’lim
metodikalari kafedrasi katta o‘qituvchisi
.

Annotatsiya. *Mazkur maqolada oilada bolalarni zamonaviy kasblarga yo‘naltirishning pedagogik-psixologik imkoniyatlari, uning bolaning kasbiy o‘zligini shakllantirishdagi o‘rni hamda zamonaviy mehnat bozori talablariga mos shaxsni tarbiyalashdagi ahamiyati ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Unda ota-onaning farzand kasbiy tanlovidagi roli, oilaviy qo‘llab-quvvatlashning ahamiyati, raqamli vositalardan foydalanish imkoniyatlari hamda oila va ta’lim muassasasi hamkorligining zarurati ochib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *oila, bola, kasbga yo‘naltirish, zamonaviy kasblar, kasbiy o‘zlik, kasbiy qiziqish, kasbiy kompetensiya, ota-ona, mehnat bozori, raqamli texnologiyalar, kasbiy tanlov, shaxsiy rivojlanish.*

Аннотация*. В данной статье с научно-теоретической точки зрения проанализированы педагогико-психологические возможности профессиональной ориентации детей на современные профессии в условиях семьи, её роль в формировании профессиональной идентичности ребёнка, а также значение в воспитании личности, соответствующей требованиям современного рынка труда. Раскрываются роль родителей в профессиональном выборе ребёнка, значение семейной поддержки, возможности использования цифровых средств, а также необходимость сотрудничества семьи и образовательного учреждения.*

Ключевые слова: *семья, ребёнок, профессиональная ориентация, современные профессии, профессиональная идентичность, профессиональный интерес, профессиональная компетентность, родители, рынок труда, цифровые технологии, профессиональный выбор, личностное развитие.*

Abstract. *This article provides a scientific and theoretical analysis of the pedagogical and psychological potential of guiding children toward modern professions*

within the family, its role in shaping children's professional identity, and its significance in developing individuals who meet the requirements of the modern labor market. The article highlights the role of parents in children's career choices, the importance of family support, the opportunities for using digital tools, and the necessity of cooperation between the family and educational institutions.

Keywords: *family, child, career guidance, modern professions, professional identity, professional interest, professional competence, parents, labor market, digital technologies, career choice, personal development.*

Bugungi globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida insonning kasbiy faoliyati mazmuni hamda unga qo‘yiladigan talablar jadal sur’atlarda o‘zgarib bormoqda. Jamiyat taraqqiyotining oldingi bosqichlarida kasb tanlash ko‘proq mavjud kasblar doirasida amalga oshirilgan bo‘lsa, hozirgi davrda texnologik taraqqiyot natijasida yangi kasbiy yo‘nalishlar paydo bo‘lib, mavjud kasblarning mazmuni ham yangilanmoqda. Raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi, avtomatlashtirish jarayonlarining kengayishi, sun’iy intellektdan foydalanishning kuchayishi, masofaviy mehnat shakllarining ommalashuvi yoshlarning kelajakdagi kasbiy faoliyatiga yangicha talablarni yuzaga keltirmoqda.

Bunday sharoitda bolalarni kelajak kasbiga tayyorlash masalasi faqat ta’lim muassasasining vazifasi sifatida qaralishi mumkin emas. Bola shaxsining dastlabki ijtimoiy tajribasi oila muhitida shakllanadi. Mehnatga munosabat, turli kasblar haqidagi dastlabki tasavvur, mas’uliyat, mustaqillik, qiziqish, faoliyatga bo‘lgan munosabat va o‘z imkoniyatlarini baholash kabi sifatlar oilaviy tarbiya jarayonida rivojlanadi. Shu ma’noda oila bolaning kasbiy o‘zligini shakllantirish jarayonida tabiiy va ta’sirchan pedagogik muhit vazifasini bajaradi.

O‘zbekiston Respublikasining ta’lim siyosatida ham yoshlarni mustaqil hayotga va kasbiy faoliyatga tayyorlash muhim vazifalardan biri sifatida qaraladi. “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonunda ta’limning asosiy maqsadlari qatorida shaxsning intellektual, ma’naviy-axloqiy va jismoniy rivojlanishi, uning qobiliyatlarini namoyon etishi hamda kasbiy faoliyatga tayyorlanishi bilan bog‘liq vazifalar belgilangan [1].

Kasbiy yo‘naltirish tushunchasi zamonaviy pedagogikada faqat ma’lum bir kasbni tanlashga yordam berish bilan chegaralanmaydi. U shaxsning o‘z qobiliyatlari, qiziqishlari va imkoniyatlarini anglab yetishi, mehnat olami haqida real tasavvurga ega bo‘lishi hamda kelajakdagi faoliyatini ongli ravishda rejalashtira olishini ta’minlovchi uzluksiz pedagogik jarayon sifatida namoyon bo‘ladi. O‘quvchi shaxsiga yo‘naltirilgan ta’lim tamoyillari ham aynan bolaning individual imkoniyatlari va ehtiyojlarini hisobga olish zarurligini taqozo etadi [3, 103–107-b.].

Zamonaviy kasblarga yo‘naltirishning o‘ziga xos jihati shundaki, bunda bolaga faqat kasblarning nomlari va ularning mazmuni haqida ma’lumot berish yetarli emas. Unda tez o‘zgarayotgan kasbiy muhitga moslashish, yangi bilimlarni mustaqil egallash, axborotni tahlil qilish, muammoli vaziyatlarda yechim topish, texnologiyalardan oqilona foydalanish va jamoada ishlash kabi universal kompetensiyalarni rivojlantirish talab etiladi. Shu nuqtayi nazardan oilaning imkoniyatlari alohida ahamiyat kasb etadi.

Oila muhitining kasbiy yo‘naltirishdagi imkoniyatlarini aniqlashda oilaviy tarbiya, bolalarning qiziqishlari, ota-onalarning pedagogik pozitsiyasi va zamonaviy mehnat bozori o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik asosiy tahlil obyekti sifatida olindi.

Bugungi kunda kasb tanlashga deterministik yondashuvdan voz kechish muhim deb qaraladi. Ya’ni bolaning muayyan fan yoki faoliyatga bo‘lgan qiziqishi uning kelajakda aynan shu sohada kasb egallashini anglatmaydi. Qiziqishlar rivojlanish jarayonida o‘zgarishi mumkin. Shu sababli kasbiy yo‘naltirish bolaning tajriba orttirishi, turli

faoliyatlarni sinab ko‘rishi va o‘z imkoniyatlarini anglashiga xizmat qiladigan moslashuvchan pedagogik jarayon sifatida tashkil etilishi lozim.

Oilaning bolalarni zamonaviy kasblarga yo‘naltirishdagi imkoniyatlari uning bolaning kundalik hayotidagi tabiiy pedagogik muhit ekanligi bilan izohlanishini ko‘rsatdi. Maktabda bola muayyan vaqt davomida kuzatilsa, oilada uning faoliyatga munosabati, qiziqishlari va xatti-harakatlari uzoq muddat davomida kuzatiladi. Bu ota-onaga bolaning qanday faoliyatlarga ko‘proq qiziqishi, qaysi vazifalarni mustaqil bajarishga intilishi va qanday muammolarni hal qilishdan zavq olishini aniqlash imkonini beradi.

Bolaning kasbiy qiziqishini aniqlashda ota-onaning kuzatuvchanligi muhim pedagogik omil hisoblanadi. Masalan, bola texnik qurilmalar bilan ishlashga qiziqsa, bu qiziqish faqat “texnikaga qiziqish” sifatida emas, balki muammoni yechishga intilish, konstruktiv fikrlash yoki yangi narsalarni o‘rganishga bo‘lgan ehtiyoj sifatida ham tahlil qilinishi mumkin. Xuddi shuningdek, rasm chizishga qiziqish faqat san’at bilan bog‘lanmay, ijodiy fikrlash, tasviriy ifoda, dizayn va boshqa faoliyatlarga moyillikni ko‘rsatishi mumkin.

Zamonaviy kasblarga yo‘naltirishda bolaning qiziqishlari bilan mehnat bozori o‘rtasidagi aloqani tushuntirish ham muhim. Ota-ona farzandiga kasbning faqat daromadli yoki nufuzli jihatini emas, balki mazkur faoliyat uchun zarur bo‘lgan bilim, ko‘nikma va shaxsiy sifatlarni ham tushuntirishi kerak. Bunday suhbatlar bolada kasblar haqidagi real tasavvurni shakllantiradi.

Oiladagi kasbiy yo‘naltirishning muhim afzalliklaridan biri bolaning kasbiy tanlov jarayonida emotsional qo‘llab-quvvatlanishidir. Bola o‘zining qiziqishlari va rejalari ota-onasi tomonidan hurmat qilinishini his qilganida, yangi faoliyatlarni sinab ko‘rishdan qo‘rqmaydi. Bu esa uning mustaqilligi va o‘ziga bo‘lgan ishonchini rivojlantiradi. Pedagogik nuqtayi nazardan bolaning muvaffaqiyatsiz urinishlarini ham rivojlanish tajribasi sifatida qabul qilish muhimdir.

Aksincha, bolaning kasbiy tanlovini ota-onaning shaxsiy istaklari bilan to‘liq belgilash uning mustaqil kasbiy o‘zligini shakllantirishiga to‘sqinlik qilishi mumkin. Ota-onaning “mening farzandim albatta falon kasbni egallashi kerak” degan qat’iy pozitsiyasi bolaning real qiziqishlari bilan mos kelmasa, ta’lim motivatsiyasining pasayishiga olib kelishi ehtimoli mavjud. Shu sababli ota-ona nazoratchi emas, maslahatchi va hamkor sifatida faoliyat yuritishi maqsadga muvofiq.

Zamonaviy kasbga yo‘naltirishda raqamli texnologiyalar ham oilaning pedagogik imkoniyatlarini kengaytiradi. Internetdagi ochiq ta’lim resurslari, virtual laboratoriyalar, elektron kurslar, kasbga oid videomateriallar va interaktiv platformalar orqali bola turli kasbiy yo‘nalishlar bilan tanishishi mumkin. Bunda ota-onaning vazifasi bolani raqamli muhitda nazoratsiz qoldirish emas, balki raqamli resurslardan ta’limiy va rivojlantiruvchi maqsadlarda foydalanish madaniyatini shakllantirishdan iborat.

Zamonaviy kasblar haqida axborot berishda tanqidiy fikrlash ham alohida ahamiyatga ega. Internetda ayrim kasblar haddan tashqari jozibali yoki faqat yuqori daromad manbai sifatida tasvirlanishi mumkin. Bola esa kasbning tashqi ko‘rinishi bilan uning real mazmuni o‘rtasidagi farqni anglay olishi kerak. Shu jihatdan oiladagi suhbatlar kasbning ijobiy tomonlari bilan bir qatorda, unga qo‘yiladigan talablar, zarur ta’lim va malaka, doimiy rivojlanish ehtiyoji haqida ham bo‘lishi zarur.

Kuzatishlar oilada kasbga yo‘naltirishning samaradorligi ota-onaning pedagogik savodxonligi bilan bevosita bog‘liqligini ko‘rsatadi. Ota-onalar zamonaviy kasblar, ularning mazmuni va ularga qo‘yiladigan talablar haqida yetarli ma’lumotga ega

bo‘lmasa, farzandiga eskirgan kasbiy tasavvurlarni berishi mumkin. Shuning uchun ota-onalarning ham mehnat bozori va kasbiy ta’limdagi yangiliklardan xabardor bo‘lishi zarur.

Oilada bolalarni zamonaviy kasblarga yo‘naltirish masalasi shaxs rivojlanishining umumiy qonuniyatlari bilan bog‘liq holda qaralganda, kasbiy tanlovning bir martalik qaror emas, balki uzoq davom etuvchi rivojlanish jarayoni ekanligi namoyon bo‘ladi. Insonning kasbiy o‘zligi ta’lim olish, turli faoliyatlarda qatnashish, ijtimoiy tajriba orttirish va o‘z imkoniyatlarini baholash jarayonida shakllanadi.

Pedagogik adabiyotlarda ta’limning shaxsga yo‘naltirilganligi bolaning individual xususiyatlarini hisobga olishni talab etishi ta’kidlanadi [3, 103–107-b.; 2, 3–4-b.]. Bu tamoyil kasbiy yo‘naltirishga ham bevosita taalluqlidir. Har bir bolaning qiziqishi, qobiliyati, temperament xususiyatlari, faoliyatga munosabati va o‘rganish sur’ati turlicha bo‘lgani sababli barcha bolalarga bir xil kasbiy yo‘nalishni tavsiya etish pedagogik jihatdan asosli emas.

Zamonaviy kasblarning o‘ziga xosligi ularning fanlararo xarakterida ham namoyon bo‘ladi. Masalan, texnologiya va ijodkorlikning birlashuvi yangi turdagi dizayn faoliyatlarini, matematika va informatikaning integratsiyasi ma’lumotlar bilan ishlashga oid faoliyatlarni, biologiya va texnologiyaning uyg‘unligi esa zamonaviy biotexnologik yo‘nalishlarni rivojlantirmoqda. Demak, bolani faqat bitta fan doirasida rivojlantirishdan ko‘ra, turli fanlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni ko‘rsatish uning kasbiy dunyoqarashini kengaytiradi.

Bu jarayonda oilaning o‘rni ta’lim muassasasining faoliyatini takrorlash emas, balki uni kundalik hayot bilan bog‘lashdan iborat. Ota-ona farzandi bilan oddiy hayotiy vaziyatlarni muhokama qilish orqali kasbiy fikrlash elementlarini rivojlantirishi mumkin. Masalan, biror texnik vositaning qanday ishlashi, mahsulot qanday yaratilishi, xizmat qanday tashkil etilishi yoki ma’lumot qanday qayta ishlanishi haqidagi savollar bolaning kasbiy dunyoqarashini kengaytiradi.

Kasbiy yo‘naltirishning samaradorligi bolaning tanlov erkinligi bilan ota-onaning yo‘l-yo‘riqlari o‘rtasidagi muvozanatga bog‘liq. To‘liq nazoratsizlik ham, haddan tashqari nazorat ham samarali natija bermaydi. Pedagogik jihatdan maqbul pozitsiya bolaning tanlovini hurmat qilgan holda unga zarur axborot va maslahat berishdan iborat. Bunday muhitda bola o‘z qarorlarining oqibatlarini tushunishni va ular uchun mas’uliyatni his qilishni o‘rganadi.

Ota-onalarning kasbiy yo‘naltirishdagi yana bir muhim vazifasi bolada mehnat qadriyatini shakllantirishdir. Zamonaviy kasbni faqat daromad yoki ijtimoiy mavqe bilan bog‘lash biryoqlama yondashuvdir. Kasbiy faoliyat insonning jamiyatga foyda keltirishi, o‘z qobiliyatlarini namoyon qilishi, yangi mahsulot va xizmatlar yaratishi hamda o‘zini shaxs sifatida rivojlantirishiga imkon beruvchi faoliyat sifatida tushuntirilishi kerak. Bunday qarash bolaning kasbga nisbatan mas’uliyatli munosabatini shakllantiradi.

Oila va maktab hamkorligi bu jarayonni yanada samarali tashkil etish imkonini beradi. Ta’lim muassasasi bolaning fanlarga bo‘lgan qiziqishi, o‘quv faoliyatidagi faolligi va ayrim kompetensiyalarining rivojlanishi haqida ota-onaga ma’lumot berishi mumkin. Oila esa ushbu ma’lumotlarni bolaning kundalik hayotdagi xatti-harakati bilan taqqoslab, uning rivojlanishiga ko‘maklashadi. Natijada kasbiy yo‘naltirish izchil va uzluksiz pedagogik jarayonga aylanadi.

Shu nuqtayi nazardan oilada zamonaviy kasblarga yo‘naltirishning pedagogik modeli “kuzatish-qiziqishni aniqlash-faoliyat bilan tanishtirish-tajriba qilish-tahlil qilish-mustaqil tanlovga tayyorlash” mazmuniy ketma-ketligi asosida tashkil etilishi mumkin.

Ushbu jarayonda bolaning fikri asosiy o‘ringa qo‘yiladi, ota-ona esa uning rivojlanishiga yo‘naltiruvchi va qo‘llab-quvvatlovchi subyekt sifatida ishtirok etadi.

Maktab va oila hamkorligida bolaning kasbiy qiziqishlarini aniqlashga qaratilgan kuzatuvlar, ijodiy topshiriqlar va kichik loyihalarni tashkil etish ham samarali vosita bo‘lishi mumkin. Bunda asosiy e’tibor bolaning qaysi kasbni tanlashiga emas, balki uning qaysi faoliyat turlarida o‘zini namoyon qila olishi, qanday kompetensiyalarni rivojlantirishi va mustaqil tanlovga qanday tayyorlanayotganiga qaratiladi.

Zamonaviy jamiyatda kasbiy faoliyatning mazmuni tez o‘zgarayotganligi sababli bolalarni kasbga yo‘naltirishga an’anaviy yondashuvlarni takomillashtirish zarur. Bola kelajakdagi kasbini faqat mavjud kasblar haqidagi tasavvur asosida emas, balki o‘z qobiliyatlari, qiziqishlari, qadriyatlari va jamiyatdagi texnologik o‘zgarishlarni anglash asosida tanlashi kerak.

Oila ushbu jarayonda bolaning eng yaqin ijtimoiy muhiti sifatida katta pedagogik imkoniyatlarga ega. Oilada bolaning qiziqishlarini kuzatish, uning mustaqil fikrini hurmat qilish, turli faoliyatlar bilan tanishtirish, raqamli ta’lim imkoniyatlaridan oqilona foydalanish va mehnatga ijobiy munosabatni shakllantirish orqali kasbiy rivojlanish uchun mustahkam poydevor yaratiladi.

Shuningdek, zamonaviy kasbga yo‘naltirish faqat kasb nomlari bilan tanishtirishga emas, balki bolaning tanqidiy va ijodiy fikrlashi, raqamli savodxonligi, kommunikativ kompetensiyasi, muammolarni hal qilish qobiliyati va uzluksiz o‘rganishga tayyorligini rivojlantirishga qaratilishi zarur. Chunki kelajak mehnat bozorida muayyan kasbning nomidan ko‘ra, shaxsning yangi sharoitlarga moslasha olishi va o‘z kompetensiyalarini doimiy rivojlantirishi tobora muhimlashib bormoqda.

Demak, oilada bolalarni zamonaviy kasblarga yo‘naltirish ta’limning qo‘shimcha yo‘nalishi emas, balki bolaning shaxsiy, ijtimoiy va kasbiy rivojlanishini ta’minlovchi uzluksiz pedagogik jarayon sifatida qaralishi lozim. Oila va ta’lim muassasasi o‘rtasidagi hamkorlik izchil yo‘lga qo‘yilgan taqdirda, bolalarda kelajak kasbiga nisbatan ongli munosabat, mustaqil tanlov va kasbiy mas’uliyatni shakllantirish uchun zarur sharoit yaratiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi. Ta’lim to‘g‘risida: O‘RQ-637-son Qonun. – Toshkent, 2020-yil 23-sentabr.

2. Ishmuhamedov R., Yuldashev M. Ta’lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Nihol, 2013. – 279 b. (Kirish qismi: 3–4-b.)

3. Tolipov O‘., Ro‘ziyeva D. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2019. – 276 b. (Shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim masalalari: 103–107-b.)

4. Azizxo‘jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2006. – 160 b.

YOSHLAR ORASIDA SOG‘LOM TURMUSH TARZINI TARG‘IB QILISH VA MA’NAVIY-AXLOQIY TARBIYA

Nazarov Akmal Mardonovich,
Yoshlar masalalari va ma'naviy-ma'rifiy ishlar bo‘yicha birinchi prorektor psixologiya fanlari doktori, professor

Annotatsiya*. Ushbu maqolada yoshlar orasida sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilish hamda ma’naviy-axloqiy tarbiyani kuchaytirish masalalari ijtimoiy-pedagogik va psixologik nuqtayi nazardan yoritiladi. Bugungi globallashuv, axborot oqimining tezlashuvi, zararli odatlar, internetga qaramlik, nosog‘lom hayot tarzi va ma’naviy bo‘shliq yoshlar tarbiyasiga bevosita ta’sir ko‘rsatmoqda. Shu bois yosh avlodda jismoniy faollik, to‘g‘ri ovqatlanish, shaxsiy gigiyena, ruhiy barqarorlik, vaqtni to‘g‘ri tashkil etish, zararli illatlardan voz kechish kabi sog‘lom turmush ko‘nikmalarini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Maqolada sog‘lom turmush tarzi faqat tibbiy tushuncha emas, balki shaxsning ma’naviy yetukligi, ijtimoiy mas’uliyati, axloqiy qarashlari va hayotiy pozitsiyasi bilan chambarchas bog‘liq jarayon sifatida talqin qilinadi. Shuningdek, oila, ta’lim muassasasi, mahalla va ommaviy axborot vositalarining yoshlar ma’naviyatini shakllantirishdagi o‘rni tahlil qilinadi. Tadqiqotda yoshlarni sog‘lom, faol, vatanparvar, ma’naviy barkamol va ijtimoiy mas’uliyatli shaxs sifatida tarbiyalashning samarali yo‘llari asoslab beriladi.*

Kalit so‘zlar: *yoshlar, sog‘lom turmush tarzi, ma’naviy tarbiya, axloqiy tarbiya, jismoniy faollik, zararli odatlar, ijtimoiy mas’uliyat, barkamol shaxs.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются вопросы пропаганды здорового образа жизни среди молодежи и усиления духовно-нравственного воспитания с социально-педагогической и психологической точек зрения. В современных условиях глобализации, интенсивного информационного потока, распространения вредных привычек, интернет-зависимости, малоподвижного образа жизни и духовного вакуума проблема воспитания молодежи приобретает особую актуальность. Формирование у молодых людей навыков физической активности, правильного питания, личной гигиены, психологической устойчивости, рационального распределения времени и отказа от вредных привычек является важным условием их гармоничного развития. В статье здоровый образ жизни рассматривается не только как медицинская категория, но и как социально-нравственный процесс, связанный с духовной зрелостью личности, гражданской ответственностью, нравственными убеждениями и жизненной позицией. Особое внимание уделяется роли семьи, образовательных учреждений, махалли, общественных организаций и средств массовой информации в формировании духовно-нравственных качеств молодежи. Обосновывается необходимость комплексного подхода к воспитанию здорового, активного, патриотичного, социально ответственного и духовно развитого молодого поколения.*

Ключевые слова: *молодежь, здоровый образ жизни, духовное воспитание, нравственное воспитание, физическая активность, вредные привычки, социальная ответственность, гармонично развитая личность.*

Abstract. *This article examines the promotion of a healthy lifestyle among young people and the strengthening of spiritual and moral education from socio-pedagogical and psychological perspectives. In the context of globalization, rapid information flow,*

harmful habits, internet addiction, physical inactivity and moral uncertainty, the issue of youth education has become increasingly relevant. Developing healthy lifestyle skills among young people, including physical activity, proper nutrition, personal hygiene, psychological stability, effective time management and rejection of harmful habits, is an important condition for their comprehensive development. The article interprets a healthy lifestyle not only as a medical concept, but also as a social and moral process closely connected with personal maturity, civic responsibility, ethical values and an active life position. Special attention is paid to the role of the family, educational institutions, local communities, public organizations and mass media in shaping the spiritual and moral qualities of young people. The study emphasizes the need for an integrated approach to educating a healthy, active, patriotic, socially responsible and spiritually mature generation capable of resisting negative influences and contributing positively to society.

Key words: *youth, healthy lifestyle, spiritual education, moral education, physical activity, harmful habits, social responsibility, harmoniously developed personality.*

Kirish. Yoshlar orasida sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilish va ma’naviy-axloqiy tarbiyani kuchaytirish bugungi kunda nafaqat tarbiyaviy, balki ijtimoiy xavfsizlik, jamoat salomatligi va milliy taraqqiyot bilan bevosita bog‘liq dolzarb masalalardan biridir. Chunki yosh avlodning jismoniy sog‘lomligi, ruhiy barqarorligi, axloqiy qarashlari va ijtimoiy mas’uliyati jamiyatning kelajakdagi intellektual, demografik va ma’naviy salohiyatini belgilaydi. O‘zbekiston qonunchiligida yoshlar 14 yoshga to‘lgan va 30 yoshdan oshmagan shaxslar sifatida belgilanadi, yoshlarga oid davlat siyosatining asosiy prinsiplaridan biri esa ma’naviy, axloqiy va madaniy qadriyatlarning ustuvorligi hisoblanadi.

Respublika miqyosida ushbu mavzuning dolzarbligi, avvalo, mamlakatimizda yoshlar sonining yuqoriligi bilan izohlanadi. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi ma’lumotlariga ko‘ra, 2025-yil 1-yanvar holatiga ko‘ra, 14-30 yoshdagi yoshlar soni 9 630 556 nafarni tashkil etib, bu respublika umumiy aholisining 25,7 foiziga teng. Buxoro viloyatida esa ushbu yosh toifasidagi aholi 514 041 nafarni, ya’ni viloyat aholisining 24,7 foizini tashkil qilgan. Bu raqamlar yoshlar bilan olib boriladigan sog‘lom turmush tarzi, ma’naviy-ma’rifiy, profilaktik va tarbiyaviy ishlar tor doiradagi tadbir emas, balki keng ijtimoiy zarurat ekanini ko‘rsatadi.

Xalqaro miqyosda ham mazkur masala alohida ahamiyat kasb etmoqda. Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti ma’lumotlariga ko‘ra, o‘smirlik davri 10-19 yosh oralig‘ini qamrab oladi va aynan shu davrda insonning ovqatlanish, jismoniy faollik, zararli odatlarga munosabat, ijtimoiy xulq va hayotiy qarashlari shakllana boshlaydi. Dunyoda 1,3 milliarddan ortiq o‘smir mavjud bo‘lib, ularning katta qismi past va o‘rta daromadli mamlakatlarda yashaydi; bu esa sog‘lom turmush madaniyatini shakllantirishni global taraqqiyotning muhim shartlaridan biriga aylantiradi.

Sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilishning dolzarbligi yoshlar o‘rtasida jismoniy faollik yetishmasligi, noto‘g‘ri ovqatlanish, ortiqcha vazn, raqamli qaramlik va ruhiy zo‘riqish holatlarining ortib borayotgani bilan ham bog‘liq. Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti 2024-yilgi ma’lumotlarida 11-17 yoshdagi o‘smirlarning 81 foizi yetarli darajada jismoniy faol emasligini qayd etadi; qizlar orasida bu ko‘rsatkich 85 foiz, o‘g‘il bolalar orasida esa 78 foizni tashkil qiladi. Demak, yoshlar salomatligi masalasi faqat sport mashg‘ulotlari bilan cheklanmaydi, balki kundalik hayot tarzi, maktab va oliy ta’lim muhitidagi harakat faolligi, ovqatlanish madaniyati hamda bo‘sh vaqtni mazmunli tashkil etish bilan bevosita bog‘liqdir.

Mazkur mavzuning yana bir muhim tomoni yoshlarning ruhiy salomatligi va ma’naviy-axloqiy immuniteti bilan bog‘liq. Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti ma’lumotlariga ko‘ra, dunyoda 10-19 yoshdagi har yetti nafar o‘smirdan biri ruhiy buzilishlarni boshdan kechiradi; depressiya, xavotir va xulq-atvor buzilishlari esa o‘smirlar orasida kasallik va nogironlikning yetakchi sabablaridan biri hisoblanadi. Shu sababli sog‘lom turmush tarzi targ‘iboti nafaqat jismoniy faollik va to‘g‘ri ovqatlanishni, balki hissiy barqarorlik, o‘zini boshqarish, ijobiy muloqot, stressga bardoshlilik va zararli axborot ta’sirlariga qarshi psixologik himoyani ham qamrab olishi zarur.

O‘zbekiston sharoitida bu yo‘nalish davlat siyosatining muhim tarkibiy qismi sifatida qaralmoqda. “O‘zbekiston - 2030” strategiyasida aholi orasida to‘g‘ri ovqatlanish va sog‘lom turmush tarzini shakllantirish, yetarlicha jismoniy faollikka ega bo‘lmagan aholi ulushini kamaytirish, ta’lim va tibbiyot muassasalarida transyog‘, tuz va shakar miqdori yuqori mahsulotlarni cheklash kabi aniq vazifalar belgilangan. Bu esa sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilish masalasi faqat individual tanlov emas, balki davlat, ta’lim muassasasi, oila, mahalla va jamoatchilik hamkorligini talab qiladigan kompleks ijtimoiy vazifa ekanini anglatadi.

Kirish. Bugungi kunda yoshlar orasida sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilish va ma’naviy-axloqiy tarbiyani kuchaytirish jamiyat taraqqiyoti, jamoat salomatligi va ijtimoiy barqarorlikni ta’minlashning muhim shartlaridan biri hisoblanadi. O‘zbekiston aholisi tarkibida yoshlarning ulushi yuqori bo‘lib, 2025-yil 1-yanvar holatiga ko‘ra, respublikada 14-30 yoshdagi yoshlar soni 9 630 556 nafarni, ya’ni jami aholining 25,7 foizini tashkil etgan. Bu esa yoshlar bilan olib boriladigan sog‘lomlashtirish, ma’naviy-ma’rifiy va profilaktik ishlar davlat va jamiyat oldidagi ustuvor vazifalardan biri ekanini ko‘rsatadi.

Xalqaro miqyosda ham yoshlar salomatligi dolzarb muammo sifatida e’tirof etilmoqda. Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti ma’lumotlariga ko‘ra, 11-17 yoshdagi o‘smirlarning katta qismi tavsiya etilgan jismoniy faollik me’yoriga amal qilmaydi, bu esa ortiqcha vazn, surunkali kasalliklar, ruhiy zo‘riqish va ijtimoiy faollikning pasayishiga sabab bo‘lishi mumkin. Shuningdek, dunyoda 10-19 yoshdagi har yetti nafar o‘smirdan biri ruhiy salomatlik bilan bog‘liq muammolarni boshdan kechirishi qayd etilgan.

O‘zbekiston sharoitida sog‘lom turmush tarzini shakllantirish masalasi “O‘zbekiston - 2030” strategiyasida ham alohida yo‘nalish sifatida belgilangan bo‘lib, unda aholining to‘g‘ri ovqatlanishi, jismoniy faolligini oshirish, ortiqcha vazn va zararli odatlar ta’sirini kamaytirish kabi vazifalar ko‘zda tutilgan. Shu nuqtayi nazardan, yoshlar orasida sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilish faqat tibbiy-profilaktik jarayon emas, balki ma’naviy yetuklik, axloqiy mas’uliyat, ijtimoiy faollik va zararli ta’sirlarga qarshi immunitetni shakllantirishga qaratilgan kompleks tarbiyaviy jarayondir. Shuning uchun mazkur mavzuni ilmiy jihatdan o‘rganish yosh avlodni jismonan sog‘lom, ruhan barqaror, ma’nan yetuk va ijtimoiy mas’uliyatli shaxs sifatida tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar tahlili. Yoshlar orasida sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilish va ma’naviy-axloqiy tarbiyani shakllantirish masalasi rus va xorijiy olimlar tadqiqotlarida shaxs kamoloti, ijtimoiylashuv, tarbiya muhiti va xulq-atvor madaniyati bilan uzviy bog‘liq holda talqin etiladi. Rus psixologiyasida L.S. Vygotskiy shaxs rivojlanishini ijtimoiy muhit va madaniy tajribani o‘zlashtirish jarayoni bilan izohlab, bolaning axloqiy qarashlari, o‘zini tutish me’yorlari va sog‘lom xulq-atvori kattalar, tengdoshlar hamda ta’lim-tarbiya muhiti ta’sirida shakllanishini asoslaydi. A.N. Leontev esa faoliyat

nazariyasi orqali inson shaxsining rivojlanishi uning maqsadli faoliyati, ehtiyojlari va motivlari bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi; bu yondashuv sog‘lom turmush tarzini yoshlar ongida oddiy tashqi talab emas, balki ichki ehtiyoj va hayotiy qadriyat sifatida shakllantirish zarurligini anglatadi. B.G. Ananyev insonni biologik, psixologik va ijtimoiy mavjudot sifatida tahlil qilib, salomatlik, mehnatga munosabat, ijtimoiy faollik va axloqiy mas’uliyat shaxs kamolotining ajralmas tarkibiy qismlari ekanini ta’kidlaydi. L.I. Bojovich tadqiqotlarida esa yoshlarning motivatsion sohasi, ijtimoiy burchni anglash, o‘z xulqini nazorat qilish va axloqiy pozitsiyani egallashi tarbiya jarayonining markaziy omillari sifatida ko‘riladi. A.V. Mudrik va I.S. Kon ishlarida yoshlar ijtimoiylashuvi oila, maktab, tengdoshlar guruhi, ommaviy axborot vositalari va jamiyatdagi qadriyatlar tizimi orqali kechishi yoritilib, zararli odatlar, ijtimoiy befarqlik va ma’naviy bo‘shliqning oldini olishda ijtimoiy muhitning tarbiyaviy roli muhimligi asoslanadi. Xorijiy olimlardan A. Bandura ijtimoiy o‘rganish nazariyasida yoshlar xulq-atvori kuzatish, taqlid qilish va ijtimoiy namuna orqali shakllanishini ko‘rsatib, sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilishda ijobiy namuna, ommaviy targ‘ibot va tengdoshlar ta’siridan samarali foydalanish zarurligini ta’kidlaydi. U. Bronfenbrennerning ekologik tizimlar nazariyasi esa shaxs rivojlanishini oila, ta’lim muassasasi, mahalla, ommaviy axborot muhiti va ijtimoiy siyosat bilan bog‘liq ko‘p bosqichli tizim sifatida tushuntiradi. J. Piaget va L. Kohlberg axloqiy tafakkur rivojlanishini bosqichma-bosqich jarayon sifatida talqin qilib, yoshlar axloqiy tanlov, mas’uliyat va ijtimoiy me’yorlarni anglash orqali ma’naviy yetuklikka erishishini ko‘rsatadi. E. Eriksonning psixosotsial rivojlanish nazariyasida esa o‘smirlik va yoshlik davri shaxsiy identifikatsiya, hayotiy maqsad va qadriyatlarni belgilash bosqichi sifatida baholanadi. Shuningdek, A. Maslow va C. Rogersning gumanistik qarashlarida sog‘lom shaxs o‘z imkoniyatlarini anglaydigan, ijtimoiy foydali faoliyatga intiladigan, ichki mas’uliyat va ijobiy qadriyatlarga ega inson sifatida tavsiflanadi. Demak, rus va xorijiy ilmiy yondashuvlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, yoshlar orasida sog‘lom turmush tarzini shakllantirish faqat jismoniy salomatlikni mustahkamlash bilan cheklanmaydi, balki ma’naviy-axloqiy tarbiya, ijtimoiy mas’uliyat, ijobiy motivatsiya, sog‘lom muloqot muhiti va shaxsiy hayotiy pozitsiyani rivojlantirish bilan uzviy bog‘liq kompleks jarayon hisoblanadi.

Muhokama. Yoshlar orasida sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilish va ma’naviy-axloqiy tarbiyani kuchaytirish bugungi ijtimoiy sharoitda o‘zaro bog‘liq jarayon sifatida namoyon bo‘ladi. Chunki sog‘lom turmush tarzi faqat jismoniy faollik, to‘g‘ri ovqatlanish yoki zararli odatlardan voz kechish bilan cheklanmaydi, balki yoshlarning hayotga munosabati, qadriyatlari, maqsadlari, ijtimoiy mas’uliyati va o‘zini boshqarish madaniyati bilan ham bevosita bog‘liqdir. Agar yosh avlodda sog‘lom hayot kechirishga nisbatan ichki ehtiyoj shakllanmasa, tashqi targ‘ibot ishlari kutilgan natijani bermaydi. Shu sababli sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda ta’lim muassasalari, oila, mahalla va jamoatchilik hamkorligi muhim ahamiyatga ega.

Muhokama qilinayotgan mavzuning asosiy jihati shundaki, yoshlar turli axborot oqimlari, zararli odatlar, virtual muhit ta’siri va ijtimoiy bosim sharoitida o‘z hayotiy tanlovini mustaqil belgilashga majbur bo‘lmoqda. Bunday vaziyatda ularda ma’naviy immunitet, axloqiy mezon, tanqidiy fikrlash va irodaviy barqarorlikni rivojlantirish sog‘lom turmush tarzining muhim psixologik asosi hisoblanadi. Ma’naviy-axloqiy tarbiya yoshlarni faqat yaxshi xulqqa chaqirish emas, balki ularda mas’uliyat, vatanparvarlik, insoniylik, halollik, o‘z sog‘lig‘iga e’tibor va jamiyat oldidagi burchni anglash kabi sifatlarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Shu nuqtayi nazardan, sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilish jarayonida faqat nasihat, ma’ruza yoki bir martalik tadbirlar bilan cheklanib qolish yetarli emas. Bunda yoshlarning qiziqishi, ehtiyoji va yosh xususiyatlariga mos interaktiv mashg‘ulotlar, sport tadbirlari, psixologik treninglar, sog‘lom ovqatlanish madaniyatiga oid suhbatlar, zararli odatlar oqibatini tushuntiruvchi profilaktik ishlar hamda ijobiy namunalar orqali ta’sir ko‘rsatish samaraliroq bo‘ladi. Ayniqsa, tengdoshlar guruhi, ijtimoiy tarmoqlar va ommaviy axborot vositalaridan maqsadli foydalanish yoshlar ongiga ta’sir etuvchi muhim vosita sifatida qaralishi lozim.

Umuman olganda, yoshlar orasida sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilish va ma’naviy-axloqiy tarbiyani rivojlantirish bir-birini to‘ldiruvchi ikki muhim yo‘nalishdir. Sog‘lom tana, sog‘lom ruhiyat va sog‘lom ma’naviyat uyg‘unlashgandagina yoshlar jamiyatda faol, mas’uliyatli va barkamol shaxs sifatida shakllanadi. Shu bois mazkur yo‘nalishda olib boriladigan ishlar tizimli, uzluksiz va amaliy natijaga yo‘naltirilgan bo‘lishi zarur.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, yoshlar orasida sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilish va ma’naviy-axloqiy tarbiyani kuchaytirish bugungi jamiyat taraqqiyotining muhim ijtimoiy, pedagogik va psixologik vazifalaridan biri hisoblanadi. Chunki yosh avlodning jismoniy salomatligi, ruhiy barqarorligi, axloqiy qarashlari va ijtimoiy mas’uliyati mamlakatning kelajakdagi inson kapitali, ma’naviy muhiti hamda barqaror rivojlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Sog‘lom turmush tarzi faqat sport bilan shug‘ullanish, to‘g‘ri ovqatlanish yoki zararli odatlardan voz kechish bilangina cheklanmaydi, balki insonning o‘z hayotiga ongli munosabati, vaqtni to‘g‘ri tashkil etishi, ruhiy muvozanatni saqlashi, ijobiy fikrlashi va jamiyat oldidagi mas’uliyatini anglab yashashi bilan ham bog‘liqdir.

Ma’naviy-axloqiy tarbiya esa yoshlarning sog‘lom hayotiy pozitsiyasini shakllantiruvchi asosiy omillardan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Zero, axloqiy qadriyatlarga ega, o‘z xatti-harakatini nazorat qila oladigan, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat bilan qaraydigan yoshlar zararli odatlar, salbiy axborot ta’siri, loqaydlik, ijtimoiy befarqlik va ma’naviy bo‘shliq kabi xavflarga nisbatan mustahkam immunitetga ega bo‘ladi. Shu jihatdan sog‘lom turmush tarzini shakllantirish jarayoni ma’naviy tarbiyadan ajralgan holda emas, balki u bilan uyg‘un va uzviy bog‘liq tarzda olib borilishi zarur.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, mazkur yo‘nalishda oila, ta’lim muassasalari, mahalla, yoshlar tashkilotlari, ommaviy axborot vositalari va sog‘liqni saqlash tizimining hamkorligi muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, yoshlarning yosh xususiyatlari, qiziqishlari va ehtiyojlarini hisobga olgan holda sport tadbirlari, ma’naviy-ma’rifiy suhbatlar, psixologik treninglar, sog‘lom ovqatlanish bo‘yicha targ‘ibot ishlari, zararli odatlarga qarshi profilaktik mashg‘ulotlar hamda ijtimoiy loyihalarni tizimli tashkil etish samarali natija beradi. Bunda faqatgina nazariy tushuntirish emas, balki amaliy faoliyat, shaxsiy namuna, ijobiy ijtimoiy muhit va doimiy rag‘batlantirish asosiy o‘rin tutadi.

Demak, yoshlar orasida sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilish va ma’naviy-axloqiy tarbiyani rivojlantirish barkamol avlodni voyaga yetkazishning muhim sharti bo‘lib, u yoshlarning jismoniy sog‘lom, ruhan tetik, ma’nan yetuk, ijtimoiy faol va mas’uliyatli shaxs sifatida shakllanishiga xizmat qiladi. Ushbu jarayon uzluksiz, tizimli va maqsadli tashkil etilgan taqdirdagina yoshlar o‘z salomatligini qadrlaydigan, zararli ta’sirlarga qarshi tura oladigan, jamiyatda munosib o‘rin egallashga intiladigan hamda milliy taraqqiyotga hissa qo‘sha oladigan faol avlod sifatida kamol topadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. O‘zbekiston Respublikasining “Yoshlarga oid davlat siyosati to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ-406-son, 14.09.2016. – Toshkent, 2016.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston - 2030 strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni. PF-158-son, 11.09.2023. – Toshkent, 2023.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Yangi O‘zbekiston yoshlari-2030” strategiyasini tasdiqlash hamda yoshlarni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni. PF-66-son, 20.04.2026. – Toshkent, 2026.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Yangi O‘zbekiston yoshlari - 2030” strategiyasida belgilangan vazifalarni 2026-2027-yillarda amalga oshirish bo‘yicha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi Qarori. PQ-148-son, 20.04.2026. – Toshkent, 2026.
5. World Health Organization. Physical activity: fact sheet. – Geneva: WHO, 2024. – Elektron resurs.
6. World Health Organization. Mental health of adolescents: fact sheet. – Geneva: WHO, 2025. – Elektron resurs.
7. World Health Organization. WHO guidelines on physical activity and sedentary behaviour. – Geneva: World Health Organization, 2020. – 104 p.
8. UNICEF. Situation Analysis of Children and Adolescents in Uzbekistan. – Tashkent: UNICEF Uzbekistan, 2024. – Elektron resurs.
9. UNICEF Uzbekistan. Adolescent health in Uzbekistan. – Tashkent: UNICEF, 2024. – Elektron resurs.
10. Выготский Л.С. Педагогическая психология. – Москва: Педагогика-Пресс, 1999. – 536 с.
11. Выготский Л.С. Собрание сочинений: в 6 т. Т. 4. Детская психология. – Москва: Педагогика, 1984. – 432 с.
12. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – Москва: Политиздат, 1977. – 304 с.

ONKOLOGIK KASALLIKLARGA CHALINGAN BEMORLARNING PSIXOLOGIK HOLATINI YAXSHILASH VA HAYOT SIFATINI OSHIRISH TEXNOLOGIYALARI

Niyazova Nilufar Farxadovna,
Ma'mun universiteti Psixologiya,
Tibbiyot va sport kafedrasi dotsent vb
Psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD

Annotatsiya. *Tadqiqotda onkologik kasallikning bemorlarning emotsional holati, psixologik farovonligi, ijtimoiy moslashuvi va hayot sifatiga ta'sir etuvchi asosiy omillar ilmiy jihatdan yoritilgan. Shuningdek, psixologik rezilentlik, stressni boshqarish, emotsional qo‘llab-quvvatlash, kognitiv-xulq-atvor yondashuvi va psixologik maslahatning bemorlarning hayot sifatini yaxshilashdagi o‘rni tahlil qilinadi. Psixokorreksion texnologiyalarni individual ehtiyojlarga mos ravishda takomillashtirish bemorlarning davolanishga motivatsiyasini oshirish, psixologik moslashuvini kuchaytirish va psixoemotsional barqarorligini ta'minlashga xizmat qilishi asoslab beriladi. Tadqiqot natijalari onkologik bemorlarga ko‘rsatiladigan psixologik yordam tizimini takomillashtirish va multidissiplinar yondashuv samaradorligini oshirishga qaratilgan ilmiy-amaliy tavsiyalarni ishlab chiqish uchun muhim ahamiyat kasb etadi.*

Kalit so'zlar: *onkologik bemor, hayot sifati, psixologik mexanizm, psixokorreksiya, psixokorreksion texnologiyalar, psixologik yordam, psixologik moslashuv, emotsional barqarorlik, rezilentlik, stressni boshqarish, kognitiv-xulq-atvor terapiyasi, psixologik farovonlik.*

Аннотация. *Анализируется влияние онкологического заболевания на эмоциональное состояние, психологическое благополучие, социальную адаптацию и качество жизни пациентов. Особое внимание уделено роли психологической устойчивости, управления стрессом, эмоциональной поддержки, когнитивно-поведенческого подхода и психологического консультирования в повышении качества жизни онкологических больных. Обосновывается необходимость совершенствования психокоррекционных технологий с учетом индивидуальных особенностей пациентов для повышения их мотивации к лечению, улучшения психологической адаптации и эмоциональной стабильности. Полученные результаты имеют практическое значение для совершенствования системы психологической помощи онкологическим больным и повышения эффективности междисциплинарного взаимодействия специалистов.*

Ключевые слова: *онкологические больные, качество жизни, психологические механизмы, психокоррекция, психокоррекционные технологии, психологическая помощь, психологическая адаптация, эмоциональная устойчивость, резильентность, управление стрессом, когнитивно-поведенческая терапия, психологическое благополучие.*

Abstract. *The study analyzes the impact of cancer on patients' emotional state, psychological well-being, social adaptation, and overall quality of life. Particular attention is given to the role of psychological resilience, stress management, emotional support, cognitive-behavioral approaches, and psychological counseling in improving patients' quality of life. The paper argues that psychocorrection technologies should be tailored to individual patient needs in order to strengthen treatment motivation, facilitate psychological adaptation, and enhance emotional stability. The findings provide a scientific basis for improving psychological support services for cancer patients and increasing the effectiveness of multidisciplinary healthcare interventions.*

Key words: *cancer patients, quality of life, psychological mechanisms, psychocorrection, psychocorrection technologies, psychological support, psychological adaptation, emotional stability, resilience, stress management, cognitive behavioral therapy, psychological well-being.*

Kirish. Psixologik mexanizmlar bemorning kasallikka munosabatini shakllantirish, ichki psixologik resurslarini safarbar etish, stressni boshqarish hamda davolanish jarayoniga faol moslashishini ta'minlashda muhim o‘rin egallaydi. Psixologik rezilentlik, optimistik dunyoqarash, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, adaptiv koping strategiyalari va emotsiyalarni boshqarish ko‘nikmalari bemorning psixologik barqarorligini mustahkamlashga xizmat qiladi. Mazkur mexanizmlarning rivojlanganligi bemorlarning hayot sifatini oshirish, depressiv holatlarni kamaytirish va davolanish samaradorligini kuchaytirishda muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi [Bonanno, 2004; Folkman, 2010].

Onkologik bemorlar bilan ishlash amaliyotida psixokorreksion texnologiyalar alohida ahamiyatga ega. Kognitiv-xulq-atvor terapiyasi, ratsional-emotiv yondashuv, relaksatsiya mashqlari, art-terapiya, mindfulness texnologiyalari, psixoedukatsiya hamda oilaviy psixologik maslahat usullarining qo‘llanilishi bemorlarning emotsional zo‘riqishini kamaytirish, davolanishga motivatsiyasini oshirish va ijtimoiy moslashuvini yaxshilashga xizmat qiladi. Shu bilan birga, zamonaviy psixokorreksion texnologiyalarni

bemorning individual psixologik xususiyatlari, kasallik bosqichi va ijtimoiy ehtiyojlarini hisobga olgan holda takomillashtirish zarurati ortib bormoqda [Beck, 2011; NCCN, 2024].

Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, ko‘plab tadqiqotlarda onkologik kasalliklarning klinik jihatlari keng o‘rganilgan bo‘lsa-da, hayot sifatini oshirishning psixologik mexanizmlari hamda psixokorreksion texnologiyalarni integrallashgan yondashuv asosida takomillashtirish masalalari hali ham yetarli darajada yoritilmagan. Ayniqsa, psixologik yordamni individual ehtiyojlar, shaxsning psixologik resurslari va zamonaviy raqamli texnologiyalar bilan uyg‘unlashtirishga oid tadqiqotlar dolzarbligicha qolmoqda [Greer et al., 2020; Carlson, Bultz, 2021].

Mazkur maqolaning maqsadi onkologik bemorlar hayot sifatini oshirishga xizmat qiluvchi psixologik mexanizmlarni ilmiy jihatdan tahlil qilish, zamonaviy psixokorreksion texnologiyalarning imkoniyatlarini baholash hamda ularni takomillashtirishning ilmiy-amaliy yo‘nalishlarini asoslab berishdan iborat. Tadqiqot natijalari onkologik bemorlarga ko‘rsatiladigan psixologik yordam tizimini rivojlantirish, multidissiplinar yondashuv samaradorligini oshirish hamda psixologik reabilitatsiya dasturlarini takomillashtirish uchun ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi [American Cancer Society, 2023; World Health Organization, 2022].

Psixoonkologiya sohasining shakllanishida J. C. Hollandning ilmiy ishlari muhim o‘rin egallaydi. Tadqiqotchining fikriga ko‘ra, onkologik kasallik bemorning psixologik holatini tubdan o‘zgartirib, xavotir, depressiya, umidsizlik, ijtimoiy yakkalanish va davolanishdan voz kechish kabi holatlarni yuzaga keltirishi mumkin. Shu bois psixologik yordam onkologik davolashning ajralmas qismi bo‘lishi lozimligi asoslab berilgan. Holland psixologik diagnostika va psixologik maslahatni davolashning barcha bosqichlariga integratsiya qilish zarurligini ta'kidlaydi [Holland, Breitbart, Jacobsen et al., 2015].

Hayot sifati konsepsiyasining rivojlanishida D. Cella va hamkorlarining tadqiqotlari alohida ahamiyatga ega. Ular tomonidan ishlab chiqilgan ilmiy yondashuvga ko‘ra, hayot sifati jismoniy, funksional, emotsional va ijtimoiy farovonlikning o‘zaro uyg‘unligidan iborat murakkab tizim hisoblanadi. Olimlar ushbu ko‘rsatkichlarni baholash uchun standartlashtirilgan psixodiagnostik vositalarni ishlab chiqib, onkologik bemorlarning davolanish samaradorligini baholashda hayot sifati mezonlaridan foydalanish zarurligini ilmiy jihatdan asoslab berganlar [Cella, 1994].

R. Lazarus va S. Folkman tomonidan ishlab chiqilgan stress va koping nazariyasi onkologik bemorlarning psixologik moslashuvini tushuntirishda muhim metodologik asoslardan biri hisoblanadi. Ushbu nazariyaga ko‘ra, insonning stressli vaziyatga bergan psixologik javobi uning vaziyatni qanday baholashi va qanday moslashuv strategiyalarini tanlashiga bog‘liq. Onkologik bemorlarda konstruktiv koping strategiyalarining shakllanishi emotsional zo‘riqishni kamaytirish, davolanishga motivatsiyani oshirish va hayot sifatini yaxshilashga yordam beradi [Lazarus, Folkman, 1984].

A. Beck tomonidan ishlab chiqilgan kognitiv-xulq-atvor yondashuvi psixokorreksion texnologiyalar orasida eng samarali usullardan biri sifatida e'tirof etiladi. Mazkur yondashuv bemorlarda salbiy avtomatik fikrlarni aniqlash, ularni konstruktiv qarashlar bilan almashtirish va moslashuvchan xulq-atvor strategiyalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Ilmiy tadqiqotlar kognitiv-xulq-atvor terapiyasi xavotir va depressiv simptomlarni kamaytirish, uyqu sifatini yaxshilash hamda bemorlarning hayotdan qoniqish darajasini oshirishini ko‘rsatmoqda [Beck, 2011; Greer et al., 2020].

So‘nggi yillarda psixokorreksion texnologiyalar tarkibiga mindfulness, relaksatsiya mashqlari, art-terapiya, musiqa terapiyasi, psixoedukatsiya, oilaviy maslahat va qo‘llab-quvvatlovchi guruh terapiyalari ham keng joriy etilmoqda. Ushbu texnologiyalar bemorlarning emotsional zo‘riqishini kamaytirish, kasallikni qabul qilish jarayonini yengillashtirish hamda psixologik rezilentlikni rivojlantirishga xizmat qilishi ko‘plab empirik tadqiqotlarda isbotlangan [Carlson, Bultz, 2021; National Comprehensive Cancer Network, 2024].

Rezilentlik konsepsiyasi ham onkologik bemorlar psixologiyasida muhim ilmiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. G. Bonanno va boshqa tadqiqotchilar og‘ir hayotiy vaziyatlarda psixologik barqarorlikni saqlab qolish shaxsning ichki resurslari, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash va moslashuvchan fikrlash bilan chambarchas bog‘liqligini ta'kidlaydilar. Rezilentligi yuqori bo‘lgan bemorlarda davolanishga nisbatan ijobiy munosabat, psixoemotsional barqarorlik va hayot sifati ko‘rsatkichlari yuqoriroq bo‘lishi kuzatilgan [Bonanno, 2004; Masten, 2018].

Mahalliy ilmiy tadqiqotlarda ham onkologik bemorlarning psixologik holati, psixologik reabilitatsiyasi va psixologik yordamni tashkil etish masalalari bosqichma-bosqich rivojlanib bormoqda. Biroq mavjud tadqiqotlarning aksariyatida alohida psixologik muammolar yoki reabilitatsiya jihatlariga e'tibor qaratilgan bo‘lib, hayot sifatini oshirishning psixologik mexanizmlari hamda zamonaviy psixokorreksion texnologiyalarni kompleks tizim sifatida takomillashtirish masalalari yetarlicha o‘rganilmagan. Ayniqsa, individual psixologik xususiyatlar, oilaviy qo‘llab-quvvatlash, raqamli psixologik xizmatlar va multidissiplinar yondashuvni yagona model asosida integratsiyalash bo‘yicha ilmiy izlanishlar zarurati saqlanib qolmoqda [World Health Organization, 2022; International Psycho-Oncology Society, 2023].

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, onkologik bemorlar hayot sifatini oshirish faqat tibbiy davolash bilan cheklanmaydi. Psixologik mexanizmlarni rivojlantirish, zamonaviy psixokorreksion texnologiyalarni ilmiy asosda takomillashtirish va ularni individual ehtiyojlarga moslashtirish davolash samaradorligini oshirishning muhim sharti hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, mazkur tadqiqot onkologik bemorlarning psixologik farovonligini ta'minlash, psixologik yordam sifatini oshirish hamda psixoonkologik xizmatlarni rivojlantirishga qaratilgan ilmiy yondashuvlarni yanada boyitishga xizmat qiladi [Holland, Breitbart, Jacobsen et al., 2015; Carlson, Bultz, 2021].

Xulosa. Mazkur tadqiqot onkologik bemorlar hayot sifatini oshirishning psixologik mexanizmlari hamda psixokorreksion texnologiyalarni takomillashtirish masalalarini kompleks yondashuv asosida tahlil qilish imkonini berdi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, onkologik kasallik bemorning nafaqat jismoniy salomatligiga, balki uning psixologik holati, emotsional barqarorligi, ijtimoiy faolligi va umumiy hayot sifatiga ham sezilarli ta'sir ko‘rsatadi. Shu sababli zamonaviy onkologik yordam tizimida psixologik qo‘llab-quvvatlash davolash jarayonining ajralmas tarkibiy qismi sifatida tashkil etilishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. O‘zbekiston Respublikasining Aholi salomatligini saqlash to‘g‘risidagi Qonuni. – Toshkent, 2024.

2. World Health Organization. Guide to Cancer Early Diagnosis. – Geneva: WHO, 2017.

3. World Health Organization. Mental Health and Well-being. – Geneva: WHO, 2022.

4. National Comprehensive Cancer Network (NCCN). NCCN Clinical Practice Guidelines in Oncology: Distress Management. Version 2024. – Plymouth Meeting, PA: NCCN, 2024.

5. National Cancer Institute. Psychological and Social Support for People with Cancer. – Bethesda, MD: NCI, 2023.

6. American Cancer Society. Cancer Treatment and Survivorship Facts & Figures 2023–2024. – Atlanta: ACS, 2023.

7. Holland J.C., Breitbart W.S., Jacobsen P.B., Lederberg M.S., Loscalzo M.J., McCorkle R. Psycho-Oncology. 3rd ed. – New York: Oxford University Press, 2015.

8. Beck J.S. Cognitive Behavior Therapy: Basics and Beyond. 2nd ed. – New York: Guilford Press, 2011.

9. Lazarus R.S., Folkman S. Stress, Appraisal, and Coping. – New York: Springer Publishing Company, 1984.

10. Engel G.L. The Need for a New Medical Model: A Challenge for Biomedicine. //

IBN XALDUNNING ASABIYYA KONSEPSIYASI: JAMIYAT VA DAVLAT TARAQQIYOTINING IJTIMOIY-FALSAFIY TAHLILI

Ochilov Baxtiyor Shuhrat o'g'li ,
Navoiy innovatsiyalar universiteti
Ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrasi
o'qituvchisi

Annotatsiya: *Mazkur maqolada buyuk mutafakkir Ibn Xaldunning ijtimoiy-falsafiy qarashlarida muhim o'rin tutuvchi "asabiyya" tushunchasining mazmun-mohiyati va ijtimoiy-siyosiy jarayonlardagi ahamiyati tahlil qilinadi. Asabiyya tushunchasining tarixiy shakllanishi, uning qabila va urug'chilik munosabatlaridan ijtimoiy birdamlikning kengroq shakllariga rivojlanishi yoritib beriladi. Ibn Xaldun ta'limotida asabiyya jamiyatning ichki jipsligi, o'zaro yordam, umumiy manfaat va himoya ehtiyojlarini ta'minlovchi ijtimoiy kuch sifatida namoyon bo'lishi asoslab beriladi. Shuningdek, asabiyaning davlatning shakllanishi, siyosiy hokimiyatning mustahkamlanishi va davlat taraqqiyotining keyingi bosqichlaridagi o'rni ochib beriladi.*

Kalit so'zlar: *Ibn Xaldun, asabiyya, ijtimoiy birdamlik, jamiyat, davlat, siyosiy hokimiyat, badaviy jamiyat, hadariy jamiyat, din, ijtimoiy-falsafiy qarashlar.*

Abstract: *This article analyzes the concept of "asabiyya" in the socio-philosophical thought of Ibn Khaldun and its significance in social and political processes. It examines the historical formation of the concept of asabiyya and its transformation from tribal and kinship-based relations into broader forms of social solidarity. The study demonstrates that, in Ibn Khaldun's thought, asabiyya functions as a social force that ensures internal cohesion, mutual assistance, common interests, and collective protection within a community. Particular attention is given to the role of asabiyya in the formation and consolidation of political authority and the establishment of the state*

Keywords: *Ibn Khaldun, asabiyya, social solidarity, society, state, political authority, Bedouin society, urban society, religion, socio-philosophical thought.*

Аннотация: *В статье анализируется понятие «асабийя» в социально-философском учении Ибн Халдуна и его значение в социально-политических процессах. Рассматривается историческое формирование понятия асабийи и его развитие от родоплеменных и родственных связей к более широким формам социальной солидарности. Обосновывается, что в учении Ибн Халдуна асабийя*

выступает социальной силой, обеспечивающей внутреннюю сплочённость, взаимопомощь, общие интересы и коллективную защиту членов социальной группы. Особое внимание уделяется роли асабийи в формировании и укреплении политической власти, а также в процессе образования государства.

Ключевые слова: *Ибн Хальдун, асабийя, социальная солидарность, общество, государство, политическая власть, бедуинское общество, городское общество, религия, социально-философские взгляды.*

Kirish. Jamiyatning shakllanishi, ijtimoiy birdamlikning vujudga kelishi hamda davlat va siyosiy hokimiyatning qaror topish qonuniyatlarini o‘rganish ijtimoiy-falsafiy tafakkurning muhim yo‘nalishlaridan biridir. Mazkur masalalarni o‘z davri uchun chuqur va tizimli ravishda tadqiq etgan mutafakkirlardan biri XIV asrning yirik tarixchisi va faylasufi Ibn Xaldun hisoblanadi. Uning “Muqaddima” asarida jamiyat taraqqiyoti, davlatlarning vujudga kelishi va rivojlanishi, ijtimoiy munosabatlar hamda siyosiy hokimiyatning shakllanishi o‘zaro bog‘liq jarayonlar sifatida tahlil etilgan.

Ibn Xaldun ijtimoiy-falsafiy ta’limotining markaziy kategoriyalaridan biri “asabiyya” tushunchasidir. Mazkur tushuncha dastlab qarindoshlik va urug‘-qabilaviy aloqalarga asoslangan birdamlikni ifodalagan bo‘lsa, mutafakkir talqinida u umumiy manfaat, o‘zaro yordam, himoya va jamoaviy birlikni ta’minlovchi keng ijtimoiy kuch sifatida namoyon bo‘ladi. Asabiyya jamiyat a’zolarini birlashtirish bilan birga, siyosiy hokimiyatning shakllanishi va davlatning barpo etilishida muhim omil sifatida qaraladi. Mutafakkir asabiyaning kuchayishi va zaiflashuvini jamiyat taraqqiyotining turli bosqichlari bilan bog‘laydi. Xususan, badaviy va hadariy jamiyatlarni tahlil qilish orqali ijtimoiy birdamlikning siyosiy hokimiyat, farovonlik va jamiyatning barqarorligi bilan aloqadorligini ko‘rsatadi. Shu jihatdan, mazkur maqolada Ibn Xaldun ta’limotida asabiyya tushunchasining mazmun-mohiyati, uning shakllanish omillari, jamiyat va davlat taraqqiyotidagi o‘rni hamda ijtimoiy jarayonlarga ta’siri ijtimoiy-falsafiy nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Mazkur tadqiqot orqali asabiyaning jamiyat ichki birligi va siyosiy barqarorlikni ta’minlashdagi nazariy ahamiyatini ochib berish maqsad qilinadi.

Natija va muhokama

Ibn Xaldunning ijtimoiy-falsafasida asabiya tushunchasi siyosiy hokimyatning shakllanishi va davlat barop etilsihi jarayonida markaziy g‘oya o‘rniga ega. Tabirlash mumkinki har qanday hokimyatning hukmronlik shakli muayyan guruh ichida kuchli ichki birlashuv – Asabiya orali birlashadi. Bu ichki jipsalshuv dastlab qabilalarning kelib chiqish birligi shaklida namoyon bo‘ladi, biroq uninng asosida jamoaviy manfaat va birgalikdagi himoya yotadi.

Jahiliya davrida bir qabilaning a’zolari, yoki qabilaga qabul qilingan har qanday kishi zolim yoki mazlum bo‘lishidan qat’iy nazar mavjud tuzum tamonidan himoya qilingan va qo‘llab quvvatlangan. Mentalitetiga ko‘ra himoya qilish va qo‘llab-quvatlash masalasida shaxsining zolimligi yoki mazlum ekanligi emas, baliki haqiqiy yoki qiyosiy jihatdan qaysi qabilaga mansubligi asosiy me’zon sanalgan. Bu ijtimoiy g‘oya va ruhiy muvozanat asabiyat deb atalgan.

Musulmon arab manbalarida ham keltirilgan bo‘lib, Muhammad (s.a.v.)ning “Qarindoshlaringa yordam ber, u zolim bo‘lsa ham, mazlum bo‘lsa ham”. Imom Buxoriyning sahih hadislar to‘plamida hadisning davomini ham keltirib o‘tadi: “Sahobalardan biri “Ey Allohning Rasuli, mazlumga yordam berish tushunarli, lekin zolimga qanday yordam beriladi” deb so‘raganlarida, “Rasululloh(s.a.v) zolimlikka yo‘l qo‘ymaslik bilan unga yordam berish mumkin” deb javob berganlar”. Maskur hadis asabiya (ijtimoiy birlashuv) tushunchasining me’yoriy chegaralarini belgilab beradi. Ibn

Xaldun o‘zining “Muqaddima” asarida ushbu masalani “umron” nazariyasida chuqur falsafiy tahlil qildi. U jamiyatning barqaror rivojlanishini asabiyaning mavjudligi bilan bog‘laydi. Bunda siyosiy kuch zo‘ravonlik yoki zulumni oqlovchi emas, balki birlashish, ijtimoiy birdamlik, va adaolatni taminlovchi omil bo‘lishi kerak. Bu yondashuv hadis mazmuni bilan bevosiyta mos keladi. Hadis orqali asabiyaga ko‘r-ko‘rona emas, balki ijtimoiy masuliyat va axloqiy nazorat vositasi sifatida qo‘llanishi kerakligi ifodalangan. Ibn Xaldun asabiyani ijtimoiy tizimning ajralmas qismi sifatida ko‘rdi, lekin uning haddan tashqari kuchayishi jamiyatda adolatsizlik va beqarorlikga olib kelishini ogohlantiradi. Bu yondashuv, Rasululloh (s.a.v)ning yuqoridagi hadisi bilan hamohang bo‘lib, zolimga yordam berish uni zulumdan qutqarish orqali bo‘lishi kerakligini anglatadi. Shu tariqa hadisdagi axloqiy prinsiplarga asoslangan yondashuv, mutafakkir tamonidan tarixiy-dinamik model sifatida rivojlantirilgan ijtimoiy tizim nazariyasining asosiy tayanch nuqtasi bo‘lib xizmat qiladi.

Bundan ko‘rinadiki asabiya tushunchasini to‘g‘ridan-to‘g‘ri muallifi Ibn Xaldun emas, balki ilgari mavjud bo‘lgan ijtimoiy hodisani yangicha talqinda tahlil qilib izohladi. Tarixiy jihatdan qaraganda asabiya- islomdan avvalgi davrda mavvjud bo‘lib, “qarindoshlar yoki yaqin ijtimoiy guruhlar tamonidan bir kishiga adolat yuzasidan qonuniylikga qaramasdan ko‘r-ko‘rona tarafdorlik qilish, uni himoya qilishni” anglatgan. Islom dini paydo bo‘lish davrida asabiyya tanqid ostiga olinadi, chunki islom ijtimoiy birlashuvni faqatgina qabila yoki urug‘lar o‘rtasidagi uzoro sadoqat emas, balki musulmon jamoatchiligi “umma” tamoyillari asosida qurishni maqsad qilgan edi. Islom dinida asosiy e’tibor butun jamoaga va barcha musulmonlarning tengligi, shuningdik barchaga adolatli bo‘lishga qaratdi. Shu sababli, islom dini urug‘chilikga asoslangan ijtimoiy birlikni barcha musulmonlar o‘rtasidagi iymon va axloqiy qadiryatlar bilan bog‘langan, “ummaga” birlasuvni maqsad qilgan. Aytish joyizki Ibn Xaldun asabiyani salbiy tushuncha sifatida baholamaydi. Balki, ushbu jarayondi ijtimoiy ongning dastlabgi shakllanish bosqichida tabiiy ravishda yuz beradigan hodisa sifatida baholaydi. Ibn Xaldun shu sababdan ham asabiyaning ijtimoiy taraqqiyotidagi o‘rni va tarixiy vazifasini qayta ko‘rib chiqib, islomiy qadiryatlarga uyg‘unlashgan holda faoliyat yuritishi mumkin bo‘lgan siyosiy nazariyasini ilgari suradi. Bu ikki nazariya – asabiya va islom dini bir-biri bilan ozoro to‘qnashmasdan, balki uyg‘unlikda harakat qilish orqali siyosiy tizim va jamiyatning barqaror asoslarini yaratish mumkinligini ilgari suradi.

Hozirgi zamon tadqiqotlarida “ asabiya” tushunchasi turlicha izohlanmoqda. Shu jumladan, Aziz Al-Azmeh “Zamonaviy tadqiqotlarda Ibn Xaldun” nomli ilmiy tadqiqotlarida “asabiyya” tushunchasini hissiy quzg‘alish sifatida talqin etadi. Yana, boshqa bir olim Muhsin Mahdiy “ Ibn Xaldunning tarixiy falsafasi” asarida bu tushunchani “jamoviy birdamlik” “ijtimoiy ong, “sadoqat”, “ijtimoiy birlashuv g‘oyasi” va “mavjudlikni himoya qilish istagi” kabi tushunchalar bilan tushuntirishga urinadi. Bu kabi yondashuvlar “asabiyya” tushunchasining ayrim tamonlarini yoritadi va uni Ibn Xaldun tafakkuridagi ijtimoiy-falsafiy qarashlarini to‘liq anglash imkonini bermaydi. Ibn Xaldun qarashlarida bu tushuncha ijtimoiy haqiqat dinamikasining tarixiy jarayonlarida, o‘zgarib boradigan ijtimoiy kuch sifatida namoyon bo‘ladi. Bugungi kunda “asabiyya” atamasiga turli soha vakllari tamonidan turlicha yondoshmoqda. Har bir yondashuv uning mazmunidagi ma’lum bir jihat yoki bir qancha jihatlarni qamrab olsada, hozirgi kungacha bu tushunchaning asil mohiyatini, ijtimoiy dinamikadagi ahamiyati va Ibn Xaldun nazlidagi talqinni to‘liq yoritib beradigan yagona kompleks va to‘liq izohga erishganicha yo‘q. Bu tushunchaning ma’nosini anglash uchun jamiyat ichida qanday shakllanishi, qanday kuchlar bilan uyg‘unlashuvi va qanday sharoyitda yo‘q bo‘lishi

mumkinligini tahlil qilish zarur sanaladi. Shu jihtalarni inobatga olgan holda aytish mumkinki "asabiyya"ni siyosiy faoliyat va xalqining tarixini belgilovchi omil sifatida talqin qilish mumkin.

Mutafakkir qarashlariga ko'ra, asabiyya o'zining tarixiy shakllanish jarayonida ikki asosiy bosqichda namoyon bo'ladi: badoaviy (ko'chmanchi) bosqich va hadoriy (shaharlik) bosqich. Bu ikki bosqich jamiyatning ijtimoiy tafakkurining shakllanishi va siyosiy irodasining kuchayib yoki so'nib borishiga qarab mutanosib tarzda o'zgarib boradi.

Birinchi bosqich-badaviy hayot, asosan sahro yoki qishloq sharoitida kechadigan hayot tarsi bo'lib, aynan shu ijtimoiy muhitda asabiyya tabiiy, kuch va sof shaklda namoyon bo'ladi. Odamlar orasidagi aloqalar asosan urug'-aymog', nasab va qarinsdoshlik asosida shakllanadi. Ijtimoiy jihatdan og'ir sharoit va raqobatlashuvning kuchliligi sababli bu yerda asabiyya ijtimoiy mexanezim sifatida ishlaydi va ijtimoiy guruhlarning omon qolishi bevosita ichki birdamlik, ya'ni asabiyya bilan bog'liq bo'ladi. Cho'l aholisi (Baduinlar) shahar aholisiga qaraganda kuchliroq asabiyaga ega bo'ladilar. Chunki ulr hayotida ko'proq bir – biriga suyanishga majbur bo'ladilar. Ansor va Muhojirunlar o'rtasidagi qardoshlik, qabila chegaralaridan chiqib, iymon birligi asosida shakllangan asabiyya namunasi sifatida keltirish mumkin. Ibn Xaldun Shimoliy Afrikadagi berber qabilalarini ham misol keltirdi. Masalan Almoravidlar va Almohadlar sulolasi aynan diniy va qabilaviy asabiyya asosida pado bo'ldi. "Ulug' sulolalar yuksalishida har doim asabiyaga suyanadilar. U kuch zaiflashganda esa inqiroz boshlanadi". Bundan ko'rinadiki asabiyya davlat asosidir. Undan mahrum bo'lgan hech bir sulola uzoq yashay olmaydi.

Ikkinchi bosqich – hadoriy hayot, bu-bosqich shaharlashish yoki madaniy hayotga o'tish davri bo'lib, jamiyat ko'proqfarovonlik, asiyosiy markazlashuv va ijtimoiy tabaqalanish darajasi bilan faqlanadi. Ibn Xaldun ta'kitlashicha hadoriy hayot kishilarni ko'proq nafsga, isrofgarchilikka, shaxsiy manfaatga undaydi, bu esa guruhiy birdamlikni yemiradi va ijtimoiy iqirozga olib keladi. Islom kelishi bilan, avvalgi qabila asosidagi asabiyya o'zgarishga uchradi. Rasululloh Muhammad (s.a.v.) Islom ummatini – "bir tan, bir jon" birligida tasvirlab, "asabiyatul jahiliyya" (jaholat davridagi guruhparastlik)ni qoralagan. Shu bilan birga, yangi shakldagi asabiyya – ya'ni e'tiqodga asoslangan ijtimoiy birdamlik vujudga keldi. Ushbu ikki bosqichning doirasida tarixiy sivilizatsiyalalashuv hayotining davriy silsilasini ishlab chiqdi:

1. Birlashuv davri – asabiyyaning eng yuqori bosqichi.
2. Markazlashgan hokimyat tuzilishi – davlatning shakllanishi.
3. Sivilizatsiyon yuksalish – tarqqiyot va fan
4. Asabiyaning susayishi – individualizm kuchayishi.
5. Inqiroz – davlatning yemirilishi va yangilanish zaruryati.

Bu bosqichlar nafaqt sotsiologik tafakkurning namunasi, balki sivilizatsiyalrning tarixiy evalutsiyasini tushunish uchun tarixiy-falsafiy modellar bilan uyg'unlashuvchi konsepsiyasidir. Zamaonaviy davr mutafakkrlaridan Arnold Taynbi, Osvold Spengler va Potirim Sorokinlar tarixning tsiklik rivojlanish xususiyatlarini Ibn Xaldun g'oyalariga yaqin usulda izohlashgan. Shuningdek, asabiyaning o'zgarishi dinamikasi bevosita ijtimoiy psixologiya, iqtisodiy resurslar, urf-odatlar, qadriyatlar kabi ko'plab omillar bilan o'zaro bog'liq bo'lgan holda, falsafiy jihatdan ham, tarixiy-madaniy jihatdan ham universal qonuniyat sifatida namoyon bo'ladi. Mutafakkir asabiyyani ijtimoiy kuch manbai ekanligini, xususan u zamon otishi bilan zaiflashib, markazlashgan hokimyatning parchalanishiga sabab bo'lishini ham nazariy jihatdan isbotlaydi: "Avval davlat

asabiyaga suyanadi. Keyinchalik esa hukmdorlar boylik va hashamatga berilib, asabiyyani unutadilar. Bu esa ularni zaiflashtiradi." Ibn Xaldun shunday xulosa qiladi: "Davlat kuchi — bu asabiyaning siyosiy shaklidir". Mutafakkirning asabiyya tushunchasiga bergan sharhi, uni oddiygina funksional ta'riflar yoki tor doiradagi ijtimoiy vazifalar bilan chegaralab bo'lmasligini anglatadi. Hozirgi zamon tadqiqotchilari tamonidan berilgan izohlarda asosan "qarindoshlik birdamligi" yoki "jamoaga sodiqlik" sifatida talqin qilinadi. Bunday yondashuv mutafakkir yaratgan murakkab ijtimoiy-falsafiy tizimni to'liq yoritishga ojizlik qiladi. Ibn Xaldun asabiyyani tarixiy va ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlarning markaziy omili sifatida bildi. Shhu sababdan ham mutafakkir ta'limotida bu tushncha jamyatning turli bosqichlarida har xil shakl va ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. Ibn Xaldunning ijtimoiy-falsafiy merosini tahlil qilish jarayonida, mutafakkir asabiyanining kelib chiqsh ildizlarini "isaba" va "asab" kabi, ikki xil yondashuv asosida tahlil qilgan. Birinchi yondashuv jihatidan "Isaba" (jamoa) arab tilidan kelib chiqib, mutafakkir talqinida "har bir kichik asabiya boshqa kichik asabiyalar bilan birlashib, katta asabiyya holatni tashkil qilib, ular orasida yetakchi asabiya o'zining ijtimoiy ustunligi bilan ajralib turadi". Bu yerda ijtimoiy tuzulmani tashkil etuvchi "asabiyya" jamiyat, qabila yoki sulola kabi ijtimoiy birikmalarni anglatadi. Guruhiy shakli, ijtimoiy tuzulma ichidagi o'rni va ma'naviy-mafkuraviy birdamlilik darajasida talqin qilinadi. Ikkinchi yondashuv jihatidan asabiyya – bu azolarni o'zoro bog'lab turuvchi ichki kuch, hissiy va ijtimoiy rishtalar tizmidir. Bu rishtalar insonlarni yagona ijtimoiy tizimga birlashtiradi va har bir jamiyat azosini guruh taqdiriga daxldor qiladi. Ibn Xaldun bu haqida shunday fikrlarni keltirib o'tadi: "Asabiyya degani – bu odamlarni birlashtiruvchi ichki aloqa, ularning bir-biriga sadoqatlai bo'lishi va o'zoro yordamga tayyorgarlik holatidir. Bunday holatda guruh bir tanu jonga aylandi". Ibn Xaldunning maskur yondashuvi orqali asabiyya tushunchasini real ijtimoiy harakatlar, ijtimoiy jarayonlar va siyosiy kurashlarda asosiy rol sifatida izohladi. Ayni paytda bu yondashuv jamiyatning ichki birdamligi va tarixiy kuch sifatidagi maqomini anglatadi. Asabiyani tor doiradagi talqinlar bilan cheklash emas, balki ijtimoiy rishta, tarixiy harakat va ongli birdamlik sifatida izolash mumkin.

Ibn Xaldun tamonidan ilgari surilgan asabiya tushunchasi faqatgina uning vazifalarini tavirlash yoki jamiyatga berilgan ta'riflar to'plami emas. Mutafakkirning nazlida faqatgina tarixiy rivojlanish jarayonida asabiyyani anglash mumkin. Turli jamiyatlarda turlicha qarashlarda tavfsiflanib, o'ziga xos ko'rinishlarda namoyon bo'ladi.

Ibn Xaldunning tarixiy-falsafiy merosida markaziy o'rin tutgan asabiyya tushunchasi, tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, ikki asosiy ma'noni aks ettirgan bo'lib, bu uning murakkab ijtimoiy-ontologik mohiyatini ko'rsatadi. Dastlabgi qarashlarda asabiyya — bu muayyan guruhni, ya'ni qabila, urug', nasab yoki boshqa turdagi ijtimoiy tuzilmani anglatadi. Ikkinchi ma'noda esa, u ushbu guruh a'zolari o'rtasidagi ichki bog'lanish, ruhiy va manfaat jihatidan birlikni anglatadi. Mutafakkir o'z qarashlarida quydagicha izohlanadi: "Asabiya deb, kishilarni ma'lum nisbat bilan (qon, nikoh yoki vasiylik orqali) bog'laydigan ichki kuch, ularning o'zaro yordam va fidokorlik ruhini saqlab turuvchi omilga aytiladi".

Ibn Xaldunning ta'kidlashicha,: "Agar bir necha kichik asabiyalar birlashsa, ular katta va qudratliroq bir asabiyaga aylanadi, bu birlashish kuch va hokimiyatni ta'minlaydi". Bundan ko'rinadiki Ibn Xaldun jamiyatning tashkiliy asoslarini faqat institutsional emas balki ruhiy va psixo-sotsioligik jarayonlar bilan izohlagan. Asabiya – bu faqat qon-qarindoshlik emas, balki birgalikda yashash tajribasi, umumiy qadryatlar, axloqiy majburiyatlar va umumiy tarixiy xotiraning ifodasidir.

Falsafiy nuqtai nazardan qaralganda, asabiyya Ibn Xaldunda ontologik kategoriya sifatida ham namoyon bo‘ladi. Jamiyatning harakat va o‘zgarish manbai sifatida, u davlat qurilishi, uning parokandaligi va yangi hukmronlik shakllarining vujudga kelishi jarayonlarini izohlashda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Mutafakkirning falsafiy taxlillaridan ko‘rish mumkinki asbiyyaning tashqi tuzilma sifatida va ichki bog‘liqlik sifatidagi ruhiy kuch orqali jamiyatdagi hokimyat jarayonlarini komplies ravshda tahlil qilish imkonini beradi. Maskur jarayondi tahlil qilgan Suleymon Uludag‘ning qarashlarida quydagicha aks ettiradi: Ibn Xaldun uchun asabiya nafaqat siyosiy zoravonlik yoki urug‘chilik hissi emas, balki insonlarni jamiyatga bog‘lovchi va tarixiy harakatga yetaklovchi ichki ongli kuchi”, sifatida takitlaydi. Bu qarashlar ijtimoiy nuqtayi nazardannjamiyatdaginijtimoiy harakatlanish, qudrat dinamikasi, gegemon kuchlar rotatsiyasi kabi jarayonlarni tushinishda muhim nazariy asos hisoblanadi.

Ibn Xaldunning qarashlarida asabiyya ibtidoiy jamiyat (badaviy jamiyat)da tabiiy va ijtimoiy aloqalar asosida shakllanadigan qudrat manbayi sifatida namoyon bo‘ladi. Mutafakkir fikricha, maskur aloqalar uch xil asosiy munosabatdan paydo bo‘ladi:

1. Sila ar-rahim (silat ur-rahm) yani qon – qarindoshlik aloqalri, nasab va urug‘ munosabatlari.
2. Xilif – yani ittifoq va axdlashuv, bu turli qabila yoki urug‘lar o‘rtasidagi shartnoma, nikoh yoki kelishuv asosida vujudga keladigan birlik.
3. Vola – yani himoya munosabati, begona qabilaga mansub shaxs bilan shartnoma asosida o‘rnatiladigan himoya va vasiylik munosabati.

Bu aloqalar ichida qon-qarindoshlik bog‘lanishini birinchi darajali, asosiy va eng barqaror asos sifatida takitlaydi. Mutafakkir bu munosbatlarni quydagcha ta’kitlab o‘tadi: “Kishi uchun qarindoshlik aloqalarini qadrlash va ularni saqlash tabiiy holdir. Agar yaqinlari boyligiga, hayotiga yoki sha’niga tahdid yuz bersa odam ularni himoya qilishga harakat qiladi. Bu holat o‘zoro mehir, hurmat va ishonchni kuchaytiradi. Bunday mustahkam aloqalar oiladava urug‘da o‘zoro yordamni ta’minlaydi. Bu hamjihatlik, dushmanlarga qarshi qo‘rquvni yengish imkonini beradi. Shu bois, Ibn xaldun ta’kitlaydiki oilaviy bog‘lanish va asabiya jamiyatida tirik qolish uchun boshqa omillarga nisbatan muhimroq hisoblanadi”. Ushbu nuqtayi nazardan kelib chiqib, Ibn Xaldun jamiyatdagi birlik va harakat qobilyatini faqat tashqi tuzilmalar emas, balki ichki bog‘lovchi irsiy va axloqiy munosabatlar bilan bog‘laydi. Bu qarash Ibn Xaldun falsafasining tabiiy ijtimoiy usullarga asoslanganligini ko‘rsatadi. Bu yerda asabiya faqat siyosiy tuzulma emas, balki ontologik va ijtimoiy-psixalogik kategoriya sifatida ham namoyon bo‘ladi. Sulemon Uludag‘ning “Ibn Xaldun.Muqaddima” asarida buni quydagicha izohlaydi: “Qon-qarindoshlik bog‘lanishi – Ibn Xaldun uchun asabiyaning eng tabiiy va ilk shakli bo‘lib, u insonni iroda va shartnomadan mustaqil ravishda vujudga keladi. Bu esa ijtimoiy harakatning ichki manbayi sifatida muhim rol o‘ynaydi”.

Ibn Xaldunning qarindoshlik tuyg‘ularini tashkil etgan asabiyyasi – silat ul rahimga asoslangan ichki birlikni, boshqa turdagi asabiyya aloqalaridan keskin faqarq qiladi. Bunday qon-qarindoshlik asabiyasida jamoa asolari o‘zlariga teng, teng huquq va teng burchalarga ega bo‘lib, birorta ijtimoiy guruhlashuv shaklida ucharamaydigan ijtimiy tenglik, birlik va hanjihatlilik hissini yuzaga keltiradi.

Ibn Xaldun ushbu turdagi asabiyani eng kuchli, eng barqaror va eng ishonchli birlik shakli sifatida baholaydi. Ma’lumki, qarindoshlik va urug‘doshlik aloqalari ba’zan shunchalik yaqin bo‘ladiki, ular mavjudligining o‘ziyoq insonlar orasida jipslikni vujudga keltiradi. Ba’zan esa, munosabatlar juda uzoq bo‘lsa-da, ular haqidagi ma’lumot va shuur butun xalqni birlashtiradi. Bunday holat do‘stlik aloqalarida ham kuzatiladi. Har

qanday holda ham, qarindoshlik aloqalari – ular qanday bo‘lmasin, jamitani birlashtirivchi kuch manbayi bo‘lib xizmat qiladi. Agar bu bog‘lanish shunchalik zaif bo‘lsa, inson bu haqida ravshan tasavvurga ega bo‘lmasa, u holda undan pado bo‘lgan asabiyya ham zaif bo‘ladi va tez orada yo‘qolib ketishi mumkin. Bu yerda Ibn Xaldun faqat tabiyat emas, balki ijtimoiy idrok, ommaviy xotira va o‘zlikni anglashni ham asosiy omil sifatida ko‘rsatgan. Qon-qarindoshlik u – qanchalik haqiqiy yoki ramziy bo‘lishidan qat’iy nazar, agar insonlar unni his qila olmasalar, undan paydo bo‘lgan asabiyya ham zaif bo‘ladi.

Asabiyya faqatgina irsiy bog‘lanish emas, balki irsiylikka bo‘lgan ishonch, shuur va jamoviy hissiyotdan paydo bo‘ladi. Shu bois, tabiiy aloqa deb bilingan qarindoshlik aslida ijtimoiy ong tufayli jipslikka aylandi. Ushbu qarash Ibn Xaldunning ijtimoi-falsafiy metadalogiyasida ontologik sabab bilan idrok asosini birlashtirishni ko‘rsatadi. Asabiyya faqat qon-qarindoshlik munosabatlarida bilologik tug‘ulishdan shakllanib qolmasdan, balki insonlar o‘rtasidagi shuuriy qabul, xotira va urf-odatlar ta’sirida simvolik bog‘lanishdan vujudga keladi. Agar bu bog‘lanish tasavvurda vujudga kelsa, u to‘liq yo‘qqa chiqadi. Bizningcha bu qarash hozirgi zamon nazariyalaridagi ijtimoiy kapital, simvolik munosbatlar va xotira va tarixiy o‘zlikning ijtimoiy pekoncturiksyasi tushunchalari bilan yaqinligini bildiradi.

Ibn Xaldunning “Muqaddima” asrida nasab masalasiga bo‘lgan yondashuvi an’anaviy antropologik yoki bilologik qarashlardan tubdan farq qiladi. Mutafakkir fikricha nasab – bu jamiyat azolari o‘rtasidagi tabiiy “qon chaqiruvi” yoki ilohiy belgi emas, balki ijtimoiy birlik natijasida hosil bo‘ladigan ongli tushuncha va ijtimoiy konstruksiyadir. Mutafakkir ta’biri bilan aytganda “Haqiqiy birlashuv – bu birga yashash, birgalikda himoyalash, mehnat qilish, tarbiya ko‘rish, boqish va hayot-momot ishlarida hamnafas b ’lishdan iboratdir. Ana shunda odamlarning ruhi yaqinlariga yordam berishga tayyor holga keladi”. Mutafakkir nazarida odamlar avvalo ijtimoiy zarurat asosida birlashadi. Birlashuv natijasida esa o‘zini bir urug‘ga mansubdik his qilish orqali nasab anglanadi. Ijtimoiy zarurat sabab va oqibatni o‘zgartiradi: qarindoshlik birlashuvga sabab emas,balki uning oqibatidir. Bu esa sotsiologik konstruktivizmga yaqin kelgan falsafiy qarashdir, buni zamonaviy olim Syed Farid Alatas ushbu tafakkurni quydagicha sharhlaydi: “Ibn Xaldun uchun qarindoshlik – bu ijtimoiy aloqalar va tarixiy zaruratlar mahsulidir”.

Ibn Xaldunning nasablar va geneologiyalar haqidagi bilimlarni har doim ham asosli deb bilmagan. Mutafakkir “Agar nasab na’molum yoki juda uzoq bo‘lsa, qabilada unga nisbatan hech qanday tuyg‘u tug‘ilmasa, u holda nasab hech qanday foyda keltirmaydi”, shuningdik mutafakkir nasab masalasiga to‘laqonli oydinlik kiritish uchun hadisga ham murojat qiladi. “Nasablaringizni urganing, ular orqali sizlar o‘z yaqinlaringizni topasizlar”. Ibn Xaldun bu hadisni shunday talqin qiladiki: nasabning foydasi – u yordam va birdamlikka undovchi ijtimoiy aloqa vositasi bo‘la olgandagina mavjud bo‘ladi. Agar bu aloqa amalda yo‘q bo‘lsa, unda geneologiya bilan shug‘ullanish-faqat ilmiy o‘yin bo‘lib qoladi.

Ibn Xaldun falsafiy qarshlarida asabiyyaning ikki asosiy shaklini keltirib o‘tadi:

1. Nasabga asoslangan tabiiy asabiyya.
2. Himoya yoki ittifoq asosida vujudga kelgan asabiya.

Himoylik orqali shakllangan birdamlik ba’zida hatto bilologik nasabga nisbatdan ham kuchliroq bo lishi mumkin. Humoya va ittifoqga yordamga tayyorgarlik - unga zulm yoki nohaqlik yuz berishidan kelib chiqadigan g‘azab sababli paydo bo‘ladi. Bu holat nasab asosidagi aloqaga o‘xshaydi, hatto ba’zan undan kuchliroq bo‘ladi. Bu fikrlar

hozirgi zamonaviy sotsiologiyasida "ijtimoiy identifikatsiya" bilan mos keladi. Ya'ni, bir guruhga tegishlilik his tuyg'ular ko'proq kundalik hayotiy muloqot, o'zaro bog'liqlik va umumiy manfaatlar asosida shakllanadi. Asabiyya — bu faqat qon qarindoshlik emas, balki tarixiy jarayonlarda yuzaga kelgan, ijtimoiy manfaat va himoya ehtiyojlariga asoslangan ongli ijtimoiy birdamlikdir.

Ijtimoiy birlashuvning eng kuchli omili sifatida qaraladigan "asabbiyya"dan-da ustunroq bo'lgan yagona kuch – bu dindir. Mutafakkir aynan diniy e'tiqod odamlar qalbida chuqur birdamlik tuyg'usini uyg'tadi, chunki din insondagi yozuv mayl va hasadni jilovlaydi, jamiyada axloqiy uyg'unlik va o'zoro ishonchni qaror toptiradi. Ushbu yondashuv Ibn Xaldun tafakkurida dinni ijtimoiuy-iqtisodiy tuzilmalar, siyosiy kuchlar va madaniy qadryatlar bilan o'zoro uzviy aloqada tahlil qilishga xizmat qildi. Din shunchaki shaxsiy e'tiqod emas, balki guruh ichidagi ijtimoiy birdamlikni mustahkamlaovchi ulug'ijtimoiy juch sifatida qaraadi. Shu boisdan ham, Ibn xakdun uchun din – bu asbiyyani kuchaytirivchi metafizik tamoyil, uni yuksak ma;naviy g'oyalar bilan yunaltirivchi asos bo'lib xizmat qildi.

Diniy g'oyalar guruh a'zolari o'rtasida shunchaki do'tlik yoki urf-odat emas, balki transsendent asosga tayanuvchi axloqiy birdamlikni yuzaga keltiradi. Shu sababdan ham madaniyat bilan o'zoro ta'sirga kirishib, ma'naviy qadiryatlar asabiyani yunaltiriuvchisi va uni doimiy ravishda ma'naviylashtirib boradi. Bizningcha Ibn Xaldun jamiyatning tarixiy rivojlanishida "asabiyya" bu oddiy biologik qarindoshlik emas, balki ijtimoiy zarurat, tarixiy tajriba, muloqat va ma'naviy qadryatlar asosida shakllantiruvchi ijtimoiy birlik sifatida bilib. Bu birlikni eng kuchli holatga keltiruvchi omil-bu dindir, chunki u odamlar oarasida hasad, nafrat va zo'ravonlik kabi ichki ixtiloflarni bartaraf etadi va ularni yagona g'oya asosida birlashtirganligini ko'rishimiz mumkin.

Ibn Xaldun falsafiy tushunchani faqat biologik yoki nasabiy birlik sifatida emas, balki ijtimoiy-madaniy dinamikani belgilovchi asosiy kuchlardan biri sifatida ko'radi. U "asabiyya"ning "badoaviy jamiyat va "hadaraviy jamiyat" o'rtasidagi o'tish bosqichida qanday o'rin tutishini chuqur tahlil qiladi.

Jangavor sharoitda, xususan, yavvoyi va erkin jamitlarda, tirik qolish faqatgina ozaro ishonch, jasorat va kuchli ichki bog'lanish tufayligina bo'lishi mumkin. Ko'chmanchi (badoaviy) hayot tarzida yashayotgan odamlar doimo tabiiy ofatlar, yovvoyi hayvonlar yoki boshqa qabilalarning hujumlariga tayyor bo'lishga majbur. Ular o'z hayotlarini himoya qilish uchun shahar devorlari yoki professional qo'shinlarga tayanmaydi. Bunday sharoitda yagona ishonchli himoya vositasi — bu o'zaro ishonch, yagona oilaviy yoki qabilaviy mansublik va har qanday tahdidga qarshi birgalikda kurashishga tayyorlikdir. Ibn Xaldun mana shunday birdamlikni "asabiyya" deb ataydi.

Mutafakkir fikricha asabiyya ijtimoiy-siyosiy va ahloqiy birlikni shkllantiradi. Bu birdamlik guruhlar ichidagi faol, siyosiy jihatdan tashabbuskor, faoliyatda markaziy o'rin tutuvchi a'zolar atrofida shakllanadi. Ushbu yadro jamiyat ichidagi boshqa vakllarni o'ziga bo'ysindiradi va barlashishga majbur qiladi. Ushbu birlashuv amalga oshmasa biramlik o'rniga parokandalik, ichki qarama qarshilik va jamiyatning parchalanishi yuzaga keladi. Mutafakkir ushbu yondashuvga alohida e'tibor berib o'tdi. "Agar bitta urug' ichida bir nechta nufuzli oilalar yoki alohida aloqalarga ega bo'lgan asabiyy guruhlar mavjud bo'lsa, ular ichidan bittasi boshqalardan kuchliroq bo'lib, qolganlarni o'ziga bo'ysindiradi. Ularning barchasi birin ketin shu kuchli guruhga qo'shilib, bitta yirik asabiyaga aylanadi. Aks holda, bub o'linish ixtilof va nizolarga olib keladi. Ushbu qarashlardan ko'rinadiki, asabiyya faqat ijtimoiy birlik emas, balki ijtimoiy barqarorlikning mezoni, jamiyatning siyosiy tuzilishini belgilovchi tayanch kuchdir. Ayni

shu sababli, asabiyaning kuchayishi yoki zaiflashuvi jamiyatning rivijlanish yoki tanazzul bosqichlariga ta’sir ko‘rsatadi.

Tadqiqotlarimizdan ko‘rinadiki, ibtidoiy sharoitda yagona tuzilma va yetarlicha kuchli bo‘lgan asabiyya boshqa zaif guruhlar, qabilalar va urug‘larni o‘ziga qo‘shib oladi. Ibn Xaldun bu holtga quydagicha izoh beradi: “Qishloqlarda yashovchi qabilalarda odatda odamlarni birlashtirib turuvchi kuch – bu qabila boshlig‘i va oqsoqqolar bo‘lib, ular jamiyatda katta hurmatga sazovar. Ularning yurtlari askarlar tamonidan dushmanlardan himoya qilinadi. Ammo bu himoya faqat ular nisbatidan kelib chiqqan, o‘zoro asabiyya orqali bog‘langan bo‘lsalar, kuchli bo‘ladi. Bu esa inson fitratiga xos holatdir”. Aytish joizki, jamiyatning yadrosi - yani siyosiy, ijtimoiy va madaniy kuch markazi barcha azolarni o‘ziga bo‘ysindiruvchi kuchli intizom bilan nazorat qilinadi. Biz shunday munosabat bildiramizki, Ibn Xaldunning ushbu yondashuvli zamonaviy ijtimoiy-falsafiy fikrlarda “ijtimoiy markaz”, asosiy hokimyat markazi tushunchasini ifodalaydi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Sahih al-Bukhari, Kitab al-Mazalim (Kitob: Zulm ishlari haqida), hadis raqami: 2444
2. Rabi, Muhammad Mahmoud. The political theory of Ibn Khaldun, p, 49.
3. Мамалига А. Социальная философия Ибн Хальдуна. Санкт-Петербург, 2007. Стр. 43.
4. Золотухин В. Философия Ибн Халдуна. Москва: РУДН, 2009. Стр. 56.
5. Дарья Владимировна. Власть и государство в философии Ибн Хальдуна. Москва, 2003. Стр. 55.
6. М. Эрматов. Ибн Халдун ва тарих фалсафаси. Тошкент: Фан, 2005. Б. 84.
7. Ibn Халдун. Муқаддима. Қоҳира: Дар ал-Фикр, 2004. Б. 135–137
8. Azizxo‘ja Qayumov. Toshkent: Ma’naviyat nashriyoti, 2011. II kitob, 14-bob.
9. Translated from the Arabic by Franz Rosent hal. Edited and abridged by N. J. Dawood. Princeton: Princeton University Press, 2005. Book III, Chapter 17.
10. Фомина Д. В. Власть и государство в философии Ибн Хальдуна. Москва, 2003. Стр. 22–24.
11. Ibn Xaldun. Al-Muqaddima. Franz Rosenthal. Princeton University Press, 2005. p. 99–103.
12. Toynbee, Arnold. A Study of History. London: Oxford Univ. Press, 1934. Vol. 1–3.
13. Translated from Arabic by Franz Rosenthal. Edited and abridged by N. J. Dawood. 3 vols. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2005. Vol. IV, Chapter 1. pp.
14. Rosenthal F. (tr.). The Muqaddimah: An Introduction to History by Ibn Khaldun. – Princeton University Press, 2005. – Vol. II, pp. 273–285.
15. Ibn Xaldun. Muqaddima. Tarjimon: A. Qayumov. – Toshkent: Ma’naviyat, 2011. – II jild, 14-bob
16. Игнатенко А. А. Ибн Хальдун, стр 48
17. Süleyman Uludağ. Mukaddime ve İbn Haldun Düşüncesi. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011. s. 222.
18. Süleyman Uludağ. Mukaddime ve İbn Haldun Düşüncesi. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011. s. 218.

19. Süleyman Uludağ. Mukaddime ve İbn Haldun Düşüncesi. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011. s. 224.
20. Süleyman Uludağ. Mukaddime ve İbn Haldun Düşüncesi. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011. s. 233
21. https://doi.org/10.5195/jwsr.2024.1195
22. Süleyman Uludağ. Mukaddime ve İbn Haldun Düşüncesi. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011. s. 233
23. Ибн Хальдун, Мукадцима. Цитировано по Rosenthal, Franz, Editor, The Muqaddima of Ibn Khaldun. An Introduction to History, vol, 1, pp, 263-264
24. https://doi.org/10.5195/jwsr.2024.1195
25. Alatas, Syed Farid. “A Khaldunian Exemplar.” Current Sociology, vol. 54, no. 1, 2006, pp. 1–17.
26. To‘xtayev, N. Ibn Xaldun merosi va hozirgi ijtimoiy tafakkur. Ilmiy maqola. O‘zbekiston falsafiy tafakkuri jurnali, 2019, №3
27. Alatas, Syed Farid. Ibn Khaldun and Contemporary Sociology. Kuala Lumpur: UKM Press, 2006. B. 61
28. Uludağ, Süleyman. Mukaddime ve İbn Haldun Düşüncesi. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011. ss. 212–224.
29. Фомина, Дарья Владимировна. Власть и государство в философии Ибн Хальдуна. Москва, 2003.
30. Ибн Халдун. Муқаддима. Қоҳира: Дар ал-Маориф, 1992. Б. 259–274.
31. Ибн Хальдун. Мукадцима, стр. 252-254
32. Фомина Дарья Владимировна. Власть и государство в философии Ибн Хальдуна. Москва, 2003. Стр. 60.
33. Aziz Al-Azmeh. Ibn Khaldun in Modern Scholarship. London: Routledge, 1981. pp. 85–89.
34. Alatas Syed Farid. Ibn Khaldun and Contemporary Sociology. Kuala Lumpur: UKM Press, 2006. p. 61.
35. Ibn Khaldun. The Muqaddimah: An Introduction to History. Translated by Franz Rosenthal. 3 vols. Bollingen Series XLIII. Princeton University Press, 1958. Vol. 1, pp. 250–310; Vol. 2, pp. 105–147
1. Ibn Khaldun. Muqaddima. Bayrut: Dar al-Fikr, 2005. B. 252–254.

TA’LIM SIFATINI OSHIRISHDA MILLIY VA UMUMINSONIY QADRIYATLAR UYG‘UNLIGI

Ramazonova Shahinabonu Shuxrat qizi,

Annotatsiya. *Mazkur maqolada ta’lim sifatini oshirish jarayonida milliy va umuminsoniy qadriyatlarning o‘zaro uyg‘unligini ta’minlash masalasi tahlil qilinadi. Zamonaviy ta’lim faqatgina bilim va ko‘nikmalarni shakllantirish bilan cheklanmay, shaxsning ijtimoiy mas’uliyati, axloqiy pozitsiyasi, madaniy identifikatsiyasi, bag‘rikengligi va turli madaniyatlar bilan konstruktiv muloqot qila olish kompetensiyalarini rivojlantirishni ham talab etmoqda. Maqolada UNESCOning global fuqarolik ta’limi, tinchlik, inson huquqlari va barqaror rivojlanish bilan bog‘liq yondashuvlari hamda OECDning kompetensiya, qadriyat, mas’uliyat va o‘quvchi faolligiga asoslangan ta’lim konsepsiyalari tahlil qilinadi. Shuningdek, O‘zbekiston ta’lim tizimida milliy va umuminsoniy qadriyatlarni ta’lim-tarbiya mazmuniga integratsiyalashning pedagogik imkoniyatlari yoritiladi. Tadqiqot natijasida qadriyatga*

asoslangan ta’limni fanlararo yondashuv, loyiha faoliyati, xalqaro hamkorlik va pedagoglarning kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish bilan uyg‘unlashtirish ta’lim sifatini oshirishning muhim omillaridan biri ekanligi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: *ta’lim sifati, milliy qadriyatlar, umuminsoniy qadriyatlar, global fuqarolik, kompetensiya, xalqaro hamkorlik, pedagogik yondashuv, madaniyatlararo muloqot, shaxs tarbiyasi.*

Аннотация. *В статье анализируется проблема гармоничного сочетания национальных и общечеловеческих ценностей в процессе повышения качества образования. Современное образование ориентировано не только на формирование знаний и навыков, но и на развитие социальной ответственности, нравственной позиции, культурной идентичности, толерантности и способности конструктивно взаимодействовать с представителями различных культур. Рассматриваются подходы ЮНЕСКО к глобальному гражданскому образованию, образованию в области мира, прав человека и устойчивого развития, а также концептуальные положения ОЭСР, связанные с компетенциями, ценностями, ответственностью и активностью обучающихся. Особое внимание уделяется педагогическим возможностям интеграции национальных и общечеловеческих ценностей в содержание образования Узбекистана. Обосновывается необходимость сочетания ценностно-ориентированного образования с междисциплинарным подходом, проектной деятельностью, международным сотрудничеством и профессиональным развитием педагогов.*

Ключевые слова: *качество образования, национальные ценности, общечеловеческие ценности, глобальная гражданственность, компетентность, международное сотрудничество, педагогический подход, межкультурная коммуникация, воспитание личности.*

Abstract. *This article analyzes the importance of harmonizing national and universal human values in improving the quality of education. Contemporary education requires not only the development of knowledge and skills, but also the formation of learners’ social responsibility, ethical position, cultural identity, tolerance, and ability to communicate constructively across cultural differences. The study examines UNESCO approaches to global citizenship education, peace, human rights and sustainable development, as well as OECD perspectives on competencies, values, responsibility and learner agency. Particular attention is paid to the pedagogical opportunities for integrating national and universal values into the educational process in Uzbekistan. The article argues that combining value-based education with interdisciplinary learning, project-based activities, international cooperation and continuous professional development of teachers can contribute significantly to improving educational quality.*

Keywords: *quality of education, national values, universal human values, global citizenship, competence, international cooperation, pedagogical approach, intercultural communication, personality development.*

KIRISH

Globallashuv, raqamli transformatsiya, xalqaro akademik mobillik va mehnat bozoridagi o‘zgarishlar ta’lim sifatiga qo‘yiladigan talablarni sezilarli darajada o‘zgartirmoqda. Bugungi kunda ta’lim muassasasining asosiy vazifasi faqat muayyan fan bo‘yicha bilimga ega bo‘lgan bitiruvchini tayyorlash emas, balki murakkab ijtimoiy va madaniy muhitda mustaqil fikrlay oladigan, mas’uliyatli qaror qabul qiladigan, boshqa insonlarning qarashlariga hurmat bilan munosabatda bo‘ladigan hamda o‘z jamiyati va xalqaro hamjamiyat rivojiga hissa qo‘sha oladigan shaxsni shakllantirishdan iborat.

Shu nuqtayi nazardan, ta’lim sifati tushunchasini bilimlarning o‘zlashtirilishi bilan chegaralash yetarli emas. Ta’lim natijalarida bilim, ko‘nikma, munosabat, qadriyat va mas’uliyatning o‘zaro bog‘liqligi muhim ahamiyat kasb etadi. OECDning “Future of Education and Skills 2030” konsepsiyasida ham kelajak ta’limi uchun bilim va ko‘nikmalar bilan bir qatorda munosabatlar va qadriyatlarning ahamiyati alohida ko‘rsatilgan.

UNESCOning global fuqarolik ta’limiga oid yondashuvi ham ta’lim oluvchilarda inson huquqlariga hurmat, xilma-xillikni qadrlash, empatiya, tanqidiy fikrlash, hamkorlik va nizolarni konstruktiv hal etish kabi sifatlarni rivojlantirishni nazarda tutadi.

O‘zbekiston ta’lim tizimida ham o‘quvchilarni milliy va umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik ruhida tarbiyalash, ularning kommunikativ, tanqidiy va kreativ fikrlash hamda jamoada ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirish muhim yo‘nalish sifatida belgilangan.

Demak, muhim ilmiy-pedagogik masala milliy qadriyatlarni saqlash bilan umuminsoniy qadriyatlarni o‘zlashtirishni qarama-qarshi jarayon sifatida emas, balki o‘zaro boyituvchi va ta’lim sifatini oshirishga xizmat qiluvchi yagona pedagogik tizim sifatida tashkil etishdan iborat.

Mazkur tadqiqotning maqsadi – ta’lim sifatini oshirishda milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg‘unligining pedagogik imkoniyatlarini aniqlash hamda ularni ta’lim jarayoniga samarali integratsiyalash bo‘yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

METODOLOGIYA

Tadqiqot nazariy-tahliliy xarakterga ega bo‘lib, unda ta’limda qadriyatlar, global fuqarolik, kompetensiyaviy yondashuv va xalqaro hamkorlik masalalariga oid ilmiy-metodik manbalarni o‘rganish va qiyosiy tahlil qilish usullaridan foydalanildi.

Tadqiqotning metodologik asosini aksiologik yondashuv, kompetensiyaviy yondashuv, qiyosiy pedagogik tahlil hamda tizimli yondashuvlar tashkil etdi:

Aksiologik yondashuv –ta’lim jarayonini shaxsning qadriyatlar tizimini shakllantiruvchi muhim ijtimoiy-pedagogik mexanizm sifatida ko‘rib chiqishga imkon beradi. Bunda ta’lim mazmuni orqali hurmat, mas’uliyat, adolat, vatanparvarlik, insonparvarlik, bag‘rikenglik va hamkorlik kabi qadriyatlar shakllantiriladi.

Kompetensiyaviy yondashuv – zamonaviy ta’lim natijasi faqat bilim miqdori bilan emas, balki o‘quvchining bilimni real hayotiy vaziyatlarda qo‘llay olishi, mas’uliyatli qaror qabul qilishi va ijtimoiy muammolarga munosabat bildira olishi bilan baholanadi. OECD Learning Compass 2030 modeli bilim, ko‘nikma, munosabat va qadriyatlarni o‘zaro bog‘langan kompetensiya tizimining tarkibiy qismlari sifatida ko‘rsatadi.

Qiyosiy pedagogik tahlil UNESCO va OECD tomonidan ilgari surilgan xalqaro yondashuvlar O‘zbekiston ta’lim siyosati va pedagogik amaliyotida belgilangan ustuvor vazifalar bilan qiyoslandi.

Tizimli yondashuv orqali qadriyatlar ta’limning faqat tarbiyaviy tadbirlari bilan cheklanmay, o‘quv dasturi, darsliklar, o‘qitish metodlari, baholash, maktab muhiti, ota-ona va mahalla bilan hamkorlik hamda xalqaro aloqalar bilan uzviy bog‘liq holda ko‘rib chiqildi.

NATIJALAR

Tahlil natijalari milliy va umuminsoniy qadriyatlarning uyg‘unligi ta’lim sifatini oshirishning kamida to‘rtta muhim yo‘nalishida namoyon bo‘lishini ko‘rsatdi.

1. Milliy identifikatsiya va global kompetensiyaning uyg‘unligi. Milliy qadriyatlar o‘quvchining tarixiy xotirasi, madaniy identifikatsiyasi va jamiyatga daxldorlik hissini shakllantiradi. Biroq globallashuv sharoitida bu jarayon boshqa xalqlar, madaniyatlar va dunyoqarashlarga nisbatan ochiq va hurmatli munosabat bilan to‘ldirilishi lozim.

Shuning uchun ta’lim jarayonida “milliylik yoki globallik” tamoyili emas, balki “milliylik va globallik” tamoyili ustuvor bo‘lishi kerak. O‘quvchi o‘z milliy madaniyatini chuqur anglagan holda boshqa xalqlarning madaniy qadriyatlarini tushunishga va ular bilan muloqot qilishga tayyorlanishi ta’lim sifatining muhim ko‘rsatkichlaridan biridir.

2. Qadriyatlarni fanlararo integratsiyalash. Qadriyatlarni alohida tarbiyaviy tadbirlar doirasida ko‘rib chiqish ularning ta’lim jarayonidagi ta’sirini cheklashi mumkin. Shu sababli tarix, adabiyot, xorijiy tillar, ijtimoiy fanlar, tabiiy fanlar va boshqa o‘quv predmetlari mazmunida qadriyatlar bilan bog‘liq masalalardan maqsadli foydalanish samarali pedagogik vosita hisoblanadi.

Masalan, xorijiy tilni o‘qitishda boshqa mamlakatlarning madaniyati bilan tanishish bilan bir qatorda o‘quvchining o‘z milliy madaniyatini xorijiy tilda taqdim etishiga imkon berish mumkin. Bu usul til kompetensiyasi bilan bir qatorda madaniyatlararo kommunikativ kompetensiyani ham rivojlantiradi.

3. Xalqaro hamkorlikning pedagogik imkoniyatlari. Xalqaro hamkorlik ta’lim sifatini oshirishda faqat akademik tajriba almashish vositasi emas, balki qadriyatlararo muloqot maydoni sifatida ham muhimdir.

O‘zbekistonning xalqaro ta’lim hamkorligini kengaytirishga qaratilgan amaliy siyosatida xorijiy ta’lim muassasalari bilan akademik hamkorlikni rivojlantirish, xalqaro standartlarni joriy etish va ilg‘or tajribalarni ta’lim jarayoniga olib kirishga katta e’tibor berilmoqda.

Bunday hamkorlik doirasida qo‘shma ilmiy loyihalar, talabalar va pedagoglar almashinuvi, xalqaro konferensiyalar, virtual ta’lim loyihalari va madaniyatlararo muloqot dasturlaridan foydalanish mumkin.

4. O‘quvchi faolligi va mas’uliyatini rivojlantirish. Qadriyatga asoslangan ta’lim o‘quvchini tayyor axloqiy qoidalarni qabul qiluvchi subyekt sifatida emas, balki mustaqil fikrlovchi va mas’uliyatli qaror qabul qiluvchi faol ishtirokchi sifatida ko‘rishi lozim.

OECD Learning Compass 2030 konsepsiyasida o‘quvchi agentligi – ya’ni o‘z hayoti va atrofidagi dunyoga ijobiy ta’sir ko‘rsatish, maqsad belgilash, mulohaza yuritish va mas’uliyat bilan harakat qilish qobiliyati – kelajak ta’limining muhim komponenti sifatida talqin qilinadi.

Shu sababli darslarda muammoli vaziyatlar, munozaralar, loyiha ishlari, jamoaviy topshiriqlar, ijtimoiy loyihalar va refleksiv faoliyatdan foydalanish o‘quvchilarning qadriyatlarni amaliy faoliyat orqali o‘zlashtirishiga yordam beradi.

MUHOKAMA

O‘tkazilgan nazariy tahlil shuni ko‘rsatadiki, ta’lim sifatini oshirish masalasida qadriyatlar komponentini e’tibordan chetda qoldirish ta’lim natijalarining ijtimoiy va tarbiyaviy samaradorligini pasaytiradi. UNESCOning global fuqarolik ta’limiga oid yondashuvida ham ta’lim oluvchilarda bilim bilan bir qatorda qadriyat, munosabat va amaliy ko‘nikmalarni shakllantirishga urg‘u beriladi. Xususan, xilma-xillikka hurmat, empatiya, adolat, ochiq fikrlilik va hamkorlik global fuqarolik kompetensiyasining muhim elementlari sifatida qaraladi. Bu yondashuv milliy qadriyatlarni inkor etmaydi. Aksincha, o‘z madaniy ildizlarini anglagan, shu bilan birga boshqa madaniyatlar bilan konstruktiv muloqot qila oladigan shaxsni tarbiyalash imkonini beradi.

O‘zbekiston ta’lim tizimining rivojlanish tendensiyalarida ham milliy qadriyatlarni ta’lim mazmuniga singdirish va ilg‘or xalqaro tajribalarni o‘zlashtirish jarayonlari bir-birini to‘ldirayotganini ko‘rish mumkin. Xususan, umumiy o‘rta ta’limni rivojlantirishga oid davlat dasturlarida o‘quvchilarni milliy va umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik ruhida

tarbiyalash bilan bir qatorda kommunikativ, tanqidiy va kreativ fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish vazifalari belgilangan.

XULOSA

Ta’lim sifatini oshirish jarayonida milliy va umuminsoniy qadriyatlarning uyg‘unligini ta’minlash zamonaviy pedagogikaning muhim vazifalaridan biridir. Tadqiqot natijalari qadriyatlar ta’lim mazmunining qo‘shimcha elementi emas, balki shaxs kompetensiyalarini shakllantirish bilan bevosita bog‘liq tizimli komponent ekanligini ko‘rsatadi.

Milliy qadriyatlar o‘quvchining madaniy identifikatsiyasi, tarixiy xotirasi va jamiyatga daxldorligini mustahkamlasa, umuminsoniy qadriyatlar uning boshqa madaniyatlar vakillari bilan muloqot qilishi, xilma-xillikni hurmat qilishi va global muammolarga mas’uliyatli munosabatda bo‘lishiga xizmat qiladi.

Shu asosda quyidagi amaliy tavsiyalarni ilgari suramiz:

1. O‘quv dasturlarida milliy va umuminsoniy qadriyatlarning o‘zaro bog‘liqligini aks ettiruvchi mavzularni tizimli ravishda kuchaytirish.
2. Qadriyatlarni alohida tarbiyaviy tadbirlar bilan cheklamasdan, fanlararo yondashuv asosida dars mazmuniga integratsiyalash.
3. Xorijiy tillarni o‘qitishda madaniyatlararo kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishga alohida e’tibor qaratish.
4. Xalqaro hamkorlik loyihalarini o‘quvchilarning amaliy, kommunikativ va ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirish vositasi sifatida kengaytirish.
5. Ta’lim sifatini baholashda faqat akademik natijalar emas, balki hamkorlik, mas’uliyat, muloqot, tanqidiy fikrlash va ijtimoiy faollik kabi kompetensiyalarni ham hisobga olish.

Umuman olganda, milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg‘unligiga asoslangan ta’lim modeli o‘quvchini bir vaqtning o‘zida o‘z milliy madaniyatiga sodiq, boshqa xalqlar madaniyatiga hurmatli, mustaqil fikrlaydigan va global jamiyatda mas’uliyat bilan faoliyat yurita oladigan shaxs sifatida shakllantirishga xizmat qiladi. Bu esa ta’lim sifatini zamonaviy ijtimoiy va xalqaro talablar asosida takomillashtirishning muhim pedagogik shartlaridan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. OECD. The Future of Education and Skills: Education 2030. OECD Education Policy Perspectives, No. 98. Paris: OECD Publishing, 2018. DOI: 10.1787/54ac7020-en.
2. OECD. The OECD Learning Compass 2030. OECD Future of Education and Skills 2030. Paris: OECD, 2019-2024.
3. UNESCO. Global Citizenship Education: Topics and Learning Objectives. Paris: UNESCO, 2015.
4. UNICEF. Every Child Learns: UNICEF Education Strategy 2019–2030. New York: UNICEF, 2019.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. O‘zbekiston Prezidenti UNESCO doirasidagi amaliy hamkorlikni yanada kengaytirish bo‘yicha qator muhim tashabbuslarni ilgari surdi. 2025-yil 30-oktabr.
6. Axmedova A. Milliy qadriyatlar va ma‟naviy tarbiya metodlari. – T.: “Ilm-fan”, 2018. – 198 b.
7. Usmonova M. Oila va ta’lim muassasalari hamkorligining pedagogik asoslari. – Toshkent: Innovatsiya, 2021

MILLIY VA UMUMINSONIY QADRIYATLARNING O‘QUVCHI SHAXSINING PSIXOLOGIK RIVOJLANISHIGA TA’SIRI

Ro‘ziqulov Faxriddin Rasulovich
Navoiy viloyat pedagogik mahorat markazi
Pedagogika, psixologoya va ta'lim texnologiyalari
kafedrasi professori, psixologiya fanlari doktori

Annotatsiya. *Mazkur maqolada milliy va umuminsoniy qadriyatlarning o‘quvchi shaxsining psixologik rivojlanishiga ta’siri pedagogik psixologiya, rivojlanish psixologiyasi, ijtimoiy psixologiya va madaniyatlararo psixologiya kesishmasida nazariy-metodologik jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda O‘zbekiston, MDH va Rossiya psixologiya maktablarida shakllangan faoliyat, madaniy-tarixiy, shaxsiy ma’no va qadriyatlar yo‘nalishlari hamda Yevropa psixologiyasida rivojlangan identifikatsiya, ijtimoiy identifikatsiya va inson qadriyatlari nazariyalari qiyosiy o‘rganildi. L.S. Vygotskiy, A.N. Leontyev, B.S. Bratus, S.V. Molchanov, O.G. Xolodkova, S.H. Schwartz, H. Tajfel va E. Erikson qarashlari asosida qadriyatlarning o‘quvchi shaxsida identifikatsiya, motivatsiya, o‘z-o‘zini anglash, emotsional rivojlanish, ijtimoiy moslashuv va mas’uliyatli xulq-atvorni shakllantirishdagi psixologik mexanizmlari ochib berildi. O‘zbekiston psixologiya maktabi vakillarining milliy qadriyatlar va yoshlar rivojlanishiga oid tadqiqotlari xalqaro nazariyalar bilan qiyoslandi. Natijada milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg‘unligi o‘quvchi shaxsining “identifikatsiya – ma’no – motivatsiya – ijtimoiy munosabat – mas’uliyatli xulq” tizimi orqali rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatuvchi kompleks psixologik-pedagogik mexanizm sifatida konseptuallashtirildi.*

Kalit so‘zlar: *milliy qadriyatlar, umuminsoniy qadriyatlar, o‘quvchi shaxsi, psixologik rivojlanish, qadriyatlar tizimi, identifikatsiya, shaxsiy ma’no, motivatsiya, ijtimoiylashuv, emotsional rivojlanish, milliy o‘zlik, psixologik mexanizm.*

Аннотация. *В статье с позиций педагогической, возрастной, социальной и кросс-культурной психологии анализируется влияние национальных и общечеловеческих ценностей на психологическое развитие личности учащегося. Проведен сравнительный анализ подходов, сформировавшихся в психологической науке Узбекистана, стран СНГ и России, а также основных направлений европейской психологии. Рассматриваются культурно-исторический и деятельностный подходы Л.С. Выготского и А.Н. Леонтьева, концепция личностных смыслов Б.С. Братуся, исследования ценностных ориентаций российских школьников С.В. Молчанова, а также теория базовых человеческих ценностей С. Шварца, теория социальной идентичности Г. Тэджфела и концепция психосоциального развития Э. Эриксона. Особое внимание уделяется психологическим механизмам формирования идентичности, мотивации, самосознания, эмпатии, социальной адаптации и ответственного поведения. На основе проведенного анализа предложена концептуальная модель влияния национальных и общечеловеческих ценностей на развитие личности учащегося.*

Ключевые слова: *национальные ценности, общечеловеческие ценности, личность учащегося, психологическое развитие, ценностная система, идентичность, личностный смысл, мотивация, социализация, эмоциональное развитие, национальная идентичность, психологический механизм.*

Abstract. *This article examines the influence of national and universal human values on students’ psychological development from the perspectives of educational, developmental, social, and cross-cultural psychology. The study provides a comparative*

analysis of approaches developed in the psychological schools of Uzbekistan, the CIS and Russia, as well as major European psychological traditions. The theoretical foundations include the cultural-historical and activity approaches of L.S. Vygotsky and A.N. Leontiev, B.S. Bratus’s concept of personal meanings, S.V. Molchanov’s research on value orientations among Russian adolescents, S. Schwartz’s theory of basic human values, H. Tajfel’s social identity theory, and E. Erikson’s psychosocial theory of development. Particular attention is given to the psychological mechanisms through which values influence identity formation, motivation, self-awareness, emotional development, social adaptation and responsible behavior. Based on the theoretical synthesis, a conceptual model of the influence of national and universal human values on students’ psychological development is proposed.

Keywords: *national values, universal human values, student personality, psychological development, value system, identity, personal meaning, motivation, socialization, emotional development, national identity, psychological mechanism.*

KIRISH

Zamonaviy ta’lim tizimida shaxsning rivojlanishini faqat intellektual va akademik natijalar bilan izohlash tobora yetarli bo‘lmay qolmoqda. O‘quvchining o‘zligini anglashi, jamiyatdagi o‘rnini belgilashi, axloqiy tanlov qila olishi, boshqalarning nuqtayi nazarini tushunishi, emotsiyalarini boshqarishi va ijtimoiy mas’uliyatni qabul qilishi ta’limning muhim psixologik natijalari sifatida namoyon bo‘lmoqda. UNESCO ham zamonaviy ta’limda kognitiv rivojlanish bilan bir qatorda ijtimoiy-emotsional ko‘nikmalar, qadriyatlar va munosabatlarni rivojlantirish zarurligini ta’kidlaydi [12].

Ayniqsa, globallashuv va raqamli axborot makonining kengayishi o‘quvchi shaxsining qadriyatlar tizimiga ta’sir qiluvchi omillarni ko‘paytirmoqda. Bir tomondan, o‘quvchi o‘zining milliy-madaniy ildizlari, oilaviy an’analari va tarixiy xotirasiga tayanadi; ikkinchi tomondan esa u turli madaniyatlar, dunyoqarashlar, ijtimoiy me’yorlar va global qadriyatlar bilan muntazam aloqaga kirishadi. Shu bois zamonaviy pedagogik psixologiyaning dolzarb masalalaridan biri milliy qadriyatlar va umuminsoniy qadriyatlarning shaxs psixikasida qanday uyg‘unlashishini ilmiy jihatdan tushuntirishdir.

Qadriyat tushunchasi psixologiyada shaxsning xulq-atvori, motivlari, maqsadlari va hayotiy yo‘nalishlarini tartibga soluvchi muhim mazmuniy tizim sifatida qaraladi. A.N. Leontyevning faoliyat nazariyasida shaxsning rivojlanishi ijtimoiy munosabatlar va faoliyat bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, ijtimoiy mazmunning individual ma’noga aylanishi shaxs rivojlanishining muhim mexanizmlaridan biridir [2]. B.S. Bratus esa shaxsiy ma’nolarni shaxsning hayotiy yo‘nalganligi va axloqiy rivojlanishi bilan bog‘laydi [3].

O‘zbekiston psixologiya fanida ham qadriyatlarning shaxs va ijtimoiy guruhlar rivojlanishidagi o‘rni alohida tadqiqot predmetiga aylangan. Xususan, A.A. G‘aybullayev yoshlar milliy qadriyatlarining shakllanishida ijtimoiy-psixologik omillarni o‘rgangan va qadriyatlarning yoshlarning ustuvor yo‘nalishlari bilan bog‘liqligini asoslagan [9]. OAK ma’lumotlarida mazkur tadqiqot 19.00.05 — Ijtimoiy psixologiya, etnopsixologiya yo‘nalishida PhD dissertatsiyasi sifatida qayd etilgan.

F.A.Boboyevaning tadqiqotida esa o‘smirlarda qadriyatlar haqidagi tasavvurlarni rivojlantirishning pedagogik-psixologik determinantlari tahlil qilingan. Tadqiqot natijalarida o‘smirlarning qadriyatlar tizimi ularning o‘zligini anglash, ijtimoiy “Men”ini qabul qilishi va tengdoshlari tomonidan hissiy qo‘llab-quvvatlanishi bilan bog‘liqligi asoslangan [10].

Shuningdek, Z.N. Raxmonovaning tadqiqotida qadriyatlar va emotsional intellektning o‘zaro aloqadorligi ijtimoiy-psixologik nuqtayi nazardan o‘rganilgan.

Tadqiqotda qadriyatlarning hissiy sezgirlik, emotsional barqarorlik va hamkorlik jarayonlari bilan bog‘liqligi ko‘rsatilgan [11].

Demak, O‘zbekiston psixologiya maktabida qadriyatlar masalasi shaxsning milliy identifikatsiyasi, ijtimoiylashuvi, emotsional rivojlanishi va shaxslararo munosabatlari bilan bog‘liq holda o‘rganilmoqda.

Mazkur maqolaning ilmiy muammosi shundan iboratki, milliy va umuminsoniy qadriyatlarning o‘quvchi shaxsining yaxlit psixologik rivojlanishiga ta’sirini tushuntiruvchi integrativ modelga ehtiyoj mavjud.

Tadqiqot maqsadi – milliy va umuminsoniy qadriyatlarning o‘quvchi shaxsining psixologik rivojlanishiga ta’sir etuvchi mexanizmlarini O‘zbekiston, MDH/Rossiya va Yevropa psixologiya maktablari yondashuvlari asosida qiyosiy tahlil qilish hamda ularning pedagogik-psixologik integratsiya modelini ishlab chiqish.

METODOLOGIYA

Tadqiqot nazariy-konseptual xarakterga ega. Tadqiqot metodologiyasi bir nechta o‘zaro bog‘langan yondashuvlar asosida tashkil etildi.

Birinchi metodologik asos – madaniy-tarixiy yondashuv. L.S. Vygotskiy psixik rivojlanishni ijtimoiy va madaniy muhitdan ajralgan holda ko‘rib chiqmaydi. Uning ta’lim va rivojlanish munosabatlariga oid qarashlarida bolaning psixik rivojlanishi ijtimoiy hamkorlik va madaniy vositalar bilan bog‘liq ekani ko‘rsatiladi [1].

Ikkinchi metodologik asos – faoliyat yondashuvi. A.N. Leontyev konsepsiyasiga ko‘ra, shaxs ijtimoiy faoliyat va munosabatlar tizimida shakllanadi. Shu nuqtayi nazardan qadriyatlarni o‘quvchi tomonidan o‘zlashtirish ularni faqat bilish emas, balki faoliyatda amalga oshirish jarayoni sifatida qaraladi [2].

Uchinchi yondashuv – qadriyat-ma’no yondashuvi. B.S. Bratus shaxs rivojlanishida ma’no va qadriyatlarning o‘zaro bog‘liqligiga alohida e’tibor beradi [3]. Bu yondashuv milliy yoki umuminsoniy qadriyatning o‘quvchi uchun qachon real shaxsiy ahamiyatga ega bo‘lishini tushuntirish imkonini beradi.

To‘rtinchi yondashuv – ijtimoiy identifikatsiya yondashuvi. H. Tajfel va J. Turner tomonidan ishlab chiqilgan ijtimoiy identifikatsiya nazariyasiga ko‘ra, shaxs o‘zini ma’lum ijtimoiy guruhlarning a’zosi sifatida anglash orqali “Men” konsepsiyasini shakllantiradi [7]. Bu nazariya milliy identifikatsiyaning psixologik mexanizmlarini tushuntirishda muhim metodologik asosdir.

Beshinchi yondashuv – qadriyatlarning universal modeli. S.H. Schwartz inson qadriyatlarini turli madaniy muhitlarda namoyon bo‘ladigan asosiy motivatsion yo‘nalishlar tizimi sifatida izohlaydi [6]. Ushbu model qadriyatlarning universalligi bilan birga ularning turli shaxs va madaniyatlarda ustuvorlik darajasi farqlanishini hisobga olish imkonini beradi.

Tadqiqotda qiyosiy tahlil, nazariy umumlashtirish, konseptual modellashtirish va tizimli tahlil metodlaridan foydalanildi.

NATIJALAR

O‘quvchi shaxsining psixologik rivojlanishida milliy qadriyatlarning birinchi va eng muhim funksiyalaridan biri – identifikatsion funksiyadir.

O‘quvchi o‘zini muayyan oila, mahalla, millat, madaniyat va jamiyatga mansub deb his qilishi orqali ijtimoiy “Men”ini shakllantiradi. Mazkur jarayon shaxsga “Men kimman?”, “Men qaysi qadriyatlarga tayanaman?” va “Men jamiyatda qanday o‘rin egallayman?” kabi savollarga javob topishga imkon beradi.

Eriksonning psixosotsial rivojlanish nazariyasida identifikatsiya shaxs rivojlanishining markaziy masalalaridan biri sifatida qaraladi [5]. O‘smirlik davrida shaxs

o‘zining avvalgi ijtimoiy rollarini qayta ko‘rib chiqadi va nisbatan barqaror “Men” obrazini shakllantirishga intiladi. Shu sababli milliy-madaniy qadriyatlar o‘quvchi uchun tayyor me’yorlar yig‘indisi emas, balki o‘zligini anglashga yordam beruvchi psixologik resurs bo‘lishi mumkin.

O‘zbekiston sharoitida milliy qadriyatlar – oila, kattalarga hurmat, kichiklarga g‘amxo‘rlik, mahalla, mehmondo‘stlik, vatanparvarlik, mehnatsevarlik, ilmga intilish va jamoaviy hamkorlik kabi qadriyatlar – o‘quvchining ijtimoiy tajribasi bilan bog‘liq holda namoyon bo‘ladi.

Biroq ilmiy jihatdan muhim masala shundaki, milliy qadriyatlarning psixologik ta’siri ularni shunchaki deklarativ tarzda o‘rgatish bilan emas, balki o‘quvchining shaxsiy tajribasi va faoliyati bilan bog‘langanda kuchayadi. Bu holat faoliyat yondashuvining asosiy tamoyillari bilan hamohangdir [2].

O‘zbekiston olimlarining tadqiqotlari milliy qadriyatlarning shaxs psixologiyasi va ijtimoiy munosabatlardagi ahamiyatini konkretlashtiradi.

A.A. G‘aybullayevning tadqiqotida yoshlarda milliy qadriyatlarning shakllanishida yosh davriga xos ustuvorliklar, jumladan, yutuqqa intilish, mustaqillik, universallik, mehribonlik, an’analar, xavfsizlik va boshqa qadriyatlar o‘rtasidagi munosabatlar tahlil qilingan [9].

F.A. Boboyeva tadqiqotida o‘smirlarda qadriyatlar haqidagi tasavvurlarni rivojlantirishda o‘zlikni anglash, ijtimoiy “Men”ni qabul qilish va tengdoshlar tomonidan hissiy qo‘llab-quvvatlanish muhim determinantlar ekanligi asoslangan [10].

Z.N. Raxmonovaning tadqiqoti qadriyatlar bilan emotsional intellekt o‘rtasidagi ijtimoiy-psixologik aloqalarni ko‘rsatadi. Bu yondashuv qadriyatlarni faqat kognitiv hodisa emas, balki hissiy sezgirlik va shaxslararo munosabatlarni tashkil etuvchi omil sifatida ko‘rishga imkon beradi [11].

Shunday qilib, O‘zbekiston tadqiqotlarida qadriyatlar masalasi milliy identifikatsiya, ijtimoiy-psixologik determinantlar, emotsional intellekt va o‘smirlik davrining psixologik xususiyatlari bilan bog‘liq holda rivojlanmoqda.

Rossiya psixologiyasida qadriyatlar muammosi shaxsning faoliyati, ehtiyojlari, motivlari va ma’nolari bilan uzviy bog‘liq ravishda ishlab chiqilgan.

L.S. Vygotskiyning madaniy-tarixiy nazariyasi shaxs rivojlanishining ijtimoiy-madaniy tabiatini tushuntirish uchun fundamental asos bo‘lib xizmat qiladi [1]. Uning qarashlariga ko‘ra, psixik funksiyalar rivojlanishi ijtimoiy o‘zaro ta’sir va madaniy vositalar orqali amalga oshadi. Bu holat qadriyatlarning avloddan avlodga o‘tishi va shaxs tomonidan ichkilashtirilishini tushuntirish uchun muhimdir.

A.N. Leontyev qadriyatlar va shaxsiy ma’nolar masalasini faoliyat bilan bog‘laydi [2]. D.A. Leontyevning qarashlarida esa ijtimoiy qadriyatlarning shaxsiy qadriyatlarga aylanishi ularning subyekt uchun real ma’no kasb etishi bilan bog‘liq. Shaxs tomonidan qabul qilingan qadriyat xulq-atvorning ichki regulyatoriga aylanishi mumkin [4].

B.S. Bratusning shaxsiy ma’nolar haqidagi qarashlari ushbu masalani yanada chuqurlashtiradi. Uning yondashuvida shaxs rivojlanishi nafaqat faoliyat samaradorligi, balki insonning hayotiy yo‘nalganligi va ma’naviy-axloqiy mazmuni bilan ham belgilanadi [3].

S.V. Molchanovning 14-19 yoshdagi 254 nafar ishtirokchi bilan o‘tkazgan tadqiqoti Rossiya o‘smirlarining qadriyat yo‘nalishlarini Sh. Schwartz nazariyasi asosida o‘rgangan. Tadqiqotda yutuqqa intilish, o‘zini boshqarish va xayrixohlik kabi qadriyatlar muhim o‘rin egallagani, shuningdek, yosh davriga qarab qadriyatlar ierarxiyasida o‘zgarishlar kuzatilgani aniqlangan [8].

Bu natija muhim metodologik xulosaga olib keladi: o‘quvchining qadriyatlar tizimi statik emas, balki yosh, ijtimoiy vaziyat, rivojlanish vazifalari va shaxsiy tajriba ta’sirida dinamik ravishda qayta tashkil topadi.

O.G. Xolodkovaning tadqiqotlarida o‘smirlarning qadriyat-ma’no sohasi va qo‘shimcha ta’lim muhiti o‘rtasidagi bog‘liqlik o‘rganilgan [14]. Qadriyat-ma’no sohasining rivojlanishi ta’lim muhitining shaxsiy tajribani kengaytirishi va ijtimoiy faoliyatni tashkil etishi bilan bog‘lanadi.

Yevropa psixologik tafakkurida shaxsning qadriyatlar tizimi va ijtimoiy identifikatsiyasi masalalari bir nechta nazariy yo‘nalishlarda rivojlangan.

E. Eriksonning psixosotsial rivojlanish konsepsiyasi o‘smirlik davrida identifikatsiyaning shakllanishini shaxs rivojlanishining markaziy vazifalaridan biri sifatida ko‘rsatadi [5]. Identifikatsiya jarayonida shaxs oilaviy, milliy, kasbiy, gender va boshqa ijtimoiy rollar o‘rtasidagi munosabatni qayta tashkil qiladi.

H. Tajfel va J. Turner tomonidan ishlab chiqilgan ijtimoiy identifikatsiya nazariyasi esa shaxsning “Men” konsepsiyasi uning mansub bo‘lgan ijtimoiy guruhlari bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi [7]. Ushbu nazariya milliy identifikatsiyaning psixologik mohiyatini tahlil qilishda muhimdir.

S.H. Schwartzning insonning asosiy qadriyatlari nazariyasi esa turli madaniyatlarda uchraydigan universal motivatsion qadriyatlarni tizimlashtiradi [6]. Uning modelida universallik, mehribonlik, o‘zini boshqarish, xavfsizlik, an’ana, konformlik, yutuq, hokimiyat, stimulyatsiya va gedonizm kabi qadriyatlar turli motivatsion yo‘nalishlar sifatida ko‘rsatiladi.

Mazkur nazariyaning o‘quvchi shaxsiga nisbatan ahamiyati shundaki, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni bir-biriga qarama-qarshi qo‘yish shart emas. Masalan, “an’ana” milliy-madaniy identifikatsiyani qo‘llab-quvvatlashi mumkin, “universallik” esa boshqa insonlar, tabiat va jamiyat farovonligini qadrlashga yo‘naltiradi. Shu ikki yo‘nalishning konstruktiv uyg‘unligi o‘quvchining bir vaqtning o‘zida milliy ildizlarga ega va madaniyatlararo muloqotga ochiq shaxs sifatida rivojlanishiga yordam beradi.

Nazariy tahlil asosida qadriyatlarning o‘quvchi psixologik rivojlanishiga ta’sirini oltita asosiy komponentga ajratish mumkin.

Psixologik komponent	**Milliy qadriyatlarning ehtimoliy hissasi**	**Umuminsoniy qadriyatlarning hissasi**
Identifikatsiya	Milliy mansublik va o‘zlikni anglash	Umumiy insoniy mansublik
Motivatsiya	Vatan, oila, jamiyatga daxldorlik	Ijtimoiy foyda va insonparvarlik
Emotsional rivojlanish	Mehr, hurmat, g‘amxo‘rlik	Empatiya, bag‘rikenglik
Ijtimoiylashuv	Jamoaviylik, hamkorlik	Turli guruhlar bilan muloqot
Axloqiy rivojlanish	An’ana va ijtimoiy mas’uliyat	Adolat, inson huquqlari, tenglik
O‘zini boshqarish	Mas’uliyat, burch, intizom	Mustaqillik, ongli tanlov

Mazkur jadval qadriyatlar ta’sirini deterministik formula sifatida emas, balki psixologik-pedagogik konseptual model sifatida ko‘rsatadi.

MUHOKAMA

Tadqiqot natijalarini O‘zbekiston, Rossiya va Yevropa psixologiya maktablari nuqtayi nazaridan qiyoslash shuni ko‘rsatadiki, ular o‘rtasida nazariy farqlar mavjud

bo‘lsa-da, qadriyatlarning shaxs rivojlanishidagi roli bo‘yicha muayyan umumiylik mavjud.

Rossiya va MDH psixologiyasida qadriyatlar ko‘proq faoliyat, ijtimoiy munosabat, ma’no va shaxs rivojlanishi bilan bog‘lanadi [1–4]. O‘zbekiston tadqiqotlarida esa bu masalaga milliy qadriyatlar, ijtimoiy-psixologik determinantlar, o‘zlikni anglash va emotsional intellekt kabi kategoriyalar orqali yanada konkret ijtimoiy-madaniy mazmun berilgan [9–11].

Yevropa va xalqaro psixologik yondashuvlarda esa qadriyatlar identifikatsiya, universal insoniy qadriyatlar, madaniyatlararo farqlar va shaxsning ijtimoiy xulqi bilan bog‘lanadi [5–7].

Ushbu yondashuvlarni integratsiyalash natijasida quyidagi ilmiy xulosaga kelish mumkin:

O‘quvchi shaxsining psixologik rivojlanishida milliy qadriyatlar identifikatsion va madaniy tayanch vazifasini, umuminsoniy qadriyatlar esa ijtimoiy-emotsional va kommunikativ kengayish vazifasini bajaradi.

Bunda milliy qadriyatlar o‘quvchining “o‘zligini” mustahkamlasa, umuminsoniy qadriyatlar uning “boshqalar bilan munosabatini” tartibga soladi.

Biroq bu ikki tizimning uyg‘unligi avtomatik tarzda yuzaga kelmaydi. Agar milliy qadriyatlar faqat deklarativ, nazorat qiluvchi yoki formal tarbiyaviy vosita sifatida taqdim etilsa, ularning shaxsiy ma’noga aylanish darajasi pasayishi mumkin. Aksincha, o‘quvchiga qadriyatni muhokama qilish, tanlash, izohlash va amaliy faoliyatda namoyon qilish imkoniyati berilsa, uning ichki qabul qilinishi ehtimoli ortadi [2–4].

Shu jihatdan pedagogik jarayonda “qadriyatni o‘rgatish”dan “qadriyat asosida tajriba tashkil etish”ga metodologik o‘tish zarur.

Masalan, “bag‘rikenglik” tushunchasini izohlashning o‘zi yetarli emas. O‘quvchilar turli fikrlarni himoya qiladigan munozaraga jalb etilishi va qarama-qarshi pozitsiyani tushunishga harakat qilishi kerak. “Mas’uliyat”ni tushuntirishdan ko‘ra, o‘quvchiga mustaqil loyiha va uning natijasi uchun javobgarlik berish psixologik jihatdan kuchliroq ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

UNESCOning global fuqarolik ta’limi bo‘yicha yondashuvi ham aynan bilim, ijtimoiy-emotsional rivojlanish va xulq-atvorning integratsiyasini ilgari suradi [12].

Shunday qilib, qadriyatga asoslangan ta’limning psixologik samaradorligi uch shart bilan belgilanadi:

anglash + shaxsiy ma’no + amaliy tajriba.

Agar ushbu uch komponent mavjud bo‘lsa, qadriyat tashqi ijtimoiy talabdan ichki shaxsiy regulyatorga aylanishi mumkin.

Mazkur nazariy tadqiqot doirasida quyidagi konseptual yangiliklar ilgari suriladi:

Birinchidan, milliy va umuminsoniy qadriyatlarning o‘quvchi shaxsiga ta’siri alohida-alohida emas, balki yagona psixologik-pedagogik rivojlanish tizimi sifatida konseptuallashtirildi.

Ikkinchidan, milliy qadriyatlarning asosiy psixologik funksiyasi identifikatsiya va ijtimoiy mansublikni, umuminsoniy qadriyatlarning asosiy funksiyasi esa empatiya, bag‘rikenglik, madaniyatlararo ochiqlik va ijtimoiy mas’uliyatni kuchaytirish bilan izohlandi.

Uchinchidan, qadriyatlarning shaxs rivojlanishiga ta’sir mexanizmi “ijtimoiy ta’sir → anglash → shaxsiy ma’no → identifikatsiya → motivatsiya → xulq-atvor” ketma-ketligi orqali modellashtirildi.

To‘rtinchidan, O‘zbekiston olimlarining milliy qadriyatlar, ijtimoiy-psixologik determinantlar, o‘zlikni anglash va emotsional intellektga oid tadqiqotlari Rossiya va Yevropa psixologiyasining fundamental konsepsiyalari bilan integrativ tarzda tahlil qilindi [5–11].

Beshinchidan, qadriyatlarning psixologik ta’sirini ta’minlashda deklarativ tarbiya emas, balki faoliyat, muloqot, refleksiya va real ijtimoiy tajriba hal qiluvchi vositalar sifatida ajratildi.

6. XULOSA

Milliy va umuminsoniy qadriyatlar o‘quvchi shaxsining psixologik rivojlanishida bir-birini inkor etuvchi emas, balki o‘zaro to‘ldiruvchi tizim sifatida namoyon bo‘ladi.

O‘zbekiston psixologiya maktabi tadqiqotlari milliy qadriyatlarning o‘zlikni anglash, ijtimoiy identifikatsiya, yoshlarning qadriyatlar tizimi va emotsional rivojlanishi bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi [9–11]. Rossiya va MDH psixologiya maktablarida esa ushbu masala madaniy-tarixiy, faoliyat, shaxsiy ma’no va qadriyat yo‘nalishlari orqali chuqur nazariy asoslangan [1–4; 8; 14]. Yevropa psixologiyasida identifikatsiya va ijtimoiy guruhga mansublik [5; 7], shuningdek, universal insoniy qadriyatlarning motivatsion tabiati [6] muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Ushbu nazariyalarni integratsiyalash natijasida milliy qadriyatlar o‘quvchining “Men kimman?”, umuminsoniy qadriyatlar esa “Men boshqalar bilan qanday munosabatda bo‘lishim kerak?” degan psixologik savollariga javob topish jarayonini qo‘llab-quvvatlashi asoslandi.

Shu sababli ta’lim jarayonida qadriyatlarni shakllantirishning samarali modeli quyidagi tamoyillarga asoslanishi maqsadga muvofiq:

1. Milliy identifikatsiyani rivojlantirish — tarix, madaniyat, til, an’ana va milliy merosni o‘quvchining shaxsiy tajribasi bilan bog‘lash.
2. Umuminsoniy qadriyatlarni rivojlantirish — empatiya, adolat, bag‘rikenglik, inson qadr-qimmati va hamkorlikni amaliy faoliyat orqali shakllantirish.
3. Refleksiv yondashuv — o‘quvchini “Nima uchun men buni qadrlayman?” degan savol ustida fikrlashga undash.
4. Faoliyatga asoslangan ta’lim — qadriyatlarni real vaziyatlarda qo‘llash imkonini berish.
5. Psixologik xavfsiz muhit — turli fikrlarni hurmat qilish va o‘quvchining o‘z pozitsiyasini erkin ifodalashiga sharoit yaratish.
6. Madaniyatlararo muloqot — milliy qadriyatlarni saqlagan holda boshqa madaniyatlarni tushunish va hurmat qilish ko‘nikmasini rivojlantirish.

Umumlashtirib aytganda, milliy qadriyatlar shaxsning psixologik “ildizi”, umuminsoniy qadriyatlar esa uning ijtimoiy va madaniy “ufqi”dir. Ularning pedagogik jihatdan asoslangan uyg‘unligi o‘quvchining barqaror identifikatsiya, ijobiy motivatsiya, emotsional yetuklik, ijtimoiy kompetentlik va mas’uliyatli xulq-atvorini rivojlantirish uchun muhim psixologik shart-sharoit yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Выготский Л.С. Проблема обучения и умственного развития в школьном возрасте // Психологическая наука и образование. — 1996. — Т. 1. — № 4. — С. 5–18.
2. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. — М.: Политиздат, 1975. — 304 с.

3. Братусь Б.С. Аномалии личности. Психологический подход. — М.: Никея, 2019. — 907 с.

4. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. — М.: Смысл, 2003. — 487 с.

5. Erikson E.H. Identity: Youth and Crisis. — New York: W.W. Norton & Company, 1968. — 336 p.

6. Schwartz S.H. An Overview of the Schwartz Theory of Basic Values // Online Readings in Psychology and Culture. — 2012. — Vol. 2. — No. 1.

7. Tajfel H., Turner J.C. The Social Identity Theory of Intergroup Behavior // Psychology of Intergroup Relations. — Chicago: Nelson-Hall, 1986. — P. 7–24.

8. Молчанов С.В. Особенности ценностных ориентаций личности в подростковом и юношеском возрастах // Психологическая наука и образование. — 2005. — Т. 10. — № 3. — С. 16–25.

9. G‘aybullayev A.A. Yoshlarda milliy qadriyat shakllanishining ijtimoiy-psixologik omillari: psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. — Buxoro, 2023.

10. Boboyeva F.A. O‘smirlarda qadriyatlar haqidagi tasavvurlarni rivojlantirishning pedagogik-psixologik determinantlari: psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. — Buxoro, 2024.

11. Raxmonova Z.N. Qadriyatlar va emotsional intellekt o‘zaro aloqadorligining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari: psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. — Toshkent, 2021.

12. UNESCO. Global Citizenship Education: Topics and Learning Objectives. — Paris: UNESCO, 2015.

13. Dalimova N.M. Turli avlodlar vakillari hayotiy qadriyatlarining ijtimoiy-psixologik determinantlari: psixologiya fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi. — Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti, 2024.

14. Холодкова О.Г. Развитие ценностно-смысловой сферы личности подростков в условиях дополнительного образования // Психология. Психофизиология. — 2024. — DOI: 10.14529/jpps240408.

15. UNESCO. Mainstreaming Social and Emotional Learning in Education Systems: Policy Guide. — Paris: UNESCO, 2024.

AXBOROTLASHGAN JAMIYATDA PEDAGOG VA TA’LIM OLUVCHI MUNOSABATLARINING FALSAFIY-AXLOQIY ASOSLARI

Safarova Nigora Olimovna,
Navoiy davlat universiteti “Ijtimoiy fanlar” kafedrasi professori

Annotatsiya: *maqolada raqamli davr ta’lim tizimida o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi an’anaviy munosabatlarning tubdan o‘zgarib, yangi bosqichga ko‘tarilayotgani, zamonaviy texnologiyalar ta’sirida o‘qituvchining hukmron bilim beruvchidan hamkor va maslahatchiga, o‘quvchining esa passiv tinglovchidan faol mustaqil izlanuvchiga aylanib borayotgani tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar: *raqamli ta’lim, ta’lim tizimi, pedagog, o‘quvchi, hamkorlik, akademik halollik, falsafiy-axloqiy tamoyillar.*

Аннотация: *в статье анализируются фундаментальные изменения в традиционных отношениях между учителем и учеником в системе образования*

цифровой эпохи, выводящие их на новый уровень, а также трансформация учителя из доминирующего педагога в партнера и советника под влиянием современных технологий и трансформация ученика из пассивного слушателя в активного независимого искателя.

***Ключевые слова**: цифровое образование, система образования, учитель, ученик, сотрудничество, академическая честность, философские и этические принципы.*

***Abstract:** the article analyzes the fundamental transformation and transition to a new stage in the traditional relationship between teacher and student within the education system of the digital era. Driven by modern technologies, the teacher is shifting from a dominant source of knowledge to a partner and advisor, while the student is evolving from a passive listener into an active, independent researcher.*

***Keywords:** digital education, education system, teacher, student, collaboration, academic integrity, philosophical and ethical processes.*

Kirish. Hozirgi jadal rivojlanib borayotgan axborotlashgan jamiyatda kompyuter transformatsiyalari va sun'iy intellekt texnologiyalarining keng joriy etilishi jamiyat hayotining barcha jabhalari qatorida ta'lim tizimini ham tubdan o'zgartirib yubormoqda. Axborot olish imkoniyatlarining keskin ortishi ta'lim jarayonining asosiy subyektlari bo'lgan o'qituvchi va talaba o'rtasidagi an'anaviy munosabatlarga tubdan yangi mazmun bag'ishlamoqda. "…ilm-fan taraqqiyotini qo'llab-quvvatlash-Yangi O'zbekistonning farovonligi va barqaror rivojlanishini ta'minlashning eng muhim shartlaridan biri hisoblanadi"[101]. Agar yaqin o'tmishda o'qituvchi bilimlarning yagona subyekti sifatida qaralgan bo'lsa, bugungi kunda zamonaviy texnologiyalar bu yondashuvga barham berib, o'qituvchini fasilitator darajasiga olib chiqmoqda. O'z navbatida, ta'lim oluvchi ham passiv ma'lumot qabul qiluvchidan mustaqil ravishda bilim izlovchi, axborotni tahlil qiluvchi va ijodiy yondashuvchi faol subyektga aylanmoqda. Bu kabi tub burilishlar zamonaviy ta'lim jarayonining nafaqat ilmiy-amaliy va metodik, balki chuqur falsafiy, gnoseologik hamda axloqiy asoslarini har tomonlama ilmiy tadqiq etishni taqozo etadi.

Adabiyotlar tahlili. Axborotlashgan jamiyat va kompyuter ta'lim paradigmasining falsafiy asoslari bo'yicha xorijiy olimlar D. Bell, M. Kastels hamda A. Toflerning ilmiy tadqiqotlarida axborotlashgan jamiyat ijtimoiy-madaniy jihatlari tahlil qilingan. Shuningdek, pedagogik jarayonda subyekt-subyekt munosabatlarini rivojlantirish, an'anaviy avtoritar ta'limdan hamkorlikka asoslangan pedagogikada J. Pi, L. Vigotskiy kabi tadqiqotchilarning ilmiy ishlarida ta'lim oluvchining bilimni passiv qabul qilishdan faol o'z kuchiga (konstruktivizm g'oyalari asosidagi) asosiy mexanizmlari yoritilgan.

Yurtimiz olimlari talaba-yoshlarni axborot tahdidlaridan himoya qilish va ularni asrashning usul, vosita hamda mexanizmlarini O'zbekiston va jahon tajribasi misolida tadqiq etishmoqda. Xususan, Muhammad Amin Yahyo o'z tadqiqotida yoshlarga internet orqali bo'ladigan g'oyaviy tahdidlarning shakllari va jahon axborot makonidagi turli xil xatarlarga qarshi turish masalalarini hayotiy misollar asosida yoritib bergan[102]. Shuningdek, M.Z.Abdullayeva yoshlarning axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish bo'yicha texnik va mafkuraviy madaniyatini yuksaltirish orqali ularda turli g'oyaviy tahdidlarga, xususan, diniy ekstremizm, terrorizm hamda "ommaviy madaniyat"ga qarshi mustahkam immunitetni shakllantirish va diniy-ma'naviy

[101] Mirziyoyev Sh.M. Hozirgi zamon va Yangi O'zbekiston. –Toshkent: "O'zbekiston", 2024. – B.170.
[102] Муҳаммад Амин Яҳё. Интернетдаги таҳдидлардан ҳимоя. – Тошкент: 2016. Моваройннахр. - Б.295.

jarayonlarni ilmiy tahlil etish davrning dolzarb vazifasi ekanligini ko‘rsatib o‘tgan[103].

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotda axborotlashgan jamiyat sharoitida pedagog va ta’lim oluvchi o‘rtasidagi munosabatlarning falsafiy-axloqiy tamoyillarini chuqur va xolis tahlil etish maqsadida tizimli, kompleks hamda qiyosiy-falsafiy yondashuvlar majmuasidan foydalanildi. Tadqiqotning metodologik negizini axborotlashgan muhitda pedagogik munosabatlarni uzluksiz rivojlanish va o‘zaro bog‘liqlikda o‘rganishga xizmat qiluvchi dialektik yondashuv hamda raqamli makonda ta’lim subyektlarining ma’naviy-axloqiy qadriyatlari va mas’uliyatini baholashga qaratilgan aksiologik analiz tashkil etadi. Shuningdek, virtual munosabatlar va raqamli pedagogika etikasini falsafiy talqin qilishda germenevtik va aksiolingvistik metodlarga tayanildi. An’anaviy “subyekt-obyekt” tamoyiliga asoslangan ustoz-shogird munosabatlarining raqamli jamiyatdagi “subyekt-subyekt” interaktiv hamkorlik shakliga transformatsiyalashuvi qiyosiy-tarixiy hamda mantiqiy tahlil usullari orqali yoritildi. Tadqiqotning nazariy va manbatshunoslik bazasini esa sharqona ustoz-shogird an’analari, zamonaviy axborot jamiyati konsepsiyalari, raqamli etika hamda ta'lim falsafasiga oid mahalliy va xorijiy olimlarning ilmiy qarashlari hamda sohaga oid me’yoriy-huquqiy hujjatlarni sotsio-falsafiy umumlashtirish tashkil etadi.

Tadqiqot jarayonida virtual makonda shakllanayotgan yangi ma’naviy-axloqiy deformatsiyalar va raqamli etika qoidalarini konseptuallashtirish maqsadida aksiologik analiz va falsafiy germenevtika metodlaridan unumli foydalanildi. Bu metodlar an’anaviy pedagogik etika prinsiplari bilan zamonaviy raqamli madaniyat integratsiyasini va “ustoz-shogird” munosabatlarining semantik-aksiologik mazmunini ilmiy talqin qilishni ta’minlaydi. An’anaviy ta’lim paradigmasidagi vertikal, yapik “subyekt-obyekt” va axborotlashgan jamiyatga xos bo‘lgan gorizontal, ochiq, interaktiv “subyekt-subyekt” modellari o‘rtasidagi konseptual o‘zgarishlar qiyosiy-fenomenologik va mantiqiy-struktural tahlil usullari vositasida yaqqol ochib berilgan. Tadqiqotning gnoseologik va manbashunoslik bazasini milliy va jahon falsafiy-pedagogik fikr rivoji, xususan, klassik va zamonaviy axborot jamiyati konsepsiyalari, raqamli pedagogika, kiberetika hamda ta’lim falsafasiga bag‘ishlangan fundamental nazariyalar va normativ-huquqiy hujjatlar majmuini sotsio-falsafiy umumlashtirish (sintez) hamda deduktiv-induktiv metodlari tashkil etadi.

Xulosa. Axborotlashgan jamiyat sharoitida pedagog va ta’lim oluvchi o‘rtasidagi munosabatlar shunchaki texnik hamda kommunikativ o‘zgarishlar bilan cheklanib qolmay, chuqur falsafiy-axloqiy va aksiologik transformatsiyalarni boshdan kechirmoqda. Raqamli muhit ta’lim jarayonini an’anaviy vertikal, ya’ni “subyekt-obyekt” modelidan ochiq, interaktiv va iyerarxiyasiz “subyekt-subyekt” munosabatlari tizimiga o‘tkazmoqda, bu esa o‘z navbatida ustoz va shogird o‘rtasidagi axloqiy mas’uliyat, o‘zaro ishonch hamda muloqot madaniyatini yangicha prinsiplar asosida shakllantirishni talab etadi. Ushbu jarayonlarni tadqiq etish natijasida bir qator muhim xulosalarga kelindi.

Birinchidan, axborot oqimining jadallashuvi ta’lim oluvchilarning mustaqil fikrlash hamda axborotni filtrlash ko‘nikmalarini rivojlantirgan bo‘lsa-da, bevosita jonli ma’naviy muloqot va ta’limiy ta’sirning nisbatan zaiflashuviga olib kelmoqda. Shu bois milliy va umuminsoniy qadriyatlarni raqamli madaniyat qoidalari bilan uyg‘unlashtirish zamonaviy ta’lim falsafasining ustuvor vazifasiga aylanmoqda.

[103] Абдуллаева М.З. Кибермакон ва ислом билан боғлиқ диний-маънавий жараёнлар. 07.00.04 - Диншунослик. тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. Тошкент-2020

Ikkinchidan, zamonaviy pedagogning sotsio-falsafiy maqomi tubdan o‘zgarib, u endilikda bilimlarning yagona axborot manbayi emas, balki talabani murakkab axborot ummonida to‘g‘ri yo‘naltiruvchi fasilitator, moderator va axloqiy kompas vazifasini bajarishi lozim.

Uchinchidan, ta’lim sub’ektlarining texnik ko‘nikmalari bilan bir qatorda ularning mafkuraviy va axloqiy madaniyatini yuksaltirish yoshlarda turli yot g‘oyalar hamda kiber-tahdidlarga qarshi mustahkam ma’naviy immunitetni shakllantirishning bosh omilidir. Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, ta’lim muassasalarida raqamli etika mezonlarini doimiy joriy etib borish, pedagoglarning media-madaniy hamda axloqiy-pedagogik kompetensiyalarini oshirish va virtual muhitda milliy ustoz-shogird an’analarining zamonaviy modellarini rivojlantirish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Hozirgi zamon va Yangi O‘zbekiston. –Toshkent: “O‘zbekiston”, 2024. – B.170.
2. Муҳаммад Амин Яҳё. Интернетдаги таҳдидлардан ҳимоя. – Тошкент: 2016. Моваройуннаҳр. - Б.295.
3. Karimov B. R. Axborotlashgan jamiyatda ta’lim falsafasi. -Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.

COMPARATIVE ANALYSIS OF INTERDISCIPLINARY INTEGRATION MODELS IN GENERAL EDUCATION SCHOOLS BASED ON INTERNATIONAL EXPERIENCE

Samatova Iroda Azamjon qizi,
Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences

Abstract. This article comparatively analyzes models for organizing interdisciplinary integration in general education schools, drawing on the examples of Finland, the International Baccalaureate (IB), and competency-based international approaches. It examines the content of integration, organizational mechanisms, teacher collaboration, assessment criteria, and expected educational outcomes. Based on this analysis, recommendations suitable for phased implementation in Uzbekistan's general education schools are developed.

Keywords: *interdisciplinary integration, multidisciplinary education, transdisciplinary approach, project-based learning, competence, formative assessment, general education school.*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada umumta’lim maktablarida fanlararo integratsiyani tashkil etish modellari Finlyandiya, Xalqaro Bakalavriat (IB) va kompetensiyaga asoslangan xalqaro yondashuvlar misolida qiyosiy tahlil qilinadi. Integratsiyaning mazmuni, tashkiliy mexanizmlari, o‘qituvchilar hamkorligi, baholash mezonlari va kutilayotgan ta’lim natijalari o‘rganiladi. Tahlil asosida O‘zbekiston umumta’lim maktablarida bosqichma-bosqich joriy etish uchun mos tavsiyalar ishlab chiqiladi.*

Kalit so‘zlar: *fanlararo integratsiya, multidissiplinar ta’lim, transdissiplinar yondashuv, loyihaga asoslangan ta’lim, kompetensiya, formatif baholash, umumta’lim maktabi.*

Аннотация. *В данной статье проводится сравнительный анализ моделей организации междисциплинарной интеграции в общеобразовательных школах на примере Финляндии, программы Международного бакалавриата (IB) и международных компетентностно-ориентированных подходов.*

Рассматриваются содержание интеграции, организационные механизмы, сотрудничество учителей, критерии оценивания и ожидаемые образовательные результаты. На основе проведённого анализа разработаны рекомендации для поэтапного внедрения в общеобразовательных школах Узбекистана.

Ключевые слова: *междисциплинарная интеграция, мультидисциплинарное образование, трансдисциплинарный подход, проектное обучение, компетенция, формативное оценивание, общеобразовательная школа.*

Introduction. In contemporary school education, mastering knowledge solely within the boundaries of separate subjects is no longer sufficient. Real-life issues such as climate change, digital safety, healthy lifestyles, ecology, and civic responsibility require natural-science, social-humanitarian, and technological knowledge at the same time. Therefore, interdisciplinary integration enables students to connect knowledge, analyze problems from different perspectives, and develop practical solutions.

Interdisciplinary integration is the combination of the content, skills, and methods of two or more subjects around a common topic, problem, or project. This does not eliminate subjects; rather, the distinctive concepts and methods of each subject are used to understand real-life situations holistically.

OECD analyses indicate that curriculum flexibility, a certain degree of autonomy for schools and teachers, and student participation are important conditions for integrated education. However, if such autonomy is exercised without common standards and quality assurance, inequalities in educational outcomes may emerge [1].

Interdisciplinary integration generally appears in three forms:

Multidisciplinary model. A single topic is studied in several subjects, but the objectives and assessment of the subjects largely remain independent. For example, the topic of "Water" may be addressed through the water cycle in biology, water resources in geography, text creation in the mother tongue, and calculation of water consumption in mathematics.

Interdisciplinary model. Concepts and methods from different subjects are actively connected. For example, in studying an environmental problem, biological observation, statistical calculation, map work, and evidence-based writing are combined within a single project.

Transdisciplinary model. The focus of learning is not a subject but a real-life problem or universal question. Subjects serve as tools through which students investigate the problem and propose solutions.

The Finnish experience: a model of compulsory multidisciplinary modules

In Finland's general education system, subjects have been retained, but they are linked through transversal competencies and annual multidisciplinary learning modules. According to the national curriculum, every school must organize at least one clearly defined theme, project, or course each academic year that combines the content of different subjects. Students also participate in planning these modules [2].

An important feature of this model is that integration is not a separate initiative but a requirement of the curriculum. Schools may determine the topic and duration based on local needs. For example, a rural school may choose the theme "Protecting Local Water Sources", while an urban school may select "Sustainable Transport".

In the Finnish model, assessment is usually carried out on the basis of the specified learning objectives of the subjects. Along with evaluating the overall product of project work, this approach makes it possible to monitor the knowledge and skills that students acquire in individual subjects.

The advantage of this model is that it can be introduced without radically changing the existing subject system. Its limitation is that teachers need time for collaborative planning, methodological preparation, and organizational support from school leadership.

In many countries, integration is implemented not as a separate project but through transversal competencies embedded in all subjects. Such competencies include critical thinking, communication, collaboration, creativity, media and information literacy, environmental responsibility, and self-management.

The central idea of this approach is that, alongside teaching their subject, teachers also develop general skills. For example, interpreting statistical data in mathematics contributes to media literacy; analyzing sources in history supports critical thinking; and an environmental project in biology fosters civic and environmental responsibility.

In this model, integration is continuous and systematic. However, its success depends on the clear formulation of competencies in the curriculum, the identification of progression across subjects, and the development of assessment tools.

In Uzbek pedagogical scholarship, interdisciplinary integration is interpreted as a means of developing students' holistic understanding of knowledge, strengthening the link between theory and practice, and fostering creative thinking. In particular, R. A. Mavlonova and N. Kh. Rakhmonqulova describe integration not as the mechanical combination of subjects, but as a process of linking educational content on the basis of common concepts, problems, activities, and complex objects. Their approach implies that integration in education may be organized around goals, problems, methods, general scientific concepts, and activities [3].

A. Musurmonova and co-authors substantiate the need to apply competence, pedagogical mastery, diagnostics, and modern methods in an interrelated manner within the educational process. This view demonstrates that interdisciplinary integration is not only a matter of content, but also an organizational and methodological phenomenon [4].

Local research also notes that an integrated approach promotes the development of students' competencies, strengthens interdisciplinary connections, and supports the holistic acquisition of knowledge [5].

In the context of Uzbekistan, a phased approach to interdisciplinary integration is more appropriate than attempting to introduce it fully across all subjects and grades at once.

First, each school may organize an interdisciplinary project week once or twice a year. Topics should be selected in accordance with local and social needs, such as water conservation, the history of the mahalla, increasing green spaces, road safety, healthy nutrition, or digital safety.

Second, an integration module should be built around a clear "big question." For example: "How can we reduce energy consumption in our school?" This question meaningfully connects physics, mathematics, computer science, the mother tongue, geography, and technology.

Third, time should be allocated for joint teacher planning. The quality of interdisciplinary lessons often depends on collaboration among teachers. School leadership should create conditions for methodological cooperation in the timetable.

Fourth, assessment should preferably consist of two components: students' specific subject outcomes and the general skills they demonstrate within the project. For example, analyzing data, collaborating, substantiating ideas, delivering a presentation, and proposing practical solutions can be assessed using separate criteria.

Fifth, integration should not mean reducing subject content or teaching it superficially. Each project must be linked to clear learning outcomes, curriculum topics, and assessment criteria.

In conclusion, international experience shows that interdisciplinary integration is not a universal instrument for improving educational quality, but a pedagogical approach requiring careful planning, teacher collaboration, and an appropriate assessment system. The Finnish experience demonstrates that integration can be organized through the national curriculum as a compulsory yet locally adaptable module.

References

1. Beane, J. A. Curriculum Integration: Designing the Core of Democratic Education. - New York: Teachers College Press, 1997. - 122 p. https://www.oecd.org/en/publications/curriculum-flexibility-and-autonomy_eccbbac2-en.html

2. Finnish National Agency for Education. National Core Curriculum for Primary and Lower Secondary (Basic) Education. - Helsinki, 2014. URL: oph.fi

3. Mavlonova, R. A., Rakhmonqulova, N. Kh. Boshlang‘ich ta'lim pedagogikasi: innovatsiya va integratsiya [Pedagogy of Primary Education: Innovation and Integration]. - Tashkent, 2013.

4. Musurmonova, O., Ibragimov, Kh., Jamoldinova, O., et al. Umumiy pedagogika. I qism: darslik [General Pedagogy. Part I: Textbook]. - Tashkent: Yoshlar Nashriyot Uyi, 2020. - 376 p.

5. Hayitova, N. D. "Integratsiya tushunchasi va uning pedagogik mohiyati" ["The Concept of Integration and Its Pedagogical Essence"]. Qo‘qon DPI Ilmiy Xabarlari Jurnali, 2026, 8(6), 639-643. DOI: 10.70728/c.series.ped.v08.i06.099.

XALQARO STANDARTLAR ASOSIDA TASHQI MONITORING VA TA’LIM SIFATINI OSHIRISH YO‘NDASHUVLARI

Xolmirzayev Furkat Golibovich,
Ta’limni rivojlantirish respublika ilmiy-metodik markazi bo‘lim boshlig‘i, A.Avloniy nomidagi pedagogik mahorat milliy instituti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: *Mazkur maqolada umumiy o‘rta ta’limda tashqi monitoring jarayonining mohiyati, uning xalqaro tajribalar asosida takomillashtirish zarurati, hamda baholash tizimining shaffoflik, javobgarlik va sifatni ta’minlashdagi o‘rni yoritiladi. PISA va boshqa xalqaro baholash dasturlari misolida ta’lim natijalariga asoslangan yondashuvlar, ularning milliy monitoring tizimiga integratsiyasi, shuningdek, samarador boshqaruv uchun dalillarga asoslangan qaror qabul qilish tamoyillari asoslab beriladi. Shuningdek, zamonaviy tashqi monitoring jarayonlarining xalqaro tendensiyalari va O‘zbekiston ta’lim tizimi bilan bog‘liqligi ham tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *Baholash, ichki va tashqi baholash, ta’lim sifati, xalqaro tadqiqotlar, monitoring.*

Аннотация. *В данной статье раскрывается сущность внешнего мониторинга в системе общего среднего образования, обосновывается необходимость его совершенствования на основе международного опыта, а также подчеркивается роль системы оценки в обеспечении прозрачности,*

ответственности и качества образования. На примере международных исследований, таких как PISA, рассматриваются подходы, основанные на результатах обучения, и их интеграция в национальную систему мониторинга. Кроме того, анализируются международные тенденции внешнего мониторинга и их связь с системой образования Узбекистана.

***Ключевые слова**: система оценивания, внутренняя и внешняя оценка, международные исследования, качество образования, мониторинг.*

***Abstract.** This article explores the concept of external monitoring in general secondary education, emphasizing the need for its improvement based on international experience. It highlights the role of assessment systems in ensuring transparency, accountability, and educational quality. Using PISA and other international studies as examples, the paper examines outcome-based approaches and their integration into national monitoring frameworks. Additionally, it analyzes global trends in external quality assurance and their relevance to the education system of Uzbekistan.*

***Keywords:** assessment system, internal and external evaluation, international studies, education quality, monitoring.*

Kirish. Tashqi monitoring tushunchasi va uning maqsadi. Ta’limda tashqi monitoring – bu maktablarning faoliyati va ta’lim natijalarini baholashning tizimli jarayoni bo‘lib, u nazorat qilinayotgan muassasalardan mustaqil mexanizmlar orqali amalga oshiriladi. U ta’limda javobgarlik va sifatni kafolatlash bo‘yicha umumiy tizimda muhim o‘rin egallaydi. Asosiy maqsadi – maktablarda ta’lim sifati, o‘qitish samaradorligi va tashkiliy faoliyat bo‘yicha belgilangan standartlarga erishilganligini ta’minlashdir.

Tashqi monitoring ta’lim siyosati va standartlariga muvofiqlikni baholaydi hamda maktablar va siyosat yurituvchilarga dalillarga asoslangan fikr-mulohazalarni taqdim etish orqali rivojlanishni rag‘batlantiradi. Asosiy mohiyati – ta’lim sifatini baholash uchun shaffof va obyektiv mezonlarni shakllantirish hamda o‘quvchilar uchun teng imkoniyatlarni ta’minlash va ta’lim tizimiga jamoatchilik ishonchini oshirishdan iboratdir.

Tashqi monitoring bir qancha shakllarni o‘z ichiga oladi, jumladan: standartlashtirilgan testlar, maktab inspeksiyalari va faoliyat auditlari. Bularning barchasi ta’lim natijalarini tasdiqlash va har xil boshqaruv darajalarida qaror qabul qilish jarayonlarini qo‘llab-quvvatlashga xizmat qiladi. Shuning uchun tashqi monitoring faqat nazorat vositasi sifatida emas, balki ta’lim samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi hamkorlik vositasi sifatida ko‘riladi. U o‘qitishdagi kamchiliklar va tizimdagi muammolarni aniqlashga yordam beradi[1].

Shuningdek, ichki o‘z-o‘zini baholash va tashqi baholash o‘rtasidagi tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, o‘qituvchilar o‘rtasidagi do‘stona va professional muloqotlar baholash jarayonlarini yanada foydali va qadriyatlarga asoslangan shaklga keltirishga xizmat qiladi[2]. Tashqi monitoring, shuningdek, dalillarga asoslangan boshqaruv va javobgarlik tizimlari orqali ta’lim sifatini uzluksiz oshirishga xizmat qiladi[3]. Shu sababli, tashqi monitoringning mohiyatini va ko‘p qirrali maqsadlarini tushunish – uni umumiy o‘rta ta’lim tizimida samarali tashkil etish va takomillashtirish uchun muhim hisoblanadi.

Tashqi sifat nazoratidagi global yo‘nalishlar va omillar. So‘nggi yillarda ta’limda tashqi sifatni kafolatlash tizimi sezilarli darajada rivojlandi. Bu esa butun dunyo bo‘ylab oshib borayotgan shaffoflik, javobgarlik va natijaga yo‘naltirilgan boshqaruvga o‘tish jarayonlari bilan izohlanadi. An’anaviy tarzda ko‘plab mamlakatlarda ta’lim tizimi markazlashgan va resurslarga (moliyaviy mablag‘lar, o‘qituvchilar malakasi, infratuzilma) asoslangan nazoratga yo‘naltirilgan edi.

Ammo 1980-yillardan boshlab (Germaniyada esa 1990-yillarning o‘rtalaridan) o‘quvchilar bilimini baholash, natijalarga erishishga yo‘naltirilgan boshqaruv va maktablarga mustaqillik berishga asoslangan modelga o‘tildi. Bu esa kirish resurslarini nazorat qilishdan natijani boshqarish paradigmasiga o‘tishdir. Ushbu o‘zgarishlar ta’lim tizimini samaradorlik, maqsadlilik va ijtimoiy ehtiyojlarga moslik tamoyillari bilan uyg‘unlashtirishni ko‘zlaydi.

Ushbu o‘zgarishlarning asosiy omillari – xalqaro baholashlar (masalan, TIMSS va PISA)da o‘quvchilarning umidsiz darajadagi past ko‘rsatkichlari bo‘lib, ular ta’lim tizimidagi sifat tafovutlarini ochib berdi va natijaviy monitoringga asoslangan islohotlarga turtki bo‘ldi.

Masalan, Germaniyada federal shtatlar (“Länder”) ta’lim sifati bo‘yicha turli loyihalarni amalga oshirib, maktablarni o‘zini-o‘zi boshqarishga va ichki tashqi baholashlarni uyg‘unlashtirishga qaratilgan tizimlarni joriy etdilar. Bu modellar an’anaviy nazorat rollarini zamonaviy baholash usullari, masalan, o‘z-o‘zini baholash va maktab natijalarini monitoring qilish kabi yondashuvlar bilan uyg‘unlashtirgan [4].

Bundan tashqari, xalqaro baholashlar (TIMSS, PISA va h.k.) butun dunyoda ta’lim sifati monitoringi va global standartlarga mos islohotlarni amalga oshirish uchun mezon sifatida tobora ko‘proq qo‘llanilmoqda[5]. Shu bilan birga, ta’lim tadqiqotlarida empirik va ma’lumotlarga asoslangan siyosat ishlab chiqish yo‘nalishi mustahkamlanib, xalqaro baholashlar bilan milliy sifat kafolatlash tizimlari o‘rtasidagi o‘zaro integratsiyani ta’minlamoqda[6].

Demak, tashqi sifat nazorati – bu global boshqaruv, empirik tadqiqotlar va xalqaro mezonlar o‘rtasidagi uyg‘unlik bo‘lib, u o‘quvchilarning o‘qish natijalarini va umumiy ta’lim tizimi samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa

Bugungi kunda ta’lim sifatini ta’minlash va rivojlantirishda tashqi monitoring jarayonlari tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bu monitoring turli mustaqil mexanizmlar orqali maktablarning o‘quv jarayoni, boshqaruv faoliyati va ta’lim natijalarini baholashga xizmat qiladi. Xalqaro tadqiqotlar, xususan PISA va TIMSS kabi baholash dasturlari, o‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasi bilan birga, ularning real hayotiy vaziyatlarda bilim va ko‘nikmalarni qo‘llay olish qobiliyatini aniqlash orqali ta’lim siyosatini yangilash va takomillashtirishda muhim omil bo‘lib xizmat qilmoqda. Shu sababli, tashqi monitoring faqat nazorat vositasi sifatida emas, balki ta’lim tizimidagi muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etish, hamda tizimni uzluksiz rivojlantirish uchun vosita sifatida qaralishi lozim.

Taklifalar

1. Tashqi monitoringni kompetensiyaviy yondashuv asosida takomillashtirish. Xalqaro baholash dasturlarida qo‘llaniladigan yondashuvlarga asoslanib, o‘quvchilarning faqat bilim darajasini emas, balki muammoni hal qilish, tanqidiy va ijodiy fikrlash kabi kompetensiyalarini ham baholovchi tashqi monitoring mezonlarini ishlab chiqish zarur.

2. Ichki va tashqi baholash tizimlarini integratsiyalash. Maktablar darajasida olib borilayotgan o‘z-o‘zini baholash tizimlari bilan mustaqil tashqi monitoring natijalarini uzviy bog‘lash orqali baholashning ishonchliligini oshirish, shuningdek, tahliliy tavsiyalarni amaliy o‘zgarishlarga aylantirish imkoniyati yaratiladi.

3. Dalillarga asoslangan ta’lim siyosatini shakllantirish. Xalqaro tadqiqotlar natijalarini milliy monitoring tizimiga tatbiq etgan holda, ta’lim siyosatini dalillar asosida shakllantirish va qarorlarni ma’lumotlarga tayangan holda qabul qilish tizimini yo‘lga qo‘yish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Rudneva, Aleksandra. 2017. "EXTERNAL QUALITY ASSESSMENT OF GENERAL EDUCATION AS A FACTOR OF TEACHERS PROFESSIONAL DEVELOPMENT". Russian State Vocational Pedagogical University. https://doi.org/10.17853/1994-5639-2017-6-52-70
2. Tumlovskaja, Jelizaveta. 2022. "The influence of performance quality evaluation in general education schools on the recognition of the educational values". Power and Education. https://doi.org/10.1177/17577438211062348
3. Horsburgh, M.. 1997. "External Quality Monitoring in New Zealand Tertiary Education". None. https://doi.org/10.1080/1353832960030102
4. Huber, Stephan Gerhard and Grdel, Bettina. 2006. "Quality Assurance in the German School System". SAGE Publishing. https://doi.org/10.2304/eerj.2006.5.3.196
5. Hernndez, Daniel and Courtney, Matthew. 2021. "Modern international large-scale assessment in education: an integrative review and mapping of the literature". Springer Nature. https://doi.org/10.1186/s40536-021-00109-1
6. Zapp, Mike and Powell, Justin J W. 2016. "How to construct an organizational field: Empirical educational research in Germany, 19952015". SAGE Publishing. https://doi.org/10.1177/1474904116641422

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОЦЕССА ЛИЧНОСТНОГО И ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ СТУДЕНТОВ И ИХ ВЗАИМОСВЯЗЬ

Бабаева Назира Асатуллаевна,
Независимый исследователь
Самаркандского государственного
института иностранны
х языков (СамГИИЯ / SamDCHTI)

Annotatsiya. *Ushbu maqolada talabalarda shaxsiy va kasbiy rivojlanish jarayonining psixologik xususiyatlari hamda ularning o'zaro bog'liqligi tahlil qilinadi. Shaxsiy rivojlanish o'zini anglash, motivatsiya, qadriyatlar tizimi va refleksiya jarayonlari orqali shakllanadi, kasbiy rivojlanish esa bilim, ko'nikma va kasbiy identifikatsiya bilan chambarchas bog'liqdir. Tadqiqotda kognitiv, motivatsion va ijtimoiy-psixologik yondashuvlar asosida ushbu ikki jarayonning integratsiyasi o'rganiladi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, shaxsiy rivojlanish darajasi yuqori bo'lgan talabalarda kasbiy yo'nalish tanlash va kasbiy moslashuv jarayoni samaraliroq kechadi.*

Kalit so'zlar: *shaxsiy rivojlanish, kasbiy rivojlanish, psixologik xususiyatlar, talaba, motivatsiya, refleksiya.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются психологические особенности процесса личностного и профессионального развития студентов и их взаимосвязь. Личностное развитие формируется через самосознание, мотивацию, систему ценностей и рефлексию, тогда как профессиональное развитие связано с знаниями, навыками и профессиональной идентичностью. Анализируются когнитивные, мотивационные и социально-психологические подходы к интеграции этих процессов. Результаты показывают, что высокий уровень личностного развития способствует более эффективному профессиональному самоопределению и адаптации студентов.*

***Ключевые слова**: личностное развитие, профессиональное развитие, психологические особенности, студент, мотивация, рефлексия.*

***Abstract.** This article examines the psychological features of students' personal and professional development processes and their interrelationship. Personal development is shaped through self-awareness, motivation, values, and reflection, while professional development is closely linked to knowledge, skills, and professional identity. The study analyzes cognitive, motivational, and socio-psychological approaches to the integration of these processes. The results indicate that students with a higher level of personal development demonstrate more effective career choice and professional adaptation.*

***Key words:** personal development, professional development, psychological features, student, motivation, reflection.*

Введение. В современных условиях система высшего образования рассматривает личностное и профессиональное развитие студентов как единый, взаимосвязанный и многоуровневый психологический процесс. Быстрые изменения на мировом рынке труда, цифровизация, развитие искусственного интеллекта и появление новых профессий требуют от будущих специалистов не только высокого уровня знаний, но и сформированной личности, обладающей самосознанием, гибкостью мышления и способностью к профессиональной адаптации. Согласно данным ЮНЕСКО и Всемирного банка, значительная часть современных профессий в ближайшие десятилетия будет трансформирована под влиянием автоматизации и технологических изменений, что повышает значимость личностных и адаптационных компетенций студентов.

Исследования ОЭСР (2023) показывают, что студенты с высоким уровнем личностного развития более осознанно подходят к выбору профессии, быстрее адаптируются к требованиям рынка труда и демонстрируют более устойчивую профессиональную траекторию. В этом процессе ключевую роль играют такие психологические факторы, как самосознание, мотивация, рефлексия и система ценностей личности.

С психологической точки зрения личностное развитие представляет собой процесс формирования самосознания и внутреннего потенциала человека, тогда как профессиональное развитие связано с реализацией этих внутренних ресурсов в конкретной трудовой деятельности. Таким образом, оба процесса находятся в тесной взаимосвязи и взаимно обусловливают друг друга.

Согласно теории психосоциального развития Э. Эриксона, период молодости является этапом активного поиска ответа на вопрос «Кто я?», в ходе которого формируется профессиональная идентичность личности. В свою очередь, социально-когнитивная теория А. Бандуры подчеркивает важность самоэффективности как ключевого фактора, влияющего на профессиональные решения и поведение студентов.

В Республике Узбекистан вопросам развития человеческого капитала также уделяется особое внимание. В рамках стратегии «Новый Узбекистан» приоритетными направлениями являются повышение профессионального потенциала молодежи, развитие системы психологической поддержки в вузах и совершенствование карьерного ориентирования студентов.

Таким образом, изучение психологических особенностей личностного и профессионального развития студентов и их взаимосвязи является актуальной научно-практической задачей, направленной на повышение качества высшего образования и подготовку конкурентоспособных специалистов.

Анализ литературы. Проблема взаимосвязи личностного и профессионального развития студентов является одной из ключевых в современной психологии и педагогике, поскольку именно в период обучения в вузе формируются основы будущей профессиональной идентичности, жизненных целей и устойчивых поведенческих стратегий личности. В научной литературе данный процесс рассматривается как сложная система, включающая мотивационные, когнитивные и социально-психологические компоненты.

В отечественной психологической науке значительный вклад в изучение данной проблемы внесли Л.С. Выготский, А.Н. Леонтьев и С.Л. Рубинштейн. Л.С. Выготский подчеркивал, что развитие личности осуществляется в процессе социального взаимодействия, где обучение выступает ведущим фактором формирования высших психических функций. С этой точки зрения профессиональное развитие студента невозможно без активного включения в социально организованную образовательную среду. А.Н. Леонтьев в рамках теории деятельности рассматривал мотивацию как центральное звено, определяющее направленность поведения личности, что позволяет объяснить, каким образом учебная деятельность трансформируется в профессиональную направленность. С.Л. Рубинштейн, в свою очередь, акцентировал внимание на принципе единства сознания и деятельности, подчеркивая, что личностное развитие проявляется через активное включение человека в различные виды деятельности, в том числе профессиональную.

Значительный вклад в изучение профессионального становления личности внесли Е.А. Климов и В.Д. Шадриков. Е.А. Климов разработал типологию профессий и показал, что успешность профессионального выбора зависит от соответствия индивидуально-психологических особенностей человека требованиям профессии. В.Д. Шадриков рассматривал профессиональные способности как структурированную систему, формирующуюся в процессе обучения и практической деятельности, что напрямую связано с развитием личностных качеств студента.

В зарубежной психологии важное место занимает теория психосоциального развития Э. Эриксона, согласно которой юношеский возраст характеризуется кризисом идентичности, в ходе которого формируется целостное представление о себе, включая профессиональную роль. Это положение позволяет рассматривать профессиональное развитие как часть общего процесса становления личности.

Большое значение имеет также теория профессионального выбора Дж. Холланда, который выделил шесть типов личности и соответствующие им профессиональные среды. Согласно его концепции, успешное профессиональное развитие возможно при совпадении личностных характеристик и требований профессиональной среды, что способствует формированию устойчивой профессиональной идентичности.

Д. Супер предложил концепцию жизненного и профессионального пути, в которой профессиональное развитие рассматривается как непрерывный процесс, включающий этапы роста, исследования, становления и стабилизации. Данный подход подчеркивает, что профессиональная идентичность не является статичной, а развивается на протяжении всей жизни человека.

Современные зарубежные исследования, особенно в рамках теории самодетерминации Э. Деси и Р. Райана, акцентируют внимание на роли внутренней мотивации, автономии и чувства компетентности в процессе личностного и

профессионального развития. По их мнению, именно удовлетворение базовых психологических потребностей способствует формированию устойчивой внутренней мотивации, которая является основой профессионального самоопределения.

Таким образом, анализ отечественных и зарубежных исследований показывает, что личностное и профессиональное развитие студентов представляет собой единый, взаимосвязанный процесс, в котором мотивация, деятельность, социальная среда и индивидуально-психологические особенности личности выступают основными детерминантами. Эти подходы в совокупности позволяют глубже понять механизмы формирования профессиональной идентичности и определить эффективные условия ее развития в системе высшего образования.

Обсуждение. Взаимосвязь личностного и профессионального развития студентов представляет собой сложный и многогранный психологический процесс, который формируется под влиянием как внутренних, так и внешних факторов. В условиях современного высшего образования данный процесс приобретает особую значимость, поскольку успешная профессиональная деятельность будущего специалиста во многом зависит от уровня его личностной зрелости, осознанности и способности к саморегуляции.

Одним из ключевых аспектов данного процесса является мотивационная сфера личности. Именно мотивация определяет направленность учебной и профессиональной активности студента. При наличии устойчивой внутренней мотивации студент проявляет большую инициативу, стремится к углубленному изучению профессиональных дисциплин и активно включается в практическую деятельность. В свою очередь, внешняя мотивация, основанная на формальных требованиях или социальном давлении, зачастую приводит к поверхностному усвоению знаний и снижению уровня профессиональной готовности.

Не менее важным фактором выступает процесс самопознания и рефлексии. Способность студента анализировать собственные сильные и слабые стороны, осознавать свои профессиональные интересы и возможности способствует более осознанному выбору профессионального пути. Рефлексивные механизмы позволяют интегрировать личностный опыт с профессиональными требованиями, что способствует формированию целостной профессиональной идентичности.

Следует также отметить значительную роль образовательной среды. Современные университеты, ориентированные на компетентностный подход, создают условия для практико-ориентированного обучения, что способствует более тесному взаимодействию теоретических знаний и реальной профессиональной деятельности. Наличие наставничества, психологической поддержки и возможностей для профессиональных проб позволяет студентам более осознанно формировать своё профессиональное будущее.

Социальные факторы также оказывают существенное влияние на процесс личностного и профессионального развития. Семья, социальное окружение и общественные стереотипы относительно профессий могут как стимулировать, так и ограничивать профессиональный выбор студента. В случае согласованности личных интересов и социальных ожиданий процесс профессионального самоопределения протекает более гармонично, тогда как их противоречие может вызывать внутренние конфликты и неопределённость.

Таким образом, обсуждение показывает, что личностное и профессиональное развитие студентов представляет собой единый динамический процесс, в котором

мотивация, рефлексия, образовательная среда и социальные условия тесно взаимосвязаны. Гармоничное развитие этих компонентов способствует формированию зрелой, профессионально ориентированной личности, способной эффективно адаптироваться к требованиям современного рынка труда и успешно реализовывать свой потенциал.

Заключение. Проведённый анализ показывает, что личностное и профессиональное развитие студентов представляет собой единый, непрерывный и взаимосвязанный психологический процесс, который формируется на протяжении всего периода обучения в высшем учебном заведении. Данные процессы не существуют изолированно: личностное развитие создаёт внутреннюю основу для профессионального становления, тогда как профессиональная деятельность, в свою очередь, способствует дальнейшему углублению и структурированию личности.

Результаты теоретического изучения позволяют утверждать, что ключевую роль в данном процессе играют такие психологические факторы, как мотивация, самосознание, рефлексия, уровень самооценки и сформированность ценностных ориентаций. При этом внутренняя мотивация выступает ведущим механизмом, обеспечивающим устойчивую направленность студента на профессиональное развитие и достижение долгосрочных целей. Развитая рефлексия способствует более осознанному восприятию собственных возможностей и ограничений, что позволяет принимать более обоснованные профессиональные решения.

Особое значение имеет образовательная среда, которая может либо стимулировать, либо замедлять процесс личностно-профессионального становления. Практико-ориентированное обучение, наличие наставничества, психологическое сопровождение и активное включение студентов в профессиональную деятельность создают благоприятные условия для формирования устойчивой профессиональной идентичности.

Кроме того, установлено, что социальные факторы, включая семью, ближайшее окружение и общественные установки, оказывают значительное влияние на выбор профессионального пути и уровень личностной зрелости студента. Гармоничное сочетание индивидуальных интересов и социальных ожиданий способствует более успешной профессиональной адаптации.

В целом можно сделать вывод, что эффективность личностного и профессионального развития студентов определяется комплексным взаимодействием психологических, педагогических и социальных факторов. Системный подход к организации образовательного процесса, направленный на развитие мотивации, рефлексии и профессионального самосознания, является ключевым условием подготовки компетентных, адаптивных и конкурентоспособных специалистов, способных успешно реализовать себя в условиях современного общества.

Список литературы.

1. Выготский Л.С. Психология развития человека. - М.: Смысл, 2019. - 512 с.
2. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. - М.: Смысл, 2005. - 432 с.
3. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. - СПб.: Питер, 2018. - 720 с.
4. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. - М.: Прогресс, 2017. - 448 с.
5. Holland J.L. Making Vocational Choices: A Theory of Vocational Personalities and Work Environments. - Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1997. - 396 p.

6. Super D.E. A Life-Span, Life-Space Approach to Career Development // Journal of Vocational Behavior. - 1980. - Vol. 16. - P. 282–298.

7. Deci E.L., Ryan R.M. Self-Determination Theory and the Facilitation of Intrinsic Motivation, Social Development, and Well-Being. - American Psychologist, 2000. - Vol. 55(1). - P. 68–78.

8. Bandura A. Social Cognitive Theory of Self-Regulation. - Organizational Behavior and Human Decision Processes, 1991. - Vol. 50. - P. 248–287.

9. Klimov E.A. Psixologiya professionalnogo samoopredeleniya. - M.: Akademiya, 2010. - 304 s.

10. Shadrikov V.D. Psixologiya deyatelnosti i sposobnostey cheloveka. - M.: Logos, 2007. - 320 s.

THE ROLE OF PSYCHOLOGICAL PREPARATION IN MANAGING PRE-COMPETITION MENTAL STATES OF AMATEUR ATHLETES

Yangiboyeva Dilnoza Abdurasul qizi,
Researcher at Bukhara International University

Аннотация. *В данной статье анализируется управление предстартовым психическим состоянием и эффективность психологической подготовки у спортсменов-любителей. Предстартовое состояние определяется как эмоциональная и психологическая активность спортсмена перед соревнованием, включающая уровень стресса, тревожности, мотивации и уверенности в себе. В исследовании рассматриваются основные психологические проблемы у спортсменов-любителей, такие как высокая тревожность, эмоциональная нестабильность и снижение концентрации внимания. Также анализируются методы психологической подготовки, включая релаксацию, визуализацию, аутогенные тренировки и мотивационные беседы. Результаты показывают, что регулярная психологическая подготовка снижает уровень предстартового стресса и повышает спортивную результативность.*

Ключевые слова: *предстартовое состояние, психологическая подготовка, спортсмен-любитель, стресс, тревожность, релаксация, визуализация.*

Abstract. *This article analyzes the management of pre-competition mental state and the effectiveness of psychological preparation in amateur athletes. The pre-competition state refers to the emotional and psychological arousal of an athlete before competition, characterized by levels of stress, anxiety, motivation, and self-confidence. The study examines common psychological challenges among amateur athletes, including high anxiety, emotional instability, and reduced concentration. It also analyzes psychological preparation techniques such as relaxation, visualization, autogenic training, and motivational communication. The results indicate that regular psychological preparation reduces pre-competition stress and improves athletic performance.*

Key words: *pre-competition state, psychological preparation, amateur athlete, stress, anxiety, relaxation, visualization.*

Introduction

In contemporary sport science, the management of pre-competition mental state has become one of the most critical determinants of athletic performance, particularly among amateur athletes. Modern research in sport psychology increasingly emphasizes that physical preparedness alone is not sufficient for achieving optimal results; instead,

psychological readiness plays an equally important role in determining competitive success. The pre-competition mental state refers to the complex emotional, cognitive, and physiological condition experienced by athletes immediately before competition, including levels of anxiety, arousal, motivation, attention focus, and self-confidence.

According to Weinberg and Gould (2019), approximately 40–60% of performance fluctuations in competitive sport can be attributed to psychological factors such as anxiety control, confidence regulation, and attentional focus. This suggests that even well-trained athletes may underperform if their pre-competition psychological state is poorly regulated. In amateur sports, this issue is even more pronounced, as athletes often lack systematic psychological training and experience in managing competitive stress.

Research by the World Health Organization (WHO) highlights that while regular physical activity improves mental health, competitive environments can simultaneously trigger elevated stress responses, including increased cortisol levels, heightened heart rate, and cognitive overload. These physiological and psychological reactions can negatively affect decision-making, coordination, and reaction time during performance. Therefore, effective psychological preparation is essential to stabilize the athlete's mental condition before competition.

The concept of psychological preparation includes a range of scientifically validated techniques such as relaxation training, breathing control, mental imagery (visualization), self-talk regulation, and goal-setting strategies. Studies by Hardy, Jones, and Gould indicate that athletes who regularly engage in structured psychological preparation demonstrate significantly lower levels of pre-competition anxiety and higher consistency in performance outcomes.

Furthermore, Bandura's theory of self-efficacy explains that athletes' belief in their ability to succeed strongly influences both emotional regulation and performance quality. Athletes with high self-efficacy are more likely to interpret pre-competition arousal as facilitative rather than debilitative, thereby maintaining better psychological control under pressure. Similarly, Lazarus and Folkman's cognitive appraisal theory suggests that the way athletes interpret stressors determines their emotional and behavioral responses in competitive situations.

In amateur sports contexts, the lack of professional psychological support systems often leads to inefficient coping strategies, such as avoidance behavior, excessive anxiety, or loss of concentration before competition. This highlights the importance of implementing structured psychological training programs aimed at improving mental readiness and emotional stability.

Therefore, understanding and managing the pre-competition mental state, along with enhancing the effectiveness of psychological preparation, is essential not only for improving athletic performance but also for supporting long-term psychological well-being in amateur athletes. This study aims to analyze the key mechanisms involved in pre-competition psychological regulation and evaluate the effectiveness of different psychological preparation strategies in amateur sports environments.

Literature review

The management of pre-competition mental state and the effectiveness of psychological preparation in amateur athletes have been widely explored within sport psychology, as researchers increasingly recognize that competitive performance is strongly influenced by psychological readiness in addition to physical and technical training. Contemporary literature consistently emphasizes that pre-competition psychological states are complex, multidimensional phenomena that include cognitive,

emotional, and physiological components, all of which interact to influence athletic outcomes.

In Western sport psychology, foundational contributions have been made by Weinberg and Gould, who define pre-competition anxiety as a key determinant of performance variability, highlighting that optimal arousal levels are necessary for peak performance, while excessive anxiety leads to performance deterioration. This idea is closely related to the Inverted-U theory of arousal proposed by Yerkes and Dodson, which suggests that performance improves with physiological or mental arousal only up to a certain point, after which further increases lead to decline. Hardy, Jones, and Gould further expanded this understanding by introducing multidimensional anxiety theory, which distinguishes between cognitive anxiety (worry and negative expectations) and somatic anxiety (physiological symptoms), both of which differently affect performance outcomes.

Another significant theoretical contribution comes from Bandura's self-efficacy theory, which explains that athletes' belief in their ability to succeed plays a crucial role in regulating pre-competition emotional states. Athletes with high self-efficacy are more likely to interpret physiological arousal as facilitative rather than harmful, thereby maintaining confidence and focus. Similarly, Lazarus and Folkman's cognitive appraisal theory provides a framework for understanding how athletes evaluate competitive stressors, suggesting that emotional responses depend on whether the situation is perceived as a challenge or a threat.

Research conducted by Fletcher and Sarkar (2012) on psychological resilience in elite athletes demonstrates that successful performers consistently exhibit strong coping mechanisms, positive reinterpretation of stress, and effective emotional regulation strategies. These findings are particularly relevant for amateur athletes, who often lack structured psychological support but still face similar competitive pressures.

In Russian sport psychology, significant contributions have been made by L. P. Matveev, A. V. Rodionov, and G. D. Gorbunov. Matveev emphasized that psychological preparation is an integral component of the overall training system, arguing that physical, technical, and psychological readiness must be developed simultaneously to achieve optimal performance. Rodionov focused specifically on pre-start (предстартовое) states, identifying different types of emotional reactions before competition, such as "combat readiness," "pre-start fever," and "apathy," each of which has distinct effects on performance efficiency. His empirical studies demonstrated that uncontrolled anxiety significantly reduces attention, coordination, and decision-making accuracy in athletes.

Gorbunov further developed the concept of volitional regulation in sport, highlighting that psychological preparation should focus on strengthening willpower, self-control, and emotional stability. According to his findings, athletes who develop strong volitional qualities are better able to manage pre-competition stress and maintain consistent performance levels under pressure.

In addition, Vygotsky's socio-cultural theory provides an important theoretical foundation for understanding psychological preparation, as it emphasizes that higher mental functions are formed through social interaction. In the context of sport, this suggests that coaches, teammates, and family members play a crucial role in shaping athletes' psychological responses to competition. Supportive social environments contribute to more stable pre-competition mental states, while negative or overly critical environments increase anxiety and emotional instability.

Recent applied studies (e.g., Gucciardi et al., 2017) indicate that structured psychological preparation programs, including relaxation techniques, imagery training, self-talk strategies, and breathing regulation, significantly reduce pre-competition anxiety and improve performance consistency in both elite and amateur athletes. These interventions are particularly effective when integrated into regular training routines rather than applied only immediately before competition.

Overall, the literature clearly demonstrates that pre-competition mental state and psychological preparation are not isolated constructs but are part of an integrated psychological system influenced by cognitive appraisal, emotional regulation, self-beliefs, and social environment. In amateur athletes, where psychological support is often limited, the development of structured mental training programs is especially important for enhancing both performance effectiveness and long-term psychological well-being.

Conclusion

The analysis of the management of pre-competition mental state and the effectiveness of psychological preparation in amateur athletes clearly shows that psychological readiness is a decisive factor influencing sports performance. Pre-competition mental state is a dynamic combination of emotional, cognitive, and physiological reactions that directly affect concentration, decision-making, confidence, and motor coordination during competition. When this state is poorly regulated, even well-trained athletes may experience performance decline due to excessive anxiety, loss of focus, or emotional instability.

The findings from theoretical and applied research in sport psychology indicate that psychological preparation is not an optional component of training but an essential element of athletic development. Techniques such as relaxation training, controlled breathing, mental imagery, positive self-talk, and goal-setting have been shown to significantly reduce pre-competition anxiety and improve emotional stability. These methods help athletes regulate arousal levels, maintain optimal focus, and interpret competitive pressure in a more constructive way.

Another important conclusion is that the effectiveness of psychological preparation is strongly influenced by both individual and environmental factors. Personal characteristics such as self-efficacy, motivation, and emotional regulation skills interact with external influences including coaching style, team atmosphere, and family support. A supportive social environment enhances the effectiveness of psychological training, while negative or stressful environments can weaken its impact.

In amateur sports, where structured psychological support is often limited, athletes are particularly vulnerable to pre-competition stress. Therefore, implementing systematic psychological training programs becomes crucial for improving not only performance outcomes but also athletes' long-term mental well-being. Regular integration of psychological skills training into the overall sports preparation process ensures more stable emotional responses and greater consistency in competitive results.

Overall, it can be concluded that effective management of pre-competition mental state, combined with consistent psychological preparation, forms the foundation for successful athletic performance. Developing these skills in amateur athletes contributes to their confidence, resilience, and sustainable engagement in sports activities.

References.

1. Weinberg R. S., Gould D. Foundations of Sport and Exercise Psychology. – Champaign: Human Kinetics, 2019. – 528 p.

2. Hardy L., Jones G., Gould D. Understanding Psychological Preparation for Sport: Theory and Practice of Elite Performers. – Chichester: Wiley, 1996. – 288 p.

3. Bandura A. Self-efficacy: The Exercise of Control. – New York: W. H. Freeman, 1997. – 604 p.

4. Lazarus R. S., Folkman S. Stress, Appraisal, and Coping. – New York: Springer, 1984. – 456 p.

5. Yerkes R. M., Dodson J. D. The relation of strength of stimulus to rapidity of habit-formation // Journal of Comparative Neurology and Psychology. – 1908. – Vol. 18. – P. 459–482.

YOSHLARNI G‘OYAVIY VA VATANPARVARLIK RUHIDA TARBIYALASHNING ZAMONAVIY KONSEPTUAL ASOSLARI

Raxmankulov Farxod Raximkulovich,
Termiz davlat pedagogika instituti
alsafa,ma’naviyat asoslari va huquq ta’limi
kafedrasi katta o‘qituvchisi f.f.b.f.d (PhD)

Annotatsiya:*Ushbu maqola yosh avlodni g‘oyaviy va vatanparvarlik ruhida tarbiyalashning nazariy-metodologik asoslarini tadqiq etishga bag‘ishlangan. Maqolada g‘oyaviy tarbiyaning mazmuni, usullari va vositalari tahlil qilinib, ularni yoshlar ongiga singdirish orqali milliy ong va vatanparvarlik hissini shakllantirish imkoniyatlari ochib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *g‘oyaviy tarbiya, vatanparvarlik, yoshlar tarbiyasi, nazariy asoslar, metodologiya, milliy ong, fuqarolik mas’uliyati.*

Аннотация: *Данная статья посвящена исследованию теоретико-методологических основ воспитания молодого поколения в идейном и патриотическом духе. В статье анализируются содержание, методы и средства идейного воспитания, а также раскрываются возможности формирования национального самосознания и чувства патриотизма путем их внедрения в сознание молодежи.*

Ключевые слова: *идейное воспитание, патриотизм, воспитание молодежи, теоретические основы, методология, национальное самосознание, гражданская ответственность.*

Abstract: *This article is devoted to the study of the theoretical and methodological foundations of educating the younger generation in an ideological and patriotic spirit. The article analyzes the content, methods, and means of ideological education, and reveals the possibilities of forming national identity and a sense of patriotism by instillling them into the minds of youth.*

Keywords: *ideological education, patriotism, youth education, theoretical foundations, methodology, national identity, civic responsibility.*

Kirish.

Bugungi globallashuv jarayonlari va milliy qadriyatlarning o‘zaro uyg‘unlashuvi, turli g‘oya va qarashlarning tobora kengayib borayotgan bir sharoitida yosh avlod tarbiyasi masalasi alohida ahamiyat kasb etmoqda. Xususan, yoshlarda g‘oyaviy yetuklik va vatanparvarlik tuyg‘ularini shakllantirish, ularda Vatanga sadoqat, milliy o‘zlikni

anglash hamda milliy g‘urur kabi fazilatlarni qaror toptirish bugungi kunning muhim vazifalaridan biridir. Vatanparvarlik tuyg‘usi yoshlarning jamiyat hayotidagi faol ishtirokini, milliy manfaatlarga bo‘lgan munosabatini belgilash bilan bir qatorda, mamlakatda ijtimoiy-siyosiy barqarorlikni mustahkamlashning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Yoshlarda vatanparvarlik hissini uyg‘otishning nazariy-uslubiy tizimi, eng avvalo, ularning ijtimoiy faolligini oshirish, fuqarolik mas’uliyatini kuchaytirish va milliy qadriyatlarga sodiqligini ta’minlashga tayanadi. Bu maqsadga erishishda bog‘cha, maktab va oliy ta’lim tizimlarini qamrab olgan yaxlit o‘quv-tarbiya jarayoni asosiy poydevor hisoblanadi. Tizimli ravishda beriladigan bunday tarbiya yosh avlodni turli salbiy g‘oyaviy ta’sirlardan asraydigan mustahkam qalqon vazifasini o‘taydi.

Yoshlarni g‘oyaviy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalashning nazariy-metodologik asoslarini o‘rganish muhim hisoblanadi. Unda, vatanparvarlik tarbiyasining jamiyat taraqqiyoti uchun tutgan o‘rni, ushbu jarayonni samarali tashkil etish omillari hamda ilmiy-adabiy manbalarda mavjud yondashuvlar tahlil qilinadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi.

“Vatan ostonadan boshlanadi” degan chuqur ma’noli ibora mavjud. Bundan Vatan tuyg‘usini oiladan shakllanishi kelib chiqadi. Haqiqatan, vatanparvarlik tushunchasining negizi bolaning kindik qoni to‘kilgan yerdan boshlanadi. Shunday ekan, Vatan tuyg‘usini tarbiyalashni oiladan boshlashishimi zarur. Barkamol avlodni shakllantirishda oilaning o‘rni bo‘lak, chunki, inson avvalo oila bag‘rida unib-o‘sadi va shaxs sifatida shakllanadi.Buyuk jadidchi, mutafakkir Abdurauf Fitrat o‘zining “Oila” asarida: ”Millat taqdiri mana shu millat vakillari yashagan oilaning holatiga bog‘liqdir.... Qayerda oila munosabati kuchli intizomga tayansa, mamlakat va millat ham shuncha kuchli va tartibli bo‘ladi” deb yozgan. [1].

Qadimgi yunon adiblaridan biri «Vatan sha’niga» asarida: «mening bu gaplarim g‘oyat eski gapdir, lekin haqiqat shunday: o‘z otasini hurmat qilmagan farzand o‘zganing otasini ham hurmat qila olmaydi, o‘z Vatanini sevmagan kishi uzga Vatanni qadrlay olmaydi» deb yezganedi. Bu gaplar hozir naqadar zamonaviydir.

Vatan – bu odamlar tug‘ilib o‘sgan, tarbiyalangan, mehnat quvonchini totgan, shu odam mansub bo‘lgan xalq tarixi bilan bog‘langan, hamda tarixdan shakllangan ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy muhitdir.

Vatanparvarlik vatanga muhabbat, unga sodiqlik, uning manfaatlari yo‘lida hizmat qilishga tayyor turish demakdir. Vatanparvarlik ijtimoiy, tarixiy, ahloqiy his-tuyg‘u sifatadi odamning ijtimoiy taraqqiyoti davomida paydo bo‘ladi. Ijtimoiy jamoa tuzumida vatanparvarlik faqat o‘z urug‘lariga, ona yerga, ona tilga, urf-odatlarga bog‘lik his bo‘lgan bo‘lsa, sinflar paydo bo‘lishi bilan vatanparvarlik g‘oyalari chuqurlashib, ijtimoiy hayot tobora ko‘proq sohalariga chuqurroq kirib berdi. Vaqtlar o‘tishi bilan bu tuyg‘u buyuk qudratga aylandi [2]. Buyuk mutaffakirlar “Biz tugilgan yurtimizdan uzoq ketsak, bizni tortib kelaturgon quvvat o‘z vatanimizning, ona tuproqning mehr-muhabbatidir”.

Hozirgi kunda ko‘p odamlar vatanparvarlik o‘ynashadi va aslida vatanparvar emaslar. Bu, birinchi navbatda, jamiyat amal qiladigan moda bilan bog‘liq. Vatanparvar bir nechta fuqarolikka ega bo‘lishi mumkin emas, chunki inson qiyin tanlov oldida turibdi, bunday zarurat tug‘ilganda u qaysi Vatanni himoya qilishi va muammoli vaziyatlarda kurashishini anglatadi.

Vatanparvarlik tamoyili Vatanga muhabbat, unga g‘amxo‘rlik qilish, tabiatni asrash, Vatanni dushmandan himoya qilishga shaylik,tarixga hurmat va milliy

merosga hurmat bilan munosabatda bo‘lish, davlat yutuqlari bilan faxrlanishdan iborat.O‘shanda jamiyat keng ko‘lamli umummilliy vazifalarni hal qilganda, ma’naviy-axloqiy yo‘l-yo‘riqlar tizimini yaratsa, o‘z Vatani uchun vatanparvarlarni qabul qiladi. Bunday yo‘riqnomalar o‘z ona tili, o‘ziga xos madaniyati va xalq qadriyatlarini hurmat qilgan, ajdodlari xotirasini, milliy tariximizning har bir sahifasini saqlagan joyda paydo bo‘ladi. Madaniy va oilaviy anhanalarda saqlanib qolganasosiy milliy qadriyatlar avloddan-avlodga o‘tadigan joy [3].

Xulosa

Yoshlarni g‘oyaviy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash jarayoni ko‘plab nazariy-metodologik asoslarga tayanadi. Ushbu asoslar yosh avlodni milliy g‘oya va qadriyatlarga hurmat bilan qarashga, Vatan taqdiriga daxldorlik hislarini shakllantirishga, shuningdek, ular orasida ijtimoiy mas’uliyat va milliy iftixor tuyg‘ularini rivojlantirishga yordam beradi. Quyida ushbu asoslar yoritiladi:

1.Yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda tarixiy asoslar muhim o‘rin tutadi. O‘zbekiston tarixi, qadimiy madaniyati va milliy qahramonlarning jasorati yosh avlod uchun ibrat bo‘lib xizmat qiladi [4]. Tarixiy asoslarni o‘rganish orqali yoshlar milliy o‘zlikni anglashni va Vatan ravnaqi uchun kurashish zaruratini tushunadilar.

2.G‘oyaviy asoslar yoshlarni mustahkam dunyoqarashga ega, mafkuraviy jihatdan sog‘lom shaxs sifatida tarbiyalashni nazarda tutadi. Ushbu asosda milliy g‘oya va qadriyatlar, insonparvarlik, adolat, erkinlik kabi tushunchalarni yoshlarga singdirish orqali ularni jamiyatdagi turli mafkuraviy oqimlarga qarshi immunitetini kuchaytirish maqsad qilingan.

3.Yoshlarning psixologik rivojlanish xususiyatlari va yosh davrlari ularning g‘oyaviy va vatanparvarlik tuyg‘ularini shakllantirishda hisobga olinishi lozim. Psixologik-pedagogik yondashuvda yoshlarning qiziqishlari, dunyoqarashi va qadriyatlar tizimiga mos tarzda ta’lim-tarbiyaviy usullar qo‘llaniladi. Bunda ijobiy o‘rnak ko‘rsatish, ta’sirchan suhbatlar, drama va teatrlashtirilgan ko‘rinishlar orqali yoshlar ongiga Vatanga muhabbat va mas’uliyat tuyg‘usi singdiriladi.

4.Falsafiy asoslar milliy o‘zlikni anglash, jamiyat va shaxsning ahamiyatini tushunishga yordam beradi. Madaniy qadriyatlarni chuqur anglash va ularni saqlash mas’uliyati yoshlar orasida vatanparvarlik tuyg‘ularini kuchaytiradi. Shu jihatdan falsafa va madaniyat milliy g‘oyaning shakllanishida muhim asos bo‘lib xizmat qiladi.

5.Yoshlarni g‘oyaviy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda huquqiy asoslar ham muhimdir. Davlatning qonunchilik tizimida vatanparvarlik va g‘oyaviy tarbiyani qo‘llab-quvvatlovchi qonun va qarorlar mavjud. Yoshlar huquq va majburiyatlarini bilishlari orqali o‘z Vatanlariga xizmat qilish va ijtimoiy mas’uliyatni his qilishga undaladi.

6.Yoshlarni g‘oyaviy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi va milliy manfaatlarini anglash muhim ahamiyatga ega. Mamlakatning iqtisodiy imkoniyatlari va bunyodkorlik ishlari yoshlar orasida milliy g‘urur va yurtparvarlik tuyg‘ularini shakllantiradi. Shu boisdan, milliy taraqqiyot jarayonida yoshlar faol ishtirok etishi uchun ularni rag‘batlantirish muhim sanaladi.

Bu asoslar orqali yoshlarni g‘oyaviy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash jarayoni ilmiy asoslangan holda amalga oshiriladi. Shu orqali yoshlar orasida vatanparvarlik, milliy iftixor va ijtimoiy mas’uliyat tuyg‘ulari yanada mustahkamlanadi va jamiyat taraqqiyotiga hissa qo‘shuvchi avlod yetishib chiqadi [5].

Xulosa o‘rnida shuni aytish zarurki, yoshlarni g‘oyaviy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash bugungi kunda jamiyatning barqarorligi, milliy qadriyatlarning saqlanishi va rivojlanishi, shuningdek, mustaqil davlatning qudratini mustahkamlashda muhim omil

hisoblanadi. Bu jarayon nazariy va metodologik asoslarga tayangan holda olib borilishi zarur, chunki faqat puxta o'ylangan tarbiya usullari orqali yoshlar ongida milliy g'urur, vatanparvarlik va mas'uliyat tuyg'ulari shakllantirilishi mumkin.

Mazkur tarbiya jarayonida tarixiy, g'oyaviy, psixologik-pedagogik, madaniy-falsafiy, huquqiy va ijtimoiy-iqtisodiy asoslar bir-birini to'ldirib, yoshlarni har tomonlama rivojlantiradi va ular orasida Vatanga sadoqat, milliy iftixor va ijtimoiy mas'uliyatni kuchaytirishga xizmat qiladi. Ushbu asoslar orqali tarbiyalangan yoshlar jamiyatda faol ishtirok etishga, mamlakat manfaatlarini himoya qilishga va milliy taraqqiyotga hissa qo'shishga tayyor bo'ladi.

Shunday qilib, yoshlarni g'oyaviy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash orqali yurtimizni yanada ravnaq toptirish, o'z tarixini va madaniyatini qadrlaydigan, Vatanga sodiq va jonkuyar avlodni tarbiyalashga erishiladi. Bu esa mamlakatimiz kelajagi uchun ishonchli poydevor yaratadi.

Adabiyotlar/Литературы/References:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2022 yil 11 maydagi "Xalq ta'limini rivojlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" PQ-241-son Qaror

2.Najimitdinov M. K. "Yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash". Международный научный журнал «Научный импульс» № 21 (100),часть 2

3.Juraev B.X. "Vatanparvarlik" O'zbekistonda fanlararo innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar jurnal. 13-son. 2022.

4.Raxmankulov, F. R. (2024). VATANARVAR MULKDORLARNI TARBIYALASH BUGUNGI DAVRNING DOLZARB VAZIFASI. Academic research in educational sciences, 5(2), 536-543.

5. Rakhmankulov, F. R. (2023, October). THE NEED TO FORM A SENSE OF SOCIAL RESPONSIBILITY AMONG THE OWNERS. In Международная конференция академических наук (Vol. 2, No. 10, pp. 17-19).

СОЦИАЛЬНЫЕ ВЗГЛЯДЫ АЛИШЕРА НАВОИ

Алиева Фаргана Садагатовна,
Азербайджан, Баку
Бакинский государственный университет, НИЛ «Деде Горгуд»
Соискательница Навоийского государственного университета

Резюме. *В статье рассматриваются Крупнейшее поэтическое произведение Навои «Пятерица» открывается поэмой «Смятение праведных». Это философская поэма, в основной части которой Навои порицает такие пороки, как жестокость, корыстолюбие, тщеславие, несправедливость и прославляет идеи добра и справедливости. Доброе начало в жизни Навои видит прежде всего в справедливости, а вернее, в справедливости правителя, его верности закону. Вся поэма проникнута идеей справедливости, как главного залога процветания страны и народа.*

Annotatsiya*. В статье рассматриваются Крупнейшее поэтическое произведение Навои «Пятерица» открывается поэмой «Смятение праведных». Это философская поэма, в основной части которой Навои порицает такие пороки, как жестокость, корыстолюбие, тщеславие, несправедливость и*

прославляет идеи добра и справедливости. Доброе начало в жизни Навои видит прежде всего в справедливости, а вернее, в справедливости правителя, его верности закону. Вся поэма проникнута идеей справедливости, как главного залога процветания страны и народа.

Kalit so'zlar: *«Олий ақл», «инсон аль-комиль», xalifa, Aleksandr Makedonskiy (Zulqarnayn), faylasuf, маънавий-фарҳангий қадриятлар.*

Summary*. The article examines the concept of the "Supreme Intellect" as an organizing principle of a utopian state through images of semi-historical and semi-legendary rulers. The study draws on works by Eastern poets and thinkers and historical chronicles, reflecting philosophical reflection on the purpose of human creation and the model of the just ruler.*

Keywords: *Supreme intellect, insan al-kamil, khalifa, Alexander the Great (Dhu al-Qarnayn), philosopher, spiritual values.*

Крупнейшее поэтическое произведение Навои «Пятерица» открывается поэмой «Смятение праведных». Это философская поэма, в основной части которой Навои порицает такие пороки, как жестокость, корыстолюбие, тщеславие, несправедливость и прославляет идеи добра и справедливости. Доброе начало в жизни Навои видит прежде всего в справедливости, а вернее, в справедливости правителя, его верности закону. Вся поэма проникнута идеей справедливости, как главного залога процветания страны и народа.

Справедливый правитель в понимании Алишера Навои – это правитель, для которого превыше всего интересы народа. Лучшие мысли о передовом, справедливом человеке Навои вложил в уста своего любимого героя Фархада из поэмы «Фархад и Ширин». Фархад – сын китайского хакана. Он честный, самоотверженный в любви и очень гуманный человек, борец за правду и справедливость. Именно этим он снискал нашу любовь и уважение. Когда отец предложил ему власть, Фархад отказывается от трона, потому что, как и Навои, абсолютно равнодушен к власти [4]. Следующим в «череде справедливых правителей» является легендарный полководец Александр Македонский, для которого благо народа превыше всего. Александр, Навои уникален своей реалистичностью. Поэт с особым мастерством описывает курултай на котором по всеобщему согласию должен быть избран правитель. Этот эпизод тождественен с древним обычаем тюркского народа «торе» на котором избирался каган. Путём унифицирования шариата и торе Навои удалось воссоздать политическую модель государственного управления. Творчеству Алишера Навои противоречит высказывание «у медали две стороны». Поэтому его произведениям тождественна формула «совершенный человек=справедливый правитель». Вдохновлённый утопическими идеями Низами Гянджеви, поэт по своему излагает (путём переложения) «Пятерицу».

В поэме Низами Гянджеви этот инцидент предлагается читателю в виде переписки Македонского с тюркским хаганом. Мудрость Хагана проявляется в изложении письма адресованного Искендеру. Полководец не только отказывается от желания разрушить страну хагана, но и проникается к нему искренней дружбой [3].

В свете политико-правовой мысли в Азербайджане жила и творила плеяда легендарных учёных, философов, правоведов. Ведущее место в этом цикле по праву занимает Низами Гянджеви основоположник нового направления политико-правовых концепций, внёсший неоценимый вклад в формирование управленческой

культуры ориентированных на духовно-культурных ценностях и гуманистических идеях стран Востока и Запада: «Я царём царей в державе мудрых мыслей стал. Повелителем пространства, шахом времени я стал...» [13]. Почти во всех произведениях гениального поэта имеется посыл мультикультурализма. Он одним из первых поверил в особую миссию человека-халифа. Благородный правитель правит справедливо, защищая свой народ и государство от внутренних и внешних врагов. Образ идеального правителя с прогрессивными идеями хоть и на первый взгляд кажется утопической, является заимствованным с шахов государств процветавших в то время на территории Азербайджана: Ширваншахов и Эльдегизов.

Политико-правовые воззрения гения находят находят своё яркое отражение в «Хамсе» состоящий из пяти поэм: «Сокровищниц тайн», «Хосров и Ширин», «Лейли и Меджнун», «Семь красавиц» и «Искандар-наме». Прототипом идеального главы для него послужил образ овеянный ореолом славы Александра Македонского.«Искендернаме»-утопическая поэма отражающая гуманистическое совершенство.К художественной интепретации данной личности обращались многие массистые поэты и мыслители Ближнего Востока, такие как Фирдоуси, Низами, Джами, Навои, и др.

Формирование политико-правовой мысли в Азербайджане знаменуется принятием Ислама. В плеяде таланливых мастеров слова и мысли по праву одно из первых мест принадлежит шейху Низами Гянджеви. Его идеи об идеальном градоустройстве изложены в художественно-философских произведениях «Хамсе». Утопическое общество предстаёт перед читателями в форме антитезы между народом яджуджем и маджуджем, бесчинствующими ганнибалами и жителями счастливой страны очаровавшими Искендера своим человеколюбием.

Исследователь творчества Низами Е.Э. Бертельс,детализируя утопическую составляющую «Искендер-наме», отмечал, что поэт-мыслитель не жил в эпоху «великих географических открытий», когда и сформировался окончательно жанр литературной утопии: «…Низами учился совершенно не тому, чему учили нас. …он жил в XII веке и не мог знать по меньшей мере трех вещей: великих географических открытий, Ньютоновой механики и эволюционной теории» (2). Поэма Низами является своего рода средневековой «географией души» – души, как бы путешествующей по мифологическим «странам». «"География души" Низами,– поясняет свои наблюдения исследователь, – имеет аналогии, символические соответствия в географии земной. Ведь для Низами человек – "малая вселенная", а вселенная – "большой человек", они построены аналогично… Чтобы понять, почему источник живой воды находится на Крайнем Севере, в "стране мрака" ("Искендер-наме"), надо знать, что для Низами полярная ночь – земная аналогия погружения во мрак души человека, где бьется живой родник мистического прозрения. Лежащая на севере всего в сорока днях пути (срок поста перед медитацией) страна, где нет богатых и бедных, где нет угнетения, гнева, болезни и смерти – это также и "град божий" в душе человека, "царство божие внутри нас", а не только чисто земная социальная рациональная утопия, во всем подобная европейским. Описание тела и души человека как звездного неба и как города, страны, где правит падишах-интеллект, обычно для суфиев времен Низами, и это несколько сбивает с толку при чтении его поэм».

В 1.197 г. Низами Гянджеви начал работу над фундаментальной поэмой «Искендер-наме». Несмотря на многочисленные мнения по выявлению адресата

данного произведения многие исследователи склоняются к мысли о том, что оно было посвящено азербайджанскому атабеку Абу-Бакру Нусраи ад-Дину Бишкину [3]. Герой поэмы у Низами справедливый правитель в поисках счастливой страны обошедший весь мир. Словно «нить Ариадны» Низами выводит своего героя из царства тьмы на свет. Низами, как и его предшественник Фирдоуси, не обходит вниманием завоевательные походы Искендера в восточные пределы, сопровождающиеся народными бедствиями, однако по понятным причинам его образ является не историческим, а идеализированным. Многогранность образа Александра-Зуль-карнайна в произведении Низами раскрывается в роли: пророка, обладателя эльми-ледун и покорителя территорий от магриба до машрика. Коранической ссылкой в данной поэме является также упоминание о двух диких племенах Яджудж и Маджудж и строительство железной стены. В поэме «Искендернаме» народы Яджуджи Маджудж олицетворяют собой зло во всех его проявлениях: «Он породы людской, но исчадием тьмы».

Главной задачей поставленной Низами перед самим собой являлось воссоздание не исторического, а собирательного образа идеального правителя, золотого стандарта для подражения всех времён и народов. В его представлении лишь разумный, справедливый, благородный и мужественный человек в силах сформулировать политическую систему служащую во благо народу. Поиски легендарного правителя венчаются познанием многовековой человеческой мудрости. Знакомство Александра с правительницей Барды (плод фантазии поэта), прекрасной и мудрой Нушабой открывает перед ним новые просторы неизвестные ему доселе. Поэт в уста главного героя Александра вкладывает ответ на свой риторический вопрос. Томимый желанием проникнуть в тайны вселенной полководец Зулькарнайн понимает, что вся вселенная создана для человека и дана ему в услужение. Обязанностью же человека является поддержание сбалансированной гармонии природы и социума.

Список использованной литературы:

1. Велиев М.Т. (2014). «Лирич-й образ героя-правителя в поэзии кази Бурханеддин»//Вестник ТПГУ (TSPU Bulletin), БГУ, №9 (150), Баку, с.141.

2. Гаджиева А. (2013). «Низами Гянджеви на вершине мудрости». Философия, Гуманитарные науки №1 (9), Россия.

3. Конурбаев М.Э., Конурбаев С.М. (2015). Историко-герменевтический очерк философии фальсафа на примере «Княжьих зерцал» (наставления правителям) Абу-Хамида Мухаммада Аль-Газали Ал-Туси: проайретический код[1]// Социальные науки, научный журнал Social plus, №2, Том 9,с.83.

4. Коршунова О.С. (2009). Политическое воспитание и его сущностные характеристики//Педагогика.Психология.Социальнаяработа. Ювенология, Социокинетика №4, с. 118.

5. Журабоев Б., Мамадиёрова Х. (2022).«Вопросы справедливости в творчестве Алишера Навои».Чирчикский государственный педагогический институт, Asian Research Journal For Interdisciplinary Studies (CARJIS), Volume 2, Issue 6.

ЁШЛАРНИ ДИНИЙ РАДИКАЛЛАШУВ ТАЪСИРИДАН ЧИҚАРИШНИНГ ЗАМОНАВИЙ УСУЛ-ВОСИТАЛАРИ

Режаббоев Бахтиёр Одилжонович,
Самарқанд давлат педагогика институти тадқиқотчиси

Аннотация:*Мазкур мақолада замонавий жамиятда айрим ёшлар онгида ислом дини моҳиятини юзаки, бирёқлама ва манбашунослик асосларидан узилган ҳолда талқин қилиш натижасида юзага келаётган диний радикаллашув жараёнлари ижтимоий-фалсафий нуқтаи назардан таҳлил қилинади. Радикаллашувнинг ижтимоий, маънавий-маърифий, ахборот-коммуникатив ва таълимий омиллари очиб берилиб, унинг олдини олишда танқидий фикрлашни ривожлантириш, диний-маърифий саводхонликни ошириш, рақамли таълим имкониятларидан оқилона фойдаланиш ҳамда профилактик, реабилитацион ва контр-нарратив механизмларни такомиллаштириш зарурлиги асосланади.*

Калит сўзлар: *диний радикаллашув, дерадикализация, реабилитация, рақамли профилактика, ёшлар психологияси, контр-нарратив, танқидий фикрлаш, ахборот маданияти.*

Аннотация*: В данной статье с социально-философской точки зрения анализируются процессы религиозной радикализации, возникающие в сознании отдельных молодых людей в современном обществе вследствие поверхностного, одностороннего и оторванного от источниковедческих основ толкования сущности ислама. Раскрываются социальные, духовно-просветительские, информационно-коммуникативные и образовательные факторы, способствующие радикализации молодежи, а также обосновывается необходимость развития критического мышления, повышения религиозно-просветительской грамотности, эффективного использования цифрового образования и совершенствования профилактических, реабилитационных и контрнарративных механизмов.*

Ключевые слова: *религиозная радикализация, дерадикализация, реабилитация, цифровая профилактика, психология молодежи, контрнарратив, критическое мышление, информационная культура.*

Abstract*: This article analyzes, from a socio-philosophical perspective, the processes of religious radicalization emerging in the minds of some young people in modern society as a result of a superficial, one-sided interpretation of Islam that is detached from source-based scholarly foundations. The paper examines the social, spiritual-educational, information-communicative, and educational factors that contribute to youth radicalization and substantiates the need to develop critical thinking, enhance religious-educational literacy, effectively use digital education, and improve preventive, rehabilitative, and counter-narrative mechanisms.*

Keywords: *religious radicalization, deradicalization, rehabilitation, digital prevention, youth psychology, counter-narrative, critical thinking, information culture.*

Бугунги кунда мамлакатимизда диний-маърифий соҳани такомиллаштириш, фуқароларнинг виждон эркинлигини таъминлаш ва миллий диний меросни илмий асосда ўрганишга қаратилган кенг кўламли ислоҳотлар амалга оширилмоқда. Ислом дини амалларини адо этиш, диний таълим муассасалари фаолиятини

ривожлантириш, Қуръон ўқитиш курсларини йўлга қўйиш, ҳаж ва умра зиёратлари учун ташкилий-ҳуқуқий имкониятларни кенгайтириш ана шу жараённинг муҳим таркибий қисмидир. Шу билан бирга, Имом Бухорий, Имом Термизий, Имом Мотуридий ва Баҳовуддин Нақшбанд номидаги илмий-тадқиқот марказлари фаолияти миллий диний-маърифий меросни чуқур ўрганиш, унинг инсонпарварлик ва бағрикенглик моҳиятини кенг жамоатчиликка етказишда алоҳида аҳамият касб этмоқда.

Бироқ глобаллашув ва рақамли трансформация шароитида диний ахборотни қабул қилиш, талқин этиш ва тарқатиш жараёнлари анъанавий институционал чегаралардан чиқиб кетмоқда. Интернет, ижтимоий тармоқлар, видеоплатформалар ва мессенжерлар фуқароларга диний мавзудаги маълумотларни тезкор топиш имконини берса-да, айни вақтда ишончсиз, манбашунослик асосларидан узилган, мазҳабий мўътадилликка зид ва радикал кайфиятни кучайтирувчи контентнинг тарқалиш хавфини ҳам оширмоқда. Айниқса, диний билимларни тизимли ўзлаштирмаган, мустақил таҳлил кўникмалари етарлича шаклланмаган ёшлар бундай контент таъсирида диний тушунчаларни соддалаштирилган, кескинлаштирилган ёки қарама-қаршиликка асосланган шаклда қабул қилиши мумкин.

Диний радикаллашувни таҳлил қилишда уни ислом динининг асл моҳияти билан тенглаштириш мутлақо нотўғри. Радикаллашув, аввало, диннинг маърифий, ахлоқий ва инсонпарварлик мазмунидан узоқлашиш, диний матнларни ижтимоий-тарихий контекстдан ажратилган ҳолда тор талқин қилиш, шахсдаги маънавий бўшлиқ, ижтимоий адолатга доир норозилик, ахборот саводхонлигининг пастлиги ва виртуал муҳитдаги таъсир механизмлари билан боғлиқ мураккаб жараёндир. Шу маънода Бутунжаҳон мусулмонлари лигаси бош котиби Шайх Муҳаммад бин Абдукарим Ал-Иссанинг "Радикализм – дин маҳсули эмас, балки тушунчанинг бузилиши ва жаҳолат натижасидир"[104]деган фикри мазкур муаммонинг моҳиятини очиб беради.

Мақоланинг мақсади рақамли муҳитда ёшлар онгида диний радикаллашувга мойилликни кучайтирувчи омилларни ижтимоий-фалсафий таҳлил қилиш, уларнинг олдини олиш ва таъсиридан чиқаришнинг замонавий усул-воситаларини илмий жиҳатдан асослашдан иборат. Ушбу мақсаддан келиб чиқиб, мақолада диний-маърифий саводхонлик, танқидий фикрлаш, рақамли профилактика, реабилитация, контр-нарратив ва оила–маҳалла–таълим муассасаси ҳамкорлиги каби йўналишлар ўзаро боғлиқ тизим сифатида таҳлил қилинади.

Аксиологик таҳлил диний радикаллашувнинг қадриятлар тизимидаги бузилишлар билан боғлиқ жиҳатларини очиб беради. Ёш шахс маънавий таянч, ижтимоий адолат, ўзини намоён қилиш ва ҳаёт мазмунини излаш жараёнида ишончли маърифий манбалардан узилиб қолса, радикал ғоялар унга содда, кескин ва "тайёр жавоб" сифатида кўриниши мумкин. Институционал ёндашув эса масаланинг ечимини фақат таъқиқлаш ёки жазолашда эмас, балки диний-маърифий таълим, психологик ёрдам, ижтимоий мослашув, бандлик, рақамли контент сиёсати ва жамоатчилик назоратининг уйғунлашган тизимида излаш зарурлигини кўрсатади. Шу нуқтаи назардан дерадикализация радикал қарашлардан воз

104 2019 йилда Маккада 139 давлат уламолари томонидан "Макка ҳужжати" имзолаш даврида ўқиган маърузаси.

кечтиришга қаратилган бир марталик чора эмас, балки шахснинг дунёқараши, ижтимоий муносабатлари, ахборот танлови ва қадриятлар тизимини босқичма-босқич соғломлаштириш жараёнидир. Реабилитация эса радикал таъсирга тушган ёшларни жамиятдан ажратиш эмас, балки уларнинг ижтимоий фаоллигини тиклаш, меҳнат, таълим, оила ва маҳалла муҳитига ижобий мослашувини таъминлашга қаратилган ижтимоий-маърифий механизм сифатида тушунилиши лозим.

Рақамли муҳит диний ахборотни тарқатишда янги имкониятлар яратди: расмий диний идоралар, илмий-тадқиқот марказлари, имом-хатиблар ва диний таълим муассасалари ўз маърузалари, фатволари, савол-жавоблари ва маърифий материалларини кенг аудиторияга тезкор етказа олади. Бироқ шу муҳитда мутахассислик ваколатига эга бўлмаган шахслар ҳам диний мавзуда оммавий фикр шакллантириш имкониятига эга бўлмоқда. Айрим ҳолларда таржима қилинган маърузалар, қисқа видеолар, монтаж қилинган лавҳалар ва эмоционал чақириқлар диний масалаларни илмий-манбавий таҳлилсиз қабул қилишга олиб келади. Бундай ҳолат диний билим билан диний таассурот ўртасидаги фарқни йўқотиб, ёшларда манба танлаш маданиятини сусайтиради.

Ижтимоий тармоқларда контентнинг тез тарқалиши кўпинча унинг илмий асосланганлигига эмас, балки эмоционал таъсирчанлиги, баҳслилиги ва аудитория эътиборини тортиш қобилиятига боғлиқ бўлади. Шу боис кескин хулосалар, бирёқлама баҳолар, мазҳабий муросасизлик ёки "фақат менинг талқиним тўғри" деган даъволар ёшларнинг танқидий фикрлашини заифлаштириб, уларни радикал нарративларга мойил қилиши мумкин. Бундай вазиятда "рақамли саводхонлик" тушунчаси фақат техник кўникма эмас, балки ахборот манбасини текшириш, муаллиф ваколатини баҳолаш, далил ва талқинни фарқлаш, диний масалада расмий ва ишончли манбаларга мурожаат қилиш маданиятини ҳам қамраб олади.

Давлатимиз раҳбари Шавкат Мирзиёевнинг БМТ Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида билдирган "Бундай хавф-хатарга қарши фақат куч ишлатиш усуллари билан эмас, балки, биринчи навбатда, айниқса ёшлар ўртасида, зўравонликни келтириб чиқарадиган жаҳолатга қарши маърифат билан курашиш лозим"[105]деган фикри диний радикаллашувга қарши курашнинг гуманистик ва маърифий моҳиятини белгилайди. Куч ишлатиш чоралари муайян хавфли ҳаракатларни тўхтатиши мумкин, аммо жаҳолат, диний саводсизлик ва ахборот таъсирига берилувчанликни бартараф этиш фақат узлуксиз таълим, тарбия ва маърифат орқали амалга ошади.

Ёшлар радикаллашувига таъсир кўрсатувчи омиллар бир нечта қатламдан иборат. Биринчидан, диний билимнинг тизимсизлиги ва манбашунослик маданиятининг етарли эмаслиги шахсни норасмий талқинларга боғлаб қўяди. Иккинчидан, оилада диний-маърифий мулоқотнинг сустлиги, авлодлараро тажриба узилишлари ва собиқ атеистик муҳитдан қолган диний саводсизлик айрим ёшлар учун ишончли йўл-йўриқнинг камайишига сабаб бўлади. Учинчидан, ишсизлик, ижтимоий ёлғизлик, ўз ўрнини топишдаги қийинчиликлар ва руҳий беқарорлик радикал гуруҳлар томонидан "биродарлик", "адолат" ёки "софлик" шиорлари орқали эксплуатация қилиниши мумкин. Тўртинчидан, алгоритмлар орқали ўхшаш контентнинг қайта-қайта тавсия этилиши ахборот пуфагини ҳосил қилиб, муқобил фикрларни эшитиш имкониятини чеклайди.

105 Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2017 йил 19 сентябрда БМТ Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида "Маърифат ва диний бағрикенглик" мавзусида қилган мурожаати.

Диний радикаллашувнинг ижтимоий кўринишлари фақат сиёсий ёки ҳуқуқий хавф билан чекланмайди. У оилавий муносабатларда кескинлик, дўстлар даврасида эътиқод асосида ажратиш, анъанавий диний институтларга ишончсизлик, мазҳабий муросасизлик, замонавий таълим ва тиббиётга нисбатан шубҳа, "ҳалол" тушунчасини сунъий тижорийлаштириш, ташқи кўриниш ёки айрим диний амалларни асосий мезонга айлантириш каби майлларда ҳам намоён бўлиши мумкин. Илмий таҳлилда бу ҳолатларни шахсларни камситиш учун эмас, балки радикаллашувнинг кундалик ҳаётга кириб бориш каналларини аниқлаш учун ўрганиш зарур.

Марҳум Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф радикал гуруҳлар таъсирига нисбатан билдирган мулоҳазаларида "Чала саводлилик ҳамда ғализ талқин: диний илмларни мукаммал билмасдан туриб, оят ва ҳадисларни ўз билганича зоҳирий ва тор талқин қилиш" ҳамда "Ғулув (ҳаддан ошиш): динда ибодат ёки ғояларда мўътадиллик чегарасидан чиқиб, бошқа мусулмонларни айблаш ва жамиятдан айри ҳолда тажовузкор ғояларни илгари суриш"[106]каби иллатларни алоҳида кўрсатади. Бу фикрлардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, радикаллашувнинг илдизида чуқур диний илм эмас, балки чала билим, ғулув, ўзини мутлақ ҳақ деб билиш ва бошқаларни инкор этиш психологияси ётади.

Ёшларни радикаллашув таъсиридан чиқаришда энг муҳим тамойил – профилактика, маърифат, реабилитация ва ижтимоий мослашувнинг узвийлигини таъминлашдир. Агар профилактика радикал ғояларга мойиллик пайдо бўлишидан олдин ахборот иммунитетини шакллантирса, дерадикализация радикал қарашлар таъсирига тушган шахс билан индивидуал ва тизимли ишлашни талаб этади. Реабилитация эса шахснинг жамиятга ишонч билан қайтиши, соғлом ижтимоий алоқаларни тиклаши ва ижобий мақсадлар сари ҳаракат қилиши учун шароит яратади.

Биринчи йўналиш – рақамли профилактикадир. У сунъий интеллект ва ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланган ҳолда ёшларнинг диний мавзудаги саволларини жамлаш, уларга ишончли, қисқа, тушунарли ва манбали жавоблар базасини яратиш, расмий диний идоралар ва малакали уламоларнинг маърифий контентини қидирув тизимлари ҳамда ижтимоий платформаларда қулай шаклда тақдим этишни назарда тутади. Бунда сунъий интеллект шахсни назорат қилиш воситасига айланмаслиги, аксинча, анонимлаштирилган саволлар, кенг тарқалаётган мавзулар ва ахборот эҳтиёжларини таҳлил қилиш орқали профилактик контентни тўғри йўналтиришга хизмат қилиши лозим.

Иккинчи йўналиш – диний-маърифий саводхонлик ва танқидий фикрлашни ривожлантиришдир. Ёшлар диний масалада ҳар қандай видеолавҳа, блогер фикри ёки қисқа иқтибосни тўлиқ ҳақиқат сифатида қабул қилмасдан, унинг манбаси, муаллифи, мазҳабий ва илмий асоси, контекстни ҳамда мақсадини текширишга одатланиши керак. Бу жараёнда таълим муассасаларида "диний ахборот маданияти", "рақамли хавфсизлик", "манбашунослик асослари", "танқидий фикрлаш" ва "медиа саводхонлик"ка оид амалий машғулотларни кучайтириш муҳим.

Учинчи йўналиш – виртуал маконда маърифий контент ишлаб чиқарувчилар билан тизимли ишлашдир. Диний мавзуда контент тайёрлаётган блогерлар ва

106 Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Очиқ хат. – Т.: Hilol nashr, 2015. – 184 б.

ижтимоий тармоқ фаолларини тажрибали имом-хатиблар, олий диний таълим муассасалари мутахассислари ва исломшунос олимлар билан ҳамкорликка жалб этиш лозим. Бундай ҳамкорлик таъқиқ ёки босимдан кўра самаралироқ бўлиб, диний материалларнинг илмийлиги, ахлоқий масъулияти ва жамоат манфаатига мувофиқлигини оширади. Айниқса, ёшларга мос қисқа видео, инфографика, подкаст ва савол-жавоб форматларида анъанавий ҳанафий-мотуридий таълимотининг бағрикенглик, мўътадиллик ва инсонпарварлик мазмунини тушунарли етказиш зарур.

Тўртинчи йўналиш – оила ва маҳалла институтининг тарбиявий салоҳиятини кучайтиришдир. Ёшлар билан мулоқотда фақат танқид, қўрқитиш ёки айблаш усулидан фойдаланиш акс таъсир бериши мумкин. Шунинг учун ота-она, маҳалла фаоллари ва имом-хатиблар ёшларнинг саволларини эшитиш, уларнинг руҳий ҳолатини тушуниш, ишончли мулоқот муҳитини яратиш ва муаммони ўз вақтида мутахассисларга йўналтириш кўникмаларига эга бўлиши керак. Диний саводхонлиги етарли бўлмаган катта авлод вакиллари учун ҳам қисқа курслар, савол-жавоб учрашувлари, оилавий маърифат дастурлари ва маҳалла семинарлари ташкил этиш мақсадга мувофиқдир.

Бешинчи йўналиш – реабилитация ва ижтимоий мослашув ишларидир. Радикал таъсирга тушган ёшлар билан ишлашда уларни жамиятдан узоқлаштириш эмас, балки ишонч, масъулият ва меҳнатга асосланган муҳитга қайтариш муҳим. Бандликни таъминлаш, касб-ҳунарга йўналтириш, психологик маслаҳат, диний-маърифий суҳбатлар, ҳуқуқий тушунтириш ва ижобий ижтимоий гуруҳлар билан боғлаш реабилитациянинг асосий йўналишлари бўлиши лозим. Бу жараёнда ҳар бир шахснинг ёши, таълим даражаси, оилавий муҳити, радикал таъсирга тушиш сабаби ва руҳий ҳолати индивидуал баҳоланиши зарур.

Олтинчи йўналиш – контр-нарратив ва ижобий нарративлар тизимини шакллантиришдир. Контр-нарратив радикал ғояларни фақат инкор қилиш эмас, балки уларнинг мантиқий заифлиги, диний манбаларга зидлиги ва ижтимоий зарарини далиллар билан кўрсатишдир. Ижобий нарратив эса ёшларга диний эътиқодни илм, меҳнат, ватанпарварлик, оила масъулияти, жамиятга фойда келтириш ва инсон қадри билан боғланган ҳолда тушунтиришга хизмат қилади. Шавкат Мирзиёевнинг 2024 йил 3 сентябрдаги халқаро конференция иштирокчиларига мурожаатида "кибермаконда хавф-хатар ва таҳдидлар кучайиб бормоқда"лиги, радикал ғояларнинг интернет тармоқлари орқали тарқалишига қарши тизимли ҳамкорлик зарурлиги таъкидлангани[107]мазкур йўналишнинг долзарблигини янада кучайтиради.

Юқоридаги таҳлиллардан келиб чиқиб, қуйидаги таклиф ва тавсияларни илгари суриш мумкин:

биринчидан, ўзбек сегментида диний мавзуда энг кўп берилаётган саволларни анонимлаштирилган тарзда таҳлил қилувчи рақамли платформа яратиш ва унда малакали уламолар, исломшунослар ҳамда психологлар томонидан тайёрланган ишончли жавоблар базасини шакллантириш лозим. Бундай платформа ёшларни норасмий, манбасиз ва радикал талқинларга эмас, балки илмий асосланган диний-маърифий манбаларга йўналтиради;

107 Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг "Терроризм ва экстремизмга қарши курашиш бўйича халқаро конференция иштирокчиларига" мурожаати. 2024 йил 3 сентябрь.

иккинчидан, таълим муассасалари, маҳалла ва масжидларда ёшлар учун "диний ахборотни танқидий таҳлил қилиш", "ижтимоий тармоқларда хавфсизлик", "манба ва далилни фарқлаш" мавзуларида мунтазам семинар ва тренинглар ташкил этиш зарур. Бу тадбирлар назарий маъруза билан чекланмай, амалий кейслар, савол-жавоблар ва ёшлар учун тушунарли медиаконтентлар асосида ўтказилиши мақсадга мувофиқ;

учинчидан, диний мавзуда контент яратаётган блогерлар учун маслаҳат-методик марказ ёки ихтиёрий экспертлик майдонини ташкил этиш лозим. Унда контент муаллифлари диний матнларни талқин қилиш маданияти, ҳуқуқий масъулият, конфессияларараро бағрикенглик, мазҳабий мўътадиллик ва оммавий аудитория билан мулоқот этикаси бўйича маслаҳат олиш имконига эга бўлади;

тўртинчидан, радикал таъсирга тушган ёшлар билан ишлашда "айблаш – ажратиш – жазолаш" схемасидан кўра "тушуниш – маърифат бериш – мослаштириш – қўллаб-қувватлаш" тамойили устувор бўлиши лозим. Давлатимиз раҳбарининг "Бир боланинг йўлдан адашиши – бу нафақат бир оила, балки бутун жамият бошига тушган кулфат... Ким чин дилдан узр сўраса, тавба қилса, албатта гуноҳидан кечади"[1085] деган фикри реабилитация жараёнида инсонпарвар ёндашув ва ижтимоий масъулият муҳимлигини кўрсатади;

бешинчидан, контр-нарратив материалларини тайёрлашда сенсация, қўрқитиш ёки таҳқирлаш усулидан воз кечиб, илмий далил, ҳаётий мисол, диннинг мўътадиллик моҳияти, оила ва жамият манфаати ҳамда ёшларнинг шахсий камолотига хизмат қилувчи ижобий ғояларга таяниш лозим. Қисқа видеолар, подкастлар, интервьюлар ва инфографикаларда радикал ғоялардан қайтган шахсларнинг шахсий тажрибасини эҳтиёткорлик ва этик меъёрлар асосида ёритиш мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, ёшлар ўртасида диний радикаллашув муаммоси фақат диний соҳанинг ички масаласи эмас, балки таълим, ахборот хавфсизлиги, оила, маҳалла, ижтимоий адолат, бандлик, маънавий тарбия ва рақамли маданият билан боғлиқ комплекс ижтимоий-фалсафий ҳодисадир. Унинг олдини олиш учун диний билимнинг ишончли манбаларга таяниши, ёшларда танқидий фикрлаш ва манбашунослик маданиятини ривожлантириш, виртуал маконда маърифий контентни кўпайтириш ва радикал нарративларга илмий асосланган муқобил жавоблар бериш зарур.

Рақамли трансформация замонавий давлат, жамият ва ижтимоий гуруҳлар фаолиятини самарали ташкил этишнинг муҳим омилига айланмоқда. Бироқ рақамли технологиялардан мақсадли ва онгли фойдаланиш "ақлли" жамият тараққиётига хизмат қилса, улардан назоратсиз ва мазмунсиз фойдаланиш ёшлар онгида маънавий бўшлиқ, ахборот қарамлиги ва радикал ғояларга мойилликни кучайтириши мумкин. Шу боис мамлакатимизда ўсиб келаётган ёшларда виртуал макондан шахсий камолот, ижтимоий фаоллик ва давлат тараққиёти манфаатлари йўлида фойдаланиш маданиятини шакллантириш долзарб вазифа ҳисобланади.

Диний радикаллашув таъсиридан чиқаришнинг самарали модели профилактика, дерадикализация, реабилитация ва контр-нарратив чораларини

---

108 Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг "Ижтимоий барқарорликни таъминлаш, муқаддас динимизнинг софлигини асраш – давр талаби" мавзусидаги анжуманда сўзлаган нутқи. 2017 йил 15 июнь.

ягона тизимда уйғунлаштиришни талаб этади. Бунда сунъий интеллект ва АКТ воситалари техник ёрдамчи механизм сифатида, диний-маърифий таълим эса мазмуний асос сифатида хизмат қилади. Энг муҳими, ҳар бир ёшнинг онгида динни мўътадиллик, маърифат, бағрикенглик, инсон қадри ва жамиятга фойда келтириш манбаи сифатида англаш маданиятини шакллантиришдир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. 2019 йилда Маккада 139 давлат уламолари томонидан "Макка ҳужжати" имзолаш даврида ўқиган маърузаси. // https://themwl.org/en/chartermakkah

2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2017 йил 19 сентябрда БМТ Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида "Маърифат ва диний бағрикенглик" мавзусида қилган мурожаати. // https://president.uz/uz/lists/view/1063

3. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Очиқ хат. – Т.: Hilol nashr, 2015. – 184 б.

4. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг "Терроризм ва экстремизмга қарши курашиш бўйича халқаро конференция иштирокчиларига" мурожаати. 2024 йил 3 сентябрь. // https://president.uz/uz/lists/view/7522

5. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг "Ижтимоий барқарорликни таъминлаш, муқаддас динимизнинг софлигини асраш – давр талаби" мавзусидаги анжуманда сўзлаган нутқи. 2017 йил 15 июнь. // https://president.uz/uz/lists/view/649

ГИЁҲВАНДЛИКНИНГ САЛОМАТЛИККА ВА ЖАМИЯТГА КЕЛТИРАДИГАН ЗАРАРЛАРИ

А.Ахмедов,
Диний-маърифий соҳада малака ошириш ва қайта тайёрлаш институтининг Самарқанд минтақавий филиали стажёр-ўқитувчиси

Аннотация: *Ушбу мақолада гиёҳвандликнинг динимизда ва жамиятимизда қораланганлиги баён этиб ўтилган.*

Таянч сўзлар: *Хамр, май, қиёмат, наркотик, гиёҳвандлик, жиноятчилик.*

Annotation: *This article describes the condemnation of drug addiction in our religion and society.*

Key words: *Alcohol, wine, doomsday, drugs, drug addiction, crime.*

Аннотация: *В данной статье описывается осуждение наркомании в нашей религии и обществе.*

Ключевые слова: *алкоголь, вино, конец света, наркотики, наркомания, преступность.*

Кириш. Умр – Аллоҳ таоло бандаларига берган катта неъмат ва имкониятдир. Айниқса, бугунги дунёнинг турли нуқталарида нотинчликлар, уруш-жанжаллар ва таҳликалар авж олган бир вақтда, бизга берилган **тинчлик ва хотиржамлик** неъматининг қадри янада баланддир. Тинчлик бўлган жойдагина хотиржам ибодат қилиш, фарзанд тарбиялаш ва эзгу ишлар билан машғул бўлиш имкони бўлади. Шу боис, бу осойишта кунларнинг қадрига етиб, доимий **шукрда** бўлишимиз лозим. Зеро, Аллоҳ таоло Қуръони каримда: **"Агар** (берган неъматларимга) **шукр**

қилсангиз, албатта, (уларни янада) **зиёда қилурман"**[109] (Иброҳим сураси, 7-оят), деб марҳамат қилган. Бироқ, инсон мана шундай тинч ва фаровон ҳаётнинг қадрига етмасдан, ўз соғлиғи ва ақлига завол етказувчи гиёҳвандлик каби иллатларга мубтало бўлиши – берилган улуғ неъматларга нисбатан ношукрликдир.

Динимиз инсоннинг эътиқоди, жони, руҳи, молини муҳофаза қилгани каби унинг ақлини ҳам ҳимоя қилади. Бунинг устига инсон ибодатларни адо қилиши учун комил ақлга эга бўлиши керак. Гиёҳванд эса ўз ихтиёри билан ақлу ҳушини йўқотади. Ҳам жисмонан, ҳам маънан яроқсиз ҳолга келади. Гиёҳванд модда қабул қилган киши Аллоҳ таолони унутади ва жиноятга қўл уриш эҳтимоли катта бўлади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Динимизда гиёҳвандликнинг зарарларига оид бўлган ҳукмлар Қуръони карим ва ҳадиси шарифларда бир неча бор баён этилган. Бу борада Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф ҳазратларининг "Иймон" ва "Бахтиёр оила" китобларида ҳам таҳлилий маълумотлар келтирилган.

Тадқиқот методологияси. Динимиз асосларига кўра гиёҳванд моддалар қабул қилиш қатъиян ҳаромдир. Бунга барча мазҳаблар иттифоқ қилган. Қуръони каримда шундай дейилади:

"Эй, имон келтирганлар! Албатта, май (маст қилувчи ичимликлар)**, қимор, бут-санамлар ва** (фол очадиган) **чўплар шайтоннинг ишидан иборат ифлосликдирки, ундан четланингиз! Шояд** (шунда) **нажот топсангиз"**[110] (Моида сураси 90-оят).

Гиёҳванд моддалар Ислом умматига ҳаром қилинишининг сабабларидан бири уларнинг нопок эканидир. Қуръони Каримда Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи васалламнинг вазифаларидан бири инсониятга тоза-пок нарсаларнинг ҳалоллиги ва нопок-зарарли нарсаларнинг ҳаромлигини билдириш мазкур тарзда қайд этилган:

"... У (пайғамбар) **уларни яхшиликка буюради, ёмонликдан қайтаради ва пок нарсаларни ҳалол қилиб, нопок нарсаларни уларга ҳаром қилади..."**[111] (Аъроф сураси, 157- оят).

Гиёҳвандликнинг ҳаром қилинишига сабаблардан яна бири бу уларнинг инсон соғлиғига зарар келтирувчи, ақлни кетказувчи, баданни бўшаштирувчи ва сусайтирувчи эканидир. Умму Салама розияллоҳу анҳодан ривоят қилинади:

"Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васаллам ҳар бир маст қилувчи ва бўшаштирувчидан қайтардилар"[112] (Имом Абу Довуд ривояти).

Бу билан истеъмол қилганда танани, аъзоларни, асабни ва бошқа жойларни бўшаштирувчи ҳар қандай нарса ҳаром ҳисобланади.

Худди шу ҳадиси шарифдаги айтилаётган «бўшаштирувчи»лик сифати ажнабий тилларда «наркотик» деб номланаётган гиёҳвандлик моддаларининг алоҳида васфидир.

Ҳамаср уламоларимиз гиёҳвандлик моддаларини тановул қилиш, экиш, ишлаб чиқариш, уларнинг тижорати билан шуғулланиш - ҳаммаси ҳаром эканига иттифоқ қилганлар.

Улар: «Гиёҳвандлик моддалари орқали қилинган касб ҳаромдир, уларнинг таъсири остида намоз ўқиган одамнинг намози қабул эмас, улардан келган фойда

[109] Шайх Абдулазиз Мансур. "Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири". – Т.: "Tafsir-books". 2024 й. 256-бет.
[110] Шайх Абдулазиз Мансур. "Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири". – Т.: "Tafsir-books". 2024 й. 123-бет.
[111] Шайх Абдулазиз Мансур. "Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири". – Т.: "Tafsir-books". 2024 й. 170-бет.
[112] Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. "Бахтиёр оила". – Т.: "Sharq" 2011. 429-бет.

ҳаромдир, уни садақа ҳам қилиб бўлмайди, яхшилик ишларга ҳам ишлатиб бўлмайди», деганлар.

Бас, оилам бузилмасин, болаларим тирик етим бўлмасин, дунёю охиратим куйиб кетмасин, деган одам гиёҳвандликнинг яқинига йўламасин.[113]

Ҳозирда айрим ёшлар орасида турли психотроп дори воситалари истеъмолига одатланиш ҳолатлари учрамоқда. Ваҳоланки, бу дори воситаларида гиёҳванд моддаларидаги каби ўзига ўргатиб қўйиш хусусият бор. Табиийки, бу гиёҳвандликнинг янгича кўринишини пайдо қилади.

Расулуллоҳ саллоллоҳу алайҳи васаллам айтдилар:

"Ҳар бир маст қилувчи хамрдир. Ҳар бир хамр ҳаромдир"[114]

(Имом Муслим ривояти).

Араб тилида «хамр» сўзи «тўсиш», «беркитиш» маъноларини англатади. Тановул қилган кишининг онгига таъсир этадиган, унинг ақлини тўсадиган, беркитадиган, бошқача қилиб айтганда, маст қиладиган ҳар бир нарсани «хамр» дейилади.[115]

Шунга кўра, маст қилувчи ичимликларнинг ҳукми, зарарлари, оқибатлари ҳақидаги барча оят ва ҳадислар гиёҳванд моддаларга ҳам тегишлидир. Гиёҳвандлик кишини секин-секин (баъзан эса жуда тезда) ўлимга олиб келади. Бу нарсаларни истеъмол қилиш билан ўз жонига ўзи қасд қилган бўлади. Бу эса гуноҳи кабирадир. Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи васаллам марҳамат қиладиларки:

"Мўминни лаънатлаш уни ўлдиришга ўхшайди. Дунёда ким ўзини бирор нарса билан ўлдирса, қиёматда ўша нарса билан азобланади" (Имом Доримий ривояти).

Аллоҳ таоло бандаларига меҳрибон бўлгани учун ҳам уларга зарарли бўлган нарсаларни ман қилган. Банда ушбу чегарадан тажовуз қилса ҳамда ман қилинган нарсалардан сақланмаса, ўзига ва бошқаларга зарар етказади.

Гиёҳвандликнинг зарарлари беҳисобдир. Гиёҳвандлик етказадиган зарарлар инсон жисмини қанчалик хароб, барбод қилса, худди шунингдек шахс ва жамиятнинг мол-мулкига ва бойлигига ҳам мислсиз зарар етказади. У тинч-тотув оилаларни бузиб, болаларни етим қилади, қашшоқлик ва муҳтожликка олиб келади. Охир оқибат касаллик, қамоқхона ёки ўлим билан якунланади.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, **ҳозирда айрим ёшлар ўртасида авж олаётган чилим ва электрон сигарет чекиш** одати ҳам шариатимиз томонидан қатъий қораланади. Чунки ушбу одат инсон саломатлигига зарарли, ҳатто инсонни ҳалок қилувчи экани, рак ва бошқа хавфли касалликларга сабаб бўлиши тиббиёт томонидан исботланган.

Аллоҳ таоло Бақара сурасининг 195-оятида шундай марҳамат қилади:

"Ўз қўлларингиз билан ўзларингизни ҳалокатга ташламангиз!".[116]

Энг ачинарлиси шундаки, гиёҳвандлик иллатига гирифтор бўлган кимсалар, топган пулини ҳаром ичимлик ва гиёҳванд моддаларни сотиб олишга ҳеч ҳам аямайдилар. Бор молу дунёсини, машинасини, уйини, ҳатто кийимини ҳам сотиб юбориш даражасига етади.

---

[113] Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. "Бахтиёр оила". – Т.: "Sharq" 2011. 429-бет.
[114] Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. "Иймон". – Т.: "Sharq" 2006. 310-бет.
[115] Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. "Бахтиёр оила". – Т.: "Sharq" 2011. 428-бет.
[116] Шайх Абдулазиз Мансур. "Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири". – Т.: "Tafsir-books". 2024 й. 30-бет.

Бугунги кунда баъзи ёшлар турли психотроп дори воситалари ҳамда гиёҳвандлик моддаларига одатланишлари бизнинг лоқайдлигимиз ортидан келиб чиқаяпти, десак муболаға бўлмайди. Ярим кечаси маҳалла-кўйларда беҳуда юрган, пана-паст жойларда яширин ишлар билан ўтирган ёшларга ўз вақтида танбеҳ беришимиз, уларни зарарли иллатлардан огоҳлантиришимиз мусулмонлик вазифамиздир.

Шунингдек, гиёҳванд моддалар ва ҳаром нарсалар савдоси билан тез бойиб кетишни истаган, қанчадан-қанча кишиларни умрига зомин бўлаётган кишиларга бефарқ қараб туриш ҳам мумкин эмас. Ёшларимизни захарлаб, дори воситаларини савдоси билан шуғулланаётган нокаслар ҳақида тегишли масъулларга ўз вақтида хабар беришимиз, уларнинг жиноятини фош қилишда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ходимларга ўз вақтида ёрдам қилишимиз ҳаммамизнинг бурчимиз эканини унутмайлик. Ҳар биримиз фарзандларимиз ҳамда ён-атрофимиздаги ёшларнинг тарбиясига бепарво бўлмай, уларни ҳам гуноҳ ва маъсият ишлардан огоҳлантирайлик.

Пайғамбаримиз алайҳиссаломдан Абу Саъид ал Худрий розияллоҳу анҳу ривоят қиладилар:

"***Сизлардан ким ёмон, мункар ишни кўрса, уни қўли билан ўзгартирсин, агар унга қодир бўлмаса, тили билан қайтарсин, тили билан ҳам монелик қила олмаса, унда қалби билан қайтарсин, ана ўша иймоннинг заифлигидир"*** (Имом Муслим ривояти).

Демак, ушбу ҳадиси шарифга биноан, гиёҳвандликка қарши кураш ҳаммамизнинг бурчимиздир. Бу қабиҳ ишни билгач, ўзини оиласини, яқинларини бутун инсониятни ва келажак авлодларни ўйлаган ҳар бир киши гиёҳвандликка қарши курашда фаол бўлиши зарур.

Қуйида гиёҳвандликнинг саломатликка ва жамиятга зарарларини санаб ўтамиз:

Саломатликка зарарлари;

1) Асаб тизимининг бузилиши;
2) Ақлий ва руҳий изтиробга тушиш;
3) Жигар ва буйрак касалликлари;
4) Иммунитетнинг заифлашиши.

Ижтимоий зарарлар:

1) Оиланинг пароканда бўлиши;
2) Жиноятчилик даражасининг ошиши;
3) Ишсизлик ва қашшоқлик;
4) Оилавий зўравонлик.

Ушбу зарарлар ислом шариатининг гиёҳванд моддаларни ҳаром қилганидаги ҳикматини тасдиқлайди ҳамда уларга қарши барча мумкин бўлган воситалар билан курашиш зарурлигини кўрсатади.

Ҳар биримиз фарзандларимиз ва ёшларимизнинг тарбиясига, уларнинг кимлар билан ўртоқ бўлаётганига жиддий эътибор қаратишимиз даркор. Зеро, фарзандларимизни тўғри тарбияланишида дўстларининг роли жуда катта. Зеро, киши атрофидагиларнинг дин-диёнатига мослашиб кетади. Бу ҳақда Пайғамбаримиз алайҳиссалом шундай деганлар:

"Киши яқин дўстининг динида бўлади. Шундай экан бирингиз ким билан дўст бўлаётганига қарасин" (Имом Абу Довуд ривояти).

Шунинг учун ҳам Имом Абу Ҳомид Ғаззолий раҳимаҳуллоҳ бундай деганлар:

"Ёшларни тўғри тарбиялаш – уларни ёмон дўстлардан сақлаш билан бўлади" (*"Иҳёу улумид дин"* китоби).

Шайх Саъдий Шерозий раҳматуллоҳи алайҳ "Гулистон" китобларида дўстнинг аҳамияти ҳақида қуйидаги ибратли мисрани келтирганлар:

"***Нуҳ алайҳиссаломнинг*** (Ём исмли) ***ўғли ёмонлар билан бирга юриб, пайғамбарликдан маҳрум бўлди*****".**

Яъни тарихдан маълумки, Нуҳ алайҳиссаломнинг барча фарзандлари пайғамбар бўлганлар, фақат Ём исмли фарзандлари ёмон кимсаларга қўшилиб, бу буюк мартабадан-пайғамбарликдан маҳрум бўлди.

Демак, Пайғамбарнинг ўғилларига ёмон дўстларнинг салбий таъсири бўлганидан кейин сиз ва бизнинг фарзандларимизга ёмон дўстларнинг салбий таъсири катта бўлиши аниқ, албатта.

Хулоса қиладиган бўлсак, ёшларни гиёҳвандликка ўргатадиган ва ажал уруғи савдосига аралаштирадиган кимсалардан фарзандларимизни эҳтиёт қилиш барчамизнинг муҳим вазифамиздир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Шайх Абдулазиз Мансур. "Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири". – Т.: "Tafsir-books". 2024.

1. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. "Бахтиёр оила". – Т.: "Sharq" 2011.

2. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. "Иймон". – Т.: "Sharq" 2006.

3. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф Ижтимоий Одоблар.Т.: "Hilol-Nashr", 2015.

4. Шермуҳаммедов К. Жаҳолат тўри. – Т.: "Тошкент ислом университети" нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2010.

BIOTEXNOLOGIK TARAQQIYOT SHAROITIDA BIOETIK QADRIYATLARNI SHAKLLANTIRISH: TA'LIM JARAYONIDA MILLIY VA UMUMINSONIY QADRIYATLARNING IJTIMOIY-FALSAFIY AHAMIYATI

Isobek Shermanov,
Samarqand davlat pedagogika instituti dotsenti

Annotatsiya. *Mazkur maqolada biotexnologik taraqqiyot sharoitida bioetik qadriyatlarni shakllantirishning ijtimoiy-falsafiy jihatlari hamda ta'lim jarayonida milliy va umuminsoniy qadriyatlarning ahamiyati tahlil qilinadi. Zamonaviy biotexnologiyalarning jadal rivojlanishi inson hayoti, salomatligi, biologik tabiat, irsiyat, ekologik muvozanat va kelajak avlodlar manfaatlari bilan bog'liq yangi axloqiy muammolarni yuzaga keltirayotgani asoslanadi.*

Аннотация*. В данной статье анализируются социально-философские аспекты формирования биоэтических ценностей в условиях биотехнологического прогресса, а также значение национальных и общечеловеческих ценностей в образовательном процессе. Обосновано, что бурное развитие современных биотехнологий ставит новые этические проблемы, связанные с жизнью, здоровьем человека, биологической природой, наследственностью, экологическим равновесием и интересами будущих поколений.*

Abstract. *This article analyzes the socio-philosophical aspects of the formation of bioethical values in the context of biotechnological progress and the importance of*

national and universal values in the educational process. It is based on the fact that the rapid development of modern biotechnology is creating new ethical problems related to human life, health, biological nature, heredity, ecological balance, and the interests of future generations.

Kalit so'zlar: *biotexnologik taraqqiyot, bioetik qadriyatlar, ta'lim jarayoni, milliy va umuminsoniy qadriyatlar, ijtimoiy-falsafiy yondashuv.*

Ключевые слова*: биотехнологический прогресс, биоэтические ценности, образовательный процесс, национальные и общечеловеческие ценности, социально-философский подход.*

Keywords*: biotechnological progress, bioethical values, educational process, national and universal values, socio-philosophical approach.*

Kirish

XXI asrda biotexnologik taraqqiyot tibbiyot, farmatsevtika, qishloq xo'jaligi, oziq-ovqat sanoati va ekologiya sohalarini rivojlantiruvchi muhim ilmiy-texnologik omilga aylanmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan ilm-fan, innovatsiyalar va zamonaviy texnologiyalarni amaliyotga keng joriy etish mamlakat taraqqiyotining ustuvor vazifalaridan biri sifatida belgilangan. Biotexnologik imkoniyatlarning kengayishi inson qadri, hayotga hurmat, adolat, xavfsizlik, ekologik muvozanat va kelajak avlodlar oldidagi mas'uliyat bilan bog'liq yangi bioetik muammolarni yuzaga keltirmoqda. Shu bois tadqiqotning maqsadi biotexnologik taraqqiyot ta'sirida bioetik qadriyatlar transformatsiyasini ijtimoiy-falsafiy jihatdan tahlil qilishdir. Tadqiqot vazifalari bioetik qadriyatlarning o'zgarish tendensiyalarini aniqlash, ilmiy erkinlik va ijtimoiy mas'uliyat dialektikasini ochib berish hamda biotexnologik innovatsiyalarni insonparvarlik mezonlari asosida baholashdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review)

Biotexnologik taraqqiyot va uning bioetik qadriyatlar tizimiga ta'siri zamonaviy ijtimoiy-falsafiy tadqiqotlarning dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Mazkur muammoning nazariy asoslari V.R.Potter, T.L.Beauchamp, J.F.Childress, H.Jonas, J.Habermas, F.Fukuyama, M.Sandel singari olimlarning tadqiqotlarida turli metodologik yondashuvlar asosida yoritilgan. V.R.Potter bioetikani biologik bilimlar bilan insoniy qadriyatlarni o'zaro bog'lovchi konseptual yo'nalish sifatida rivojlantirgan bo'lsa, T.L.Beauchamp va J.F.Childress bioetik muammolarni shaxs avtonomiyasi, zarar yetkazmaslik, ezgulik va adolat tamoyillari orqali tahlil qiladilar[3; 4]. Mazkur yondashuvlar biotexnologik innovatsiyalarni faqat ilmiy samaradorlik emas, balki inson manfaatlari va axloqiy mezonlar nuqtayi nazaridan baholash zarurligini ko'rsatadi.

Texnologik taraqqiyotning uzoq muddatli ijtimoiy oqibatlarini tadqiq etgan H.Jonas zamonaviy texnologiyalar inson faoliyatining ta'sir doirasini keskin kengaytirgani sababli an'anaviy axloq doirasidan tashqariga chiqadigan yangi mas'uliyat tamoyiliga ehtiyoj tug'ilganini asoslaydi[5]. Uning yondashuvida hozirgi avlodning kelajak avlodlar va tabiat oldidagi mas'uliyati alohida ahamiyat kasb etadi. J.Habermas esa biotexnologik aralashuvlarni insonning erkinligi, avtonomiyasi va o'zini mustaqil shaxs sifatida anglash masalalari bilan bog'lab tahlil qiladi[6]. F.Fukuyama zamonaviy biotexnologiyalarning inson tabiati va jamiyatning ijtimoiy-siyosiy tuzilishiga uzoq muddatli ta'sirini muammolashtiradi[7]. M.Sandel esa genetik texnologiyalar rivojlanishi fonida inson imkoniyatlarini maqsadli takomillashtirishga intilishning axloqiy chegaralariga e'tibor qaratadi[8].

O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasida: "O'rta maxsus, kasb-hunar yoki oliy ta'lim muassasasini bitiruvchilarini

ishga joylashtirish hamda xususiy tadbirkorlik sohasiga jalb etish” [1], O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Mahalla institutini yanada takolillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmonida “yoshlarni ma’naviy boy va jismonan sog‘lom etib tarbiyalash, ularning bandligini ta’minlash, yosh avlodni mafkuraviy tahdidlardan himoya qilish, aholining ehtiyojmand qatlamlarini, keksa ovlod vakillarini ijtimoiy qo‘llab quvvatlash borasida fuqarolar o‘zini o‘zi boshqarish organlarining davlat va nodavlat tashkilotlari bilan o‘zaro hamkorligini ta’minlash” [2] vazifasini bajarish ko‘zda tutilgan.

Shu sababli mazkur tadqiqotda biotexnologik taraqqiyot va bioetik qadriyatlar o‘rtasidagi munosabatni bir tomonlama ta’sir sifatida emas, balki o‘zaro determinatsion va transformatsion jarayon sifatida o‘rganish maqsadga muvofiqdir. Biotexnologik innovatsiyalar mavjud qadriyatlarning mazmunini yangilasa, bioetik qadriyatlar, o‘z navbatida, texnologik taraqqiyotning ijtimoiy maqbulligi, insonparvarlik chegaralari va mas’uliyat mezonlarini belgilaydi. Mazkur yondashuv biotexnologik taraqqiyotning bioetik qadriyatlar tizimiga ta’sir etish qonuniyatlarini ijtimoiy-falsafiy jihatdan aniqlash imkonini beradi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology)

Mazkur tadqiqot biotexnologik taraqqiyot ta’sirida bioetik qadriyatlar tizimida yuz berayotgan transformatsiyalarni aniqlashga qaratilgan bo‘lib, uning metodologik asosini ijtimoiy-falsafiy, dialektik va aksiologik yondashuvlar tashkil etadi. Tadqiqotda asosan deduktiv yondashuv qo‘llanilib, bioetika, texnologik taraqqiyot va ijtimoiy mas’uliyatga oid umumiy nazariy tamoyillardan biotexnologik jarayonlarning konkret aksiologik oqibatlarini aniqlashga o‘tildi. Tadqiqot dizayni nazariy-konseptual va sifat tahliliga asoslandi. Biotexnologik taraqqiyot va bioetik qadriyatlar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni ochib berishda dialektik tahlil, tizimli yondashuv, aksiologik tahlil, qiyosiy tahlil, analiz va sintez, umumlashtirish hamda konseptual modellashtirish metodlaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar (Analysis and Results)

Tadqiqot doirasida biotexnologik taraqqiyot va bioetik qadriyatlar o‘rtasidagi munosabat dialektik, tizimli, aksiologik va qiyosiy tahlil metodlari asosida o‘rganildi. Tahlil natijalari biotexnologik innovatsiyalarning rivojlanishi bioetik qadriyatlar tizimida mazmuniy va funksional o‘zgarishlarni yuzaga keltirayotganini ko‘rsatdi. Biotexnologik imkoniyatlarning kengayishi natijasida inson qadri, hayotga hurmat, avtonomiya, adolat, xavfsizlik va mas’uliyat kategoriyalarining qo‘llanish doirasi kengayib borayotgani aniqlandi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations)

1. Biotexnologik taraqqiyot inson salomatligini muhofaza qilish, oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash va ekologik muammolarni bartaraf etish uchun keng imkoniyatlar yaratmoqda. Ayni paytda, ushbu jarayon inson qadr-qimmati, shaxs avtonomiyasi, adolat va mas’uliyat kabi bioetik qadriyatlarni yangicha talqin qilishni talab etmoqda.

2. Gen muhandisligi, klonlash, sun’iy reproduktiv texnologiyalar va biotibbiy innovatsiyalar an’anaviy axloqiy me’yorlarning mazmunan transformatsiyalanishiga olib kelmoqda. Shu sababli ilmiy yangiliklarning nafaqat amaliy samaradorligi, balki ularning ijtimoiy va ma’naviy oqibatlari ham baholanishi zarur.

3. Biotexnologik imkoniyatlardan foydalanishda inson manfaatlarining ustuvorligi, zarar yetkazmaslik, xabardor qilingan rozilik, tenglik va ijtimoiy adolat tamoyillariga rioya etish bioetik xavfsizlikning asosiy sharti hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References)

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni // http://lex.uz/ docs/3107036.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 3-fevraldagi “Mahalla institutini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” farmoni. https://president.uz/oz/lists/view/228.

3. Potter V.R. *Bioethics: Bridge to the Future*. – Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, 1971. – 205 p.

4. Beauchamp T.L., Childress J.F. *Principles of Biomedical Ethics*. 8th ed. – New York: Oxford University Press, 2019. – 512 p.

5. Jonas H. *The Imperative of Responsibility: In Search of an Ethics for the Technological Age*. – Chicago: University of Chicago Press, 1984. – 263 p.

6. Habermas J. *The Future of Human Nature*. – Cambridge: Polity Press, 2003. – 127 p.

7. Fukuyama F. *Our Posthuman Future: Consequences of the Biotechnology Revolution*. – New York: Farrar, Straus and Giroux, 2002. – 272 p.

8. Sandel M.J. *The Case Against Perfection: Ethics in the Age of Genetic Engineering*. – Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press, 2007. – 176 p.

O‘QITUVCHINING MA’NAVIY QIYOFASINI SHAKLLANTIRISH MASALALALARI

Komil HAYDAROV,
Samarqand viloyat pedagogik mahorat markazi
professori, falsafa fanlari doktori,
Ganisher TAGAYEV,
Samarqand viloyat pedagogik mahorat markazi
kafedra mudiri, falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent

Annotatsiya. Mazkur maqolada jamiyatimizning yangilanish jarayonida pedagog oldiga qo‘yilayotgan vazifalar, pedagogik imijni shakllantirish masalalari, o‘qituvchining ma’naviy qiyofasini yuksaltirish omillari, pedagogik mahoratni oshirish – kasbiy rivojlanishning zarur sharti ekanligi haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: imij, qiyofa, ma’naviy qiyofa, jozibadorlik, pedagogik mahorat, kasbiy rivojlanish.

Ta’lim tizimidagi zamonaviy islohotlar, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish hamda bozor iqtisodiyoti chuqur ildiz otib borayotgan davrda Kadrlar tayyorlash milliy dasturiga muvofiq bir qator yangi vazifalarni yuzaga keltiradi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta’kidlaganlaridek, “Yoshlarimizning mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma’naviy salohiyatga ega bo‘lib, dunyo miqyosida o‘z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo‘sh kelmaydigan insonlar bo‘lib kamol topishi, baxtli bo‘lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etamiz” [2:14] deb, yoshlar siyosiy faolligini oshirishga da’vat etdilar.

Qaysi jamiyatda ilm-u ma’rifat ulug‘lansa, ziyolining, muallimning obro‘-e’tibori joyiga qo‘yilsa, unga nisbatan hurmat muhiti yaratilgan bo‘lsa, u jamiyat albatta rivojlanadi, taraqqiyot bo‘ladi, farovon hayot ta’minlanadi. Bu – tarixda isbotini topgan haqiqat.

Bugun yangi O‘zbekistonning poydevori yaratilayotgan bir davrda o‘qituvchining ma’naviy qiyofasini yaratish dolzarb vazifaga aylandi. Zero, uchinchi Renessansning tayanch ustunlaridan biri sifatida e’tirof etilayotgan muallimning obro‘-e’tiborini ko‘tarish yurtimizda barkamol avlod tarbiyasining eng muhim omillaridan biri sifatida qaralmoqda. Ayniqsa mamlakatimiz taraqqiyotining keyingi besh yilida ushbu masalaning kun tartibiga qatiy qo‘yilishi aynan shu maqsadni ifodalaydi. Pedagogning obro‘si, ijtimoiy mavqei, bir so‘z bilan aytgandi, imijini ko‘tarish davlatimiz siyosatida ustuvor ahamiyatga ega bo‘ldi. O‘zbekiston Respublikasining “Pedagogning maqomi to‘g‘risida”gi Qonunida “Pedagogning huquqlari, sha’ni, qadr-qimmati va ishchanlik obro‘si davlat himoyasi ostida bo‘ladi”, [1] deb aniq-tiniq belgilab qo‘yilganligi fikrimizning isbotidir.

Xo‘sh, o‘qituvchining imijmni qanday ko‘tarish mumkin, ushbu masalaga qanday yondashish lozim? Keling, avvalo “imij” degan tushunchaga yaqin bo‘lgan “qiyofa”, “ma’naviy qiyofa” degan so‘zlarning lug‘aviy mazmun-mohiyatiga to‘xtalaylik. O‘zbek tili izohli lug‘atida “qiyofa” (arabcha) tashqi ko‘rinish, yuz,aft, qaddi-qomat, o‘zini tutish degan ma’nolarni anglatishi ta’kidlanadi. Ko‘chma ma’noda esa odamning ma’naviy-axloqiy xususiyatlari, ongi, dunyoqarashi, bilim saviyasi kabilar ma’nolarni ifodalaydi [5]. Shaxsning kasb-koriga nisbatan ma’naviy qiyofasi – uning bajarayotgan ishlari aynan ularining qiyofasini belgilab beradi. Muallimning ma’naviy qiyofasi ham aynan uning mehnat faoliyati, xatta-harakatlari, yurish-turishi, o‘y-xayollari hamda amaliy faoliyatida ko‘rinadi.

Pedagogik mazmundagi adabiyotlarda “qiyofa” “obraz”, “timsol” kabi shakllarda ham qo‘llanilmoqda. Lug‘aviy manbalarda “qiyofa” deganda “oblik”, “ma’naviy qiyofa” deganda esa “duxovniy oblik” degan ma’nolar tushunilishi fayd etilgan [4]. “Ruscha-o‘zbekcha lug‘at”da ham aynan shunday deb yozilgan[3].

“Qiyofa” deganda ba’zilar insonning tashqi ko‘rinishi va belgilarini tushunadi. Lekin ushbu so‘zning ko‘chma ma’nosi borligini har kim ham tushunavermaydi. Lug‘atlarda “obraz” so‘zi “timsol” deb tarjima qilinsa-da, u “qiyofa” degan tushunchadan butunlay farqlanadi. “Obraz”, “timsol” degan tushunchalar muayyan shaxsning xayoliy in’ikosini bildirsa, “qiyofa” esa uning amalda, real hayotda namoyon bo‘lishini bildiradi. Obraz (timsol) xayoliy in’ikos bo‘lsa, qiyofa – hayotdagi jonli namunadir. Xulosa qilib aytsak, “o‘qituvchining ma’naviy qiyofasi” degan ibora mantiqan olib qaraganda to‘g‘ridir.

O‘qituvchining ma’naviy qiyofasi haqida gap ketganda yuksak ma’naviyatli, go‘zal fazilatlari bilan odamlar, ayniqsa yoshlarga ibrat bo‘la oladigan, ichki va tashqi go‘zallikni o‘zida mujassam etgan, yuksak kasbiy mahorati va pedagogik tajribasi bilan ajralib turadigan o‘qituvchi obrazini tushunish mumkin.

Imij (lot. Imaqo, ing. Imaqe, - timsol, obraz, ko‘rinish) degan tushunchani biror narsa, hodisa yoki shaxsning odamlarga hissiy-ruhiy ta’sir ko‘rsatishni ko‘zlab shakllantiriladigan qiyofasi; uni ommalashtirish va reklama qilish, boshqalarga tanitish va targ‘ib qilish vositalaridan biri” , deb ta’riflash mumkin.

Har qanday shaxs hayotda o‘z imijini yaratishga har doim intilishi zarur va bu uning hayotining mazmuniga aylansa maqsadga muvofiq bo‘ladi, Inson shu tariqa xalq o‘rtasida, jamiyatda obro‘-e’tibor qozona boshlaydi.

Bizning asrimizda maxsus fan – imijeologiya paydo bo‘ldi, uning asosida esa imijmeykerlik kasbi shakllandi. Ushbu kasb o‘tgan asrning yetmishinchi yillaridan Yevropada shakllana boshladi va bugungi kunga kelib G‘arb olamida nufuzli kasbga aylandi. Imijmeykerlar kimlar o‘zi, ular nima bilan shug‘ullanadilar, degan savol

tug‘ilishi tabiiy. Imijmeykerlar “buyurtmachi”ning manfaatlarini ifodalab, uning imijini shakllantirishni maqsad qilgan mutaxassisdir. Ushbu mutaxassislar turli soha vakillaridan tashkil topishi mumkin. Ular muayyan bir toifa yoki kasb egalarining jamiyatdagi obro‘yini, nufuzini oshirish bilan maxsus shug‘ullanadilar. Albatta, imijeologiya fakultetini tamomlagan mutaxassis ushbu kasbning sir-asrorini juda yaxshi biladi va oqilona faoliyat olib boradi. O‘zbekistonda ham imijmeykerlik faoliyatini keng yo‘lga qo‘yish – bugungi ta’lim islohotlarida juda muhim ahamiyat kasb etadi.

Mamlakatimizda o‘qituvchining ma’naviy qiyofasini shakllantirish – ulug‘ maqsadga aylanishi lozim. Buning uchun esa ushbu kasbga hamda uning egasi - muallimga nisbatan **jozibadorlik** (ibrat, tarovat, maftunkorlik) **muhitini yaratish** zarur.

Kuzatuv va tahlillar shuni ko‘rsatadiki, o‘qituvchilik kasbining jozibadorligini oshirish muallimning imijini ko‘tarishda muhim ahamiyat kasb etadi va bunga o‘qituvchining o‘z ustida muntazam ishlashi, bilim, malaka va ko‘nikmalarini tinmay oshirib borish orqali erishish mumkin. Davlatimiz rahbari Sh.Mirziyoyev “Bu kasbning obro‘sini faqat o‘qituvchining o‘zi fidokorona mehnati, o‘z ustida tinimsiz ishlashi, boshqalarga o‘rnak bo‘lishi bilan oshira oladi”, [6] deb alohida ta’kidlangani buning amaliy ifodasidir.

Shu jihatdan olib qaraganda bugun maktabning o‘zi o‘qituvchining malaka va mahoratini oshirish markaziga aylanishi kerak. Har bir maktabda darslarga kirish va kuzatish, tahlil qilish, yangi innovatsion ususllarni keng joriy qilish, o‘zaro tajriba almashish, jamoatchilik nazorati, ilg‘or pedagogik tajribalarni o‘rganish va ommalashtirish ishlari yuqori saviyada tashkil etilgan bo‘lishi lozim, bir so‘z bilan aytganda, maktabda hayot “qaynashi” zarur.

O‘qituvchining ilmiy tadqiqot ishlariga o‘rganishi ushbu yo‘nalishda ayniqsa muhim o‘rin tutadi. Albatta, agar u davriy nashrlarga maqolalar yozib tursa, loyihalar, grantlarda ishtirok etsa, ilmiy anjumanlarda ma’ruza qilsa uning mahorati oshib borishi shubhasiz. Ilgari o‘qituvchi majburiy mehnatga jalb etilib, o‘z ustida ishlashiga vaqt topolmas edi. Endilikda bunga barham berildi, mustaqil ishlashga vaqt ham, imkoniyat ham bor. Buni to‘g‘ri anglab yetgan o‘qituvchilar o‘z ustida ishlashga o‘rganmoqdalar. Ushbu holatni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash lozim.

Bugungi pedagog o‘z kasbining ustasi bo‘lishi bilan birgalikda o‘zining yurish-turishi, ma’naviyati, turmush tarzi bilan ham boshqalarga namuna bo‘lishi kerak. Tarbiyada eng ta’sirchan omil – bu shaxsiy ibrat, namuna. Davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyevning “O‘qituvchi va murabbiylar biz uchun ibrat namunasi, yuksak insoniy fazilatlar timsolidir”, degan ilhombaxsh so‘zlari o‘qituvchi ma’naviyatimizning tom ma’noda andozasi ekanligini tasdiqlaydi .

Yurtimizda o‘qituvchiga nisbatan hurmat muhitini yaratish bobida salmoqli ishlar amalga oshirilmoqda. Ko‘rsatilayotgan g‘amxo‘rliklar tufayli o‘qituvchining o‘z kasbiga mehr-muhabbati va sadoqati yanada oshdi, uni o‘z ustida bundan-da ko‘proq ishlashga ilhomlantirdi. Shu boisdan, ziyolilik, muallimlik – bir tomondan obro‘ bo‘lsa, boshqa tomondan mas’uliyat, javobgarlik hamdir.

Dunyoda birorta mamlakat taraqqiyotini ziyolilar - o‘qituvchilarning mehnatisiz tasavvur qilish mumkin emas. Muallimning imijini yaratish masalasi ayni vaqtda davrning muhim va dolzarb talabi sifatida kun tartibiga qo‘yilishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ўзбекистон Республикасининг “Педагогнинг мақоми тўғрисида”ги Қонуни // Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 01.02.2024 й., 03/24/901/0082-сон.

2. Мирзиёев Ш. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. //Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига киришиш тантанали маросимига бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқи. -Тошкент: «Ўзбекистан». НМИУ, 2016.
1. Русча-ўзбекча луғат. - Тошкент: Қомуслар Бош таҳририяти, 1983.
2. Узбекско-русский словарь. - Тошкент: Қомуслар Бош таҳририяти, 1988.
3. Qiyofa-vikiluq'at uz // wiktionaru.orq.
4. Халқ сўзи", 2019 йил 24 август.
5. Ҳайдаров К. Шарқ фалсафасида маънавий тарбия устуворлиги. – Тошкент: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти, 2020.

JAMIYAT HAYOTI HUQUQIY SOHASINING METODOLOGIK ASOSLARI

Yaxyoyev Elyor Baxtiyorovich
mustaqil tadqiqotchi

Анатация: *mazkur tezis asosida siyosat sohasidagi tadqiqotlarda simmetriya va asimmetriya kategoriyalaridan keng foydalanilayotganligini ko'rsatadi. Shunday bo'lsada, ushbu masalani ijtimoiy-falsafiy jihatdan chuqur tahlil qilish siyosat falsafasi uchun ham muhim ahamiyat kasb etish bilan bir qatorda, jamiyatni eng samarali usullarda boshqarishning zamonaviy tendensiyalarini ham integrtasiyalashtirish imkoniyatini oshiradi.*

Аннотация: *В данном тезисе работе показано, что категории симметрии и асимметрии широко используются в политических исследованиях. Однако глубокий социально-философский анализ этого вопроса важен не только для политической философии, но и повышает возможности интеграции современных тенденций в наиболее эффективные способы управления обществом.*

Abstract: *This paper demonstrates the extensive use of the categories of symmetry and asymmetry in political research. Furthermore, a profound socio-philosophical analysis of this issue is not only significant for political philosophy but also enhances the potential to integrate modern trends in the most effective methods of societal governance.*

Jamiyat hayotining huquqiy sohasida ham simmetriya va asimmetriyaning namoyon bo'lish shakllarini ijtimoiy-falsafiy jihatdan o'rganish bugungi murakkab huquqiy jarayonlarni adekvat izohlashda hamda jamiyat taraqqiyotiga xizmat qiluvchi huquqiy islohotlarni tizimli olib borishda muhim ahamiyatga ega. Bunday tahlil davlat, mintaqa va global miqyosda mavjud bo'lgan nochiziqli huquqiy tizimlarining chuqur nazariy asoslarini ochib beradi.

huquqiy sohada simmetriya va asimmetriyaga oid bir qator ilmiy tadqiqot ishlari olib borilgan. Jumladan, R.V.Mixaylov Rossiya Federatsiyasi federal tuzilishining asimmetriyasini huquqiy jihatlarini tadqiq etib, federal munosabatlarni muvozanatlashning zamonaviy konsepsiyasini taklif etadi[117]. Jarret T. Cravford siyosiy murosasizlik va huquqiy faol guruhlarga nisbatan noto'g'ri mafkuraviy munosabatlardagi

117Михайлов Р.В. Асимметричность федеративного устройства российской федерации: политико-правовые аспекты. Диссертация кандидата политических наук. Москва, 1999. - 186 с. https://mydisser.com/search.html

simmetrik va asimmetrik jihatlarni ijtimoiy-falsafiy nuqtayi nazardan tahlil etib, konservatizm va liberalizm mafkuraviy asoslarining o‘zaro dinamik ta’sirini va xarakterini o‘rganadi[118]. Renny Rueda huquqiy asimmetriya konsepsiyasining tavsifini ishlab chiqadi va ushbu konsepsiya yordamida mikro, makro va megadarajadagi huquqiy munosabatlarda o‘zaro muvozanatni ta’minlash qoidalarini, talablarini, shart va sharoitlarini zamonaviy fanlar metodologiyasi kontekstida tizimlashtiradi, asimmetriyaning ijtimoiy fanlardagi tadbiqiy muammolarini o‘rganadi. Arreguin-Toft, M.Fischerkeller, C.Mitchell, T.V.Paul, R.Vorleylar xalqaro munosabatlarda asimmetrik ziddiyatlarning kelib chiqishi, ularning turlari, oqibatlari va ularni yumshatish omillariga oid jiddiy tadqiqotlar olib borishgan.

Asimmetrik urushlarning kelib chiqishi sabablari va bu jarayonlarda huquqiy eletalarning o‘rni, huquqiy maqsadlarni amalga oshirishda qurolli urushlardan, iqtisodiy cheklovlardan foydalanish oqibatlari kabi muammolar chuqur tahlil etilib, tinchlik va hamkorlikka erishishning zamonaviy usullarini taklif etgan.

Yuqordagi tahlillar siyosat sohasidagi tadqiqotlarda simmetriya va asimmetriya kategoriyalaridan keng foydalanilayotganligini ko‘rsatadi. Shunday bo‘lsada, ushbu masalani ijtimoiy-falsafiy jihatdan chuqur tahlil qilish siyosat falsafasi uchun ham muhim ahamiyat kasb etish bilan bir qatorda, jamiyatni eng samarali usullarda boshqarishning zamonaviy tendensiyalarini ham integrtasiyalashtirish imkoniyatini oshiradi. Ijtimoiy-falsafiy jihatdan huquqiy sohada simmetriya va asimmetriyani hokimiyatning boshqaruv shakllari (avtokratik va demokratik) tahlili asosida chuqur anglash imkoniyatlari mavjud. Ma’lumki, avtokratik boshqaruv shaklida hokimiyatning yuqori darajada markazlashganligi bilan ajralib turadi va aynan shu jihat huquqiy asimmetriya namoyon bo‘lishining muhim belgisi hisoblanadi. Bunga misol qilib, Shimoliy Koreyada hokimiyat boshqaruvining barcha tizimi va sohalari yagona bir markazga (Prezidentning shaxsiy boshqaruviga) bo‘ysunishini, fuqarolar va hokimiyat o‘rtasida yuqori darajadagi asimmetriya mavjudligini aytish mumkin. Asimmetriyaning bunday ko‘rinishi fuqarolarning huquqiy jarayonlardagi ishtirokini deyarli yo‘qligi, domiy bosimdagi kuchli ijtimoiy nazoratning mavjudligi va fuqarolar huquqlarining jiddiy cheklanishi fonida yaqqol namoyon bo‘ladi. Boshqa tomondan esa, avtokratik boshqaruvni simmetriyaning huquqiy sohadagi namoyoni bo‘lgan davlat ichki barqarorlikning saqlanish holati sifatida ham qarash mumkin. Bunga misol qilib, Shimoliy Koreyadagi huquqiy boshqaruvning qat’iy tartib-intizom asosida olib borilishi orqali hokimiyatni markazlashtirish natijasida simmetrik barqarorlik saqlanishini aytish mumkin. Lekin, bunday simmetriya mamlakatni global dunyodan ajralib qolish va umuminsoniy rivojlanishdan har tamonlama orqada qolishga olib keladi.

Xulosa qilib aytganda, avtokratik boshqaruvda asimmetriya ijtimoiy tabaqalashuvni ma’lum darajada kuchaytirsa-da, mavjud huquqiy tizimning barqarorligi simmetriya orqali ta’minlanadi. Bunday boshqaruv ostidagi tizimda mavjud bo‘lgan nisbiy ijtimoiy tartib va muvozanatni falsafiy asos sifatida qarash mumkin bo‘lsada, aynan bunday jihatlar tizimning har tamonlama rivojlanish imkoniyatlarini cheklanishiga olib keladi. Natijada, bunday huquqiy tizim oxir – oqibat tanazzulga uchraydi. Hokimiyatni demokratik boshqaruv shakllari esa odatda huquqiy simmetriyaga asoslanadi, chunki fuqarolarning teng huquqliligi va boshqaruvda ishtiroki ta’minlanadi. Demokratiya atamasi odatda “… ijtimoiy va iqtisodiy nomutanosiblikni, ayniqsa xususiy mulkning

118Jarret T. Crawford. Ideological symmetries and asymmetries in political intolerance and prejudice toward political activist groups. Journal of Experimental Social Psychology. Volume 55, November 2014, pp. 284-298.

teng taqsimlanmaganligi sababli yuzaga keladigan nomutanosiblikni minimallashtirishga harakat qiladigan har qanday huquqiy yoki ijtimoiy tizimni tavsiflash uchun ishlatiladi"[119]. Ushbu ta'rifdan ko'rinadiki, demokratiya va uning tamoyillariga asoslangan holda boshqariladigan tizimda simmetriyaga intilish, asimmetriyani yo'qotishga harakat mavjud. Boshqacha qilib aytganda, demokratik boshqaruvda simmetriya huquqiy muvozanat va ijtimoiy tenglik sifatida namoyon bo'ladi. Bunday hokimiyatda simmetriyaning asosiy elementi sifatida qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud o'rtasida kuchlarning bo'linishi va o'zaro nazorati yotadi. Demokratik boshqaruvning ijtimoiy-falsafiy tahlilidan kelib chiqib aytish mumkinki - jamiyatdagi tenglik va barqarorlikka fuqarolarning huquqiy qarorlar qabul qilish jarayonlaridagi tenglikka asoslangan faol ishtiroki orqali erishilishi tamoyili yotadi (simmetriya elementi).

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Михайлов Р.В. Асимметричность федеративного устройства российской федерации: политико-правовые аспекты. Диссертация кандидата политических наук. Москва, 1999. - 186 с. https://mydisser.com/search.html

2. Jarret T. Crawford. Ideological symmetries and asymmetries in political intolerance and prejudice toward political activist groups. Journal of Experimental Social Psychology. Volume 55, November 2014, pp. 284-298.

1. Ф.К. Багдасаров. Автократические и демократические тенденции в политической жизни современной россии. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата политических наук. Москва-2010, 26 с.

ВЛИЯНИЕ МОТИВОВ ДОСТИЖЕНИЯ УСПЕХА И ИЗБЕГАНИЯ НЕУДАЧИ НА ПРОКРАСТИНАЦИОННОЕ ПОВЕДЕНИЕ СТУДЕНТОВ ПРИ ИСПОЛЬЗОВАНИИ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Хамроев Жасурбек Умедович
Преподаватель кафедры психологии
Бухарского государственного университета

Аннотация. *В статье рассматриваются психологические механизмы влияния мотива достижения успеха и мотива избегания неудачи на прокрастинационное поведение студентов в условиях активного использования генеративного искусственного интеллекта. Раскрывается, каким образом ориентация на развитие компетентности, качество результата и самостоятельное преодоление трудностей способствует раннему началу учебной деятельности и превращает искусственный интеллект в инструмент планирования, обратной связи и проверки идей. Показано, что доминирование мотива избегания неудачи усиливает тревогу оценивания, стремление минимизировать личную ответственность, откладывание сложных заданий и обращение к готовым решениям в последний момент. Обосновывается положение о том, что влияние искусственного интеллекта на прокрастинацию опосредуется не самим фактом применения технологии, а целями студента, характером*

119 Ф.К. Багдасаров. Автократические и демократические тенденции в политической жизни современной россии. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата политических наук. Москва-2010, 26 с.

саморегуляции, отношением к ошибке и способом распределения ответственности за результат.

Ключевые слова: *искусственный интеллект, академическая прокрастинация, мотивация достижения, мотив успеха, мотив избегания неудачи, страх ошибки, саморегуляция, академическая ответственность, студенты.*

Annotatsiya. *Mazkur maqolada generativ sun'iy intellektdan faol foydalanish sharoitida talabalarning prokrastinatsion xulq-atvoriga muvaffaqiyatga erishish motivi va muvaffaqiyatsizlikdan qochish motivining psixologik ta'sir mexanizmlari tahlil qilinadi. Kompetentlikni rivojlantirishga, natija sifatiga va qiyinchiliklarni mustaqil yengishga yo'naltirilgan motivatsiya o'quv faoliyatini erta boshlashga hamda sun'iy intellektdan rejalashtirish, teskari aloqa olish va g'oyalarni tekshirish vositasi sifatida foydalanishga xizmat qilishi yoritiladi. Muvaffaqiyatsizlikdan qochish motivining ustunligi esa baholanishdan xavotirlanish, shaxsiy mas'uliyatni kamaytirishga intilish, murakkab topshiriqlarni ortga surish va tayyor yechimlarga murojaat qilishni kuchaytirishi ko'rsatib beriladi. Sun'iy intellektning prokrastinatsiyaga ta'siri texnologiyaning o'zidan ko'ra talabaning maqsadlari, o'zini o'zi boshqarish darajasi, xatolarga munosabati va natija uchun mas'uliyatni taqsimlash usuli bilan belgilanishi asoslanadi.*

Kalit so'zlar: *sun'iy intellekt, akademik prokrastinatsiya, muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasi, muvaffaqiyat motivi, muvaffaqiyatsizlikdan qochish motivi, xato qilish qo'rquvi, o'zini o'zi boshqarish, akademik mas'uliyat, talabalar.*

Abstract. *This article examines the psychological mechanisms through which achievement motivation and fear-of-failure motivation influence students' procrastination behavior in the context of active use of generative artificial intelligence. It explains how an orientation toward competence development, quality outcomes, and independent problem-solving encourages students to begin academic tasks earlier and use artificial intelligence as a tool for planning, feedback, and idea validation. The study also demonstrates that the dominance of failure-avoidance motivation increases evaluation anxiety, the tendency to minimize personal responsibility, postponement of challenging tasks, and reliance on ready-made solutions at the last moment. It is argued that the impact of artificial intelligence on procrastination is mediated not by the technology itself, but by students' goals, self-regulation strategies, attitudes toward mistakes, and approaches to responsibility for outcomes.*

Keywords: *artificial intelligence, academic procrastination, achievement motivation, success motivation, fear of failure, fear of mistakes, self-regulation, academic responsibility, students.*

Введение

Распространение генеративных систем искусственного интеллекта существенно изменило способы выполнения студентами учебных заданий. Поиск исходной информации, построение плана, объяснение сложного понятия, редактирование текста и подготовка вариантов решения теперь могут осуществляться значительно быстрее. Однако сокращение технических затрат времени не всегда приводит к более раннему включению в работу. У части студентов формируется установка: поскольку цифровой помощник способен быстро подготовить черновик, выполнение задания можно отложить до приближения крайнего срока. В результате технологическая доступность становится не только ресурсом эффективности, но и условием для рационализации промедления.

Прокрастинационное поведение следует отличать от осознанного переноса задачи. При рациональном планировании студент изменяет срок, сохраняя контроль над деятельностью и учитывая реальные приоритеты. Прокрастинация же представляет собой добровольное откладывание запланированного действия, несмотря на понимание вероятных негативных последствий. В психологической литературе она рассматривается как форма нарушения саморегуляции, связанная с низкой ценностью задачи, удалённостью вознаграждения, импульсивностью и недостаточной уверенностью в собственных возможностях.

В условиях применения искусственного интеллекта особое значение приобретают два относительно самостоятельных мотива: стремление к достижению успеха и стремление избежать неудачи. В первом случае учебная ситуация воспринимается как возможность проявить компетентность, получить содержательный результат и превзойти собственный предыдущий уровень. Во втором случае активность организуется вокруг опасения ошибки, критики, низкой оценки или разоблачения недостаточной подготовленности. Оба мотива способны побуждать к действию, однако они различаются по эмоциональной основе, устойчивости, отношению к трудности и последствиям для самостоятельности.

Теоретические основы исследования

Классическая теория мотивации достижения связывает выбор сложности задания, интенсивность усилий и настойчивость с соотношением надежды на успех и страха неудачи. При выраженном мотиве достижения субъект чаще выбирает задачи умеренной трудности, поскольку именно они позволяют соотнести усилия с результатом и получить диагностичную обратную связь. При доминировании избегания неудачи человек может предпочитать либо чрезмерно лёгкие задачи, где риск минимален, либо заведомо чрезмерно сложные, где неуспех легко объяснить внешними обстоятельствами.

Современные модели целей достижения уточняют эту логику, различая направленность на овладение содержанием, демонстрацию превосходства и предотвращение проявления некомпетентности. Исследования показывают, что надежда на успех и воспринимаемая компетентность поддерживают продуктивные учебные цели, тогда как страх неудачи может переводить внимание с освоения материала на управление впечатлением и защиту самооценки. В цифровой учебной среде эта разница проявляется в том, для чего студент обращается к искусственному интеллекту: чтобы понять и улучшить собственное решение либо чтобы скрыть недостаток подготовки и срочно получить внешне приемлемый текст.

Мотив достижения успеха не сводится к желанию получить высокую оценку. Его психологическое содержание включает готовность принимать посильный риск, связывать результат с собственными усилиями, анализировать обратную связь и сохранять активность при временных затруднениях. Мотив избегания неудачи, напротив, часто сопровождается повышенной чувствительностью к оцениванию, защитным снижением притязаний, самооправданием и стремлением уменьшить диагностичность результата. Прокрастинация в таком случае может выполнять защитную функцию: позднее начало позволяет объяснить слабый результат нехваткой времени, а не недостатком способностей.

Мотив достижения успеха и конструктивное использование искусственного интеллекта

Студент, ориентированный на успех, обычно рассматривает искусственный интеллект как средство расширения собственной активности. Он формулирует запрос после предварительного осмысления задачи, сопоставляет несколько вариантов ответа, проверяет факты, корректирует аргументацию и сохраняет авторство окончательного решения. Технология в данном случае снижает рутинную нагрузку, но не замещает целеполагание и интеллектуальное усилие.

Первый механизм снижения прокрастинации связан с конкретизацией цели. Мотивированный на достижение студент стремится получить измеримый результат, поэтому использует систему искусственного интеллекта для декомпозиции крупного задания на небольшие действия: определить проблему, подобрать понятия, построить структуру, найти контраргументы, подготовить черновик и провести самостоятельную проверку. Когда первый шаг становится понятным и выполнимым, субъективная тяжесть начала деятельности уменьшается.

Второй механизм определяется стремлением к обратной связи. Для достижения успеха важно не просто завершить работу, а понять качество промежуточного результата. Искусственный интеллект может выполнять функцию тренировочного собеседника: задавать вопросы, выявлять логические пробелы, предлагать критерии самооценки и моделировать замечания преподавателя. При таком подходе студент начинает работу раньше, поскольку получает возможность многократно уточнять продукт без угрозы публичной оценки.

Третий механизм связан с переживанием компетентности. Когда цифровой помощник используется для объяснения, тренировки и сравнения стратегий, студент быстрее преодолевает первоначальную неопределённость. Возникает опыт управляемого продвижения, который поддерживает самоэффективность и снижает желание избегать задания. Вместе с тем положительный эффект сохраняется только при активной переработке ответа: простое копирование создаёт иллюзию компетентности, но не формирует способность выполнить аналогичную задачу самостоятельно.

Мотив избегания неудачи как фактор прокрастинационного поведения

При преобладании мотива избегания неудачи сложное задание воспринимается не столько как учебная возможность, сколько как угроза самооценке. Студент сосредоточивается на возможной критике, сравнении с другими и риске обнаружения пробелов. Это усиливает отрицательные эмоции ещё до начала работы. Откладывание временно снижает тревогу, поэтому закрепляется как способ эмоционального избегания, несмотря на последующее усиление напряжения.

Искусственный интеллект способен поддерживать данный цикл несколькими способами. Во-первых, обещание быстрого результата уменьшает субъективную срочность раннего старта. Во-вторых, готовый связный ответ создаёт возможность не сталкиваться с собственным незнанием. В-третьих, студент может перенести ответственность на технологию, объясняя недостатки текста несовершенством системы. В-четвёртых, многократное генерирование вариантов иногда превращается в форму псевдодеятельности: внешне работа ведётся, но решение, отбор аргументов и проверка источников постоянно откладываются.

Эмпирические данные о студенческом использовании ChatGPT показывают, что высокая учебная нагрузка и дефицит времени повышают вероятность обращения к генеративному искусственному интеллекту, а интенсивное

использование может быть положительно связано с прокрастинацией и отрицательно — с академической успеваемостью. Эти результаты не доказывают, что любая работа с искусственным интеллектом неизбежно вызывает промедление. Они указывают на риск, возникающий тогда, когда технология включается в уже сложившуюся стратегию избегания и используется преимущественно под давлением срока.

Важным проявлением мотива избегания неудачи становится перфекционистическая задержка. Студент опасается представить несовершенный вариант и поэтому бесконечно уточняет запросы, меняет формулировки, просит систему улучшить стиль, но не завершает содержательное решение. Внешне такая активность может выглядеть как стремление к качеству, однако её психологическая функция состоит в отсрочке момента окончательной оценки. Чем менее определены критерии готовности, тем легче генеративный инструмент превращается в источник бесконечных исправлений.

Взаимодействие мотивации, саморегуляции и цифровой среды

Связь между мотивами достижения и прокрастинацией не является линейной. Сильное желание успеха при нереалистично высоких стандартах также может сопровождаться тревогой и задержкой, особенно если самооценка полностью зависит от результата. И наоборот, умеренное опасение неудачи иногда мобилизует усилия, когда студент располагает ясным планом, достаточными ресурсами и воспринимает ошибку как исправимую. Поэтому определяющим является не наличие отдельного мотива, а его сочетание с саморегуляцией, самоэффективностью и учебными целями.

Исследования образовательной мотивации показывают, что потребность в достижении связана с автономной мотивацией, положительными эмоциями и адаптивными стратегиями учения, тогда как страх неудачи чаще соотносится с контролируемой мотивацией, негативным аффектом и менее продуктивными учебными стратегиями. В применении к искусственному интеллекту это означает, что одинаковый цифровой инструмент включается в разные психологические сценарии. Один студент использует его, чтобы расширить понимание и проверить себя; другой — чтобы выполнить минимальные требования и не столкнуться с риском самостоятельной ошибки.

Существенную роль играет локус контроля. При внутреннем контроле студент связывает качество результата с собственными решениями: выбором источников, точностью запроса, проверкой ответа и временем начала работы. При внешнем контроле результат объясняется сложностью задания, требованиями преподавателя, нехваткой времени или качеством генерации. Недавний сетевой анализ мотивации и прокрастинации у студентов показал значимость воспринимаемой самоэффективности, мотива избегания неудачи и внешнего контроля как центральных элементов системы академического промедления.

Обсуждение результатов

Проведённый анализ позволяет рассматривать искусственный интеллект как психологически нейтральный ресурс, последствия которого определяются способом включения в учебную деятельность. При мотиве достижения успеха технология может сокращать неопределённость, облегчать начало работы, обеспечивать оперативную обратную связь и поддерживать последовательное улучшение результата. При мотиве избегания неудачи те же возможности могут

использоваться для эмоционального ухода от трудности, маскировки дефицита знаний и отсрочки ответственности.

Наиболее рискованной является комбинация высокого страха неудачи, низкой самоэффективности, размытых критериев задания и убеждения в том, что искусственный интеллект способен в любой момент быстро создать готовый продукт. Такая установка снижает воспринимаемую стоимость промедления. Студент откладывает самостоятельное знакомство с материалом, а перед сроком сталкивается с необходимостью срочно оценить достоверность и соответствие сгенерированного текста. Ограниченное время препятствует проверке, поэтому внешняя завершённость работы может сочетаться с поверхностным пониманием.

Защитный характер прокрастинации проявляется и в сохранении самооценки. Если студент начал слишком поздно, слабый результат можно приписать дефициту времени. Если основная часть работы создана алгоритмом, неудача психологически отделяется от собственных способностей. Однако такая стратегия препятствует формированию реалистичного чувства компетентности: студент не получает достоверной информации о том, что он может сделать самостоятельно и какие навыки нуждаются в развитии.

Педагогическое регулирование должно быть направлено не только на ограничение недобросовестного использования, но и на изменение мотивационной структуры задания. UNESCO подчёркивает необходимость человекоцентричного, этически обоснованного и педагогически целесообразного применения генеративного искусственного интеллекта, сохраняющего человеческую субъектность и ответственность. Поэтому задания должны требовать объяснения хода рассуждения, отражения личного вклада, проверки источников и обсуждения границ применимости полученного ответа.

Практические рекомендации

1. Формулировать учебные задания через достижимые промежуточные результаты, чтобы первый шаг можно было выполнить без обращения к готовому ответу искусственного интеллекта.

2. Предлагать студентам до использования цифрового инструмента фиксировать собственную гипотезу, план или первоначальное решение, а затем сравнивать его с полученной генерацией.

3. Оценивать не только итоговый текст, но и процесс работы: качество запроса, проверку фактов, аргументацию отбора материалов и исправление ошибок искусственного интеллекта.

4. Создавать безопасное отношение к ошибке посредством черновиков, промежуточной обратной связи и возможности доработки, снижая защитную функцию прокрастинации.

5. Использовать короткие временные интервалы и ранние контрольные точки, не позволяющие переносить весь объём работы на период перед окончательным сроком.

Заключение

Мотив достижения успеха и мотив избегания неудачи определяют не только интенсивность учебной активности, но и способ использования искусственного интеллекта. Ориентация на успех, основанная на развитии компетентности и принятии личной ответственности, способствует раннему включению в работу, осмысленному планированию, проверке ответов и использованию технологии в качестве инструмента поддержки мышления. Такая модель способна уменьшать

прокрастинацию, поскольку снижает неопределённость и делает продвижение по задаче наблюдаемым.

Доминирование мотива избегания неудачи повышает вероятность того, что искусственный интеллект будет применяться как средство ухода от тревоги, срочного получения внешне приемлемого результата и переноса ответственности. В этом случае доступность быстрой генерации поддерживает убеждение, что начало работы можно безопасно отложить. Следовательно, профилактика цифровой прокрастинации должна сочетать обучение грамотному применению искусственного интеллекта с развитием самоэффективности, внутреннего контроля, устойчивости к ошибке и конструктивной мотивации достижения.

Список использованной литературы

1. Steel P. The nature of procrastination: A meta-analytic and theoretical review of quintessential self-regulatory failure // Psychological Bulletin. 2007. Vol. 133, No. 1. P. 65–94. DOI: 10.1037/0033-2909.133.1.65.

2. Atkinson J. W. Motivational determinants of risk-taking behavior // Psychological Review. 1957. Vol. 64, No. 6. P. 359–372. DOI: 10.1037/h0043445.

3. Elliot A. J., Church M. A. A hierarchical model of approach and avoidance achievement motivation // Journal of Personality and Social Psychology. 1997. Vol. 72, No. 1. P. 218–232. DOI: 10.1037/0022-3514.72.1.218.

4. Abbas M., Jam F. A., Khan T. I. Is it harmful or helpful? Examining the causes and consequences of generative AI usage among university students // International Journal of Educational Technology in Higher Education. 2024. Vol. 21. Article 10. DOI: 10.1186/s41239-024-00444-7.

5. Mouratidis A., Vansteenkiste M., Lens W., Sideridis G. Dispositional achievement motives matter for autonomous versus controlled motivation and behavioral or affective educational outcomes // Personality and Individual Differences. 2014. Vol. 69. P. 205–211.

6. Li Y. et al. The interplay between perceived stress, academic control, achievement motivation, and procrastination among nursing graduate students: A network analysis // Nurse Education Today. 2025. Vol. 154. Article 106850. DOI: 10.1016/j.nedt.2025.106850.

7. Miao F., Holmes W. Guidance for Generative AI in Education and Research. Paris: UNESCO, 2023.

8. Grunschel C., Schwinger M., Steinmayr R., Fries S. Effects of using motivational regulation strategies on students' academic procrastination, academic performance, and well-being // Learning and Individual Differences. 2016. Vol. 49. P. 162–170.

9. Schwinger M., Stiensmeier-Pelster J. Effects of motivational regulation on effort and achievement: A mediation model // International Journal of Educational Research. 2012. Vol. 56. P. 35–47.

10. Solomon L. J., Rothblum E. D. Academic procrastination: Frequency and cognitive-behavioral correlates // Journal of Counseling Psychology. 1984. Vol. 31, No. 4. P. 503–509.

CHARACTERISTICS OF THE COMPETENCE OF CREATING A PSYCHOLOGICAL SAFETY ENVIRONMENT IN THE MANAGERIAL ACTIVITIES OF SCHOOL DIRECTOR ADVISORS

Rahmatova Nasiba Sobirovna
Associate Professor of the Department of Social and Humanitarian Sciences,
Navoiy Innovation University,
Doctor of Philosophy (PhD) in Psychological Sciences

Annotation. *This thesis explores the characteristics of developing the competence of creating a psychologically safe environment in the managerial activities of school director advisors. In modern educational institutions, effective management depends not only on administrative skills but also on the ability of management specialists to establish an atmosphere of trust, open communication, mutual respect, and psychological stability within the educational community. The study analyzes the role of director advisors in ensuring psychological safety, their interaction with teaching staff, conflict prevention strategies, and the importance of emotional intelligence in management processes. Psychological safety competence is considered an essential component of managerial competence that includes communicative, reflective, and socio-psychological abilities. The research highlights that the development of this competence contributes to creating a positive psychological climate in schools, increasing teachers' professional engagement, and improving the overall effectiveness of management activities.*

Key words: *school director advisor, managerial activity, psychological safety, psychological environment, managerial competence, communication competence, emotional intelligence, teamwork, leadership.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются особенности формирования компетенции создания психологически безопасной среды в управленческой деятельности советников директоров школ. В современных образовательных организациях эффективность управления определяется не только организационными навыками, но и способностью руководящих субъектов обеспечивать атмосферу доверия, открытого взаимодействия и эмоционального комфорта среди участников образовательного процесса. В работе анализируется роль советников директоров в создании психологической безопасности, особенности их взаимодействия с педагогическим коллективом, механизмы предупреждения конфликтов и значение эмоционального интеллекта в управленческой деятельности. Психологическая безопасность рассматривается как важный компонент управленческой компетентности, включающий коммуникативные, рефлексивные и социально-психологические качества личности. Обосновано, что развитие данной компетенции способствует формированию благоприятного психологического климата в школе, повышению профессиональной активности педагогов и совершенствованию управленческих процессов.*

Ключевые слова: *советник директора, управленческая деятельность, психологическая безопасность, психологическая среда, управленческая компетентность, коммуникативная компетентность, эмоциональный интеллект, командное взаимодействие, лидерство.*

Introduction. In the context of modern educational reforms, the effectiveness of school management increasingly depends on the psychological characteristics of managerial processes and the ability of leaders to create a supportive social environment. Today, the activities of school director advisors are not limited to administrative

coordination and organizational control; they also include the formation of a psychologically safe environment where teachers, students, and other participants of the educational process can freely express their opinions, demonstrate professional potential, and actively participate in institutional development. Therefore, the development of psychological safety competence among school director advisors has become one of the significant issues in educational management psychology.

Psychological safety is considered an important condition for effective cooperation within an organization. It reflects the level of trust, openness, mutual respect, and emotional stability that exists among members of a professional community. In educational institutions, a psychologically safe environment encourages teachers to share innovative ideas, discuss existing challenges, seek solutions to problems, and engage in constructive professional communication. In this regard, the ability of director advisors to establish such an environment becomes an essential element of their managerial competence.

The managerial activity of school director advisors requires not only professional knowledge and organizational skills but also developed psychological abilities. Effective management is closely associated with emotional intelligence, communicative competence, conflict management skills, reflective thinking, and the ability to understand the psychological needs of team members. A director advisor who possesses these qualities can effectively regulate interpersonal relationships, prevent destructive conflicts, and maintain a positive psychological climate within the educational organization.

The creation of psychological safety in schools is closely related to the leadership style and behavioral strategies of management representatives. Modern approaches to leadership emphasize that successful managers should act not only as decision-makers but also as facilitators who support the professional growth and psychological well-being of employees. In this process, director advisors play a crucial role by encouraging collaboration, strengthening trust-based relationships, and promoting a culture of mutual support among teachers.

The relevance of studying psychological safety competence among school director advisors is also determined by the increasing complexity of educational management processes. Changes in educational policies, the introduction of innovative technologies, and the growing demands placed on teachers require management specialists to possess flexible psychological resources. The ability to maintain psychological balance, manage emotional tension, and create conditions for open communication directly influences the quality of managerial decisions and the effectiveness of organizational development.

From a psychological perspective, the competence of creating a safe environment includes several interconnected components: cognitive awareness of psychological processes, emotional regulation, communicative skills, and social responsibility. These components enable director advisors to understand group dynamics, respond appropriately to different situations, and develop effective interaction strategies within the school community. Thus, psychological safety competence should be viewed as an integral part of professional managerial readiness.

The analysis of scientific approaches demonstrates that although issues of leadership, organizational psychology, and psychological safety have been widely studied, the specific characteristics of developing this competence among school director advisors require further investigation. A deeper understanding of psychological mechanisms that contribute to the creation of a safe educational environment will provide

opportunities to improve management practices and strengthen the human-centered approach in school administration.

Therefore, the study of the characteristics of psychological safety environment creation competence in the managerial activities of school director advisors has important theoretical and practical significance. The results of such research can contribute to improving professional training programs for director advisors, enhancing management effectiveness, and establishing a positive psychological climate within educational institutions.

Literature Review. The issue of psychological safety in managerial activity has become one of the important research directions within organizational psychology, educational management, and leadership studies. Contemporary scientific approaches emphasize that the effectiveness of management is determined not only by the ability to organize processes and achieve institutional goals but also by the capacity to establish a supportive psychological environment where individuals feel respected, valued, and confident in expressing their ideas. In this context, the competence of school director advisors to create psychological safety represents a complex professional characteristic that combines managerial knowledge, interpersonal skills, and psychological awareness.

The theoretical foundations of psychological safety were developed within organizational psychology, where researchers considered it as a condition that encourages individuals to participate actively in professional communication without fear of negative consequences. Psychological safety is associated with trust, openness, and the perception that the organizational environment supports learning, cooperation, and constructive feedback. These ideas are particularly relevant for educational institutions, where successful management requires continuous interaction between administrators, teachers, students, and parents.

Research on leadership psychology highlights that the behavior and communication style of managers significantly influence the psychological climate of an organization. Studies on effective leadership indicate that leaders who demonstrate openness, empathy, and support are more likely to create environments characterized by trust and professional engagement. From this perspective, school director advisors should possess leadership qualities that allow them to recognize the emotional needs of teachers, encourage participation, and develop collaborative relationships within the school community.

A significant contribution to understanding psychological safety has been made through studies of organizational culture and workplace relationships. Researchers emphasize that a positive organizational culture is formed when employees experience acceptance, fairness, and opportunities for professional expression. In educational settings, this principle is reflected in the creation of a school environment where teachers can discuss challenges, propose innovative solutions, and participate in decision-making processes. Therefore, director advisors' ability to maintain such conditions becomes an essential indicator of their managerial competence.

The concept of emotional intelligence is also closely connected with psychological safety in management. Scientific studies demonstrate that managers with developed emotional intelligence are more capable of understanding their own emotions and recognizing the emotional states of others. This ability helps them regulate interpersonal interactions, reduce tension in professional relationships, and respond constructively to conflicts. For school director advisors, emotional intelligence serves as a psychological

resource that supports effective communication and contributes to maintaining a stable educational environment.

Another important aspect discussed in the literature is communicative competence as a factor influencing psychological safety. Effective communication allows managers to establish transparent relationships, provide constructive feedback, and prevent misunderstandings within the team. Researchers note that communication based on active listening, respect, and dialogue strengthens employees' sense of belonging and encourages professional cooperation. In the context of school management, director advisors who demonstrate high communicative competence can create conditions that promote trust and collective responsibility.

Studies on reflective management also provide valuable insights into the development of psychological safety competence. Reflection enables managers to analyze their own behavior, evaluate the consequences of managerial decisions, and adapt their approaches according to organizational needs. For director advisors, reflective skills are particularly important because educational environments are constantly changing and require flexible responses to complex social and psychological situations.

The literature on conflict management further emphasizes the importance of psychological safety in educational organizations. Conflicts are considered natural elements of professional interaction; however, their outcomes depend on how managers regulate and transform them. Competent director advisors are expected to identify the psychological causes of conflicts, maintain neutrality, and support constructive dialogue between participants. Such approaches contribute to preserving a positive psychological climate and preventing destructive forms of interaction.

Modern educational management research increasingly focuses on human-centered approaches, where the psychological well-being of participants becomes a key priority. According to these perspectives, the role of school management specialists is shifting from traditional administrative control toward supportive leadership and developmental guidance. This transformation requires director advisors to develop psychological competencies that enable them to manage not only organizational processes but also interpersonal relationships within the educational community.

The analysis of existing scientific works shows that psychological safety, leadership, emotional intelligence, communication, and reflective management have been widely studied as separate research areas. However, the integration of these concepts within the professional activity of school director advisors remains an important area requiring further investigation. In particular, identifying the psychological mechanisms and practical strategies that support the development of psychological safety competence among director advisors can contribute to improving management effectiveness and strengthening positive organizational culture in schools.

Thus, the reviewed literature confirms that psychological safety competence is a multidimensional phenomenon that includes emotional, communicative, cognitive, and social components. Its development among school director advisors is essential for creating supportive educational environments, increasing teachers' professional motivation, and ensuring sustainable management practices in modern schools.

Discussion. The analysis of psychological safety competence in the managerial activities of school director advisors reveals that creating a supportive and trusting educational environment is one of the essential conditions for effective school management. The findings from theoretical perspectives indicate that management effectiveness cannot be evaluated only through organizational outcomes; it should also be

assessed through the quality of interpersonal relationships, emotional climate, and level of trust established within the educational community. Therefore, psychological safety should be considered as a fundamental element of modern managerial competence.

One of the key aspects identified in the discussion is that school director advisors occupy a unique position between administrative management and psychological support. Their professional responsibilities require the ability to coordinate organizational processes while simultaneously understanding the emotional and social needs of teachers and other participants in the educational environment. This dual function demonstrates that successful managerial activity depends on the integration of administrative abilities with psychological competencies.

The development of psychological safety competence allows director advisors to create conditions where teachers feel respected, heard, and encouraged to participate in professional discussions. In such environments, employees are more willing to share ideas, express concerns, and suggest improvements without experiencing fear of criticism or negative evaluation. This contributes to the development of innovative thinking, professional cooperation, and collective responsibility within the school community.

The discussion also highlights the importance of emotional intelligence as a significant psychological factor in creating a safe managerial environment. Director advisors who are able to regulate their own emotions and understand the emotional states of others can respond more effectively to challenging situations. Emotional awareness enables them to reduce tension, prevent misunderstandings, and maintain constructive relationships among team members. Therefore, emotional intelligence should be regarded as one of the core components of psychological safety competence.

Another important issue is the role of communication strategies in establishing psychological safety. The quality of interaction between management representatives and teachers directly influences the level of trust within the organization. Open communication, active listening, respectful dialogue, and constructive feedback create a foundation for positive professional relationships. In this regard, director advisors should develop communication approaches that encourage cooperation rather than control, support rather than pressure.

The discussion of leadership approaches demonstrates that psychological safety is closely related to the style of managerial behavior. Traditional models based primarily on authority and administrative influence are gradually being replaced by more collaborative and supportive leadership approaches. School director advisors who demonstrate democratic leadership characteristics are more likely to promote trust, increase teacher engagement, and strengthen the psychological stability of the educational environment.

Furthermore, reflective competence plays a significant role in improving the ability of director advisors to create psychological safety. Through reflection, managers can analyze their own decisions, recognize the effects of their communication style, and modify their approaches when necessary. A reflective director advisor is able to understand how managerial actions influence the psychological state of employees and can develop more effective strategies for interaction.

The discussion also indicates that psychological safety competence is closely connected with conflict prevention and conflict management. Educational organizations often involve diverse perspectives, expectations, and professional approaches, which may lead to disagreements. However, when director advisors possess developed psychological competencies, conflicts can become opportunities for dialogue and improvement rather

than sources of tension. The ability to manage conflicts constructively contributes to maintaining a stable and supportive school environment.

From a practical perspective, the development of psychological safety competence among school director advisors requires systematic professional development programs. Such programs should include psychological training, communication development activities, leadership exercises, emotional intelligence improvement techniques, and reflective practices. These approaches can help director advisors strengthen their ability to manage interpersonal processes and create a positive psychological climate within schools.

Overall, the discussion confirms that psychological safety competence is a multidimensional characteristic that combines managerial, emotional, communicative, and social abilities. The effectiveness of school director advisors depends not only on their capacity to organize educational processes but also on their ability to build relationships based on trust and psychological support. Therefore, enhancing this competence should be considered a strategic direction for improving modern educational management and ensuring sustainable development of school organizations.

Conclusion. The study of psychological safety competence in the managerial activities of school director advisors demonstrates that the creation of a supportive psychological environment is one of the important conditions for effective educational management. In modern schools, management effectiveness is determined not only by administrative abilities but also by the capacity of management specialists to establish trust-based relationships, ensure open communication, and maintain a positive emotional climate within the educational community.

The analysis shows that psychological safety competence represents a complex professional quality that includes communicative competence, emotional intelligence, reflective abilities, conflict management skills, and social responsibility. These components enable school director advisors to understand the psychological characteristics of team members, respond appropriately to different situations, and create conditions that encourage professional cooperation and active participation.

It has been determined that director advisors who possess developed psychological safety competence can contribute to strengthening teachers' motivation, improving interpersonal relationships, and increasing the effectiveness of collective decision-making processes. A psychologically safe environment allows educational staff to express their opinions freely, share innovative ideas, and engage in constructive problem-solving, which positively influences the overall development of the school organization.

The research findings emphasize that psychological safety should be considered not only as an organizational condition but also as an important indicator of managerial professionalism. The ability of director advisors to regulate emotions, demonstrate empathy, support dialogue, and manage conflicts constructively plays a significant role in creating a stable and productive educational environment.

In conclusion, the development of psychological safety competence among school director advisors should become an integral part of professional training and continuous development programs. The implementation of psychological training, leadership development activities, communication improvement strategies, and reflective practices can significantly enhance their managerial potential. Strengthening this competence will contribute to the formation of a healthy psychological climate in schools, improvement of management quality, and sustainable development of educational institutions.

References.

1. Edmondson, A.C. The Fearless Organization: Creating Psychological Safety in the Workplace for Learning, Innovation, and Growth. – Hoboken: John Wiley & Sons, 2019. – 256 p.
2. Carmeli, A., Brueller, D., Dutton, J.E. Learning Behaviours in the Workplace: The Role of High-Quality Interpersonal Relationships and Psychological Safety. // Systems Research and Behavioral Science. – 2009. – Vol. 26(1). – P. 81–98.
3. Frazier, M.L., Fainshmidt, S., Klinger, R.L., Pezeshkan, A., Vracheva, V. Psychological Safety: A Meta-Analytic Review and Extension. // Personnel Psychology. – 2017. – Vol. 70(1). – P. 113–165.
4. Detert, J.R., Edmondson, A.C. Implicit Voice Theories: Taken-for-Granted Rules of Self-Censorship at Work. // Academy of Management Journal. – 2011. – Vol. 54(3). – P. 461–488.
5. Edmondson, A.C., Lei, Z. Psychological Safety: The History, Renaissance, and Future of an Interpersonal Construct. // Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior. – 2014. – Vol. 1. – P. 23–43.
6. Kahn, W.A. Psychological Conditions of Personal Engagement and Disengagement at Work. // Academy of Management Journal. – 1990. – Vol. 33(4). – P. 692–724.
7. Nembhard, I.M., Edmondson, A.C. Making It Safe: The Effects of Leader Inclusiveness and Professional Status on Psychological Safety and Improvement Efforts in Health Care Teams. // Journal of Organizational Behavior. – 2006. – Vol. 27(7). – P. 941–966.
8. Newman, A., Donohue, R., Eva, N. Psychological Safety: A Systematic Review of the Literature. // Human Resource Management Review. – 2017. – Vol. 27(3). – P. 521–535.

CURRENT TRENDS IN THE TRAINING OF PROSPECTIVE TEACHERS

Safarova Nigora Nasilloyevna,
Associate Professor at Bukhara State Pedagogical Institute, PhD in Pedagogical Sciences

Abstract. *This thesis analyzes current requirements for preparing prospective teachers for professional practice and the major development trends in teacher education. It highlights the importance of competency-based education, digital and artificial intelligence literacy, reflective practice, inclusive education, professional mobility, and continuous professional development. The need to shift teacher education from the transmission of theoretical knowledge towards the modelling of professional practice and transformative learning is substantiated.*

Keywords: *prospective teacher, professional training, professional competence, transformative learning, digital competence, reflection, inclusive education.*

Annotatsiya. *Mazkur tezisda bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy faoliyatga tayyorlashning zamonaviy talablari va pedagogik ta'limning asosiy rivojlanish tendensiyalari tahlil qilinadi. Unda kompetensiyaga asoslangan ta'lim, raqamli va sun'iy intellekt savodxonligi, reflektiv amaliyot, inklyuziv ta'lim, kasbiy mobillik hamda uzluksiz kasbiy rivojlanishning ahamiyati yoritilgan. O'qituvchilar tayyorlash tizimini nazariy*

bilimlarni uzatishdan kasbiy faoliyatni modellashtirish va transformativ ta’limga yo‘naltirish zarurligi asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: *bo‘lajak o‘qituvchi, kasbiy tayyorgarlik, kasbiy kompetensiya, transformativ ta’lim, raqamli kompetensiya, refleksiya, inklyuziv ta’lim.*

Аннотация. *В данных тезисах анализируются современные требования к подготовке будущих педагогов к профессиональной деятельности и основные тенденции развития педагогического образования. Освещается значение компетентностного подхода, цифровой и искусственно-интеллектуальной грамотности, рефлексивной практики, инклюзивного образования, профессиональной мобильности и непрерывного профессионального развития. Обосновывается необходимость перехода от передачи теоретических знаний к моделированию профессиональной деятельности и трансформирующему обучению в системе подготовки педагогов.*

Ключевые слова: *будущий учитель, профессиональная подготовка, профессиональная компетентность, трансформирующее обучение, цифровая компетентность, рефлексия, инклюзивное образование.*

Introduction. Social, technological, and pedagogical changes in society necessitate a reconsideration of the content and outcomes of prospective teacher training. In addition to subject knowledge, modern teachers are expected to be able to design the educational process, identify learners’ individual needs, use digital tools purposefully, make informed decisions in problem situations, and reflectively evaluate their own professional practice.

The OECD’s *Future of Education and Skills 2030* framework regards teacher competencies as an integrated combination of knowledge, skills, values, and attitudes. It identifies teacher agency, professional well-being, and the ability to navigate complex situations as priority areas [5]. Therefore, higher pedagogical education should develop not only prospective teachers’ theoretical knowledge but also their ability to adapt to changing professional environments.

Current requirements for prospective teacher training. The first requirement is a competency-based orientation. Educational outcomes are determined not by the amount of knowledge acquired by students but by their ability to apply this knowledge in authentic pedagogical situations. Prospective teachers should be able to identify pedagogical problems, integrate relevant knowledge, select appropriate methods, evaluate results, and justify their decisions. This requires an increased emphasis on authentic tasks, pedagogical situations, projects, case studies, and practical training within teacher education curricula.

The second requirement is the development of digital and artificial intelligence competencies. Within the DigCompEdu framework, teachers’ digital competence encompasses professional engagement, the selection and creation of digital resources, the organization of teaching and learning, assessment, learner empowerment, and the development of learners’ digital competence. Therefore, prospective teachers should learn not merely how to use technology but how to select and apply it in accordance with specific didactic purposes.

The integration of artificial intelligence tools into education has further expanded this requirement. UNESCO‘s *AI Competency Framework for Teachers* identifies such dimensions as a human-centred mindset, AI ethics, AI foundations and applications, AI pedagogy, and AI for professional learning [2]. Consequently, teacher education should also address academic integrity, personal data protection, the identification of algorithmic errors and biases, and the critical evaluation of AI-generated outputs.

The third requirement is the development of reflective and research competencies. A teacher should not merely reproduce established methods but should act as a professional capable of analyzing pedagogical processes, identifying the causes of problems, and improving practice on the basis of evidence. Reflection enables prospective teachers to move beyond the question "What did I do?" towards asking "Why did I make this decision, and how can I improve it?"

The fourth requirement is the ability to organize inclusive and learner-centred education. Modern teachers should take into consideration differences in learners' levels of knowledge, interests, sociocultural experiences, and individual educational needs. Therefore, prospective teachers should develop competencies in designing differentiated tasks, applying adapted assessment methods, creating collaborative learning environments, and ensuring equal educational opportunities for all learners.

The fifth requirement is readiness for continuous professional development. The rapid renewal of pedagogical knowledge and technologies requires teachers to engage in continuous learning, exchange professional experience, and independently identify their development needs. UNESCO's global report identifies enhancing the status of the teaching profession, ensuring high-quality initial teacher education, and supporting continuous professional development as essential tasks for contemporary education systems [8].

Development trends in teacher education. The first trend in prospective teacher training is the strengthening of the integration between theoretical and practical preparation. Teaching practice should not be regarded solely as a final stage of training but as a continuous activity integrated throughout the entire educational process. Microteaching, lesson simulations, video observation, pedagogical case studies, and mentoring-based practice are particularly important in this regard.

The second trend is the individualization and flexibility of education. Individual learning pathways are increasingly being developed to account for students' initial levels of preparation, professional interests, and rates of development. Digital platforms make it possible to select tasks based on diagnostic results and provide personalized feedback.

The third trend is interdisciplinary and integrative preparation. Modern teachers should be capable of connecting their subject area with other disciplines, technologies, and real-life problems. STEAM education, project-based learning, and problem-based learning contribute to the development of systems thinking, collaboration, and complex problem-solving skills among prospective teachers.

The fourth trend is the shift in assessment from measuring outcomes to supporting development. Whereas traditional assessment mainly records students' acquired knowledge, contemporary assessment focuses on identifying the dynamics of their professional development. Therefore, portfolios, self-assessment, peer assessment, observation sheets, and authentic performance products are becoming increasingly significant.

The fifth trend is the transition towards transformative learning. Within this approach, students are not passive recipients of established pedagogical knowledge but active subjects who critically analyze their existing knowledge and experience and reconstruct their professional perspectives. The transformative approach may be represented through the following sequence (Figure 1):

Figure 1. The sequential stages of the transformative approach.

The figure shows that professional transformation is a gradual and continuous process. Existing experience is reconsidered through a professional problem situation and critical reflection, leading to new knowledge, improved activity strategies, practical implementation, and the transfer of acquired competencies to new professional contexts.

This process is not limited to increasing the amount of prospective teachers' knowledge. It also generates qualitative changes in their thinking, decision-making, and approaches to organizing pedagogical practice.

Conclusion. Current requirements for prospective teacher training necessitate the integration of competency-based, digital, reflective, inclusive, and practice-oriented dimensions. The development of teacher education is characterized by the integration of theory and practice, individualized learning pathways, the responsible use of digital and artificial intelligence tools, authentic assessment, and continuous professional development.

From this perspective, teacher education should move beyond the traditional knowledge-transmission model towards a model that transforms prospective teachers' professional experience, reflection, and activity strategies. Such preparation contributes to the development of competent teachers who can adapt to changing educational conditions, independently solve pedagogical problems, and continuously improve their professional practice.

References

1. Ibragimova G.N. Interfaol o‘qitish metodlari va texnologiyalari asosida talabalarning kreativlik qobiliyatlarini rivojlantirish: monografiya. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2016. – 77 b.
2. Miao F., Cukurova M. AI Competency Framework for Teachers. – Paris: UNESCO, 2024. – Elektron manba.
3. Miao F., Holmes W. Guidance for Generative AI in Education and Research. – Paris: UNESCO, 2023. – Elektron manba.
4. Muslimov N.A., Usmonboyeva M.H., Sayfurov D.M., To‘rayev A.B. Innovatsion ta’lim texnologiyalari: o‘quv-metodik qo‘llanma. – Toshkent: Sano-standart, 2015. – 208 b.
5. OECD. OECD Teaching Compass: Reimagining Teachers as Agents of Curriculum Change. OECD Education Policy Perspectives. No. 123. – Paris: OECD Publishing, 2025. – 45 p. – DOI: 10.1787/8297a24a-en.
6. Safarova N.N. Bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish metodikasini zamonaviy ta’lim texnologiyalari vositasida takomillashtirish: pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. 13.00.02. – Buxoro, 2024. – 48 b. – Elektron manba.

7. Tolipov O‘.Q., Usmonboyeva M.H. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Fan, 2006. – 261 b.

8. UNESCO; International Task Force on Teachers for Education 2030. Global Report on Teachers: Addressing Teacher Shortages and Transforming the Profession. – Paris: UNESCO, 2024. – Elektron manba.

OILAVIY ZO‘RAVONLIKNING AYOLLARNING O‘ZINI O‘ZI BAHOLASHIGA TA’SIRI

Shermetova Nargiza Iqrombay qizi,
Ijtimoiy himoya milliy agentligi huzuridagi
Ayollarni reabilitatasiya qilish va moslashtirish
Xorazm viloyati hududiy markazi psixologi

Annotatsiya. *Mazkur tezisda oilaviy zo‘ravonlikning ayollarning o‘zini o‘zi baholashiga ko‘rsatadigan psixologik ta’siri tahlil qilinadi. Oilaviy zo‘ravonlik nafaqat jismoniy xavfsizlikka, balki shaxsning o‘z qadrini anglashi, o‘z imkoniyatlariga ishonishi va ijtimoiy munosabatlardagi faolligiga ham salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Tadqiqot doirasida muntazam haqorat, kamsitish, qo‘rqitish, nazorat qilish va psixologik bosim kabi zo‘ravonlik shakllarining ayollarning o‘ziga bergan bahosi bilan bog‘liq jihatlari yoritiladi. Shuningdek, zo‘ravonlik tajribasi natijasida o‘zini qadrsiz his qilish, aybdorlik, ijtimoiy chekinish va shaxsiy imkoniyatlarga nisbatan ishonchsizlik kabi psixologik holatlarning shakllanish mexanizmlari ko‘rib chiqiladi. Tezisda ayollarning o‘z-o‘zini baholashini tiklash va mustahkamlashda psixologik qo‘llab-quvvatlash, ijtimoiy yordam va xavfsiz muhitning ahamiyati asoslanadi.*

Kalit so‘zlar: *oilaviy zo‘ravonlik, ayollar, o‘zini o‘zi baholash, o‘ziga ishonch, psixologik bosim, hissiy zo‘riqish, kamsitish, qo‘rqitish, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, psixologik yordam.*

Аннотация. *В тезисе анализируется психологическое влияние семейного насилия на самооценку женщин. Семейное насилие может негативно воздействовать не только на физическую безопасность женщины, но и на её чувство собственного достоинства, уверенность в своих возможностях и активность в социальных отношениях. Рассматриваются психологические последствия различных форм насилия, включая систематические оскорбления, унижение, запугивание, чрезмерный контроль и эмоциональное давление. Особое внимание уделяется механизмам формирования чувства собственной неполноценности, вины, социальной изоляции и снижения уверенности в личных возможностях. Обосновывается значение психологической поддержки, социальной помощи и безопасной среды в восстановлении и укреплении самооценки женщин, переживших семейное насилие.*

Ключевые слова: *семейное насилие, женщины, самооценка, уверенность в себе, психологическое давление, эмоциональное напряжение, унижение, запугивание, социальная поддержка, психологическая помощь.*

Abstract. *This thesis examines the psychological impact of domestic violence on women’s self-esteem. Domestic violence may affect not only women’s physical safety but also their sense of self-worth, confidence in their abilities, and participation in social relationships. The study considers the psychological consequences of different forms of violence, including repeated humiliation, verbal abuse, intimidation, excessive control, and emotional pressure. Particular attention is given to the mechanisms through which*

experiences of violence may contribute to feelings of worthlessness, guilt, social withdrawal, and reduced confidence in personal abilities. The thesis also emphasizes the importance of psychological support, social resources, and a safe environment in restoring and strengthening the self-esteem of women who have experienced domestic violence.

Key words: *domestic violence, women, self-esteem, self-confidence, psychological pressure, emotional distress, humiliation, intimidation, social support, psychological assistance.*

Kirish. Oilaviy zo‘ravonlik insonning jismoniy xavfsizligiga tahdid solish bilan bir qatorda, uning ruhiy holati va shaxsiy qadr-qimmatini anglashiga ham jiddiy ta’sir ko‘rsatadigan ijtimoiy-psixologik muammolardan biridir. Ayniqsa, ayolga nisbatan muntazam haqorat, kamsitish, qo‘rqitish, nazorat qilish, iqtisodiy cheklash yoki jismoniy tajovuz kabi xatti-harakatlar uning o‘ziga bo‘lgan munosabatini asta-sekin o‘zgartirishi mumkin. Bunday sharoitda ayol o‘zining qaror qabul qilish qobiliyati, shaxsiy imkoniyatlari va ijtimoiy ahamiyatiga nisbatan ishonchini yo‘qotishi ehtimoli ortadi.

O‘zini o‘zi baholash shaxsning o‘z qobiliyatlari, fazilatlari, imkoniyatlari va jamiyatdagi o‘rniga bergan ichki bahosini ifodalaydi. U shaxsning kundalik xatti-harakatlari, qaror qabul qilishi va boshqa insonlar bilan munosabatlariga ta’sir ko‘rsatadi. Oilaviy muhitda doimiy ravishda qadrsizlantirilish, fikrining inkor etilishi yoki uning xatti-harakatlari ustidan haddan tashqari nazorat o‘rnatilishi o‘zini o‘zi baholashning pasayishiga olib kelishi mumkin. Natijada ayolda o‘z kuchiga shubha qilish, o‘zini ayblash, tashabbuskorlikning susayishi va boshqalarning bahosiga haddan tashqari bog‘lanish kabi holatlar shakllanishi mumkin.

Oilaviy zo‘ravonlikning psixologik ta’siri ko‘pincha zo‘ravonlikning davomiyligi va takrorlanish xususiyati bilan bog‘liq bo‘ladi. Bir martalik nizoli vaziyatdan farqli ravishda, muntazam psixologik bosim ayolning o‘ziga va atrof-muhitga bo‘lgan qarashlarini o‘zgartiruvchi uzoq muddatli jarayonga aylanishi mumkin. Doimiy tanqid va kamsitish natijasida ayol zo‘ravonlik sabablarini o‘zidan izlay boshlashi, mavjud vaziyatni o‘zgartirish imkoniyatiga shubha qilishi yoki o‘z ehtiyojlarini ikkinchi darajali deb qabul qilishi mumkin.

Mazkur muammoning yana bir muhim jihati shundaki, o‘zini o‘zi baholashning pasayishi ayolning ijtimoiy faolligiga ham ta’sir ko‘rsatishi mumkin. O‘ziga ishonchi susaygan ayol yaqinlari bilan muammosi haqida gaplashishdan, yordam so‘rashdan yoki mustaqil qaror qabul qilishdan tortinishi ehtimoli mavjud. Shu sababli zo‘ravonlik va o‘zini o‘zi baholash o‘rtasidagi munosabatni faqat individual psixologik holat sifatida emas, balki shaxsning ijtimoiy moslashuvi va hayotiy faolligi bilan bog‘liq jarayon sifatida o‘rganish zarur.

Bugungi kunda ayollarni oilaviy zo‘ravonlikdan himoya qilish, ularning huquqiy va psixologik xavfsizligini ta’minlash, zo‘ravonlikning oldini olish hamda jabrlangan shaxslarga kompleks yordam ko‘rsatish muhim ijtimoiy vazifalardan biridir. Ushbu jarayonda psixologik yordamning vazifasi faqat mavjud ruhiy zo‘riqishni kamaytirish bilan cheklanmasdan, ayolning o‘z qadrini qayta his qilishi, mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatini tiklashi va shaxsiy chegaralarini anglashiga ko‘maklashishni ham nazarda tutadi.

Shu nuqtayi nazardan, oilaviy zo‘ravonlikning ayollarning o‘zini o‘zi baholashiga ta’sirini o‘rganish nazariy va amaliy jihatdan dolzarbdir. Mazkur muammoni chuqur tahlil qilish zo‘ravonlik tajribasining psixologik oqibatlarini yaxshiroq tushunish, xavf

omillarini aniqlash va ayollarning psixologik tiklanishiga qaratilgan samarali yordam dasturlarini ishlab chiqish imkonini beradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Oilaviy zo‘ravonlikning ayollar psixologik holatiga ta’siri zamonaviy psixologiya, ijtimoiy ish va gender tadqiqotlarida muhim yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Ilmiy manbalarda zo‘ravonlik faqat jismoniy tajovuz bilan cheklanmay, shaxsning hissiy, ijtimoiy va iqtisodiy mustaqilligini cheklovchi xatti-harakatlar majmuasi sifatida qaraladi. Ayniqsa, uzoq davom etadigan psixologik bosim ayolning o‘zini qanday qabul qilishi va o‘z imkoniyatlariga qanday baho berishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

O‘zini o‘zi baholashga oid nazariy yondashuvlarda ushbu tushuncha shaxsning o‘z qobiliyatlari, qadri, imkoniyatlari va ijtimoiy ahamiyatiga nisbatan shakllangan ichki munosabati sifatida izohlanadi. O‘zini o‘zi baholash barqaror bo‘lgan shaxs tashqi baholarga nisbatan nisbatan mustaqil bo‘lishi va muvaffaqiyatsizlikni o‘z shaxsiyatining umumiy qiymati bilan tenglashtirmasligi mumkin. Aksincha, o‘ziga nisbatan salbiy qarash kuchayganida tanqid, rad etilish yoki nizoli vaziyatlar shaxsning o‘z qadrini his etishiga kuchliroq ta’sir qilishi ehtimoli mavjud.

Oilaviy zo‘ravonlik sharoitida o‘zini o‘zi baholashning shakllanish mexanizmi ayniqsa murakkablashadi. Muntazam haqorat, masxara qilish, ayblash, tahdid va kamsitish ayolga o‘zining fikri va ehtiyojlari yetarlicha muhim emas degan tasavvurni singdirishi mumkin. Zo‘ravonlik takrorlangan sari tashqi salbiy baho ichki o‘zini baholash tizimiga ko‘chib, ayolning o‘z qobiliyatlari va shaxsiy qiymatiga bo‘lgan ishonchini susaytirishi mumkin.

Mazkur jarayonni tushuntirishda psixologik nazorat masalasi ham muhim o‘rin tutadi. Oilaviy zo‘ravonlikning ayrim shakllarida tajovuzkor shaxs jabrlanuvchining kundalik qarorlari, ijtimoiy aloqalari, moliyaviy imkoniyatlari yoki axborotdan foydalanishini nazorat qilishga urinadi. Bunday nazorat ayolning mustaqil faoliyat yuritish imkoniyatlarini qisqartirib, “men o‘zim qaror qila olmayman” degan ichki pozitsiyaning shakllanishiga olib kelishi mumkin. Natijada o‘zini o‘zi baholash pasayishi bilan birga, tashabbuskorlik va mustaqillik ham zaiflashadi.

Ilmiy adabiyotlarda oilaviy zo‘ravonlik tajribasi bilan psixologik farovonlik o‘rtasidagi munosabatni izohlashda ijtimoiy izolyatsiya omiliga ham alohida e’tibor beriladi. Zo‘ravonlik qiluvchi shaxs ayolning qarindoshlari, do‘stlari yoki boshqa ijtimoiy guruhlar bilan aloqalarini cheklashi mumkin. Ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashning kamayishi esa ayolning o‘z muammosini mustaqil hal qilishiga bo‘lgan ishonchini susaytiradi. Shu bilan birga, ijtimoiy aloqalarning qisqarishi o‘zini baholashni real tashqi fikrlar bilan muvozanatlash imkoniyatini ham kamaytiradi.

Tadqiqotlarda zo‘ravonlikdan keyingi o‘zini o‘zi baholashning pasayishi ko‘pincha aybdorlik hissi bilan bog‘lanadi. Jabrlanuvchi ba’zan zo‘ravonlikning sababini o‘zining xatti-harakatlaridan izlashga moyil bo‘lishi mumkin. “Men boshqacha yo‘l tutganimda bunday bo‘lmas edi” kabi fikrlar zo‘ravonlik uchun javobgarlikni noto‘g‘ri ravishda jabrlanuvchining o‘ziga yuklaydi. Bunday kognitiv mexanizm o‘zini qadrlashni susaytirib, psixologik bosimning davom etishiga xizmat qilishi mumkin.

Shuningdek, zo‘ravonlik tajribasining davomiyligi va intensivligi ayolning o‘ziga bo‘lgan munosabatida turlicha natijalarni yuzaga keltirishi mumkin. Doimiy ravishda takrorlanadigan kamsitish va tahdidlar qisqa muddatli nizodan farqli ravishda chuqurroq psixologik oqibatlarga ega bo‘lishi ehtimoli yuqori. Shu sababli oilaviy zo‘ravonlikni tadqiq etishda uning mavjud yoki mavjud emasligini aniqlash bilan cheklanmasdan,

zo‘ravonlikning shakli, davomiyligi, takrorlanish darajasi va ayolning ushbu vaziyatni qanday subyektiv qabul qilayotganini ham hisobga olish lozim.

Adabiyotlarda psixologik tiklanish masalasiga oid yondashuvlar esa o‘zini o‘zi baholashni qayta tiklash jarayonining bir nechta tarkibiy qismlardan iboratligini ko‘rsatadi. Xavfsiz muhitni ta’minlash, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashni kuchaytirish, shaxsiy chegaralarni anglash, mustaqil qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish va o‘zining kuchli jihatlarini qayta kashf etish psixologik tiklanishning muhim yo‘nalishlari sifatida qaraladi.

Ayniqsa, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash o‘zini o‘zi baholashning tiklanishida muhim resurs bo‘lishi mumkin. Ayolni ayblamaydigan, uning tajribasini inkor etmaydigan va mustaqil tanlovlarini hurmat qiladigan ijtimoiy muhit shaxsning o‘z qadrini qayta his qilishiga yordam beradi. Shu sababli psixologik yordamni individual maslahat bilan cheklamasdan, zarur hollarda ijtimoiy va huquqiy qo‘llab-quvvatlash tizimi bilan uyg‘unlashtirish maqsadga muvofiq.

Mavzuga oid adabiyotlarni umumlashtirish shuni ko‘rsatadiki, oilaviy zo‘ravonlik va o‘zini o‘zi baholash o‘rtasidagi munosabat oddiy sabab-oqibat bog‘lanishidan ko‘ra murakkabroq psixologik jarayon hisoblanadi. Zo‘ravonlik o‘zini o‘zi baholashni pasaytirishi mumkin, biroq o‘ziga bo‘lgan ishonchning zaifligi ham ayrim ayollarning yordam izlash, shaxsiy chegaralarini himoya qilish yoki zo‘ravonlik munosabatidan chiqish imkoniyatlariga ta’sir qilishi mumkin. Bunda iqtisodiy sharoit, farzandlar mavjudligi, ijtimoiy tarmoq, oilaviy qadriyatlar va xavfsizlik masalalari kabi kontekstual omillarni ham hisobga olish zarur.

Shunday qilib, mavjud ilmiy qarashlar oilaviy zo‘ravonlikning ayollar o‘zini o‘zi baholashiga ta’sirini kompleks tarzda o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi. Ayniqsa, zo‘ravonlikning turli shakllari, o‘zini o‘zi baholash darajasi, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash va psixologik barqarorlik o‘rtasidagi o‘zaro aloqalarni empirik jihatdan aniqlash ushbu muammoning mexanizmlarini chuqurroq tushunish imkonini beradi. Mazkur yondashuv ayollarning psixologik resurslarini tiklashga yo‘naltirilgan samarali profilaktik va korreksion dasturlarni ishlab chiqish uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Xulosa. O‘tkazilgan nazariy tahlil oilaviy zo‘ravonlik ayollarning nafaqat hissiy holati, balki o‘zini o‘zi anglash va o‘z shaxsiy qadrini baholash tizimiga ham salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkinligini ko‘rsatadi. Ayniqsa, muntazam haqorat, kamsitish, qo‘rqitish, nazorat va ayblash kabi psixologik bosim shakllari takrorlanganda, ayolning o‘z imkoniyatlariga bo‘lgan ishonchi susayishi va o‘ziga nisbatan salbiy qarashlar shakllanishi ehtimoli ortadi.

Oilaviy zo‘ravonlik sharoitida ayol asta-sekin o‘z fikri, ehtiyojlari va qarorlarini ikkinchi darajali deb qabul qila boshlashi mumkin. Bunday holat o‘zini o‘zi baholashning pasayishi, tashabbuskorlikning susayishi, mustaqil qaror qabul qilishda ikkilanish va tashqi baholarga haddan tashqari bog‘liqlik bilan namoyon bo‘lishi mumkin. Shu jihatdan zo‘ravonlikning psixologik oqibatlarini faqat qisqa muddatli hissiy reaksiya sifatida emas, balki shaxsning o‘ziga bo‘lgan munosabatiga ta’sir qiluvchi jarayon sifatida baholash zarur.

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, ayollarning o‘zini o‘zi baholashiga zo‘ravonlikning o‘zi bilan bir qatorda, uning davomiyligi, takrorlanishi, ijtimoiy izolyatsiya darajasi va mavjud qo‘llab-quvvatlash resurslari ham ta’sir qiladi. Yaqinlar, do‘stlar va mutaxassislar tomonidan ko‘rsatiladigan qo‘llab-quvvatlash ayolning o‘z qadrini qayta his etishi va hayotiy vaziyat ustidan nazorat tuyg‘usini tiklashida muhim psixologik resurs bo‘lishi mumkin.

Shu sababli oilaviy zo‘ravonlikdan jabrlangan ayollarga psixologik yordam ko‘rsatishda asosiy e’tibor faqat mavjud emotsional zo‘riqishni kamaytirishga qaratilmasligi lozim. Yordam jarayonida **o‘zini qadrlashni tiklash, shaxsiy chegaralarni anglash, mustaqil qaror qabul qilish, o‘z imkoniyatlariga ishonchni mustahkamlash va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash tizimini kengaytirish** kabi yo‘nalishlar ham qamrab olinishi maqsadga muvofiq.

Umuman olganda, oilaviy zo‘ravonlik va ayollarning o‘zini o‘zi baholashi o‘rtasidagi munosabatni kompleks o‘rganish zo‘ravonlikning psixologik oqibatlarini chuqurroq anglash imkonini beradi. Ayolning o‘z qadrini qayta tiklashi uning psixologik barqarorligi, ijtimoiy faolligi va mustaqil hayotga qaytish imkoniyatlarini kuchaytiruvchi muhim omillardan biridir. Shu bois profilaktik va korreksion dasturlarda ayolning xavfsizligi bilan bir qatorda, uning shaxsiy qadr-qimmati va psixologik resurslarini tiklashga ham ustuvor ahamiyat berish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. O‘zbekiston Respublikasi. “Xotin-qizlarni tazyiq va zo‘ravonlikdan himoya qilish to‘g‘risida”gi Qonun. O‘RQ-561-son, 2019-yil 2-sentabr.

2. O‘zbekiston Respublikasi. “Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to‘g‘risida”gi Qonun. O‘RQ-562-son, 2019-yil 2-sentabr.

3. World Health Organization. Responding to Intimate Partner Violence and Sexual Violence Against Women: WHO Clinical and Policy Guidelines. Geneva: World Health Organization, 2013.

4. World Health Organization. Violence Against Women Prevalence Estimates, 2018: Global, Regional and National Prevalence Estimates for Intimate Partner Violence Against Women and Global and Regional Prevalence Estimates for Non-Partner Sexual Violence Against Women. Geneva: World Health Organization, 2021.

5. Stark E. Coercive Control: How Men Entrap Women in Personal Life. New York: Oxford University Press, 2007.

6. Herman J.L. Trauma and Recovery: The Aftermath of Violence—From Domestic Abuse to Political Terror. New York: Basic Books, 2015.

7. Walker L.E. The Battered Woman Syndrome. 3rd ed. New York: Springer Publishing Company, 2009.

8. Dutton M.A., Goodman L.A. Coercion in intimate partner violence: Toward a new conceptualization // Sex Roles. 2005. Vol. 52. P. 743–756.

9. Campbell J.C. Health consequences of intimate partner violence // The Lancet. 2002. Vol. 359, No. 9314. P. 1331–1336.

ABU ALI IBN SINO ILMIY MEROSIDA HAQIQATGA ERISHISHNING MANTIQIY VA GNOSEOLOGIK ASOSLARI

Shamsutdinova Nigina Karimovna,
Navoiy davlat universiteti "Ijtimoiy fanlar" kafedrasi professori

Annotatsiya: *maqolada Abu Ali ibn Sino ilmiy va falsafiy merosida haqiqatga erishishning mantiqiy hamda gnoseologik asoslari tadqiq etiladi. Shuningdek, mantiqiy fikrlashning oliy bosqichi bo'lmish "hads" (rasional-intuitiv anglash) va "faol aql" konsepsiyasi tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, Ibn Sinoning mantiqiy-gnoseologik konsepsiyasi ratsionalizm hamda intuitiv bilishning mukammal sintezi bo'lib borliq mohiyatini anglashning yaxlit falsafiy tizimini tashkil etadi.*

Kalit so'zlar: *Abu Ali ibn Sino, gnoseologiya, mantiq, haqiqat, tasavvur, tasdiq, burhon, hads, faol aql, ratsionalizm.*

Аннотация*: в статье рассматриваются логические и эпистемологические основы достижения истины в научно-философском наследии Абу Али ибн Сины. Также анализируются понятия «хадс» (рационально-интуитивное понимание), являющиеся высшей стадией логического мышления, и понятия «активного разума». По результатам исследования, логико-эпистемологическая концепция Ибн Сины представляет собой совершенный синтез рационализма и интуитивного знания, формируя целостную философскую систему для понимания сущности бытия.*

Ключевые слова*: Абу Али ибн Сина, эпистемология, логика, истина, воображение, утверждение, доказательство, хадс, активный разум, рационализм.*

Abstract: *this article examines the logical and epistemological foundations of attaining truth within the scientific and philosophical legacy of Abu Ali ibn Sina. It also analyzes the concepts of "hads" (rational-intuitive apprehension)—regarded as the highest stage of logical thought—and the "Active Intellect." The study concludes that Ibn Sina's logical-epistemological framework represents a perfect synthesis of rationalism and intuitive cognition, constituting a holistic philosophical system for comprehending the essence of existence.*

Keywords: *Abu Ali ibn Sina, epistemology, logic, truth, conceptualization, assent, demonstration, hads, Active Intellect, rationalism.*

Kirish. O'zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlarda ajdodlar ta'limotini, ular g'oyalarining XXI asrdagi ijtimoiy siyosiy jarayonlar bilan bog'liqligini o'rganish ustuvor vazifa etib belgilanib, mamlakatimizda "...millatlararo munosabatlar, xorijiy mamlakatlar bilan do'stlik aloqalari qo'mitasi uning faoliyati xorij davlatlarida saqlanayotgan nodir sharq qo'lyozmalarini aniqlash, ularni millat mulki sifatida yurtimizga qaytarishga yo'nalgan tizimli faoliyat"[120] olib borilmoqda. Shu bois, hozirgi kunda Ibn Sinoning haqiqatga erishish usullari va yo'llarini aks ettiruvchi mantiqiy konsepsiyasini alohida tadqiq etishni taqozo etadi.

[120] Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 24 майдаги "Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги ПҚ-2995-сон Қарори. https://lex.uz/docs/3211987

Adabiyotlar tahlili. Ibn Sinoning ilmiy merosi xorij olimlari N.Resharning "Arab mantig'ining rivojlanishi"[121], turk olimi Nuxat Keklikning "Islom mantig'i tarixi va Ibn Sino mantig'i"[122], Sayyid Huseyn Nasr va Oliver Leyman muharrirligida chop этilgan "Islom falsafasi tarixi" to'plamida Ibn Sinoning hayoti, ijodi va falsafiy qarashlarini[123], K.Brokkelman va Sh.Kanavati "Ibn Sinoning riyoziyot sohasiga qo'shgan hissasi[124], MDX olimlari A.Smirnov" Ibn Sino ijodining ilmiy axamiyatini"[125], azarbayjonlik K.Zakuev Ibn Sinoning hayoti va faoliyatini tadqiq etgan.

Abu Ali ibn Sinoning ilmiy merosini tatqiq etish, bugungi ilm-fanga tatbiq etish borasida yurtimiz olimlari tomonidan qator ilmiy tadqiqot ishlari olib borilgan. Xususan, akademik, I.Mo'minov M.Xayrullaevlar O'zbekistonda O'rta asrlar falsafasi bo'yicha tadqiqotlar metodologiyasiga asos solib Ibn Sinoning ijtimoiy-siyosiy qarashlarini tadqiq qilgan[126]. Shuningdek, M.Ahadova tomonidan mutafakkirning "Kitob ash-Shifo", "Kitob an-najot", "Donishnoma" asarlarida riyoziyot, falakiyot va fizikaga oid tabiiy ilmiy merosi o'rganilgan[127], A.Qayumov, U.Karimovlar esa Ibn Sinoning axloqiy qarashlarini[128] H.Homidov, R.Nosirov hamda M.Qodirovlar tomonidan Ibn Sinoning tabiiy-ilmiy, ijtimoiy-falsafiy va axloqiy qarashlarini tadqiq qilganlar[129]. A.Irisov Ibn Sino falsafiy qissalarini tarjima qilgan[130], S.Rahimov ta'lim va tarbiyaga oid qarashlarini[131], M.Boltaev Ibn Sino mantiqiy qarashlaridagi sezgi va tasavvur, aql va idrok uyg'unligiga oid fikrlarining ahamiyati ochib berilgan[132].

Tadqiqot metodologiyasi. Ibn Sino Aristotel ta'limotini "Najot", "Donishnoma", "Ishorat va tanbehot" hamda "Hikmati mashriqiya" kabi asarlarida sharhlabgina qolmay, mantiqqa oid yangi g'oyalar bilan rivojlantirgan. Mutafakkir haqiqatni bilish hamda to'g'ri mulohazani noto'g'ri mulohazadan ajratishda idrokning o'rniga yuqori baho beradi. Idrok — bilib olingan narsa orqali bilib olinmagan narsaga borish yo'lidir. U birlamchi va ikkilamchi kategoriyalarni farqlaydi hamda ikkilamchi kategoriyalar mohiyatan birlamchi kategoriyalarni umumlashtiruvchi tushunchalardir degan xulosaga

---

[121] РешарН The development of Arabic logic.- Питербург, 1963. – P.68.

[122] Nihat Keklik. Islam mantik tarihi ve Farabi mantigi. Istambul. 1969-1970.- P.94.

[123] DeborahL.Black. Al-Farabi. //History of Islamic Philosophy.London, 2001. - P.198.

[124] Brockkelman C. Geschicte der Arabishen Literatur, 1. Berlin, 1902. – P.458.
Wiedemann E. Zur Geschichte der Astrologie. "Das Weltail", Bd. 22. 1922. 121-126; Wiedemann E. Uber ein von Avicenna hergestelltes Beobachtungsinstrument. "Zeitschr fur Instrumentenkunde". Bd. 45. 1925. - P275. Wiedemann E. Einleitung zu dem astronomischen Teil des Kitab al Schifa (Werk der Genesung) von Ibn Sina, "Sitzungsber, d. phys.-med. Soz. In Erlangen", Bd. 58-59, 1926-1927, 225-227. (математика и асономия в трудах Ибн Сины, его современников и последователей. – Тошкент: 1981. -С.155.

[125] Смирнов А. Философская мысль исламского мира. Исследовования Том-1. Москва: 2009. - С. 531.

[126] Хайруллаев М. Уйғониш даври ва Шарқ мутафаккири. Тошкент: Фан, 1971. – Б.233.

[127] Аҳадова М. Из истории математики в Бухаре / Математика на средневековом Востоке.Тошкент Фан, 1978. - С.112.

[128] Қаюмов А. Абу Райхон Беруний. Абу Али Ибн Сино. // Ажойиб кишилар ҳаёти номли туркум. -Тошкент: "Ёш гвардия", 1987. – 68.Б. Каримов У. Буюк аллома// Шарқ юлдузи. 1979. – 88.Б.

[129] Ҳомидов Ҳ. Олис яқин юлдузлар.Тошкент: "Чўлпон", 1990. - 20 Б. Р.Носиров. Абу Али Ибн Синонинг табиий-илмий ва ижтимоий-фалсафий қарашлари. Тошкент: Фалсафа ва ҳуқуқ, 2009. - 56 Б. А.Қодиров. Абу Али Ибн Сино. Т: "Ўздавмеднашр", 1962. – 78.Б.

[130] Ирисов А. Абу Али Ибн Синонинг "Саломон ва Ибсол" қиссаси. Тошкент: "Фан", 1973. – 50.Б. Улуғ табиб ва олим Абу Али Ибн Сино (ҳаёти ва илмий фаолияти). Тошкент: "Фан", 1960. – 40.Б.

[131] Рахимов С. Абу Али Ибн Сино таълим ва тарбия ҳақида. -Тошкент: "Ўқитувчи", 1967. – 77.Б.

[132] Болтаев М. Абу Али Ибн Сина. Москва: «Сампо». 2002.С.396.; Болтаев М. Ибн Сина – выдающийся философ Средневекового Востока "Знание". -Москва:1983.С.47.; Болтаев М. Вопросы гносеологии и логики в произведениях Ибн Сины и его школы. Душанбе: "Ирфон" нашриёти, 1965. – 98.Б. Болтаев М. Абу Али Ибн Сина – великий мыслитель, ученый энциклопедист. Казан: "Мастер лайн" 1999. С.400..Болтаев М Абу Али Ибн Синонинг фалсафий – ижтимоий таълимоти. Бухоро: "Бухоро" 2001.30-Б. Болтаев М. Шарқнинг буюк мутафаккири. Бухоро: "Бухоро" 2006.196-Б.

keladi. Ular birlamchi kategoriyalarning jins va turdosh munosabatlarini ifodalaydi. Shu ma’noda, ikkilamchi kategoriyalar ob’ektiv narsalar, predmet va hodisalarning aqliy obrazi hamdir. Ibn Sino bo‘sh hajmli tushunchalar ham bo‘lishi mumkinligini tan olgan; bunday bo‘sh hajmli va fantastik ma’noga ega tushunchalar tasavvurda voqelikka oid ba’zi aloqalar hamda munosabatlarning noto‘g‘ri birlashgan va ajralgan holda aks etishidan hosil bo‘ladi.

Ibn Sino tushunchalar mazmunini aniqlashning oltita turini asoslaydi[1]. Unga ko‘ra, to‘liq ta’riflash apodiktik hukmlarning, to‘liqsiz ta’riflash dialektik hukmlarning asosini tashkil etadi, ta’riflashning qolgan to‘rt ko‘rinishi esa ritorik, sofistik va poetik muhokamalarda qo‘llaniladi. Mutafakkirning bu g‘oyasi har bir bilim sohasida o‘ziga xos tushunchalar tizimi mavjudligini hamda tushunchalarning ta’riflarini bilish bilim hosil qilishning dastlabki shartlaridan biri ekanligini tasdiqlaydi.

Ibn Sino ta’limotida ratsional bilishning ikkinchi turi hukm (fikr) ekanligi uning g‘oyalari tahlili asosida ochib berilgan: *“Hukm (fikr) – bilishning turi sifatida voqelikdagi predmet va hodisalarning qonuniy bog‘lanishlarini, ularning o‘zaro shartlanishini ifodalaydi”*. Fikr (hukm) narsalarning qonuniy bog‘lanishlarini bilish ekan, demak, *“Apofantik nutqda bir tushunchaning boshqasiga munosabati haqida yo tasdiqlovchi, yo inkor etuvchi fikr yuritiladi”*[2]. Ibn Sino hukmda mantiqiy ega va mantiqiy kesim munosabatlarini, murakkab bog‘lovchi hukmning qat’iy va shartli hukmlarga bo‘lgan munosabatlarini batafsil o‘rgandi. Uning oddiy hukmlar tasnifi Aristotelniki bilan o‘xshash, lekin murakkab hukmlar tasnifi Aristotelnikidan farq qiladi. Ibn Sino murakkab hukmlarning shartli-qo‘shuvchi va shartli-ayiruvchi turlarini ajratib ko‘rsatadi. Ularning har biri tasdiqlovchi va inkor etuvchi turlarga bo‘linishini, shuningdek, tarkibiy qismlariga ko‘ra turli holatlarni ifodalashini tahlil qiladi. Mutafakkirning bu haqidagi ko‘rsatmalari bugungi kunda axborotlarni tahlil qilishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Ibn Sinoning bilish nazariyasi hamda mantiqiy-falsafiy ta’limotiga oid ushbu xulosalar va umumlashtiruvchi fikrlar yagona, mantiqan mukammal va ilmiy-uslubiy jihatdan silliqlangan yaxlit matn shakliga keltirildi.

Xulosa

Ibn Sino falsafasida haqiqatga erishish va bilimning chinligini asoslashning mantiqiy-konseptual asoslarini tahlil qilish natijasida quyidagi umumiy xulosalarga kelindi.

1. Mutafakkir oddiy hukmlarda mantiqiy ega va kesimning o‘rin almashishi hamda ularda inkor amalining qo‘llanishi orqali hukmlarning chin yoki yolg‘onligini aniqlash mexanizmlarini ochib bergan. Uniy hukmlar o‘rtasidagi kontrar, subkontrar va kontradiktor munosabatlar haqidagi g‘oyalari chin va yolg‘on fikrlarni farqlashda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi. Ibn Sino buyuk mutafakkirlarning aql haqidagi g‘oyalarini qiyosiy tahlil qilib, mantiqiy qarashlarning ustuvor yo‘nalishlarini ko‘rsatib berdi hamda buyum va hodisalarning faqat tashqi tuzilishini emas, balki ulardagi ichki aloqadorliklarni bilish to‘g‘ri xulosa chiqarishning negizi ekanligini ta’kidlab, inson tafakkuri imkoniyatlariga yuqori baho berdi.
2. Ibn Sino falsafasida haqiqatni bilishning uchta asosiy usuli — naql, aql va hissiy bilish e’tirof etiladi. Bu g‘oyalar kalom ta’limoti vakillari tomonidan tan olingan bo‘lsa, so‘fiylar unga mistik bilish yo‘li deb baho berganlar. Mutafakkir haqiqatga erishishda empirik va ratsional bilishning uzviy birligiga tayanish zarurligini asosladi. Uning ta’limotiga ko‘ra, aql insonga berilgan oliy ne’mat bo‘lib, u haqiqatga yo‘l ochadi. Insonlar aqliy quvvatlariga ko‘ra o‘zaro farqlanadi va ushbu quvvatni oshirib borishlari

lozim, mantiq esa aql quvvatining shakllanish asosidir. Aql imkoniyatlari inson faoliyatining miqdor va sifati bo‘yicha farqlanib, aqlning sifati uning tezligi hamda obyektni o‘rganishga sarflanadigan vaqt bilan belgilanadi; eng yuqori sifatli va miqdorli aql esa nuqsonsiz aqldir. Shu bilan birga, mutafakkirning *“Hay ibn Yaqzon”*, *“Tayr qissasi”* va *“Donishnoma”* asarlari tahlili ilohiy ilhom ham haqiqatni bilishning muhim vositasi ekanligini ko‘rsatadi.

3. Ibn Sino asarlarida “haqiqatning ikki tomonlamaligi nazariyasi” rad etiladi. Mutafakkir haqiqatning obyektivligini tan olishi bilan birga, absolyut haqiqat deganda Allohni tushungan. Bilimlarning chinligini aniqlashda olim verifikatsiya tamoyilidan foydalangan: agar ilgari surilayotgan mulohaza avvaldan isbotlangan va ravshan bo‘lgan asoslarga zid kelmasa, u chin hamda ishonchli hisoblanadi. Bu jarayon avvaldan ma’lum, isbot talab qilmaydigan birlemchi mulohazalarga yetib borgunga qadar devam etadi. Nihoyat, Ibn Sino talqinida sillogizm nazariyasi dialektik usul bilan aniqlangan haqiqatni mantiqiy-metodologik jihatdan asoslash va tartibga solish vositasi bo‘lib, ushbu sillogistik ta’limotning bosh maqsadi aynan haqiqatni qaror toptirishdan iboratdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Reshar H. The development of Arabic logic.- Питербург, 1963. – P.68.
2. Nihat Keklik. Islam mantik tarihi ve Farabi mantigi. Istambul. 1969-1970.- P.94.
3. DeborahL.Black. Al-Farabi//History of Islamic Philosophy.London, 2001. - P.198.
4. Смирнов А. Философская мысль исламского мира. Исследовования Том-1. Москва: 2009. - С. 531.
5. Хайруллаев М. Уйғониш даври ва Шарқ мутафаккири. Тошкент: Фан, 1971. – Б.233.

MUNDARIJA

Kirish……3

1-SHO‘BA: TA’LIM TIZIMIDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALAR VA PEDAGOGIK TADQIQOTLARNING ZAMONAVIY TENDENSIYALARI.

Mardanov U.R.	Ta’lim sifatini oshirishda innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo‘llashning zamonaviy tendensiyalari	4
Гаффаров А.М.	Теоретико-методологические основы организации самостоятельного обучения педагогов в системе непрерывного профессионального развития	7
Karimberdiyev Q.K.	O‘zbekiston tayanch o‘rta ta’limida o‘qish savodxonligining amaldagi holati va mavjud muammolar	11
Yusupova D.F.	Maktab direktorlarining boshqaruv ko‘nikmalarini sinergetik yondashuv asosida rivojlantirishning innovatsion mexanizmi	15
Xakimova G.	Nodavlat oliy ta’lim muassasalarida boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarini tayyorlash sifatini takomillashtirishning tarixiy-nazariy asoslari	19
Axmedjonov N.A.	Davlat va huquq asoslari fanini o‘qitishda muammoli ta’lim texnologiyasi: pedagogik imkoniyatlar, amaliy uslublar va samaradorlik mezonlari	22
Maxmudov A.Yu.	Ekologik ta’lim mazmunida ar va vr resurslarini tanlash mezonlari	27
Rasulova B.S.	Tasviriy san’at ta’limida steam yondashuvining innovatsion imkoniyatlari	32
Sherniyazova J.E.	Bo‘lajak o‘qituvchilar va pedagogik innovatsiyalar	37
Toxirov B.G‘.	Direktor o‘rinbosarlarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishda qadriyatlarning ahamiyati	40
Murodova D.A.	Innovatsion ta’lim muhitida talabalarning akademik stressi va emotsional holdan toyishning psixologik omillari	42
Eshankulov Sh.E.	Zarafshon vohasi etnotoponimlarining etnik tarixni tiklashdagi ilmiy ahamiyati	47
Tursunov F.B.	Surxondaryo viloyatida oliy ta’lim rivojlanishi va aholi turmush darajasi ko‘rsatkichlari o‘rtasidagi bog‘liqlikning statistik tahlili	50
Yuldashev J.J.	Tarix va ijtimoiy fanlar darslarida loyihalash texnologiyasidan foydalanishning pedagogik samaradorligi	53
Raxmatova Sh.O.	O‘qituvchilarning kasbiy rivojlanishida generativ sun’iy intellekt: zamonaviy tendensiyalar va pedagogik shart-sharoitlar	56
Daminova Sh.K.	Maktab rahbarlarining mustaqil kasbiy rivojlanishini individuallashtirish mexanizmi	59

Rajabov K.K.	Pedagogik mahorat markazlarida malaka oshirish jarayonida rahbar kadrlarning liderlik kompetentligini rivojlantirish masalalari	63
Shodiyeva O.A.	Musiqiy-ritmik harakatlar orqali bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish metodikasi	66
Nazirova O.Z.	Nofilologik yo'nalishdagi talabalar uchun kasbiy yo'naltirilgan chet tili mashg‘ulotlarida o'quv mikromateriallarini didaktik tanlash tamoyillari	74
Sabirova G.S.	Oliy ta'lim talabalarining mustaqil ta'lim faoliyatini rivojlantirish: pedagogik shartlar va samarali yondashuvlar	77
Shadiyev B.M.	Yoshlar huquqiy madaniyatini yuksaltirishda ta'lim muassasalarining o'rni	80
Karimova S.A.	5–6 yoshli bolalarning ingliz tili mashg‘ulotlarida kreativ faoliyatini rivojlantirishga yo'naltirilgan ochiq topshiriqlar tipologiyasi	85
Sattarov I.O.	Ta'lim jarayoni innovasion rivojlanishining xususiyatlari	88
Xabibullayeva L.T.	10–11-sinf o'quvchilarining tanqidiy fikrlash ko'nikmasini rivojlantirish tamoyillari	94
Очилов Ж.А.	Космоген, техноген ва антропоген цивилизацияларда қадриятлар трансформацияси	97
Ибрагимов З.З., Ибрагимова Н.А., Дариев Х.	Инновации в литературоведческом анализе текстов тюркских народов	102
Xidirov Sh.A.	Inklyuziv ta'lim muassasalarini boshqarishda xorijiy tajribalarning o'rni xususida	105
Rashidova D.O.	"Ilk qadam" milliy o'quv dasturining takomillashtirilgan uchinchi nashri maktabgacha ta'lim sifatini xalqaro standartlar darajasiga ko'tarishning huquqiy va uslubiy asosi sifatida	109
Qambarova N.B.	Maktabgacha ta'lim tizimida innovatsion texnologiyalar va pedagogik tadqiqotlarning zamonaviy tendensiyalari	113
Хидирова Ф.А.	Моддаларнинг физик хоссаларини ўрганишнинг назарий ва амалий аҳамияти	116
Эгамбердиев Р.Н.	Внедрение в практику физкультурно-оздоровительной работы различных методик для юношей призывного возраста	119
Djurayeva P.S.	Malaka oshirish tizimida boshlang‘ich sinf o'qituvchilariga zamonaviy pedagogik usullar va noan'anaviy yondashuvlar asosida dars mashg‘ulotlarini tashkil etish omillari	124
Ergasheva M.M.	Rahbarning kasbiy qiyofasi va ijtimoiy-psixologik xususiyatlarining o'zaro bog‘liqligi	128
Jabborova Y.H.	Maktab direktorining partisipativ boshqaruv faoliyatida qarorlar qabul qilish amaliyoti	131

Daminova Sh.K.	Maktab rahbarlarining mustaqil ta'limida elektron ta'lim muhitini rivojlantirish	135
Mamatrayimov J.M.	O'smirlarda media savodxonlik va destruktiv diniy ta'sirlarga qarshi psixologik immunitetning shakllanishi	140
Rustamov Sh.Sh.	Yoshlar orasida sog‘lom turmush tarzi, ma'naviy-axloqiy tarbiya va psixologik barqarorlikni rivojlantirish mexanizmlari	143
Салиева М.М.	Адаптивное оценивание мышления учащихся на основе искусственного интеллекта: проблемы валидности, алгоритмической беспристрастности и объяснимости	150
Tohirova N.Q.	O'smirlarda deviant xulq-atvorning raqamli muhitdagi transformatsiyasi: psixologik xavf omillari va profilaktika mexanizmlari	156
Kalandarov J.	Psychological and pedagogical foundations for developing professional decision-making competence among technical college students	160

2-SHO‘BA: INTELLEKTUAL SALOHIYATNI RIVOJLANTIRISH VA INSON KAPITALINI SHAKLLANTIRISHNING DOLZARB MASALALARI.

Xolbayev Sh.	“Qutadg‘u bilig” asari g‘oyalari va uning davlat boshqaruvidagi ahamiyati	167
Aminbayeva B.M.	O'smirlarning psixoemotsional rivojlanishi va agressiv xulq-atvorini korreksiyalash — inson kapitalini rivojlantirishning muhim psixologik omili	170
Ахатов Ю.Х.	Роль метакогнитивной регуляции в формировании волевой сферы личности студентов	173
Dusanov E.A.	Kiberbulling muammosining ijtimoiy-psixologik tabiati va uning o'smirlar ruhiyatiga salbiy ta'siri	180
Ozotov A.O.	Digital communication and language change: how online interaction shapes contemporary English	187
Ibrayimova A.Y.	Empirical identification and modeling of the psychological determinants of emotional distress in adolescents	190
Pulatov J.	Barqaror jamiyatni barpo etishda inson kapitali va ijtimoiy ratsionalizatsiyaning o'zaro aloqadorligi	195
Karimov S.S.	Hayotiy maqsadlar tarbiyasining inson kapitalini shakllantirishdagi ahamiyati	197
Abdullayeva Z.B.	Intellektual salohiyatni rivojlantirish va inson kapitalini shakllantirishning dolzarb masalalari	201
Satimova M.D.	The effectiveness of interactive technologies in teaching physics to grade 7 students	204
Suvanova M.X.	Navoiy viloyati etnografizmlarining leksik-semantik va ideografik tasnifi	207
Ravshanova O.S.	Ta'lim jarayonida kompetensiyaviy yondashuv asosida fanlarni o'qitish metodikasini takomillashtirish	211

Зарипова Г.Т.	Современные технологии и интерактивные подходы в обучении РКИ в школах и вузах Узбекистана	214
Abdusalimova M.U.	Matnli ma'lumotlarni generatsiya qilishning chuqur o'qitishga asoslangan modellarini tadqiq qilish va ishlab chiqish	218
Normurodova A.Z.	Maktab direktorlarining boshqaruv ko'nikmalarini akmeologik yondashuv asosida takomillashtirish	224
Saidmurodov Sh.A.	Umumta'lim maktablarida inson kapitalini shakllantirishning huquqiy-tashkiliy asoslari	227
Yarasheva D.Q.	O'quvchilarning individual ehtiyojlarini hisobga olish asosida ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etish	231
Rasulov M.R.	The impact of emotional intelligence on the quality of decision-making in the professional activities of prosecution officers	234
Rejapova D.A.	Maktab direktorlarining huquqiy kompetensiyasi ta'lim tizimida inson kapitalining kasbiy komponenti sifatida	239
Ne'matova H.I.	Axborot ta'lim muhitida talabalarga pedagogika fanlarini o'qitishning ijtimoiy zaruriyati	243
Haqqulov Sh.M.	Ansambl sinfida innovatsion pedagogik texnologiyalar asosida bo'lajak musiqa o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish	249
Xolmanova Sh.Q.	Gi de Mopassanning "Azizim" romanida badiiy makon va zamon poetikasi	255
Sunnatova X.Z.	Bolalarda raqamli muhitning psixologik rivojlanishga ta'siri: yosh xususiyatlari va psixologik mexanizmlar	259
Ismatov M.S.	Task-based language teaching (TBLT): principles and classroom application	261
Fattoyeva H.R.	Mustaqil ta'lim jarayonida talabalarning ingliz tilida sotsiolingvistik kompetensiyasini rivojlantirish lingvodidaktik muammo sifatida	264
Abdusamatov S.R.	Nafas olish tizimi patologiyalarini intellektual tashxislashning matematik-algoritmik yondashuvlari: tizimli tahlil natijalari	268
Turaxonov A.E.	Umumiy o'rta ta'lim muassasalari rahbarlarida emotsional intellektning boshqaruv samaradorligiga ta'siri	270
Bozorova L.Z.	Xorijiy tillarni o'qitishda interfaol usullardan foydalanish	273
O'tapov Z.B.	Raqamli ta'lim sharoitida o'quvchilarda axloqiy ong, axloqiy mas'uliyat va kiberxavfsizlik madaniyatini shakllantirishning pedagogik-psixologik asoslari	276
Xolikova X.G.	Zamonaviy maktab o'quvchilarida emotsional intellektni rivojlantirish orqali stressbardoshlilikni oshirish	280
Узакова В.С.	Скрининг центры как механизм повышения конкурентоспособности выпускников вузов на рынке труда	284

Кадиров К.Н., Турдиева З.А.	Цифровизация лингводидактики РКИ в контексте модернизации высшего образования Республики Узбекистан	287
Маматкулов Б.Х.	Инновации, инвестиции и интеллектуальный потенциал в образовании: проблемы, анализ и перспективы	292
Нишанов Ш.Т.	Как создать условия для развития творческих способностей у учеников	296
Yusupov M.M.	Jadidchilik harakatining ma'rifiy, pedagogik-ijtimoiy va boshqaruvga oid qarashlari hamda tamoyillari	299
Rakhimova E.R.	Psychological factors in the formation of communication difficulties during the student period	308
Жумаева Б.С.	«Маленький человек» в русской прозе начала XX века	315
Kengboyeva M.Y.	Oliy ta'limda investitsiyalarni jalb etish va intellektual salohiyatni takomillashtirish: ilmiy yondashuvlar	319
Умматов Б.Т.	Влияние интерактивных программных средств на развитие компетенций будущих педагогов в создании цифрового контента	322
Shafoatov O.A.	Produktiv nutqiy kompetensiyalarni rivojlantirish metodikasi	328

3-SHO‘BA: FANLARNI O‘QITISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH VA KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV.

Karimova D.A.	Tarbiya darslarida o'quvchilarning jamoada ishlash va hamkorlik ko'nikmalarini rivojlantirish	333
Karimova G.R.	Organizing drawing and visual arts lessons through integrative and interdisciplinary approaches	337
Bo'riboyev B.K.	Jismoniy tarbiya darslarida kompetensiyaviy yondashuvni qo'llash metodikasi	340
Umarov B.A.	Umumiy o'rta ta'lim tashkilotlarida moliya-xo'jalik faoliyatini pedagogik monitoring asosida boshqarishni takomillashtirish	343
Abdullayeva G.	Integrating generative AI in culturally responsive language teaching: frameworks, implementation, and pedagogical outcomes	349
Xolmo'minova B.A.	Boshlang‘ich sinf o'qituvchilarida noverbal kommunikatsiyani rivojlantirishning zamonaviy usullari	351
Reymova E.A.	Mikrobiologiya fanidan laboratoriya mashg‘ulotlarini tashkil etishda raqamli ta'lim texnologiyalari asosida talabalarning amaliy kompetensiyalarini rivojlantirish metodikasi	357
Achilova G., Alijonova R.	“Iqlim impulsi” mikro-metodikasi asosida tabiiy fanlarni o'qitishda kompetensiyaviy yondashuvni takomillashtirish	361
Norova N.M.	Amaliy fanlarni o'qitish metodikasini takomillashtirish, muammoli o'qitish texnologiyalaridan foydalanish	365

Yangiboyeva N.B.	Interaktiv metodlar asosida talabalarda kreativ fikrlashni rivojlantirishning samarali usullari va vositalari	367
Djurayeva P.S.	Boshlang‘ich sinf o'quvchilarining kompetensiyaviy yondashuv asosida yozma savodxonligini rivojlantirish metodikasi	371
Hamdamova N.I.	Maktabgacha ta'limda ota-onalar bilan hamkorlikning samarali shakllari va bolalarning ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirish yo'llari	379
Turayeva D.I.	Musiqa ta'limida interfaol metodlardan foydalanish orqali o'quvchilarning kommunikativ va ijodiy kompetensiyalarini rivojlantirish	383
Jabbarova Z.O.	Boshlang‘ich ta'limda individual va differensial yondashuv asosida o'quvchilarning kompetensiyalarini rivojlantirish	386
Kenjayeva M.A.	Ta'lim tizimida fanlarni integratsiyalab o'qitishning muhim vazifalari	391
Urinova O.	Ta'lim jarayonida kognitiv yondashuv asosida mulohazali qaror qabul qilish ko'nikmalarini shakllantirish	394
Iskandarov E.G‘.	Talabalarda o'zini-o'zi boshqarish kompetentligini rivojlantirishning psixologik omillari	398
Niyozova G.E.	Lingvistik geshtalt: kognitiv kategoriyalar tizimidagi o'rni va xususiyatlari	405
Xaydarov I.	Malakali voleybolchi qizlarda to'pni o'yinga kiritish texnikasini o'rgatish	410
Bozorova G.N.	Umumta'lim maktablarida ona tili fanini o'qitishning zamonaviy metodologik yondashuvlari	413
Alimova Sh.B.	O'zbek tilida perifrazalarning semantik-uslubiy tasnifi va lingvomadaniy xususiyatlari	417
Safarova N.X.	Kichik maktab yoshdagi o'quvchilarda xavotirlanishni paydo qiluvchi tashqi ta'sirlar	419
Dehqonboyev M.T.	O'qituvchi metodik kompetentligining ikki qatlamli tuzilmasi va uni o'lchash metodologiyasi	423
Tobakabulova N.K.	Fanlarni o'qitish metodikasini takomillashtirish va kompetensiyaviy yondashuv	429
Otaqulova G.A.	Ijtimoiy kompetensiya tushunchasining pedagogik-psixalogik mazmuni	433
Tojiyev G‘.N.	O'zgaruvchilari erksiz funksional tenglamalarni yangi o'zgaruvchi kiritib yechish usulari	436
Meyliyeva N.G.	Loyihaviy ta'lim jarayonida bo'lajak o'qituvchilarning metakognitiv kompetentligini rivojlantirish	442
Кожикбаева З.А.	Креативлик - интелектуал салохиятнинг асосий мезони	448
Samandarova M.Q.	Kreativ pedagogika asosida talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlash metodikasini takomillashtirish	452

Suyunova N.A.	O'quvchilarda mantiqiy fikrlashni rivojlantirishning mazmun-mohiyati	455
Yoqubjanova M.	Lingvokulturologiyada konseptning berilish masalasi	459
Xudoyberdiyev D.M.	Ekologik muammolarni bartaraf etishga yo'naltirilgan ta'limda kompetensiyaviy yondashuv	461
Tuxfatullina D.T.	Pedagog kadrlarning uzluksiz kasbiy rivojlanishi: yangi tizim, zamonaviy yondashuv va amaliy natijalar	465
Sadriddinova M.J.	Ta'lim jarayonida shaxsiy faollik va ijtimoiy javobgarlikni uyg‘un tarbiyalash usullari	473
Mansurov Y.	Kvazichiziqli issiqlik tarqalish masalasining matematik qo'yilishi va Hadamard ma'nosida korrektligi	469
Иксанова Н.С.	Этническая журналистика как ресурс сохранения родного языка и воспитания школьников: опыт Республики Башкортостан	479
Qurbonova X.T.	Boshlang‘ich sinf matematika darslarida raqamli texnologiyalardan foydalanish imkoniyatlari	482
Boltayeva Z.	Boshlang‘ich sinflarda tarbiya faoliyatida gender yondashuv texnologiyasidan foydalanishning zamonaviy tendensiyalari	484
Muxammadiyeva N.I.	Zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida o'qish savodxonligini rivojlantirishning metodik imkoniyatlari	488
Karshiyeva Sh.T.	5-6 yoshdagi bolalarda refleksiv faoliyat elementlarini shakllantirish usullari	494
Yo'ldosheva M.Q.	Innovatsion ta'lim texnologiyalari asosida rivojlantiruvchi o'yinlar orqali o'quvchilar tafakkurini shakllantirish	497
Nazarova F.Sh.	Zamonaviy ta'limda o'qituvchi nutq madaniyatining o'quvchi shaxsini kamol toptirishdagi roli	501

4-SHO‘BA: RAQAMLI TA’LIM, SUN’IY INTELLEKT VA AKTNI TA’LIM JARAYONIGA INTEGRATSIYALASH.

Dilshodov A.D.	Inklyuziv ta'limda bo'lajak maxsus pedagoglarning raqamli-tahliliy kompetensiyasini shakllantirish metodikasi	507
Xalilov Sh.F., Mirzaqobilova L.N.	Raqamli ta'lim: zamonaviy ta'lim tizimining rivojlanish istiqbollari	510
Abduqahorov A.A.	Tarix fanini o'qitishda raqamli texnologiyalardan foydalanishning samaradorligi	515
Absobirov S.Q.	Raqamli ta'lim muhitida sun'iy intellekt texnologiyalarini integratsiyalashning pedagogik modeli	519
Bai M.	From operator to decision-maker: AI-empowered practical education in foreign trade courses	524
Amonov M.E.	Algoritmlar va ularning raqamli ta'limdagi qo'llanilishi	526

Bakirov O.B.	Raqamli transformatsiya sharoitida sun'iy intellekt texnologiyalarining talabalar ma'naviy-axloqiy dunyoqarashini rivojlantirishdagi o'rni	529
Boboqulov J.Q.	Sun'iy intellekt texnologiyalari vositasida informatika darslarida tabaqalashtirilgan va individual ta'lim trayektoriyasini yaratish	533
Jurayeva L.K.	Raqamli texnologiyalarni ta'limga joriy qilishning ilmiy-nazariy asoslari	536
Tuxtayev Q.H.	Informatika darslarida sun'iy intellekt vositalaridan (Gemini, Claude) foydalanishning pedagogik imkoniyatlari va uslubiy asoslari	540
Xamrayev I.R.	Sun'iy intellekt davrida bilimning iqtisodiy qiymati: O'zbekistonda ta'lim innovatsiyalari va intellektual kapitalga investitsiyalarning yangi istiqbollari	543
Qilicheva M.A.	Bugungi boshlang‘ich sinf o'quvchisi — ertangi intellektual kapital: ta'lim innovatsiyalariga investitsiyalarning kelajak kompetensiyalarini shakllantirishdagi roli	550
Baymatov A.K.	Axborotlashgan jamiyatda mafkuraviy xavf tushunchasining falsafiy-metodologik mezonlari	555
Dehqonboyev Sh.O.	Raqamli texnologiyalardan foydalanishning sud-psixologik ekspertiza samaradorligiga ta'sir etuvchi omillari	559
Xaydarova Sh.N., Ismatova D.X.	Механизмы организации цифровой учебной деятельности на основе технологий геймификации	564
Ko'chiboyev A.I.	Raqamli ta'lim muhitida IoT qurilmalariga qaratilgan kiberhujumlarni sun'iy intellekt yordamida aniqlash va oldini olish	568
Adizova N.Q.	Raqamli ta'lim muhitida maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachilarining tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlari	571
Buronov I.Q.	O'zbek tili darslarida sun'iy intellektdan foydalanish	573
Sobirova M.S.	Qishloq xo'jaligi yo'nalishi talabalarining kasbiy kommunikativ kompetensiyasi: ESP va CEFR asosidagi lingvodidaktik talablar	579
Azamxonov B.S.	Inklyuziv ta'limda raqamli platformalarning pedagogik imkoniyatlari va vositalari	586
Xaliqova G.T.	Informatika va axborot texnologiyalari fani o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda elektron ta'lim resurslaridan foydalanish	589
Muxamadiyeva L.N.	Tarix darslarida raqamli texnologiyalardan foydalanish imkoniyatlari	594
Bozorov S.K.	Ma'naviy transformatsiya sharoitida yoshlarning vatanparvarlik tuyg‘usini shakllantirishda raqamli texnologiyalarning o'rni	597
Pulotov A.M.	Informatika darslarida raqamli pedagogik tashxis modelini amaliy qo'llash imkoniyatlari	601

Qo'shshaev U.T.	Emotsional intellekt va rahbarlik faoliyatining samaradorligi: psixologik bog‘liqliklar	606
Shavqiyeva Ch.B.	Raqamli ta'lim sharoitida o'spirinlarning mustaqil ta'lim olish motivatsiyasini rivojlantirish omillari	610
Mamurov T.T.	Kichik biznes faoliyatida raqamli texnologiyalardan foydalanishning milliy xususiyatlari (O'zbekiston Respublikasi misolida)	613
Usmanova R.M., Turdiyeva Z.A.	Innovative approaches to the formation of communicative competence in RFL: combining the 5-E model and digital literacy tools	618
Джуракулов Х.А.	Рақамли таълимда сунъий интеллект ва акт воситасида радикал ғояларга қарши танқидий фикрлашни ривожлантириш	621
Эгамбердиев Р.Н.	Современные информационные технологии в подготовке специалистов по физической культуре	625

5-SHO‘BA: MILLIY VA UMUMINSONIY QADRIYATLAR, XORIJIY TILLAR HAMDA XALQARO HAMKORLIK ASOSIDA TA’LIM SIFATINI OSHIRISH.

Yesimova A.E.	Сохранение национальной идентичности и духовного наследия в условиях развития искусственного интеллекта	628
Axmedov I.N., Axmedov A.U.	Milliy va umuminsoniy qadriyatlar asosida ta'lim sifatini yaxshilash	630
Xasanova X	Fanlararo integratsiya asosida kreativ fikrlashni rivojlantirishning samarali usullari	632
Choriqulov R.I.	Milliy va umuminsoniy qadriyatlarning o'quvchi shaxsining psixologik rivojlanishiga ta'siri	635
Hamdamova R.G‘.	O'qituvchilarning o'ziga ishonchi va inklyuziv ta'lim amaliyotini rivojlantirishning pedagogik asoslari	641
Isaeva S., Batirov H.	Improving the implementation of A-Level programs in secondary schools of Uzbekistan: management perspectives	644
Jabborov A.K.	Oliy ta'lim talabalarida koping strategiyalarining kasbiy identifikatsiya shakllanishiga ta'sirining psixologik mexanizmlari	647
Jumaniyozov Y.Sh.	Ijtimoiy mas'uliyatning individual-psixologik va ijtimoiy-psixologik prediktorlari	651
Karimova S.O'.	Hayotiy maqsadlar tarbiyasining aksiologik-pedagogik determinantlari tahlili	659
Turayeva X.I.	Globallashuv sharoitida o'quvchilarni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash jarayonida “Tarbiya” fanining zamonaviy imkoniyatlari	663
Ergasheva H.S.	Burhoniddin Marg‘inoniy ilmiy merosida huquq, adolat va odamiylik masalalari	667

Matniyozov S.O.	Globallashuv davrida yoshlar o'rtasida ma'naviy «vandalizm» tushunchasining shakllanishi, tahdidlari va uning oldini olish yo'llari	670
Mamarasulov B.Sh.	O'zbekiston taraqqiyotining yangi bosqichida ma'naviy hayotning g‘oyaviy asoslari	674
Sobirova Sh.Sh.	Ustoz-shogird mexanizmining amaldagi holati, muammolari va ularni bartaraf etish yo'llari	677
Xamrayev S.Sh.	Milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg‘unligi asosida o'zbekistonda ekologik mafkura va ekologik madaniyatni rivojlantirishning ijtimoiy-falsafiy asoslari	682
Ergasheva N.E.	Oilada bolalarni zamonaviy kasblarga yo'naltirishning afzalliklari	687
Nazarov A.M.	Yoshlar orasida sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilish va ma'naviy-axloqiy tarbiya	692
Niyazova N.F.	Onkologik kasalliklarga chalingan bemorlarning psixologik holatini yaxshilash va hayot sifatini oshirish texnologiyalari	697
Ochilov B.Sh.	Ibn Xaldunning asabiyya konsepsiyasi: jamiyat va davlat taraqqiyotining ijtimoiy-falsafiy tahlili	701
Ramazonova Sh.Sh.	Ta'lim sifatini oshirishda milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg‘unligi	710
Ro‘ziqulov F.R.	Milliy va umuminsoniy qadriyatlarning o'quvchi shaxsining psixologik rivojlanishiga ta'siri	715
Safarova N.O.	Axborotlashgan jamiyatda pedagog va ta'lim oluvchi munosabatlarining falsafiy-axloqiy asoslari	722
Samatova I.A.	Comparative analysis of interdisciplinary integration models in general education schools based on international experience	725
Xolmirzayev F.G.	Xalqaro standartlar asosida tashqi monitoring va ta'lim sifatini oshirish yo'ndashuvlari	728
Бабаева Н.А.	Психологические особенности процесса личностного и профессионального развития студентов и их взаимосвязь	731
Yangiboyeva D.A.	The role of psychological preparation in managing pre-competition mental states of amateur athletes	736
Raxmankulov F.R.	Yoshlarni g‘oyaviy va vatanparvarlik ruhida tarbiyalashning zamonaviy konseptual asoslari	740
Алиева Ф.С.	Социальные взгляды Алишера Навои	743
Режаббоев Б.О.	Ёшларни диний радикаллашув таъсиридан чиқаришнинг замонавий усул-воситалари	747
Ахмедов А.	Гиёҳвандликнинг саломатликка ва жамиятга келтирадиган зарарлари	753
Shermanov I.	Biotexnologik taraqqiyot sharoitida bioetik qadriyatlarni shakllantirish: ta'lim jarayonida milliy va umuminsoniy qadriyatlarning ijtimoiy-falsafiy ahamiyati	757

Haydarov K., Tagayev G.	O'qituvchining ma'naviy qiyofasini shakllantirish masalalalari	760
Yaxyoyev E.B.	Jamiyat hayoti huquqiy sohasining metodologik asoslari	763
Хамроев Ж.У.	Влияние мотивов достижения успеха и избегания неудачи на прокрастинационное поведение студентов при использовании искусственного интеллекта	765
Rahmatova N.S.	Characteristics of the competence of creating a psychological safety environment in the managerial activities of school director advisors	772
Safarova N.N.	Current trends in the training of prospective teachers	778
Shermetova N.I.	Oilaviy zo'ravonlikning ayollarning o'zini o'zi baholashiga ta'siri	782
Shamsutdinova N.K.	Abu Ali Ibn Sino ilmiy merosida haqiqatga erishishning mantiqiy va gnoseologik asoslari	787